

MAHABHASYA PRADIPADYATA

of
Nagendrabhatta
edited by
Bhuvallabha Shastri

Calcutta
The Asiatic Society
1858

BT 142, v.2

BT 142

GL no 1932.8

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ॥

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो

गुरुभ्यो नमः ॥

गाङ्गुटादिभ्यो ऽजिण्डित् । १ । २ । १ ॥

अस्य 'तद्वृत्तिदेशेन वार्त्तिकानुत्यानमाशङ्क्य

'चत्वारो ऽचेति ॥ (कै)

उपक्षिप्ताः । (कै)

दूतणद्वारा साक्षाच्छोक्ता इत्यर्थः ॥

तच्चाद्येति । (कै)

तच्च हि गाङ्गुटादिभ्यः परोऽजिण्डित्येव इत्संज्ञकङकारयुक्त

१० तद्वृत्तिदेशो ऽकिङ्किप्रसङ्गः । वा ॥

२ चत्वारोऽत्र पञ्चा उपक्षिप्ता भाष्ये । छित्तकित्सम्बन्धप्रतिपादनं
भावभाष्यज्ञाकस्यमतिदेशश्चेति ॥

महाभाष्यटीपोद्घोतः।

१६ गाङ्गुटादिभ्यो ऽण्डिङ् । १। २। १।) (अ. १। पा. २। आ. १
इत्यर्थः ॥ “तयोरिति” तृष्णब्देन गुणभूतयोरपि ङकारककार
योर्वृद्धिस्तथा परामर्श इत्याह भाष्ये

ङकारककारयोरिति । (भा)

यथा चैतत्तथा पश्यन्नायामुक्तम् ॥ “ङित्त्वक्त्विथोरप्रसिद्धि
रिति” तद्व्यवहाराप्रसिद्धिरित्यर्थस्तदाह

येन तस्येति ॥ (कै)

सत्त्वे वेति । (कै)

‘यडादेरिति शेषः ॥ अङ्गिणद्ग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या च “मो राजी”ति
वक्त्रोपाभावार्यमनुवाद इति न शङ्क्यम् । ननु शशविषाणादिशब्दै
रसतापि विषाणेन शशस्य सम्बन्धः प्रतिपद्यते इति चेन्न । तद्वद
स्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् ॥

अङ्गिणद् ग्रहणेति । (कै)

न च “वृद्धेद्” इति विहितञ्यङः “कमेर्णिङश्च व्यावृत्तं
तदिति वाच्यम् । “गाङ्गुटादिभ्यो”नेन तयोर्विधानेऽपि प्रत्यया
धिकारेऽस्य पाठाभावेन प्रत्ययत्वाभावाद् ङ्कारणकारयोरित्त्वा
प्रवृत्तौ ङित्तोस्तयोरसम्भवात् ॥ भाष्ये

१ ङित् किद्वचने तयोरभावादप्रसिद्धिः । वा । ङित् किद्वचने त
रभावाङ्कारककारयोरभावाङ्गित्त्वक्त्विथोरप्रसिद्धिः ॥

२ मो राजि समः कौ । ८ । २ । २५ ॥

३ वृद्धेत्त्रोसकांजादाङ्गुण्ड् । ४ । १ । १७१ ॥

४ अ ३ । पा १ । सू २० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३

(अ. १। पा. २। अ. १) (गाङ्गुटादिभ्यो ऽष्णिङ् । १। २। १ ।)

भाष्येते तर्ह्यनेनेति । (भा)

प्रकरणेनेत्यर्थः ॥ ननु “भाष्ये” इत्ययुक्तं पञ्चमी निर्देशनादेश-
विध्यसम्भवादत्त आह

गाङ्गिति ॥ (कै)

गाङ्गदिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य तद्यादेः सिद्धत्वादिगोषण एव
विधिनात्यर्थमित्याह

ङ्कार इति ॥ (कै)

नखेवं लोपस्यावश्यकत्वेन विधानं व्यर्थमत आह

इतां चेति । (कै)

एवं च कार्यार्थविधानमिति भावः ॥ ननु भाष्यमाणः सर्वो-
ऽप्यादेश एवेत्यच मानाभावादादेश प्रतिषेध इत्ययुक्तमत आह

टिप्पेति । (कै)

अनेनागमत्वं निराकृतम् ॥ उरण्परवदनन्तरोऽस्त्विति चेदत्राह

ङ् इदनन्तर इति ॥ (कै)

नखेवमपि वङ्गप्रौहिणा डिङ्गन्तेन प्रत्ययाभिधानान्तस्य चाने-
काङ्गत्वात् कथमादेः स्यादत्त आह

तत्पुरुष इति ॥ (कै)

न च तस्यादित्वे इत्वं व्यर्थं “लशक्तद्धित” इत्येव सिद्धिरिति

भाष्येते तर्ह्यनेन । गाङ्गुटादिभ्यो ऽष्णिङ् सिद्धवतीति । असंयोगास्तिट्-
किङ् (१। २। ५) भवतीति ॥ २ अ १ । पा ३ । सू ८ ॥

(गाङ्गुटादिभ्यो ऽष्मिण्डित् । १। २। १।) (अ. १। पा. २। आ. १)

वाच्यम् । अतद्धित इति पर्युदासेन प्रत्ययसंज्ञाकाशिकादेरेव तेनेत्वविधानात् ॥ अनुपपादोऽनुपपत्तिः । तामेव दर्शयति

‘कुटितेत्यादाविति ॥ (कै)

‘अथ अस्मादेवेति ॥ (कै)

अन्तरतमपरिभाषासंस्कृतादित्यर्थः ॥

अन्त्यस्य स्युरिति । (कै)

न च ङित्वस्य गुणप्रतिषेधाद्यर्थत्वेना^१चारितार्थान्तातङ्न्यायेन सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम् । गुणप्रतिषेधाद्यर्थत्वे सर्वादेशत्वं सर्वादेशत्वे च तादर्थ्यमित्यन्यान्याश्रयेण सर्वादेशत्वात्ताभेऽन्यादेश-
त्वापत्तेरिति भावः । तातङ्स्तु यथा सर्वादेशत्वं तथोक्तम् ॥ भाष्ये

‘तस्मादित्युत्तरस्य इति । (भा)

एवं च “आदेः परस्य” इत्यस्य प्राप्तादेशपक्षे इष्टाचिद्धेः स

१ कुटितेत्यादौ प्रसिद्धङित्वाच्च उादयो यद्यादेशाः क्रियन्ते तदा नैते तदर्थोभिधाने समर्थस्तुडादयश्च नेह शास्त्रे प्रसिद्धाः ॥

२ अथास्मादेव वचनादपूर्वाः क्रियेरन् तदा ङित्वेत्यन्यस्य स्युः ॥

३ गुणप्रतिषेधार्थत्वे सर्वादेशत्वं सर्वादेशत्वे च तादर्थ्यमित्याद्यर्थत्वेन ।

४ पुस्तके अत्र एवम्विधपाठोऽस्ति तत्तु न सम्यक् ॥

५ एवं तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते । न चात्र षष्ठीं पश्यामः ।

“गाङ्गुटादिभ्य” इत्येषा पञ्चम्यङिादिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयि-
ष्यति तस्मादित्युत्तरस्य (१। १। ६०) इति ॥

५ अ १। पा १। सू ५४ ॥

(अ. १। पा. २। आ. १) (गाङ्गुटादिभ्यो ऽङिगण्डित् । १। १। १।)

न युक्त इति भावः । सम्प्रसारणं व्यचे, “र्यहिज्या” इत्यनेन ॥

१ “गाङ्गुटादिभ्य” इति व्यचिमेवानुवदेदिति भावः ॥ भाष्ये

क्विड् ग्रहण इति ॥ (भा)

“क्विडितिचे”त्यादावित्यर्थः ॥

कृचिमेति । (कै)

उभयगतिमजानत इदं दूषणं बोध्यम् ॥ भाष्ये

एष ब्रह्मदत्त इति (भा)

भेदप्रदर्शनम् ॥ “अब्रह्मदत्तम्” इत्याख्यायं चेत्यादिः ॥ तदाह

निर्जाते भेदे इति । (कै)

निर्णीते भेदे इत्यर्थः ॥

अतिदेशगतिरिति । (कै)

तत् फललाभ इत्यर्थः । आहार्यारोपस्य तत् कार्यबोधनफल-
कत्वादिति भावः ॥ व्यपदेशातिदेशे किद्व्यपदेशविबुद्धा किं
व्यपदेशस्य स्वाश्रयस्य निवर्त्तनादाह

१ व्यचिमेवानुवदेदित्यारभ्य उभयगतिम् इत्यन्तं नास्ति गोषडस्तुकार-
सङ्गृहीत इंग्णैर्योयभाष्यपुस्तके । तत्तु लेखकप्रमाद एव ॥

२ तद्वदतिदेशस्तर्ह्ययम् । गाङ्गुटादिभ्योऽङिगण्डित्त्वतीति । असंयो-
गास्त्रिट्किद्वद्वतीति । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्त्तव्यो न ह्यन्तरेण
वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त
इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यसितं
सिदित्वाह सिद्धदिति गम्यते । अकितं किदित्याह किद्वदितिगम्यते ॥

३ निर्जाते भेदे तत्कार्यप्राप्तये तद्रूपारोपणं क्रियते इत्यतिदेशगतिः ॥

६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोषः ।

(गात्रुटादिभ्यो ऽण्णिष्ठित् । १। २। १ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

कार्येति ॥ (कै)

व्यपदेशम् । (कै)

ङित्वादिरूपं निमित्तम् । करणे घञ् । यदि तु अतिदिश-
मानविद्वद्वाग्रथकार्याभाव अतिदेशस्वभावसिद्धः । यथा तत्रैव
मद्यपानादिनिवृत्तिरिति न दोषस्तथापि परिहारान्तरस्याभिधा-
स्यमानत्वाच्चेतत् सुष्ठुनिरूपितं भगवता ॥

विशिष्टमचेति । (कै)

ततः परस्य यत्तन्नातिदिश्यत इत्यर्थः ॥ सप्तम्यर्थे वतैरविधाना-
दाह

सप्तम्यर्थे इति ॥ (कै)

यद्यपि सप्तम्यर्थवत्यनैकदेशस्तदर्थं प्रयुक्तः “सत्या सैत्यभासे”ति-
वदित्यपि भाष्याशयो वक्तुं शक्यस्तथापि “सार्वधातुकमि”ति
सूत्रविषये पचेतामित्यादौ “आतोङित” इति स्वकार्यस्यातिदे-
शानापत्तिरत आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

तद्रूपासङ्गः । (कै)

तद्रूपारोप इत्यर्थः ॥ निर्विज्ञव्याख्यानमयुक्तमत आह

उपदेशेति ॥ (कै)

पूर्वस्येति । (कै)

(अ. १। पा. २। आ. १) (गाङ्गुटादिभ्यो ऽष्णिग्लित् । १। २। १।)

परभिन्नस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

सप्तम्यर्थेऽपि । (भा)

इत्यपिना षष्मर्थसंग्रहस्तोभयसिद्धिः । “तेन तुल्यम्” इति
वत्यनैकदेशत्वाभावे तात्पर्यात् तेन ततः परस्य यत्कार्यं तच्चेति
बोध्यम् ॥

अनुबन्धभेद (कै)

इत्यस्य प्रत्ययादावित्यादिः ॥

अतिदेशोऽपि भेदेनेति । (कै)

अत्र प्रकरणे इत्यादिः । अपिना तत्तत्प्रदेशेषु यो भयग्रहणं
न कर्त्तव्यं भवतीति सूचितम् । श्वेः “विभाषाघेट् श्वोः” इति
षड् । “ऋस्तम्भु” इत्यड् च । वच्चेः “अस्यति वक्ति” इत्यड् ।
“वच उम्” इत्युम् । सर्वत्र छित्ते कित्ते वा दोषाः ॥ भाष्ये
यथेह भवतीति । (कै)

१ अ ५। पा १। सू ११५ ॥

२ अ ३। पा १। सू ४६ ॥

३ अ ३। पा १। सू ५८ ।

४ अ ३। पा १। सू ५२ ॥

५ अ ७। पा ४। सू २० ।

६ यथेह भवति सुप्तः सुप्तवान् इत्येवं स्वपितः स्वपिथः अत्रापि प्राप्नोति ।
चडादिषु प्रयोजनम् । के पुनश्चडादयः । चडङ्गजिङ् छ्वनिबध्ङ्गः ।
चड । यथेह भवति श्रूगः श्रूगवानित्येवमग्निश्रियत् अत्रापि प्राप्नोति ।
अड् यथेह भवति श्रूगः उक्त इत्येवमश्वत् अवोचत् अत्रापि प्राप्नोति ।
गजिङ् । यथेह भवति सुप्त इत्येवं स्वप्नक् अत्रापि प्राप्नोति । छ्वनिप् ।
यथेह भवतीष्ट इत्येवं यज्वा अत्रापि प्राप्नोति । अथङ् । यथेह
भवत्युषित इत्येवमावसथः अत्रापि प्राप्नोति । गङ् । यथेह भवतीष्ट-
मित्येवं यज्जः अत्रापि प्राप्नोति ॥

(गाङ्गादिभ्यो ऽष्णिग्विभृत् । १। २। १।) (अ. १। पा. १। अ. १)

भाष्यस्य यथेह शून इत्यादौ संप्रसारणं भवति । तथा कटा-
दावपि स्यादित्यर्थः ॥

अथङ् इति (भा)

एवमानुपूर्वीक एव प्रत्यय इति भावः । अन्यथा फलाभावाद्
“उपसर्गे वसेः” इत्यत डिदित्यनुवृत्तौ भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति
केचित् ॥ भाष्ये

‘अपर आहृति । (भा)

यद्यपि सर्वत्र डित्वे कित्वे वां सूत्रे तत्पदमेवोपादातव्यमेवं च
सर्वथा “जागरित” इत्यादौ गुणभवनमसिद्धम् इति भाष्यदृष्टान्ता-
सङ्गतिस्तथापि “जागरित” इत्येतत्सिद्ध्यर्थमन्यतरदपि यदि तत्
सूत्रेण क्रियते तदाऽयं ग्रन्थ इत्याहुः ॥ १ “नू धू” कुटादौ ॥

सप्तमीनिर्देशादिति । (कै)

वस्तुतः “पूर्वस्य कार्येऽतिदेशः” इत्यस्य परभिन्न कार्य्ये इत्यर्थः ।
स्वकार्य्यस्त्वित्यत एव “आतो डित” इत्यादौति बोध्यम् ॥ ननु
“नक्ता” इति निषेध औपदेशिकस्यैवेति न दोषोऽत आह

न क्तेति ॥ (कै)

१ अपर आह जाग्रो गुणविधिः । जागर्त्तर्गुणविधिः प्रयोजनम् ।

यथेह भवति जागरितः जागरितवानित्येवं जाग्रतः जाग्रथ इत्यत्रापि
प्राप्नोति ।

२ नू स्तवने । धू विधूगने ।

३ अ ७ । पा २ । सू ८१ ।

४ अ १ । पा २ । सू १८ ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६

(अ. १। पा. २। आ. १) (गाङ्गुटादिभ्यो ऽष्णिङ् । १। २। १।)

ननु औपदेशिकस्य प्रथमोपस्थितत्वेन तन्निषेधेन चरितार्थमा-
तिदेशिकं न निषेधेदित्युच्यते

‘अथवेति ॥ (कै)

न स्यादिति । (कै)

कुटादिभ्यः परस्य कित्त्वविधानं त्वन्यत्र चरितार्थं कुटित्वा
इत्यादौ कित्त्वप्रतिषेध एव स्यात् । न तु कित्त्वमिति भाष्याच्च-
रार्थः । एवं च कुटित्वा इत्यादौ गुणः स्यात् ॥ ननु पृथगनुबन्ध-
करणेऽपि नुवित्त्वेत्यादौ कथं “ःश्रुंक” इति निषेधो न ॥ औपदे-
शिककित्त्वसत्त्वादित्यत आह

‘ङित्वेनेति ॥ (कै)

भाष्ये

‘तस्मादिति । (भा)

एवं चादेशे पञ्च इति स्थितम् ॥

१ अथवा यदप्राप्तं कार्यं तदतिदिश्यते इति ज्ञाप्रत्यये कित्त्वातिदेश
एव न स्यात् ॥

२ अ. ७। पा. २। सू. ११ ॥

३ ङित्वेनात्र कित्त्वं येन नाप्राप्तिन्यायेन बाध्यत इति भावः ॥

४ तस्मान् नूत्वा ध्रुत्वेत्येव भवितव्यम् ॥

सार्वधातुकमपित् । १। २। ४ ॥

लिङ्गादिति । (कै)

बडादीनां लिङ्गादित्यर्थः । तुल्यजातीयस्य ज्ञापने दृजादौ
लिङ्गमतिव्याप्तम् । धातुप्रत्ययसामान्यविषये तु ज्ञापकेऽव्याप्तमिति
भावः ॥ आर्धधातुकशब्दस्य चरत्याद्यर्थटगन्तत्वेनान्तोदात्तत्वाद्
“बङ्गचोऽन्तोदात्तादि”-ति ठञ् प्राप्नोतीत्यत आह

अर्धेति । (कै)

अर्द्धधातुकशब्दः तत्पुरुषेऽन्तोदात्तः ततश्च भवादावर्थं “बङ्गच”
इति ठञ् अन्तोदात्तत्वात्तलमिति भावः ॥

भवेति । (कै)

तेषु भवा संज्ञार्धधातुकमित्यर्थः ॥

ठञन्तत्वादिति । (कै)

आर्द्धधातुकशब्दस्येति शेषः । आर्द्धधातुकसंज्ञायां संज्ञित्वेन
भवानार्द्धधातुकीयानित्यर्थः । आर्द्धधातुक इति वदार्द्धधातुका-

१ अ. ४। पा. २। सू. ६७ ॥

२ उपलब्धविवरणपुस्तके “अर्धेति” इति पाठोऽस्ति । भाष्ये कैयटे च
“आर्ध” इति दृश्यते ॥

३ आर्धधातुकेषु भवा इति ठञन्तत्वादन्तोदात्तत्वाभावाद् “बङ्गचो-
ऽन्तोदात्तावृञ्” इति ठञभावे दृडाच्छो भवति ॥

(अ. १। पा. २। आ. १)

(सार्वधातुकमपित् । १। २। ४ ।)

नितिवक्तव्ये 'आर्द्धधातुकौयानित्युक्तिः' "प्रियतद्धिता दाक्षि-
णात्या" इति न्यायेनेति बोध्यम् ॥ ननु हेङित्वेनैव सिद्धे तदा-
देशतातङ्गे ङित्वं सार्वधातुकाङित्वस्य ज्ञापकं स्यादत आह

१तातङ्गस्त्विति ॥ (कै)

पित्त्वान् ङित्वाप्राप्तिरिति । (कै)

तद्धि सुलेत्यत्र तुगर्थमनुदात्ताथं चावश्यकमिति भावः । एवं
च पूर्वसूत्रे सहनिर्देशादिहापि तदुच्चारणमिति तात्पर्यम् । यथा
'ङ्वनिप् प्रक्षिप्तः । * "ङ्वनिप् भूतकाजानामिति" च प्रक्षिप्तः पाठ
इति तात्पर्यम् ॥

२लुङ्विकरणानामिति । (कै)

ते च सिद्धिणादयः ॥

- १ सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम् । अपिदितोयत्युच्यमान आर्द्धधातुक-
स्याप्यनेनापितो ङित्वं प्रसज्येत । कर्त्ता हर्त्ता । नैष दोषः ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेनार्द्धधातुकस्यापितो ङित्वं भवतीति
यद्यमार्षधातुकौयान् काश्चिङ्गितः करोति चङङ्गजिङ् ङ्वनिवच-
ङ्गङः । सार्वधातुकेऽप्येतज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । तुल्यजातीयस्य
ज्ञापकम् । कश्च तुल्यजातीयः । यथा जातीयकाश्चङङ्गजिङ्
ङ्वनिवचङ्गङः । कथं जातीयकाश्चेते । *आर्द्धधातुकाः ॥
- २ तातङ्गस्तु ङित्वं तिपः पित्त्वादप्राप्तमित्यज्ञापकं सार्वधातुकाङित्वस्य
क्वनिपो ङित्वमज्ञापकमस्य हि पित्त्वान् ङित्वाप्राप्तिः ॥
- ३ क्वनिप् प्रक्षिप्तः ॥ ४-५ यद्येतदस्ति तुल्यजातीयस्य
ज्ञापकमिति चङङ्गौ लुङ्विकरणानां ज्ञापकौ स्यातां गजिङ्वर्त्तमान-
काजानां ङ्वनिप्भूतकाजानामथङ्गङ्गञ् औगादिकानां गङ्गङ्गञ्
घञर्थानाम् । तस्मात् सार्वधातुकग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

* "सार्वधातुकौयाः" इति पाठोऽपि भाष्ये दृश्यते ।

प्रत्यादिवद्भावादिति । (कै)

शाब्दफललाभादादिवत्त्वमेव प्राप्नोति न त्वं तद्भावाः तेन हि
छित्त्वाभाव आर्थः फलति न तु शाब्द इति भावः ॥

साधारणेति । (कै)

व्याग्रयेऽप्यस्य प्रवृत्तिमङ्गीकृत्येदम् । वस्तुतस्तु विभिन्ननिमित्ते
प्रवृत्तावपि विभिन्नस्थानिकेन तत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति भाव्याग्रयः ॥

यद्यपीति । (कै)

अकारयोरेकादेशस्थोक्तन्यायेनापित्वेऽपि उभयत आग्रयणेऽन्ता-
दिवत्त्वनिषेधात् सार्वधातुकलाभावेन न छित्तम् । परादिवद्भावेन
तु न सार्वधातुकलाभाः । परस्य सार्वधातुकावयवत्वेऽपि तत्त्वाभा-
वादिति भावः ॥

परं प्रतीति । (कै)

परं समुदायं प्रतीत्यर्थः । एकादेशस्थानिनावचौ पूर्वपरौ ययोः
समुदाययोरन्तादौ एकादेशोऽपि तयोरेवान्तादिवदिति सूचार्थं
इति भावः ॥ अभ्युपेत्यापि अत्रावेव प्रत्यन्तवत्त्वे दोषान्तरमाह

१ साधारणपरिहाराभिधाय वर्णादाङ्गमिति नाश्रितं प्रसज्यप्रतिषेधे तु
छित्त्वनिषेधः ।

२ यद्यपि सार्वधातुकावयवस्याकारस्यैकदेशः तथापि परं प्रत्यादिवत्त्वा-
दन्तग्रब्धः । सार्वधातुकमपिद् भवतीति स्यादेव छित्तं च्यवे इति
चोत्तमैकवचने सर्वस्यैव सार्वधातुकस्यैकादेश इति छित्तप्रसङ्गः ॥

च्यवे इति । (कै)

१“हलः अः” सूचभाष्ये तु “ङित्त्वं पित्त्वं पित्त्वं ङित्त्वं” इत्यर्थसिद्ध्यर्थं प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रितः ॥

२यद्यप्युत्तमस्येति । (कै)

१“आहुत्तमस्य” इत्यस्योत्तमस्याडागमो भवति यस्याट् स पिदित्यर्थ इति भावः ॥ ननु आटायमेकादेशो न च स पिदवयवो मिमेव हि पित् इत्यत उक्तं .

तद्भक्तत्वादिति । (कै)

शास्त्रेण तद्भक्तत्वबोधनादित्यर्थः ॥ ङित्त्वविधिप्रतिषेधौ न पूर्वस्य कार्यं इत्यत आह

३यथेति ॥ (कै)

अव्यवधानबुध्येति । (कै)

अप्रत्ययोरव्यवधानबुध्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

४व्यवधानमिति । (भा)

ङित्त्वप्रयुक्ते निषेधकर्त्तव्ये अत्र व्यवधानमित्यर्थः ॥

१ अ ३ । पा १ । सू ८३ ॥

२ यद्यप्युत्तमस्य पित्त्वं तथापि तद्भक्तत्वादाट्, पिदवयवस्यैकादेशः पित् उत्तमस्यादिवदिति स्यान् ङित्त्वनिषेधः ॥

३ अ ३ । पा ४ । सू ८२ ॥

४ यथा स्थानिकाले यथायोगं गुणप्रवृत्तिनिवृत्तौ तथाऽऽदेशेऽपि कृते व्यवधानबुद्ध्या भवतः ॥

५ एकादेशः पूर्वजिघौ स्थानिवदिति स्थानिवद्भावाद्यवधानम् ॥

असंयोगाल्लिट् कित् । १। २। ५ ॥

“ऋदुपधेभ्य” इति विग्रिब्योक्तिः किमर्थेत्यत आह

‘बिभिदतुरिति । (कै)

यद्यपि गुणे कृते कित् कार्याभावात् तदप्राप्तौ कित्त्वमनित्य-
मिति शक्यं वक्तुं तथापि कृताकृतप्रसङ्गमात्रेण नित्यत्वमिति भावः ।
न तु कृत्स्थानवकाशत्वादित्युक्तम् । गुणे कृतेऽपि भूतपूर्वगत्या
कृत्प्राप्तेरत आह

‘यथेति । (कै)

अन्वया जातास्य निषेधाद्योगेन विग्रिष्टविधानं व्यर्थं स्यादिति
ज्ञानवस्थायां प्राप्तगुणं वाधित्वा कृत् एवेति भावः ॥

तथेति । (कै)

ऋदुपधविषयैतल्लक्षणोपलव्यप्रापितनिषेधसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ ननु
विधुन्मूलकत्वेन निषेधस्य वल्लवत्वप्रपञ्च कार्यातिदेशोऽत आह

१ ऋदुपधेभ्यो लिट् कित्त्वं गुणाद्विप्रतिषेधेन । वा । अ. १। पा. २। ५ ॥

२ बिभिदतुः बिभिदुरित्यादौ कित्त्वं नित्यं गुणत्वमित्यः वस्तु इत्यादौ
तु द्वयोरप्यनित्यत्वं तत्र परत्वाद् गुणप्रसङ्गः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण
निवार्यते ।

३ यथा कृत्स्थानवकाशसामर्थ्याद् गुणो वाध्यते तथैवेहातिदेशसाम-
र्थ्यादित्यर्थः ॥

‘दुर्वलेनेति । (कै)

अतिदेशदुर्वले हेतुः “कृतार्थत्वाद्” इत्यन्तः ॥

‘तातङ् न्यायेनेति । (कै)

तातङि गुणादिनिषेधार्थत्वेन डित्स्य चरितार्थत्वाद् “अनेकास्त्रिट्” इत्यनेन यथाऽपवाद “डित्” इत्यस्य बाधस्तथेत्यर्थः । केचित्तु इदं न युक्तं विचति गृह्यातैत्यादौ संप्रसारणेन चरितार्थ- तथा डित्स्य गुणनिषेधातिदेशानापत्तेः । अतिदेशोपप्लुततद्विषय- निषेधसामर्थ्याद् गुणबाध इत्येवं वार्त्तिकस्य कैयटेन व्याख्या- नादेतदाशयानभिज्ञैकदेशिनश्च “विषम इत्यादिग्रन्थ इत्याहुः ॥

१-२-३ क्सस्य कित् करणे प्रयोजनान्तराभावः । इह तु सम्प्रसारण- विधौ कृतार्थत्वाद् दुर्वलेन अतिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्वल- त्वान्न तद्विधिना सह स्पर्धते तातङ् न्यायेन ॥

४ अ. १। पा. १। सू. ५५ ॥

५ उक्तं वा । वा । किमुक्तम् । न वा क्सस्यावकाशत्वादपवादो गुण- स्येति । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं कित्करणं गुणं बाधत इह पुनरुभयं सावकाशम् । कित्करणस्यावकाशः । ईजतुः । ईजुः । गुणस्यावकाशः । वर्त्तित्वा । वर्द्धित्वा । इहोभयं प्राप्नोति । वृते । वृधे । परत्वाद् गुणः प्राप्नोति । इदं तद्वृत्तमिष्टवाचोपरश- न्नो विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद् भवति ॥

‘इन्धिभवतिभ्यां च । १ । २ । ६ ॥

इष्टाभिद्धमेव दर्शयति

‘बभूवेत्यजिति ॥ (कै)

ननु कित्वविधानसामर्थ्यादनिग् लक्षणाया अपि वृद्धेः प्रतिषेधो भविष्यतीत्यत आह

गुणमात्रेति । (कै)

एवं च तन्निषेधेनास्य चारितार्थेनानिग् लक्षणवृद्धिनिषेधकत्वे मानाभाव इति भावः ॥ ननु क्वन्दस्वेव “समीधे” इत्यादौ न-
लोपाद्यर्थं कित्वमावश्यकमत आह

१ किमर्थमिदमुच्यते । इन्धेः संयोगार्थं* वचनं भवतेः पिदर्थम् ॥ अयं
योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् । इन्धेऽन्धोविषयत्वाद् भुवो वुको
नित्यत्वात्ताभ्यां किदचनानर्थक्यम् । वा । इन्धेऽन्धोविषयो लिट् ।
नह्यन्तरेण च्छन्द इन्धेरनन्तरो लिट् लभ्यः । आमा भाषायां भवि-
तव्यम् । भुवो वुको नित्यत्वात् । भवतेरपि नित्यो वुक् । कृतेऽपि
प्राप्नोत्यकृतेऽपि । ताभ्यां किदचनानर्थक्यम् । ताभ्यामिन्धिभवतिभ्यां
किदचनमनर्थकम् ॥

२ विनापि सूत्रेणैवं सिध्यति सत्यपि चेष्टं न सिध्यति । बभूवेत्यञ्
लक्षणात्वात् वृद्धेरिग् लक्षणात्वाभावात् प्रतिषेधाप्रसङ्गात् । गुणमात्र-
निषेध एव तु बभूविति अहं बभूव इति च शित्वाभावपक्षे स्यादिति
प्रश्नो भाष्ये किमर्थमिति ॥

* “संयोगार्थं पश्यम्” इत्यपि भाष्ये । † “ताभ्यां लिटः” इत्यपि भाष्ये दृश्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१७

(अ. १। पा. २। आ. १)

(इन्विभवतिभ्यां च । १। २। ६।)

‘तचेति ॥ (कै)

नन्वेवं विकरणः स्यादत आह

‘आर्धेति ॥ (कै)

नन्वेवं शब्दान्तरप्राप्तिः कापि न स्यादत आह

‘सत्यामपीति । (कै)

श्रौतरूपमादायेति भावः ॥

१ तत्र “हृन्स्युभयचेति” (६।३।५) शिष्टः सार्वधातुकात्वात् समीध इति छित्वाङ्गभोपः ।

२ आर्द्धधातुकात्वाच्च अमोऽभावः । “अथयो वज्रलम्” इति वचनाद्वा ॥

३ “अोः सुपि” (६।३।८३) इत्यत “अोः” इति नानुवर्त्तत इति भावः । एकदेशविज्ञातस्यानन्यत्वाच्च शब्दान्तरप्राप्त्यभावः । सत्यामपि वा शब्दान्तरप्राप्तौ ज्ञाताज्ञातप्रसङ्गित्वाद् वुको नित्यत्वं वुकि, कृते गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति नैतयोस्तुल्यवस्तुत्वम् इति नित्योवगिति भाष्यमुपादायेतदुक्तं कैयटेन ॥

‘मृडमृदगधकुंषक्लिशवदवसः क्त्वा । १ ।

२ । ७ ॥

विपरीतेति । (कै)

विशेषणीभूतमृडादिसंकोचस्य न्याय्यत्वादयं न्याय्य इति भावः ॥

न च लोके प्रधानसंकोच एव न्याय्यत्वेन व्यवह्रियते “राज्ञः संकोचः कार्य्य” इति राजनिमित्तं स्वव्यवहारसंकोचस्तद्विस्तररूपः कर्त्तव्य इतितर्थात् । समाधत्ते

१ किमर्थं मृडादिभ्यः परस्य क्त्वाः कित्त्वमुच्यते किदेव हि क्त्वा । नक्त्वा सेट् (१ । २ । १८) इति प्रतिषेधः प्राप्नोति तदाधनार्थम् । यदि तर्हि मृडादिभ्यः परस्य क्त्वाः कित्त्वमुच्यतेनार्थो “नक्त्वा सेट्” इत्यनेन कित्त्व-प्रतिषेधेन । इदं नियमार्थं भविष्यति । मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वाः कित्त्वं भवति नान्येभ्य इति । यदि नियमः क्रियते इहापि तर्हि निय-मान्नं प्राप्नोति । लूत्वा पूत्वा । अत्राप्यकित्त्वं प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथा जातीयको मृडादिभ्यः परः क्त्वा । कथं जातीयकश्च मृडादिभ्यः परः क्त्वा । सेट् । एवमप्यस्यत्र कश्चिदि-भाषितेऽऽजिनां नियामकः स्यात् । अस्य तावद् ये सेट्स्तेषां ग्रहणं नियमार्थं य इदानीं विभाषितेऽऽ तस्य ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति ॥

२ विपरीतनियमस्य व्याख्यानान्न भविष्यति मृडादिभ्यः क्त्वाः किद्वतीति । नञ्निष्ठार्थां शास्त्रप्रवृत्तिर्नञ्जसूत्रकत्वाद्याप्यंशस्युतेः ॥

महाभाष्यप्रदीपोदघोतः ।

१६०

(अ. १। पा. २। आ. १) (रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च । १। २। ८।)

व्याख्यानादिति ॥ (कै)

विशेषणार्थं स्यादिति । (कै)

सुतेत्यादि च व्यावर्त्तं स्यादित्याहुः । अस्यानर्थकत्वेनैव वारणा-
द्विशेषणव्यावर्त्तं चिन्त्यम् । वस्तुतस्तु क्त्वाः कित्सामर्थ्यादेव तुल्यजा-
तीयापेक्षो नियम इति बोध्यम् ॥ भाष्ये विभाषितेङ् ग्रहणमुप-
लक्षणमित्याशयेनाह

गुधेति ॥ (कै)

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च । १।
२। ८ ॥

ननु “रुदविदे”ति सूत्रे स्वपिप्रच्छिग्रहणमनिटां नियामकं
स्यादतो भाष्ये

१ क्त्वा प्रत्ययमात्रस्य नियमः स्यात् । कित्त्वं तु “क्तातोऽसन् कसुनः”

(१। १। ४०) इत्यादौ विशेषणार्थं स्यात् ॥

२ मृळमृदवदवसां क्त्वाः कित्सविधानं नियमार्थं गुधकुषस्तिश्रीनां तु रलो-

द्युपधाद् (१। २। २६) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थम् । तत्र विधि-

सम्भवे स्तिशोरनिटः क्त्वाः कित्सविधानं नियमार्थं न भवति ॥

३ स्वपि प्रच्छोः सङ्गर्थं ग्रहणं किदेव हि क्त्वा ॥

(इको भल् । १।२।६।)

(अ. १। पा. २। आ. १)

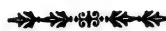
रुद्रविदस्वपीति । (भा)

तच्च सूत्रे स्वपि प्रच्छोर्गहणमित्यर्थः ॥ तद्वनयन् व्याचष्टे

'तचेति । (कै)

व्याख्यानात् क्लृप्ता न सम्बन्ध इति भावः । स्वपिप्रच्छोः क्तः
 कित्त्वविधानमनिटः क्लो नियमार्थं न भवतीत्यन्वयः ॥

इको भल् । १।२।६॥

“इको भल्” सूत्रं किमर्थमिति वक्तव्ये किमितीकः परस्वे-
 त्युक्तमत आह

इक इति ॥ (कै)

उत्तरार्थं सूत्रमावश्यकमिति भावः । अत एवेक धातोर्नगहणम् ।
 उत्तरार्थाधिकारानुरोधात् ॥ ननु गणस्य परत्वात् कथं दीर्घो
 बाधकोऽत आह

अज्झनेति । (कै)

एवं चानवकाशत्वादीर्घो गुणस्य बाधक इति भावः ॥ भाष्ये

१ तत्र चरितार्थत्वादनिटः क्तः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति ।

२ किमर्थमिकः परस्य सनः कित्त्वमुच्यते । भा । “इको भल्” “इल-
 न्ताच्” इत्येक एव योगः कर्तव्यः किमर्थोयोगविभाग इति प्रश्नार्थः ॥

३ “अज् भल् गमां सनि” (६।४।१६) इति दीर्घत्वं नामाप्ते गुण
 अपारम्भमाणं तस्य बाधकमिति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२१०

(अ. १। पा. २। आ. १)

(इको भण् । १। २। ६।)

कृते भवेदिति । (भा)

अनवकाशत्वेन बाधकस्य प्रवृत्त्यन्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेरङ्गीकारादिति
भावः ॥

‘शास्त्रं प्रवर्त्तमानमिति । (कै)

एवं चादृष्टार्थं प्रवृत्त्या शास्त्रस्यानर्थक्याभावाच्च बाध इति
भावः ॥ “शास्त्रमावर्त्तमानम्” इति कचित्पाठः । तच्चाप्ययमेवार्थः ॥
ननु शास्त्रस्य साधारणत्वेन ब्रह्मविषये एव बाधो नान्येतेत्यत्र किं
विनिगमकमत आह

‘ब्रह्मस्वानामेवेति ॥ (कै)

ब्रह्मार्थं दीर्घविधानं चेत् किं तत्राह भाष्ये

भवेदित्यादि ॥ (भा)

गुणायेति । (कै)

एवं च तन्निरवृत्त्या रूपविशेषसम्पत्तिः फलमस्येवेत्यर्थः ॥ न
हीति हि शब्द सूचितं हेतु माह

तृप्तीति । (कै)

भाष्यमित्यस्य कर्त्तव्यमिति व्याख्याशेषपूरणमन्यत् ॥

१ शास्त्रपूर्वकात् प्रयोगाद्धर्मो न तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रादिति भावः ॥

२ ब्रह्मस्वानामेव दीर्घविधानसामर्थ्याद् गुणो न स्यात् । दीर्घाणां तु प्रागेव
ताद्रूप्याद्रूपविशेषसम्पत्तिफलत्वाच्चास्त्रस्य दीर्घशास्त्राप्रवर्त्तनाद् गुण-
प्रसङ्गः ॥

तृप्तिविशेषेति । (कै)

विजातीयाविजातीयादृप्तिस्तत्तद्भोजनफलमिति भावः ॥ भाष्ये

‘भोजनविशेषादिति । (भा)

भोजनेति कर्मणि ल्युट् । १“श्लिष्य विशेषादिति” पाठः ॥

नहीति । (कै)

तच्च दृप्तिविशेषवत् नात्र दीर्घविशेषः फलमिति भावः ॥

ह्रस्वेष्टिति । (कै)

लक्ष्यभेदादेकस्यापि विधिनियमरूपेण प्रवृत्तिरिति भावः ॥

येन नाप्राप्तिन्यायेन । (कै)

अनवकांशत्वेन ॥

१ऋदित्वम् । (भा)

“ऋत इद्धातोः” इतीत्वम् ॥ णिलोपस्य किञ्चिमित्त्वाभावात्
कथं णिलोपस्तत्र प्रयोजनमत आह

१ सामर्थ्यात्तत्र पुनः प्रवृत्तिर्भवति भोजनविशेषाच्छ्लिष्यविशेषाद्वा ॥

२ इङ्गलङ्घीयभाष्यपुस्तके “डाकट्खुलार” भाष्यपुस्तके च “श्लिष्यवि-
शेषादिति” पाठोऽस्ति ॥

३ इकः कित्वं गुणो माभृद्दीर्घारम्भात्कृते भवेत् ।

अनर्थकं तु ऋस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम् ऋदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।

दीर्घाणां ना कृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

‘असतीति ॥ (कै)

णिलोपस्यापीति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तायामिति भावः ॥

असतीति । (भा)

अपेक्षुरादिणिचि मितं ब्रह्मत्वे “असनीवन्ते” तौडभावे^१ “आप्
अपी”ति ईलेऽभ्यासलोपे रूपम् ॥ विशेषचिन्तायामपि दोष
इत्याह

अथवेति ॥ (कै)

ननु येननाप्राप्तिन्यायेन यत्रोभयापवादतासम्भावना तत्रैषां व्यव-
स्थापकत्वं न च तथा प्रकृते । यथैत्येधतीत्यादौ पररूपत्वावच्छिन्ने
बाधे किं शास्त्रविहितस्येत्याकाङ्क्षायां मध्येऽपवादाः पुरस्तादिति
न्यायविषयः । येनेत्यस्य यद्वर्मावच्छिन्न कार्येणेत्यर्थः । येन लक्षणे-
नेत्यर्थं तु नास्य विषयः । नापि कार्यभेदे यच्छब्दपरामर्शानुगम-
करूपाभावादिचेन्न । व्यक्तिपक्षे किमिदं गुणवाधकतया सर्वविषयम्
उतणिलोपवाधकतया णिविषयमिति सन्देहे व्यवस्थायाया अव-
स्थापेक्षितत्वेन शास्त्रप्रवृत्तिः सूत्रपादेत्यभिमानात् । वस्तुतस्त्वेवं सति
णिगमेत्येवं वदेदिति बाध्यसामान्यचिन्तापक्षमाश्रित्यैव भाष्यव्या-

१ अ ७। पा १। सू १०० ॥

२ असति कित्त्वे गुणवसिणिलोपस्यापि विशेषाभावाद्दीर्घत्वं बाधकं स्यादित्यर्थः ॥

३ अ ७। पा २। सू ४६ ॥

४ अ ७। पा ४। सू ५५ ॥

(इको भक्त । १। २। ६ ।)

(अ. १। पां. २। आ. १)

स्थोचितेति दिक् ॥ • नन्वसत्यपीति येनेत्यस्य येन कार्येणेत्यर्थ
इति भावः ॥

नैतदिति । (कै)

येनेत्यस्य खेतररेणेत्यर्थकतया पदावाध्यसामान्यचिन्तापरत्वमस्य
न्यायस्य तदाऽयं ग्रन्थ इति भावः ॥ भाष्ये कित्वास्मिन् दोष इत्याह

तच्च णिलोपस्येत्यादिना ॥ (भा)

प्रतिपदविहितेनेति । (कै)

मीविषयेणाचरितार्थनेत्यर्थः । एवं च तच्च सूत्रे मीयहणेन
मिनातेरपि ग्रहणं दीर्घस्य प्रयोजनमिति भावः ॥

सावकाशमिति (भा)

भाष्यस्य सार्थकमित्यर्थः ॥

परत्वादिति । (भा)

यद्यपि प्रमित्सतीत्यत्र अपवादत्वाद् दीर्घेण गुणस्येव स्त्रीसती-
त्यत्र वाध्यसामान्यचिन्तायां णिलोपस्यापि बाधेन भाष्यम् । तथापि
दीर्घसमानकालिकस्य णिलोपस्य गुणस्येव बाधेऽपि दीर्घे कृते
स्थानिवर्त्तनेन प्राप्तणिलोपः स्यादेव । न च दीर्घविधानसामर्थ्यम् ।
इस्रभावे सामान्यग्रहणसम्पादनेन कृतार्थत्वात् । एवं च परत्वादि-
त्यस्य दीर्घोत्तरकालं प्राप्यत्वादित्यर्थः । भ्रष्टावसरन्यायस्तु शास्त्रेणा-
स्थेवेति भावः ॥

१ यथैव तर्ह्यसति कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वास्त्रिलोपो बाधते एवं
गुणोऽपि बाधेत ॥

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

२५

(अ. १। पा. २। आ. १)

(इको भक्त । १। २। ६ ।)

‘यच्च लक्षणेति । (कै)

यथा “विभाषा दिक्समासे” १हतीयासमास इत्यादौ । तच्च हि समासशब्दस्य संज्ञात्वेन तज्ज्ञानाय लक्षणपर्यालोचनमित्यर्थः ॥

प्रयोगरूपेति । (कै)

तच्च मीयत इत्यादौ प्रयोगनिष्ठम् एवं हि “गामादायहणेष्व-
विशेषः” इत्यादेरसङ्गतिः स्यादिति मा माहचर्यात् मीशब्दांशोऽपि
सा नप्रवर्त्तत इत्येव समाधातुं युक्तम् ॥ तद्ध्वनयन्नाह

नन्वेवमसत्यपीति । (कै)

किञ्चाभावेऽन्विषयत्वेनात्वस्य सुलभत्वादिति भावः । एवं च
मीयहणमपि व्यर्थमिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

‘मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वेकते (भा)

इत्यत्र पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिमाश्रित्यमीनातिनिर्देशः ॥ “परत्वा-
दि” त्यस्योत्तरकालप्राप्तत्वादित्येवार्थः । यथादीर्घोत्तरं स्थानिवत्त्वेन
णिष्ठापो भवति । एवं तत्प्रवृत्त्युत्तरमेव गुणोऽपि स्यात् दीर्घत्वं तु
सामान्यगृहणविधातार्यं स्याद् इति भावः ॥

नास्त्यनवकाशत्वमिति । (कै)

नास्त्यनर्थकत्वमित्यर्थः ॥

१ यत्र लक्षणाभिनिर्दृतत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्ष्यप्रतिपदोक्तयो-
रिति परिभाषोपस्थानं न तु यत्र प्रयोगरूपाश्रयणं तत्र ॥

२ अ १। पा १। सू ३८ ॥

३ अ १। पा १। सू ३० ॥

४ मीनाति मिनोत्योर्दीर्घत्वे कते मीयहणेन गृह्यं यथास्यात् ॥

दीर्घत्वं वाध्यते इति । (कै)

प्रवर्त्तमपि निवर्त्त्यते इत्यर्थः ॥

धातुरवकाश इति । (कै)

तस्य च कुटादित्वप्रयुक्तञ्चित्तेन गुणनिषेधाद्दीर्घश्चरितार्थ इति भावः । एवं चेद् भावे एवावकाशोक्तिर्भाष्योक्ताऽसङ्गतेति तात्पर्यम् ॥

उह नेति ।

न चाजादेशगमेरित्यर्थस्वाभार्थम् अजग्रहणम् । हनिमाहचर्य्येण कुम्भिकरणस्थानिकादेशगमेरेव ग्रहणेनादोषात् । एवं कुटः सत्त्वेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् । कुंगुधुभ्यः कुटादिभ्यः सनोऽनभिधानमित्यन्ये ॥

हलन्ताच्च । १। २। १० ॥

अन्तग्रन्थस्य समीपवचनत्वान्नार्थानुपपत्तिर्हल्समीपादिकः पर इत्यर्थः । ततः परत्वं च सामर्थ्यादेकवर्णव्यवहितं यावन्मत आह अवयवेति ॥ (कै)

भेद एवावयववाच्यविभावादाह

अत्यन्तमेदेति । (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२७

(अ. १। पा. २। आ. १)

(हलन्ताव । १। २। १० ।)

भेदाभेद एवावयवावयविभाव इत्यर्थः ॥ भाष्ये इष्टार्थबोधा-
त्मत्वेन निर्देशस्यायुक्तत्वम् ।

‘इको नामेति । (भा)

हलन्तस्य धातोरित्यर्थः ॥

हलन्तः स्यादिति । (भा)

हलन्तावयवः स्यादित्यर्थः ॥

अन्यस्य । (भा)

हलन्तस्य । अन्यहल् कथमन्तो भविष्यतीति शेषः । इक् पदेन.
वर्णमात्रपक्षेऽपि द्वयोर्वर्णयोः परस्परमवयवावयविभावो विद्वद् इति

१ अयुक्तोऽयं निर्देशः । कथं हि इको नाम हलन्तः स्यादन्यस्यान्यः ।
कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः । इग्वतो हल इति । यद्येवं नियच्छति
अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हीगुपधाद्धलन्तादिति वक्ष्यामि । एवमपि
दम्भेन प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम-
युक्तोऽयं निर्देश इति । नायुक्तः । अन्तश्शब्दोऽयमस्येवावयववाचो ।
तद्यथा । वस्त्रान्तः वसनान्तः । वस्त्रावयवो वसनावयव इति गम्यते ।
अस्ति सामीप्ये वर्त्तते । तद्यथा । उदकान्तं गत इति । उदकसमीपं
गत इति गम्यते । तद्यः सामीप्ये वर्त्तते तस्येदं ग्रहणम् । एवमपि
दम्भेन सिध्यति । योऽन्नेक्समीपे हल न तस्मादुत्तरः सन् । तस्मादु-
त्तरः तस्मात्साविक्षमीपे हल । एवं तर्हि

दम्भेहल्यहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम् ॥ वा ॥

हल जातिनिर्दिश्यते । इक उत्तरा वा हल् जातिरिति ॥

भावः ॥ मन्वानन्तर्यादिषु बज्रग्रीहेरिव मत्वर्थीयस्याप्यभावादर्णयो-
वयवावयविभावाभावाच्चेवतो हल इत्ययुक्तमत आह

हलन्तादिति । (कै)

सनाक्षिप्तस्य धातोः शब्दस्य रूपस्य वा हला विशेषणान्तदन्त-
विधिरित्यर्थः । वस्तुत इग्वतो हलन्तादिति न्यासकरणे तात्प-
र्यम् । अत एवेगुपधाद्बलन्तादिति वक्ष्यति ॥

‘कर्मधारय इति । (कै)

स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादयमेवोचित इति भावः ॥ पूर्व-
निपातदोषं परिहरति

‘निपातनादिति । (कै)

बज्रग्रीहे पक्ष्येऽप्येतदावश्यकमिति भावः । “दम्भइचे”ति
इत्वे लघूपधत्वाद्गुणाप्रसक्तेः ॥ किं कित्त्वेनेत्याशङ्काह

‘असतीति ॥ (कै)

नलोप इति । (कै)

“अनिदितामि”त्यनेन । एकत्वं हलन्तादित्येकवचनोपात्तम् ॥

१ एवं च हल् चासावन्तश्चेति कर्मधारयः ॥

२ निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः ॥

३ अ. ७ । पा. ४ । सू. ५६ ॥

४ असति च कित्त्वे नलोपो न स्यात् ॥

५ अ. ६ । पा. ४ । सू. २४ ॥

जातेः स्वगतमिति । (कै)

तस्याप्राधान्येन विवक्षितत्वादेको ब्रूहिः सम्पन्न इतिवदिति भावः ॥ ननु जातिनिर्देशे पौर्वापर्यं कथमत आह

यदा तावदिति । (कै)

यद्यप्येकैकव्यक्तियुक्ता जातिस्तथापि ज्ञापकेन विजातीयव्यक्त्यवधाने यत्किञ्चिद्व्यक्तिदारकं सामीप्यं यत्किञ्चित् व्यक्तिदारकं च ततः परत्वमाश्रीयत इति भावः ॥

व्यक्तिदारका इति । (कै)

विशेषणीभूतव्यक्तिदारका इत्यर्थः । तदपेक्षं व्यक्तिदारकं जात्यपेक्षम् ॥

अभिन्नप्रत्ययः । (कै)

हलित्येकाकारः प्रत्ययः । अनेन हलज्जातौ प्रमाणं संज्ञाशब्दाश्च जातिशब्दा एवेति दर्शितम् ॥

यदापीति । (कै)

तदा तु साक्षादेव परत्वादिति भावः ॥ परस्परभेदकधर्मपरित्यागेन व्यक्तिमात्रविवक्षायां सा एकैवेति तात्पर्यम् । तदाह

भेदव्युदासादभेदाश्रयणादिति । (कै)

अथ पक्षो मज्जुषायासुपपादितो विस्तरेणास्माभिः शक्तिवादान्ते । परे तु हलजातिरित्यस्य तज्जात्याश्रय हलसमुदाय इत्यर्थस्तस्य च साक्षादेव सामीप्यं ततः परत्वं चोपपद्यते । तदुक्तं भाष्ये

(लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. १)

इक उत्तरा या इल् जातिरिति । (भा)

अत एव “आर्द्धधातुक” इति सूत्रे वक्ष्यति जातेः पौर्वा-
पर्यासम्भवाद्

विषयसप्तमी विश्वास्यत इति (भा)

इत्याहुः ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ ॥

सकृत् श्रुतस्यार्थद्वयमिति । (कै)

कालभेदेनार्थद्वयबोधजनकत्वमित्यर्थः ॥ नन्वात्मनेपदं यौ लिङ्-
सिचाविति व्याख्याने सप्तम्यनुपपन्नेत्यत आह

निर्द्धारणे इति । (कै)

निर्द्धारणं च सजातीययोरिति तदभेदलाभः ॥ भाष्ये

सिजविशेषित इति । (भा)

१ आर्द्धधातुके (२ । ४ । ३५) इति सूत्रव्याख्यानावसरे “अर्थसिद्धिरे-
वैषा यत्सामान्येण पौर्वापर्यं नास्ति । असति पौर्वापर्ये विषयसप्तमी-
विश्वास्यते” एतदेव उक्तं भवता ॥

(अ. १। पा. २। आ. १) (लिङ्सिवात्मनेपदेषु । १। २। ११ ।)

सम्भव्यभिचारयोरभावादिति भावः ॥ ननु लिङ् आत्मने-
पदत्वाभावोऽत आह

लिङ् शब्देनेति ॥ (कै)

ननु सम्भावितात्मनेपदपरत्वात् सुट्सीयुटावेव लिङ्ग्रहणेन
ग्रहीष्येते इत्यत आह

सीयुडादीति ॥

ननु अस्तु उभयोरेकग्रेषनिर्देशोऽत आह

नवेति । (कै)

अनेन ग्रास्त्रीयैकग्रेषो वारितः ॥

अप्रयोग इति । (कै)

कृतैकग्रेषस्य सूत्रे प्रयोग इत्यर्थः ॥ निर्द्धारणविभक्त्यन्तत्वे सिञ्-
विशेषणत्वासम्भवादाह

आत्मनेपदेति ॥ (कै)

ननु सकृच्छ्रुतस्य कथमर्थद्वयबोधकत्वमत आह

सारूप्यमाचेति । (कै)

अर्थभेदेऽपीत्यर्थः । अत्रा इति वदिति भावः । सौत्र एकग्रेष
इति बोध्यम् ॥

१ आत्मनेपदपरत्वादुपचारात् सिजेवात्मनेपदमुच्यते गौणमुख्यार्थयो-
रात्मनेपदशब्दयोः स्मारूप्यमात्रप्रतिबद्ध एकग्रेषः कश्चित्तं इति
भावः ॥

समुदाये इति । (कै)

अपदेशिवद्भावेनेत्यर्थः ॥

अथवेति । (कै)

तन्मन्त्रसहविवक्षायां न विद्वन्मानसराजहंसेतिवदिति भावः ॥

स्थाण्वोरिच्च । १। २। १७ ॥

न प्रयुक्त इति । (कै)

एवं च षष्ठीहेतुप्रयोगद्रव्यस्थाप्राप्तिरिति भावः ॥

अपत्यरूपस्येति । (कै)

१ अवयवगतं पौर्वापर्यं समुदाय आश्रयिष्यत इति भावः । अथवा तन्नेष्टा शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयं लभ्यते ॥

२ इच्च कस्य तकारेत्त्वम् । कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रियते ॥ दीर्घोमाभूत् । दीर्घोमाभूदिति ॥ ऋतेऽपि सः । अन्तरेणाप्यारम्भं सिद्धोऽत्र दीर्घो “धुमास्थागापाजहाति” (६ । ४ । ६६) इति ॥ अगन्तरे ज्ञुतोमाभूत् । इदं तर्हि प्रयोजनमन्तरे ज्ञुतोमाभूदिति । ज्ञुतो नु खल्वेतदनन्तरार्थं आरम्भे ऋतो भविष्यति न पुनः ज्ञुत इति ॥ ज्ञुतश्च विषये स्मृतः । विषये ज्ञुत उच्यते यदा च स विषयो भवितव्यमेव तदा ज्ञुतेन ॥

इच्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूत्तेऽपि सः ।

अगन्तरे ज्ञुतो मा भूत्ज्ञुतश्च विषये स्मृतः ॥

तत्त्वेन विवक्षायां तु कोनस्यात् फिञ् च स्यादिति भावः ।
वस्तुतः उक्तादन्य एवेदन्त्वेनेदं पदार्थः शेषाधिकारात् । एवं चेद-
न्त्वेनाप्यपत्यबोधे शेषिको न साधुरिति “तस्येदम्” इति सूत्रे
“तस्यापत्यम्” इति सूत्रे च निरूपयिष्याम इति चिन्त्यमिदम् ।
स च सम्बन्धो हेतुहेतुमद्भावे पर्यवस्यतीति । भाष्ये हेतोरिति
प्रयुक्तं हेतुशब्देन चाचफलम् । इत्संज्ञकतकारः किं मुखसुखार्थं
उततपरसूत्रप्रवृत्त्यर्थं इति विचारतात्पर्यम् ॥

तकार इदिति । (कै)

१“यस्येति” शेषः । बह्व्रीहेरयं लः । इत्तेत्यत्रेत्संज्ञकतकार-
वत्त्वं किमर्थमिति भाष्यार्थः । मुखसुखार्थोऽपि तदर्थत्वेन वर्णोच्चा-
रणस्य सार्थक्यादित्संज्ञां लभत इति भाष्यमतम् । ननु श्रुतत्वाद्
इत्स एव भविष्यतीत्यत आह

“आन्तरतम्यादिति । (कै)

सूत्रारम्भं विनेत्यर्थः ॥ किं न स्यादत आह

‘किञ्च त्विति । (कै)

तदर्थं सूत्रमावश्यकमिति भावः ॥ “ईत्स्य” इति केदः ॥

“असदृश इति । (कै)

सामर्थ्यादसदृशे इत्यर्थः । अव्यवहितपरोऽनन्तरशब्दो नेति
भावः ॥

‘यद्यनेनेति । (कै)

टिग्रहणं वाक्येनैव सम्बध्यते न त्वनन्येन पदेनेति भावः ॥ भाष्ये
“विषये” प्रश्नाख्यानादिविषये श्रुत उच्यते । यदा सविषयो भवति
तदायनेनैव सूत्रेण श्रुतेन भाष्यमित्यनुवाददोषभिया नानेन श्रुत-
विधानमित्ययमत्र पक्षे भाष्याच्चरार्थः कार्यः ॥

‘अन्येत्विति । (कै)

अनन्तरेऽपीति सूत्रेऽसदृशे आदेशे श्रूयमाणेऽपीत्यर्थः । क्रिय-
माण इति पाठेऽपि श्रूयमाण इत्येवार्थः ॥

दीर्घ एवेति । (कै)

आन्तर्यादिति भावः ॥ वार्त्तिके “अनन्तरे” इत्यख्यानन्तरे श्रूय-
माणेऽपि दीर्घः स्यादिति शेषो बोध्यः ॥ “श्रुतो माम्भदिति”
शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति

नन्विति ॥ (कै)

स्यादिति । (कै) .

तथाच तच्च श्रुतदृष्टः स चासति तपरत्वे पुनर्विहितेन दीर्घेण
बाधितः सन्नस्यादित्यर्थः ॥ ननु किमिति श्रुतस्तच्चेत्यत इति शङ्कते

१ अनेन तपरत्वं प्रत्याख्यायते यद्यनेन श्रुतो विधीयेत तदा यत्रापि
विषयेऽनन्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरित्यादिना श्रुतो विहितस्तत्राप्यनेन
विधीयेत अस्मिन् कर्त्तव्ये “पूर्वत्रासिद्धम्” इत्याद्युक्तिकस्य श्रुतस्या-
सिद्धत्वात्तच्च पक्षेऽनुवाददोष प्राप्नोतीति ऋक्ष एव भविष्यति ॥

२ अन्ये तु तपरत्वमनेन समर्थितमिति व्याचक्षते । अनन्तरेऽप्यादेशे
श्रूयमाणे दीर्घ एव स्यात् ॥

माभूदिति ॥ (कै)

स्मृत इति । (भा)

एवं च प्रश्नाख्यानादिविषये तस्येष्टत्वात् तन्निवृत्त्यर्थं विधान-
मित्यर्थः ॥

‘स चासतीति । (कै)

सिद्धे दीर्घे दीर्घविधानसामर्थ्येन बाधादित्यर्थः । सति तु
तपरत्वे दीर्घाप्राप्त्या श्रुतो निर्विघ्न इति भावः । पश्चात्प्राप्तस्तु तपर-
त्वेन न बाध्यतेऽसिद्धत्वादित्याशयः ॥ प्रकारद्वयमपि दूषयति

‘श्रुतेति । (कै)

अनन्तस्य पदस्य टेः अपिना वाक्यस्य च टेः श्रुतः प्रश्नाख्यानायो-
रित्यर्थस्तस्येति भावः । टिग्रहणं वाक्येनैव सम्बध्यते न त्वनन्तेन पदे-
नेति तु भाष्यतात्पर्यम् । यत्तदिदमित्यादौ “श्रुरोरनृत” इत्ये-
द्विवचनं भाष्यमिति तच्च । तेन ह्ययमानार्थवाचिन एव टेः श्रुत-
विधानादित्याहुः ॥

१ स चासति तपरत्वे न प्राप्नोतीति दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्वं स्थितम् ॥

२ श्रुतविधौ तु “वाक्यस्य टेः” (८। २। ८२) इत्यधिकारात् कथ-
मिकारस्य श्रुतः स्यादिति चिन्त्यमेतत् ॥

३ अ ८। पा २। सू ८६ ॥

न त्वा सेट् । १ । २ । १८ ॥

नसेडित्यनेन कथं किञ्चं क्रियेतेत्यत आह

१अकारेति ॥ (कै)

२विपरीतस्त्विति । (कै)

तथा हि सति शयित्वेत्यादावपि किञ्चं स्यादित्यर्थः ॥

न तु निर्वृत्तस्येति । (कै)

न चैवं क्लोऽपि विद्यमानस्य किञ्चस्य कथं निषेध इति वाच्यम् । कार्यस्यैव निषेधो न तु विद्यमानकिञ्चस्येति न दोषः । आतिद्रेणिकस्य निर्वृत्तस्य निषेधे तु तेन कृतकित्कार्थस्थानेन प्रतिषेधे विरोधः स्यष्ट एवेति दिक् ॥ ननु यल्यद्वयभावेऽपि सिचश्चिष्व-
दिटि इत्वे वृद्धावायादेशे च सिद्धमित्यत आह

३स्थासिति । (कै)

तच्च चिष्वद्भावे परत्वात् कृते इत्यन्वयः ॥

१ अकारप्रसङ्गः ।

२ श्रोत्रादिभ्य एव परा निष्ठा न किदिति नियमः । विपरीतस्तु निष्कै-
वेति व्याख्यानाद्भवति ॥

३ स्यात् आताम् इति स्थिते इत्वं च प्राप्नोति चिष्वद्भावश्च तच्च पर-
त्वाच्चिष्वद्भावे युक् च प्राप्नोति वृद्धिश्च तच्च वृद्धापवादो युगागमः
तच्च कृते यकारस्य इत्त्वप्रसङ्गः । न च पुनर्वृद्धिर्लभ्यते । पूर्वमेव
युक्ता बाधितत्वादिति भावः ॥

‘दृष्ट्यपवादत्वादिति । (कै)

येन नाप्राप्तिन्यायेन न त्वनवकाशत्वेनेति भावः ॥ तदेवाह

न च पुनरिति ॥ (कै)

भाष्ये

‘इत्त्वं कित्सन्नियोगेनेति । (भा)

उत्तरार्थत्वं खण्डयति । तदाह

आतिदेशिकस्यापीति । (कै)

तथा च कित्सन्निषेधे तत्सन्नियुक्ते तस्याप्यभाव इति भावः ॥

ज्ञापितेत्वातिदेशिकानिषेधे उत्तरचाष्टुपयोग इत्यन्यत् ॥ ननु

“अनो बड्ग्रीहेः” इत्यस्य स्त्रियां विहितं नेत्यर्थाद् रेफस्यापि निवृत्तिर्वाचनिकीति विषमो दृष्टान्तोऽत आह

अन इति । (कै)

प्रत्ययाधिकारात् प्रत्ययस्यैव निषेध इति भावः ॥

‘दृष्ट्यहणेनेति । (कै)

१ उपलब्धकैयटपुस्तके “दृष्ट्यपवाद” इति पाठोऽस्ति ॥

२ न सेडिति कृतेऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षायां सन्नि भङ्ग्यहणं विदुः ॥ १ ॥

इत्त्वं कित्सन्नियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।

वस्तुर्थं किदतीदेशान्निगृह्येतिः क्वाच वियद्वात् ॥ २ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू १२ ॥

४ वित्त्वकादिभ्यश्चस्य लुक् (ई । ४ । १५३) इत्यत्र क्यहणेन ज्ञापितः ॥

तद्धि विस्वकादेरुत्तरस्य प्रत्ययस्य भनिमित्ते तद्धिते विधीय-
मानो लुक् प्रत्ययान्तराभावाय ह्यस्यैव सिद्ध इति क्माचस्य लुप्
यथा स्यात् न तु तत्सन्धियोगशिष्टलुको निवृत्तिरित्यर्थमिति
भावः ॥ ननु युका वृद्धेर्वाधितत्वात् कथमिकारस्य वृद्धिरत आह

युगागमेनेति । (कै)

तत्प्राप्तिवेलायामिकाराभावेन तच्च वृद्धेरप्राप्तेरिति भावः ।
अष्टावसरन्यायस्तु शास्त्रे नास्त्येवेति तात्पर्यम् । वस्तुतो “ऽथवा-
ऽस्त्यचेत्त्वम्” इति भाष्यमेकदेश्युक्तिर्विन्मतेर्लुका टिलोपमात्रबाध-
वदच्चाप्यापत्तेरिति बोध्यम् । तस्माद् हल्यग्रहणस्य ज्ञापकत्वं स्थितम्
औपदेशिकस्यैव निषेध इति ॥ भाष्ये

‘आतिदेशिकमिति । (भा)

१“असंयोगास्तिङ्” इत्यनेन ॥

आजिवान् इति । (भा)

द्वित्वात् परत्वात् पूर्वमिति न सेडितिनिषेधेन कित्वाभावा-
नलोपाभावेऽसंयोगादित्यस्याप्राप्तेर्नलोपसिद्धये क्वाग्रहणं संज्ञापेचा-
कृतं बहिरङ्गत्वं त्वच शास्त्रे नाश्रीयते इति भावः ॥

१एकादेशे १वस्वेकाजिति । (कै)

कृतं द्विवचनानामेकत्वमिति स्थितत्वादिति भावः ॥

१ आतिदेशिकमत्र कित्त्वं भविष्यति ॥ २ अ. १। पा. २। सू. ५ ॥

३ उपलब्धकैयटे “एकादेशे च” इति पाठोऽस्ति ॥

४ अ. ७। पा. २। सू. ६७ ॥

नलोपनिवृत्ताविति । (कै)

निमित्तापायन्यायेनेति भावः ॥

दिहलत्वादिति । (कै)

“तस्मान्मुङ्” इत्यनेन नुडिति भावः ॥

इषिवृत्ताविति । (कै)

तन्निवृत्तौ सत्यां कित्त्वानलोपेऽदिहल्वानुषिवृत्तावेकादेशे-
नैकाश्लादिटि सेट्त्वात् कित्त्वप्रतिषेध इत्येवं न लोपादीनां च
क्रमप्राप्तिरित्यर्थः ॥

इष्टत इति । (कै)

सा चौपदेशिककित्त्वेन नलोपे इटः प्रवृत्ताविष्टसिद्धिरूपा
इत्यर्थः । उक्तन्यायस्य भाष्यकृतानङ्गीकारेण चक्रकप्राप्तिरेव
नेत्यन्ये ॥ “तितुच” इत्यादिना इडागमप्रतिषेधः । किं न
स्यादत आह

अग्रहादीनामिति । (कै)

अतीदेशादित्यत्र “उपसर्गस्य घञी”ति दीर्घः ॥

(उदुपधाद्भावादिकर्मणोरण्यतरस्याम् । १ । २ । २१ ।)

(पूङः क्ताच । १ । २ । २२ ।)

(अ. १ । पा. २ । आ. १)

‘उदुपधाद्भावादिकर्मणोरण्य- तरस्याम् । १ । २ । २१ ॥

शप इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे शबन्तोदुपधात् परनिष्ठाऽसम्भव इत्यत
आह

‘शपः सम्बन्धीति ॥ (कै)

पूङः क्ता च । १ । २ । २२ ॥

नन्विटि वा प्रसङ्ग इत्यत्र सेट्प्रकरणादिति हेतुन्यूनोऽत आह
‘अन्यतरस्यामिति चेति ॥ (कै)

ननु “अप्रकः किति” इति निषेधात् कित्त्वनिषेधं विनेडेव
दुर्लभ इति सेडनुवृत्तिरयुक्तेत्यत आह

१ इह कस्मान्न भवति । शुधितः । शुधितवानिति । उदुपधाच्छपः । १ ।

शबविकरणेभ्य इत्यते ॥

२ शपः सम्बन्धी शबविकरणो यस्तस्मादित्यर्थः ॥

३ सेडिति अन्यतरस्यामिति चानुवर्त्तनात् सेटोरेव क्तानिष्ठयोः कित्त्व-

विकल्पः स्यात् ततश्च पुवित्वा पुवित इति पक्षे स्यात् । अस्ति चेडा-

गमः पूङश्चेति विकल्पेनेङ्गिधानात् ॥ ४ अ ७ । पा २ । सू ११ ॥

महाभाष्यप्रदीपेदयोः ।

४१

अ. १। पा. २। आ. १)

(पूडः क्ता च । १। २। २२।)

अस्ति चेति ॥ (कै)

ननु सति “पूडश्च” इत्यस्मिन् कथमकिदाश्रयं सेट्त्वमत आह

इड्विधाविति ॥ (कै)

ननु गौरवाद्भारदाजीयमतमयुक्तमत आह

लाघवमिति ॥ (कै)

विभाषामध्ये इति । (भा)

१ अ ७। पा २। सू ५१ ॥

२ इड्विधौ “पूडश्च” (७। २। ५१) इति सूत्रं वार्त्तिककारः प्रत्याचष्टे तत्रानिटोरेव क्लानिष्ठयोरनेन कित्त्वं विकल्प्यते । तत्र यदा कित्त्वं तदा “अग्रकः किति” (७। २। १६) इति इट्. प्रतिषेधात् पूत्वा पूत इति भवति यदा त्वकित्त्वं तदेङ्गुणयोः पवित्वा पवित इति भवति ॥

३ लाघवमनादृत्य सूत्रकारेण “पूडश्च” (७। २। ५१) इतीड्विधौ पठितम् । इह तु विकल्पो नानुवर्त्तते उत्तरत्र वायहत्यादिति सिध्यतीत्यमिति भावः ॥

४ इड्विधौ ह्यग्रहणम् । वा । इड्विधौ हि पूडो ग्रहणं न कर्त्तव्यम् भवति । भारदाजीयाः पठन्ति । नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्लाय-हणमुत्तरार्थम् । नित्यमकित्त्वमिडाद्योः सिद्धम् । कथम् । विभाषा-मध्येऽयं योगः क्रियते विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति । किमर्थं तर्हि क्लायहणम् । क्लायहणमुत्तरार्थम् । उत्तरार्थं क्लायहणं क्रियते “नोपधात्यफान्तादा” (१। २। २३) “वच्चिलुच्चृतश्च” (१। २। २४) इति ॥

(ढषिम्भषिकृशेः काश्यपस्य । १। २। २५ ।) (अ. १। पा. १। आ. १)

विभाषयोर्मध्ये इत्यर्थः । किमर्थं तर्हि क्लायहणमिति प्रश्नो भार-
दाजीयमते बोध्यः ॥ नन्विहार्थत्वे सम्भवति कथमुत्तरार्थत्वमत आह
नक्तेति ॥ (कै)

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य । १। २। २५ ॥

परम्पर्यप्रतिपादनेनेति । (कै)

१“चातुर्वर्णादि”त्वात् स्वार्थे यञ् परम्पराप्रतिपादनेनेत्यर्थः ॥

१ काश्यपग्रहणं किमर्थम् । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेत्तेव हि
वर्त्तते ॥

२ ब्राह्मणस्य पूजापरम्पर्यप्रतिपादनेनाशदित्वात् प्रामाण्यप्रतिपादनात् ॥
ढषपिपासायाम् । ढषित्वा । तर्षित्वा ॥ मृष तितिह्यायाम् ।
मृषित्वा । मर्षित्वा ॥ कृष तनूकरणे । कृषित्वा । कर्षित्वा ॥
न्यासग्रन्थे तु कृषविलेखने इति क्वाचित्कः प्रसादपाठः । अनिट्-
त्वात् ॥

३ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्णादीनामुपसंख्यानम् । वा । अ. ५। पा १।
सू. १२४ ॥

‘रत्नो व्युपधाद्बलादेः संञ्च । १। २। २६ ॥

वेत्यनुवृत्तेरुभयथापि विकल्पसिद्धेर्विचारोऽनुपपन्न इत्यत-
स्तात्पर्यमाह

‘किमिति ॥ (कै)

ननु कचिद्विधिमुखेन कचिन्निषेधमुखेन व्यापारादुभयत्र विभा-
षास्तु प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादत आह

‘एकरूपत्वेति । (कै)

व्यापारैक्ये सम्भवति तद्भेदाङ्गीकारो निष्कल इति भावः ॥

१ किमिदं रत्नः क्लासनोः कित्त्वं विधीयत आहोस्वित्प्रतिषिध्यते । किं
चातः । यदि विधीयते क्लायह्वयमनर्थकम् । किदेव हि क्ला । अथ प्रति-
षिध्यते सन्ग्रहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् । अत उत्तरं पठति ।
*रत्नः क्लासनोः कित्त्वंम् । वा । रत्नः क्लासनोः कित्त्वं विधीयते । ननु
चोक्तं क्लायह्वयमनर्थकं किदेवहि क्लेति । नानर्थकम् । नक्ला सेट्
(१। २। १८) इति प्रतिषेधः प्राप्नोति तदाधनार्थम् ॥

२ किमियमप्राप्ते विभाषा आहोस्वित्प्राप्त इति प्रश्नः । तत्राप्राप्तविभा-
षायां सन एवाप्राप्तं कित्त्वं पक्षे विधीयत इति क्लानुवृत्तिरनर्थिका ।
न हि तस्य कित्त्वं विधेयं स्वत एव भावात् । अथ प्राप्तविभाषा तदा
क्लः कित्त्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधः कर्तव्य इति सन्ग्रहणं न
कार्यं तस्य कित्त्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते ॥

३ अप्राप्तविभाषेयमेकेनैव रूपेण व्यवस्थितेत्यर्थः । एकरूपत्वप्रदर्शनाय
च विचारः कृतः । न ह्युभयत्र विभाषा न सन्ति प्रतिलक्ष्यं व्यापा-
राश्रयणे तासां सिद्धत्वात् ॥

* रत्नः क्लासनोः कित्त्वारम्भ (वा) इति पाठो बङ्गपु भाष्यपुस्तकेषु दृश्यते ॥

‘ऊकालोऽज्भ्रस्वदीर्घप्लुतः ।

१ । २ । २७ ॥

भाष्ये

‘प्रतिनिर्दिश्यत इति । (भा)

विशेष्यत इत्यर्थः ॥

१ ऊ इति त्रयाणां प्रसंगेण निर्देशः । तत्र न तावदन्ते मात्रिकः । विभाषा एव प्रतिवचने हेः (८ । २ । ६३) इति हेः झृतविधानात् । नापि मध्ये । सुपि च (७ । १ । १०२) इति दीर्घविधानात् ॥ द्विमात्रिकस्तु नान्ते । ओमभ्यादाने (८ । २ । ८७) इति झृतविधानात् । परिशेषादेकमात्र-द्विमात्र-त्रिमात्राणां क्रमः सिद्धः ॥ यत्तु “धित्वात्पूर्वं भवेद्भ्रस्वः झृतोऽन्ते सन्धितो मतः” इति मैत्रेयः । तद्भाष्यादर्शनात् प्रयुक्तम् । यतः व्यत्यासे एकमात्रस्य ऋस्वत्वं त्रिमात्रस्य झृतत्वमित्येव दुर्लभमिति भगवतैव दूषितम् ॥

२ अयुक्तोऽयं निर्देशः । ऊ इत्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यत ऊ इत्ययं च वर्णः । तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यात् । कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः । ऊकालकाल इति । किमिदमूकालकाल इति । ऊ इत्येतस्य काल ऊकालः । *ऊकालः कालोऽस्य ऊकालकाल इति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उद्भ्रमुखमिव मुखमस्योद्भ्रमुखः । खरमुखः । एवमूकालकाल इति । अथवा साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । कालसहचरितो वर्णः । वर्णोऽपि काल एव ॥

* ऊकालः कालो यस्य स ऊकालकाल इति । बहुषु भाष्यपुस्तकेषु एवमिदं पाठोऽपि दृश्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४५

(अ. १। पा. २। आ. १) (ऊकाणोऽङ्गुसदीर्घभृतः । १। २। २०।)

जकालः कालो यस्येति । (भा)

ऊकाञ इव कालो यस्येत्यर्थः ॥ नमूकाङ्गानां वर्णानां वङ्गत्वात्
एकः संज्ञीत्यनुपपन्नमत आह

‘ऊ इत्येकस्येति । (कै)

उपात्तदिमात्रत्वाकारेणैक इति भावः ॥

संज्ञिविशेषणस्येति । (कै)

ऊ इत्येत्यर्थः ॥

संज्ञानां चेति । (कै)

प्रदेशेषु त्रिविधव्यवहारदर्शनादिति भावः ॥

संख्यातानुदेश इति । (कै)

संख्यातं सम्यक्ज्ञानमनतिक्रम्यानुदेशः सम्बन्ध इत्यर्थः । १“सुप्-
सुप्”ति समासः । ज्ञानक्रमेणान्वय इति यावत् ॥ नन्वेवमर्थतः
समसङ्ख्यात्वेऽपि शब्दतन्त्रादभावात् कथं “यथासङ्ख्य”सूत्रप्राप्तिरत
आह

“अर्थतस्येति । (कै)

१ ऊ इत्येकस्यैव शब्दस्योच्चारणाद्वैदानवगमात् संज्ञिविशेषणस्यैकत्वे
सति संज्ञितोऽप्येकत्वात् । संज्ञानां च त्रित्वात् संख्यातानुदेशा-
प्रसङ्गः ॥

२ अ. २। पा. १। सू. ४ ।

३ अ. १। पा. २। सू. १० ।

४ अर्थतस्य साम्यं यथासंख्य (१। २। १०) सूत्रे आश्रीयते न शब्दत-
यव ।

(उक्तालोऽङ्गुलदीर्घञुतः । १ । २ । २७ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. १)

अत एव “परस्मैपदानां णल्” इत्यादौ यथासङ्गमिति भावः ।
ऊग्रब्दस्य चयोऽर्था इति तात्पर्यम् ॥

चयः शब्दा इति । (कै)

वैयाकरणैस्तथा सुज्ञेयत्वादिति भावः ॥ भाष्ये “विकारः”
दीर्घरूपः । तेन “निर्देशः” इति द्वितीयातत्पुरुषः । तदाह

१ अ ३ । पा ४ । सू ८२ ॥

२ अथवा शब्दतत्त्वास्याश्रयणेऽपि संहितावकाशादैक्यमिव प्राप्तास्त्रयः
शब्दा उच्चारिता इत्यदोषः ॥

३ ऋक्षादिषु समसंख्याप्रसिद्धिर्निर्देशवैषम्यात् । वा । ऋक्षादिषु सम-
संख्यत्वस्याप्रसिद्धिः । किं कारणम् । निर्देशवैषम्यात् । तिस्रः संज्ञा
एकः संज्ञौ । वैषम्यात् संख्यातानुदेशो (१ । ३ । १०) न प्राप्नोति ॥
सिद्धं तु समसंख्यत्वात् । वा । सिद्धमेव । कथम् । समसंख्यत्वात् ।
कथं समसंख्यत्वम् । त्रयाणां हि विकारनिर्देशः । वा । त्रयाणामथं
प्रसिद्धिर्निर्देशः । कथं पुनर्जायते त्रयाणामथं प्रसिद्धिर्निर्देश इति ।
तिस्रणां संज्ञानां करणसामर्थ्यात् । यद्यपि, तावत्तिस्रणां संज्ञानां
करणसामर्थ्याज्जायते त्रयाणामथं प्रसिद्धिर्निर्देश इति कुतस्त्वेतदेते-
नानुपूर्व्येण संनिविष्टानां संज्ञा भविष्यन्तीति । आदौ मात्रिकस्ततो
द्विमात्रस्ततस्त्रिमात्र इति । न पुनर्मात्रिको मध्ये वाऽन्ते वा स्यात्तथा
द्विमात्र आदौ वाऽन्ते वा स्यात्तथा त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा
स्यात् ॥ अथ तावत्त्रिमात्रोऽशक्य आदौ वा मध्ये वा कर्तुम् । कुतः ।
भुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येत (६ । १ । १२५) । मात्रिक-
द्विमात्रिकयोरपि ध्वन्तं पूर्वं निपततीति (२ । २ । ३२) मात्रिकस्य
पूर्वनिपातो भविष्यति ॥ यत्तावदुच्यते । अथ तावत्त्रिमात्रोऽशक्य आदौ
वा मध्ये वा कर्तुं भुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येतेति । भुताश्रय-

महाभाष्यप्रदीपेदधोतः ।

४७

(अ. १। पा. २। आ. १) (ऊकालोऽङ्गुलदौर्घञुतः । १। २। २७।)

प्रस्तिष्टेति ॥ (भा)

अनुमानादिति । (कै)

अनेकसंज्ञाकरणात् संज्ञिनां शब्दतो भेदावसाय इत्यर्थः ।

प्रयोगस्तु विमताः संज्ञाः भिन्नसंज्ञिविषयाः नानासंज्ञात्वादिति ॥

भाष्ये

श्रुताश्रय इति । (भा)

न च मध्ये करणे कथं श्रुताश्रयप्रकृतिभाव इति वाच्यम् मध्ये
त्रिमात्रसत्त्वे पूर्वेण दीर्घे त्रिमात्रस्यैवापत्तौ लोकाश्रयश्रुतत्वमादा-

प्रकृतिभावः श्रुतसंज्ञा चानेनैव । यदि च त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा
स्यात् श्रुतसंज्ञैवास्त्य न स्यात् कुतः प्रकृतिभावः॥ यदप्युच्यते मात्रिक
दिमात्रिकयोरपि घ्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो
भविष्यतीति । ऋखाश्रया हि घि संज्ञा (१। ४। ७) ऋख संज्ञा
चानेनैव । यदि च मात्रिको मध्ये वाऽन्ते वा स्याद्भ्रूखसंज्ञैवास्त्य न
स्यात् कुतो घि संज्ञा कुतः पूर्वनिपातः ॥ एवमेवा व्यवस्था न प्रक-
ल्पते ॥ एवं तर्ह्यर्थाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिकोऽन्ते वा भविष्य-
तीति यदयं विभाषा पृष्ट प्रविवचने हेः (८। २। ६३) इति
मात्रिकस्य श्रुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । योऽन्ते स श्रुत-
संज्ञकः । यदि च मात्रिकोऽन्ते स्यात् श्रुतसंज्ञास्त्य स्यात् । तत्र
मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् । मध्ये तर्हि स्यादिति ।
अत्राऽप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिको मध्ये भवतीति यदयम्
“अतो दीर्घो यञि” “सुपि च” (७। ३। १०१-२) इति दीर्घत्वं
शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यो मध्ये स दीर्घसंज्ञकः । यदि च
मात्रिको मध्ये स्याद्दीर्घसंज्ञास्त्य स्यात् । तत्र मात्राकालस्य मात्रा-

(उकारोऽञ्जुसदीर्घञुतः । १। २। २७ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

यादिमेण सन्धौ कर्त्तव्ये प्रकृतिभावापत्तिः संख्या व्यवहार इव
दीर्घादिव्यवहारोऽपि लौकिकशास्त्रीयोभयविषय इत्यभिमानः ।
तदाह

‘लौकिकेति ॥ (कै)

‘शास्त्रादिति । (कै)

लौकिकव्यवहारोऽप्यनादिशास्त्रसंस्कारपूर्वकः । अन्यथा संज्ञा-
करणगर्थक्यमिति भावः ॥

‘अनन्तरतमः । (कै)

उकारादिः ॥

न हीति । (कै)

कालवचनमनर्थकं स्यात् ॥ द्विमात्रस्तन्त्रान्ते स्यादिति । अत्राऽप्या-
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न द्विमात्रोऽन्ते भवतीति यदयम् अमभ्या-
दाने, (८ । २ । ८७) इति द्विमात्रिकस्य झुतं प्राप्तिः । कथं कृत्वा
ज्ञापकम् । योऽन्ते स झुतसंज्ञार्थस्य स्यात् । तत्र द्विमात्राकालस्य
द्विमात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ॥ मात्रिकेण चास्य पूर्वनिपातो
बाधित इति कृत्वा कान्यत्रोत्सहते भवितुमन्यदतो मध्यात् ॥ एव-
मेषा व्यवस्था प्रकृता ॥ दीर्घञुतयोस्तु पूर्वसंज्ञाप्रसंज्ञः । वा । दीर्घ-
ञुतयोरपि पूर्वसंज्ञा प्राप्नोति । का । ऋस्वसंज्ञा । किं कारणम् ।
अयं सर्वान् गृह्णातीति (१ । १ । ६६) ॥

१ लौकिकव्यवहाराश्रयणेन झुतत्वं ऋस्वत्वं च सिद्धमाश्रित्यैतदुच्यते
“अयं तावदिति” ॥

२ शास्त्रात् स्थितायां ऋस्वादिव्यवस्थायां लोके ऋस्वादिव्यवहारो गान्य-
थेति भावः ॥ ३ उपलब्धकैयटपुस्तके “अनन्तर” इति पाठोऽस्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४६

(अ. १। पा. २। व्या. १) (उक्तालोऽञ्जसदौर्घमुतः । १। २। २०।)

अवाधेनोपपत्तौ बाधा न युक्तेति भावः ॥ घन्तत्वात् पूर्व-

निपातबाध इति न युक्तं प्रागुक्तयुक्तेरत आह

लिङ्गद्वयेनेति ॥ (कै)

अणत्वादिति । (कै)

इदं जाति पक्षस्याप्युपलक्षणम् ॥ ननु ह्रस्वसंज्ञावद्दीर्घमुतसंज्ञे

अपि त्रयाणां स्यातामिति संज्ञात्रयकरणं व्यर्थमत आह

द्विमात्रेत्यादि ॥ (कै)

अनणत्वादिति । (कै)

यत्नाधिक्येन व्यापकजात्यविवक्षणाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ नन्वेवं

पञ्चानां संज्ञित्वाद्यथासंख्यभङ्ग इति चेन्न । शब्दसाम्येनादोषात् ॥

भाष्ये

‘सिद्धं त्ववस्थिता इति । (भा)

१ सिद्धन्तु तपरनिर्देशात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । तपरनिर्देशः
कर्त्तव्यः । उदूकाल इति । यद्येवं त्रतायां तपरकरणे मध्यविलम्बि-
तयोरुपसङ्ख्यानं कालमेदात् ॥ त्रतादिषु चोक्तम् । वा । किमुक्तम् ।
सिद्धन्त्ववस्थिता वर्णा वक्तुंश्चिराच्चिरवचनादवृत्तयो विशेष्यन्त इति ।
(तपरस्तत्कालस्य (१।१।७०) इति सूत्रव्याख्यानानुसारेऽप्येतदेवोक्तं
भगवता) ॥ स तर्हि तपरनिर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । इह काल-
ग्रहणं क्रियते यावच्च तपरकरणं तावत् कालग्रहणम् । प्रत्येकं च
कालशब्दः परिसमाप्यते । उकाल उकाल ऊ ३ काल इति ॥
अथवा एकसंज्ञाधिकारेऽयं योगः कर्त्तव्यः (व्याकङ्कारादेका संज्ञा ।
१।४।१) ॥ तत्रैका संज्ञा भवति या परानवकाशा चेत्येवं हि

(उक्तालोऽङ्गसदीर्घवृत्तः । १। २। २७ ।) (अ. १। पा. १। आ. १)

द्रुतत्वाद् “अपो भि” व्यक्तिगता एवेति भावः ॥ ननु
 “तपरस्तात्कालस्य” इतिवत्कालपरः “तत्कालस्य” इति सूचा-
 भावात् कथं समत्वमत आह

एकेति ॥ (कै)

तदेवोपपादयति

‘ज अजिति । (कै)

किं चैवमुकाराणामेव संज्ञित्वेन संज्ञाविधानवैयर्थ्यापत्तिः ॥

अपि तु तैरजिति । (कै)

अत्र च मुख्यसामानाधिकरण्ये उक्तदोषाल्लक्षणया सामानाधि-
 करण्यं दर्शयति ।

तच्चेति । (कै)

दीर्घवृत्तयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति ॥ अथवा “सं रूपं शब्दस्याशब्द-
 संज्ञा” (१। १। ६८) इत्ययं योगः प्रत्याख्यायते । तत्र यदेतद-
 शब्दसंज्ञेत्येतद्यथा विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तथा निर्दिष्ट-
 हुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । “अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः” (१। १। ६९)
 अशब्दसंज्ञायामिति ॥

१ अपोभि । ७। ४। ४८ । अपोभि मासश्चन्दसि । वा । अपोभीत्यत्र
 मासश्चन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । माद्विरिद्धा इन्द्रो वृत्रहा ॥ अत्य-
 स्यमिदमुच्यते । स्ववत्स्वतवसोर्मास उषसश्च त इत्यते । स्ववद्विः ।
 स्वतवद्विः । समुषद्विरजायथाः । माद्विरिद्धा इन्द्रो वृत्रहा ॥

२ अ १। पा १। सू ७० ॥

३ उ अङ् इत्येव कालार्थो लभ्यते । उकारादयो ह्यक्षत्वं न अभिचर-
 णोति नाक्षत्वेन ते विश्लेष्यन्ते अपि तु तैरङ् ॥

(अ. १। पा. २। आ. १) (ऊक्तालोऽङ्गसूत्रोक्तः । १। २। २० ।)

तत्र सादृश्यान्तरासम्भवाद्वाख्यानाच्च काश्चिन्नतस्यैव तस्य ग्रहण-
मिति भावः ॥

‘हलां त्विति । (कै)

शिचादावचामेव स्वरकथनादिति भावः । प्रत्याहारेषु जाति-
पचाश्रयणाच्च दोष इति तात्पर्यम् ॥ ननु ऋस्वसंज्ञाऋस्वविधा-
यकेषु एकमात्रादीनां चयाणामपि ग्रहणार्थां स्यादित्यत आह

चयाणां चेदिति ॥ (कै)

अन्तरतमेति । (कै)

प्रमाणत इति शेषः ॥

ऋस्वप्रदेशेष्वज्ग्रहणमिति । (कै)

न च विधौ ऋस्वग्रहणे चयाणां विधानम् । अजग्रहणे तु
एकस्यैव विधीयमानत्वेन सर्वर्णग्राहकत्वादिति विशेष इति वाच्यम् ।
विधीयमानेनापि कश्चित् सर्वर्णग्रहणादित्यभिमानः ॥ अनुवादे तु
उभाभ्यामपि चयाणां ग्रहणेनाज्ग्रहणमेव कार्यमिति भावः ॥ भाष्ये

‘ननु चेदमिति । (भा)

१ हलां त्वयोग्यत्वात्तदभावः ।

२ अथवा ऋस्वसंज्ञावचनसामर्थ्याद्दोषसूत्रयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति ।
ननु चेदं प्रयोजनं स्यात् संज्ञयाविधाने नियमं वक्ष्यामीति (संज्ञया
विधाने नियमः । वा । १ । २ । १८) ऋस्वसंज्ञया यदुच्यते तदचः
स्थाने यथास्यादिति । स्यादेतत्प्रयोजनं यदि किञ्चित्काराणि ऋस्व-
शासनानि स्युः । यतस्तु खलु यावदज्ग्रहणं तावद्ऋस्वग्रहणमतो-
ऽकिञ्चित्काराणि ऋस्वशासनानि । इदं तर्हि प्रयोजनम् “एच इग्व-

(ऊकाणोऽङ्गुलदौर्घञुतः । १। २। २७ ।) (अ. १। पा. १। आ. १)

ह्रस्वप्रदेशेष्वज्ग्रहणे “अचश्च” इति नियमाभावाद् ह्रस्वामया-
देशः प्राप्नोति इति भावः ॥ परिहरति

• स्यादेतदिति ॥ (भा)

किञ्चित्कराणि । (भा)

किञ्चिद्विशेषकराणि । न वाऽस्ति कश्चिद्भ्रस्वविधाने विशेषः ।
अन्तरतमपरिभाषया माचिकस्थाने माचिकस्य द्विमाचिकस्थाने
द्विमाचिकस्यैव विधानादिति भावः ॥ न च अनन्तरतमादेश-
विधानार्थं तद्वाधकल्पनापेक्षयेष्टानुरोधेन तयोर्ह्रस्वसंज्ञाभावज्ञापन-
स्यैवौचित्यमिति भावः ॥

यावदज्ग्रहणमिति । (भा)

प्रयोगे यत्परिमाणकाजुच्चारणमित्यर्थः ॥

तावद्भ्रस्वग्रहणमिति । (भा)

तत्परिमाणकस्यैव ह्रस्वशब्देन ग्रहणं विधानमतस्तानि व्यर्थान्येव
इत्यर्थः ॥ ये तु ह्रस्वविधायकेष्वज्ग्रहणमेव कार्यमित्येतद्वाक्याशयं
वर्णयन्ति तेषां संज्ञया विधाने नियममित्यादेः समाधिरथं कथ-
मिति चिन्त्यम् ॥

खादेशे” (१। १। ४८) इति वक्ष्यामीति । अनुच्यमाने ह्येतस्मिंस्त्रि-
ह्रस्वप्रदेशेष्वेव इग्भवतीति वक्तव्यं स्यात् । “ऋसो नपुंसके प्राति-
पदिकस्य” (१। २। ४७) एव इग्भवतीति । “शौ चङप्रपञ्चाया
ऋसः” (७। ४। १) एव इग्भवतीति । “ऋसः” “ह्रस्वादिः शेषः”
(७। ४। ५६-६०) एव इग्भवतीति ॥

१ अ. १। पा. २। सू. २८ ॥

‘षडग्रहणानीति । (भा)

भाष्यस्य चोपपत्तिः चिन्थेति दिक् । अनुवादे तु ऋखग्रह-
णाज्यग्रहणयोः समतैवेति एतदर्थद्वयबोधनार्थमेवेदृशस्त्रिष्टुभ्यो-
पादानं भाष्ये इति बोध्यम् ॥

लाघवोपलक्षणपरमिति । (कै)

केचित्तु एतत्सूत्रस्यैतद्भाष्यप्रामाण्यात् “कमेर्णिङ्” इति सूत्रे
“चिष्मुलोः” इति सूत्रस्यदीर्घग्रहणस्यैतदिदानीं प्रयोजनं यद्दीर्घ-
विधौ स्थानिवत्त्वनिषेध इति वदतो भाष्यकारस्य प्रामाण्याच्च
“चिष्मुलोः” इति सूत्रस्यभाष्याच्च हेङ् वेष्टने इति धातोर्घटादा-
वसास्यदायिकः पाठः ॥ परमनुमन्य इत्यादिष्वेतद्भाष्यप्रामाण्या-
दनभिधानमिति यथाश्रुतं भाष्यमेव सम्यगित्याहुः ॥ पुंलिङ्गैक-
वचनदर्शनाद् इन्दानुपपत्तिमाशङ्क्याह

सौचत्वादिति ॥ (कै)

लिङ्गस्य लौकिकत्वान्तद्वात्यय उचितो न तु शास्त्रीयैकवचन-
स्येति भावः ॥

१ संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थे हि संज्ञा-
करणम् । लघीयश्च त्रिङ्प्रदेशेऽप्येव इग्भवतीति न पुनः संज्ञा-
करणम् । त्रिङ्प्रदेशेऽप्येव इग्भवतीति षडग्रहणानि । संज्ञाकरणे
पुनरष्टौ । ऋखसंज्ञा वक्तव्या । त्रिङ्प्रदेशेषु ऋखग्रहणं कर्त्तव्यं
ऋखो ऋखो ऋख इति । एच इग् ऋखादेश इति । सोऽयमेव
लघीयसा न्यासेन सिद्धे यद्गरीयांसं यत्नमारभते तस्यैतत्प्रयोजनं
दीर्घञुतयोस्तु पूर्वसंज्ञामाभूदिति ॥

अथर्व १ । १ । २८ ॥

भाष्ये

‘अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति । (भा)

इत्यनेन तस्य व्यापकत्वं बोधितं तेनैतत् प्रवृत्त्यभावेऽपि स्थान-
षष्ठीरूपाक्षिप्ताद् “दिव उद्” इत्यादौ “अलोऽन्त्यस्य” इत्यस्य
प्रवृत्तिः सुचिता ॥ एकवाक्यतां दर्शयति

अथ इति ॥ (भा)

‘आदिप्रभृतिशब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहरति

‘प्रभृतीति । (भा)

१ किमयमलोऽन्त्याशेष आहोस्विदलोऽन्त्यापवादः (१ । १ । ५९) । कथं
चायं तच्छेषः स्यात् कथं वा तदपवादः । यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च
अलोऽन्त्यस्य विधयो । भवन्ति अचो ऋक्सदीर्घञुता अन्यस्येति ततोऽयं
तच्छेषः । अथ गानावाक्यम् अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति अचो ऋक्स-
दीर्घञुता अन्यस्यान्यस्य चेति ततोऽयं तदपवादः ॥

२ अ ६ । पा. १ । सू. १३१ ।

३ अ १ । पा. १ । सू. ५२ ।

४ कस्माच्च विशेषः । ऋखादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिष्टमादि-
प्रभृतिहनिगमिदीर्घस्वग्रहणम् । वा । ऋखादिविधिरलोऽन्त्यस्येति
चेद्वचिप्रच्छिष्टमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घस्वग्रहणं कर्त्तव्यम् । वचि-
प्रच्छिष्टोदीर्घोऽवचिप्रच्छिष्टायतस्तुकटप्रजुओयां दीर्घश्च । (३ । २ ।
१७८) वचिप्रच्छिष्टायतस्तुकटप्रजुओयां दीर्घत्वं अ वक्तव्यं किं च ।

(अ. १। पा. २। आ. १)

(अथच । १। २। २८ ।)

“आदि” पदं तु “ग्रामाष्टानाम्” इति सूत्रस्य बहुवचनानु-
वादकमिति भावः ॥

यदा त्विति । (कै)

इदं चिन्तयम् । प्रत्ययस्याङ्गांश्च एवोत्थिताकाङ्क्षत्वात् ॥

नाचमिति । (कै)

ब्रह्मादिसंज्ञका अचोऽचः स्थाने इति नार्थ इति भावः ॥

स्वयमिति । (कै)

अच् पदेनैवेत्यर्थ आश्रितः स्वरूपस्य शब्दस्य व्यापारो यैरि-
त्यर्थस्तदाह

ह्रस्व इत्येवमिति ॥ (कै)

ननुमाचिकानां ह्रस्वासुप्रदेशाभावादसत्त्वेन संज्ञाभावमाशङ्क्याह

वचि । वाक् । वचि ॥ प्रच्छि । शब्दप्राट् । प्रच्छि ॥ आयतस्तु ।
आयतस्तुः । आयतस्तु ॥ कटप् । कटपूः । कटप् । जु । जूः ॥ अत्रि ।
श्रीः ॥) च इति वक्तव्यम् । अगन्त्यत्वाद्भि न प्राप्नोति ॥ हनिगम्यो-
दीर्घोऽनधिकार उक्तम् । वा । किमुक्तम् । हनिगमिदीर्घेऽङ्-
ग्रहणमिति । नैव दोषः । उक्तमेतद्ब्रह्मो दीर्घः स्तुत इति) च इति
वक्तव्यम् । अगन्त्यत्वाद्भि न प्राप्नोति ॥

१ ब्रह्मादिविधिरणोऽन्यस्येति चेदचिप्रच्छिश्रमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घे-
ष्वङ्ग्रहणम् इति वार्तिके ॥

२ अ. ७ । पा. ३ । सू. ७४ ॥

३ “यकारादौ यदङ्गं तस्य योऽवयवोऽन्विभवेमच प्रसङ्गः । यदा त्वेव
यकारादिना विधेयते तदात्र व्यवधानाद्वाचि प्रसङ्गः । एवमन्यथापि
चेयम्” इति कैयटेनोक्तम् ॥

यथेति ॥ (कै)

'वा तुकीति । (कै)

वैकल्पिके तुकीति यावत् ॥

'विरोधादिति । (कै)

तथा च विकल्पविधिप्रवृत्तेर्वैयर्थ्यापत्त्या नित्यस्य बाध एवे-
त्यर्थः ॥ क तर्हि पुनः प्रसङ्गविज्ञानं तत्राह

यत्र हीति । (कै)

यथा “भिन्वकी” त्यत्र परत्वात् धौक्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञाना-
दकच् । न हि तत्राकच् धिप्रवृत्त्योर्विरोधः ॥

समुदाये वेति । (कै)

इदं चिन्तयं बह्वृणो दृष्टत्वात् ॥ व्यक्तिदारकपरिमाणसम्भवं
प्रकृते आह

१ परत्वाद् दीर्घलक्षणे वा तुकि सति सङ्गद्वयौ विप्रतिषेध इति न्यायाद्
ऋक्सलक्षणाः पुनर्न प्रवर्तते ॥

२ न चैवं विधेर्विषये पुनः प्रसङ्गविज्ञानमस्ति । नित्यविकल्पयोर्विरो-
धात् । पूर्वेण परस्य बाधप्रसङ्गात् । यत्र हि पूर्वे विधिः परं न
वाधते तत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानं क्वचिद् आश्रीयते । समुदाये वा
कार्थ्यं प्रति व्याप्तिमात्रेण अवयवानां पारतन्त्र्यादव्यापारमैव ऋक्स-
लक्षणतुक् प्रसङ्गः । ननु क्रियमाणेऽप्यङ्ग्रहणे वर्णग्रहणे जाति-
ग्रहणादच् समुदायस्यापि दीर्घसंज्ञाप्रसङ्गः । नैष दोषः । उक्तात्
इति विशेषणादिह व्यतिराश्रीयते ॥

‘एकैकेति । (कै)

दिमात्राकालिकव्यक्तिगतात्त्वजातिदीर्घ इति हि अर्थः स्यात् ।

तत्र या व्यक्तिः प्रत्येकरूपा न सा दिमात्रकाला या च तादृशी न सा व्यक्तिरिति भावः । १“हलन्ताच्च” इत्यादौ तु इक् समीपव्यक्तिवृत्तिहलत्वजातेः पर इत्यर्थाच्च धिप्पतीत्यादौ दोषः । जातेर्हि जात्यन्तरव्यवधायकमिति न संजातीयद्वितीयव्यक्तिव्यवधायिकेति बोध्यम् । परे तु वर्णाद्वर्णान्तरोच्चारणेऽर्धमात्राकालस्य सत्त्वेन वर्णसमुदाये मात्राकालिकत्वाद्यसम्भव इति प्रश्नो भाष्ये

अथ पूर्वैति । (भा)

उत्तरन्तु तावत्सूक्ष्मकालग्रहणासमर्थस्य तत्र संज्ञाप्रवृत्तिशङ्का-
वारणार्थमित्याशयेन । एवं च जातियहणमित्यस्य जात्याश्रयानेक-
व्यक्तियहणमित्यर्थेऽपि न दोषः । मात्राकालोऽवग्रहोऽर्धमात्राकालो-
ऽवग्रह इति प्रातिशाख्ययोरविरोधाय १“परः सन्निकर्ष” इति
सूत्रस्थं भाष्येण च वर्णाद्वर्णान्तरोच्चारणेऽर्धमात्राकालव्यवस्थाय-
शकत्वाद् इत्याहुः ॥

१ न हि जातेः परिमाणमस्ति । व्यक्तिद्वारकं वा जातेः परिमाण-
माश्रीयते । एकैकव्यक्तियज्ञा हि जातिर्न समुदायव्यज्ञा ॥

२ अ १। पा २। सू १० ॥

३ अ १। पा ४। सू १०६ ॥

(उच्चैरुदात्तः । १। २। २६ ।)

(अ. १। पा. २। आ. १)

(नीचैरनुदात्तः । १। २। ३० ।)

‘उच्चैरुदात्तः । १। २। २६ ॥

नीचैरनुदात्तः । १। २। ३० ॥

नन्वच इत्यनुवृत्तावपि कथं परिभाषाऽप्रकृप्तिः । अनुवृत्तस्य प्रकृतसूत्रेष्वपेक्षितसंज्ञिसमर्पकत्वेऽपि स्वरोऽच एव स्थाने इत्यर्थकत्वे मानाभावादत आह

१ किं षष्ठौनिर्दिष्टमज्यह्वमनुवर्त्तत उताहो न (१। २। २७) । किं चातः । यद्यनुवर्त्तते, हल्स्वरप्राप्तौ व्यङ्गनमविद्यमानवदित्थेषा* परिभाषा न प्रकल्पते । कथं ह्रस्वो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात् । एवं तर्हि निवृत्तम् । ब्रूयतेत्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । अथ प्रथमानिर्दिष्टमज्यह्वमनुवर्त्तते उताहो न । किं चार्थोऽनुवृत्त्या । वाङ्मयर्थो यद्येते व्यङ्गनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते । ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । †“इषेतोर्जेत्वा” (यजुः-वा-संहि-माध्य-शा-१-१-१) । नैते व्यङ्गनस्य गुणाः । §अच एते गुणान्तत्सामौप्यात् व्यङ्गनमपि तद्गुणमुपलभ्यते । तद्यथा । द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । वदरपिटके रिक्तको जोहकंसस्तद्गुणमुपलभ्यते ॥ कुतो नु

* “भवतीत्येषा” इति पाठोऽपि भाष्ये दृश्यते ॥

† “कचार्थोऽनुवृत्त्या” इत्यपि भाष्ये ॥

‡ अग्निमीले पुरोहितम् (ऋक् संहि १७-१७-१४-१४) १११ १
वीतये (सामसंहि १३ १७-१७-१४) इति । इत्यधिकपाठोऽपि दृश्यते ॥

§ “किं लच एव” इति पाठो ब्रूयु भाष्यपुस्तकेषु अस्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६

अ. १। पा. २। आ. १)

(उच्चैरुदात्तः । १। २। २६ ।)

(नीचैरनुदात्तः । १। २। ३० ।)

उच्चैरिति । (कै)

संज्ञिसमर्पणस्य प्रथमान्तानुवृत्त्यापि सिद्धेरितिः भावः ॥

स्थाने । (कै)

तात्त्वादौ ॥ “उच्चैः” उच्चदेशे उपलभ्यमान इत्यन्वयः ॥

उपलभ्यमानः । (कै)

व्यजमानः ॥

स चाच इति । (कै)

वाक्यभेदेन षष्ठ्यन्ताच् पदेन सम्बन्ध इति भावः ॥ नन्वच्

गुणानुवृत्त्यैव सिद्धे मासु परिभाषाप्रवृत्तिरत आह

खल्वेतदच एते गुणा*स्तत्सामीप्यात् व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यत
†इति न पुनर्व्यञ्जनस्यैते गुणाः स्युस्तत्सामीप्यात्त्वजपि तद्गुण उपलभ्यत
इति । अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते न पुनरन्तरे-
णाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति । अन्वयं खल्वपि निर्वचनम् ।

स्वयं राजन्ते स्वरा अन्वग् भवति व्यञ्जनमिति ॥

उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात् संज्ञाऽप्रसिद्धिः । वा । इदमुच्चनीचमन-
वस्थितपदार्थकम् । तदेव हि किञ्चित्प्रत्युच्चैर्भवति किञ्चित्प्रतिनीचैः ।
‡एवं कश्चित् कश्चिदधीयान आह किमुच्चै रोह्यसेऽथ नीचैर्वर्त्तता-
मिति । तमेव तथाधीयानमपर आह किमन्तान्तिकेनाधीष
उच्चैर्वर्त्ततामिति । एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं तस्यानवस्थानात्

* “गुणाः स्युः” इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

† “इति” इति नास्ति वक्तुं पुस्तकेषु ॥

‡ “एवं हि कश्चित् कं चिद्” इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

(उच्चैरुदात्तः । १। २। २६ ।)

(अ. १। पा. २। आ. १)

(नीचैरनुदात्तः । १। २। ३० ।)

'सत्यामिति । (कै)

“समासस्य” (६। १। २२३) इत्यत्रापि इत्यस्योपस्थित्या तेन समासे विशेष्यमाणे “राजदृशद्” इत्यादौ न स्यादित्यर्थः ॥

षकाराकारस्येति । (कै)

तथा च तत्सिद्धयर्थं परिभाषैव कर्त्तव्यां नाच इत्यनुवृत्तिरिति भावः । तदाह भाष्ये

बहुन्येतस्या इति ॥ (भा)

संज्ञाया अप्रसिद्धिः ॥ एवं तर्हि ज्ञानं करिष्यते । आयामो दास्यमयुता खस्येत्युच्चैः कराणि शब्दस्य । आयामो गात्राणां नियहः । दास्यं स्वरस्य दास्यता रूक्षता । अयुता खस्य कण्ठस्य संबद्धता । उच्चैः कराणि शब्दस्य । *अथ नीचैः कराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो मारद्वसुधता खस्येति नीचैः कराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता । मारद्वं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता । उरता खस्य महत्ता कण्ठस्य । इति नीचैः कराणि शब्दस्य ॥ एतदप्यनैकान्तिकम् । यदल्पप्राणस्य सर्वोच्चैस्तन्महाप्राणस्य सर्वनीचैः ॥

सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात् । वा । सिद्धमेतत् समाने प्रक्रम इति वक्तव्यम् । कः पुनः प्रक्रमः । उरः कण्ठः शिर इति ॥

- १ सत्यामस्य इत्यस्यानुवृत्तौ समासस्य (६। १। २२३) इत्यन्तोदात्तत्वं राजपुरुष इत्यादावेव स्यात् न तु राजदृशद् इत्यादौ षकाराकारस्य ॥
- २ समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जनान्त्यूपसंस्थानम् (वा । ६। १। २२३) इति वार्त्तिकस्याख्यानावसरे “राजदृशद् ब्राह्मणसमिन्” इत्युक्तां भगवता ॥

* “अथ नीचैः कराणि शब्दस्य” इति पाठा नास्ति वङ्गपु पुस्तकेषु ॥

(अ. १। पा. २। आ. १)

(उचैरुदात्तः । १। २। २६ ।)

(नीचैरनुदात्तः । १। २। ३० ।)

‘यतोऽनाव इति । (पा)

यदन्तस्य ह्यच्क्खादिरुदात्त इति तदर्थः ॥

‘यावतेति । (कै)

न वाऽचः स्थाने ह्रस्वयुदात्तादिशब्देन प्रत्यापितः स्यादिति वाच्यम् । अन्तरतमपरिभाषयाऽप्राप्तेः ॥ ननु खरशेषाया अविद्यमानवत्परिभाषाया अन्यचाऽप्राप्तेस्तत्र दोषोऽत आह

‘अनुदात्तादेरिति ॥ (कै)

‘स्वत एव (कै)

इत्यस्याचां चैस्वर्यवत्तेषामनुदात्तत्वमेवेति विशेषस्वरप्राप्त्या स्वर एवावतिष्ठते इत्यर्थः ॥ ननु स्वतस्तथात्वकल्पने मानाभावः । किं

१ एषा च परिभाषा “यतोऽनाव” (६। १। २१३) इत्यत्र “अनाव” इति प्रतिषेधेन स्थापिता । अन्यथा नावमित्यत्र नकारस्यायोग्यत्वादाकारस्य चानादित्वादुदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनाव इति प्रतिषेधेन । एतदेवोक्तं भगवता । “सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या । न कर्त्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं “यतोऽनावः” (६। १। २१३) इति नावः प्रतिषेधं प्राप्ति” ॥

२ यावता यत्र खरो विधीयते तत्र व्यङ्गनस्याविद्यमानत्वादच एव भविष्यत्यनुदात्तादेरच् इत्यादावनुवादेऽपि न दोषः ॥

३ अ ४। पा २। सू ४४ ।

४ स्वत एव ह्रस्वोऽनुदात्तत्वं भवतु अक्षुपरागवशाद्वा तदनुवादेन कार्यविधाने न कश्चिद्विशेषः । एवं तर्हि न्यायव्युत्पादनार्थं एवायं विचारः ॥

६२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(उबैरुदात्तः । १। २। २६ ।)

(अ. १। पा. २। आ. १)

(नौचैरुदात्तः । १। २। ३० ।)

चोदात्तसमवधानेऽप्यनुदात्तत्वप्रतीत्यापत्तिरेवं च ह्रस्वादिप्राति-
पदिके आद्युदात्तेऽप्यजापत्तिरत आह

अजुपेति ॥ (कै)

न्यायेति । (कै)

उदात्तत्वादीनामज्धर्मविषयकन्यायेत्यर्थः ॥ भाष्येऽनुवृत्तेः प्रयो-
जनाभावात् सन्देहानुपपत्तिरिति पृच्छति

किं चेति । (भा)

अनुवृत्तेः फलमित्यर्थः ॥ भाष्ये यदि लक्ष्यन्ते तदार्थः । यतो
न लक्ष्यन्ते अतो नार्थ इत्यन्वयः ॥ ननु इयं प्रतीतीरक्तस्फटिक-
प्रतीतिवत् भ्रान्तेत्यन आह

बाधकेति ॥ (कै)

प्रतीतिभ्रान्तेवेत्याह

नैते इति (भा)

भाष्ये ॥ तद्व्यापद्ये

अन्यथाऽपीति ॥ (कै)

रिक्तको लोहकंसः । (भा)

आदर्शः रिक्तकः । घर्षणेन उज्ज्वलीकृतः ॥ “वदरपिटकं”
वदरफलयुक्तपेटिकेति सम्यदायः प्रतीतेभ्रान्तत्वे वीजं पृच्छति

कुतो न्विति ॥ (भा)

अजन्वयव्यतिरेकौ वीजमित्याह

१ बाधकाभावाच्च भ्रान्त्यसिद्धिः ॥ २ अन्यथाऽप्युपास्यभोपपत्तेरिति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३

अ १। पा. २। आ. १)

(उच्चैरुदात्तः । १। २। २६ ।)

(नीचैरनुदात्तः । १। २। ३० ।)

अन्तरेणापीति ॥ (भा)

अच हीति । (कै)

१“निपाता आद्युदात्ताः” १“तिङतिङ” इत्याभ्यामिति भावः ॥

न पुनरन्तरेणेति । (भा)

अन्वयप्रदर्शनम् इदं प्रक्रियाप्राप्तातिरिक्तविषयं सौचप्रयोगाति-
रिक्तविषयकं च बोध्यम् ॥

स्वयं राजन्त इति (भा)

भाष्यस्योदात्तादिगुणैरित्यर्थः ॥

अनुगच्छतीति । (कै)

अङ्गुणमिति शेषः ॥

न त्वच्च वर्णसादृश्यमिति । (कै)

निर्वचनं हि तच्च धात्वर्थयोगेनार्थाभावेऽपि वर्णसादृश्येन वा
इत्याशयः ॥ अर्थयोग एवास्तीत्याह

अथवेति ॥ (कै)

१ अत्र ह्याकार उदात्तस्तिङन्तस्य निघातः । ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्या-
मच एवैते गुणाः । यदि तु ह्रस्वामप्येते गुणा अभविष्यन् तदा ह्रस्वा-
मचां च भिन्नस्वरताप्युपाक्षयत यस्मात्त्वचामेव स्वरमनुविदधति न
ह्रस्वः । तस्मान्न ह्रस्वां स्वयं स्वरोऽस्तीति निश्चयः ॥ •

२ निपाता आद्युदात्ताः (फिट् सूत्रम् ८०) । स्वाहा ॥

३ तिङतिङः । ८। १। २८ । अतिङ इति किमर्थम् । पचति । करोति ॥
अतिङ् वचनमनर्थकं समानवाक्याधिकारात् । वा । अतिङ् वचनमन-
र्थकम् । किं कारणम् । समानवाक्याधिकारात् । समानवाक्य
(वा । ८ । १ । १८) इति वर्त्तते न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्तः ॥

(उच्चैः उदात्तः । १। २। २६ ।)

(अ. १। पा. २। आ. १)

(नौचैरनुदात्तः । १। २। ३० ।)

विविधमिति । (कै)

उदात्तत्वादिरूपनामाप्रकारगमनमजधौनमितिशब्दादेव लभ्यत
इति भावः ॥

पर्यायेति । (कै)

यो हि यमनुगच्छति स तद्विविधं गच्छतीत्यर्थः ॥ ननु
विरुद्धस्वरद्वयमध्यगतस्य व्यञ्जनस्य स्वरद्वयानुरागापत्तिरत आह

उपरागश्चेति ॥ (कै)

स्वभाव एवात्र वीजम् अधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् कथमयं
पर्यनुयोगोऽत आह

श्रुतीति । (कै)

उच्चैः श्रूयमाण उदात्तादिरर्थ इत्यभिमानः ॥ नन्वस्यनवस्थितत्वं
को दोषोऽत आह

न चेति ॥ (कै)

भाष्ये

एवं तर्हि लक्षणमिति । (भा)

न श्रुतिगतप्रकर्षाश्रयमुच्चत्वं नीचत्वं किन्तु ईदृशज्ञापकज्ञा-
पितमिति भावः ॥

'श्रोता' इति । (कै)

१ श्रोता हि वक्तृगतानायामादीन् धर्मान् कार्यादवस्यति कार्यं च
संकीर्यम् । तथा हि महाप्राणो नौचैरप्युच्चारयन् स्वरेण महान्तं
देशं व्याप्नोति । अल्पप्राणस्तुचैरपि वदन्नल्पं देशं व्याप्नोति ॥

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५

(अ. १। पा. २। आ. १)

(उच्चैरुदात्तः । १। २। २६।)

(नीचैरनुदात्तः । १। २। ३०।)

आयामादीनां श्रुतिप्रकर्षानुमेयत्वात् तस्य चाव्यवस्थितत्वा-
दव्यवस्थितत्वमिति भावः ॥

१ प्रक्रम्यन्ते इति । (कै)

अधिकरणे घञि १ “नोदात्तोपदेशस्य” इति वृद्धि प्रतिषेधः ॥

२ ऊर्ध्वभागेनेति । (कै)

ऊर्ध्वभागावच्छिन्नवायुसंयोगेनेत्यर्थः ॥ न चेदमपूर्वं कर्त्तव्य-
मित्याह

३ एवं चेति । (कै)

करणस्य चाधिकरणविवक्षा बोध्या । कस्योर्ध्वभागे इत्याका-
ङ्क्षायां योग्यतया स्थानस्येति लभ्यते इति भावः । मन्दं प्रति तुक्-
वृत्तनमेवावश्यकमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

उरः कण्ठः शिर इति । (भा)

शिरः पदं तात्त्वादीनामुपलक्षणम् ॥

१ प्रक्रम्यन्तेऽस्मिन् वर्णा इति प्रक्रमः स्थानमुच्यते ॥

२ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । ७ । ३ । ३४ । अव्यत्यमिदमुच्यते-
ऽनाचमेरिति । अव्यत्यमिदमनामिति वक्तव्यम् । वामः कामः
आचामः ॥

३ एकस्मिंस्तत्त्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाण
उदात्तः । अधरभागनिष्पन्नोऽनुदात्तः ॥

४ एवं चोच्चैरित्यनेनोर्ध्वभागो गृह्यते नीचैरित्यधरभागः । अभ्याससम-
धिगम्यस्वार्थं स्वरविशेषः बह्नादिवद्विज्ञेयः ॥

‘समाहारः खरितः । १। २। ३१ ॥

समाहारशब्दे कर्मसाधने कथेति षष्ठ्यन्तेन पृच्छानुपपन्नेत्यत
आह

१ समाहारः खरित इत्युच्यते । कस्य समाहारः खरितसंज्ञो भवति ।
अचोरित्याह । समाहारोऽचोश्चेन्नाभावात् । वा । समाहारोऽचोश्चे-
त्तन्न । किं कारणम् । अभावात् । न ह्यचोः समाहारोऽस्ति ।
नन्वयमस्ति गाङ्गेऽनूप इति । नैषोऽचोः समाहारः । अन्योऽयमुदा-
त्तानुदात्तयोः स्थान एक आदिश्यते । एवं तर्हि गुणयोः । गुणयो-
श्चेन्नाच् प्रकरणात् । वा । गुणयोः समाहार इति चेत्तन्न । किं कार-
णम् । अच् प्रकरणात् । अजिति वर्तते । सिद्धं त्वच्समुदायस्या-
भावात् तद्गुणे सम्प्रत्ययः । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । अच्समुदायो
नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्यास्य समाहारगुणस्य सम्प्रत्ययो भविष्यति ।
कथं पुनः समाहार इत्यनेनाच्प्रत्ययः प्रतिनिर्देष्टुम् । मनुबन्धोपोऽत्र
द्रष्टव्यः । तद्यथा । पुष्पका एषां ते पुष्पकाः । कालका एषां ते
कालका इति । एवं समाहारवान् समाहारः । अथवाकारो मत्व-
र्थीयः । तद्यथा । तुन्दः घाट इति । यद्येवं त्रैख्यं न प्रकल्पते । तत्र
को दोषः । त्रैख्येणाधीमह इत्येतन्नोपपद्यते नैतद्गुणापेक्षम् । किं
तर्हि । अत्रापेक्षम् । त्रैख्येणाधीमहे त्रिप्रकारैरज्भिरधीमहे
कैश्चिदुदात्तगुणैः कैश्चिदनुदात्तगुणैः कैश्चिदुभयगुणैः । तद्यथा ।
शुक्लगुणः शुक्लः । कृष्णगुणः कृष्णः । यः इदानीमुभयगुणः स तृतीयो-
मास्थानं लभते कस्मिन् इति वा सारङ्ग इति वा । एवमिहाप्युदात्त-
गुण उदात्तः । अनुदात्तगुणोऽनुदात्तः । य इदानीमुभयवान् स
तृतीयोमास्थानं लभते खरित इति ॥

‘भावेति । (कै)

जातौ च “कस्ये”त्येकवचनम् ॥

‘उपस्येषः । (कै)

अव्यवहितोत्तरत्वरूपः ॥

‘अन्यत्र । (कै)

फलादौ ॥

औत्तराधर्यम् । (कै)

आधाराधेयभावः । न च वर्णानां सः अमूर्तत्वात्स्थिरत्वाच्चेति
भावः । खरितभाज एकादेशस्यैकत्वात् कथमत्र द्वयोरचोः समा-
हारोऽत आह

स्थानिनोरिति । (कै)

“काय्ये क”शब्दयोर्षददन्तयोरस्तित्वात् खरितत्वम् । “कन्या”
इत्यत्र कन्या राजन्यमनुष्याणामन्त इति तत् । एवं गौणोऽपि
सर्वत्र नास्तीत्यर्थः ॥

गौण इति । (कै)

स्थानिनोनुपस्येषस्याग्रास्त्रीयत्वेन स्थानिवत्सूत्रात् प्रवृत्तेः ।
लोकन्यायसिद्धसु गौण इत्यर्थः ॥ नन्वचोः समाह्वाराभावे कथं
तद् गुणयोः समाहारोऽत आह

१ समाह्वरणं समाहार इति भावसाधनं मत्वा “कस्येति” प्रश्नो भाष्ये ॥

२ तयोः समाहार उपस्येषरूपः ॥

३ अन्यत्र औत्तराधर्यरूपोऽपि संभवति ॥

गुणयोरिति । (कै)

एकाज्जिष्ठयोरेव तयोः समाहार इत्यर्थः ॥

नैरन्तर्येणेति । (कै)

“तस्यादित उदात्तम्” इत्युक्तेः ॥ पूर्वं प्रत्याख्यानेनाक्षप्रक-
रणादिति विरुद्धमत आह

प्रस्ताव इति । (कै)

सामर्थ्यादवगतिरित्यर्थः । तदुपपादयति

तदयमिति ॥ (कै)

अजितिवर्त्तते इति । (भा)

भाष्येऽक्षब्देन तद्विशेषबोधकाबुदात्तानुदात्तशब्दौ लक्ष्येते
इत्यर्थः ॥ भाष्ये तत्तद्गुणस्येणस्य व्याख्या

समाहारगुणस्येति । (भा)

उदात्तानुदात्तसमाहाररूपगुणवत् इत्यर्थः ॥ अचः संज्ञित्वेन
अनुपादानादयं प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह

स्वरित इति ॥ (कै)

१ अ १ । पा २ । सू ३२ ॥

२ प्रकरणं प्रस्तावो न तु स्वरितत्वादनुवृत्तिः । तस्याः पूर्वं प्रत्याख्यानात्
तदयमर्थः । पूर्वसूत्रयोः सामर्थ्याद्विभोऽनेव संज्ञौ उदात्तानुदात्त-
शब्दयोरिति ताविहानुवृत्तावचं प्रत्याययतो न तु गुणम् ॥

३ स्वरित इत्यनया संज्ञया योग्यत्वादचसंज्ञित्वेनाक्षिप्तः ॥

न चाच् समाहार इति । (कै)

भावसाधनत्वात् समाहारशब्दस्येति भावः ॥

१अर्श आदेरिति । (कै)

अधिकरणे घञिति तु नोक्तं ल्युटाबाधात् । बाहुल्यकस्या-
गतिकगतित्वात् ॥

उदात्तेत्यादि । (कै)

खरशब्दस्य गुणपरत्वाभिप्रायं चोद्यमित्यर्थः ॥

चैस्वर्यमिति । (भा)

भावे यञिति भावः । ननु खरशब्दस्य गुणे प्रसिद्धे कथं
चैस्वर्यमित्यस्याजपेक्षत्वं मत आह

१स्वरशब्देनेति ॥ (कै)

एवमपि यञनुपपत्तिरत आह

चय एवेति । (कै)

१चातुर्वर्ण्यादित्वादिति भावः ॥

१ अर्श आदेः आह्वतिगणत्वात् ॥

२ खरशब्देनाच्च उच्यन्ते । त्रय एव खरास्त्रैस्वर्यमिति स्वार्थे यञ् ॥

३ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानम् । वा (५। १। १२४) ।

ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ चातुर्वर्ण्यम् ।

चातुर्वैद्यम् । चातुराश्रमम् ॥

तस्यादित उदात्तमर्द्धस्वम् ।

१। २। ३२॥

अक्तपरिमाणस्येति । (कै)

अनवयवस्येत्यर्थः ॥ “अव्यपवृक्तः” अवयवः ॥

१ * अर्धस्वमित्युच्यते तत्र दीर्घभुतयोर्न प्राप्नोति । कन्या । शक्तिके ३ शक्तिके [स्वरितमाधेद्वितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु । ८ । २ । १०३ । असूयादिषु वा वचनम् । वा । असूयादिषु वेति वक्तव्यम् । कन्ये ३ कन्ये । कन्ये कन्ये । शक्तिके ३ शक्तिके । शक्तिके शक्तिके । (वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ८ । १ । ८) ॥ नैष दोषः । मात्रचोऽत्र लोपो द्रष्टव्यः । अर्धस्वमात्रमर्धस्वमिति । किमर्थमिदमुच्यते । आमिश्रभूतमिवेदं भवति । तद्यथा । क्षीरोदके संपृक्ते । आमिश्रभूतत्वान्न जायते कियत् क्षीरं कियदुदकं कस्मिन्नवकाशे क्षीरं कस्मिन्नवकाशे उदकमिति । एवमिहाप्यामिश्रभूतत्वान्न जायते कियदुदात्तं कियदनुदात्तं कस्मिन्नव-

* अक्तपरिमाणस्य अक्षसंज्ञाकृता नाव्यपवृक्तस्येति न्यायादीर्घभुतावयवो अक्षग्रहणेन न गृह्यत इत्यालोच्यते “अर्धस्वमिति” (भा) । “कन्येति” (भा) । कन्या राजन्यमनुष्याश्वमन इति स्वरितः । शक्तिके ३ शक्तिके इति (भा) । स्वरितमाधेद्वितेऽसूयेति (८ । १ । १०३) स्वरितः भुतः । मात्र च इति (भा) । अर्धस्वमशब्दः प्रमाणवाची रुद्धिशब्दः । व्युत्पत्त्यर्थे तु अक्ष-स्योपादानम् । अर्धमात्रालेनाभिधीयते ततः प्रमेये मात्रत्वं विधाय तस्य “प्रमाणे च” इति लोपः क्रियते । तत्र यथा अक्षबुद्धार्धमात्रा

अ. १। पा. २। आ. १.) (तस्यादित उदात्तमर्द्धऋक्षम् । १। २। ३२ ।)

इति न्यायादिति । (कै)

इति हेतोर्न्यायाद् वाच्यवृत्त्यैवेत्यर्थः ॥ “शक्तिके” इत्यत्र
वाक्यादेः चित्तमेति दितम् ॥ नन्वर्द्धऋक्षशब्दस्यावयववचनत्वेन
प्रमाणवचनत्वाभावात् कथं मात्रजत आह

अर्द्धऋक्षेति । (कै)

कृत्वा अर्धमाचारूपप्रमाणविशेषोऽनेनोच्यते न ऋक्षस्य अर्द्ध-
मित्यर्थ इति भावः ॥

काश्च उदात्तं कस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तमिति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वा-
न्वाच्ये इयदुदात्तमियदनुदात्तमस्मिन्नवकाशे उदात्तमस्मिन्नवकाशे-
ऽनुदात्तमिति ॥ यद्ययमेवं सुहृत्, किमन्यान्यप्येवं जातीयकानि
नोपदिशति । कानि पुनस्तानि । स्थानकरणानुप्रदानानि । आकरणं
नामेयमुत्तरा विद्या । सोऽसौ कन्दः शास्त्रेष्वभिविनीत उपलब्ध्याव-
गन्तुमुत्सहते । यद्येवं नार्थोऽनेन । इदमप्युपलब्ध्या गमिष्यति ॥
संज्ञाकरणं तर्ह्येदम् । तस्य स्वरितस्यादितोऽर्द्धऋक्षमुदात्तसंज्ञ-
मिति । किं द्यतं भवति । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न
कर्त्तव्यं भवति । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (१ । २ । ३०)

विभज्यते एवं दीर्घप्रत्ययोरपीति । किमर्थमिति (भा) । नैवं भूतमिहान्वा-
स्थानं दृश्यते सत्यप्यक्षरादिविषयस्यापि विभागस्यान्वास्थानप्रसङ्गादिति प्रश्नः ।
आमिनीभूतमिवेति (भा) । तत्त्वतोऽस्येव विभाग इति इव शब्दोपासः ।
क्षीरोदके इति (भा) । निषतव्यक्तिविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावो
न ह्यतः । उत्तरा विद्येति (भा) । पुराकल्पे पूर्वा अद्यत्वे तूत्तरेति पस्य-
मायामास्थानम् । संज्ञाकरणमिति (भा) । प्रदेशेषु चैकदेशप्रत्यायनान्
समुदाय आचिष्यते इति भावः । उभयमिति (भा) । सत्यप्यक्षरगौरवे

(तस्यादित उदात्तमर्द्धऋक्षम् । १। २। ३२ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

व्युत्पत्त्यर्थमिति । (कै)

अनुलोमादिवदिति भावः ॥ एवमपि दीर्घादौ अर्द्धमाच-
कासावयवविभागभावाद्दोष एवेत्यत आह

तत्र यथेति । (कै)

उभयोरपि समागतिरिति भावः ॥ ननु गुणयोः प्रमाण-
देशविशेषप्रतिपादनरूपान्वाख्यानार्थत्वात् प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

उदात्तस्वरितयोर्यथः स्वरितोऽनुदात्तस्य (८ । २ । ३) नोदात्त-
स्वरितोदयम् (८ । ३ । ६७) इति । संज्ञाकरणं हि नाम यतो
न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । लघीयश्च
त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिरुदात्त-
प्रदेशेषु स्वरितग्रहणे नवाक्षराणि संज्ञाकरणे पुनरेकादश । एवं
तर्ह्यभयमनेन क्रियतेऽन्वाख्यानं च संज्ञा च । कथं पुनरेकेन यत्ने-
नोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । अन्वयग्रहणं विज्ञास्यते
तस्य स्वरितस्यादितोऽर्धऋक्षमुदात्तसंज्ञं भवतीति । ऊर्ध्वमात्तमिति
चात उदात्तम् ॥ यदि तर्हि संज्ञाकरणमुदात्तादेर्यदुच्यते तत्-
स्वरितादेरपि प्राप्नोति । अन्वाख्यानमेव तर्हीदं मन्दबुद्धेः ॥

महतोऽर्थस्य व्याप्तिर्भवति सुखेन विभाजस्यापि परिज्ञानात् । उदात्तादे-
रिति (भा) । उदात्तादेः प्रतिपादकं यष्ठाक्षम् आधुदात्तयेति तत्-
स्वरितादेरपि प्रतिपादकं प्राप्नोति ततश्च प्रत्ययः कदापि स्वरितादिरपि
स्यादित्यर्थः । अन्वाख्यानमेवेति (भा) । न केवलमिदं सूत्रम् । यावद्
“उचैरुदात्तः” (१ । १ । १६) इत्यादिसंज्ञाकरणमपि मन्दबुद्धिप्रति-
पादनार्थम् । सिद्धो हि वेदाध्यायिनां शिक्षायामेवोदात्तादित्यवधारः ।
स्वरितयेति (भा) । आ अर्धऋक्षोदात्तादित्याकारप्रक्षेपः । इयं नव सूची
“उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (८ । ३ । ६६) इत्येतस्मात् परा कर्तव्या ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७३

अ. १। पा. २। आ. १) (तस्यादित उदात्तमर्द्धं सन् १। २। ३२।)

नैवं भूतमिति ॥ (कै)

सन्ध्यक्षरादौति । (कै)

अवर्णभागः पूर्वद्वकारादिभाग उत्तर इत्येवं रूपस्येत्यर्थः ॥

तत्त्वत इति । (कै)

अन्यथाऽन्वाख्यानाऽसङ्गतिरिति भावः ॥ भाष्ये

स्थानित्यादिः । (कै)

स्थानानि कण्ठादीन्यष्टौ ॥ “करणम्” आभ्यन्तरप्रत्ययः ॥

उत्तरयति

खरितस्यार्धं स्रोदात्तादोदात्तखरितपरस्य सप्ततरावूर्ध्वमुदात्ता-
दनुदात्तस्य खरितात् कार्यं खरितादिति सिद्ध्यर्थम् ॥ वा ।

खरितस्यार्धं स्रोदात्तादी उदात्तखरितपरस्य सप्ततरः (१। २।
४) इत्येतास्मात् सूत्रादिदं सूत्रकाण्डमुदात्तादनुदात्तस्य खरितः
(८। ४। ६६) इत्यतः कर्त्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । खरितादिति
सिद्ध्यर्थम् । खरितादिति सिद्ध्यर्थया स्यात् । खरितात् संहिताया-
मनुदात्ताणाम् (१। २। ३६) इति । “इमं मे गङ्गे यमुने श्रुतुमि” ।
क्व तर्हि स्यात् । यः सिद्धिः खरितः । कार्यं (६। १। ८५) देव-
दत्तयज्ञदत्तौ ॥ खरितोदात्तार्थं च । वा । खरितोदात्तार्थं च तत्रैव

तेन “खरितात् संहितायामनुदात्ताणाम्” (१। २। ३६) इत्येकश्रुतौ
विधीयमाणायास् “उदात्ताद्” इति खरितस्य सिद्धत्वं भवति । तेन न
शब्दात् खरितात् परेषां गङ्गे प्रवृत्तीनाम् आसन्नितत्वाद् अनुदात्ताणामेक-
श्रुतिर्भवति । क्व तर्हीति (भा) । आशयात् सिद्धत्वं खरितस्य भविष्यती-
त्यभिप्रायः । कार्यमिति (भा) । अथ “तित्खरितम्” (६। १। ८५)
इति खरितत्वं तच्च सिद्धमित्येव स्यात् । खरितोदात्तार्थमिति (भा) ।
खरितस्य च उदात्तो विधीयते स आठमिकस्यासिद्धत्वात् प्राप्नोति ।

(तस्यादित उदात्तमर्द्धऋतम् । १ । २ । ३२ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. १)

व्याकरणं नामेति ॥ (भा)

छन्दः शास्त्रेषु । (भा)

प्रातिशाख्यश्रिचादिषु ॥

अभिविनीतः । (भा)

श्रिचितः ॥

उपलब्ध्या । (भा)

व्युत्पत्त्या ॥ एवं तर्हि इदमपि व्यर्थमित्याह

कर्त्तव्यम् । “न सुब्रह्मण्यायां खरितस्य वृदात्तः” (१ । २ । ३०)
इन्द्र आगच्छ । क्व तर्हि स्यात् । यः सिद्धः खरितः । सुब्रह्मण्योभिन्न
आगच्छ ॥ खरितोदात्ताच्चाखरितार्थम् । वा । खरितोदात्ताच्चा-
खरितार्थम् । तत्रैव कर्त्तव्यम् । इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ ॥
खरितपरसन्नतरार्थं च । वा । खरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्त्त-
व्यम् । उदात्तखरितपरस्य सन्नतरः (१ । २ । ३०) । माणवक-
जटिलकाध्यापक न्यङ् (६ । २ । ५३ ॥ ८ । २ । ३) । क्व तर्हि
स्यात् । यः सिद्धः खरितः । माणवक जटिलकाभिरूपक क्व (५ ।

सुब्रह्मण्योमिति (भा) । सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्ययः तिच्चात् खरितः ।
ततश्चावेकादेशः खरितानुदात्तयोराकारतम्यात् खरितः । ततः “ओमाङोच”
(६ । १ । ८५) इत्युदात्तखरितयोरेकादेशः खरित एव तस्य सिद्ध-
त्वादुदात्तलम् । “सुब्रह्मण्यायाम्” (१ । २ । ३०) इति च स्वरूपमेव
यच्छते न तु निगदो लक्ष्यते । खरितोदात्ताच्च इति (भा) । “आगच्छ”
इत्यन गश्च्च्कारस्य खरितस्योदात्तले छवे “उदात्ताद्नुदात्तस्य खरित”
(८ । ४ । ६६) इति वश्च्च्कारस्य खरितत्वं प्राप्नोति । न्यङिति

(अ. १। पा. २। आ. १) (तस्यादित उदात्तमर्द्धं ऋणम् । १। २। ३२।)

यद्येवमिति ॥ (भा)

ननु प्रदेशेषु स्वरितग्रहणाकरणे उदात्तग्रहणेनावयवस्य बोधने-
ऽपि तत्स्थाने यणोऽभावात् “उदात्तस्वरितयोर्वण” (८। १। ४)
इत्यचानुपपत्तिरेवेत्यत आह

आक्षिप्यत इति । (कै)

तच्च सूत्रे एतदुपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः ॥

सत्यपीति । (कै)

३। १२॥ ६। १। १८५) । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । देव-
ब्रह्मणोरनुदात्तवचनं आपकं स्वरितादिति सिद्धत्वस्य । वा । देव-
ब्रह्मणोरनुदात्तवचनं (देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १। २। ३८ । देव-
ब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेकं । वा । देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेकं इच्छन्ति ।
देवा ब्रह्माणः । देवा ब्रह्माणः ॥) आपकं सिद्ध इह स्वरित इति ।
यद्येतज्ज्ञाप्यते स्वरितोदात्तात् परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति ।
न ब्रूमो देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं आपकं सिद्ध इह स्वरित इति ।
किं तर्हि परमेतत् काण्डमिति ॥

(भा) । “न्यधी च” (६। १। ५३) इति पूर्वपदप्रकृतिसंस्कृत
“उदात्तस्वरितयोर्वणः” (८। १। ४) इत्यकारः स्वरितस्यासिद्धत्वात्
पूर्वस्य सन्नतरो न स्यात् । देवब्रह्मणोरिति (भा) । सिद्धात् पाठक्रमबाधने
क्रमान्तरमाश्रीयतेऽन्यथा स्वरितस्यासिद्धत्वादननुदात्तस्यानुदात्तविधानमनर्थकं
स्यात् । यद्येतदिति (भा) । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमनेन सिद्धेन ज्ञाप्यत
इत्यर्थः । न ब्रूम इति (भा) । सन्निवेशान्तरज्ञापनार्थं सिद्धं व्याख्यायत
इत्यर्थः ॥

(तस्यादित उदात्तमर्द्धऋणम् । १। २। ३१।) (अ. १। पा. १। आ. १।)

प्रयोजनविशेषज्ञाभात् गौरवं न दोषायेति भावः ॥ भाष्ये

उर्द्धमात्रमिति । (भा)

तात्त्वादिषूर्द्धदेशे उच्चारणेन गृहीतमित्यर्थः ॥ उदात्तादे-
रुच्यमानं कार्यमिह शास्त्रे न किञ्चिदत आह

‘उदात्त इत्यादेरिति । (कै)

इदमुपलक्षणम् अन्तोदात्तस्यापि ॥ एवं भूतः अन्वाख्यानं न
दृश्यते इति षट्कं तत्परिहरति

न केवलमिति । (कै)

“उच्चैरुदात्त” इत्यादिकमपि तादृशमिति भावः ॥ भाष्ये
“इदम्” इत्युच्चैरुदात्त” इत्यादिकमित्यर्थो बोध्यः ॥

आकरप्रक्षेप इति । (कै)

तदभावे अर्द्धऋणोदात्तादिति पञ्चम्यनन्विता स्यादिति भावः ॥
आङ्द्वयमारम्भाभिविध्योरिति तत्फलितमाह

इयं नवेति ॥ (कै)

तेन मे शब्दादिति । (कै)

फिट् खरेणेदमोऽन्तोदात्तत्वाद् इमम् इत्येकादेशखरेणान्तो-
दात्तम् । ततो मे शब्दस्य “अनुदात्तं सर्वमपादादौ” इत्यनुदा-

१ “उदात्तादेः” इति पाठ उपपन्नकैरट्ठककेऽति ॥

२ अ ८ । पा १ । सू १८ ।

अ. १। पा. २। आ. १) (तस्यादित उदात्तमङ्गलम् । १। २। ३९ ।)

तत्वे “इममि”त्युदात्तात्परत्वेन “उदात्तादनुदात्तस्य” इति स्वरितत्वं ततो “गङ्गे” प्रथतीनाम् “आमन्त्रितस्य” इत्याद्यभिक-
त्रेण निहतानामेकश्रुतिः ॥

अत्र तिदिति । (कै)

तदेकादेशोऽपि आन्तरतम्यात् स्वरितः । करोतेर्धितिकार्यम् ।
तदुत्तरं देवदत्तयज्ञदत्तौ इति “आमन्त्रितस्य च” इति निह-
तम् ॥ भाष्ये

इन्द्र आगच्छेति । (भा)

आहुदात्तः । गच्छेति निहतम् । तत “उदात्तादनुदात्तस्य”

१ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति श्रुतुद्रिस्तोमं . सचता परगृह्या ।
असिक्त्रा मरुद्वधे वितस्तयार्जोकीये ष्टण्णा सुषोमया । ८ । १ ।
६ । १० । ६ । ७५ । ५ ।

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति श्रुतुद्रि परगृह्या स्तोममासेवध्वमसिक्त्रा
च सहमरुद्वधे वितस्तया चार्जोकीय आष्टण्य हि सुषोमया चेति
समस्तार्थः । अथैकपदनिबल्लम् । गङ्गा गमनाद् यमुना प्रयुवती
गच्छतीति वा । सरस्वती खर इत्युदक्ता नाम सर्तस्तद्वती । श्रुतुद्रौ
श्रुद्राविद्यो द्विप्रद्राविद्यो आ श्रु तुमेव द्रवतीति वेरावतीं परगृह्यो-
त्वाहुः पर्ववती कुटिकगामिनी असिक्त्रश्रुद्रासिता स्रितमिति वर्णनाम
तत्प्रतिषेधोऽसितं मरुद्वध्याः सर्वा गद्यो मरुत एना वर्जयन्ति
वितस्ता विदग्धा विदग्धा महाकूजाजोषां विपाडित्वाहुः ऋजो-
प्रमवा वर्ज्यगामिनी वा विपाड् विपाटनाद्वा विपाशनाद्वा विप्रापनाद्वा
पाशा अस्यां अवाशन्तवसिष्ठस्य सुमूर्धतस्तस्माद् विपाड्यते ॥

१-५ अ ८ । पा ४ । सू ६६ ॥ ३-४ अ ६ । पा १ । सू १६८ ॥

(तस्यादित उदात्तमर्द्धस्वम् । १। २। ३२।) (अ. १। पा. १। आ. १)

इति गकाराकारः स्वरितः तस्यानेनोदात्तः । इह्येति “आमन्त्रितम्”
आद्युदात्तं द्वितीयोवर्णं “उदात्ताद्” इति स्वरितः तस्याप्यनेनो-
दात्तः ॥

स्वरित एवेति । (कै)

“एकादेश उदात्तेन” इत्यत्र “अनुदात्तस्य” इत्यनुवृत्तेः स
नेति भावः । न च इको गुणेति सूत्रे “एङिपररूपम्” इत्यचर-
पयङ्गस्य परस्य यादृशं रूपं तादृश एव यथास्यादिति फलमुक्त-
मिति अत्र ओम उदात्तत्वादुदात्त एकादेशो युक्त इति वाच्यम् ।
“हज्वत्क्रोष्टुः” इति सूत्रमायप्रामाण्येन स्वरस्य रूपत्वाभावात् ॥
ननु “सुब्रह्मण्यायाम्” इति निगदाभिधानाद्यमेव विषयो न
युक्त इत्यत आह

सुब्रह्मण्यायामिति । (कै)

स्वरितस्य उदात्त इति वाक्ये सुब्रह्मण्याशब्दस्वरूपमेव गृह्ये-
तेत्यर्थः ॥

उदात्तत्वे कृते इति । (कै)

“न सुब्रह्मण्यायाम्” इत्यनेन । उत्कर्षे तस्यासिद्धत्वात् कश्च-
च्चाकारोऽनुदात्त एवेत्यर्थः ॥

१ अ ८ । पा २ । सू ५ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ६४ ॥

३ अ ७ । पा १ । सू ६५ ॥

४ अ १ । पा २ । सू ३७ ॥

५ अ १ । पा २ । सू ३७ ॥

(अ. १। पा. २। आ. १) (तस्यादित उदात्तमर्द्धप्रखम् । १। २। ३२ ।)

न्यधी चेति । (कै)

अञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे नि अधि इत्येतत् पूर्वपदं प्रकृतिस्वरमिति सूचार्थः ॥ “न्यङ्स्वरौ स्वरितौ” इति फिट् सूचमेतदर्थस्यैवानुवादकमिति भावः ॥ “क” इत्यत् प्रत्ययान्तत्वात् स्वरितम् ॥

देवब्रह्मणोरिति । (भा)

अनयोः “सुब्रह्मण्या” निगदान्तर्गतयोः स्वरितस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽनेनाऽनुदात्तत्वं क्रियते । देवा ब्रह्माण इति चामग्नित्वाद्युदात्तः । शेषनिघाते “उदात्तादनुदात्तस्य” इति स्वरितः । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमात्रज्ञापने तु अस्य प्रकरणस्यासिद्धत्वे मानाभावात् । “न सुब्रह्मण्ये”ति विहित स्वरितोदात्तगकारात् परत्वेन इन्द्र आगच्छ इत्यादौ ककाराकारस्याष्टमिकः स्वरितः स्यादिति उत्कर्ष एव ज्ञाप्यत इति बोध्यम् ॥ असिद्धकाण्डे पठनमेव १ “संनिवेशान्तरम्” ॥ न च देव ब्राह्मणोरित्यचाऽऽश्रयाऽसिद्धत्वमिति वाच्यम् । इष्टानुरोधेनैतत्प्रकरणोत्कर्षद्वारैव तत् सिद्धत्वज्ञापनादिति दिक् ॥

१ फिट् सू-७४ ।

२ अ १। पा २। सू ३७ ।

३ कै ॥

‘एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । १ । २ । ३३ ॥

‘एकवचनं सम्बुद्धिः (पा)

इत्युक्तेर्विचारानुपपत्तिरत आह

१. किमिदं पारिभाषिक्याः संवृद्धेर्ग्रहणम् “एकवचनं सम्बुद्धिः”
 (२ । ३ । २६) आहोस्विदन्वर्थग्रहणं संबोधनं सम्बुद्धिरिति । किं
 चातः । यदि पारिभाषिक्या देवा ब्रह्माण्यः । अत्र न प्राप्नोति ।
 अयान्वर्थग्रहणं न दोषः । यथा न दोषस्तथास्तु । किं पुनरिय-
 मेकश्रुतिश्रुदान्ताहोस्विदनुदात्ता । नोदात्ता । कथं ज्ञायते । यदयम्
 “उच्चैस्तरां वा वषट्कारः” (१ । २ । ३५) इत्याह । कथं ज्ञात्वा
 ज्ञापकम् । अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तरामिति । यदि
 तर्हि नोदात्तानुदात्ता । अनुदात्ता च न । कथं ज्ञायते । यदयम्
 “उदात्तस्वरितपरस्य सप्ततरः” (१ । २ । ३०) इत्याह । कथं
 ज्ञात्वा ज्ञापकम् । अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावत् सप्तस्तावत् सप्ततरः
 इति । सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तकालं
 क्रियते । अपर आह । किमियमेकश्रुतिश्रुदान्तोतानुदात्ता ।
 उदात्ता । कथं ज्ञायते । यदयम् “उच्चैस्तरां वा वषट्कारः” इत्याह ।
 कथं ज्ञात्वा ज्ञापकम् । तन्त्रं तरनिर्देशः । उच्चैर्वृद्धोच्चैस्तरामित्ये-
 तद्भवति । यदि तर्हि उदात्तानुदात्ता । अनुदात्ता च । कथं
 ज्ञायते । यदयम् “उदात्तस्वरितपरस्य सप्ततरः” इत्याह । कथं
 ज्ञात्वा ज्ञापकम् । तन्त्रं तरनिर्देशः । सप्तं वृद्धा सप्ततर इत्येतद्भवति ।
 त एते तन्त्रे तरनिर्देशे सप्तस्वरा भवन्ति । उदात्तः । उदात्ततरः ।
 अनुदात्तः । अनुदात्ततरः ॥ स्वरितः । स्वरिते य उदात्तः सोऽन्येन
 विशिष्टः । एकश्रुतिः सप्तमः ॥

२ अ २ । पा ३ । सू २६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८९

(अ. १। पा. २। आ. १) (एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । १। २। ३३ ।)

कृचिमेति ॥ (कै)

अकृचिमग्रहणं समर्थ्याङ्गवतौत्यतः सामर्थ्यं दर्शयति

न हीति ॥ (भा)

ननु कृचिमग्रहणेऽपि महासंज्ञावशात् दूरात् सम्बोधनार्थकैक-
वचनान्तस्थेत्यर्थस्याभोऽत आह

व्याप्तिश्चेति ॥ (कै)

अस्याः स्वरान्तरत्वप्रसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिरत आह

उदात्तेति ॥ (कै)

उच्चैस्तरामिति । (कै)

तेनोदात्तमात्रस्य विधानात् पक्षे 'एकश्रुतिस्य विधानादिति
भावः ॥ भाष्ये

सैषा ज्ञापकाभ्यामिति । (भा)

ज्ञापकाभ्यां कर्तृभ्याम् एकश्रुतिरुदात्तानुदात्तयोर्मध्यस्थानं
प्राप्यत इत्यर्थः ॥

मध्यम् (भा)

इत्यस्य "अन्तराक्षम्" इति व्याख्या ॥

हरतेरिति । (कै)

व्यापारद्वयार्थत्वात्

"प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाङ्गिर्दिकर्मणाम्" ।

इति वचनाच्च ॥ स्वरितादिशेषं दर्शयितुमाह

(एकश्रुति पुरातन्मुद्रौ । १। २। ३३ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

क्षीरेति ॥ (कै)

सति चेति । (कै)

वौषट् व्यतिरिक्तमन्त्रभागस्योदात्तत्वे सत्येव तदपेक्षप्रकर्षप्रत्य-
योपपत्तिरिति भावः ॥ एकश्रुतिगतोदात्तापेक्षया प्रकर्षासुपपत्ति-
माशङ्क्यदृष्टान्तेन साधयति

यथेति । (कै)

अत्रापि पक्षे भेदतिरोधानमेव स्वरितादिगेषः । तेनैवोभयरूप-
तेति बोध्यम् ॥ एवं च “सन्नतर” एकश्रुतिविषये एवेति बोध्यम् ॥
सप्तस्वरमध्ये उदात्ततरानुदात्ततरौ एकश्रुतिगतोदात्तापेक्षयैवाति-
ग्रथविशिष्टौ न तु स्तन्मोदात्तापेक्षया

अनुदात्तेनेति । (कै)

उदात्तस्वरितपरत्वे इत्यर्थः ॥

कस्य चिदिति । (कै)

तदपरस्येत्यर्थः ॥

सुतस्त्विति । (कै)

तस्य वैकल्पिकत्वाद्यदा स जायते तदेत्यर्थः ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ।

१। २। ३७॥

नञाचोदात्तोऽन्यथासिद्ध इत्याह

ओमिति । (कै)

अभ्यादानपदेनायञ्जकर्मोच्यत इति भावः । अत एव जपेपि तं
मुतमेव जपन्ति । अभ्यादानं प्रारम्भ इति तु वृत्तिः । तद्व्रीत्या लञ्
प्राप्तिरेवनेति बोध्यम् ॥ “स्वरितस्य तूदात्तः” इत्यंशस्योदाहरणा-
न्तरं प्रसङ्गादाह

१ सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः । वा । सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो
भवति । सुब्रह्मण्योम् ॥ आकार आख्याते परादिश्च । वा । आकार
आख्याते परादिश्चोदात्तो भवति । इन्द्र आगच्छ । हरि आगच्छ ॥
वाक्यादौ च हे हे । वा । वाक्यादौ च हे हे उदात्ते भवतः । इन्द्र
आगच्छ । हरिव आगच्छ ॥ मघवन् वर्जम् । वा । आगच्छ मघवन् ।
सुत्यापराणामन्तः । वा । सुत्यापराणामन्त उदात्तो भवति । ह्यहे
सुत्याम् । त्वहे सुत्याम् ॥ असावित्यन्तः । वा । असावित्यन्त उदात्तो
भवति । गार्ग्यो यजते । वात्स्यो यजते ॥ अमुष्येत्यन्तः । वा । अमुष्ये-
त्यन्त उदात्तो भवति । दाक्षोः पिता यजते ॥ स्यान्तस्योपोत्तमं च ।
वा । स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवत्यन्तश्च । गार्ग्यस्य पिता यजते ।
वात्स्यस्य पिता यजते ॥ वा नामधेयस्य । वा । वा नामधेयस्य
स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । देवदत्तस्य पिता यजते । देवदत्तस्य
पिता यजते ॥

(न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । १ । २ । ३७ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. १)

इन्द्र आगच्छेति ॥ (भा)

इन्द्रशब्द इति । (कै)

हरिवच्छब्दस्योपलक्षणम् ॥

हरिव इति । (भा)

१“मतुवसोः” इति रुः ॥

अनन्तरेति । (कै)

इन्द्र आगच्छेतीश्वशब्द इत्याद्यनुपदोक्तयेति भावः ॥ एत-
न्निमित्तः शेषनिघातस्तु न । अस्या अस्मिद्धत्वात् ॥ भाष्ये

दे दे इति । (भा)

वर्णरूपेत्यर्थः । “श्वः सुत्याम् आगच्छ मघवन्नि”ति वाक्यं तत्र
श्वःशब्दो निपातत्वादुदात्तः । सुत्याशब्दः “संज्ञायां समजे”ति
क्यबन्तोऽन्तोदात्तः । तत्रोदात्त इत्यनुवर्तते ॥

निघातविधानादिति । (कै)

पूर्वककारस्याप्यनुदात्तत्वेन स्वरिताऽप्राप्या “स्वरितस्य तूदात्त”
इत्यस्याप्राप्तेरिति भावः । तत “एकश्रुति दूराद्” इत्येकश्रुतिः
तत्रेति तत्त्वम् ॥

सुत्याशब्द इति । (कै)

१ मतुवसा रु सम्बुद्धौ कन्दसि । ८ । २ । १ ॥

२ अ २ । पा ३ । सू ८६ ॥ ३ अ १ । पा २ । सू ३७ ॥

४ अ १ । पा २ । सू ३३ ॥

(अ. १। पा. २। आ. १)

(देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १। २। ३८ ।)

सर्वनामकार्याभावाद्ब्रह्मणीहित्वनिश्चयः अः शब्दस्थाने ब्रह्मे
इत्याद्युहः ॥

इदमिति । (कै)

अधिमाष्येवम् ॥

स्यान्तस्य (भा)

इत्यनेन उपोत्तमान्योदात्तयोः समुच्चयः ॥

‘देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १। २। ३८ ॥

भाष्योक्तम् “एके” इति व्याचष्टे

‘ये इति । (कै)

१ देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके । वा । देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति ।
देवा ब्रह्माणः । देवा ब्रह्माणः ॥

२ ये देवा ब्रह्माण इति पदयोर्वैयधिकरणमाहुस्तदा हि पूर्वस्या-
मन्वितस्याविद्यमानत्वाद् द्वयोरपि पदयोरामन्विताद्युदात्तत्वे शेष-
निघाते च स्वरितत्वे च कृतेऽनेनानुदात्तः क्रियते, यदा तु देवाः
ब्रह्माण इत्यनयोः सामानाधिकरण्यं तदा विभाषितं विशेषवचने
बहुवचनम् (सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने । ८ । १ । ७४ ।
इह कस्मान्नभवति ब्राह्मण वैयाकरण । बहुवचनमिति वक्ष्यामि ॥)
इति पक्षे विद्यमानत्वाद् “आमन्वितस्य” (८ । १ । १६) इति
निघातस्य सिद्धत्वान्नेनेनार्थ इत्यन्येषां मतमिति मतमेदप्रदर्शनार्थम्
“एक” इत्युक्तम् ॥

ये आस्ते इत्यर्थः “एके” इत्युक्तिर्नविभाषणश्रुत्यनुवृत्तिज्ञाता
किन्तु ब्रह्मनग्रे सूचारभावैद्यात्यवधिकेति भावः ॥

तदा हि । (कै)

वैयधिकरणे हि ॥

अविद्यमानत्वादिति । (कै)

“आमन्त्रितं पूर्वम्” इत्यनेन ध्वनितम् ॥ मतान्तरं दर्शयितुमाह

यदात्विति ॥ (कै)

नानेनार्थ इति । (कै)

“ब्रह्माण” इत्यत्र अनुदात्तार्थेनेत्यर्थः । देवार्थं तु कार्यमेव ।
भाष्येलेवं योजना देवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मन् शब्दस्थानेनानुदात्तत्वमेके
वैयधिकरणवादिन इच्छन्ति । सामानाधिकरण्यपक्षे “दे” इत्येक
एवोदात्तः । वैयधिकण्यवादिनान्तु “दे” “ब्र” इति च द्वयमुदा-
त्तम् इदमेव ध्वनयितुं द्विः पाठ उदाहरणस्येति बोध्यम् ॥
केचित्तु वेदार्थस्याव्यवस्थितत्वे मानाभावाद् इदं चिन्त्यम् ॥ किं
च पक्षे विद्यमानस्यापि सत्त्वेन ब्रेत्यस्योदात्तस्यायिमस्यानुदात्तस्य च
अवणाय सूत्रमावश्यकमेव भाष्यं तु विभाषानुवृत्तिफलकमेव । तथाच
पक्षे आमन्त्रितसूत्रेणानुदात्तस्य देवशब्दस्य ब्रह्मशब्दस्य चान्तोऽने-
नानुदात्तस्वरितस्य तु उदात्तः इत्यस्यायमपवादः । “सु त्यु”
तत्रानुदात्त एव । पक्षान्तरे तु पूर्वसूत्रेणान्तेऽप्युदात्ते “एकश्रुति-

१ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८। १। ७२ ॥

२ अ १। पा २। सू ३३ ॥

(अ. १। पा. २। अ. १) (स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १। २। ३६ ।)
 दूरात्” इत्येकश्रुतिः अत एवैकश्रुतीति सूत्रे संबुद्धिपदार्थनिह-
 पणावसरे देवा ब्रह्माण इत्येकश्रुतिरुक्ता भाष्ये ॥ इदं च सूत्रं
 वृत्तावेवं व्याख्यातम् । “सुब्रह्मण्यायां” देवा ब्रह्माण इति पठ्यते ।
 तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेन तस्यानुदात्तो विधीयते इति ।
 एकश्रुतिसूत्रोदात्तं देवा ब्रह्माण इति सुब्रह्मण्यानिगदस्यातिरिक्त-
 नेवेत्यत्र न मानमित्याहुः ॥

‘स्वरितात्संहितायामनुदात्ता- नाम् । १। २। ३६ ॥

सङ्ख्याया इति । (कै)

“अनुदात्तानाम्” इति पदोपात्तव्यक्तिगताया इति शेषः ।
 उपात्तस्याविवक्षा कारणाभावादिति भावः ॥ संख्येयप्रधानत्वे द्व्येकेषा-
 मिति स्यादत आह

१ अ १ । पा २ । सू ३७ ।

२ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्व्येकयोर्द्वैकश्रुत्यवचनम् । वा ।
 स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्व्येकयोर्द्वैकश्रुत्यं वक्तव्यम् ।
 आभिवेक्ष्यः । पठति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । बहुवचनेन
 निर्देशः क्रियते तेन बहुनामैकश्रुत्यं स्याद्व्येकयोर्न स्यात् ॥ नैव दोषः ।
 नात्र निर्देशस्तन्मम् । कथं पुनस्तेनैव नामनिर्देशः क्रियते तच्चातन्मं

(खरितासंहितायामनुदात्तानाम् । १।२। ३६।) (अ. १। पा. २। आ. १)

द्वित्वमिति ॥ (कै)

नन्वेवं संख्याया ऐकश्रुत्यविधानाद्योगात् षष्ठ्यनुपपद्येत्यत आह
तेनेति । (कै)

अनुदात्तद्वित्वादौ सति तदधिकरणभूतानां ऐकश्रुत्यं वक्तव्य-
मिति भाष्यार्थः ॥

स्यात् । तत्कारौ च भवांस्तद्द्वयोर्भौ च । नान्तरीयकत्वादत्र बहुवचनेन
निर्देशः क्रियते । अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः
कर्त्तव्य इति । तद्यथा । कश्चिदन्नार्थीं शालिकलापं स पलालं स
तुषमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुष-
पलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थीं मत्स्यान् सकण्टकान् स
शकलान् आहरति नान्तरीयकत्वात् ॥ स यावदादेयं तावदादाय
शकलकण्टकानुत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद् बहुवचनेन
निर्देशः क्रियतेऽविशेषेणैकश्रुत्यम् ॥

अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद्द्वयवहितानामप्रसिद्धिः । वा । अविशेषे-
णैकश्रुत्यमिति चेद्द्वयवहितानामैकश्रुत्यं न प्राप्नोति । “इमं मे गङ्गे
यमुने सरस्वति शुतुद्रि” (ऋ-सं ८ अ-१० म ७५-५) ॥ अनेकमपीति
तु वचनात् सिद्धम् । वा । अनेनाप्येकमपि खरितात् परं संहि-
तायामेकश्रुतिं भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।
यथा न्यस्मेवास्तु । ननु चोक्तं खरितात् संहितायामनुदात्ताना-
मिति चेद्द्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनमविशेषेण यवहितानामप्रसिद्धि-
रिति । नैष दोषः । कथम् । एकशेषनिर्देशोऽयम् । अनुदात्तस्य
चानुदात्तयोश्चानुदात्तानां चानुदात्तानामिति । एवमपि षट्प्रभृतौ-
नामेव प्राप्नोति । षट्प्रभृतिय्येकशेषः परिसमाप्यते । प्रत्येकं वाक्य-
परिसमाप्तिर्वृष्टेति द्व्येकयोरपि भविष्यति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८६

(सू. १। पा. २। आ. १) (खरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १। २। ३६।)

‘तन्वशब्दविति । (कै)

विवक्षितत्वच्छणं प्राधान्यम् ॥ भाष्ये

नाचेति । (भा)

अनुवादस्थले इत्यर्थः । व्याप्तिन्यायस्याविवक्षा हेतुरिति बोध्यम् ॥
विनार्थकान्तराशब्दात् भवार्थं को गृह्यादित्वात् । स्वार्थं कः ।
नञ्समासः । नञोपाभावश्च ऋषोदरादित्वात् । नान्तरीयकशब्दे ॥
ननु वज्रत्वसंख्याविवक्षापूर्वकत्वाद्वज्रवचनस्य नान्तरीयकत्वमयुक्तमत
आह

‘शब्देति । (कै)

शब्दकृतः संस्कारः तदुच्चारणकृतमदृष्टं तदर्थमित्यर्थः । सौवं
वज्रवचनं इति तात्पर्यम् ॥

‘न कार्य्येति । (कै)

शब्दानां कार्य्यमर्थोपपत्तिः सा प्रकृते नविवक्षितेत्यर्थः ॥ स
शस्त्वानिति पाठः ॥

व्यवधानादित्यर्थः इति । (कै)

वज्रत्वविवक्षायां तु सामर्थ्यात् परिभाषाबाधः इति भावः ॥

१ तन्वशब्दोऽत्र प्रधानवाची यथा गृहं संमार्त्तंति सङ्ख्या न विवक्ष्यते
अथेहापीत्यर्थः ॥

२ गृह्यादिभ्यश्च । ३ । २ । १३८ ॥ ३ अ ६ । पा ३ । सू १०६ ॥

४ शब्दसंस्कारार्थमेवात्र वज्रत्वं विवक्ष्यते न तु कार्य्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥

५ उपलब्धकैयट्टपुस्तके “न तु कार्य्य” इति ‘तु’ शब्दघटितः पाठोऽस्ति ।

(खरितात्संहितायामनुदात्ताणाम् । १। २। ३६ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

‘योगारम्भ इति । (कै)

एकशेषसूचारमे इत्यर्थः ॥ एकशेषेऽपि चिप्रभृतिष्वेव स्यात् ।

अत आह

वर्गचयेति । (कै)

तात्पर्यवशात् भिन्नसंख्याकलितेत्यर्थः ॥

जातेः (कै)

अनुदात्तजातेः । व्यक्तिद्वारापरत्वं कार्यसम्बन्धेति बोध्यम् । तच्चाव्यवहितव्यक्तिदारैव सर्वगतजातेः परत्वं बोध्यम् । इदं चिन्त्यम् । एकैकव्यक्तिव्यङ्गत्वाज्जातेस्तद्व्यक्तिदारकं परत्वं तद्व्यक्तिव्यङ्गायाः । किं च १ “आर्धधातुके” इति सूत्रस्य भाष्याद्व्यक्तिदारकं परत्वादिजातेर्युक्तमिति निरूपितं “२ हलन्ताच्च” इति सूत्रे तस्मादेकशेषप्रत्याख्यानेऽपि भिन्नसंख्याकलितप्रातिपदिकार्थानां तन्मभिन्नसंख्याकलितार्थकप्रातिपदिकानां वा “जात्याख्यायाम्” इत्यस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेदमेव युक्तमिति परे ॥ ननु वर्गचयोपादानेनैकशेषकरणादेवमपीत्याद्यनुपपन्नमत आह

“सहविवक्षायामिति । (कै)

एकया क्रियया गुणेन चानेकस्य युगपत्सम्बन्धप्रतिपादनेच्छा सहविवचेत्यर्थः ॥ षष्मामित्येव वक्तव्ये प्रभृतिग्रहणमधिकमत आह

१ योगारम्भपक्षे वर्गचयोपादानेनैकशेषः क्रियते ॥

२ अ. २। पा. ४। सू. ३५ ॥

३ अ. १। पा. २। सू. १० ॥

४ जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । १। २। ५८ ॥

५ सहविवक्षायामेकशेषविधानात् समुद्दिताणां कार्यप्रसङ्गः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१

(अ. १। पा. २। आ. १)

(अपृक्त एकाल्प्रत्ययः । १। २। ४१ ।)

‘प्रभृतीति ॥ (कै)

एकशेषवाक्ये । (कै)

एकशेषविग्रहवाक्ये ॥

निर्देश एवेति । (कै)

बोध एवेत्यर्थः ॥

यथेति । (कै)

तत्रेव मातापिचोः आह्वं कुर्यात् इत्यत्रेवात्रापि निर्देश एव
सह विवक्षा इत्यदोषः ॥

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः । १। २। ४१ ॥

अपृक्तग्रहणेऽचराधिकादाह

पदद्वयेति । (कै)

अपृक्तमित्यखण्डमिति भावः ॥ युवापत्यसंप्रत्ययार्थत्वात् णस्य
कथं सामर्थ्यमत आह

१ प्रभृतिग्रहणेन चैकशेषवाक्येऽनुदात्तानामित्यनेनैव चतुरादयोऽप्यनु-
दात्ता गृह्यन्ते ॥

२ निर्देश एव सहविवक्षा । कार्यप्रवृत्तिस्तु प्रत्येकं यथा देवदत्तयज्ञ-
दत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्ताम् इत्युक्ते देवदत्तादयः पृथगेव सुज्जते ॥

३ अपृक्तसंज्ञायां ह्रस्वग्रहणं खादिलेपे ह्रस्वोऽग्रहणार्थम् । वा ॥

४ पदद्वयोच्चारणेमेव गौरवमिति भावः ॥

‘लुगपेति ॥ (कै)

अण एव । (कै)

“तस्यापत्यम्” इति सामान्यविहितस्य ॥

प्राप्तस्येति । (कै)

अणपवादत्वेनेति शेषः । तदेवं णस्य लुगभावं प्रसाध्यहण्यहण
इवाल्परहणेऽपि त्रीण्येव पदानौति पञ्चदशसाम्यमित्याह भाष्ये

‘तानीति । (भा)

अनेन पदसाम्ये मात्रावैषम्यकिञ्चित्करमिति सूचितम् ॥
ननु प्रत्ययेनास्ति विशेष्यमाणे तदन्तविध्यभावात् कथमत्र प्राप्तिरत
आह

प्रत्ययस्येति । (कै)

व्याप्तिन्यायेनालेव विशेषणमिति भावः ॥ ननु “वेरपृक्तस्य”
इत्यचानुनासिकः परो यस्यस्य वेलोप इति वक्ष्यते इति कथं द्वौ
प्राप्तिः । अत एवास्य अत इत्वं न इत्यत आह

इदं त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

अल् चेति । (भा)

केवलात्मक इत्यर्थः ॥

१ लुगपवादो यो विज्ञास्यतेऽन्यथाऽण एव लुकि सिद्धे ण विधानमन-
र्थकं स्यादित्यर्थः ॥

२ अ. ४ । पा १ । सू. ६२ ॥

३ तान्येवानि त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति । भा ॥

४ अ. ६ । पा १ । सू. ६७ ॥

अन्यश्चेति । (भा)

समुदायात्मक इत्यर्थः ॥

१अयं साम्प्रतिक इति । (भा)

“वेरपृक्तस्य” इति सूत्रे उद्देश्यतया प्रधानस्य विग्रहणस्य मुख्यार्थत्वलाभाय इत् इत्यत्र सौचो मतुप् लोप इति भावः ॥

इलः प्राधान्यादिति । (कै)

संज्ञावाक्यार्थप्रतिपत्त्युत्तरमेव प्रदेशार्थप्रतिपत्तेरसंज्ञातविरोध-
न्यायेन तत्रोक्तकल्पनानुचितेति भावः । किं च शास्त्रस्याप्यविष-
यतापत्तिरित्यपि बोध्यम् ॥

किं न गौणीति । (कै)

क्लिष्टेत्यर्थः ॥

१किमनेनेति । (कै)

“वेरपृक्तस्य” इत्यस्य लक्ष्यानुसारात् सर्वत्र प्रवृत्त्यङ्गीकारे
इत्यर्थः ॥

तिलोपः स्यादिति । (कै)

आगमविशिष्टस्य तिलत्वात् इलन्तत्वेनापृक्तत्वाच्च याट् इत्यस्य

१ अयं साम्प्रतिको विशब्द इति क्तिवादिसु भूतपूर्वगतिर्न लभ्यते तत्रा-
ऽपृक्तसंज्ञायां हल्यग्रहणेन हल्वान् गृह्यते । यथा गुरोश्च हल
इत्यत्र गुरुमान् । २ अ ६ । पा १ । सू ६७ ॥

२ क्तिवादयोऽपि हलन्तो दर्विरित्यादौ विप्रत्ययोऽपीति किमनेन
व्यवच्छिन्नं स्यादित्यर्थः ॥

(अष्टक एकाल्प्रत्ययः । १। २। ४१ ।)

(अ. १। पा. २। आ. १)

लोपः स्यादित्यर्थः ॥ अत्र पचे “हल्प्रत्यय” इति सूत्रे हल्प्रत्ययं
नास्त्येवेति भावः ॥

‘अल्ग्रहणे त्विति । (कै)

तदुपादानसामर्थ्येन तदन्तविध्यभावादिति भावः ॥

ज्ञापित इति । (कै)

एवं चात्र जातिग्रहणशंकाकरणाद्यैकग्रहणं चरितार्थमिति
कथं ज्ञापकमिति भावः ॥

पुनरिहेति । (कै)

युगपदेव विनिगमनविरहात् प्रमाणद्वयप्रवृत्तिरिति भावः ॥

‘वृद्धिरादैजिति । (पा)

अस्य तत्त्वं तत्रैवोक्तम् ॥

व्यवस्थापितमिति । (कै)

मयेति शेषः ॥

१ अ. ६। पा. १। सू. ६८ ।

२ अल्ग्रहणे तु क्रियमाणे न कर्तव्यं कृतं तु ज्ञापनार्थं तद्वर्णितं भाष्ये ।
यद्यप्ययमर्थो “निपात एकाजनाङ्” (१। १। १४) इत्यत्रैकग्रहणेन
ज्ञापितस्तथापि मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय पुनरिह ज्ञापितः । अष्टक-
प्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव सिद्धे संज्ञाविधानं विस्पष्टार्थम् ॥

३ “वृद्धिरादैच्” (१। १। १) इत्यत्रास्य परिभाषात्वं व्यवस्थापि-
तमिह कथं संज्ञात्वेन व्यवहारः । परार्थसामान्यात् परिभाषा
संज्ञात्वेन व्यवह्रियते इत्यदोषः ॥

(अ. १। पा. २। आ. १)

(तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १। २। ४२ ।)

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १। २। ४२ ॥

समासैकार्थत्वादिति । (भा)

वार्तिके ममासस्यैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थः ॥ पर्याय-
व्यावृत्त्यर्थं

भिन्नेति । (कै)

१ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वाद-
प्रसिद्धिः । वा । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्
समासस्यैकार्थत्वात् संज्ञाया अप्रसिद्धिः । एकोऽयमर्थस्तत्पुरुषो
नामानेकार्थाश्रयं च सामानाधिकरण्यम् ॥ सिद्धं तु पदसामानाधि-
करणात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । तत्पुरुषः समानाधिकरण-
पदः कर्मधारयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि
भिद्यते । यथा न्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तत्पुरुषः समानाधिकरणः
कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वात् प्रसिद्धिरिति । नैव दोषः ।
अयं तत्पुरुषोऽस्यैव प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्यर्थमेक-
विभक्तित्वं च । अस्ति तादर्थ्यात् ताच्छब्दं तत्पुरुषार्थानि पदानि
तत्पुरुष इति । तद्यस्तादर्थ्यात् ताच्छब्दं तस्येदं ग्रहणम् ॥

२ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामा-
नाधिकरण्यमुच्यते ॥

(तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १। २। ३२।)

भिक्षप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकभिक्षोपस्थितिजनकस्येत्यर्थः ॥ वस्तुतः पर्यायाणामपि कोशे सामानाधिकरण्यस्येष्टताया “नामन्विते समानाधिकरणे” इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेनेदं सिध्यम् ॥ “गौरश्च” इत्यादौ तद्भाष्ये

एकस्मिन्नर्थे इति ॥ (कै)

भाष्ये

एकोऽयमर्थस्तत्पुरुषो नामेति । (भा)

तत्पुरुषसंज्ञकनीलोत्पलादिशब्दार्थ एक एकोपस्थितेरित्यर्थः । यद्येकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वं सामानाधिकरण्यं तदा तत्पुरुष-
‘मात्रस्य कर्मधारयत्वापत्तिः । सामानाधिकरणपदवैयर्थ्यं चेति तात्-
पर्यम् ॥

तत्पुरुषत्वमिति । (कै)

समासादिसंज्ञासमुदाय निवेशिनीति भावः ॥ ननु एकपद-
लैकविभक्तित्वयोः पौनरुक्तमित्यत आह

‘पदशब्देनेति । (कै)

पदतदर्थयोरभेदोपचारादिति भावः ॥

१ नामन्विते समानाधिकरणे । ८। १। ७३। इह कस्मान्न भवति । अग्रेय देवि सरस्वति इडे काव्ये विह्वले एतानि ते अग्रेय नामानि । योगविभागः करिष्यते । नामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ततो विभाषितं विशेषवचन इति ॥

२ पदशब्देनार्थोच्यते । एकार्थमित्यर्थः ॥

(अ. १। पा. २। आ. १)

(तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १। २। ४२ ।)

‘अथवेति । (कै)

अन्तर्वर्त्तिविभक्त्यपेक्षस्त्तरपदादिव्यवहार इति भावः ॥ नन्वेक-
विभक्तौति पुनरुक्तमत आह

‘एककारकत्वमिति । (कै)

विभज्यतेऽनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः ॥

तद्यः (भा)

इत्यादि भाष्ये

ताच्छब्दम् (भा)

इति खार्थे व्यञ् । “तत्” ततो हेतोर्मुख्यार्थे समानाधि-
करणसंभवाद्धेतोर्यत्सादर्थ्यान्तच्छब्दः तस्येदं ग्रहणमित्युच्यते ।
यदा यत्सादर्थ्यान्तच्छब्दं तच्छब्दवाच्यतां लभत इति शेषः ॥

‘अन्तरङ्गन्विति । (कै)

अर्थनिवन्धनसामानाधिकरण्याश्रयोऽन्तरङ्गन्यायस्तत्पुरुषशब्द-
मात्राश्रयगौणमुख्यन्यायात् प्रवल इति भावः ॥ ननु तत्पुरुषार्थ-

१ अथवा समासाद्विभक्त्यत्यन्तौ सत्यां ऐक्यमुच्यते ॥

२ एककारकत्वमित्यर्थः ॥

३ तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं वहिरङ्गमन्तरङ्गं तु वर्त्तिप-
दानामिति तदेवाश्रीयते । ततश्च सामर्थ्यात्तत्पुरुषशब्दो गौणार्थवृत्तिः
परिगृह्यते तेन समासावयवानामेव पदानां कर्मधारयसंज्ञा विधीयते
समुदाये च वाक्यपरिसमाप्त्या पदसमुदायस्यैकैव कर्मधारयसंज्ञा न
तु प्रत्येकम् । तत्पुरुषसंज्ञाप्रकरणे इयं संज्ञा न कृता एकसंज्ञाधि-
कारात् तत्पुरुषसंज्ञाया बाधा मा भूदिति ॥

(प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

पदानां कर्मधारयसंज्ञास्वाभेऽपि समुदायस्य सा न स्यात् । इत्यते
च तस्य इत्यत आह

समुदाये चेति । (कै)

समानाधिकरणपदम् अर्थ आद्यजन्तु नाश्रितं तादृशानामपि
गौणत्वाद् ॥

बाधा मा भूदिति । (कै)

“तत्पुरुष” इत्यनुवृत्तावपि पाक्षिको बाधो माभूदित्यर्थः ।
समानाधिकरणः कर्मधारयश्च इति तु सुवचम् “द्विगुणे”ति
वत् ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।

१। २। ४३ ॥

समासे किमिति । (कै)

समासे इति सप्तमीनिर्देशात् समासे विद्यमानं प्रथमान्तमिति
सूत्रार्थे मत्वा वार्त्तिकारम्भ इत्याशयः ॥

१ द्विगुणः । २। १। २३ ॥

२ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः
समासे संज्ञाप्रसिद्धिः । वा । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति
चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समास उपसर्जनसंज्ञायाः अप्रसिद्धिः ।

(अ. १। पा. २। आ. १)

(प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

तत एवेति । (कै)

समासादेवेत्यर्थः । तथा च समासः प्रथमानिर्दिष्टः स्यात् ।

न तु समासे किं चिदिति सप्तम्यनुपपत्तिः स्यादिति भावः ॥

अन्तर्वर्तिन्येति । (कै)

समासे विद्यमानाद् यतः प्रथमोच्चार्यत इत्यर्थ इति भावः ॥

न कष्टशब्दस्येति । (कै)

तच्चानिष्टमिति भावः ॥

प्रथमान्तमिति । (कै)

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधादन्तपदोच्चारणम् ॥

मुख्यार्थासम्भवादिति । (कै)

निर्दिष्टग्रहणोपलब्धिसमासग्रहणस्य मुख्यार्थासम्भवादिति

अर्थः ॥ ननु प्रत्यासत्त्या यत् समासग्रास्ते यत् प्रथमानिर्दिष्टं तन्निरूपितकार्यं एव तदुपसर्जनं स्यादत आह

न हि कष्टादीनां समासे (२। १। २४) प्रथमां पश्यामः ॥ सिद्धन्तु

समासविधाने वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । समासविधाने

प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ तच्चर्हि वक्तव्यम् ।

न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । वा । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ।

तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भवति (“भविष्यति” इति पाठोऽपि दृश्यते) । समा-

सार्थं ग्राह्यं समास इति ॥ यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततोऽन्यत्राप्युप-

सर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः (“अन्यत्रोपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः” इत्यपि दृश्यते) । वा ।

यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः क्रियते ततोऽन्यत्रापि तस्योपसर्जनसंज्ञा

(प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

निर्देशापेक्षयेति । (कै)

ईदृशप्रत्यासत्तिर्दुर्ज्ञेयेति भावः ॥

सत्युपेति । (कै)

परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षे इदम् । इदमेव ध्वन-
यितुं भाष्ये “अत्रित” पदोपादानम् ॥ अवयववृत्त्या सर्वनामादि-
पदैरिवानेनाभीष्टार्थात्ताभादाह

लोके चेति । (कै)

संज्ञामहत्त्वमेतत्पदरूढ्यर्थभूतलौकिकार्यापरित्यागे हेतुरिति
भावः ॥ अप्रधानस्यैव संज्ञित्ये व्याप्तिः शङ्कते

यद्येवमिति ॥ (कै)

प्राप्नोति । राज्ञः कुमारौ राजकुमारौ . अत्रितः । अत्रितादिसमासे
द्वितीयान्तं प्रथमानिर्दिष्टं तस्य षष्ठीसमासेऽप्युपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति
(१ । २ । ४८ ॥ २ । २ । ३०) ॥ सिद्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति
वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य विधौ प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति
तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
उपसर्जनमिति (“हि” इति पाठोऽप्यस्ति) महती संज्ञा क्रियते ।
संज्ञा च नामयतो न लघ्वीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् ।
तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत् प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञा-
येत । अप्रधानमुपसर्जनमिति । प्रधानमुपसर्जनमिति च सम्बन्धिप्रबन्धा-

(अ. १। पा. २। आ. १)

(प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

पुरुषव्याघ्र इति । (कै)

इदमुदाहरणं चिन्त्यम् “परवस्त्रिङ्ग” सूत्रस्यतत्पुरुषग्रहण-
प्रत्याख्यान परेण भाष्येण तस्योत्तरपदप्रधानता सूचनात् ॥ ननु
संज्ञाविधानमेव कथं तत्प्रयोजकाभावेऽत आह

प्रथमानिर्देशेति । (कै)

पूर्वापराधरोत्तरम् अर्धमिति । एतेन प्रदेशेष्वन्वर्थत्वेनैव व्यव-
हारोपपत्तौ संज्ञाविधानं व्यर्थं स्यादित्यपास्तम् । निर्विभक्तिकस्योच्चा-
रणासम्भवात् प्राथम्याच्च क्षधुत्वाच्च तन्निर्देशस्य सत्त्वेन तत् सामर्थ्यं
चिन्त्यम् ॥ भाष्ये

प्रधानमुपसर्जनमिति च

सम्बन्धिशब्दौ इति । (भा)

तत्र “अप्रधानम्” इति दृष्टान्तार्थं तदुपसर्जनशब्दस्तत्प्रति-
द्वन्द्वप्रधानार्थकत्वात् “सम्बन्धिशब्द” इति भावः ॥ तदाह

१ परवस्त्रिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ॥

वेतौ । तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुप-
सर्जनसंज्ञं भवतीति ॥ अथ यत्र द्वे वयन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्योप-
सर्जनसंज्ञा न भवति । राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति (२। २। ८) ॥
वयन्तयोश्चोपसर्जनत्व उक्तम् । वा । किमुक्तम् । वयन्तयोः
समासे ऽर्थाभिदात् प्रधानस्यापूर्वनिपात इति (२। २। ३०) ॥

(प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

यं प्रति यदिति । (भा)

समासे प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानत्वसमानाधिकरणोपसर्जनपदा-
भिन्नमिति सूत्रार्थः । एवं च प्रत्यासत्त्या यन्निरूपितमप्रधानत्वं
तन्निरूपितमेवोपसर्जनसंज्ञाकार्यं पूर्वनिपात इत्यर्थः । द्रुस्त्रोऽपि
नायं प्रत्यप्रधानत्वं तद्व्यटितसमासोत्तरपदभूतस्यैव द्रुस्त्रविधानात् ॥
परेतु “यं प्रति” इत्यादिभाष्यस्यायमर्थः । समासशास्त्रे यन्निरू-
पितं यस्याप्राधान्यं तं प्रति तदुपसर्जनम् इति समासशास्त्रे च
सहार्थद्वतौयार्थापेक्षया प्रथमान्तार्थस्याप्रधानत्वमिति तं प्रत्येव
तदुपसर्जनम् । यद्यपि सहार्थविशेषणत्वरूपम् प्राधान्यं द्वतौयान्तार्थस्य
तथापि तत् समभिव्याहृतप्रथमाद्यन्तार्थस्य तदपेक्षया लौकिकम-
प्रधानत्वमितराधीनत्वरूपं बुध्यते । अत एव समकचयोर्मध्ये एकेन
सह लया गन्तव्यमित्युक्ते परस्य दुःखं दृश्यते पूर्वकायासिद्ध्या
कैयटोक्ततदाश्रयणमशक्यमित्याहुः । इत्यभिप्रायेण भाष्ये

अथ यचेति । (भा)

एवं न चेदमकृतं भवेदुपसर्जनं पूर्वमित्यर्थस्याभिन्न इति कृत्वा
प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति ॥ यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्यं
परिहृतमिदमपरं प्राप्नोति । राज्ञः कुमार्याः । राजकुमार्याः
“गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” (१। २। ४८) इति ऋसत्वं प्राप्नोति ।
उक्तं वा । वा । किमुक्तम् । परवस्त्रिकमिति शब्दशब्दार्थाविति ।
(परवस्त्रिकमिति शब्दशब्दार्थौ । वा । परवस्त्रिकमिति शब्दः

(अ. १। पा. २। आ. १)

(प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १। २। ३३।)

“परिहारान्तर” इत्यादिकैयटस्त्रिण्य एव । उपसर्जनसंज्ञा-
प्रयोज्यत्वं पूर्वनिपातस्य नास्तीति दर्शयितुं पूर्वनिपातप्रकरण-
प्रत्याख्यानमनुवदति

तच्च हीति । (कै)

एवं हि तच्च भाष्यमुपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थं न वा
निष्ठादर्शनात् ॥ अथ यच्च द्वे षष्ठ्यन्ते कस्मात् तच्च प्रधानस्य
पूर्वनिपातो न भवतीत्याशङ्क्यायां

षष्ठ्यन्तयोः समासे (भा)

इत्यादि ॥

अनिष्टेति । (कै)

नित्येषु शब्देषु प्रयोगे स्थिते 'गव्यादिप्रयोगनिवारणाय शास्त्रम्
इह तु पुरुषराजेति प्रयोगो न दृश्यते इति । किं तन्निवृत्त्यर्थं
यत्नेनेत्यर्थः ॥ अनुधबोधनाय तदारभ्य पूर्वपक्षिणाशङ्कितस्य राज्ञः

१ गव्यादि-। ३ ॥

शब्दार्थावति दिश्येते । तच्चौपदेशिकस्य ऋक्सत्वमातिदेशिकस्य
अवर्णं भविष्यति । इदं तर्हि । दत्ता च कारीरगन्ध्या च दत्ता-
कारीरगन्ध्या । दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायणी । द्वौ
व्यधौ द्वौ व्यौ च प्राप्तः (४। १। ७८-१७) । स्ताम् । पुंवद्भावे-
नैकस्य निवृत्तिर्भविष्यति (६। ३। ३५) ॥ इदं तर्हि । दत्ता च
युवतिश्च । दत्तायुवती । द्वौ तिशब्दौ प्राप्तः (४। १। ७७) ।

(प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

पुरुषस्य इत्यादौ 'पूर्वनिपातितानि यमदोषस्थोद्धारपरं पृथगन्तयो-
रितिवार्त्तिकं तद्वाच्ये

तथापीति । (कै)

पुरुषस्य पूर्वनिपाते हि राज्ञः प्राधान्यमेव स्यात् पुरुषराज-
शब्दात् तथैव प्रतीतेरिति वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतेति भावः ॥

नासौ भिद्यते इति । (कै)

वाक्यात् समासे इति शेषः । पूर्वनिपाते हि तस्याप्राधान्यं
प्रतीयेतेति भावः ॥ तदेवाह

न व्यतिरिच्यते इति । (कै)

व्यतिरेको विशेषणत्वं तद्वान्न भवतीत्यर्थः ॥ परेतु ननु
प्रधानस्य पूर्वनिपातेऽपि “अर्धपिण्णली”त्यादौ न वाक्यसमासयो-
र्भिन्नार्थतेत्यतो भाव्यं प्रकारान्तरेण व्याचक्षते

१ “पूर्वनिपातितानि” इत्यारभ्य “पुरुषस्य” इत्यन्तं नास्ति । इ ॥

तस्मान्नैतच्छब्दं वक्तुं शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते इति । ननु चोक्तं
समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववङ्गवयोष्ठाब्लुग्वचनमिति । परिहृतमे-
तन्निपातनात् सिद्धमिति ॥ अथवा नैवं विज्ञायते परस्यैव परवदिति ।
कथं तर्हि । परस्यैव परवदिति । यथा जातीयकं परस्यलिङ्गं तथा
जातीयकं समासस्यातिदिश्यते ॥ तत्रौपदेशिकस्य ऋसत्वमाति-
देशिकस्य अवशं भविष्यति ॥

(अ. १। पा. २। आ. १)

(प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

षष्ठीति (पा)

सूत्रे येन समासस्तन्निरूपितसम्बन्धार्थकषष्ठ्यन्तमेव गृह्यते तदेव च तच्च “प्रथमानिर्दिष्टं” पुरुषपदे च न राजापेक्षभेदसम्बन्धे षष्ठी तस्याविशेषणादेवोत्पत्तेरित्यर्थः ॥

अर्थश्चाभिन्न इति (भा)

भाष्यस्य प्रधानोऽर्थो न समासघटकविशेषणेन भेदमूलकसम्बन्ध-
वानतः प्रधानस्य तादृशषष्ठ्यन्तत्वाभावादनुपसर्जनत्वेनापूर्वनिपातः ।
कैयटरौत्यात् प्रधानपक्षकापूर्वनिपातानुमाने हेतोर्वैयधिकरणम् ।
उपसर्जनसंज्ञा न भविष्यतीत्यनेन पूर्वनिपाता भावः । प्रधानस्यैतन्मूलक-
एव तच्चापीति सूचितम् । किं च कैयटरौत्या व्याख्यानेन प्रयो-
जनानुवर्त्तिप्रमाणमिति न्यायविरोधः । कैयटोऽपि वा एवमेव
व्याख्येयः । एवं च पुरुषापेक्षयाऽप्रधानस्यैव राज्ञः षष्ठ्यन्तस्य प्रथमा-
निर्दिष्टत्वमस्मिन् समासे इति तस्यैवोपसर्जनत्वेन पूर्वनिपात इति
भावः ॥ राजकुमार्या इत्यादौ ह्रस्वत्वमपि अनेन वारितमिति
सूचयन् आह

उक्तं वेति । (भा)

विकल्पार्थवाग्बद्धघटितमन्यथा तदसंगतिः ॥

सूक्ष्मेक्षिकेति । (कै)

अर्धपिप्यल्यादौ तु गतिरुक्तैवेति भावः ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १।२। ४४ ॥

स्यष्टप्रतिपत्तये सूत्रार्थं दर्शयति

समास इति ॥ (कै)

समासार्थं वेति । (कै)

अस्याद्यपेक्षया वहिरङ्गक्रियाध्याहाराक्षचणं युक्तां मन्यते
शास्त्रं तु न गृह्यते “एकविभक्ती”त्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥

सर्वस्य चेति । (कै)

एकस्मिन् योगे इत्यादिः ॥

१ द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्रा-
पूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥ नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्य-
प्रतिषेधः पूर्वनिपाते नेति । किं तर्हि । पर्युदासोऽयं यदन्यत्पूर्व-
निपातादिति । पूर्वनिपातेऽप्यापारः । यदि केनचित् प्राप्नोति तेन
भविष्यति । पूर्वण च प्राप्नोति तेन भविष्यति । अप्राप्तेर्वा । अथवा-
नन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अगन्तरस्य विधिर्वा
भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु
चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्पद्यते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥
एकविभक्तावषद्यन्तवचनम् । वा । एकविभक्तावषद्यन्तानामिति
वक्तव्यम् । इह माभूत् (१।२। ४८) अर्धं पिपल्या अर्धपिप्यकी
इति (२।२। २) ॥ उक्तं वा । वा । किमुक्तम् । परवस्तिङ्गमिति
शब्दशब्दार्थाविति (२।४। २६) तत्रौपदेशिकस्य ऋसत्वमिति-

(अ. १। पा. २। आ. १) (एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १। २। ४४ ।)

श्रितादिविशेषणत्वादिति । (कै)

कर्माकाङ्क्षश्रितादिविशेषणत्वादित्यर्थः ॥ ननु निरवकाशपूर्व-
प्राप्त्या इयं प्राप्तिर्वाध्येतात आह

पूर्वसूत्रस्य त्विति ॥ (कै)

अपवादेति । (कै)

अपूर्वनिपात इति हि सः ॥ भाष्ये

एकविभक्ताविति । (भा)

“शब्दशब्दार्थौ” इत्यस्य प्रत्याख्यानं इदं वचनमेव कर्तव्यम् ।
एकदेशिसमासविषयकमेव तत् । भाष्ये तथोदाहरणात् ॥ नन्वेव-
मपि “प्राप्तजीवक” इत्यादौ परवक्षिज्ञं स्यात् । एवं स्त्रीगोच्यक्तिभिः
क्रीतपटेषु पञ्चगूनिजीयते न च सिध्यतीत्यत आह

द्विगुप्राप्तेति । (कै)

देशिकस्य अवयवं भविष्यति ॥ कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।
प्रयोजनं द्विगुप्राप्तापन्नानं पूर्वोपसर्गः क्तार्थे । वा । द्विगुः (२। १। ५१)
पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । प्रात्पापन्न (२। २। ४) । प्राप्तो
जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः ॥ अत्र पूर्वं
(२। २। १८) । अत्र कुमार्थ्या अत्र कुमारिः ॥ उपसर्गः क्तार्थे
(प्रादयः क्तार्थे । वा । प्रादयः क्तार्थे समस्यन्त इति वक्तव्यम् । प्रगत
आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तेवासो । प्रपितामहः । एतदेव च सौनागै-
र्विस्तरतरकेन पठितम् । स्वती पूजयाम् । स्वती पूजयामिवि
वक्तव्यम् । सु राजा । अति राजा । २। २। १८) । निष्कौशान्भिः ।
निर्वाराण्यसिः ॥

(एकविंशति चापूर्वनिपाते । १। २। ४४ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

वस्तुतो दिगुपहणं परवदित्यख्यानरङ्गत्वेन तत्पुरुषसंज्ञकशब्द-
मात्रं निमित्तकक्षिप्त्वाधकताया एव युक्तत्वाद्भ्यर्थमिति बोध्यम् ॥

पर्यादय इति । (कै)

“कुगतीति” सूत्रे आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वादिति भावः ॥
अलं शब्दयोगे चतुर्थीविधानसामर्थ्यादाक्यमपीत्याहुः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य

द्वितीये प्रथमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।

१ । २ । ४५ ॥

अभिधेयेति । (कै)

सर्वशब्दानां प्रयोजनवत्त्वेनाव्यभिचारात् प्रयोजनवाचिनोऽसम्भ-
वाच्च धनवाचिनो ग्रहणाभावादिति भावः ॥

कथेत्याकाङ्क्षायामाह

महाभाष्यम् । अर्थवदिति व्यपदेशाय वर्णानां च माभूदिति । किञ्च
स्यात् । वनम् धनमिति “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८ । २ । ७) इति
नलोपः प्रसज्येत ॥ अधातुरिति किमर्थम् । अहन् वृत्तमिति ॥ अधातुरिति
शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति अहन् वृत्तमिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति

कैयटः ॥ अभिधेयवचनोऽत्रार्थशब्द आश्रीयते तत्राधातुरप्रत्यय इति
पर्युदासाश्रयणादर्थवत् एव संज्ञा भविष्यति नार्थोऽर्थवदग्रहणेनेत्याशङ्क्याह
“अर्थवदिति” (भा) । “व्यपदेशायेति” । (भा) । संज्ञिन इति वाक्यशेषः ।
पर्युदासाश्रयणे केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयत इत्यप्रतिपत्तिः स्यादिति भावः ॥

शब्दकोस्तुभः ॥ इत्यादीन्यव्युत्पन्नानुदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव
ज्ञापकम् । यस्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि निपातार्थमनुकरणार्थं चेदमिति हरदत्ते-
नोक्तम् । तन्न । तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसम्भवादिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

संज्ञिन इति । (कै)

“अपदेशो” विशिष्टसंज्ञिनो ज्ञातः ॥

केनेति । (कै)

शब्दत्वादिनापि तदाश्रीयेतेति भावः ॥ नञिवयुक्तन्याया-
नित्यत्वज्ञापकं तदित्यन्ये ॥ च अवणाद् व्यवदेशापेक्षया भिन्नमेव तत्
फलमिति भ्रमनिवृत्तये आह

न धातोः प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति । यदयं “सुपो धातुप्रातिपदिकयोः”
(२ । ४ । ७१) इति धातुग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । प्रति-
षिद्धार्थमेतत् स्यात् । अपि काकः श्येनायत इति (३ । १ । ११) ॥ अप्रत्यय
इति किमर्थम् । काण्डे कुये (१ । २ । ४७) ॥ अप्रत्यय इति शक्यमकर्तुम् ।
कस्मान्न भवति काण्डे कुये इति । कृत् तद्धितग्रहणं (१ । २ । ४६) निय-
मार्थं भविष्यति । कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति
नान्यस्येति ॥

“वर्णानां मा भूदिति” । (भा) । विशिष्टसंज्ञिव्यपदेशफलं दर्शयति ।
क्वचिद्वर्णानां चेति पाठः (अस्माकं भाष्यपुस्तके ‘वर्णानां मा भूद्’ इति
पाठोऽस्ति । किल्हरण्य प्रभृतौनां भाष्यपुस्तके ‘वर्णानां च मा भूद्’
इति पाठोऽस्ति) । तत्र चशब्देन पदसमुदायोऽनर्थको दशदाडिमानौ-
त्यादिः समुच्चयते ॥

बहुपठव इत्यार्यमिदम् । न च तद्धितग्रहणे मत्वर्थलक्षणया निर्वाहः ।
पञ्चतक्रीत्यादावतिव्याप्तेः । अव्युत्पत्तिपक्षस्तु कस्मिं ग्रहणेन सिद्धे कंसग्रहणेनैव
ज्ञाप्यः । ज्ञापितं च तत्राप्यनेनैव संज्ञासिध्यति । नन्वेतदेव ज्ञापकं बहुच

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

विशिष्टेति । (कै)

च पाठस्तु प्रामादिक इति भावः ॥ तमपि समर्थयते

क्वचिदिति । (कै)

समासग्रहणं त्वर्थवत् समुदायस्यैव नियामकमिति भावः ॥

संख्येति । (कै)

द्व्येकयोः कर्मणीत्यादीनां स्वादिविधेकवाक्यत्वादिति भावः ॥

एवं च कार्याभावात् संज्ञापि न स्यादिति तात्पर्यम् ॥

अर्थवत्यनेकपदप्रसङ्गः । वा । अर्थवति (“अर्थवदिति” इत्यपि पाठो-
ऽस्ति) प्रातिपदिकसंज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति ।
दश दाडिमानि षड्पूपाः कुण्डमजाजिनं पल्लविच्छः अधरोक्तमेतत्
कुमार्याः स्त्रियकृतस्य पिता प्रतिश्रीन इति ॥ समुदायोऽत्राऽनर्थकः ।
समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात् समुदायार्थवत्त्वं यथा लोके । वा ।
समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवैरर्थवद्भिः समुदाया अप्यर्थवन्तो भवन्ति यथा
लोके । तद्यथा । लोक आख्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमित्युच्यते न च तत्र

“किं च स्यादिति” । (भा) ॥ संख्याकर्मदिषु स्वादीनां विधानादनर्थ-
केभ्यः स्वाद्युत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रश्नः । “धनमिति” । (भा) ॥ ननु ‘अधातु-
रिति नान्तस्य प्रतिषेधो भविष्यति । “नैतदस्ति” । (भा) ॥ प्रतिवर्णमत्र
विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । न च प्रतिवर्णं धातुसंज्ञासमावेशः । अयं भावः ।
अविशेषेण स्वादय उत्पद्यन्ते तेषूपमेवार्थनियमः प्रकृतार्थापेक्षया वा प्रत्यय
पूर्वं कृतार्थत्वादित्यवधेयम् । अर्थवत् किम् । धनं धनमित्यादौ प्रतिवर्णं
संज्ञा माभूत् । स्यादेतत् । विशिष्टरूपोपादानविषयतया अर्थवत्परिभाषाया
इहाप्रवृत्तावपि अधातुरप्रत्यय इति पर्युदासादेव सिद्धम् । न चाधीते यावत्क

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

न च प्रतीति । (कै)

क्रियावचनत्वाभावादिति भावः ॥ ननूक्तरीत्या स्वाद्यनुत्पत्तौ
कथं पदत्वनिवन्धनो नलोपोऽत आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

उत्पन्नेष्विति । (कै)

उत्पन्नस्यापि लुगादिनेव निवृत्तिरित्यर्थः । एकस्मिन्नेवैकवचन-
मिति सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे कस्या अप्यनवस्थितेराह

सर्वे (“सर्वे तत्राख्या” इति पाठोऽप्यस्ति) आख्या भवन्ति सर्वे वा
गोमन्तः । यथा लोक इत्युच्यते लोके चावयवा एवार्थवन्तो न समुदायाः ।
आतच्छावयवा एवार्थवन्तो न समुदाया यस्य हि (“यद्” इत्यप्यस्ति)
तद्भूतं भवति स तेन कार्यं करोति यस्य च ता (“या”) गावः
सन्ति स तासां क्षीरं घृतं चोपभुङ्क्तेऽन्यैरेतद्द्रष्टुमप्यशक्यम् (“द्रष्टुमश-
क्यम्” इत्यपि) । का तर्हीयं वाचो युक्तिराख्यमिदं नगरं गोमदिद-
मिति । एषैषा वाचो युक्तिः । इह तावदाख्यमिदं नगरमित्यकारो

नियम इति स्यादेव स्वाद्युत्पत्तिः । अथवादिवत् । यदुक्तं संघातस्यैकार्थ्यात्
सुबभावो वर्णादिति तद्वर्णानामर्थवत्तापत्ते । तत्र हि तन्नेयैकैव विभक्तिः ।
समुदायावयवकर्तृगतमेकत्वं प्रत्याययिष्यति । एकमेव हि तदेकत्वं तच्चैकेनैव
हि सुपा प्रत्यायितमित्यवयवभ्यो विभक्तिर्नस्यात् । अगर्थकस्य तु प्राति-
पदिकसंज्ञायां प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावात् समुदायादिव प्रतिवर्णं विभक्त्यु-

क्त्यादौ इङ्गानो निरर्थकावपि धातुप्रत्ययो स इति वाच्यम् । अडादिव्यव-
स्थायै इह एवार्थवत्त्वस्त्रीकारात् स्वार्थिकानां च प्रकृत्यर्थनार्थवत्त्वात् । न
चेदं कल्याणमात्रमिति वाच्यम् । इत्यादावपि तथात्वात् । उक्तं हि ।

(अ १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

अर्थनियम इति । (कै)

अनेकप्रकरणव्यवधानादेकवाक्यतापक्षो दुर्वल इत्यभिमानः ॥

प्रत्ययनियमेऽपि न दोषः इत्याह

प्रकृतेति । (कै)

संनिहितेत्यर्थः ॥ अवश्यमेवमाश्रयणीयमित्याह

अव्ययादिवेति ॥ (कै)

मत्वर्थीयः । आख्या अस्मिन् सन्ति तदिदमाख्यमिति । गोमदिदमिति (“गोमदिदं नगरमिति” इति पाठोऽप्यन्ति) मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ एवमपि वाक्यप्रतिषेधोऽर्थवत्त्वात् । वा । वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः । देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । किं कारणम् । अर्थवत्त्वात् । अर्थवद्भेदेद्वाक्यं भवति ॥ न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये । पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति

त्यत्तिप्रसङ्गः ॥ न लोप इति (भा) । विभक्त्यस्तु अवयवं न भवति समुदायस्य पृथक्प्रातिपदिकसंज्ञायां तदन्तर्भावाद् लुकोऽभावात् न लोपस्योपलक्षणाद्यैवाज्ज्ञत्वादीनामपि प्रसङ्गः ॥ अहमिति । भा । विशेषविहितत्वाद्वाद्युत्पत्तौ सत्त्वामडागमस्य धातुभक्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्त्वां नलोपप्रसङ्गः । न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । “नछिसुम्बुध्योरि”ति ज्ञापनाद् नलोपे विधीयमाने प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधाभावात् ॥

अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनात् सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । कश्चित्ताभ्यामिति हि तदर्थः । वस्तुतः पदस्फोटवाक्यस्फोटयोरेवार्थवत्त्वात् । सत्यम् । उत्तरार्थमर्थवत् प्रहणं इह तु स्वप्नार्थम् । अधातुः किम् । अहन् । नलोपो माधुर्यम् ।

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

यत्तूक्तमिति । (कै)

“हयवरट्” (शिवसू-५) सूत्रे इति शेषः ॥

प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावादिति । (कै)

तदभावेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञासामर्थ्यादित्यर्थः ॥

समुदायादिवेति । (कै)

अनर्थकनिपातरूपात् समुदायादिवेत्यर्थः । वस्तुतः संख्याकर्मा-
देरभावादिभक्तेरचानुत्पत्तिरेव । अर्थनियमादिप्रकारस्तु महासंज्ञा-
विरोधाद्गमके सत्येव न सर्वत्र । एतद्भावार्थं तु निरर्थकसमुदाय

चेत् पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धिः । वा । पदार्थादनस्यानुपलब्धिरिति
चेदिदमुच्यते । पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये । इह देवदत्त-
इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः कर्म क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । गामित्युक्ते कर्मनिर्दिष्टं
कर्ता क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । अभ्यजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्तृकर्मणौ
गुणश्चानिर्दिष्टः । शृङ्गामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः कर्तृकर्मणौ क्रिया चानिर्दिष्टा ।

धातुग्रहणं करोतीति । भा । पुञ्जीयतीत्यादौ प्रातिपदिकत्वादेव लुक्
सिद्ध इति भावः ॥ श्रैणायत इति । भा । अत्राप्रत्यय इति निषिद्धा प्राति-
पदिकसंज्ञा ॥ कृत्तद्धितेति । भा । तद्धितग्रहणमत्रनियमार्थं कृद्ग्रहणं
तु प्रतिषिद्धार्थम् ॥ भिद् क्तिद् इति । भा । अत्र हि अधातुरिति प्रति-
षेधप्रसङ्गः ॥ अनेकपदप्रसङ्ग इति । भा । अनेकं पदमस्मिन्नित्यनेकपदः
समुदायस्तस्य संज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ अनेकस्यापि पदस्येति । भा । समु-

न च “सुपोधात्वि”ति धातुग्रहणात् धातोर्नयं संज्ञेति वाच्यम् । श्रेणा-
यते इत्यादौ प्रत्ययान्ते धातुग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । अप्रत्ययः क्तिप् । पञ्च-
तीति तिपो माभूत् । सुपोऽप्येवम् । न चैवन्तइत्येव अतिव्याप्तितादवच्छेदम् ।

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

इति बोध्यम् ॥ ननु सर्वसुबुत्पत्तौ तेषां अवणापत्तिः । सर्वैक-
वचनोत्पत्तावपि एवमेवात आह

विभक्तेस्तु इति ॥ (कै)

समुदायस्येति । (कै)

इदन्तस्य अन्तरङ्गत्वादवयवसंज्ञा तन्निमित्तसुप्रवृत्तिकासोत्तर-
काले इत्यर्थः । समासनियमस्त्वर्यवत्समुदायविषय इति भावः ॥
न च धनतीत्यादौ प्रतिवर्णं सुबुत्पत्तौ तच्छ्रवणप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
धातुप्रत्ययपदयोर्धात्ववयवप्रत्ययान्तावयवपरतया तच्च सर्वत्र वारणे-
नादोषात् तस्मात् अभ्युत्पन्नप्रातिपदिकावयववर्णानां संज्ञैवापाद्या
तत्र च समुदायप्रातिपदिकावयवत्वेन तस्मिन् धनवनादिकमभ्युत्पन्न-
मिति भावस्तद्व्यनयकाह

इहेदानौ देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं भवति (“भवति” इति
नास्ति बङ्गु पुस्तकेषु) देवदत्त एव कर्त्ता नान्यः । गौरेव (“गामेव” इति
पाठोऽप्यस्ति) कर्म नान्यत् । अभ्याजिरेव क्रिया नान्या । शुक्लामेव न कृष्णा-
मिति । एतेषां (“येषाम्” इति पाठोऽप्यस्ति) पदानां सामान्ये वर्त्तमानानां
यदिशेषेष्वस्थानं स वाक्यार्थः ॥ तस्मात् प्रतिषेधः । वा । तस्मात् प्रतिषेधो

दित्येति बोद्धव्यम् । प्रतिपदं तु नैव संज्ञा प्राप्नोत्यप्रत्यय इति निषेधात्
समुदायस्य तु निषेधो न प्रवर्त्तते प्रत्ययग्रहणे यस्मात् सविहित इति
वचनात् समुदायाच्च प्रत्ययस्याविधिनात् प्रत्ययान्तत्वाभावात् । न विद्यते
प्रत्ययो यस्मिन् सोऽयमप्रत्यय इत्यप्याश्रयितुं न युज्यते बङ्गपटव इत्यस्यापि

उत्तरसूत्रे तद्विग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । तद्विग्रहणानामेव न त्वन्यप्रत्ययान्ता-
नामिति । न च तत्रापि संज्ञाविधित्वेन तदन्तग्रहणं दुर्लभमिति वाच्यम् ।

(अर्थवद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

जश्त्वादीनामिति । (कै)

एतेन जश्त्वादौ धकाराद्युच्चारणं वैयर्थ्यमित्यपास्तम् ॥

विशेषेति । (कै)

अनवकाशत्वात् सुपं बाधित्वेति भावः ॥ न च श्येनाद्यत
इत्यादौ लडादयः सावकाशा इति अत्र परत्वाद् दुर्वारा एवं
तर्हि “भूवादि” सूत्रस्य यल्लडादिविधायुपस्थानं तस्यानवकाशत्वा-
दित्यर्थः ॥

अडागमस्येति । (कै)

अङ्गभक्तत्वेऽपि धातुरेवाङ्गमिति धातुभक्तत्वादित्युक्तम् । इदं
च स्वरूपकथनम् ॥

वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः । अर्थवत् समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् । वा ।
अर्थवत् समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । समास एवार्थ-
वतां समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञो भवति नान्ये इति ॥ यदि नियमः क्रियते
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नीति वङ्गपटवः (५। ३।
६८) । उच्चकैरिति (५। ३। ७१) । किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया

समुदायस्य निषेधप्रसङ्गात् स्वरे दोषप्रसङ्गात् ॥ समुदायोऽज्ञाजन्यक इति ।
भा । पदार्थानां समन्वयाभावात् ॥ अवयवार्थवत्त्वादिति । भा । अवयव-
धर्माणां च समुदाये व्यपदेशात् सति च प्रातिपदिकत्वे सुब्लुक्प्रसङ्गः ॥
एवैवेति । भा । एषा या वाचो युक्तिः सैषा एतत्प्रमाणेत्यर्थः ॥ अकारो
मत्वर्थीय इति । भा । ततश्च नावयवधर्मेण समुदाये व्यपदेशः किं तर्हि

अर्थवदित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तत्तद्विद्वेः । प्रशंसायां हि मनुष्य । एकार्थीभावेन
लौकिकप्रयोगे प्रविष्टत्वं च प्रशंसार्थः । अथातुप्रत्ययाविति विद्वे नञ् द्वयो
पादानं स्वप्नार्थम् । महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधात् ॥

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

न ङिन्सम्बुद्धोः इति । (कै)

कथमन्यथा राजेत्यादौ न सोपः । न च ह्रदन्तत्वात् सिद्धिः ।

तच्चाप्यप्रत्यय इत्यनुवृत्तेरिति भावः ॥

पुचीयतीति । (कै)

अप्रत्यय इति प्रत्ययस्यैव निषेध इत्यभिमानः ॥ प्रत्ययान्तस्य

स निषेध इत्यभिप्रायेणाह

अत्राप्रेति ॥ (कै)

भाष्ये

प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यात् (४ । १ । १-२) । नैष दोषः । यद्येवात्राप्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्पत्तिर्न भवत्येवं लुगपि (२ । ४ । ७१) न भविष्यति । तत्र येवासावन्तर्वर्त्तिगो विभक्तिस्तस्या एव अवर्ण भविष्यति । नैवं शक्यम् । खरे हि (“हि” इति नास्ति वज्रधुपुस्तकेषु) दोषः स्यात् । वज्रपटव इत्येवं खरः प्रसज्येत (“स्यात्” इति अत्र पाठोऽस्ति वज्रधुपुस्तकेषु) । वज्रपटव इति चेष्ट्यते । पठिष्यति ह्याचार्यः । चितः स प्रकृतेर्बङ्गकजर्थमिति । (चितः । ६ । १ । १६३ । चितः स प्रकृतेर्बङ्गकजर्थम् । वा । चितः स प्रकृतेरिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । वङ्ग-

दश्यादिवद्यौगिक इत्यर्थः ॥ मत्वन्तादिति । भा । मत्वन्ताम्भतुब् न भवति “सर्लपः प्रत्ययो नेटु” इति (श्रैषिकान्भतुवर्चीयाच्शैषिको मतुवर्थिकः । सर्लपः प्रत्ययो नेटुः सन्नन्तान्न सनिष्यते १ । १ । ७ ॥ ५ । २ । ६४ ॥) वचनात् तस्माद् “एकगोपूर्वाद्” इति ठणो भाष्यकारवचनप्रामाण्याज्ज्ञोपः । अत इति च तत्र निवृत्तम् । गौत्रिकादिसिद्ध्यर्थं गवां समूहो गोत्रा सास्मिन्नस्तीति गौत्रिकम् । अथवा मत्वन्ताम्भतुवर्चीयो लुप्यत इति । अनेनावयवधर्मस्य समुदाये उपचारमाह । इह तु मुख्येऽर्थवत्त्वे सम्भवत्युपचरितत्वस्याश्रयो न

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

काण्ड इति । (भा)

परादिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वमिति भावः । न च पर्युदासे
शाब्दफललाभायान्तत्वस्यैव प्रवृत्तेस्तेनाप्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वं
स्यादेव तथा च वृत्तः स्यादिति वाच्यम् । भाष्यकृता वक्ष्यमाण-
त्वात् ॥

अत्र हीति । (कै)

न च छद्गणस्य प्रतिषेधवाधनार्थत्वे तद्धितगणनियमात्
कारकशब्दे प्रातिपदिकत्वानापत्तिः । छद्गणं तु मध्येऽपवाद-
न्यायेनाधातरिति प्रतिषेधस्यैव वाधकं स्यादिति वाच्यम् ।
वाधसामान्यचिन्ताश्रयणादित्यभिमानः । वस्तुतो धातोः प्रत्ययान्तस्य
च चेत् छत्तद्धितान्तस्यैवेति नियमे भाष्यतात्पर्यम् । तेना-
धातुगणमपि प्रत्याख्यातं किंवाद्यन्तस्यापि प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्य-

र्थमकञर्थं च । वञ्जर्थं तावत् । वञ्जमुक्तम् । वञ्जकृतम् । अकञर्थम् ।
सर्वकैः । विश्वकैः । उच्चकैः । नीचकैः । तच्चर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
मतुब् लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । पुष्पका एषां पुष्पकाः । कालका एषां
कालकाः । अथवाकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा । तुन्दः घाट इति पूर्वसूत्र-
निर्देशश्च । चित्वात् चित इति ॥) तस्यां पुनर्लुप्तायां चान्या विभक्तिवत्पठ्यते

युक्तः । अर्थवदाक्यमिदानीं दर्शयति । एवमपीति । भा । अर्थवद्भौति । भा ।
पदार्थानां समन्वयावगमात् ॥ न वै पदार्थादिति । भा । पदानि संख्यमर्थं
प्रतिपादयन्ति ॥ वाक्यम् । पदार्था एव त्वाकाङ्क्षा योग्यता सन्निधिवशात्
परस्परसंख्यो वाक्यार्थ इत्यर्थः । न तु वाक्यं वाक्यार्थो वा पृथगस्तीति

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधतुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ३२ ।)

यान्तस्यैवेत्येव भाष्ये उक्तम् । स च अस्यापत्यम् इः इत्यादौ प्रत्ययत्वप्रयुक्तनिषेधवाधनार्थं तद्धितस्यैव संज्ञाविधानमस्त्विति वाच्यम् । तस्य निषेधे फलाभावात् । न च हरिस्थित्यादौ षोः प्रातिपदिकत्वापत्तिरेवं च औत्सर्गिकैकवचनापत्तिः “सात्पदाद्योः” (८ । ३ । १११) इति षत्वनिषेधापत्तिश्चेति वाच्यम् । औत्सर्गिकस्यापि विना गमकमप्रवृत्तेर्बहुव्रीहावनेकस्यापि पदस्येति भाष्यानुपपत्तेराह

समुदितस्येति । (कै)

अत एवानेकग्रहणं चरितार्थम् ॥ बहुव्रीह्याश्रयणफलं दर्शयति

प्रतिपदं त्विति ॥ (कै)

तस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वादन्तोदात्तत्वं न भविष्यति ॥ एवं तर्ह्यर्थाचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेति । यद्यमप्रत्यय
इति प्रतिषेधं शास्ति । स च तदन्तप्रतिषेधः । स तर्हि ज्ञापकार्थः
प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । ननु चार्थं प्रात्यर्थोऽपि वक्तव्यः । नार्थः प्रात्यर्थेन ।
कृतद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । कृतद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्राति-
पदिकसंज्ञा भविष्यति नान्यस्य प्रत्ययान्तस्येति । स एषोऽनन्यार्थः प्रत्ययप्रति-
षेधो वक्तव्यः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वा प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या ॥ उभयं

भावः ॥ पदार्थाभिसम्बन्धस्येति । भा । ध्वनिव्यञ्जं नित्यं वाक्यं विशिष्टस्यार्थस्य
पदार्थसंसर्गरूपस्य वाचकम् । अन्यथा ह्यशब्दो वाक्यार्थः स्यात् । कर्त्ता
निर्दिष्ट इति । भा । सम्बोधनविषयमनियतक्रियं कर्त्तृमात्रमित्यर्थः ॥
प्रतिषेधेऽवस्थानमिति । भा । पदार्थसंसर्गरूपे वाक्यार्थे इत्यर्थः । अत एव
वाक्यमेव मुख्यः शब्दो वाक्यार्थ एव मुख्यः शब्दार्थः । सादृश्यादन्वययतिरेकौ
कल्पितौ लाघवार्थमाश्रित्यपदार्थव्यवस्थापनं क्रियते । प्रतिवाक्यं व्युत्पत्त्य-

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

प्रत्ययान्तत्वाभावादिति । (कै)

“संज्ञाविधावि”ति निषेधस्तु नात्र । यत्र प्रत्ययस्य संज्ञा तत्रैव
तन्निषेधप्रवृत्तेरिति भावः ॥

स्वरे दोषेति । (कै)

अनुपदमेव स्फुटी भविष्यत्येतत् ॥

समन्वयेति । (कै)

स एव हि वाक्यशक्यः ॥

न वक्तव्यम् । तुल्यजातीयस्य नियमः । कस्य तुल्यजातीयः । यथा जातीयकानां
समासः । कथं जातीयकानां समासः । सुवन्तानाम् ॥ सुप्तिङ्समुदायस्य तर्हि
प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । सुप्तिङ्समुदायस्य (“अपि” इति पाठोऽप्यस्ति)
प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यते । अहि कर्मणा वज्रणमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभि-
दधातीति (२। १। ७२ गणसूत्रम्) । तन्नियमार्थं भविष्यति । एतस्यैव
सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति ॥ तिङ्समुदायस्य तर्हि
प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यते ।
आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्य इति (२। १। ७२ गणसूत्रम्) । तन्निय-

सम्भवात् श्राम्दव्यवहाराभावप्रसङ्गात् ॥ वज्रपटव इति । भा । द्योत्येनार्थे-
नार्थवान् प्रत्ययः । प्रकृतिस्तु वाच्येनेत्यर्थवत्समुदायोऽयं भवति ॥ उच्चकैरिति ।
भा । तन्मध्यपतितस्तद्वहणैर्गृह्यते इति यदा नास्मीयते नाप्यकश्च
अन्वत इति तदयं दोषः । तदा हि सुबन्तस्याकश्च कृते “अथयादि”ति
सुबलुगभावात् “सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति”ति लुगिष्यते स च न प्राप्नोति ॥
किं पुनरनेति । भा । उच्चकैरित्याद्यन्यथा सिध्यतीति प्रश्नः ॥ इतरो वज्र-
पटव इति न सिध्यतीति मन्यमान आह प्रातिपदिकादिति स्वर इति ॥

(अ. १। पा. १। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रादिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

अवयवधर्माणामिति । (कै)

यथा ग्रामो दग्ध इत्यादौ ॥ वीष्माया निष्प्रयोजनत्वादाह

एषा येति । (कै)

नैवाच वीष्मेति भावः ॥

मतुप् नेति । (कै)

इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये “मत्वर्थीय” इति उक्तम् । मतुबिति

नोक्तम् ॥ लुम्बिधातुकाभावादाह

भाष्यकारेति ॥ (कै)

ननु अत इत्यनुवृत्तेरस्मादञ् दुर्लभोऽत आह

अत इतीति । (कै)

गोच इत्यत्र “इनिच कथ्यचस्य” (४ । २ । ५१) इति ‘चः’ ॥

एकपूर्वशाहचर्याद् गोपूर्वस्यापि समासस्यैव तत्र ग्रहणमिति मते
आह

मार्थं भविष्यति । एतस्यैव तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्य-
स्येति ॥ अर्थवत्ता गोपपद्यते केवलेनावचनात् । वा । अर्थवत्ता गोपपद्यते
वृत्तशब्दस्य । किं कारणम् । केवलेनावचनात् । न केवलेन वृत्तशब्देनार्थो
गम्यते । केन तर्हि । सप्रत्ययकेन ॥ न वा प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवल-

भा । बज्रपटव इति वकाराकारस्थोदात्तत्वं प्राप्नोति टकाराकारस्य चेष्यते ॥
प्रकृत्यनेकदेशत्वादिति । भा । न ह्यसौ प्रकृतेरेकदेश इत्यर्थः । अप्रत्यय
इति प्रतिषेधं शास्त्रीत्यक्ते कश्च न ब्रूयाद् बज्रपटव इत्यत्राप्रत्यय इति

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

आदौति । (कै)

आदिना गोश्रकटिप्रकृतिकगौश्रकटिकस्य ग्रहणम् ॥

अथवेति । (कै)

गम्यमानार्थस्य निवृत्तिरेव वादिलोप इति वक्ष्योपशब्देनोक्तेति भावः ॥ परे तु एषा व्याख्या न भाष्यसरससिद्धा । अवयवार्थवत्त्वेन समुदायार्थवत्त्वाभावं प्रकन्येतदुक्तेः । तस्माद् अर्थ आद्यचक्षुत्प्रामा-
ण्याद् “गुणवचनेभ्य” इति मत्वर्थीयलोप इति सारं ग्रामो दग्ध इत्यादावपि अर्थ आद्यजेव । अवयवेनासमुदायरूपाद् रूप इति भाष्यतात्पर्यम् ॥ भाष्ये “अर्थवक्ष्येतद्वाक्यम्” इति पाठः ॥ नन्वन्य-

रूपोऽर्थः पदार्थातिरिक्त उपलभ्यतेऽत आह

पदानीति । (कै)

“पदार्था एव तु” इत्यनेन संसर्गबोधे पदानां आपारो नास्तीति । एवं च पदार्थैरिवाकाङ्क्षादिभिः संसर्गस्य गम्यमान-
त्वाच्च तच्च वाक्यशक्तिर्वाक्यस्यातिरिक्तस्याभावाच्च । तदाह

स्याप्रयोगः । वा । न वैष दोषः । किं कारणम् । प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् ।
नित्यसम्बन्धावेतौ अर्थौ प्रकृतिः प्रत्यय इति । प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात्
केवलस्य प्रयोगो न भविष्यति ॥ अन्यद्भवान् पृष्ठोऽन्यदाचष्टे । आम्भान्पृष्ठः
कोविदारानाचष्टे । अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनादिति भवानस्माभि-
निषेधः प्राप्नोतीत्यत आह स च तदन्तप्रतिषेध इति प्रत्ययग्रहणो यस्मात्
स विहित इति तदन्तविधिः । संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणो तदन्तविधिः ।
संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणो तदन्तविधिर्निवारितः । अप्रप्रय इत्यर्थं तु प्रति-
षेधविधिः । पदुशब्दाच्चात्र जस्यत्पञ्चो न वज्रपदुशब्दादिति वज्रपदव इत्येत-

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधानुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ७५।)

न तु वाक्यमिति ॥ (कै)

वाक्यार्थो वेति । (कै)

संसर्गस्य पदार्थबोधत्वादिति भावः ॥ ननु पदातिरिक्तवाक्या-
भावात् कस्य पदार्थाभिसम्बन्धो वाच्यः स्यादत आह

ध्वनिव्यङ्ग्यमिति । (कै)

अनेन स्थिरत्वं तस्य दर्शितम् ॥

विशिष्टस्यार्थस्येति । (कै)

विशेषणत्वादिविशिष्टस्येत्यर्थः ॥ पदार्थानां संसर्गबोधकत्वं दोष-
माह

अन्यथेति । (कै)

न च शब्दप्रयोज्यत्वाच्छाब्दत्वं प्रत्यक्षदृष्टधूमबोध्यवज्जेरपि प्रत्य-
क्षत्वात् पक्षे भुतधूमशब्दोपस्थितधूमार्थबोध्यवज्जेरपि शाब्दत्वापत्तेस्तु ।

सोदितः केवलस्याप्रयोगे हेतुमाह । एवं च किल नाम कृत्वा चोद्यते
समुदायस्यार्थे प्रयोगादवयवानामप्रतिष्ठिरिति ॥ सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेका-
प्यम् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । अन्वयाद्यतिरेकाच्च । कोऽसावन्वयो
व्यतिरेको वा । इह उक्त इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते उक्तशब्दोऽकारान्तः

एप्रत्ययान्तमेव । अथवा अप्रत्यय इति वज्रप्रीत्याश्रयणात् प्रत्ययादेरपि
वज्रपटव इत्यस्य निषेधः प्राप्नोतीत्याह स चेति । भा । अप्रत्यय इति
तत्पुरुषः आसीयते तस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ प्रात्यक्षं
इति । भा । प्रतिषेधः प्रात्यर्थ इत्यर्थः ॥ स एवोऽनन्यार्थ इति । भा । आप-

(अर्थवदधानुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

यदि तु पदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा तत्कारणत्वज्ञानं च शाब्दबोधे कारणमिति शाब्दत्वं पदानां पदार्थेष्वपि शक्तिर्न सिध्येत । तदुक्तम् “अशब्दो यदि वाक्यार्थः पदार्थोऽपि तथा भवेद्” इति । यदि बोधजनकताया असम्बद्धेव वक्तुमशक्यतया पदार्थैः पदानां शक्तिरूपसम्बन्धकल्पनं तदा समभिव्याहारे संमर्गबोधकारणताया अपि असम्बद्धेव वक्तुमशक्यतया तेन तादात्म्यसम्बन्धस्य वाक्ये आवश्यकत्वात् । तादात्म्यमेव च शक्तिरिति तत्त्वम् ॥ पदार्थातिरिक्तः कश्चिद्वाक्या-
र्थोऽस्तीति वक्तुमुपक्रमते भाष्ये

दृष्ट (भा)

इत्यादि ॥ ननुकर्तृत्वस्य क्रियानिरूपितत्वात् क्रियायाश्चासन्निधानात् तच्चाभावेन कर्त्तव्यनुपपन्नमत आह

कर्त्तृमात्रमिति । (कै)

प्रधानीभूतधात्वर्थमात्राश्रय इत्यर्थः । एवं कर्मशब्देन धात्वर्थ-
फलमात्राश्रयः ॥

सकाराश्च प्रत्ययः । अर्थोऽपि कश्चिद्गम्यते मूलस्त्वन्यफलपलाशवानेकत्वं च ।
वृक्षावित्युक्ते कश्चिच्छब्दो ह्यीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयो । सकारो
ह्यीयते औकार उपजायते वृक्षशब्दोऽकारान्नोऽन्वयो । अर्थोऽपि कश्चि-
द्जीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयो । एकत्वं ह्यीयते द्वित्वमुपजायते मूल-

नार्थ एवेत्यर्थः ॥ सुवन्तानामिति । भा । एतच्चोपलक्षणं भेदसंसर्गहार-
कार्यवत्त्वयुक्तानाम् । यस्मात् सुवन्तानामपि समासो दृश्यते । अश्वजोती-
त्वादौ “गतिकारकोपपदानां कङ्क्षिः सङ्घ समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः” इति

(अ. १। पा. २। आ. १)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

अनिर्दिष्टाविति । (भा)

पूर्वच विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । ईदृशप्रकारोऽपि भाष्य-
प्रामाण्याद्युक्त एव द्वतीयस्थले “अनिर्दिष्ट” इत्येव पाठः ॥

देवदत्त एव कर्त्ता नान्यः इति । (भा)

अनेनैतद्दर्शयति यत्किञ्चित्कारकस्य क्रियायाश्चोच्चारणे सर्व-
क्रियाणां योग्यानां सर्वकारकाणां च योग्यानामात्रेणो भवति ।
एवं च सर्वत्र वाक्यमेव बोधकं तत्तदुपादानं तु नियमायेति ॥

गामेव नान्यदिति । (भा)

गामिति शब्दवाच्यमेव कर्म नान्यदित्यादिक्रमेणार्थः ॥ भाष्ये

सामान्ये । (भा)

सामान्यतः क्रियाकर्तृत्वादिविशिष्टे ॥

स्त्वन्वपलाशवानन्वयो । ते मन्यामहे यः शब्दो ज्ञीयते तस्यासावर्थो
योऽर्थो ज्ञीयते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते यः
शब्दोऽन्वयो तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयो । विषम उपन्यासः । बहवो हि
शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा । इन्द्रः शक्रः पुरुङ्गतः पुरन्दरः । कन्दुः

वचनात् । देवदत्तो ग्रामं गत इत्यादेः सुवन्तसमुदायस्यैव वाक्यस्य नियमेन
निवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह सुप्तिङ् समुदायस्येति । भा ॥ जहिकर्म-
णेति । भा । ननु समाससंज्ञेयं समासान्तोदात्तार्था । नैष दोषः ।
समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति तत्तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थमेतदुपन्य-
स्तम् । तिङ्समुदायस्येति । भा । पश्य धावतीत्यादि । ततश्च प्रातिपदि-

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। ०। ४५ ।)

विशेषे (भा)

विशेषणविशेष्यभावापत्तेः ॥ तदाह

संसर्गरूपे (कै)

इत्यादि । विशेषणविशेष्यभावरूपसंसर्ग इत्यर्थः । स एव वाक्यशक्य इति निरूपितं मञ्जूषायाम् ॥

अत एवेति । (कै)

तेनैव औक्तिकवैदिकव्यवहारादित्यर्थः ॥ नन्वेवं पदार्थव्यवहारोऽसङ्गतः स्यादत आह

सादृश्यादिति । (कै)

साधवार्थं कल्पितान्वयव्यतिरेकावाश्रित्य सादृश्यात् पदपदार्थ-
व्यवस्थेत्यन्वयः । यथा वर्णस्वारोपिता उदात्तादयो व्यञ्जकध्वनिधर्मा
व्यवहारे हेतव एवमिहापि काल्पनिकः पदपदार्थविभागस्तथेति
भावः ॥ ननु तादृशकल्पना व्यर्थेत्यत आह

कोटः कुशूलः इति । एकस्य शब्दो न क्रूर्यः । तद्यथा अक्षाः पादा माषा
इति । अतः किं न साधेयो अर्थवत्ता सिद्धा भवति । न ब्रूमोऽर्थवत्ता न
सिद्धतीति । वर्णितार्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रक-
त्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थो ब्रूयात् प्रत्यय एव वा ।

कान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः ॥ आख्यातमिति । भा । ततश्च समासेन मुख्यजाती-
यानां सर्वेषां वाक्यानां नियमान्निरुद्धिः सिद्धेत्यर्थः ॥ अर्थवत्तेति । भा ।
अर्थवत्तासंज्ञानिमित्तत्वेनेहोपात्ता सा च वाक्यस्यैव पदस्य वा केवलस्य कोक्ते
प्रयुज्यमानस्योपपद्यते । न तु प्रकृतिभागस्य केवलस्य प्रयोगाभावाद्दर्शक-

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

प्रतिवाक्यमिति ॥ (कै)

ननु वङ्गजादीनां स्वार्थिकत्वेनार्थवत्त्वं नेत्यर्थवत्समुदाश्रयमस्मिन्
कथमत आह

द्योत्येनेति ॥ (कै)

ननु तन्मध्यपतितन्यायेनाकज्जम्भतः 'सर्वनामाश्रयविधौ इति
“येन विधिः” इति सूत्रस्यवचनेन साध्ययत्वात् लुक् भिद्ध इति
किमत्र प्रातिपदिकत्वेन अत्र आह

तन्मध्येति ॥ (कै)

तदा हीति । (कै)

तन्मध्यपतित इत्यादिन्यायाभावे इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात् लुक्
त्वाच्च पूर्वमेवाकचो “ऽव्ययाद्” इति सूत्रं लुक् कुतो नेति चिन्त्यं
वङ्गपटव उच्चकैर्नीचकैरिति वाक्ये वङ्गपटव इत्युदाहरणं ‘किं पुनः’
इति प्रश्नाश्रयस्तु ‘यथैव’ इत्यादिना वक्ष्यमाण इत्यन्ये ॥

१ सर्वनामाश्रयधातुविधौ । इ ।

सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा
विशेषेभ्यवतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृत्त इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिं-
श्चिदर्थे प्रतीतिरूपजायतेऽतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्
सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तन्ते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे । किं पुनरिमे
व्यवहार्यत्वात् ॥ न वेति । भा । अन्यथा सिद्धः केवलस्याप्रयोगः । “न
केवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलाः प्रत्ययः” इति “परस्मै”ति (३ । १ ।
२) सूत्राभापितनिषमात् । अर्थवत्तात्पन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्यैवेति भावः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । भा । अन्वयोऽनुगमः सति शब्देऽर्थागमः ।

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।),

अन्यथा सिध्यतीति । (कै)

तन्मध्ये पतितादिन्यायेनेति भावः ॥

टकाराकारस्येति । (कै)

प्रातिपदिकले सति अन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुकिङ्गते टुग्रन्धो-
कारस्यैव स्वरप्रवृत्तिरिति भावः ॥

न ह्यसाविति । (कै)

समुदायादुत्पत्तेरिति भावः ॥

अप्रत्यय इति प्रतिषेधः प्राप्नोतीति । (कै)

असमाश्रित्येति भावः ॥

प्रतिषेधेति । (कै)

पर्युदायेऽपि प्रत्ययस्य संज्ञित्वाभावाच्च दोष इति भावः ॥

बहुव्रीहीति । (कै)

न विद्यते प्रत्ययो 'यस्मिन्नित्यर्थः' ॥

१ यस्मिन्नित्यर्थः । इ ॥

वर्णा अर्थवन्तः आहोस्विदनर्थकाः । वर्णस्यार्थवदनर्थकत्वं उक्तम् । वा ।
किमुक्तम् । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णाना-
मर्थदर्शनाद् (शिवसू-वा-५) वर्णस्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ
चानर्थगतः संघातार्थवत्त्वाच्च । संघातस्यैकार्थ्यात् सुवभावो वर्णात् । अनर्थ-

अतिरेकः शब्दाभावे तदर्थानवगमः ॥ विषम इति । भा । यद्येकः शब्दः
एकस्मिन्नर्थे नियतः स्यात् तत एतद्युज्यते वस्तु यतस्त्वनियतः ततः प्रकृतेरेव
सर्वेऽर्थाः स्युः । यथा दधिमध्वमिचिदिति । प्रत्ययस्तु कचिदद्योतकः ।

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ७५ ।)

भेदसंसर्गेति । (कै)

‘पदार्थयोर्विभागेनापि प्रयोगे इतरसंसर्गाकाङ्क्षभेदसंसर्गः
सद्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तद्युक्तानामित्यर्थः । समासेऽपि
वाक्यीयेनैव तेन विशिष्टार्थवत्त्वं न हि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागः पर-
स्त्रेति वचनादिति भावः । एवं च ‘समुदायघटका भागाः स्वातन्त्र्ये-
णापि प्रयोगार्हा अर्थवन्तो गृह्यन्ते इति तात्पर्यम् ॥ उपलक्षणत्वेन
व्याख्याने वीजमाह

यस्मादिति ॥ (कै)

अश्वक्रीतीति । (कै)

सुबन्तेन समासे तु अन्तरङ्गत्वात् टापि ङीवेव न स्यादित्यर्थः ॥
सुबन्तानामित्यस्योपलक्षणत्वमजानानस्योदयतीत्याह

१ “वाक्ये” इत्यधिकम् । इ ॥

२ समुदायघटकभागाः । इ ॥

कास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः (शिवसू-वा-५) वर्णव्यत्यायापायोपजनविकारे-
ष्वर्थदर्शनादिति (शिवसू-वा ५) ॥ तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति ।
तस्य परिहारः । संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेददृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनो-
ऽर्थभावः । वा । संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेददृश्यते हि पुनरतदर्थेन गुणेन

प्रत्ययस्यैव वा सर्वे अर्थाः स्युः । इयानधुनेति यथा । प्रकृतिस्वर्याभिधाने
साहायकमात्रं कुर्यात् । अतः किं न साधीय इति । भा । प्रकृतिः सर्वा-
मर्थानभिदधाति । द्योतकास्तु विभक्तय इति सिद्धैवार्थवत्ता । प्रत्यय
एवेति । भा । ततश्च प्रकृतेरर्थवत्ता न सिध्यतीति तदवस्थो दोष इत्यर्थः ॥

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

देवदत्तविति ॥ (कै)

ननु सुप्तिङ् समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेत्ययुक्तं तेनोक्तोदात्त-
स्वरस्यापि सिद्ध्यर्थं समाससंज्ञाया एव विधानादिति शङ्किते

नन्विति ॥ (कै)

समासत्वादेवेति । (कै)

समासमूलकार्यवत्त्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति सुप् तिङ् समु-
दायस्यापि समासतुल्यजातीयता प्रतिपादनाय “जहिकर्मणा”
इत्येतदुपन्यस्तमित्यर्थः । एवं च भाष्ये

प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यत (भा)

इत्यस्य तन्मूलभूतासमाससंज्ञारभ्यत इत्यर्थः इति तात्पर्यम् ॥
तिङन्तस्यासत्त्ववाचिन्वेन संख्याकारकाद्यभावात् विभक्त्यनुत्पत्तेः
प्रातिपदिकस्य फलाभावोऽत आह

गुणिनोऽर्थभावः । तद्यथा । एकस्तन्तुस्त्वक्त्राण्येऽसमर्थस्तत्समुदायस्य कमलः
समर्थः । एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघातेऽसमर्थस्तत्समुदायस्य बर्धितकं समर्थम् ।
एकश्च वल्कजो बन्धनेऽसमर्थस्तत्समुदायस्य रज्जुः समर्था भवति ॥ विषम
उपन्यासः । भवति हि तत्र या च यावतौ चार्थमात्रा । भवति हि
किञ्चित्प्रत्ययेकस्तन्तुस्त्वक्त्राण्ये समर्थ एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते समर्थ एकश्च

सामान्यशब्दा इति । भा । प्रकृतिश्चेत् सर्वानर्थानभिदध्यात् वृक्ष इत्युक्ते
सर्वा संख्या प्रतीयेत । प्रत्ययो वा सर्वस्य प्रातिपदिकस्यार्थं प्रत्यापये-
दित्यर्थः ॥ यतस्तु खल्विति । भा । प्रकरणादिना विनैवेति भावः ॥ अतद-
र्थेनेति । भा । अतत्प्रयोजनेनेत्यर्थः ॥ गुणेनेति । भा । अवयवेन । स

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

ततश्चेति ॥ (कै)

“समासस्ये”ति सूत्रं तु परमसर्व इत्यादौ “स्त्राङ्गशिष्टाम्”
इत्यादेः प्राप्तस्य बाधाय स्यादिति तात्पर्यम् ॥

तुल्यजातीयानामिति । (कै)

तत्त्वं च प्रयोगार्हस्यतन्त्रार्थवत् समुदायत्वेनेत्याहुः ॥ वार्त्तिक-
त्रयेनायमेवार्थ उपलक्ष्यत इति बोध्यम् ॥ प्रकृतिभागस्यार्थवत्त्वे किं
केवलस्य प्रयोग आपाद्यते उत तत्र प्रमाणं नास्तीत्युच्यते इति
विकल्पे नाद्य इत्याह

अन्यथेति ॥ (कै)

द्वितीये आह

अर्थवत्ता त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

नित्यसम्बन्धाविति । (भा)

मायेश्वरवदिति भावः ॥

वत्त्वजो बन्धने समर्थः । इमे पुनर्वर्णा अत्यन्तायैवानर्थकाः ॥ यथा तर्हि
रथाङ्गानि विहृतानि प्रत्येकं ब्रजिक्रियां प्रत्यसमर्थानि भवन्ति तत्समुदायस्य
रथः समर्थ एवमेषां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तोऽवयवा अनर्थका इति ॥
निपातस्थानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् । वा । निपातस्थानर्थकस्य प्रातिपदिक-

ह्यवयविन उपकारकत्वाद् गुणः । अवयवौ तु गुणौ ॥ अर्थभावः (भा)
प्रयोजनोत्पत्तिः ॥ वत्त्वजः (भा) दृष्टविशेषः ॥ या च यावती चेति । भा ।
अर्थं समुदाय काचिदित्यस्यार्थं वर्त्तते ॥ विहृतानीति । भा । विद्विमानौ-
त्तर्यः ॥ अनर्थकस्येति । भा । निपातानां द्योतकत्वादभिधेयार्थाभावेऽपि

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

अवयवानामप्रसिद्धिरिति । (भा)

अवयवमाचार्यगत्यभावेऽवयवानामर्थवत्त्वे हेतोरप्रसिद्धिरित्यर्थः ।
 श्लोके केवलप्रकृत्यादेरप्रयोगेऽपि तात्त्विककल्पितावगम्यत्यतिरेकौ
 दर्शयति

इह (भा)

इत्यादिना । एवं कल्पितावगम्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययविभागं
 तयोरर्थवत्त्वं च परिकल्प्य ग्राह्येऽप्याख्यानमिति भावः । अत एव
 पूर्वप्रश्नः “कोषौ” इति लोकसिद्धौ हि प्रश्नासंगतिरिति बोध्यम् ।
 अवगम्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययोरर्थवत्त्वोपपादनस्थानैकान्तिकल-
 मिह भाष्ये उक्तं वैषम्यं तथा हि ताभ्यां नार्थसिद्धिः ।
 अध्यागच्छतीत्यादौ निपातेषु व्यभिचारात् तत्सत्त्वेऽपि तदर्था-
 प्रतीतेः । तद्व्यतिरेकेऽप्यागच्छतीत्येतन्मात्रादर्थप्रतीतेः । एवं च

१ तत्सत्त्वे तदर्थाप्रतीतेः । इ ।

संज्ञा वक्तव्या । खल्लति गिखल्लति । जम्बते प्रजम्बते ॥ किं पुनरत्र प्राति-
 पदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः (४ । १ । १-२)
 सुवन्तं पदमिति पदसंज्ञा (१ । ४ । १४) पदस्य पदात् (८ । १ । १६-१७)
 इति निघातो यथा स्यात् (८ । १ । २८) ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सत्त्वा-

द्योत्वार्थसद्भावाद्येषामर्थवत्त्वं तेषां सिध्यत्येव संज्ञा । यस्य तु द्योत्वोऽप्यर्थो
 नास्ति तदर्थं वचनम् ॥ निघातो यथा स्यादिति । भा । अर्थवदनर्थक्यो-
 रसत्यपि सामर्थ्ये संज्ञाविधानसामर्थ्याग्निघातो भवतीत्येके । समानवाक्य-
 तादिमिन्नो निघातो न सामर्थ्यनिमित्तः स चेद्वास्ति व्याख्यातं साध्यम् ।

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

प्रकृतिप्रत्ययान्यतरस्यैव सर्वार्थताम् । अन्यतरस्य साधुत्वमाचार्यत्व-
मस्य । अन्यायो नेकार्थत्वमिति त्वप्रयोजकमच्चादिषु दर्शनात् । वङ्ग-
पर्यायदर्शनादन्यायोऽनेकशब्दत्वमिति वदित्याशयेन प्रकृतिप्रत्ययोरर्थ-
वत्ताया अनैयत्यं दर्शयति

यद्येक इति ॥ (कै)

यतस्त्विति । (कै)

एवं च अच्चादिशब्दे 'तस्मिन्' शब्दे सत्येव तदर्थाप्रतीतेरर्था-
न्तरप्रतीतेः । पर्यायस्य तस्मिन् शब्देऽसत्यपि तदर्थाप्रतीतेरेव शब्दा-
वन्वयव्यतिरेका च निर्णायकाविति भावः । यदि प्रकृतिरेव संख्या-
वाचिका तर्हि कापि विभक्तिर्न प्रयुज्येतेत्यत आह

प्रत्ययस्त्विति । (कै)

इदम ईशि यत्येति कोपे दयान् ॥

१ तस्मिन् श्रयेण प्रकृतिप्रतीतेः - । इ ॥

मपि प्रातिपदिकसंज्ञायां स्थाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि
प्रातिपदिकसंज्ञायामेव स्थाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा । किं तर्हि । एकत्वादिव्यर्थेषु
स्त्रादयो विधीयन्ते (१ । ४ । २१-२२) न चैषामेकत्वादयः सन्ति ॥ नैव
दोषः । अविशेषेणोत्पद्यन्ते उत्पन्नानां नियमः क्रियते ॥ अथवा प्रकृता-

कारकविशेषणम् वाक्यमिति परिभाषणाद्वाक्यस्येत्वपरे ॥ न हीति । भा ।
स्त्रादिविधिवान्नस्य संख्याविधिवान्नैकवाक्यत्वात् ॥ अविशेषेणेति । भा ।
वाजावाक्यताश्रयात् । नियमस्त्वार्यानां न प्रत्ययानां इत्यनर्थक्येभ्योऽपि ते
भवन्ति ॥ अथवेति । भा । प्रत्ययनियमेऽपि दोषाभाव इत्यर्थः ॥ अधिपरी

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

अधुनेति । (कै)

इदमोऽधुनाप्रत्यय इति पक्षे इदम् शङ्कितुराशयम् । तद्वच्च सा
ज्ञातुं पृच्छति भाष्ये

अतः किमिति ॥ (भा)

उक्तेन बङ्गवः शब्दा इत्यादिना ग्रन्थेन किं साधितं त्वयेति
भावः ॥ इतरः स्वाशयमाह

न साधीय इति ॥ (भा)

तदेवाह

न पुनरिति । (भा)

अन्यतरद् द्योतकमिति भावः ॥ तद्व्याचष्टे

प्रकृतिः (भा)

इत्यादिना ॥

सिद्धैवेति । (कै)

किन्तु विपरीतं प्राप्नोतीति भावः ॥ तदाह

नर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवार्थे एक-
वचनं न द्वयोर्न बङ्गेषु । द्वयोरेवार्थयोर्द्विवचनं नैकस्मिन् बङ्गेषु । बङ्गेष्वेवा-
र्थेषु बहुवचनं नैकस्मिन् द्वयोरिति ॥ अथवाचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनर्थ-
कानामप्येतेषां भवत्यर्थवत् कृतमिति यदयमधिपरी अनर्थकौ (१। ४।

इति । भा । क्रियायोगे गत्युपसर्गसंज्ञयोर्विधानादनर्थकयोः क्रियायोगा-
भावात् प्राप्तिरेव नास्तीति संज्ञाविधानं यथोक्तार्थस्य ज्ञापकं सम्यच्यते ।
अनर्थक्यं च निपातस्य धातुनिपातयोः साधारणार्थतयाऽधिक्यद्योत्यार्था-
भावादुच्यते । न तु सर्वात्मनार्थाभावात् । तिवेकादेश इति । भा । तिपक्षि-

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

ततश्चेति । (कै)

एवं च प्रकृतेरर्थवत्त्वाभावात् संज्ञा न स्यादिति भावः ॥ परि-
हरति

सामान्यशब्दा इति । (भा)

एवं सत्येते सामान्यशब्दाः स्युस्तत्त्वं चैषां न दृश्यते इति भावः ।
तदुपपादयति

प्रकृतिश्चेद् (कै)

इत्यादिना ॥

दृष्ट इत्युक्ते (कै)

इत्यस्य प्रातिपदिकप्रयोगमात्रे तात्पर्यम् ॥ सामान्यशब्दाः कौटुशा
इत्यत आह भाष्ये

सामान्यशब्दाश्चेति । (भा)

बोद्धव्यं विशेषं विशेषबोधकपदान्तरसमभिव्याहारम् एवं च
प्रकरणादिसापेक्षतयाऽर्थप्रत्यायकत्वं सामान्यशब्दत्वमिति भावः ।
एते तु नैवमित्याह

६.३) इत्यनर्थकयोग्यपसर्गसंज्ञाबाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शान्ति ॥ किं
पुनरयं पर्युदासो यदन्यत् प्रत्ययादिति । आहोस्वित् प्रसन्धायं प्रतिषेधः
प्रत्ययो नेति । कस्माच्च विशेषः । अप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रतिषेधो-
ऽन्तवत्त्वात् । वा । अप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । काण्डे

शब्दादारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः ॥ अन्तवत्त्वादिति । भा । पूर्वस्य
प्रत्ययसदृशस्य प्रातिपदिकसंज्ञाकार्यमिति पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावः ॥ आदिवत्त्वा-

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

यतस्त्विति । (कै)

तद्वरीत्या हि प्रकृतिः स्मार्थं प्रत्ययार्थसामान्यं चाभिदधाति
तत्र विना प्रकरणादिकं केवलं स्मार्थस्य बोधः कथमपि न स्यात् ।
दृश्यते तु सः । संख्यादेशे न सामान्यरूपेणापि बोधः । एवं च
प्रत्ययमात्रात् न कदापि प्रत्ययार्थबोधः । प्रकरणाद्यसत्त्वेऽपि स्मार्थी-
पक्षितिः । शास्त्रवासनावतामतो नैषामुभयार्थबाधकत्वरूपं सामान्य-
शब्दत्वं ततः किमित्याह

न चेद् (भा)

इत्यादि ॥

प्रत्ययार्थे (भा)

तद्योत्यार्थे । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति मुख्यपक्षे तस्य द्योतक-
त्वात् वर्णवारणार्थवत् ग्रहणमित्युक्तम् । तत्र वर्णानामानर्थक्यं
बुद्धकर्तुं शक्नोति भाष्ये

कुण्डे । किं कारणम् । अन्तवत्त्वात् । तिसृतिपोरेकादेशोऽतिपोऽन्तवत्
स्यात् । अस्थान्यन्तिप इति ज्ञात्वा प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति (१। २।
४०) ॥ अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रत्ययो नेति । न प्रत्यय इति चेदूहेका-
देशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात् । वा । न प्रत्यय इति चेदूहेकादेशे प्रतिषेधः
प्राप्नोति । ब्रह्मवन्तः (४। १। ६६) । किं कारणम् । आदिवत्त्वात् ।

इति । भा । परकार्यप्रतिषेधे कर्तव्ये परं प्रत्येकादेशस्यादिवद्भावः ॥ यदय-
मिति । भा । अथवा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति
आदय उत्पद्यन्ते ॥ हे इति ॥ भा । तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव
ब्रह्मवन्तशब्दस्य प्रकृता प्रातिपदिकसंज्ञेत्युहेकादेशस्य पूर्वं प्रत्ययवद्भावा-

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ७५।)

किं पुनरिति ॥ (भा)

उक्तमिति । (भा)

इयवरट् सूचे इति शेषः ॥

अनर्थगतेरिति । (भा)

अर्थानवगतेरित्यर्थः । सङ्घातार्थवत्त्वाच्च वर्णानामर्थवत्त्वम् अन्यथा-
नर्थकावयवकसमुदायोऽर्थवान् स्यादित्यर्थः ॥ नन्वर्थवत्त्वे प्रत्येकं
सुस्थादत आह

संघातस्येति । (भा)

एकाज्द्विर्वचनन्यायेन न प्रत्येकं विभक्तिरिति भावः ॥ अर्थ-
शब्दस्याभिधेयपरत्वे दृष्टान्तासङ्गतिरत आह

अतत्प्रयोजनेति । (कै)

यथा तत्रातत्प्रयोजनकानां समुदायस्तत्प्रयोजनस्तथेहानर्थकानां
समुदायोऽर्थवानिति भावः ॥ भाष्ये

याच यावतौ चार्थमाचेति (भा)

काचित् प्रयोजननिष्पत्तिरित्यर्थः ॥ तदुपपादयति

भवति हि कश्चिदिति ॥ (भा)

प्रत्ययाप्रत्यययोरेकादेशः प्रत्ययस्यादिबत् स्यात् । तत्र प्रत्ययो नेति प्रति-
षेधः प्राप्नोति ॥ नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्त ऊढन्ताद्
स्वादय इति यदयं गोड्धातोः (६। १। १७५) इति विभक्ति स्वरस्य

दस्येव प्रातिपदिकत्वमिति न कश्चिदोषः ॥ राजेति । भा । तत्र नलोपो
न स्यात् । अत्राप्यन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञा बहिरङ्गेण

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

विश्विस्तानीति । (कै)

विरहतिरिह पृथक्करणे वर्त्तत इति भावः ॥ “अनर्थकस्येति” विशेष-
णकृत्यमाह

निपातानामिति ॥ (कै)

ननु पदादित्यधिकृत्य विधौयमानस्य निघातस्य पदविधित्वात्
समर्थपरिभाषोपस्थितेः प्रकृते सामर्थ्याभावात् तदप्राप्तिरत आह

अर्थवदनर्थकयोरिति । (कै)

सामर्थ्यं व्यपेक्षालक्षणे ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

पदत्वसम्पादकप्रातिपदिकसंज्ञाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः ॥

एकेति । (कै)

अत्रारुचिस्तु समर्थसूत्रे एकार्थीभावस्यैव ग्रहणेन निघातविधौ
तदनुपस्थितिः । तदपवादस्य समानवाक्ये निघातेन्यस्य सत्त्वं चेति
तदाह

समानेति ॥ (कै)

आख्यातमिति । (कै)

अत्र वाक्यलक्षणोऽर्थवत्त्वं न निविष्टमिति निखञ्जतीत्यादेरपि
वाक्यत्वं बोध्यम् । एकतिङ्वाक्यमिति युक्तं वक्तुम् ॥प्रतिषेधं शक्तिः ॥ अथवा हे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदाय-
स्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तथान्तवद्भावात् स्वाद्युत्पत्ति-प्रतिषेधेन न शक्यते निवर्त्तयितुमिति परिहारोऽस्ति । नञिसमुद्धारिति ।
आ । ननु हे सुराजन् हे अतिराजमिति समासप्रातिपदिकसंज्ञार्थः प्रति-

(अ. १। पां. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

नानावाक्येति । (कै)

स्त्रौणस् इत्यादेर्देकयोरित्यादेस्त्यर्थः । “अथथादाप् सुप्” इति लिङ्गात् वाक्यभेदोऽप्यभिमत इति भावः ॥ ननु प्रत्ययनिधमे दोष एव इत्यत आह

नियमश्चार्थानामिति । (कै)

एकत्वे एकवचनमेवेति नियमो न त्वेकत्वं एवैकवचनमिति भावः । एकवाक्यतापक्षेऽप्यौत्सर्गिकत्वात् सर्वविभक्त्येकवचनमित्यन्यत्रोक्तम् ॥

संज्ञाविधानमिति । (कै)

तथोक्तविधानं च केवलं गत्युपसर्गसंज्ञावाधनार्थमेवेति भावः ॥ अनेन च ज्ञापकेन वार्त्तिकं प्रत्याख्यायते विभक्त्युत्पत्तिस्वरूपरीत्यैवेति बोध्यम् ॥

न त्विति । (कै)

तथाच प्रयोगो व्यर्थः स्यादिति भावः । एतेन ज्ञापकश्रित्यस्य मिति ध्वनयति । धात्वर्थानुवादकत्वरूपस्यापि योगस्य गहीतुं शक्यत्वादिति बोध्यम् । ध्वनितं चेदं “अधीपरी”ति सूत्रे भाष्ये ॥

अन्तवद्भाव इति । (कै)

तस्य हि पर्युदासे शाब्दकार्यस्याभ इति तस्यैव प्रवृत्तिर्नत्वादिवत्त्वस्येति भावः ॥ भाष्ये

भविष्यति । सुज्ञोपे च प्रत्ययलक्षणात्वात् । वा । सुज्ञोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोति । राजा तच्चा (६। १। ६८ ॥ ८। २। ७) ।

बोधः स्यात् । न चोत्तरप्रातेरप्रत्यय इति प्रतिषेधः । मध्येऽपवादा इति

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

अस्त्यन्यत्तिप् इति । (भा)

अतिप्प्रातिपदिकमिति न्यासाश्रयेणेदम् । एवं चोत्तरत्र तद्धि-
तग्रहणं न कार्यमिति साधवम् पञ्चनावप्रिय इत्यत्र पञ्चनावेत्यस्य
प्रातिपदिकत्वेऽपि न चतिः । उज्जन्तस्योपसर्जनत्वेन ङीपोऽप्राप्तेः
सुबपि समासे संख्याऽभावाच्च प्रकृते संख्याया उक्तत्वाच्च । वस्तुतः प्रश-
स्त्वार्यवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाप्राप्तिरेव । (एतेन टास्यादित्युक्तिः
परास्ता । इत्याधिकम् क पुस्तके) । काण्डे इत्यत्र च प्रातिपदिकत्वे
दृष्ट्वापत्तिर्दोष इति बोध्यम् । एवम् ओजायत इत्यत्रापि दृष्ट्वा-
पत्तिरत एव तिप् ग्रहणञ्चरितार्थम् ॥

परकार्य्ये इति । (कै)

आदिवत्त्वस्य हि प्रतिषेधरूपं शाब्दफलमिति भावः ॥ न चादि-
वद्भावेन ऊ इत्यस्य प्रत्ययत्वेऽपि यतो विहितस्तदादित्वाभावात्
कथं निषेधः । पूर्वान्तवद्भावेन तदादित्वं दुर्लभम् उभयत्र आश्रये
तन्निषेधादिति वाच्यम् । धान्ते समुदाये दृष्टाः शब्दा इति न्याये-
नैकदेशविहितन्यायेन च ऊङ्प्रकृतित्वारोपादक्षतेः ॥ भाष्ये

दे हीति । (भा)

तत्रावयवस्य सिद्धा समुदायस्य प्रार्थ्यमानेति भावः ॥

तत्रान्तरङ्गत्वादिति । (कै)

प्रत्ययसङ्क्षेपेन प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्य्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययसङ्क्षेपेन प्रतिषेधो भवतीति यदयं गडिसम्बुद्धोः
न्यायात् । एवं तर्हि समासेऽप्यप्रत्यय इति वर्त्तते । अन्यथा सुराणाञ्जित-

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

प्रथमवृत्तिकत्वमचान्तरङ्गत्वम् । उपदेशप्राप्ताद्याः समुदाय-
निष्ठाया एव हि प्रत्ययान्तत्वेन निषेध इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अन्तवद्भावादिति । (भा)

एकदेशविहृतन्यायस्याप्युपलक्षणं न चैवं काण्डे इत्यत्र दोषः ।

अपे भाष्य एव वक्ष्यमाणत्वात् ॥

अचापीति । (कै)

अचेदं चिन्त्यं नायं दोषः । कार्यकालपक्षे व्यवस्थितयोः पक्षयो-
रेकेन लक्ष्ये सिद्धे पचान्तरेण दोषशंकाया अनौचित्यात् । ध्वनितं
चेदं प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेभाष्ये । अत एव पर्युदासपक्षे नायं दोषः
शङ्कितोऽत्र भाष्ये । तस्माद् ययोद्देशेऽपि न सिध्यतीति भाष्याशयः ।
न च कैयटोक्तयुक्त्यासिध्यतीति वाच्यम् । लुगादिनेव प्रतिषेधेन जात-
निवृत्तिरपीति भाष्याशयात् । भुक्तवन्तं प्रतीति न्यायस्यापि लुगादि-
शास्त्र इवाचापि त्याग इति भावः ॥ अत एव ज्ञापकेन परिहरति

नैष इति । (भा)

यदि त्वनेन ज्ञापकेन जातनिवृत्त्यभाव एवान्वाख्यायते । लुगा-
दिनाप्यनुत्पत्तिरेवोच्यते । अवयवसोपशास्त्रेऽपि तत् तदवयवरहित-
स्यैव तत्तद्विषये प्रत्ययत्वादिविध्यते इत्युच्यते तदास्तु इत्याहुः ॥
ननु “हे” इति समासग्रहणं विध्यर्थमिति शङ्काशयः । सुराजन्
शब्दे “न पूजनाद्” इति समासान्तनिषेधः ॥

(८। २। ८) इति प्रतिषेधं शास्त्रि ॥ अथवा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु
राजेत्यादौ विध्यर्थतायां सम्भवतां नियमार्थं समासग्रहणं न स्यात् ॥ यत्त-

(अर्थवद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

एवं तर्हीति । (कै)

प्रत्याख्यानं तु तद्धितनियमाग्रे वाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणीयेति भावः । पर्युदासेऽपि ज्ञापकाश्रयणमावश्यकं न च स्वाश्रया प्रत्ययान्तत्वात्सिद्धिः । अतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयकार्यभावस्यातिदेश-स्वभावसिद्धत्वात् । अत एव तण्डुलानित्यादेर्न प्रातिपदिकत्वमिति न नलोपस्तत्र इदं चासिद्धवत्सूत्रभाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । सिद्धान्ते तु समासाग्रे तदनुवृत्तेः फलं चिन्त्यम् ॥ भाष्ये

गृह्यते चेति । (भा)

अन्तवत्त्वेनेति भावः ॥

संख्याप्रधानं चेति । (कै)

काण्डे तिष्ठत इत्यादौ । तत्र च संख्याया एव स्वाश्रयसम्बन्धे-जान्मय इति भावः । तत्र संख्यायाः प्राधान्यं (चिन्त्यं इति नास्ति इ पुस्तके) न हि तद्धि श्रेयको बोधोऽनुभवसिद्धः शक्तेः प्राधान्यं च सम्बन्धघटकतया बोध्यम् । प्रथमान्तस्यापि वारिणी तिष्ठत इत्यादौ क्रियाकारकभावेनैवान्वयाद् वारिकर्तृकास्थितिरित्यर्थेन सम्बन्धघटकशक्तेरेव प्राधान्यमिति बोध्यम् ॥

न च तयोरिति । (कै)

चोक्तमप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वादिति । प्रसज्यप्रतिषेधे-ऽप्येव दोषः । हे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि ।

स्येति । भा । विभक्त्यन्तं च शक्तिसंख्याप्रधानं न च तयोर्लिङ्गयोगः । न वाऽन्तवद्भावेनार्थः शक्वोऽतिदेष्टुमिति न भवति ऋक्षः । अथवा नपुंसकत्व

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

तदर्थशक्तिसंख्ययोरित्यर्थः । यस्य ह्रस्वस्य साक्षाद्यदा नपुंसकत्वं
तदा ह्रस्वः । यस्यत्ववयवद्वारकं तस्य माभूदित्येतदर्थं तस्येत्युक्तेरिति
भावः ॥ भाष्ये

किं च नपुंसके इति । (भा)

नपुंसकलिङ्गवदर्थं किमित्यर्थः ॥

यस्येति । (भा)

यदर्थस्येत्यर्थः ॥

कस्येति । (भा)

किं शब्दार्थस्येति अर्थः ॥

प्रातिपदिकस्य (भा)

इत्यस्य सत्त्वप्रधानस्येत्यर्थः । एवं च प्रत्ययान्तपर्युदासो निषेधो
वेत्युभयमपि व्यर्थम् । तत्फलं हि तत्र ह्रस्वस्यावृत्तिरेव । तस्या-
मन्यथासिद्धायां तद्व्यर्थमेवेति भावः । कस्मान्तरं तु नास्त्येव । औत्स-
र्गिकैकवचनस्येष्टसिद्धयं क्वाचित्कालेन तदर्थस्य संख्याकर्माद्ययोगेन
च सुवनापत्तेः । न च प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वे तदवयवसुपो-
लुगापत्तिः । विधिवैधर्थापत्तेः । तस्मात् धातुसाहचर्यात् विभक्त्य-
तिरिक्तशब्दघटितप्रातिपदिकावयवस्यैव तेन लुग् इति न दोषः ।
नापि फिट्स्वरप्राप्तिः । तत्तत् स्वरानां विशेषविहितानां बाधकत्वात्

गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मा-

प्रातिपदिकार्थस्यैव सम्भवतीति प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरि-
ग्रहार्थमित्यन्तवद्भावेन नत्वातिपदिकं तस्य ऋक्षाभावः । अत्र च सूत्रे यद-

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्येष्वेव फिट्स्वरप्रवृत्तेषु । नापि पचेरञ्जित्यादौ
न लोपप्राप्तिः । रञ्जादेशस्यैव कर्तुं युक्तत्वात् । अन्यथा पर्युदासे
द्वखाभावेऽपि कार्यान्तराणामवारणादस्य पर्युदास इति भाष्या-
सङ्गतेरिति दिक् ॥ यथा न्यासेऽप्याह

अथवेति । (कै)

वस्तुतो यथा न्यासेऽपि नपुंसकलिङ्गवदर्थं विशेष्यतया वर्त्त-
मानस्येत्यर्थः ॥

नचेदं तथेति ।

अथं प्रयासो व्यर्थ एवेति दिक् ॥

यत्तस्येति । (भा)

अनेनायमेवार्थो बोध्यते इति बोध्यम् ॥

आहुरिति । (कै)

अचारुचिवीजं बज्जपटव इत्याद्यर्थं व्युत्पत्तिपक्षेऽपि सूचमाव-
श्यकमिति । इदं च बज्जविधायके कैयटे स्पष्टम् । अव्युत्पत्ति-
पक्षज्ञापकं तु “अतः कृकमिकंसे”ति सूत्रे कंसग्रहणमिति बोध्यम् ।
अस्यापि ज्ञापकं “अल्लक्” सूत्रे उपपादितम् ॥

१ अतः कृकमिकं सकुम्भपात्रकुशाकर्णोऽध्वन्ययस्य । ८ । ३ । ४६ ।

२ शिवसू - २ ।

दुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्याद्भूलो नपुंसके यत्तस्येति । किं च नपुंसके । नपुंसकं
यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य ।

व्युत्पन्नमर्थवत्तदुदाहरणं व्युत्पत्तौ तु कृदन्तत्वादेव सिध्यतीति पृथगस्यारम्भो-
ऽनर्थकः स्यात् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव सूत्रं ज्ञापकमित्याहुः ।

‘कृतद्वितसमासाश्च । १। २। ४६॥

अर्थवत्समुदायानामिति । (भा)

ल्लोकेऽर्थबोधकतया पृथक्प्रयुज्यमानानां यः समुदाय इत्यर्थः ॥

१ समासग्रहणं किमर्थम् । समासग्रहणमुक्तम् । किमुक्तम् । अर्थ-
वत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति ॥

१ अर्थवन्त एते प्रातिपादिकसंज्ञाः स्युः । विशेषणसामर्थ्यात् तदन्त-
विधिः । न हि जहत्स्वार्थायां कृतौ कृतद्वितानां चार्थोऽस्ति । भूतपूर्व-
गतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः सः । भित् । क्वित् । अत्राधातुरिति पर्थ्युदासे
प्राप्ते कर्त्ता, हर्त्ता, अत्र तद्वितान्तानामेवेति नियमेन निरासे प्राप्ते
सन्निहितत्वाच्च हृदयग्रहणेन प्रागुक्तमेव बाध्यते न तु समासग्रहणकृतो
नियमोऽपि । तेन हृदयग्रहणपरिभाषानुपस्थानात् “मूलकेनोपदंशम्”
इति वाक्यस्य न भवति ॥ ननु बाध्यसामान्यचिन्तायां समासनियमोऽपि
बाध्यते । विशेषचिन्तायां तु मध्येऽपवादन्यायावतारात् तद्वितनियमोऽपि
न बाध्यतेति चेत् । सत्यम् । आद्ये एवेह पक्षः । न च वाक्येऽति-
प्रसङ्गः । शब्दाधिकारमाश्रित्येहार्थवच्छब्देनैकार्थीभावविवक्षणात् । अति-
शये मतुप्स्फुरणात् ।

(भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयाने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥ ५। २। ६४)

वक्ष्यमाणरीत्या अप्रत्यय इति निषेधः प्रत्ययान्तपरः इति पक्षे तु
पुरस्तादपवादन्यायादिदृष्टिसिद्धिरिति दिक् ॥ तद्वितः । औपगवः । अत्रानेन
मध्येऽपवादन्यायात् सर्वेदृष्टिसिद्धिः । अप्रत्यय इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षोऽपि

पूर्वेण वा संचानियमविधीनां विधिरूपेण निषेधरूपेण वा प्रवृत्तिरिति मतभेदस्योक्तत्वात् । एवं समासेऽपि । न चासमर्थसमासेषु विध्यर्थं समासग्रहणमिति वाच्यम् । अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वात् । असमर्थानां तर्हि कथं संज्ञेति चेत् धर्मिग्राहकमाणादेवेति गृह्याण । “असूर्य-
लजाटयोः” (१ । २ । ४६) इत्यादिना हि समास उपपदे क्वद्विधीयते । उपपदं च महासंचाकरणवशात् विभक्त्यन्तमेव । न चैवमपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात् (परिभाषेन्दुश्रे—२७) राजकुमारीत्यादौ प्रत्ययान्ते विध्यर्थं तदिति वाच्यम् । अन्तरङ्गस्यापि हल्ङादिजोपस्य लुग्विषये प्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः । अत एव गोमन्त्रिय इत्यादौ जुमादयो नेति वक्ष्यते । तस्मात् प्रवृत्ते समासग्रहणं नियमार्थं सदाक्यस्य संचां निवर्तयति इति स्थितम् । नियमस्य सजातीयापेक्षः । यत्र पूर्वो भागः पदमुत्तरश्च प्रत्ययभिन्नः तादृशस्य समुदायस्य चेत् स्यात्तर्हि समासस्यैवेति । षष्ठिषेऽपि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचारात् । तेन वक्तुं पूर्वस्याख्येव संज्ञेति बहुपटच इति टकारस्योदात्तता लभ्यते । प्रथमस्य जसो लुकि “चितः सप्रवृत्तेर्बन्धकजन्यम्” (६ । १ । १६३ । वा) इति चित् खरे कृते पुनर्विभक्त्युत्पत्तेः । अन्यथा तु जसेवोदात्तः स्यात् । उत्तरख्येत्यादिकम् । हरिष्वित्यादेरेण व्यावृत्तिर्माभूत् । एवमस्तु को दोष इति चेत् । षट् । तथा सति जन्मवान् इत्यादौ तद्वितान्ते विध्यर्थं तद्वितग्रहणं स्यात् । राजानौ इत्यादेस्तु प्रातिपदिकत्वं केन वार्यताम् । न तावदनेन नियमेन । पूर्वभागस्यापदत्वात् । नापि तद्वितग्रहणेन । तस्योक्तदोषा निवमार्थत्वायोगात् । न च “सुपोधातुप्रातिपदिकयोः” (२ । ४ । ७१) इति धातुग्रहणं प्रत्ययान्तानां प्रातिपदिकबन्धा नेति ज्ञापकमिति वाच्यम् । तस्य प्रासादीयतीत्यादौ हरिष्वितिबदप्रातिपदिके चरितार्थत्वात् । नापि व्याप्यग्रहणं ज्ञापकम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धौ तस्यान्यार्थताया एव सिद्धान्तविध्यमाणात्वात् । तस्मादुक्तमेव साधु । यद्यपि प्रवृत्तिप्रत्ययभावागापन्नसङ्गातविषयको नियम इत्यपि सुवचं तथापि सङ्गपसूत्रे समुदायादिभक्त्युत्पत्तिरिति ग्रन्थं बोजयितुमिदं गौरव-

मावृतम् । निष्कर्षे तु तथैवास्तु । तथा च तद्वितग्रहणं नियमार्थमेव ।
 भेदसंसर्गद्वारकमर्थवत्त्वमिति कैयटस्याप्ययमेव भावः । भेदे परस्परपरि-
 हारेण प्रयोगे सति यः संसर्गस्तद्द्वारकमित्यर्थात् न तु भेदः संसर्गो
 वा द्वयं वा वाक्यार्थ इत्याशयेन तदग्र्यः । ब्रुञ्च् समासयोर्वैकल्या-
 नाभात् । यद्वा । सात्पदाद्योरिति सातिग्रहणात् प्रत्ययो न प्रातिपदिक-
 मिति सिद्धे पूर्वसूत्रस्य प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात्तदन्तपरम् । तद्वित-
 ग्रहणान्तु विध्यर्थमेव । स्यादेतत् । पक्षत्रयेऽपि राजपुरुषावित्यादौ
 पुरुषावित्यादेः संज्ञादुर्वारेति प्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुक् स्याद्
 इति चेन्नैवम् । जह्व् स्वार्थायामानर्थक्यात् । अजह्व् स्वार्थायामपि
 पूर्वपदविनिर्मुक्तस्य विशिष्टार्थविरहेण तत्सहितस्यैव विशिष्टार्थगमकत्वात् ।
 प्रशंसायां हि मतुब् इत्युक्तम् । एवं घटपटावित्यादावपि मिलितयोरेव
 पदयोः सहभूतार्थता । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वाच्च । घटा-
 वित्यंशो नार्थवानिति । एतेनासमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थे
 समासग्रहणं किं न स्यादिति चोद्यं प्रत्युक्तम् । अर्थवद्ग्रहणस्येद्वार्थ-
 ताया एवोक्तत्वादिति दिक् । यदि तु नैयायिकरीत्या अर्थवत्त्वं कृत्तमत्त्वं
 तच्च समासस्य नास्तीत्याश्रित्य समासग्रहणं विध्यर्थम् । तद्वितग्रहणमपि
 तथा । अप्रत्यय इति तु प्रत्ययवारणार्थमित्याश्रीयते तथापि न क्षतिः ।
 तद्वितग्रहणस्य तद्विशिष्टपरतामाश्रित्य ब्रुञ्जपटव इत्यस्य सुसाधुत्वात् ।
 किन्त्वस्मिन् पक्षे सिद्धान्तविरोधः । सूत्रकेनोपदंशं पक्षतकौत्वप्राति-
 प्रसङ्गश्चेति यथास्थितमेवास्तु । इह प्रकरणे यथा श्रुताः प्राचां यथा
 दुष्टा एवेत्यवधेयम् । निपातस्यानर्थक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या येषां
 द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवयति । अनुक्तसमुच्चयार्थाच्च-
 कारात्सिद्धमिदम् । अनुकरणेषु तु अनुकरणेन सहभेदविवक्षायांमर्थ-
 वत्त्वाभावात् प्रातिपदिकता । भूसत्तायामिति यथा । भेदविवक्षायान्तु
 संज्ञा स्यादेव । “भुवो वृग्” इति यथा । न चाधातुरिति पर्युदासा-
 पत्तिः । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशस्यानित्यतयोवक्षंशे प्रवृत्तावपि संज्ञांशे
 अप्रवृत्तिसम्भवात् । एतच्च ऋलृक्सूत्रे उपपादितम् ।

‘ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।

१ । २ । ४७ ॥

शक्तिप्रधानत्वादिति । (कै)

तिङ्भिहितकर्तृशक्तिबोधकत्वेन प्रथमाया अपि शक्तिप्रधानत्व-
मित्याशयः ॥

द्वयोरपीति । (कै)

समुदायेनेति शेषः । काण्डस्य विशेषणतया प्रविष्टत्वादिति भावः ॥

साधनेति । (कै)

साधनगतां संख्यामाख्यातं तदर्थः । क्रिया यथोपादाने तदुपा-
दानेन यथा संख्यावती तथा तद्गतलिङ्गोपादानेन लिङ्गवत्यपि-
स्यादित्यर्थः । कारकगता संख्या आरोपेण क्रियायामेव बोध्यते
तिङ्गदिभिरिति स्पष्टं “आप् प्रातिपदिकाद्” इति सूत्रे भाष्य-
कैयटयोः ॥ अलिङ्गसंख्याव्ययत्वादाह

१ प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । नपुंसकऋसत्वे प्रातिपदिकग्रहणं तिब्
निरुक्त्यर्थम् । वा । नपुंसकऋसत्वे प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते तिब् निरुक्त्य-
र्थम् । तिबन्तस्य ऋसत्वं माभूत् । काण्डे कुण्डे । रमते ब्राह्मणकुलमिति ॥
अथ्यप्रतिषेधः । वा । अथ्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । दोषा ब्राह्मण-

१ प्रातिपदिकग्रहणमिति । भा । नपुंसकलिङ्गं इत्यस्यैव सम्भवति ।
इत्यवाचित्वं तु प्रातिपदिकस्यैव सम्भवति न तु सुबन्तस्य शक्तिप्रधानत्वात्
नापि तिङन्तस्य क्रियाप्रधानत्वादिति प्रश्नः । काण्डे इति । द्वयोरपि
शक्तिशक्तिमतोरभिधानादस्ति नपुंसकार्थद्वयत्वं । सुबन्तस्यापीति भावः ॥

(अ. १। पा. २। आ. २) (ऋसो नपुंसके प्रातिपादिकस्य १। २। ४७।)

यथेति । (कै)

तिङन्तविषयोपवर्णितेत्यर्थः । यथा तच्च साधनत्वसम्बन्धेन
तद्धर्मग्रहणं तथाच सामानाधिकरण्यात् स्यादिति भावः ॥ वैयधि-
करणेन दोषा शब्दे नपुंसकत्वाभिव्यक्त्यभावादाह

दोषासहेति । (कै)

दोषा शब्दो लाक्षणिक इत्यभिमानः ॥

इत्यत्रार्थे इति ।

शब्दशक्तिस्त्रभावादिति भावः ॥ ननु कारकं क्रियाया न द्रव्यस्य
इति कथं नपुंसकस्याधिकरणमित्युक्तिरत आह

ब्राह्मणकुलसाधनानामिति ॥ (कै)

तत्रोपपत्तिमाह

आधेयेति ॥ (कै)

बहिरङ्गत्वादिति । (कै)

अर्थधर्मनपुंसकत्वाश्रयत्वादित्यर्थः । एवं च पूर्वं दीर्घं ततो ह्रस्वे
लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्दीर्घाप्रसङ्ग इति भावः । वस्तुतः

कुलम् । दिवा ब्राह्मणकुलमिति ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । नात्रा-
व्ययं नपुंसके वर्तते । किं तर्हि । अधिकरणमत्राव्ययं नपुंसकस्य ॥ इह
तर्हि प्राप्नोति । काण्डोभूतं वृषणकुलम् । कुशोभूतं वृषणकुलमिति ॥ न

रमते ब्राह्मणकुलमिति । भा । यथैव साधनाश्रया संख्यामाख्यातमुपादत्ते
तथा तस्मिन्मपि ॥ अव्ययप्रतिषेध इति । भा । यथोपवर्णितन्यायेनाव्यय-
स्यापि लिङ्गयोगात् प्राप्तिः ॥ दोषा ब्राह्मणकुलमिति । भा । दोषा

(ऋक्सो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १। २। ४७।) (अ. १। पा. १। आ. २)

समवेऽपि परत्वात् “चौ” इति दीर्घे ततो वृत्ते लक्ष्ये लक्ष्यणस्येति
न्यायेन पुनरप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

असत्त्वेति (कै) ।

कश्चिल्लिङ्गवता सामानाधिकरण्येऽपितस्य लिङ्गवत्तया स्वार्थ-
बोधकत्वाभाव इति भावः ॥

किं चिद् (भा)

इत्यादिना एतावता द्विविधमेवाव्ययमिति भ्रमितव्यम् उभया-
तिरिक्तस्यापि चाव्ययस्य सत्त्वात् । हिरुगादेः क्रियाप्रधानत्वं क्रिया-
मात्रविशेषणत्वेन “काण्डीभूतमि”त्यत्राप्येतदेव स्वभावाच्च तादृशस्य
लिङ्गाद्ययोगः ॥

न चैतयोरिति । (भा)

प्रायेणेति शेषः । तत्राव्ययार्थस्य काण्डेत्यादेशोभयायोगः ।

वा लिङ्गाभावात् । वा । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । लिङ्गाभावात् ।
अलिङ्गमव्ययम् ॥ किं पुनरव्ययस्यैव परिहारमाहोस्वित् तिबन्तस्यापि ।
तिबन्तस्यापीत्याह । कथम् । अव्ययं हि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्-
क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नैचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानं हि वक्त्वयमिति क्रिया-
प्रधानम् । तिबन्तं चापि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्क्रियाप्रधानम् ।

सहचरितत्वाद् ब्राह्मणकुलमेव दोषा शब्देनोच्यते इति ऋक्सप्रसङ्गः । नात्रा-
व्ययमिति । भा । दोषाशब्दो राजावित्यर्थे वर्त्तते दिवाशब्दोऽप्यहनी-
त्यत्रेति । ब्राह्मणकुलसाधनानां क्रियाणामधिकरणं कालो भवन् ब्राह्मण-
कुलस्याधिकरणं भवति । दोषा वृश्यते चरत्यधीते चेति । आधेयव्यवधाने-
नाधिकरणस्य क्रियाधारणात् ॥ काण्डीभूतमिति । भा । प्रकृतिविका-

(अ. १। पा. २। आ. २) (ऋखो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १। २। ४०।)

“रमते” इत्यादेर्लिङ्गायोग इति बोध्यम् । अन्यथा “हतशायिकाः शय्यन्ते” इत्यादौ “पचति रूपम्” इत्यादौ च ताभ्यां योगेन भाष्यासङ्गतिः स्यात् ॥

भावशक्तीति । (कै)

पदार्थशक्तिरित्यर्थः । “विचित्रत्वादि”त्यनेनेदं सूचयति “पचति कल्पम्” इत्यादौ भवत्येव । पचतकौत्यादौ च नेति ॥ “काण्डे तिष्ठत” इति प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थं विधानादिभक्त्यर्थाप्रधानत्वेनाख्येव लिङ्गायोग इति स्यादेव ह्रस्वत्वमित्यभिमानः ॥ समाधत्ते

संख्याया इति । (कै)

विभक्त्या संख्याया लिङ्गवत्त्वेनाप्रतिपादनं भावशक्तैर्वैचित्र्यादिति भावः । अत्र “संख्याया” इति शक्तेरुपलक्षणं संख्यायाः प्राधान्यासम्भवात् । प्रथमाख्येऽपि यथा शक्तिरस्ति तथोक्तम् ॥ भाष्ये

काण्डे कुथे इति विभक्त्यर्थप्रधानं रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानम् । न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । क्रियमाख्येऽपि हि प्रातिपदिकग्रहण इह प्रसज्येत । काण्डे कुथे । हे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपादिका-

रयोरमेदविवक्षायां चिप्रत्ययः । इयोरप्यत्र तयोर्नपुंसकत्वाद् ऋख-प्रसङ्गः । कृते ऋखत्वे “चौ च” (७। ४। २६) इति दीर्घो भविष्यतीति चेत् । ऋखस्य बहिरङ्गत्वादीर्घे कर्तव्येऽसिद्धत्वादीर्घाप्रसङ्गः । एवं रमते इत्यत्रापि ऋखे सति टेरेत्वस्याप्रसङ्गः ॥ न चेति । मा ॥ असत्त्व-वाचित्वादव्ययस्य न तेन लिङ्गं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ न चैतयोरिति । मा । व्याख्यातस्य शक्त्याभयप्रत्ययसंख्याप्रतिपादने सामर्थ्यं न तु तद्धिङ्गप्रतिपादने

(ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १। २। ४० ।) (अ. १। पां. २। आ. २)

अवश्यं चैतदेवमिति । (भा)

एतत् तिबन्तम् अलिङ्गमित्यवश्यं स्वीकार्यमित्यर्थः ॥ समु-
दायस्याप्युक्तं प्रातिपदिकलमुपपादयति

गृह्यते च प्रातिपदिक (भा)

इत्यादिना ॥

अवयवधर्मेणेति । (कै)

अवधवभूतप्रकृत्यर्थधर्मेणेत्यर्थः । समुदायः प्रत्ययान्तः । यद्यव-
यवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशस्तदा प्रातिपदिकग्रहणे क्रियमाणे-
ऽप्येतदवश्यवाच्यमिति भाव्यार्थ इति भावः ॥ भाष्ये

उभाभ्यामपि वक्तव्यमिति । (भा)

एवमर्थकतया सूत्रं व्याख्येयमित्यर्थः ॥ अवयवद्वारा समुदाय-
स्यापि नपुंसके वृत्तिसम्भवात् कथमनेन परिहारोऽत आह

साक्षादिति । (कै)

तस्यैव तच्चन्यबोधविशेषस्य अनुपजातव्यतिरेकस्य अनुपजात-

प्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं
स्याद् ऋसो नपुंसके यत्तस्येति । किं च नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः ।
कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य ॥ यजेकादेशदौर्घ्वेषु प्रतिषेधः ।

विचित्रत्वाद्भाष्यशक्तौनाम् । काखे तिष्ठत इत्यत्रापि संख्यायाः प्राधान्यात्त-
पुंसकत्वायोगः ॥ अवश्यमिति । भा । यद्यवयवधर्मेण समुदायो व्यप-
दिश्यते इत्यर्थः ॥ यत्तस्येति । भा । साक्षात्तस्यैव यदा नपुंसकत्वं तदा
ऋसः । यस्य त्ववयवद्वारकं तस्य माभूत् । अथवा तस्यैवानुजातव्यति-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१५३

(अ. १। पा. २। आ. २) (ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १। २। ४७।)

सम्बन्धस्य अनुपजातेतराकाङ्क्षेति यावत् ॥ अनेन सत्त्वप्रधानत्व-
मुपलक्षितम् ।

सूचकारेण त्विति । (कै)

अवयवद्वारकमपि नपुंसकवृत्तित्वं गृह्यते इति तदाशयः ।
अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । यदर्थस्य शास्त्रे नपुंसकगुणः प्रसिद्धस्तस्य
नपुंसके वर्तमानस्य ह्रस्व इति भाष्यार्थः ॥ भाष्ये

अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वमिति । (भा)

एवं ह्रस्वत्वे कृते दीर्घप्रवृत्तेर्लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायेन पुन-
रप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

चक्रकप्रसङ्ग इति । (कै)

लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायमनालोच्येदम् ॥

वा । यञ्केकादेशदीर्घत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । युगवरत्राय युगवरत्रार्थम्
युगवरत्रेभ्यः ॥ यञ्केकादेशदीर्घत्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वात् सिद्धम् । वा ।
बहिरङ्गा एते विषयः (६। १। १०१ ॥ ७। ३। १०२-३) । अन्तरङ्गं
ऋसत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

रेकस्येत्यर्थः । विभक्त्यन्तं चोपजातव्यतिरेकमिति ऋसाभावः ॥ सूचकारेण
तु प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं कृतं प्रातिपदिकस्यैव
नपुंसके वृत्तिसम्भवात् । तेनान्तवद्भावादतिदिष्टप्रातिपदिकस्य ऋसाभावः ॥
युगवरत्रायेति । भा । दीर्घे कृते पुनर्ऋसः पुनर्दीर्घ इति चक्रकप्रसङ्गः ॥

‘गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १। २। ४८ ॥

भाष्यवार्त्तिकयोर्विभज्यकथनाकथने हेतुमाह

धात्विति ॥ (कै)

ननु स्वरितत्वे उत्तरचानुवृत्तिरेव स्यात् । न तु तदधिकारस्य-
आभोऽत आह

स्वरितेनेति ॥ (भा)

ह्रस्वभावित्वाभावादिति । (कै)

न चातिमतेरित्यादौ सम्भवगुणस्य बहिरङ्गत्वेनाभिद्धत्वात् ।
किं च तद् ग्रहणे अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव ह्रस्वे ततो गुणे लक्ष्ये
लक्षणस्येति न्यायेन पुनः तदप्रवृत्तौ कक्षाभाव इति भावः ॥ भाष्ये

स्त्रीप्रत्ययेनेति । (भा)

एवं च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावाद् ह्रस्वसिद्धिरित्यर्थः ॥

अतिकारीषेति । (कै)

कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तस्य पुत्र इति विग्रहः ॥

अनुपसर्जनेति । (कै)

१ उपसर्जनङ्गत्वत्वे च । वा । उपसर्जनङ्गत्वत्वे च किम् । यजेकादेश-
दोर्घत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा—१। २। ४७) । अतिखट्वाय अतिखट्वायम्
अतिखट्वाभ्यः ॥ उपसर्जनङ्गत्वत्वे च । किम् । बहिरङ्गमन्तरङ्गत्वात् सिद्धमित्येव
(वा—१। २। ४७) । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं ऋत्वम् ।
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ गोटाङ्गग्रहणं लक्षित्वार्थम् । वा । गोटाङ्-

एवं च व्यङ्ग्य अतिक्रान्तार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात् तदादिनियमेन पुञोत्तरपदकतत्पुरुषेव्यङ्ग्यन्तस्यापूर्वपदत्वान्न सम्यसारणमित्यर्थः ॥

उपसर्जनत्वादिहेति । (कै)

वस्तुतश्चिन्त्यमेतत्प्रत्यासत्त्यायस्य (“पुञोत्तर” इत्यारभ्य “यस्य” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके) समुदायस्त्रीप्रत्ययान्तत्वं प्रार्थ्यते तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वेन तदादिनियमाप्रवृत्तौ दोषाभावात् ॥

किं दीर्घेति । (कै)

“हल्च्चादि” सूत्रे “हल्च्चाब्भ्य” इत्यस्य परविशेषणत्वेनावयव-
व्यन्तात् परत्वेन च निष्कौशाभिरित्यादौ सोर्लोपवारणार्थत्वात्
दीर्घग्रहणस्येदमपि चिन्त्यम् । विहितविशेषणे तु यासेत्यादावव्याप्तिः ।
कर्त्तव्यादावव्याप्तिश्च (कर्त्ता इत्यादा- इति नास्ति इ पुस्तके) ।
अत्वादिविधौ विषयसम्पत्तौ तु “तस्मिन्निति” शास्त्रवाधापत्त्या
गमकाभावेन चायुक्तेति दिक् ॥

काशीशब्दादपीति । (कै)

तथा च कुम्भशब्दे आदिवृद्धिर्नस्यादित्येति भावः ॥ ननु पुम्ब-
दतिदेशे स्त्रीप्रत्ययस्यापि निवृत्तिः स्यादत आह

यथेति । (कै)

इयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुम्बत् । पुंषि

ग्रहणं कर्त्तव्यम् । किमिदं टाडिति । प्रत्याहारग्रहणम् । कसन्निविष्टानां
प्रत्याहारः । टापः प्रभृत्या व्यङ्ग्यो उकारात् (४ । १ । ४-१८) । किं
प्रयोजनम् । छान्निदित्यर्थम् । छत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च ऋत्वत्वं माभूदिति ।
अतितन्नीः अतिश्रीः अतिलक्ष्मीरिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

यथा पपीरित्यादौ ईकारस्य अवर्णं तथा तत्र स्त्रीप्रत्ययभूतस्यापी-
त्येवं वचनव्यत्येति भावः । अत एवात्रैवेदं कृतम् । अन्यथा पुंवद्भाव
प्रकरण एव वदेत् । “ईयसश्च” इति प्रतिषेधान्नकप् । नपुंसकद्वस्त्वत्वं
तु भवत्येव अत्र पाठात् । न च नेत्येव सिद्धे पुंवद् वचनं व्यर्थं
वार्त्तिकाचरेषु लाघवगौरवविचाराभावादित्याहुः । अन्ये तु तस्या-
प्यभावं मन्यन्ते । अत एवोत्तरवार्त्तिके नपुंसकद्वस्त्वत्स्यापि निषेध
इति भ्रमव्यावृत्तये गोसमासनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् । अत एव च विग्रहे
स इत्यादि न प्रयुक्तमित्याहुः । तत्र समासपदं स्थान्तसमासपरम् ॥

प्रथमेति । (कै)

षष्ठीति प्रथमानिर्दिष्टत्वादित्यर्थः । शास्त्रीयमिहोपसर्जनं न तु
केवलं लौकिकमेवेति भावः । प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधा-
प्रवृत्तेर्गोशब्दस्य प्रातिपदिकत्वमस्यैव ॥

राजकुमारीशब्द इति । (कै)

नन्वस्यानुपसर्जनत्वान्तदादिनियमाभावेन प्रत्ययान्तत्वात् कथं
प्रातिपदिकत्वम् । न च समासत्वात् । समासग्रहणस्य नियमार्थत्व-
भङ्गापत्तेः । तत्राप्रत्यय इत्यनुवृत्तेरुक्तत्वेन तेनापि दुर्लभत्वाच्चेति चेन्न
स्त्रीप्रत्ययविशेषस्य सामान्यस्य वा ग्रहणाभावेन तदप्रवृत्तेः ॥ भाष्ये

स्त्रीग्रहणं स्वर्यते तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति (१। ३। ११) ।
“स्त्रियाम्” (४। १। ३) इत्येवं प्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञा-
स्यते । स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति ॥ यद्येवं प्रत्यय-
ग्रहणमिदं भवति तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्ग्रहणं भवतीतीह
न प्राप्नोति । अतिराजकुमारिः अतिसेनानीकुमारिरिति । अस्त्रीप्रत्ययेने-

(अ. १। पा. २। आ. २) (गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १। २। ४८ ।)

किमुच्यते इति । (भा)

गोस्त्रीनिवृत्त्यर्थमित्येव वक्तुं युक्तमिति भावः ॥

न पुनरिति । (भा)

अयमासोऽपि किं चित् पूर्वपदस्यन्तं नेति काक्का प्रश्नः ॥ भाष्ये

न चान्तरेणेति । (भा)

तदाश्रयमाह

इह त्विति । (कै)

एतच्चाप्रत्यय इति सूत्रन्यासे । अतिबिति न्यासे तु कुमारीत्य-
स्यापि तत्त्वमस्येवेति तचापि दोषः ॥ भाष्ये

‘उभयत इति । (भा)

एणेय सिद्धये “स्त्रीभ्यो ढक्” (४। १। १२०) इत्यत्र
प्रातिपदिकादित्यसम्बन्धात् गाङ्गेये न दोषः । ‘प्रातिपदिकगङ्गे-
लिङ्गविशिष्टस्येति परिभाषामनाश्रित्येदं तथा हि प्रातिपदिकत्व-
तद्वाप्यधर्माणां स्त्रीप्रत्ययविशिष्टे बोधनमिति “बङ्गब्रीहैरुधस”
इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । वक्ष्यमाणसमाधानेन ‘समाधानादेकदेश्युक्तावच

१ अ ४। पा १। सू १२० ॥

२ परिभाषेन्दुश्रे - १२ ॥

३ अ ४। पा १। सू २५ ॥

४ ‘सर्व’ । इ ॥

त्येवं तत् ॥ ईयसो बङ्गब्रीहौ पुंवद्वचनम् । वा । ईयसो बङ्गब्रीहौ पुंवद्भावो
वक्तव्यः । बङ्गः श्रेयस्योऽस्य बङ्गश्रेयसी । विद्यमानश्रेयसी ॥ पूर्वपदस्य च
प्रतिषेधे । गोसमासनिवृत्त्यर्थम् । वा । पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
किं प्रयोजनम् । गोसमासनिवृत्त्यर्थम् । गोनिवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थं च ।
गोनिवृत्त्यर्थं तावत् । गोकुलं गोक्षीरं गोपालक इति ॥ समासनिवृत्त्य-

१५८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(गोस्त्रियोपसर्जनस्य । १। २। ४८ ।) * (अ. १। पा. १। आ. १)

नात्यादृतं भगवतेति बोध्यम् ॥ ननु श्विगुरित्यादौ गोमस्य
प्रातिपदिकस्योपसर्जनत्वाभावाद्गुहाप्राप्तिरत आह

उपसर्जनेति । (कै)

श्रुतत्वादिति भावः ॥

गोस्त्रियौ इति । (कै)

गोस्त्रीप्रत्ययान्तावित्यर्थः ॥

न तु सूचस्येति । (कै)

वस्तुतः सूच शेषत्वेऽपि न क्षतिः । “येन विधिः” “असमाचे
निष्कादिभ्यः” इति सूचभाष्ययोरस्याः प्रत्ययविधिविषयतायाः
सूचोपात्तान्तादिशब्दविषयतायाश्च बोधितत्वेनास्य भाष्यस्यैकदेश्य-
क्तित्वावश्यकत्वात् वक्ष्यमाणसमाधानेनास्यापि परिहारः । तच्च
गोशब्दांशेऽप्यावश्यकमिति ध्वनयन्नाह

अगोपुच इति । (कै)

ततस्तत्पुरुषादिति समासान्त निषेधः ॥ भाष्ये

अप्रधानमुपसर्जनमिति । (भा)

१ अ १। पा १। सू ७२ ॥

२ अ ५। पा १। सू २०।

र्थम् । राजकुमारीपुत्रः सेनानौकुमारीपुत्र इति । किमुच्यते समास-
निवृत्त्यर्थमिति न पुनरसमासोऽपि किञ्चित् पूर्वपदं यदर्थः प्रतिषेधः
स्यात् । स्वन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ऋसो भवतीत्युच्यते न चान्तरेण
समासं स्वन्तं प्रातिपदिकमुपसर्जनमस्ति । ननु चेदमस्ति । खट्वापादः

(अ. १। पा. २। आ. २) • (गोस्त्रियोपसर्जनस्य । १। २। ४८ ।)

अत्र सूत्रे सम्भवसत्त्वात् लौकिकार्थसमानाधिकरणग्राह्यस्यैव ग्रहणमिति भावः । केवललौकिकस्य ग्रहणे तु गार्गी चासौ वृन्दारिका चेति गार्ग्यवृन्दारिका इत्यादौ वृन्दारिका (“इत्यादौ वृन्दारिका” इति नास्ति क पुस्तके) शब्दस्य गुणशब्दत्वादप्रधानत्वा-
दुत्तरपदत्वान्तदन्तस्य समासप्रातिपदिकत्वाच्च ह्रस्वप्रसङ्ग इति दिक् ॥

यं प्रतीत्यादि । (भा)

यदर्थं प्रति यदर्थस्याप्रधानत्वं तद्बोधकस्य चेत्तद्बोधको गोश-
ब्दादिरन्तो भवतीत्यर्थ इति कैयटानुसारिणः । परे तु “प्रथमा-
निर्दिष्टम्” (१। २। ४२) इति सूत्रोक्तरीत्या येन शब्देन समास-
विधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तस्य तं प्रत्यप्रधानत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रत्या-
सत्त्या तत्समासप्रातिपदिकान्तस्यैव ह्रस्व इति भाष्यार्थः । अत एव
“यं प्रति यदिति” भिन्नलिङ्गनिर्देश इत्याहुः ॥ वार्त्तिकेन यथा न
सिद्ध्यति तथोपपादयति

चिपदे इति ॥ (कै)

द्विगुसमास इति । (कै)

अत एव तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं कपि कृते स्त्रीप्रत्य-
यान्तत्वाभावादाह

मात्रापाद इति । एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात् प्राप्नोति । उभयत
आश्रये नान्तादिवत् ॥ गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । गोऽन्तस्य प्रातिपदिक-
स्योपसर्जनस्य ऋखो भवतीत्युच्यते न चैतद्गोऽन्तम् । ननु चैतदपि व्यपदेशि-
वद्भावेन गोऽन्तम् । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ॥ समासनिवृत्त्यर्थेन
चापि नार्थः । स्व्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ऋखो भवतीत्युच्यते

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

कपः प्राक् प्राप्तौ ह्रस्वः “कपि चे”ति वार्त्तिकेन कथं निवर्त्येत
अत आह

कपीति चेति ॥ (कै)

इन्द्रस्योभयपदार्थप्रधानत्वेनानुपसर्जनत्वादाह

समासार्थे इति । (कै)

उद्धृतावयवभेदसमूहः समासार्थः । तत्रावयवौ च प्रधानमित्यर्थः ॥
नन्वेवमपि शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावात् कथं प्राप्तिरत आह

प्रथमेति ॥ (कै)

परे तु अत्रैकविभक्तौत्युपसर्जनत्वं समासोपेक्षया च तत्र नियत-
विभक्तिकत्वं इन्द्रस्य प्रथमान्तानामेव न परिनिष्ठितविभक्त्या वाक्ये
प्रत्येकमेव कर्मत्वकरणत्वाद्यवगत्यासमासे च समुदाये एव तदवगत्या-
समाससमानार्थत्वाभावेन तस्य वाक्यत्वाम्भवात् । अत एव यदग्नये च
प्रजापतये च इत्यादौ वाक्ये, प्रत्येकमेव देवतात्मग्रीषोमावित्यादौ

प्रधानमुपसर्जनमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ । तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यम् यं
प्रति यदप्रधानं तस्य चेत् सोऽन्तो भवतीति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।
उच्यमानेऽपि हि प्रतिषेध इह प्रसज्येत । पञ्चकुमार्यः प्रिया अस्य
पञ्चकुमारीप्रियः । दशकुमारीप्रिय इति ॥ कपि च । वा । कपि च
प्रतिषेधो वक्तव्यः । बज्रकुमारीकः । बज्रदृषलौकः (५। ४। १५३) ॥
इन्द्रे च । वा । इन्द्रे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुक्कुटमयूर्यौ ॥ उक्तं वा ।
वा । किमुक्तम् । कपि तावदुक्तं “न कपि” (७। ४। १४) इति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६१

(अ. १। पा. २। आ. २)

(गोस्त्रियोत्पसर्जनस्य । १। २। ४८ ।)

समासे च समुदितस्यैवेति व्यवस्था सिध्यति ध्वनितं चेदं “न
रिषन्नुद्योः” इति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्याम इत्याहुः ॥

प्रियं ग्रामणि इति । (भा)

तस्य नपुंसकत्वप्रदर्शनाय ब्राह्मणकुलमित्यस्योपन्यासः । अत्र
नपुंसकद्वयत्वस्यापि निषेधः स्यादित्यर्थः । प्रकल्प्य चापवादविषय-
मिति न्यायेन पूर्वमपि द्वयो न स्यादिति तात्पर्यम् ॥

समासान्त इतीति । (कै)

कवन्तरङ्गतर इति वक्ष्यमाणोभिप्रायः ॥

बहुयवागूक इति । (कै)

यवागूशब्दो दीर्घान्त इति “ऊङुतः” (४।१।६६) इत्यस्याप्राप्तेः ।
स न स्त्रीप्रत्ययान्त इति भावः ॥ विशेषापेक्षयावहिरङ्गत्वेऽप्याह

नद्युत्तरपदमिति ॥ (कै)

ननु द्वयोः स्पर्धमानयोरेकस्य बहिरङ्गत्वेतदपेक्षमन्यस्यान्तरङ्गत्व-
मिति प्रकर्षाभावादातिशयिकोऽयुक्तोऽत आह

१ अ ८ । पा २ । सू ८ ॥

प्रतिषेध इति । नैतदस्युक्तम् । “केऽणः” (७। ४। १३) इति या
ङ्गस्यप्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधः । कुत एतत् । अगन्तरस्य विधिर्वा भवति
प्रतिषेधो वेति । अत्र प्रश्नं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते या च यावतीं
ङ्गस्यप्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेध इतीहापि तस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत । प्रिय
ग्रामणिब्राह्मणकुलमस्य प्रियग्रामणिकः । प्रियसेनानिकः ॥ इदं तर्ह्युक्तम्

परेति । (कै)

यदि भवान् इच्छत्वमन्तरङ्गं मन्यते तदा ततोऽप्यन्तरङ्गतः
कवित्थर्थः ॥

ततश्चावयवापेक्षत्वादिति । (कै)

समासशब्देन तदर्थमुत्तरपदं लक्ष्यत इति भाव इति कश्चित् ।
वस्तुतस्तु समासार्थं विग्रहवाक्यं लक्ष्यत इति भाष्याशयः । तथैवा-
न्यत्र द्रष्टृत्वात् । येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवतीति
वाक्यशेषेस्त्वारस्याच्च । एवं चान्तरङ्गतत्वं स्पष्टमेव कैयटेऽप्यवयवा-
पेक्षत्वादित्यस्यावयवगतप्रातिपदिकसंज्ञापेक्षत्वादित्यर्थः । समासान्त-
विधायकानां च तत्तत्समासार्थविग्रहवाक्यान्नावयवः श्ररदादिप्राति-
पदिकात् परः प्रत्ययः इत्यर्थ इति भावः ॥ “समुदायापेच” इत्यस्य
च समुदायगतप्रातिपदिकापेच इत्यर्थः (“पर” इत्यारभ्य “इत्यर्थः”
इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके) । एवं च समाससंज्ञापेचसमुदायगत-
प्रातिपदिकत्वात् पूर्वमेव समासान्त इत्यन्तरङ्गत इति भावः ।
“अन्तः” (६।२।१४३) इति सूत्रस्यभाष्यात् समासावयवत्वस्यैव
प्रतीतेः । न तावत्तेषामिति कपः प्रथममित्यर्थः ॥

अन्यत् (भा)

समासशास्त्रम् । कवन्तादिति । तच्छास्त्रवैयर्थ्यमिथा तद्भवनकाशं

कपि कृतेऽनन्तत्वाद् ऋत्वत्वं न भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । कप्-
क्रियतां ऋत्वत्वमिति किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वात् कप् । अन्तरङ्गं ऋत्व-
त्वम् । अन्तरङ्गतः कप् । ननु चार्थं कप् समासान्त इत्युच्यते । तादर्थ्या-

प्रतीकत इत्यर्थः । अन्यथा समासशास्त्रस्य कवपेचत्वेन तत्प्रती-
कोक्तेरसङ्गतिः । एवं च कपा समकालं तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञा
कपसादाक्यान्तावयवत्वेन समासप्रातिपदिकावयवत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्य
तदन्तत्वाभाव इति भावः ॥

प्राधान्यादिति । (कै)

इदं “परवलिङ्गम्” (२। ४। २६) “चार्थेदन्धः” (२। २। २८)
इति सूत्रे भाष्यविरोधात् “दन्धे च प्रतिषेधः” इति वार्त्तिक-
विरोधाच्च चिन्त्यम् । तस्मादचनारम्भ एव ज्यायान् । ध्वनितं चेदम्
अन्वर्थत्वमुक्त्वा “दन्धे चेति” निषेधं वदता दूषयिष्यमाणसमाधा-
नोक्त्वा च भगवतेति बोध्यम् ॥

शब्दशब्दार्थाविति । (भा)

परिहारस्तु परमयुवतिरित्यादौ तिप्रत्ययद्वयापत्त्या तत्रैव भाष्ये
दूषित इति दिक्

ताच्छब्दं भविष्यति । येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवति कथं
तावत् प्रतीकते ॥ इन्देऽप्युक्तम् । किमुक्तम् । “परवलिङ्गमिति शब्द-
शब्दार्थौ” (वा—२। ४। २६) इति । तत्रौपदेशिकस्य ऋसत्वमाति-
देशिकस्य अवयवं भविष्यति ।

‘लुक् तद्धितलुकि । १ । २ । ४६ ॥

ननु “उपसर्जनस्य” इति अत्र वर्त्तते तच्च अवन्तिभ्यां “वृद्धे”
 (४।१।१७१) इति “अङः” कुरोः “कुरुणादिभ्यः” (४।१।१७२)
 इति “ण्यस्य” च तद्राजस्य “स्त्रियामवन्ति कुन्तिकुरुभ्यश्च” (४।१।
 १७३) इति लुकि “इतो मनुष्य” (४।१।१५) इति “जडुतः”
 (४।१।१६) इति च डौबूङोः कृतयोः स्त्यपत्यवृत्तौ स्त्रीप्रत्यया-
 न्तस्थानुपसर्जनत्वान्तद्धितलुगनन्तरं स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेस्तत्परत्वाभावाच्च
 कथं लुक् प्राप्तिरत आह

अवन्तीत्यत्रेति । (कै)

उपसर्जनसम्बन्धिस्त्रीप्रत्ययस्य लुगित्यर्थस्तद्धितलुकीति च यत्
 सप्तमी इत्याशयेन चोद्यमिति भावः ॥ नास्ति लुक्परो यस्मात्
 स्त्रीप्रत्ययादित्यलुक्परत्वादित्यस्यार्थः ॥

१ तद्धितलुक्प्रवन्त्यादीनां प्रतिषेधः । वा । तद्धितलुक्प्रवन्त्यादीनां प्रति-
 षेधो वक्तव्यः । अवन्ती कुन्ती कुरुः ॥ तद्धितलुक्प्रवन्त्यादीनामप्रतिषेधो
 ऽलुक् परत्वात् । वा । तद्धितलुक्प्रवन्त्यादीनामप्रतिषेधः । अन्वयकः प्रति-
 षेधोऽप्रतिषेधः । लुक् कस्मात् भवति । अलुक् परत्वात् । लुकीत्युच्यते न
 चात्र लुकं पश्यामः ॥ लुकीति नैया परसप्तमीशक्या विज्ञातुं न हि लुका
 पौर्वापर्यमस्ति । का तर्ही । सत्सप्तमी । लुकि सतीति । सत्सप्तमी चेत्
 प्राप्नोति ॥ एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् ।
 उपसर्जनस्येति वर्त्तते । न च जातिरुपसर्जनम् ॥

कृते इति । (कै)

एवं च न तत्परत्वं आदेरिति भावः ॥ कथं तर्हि वार्त्तिक-
कृता लुक्परत्वादित्युक्तं तत्राह

बुद्धीति ॥ (कै)

उपसर्जनसम्बन्धिन इत्यर्थाच्च च जातिरुपसर्जनमित्ययुक्तमत आह

उपसर्जनेति । (कै)

सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यमन्याय्यमिति भावः ॥

इह लुग्निधायके

स्त्रीत्वयुक्ता प्राधान्येनेति । (कै)

एवं च प्रधानजातिगतस्त्रीत्वाभिधायीप्रत्ययो नोपसर्जनमिति
भावः ॥ स्वयं लुगभावे हेत्वन्तरमाह

अप्रातिपदिकत्वाच्चाह ह्रस्वाभाव इति । (कै)

अचावन्तीत्यादौ ह्रस्वपदेन ह्रस्वप्रयोजको लुगुच्यते लौलुकि
हि अवन्तिरिति ह्रस्वमवतिष्ठत इति तत्प्रयोजकता लुको बोधा ।
तद्धितलुकि (तद्धितान्तात् स्त्रीलुकिं इत्यधिकम् क पुस्तके)
स्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकावयवस्य प्रत्यासत्त्या स्त्रीप्रत्ययस्य लुगिति
सूचार्थः प्रकृते च न तत्त्वम् । तद्धितान्तात् स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेरिति
भावः ॥ “गोस्त्रियोः” (१।२।४८) इति ह्रस्वस्य तु नात्र प्राप्तिः ।
तत्र शास्त्रीयोपसर्जनस्य ग्रहात् । यथा चैतत्तथोपपादितम् । कश्चित्तु
लुगभाव इत्येव पाठः ॥ नन्वेवं कथम् “आमलकम्” इत्यादौ
लुगत आह

आमलेति ॥ (कै)

तद्धितान्तत्वादिति । (कै)

मयटो लुकि प्रत्ययलक्षणेनेति भावः ॥ ननु लिङ्गविग्रिष्टपरि-
भाषया प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तावयववन्नीत्यत्र दोषोऽत आह

लिङ्गेति । (कै)

लिङ्गविग्रिष्टोपादानेऽपि तत्परिभाषाप्रवृत्तौ बाधकाभावेन
भाव्योक्तसमाधिरेव युक्त इति बोध्यम् ॥

इद् गोण्याः । १ । २ । ५० ॥

पञ्चभिर्गोणिभिः क्रीतः इति द्विगौ क्रीतार्थठको लुकि “लुक्
तद्धित” (१।२।४८) इति लुगपवादभूतमिदं सूत्रम् । तत्रानेन
लुको निषेधे एकविभक्तीत्युपसर्जनत्वाद् इत्यनेन सिद्धे इद् ग्रहणं
व्यर्थमिति बोध्यम् । समाधत्ते भाष्ये

इति वा वचने तावदिति । (भा)

इच्छन्तोऽन्तौ न शब्दोन्तौ च तावदेव न तु माचाप्यधिकेति
तदर्थः । “लुकि” । स्त्रीप्रत्ययलुकि ॥

१ इद्गोण्या नेति वक्तव्यं ऋसता हि विधीयते ।

इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥

गोण्या इत्वं प्रकरणात् सूत्राद्यर्थमथापि वा ॥

सिध्यत्येव ह्रस्वत्वमिति । (कै)

गोवक्ष्यणीत्यादौ ह्रस्ववारणाय शास्त्रीयोपसर्जनस्यात्र यहा-
स्मिन्मिदम् भाष्यन्तु यथाश्रुतं रमनीयमेव ॥

तदापि प्रथमेति । (कै)

“प्रस्थादिभ्यः” परिच्छेदकवाचिभ्यः प्रमेयविवक्षायां प्रथमां
बाधित्वा तद्धितः प्राप्नोति तदविवक्षायां प्रातिपदिकार्थत्वादेव
सिध्यतीति व्यर्थं तदित्याशङ्क्य तद्धितमन्तरेणापि “यदा परि-
माणे”त्यादि प्रातिपदिकार्थसूत्रे वक्ष्यतीति भावः ॥ न चानुप-
सर्जनत्वादित्यमपि न प्राप्नोति तस्येहासंबन्धादिति भावः ॥

अभेदोपचारेणेति । (कै)

गेष्थेव त्रीह्य इत्याहार्यं बुद्ध्या गोणीशब्दस्य प्रमेयवृत्तितया
लाक्षणिकत्वेनानुपसर्जनत्वमित्यर्थः ॥ तत्र शङ्कते

सर्वत्र तर्हीति ॥ (कै)

तेन यचेति । (कै)

लाक्षणिकस्याप्युपसर्जनत्वं मन्यते । एवं हि गोणीपदसंज्ञाया-
मपि ह्रस्वापत्तेस्मिन्नोऽयं कैयटः । तर्हि ह्रस्वत्वेनैव सिद्धे व्यर्थं
इद्विधिः स्यादत आह

ह्रस्वत्वं त्विति ॥ (कै)

अप्रातिपदिकत्वादिति । (कै)

गोणीशब्दस्य व्यक्तत्वादिति भावः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-

१६८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(इद् गोण्याः । १ । २ । ५० ।)

(अ. १ । पा. २ । आ. २)

विशिष्टस्यापि यद्वा “दमातिपदिकत्वादि”ति चिन्त्यम् । ननु लुका
विच्छिन्नत्वात् कथं ब्रह्मानुवृत्तिरत आह

गोस्त्रियोरिति ॥ (कै)

लुगपवाद (कै)

इत्यनेनोपसर्जनस्येत्यनुवृत्तिं दर्शयति

तच्च इत्थमिष्यते इति । (कै)

तच्च न सिध्यतीति शेषः ॥ 'इत् यद्वहणे यथा सिध्यति तदाह

योगेति ॥ (कै)

इद् इति (भा)

एको 'गोलुगपवादायः ॥

गोण्या इति । (भा)

द्वितीयस्तस्यासार्वचिकत्वायेति नातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ ननु
अस्य लुगपवादत्वे यच्च प्रमेयलक्षणया गोणीशब्दप्रयोगस्तच्च लुग-
भावादित्वमपि न स्यादत आह

गोणौरिति ॥ (कै)

लोपेनेति । (कै)

लुकेत्यर्थः ॥ एवं च कैयटस्य पूर्वापरविरोधोऽपि द्रष्टव्यः । अत्र
पक्षे लक्षणाया गोणी इति दीधानस्यैव द्रष्टृत्वादित्याहुः ॥

‘लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने । १। २। ५१ ॥

पदार्थानवगमे तद्भाववर्त्यावगन्तुं न शक्यतेऽतः सूचार्थमाह

प्रकृतीति । (कै)

युक्तशब्देन प्रकृत्यर्थ उच्यते स हि प्रत्ययार्थेन युक्तो भवति । प्रकृतौ यादृशं लिङ्गसंख्याप्रयुक्तं कार्यं तत्प्रत्ययार्थप्रतिपादिकायां तत्रातिदिश्यते इति तात्पर्यं व्यक्तिर्लिङ्गं वचनं संख्या ॥ न च पुष्पः फलवान् वनस्यतिः । तथा च शिरोषस्य कथं वनस्यतिलं यद् ग्रामेऽतिदिश्येतेत्यत आह

फलीति ॥ (कै)

अस्यापुष्प इत्यादिः । फलाभावेऽपि इत्यस्यापुष्पफलाभावेऽपीत्यर्थः । यदा शिवीनां फललाभावं मन्यते । एवं च वनस्यतिशब्देन वृक्ष एवोच्यत इति भावः ॥ १७४५५ प्रकृत्यर्थधर्मत्वाभावात् कथमतिदेशोऽत आह

प्रकृत्यर्थेति ॥ (कै)

व्यतिरेकस्य (कै)

सम्बन्धस्य ॥ शब्द्या एव प्रसङ्गे हेतुमाह

१ प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम् ।

वक्तुश्च कामचारः प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसंख्ये ये ॥

२ यथाः । इ ॥

तचेति । (कै)

युक्तशब्देन प्रकृतिरुदसिक्लमेकवचनादिप्रत्ययाश्च लुपि सति भवन्तीति सूचार्थः । अर्थशब्दयोरभेदाच्च सिक्लस्य प्रकृतिनिष्ठत्वमेवं चोपस्थितत्वान्तस्या एवातिदेशः प्राप्नोतीति भावः ॥ ननु वचनमिति पारिभाषिकसंज्ञाभावान् “नेदम्” इत्यसङ्गतमत आह

एकवचनादीति ॥ (कै)

अनुनिष्पादीति । (कै)

नान्तरीयक इत्यर्थः ॥ भाष्ये

अन्वर्थेति । (भा)

शौकिकः संख्यारूपोऽर्थो वचनशब्देनोच्यत इति भावः । अन्वर्थत्वम् अत्र श्लोकप्रसिद्धार्थत्वम् ॥ नन्वेवं षष्ठ्यप्युच्यते इति अनुपपन्नमत आह

षष्ठीशब्देन चेति ॥ (कै)

ननु लुपो भावस्य कथमभिधायकत्वं किं च लुपा दूरभवार्थोक्तावपि षष्ठ्यर्थस्य कथमुक्तिरन्त आह

लुप् सहचरितेनेति । (कै)

तेन हि 'स्वसम्बन्धदूरभव उच्यते इति भावः ॥ तदाह

अभिहित इति ॥ (कै)

व्यतिरेकाभाव इति । (कै)

भेदनिबन्धनसम्बन्धत्वाभाव इत्यर्थः । शेषत्वाच्च इति यावत् ।
कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि शेषः ॥ षष्ठ्यतिदेशाभावेन
प्रातिदेशिकौत्थयुक्तमत आह

संख्यायामिति । (कै)

चेत्यर्थः इति । य इयांस्तु विशेषः ॥ वाक्ये भिन्नोपस्थिति-
विषयतया वृत्तौ चैकोपस्थितिविषयतयेति उत्तरार्थं पञ्चान्तरा-
प्रतीतेः कामचार इत्ययुक्तमत आह

चशब्द इति । (कै)

तथाच तेन पञ्चान्तरद्योतनमस्तीति भावः ॥ भाष्ये उक्तश्लोकस्य
व्याख्यानं “प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिः” इत्यादिकामचारविषये
एकतरपक्षग्रहणे विनिगमकाभावोऽत आह

प्रत्यासत्त्येति ॥ (कै)

तदुक्तं भाष्ये

वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयते इति । (भा)

वृत्तिप्राक्कावच्छिन्नार्थनिष्ठलिङ्गसंख्ययोरतिदेश उतवृत्ति-
कालावच्छिन्नयोरिति संग्रहः । तत्राद्ये संख्यायाः षष्ठीप्रतिपाद्य-
सम्बन्धवदर्थनिष्ठत्वात् तादृशयोरेवातिदेशे षष्ठी स्यादिति बोध्यम् ।
द्वितीयमादायोत्तरं तच्च प्रातिपदिकप्रतिपाद्ये सम्बन्धवदर्थनिष्ठत्वात्
तादृशयोरेवातिदेशे प्रातिपदिकार्थमात्रत्वात् प्रथमैव । अतिदेशस्य
वृत्तिनिष्ठत्वात् तद्वतयोरेवातिदेशे एकनिष्ठत्वं प्रत्यासत्तिरिति

(लुपियुक्तवद्वक्तिवचने । १। २। ५१ ।) (व्य. १। पा. २। व्या. २)

बोध्यम् ॥ ननु वृत्तावुपसर्जनार्थस्य संख्याभेदानवगतेः कथं तत्काशा-
वस्थिश्च तदतिदेशोऽत आह

वृत्ता उपेति । (कै)

आदेशात् “तवकममकावेकवचन” इति विहितात् तत्र
सम्बोध्यत्वादिनैकस्यैवोपस्थितिर्नैकत्वेनेति तत्त्वम् ॥

तथेहेति । (कै)

शिरीषा ग्राम इति बह्वचनात् तत्प्रकृत्यपि शिरीषत्वेनाने-
कोपस्थितिर्न तु बह्वत्वेनेति तत्त्वम् अन्यथातिदेशप्राप्त्या तदनुप-
पत्तिरिति भावः ॥ ननु संख्यातिदेशेऽपि तन्निबन्धना षष्ठी कस्मा-
न्नेत्यत आह

वृत्तावुपसर्जनमिति ॥ (कै)

व्यतिरेकाभावादिति । (कै)

तदतिदेशस्तु न मानाभावादिति भावः ॥

अथवा प्राग् वृत्तेरिति । (कै)

इदमयुक्तं प्रत्यामत्तिवाधापत्तेरित्याहुः ॥ ननु तद्धितार्थस्यैकत्वा-
देकवचननिवृत्तयेऽवस्थाश्रयणीयोऽतिदेशोऽत आह

अन्तरेणापीति ॥ (कै)

‘भाष्यवार्त्तिकयोगाप्रयोगयोर्वीजमाह

अभेदमिति ॥ (कै)

लिङ्गसंख्ययोरिति । (कै)

विशेष्यमात्रगतलिङ्गसंख्ययोर्विशिष्टगतलिङ्गसंख्ययोस्त्यर्थः ॥

पठितमिति । (कै)

अभिधेयस्य व्यक्तीति पठितमित्यर्थः ॥

वतिनेति । (कै)

विशेष्यमात्रवाचकयलिङ्गसंख्याप्रयुक्तं कार्यं दृश्यते तद्देवा-
न्यत्र विशिष्टवाचकेऽपि दृश्यते तथा प्रकृतेऽपि स्यात् तद्वारणार्थं
सूत्रमिति भावः ॥ अभिधेयं विशेष्यं अभिधानशब्दस्य वाचकपर्या-
यत्वादभिधानवदित्ययुक्तमत आह

उपसर्जनमिति ॥ (कै)

तत्र योगं दर्शयति

तेन हीति ॥ (कै)

प्रधानार्थः । (कै)

तदा स्कान्दितस्वार्थः ॥

तस्य चेति । (कै)

त्रिलिङ्गोऽयं शब्द इत्यादिप्रयोगदर्शनादिति भावः ॥ भाष्ये

लुपोऽदर्शनसंज्ञित्वादिति । (भा)

लुपः लुप्शब्दस्य ॥ ननु लुपीत्यनेन प्रत्ययार्थो वाच्य इत्यत

आह

अदर्शनसंश्रित्वादिति । (भा)

वज्रप्रोहिः ॥

न वाऽदर्शनस्येति । (भा)

लुपर्यादर्शनस्येत्यर्थः ॥ अशक्यत्वे हेतुमाह

अभावेति । (कै)

स्वरूपसङ्गावे शब्दावाच्चेऽतिदेशो शक्य इति भावः ॥

साहचर्यादिति । (भा)

लुपशब्देन लुपो यः स्थानी प्रत्ययस्तदर्थो लक्ष्यते युक्तार्थस्य
चिह्नसंख्ये लुप्स्थानिप्रत्ययार्थेऽतिदिश्येत इति तात्पर्यम् ॥

युक्तः (कै)

सम्बन्ध इति ॥ “प्रकृत्यर्थ” इत्युच्यते । तच्च केन युक्त इत्या-
काङ्क्षायां उपस्थितत्वानुवर्त्यस्यैव सम्बन्धः स्याद् न च तदर्थादर्शनेन
कस्यचिद् योग इति युक्तपदार्थाप्रसिद्धिरतोऽपि तत् स्थानिप्रत्य-
यार्थत्वाल्लभ इत्यर्थल्लभ इत्यर्थकं भाष्ये

योगाभावाच्चेति ॥ (भा)

ननु एवमपि उद्धृताद्यवयवसमूहस्यैव इन्द्रार्थत्वेन द्विवचनमेव
स्यादिति वज्रवचनसिद्ध्यर्थोऽतिदेशः स्यादत आह

वर्त्तिपदेति ॥ (कै)

मधुरा पञ्चाला इति (भा)

भाष्ये उदाहृतत्वादिह समाशशब्देनेतरेतरद्वन्द्व एवाभिधीयते ।

(अ. १। पा. २। आ. २)

(विशेषणानां चाजातेः । १। २। ५२ ।)

उत्तरसंख्याया पूर्वसंख्याबाधादतिदिष्टसंख्यामादाय बह्वचनं लुब-
न्तस्य पूर्वपदत्वेतिदेशाभावाद्बिवचनमेवेति भावः ॥

अत एव (कै)

वर्त्तिपदार्थप्राधान्यादेव समासे बह्वचनान्तप्रकृतिकलुबन्तार्थे
चेदतिदेशस्तदोत्तरपदस्यैवेति वार्त्तिकार्था न तु उत्तरपदस्य
चेद्बह्वचनान्तस्यैवेत्यर्थ इति भावः । बह्वचनग्रहणं तु अबह्वच-
नान्तलुबन्त पूर्वपदस्य नियमेन व्यावृत्तिर्माभूदिति तेन गोद-
मधुरा इति भवति न तु गोद मधुरे इतीत्याहुः ॥

विशेषणानां चाजातेः । १। २। ५२॥

परिच्छेदकमत्र विशेषणं तचासमस्ताया जातेर्विशेषणानामित्य-
नेन कथमन्वयोऽत आह

असमर्थेति । (कै)

एवं च नञ् इवोत्तरपदार्थस्याप्यन्यत्रान्वयो न दोषायेति भावः ।
पूर्वसूत्रेण प्रकृत्यर्थगतलिङ्गसंख्ययोर्बुबर्थेऽतिदेशान्तद्विशेषणानामपि
सिद्ध एवातिदेशः । लुबर्थविशेषणानां स्वविशेष्यगतलिङ्गवचनयो-
रचितत्वात् । सूत्रं तु जातिप्रतिषेधार्थं तत्र सन्देह इति तात्पर्यम् ।
भाष्ये

सुभिद्य (भा)

इत्यादि ॥

न सिध्यतीति । (भा)

तेषां जनपदविशेषणत्वेऽपि तद्वारा लुबन्तविशेषणस्यापि सत्त्वेन
वङ्गवचनमेव स्यादौद्दृग्विशेषणेषु विध्यर्थमेव विशेषणानामित्यंशः
स्यादित्याशयः ॥

यदा तु जातिः प्रक्रम्यते इति । (कै)

अत एव पञ्चाक्षाः सुभिच्चा जनपद इति पञ्चाक्षा जनपदः
सुभिच इत्येव च भवति जातौ प्रक्रान्तायां यद्विशेषणमुपनिपति
तं तज्जातिमेव साक्षादिशिनष्टीति भावः । “विशेषणानाम्” इत्यने-
नापि साक्षात्पुनर्विशेषणग्रहणमेवोचितमिति तात्पर्यम् ॥ जाति-
गुणसमभिव्याहारे जातेर्विशेष्यत्वनिश्चयमादाह

विशेष्यत्वेन वेति ॥ (कै)

शङ्कते भाष्ये

‘अथ किमर्थपुनरिदमिति । (भा)

“विशेषणानामि”त्येतदित्यर्थः ॥ उत्तरयति

‘जातिनिवृत्त्यर्थ इति ॥ (भा)

१ उपलब्ध भाष्य पुस्तकेषु ‘अथ’ इति नास्ति ॥

२ किमर्थपुनरिदमुच्यते । विशेषणानां वचनं जातिनिवृत्त्यर्थम् । वा ॥

विशेषणानामिति । (भा)

सुभिचादीनामित्यर्थः ॥

१समानाधिकरणत्वादिति । (भा)

अर्थस्य युक्तवद्भावे तदर्याभिन्ने अनियतलिङ्गसंख्ये सर्वत्रसिद्ध-
मिति तात्पर्यम् । अन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावोनेति विशेष्यलिङ्गादि-
गहिता नेत्यर्थः ॥

वृक्षोपनिपातेत्विति । (कै)

वदरीवृक्षो मधुर इति यथा ॥ एवं प्रकृतेऽपि रूपद्वये सिद्धे
व्यर्थं सूत्रमिति भावः ॥ पृच्छति

किं पुनरिति ॥ (भा)

उत्तरयति

१आविष्टेति ॥ (भा)

ननु जातेर्लिङ्गाश्रयत्वात्लिङ्गाविष्टाजातिरिति वक्तव्ये विपरीतो-
च्चारणमयुक्तमत आह

आविष्टमिति । (कै)

विशिष्यगृहीतमित्यर्थः ॥ एवं व्युत्पत्तौ जातेर्नियतलिङ्गोपा-
दानत्वेन तत्त्वं प्रतीयत इत्याह

नियतेति । (कै)

१ समानाधिकरणत्वात् सिद्धम् । वा ॥

२ किं पुनः कारणमन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति । आविष्टलिङ्गा
जातेर्युक्तमुपादाय प्रवर्तते उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशान्न तस्मिन्
जहाति ।

(विशेषणानां चाजातेः । १। २। ५२ ।)

(अ. १। पा. २। व्या. २)

यद्यपि जातिशब्दा अनियतलिङ्गा अपि दृश्यन्ते तथापि प्रकृताभिप्रायमेतत् ॥ ननु सर्वत्र सर्वलिङ्गसत्त्वात् कथं नियत-
लिङ्गत्वमत आह

सर्वचेति ॥ (कै)

शब्दव्यवहारगताविति । (कै)

व्यक्तिगतेति नोक्तं व्यक्तेरपि कस्याश्चिन्नित्यत्वात् । अत एव शब्दगतेति नोक्तम् । जातिरित्युपलक्षणम् । नियतलिङ्गशब्दमाचार्यस्य भाविन इति । भाविबुद्धिविषयस्येत्यर्थः ॥

गुणवचनानामिति । (भा)

‘जातिक्रियादिभिन्नानामित्यर्थः ॥ तेन शब्दं च लुपुपहन्तुम् इत्याद्युपपन्नं गुणाभेदेनगुणोपसर्जनगुणिवोधकानामाश्रयत आश्रय-
विशेषतो लिङ्गादिकमित्यर्थः । ‘अयं भाष्यस्तु कृतः सूत्रार्थः ॥

तन्निष्ठत्वादिति । (कै)

तन्निष्ठत्वेन गृहादित्यर्थः ॥

यदा तु जातीति । (कै)

यथा वदरीवृक्ष इत्यादाविति भावः ॥ ‘मनुष्यलुपीत्यस्य युक्त-
वद्भाव (१।२।५१) प्रतिषेधत्वे “चञ्चा” इत्यसङ्गतमित्यत आह

विशेषणानामिति । (कै)

लुबन्तस्य तु भवत्येवेति भावः ॥

१ जातिक्रियाभिन्नानामित्यर्थः । इ ॥

२ ‘अयं’ इत्यारभ्य “सूत्रार्थः” इत्यन्तं नास्ति । इ पुस्तके ।

३ मनुष्यलुपि प्रतिषेधः । वा । मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । चञ्चाभि-
रूपः । वन्निका दर्शनीयः ॥

(अ. १। पा. २। आ. २) (तदग्निष्यं संज्ञाप्रमाणात्वात् । १। २। ५३ ।)

अभिधेयाश्रय इति । (कै)

विशेष्यगतं यत्पुनरुक्तवद्भावेन लिङ्गं विशेषणे प्राप्तं तस्यायं उप-
स्थितत्वात् निषेध इति विशेष्यभूतार्थगतं पुंलिङ्गमत्र भवतीति
भावः । एतेन “मनुष्यं लुपि” इत्यनेन विशेषणानां विशेष्यगत-
लिङ्गादिनिषेध इति^१ ॥ ^२“अभिरूप” इत्यत्र भाष्यकारवचनादेव
पुंस्त्वमिति बोध्यमित्यपास्तम् ॥

तदग्निष्यं संज्ञाप्रमाणात्वात् । १। २। ५३ ॥

तत् (भा)

युक्तवद्भावशास्त्रम् ॥ भाष्ये

कचिमा इति । (भा)

शास्त्रज्ञता बोधितसङ्केता इत्यर्थः ॥ कचिमसंज्ञायज्ञे हेतुमाह

१ वार्त्तिकज्ञता सूत्रार्थस्योक्तत्वेन तस्यैवायं निषेध इति उभयोरपि
विशेष्यगतलिङ्गयोर्निषेधः । इत्यस्ति ह पुस्तके ॥

२ चक्षुःश्रुतिरूप इत्यत्र ॥

३ किं या एताः कचिमादिषु घभादिसंज्ञास्तत्प्रामाण्यादग्निष्यम् ।
नेत्याह । संज्ञानं संज्ञा ॥

३ किं या एता इति । भा । प्रत्यासत्त्याश्रयेण प्रश्नः । नेत्याहेति ।
प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यं वक्तवत् । न हि टिघुभादिसंज्ञानां प्रमाणात्वं युक्तवद्भाव-

३ “तत्” युक्तवद् वचनम् ॥ “अग्निष्यम्” अकर्त्तव्यम् । कुतः संज्ञानां
प्रमाणात्वात् । अयं भावः । पञ्चाला वरणा इत्यादयो न यौगिकाः । तन्नि-

(तदश्रियं संज्ञाप्रमाणत्वात् । १। २। ५३ ।) (अ. १। पा. २। आ. २)

प्रत्यासत्तीति ॥ (कै)

सामर्थ्यमिति । (कै)

प्रकरणाक्षिप्तं वक्ष्यदित्यर्थः ॥

अवगम इति । (कै)

भावे ङन्तो यौगिकः संज्ञाशब्द इत्यर्थः ॥ १“लुब् योगाप्रस्था-

१ लुबप्यश्रियः । “जनपदे लुप्” (४ ; २। ८१) “वरणादिभ्यः” (४। २। ८२) चेति । कुतः । योगस्यावयवार्थस्येह अप्रस्थानात् । अप्रतीतेः ॥ तथा चात्र “तस्य निवासः” (४। २। ६६) “अदूरभवश्च” (४। २ ; ७०) इति तद्धितो नैवोत्पद्यते किं लुपो विधानेन ॥

शास्त्रस्याश्रियत्वे हेतुरपपद्यते सम्बन्धाभावात् । संज्ञानमिति । भा । अव-
गमः सम्प्रत्यय इत्यर्थः । तत्र यथाऽऽपो दाराः सिकता वर्षाः इत्युक्ते लिङ्ग-
संख्याविशेषावगतिरुत्पद्यमाना प्रमाणात् । एवं पञ्चाना वरणा इत्यादावपि ।
न च पञ्चानादयो यौगिका अपि तु जनपदादीनां संज्ञान्ततो योगानवगमात्
तद्धितो नोत्पद्यते इति लुबपि न वक्तव्यः । तत्र सर्वेषां लिङ्गानां सर्वत्र-
भावात् । केन चिच्छब्देन प्रत्याय्यमानं वस्तु कस्य चिल्लिङ्गस्य अङ्गकमिति
दारादिषु नियतलिङ्गता सिद्धा । बहुत्वमप्यवयवगतं शक्तिगतं चान्यत्र
समारोप्यत इति संख्यायोगोऽपि सिद्धः । एकासिकता इत्याद्यपि श्रु-
प्रयोगदर्शनात् सिध्यति ॥

वासेऽपि देशान्तरे अप्रयोगात् । देशे तद्भासित्यधिकृत्यादूरभवे प्रत्ययविधा-
नाच्च । किन्तु संज्ञाशब्दा एते । ते च यल्लिङ्गसंख्यतया लोके प्रसिद्धान्तत्र
प्रमाणभृता एव । तदर्थप्रमाणाका इत्यर्थः । यथा आपो दारा वनं गृहाः
सिकता वर्षा इत्यादौ नेह शास्त्रेऽनुशासनमारथं तदर्थमपि मास्तु ॥

(अ. १। पा. २। आ. २) (तदग्रिथं संज्ञाप्रमाणात्वात् । १। २। ५३ ।)
नात्” (१। २। ५४) “योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात्” (१। २।
५५) इत्यनयोस्तात्पर्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दृढयौगिकत्वरूपवैष-
म्यपरिहारं ‘चाह

न चेति । (कै)

एवं च सिद्धप्रकरणं “जात्याख्यायाम्” इत्यादिसंख्याप्रकरणं च
पूर्वाचार्यामुरोधेन कृतमिति ध्वनितं सूत्रकृता सर्वं चेदं “कालो-
पसर्जने च” (१। २। ५७) इति न सङ्गृहीतम् ॥

योगानवगमादिति । (कै)

संप्रति विनापि क्षत्रिययोगं जनपदे पञ्चालशब्दा व्यवहार-
दर्शनादित्यर्थः ॥

तत्र सर्वेषामिति । (कै)

१ चकारो ह्यर्थे । यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं प्रमाणं बोधकं स्यात्तदा
तदभावे न दृश्यते । दृश्यते च सम्प्रति । विनैव क्षत्रिययोगं जनपदे पञ्चाल-
शब्दः । न च भूतपूर्वगतः । क्षत्रिययोगदेशे देशयोगाद्वा क्षत्रिये शब्द
इत्यत्र विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वापत्तेरिति भावः । अतो-
क्षादिवन्नानार्था एवैते इति तत्त्वम् ॥

२ ‘चाह’ इति नास्ति इ पुल्लके ॥

३ कालोपसर्जने च तुल्यम् । १ । २ । ५७ । अतीतायाः राज्ञेः पञ्चाङ्गेन
आगामिन्याः पूर्वाङ्गेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः । विशेषणमुपसर्जनमित्या-
दिक्रमेण काल उपसर्जनं च पूर्वाचार्यैः परिभाषितं तत्रापि तुल्यम् । अग्रि-
थत्वं समानमित्यर्थः । लोकप्रसिद्धत्वादेवेति भावः ॥

१ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणात्वात् । १ । २ । ५३ । प्रत्ययार्थप्रधान-
मित्येवं रूपं वचनमपि अग्रिथं कुतः अर्थस्य लोकतः एव सिद्धेः । आख्या-
तस्य क्रिया प्रधानतया व्यभिचाराच्च इत्यर्थः ॥

(जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् १। २। ५८ ।)

१ उपचयादिरूपस्य तस्य केवलान्वयित्वादिति भावः ॥ “वस्तु”
द्रव्यं लिङ्गसंख्याकारकाश्रयत्वं हि द्रव्यत्वमिति तदेव द्रव्यत्वानुप-
पत्तिपरिहाराय लिङ्गव्यञ्जकं शब्दस्तु करणमिति भावः । एवं च
दारपदार्थस्य स्त्रीत्वेऽपि शब्देन उपचयलक्षणं १ पुस्त्वमेव व्यज्यते ।
सर्वेषां सर्वत्र सत्त्वादिति तात्पर्यम् ॥

२ एका सिकतेति । (कै)

अयं प्रयोगो “हयवरट्” (शिवसू-५) सूत्रे भाष्ये एवमन्येऽपि ॥
अवादिविषयेऽपि शिष्टप्रयुक्ताः साधव इति ध्वनयन् आह
आदौति ॥ (कै)

१ जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचन- मन्यतरस्याम् । १। २। ५८ ॥

जातिवादिनो मते जातेरेकत्वात् बहुवचनार्थमावश्यकमिति द-
मयुक्तमित्यसङ्गतमत आह

१ उपचयापचयादि । इ ॥

२ पुरुषमेव । क ॥

३ ‘एका च सिकता’ इति ‘हयवरट्’ सूत्रस्य ‘सङ्ख्यातार्थवत्त्वाच्च’ इति
वार्तिकव्याख्यानावसरे उक्तं भगवता ॥

४ इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । बहुवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् ।
तद्यदेकवचने प्रासितये बहुवचनं शिष्यते एतदयुक्तम् । बहुव्येकवचनमिति

(अ. १। पा. २। व्या. २)

(जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । १। २। ५८ ।)

द्रव्यं त्विति । (कै)

जातेरुपलक्षणत्वं तु शक्यतावच्छेदकतया बोध्यम् । प्रकारान्तर-
मपि मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् ॥ जात्याख्यायां बहुव्येकवचनमित्यसङ्गत-
मत आह

अत्र पक्ष इति । (कै)

क्रियादिप्रवृत्तिनिमित्तकाश्च तद्भावार्था इति भावः ॥ द्रव्यवादे

उत्तरासङ्गतेराह

जातिपदार्थेति ॥ (कै)

नाम वक्तव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति । जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैका-
र्थ्यम् । वा । जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यं भविष्यति । यत्तद्
ब्रौह्मै ब्रौह्मत्वं यवे यवत्वं गार्ग्ये गार्ग्यत्वं तदेकं तच्च विवक्षितम् । तस्यैकत्वा-
देकवचनमेव प्राप्नोति । इध्यते च बहुवचनं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न
सिध्यतीति जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति
प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्रैकवचनादेश उक्तम् । वा । किमुक्तम् ।
ब्रौह्मिभ्य आगत इत्यत्र "घेडिति" (७। ३। १११) इति गुणः प्राप्नोतीति ॥
नैष दोषः । अर्थातिदेशात् सिद्धम् । वा । अर्थातिदेशोऽयम् । नेदं पारि-
भाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम् ।
बहुनामर्थानां वचनं बहुवचनमिति । यावद् ब्रूयादेकोऽर्थो बहुवद्भवतीति
तावदेकस्मिन् बहुवचनमिति ॥

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः । वा ।

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको ब्रौह्मिः सम्पन्नः सुभिर्द्धं करोति ॥
अस्मदो नाम युवप्रत्यययोश्च । वा । अस्मदो नाम प्रयोगे च प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ नाम प्रयोगे । अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं यज्ञ दत्तो ब्रवीमि ॥
युवप्रत्यययोगे । अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि । अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि ॥
युवग्रहणेनार्थः । अस्मदो नाम प्रत्ययप्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति ।
अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं वात्स्यो ब्रवीमि ॥ अपर आह । अस्मदः सवि-
शेषणस्य प्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं पटुर्ब्रवीमि । अग्निश्च

(जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । १। २। ५८ ।)

जात्याख्यायामेकस्मिन्निति । (भा)

यदैकार्थं तद्युक्तं सामान्याभिधानादिति योजना ॥ वार्त्तिकस्य
अत्र पक्षे 'आह दोषाद्यन्वयो विशेषणौभूता व्यक्तिद्वारकपरम्परया
जातावेवेति भावः ॥ अभ्युपगमत्वे हेतुमाह

बहुधिति । (कै)

अभिन्नस्याभावादिति पाठः । अत एवाभ्युपगमवादोयमिति
तात्पर्यम् ॥ कचि“त्वभिन्नस्य भावाद्” इति पाठः ॥ तदा जात्य-
ङ्गीकारे प्रमाणदर्शनमिदम् । अन्यथा गर्गनिष्ठजनकतानिरूपित-
जन्यत्वस्य प्रतीतिरिति व्यक्तिभेदात् । गार्ग्य इत्यनुगताकारप्रतीतिर्न
स्यादिति भावः ॥ नन्वेवं परिमाणभेदाद् द्रव्यभेदे न डित्यत्वादी-
नामपि जातिशब्दत्वेन तत्रापि बहुवचनं स्यादत आह

एकस्मिन्निति ॥ (भा)**सामर्थ्यमेव दर्शयति**

१ आह दोषाद्यन्वयो । का ॥

वा बहुवत्पृथक्त्वाभिधानात् । वा । अग्निष्ठो वा बहुवद्भावः । किं
कारणम् । पृथक्त्वाभिधानात् । पृथक्त्वेन हि द्रव्याण्यभिधीयन्ते । बहुवत्त्वे-
ऽर्थास्तत्र युक्तां बहुवचनम् । किमुच्यते पृथक्त्वाभिधानादिति यावतेदानी-
मेवोक्तं जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यमिति ॥ जातिशब्देन हि
द्रव्याभिधानम् । वा । जातिशब्देन हि द्रव्यमप्यभिधीयते जातिरपि । कथं
पुनर्जायते जातिशब्देन द्रव्यमप्यभिधीयत इति । एवं हि कश्चिन्महति
गोमण्डले गोपालकमासीनं पृच्छति । अस्त्यत्र काविद् गां पश्यसीति । स
पश्यति पश्यति चायं गाः पृच्छति च कां चिदत्र गां पश्यसीति नूनमस्य द्रव्य-
विवक्षितमिति । तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनं भविष्यति यदा
सामान्याभिधानं तदैकवचनं भविष्यति ॥

(अ. १ । पा. २ । आ. २)

(आत्माख्यायामेकस्मिन् बह्वचनमन्यतरस्याम् । १ । २ । ५८ ।)

जातिपदार्थेति ॥ (कै)

सर्वे शब्दा इति । (कै)

उक्तयुक्ता याचकादयोऽपि ॥ भाष्ये

तच्च विवक्षितमिति । (भा)

प्राधान्येनेति शेषः ॥ भाष्ये

ब्रौहिभ्य इति । (भा)

सूत्रे एकस्मिन्नित्येकशब्देन एकवचनं गृह्यते । भीमो भीमसेन इतिवत् सप्तमी च षष्ठ्यर्थे इति भावः । सप्तम्युपादानादतिदेश एवेत्युत्तरम् ॥ बह्वनामर्थानां वचनं 'बह्वचनमपि भवतीत्यत आह

बह्वनामिति । (कै)

कर्मणि ल्युट् । बह्वनामर्थानां सम्बन्धियदुच्यते तद्बह्वचनं तच्चोपस्थितत्वाद्वह्वत्वमेव ॥ तदाह

बहुत्वमेवोच्यते इति । (कै)

एकलरूपेऽर्थे शास्त्रीयो बह्वलरूपार्थस्य तादात्म्येनाहार्यारोप इति तात्पर्यम् । अत एव तद्विशेषणानामपि सिध्यति ॥

एवमिति । (कै)

अन्यथा तत्रापि “तिथ्यपुनर्वसू” (१।२।६३) इत्यत्र “जसि च” (७।३।१०६) इति गुणः स्यादिति भावः ॥ एकशब्दप्रयोग-विरोधात् बह्वचनप्राप्तेराह

एकस्यैवेति । (कै)

(जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । १ । २ । ५८ ।)

जातेरेकत्वावगतावेवातिदेशप्रवृत्तेरिति भावः ॥ भाष्ये प्रसङ्गाद्
“अस्मदो दयोश्च” (१ । २ । ५८) इत्यस्य प्रतिषेधमाह

अस्मदो नामेति ॥ (भा)

ननु द्रव्यपदार्थाश्रयेण प्रत्याख्याने “त्रौहिः सम्पन्न” इति
प्रयोगो न स्यादत आह

उभयेति । (कै)

कदाचिद्द्रव्यं प्रधानं कदाचिज्जातिः प्रधानमित्यर्थः ॥ भाष्ये

पृथक्त्वेनेति । (भा)

भेदेनेत्यर्थः ॥

जातिशब्देनेति । (भा)

जातिशब्दाभिमतनेत्यर्थः ॥ निःकृत्यजात्यभिधायकगोत्वादिशब्दे
तु नायं विधिरिष्ट इति भावः । तदाह

द्रव्यमपीति । (कै)

प्राधान्येनेति शेषः ॥ तदाह

तच्च कदाचिदिति । (कै)

जातिप्रकारकव्यक्तिविशेष्यक एव शक्तिग्रहः । गौर्गोपदवाच्च
इति जातिव्यक्तुभयविषयकबोधे कारणम् अत एव जातिविशेष्यक-
शक्तिग्रहविषयात् गोत्वपदान्न कदापि व्यक्तिबोधः । जातिव्यक्तो-
रन्यतरस्य विशेष्यताया च पुरुषे चैव नियामिका तात्पर्यग्राहकं
चैकवचनबहुवचनादि । एतदेवाभिप्रेत्य जातिप्राधान्यद्वैकवद्भावो

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अस्मदो द्वयोश्च । १। २। ५६।)

व्यक्तिप्राधान्ये तु नेति व्यवहार इति भावः । तत्र जातौ व्यक्तिः प्रकारताऽभेदप्रधानतादात्म्ये नेति । न बाह्यव्यवधानुपपत्तिः । गोल-पदजन्यगोलबोधे तु भेदप्रधानतादात्म्येति न गोलं बाह्येत्यादि-प्रयोगः । व्यक्तिद्वारकोऽप्यय इत्यस्याप्ययमेवार्थ इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

महति गोमण्डले इति । (भा)

अतिनिविडगोमण्डले अविविक्ततया दृष्टे इत्यमुक्तिः । तत्र जातेरेव शब्दार्थत्वे जातेर्दृष्टत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

अस्मदो द्वयोश्च । १। २। ५६ ॥

ननु इन्द्रियाणां स्नातक्येऽपि एकेन्द्रियसाध्यक्रियायामिन्द्रि-यान्तराणां कर्तृत्वाभावाद् बहुवचनमनुपपन्नमत आह

एकेन्द्रियेति । (कै)

सविषयौदासीन्यं संविधादत्वे हेतुः । “संविधादत्वं” सहकारि-त्वम् ॥ नन्वेवम् अस्मदः प्रयोगोऽनुपपन्नोऽत आह

शरीर इवेति ॥ (कै)

अहङ्कारः (कै)

अहन्वप्रतीतिरहङ्कारेण इत्यादिः ॥

पारतन्त्र्येति । (कै)

तथाच करणत्वेन विवक्षितत्वात् संविधादत्वलक्षणकर्तृत्वं नास्ती-

(फल्गुनी प्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे । १ । २ । ६० ।) (अ. १ । पा. २ । ब्रा. २
त्यर्थः । उच्चारयिचात्मन अहङ्कारास्यादात्मनो वा एकत्वावामि-
त्यनुपपन्नमत आह

एकशेषे इति । (कै)

त्यदादीनां यत् परं तच्छिष्यत इति भावः ॥

अस्मदोऽर्थद्वयाभिधानादिति । (कै)

अत्र “अस्मद” इति शेषत्वविवक्षया षष्ठीसम्प्रत्ययेति व्यवहार
इत्यर्थः । एवं च युष्मदि गुरावेकेषामिति कचिद् वृत्ताबुच्यमान-
मसङ्गत इति भावः । अत एवाचार्याः कथयन्तीत्यादिसङ्गच्छते
इत्यमेव डित्याः कथयन्तीत्याद्युपपत्तिर्बाध्या । एतदर्थं च प्रत्या-
ख्यानप्रकारस्यावश्यकत्वात् सूत्रं प्रत्याख्यातमिति भावः ॥

‘फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ।

१ । २ । ६० ॥

अमायां चन्द्रस्य नष्टत्वात् कथं बद्धवचनमित्यत आह

अमेति ॥ (कै)

ननु चन्द्रस्य फल्गुन्यादिपदवाच्यत्वाभावात् कथं तमादाय
फल्गुन्य इत्यादिप्रयोगोऽत आह

अर्द्धर्चा इति । (कै)

तद्रूपारोपात्तच्छब्दप्रवृत्तिभावः ॥ नन्वेवमेकर्चविवचायामेक-
वचनमपि स्यादत आह

१ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् ॥

१ बह्वस्तेऽर्था इति । भा । अमावास्यायामप्यादित्यमखण्डं प्रविष्टेन

(अ. १। पा. २। आ. २) महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१८६

(तिथ्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १। २। ६३ ।)

एकस्यामिति ॥ (कै)

नन्वेवं नक्षत्रान्तरेऽपि चन्द्रसम्बन्धविवक्षायां द्विवचनादिस्थादत

आह

सर्वचेति ॥ (कै)

अनवस्था । (कै)

अतिप्रसङ्गः ॥

तिथ्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य
द्विवचनं नित्यम् । १। २। ६३ ॥

ननु मानवक वाचि द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं तदत आह
तिथ्येणेति ।

नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणो “लुबविशेषे” (४। २। ४) इति
लुपि जाते “सन्धिवेला” (४। २। १६) द्यणः “तिथ्य पुनर्वस्ति”ति
लुक् यौगिकत्वादिति लोपेनापि अवशिष्टस्य तदर्थान्तर्भावेन शक्ति-
रेव बोध्यते । अत एव लुबादिप्रत्याख्यानं सूत्रकृतोक्तमिति भावः ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

कालार्थतद्वितान्नान्माणवकार्थतद्वितोत्पत्तिरिति कालमाणव-
कथोरन्तरङ्गवहिरङ्गतेति भावः ॥

१ कन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् । १। २। ६१ ॥ विशाखयोश्च । १। २। ६२ ॥
इमावपि योगौ शक्याववक्तुम् ॥

चन्नेण नक्षत्राणां योगोऽस्त्येवेति तदापि बहुवचनमर्द्धर्चाः कृत्रिण इत्यादि-
न्यायेन सिद्धम् ॥

(तिथ्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बज्रवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ६३ ।)

यथेति । (कै)

द्रव्यकर्मणा क्रियास्वरूपपरिपूरणं कालकर्मणात्वगतायाः
क्रियायाः कालसम्बन्धपूरणमिति तथोरन्तरङ्गवहिरङ्गता बोध्या ॥

नन्विति । (कै)

अकर्मकग्रहणेन श्रुत्यैव साक्षात्कर्मणि व्यावर्त्तमाने युक्ता पूर्व-
पश्चात् सम्बन्धसत्त्वेनान्तरङ्गस्यैव व्यावृत्तिः । न त्वेवं प्रकृते अस्य हि
स्वार्थसमर्पणद्वारान्यव्यावर्त्तकत्वेनाविशेषादुभयव्यावर्त्तकत्वसम्भवाद् इति
भावः ॥ अत्रत्य अङ्गाधिकारस्थेन कथं सम्बन्धोऽत आह

तिष्ठेति । (कै)

नचचाण् ततः सप्तम्यां नचचाणीति निर्देशः ॥

यलोप इति । (कै)

तच्च पुष्यविशेषणार्थमावश्यकमेवेति भावः ॥

पुनर्नक्षत्रेति । (कै)

तिथ्यपुनर्वसोः शब्दयोरभिधेये नचत्रे वर्त्तमानानां नचत्रशब्दानां
द्वन्द्व इति सूचार्थ इति भावः ॥ ॥

अर्थस्यैवेति । (कै)

तदर्धसम्बन्धिनो बज्रत्वस्य दिलातिदेश इत्यर्थः ॥

समासस्येति । (कै)

“कृत् तद्धिते” (१ । २ । ४६) तिसूत्रादिपरिणतविभक्तिकं
समासग्रहणमनुवर्त्येत्यर्थः ॥

नास्तीति (कै)

इत्यन्तेन पूर्वमतदूषणम् ॥ अथ भाष्यं व्याचष्टे

(अ. १ । पा. २ । आ. २)

(तिष्ठपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बह्वचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ५० ।)

अवयवेन (कै)

इत्यादिना ॥ अवयवार्थकेन वर्त्तिपदार्थस्य बोधनमित्यर्थस्तदाह

समुदाय इति । (कै)

उद्धृतावयवभेद इत्यर्थः ॥

विपर्य्यासविषया इति । (कै)

यस्तिष्ठ इत्युपलक्षणम् यौ पुनर्वसू स तिष्ठो येषामित्यर्थ-
स्थापीति भावः ॥ “विपर्य्यासः” भ्रमः ॥ “उन्मगधा” इत्यस्य च
विपर्य्यासेन दृश्यमाना इत्यर्थः ॥ अविविक्तावचनान्मुहे कर्त्तरि क्ते
अविविक्ता इत्यर्थादिति भावः ॥ भाष्ये

कथं चावेति । (भा)

प्राण्यङ्गादीनामेव समाहारद्वन्द्व इति नियम इति भावः ॥

एवं तर्हीति । (भा)

“द्वन्द्व” (२।४।२) इत्यादिषु समाहार एवेति नियमबोधन-
द्वारा तद्व्यतिरिक्तसर्वद्वन्द्वस्थानेनोभयरूपता बोध्यते इत्यर्थः । तदाह

अप्राणीति । (कै)

न्यायसिद्धार्यद्योतकत्वेन सर्वशब्दस्य सङ्कोचस्तद्वृत्तितैव युक्तेति
भावः । तद्धनयन्नाह

न्यायेति ॥ (कै)

एकवङ्गावप्रकरणवैपर्य्यमुद्धरन् न्यायमेव दर्शयति

एकेति ॥ (कै)

विषयविभागः । (कै)

विषयनियमः । न तु विधेयद्वन्द्वनियमार्थमिति भावः ॥

(तिष्ठपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बज्रवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १। २। ६३ ।)

न त्विति । (कै)

अन्यथाच बज्रवचनग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ॥

सिद्ध एवेति । (कै)

चार्थ इत्यनेनेत्यर्थः ॥

न ह्येतेष्विति । (कै)

आपोमयः प्राण इति श्रुतेरङ्गिर्विना ग्लायमानप्राणा एव लोके प्राणिन इत्युच्यन्ते इदमेव पूज्यत्वं भाष्ये अत्र भवच्छब्देनोच्यते इति भावः ॥ लोके प्राण इति व्यवहारस्याप्यभावादाह

तदधीनेति । (कै)

एवं च तथा नियमेऽपि नक्षत्रिरिति भावः । केचित्तु इष्टा-
तुरोधेन “द्वन्द्वश्च” (२।४।२) इत्यदिषु समाहार एवेति नियमः ।
एवं चात्रापि पक्षे “जातिरप्राणिनाम्” (२।४।६) इति नित्यैक-
वङ्गावे वचनाभावात् सूत्रमनर्थकं सदुक्तार्थज्ञापकः ज्ञाप्यकोटौ सर्व-
शब्देनैकवङ्गावविषयो जातिद्वन्द्व एव गृह्यते । “द्वन्द्वश्च” इत्यादीना-
मन्येषां तु नित्यत्वमेवात एवैकवङ्गावप्रकरणं पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र-
व्यभिचारार्थमिति “विभाषा वृत्तमृग” (२।४।१२) इति सूत्रस्य-
भाष्येण न विरोधः । अत एव मृदङ्गशङ्खतृणवा इत्यादिशङ्ख-
च्छते । यद्वा जातिप्राधान्य एकवचनं व्यक्तिप्राधान्ये बज्रवचन-
मित्युभयमप्यत्र । अत्रैवार्थे इदं ज्ञापकमित्याहुः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य द्वितीये

द्वितीयमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्यनिबन्धने ॥

✽✽✽✽✽

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।

१ । २ । ६४ ॥

ननु अर्थकृतमपि साम्यं गृह्येतेति प्रश्नानुपपत्तिरत आह
रूपस्येति । (कै)

रूपग्रहणं किमर्थम् । समानानामेकशेष एकविभक्तावितीयत्वस्यमाने
यत्रैव सर्वं समानं शब्दोऽर्थश्च तत्रैव स्यात् । वृक्षाः ज्ञाता इति । इह न
स्यात् । अक्षाः पादा माषा इति । रूपग्रहणे पुनः क्रियमस्ये न दोषो

रूपग्रहणमिति । भा । रूपस्यान्तरङ्गत्वादहेयत्वादुपदेशानपेक्षयाश्च
तत्कृतमेव समानत्वं गृहीयते । प्रतिपत्तिनाघवं च समानानामित्युच्य-

समानायां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव वृष्टानि तेषां मध्ये एक एव
शिष्यते । अनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव उच्यन्ता-

(संख्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६७।) (अ. १। पा. २। आ. १)

“अन्तरङ्गत्वं” शब्दार्थप्रतीतेः पूर्वं नियमेन प्रतीयमानत्वम्
अर्थः हि तदिपरीतत्वादधिरङ्गः ॥ तथानुकरणदशायामप्रतीते-
र्ह्यस्य । शब्दस्य तु ज्ञानमात्रे भावात् स कुचापि न द्वेयः ॥
उपदेशः सम्बन्धग्रहः । पर्यायाप्रतिपाद्यमानत्वसाधारणत्वम् ॥ ननु
समानानामित्युक्तेऽपि वर्णस्तत्साधवाभावोऽत आह

प्रतिपत्तीति ॥ (कै)

यद्यपि सहमानेन इतियोगस्तथापि प्रवीणादिवद्रूढ एवाच-
मिति भावस्तदाह

रूढशब्दत्वादिति । (कै)

रूपशब्दस्य “ज्योतिर्जनपद” इति समानस्य सभावविधाना-
दवयवानुसन्धानद्वारेणैव सादृश्यं प्रतिपादयतीति तात्पर्यम् ॥

१ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु । ६। ३। ८५ ॥

भवति । रूपं निमित्तत्वेनाश्रीयते श्रुतौ च रूपग्रहणम् । अथैकग्रहणं
किमर्थम् । संख्याणां शेष एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने द्विवङ्गोरपि शेषः
प्रसज्येत । एकग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ शेषग्रहणं
किमर्थम् । संख्याणामेक एकविभक्तावितीयत्युच्यमान आदेशोऽयं विधा-
येत । तत्र को दोषः । अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ । आन्तर्यतो ह्युदात्तवतः

माने भवति । रूढशब्दत्वात् समानशब्दस्य तुल्यार्थत्वावगमात् । संख्याणा-
मिति पुनश्च्यमाने पदद्वयार्थावगमपूर्वकान्यपदार्थावगमात् प्रतिपत्तिगौरवं

बन्तप्रतिपदिकानां प्रवर्त्तते । हरिणौ ऋगौ हरितवर्णा च । तयोः सह
विवक्षायां हरिण्यौ हरिण्यः । क्षितिक्षान्त्योः क्षमा । “वासो न सम्बन्धः”

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६५

(अ. १ । पा. २ । आ. ३) (संख्यायामेकशेष एकविंशतौ । १ । २ । ६४ ।)

ज्ञापितमिति । (कै)

शब्दार्थविषये कचिदुक्तन्यायाप्रवृत्तेर्ज्ञापनादित्यर्थः ॥ ओचेन्द्रि-
यस्य करणत्वेऽप्याधारत्वासम्भवादाह

ओचोपेति । (कै)

भावसाधनः श्रुतिशब्द इति भावः ॥

अथवेति । (कै)

श्रुत्यवच्छेदेनेत्यर्थः । करणसाधनः स इति भावः । आद्ये ग्रहणं
विषयता द्वितीये तु प्रतीतिरिति विवेकः । प्राधान्येन ओचेन्द्रिय-
ग्राह्यं वस्तुच रूपशब्देनोच्यते इति तात्पर्यम् ॥

शेषणमिति । (कै)

अचेतरनिवृत्तिविशिष्टमवस्थानं विधेयं तच्चैकस्य द्वयोरित्या-
द्याकाङ्क्षायां प्रायस्यादेकस्यैव भविष्यतीत्यर्थः ॥

स्याग्निर्गो द्युदात्तवानादेशः प्रसज्येत । क्षोप्यक्षोपिता च न प्रकल्पेत । तत्र
को दोषः । गर्गा वत्साः । विदा उर्वाः । अग्न्यो बज्रं यज्यो बज्रं
बुध्यमानो लुप्तं प्राप्नोति (२ । ४ । ६४) । माभूदेवम् । अजन्तं यद्वज्रं
यजन्तं यद्वज्रं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् ।

भवतीति प्रश्नः ॥ शब्दार्थश्चेति । भा । स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितं
व्याकरणे रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति । तत्तत्त्वार्थरूपाभ्यां समानत्वं गृह्यते-
त्यर्थः । शब्दानुशासनप्रस्तावाच्च शब्दसम्बन्धिरूपं गृह्यते न तु चक्षुर्याह-

क्षमयोच्च तस्मिन्” इति श्रीहर्षः । “अथौनरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य” इति
च । सङ्गच्छतात् सङ्गदर्थः प्रत्यय इति मते शब्दसारूप्येति ब्रह्मः स्यात् ।

(सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. ३)

कर्मसाधनेति । (कै)

तच्च हि सङ्ख्याणां सम्बन्धीश्रियत इत्यर्थः । तच्चाक्षिप्तसम्बन्धिपदे
आक्षेपकसामानाधिकरणाय एकवचनान्ते एकत्वविषयेति भावः ॥
संख्येयार्थकत्वे द्विवचनानुपपत्तिः । संख्यार्थत्वेऽर्थाऽसङ्गतिरत आह

द्वित्वेति ॥ (कै)

“द्विवङ्कोरि”ति विषयसप्तमीति भावः ॥ शेषशब्दोऽपि नोप-
युक्तादन्यस्मिन् असम्भवात् तदाह

तच्च भावेति ॥ (कै)

व्याप्तीति । (कै)

अत्र शास्त्रे “आद्युदात्तश्च” इत्यादिग्रहणेन प्राप्तीयस्यरादिति
रेफोच्चारणेन प्राथम्यन्यायापेक्षया व्याप्तिन्यायस्य प्रावृत्त्यवबोधनात् ।

१ अ ३ । पा १ । सू ३ ।

२ अ १ । पा ४ । सू ५६ ॥

काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति (४ । १ । १०४ ॥ ५ । ३ । ६६, ६६) ॥
एकविभक्ताविति किमर्थम् । पयः पयो जरयति । वासो वासश्चादयति ।
ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहीति ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।
प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानम् । वा ॥ प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिवि-

मित्याह श्रुतौ चेति । भा । ओन्नोपलब्धावित्यर्थः । अथवा ओन्नेन्द्रियं श्रुति-
रुच्यते । एकग्रहणमिति । भा । शेषणं शेष इति भावसाधनपक्षे प्राथम्या-
देकस्यैव शेषो’ एविव्यति । श्रियत इति शेष इति कर्मसाधनपक्षेऽप्येकत्व-

अद्यापि तन्नेत्यानेकार्थताभ्युपगम्यते । एवमपि सर्वत्र तन्नेत्येव बोधनीयमपि
निबन्धाभावात् पाक्षिको बन्धो दुर्वारः । आरब्धे त्वेकशेषे सुबन्तादयविरहात्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६७

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सरूपाणामेकशेष एकविमलौ । १। २। ६४ ।)

एवं चेतरेनिवृत्तिमदवस्थानं तदर्थः । तच्च यद्यपि स्थितेः सिद्धत्वात्
निवृत्तावेवार्थतो विधेयता तथापि शब्दतत्त्वैव विधेयत्वाद्याप्ति-
न्यायेन द्विवहनामेवावस्थानस्य निवृत्तिरिति भावः ॥

संस्कार्यत्वादिति । (कै)

शिष्यमाणत्वविधानेन शेषपदार्थाच्चिन्नस्य संस्क्रियमाणत्वादिति

भावः ॥

सरूपाणामिति । (भा)

षष्ठ्याविधेयबोधकशेषपदेन सामानाधिकरण्यत्वयोग्यः सम्बन्धी
आच्छिद्यते स चैकवचनान्त एव यद्यपि तथापि तस्य विधेयेन शिष्य-
माणत्वेन संस्क्रियमाणत्वेनानुवाद्यत्वादेकत्वाविवचेति तात्पर्यम् ॥

सरूपाणामिति । (कै)

अध्यानुसारतो व्याख्यानमाश्रित्यैषा निर्धारणे षष्ठी साध्वनु-

श्रन्ते । किमिदं प्रत्यर्थमिति । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रत्यर्थं शब्दनिवे-
ष्टादेतस्मात् कारणाद्वैकेन शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधानं प्राप्नोति । तच्च
को दोषः । तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकशब्दत्वम् । वा ॥ तत्रानेकार्थाभिधाने-
ऽनेकशब्दत्वं प्राप्नोति । इष्यते चैकेनाप्यनेकस्याभिधानं स्यादिति तत्रान्त-

संख्याया विवक्षितत्वादेक एवावशिष्यत इति प्रश्नः ॥ द्विवहोरिति । भा ।
इत्यवश्वत्त्वविषयस्यानेकस्य शब्दस्येत्यर्थः । तत्र भावसाधनपक्षे व्याप्तिन्याया-
अयेनानेकस्यापि शेषः स्यात् । कर्मसाधनपक्षेऽपि संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्

इन्द्रस्याप्राप्तिरेव फलिता भवति । अत एव एकशेषस्य इन्द्रापवादकत्वेन-
दोषः । “इको गुणवृद्धौ” (१। १। ३) इत्यस्य “अलोऽन्य” (१। १। ५२)

(संख्यायामेकशेष एकविंशतौ । १। २। ६४।) (अ. १। पा. २। अ. १)

आधुनत्वाच्च साधुरित्याद्यध्याहारः । एवं च तेषां मध्ये एकस्य साधुत्वेऽपरस्यासाधुत्वेनार्थाभिवृत्तिरिति भावः ॥

वृष्टीति । (कै)

निर्दिष्टमानस्यादेशा इत्यर्थमावश्यकस्य व्याख्यानापेक्षा गौरव-
परिवहाराय नियमार्थत्वमप्यङ्गीकार्यमिति निर्धारणं वृष्टी न
युक्तेति भावः ॥

अन्तरतम इति । (कै)

ग्रन्थतोऽर्थतस्वेति आदिः तमग्रहणादिति भावः ॥ श्रुदान्त-
ग्रन्थस्य वङ्गमौखिले मतुप् न स्यात् उक्तार्थत्वात् कर्मधारयात्
तु मत्वर्थीयो नेष्ट इत्यत आह

रेख यत्नं न सिध्यति । तस्मादेकशेषः । वा ॥ एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति
प्रयोगमेतत् । किं तर्हीति । किमिदं प्रत्यर्थं श्रब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं
दृष्टान्तमास्थाय संख्यायामेकशेष आरभ्यते न पुनरप्रत्यर्थं श्रब्दा अभि-
निविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय विरुपायामनेकशेष आरभ्यते । तत्रैतत्
स्यात्त्वौयसौ संख्यपनिवृत्तिर्गौरीयसौ विरूपप्रतिपत्तिरिति । तच्च न । तद्यौ-
यसौ विरूपप्रतिपत्तिः । किं कारणम् । यत्र हि वङ्गनां संख्यायामेकः

संख्याया अत्रिवक्षा स्यात् । यथा ग्रहं संमाष्टीति भावः ॥ शेषग्रहणमिति ।
भा । संख्यायामेकः साधुर्भवतीति वाक्यशेषोऽध्याहरिष्यत इति भावः ।
आदेशोऽयमिति । भा । “वृष्टीस्थानेयोगे”ति नियमात् । तत्र को दोष
इति । भा । अन्तरतम एक आदेशः प्रवर्त्तिष्यत इति भावः ॥ इतरण्यु खरे

अपवादकतेति पक्षोऽपवादशब्दस्य इत्यमेव व्याख्यातत्वात् । अत एव वृष्टौ
वृष्टा इत्यादीन्वपीदोदाहरणानि । तत्रापि ऐच्छिकस्थानेकव्यक्तिबोधोद्देशः-

(अ. १। पा. २। आ. ३) (संख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६३।)

हाविति । (कै)

अचोदात्तशब्दो धर्मिपरः ॥ आदेशस्यापि तथात्वे एकशेषा-
नर्थक्यमत आह

आदेशोऽपीति । (कै)

अचोदात्तशब्दधर्मपर इति भावः । विधीयमानानेकोदात्तस्य
“उभे वनस्यत्यादिषु युगपद्” (६। २। १४०) इत्यादौ समा-
वेशदर्शनादिति तात्पर्यम् ॥

तेनेति । (कै)

पर्यायेणेति भावः ॥ नन्वशब्दे श्रूयमाणोदात्तानुदात्तयोरनु-
प्राधान्यान्तरतमपरिभाषयोभयस्वरक एवादेशो भविष्यतीति चेन्न ।
तेनैव रूपेण सादृश्यग्रहणमित्यत्र नियामकाभावेन पर्यायस्य
दुर्वारत्वात् । यन्तु इक्ष इक्ष इत्येकशेषे एक आदेशोऽलूपत्वादन्यस्य

शिष्यते तत्रावरतो द्वयोः संख्ययोर्निवृत्तिर्वक्तव्या । स्यात् । एवमप्येतस्मिन्
सति किञ्चिदाचार्यः सुकरतरकं मन्यते सुकरतरकं चैकशेषारम्भं मन्यते ।
किं पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भवति । एवं भवितुमर्हति । एकविभक्ता-
विति चेन्नाभावाद्विभक्तेः । वा ॥ एकविभक्ताविति चेत्तत्र । किं कारणम् ।
अभावाद्विभक्तेः । न हि समुदायात् परा विभक्तिरस्ति । किं कारणम् ।

दोषमाह । अश्वस्याश्वेति । भा ॥ ह्युदात्तवत इति । भा । हावुदात्तवन्ताव-
श्वशब्दौ यस्य समुदायस्य स ह्युदात्तवान् समुदायः । आदेशोऽपि हावुदात्त-
वन्तावुदात्तगुणयुक्तावकारौ यस्येति ह्युदात्तवानुच्यते । एतच्चोपपन्नं तेन

कस्यानेकविभक्तितशब्दप्रयोगस्य घटोऽयं घटोऽयमिति वज्रशो दर्शनेन
तद्वदेव सह विवक्षायां घटावित्यादिबन्धस्य दुर्वारत्वात् । एतेन व्यर्थेषु च

(सङ्ख्याशामेकशेष एकभिन्नतौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. २ । आ १)
 स्यात् । सूत्रं तु अनेकाङ्गसु चरितार्थं ततः सर्वर्णदीर्घं “दीर्घाद्”
 इति पूर्वसर्वर्णदीर्घनिषेधे यणियाविति स्यादित्याहुः ॥ तत्र
 “सङ्ख्याणामि”ति वङ्गवचनेन प्रत्येकं स्थानिवत्त्वबोधनेन रमा-
 गमन्यायेन सर्वनिवृत्तेरदोषात् ॥ “लोप्यलोपि” पदयोः पौन-
 रक्तमाशङ्क्याह

लोपनीयस्येति । (कै)

लोपपदम् “एहलोरिति” ष्यदन्तम् ॥

सम्बन्ध इति । (कै)

लुप्तद्वितसमासेभ्यो भावप्रत्ययस्य सम्बन्धाभिधायकत्वादिति
 भावः ॥

एकैवेति । (कै)

गर्गस्थापत्यानीति विवचनादिति भावः ॥

१ अ ६ । पा १ । सू १०५ ॥

२ अ ३ । पा १ । सू १२४ ॥

अप्रातिपदिकत्वात् । ननु चार्थवत् प्रातिपदिकमिति (१ । २ । ४५)
 प्रातिपदिकसंज्ञाभविष्यति । नियमान्न प्राप्नोति । अर्थवत् समुदायानां
 समासग्रहणं नियमार्थमिति (१ । २ । ५४) ॥ यदि पुनः पृथक् सर्वेषां
 विभक्तिपराणामेकशेष उच्यते । पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युप-
 लब्धिरुदाभ्ययत्वात् । वा । पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः

द्व्युदात्तस्य द्व्युदात्त आदेशः प्राप्नोति ॥ लोप्यलोपितेति । भा । लोपनीयस्य
 लोपित्वं लोपसम्बन्धो न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ गर्गा इति । भा । प्रकृतिरर्थामेदा-

मुक्तसंशयमिति वार्त्तिकं दृष्ट्वा नामार्था एवेहोदाहरणमिति भाष्यन्तः
 पराक्षाः । न च पदार्थतावच्छेदकमेदाभावाद्वन्द्वप्रसक्तिर्नेति वाच्यम् । “चार्थे

महामाव्यप्रदीपीदधोतः ।

२०१

(अ. १।पा. १।आ. १) (सहपायामेकशेष एकविभक्तौ। १।१।१४।)

बहव इति । (कै)

अपत्यानां बहुत्वात् ॥ नन्वेकस्याः प्रकृतेः कथं बहवः परेऽत

आह

यजा कृतेत्येति । (कै)

यद्यपि जातेरेकैकव्यक्तियुक्तं व्यक्तिद्वारकमेव परत्वं च तथाप्य-
व्यवहितव्यक्तिद्वारकं सर्वगतजातेः परत्वमित्यभिमानः । व्यक्तिपक्षे-
ऽपि विजातीयव्यक्तियवधानमेव व्यावर्त्यते न सजातीय तद्व्यव-
धानमित्यन्ये ॥

प्रत्ययानामेवेति । (कै)

समानाकारत्वादिति भावः ॥ इदं चिन्त्यम् एकविभक्तौ इत्युक्त्वा
तत्प्रकृतित्वाऽयोग्यानां केवलप्रत्ययानामेकशेषाप्राप्तेः । गर्गसहिता-
नामेव हि तत्प्रकृतिता ॥

प्राप्नोति । किमुच्यत एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिरिति यदा समयः कृतो
न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय इति । तदाश्रयत्वात् प्राप्नोति ।
यत्र हि प्रकृतिनिमित्ता प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्राप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगो
भवति । अग्निचित् सोमसुदिति (६।१।६८) यथा । यत्र च प्रत्यय-
निमित्ताप्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगो भवति । अधुना

देकैव । यच् प्रत्ययास्तु बहवः । यजाकृतेष्व एकत्वाद् व्यवधानाभावाद्देक-
स्यापि प्रत्ययस्य परत्वं न विरध्यते । तत्र गर्गं य यं य इतिस्थिते यदा गर्ग-
शब्दमुक्त्वा प्रत्ययानामेवैको यशब्द आदेशः क्रियते तदा तस्य बहुर्थत्वात्तुक्

इन्द्रे” (१।१।१६) इति सूत्रेण साहित्यमात्रे तद्विधानात् । तस्य
चेतरेतरयोगइन्द्रे एकशेषे च विशेषणत्वं प्रयोगोपाधिकं वा । समाहारइन्द्रे

(सङ्ख्याकामेकशेषेन एकमिति ॥ २॥ २॥ ६०॥) (अ. १. भा. २॥ भा. ३॥)

विरूपाक्षमिति । (के)

अन्यग्रन्थयोरपि गङ्गापञ्चलेनैव शोभकत्वात् समानार्थत्वं बोध्यम् ॥

यद् (के)

इत्युक्तिस्तु संप्रतिपक्षविषयाभिप्रायेण ॥ कथादिस्वमागर्ग-
ग्रन्थान्तर्गतग्रन्थस्यान्यत्वेन कथं प्रजननत्वापीत्यत आह

आदेशपक्षेऽपीति ॥ (के)

वचनसामर्थ्यादिति । (के)

सुग्वचनसामर्थ्यादिति भावः ॥

यञ् बुद्धीति । (के)

एतेनावयवस्याप्रत्ययत्वात् सुगसंभव इति परास्तम् ॥

इयानिति यथा (५। १। १७, १। ६। ७। १०८। ५। २। ७०। ६।
१। ८२। ६। ७। १०८)। अथ । संयोगान्तर्गतेन सिद्धम् (८। २।
२६)। कुतो नु खल्वेतत् परयोर्द्वयग्रन्थयोर्निवृत्तिर्भविष्यति न पुनः
पूर्वयोरिति । तन्नैवद् स्यात् पूर्वनिवृत्तावपि सत्त्वा संयोगादितोयेन
सिद्धमिति (८। २। २६)। न सिध्यति । तथावस्तु द्वयोः सत्त्वादयोः

सिध्यति । यदा तु विरूपाक्षामपि समानार्थानामेकशेषवदेक आदेशः सप्रस-
क्तः किमते तत्र गम्य इत्यस्यान्यथोक्त्यग्रन्थयोर्गम्यग्रन्थ आदेशः । तत्र
ग्रन्थान्तास्य वङ्गमु इति न तु प्रत्ययमात्रस्येति भावः । यच्च न वङ्ग-

तु प्राधान्येन भागमित्यन्यदेतत् । न चैवमपि घटकजशादित्यादिद्वन्द्वापत्तिः ।
विरूपाक्षामपि समानार्थानामिति कार्ष्णिनेन एकशेषत्वात् । वङ्गतस्य सौख्य
रूपायमर्थः । कथ्यते शोध्यते इति रूपम् । अर्थः समानं कथं श्रेयमिति

(अ. १५ पा. २। अ. १५। १०) (संख्यात्मकशेषेण एकविंशत्यौ १। २। १०।)

लौकिकस्य गोचरस्येति । (ने)

प्रवराध्यायप्रविदुष्येत्यर्थः ॥ “वस्तुनिष्ठे” (१। ४। १३) इत्यतो “गोचर” इत्यनुवृत्त्या गोचरवज्जले वर्तमानस्य यज्जनस्य कुणिति व्याख्यानात् । इदं च प्रकृतिवज्जले वर्तते । न तु गोचरवज्जले इत्यदोष इति भावः ॥

लौकिकस्येति (ने)

विद्वान्तरूपकथनम् ॥ एकग्रहणविषयः प्रश्न इत्यभिप्रायेणो-
त्तरयति भाष्ये

पय इति । (भा)

भिन्नविभक्त्यावृत्त्यर्थमेकग्रहणमिति भावः ॥ ननु भावे
संख्याणां द्वापन्निरत आह •

१ प्रतिप्रकृतिवज्जले । क ॥

अथयं प्रसज्येत । यत्र च संयोगान्तकोपो नास्ति तत्र च न सिध्यति । क च
संयोगान्तकोपो नास्ति । द्विवचनवज्जवनयोः ॥ यदि-पुनः समास एकशेष-
उच्यते । किं कृतं भवति । कश्चिद्वचनकोपः परिकृतो भवति ॥ तत्तर्हि
समसस्य इयं कर्मण्यम् । न कर्मण्यम् । प्रकृतवमनुवर्तते । क प्रकृतम् । तिष्ठ
पुनर्वसोर्नष्टप्रद्वये वज्जवनस्य द्विवचनं निवृत्तम् (१। २। १३) इति ।

विति । भा । आदेशपक्षेऽपि वचनसामर्थ्यात् साख्यात् यन्नुद्भूत्यादाद्य-
जननेतद्विकारकोपते ॥ कश्चिद्वचन इति । भा । काश्चिद्वचन इत्यर्थं तत्प्रतिप्रकृति-
रिति “इत्ने प्रतिप्रकृतौ” (५। १। ८६) इति विहितस्य कर्मो । “जीविकायाः”

संख्यायाः ॥ “ज्योतिर्जननवद्वे” (६। ३। ५५) इति समनस्य स भावः । सख-
यायाः-संख्यायाः-तेजसमिति एकशेषेण व्याख्यानात् । न च सख्ये संख्यापारा-

(सकृपाद्यानेकशेषः एकस्मिन्सत्तैः १।२।६४) ; (अः १।पाः १।अतः ३)

जातिरिति ॥ (कै)

द्रव्यमिति । (कै)

१तत्र प्रत्ययं शब्दनिवेश इति न्यायात् तत्तद्व्यक्तिप्रतिपादनाय
नानाशब्दप्रयोगः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

उपलक्षणं त्विति । (कै)

यो रक्तवासाः स देवदत्त इत्यादौ १रक्तवासस्रद् इत्यर्थः ।
अन्यथानन्यात् तत्र शक्तिग्रहो न स्यात् । केवलाव्यक्तिरेव शब्दार्थः ।
१जातेः शक्तिग्रहे प्रकारत्वेऽपि न तत्र शक्यतावच्छेदकता नापि
शक्यता ॥ शुद्धव्यक्तिरेव च शब्दाद् भानं शब्दस्यैव बोधे प्रकारतया
न निर्विकल्पकं तस्य । तत्पक्षे चानुगतधर्माभावाच्च तेनानुगताने-
कव्यक्तिबोधसम्भव इति सूचमिति मावः ॥

१ तत्र हि प्रत्ययम् । इ ।

२ रक्तवासस्रवत् । क । इ ॥

३ केवलाव्यक्तिरेवशब्दार्थः जातेः शक्तिग्रहो न स्यात् इत्यधिकम् क पुस्तके ॥

समास इति चेत् स्वरसमासान्तेषु दोषः । वा ॥ समास इति चेत् स्वर-
समासान्तेषु दोषो भवति । स्वरं । अन्धश्चाश्वश्च अश्वौ । समासान्तोदात्तत्वे
(६।१।२२३) कृत एकशेषः प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । समा-
सान्तोदात्तत्वं क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात् समासा-

चापक्षे (५।३।६६) इति लुप् ततः काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपश्चेति
प्रतिज्ञसिद्धयविवक्षायामेकः काश्यपशब्दः प्रयुज्यते सच बहुधीऽजनश्चेति

योगः वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकरूपान्ता-
सवाः “तुल्यास्यप्रकलम्” (१।१।६) इति बत् सक्षिन्नमिति प्रवृत्तेः । एतद्

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सारूप्यामेकशेष एकोविभक्तौ । १। २। ३४ ।)

विशिष्टगुणक्रियविषयतयेति । (कै)

तदाश्रयत्वेनोपसञ्चितानि इत्यर्थः ॥ 'अपरे तु "किमर्थम्"
इति प्रश्नभावस्य तन्त्रेणैव सिद्धिरिति श्रयः । तन्त्रकारणं च
शब्दानां तुल्यरूपता यथाक्षा भज्यन्तां भज्यन्तां दीव्यन्तामिति ॥

प्रत्यर्थमिति । (भा)

अक्षा दीव्यन्तामक्षां भज्यन्तामक्षां भुज्यन्तामित्यादौ वाक्ये
प्रत्यर्थशब्दनिवेशस्यापि दर्शनात् कदाचित् तादृशप्रयोगे सहविव-
क्षायां प्राप्तद्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रमावश्यकमित्याश्रयः ॥

किमिदं प्रत्यर्थमिति । (भा)

अर्थावर्णौ प्रतीत्यादेरपि तदर्थस्य संभवात् प्रश्नः । एकवचन-
त्वेन विग्रह इत्युत्तरम् ॥ नैकेनेति । (भा) नैकेनैवेत्यर्थः ॥

१ अपरे इत्यारभ्य यथाक्षा इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

नोदात्तत्वम् । समासान्तोदात्तत्वे च दोषो भवति । खर ॥ समासान्त ।
ऋक्च ऋक्च ऋचौ । समासान्ते (५ । ४ । ७४) कृतेऽसारूप्यादेकशेषो
न प्राप्नोति । इदमिह सम्यग्धार्थम् । समासान्तः क्रियतामेकशेष इति
किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वात् समासान्तः । समासान्ते च दोषो भवति ॥
अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम् । वा ॥ अङ्गाश्रये च कार्य्य एकशेषो वक्तव्यः । खसा

लुक् प्रसङ्गः । लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति परिहार उत्तरश्च वक्ष्यते
इतीह गोक्तः ॥ पय इति । भा । उत्तरप्रार्थविप्रतिषेधादिति प्रत्याख्यानं
करिष्यते । किमर्थं पुनरिति । भा । जातिः शब्दार्थः । तस्यास्यैकत्वात् अनेक

विषयविवेचनं तु "अ इ उण्" (शिवसू- १) इत्यत्रैव कृतम् । अत एव
जर्गो वाचिर्गो मातृशब्दस्य धान्यमापवाचिर्गसृजन्तस्य च एकशेषं निषेधं

(अ. १। पा. २। अ. ३) (सकृपाद्यानेकशेषेण एकस्मिन्नाहौ । १। २। ६४॥)

विरूपानेकशेष इति । (किं)

नान्यनेकशेष इत्यस्यानेकशेष शेष इत्यर्थो वा एकशेषो ज्ञेयर्थो वा एकशेषभिन्नो भवति इत्यर्थो वा । नमः । त्रिषु प्रतिपाद्येषु द्वयोः प्रयोगापत्तेः । शेषशब्दस्त्वारथेनैकनिवृत्तेरावश्यकत्वात् । च द्वितीयः । एकशेषाप्रार्थ्यासंभवात् इति चेन्न । तृतीयेदोषान् तत्रापि भिन्न-शब्देन इन्द्र एव न तु वाक्यं “दृष्टो यूना” इत्यादौ प्रसिद्धैकशेषस्य पुष्पवन्तौ इति श्लाघेन सह विवक्षाविषयस्यैव सत्त्वेन तद्विषयस्य सह विवक्षान्निवधस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वात् । तत्रेदं वचनं न चटपटावित्यादिविषयम् अप्रत्यक्षशब्दनिवेशे शब्दानान्तुल्यरूपताया बोजत्वेन तदभावेन तस्याप्राप्तेः । किन्तु जननीपरिच्छेदकादिवाच-कमाचादिशब्दविषयं तथोरौजसादौ वैख्यात् । अत्रापि विभक्ता-

१ दृष्टो यूना तल्लक्षणच्छेदेव विशेषः । १ । २ । ६५॥

समासे प्रकृते (२। १। ७२-गणसू) तिङ्समासो वक्तव्यः । तिङ्प्रविधि-प्रतिषेधश्च । वा । तिङ्प्र कश्चिद्विधेयः कश्चित् प्रतिषेधः । पचति च पचति च पचतः । तः शब्दो विधेयस्तिशब्दः प्रतिषेधः । यदि पुनरसमास एकशेष उच्यते । असमासे वचन जोपः । वा । यद्यसमासे वचन जोपो वक्तव्यः । ननु चोत्पत्तयैव वचनजोपं चोदिताः स्मः । द्विवचनबहुवचनविधिं

विवक्षितानि तावतां शब्दानामेकैकार्थोपपत्त्यायां प्रयोगे प्राप्ते एकशेषवारक इत्यर्थः । किमिदमिति । भा । यदि हेतु रहितं दृष्टान्तमाश्रित्यविख्या-नेकशब्दप्रयोगदर्शनात्स्वरूपैकशेष आरभ्यते तदा स्वरूपैकशब्दप्रयोगदर्श-

कस्यो वाचिबोरपि निवेधापत्तेः तत्कार्यं शब्दरूपपरिच्छेदसमये निषेधप्रवृत्ति-रिति हेतु “प्रकृतिवदनुकरणम्” इत्यतिदेशादिति श्रुत्या । नूनमते

(संख्यानामेकमेव एकविंशतौ । १। २। ४४।) (अ. १। पा. २। आ. ३)
 वित्यावश्यकम् अन्यथा हरितवर्षादिग्रिष्टस्त्रीहरिणस्त्रीवाचकयो-
 र्हरिणीशब्दयोस्तद्धिते वैरूप्येणानेकशेषापत्तेः । विभक्तिवाचनानाधि-
 करण्येन च वैरूप्यान्वयोऽन्यथाऽसम्भवात् । तत्रेदं न विधायकम्
 “चार्थे इन्द्र” इत्यनेनैवसिद्धेः किन्तु निधमार्थं तेन लोकासिद्धसं-
 विधाविषयं तत्र व्यावृत्तिः । तथा विरूपाणामेव इन्द्र इति च
 नियमः । अन्यथैकशेषारम्भेणास्य समफलकत्वानापत्तिः । तद्व्याप्ते हि
 च । येन नाप्राप्तिन्यायेन इन्द्रवाचक इति संख्याणां^१ इन्द्राभाव-
 स्पष्टत्वात् । अनेकशेषपदेन चावृत्त्या विरूपाणां^२ तन्त्रन्यायसिद्ध-
 लौकिकैकशेषाभावोऽपि बोध्यते ॥ न वा स्वार्थस्यैकशेषारम्भे कथं
 सिद्धिः । आवृत्त्यासंख्याणामेवैकशेष इति निधमस्याप्यङ्गीकारात्

१ अ २। पा २। सू २६ । २ इन्द्राभावस्येष्टत्वात् । क ॥ ३ तत्र ॥

इन्द्रप्रतिषेधं च वक्ष्यति तदर्थं पुनश्चोद्यते ॥ द्विवचनबहुवचनविधिः । वा ।
 द्विवचनबहुवचनानि विधेयानि । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च
 वृक्षश्च वृक्षा इति ॥ इन्द्रप्रतिषेधश्च । वा । इन्द्रस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
 वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । चार्थे, इन्द्रः
 (२। २। २६) इति इन्द्रः प्राप्नोति । नैव दोषः । अनवकाश एकशेषो

नादिसंख्यानामेक शेषः किमिति नारम्भ्यत इति प्रश्नः । प्रयोगान्तु शब्दशक्तौ-
 वहुवचनमनायायं न किं चिदारब्धम् । इत्यपदार्थपक्षेऽपि स्वभावादेकः
 शब्दोऽनेकमर्थं ज्ञादिवत् प्रत्याययिष्यति । अन्यथा एकशेषारम्भेऽपि कथं

तत्तरसूत्रादेवकारोचानुज्ञायते । तेन एकविंशतौ याणि संख्याण्येवेति
 व्याख्यानात् परिच्छेदवाचिनश्च “अतृन्” (६। ४। ११) इति सर्वनामस्थाने
 दीर्घविधानात् अस्माकंयादिकशेषाभावः । न च वाचनिकैकशेषविरहेऽपि

(अ. २। प्र. २। व्या. ३) (सकृपायानेकशेष एकविभक्तौ। १। २। ६४।)

इति बोध्यम् ॥ ननु विरूपाणां भिन्नार्थानां नैकस्थानेकार्थभिधान-
शक्तिमत्त्वमित्येकशब्दाप्रयोगान्नानेकशेष आरम्भणीयोऽत आह

प्रयोगाप्तिविति । (के)

“व्युत्पादनार्थं वा” इति पाठे “वा” शब्दस्यार्थं । कश्चिद्
“चे”त्येव पाठः ॥

प्रयोगानुसरणे इति । (के)

प्रयोगाणां शास्त्रेणानुसरणे अन्वाख्यानं इत्यर्थः ॥

लाघवायेति । (के)

सुराशब्दोपदेशनापशब्दनिवृत्तिवदेकशेषारम्भेणानेकशेषनिवृत्तेः

सिद्धत्वादिति भावः ॥

इदं प्राधिष्यते । सावकाश एकशेषः । कोऽवकाशः । तिष्ठन्तान्यवकाशः ॥
यदि पुनः पृथक् सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष उच्यन्ते । किं कृतं भवति ।
कश्चिद्वचनकोपः परिहृतो भवति । विभक्त्यन्तानामेकशेषे (वा) विभक्त्य-
न्तानामेकशेषे विभक्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति । एकविभक्त्यन्तानामिति
तु पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम् । वा ॥ एकविभक्त्यन्तानामिति तु वक्तव्यम् ।

प्रत्यायकः स्यात् । न हि स्वतोऽसतो शक्तिराधार्येण कर्तुं शक्यते । मन्वुद्भि-
व्युत्पादनार्थं च यथास्थितप्रयोगानुसरणे कोनुरोधः सकृपैकशेषारम्भे न
पुनर्विरूपानेकशेषारम्भे । लाघवायैकशेषारम्भश्चेतन्न । कवीयसौ विरूप-
प्रतिपत्तिः । तत्र हि प्रवृत्तिविषया बुद्धिरेकरूपैव भवति । एकशेषे तु

श्लिष्टरूपकस्थान इव तन्मन्वायाश्रयेण प्राक्तिक एकशेषो माहमात्रोः स्यादे-
ति वाच्यम् । नान्येकविभक्तौ सकृपाख्येव तेषामेवैकशेष इति नियमात् ।
न चैवं घट घटाविति प्राक्तिकं दुर्वारमिति वाच्यम् । तन्मातृप्रायाश्रययोगेन

(सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ. १। पा. २। अ. १.)

यदा तु द्वयोरिति । (कै)

सङ्ख्यौ च सङ्ख्यासु इत्येकशेषेण निर्देशादिति भावः । एवं चावरतोदयोरिति भाष्यं यच्च बङ्गनामेकशेषस्तद्विषयमेवेति तात्पर्यम् ॥ नन्वेकशेषारम्भस्य गुरुत्वेन सुकरत्वमेव नास्ति कुतः सुकरतरकत्वमित्यतः (सुकरकत्वम् । ६। क।) आह

एवं हीति । (कै)

'पृथक् प्रकरणतया "दृढो यूना" इत्याद्यर्थं चैकशेषावश्यं वाच्यम् इति भावः ॥

संस्थेति । (कै)

"तेनैकदिग्" (४। २। ११२) इति वत् समानवाचित्वे पृथक् सर्वेभ्यः उत्पन्नाया विभक्तेर्निमित्तत्वसाभादार्त्तिकोत्थानं भव्येत । एवं चैकशेषविषयरूपसमुदायादेकत्वं संख्याविशिष्टविभक्तौ परत एकशेष

१ पृथक् प्रस्थानतया । ६ ।

२ अ १ । पा २ । सू ६५ ॥

किम्प्रयोजनम् । पृथग् विभक्तिप्रतिषेधार्थम् । पृथग् विभक्त्यन्तानां मा भूत् । ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहि । न वार्थविप्रतिषेधाद्युगपद्वचनाभावः । वा ॥ न वैष दोषः । किं कारणम् । अर्थविप्रतिषेधात् । विप्रतिषिद्धावेतावर्थौ कर्ता सम्प्रदानमित्यशङ्क्यौ युगपन्निर्देशुम् । तयोर्विप्रति-

प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । अवरतोदयोरिति । भा । यदा त्रयाणामेकः शिष्यते तदा द्वयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या व्याख्येयेत्यर्थः । शेषशब्दस्य निवृत्तिविशिष्टावस्थानवाचित्वात् । यदा तु द्वयोरेकशेषेणैकस्य निवृत्तिः । चतुष् प्रवृत्तीनां त्वेकशेषे त्रिप्रवृत्तीनां निवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिवृत्तिजक्षय-

सङ्ख्यायामेकशेष एवेत्यपरनिश्चयमाश्रयत्वात् । तस्मात् घटकुम्भौ कुम्भकुम्भौ मण्डपौ चेति पाञ्चकमनिवृत्तित्वं प्राप्तं दृष्टेयानेन वार्यते । "घटावि-

(अ. १। पा. १। आ. १) (संख्यानामेकशेष एकविंशतौ । १। १। ६६।)

इत्यर्थः । किमिति प्रश्न इति भावः ॥ प्रष्टुराश्रयं विज्ञातुमाहेतरो
भाष्ये “एवमि”त्यादि ॥ प्रष्टुः स्थाश्रयमाह “एके”त्यादि ॥ “संख्या-
भेदावगमे” दिवाद्यवगमे इत्यर्थः । एवमपि प्रातिपदिकादित्येक-
त्वस्य विवक्षायां न मानमत आह

गुणे चेति । (कै)

संस्कार्यत्वादिति भावः ॥

यथा कर्तुरिति । (कै)

कर्तुरित्येति भावः ॥

संख्यसिद्ध्यर्थमिति । (कै)

एवं च पशुना इत्यादिदृष्टान्तदानमभ्युच्चयो विधेयगता संख्या
विवक्षिता गानुवाद्यगतेत्येव मौमांसकमर्थ्यादिति भावः ॥ वस्तु तस्य

बिद्भत्वाद्युपपन्नं न भविष्यति ॥ अनेकार्थाश्रयस्य पुनरेकशेषः । वा ।
अनेकमर्थं सम्यक्त्याययिष्यामीत्येकशेष आरभ्यते । तस्मान्नैकशब्दत्वम् । वा ।
तस्मादेकशब्दत्वं न भविष्यति ॥ अयं तर्हि दोषः । कश्चिद्वचनकोपो द्विवचन-
बहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति ॥ यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्यते ।
किं कृतं भविष्यति । वचनकोपः परिहृतो भवति ॥ प्रातिपदिकानामेक-

विषयभेदाद् बुद्धिगौरवापत्तिरित्यर्थः । सुकरतरकं चेति । मा । एवं हि
प्रकरणमभिन्नरूपं भवति “बुद्धो यूने”त्यादिभिः सूत्रैरेकशेषस्य विधानम् ।
अनेकशेषारम्भे त्विह पृथक् प्रस्थानतया गौरवं स्यादित्यर्थः । किं पुनरिति ।
मा । किमयमेकशब्दः संख्यावाची तुल्यतावाची चेति प्रश्नः । एवं भवितु-

त्यादि सिद्धिस्तु स्यादेवैतद् विनापि हि” । नातिपक्षे व्यक्तिपक्षोऽपीति
निष्कर्षसंग्रहः । स्यादेतद् । देव देव इत्यादावपि तर्ह्येकशेषः प्राप्नोति । न
चैकविंशतिवित्त्वेन तद्वारणम् । तस्य साख्योपपन्नत्वादेकशेषस्य चानै-

(सहस्राक्षानेकशेष एकविंशत्यौ । १। ५। ६४ ।) (अ. १। पा. १। आ. १)

समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावादिति भाष्ये उक्तप्रातिपदिकत्व-
पर्याप्त्यधिकरणात् प्रत्यय इति सूचार्थः । न हि प्रातिपदिक-
समुदाये प्रातिपदिकत्वम् । यथा जनपदसमुदाये न जनपदत्व-
मिति कैयटोक्तार्थोपयोगश्चिन्त्यः । परस्परपेक्षायां कार्यविशेष इति
ब्रह्मः ॥ समुदायार्थः समूहरूपः ॥

समुदाय इति । (कै)

समुदायोऽपीत्यर्थः ॥

न तु सुबन्तानामिति । (कै)

भेदसंसर्गद्वारकार्यवतामुपलक्षणमिदम् ॥

शेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधः सङ्गत्वात् । वा । प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृ-
मात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । माता च ज्ञानयित्री मातारौ च धान्यस्य
मातृमातारः । किं कारणम् । सङ्गत्वात् । सङ्गानि क्षेतानि प्राति-
पदिकानि ॥ किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य
इति न पुनर्ब्रह्मापि विभक्त्यन्तानामेकशेषत्वेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो

मिति । भा । संख्यावाचित्वेनैकशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात् । नानाभावादिति ।
भा । “अप्रातिपदिकादि”त्यनैकवचनान्तानामेव इन्द्रः क्रियते । वर्ति-
षदादीनां सर्वत्र संख्याभेदावगमे प्रमाणाभावात् । गुणे च संख्याविवक्ष्यते
यथा पशुना यजेतेति । एवं चैकैकस्मात् प्रातिपदिकात् स्वादिभिरत्यन्तं न
तु समुदायात् । यच्च क्वचिद्गुणेऽपि संख्या न विवक्ष्यते यथा “कर्तुरीक्षित-

मस्तिकत्वात् । अथ वक्ष्यमाणरीत्या एकशेषविशेषणतां ब्रूये तथाप्य-
निकारः । देवदेव इत्यादिषु यद्यौ समासादुपरि एकविंशत्यै सङ्गत्वात् ।
अतर्वर्तिन्योश्च लुकासुप्तत्वेन प्रत्ययतत्त्वाभावात् । अथाहुः । सङ्

(अ. १। पा. १। आ. १) (सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। १। ६० ।)

तुल्येति । (कै)

यथा “एकदिग्” इत्यादौ प्रसिद्धतरार्थानुपपत्तौ प्रसिद्धार्थ-
परिग्रहो न्याय्य इति भावः । तुल्यत्वं भेदाधिष्ठानं तेन पृथक्सर्वेभ्यः
शब्दतोऽर्थतश्च । तुल्यायां विभक्तौ परतः एकशेष इति तात्पर्यम् ॥
अर्थतश्च इत्युक्ते प्रथमा द्वितीया द्विवचनान्तानां नैकशेषः । विनि-
गमनाविरहादर्थतश्चेत्यस्य ज्ञातः । तदाह

दृष्टम् (कै)

इत्यादि ॥

केवलानामिति । (कै)

निवृत्तप्रकृतौनामित्यादिः ॥ भाष्ये

वक्तव्यः स्यात् । तस्यापि ज्ञेयानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि सङ्ख्याणि । माहृभ्यां
च माहृभ्यां चेति । अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सङ्ख्ये भवितव्यमेवैकशेषे-
त्येति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति । एवं च ज्ञात्वा चोद्यते ।
हरितहरिणश्चेतश्चेनरोहितरोहिण्यानां स्त्रियामुपसंख्यानम् । वा ॥ हरित-

तममि”ति ह्योर्वङ्गनां वेद्युततमस्य कर्म. संज्ञा प्रवर्तते तत्र नान्तरीयकं
संख्याया उपादानमिति कस्यसिद्ध्यर्थमाश्रीयते । ननु चेति । भा । अव-
यवाद्यतिरेकेण परस्परापेक्षायां सत्त्वा समुदायार्थोपपत्त्यात् सङ्ख्यसमु-
दायानिनिवेशिन्येका प्रातिपदिकसंज्ञास्ति तथा सङ्ख्यसमुदाय एकं प्राति-

विवक्षावामेव एकशेषः । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषये इति यावत् । यच्च
ज्ञानेकस्यार्थस्य निमित्तस्येतरान्वयः स तथाभूतो विषयः । उक्तं च* “अनुस्यूतेव

* अनुस्यूते च भेदानानेका प्रकृतिरुच्यते ।

यदा सचविवक्षा नामाहृभ्यैकशेषयोः ॥ इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(सकृपाख्यानैकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ. १। पा. २। आ. १)

तदाश्रयत्वादिति । (भा)

वज्रग्रीहेषु विभक्त्याश्रयत्वात् तत्प्रकृत्येकशेषस्येत्यर्थः ॥

न केवला (भा)

इत्यस्य च अनुत्पन्नप्रत्यया प्रकृतिः प्रकृतेरनुत्पन्नस्य प्रत्ययो न प्रथोक्त्य इति तात्पर्यमिति भावः ॥

अधुनेति । (भा)

यदेदमोधुना प्रत्यय इगोक्षोपस्य तदेदं निमित्तापायपरिभाषा नाख्येव इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ॥

संयोगान्तेति । (भा)

एवं^१ च निवर्त्तमानवृत्तशब्दसम्बन्धिविभक्तिश्रवणप्रसङ्गरूपो दोषो वारित इति भावः ॥

१ एवं वर्त्तमान- । इ ॥

हरिणश्चेतश्चेनरोहितरोहिण्यानां स्त्रियामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । हरितस्य स्त्री हरिणी । हरिणस्यापि हरिणी । हरिणी च हरिणी च हरिणी । श्वेतस्य स्त्री श्वेती । श्वेतस्यापि श्वेती । श्वेती च श्वेती च श्वेती । रोहितस्य स्त्री रोहिणी । रोहिणस्यापि रोहिणी । रोहिणी च रोहिणी च

पदिकमिति साधुत्वात्परिवृद्धा । अर्थवत् समुदायानामिति । भा । अवि-
शेषेण नियमो न तु सुवन्तानामेवेति मन्यते । इदानीं तुल्यपर्यायमेकशब्द-
माश्रित्याह । पृथक् सर्वेषामिति । भा । वृक्षस् वृक्षस् वृक्षस् इति स्थिते
विभक्तौ परतो यानि सकृपाणि तेषामेकशेष उच्यमाने विभक्तिनिमित्तत्वात्

मिन्नानामेका प्रखोपजायते । यदा सहविविद्यान्तामाहुर्देवैकशेषयोः” इति ।
अथच विषयनियमोऽभिधानवशात्तन्मते ॥ “वृद्धो यूना” (१। २। ६४)

(अ. १। पा. २। आ. १) (संख्यायामेकशेष एकविंशतौ । १। २। ६० ।)

नम्यति । (कै)

संयोगान्तस्य पदस्य इति पाठः । “संयोगान्तस्य पदान्तस्य” इति तु व्याख्यानमसङ्गतमेव “ध्वनोः” इति सूत्रे “दिशकारको निर्देश” इति भाष्यविरोधात् । संयोगसंज्ञासूत्रेऽन्तपदसामर्थ्येन द्विवचनान्तेन समास इति ध्वनयता भाष्यकृता प्रयोगवृत्ताराभावस्य ध्वनितत्वेन तादृशेऽर्थे मानाभावाच्च ॥ दोषान्तरमप्याह

संयोगान्तलोपस्य चेति ॥ (भ)

इत्थं भाष्य (कै)

इति च तत्र सुति मिति प्रत्ययैः प्रकृत्याच्चेपात् तस्याप्यप्राप्तिः तदा-
च्चेपे मानाभावात् फलाभावाच्चेत्यभिप्रायः ॥ केचित्तु आष्टमिकपद-

१ अ ६ । पा ४ । सू ११६ ॥

२ न च तत्र । इ ॥

रोहिष्यौ ॥ न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् । वा ॥ न वैष दोषः । किं कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहा-
भियते रूपनिर्गन्धश्च शब्दस्य नान्तरेण बौक्तिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च
बौक्तिके प्रयोगे संख्याय्योक्तानि ॥ अपर आह न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् ।

प्रकृतिनिवृत्तेः केवलानां विभक्त्यानां प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः । संयोगान्तलोपे-
नेति । भा । लृप् स् स् स् इति स्थिते संयोगान्तलोपो भविष्यति । ननु
संयोगान्तस्य पदस्य लोप उच्यते तत्र पूर्वपदं सकारान्तं द्वौ सकारौ षडे
इति पदत्रयं संपद्यत इति कुतो लोपः । संयोगान्तलोपस्य आपवादः

इत्यादि सूत्रेषु सहयोगे द्वितीयायाः प्रयोगाच्च । यदा । पूर्वसूत्रात् इन्द्रे
इत्यनुवर्तते । अर्थाधिकाराच्चेतरेतरयोगदन्दावगमः । तेन इन्द्रे प्रसक्तौ
सतीति व्याख्यानात् उक्तविषयनियमसिद्धिः । न च इन्द्रे कृत इत्येव

(सकृपाख्यानेकशेष एकेविमलौ । १। २। ६४ ।) (च. १। पा. २। आ. ३)

द्विवचने भाष्यकृता वक्ष्यमाणं पञ्चसि पञ्चतीत्यादेः समुदायस्य पद-
त्वमदिहापि वृत्तस्वस् इति समुदायस्य पदत्वं वृत्तशब्दे तत्त्वप्रत्यभि-
ज्ञानात् । अन्वयसकारे सुप्ताच्च । ईदृशे विषये संयोगादिज्ञोप
संयोगान्तज्ञोपयोरविशेषेण भाष्ये संयोगान्तज्ञोप उक्तः । इहत्यादि-
ज्ञोपस्तु इहान्तप्रकृतेः पर इत्यर्थान्नेत्याशयः । प्रत्येकं संयोगसंज्ञा
इति पक्षे अन्तरसंयोगादित्वेन संयोगादिज्ञोपो भाष्योक्तः साधुरेव
तत्र सूत्रे सकीत्यनाश्रित्य चेदं प्रकारान्तरेणास्य दूषयिष्यमाणत्वाच्च
तदनाश्रयणं तस्य प्रत्याख्यानान्नेत्याहुः ॥ नन्वेकशेषं विना कथं
द्विवचनादेः सम्भवोऽत आह

स्वभावतः इति ॥ (के)

कृतैकशेषाणां चेति । (के)

इदं च इहान्ताभिप्रायं तत्र हि इहत्यादिज्ञोपे प्रत्ययसङ्क्षेपेन
विभक्तिपरतयैकशेषे द्विवचनादौ पुनरेकशेष इत्यर्थः ॥ भाष्ये

न वैच पक्ष एवास्ति प्रातिपदिकानामेकशेष इति । किं कारणम् । पद-
स्थार्थे प्रयोगात् पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेद्वाच्योवते
रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकम् प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे

संयोगादिज्ञोपक्षेण भाष्यम् । “पूर्वत्रासिद्धमि”ति वचना “इहत्यादि” ज्ञोपे-
नैव च भाष्यम् । अत्र व्याचक्षते । संयोगस्य योन्ताः सकारस्तस्य ज्ञोपः स च
“इहत्यादि” इत्यनेनेति । संयोगादिज्ञोपेनेति । भा । अत्राप्येकपदस्य
संयोगस्यादिर्नास्तीति इहत्यादिज्ञोपमेव संयोगादिज्ञोपः प्रतिप्रज्ञा ।

व्याख्यायतामिति वाच्यम् । सरसमासान्तादि दोषप्रसङ्गेन कृतद्वन्द्वाना-
मेकशेष इति पक्षस्य दूषयिष्यमाणत्वात् । एतेन “कारवः कारवोर्मि”

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२१७

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

यदि पुनः समासेति । (भा)

इन्द्रे इत्यनुवर्त्य तच्च कृते इति व्याख्यानात्तस्य निमित्ततया नासौ द्वन्द्वबाधकः । इन्द्रे कृते एकविभक्तौ परतः सङ्ख्यानामेकशेषः इत्यर्थः । अत्र पक्षे संख्या वाच्येवैकशब्दः ॥ समासान्तार्गतं सर्वं वचनसोपात् कश्चिदित्ययुक्तमत आह

यस्त्वयेति । (कै)

यस्त्वया वचनसोपासिद्धिरूपः कश्चिद् दोष उक्तः स परिहृत इत्यर्थ इति भावः ॥ अत्राध्याहारगौरवमाशङ्क्याह

प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति ॥ अथानेन पक्षेऽर्थः स्यात् प्रातिपदिकानामेकशेष इति । वाङ्मर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथम् अनुस्यमानं गंस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ इति । कथम् । विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयते । अनैमित्तिक एकशेषः । एकविभक्तौ यानि सङ्ख्याणि तेषामेकशेषो भवति । क् । यत्र वा तत्र वेति ॥ अथानेन पक्षेऽर्थः स्याद्विभक्त्यन्तानामेकशेष इति । वाङ्मर्थः । किं वक्तव्य-

संयोगश्चासौ प्रत्येकं इत्थां संयोगसंज्ञेति पक्षाश्रये, आदिश्च वृत्तशब्दापेक्षया तस्य लोपो “इलङ्गावि”त्वनेनेत्यर्थः । अवरत इति । भा । स् वृत्तसिति प्राप्नोति । दुष्टत्वप्रतिपादनपरं चैतत् न पुनः कदाचित्तयाणां अवयवप्रतिपादनार्थः । द्विवचनवज्जवचनयोरिति । भा । ये स्वभावादेव द्विवचनवज्जवचनान्ताः प्रयुज्यन्ते गोदौ दाराः सिकता इत्यादयः । तत्र द्विवचनवज्जवचनेषु परत एकशेषे सति द्विवचनवज्जवचनानां अवयवप्रसङ्गः ।

इति श्रीहर्षप्रयोगोऽपि व्याख्यातः । सरथां भवाः सारवाः । ते च ते आरवसहितास्तेति कर्मधारये सह विवक्षा विरहात् । “विद्वन्मानस राजहंस” इत्यादिश्लेषरूपके तु मानसमेव मानसमिति तन्मेष प्रयोगो

(सकृपाख्यानेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) - (अ. १। पा. २। आ. ३)

अथवेति ॥ (कै)

समासान्तोदात्तत्वे च कृते इति । (कै)

विभक्तिसापेक्षैकशेषापेक्षयान्तरङ्गत्वादिति भावः ॥

प्रसङ्ग इति । (कै)

इत्यते लाघुदात्तत्वमिति भावः । अमृशब्दस्य कान्तत्वात् । पर-
त्वादित्यस्य उत्कृष्टत्वात् पूर्वकाण्यप्राप्तत्वादित्यर्थः । एकशेषस्य समासा-
द्विभक्त्युत्पत्त्युत्तरमिति भावः । एवमप्येऽपि । एवं चापवादत्वाग्रङ्गा-
चिन्तैव । आसृषेभ्यो दधि इत्यादावविरोधेऽपि दधिदानतः पूर्वं
परच वा सावकाशत्वेऽपि 'बाधदर्शनात् समाधिरपि चिन्तः ॥ भाष्ये

१ बाधकत्व- । क ॥

मेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं ग्रंथ्यते । इतदप्येतेनैवामिहितं सूत्रेण
सकृपाख्यानेकशेष एकविभक्तौ इति । कथम् । नेदं पारिभाषिक्या विभक्ते-
र्यङ्यम् (१ । ४ । १०४) । किं तर्हि । वचनचोपो द्विवचनवज्जवचनविधि-
र्नन्दप्रतिषेधश्चेति । नैव दोषः । यत्तावदुच्यते कश्चिद्वचनचोपो द्विवचनवज्ज-

कृतैकशेषायां वा पुनरेकशेषे क्रियमाणा द्विवचनवज्जवचनस्यप्रसङ्गः ।
कश्चिद्वचनचोप इति । यत्तया कश्चिद्वचनचोप उक्तः स परिहृतः । अथ
वा सुपां परिहृतो न तिङामित्यर्थः । खरसमासान्तेष्विति । भा । समासे कृते
समासान्तोदात्तत्वे च यदि पूर्वशेषस्तदा सर्वानुदात्तत्वं प्राप्नोत्यथ परशेष-
स्तदाग्रङ्गस्यान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । परत्वादिति । भा । ननु प्राप्ते समासान्तो-
दात्तत्वे आरभ्यमात्र एकशेषस्तस्य बाधकः । नैतदस्ति । निरवकाशो हि

न तु खौन एकशेषः । सह विवक्षा विरहात् । सारथ इत्यत्रापि तथा
इति चेत् पक्षे एवमेव । त्वतापि उत्तमप्रयोगस्य निर्वाच्यात्वात् । न

(अ. १। पा. २। आ. १) (सङ्पाद्यामेकशेष एकविंशतौ । १। २। ६०।)

असारूप्यादिति । (भा.)

समासान्नाग्रान्भागस्य विभक्तिपरत्वाभावः । तद्विशिष्टस्य तु न
सङ्पत्त्वम् ॥

एकशेषो न स्यादिति । (कै)

किं चैकशेषेसत्यपि अत्रावित्यस्याभिद्विरिव । अत्रे इत्येव-
मापत्तेः । अङ् अच्शब्दयोरेकशेषे तु पञ्चे तत् सिद्धिरस्ति इति
बोध्यम् ॥

उत्तरपदस्यान्तादिति । (कै)

अयं पञ्चस्तु निर्मूल एवेति पञ्चमषष्ठयोर्वक्ष्यामः । “गोस्त्रियोः”
(१। २। ४८) इत्यत्रोक्तं च ॥

वचनविधिरिति । सहविवक्षायामेकशेषः । युगपदिवक्षायामेकशेषेण भवि-
तव्यम् । न तर्हीदानीमिदं भवति वृत्ताश्च वृत्ताश्च वृत्तौ वृत्ताश्च वृत्ताश्च वृत्ताश्च
वृत्ता इति । नैतत्सहविवक्षायां भवति । अथापि निदर्शयितुं बुद्धिरेवं
निदर्शयितव्यम् । वृत्तौ च वृत्तौ च वृत्तौ । वृत्ताश्च वृत्ताश्च वृत्ताश्च

वाचको भवति । कृते च समासान्तोदात्तत्वे एकशेषस्य प्रवर्तनाद्विशोधा-
भावाच्च नास्त्युत्सर्गापवादभावः । ऋक् चेति । भा । ऋक् ऋक् च इति स्थिते
अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्युक्तानुसृतात् प्रत्ययकक्ष्याप्रतिषेधाम्नास्येकविभक्ति-
परतेति एकशेषनिमित्तं समुदायाद्विभक्त्यवस्थाया तस्यां च नास्ति
साङ्ख्यं वृत्तौ हि ऋक्शब्दः अपर ऋक्शब्दः समासान्तः । समासस्यै-
वावयवो नोत्तरपदस्येति चेत्तर्हि तेनैव व्यवधानात् समासविभक्त्येकशेषो

चैवं समाहारबन्धविषये एकशेषानुशासनात् पादिकं घटघटमित्यादि-
दुर्वारमेवेति वाच्यम् । तत्रापभिधानस्यैव शरणी करणीयत्वात् । अस्तु वा

(सहपाद्यामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। व्या. ६)

'भाष्यकारस्य मतमिति । (कै)

एवं विधं भाष्यं न दृश्यत इति चिन्त्यमिदम् । न चेदं भाष्यमेव तथान्यथैकस्यार्थवत्त्वेनापरस्यानर्थकत्वेन कथमेकशेष इति वाच्यम् । इन्द्रावयवानामर्थवतामेवैकशेष इत्यर्थे मानाभावात् । विशिष्टरूपोपादानविषयायाः अर्थवत् परिभाषाया इहाप्राप्तेः ॥

सर्वथेति । (कै)

समासविभक्तावन्तर्वर्त्तिविभक्तौ चेत्यर्थः ॥ तदेवाह

यद्यन्तरिति । (कै)

न च विग्रहप्रदर्शनेन स्पष्टमेवोक्तम् ॥

१ भाष्यकारस्य दर्शनमित्युपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

वृद्धा इति । यदप्युच्यते इन्द्रप्रतिषेधस्य वक्तव्य इति । नैष दोषः । अन्वकाश एकशेषो इन्द्रं बाधियते । ननु चोक्तं सावकाश एकशेषः । कोऽवकाशः तिङन्तान्यवकाश इति । न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति । किं कारणम् । यथा जातीयकानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति

न स्यात् । समासार्थस्योत्तरपदस्यान्तः समासान्त इत्यपि भाष्यकारस्य दर्शनमिति अष्टमशब्दयोर्वैरूप्यमाश्रित्य भाष्यकृता दोष उद्भावितः । अङ्गाश्रये चेति । अशब्दादनङ्गाश्रयेऽपि । यथा गौश्च नावौ चेति । ससा च । ससारौ चेति । किमर्थमेकमेकवचनानां द्वितीयं तु द्विवचनान्तमिति चेत् सर्वथा वैरूप्यप्रतिपादनाय । तथा हि । यद्यन्तर्वर्तिन्यां विभक्तौ

तत्राप्येकशेषप्रवृत्तिः । न चैवं गुणसकतापत्तिः । समाहारइन्द्र एव तदनु-
प्राप्तनात् । तथा च प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इति यत्ते न ब्राह्मणं इत्यादित्यादौ

(अ. १। पा. २। अ. ३) (सरूपाणामेकशेषे एकविभक्तौ । १। २। ६० ।)

वचनसामर्थ्यादिति । (कै.)

शुकाशुभ्रत्वादिति भावः^१ ॥

अथापीति । (कै.)

इदं सुप् लुकि औत्तरपदिकानङि ततो विभक्तौ “अतो ङि”
(७।३।११०) इति गुणे “अमृन्” (६।४।११) इति दीर्घे च
परत्वात् कृते इति भावः । एकवचनान्तेन विग्रहे तु समास-
विभक्तावेव वैरूप्यम् । अन्तर्वर्तिन्यां तु नेति तात्पर्यम् ॥

१ अथापीतोत्तराभ्य इति भाव इत्यन्तं नास्ति क पुक्तके ।

तथा जातीयकानामेकशेषः । न च तिङन्तानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे
सामर्थ्यमस्ति । किं कारणम् । एका हि क्रिया । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य
द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । यदि तर्ह्येका
क्रिया द्विवचनवहुवचनानि न सिध्यन्ति । पचतः पचन्ति । नैतानि

शुभाशामपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणमाश्रीयते तदात्र वैरूप्यमथापि
समासविभक्त्यैकविभक्तिपरत्वं तथापि वैरूप्यं तिङ्समास इति । समास
एकशेषे विधीयमाने तिङ्समासेऽप्येकशेषो वक्तव्यः । स च तिङ्समासो
वक्तव्य इत्यर्थः । एकमिति । भा । विनापि तेनार्थस्यावगमात् । प्रकृत इति । भा ।
आस्थातमास्यातेनेत्यत्र इन्द्रश्च सरूपाणामिति वक्तव्यम् । यदि पुनरिति । भा ।
दोषान्तराभिधानाय पुनरुपन्यासः । तदर्थमिति । भा । पूर्वं दोषमात्रमुप-
न्यस्तं केवलाया विभक्तेः अवगं प्राप्नोतीति । इदानीं तु तत्प्रतिविधानाय
वचने क्रियमाणे गौरवमापद्यत इत्येतत्प्रतिपाद्यते तिङन्तान्यवकाश इति

सकलव्यक्तिसंग्रहो भविष्यतीति प्रतियुक्ति लक्षणं नावर्त्तनीयम् । एकव-
चास्यान्यतरस्यामिति आपकादेकशेषे कृते एकवद्भावो नेति तु तत्त्वम् ।

(सकृत्पाठानेकशेष एकविमलौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

समास एकशेषे इति । (कै)

प्रत्यर्थशब्दनिवेशे एक पश्चा एकाक्रियोच्यते एकेन च तिपैकः
कर्त्तृति अनेकक्रियाकर्त्तृविवक्षाद्यामनेकतिङन्तप्रसङ्गे एकशेष इत्यते
स च तेषां समासाभावात् ॥

न प्राप्नोतीति । (कै)

सकृत्पतिङन्तानामपि इन्द्रो वाच्य इत्यर्थः ॥ आद्ययोस्तिङ्को-
लोपेऽपि समासस्थाधातुत्वात् तत्तिङ्कोऽप्राप्तेराह भाष्ये

तिङ्गविधिरिति ॥ (भा)

सुप् पृथगान्तिङ्को सुगप्राप्तेराह

क्रियापेक्षाणि । किं तर्हि । साधनापेक्षाणि ॥ अथवा पुनरखेक-
विभक्ताविति । ननु चोक्तमेकविभक्ताविति चेन्नाभावादिभक्तेरिति । नैव
शेषः । परिहृतमेतत् । अथैवत् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्य-
तीति । ननु चोक्तं नियमान्न प्राप्नोति । अथैवत् समुदायानां समासग्रहणं

कारकमेदात् क्रियामेदादनेकतिङन्तप्रसङ्गे एकशेषो विधेयः । ततश्च
परत्वात् सकृत्पाठानेकशेषं गृहीत्वा इन्द्रः प्राप्नोति सकृद्गतौ विप्रतिषेध
इति पुनरेकशेषो न प्राप्नोति सकृपि वा पुनः प्रसङ्गविज्ञाने सूरसमासा-
न्तेषु दोष एव । यदि पुनरिति । भा । सप्तमीनिर्देशे प्रकृतिमात्रनिवृत्तौ
प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गः षष्ठ्यनिर्देशे तु विभक्त्यन्तानां निवृत्त्या भाष्यमिति नास्ति
केवलविभक्तिश्रवणप्रसङ्गः । कश्चिदिति । भा । शिष्यमानस्य त्वेकवचनश्रवण-
प्रसङ्ग एव । एकविभक्त्यन्तानामिति । भा । सप्तमीनिर्देशमपास्य तु प्रयोजन-

एकशेषेण दोष इति च दोष इत्यादौ तु इन्द्रैकशेषौ उभावपि अनभिधानेनैव
वारणीयौ । उक्त्यर्गतः सकृत्पाठान्तेऽप्येवमेवेति बोध्यम् । विंशतीत्यादौ त्वेकशेषे

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सहपात्रामेकशेष एकविमलौ । १। २। ६७ ॥)

प्रतिषेधश्चेति । (भा)

प्रतिषेधोऽप्युच्यते । उपलक्षणमिदं पादौ पादा इत्यादावेक-
वद्भावस्यापि प्रसङ्ग इत्यपि बोध्यम् ॥

पुनरुपन्यास इति । (के)

द्वितीयपक्षश्चेति शेषः । उत्पत्तौ तैव तत्पक्षदूषणमुपक्रमतैव पृथग्
विभक्त्युपलब्धिसदाश्रयत्वादित्यनेन “चोदिताः स्म” इति अर्थः ॥
दूषणान्तरं वक्तुमुक्तानुवाद इत्याह

द्विवचनेत्यादि ॥ (भा)

वक्ष्यतीति । (भा)

वार्तिककालादिति शेषः ॥

निबन्धमिति । नैव दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः ।
यथा जातीयकानां समासः । कथं जातीयकानां समासः । सुवन्तानाम् ।
सर्वत्रापत्त्यादिषूपसंख्यानम् । वा । सर्वेषु पक्षेष्वपत्त्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
भिन्नाणां समूहो भेदमिति (४ । २ । ३८) । सर्वत्रेत्युच्यते प्रातिपदिकानां

मुक्तमेव कश्चिद्वचनलोपः परिहृत इति । न वेति । भा । एकविमल्यन्तानामिति
न कर्तव्यमेव प्रयोजनभावात् तत्तत्प्रातिपदिकानामेव विमलौ प्रातिपदिकाना-
मेकशेषे कृते शिष्यमात्रस्य निवर्तमानार्थाभिधानाद्द्विवचनवज्जवचनसिद्धिः ।
विप्रतिषिद्धाविति । भा । चतुर्थ्यन्तस्य शेषे ब्राह्मण्ये इत्युक्ते च कर्तृत्वं न
प्रतीयते । तृतीयान्तस्य शेषे ब्राह्मण्यैरित्युक्ते संप्रदानत्वं न गम्यते यच्च
शब्दोऽनेकार्थप्रत्यायनाय प्रभवति स शिष्यते नान्यः । अथं तर्हीति । भा ।

इह एवेति दिक् । एवं स्थिते सूत्रारम्भपक्षेऽपि वज्रशोऽनभिधानस्यैवाश्रय-
त्वाद् वज्रशब्दा इत्यादावपि तथैवास्तु किं तन्निरासार्थं सूत्रारम्भे इत्याशयेन

(सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

तदर्थम् (भा)

तदवतारणार्थम् ॥

पुनश्चोच्यते इति । (भा)

असमाधे वचनलोप इत्येतदित्यर्थः ॥ वक्ष्यतीति यदुक्तं तदाह

दिवचनेति । (भा)

नैवलं शोः अवणमेव न दोषोऽपि तु दिवचनाद्यभिद्धिरपि वचनादिभक्तिलोपे कृतेऽपि प्रत्ययसङ्घट्टेनाप्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावेन दिवचनाद्यनापत्तेः । तदर्थं वचनारम्भे गौरवं

१ अ १ । पा १ । सू ६२ ॥ प्रत्यय इति निषेधात् । इ ॥

चैकशेषे सिद्धम् । अपत्यादिष्वित्युच्यते बहुवच्चापत्यादयः । गर्गस्यापत्यं बहुवो गर्गाः (४ । १ । १०५ ॥ २ । ४ । ६४) । एका प्रकृतिर्बहुवच यञः । असा-
ङ्ख्यादेकशेषो न प्राप्नोति । ननु च यथैव बहुवो यञ एवं प्रकृतयोऽपि वङ्गः स्युः । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । गर्गाः वत्साः विदाः उर्वा

एकविभक्त्यन्तानामिति तु क्रियमाणे प्रत्युत दोषः । कश्चिदिति । भा । शिष्य-
माश्रयस्यैकवचनस्य लोपो वक्तव्यः । यदि पुनरिति । भा । एकविभक्ताविति न क्रियते “ऋसो नपुंसक” इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्यन्युत्पन्नायामेव विभक्तौ सङ्ख्यानां प्रातिपदिकानामेकशेषः क्रियते । तिङन्तेषु कथम् । उच्यते । लौबस्थायामेव पच् ल पच् ल् इति स्थिते कृदन्तत्वात् प्राति-
पदिकत्वे सत्येकशेषः । माटमात्रोरिति । भा । कथमयं निर्देशः यावतैकशेषेण

भगवता एकशेषप्रकरणम् प्रत्याख्यातम् । न चैवं पितरावित्यत्र मातुः
समुदावित्यादौ अस्मादेव प्रतीतिः कथं स्यादिति वाच्यम् । एकशेषारम्भे
ऽपि तौल्यात् । यः शिष्यते स लुप्यमाणार्थाभिधायीति चेत् तर्हि

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२५

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सखपायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

च “नङि सम्बुधोः” इति ज्ञापकं च न लोपविषयमेवेत्यर्थः ॥

भाष्ये ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वेऽपि दोषमाह

द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । (भा)

द्वन्द्वस्य वैकल्पिकत्वान्तदभावेऽस्य सार्थक्यं मन्यते ॥

अनवकाश इति । (भा)

सहविवक्षायां व्यपेक्षाभावे ह्येकशेषस्तत्र च द्वन्द्वस्य नित्यता
विशेषणविशेष्यभावानापक्षस्थानेकस्य युगपदेकपदार्थसम्बन्धबोधनेच्छा
सह विवक्षेति भावः ॥

१ अ ८ । पा २ सू ८ ॥

इति । अज्यो बज्जु यज्यो बज्ज्वित्युच्यमानो लुप्त प्राप्नोति । मा भूदेवम् ।
अजन्तं यद्बहुषु यजन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह
हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिज्ञतयः काश्यपा इति । नैष दोषः । लौकिकस्य

भाष्यम् । एकशेषे सति विवक्षितार्थानवगमात् तदभावः । एवं ह्यत्रार्थो
विवक्षितः जननीवाचिनः परिच्छेदवाचिनश्च माहशब्दस्यैकशेषप्रतिषेधो
वक्तव्य इति । एष चार्थो मात्रोरित्युक्ते न गम्यते । अथ मतमेतदिति ।
अर्थविप्रतिषेधादत्रैकशेषो न भवति । कृते ह्येकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगे
पुनरर्थो न प्रतीयते तैरिति चोक्ते स्वरर्थानवगतिः । अंशुपगम्यवादेन
त्वेतदुच्यते विभक्त्यन्तानां सारूप्य इति । प्रातिपदिकावस्थायां सर्वदा
सारूप्यात् सर्वत्रैकशेषः स्यात् विभक्त्यन्तानां तु सखपायामेकशेषे यत्रैव

दिवचनाद्युपाधिविशेषपुरस्कारेण पित्रादिशब्दानामेव मात्रादौ शक्ति-
रिच्छद्व्यवस्था चेति पक्षितोऽर्थः । तथा च लोकव्यवहारादेव तदुपह-
सम्भवे न किंचिदनुपपन्नम् । न चैवमभिप्रेदित्यादौ क्तिवादयोऽपि

(संख्यायामेकशेष एकविंशतौ । १। २। ६४।) (अ. १। पा. २। अ. १)

कारकभेदादिति । (भा)

न हि तत्र द्वादशप्राप्तिः सुवन्तानां तद्विधानात् । इदमन्वकाश-
मात्रं न त्वेकैकशेषेष्टसिद्धिः । द्विवचनाद्यसिद्धेः ॥ भाष्ये

यदि पुनरिति । (भा)

चतुर्थः पक्षः । षष्ठ्यर्थं सप्तमीति भावः ॥ तदाह

षष्ठौ निर्देशे त्विति । (कै)

‘षष्ठ्यर्थकत्वे च निर्देशे त्वित्यर्थः ॥ भाष्ये

एकविंशत्यन्तानामिति त्विति । (भा)

एकग्रहणं कर्त्तव्यं भवतीत्यर्थः । प्रयोजनप्रश्ने तस्यैवोत्तरदानात् ॥

१ षष्ठ्यर्थकत्वेन । क ॥

तत्र (२। ४। ६४) गोत्रस्य ग्रहणं न चैतत्तत्त्विकं गोत्रम् । अथवा पुन-
रन्वेका प्रकृतिर्बह्वक्ष यजः । ननु चोक्तमसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीति ।
सिद्धं तु समानार्थानामेकशेषवचनात् । वा ॥ सिद्धमेतत् । कथम् । समाना-

द्वितीयादौ विभक्तौ सारूप्यं तत्रैकशेषो न प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थः ।
हरितेति । यथा प्रातिपदिकावस्थायां देहूपमित्येकशेषो न प्राप्नोति
विभक्तौ तु सारूप्यसद्भावात् सिध्यदेकशेषः । हरितस्य स्त्रीति । नानेन
पुंयोगः प्रतिपाद्यते तत्र हि स्त्रीया भाष्यं हरितेति किं तर्हि अयमर्थः
हरितशब्दस्य हरिणी सा च स्त्री । न वेति । प्रातिपदिकग्रहणं विच्छिन्न-

प्रत्याख्यायतामिति वाच्यम् । प्रत्ययकक्षणेन तुगागमप्रातिपदिकसंज्ञा-
द्यर्थं तदारम्भात् । तदेवं संख्यायां विख्यायां च सर्वमेकशेषं प्रत्याख्यान-
मेनापि भगवता संख्यापदान्मात्रं तु प्राप्नोत्येव व्यवहारे संज्ञापदिमादि-

(अ. १। पा. २। आ. ३) (संख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

न वेति । (भा)

प्रत्याख्यानमप्येकग्रहणस्यैव ॥

एकविभक्त्यन्तानामिति 'न वक्तव्यमेवेति । (कै)

“न वेति” प्रतीकेऽस्यार्थस्योपयोगश्चिन्त्यः । यदि पुनः “प्राति-
पदिकानामिति” प्रतीके त्विदं वक्तुं युक्तं “अयं तर्हि दोषः”
इत्यपिमभाष्यस्यारख्येन तावत्पर्यन्तं

विभक्त्यन्तानामेकशेष इति (भा)

पदानुवृत्तेरेव साभेन तथा व्याख्यानस्यानौचित्याच्च ॥

१ उपर्युक्तविवरणपुस्तके “एकविभक्त्यन्तानामिति न वक्तव्यमेवेति” इति
प्रतीको दृश्यते । उपर्युक्त कौयटपुस्तके तु “एकविभक्त्यन्तानामिति न
कर्तव्यमेव” एवम्बिधः पाठोऽस्ति ॥

र्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यम् । यदि समानार्थानामेकशेष उच्यते कथम्
अक्षाः पादाः माषा इति । नानार्थानामपि संख्यायाम् । वा ॥ नानार्थाना-
मपि संख्यायामेकशेषो वक्तव्यः ॥ एकार्थानामपि संख्यायाम् । वा ॥

त्वादिव नानुवर्तत । संख्यं चेद्वाञ्छीयते । न च प्रातिपदिकानि लोके
प्रयुज्यन्ते किं तर्हि पदाद्येव । शास्त्रेऽपि प्रज्ञायाद्युपदेशेनानुमेयत्वात्
प्रातिपदिकानां प्रयोगाभावः । तेन पदावस्थायां भाट्टमानार इति वैख्या-
देकशेषाभावः । हरिण्यावित्यादौ तु भवतीति दोषप्रतिविधानं ज्ञातम् ।
अपर आहति । प्रज्ञासम्भवप्रतिपादनार्थमिदमुक्तमित्यर्थः । इदानीं

वद्विनापि सहविवक्षामेकशेषं विभक्तुं भविष्यतीत्याशयेन “द्विर्वनेऽप्यौ”-
(१।१।५६) तत्र एकशेष इति भाष्येऽभिहितमिति दिक् । आरभ्य-

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

विप्रतिषिद्धावेताविति । (भा)

कर्तृसंप्रदानयोरर्थयोर्विरोधेन युगपदेकरूपेणैकचान्वयाभावेन
सहविवक्षाभावादेकशेषप्राप्तेरेकत्वेन विभक्तिर्न विशिष्येत्यर्थः । कैय-
टोक्तं “ब्राह्मणेभ्य इत्युक्ते” इत्यादि तु वचनलोपवचनविधिकरणेऽपि
एकपक्षेणैवैयर्थ्योपपादकमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अनेकमर्थम् (भा)

इत्यस्य युगपदेकरूपेणेत्यादिः ॥

अयं तर्हीति (भा)

प्रतीके

एकविभक्त्यन्तानामिति

क्रियमाणे प्रत्युतदोष इति (कै)

व्याख्यानं भाष्याच्चरस्वरसविबद्धम् उक्तदोषाभावेऽपि अयं दोष
इत्यर्थस्तदचरमर्थ्यादया सभ्यते ॥

एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । वक्तव्यस्य कुटिलदण्डस्य वक्त-
व्यस्य कुटिलदण्डाविति वा ॥ स्वरभिन्नाणां यस्तोत्तरस्वरविधिः । वा ॥

भाष्यकार एनं पक्षं समर्थयितुमाह । अथातेनेति । विभक्तिः साहचर्ये-
वेति । एकविभक्तिर्नैकशेषनिमित्तत्वेनेहोपात्ता किं तर्हि साहचर्योप-
लक्षणायां ‘एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि पृष्ठानि तेषा-
मेकशेषः स चानैमित्तिकत्वादिभक्तिं नापेक्षते भाष्ये प्रातिपदिकग्रहण-

साधये तु सूत्रे यद्यपि षट्पक्षाः सम्भवन्ति तथापि तत्र त्रयो दुष्टा एव ।
त्रयास्तु निर्दोषा इत्यवधेयम् । तथा हि । पृथक् सर्वेभ्यो विभक्तौ परतः

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सहपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६० ।)

द्विवचनेति । (भा)

शिष्टस्य विभक्त्यन्ततयाऽप्रातिपदिकत्वेन द्विवचनाद्यप्राप्तेः (अप्राप्ते ।
क ।) सापि (वाच्यः । इ ।) वाच्येत्यर्थः ॥ द्वितीयपक्षादिशेषं
दर्शयितुमाह

एकेति ॥ (कै)

प्रातिपदिकानामिति । (भा)

अनुवृत्तस्य बहुवचनेन विपरीणाम इत्यर्थः । यद्यपि विभक्त्यु-
त्पत्तेः पूर्वं सहपाणामेकशेष इत्यर्थे भाष्यतात्पर्येण प्रातिपदिकग्रह-
णानुवृत्तेः फलं चिन्त्यम् । तथापि हरित हरिणेत्याद्यभिमतवार्त्ति-
कोत्यानाय तथोक्तम् ॥

स्वरभिन्नाणां यस्योत्तरस्वरविधित्तस्यैकशेषो वक्तव्यः । अक्षराक्षरं अक्षौ
(३। १। ३॥ ६। १। १६०) । मौमांसकश्च मौमांसकश्च मौमांसकौ
(६। १। १६०) ॥ इह कस्मान्न भवति । एकस्यैकश्च द्वौ च द्वौ चेति ।

स्योपलक्ष्यार्थत्वाद् उगावतादीनामपि हरिण्यादीनामेकशेषो भवति ।
स्वरभिन्नानामिति वचनान् उच्यन्तः हरिणौशब्दस्य शेषः । यत्वाञ्जर्हरित-
हरिणयोरेवैकशेषे कृते उभयवाचित्वेऽप्यन्यतरस्य वर्णवाचित्वं जाति-
वाचित्वं वाञ्छित्य स्त्रीप्रत्ययः क्रियत इति तेषां पक्षे स्वरभेदप्रसङ्गः ।
माहमात्रोक्तं क्व चित्वाख्येऽप्यर्थव्यतिरेकादेकशेषाभावः । यत्र वेति ।
अनेनानैमित्तिकत्वमेव प्रतिपाद्यते । विभाग इति । कर्मादिकारकमिह
विभक्तिशब्देनोच्यते तेन हि प्रातिपदिकार्थो विभागेनावस्थाप्यते । तत्र

एकशेषः । एकवचनान्ताणां चाकृतद्वन्द्वानां वा समुदायादेकविभक्तौ वा
युगपदधिकरणवचने वा अनेमित्तिको वेति षट्पक्षाः । तत्राद्ये एकशब्दः
समानपर्यायस्तथा च वृक्षस् वृक्षस् इति स्थिते संयोगान्तस्य परान्तस्य

(संख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ३ । ४ ।) (क. १ पा. २ आ. १)

छदन्तत्वादिति । (कै)

अतिङीति प्रतिषेधस्तु तिङ एव स्थानिवत्प्रपञ्च 'छतस्येति'
अभिमानः । भाष्ये

मातृमाचोरिति । (भा)

प्रातिपदिकयोरनयोः सारूप्यादिति भावः । इदं माचादौ-
नामुपलक्षणम् ॥

यावतैकशेषेणेति । (कै)

जनन्यादिवाचकयोर्निषेधेऽपि शब्दपरयोर्निषेधे मानाभाव
इत्यर्थः ॥

१ छत्वस्य । इ ।

संख्याया अर्थसंप्रत्ययादन्यपदार्थवाचानेकशेषः । वा । संख्याया अर्थ-
संप्रत्ययादेकशेषो न भविष्यति । न लोकावित्यनेनार्थो गम्यते । अन्य-
पदार्थत्वाच्च संख्याया एकशेषो न भविष्यति । एकश्चैकस्येत्यस्य द्वावित्यर्थः ।

कस्मिंश्चित्प्रकारके विवक्षिते तस्मिन्मरुया विभक्त्या भाष्यमित्येकविभक्त्यन्तानां
संख्यायामेकशेषः सिध्यति । कश्चिदिति । अवस्थितस्य वचनस्य लोपो
वक्तव्यः । तस्मिन्नापि छते प्रथयलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकसंख्याया
अभावाद् द्वित्वचनवज्जवचने न सिध्यत इति ते अपि वक्तव्ये । न ङिसंभुङो-
रिति तु आपकं न लोपविषयमेवापाप्यविशेषेण सुतप्रत्ययस्य प्रातिपदिक-
संख्याया आपकम् । एवमप्येकार्थत्वाच्छ्रव्यमायस्य द्विवचनवचनासिद्धिरिव ।

लोप इति व्याख्याने तु इक्ष्वादिलोपः तत्रापि सतितीति प्रत्यये
प्रकृतेराक्षेप इति यत्ते तु न कस्यचिच्छेपः । सर्वथापीदृश्यं न सिध्यत्येव ।
आप्तान्तयोर्निवृत्तौ तुस् इक्षस् इति स्यात् । परयोर्निवृत्तौ तु इक्षस्

तदभाव इति । (कै)

विवक्षितार्थावगमायैकशेषो न ह्यत इति भावः । एवमेव
“यत्तदेतेभ्य” इत्यादौ कोशेषु चैकशेषाकरणम् । तत्प्रत्ययं सूचिता
स्वरसं स्पष्टयति

अर्थेति ॥ (कै)

अर्थानवगतिरिति । (कै)

प्रकरणादिना प्रतीतिसम्भवाच्चिन्त्यमेतत् । एवं च विभक्त्या-
नामेकशेषे द्वितीयान्तादीनामेकशेषो भवत्येव । प्रथमा द्वितीययोस्तु
नेतिमते दोषाभावात् । एकविभक्ताविति पदरहितप्रातिपदिकैक-
शेषपक्षे एवैष दोष इत्यर्थो भाष्यस्य विभक्तिपदाभावे सङ्ख्याणा-

द्वौ च द्वौ च इत्यस्य चत्वार इत्यर्थः ॥ नैतौस्तः परिहारौ । यत्तावदुच्यते
संख्याया अर्थसंप्रत्ययादिति । अर्थसंप्रत्ययेऽप्येकशेषो भवति । तद्यथा ।
गार्ग्यश्च गार्ग्यायश्च गार्ग्यौ (१। २। ६५) । न चोच्यते वृद्धयुवाणाविति

सहविवक्षायांमिति । एवं चैकैकस्यानेकार्थाभिधानाद् द्विवचनवृद्धवचना-
न्तानामेवैकशेषः । न तर्हीति । नित्येनैकशेषेण भवितव्यमिति वाक्यं न
प्राप्नोतीत्यर्थः । इतरौ भिन्नार्थात् एकशेषवृत्त्या वाक्यं न बाध्यत इत्याह ।
नैतदिति । प्रत्येकमत्र विवक्ष्येत्यर्थः । वाक्यास्तु प्रक्रियावाक्येनैव व्युत्पाद्यन्त
इत्याह । अथापीति । यथाजातीयकानामिति । ब्रह्मवाचिनामित्यर्थः ।
एकाहीति । आख्यातवाच्या क्रिया सर्व्ववर्गिभूतमेदा प्रतीयते । भवद्भिरा-

इति स्यात् । तथा वृद्धा अनित्या इत्यादावन्तसुप्रत्ययश्रवणं स्यादिति वृद्ध
एव प्रथमः पक्षः । द्वितीये वृद्धस् इति सविभक्तिकस्यावस्थानात् ।
द्विवचनवृद्धवचनयोश्चुत्पत्तिरेकवचनश्रवणं च स्यात् । द्वितीये इन्द्रे इति

(सख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६७ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

मेवैकशेष इत्येवं नियमेन प्राप्तेः^१ । माहर्भां कृतं देहीति च अद्या
भज्यन्तामित्यादिवत् ॥ “अथमतम्” इत्यनेनाहचिर्बाधिता । तद्वीजं
तु सूत्रव्याख्यानपक्षभेदेन लक्ष्यभेदानौचित्यमिति । तस्मादिभक्त्य-
न्तानामेकशेषेऽपि “माहर्भाः प्रतिषेधो वक्तव्य” (भा) एवेति गूढ-
तात्पर्यम् ॥ तद् ध्वनयन्नाह

एवं च कृत्विति । (भा)

एवमङ्गीकृत्यप्रातिपदिकानामेकशेषे एव प्रतिषेधस्योद्यते इत्यर्थः ।
वस्तुतो विभक्त्यन्तानामेकशेषेऽपि तद्वक्तव्यमित्यर्थः । अस्य मतस्य

१ प्रतिषेधेन सह विवक्षाविषयैकशेषस्यनिषेधे तद्विषये इन्द्रः पक्षे वाक्यं
च सिध्यति । असहविवक्षाविषयतन्त्रं तु भवत्येव । इत्यस्ति क पुस्तके ॥

भवति चैकशेषः । यदप्युच्यतेऽन्यपदार्थत्वाच्चेति । अन्यपदार्थेऽप्येकशेषो
भवति । तथाया । विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती इति । तयोश्चत्वारिंश-
दित्यर्थः ॥ एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ । एकपरिहारोऽयम् ।

स्यत इत्यादौ वस्तुस्थित्याकर्तृभेदाद् भेदेऽपि तिङन्ताद् भेदस्यानवगमात् ।
प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्तु भेदनिबन्धना आश्रयप्रकर्षाभ्यावृत्त्यादिभेदनिमित्ता
नैकत्वं क्रियायां विव्रन्ति । नैतानोति । कर्तृकर्मसमवेतसंख्याभिधायिनौ
द्विवचनबहुवचने इत्यर्थः । ननु कर्तृकर्मणोर्लविधानादनेकस्मिन् कारके
अनेकेनैव लकारेणोत्पत्तश्चम् । भवत्वनेको लकारः लकारजातेरव्यवधानास्त-
स्येत्यत्र लजात्याश्रयगादनेकस्यापि लस्य स्थाने अर्थतः आन्तर्याद् द्विवचन-

अनुवर्त्य अभिमतवाक्यार्थी यद्यपि लब्धं प्रकथ्यते तथापि अथ अथ औ
इति स्थिते विभक्त्यपेक्षाच्चेष्टात् पूर्वमन्तरङ्गत्वात् समासान्तोदात्ते कृते
यदि पूर्वशेषस्तर्हि सर्वाभुदात्तं पदं स्यात् । परशेषे तु अन्तोदात्तं स्यात् ।

महामाध्यप्रदीपोद्घोषः ।

२३३

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सङ्ख्यायामेकशेष एकविंशतौ १। २। ६४ ।)

भाष्याभिप्रेतत्वे तु “विरूपायामनेकशेष” इत्यादिप्रागुक्तभाष्य-
विरोध इति दिक् ॥ तद्ध्वनयकाश्च

अभ्युपगम्यवादेनत्विति ॥ (कै)

सर्वदेति । (कै)

सर्वत्र इत्यर्थकम् ॥ अथैव पक्षे दूषणान्तरमाह

हरितेति । (भा)

क्षिप्रविशिष्टपरिभाषामनाश्रित्येदम् ॥

सा च स्वीति । (कै)

एवं “वर्णादमुदान्ताद्” इति ऊप्रकारौ ॥ ननु लौकिकप्रयोगे
सङ्ख्येत्येषां प्रातिपदिकाद्यभावात् कथमेकशेषसिद्धिरत आह

१ अ ४ । पा १ । सू ६६ ॥

संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति । यत्र ह्यर्थसंप्रत्यय एव बान्ध-
पदार्थतैव वा भवति तत्रैकशेषो गार्ह्यौ विंशतो इति यथा ॥ अथवा नेमं

वज्रवचने भविष्यत इत्यदोषः । मुख्यजातीयस्येति* । अवयवानां समुदायार्थ-
तन्मत्वात् समुदायविभक्त्यैवावयवार्थस्य संख्यावगमात् पृथगवयवेभ्यो विभक्ति-
र्नात्युच्यते विरूपसमुदाये तु सुबन्तानां इन्द्रवचनेनार्थं न्यायो बाध्यते
इत्यवयवेभ्य एव विभक्त्युत्पत्तिः । सुबन्तानामिति । यद्यपि गतिकारकोप-
पदानां कृद्भिः सहसमासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्युच्यते तथापि पूर्वपक्षं
तत्र सुबन्तमेवेति सोऽपि तदपेक्षया सुबन्तानामेव संमासः । अन्यथा

इत्यर्त्ते तु आद्योदात्तम् । अश्वेः कृनिप् ध्रुत्पादनात् । “योऽश्वेभिर्वज्रते
विभवो ह्यश्व” इत्यादौ तथैव प्रयोगाच्च । किं च ऋक् च ऋक् च
ऋक्वावित्यन्तरङ्गत्वाद् “ऋक्पूर” (५। ४। ७४) इति समासान्तो

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ. १। पा. २। आ. १)

प्रातिपदिकग्रहणमिति । (कै)

तदननुवृत्तौ लौकिके प्रयोगे सरूपाणामित्युक्तेऽपि अन्तरङ्गत्वा-
देकशेषप्रवृत्तिर्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवेति । सुप्रकृतौ नामैवैकशेषसि-
द्धिरिति भावः । लौकिकप्रयोगश्च येषामेकशेषस्तत्प्रकृतिकविभ-
क्त्यन्त एव प्रत्यासत्तेः । एतेन हरिणीशब्दस्यापि तत्प्रकृतिकतद्धित-
वटितप्रयोगे वैरूप्यमस्येवेति परास्तम् ॥ नन्वन्यत्र “तरप्तमपौ च”
इत्यादौ लौकिकासंभवे शास्त्रीयग्रहणस्योक्तत्वाच्चापि तथैवास्ति-
त्यत आह

शास्त्रेऽपीति । (कै)

लौकिकतादृशप्रयोगत्वावच्छेदेन च सादृश्यं विवक्षितं तदाह

१ अ १ । पा १ । सू २२ ॥

एकशेषशब्दाः । यदि तर्हि नेम एकशेषशब्दाः समुदायशब्दास्तर्हि
भवन्ति । तत्र को दोषः । एकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया

नकोपादौनि पदकार्याणि पूर्वपदेन स्युः । उत्तरपदमेव तु तत्रासुबन्तम् ।
इह राजन् राजन् औ इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चोपधाया दीर्घे कृते
वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । उच्यते । विरूपाणामपि समानार्थानामिति
भविष्यति अन्तरङ्गत्वाद्वा । दीर्घत्वं हि नान्तरङ्गम् । उपधां विभक्ति-
विशेषमसंबुद्धिसर्वनामस्थानमपेक्षत इति वहिरङ्गम् । सर्वत्रेति । षट् पक्षा
इहोपक्षिताः ग्रथविभक्तौ परत एकशेषः । एकवचनान्तानां वा

कृते विभक्तेरकारेण व्यवधानादेकशेषो न स्यात् । समासान्तो हि
समासभक्तमेव न व्यवध्यात् । स्वरूपं तु व्यवधात्येव । समासार्थोत्तर-
पदस्यावयव इति भाष्यमतेऽपि विरूपत्वादेकशेषो दुर्लभः । विरूपाणा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२३५

अ. १। पा. २। आ. ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

तेनेत्यादि ॥ (कै)

पक्षासंभवेति । (कै)

लौकिके प्रयोगे सरूपाणामित्युक्ते प्रातिपदिकैकशेषस्योक्तिसंभव
एव न किन्तु विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षस्यैवापत्तिरिति भावः ॥

अथानेनेति । (भा)

यद्यनेन पक्षेण प्रयोजनं स्यात्तदा सोऽपि समर्थयितुं शक्यम् इति
शेषः ॥ अपर आह

वादमर्थ इति ॥ (भा)

स एवाह

किं वक्तव्यमिति । (भा)

प्रातिपदिकानामेकशेष इति सूत्रं कर्त्तव्यं चेत्यर्थः ॥

भवन्ति । तद्यथा । यूथम् शतम् वनमिति ॥ सन्तु तर्ह्येकशेषशब्दाः । किं
कृतं सारूप्यम् । अन्योऽन्यकृतं सारूप्यम् । सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि
शब्दा येषामन्योऽन्यकृतो भावः । सन्तीत्याह । तद्यथा । माता पिता

समासाद्वैकस्यां विभक्तौ परतः सरूपसमुदायाद्वा विहितायामेकविभक्तौ
परतः प्रातिपदिकानां वा सहविवक्षायां प्रत्येकं द्विवचनबहुवचनान्ताना-
मिति । तत्र पश्चिमं पक्षत्रयमङ्गीकृतम् । तत्र भिक्षा भिक्षा भिक्षा चाम्
अ इति स्थिते सर्वविधिभ्यो लुग्विधेर्वलवत्वाद् लुकि कृते विभक्त्यभावादेक-
विभक्तौ परतो विधीयमान एकशेषो न प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणं च नास्ति

मपि समानार्थानामिति तु यद्यपि प्राप्नोति तथापि पक्षे ऋच इत्यस्य
शेषे टापि ऋचै ऋचा इत्याद्यपि स्यात् । एवं पथा पथौ इत्याद्यपि पक्षे

२२६

महाभाष्यप्रदीपीक्योतः ।

(सङ्ख्यानामेकशेष एकविंशतौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. २ । अ. ३)

सारूप्येणेति । (भा)

तेन खोपलक्षकतया विभक्तिराश्रीयते इति भावः ॥

ये त्वाहुरिति । (कै)

प्रातिपदिकग्रहणं खोपलक्षणमिति भावः ॥

हरितहरिणयोरिति । (कै)

विभक्तौ यानि सरूपाणि दृष्टानि तदवयवप्रातिपदिकानामि-
त्यर्थ इति भावः ॥

अन्यतरस्येति । (कै)

प्रिष्टस्थान्यतरस्योभयवाचित्वेनेत्यर्थः ॥

जातिवाचित्वं चेति (कै)

चकारघटितः पाठः ॥

भ्यातेति । विषम उपन्धासः । सङ्गदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते ।
इह पुनरेकेनाप्यपाये न भवति चत्वार इति ॥ अन्यदिदानोमेतदुच्यते
सङ्गदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते इति । यत्तु भवानस्माच्चोदयति

न लुप्तताङ्गस्येति प्रतिवेधात् प्रातिपदिकैकशेषपक्षे समर्थं यदुपग्राप्-
प्रातिपदिकं तस्मात्तद्धिता इत्यावन्तादयि कृते परत्वादादिदृष्टौ कृतायां
वैकल्यादिकशेषाप्रसङ्गः । यदा तु सङ्गविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेषः
सुबन्ताच्च तद्धित इत्यर्थं पक्षस्तदा सुबन्तसमुदायात्तद्धिताभावात् पूर्वमेक-
शेषः पश्चात्तद्धित इति न कश्चिदोषः । प्रातिपदिकानां चेति । अन्यैमि-

त्यात् । अपि च करौ करा इत्यादि न सिध्येत् । प्राण्यङ्गानां समाहार-
इवेति नियमात् । अपि च सर्वेषामित्यादौ “इन्द्रे च” (२ । २ । २६)

(अ १। पा. २। आ. १) (सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६० ।)

क्षचित्सारूप्ये इति । (कै)

वस्तुतस्तु विभक्तिवाच्येदेन सारूप्यविवक्षणाच्च भाट्टमात्रादी
दोष इति बोध्यम् । एकशब्दस्वारस्येनैव एकापकर्षणेन चैकस्यामपि
विभक्तौ यानि विरूपाणि इत्यर्थात् इति दिक् ॥ एकग्रहणफलं तु
चिन्त्यमेव । अत एव पृथक् सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे
एकग्रहणं पृथक् विभक्तिप्रतिषेधार्थमित्युक्तम् । तेन हि तदतिरिक्त-
पक्षेषु तद्वैयर्थ्यं ध्वनितं तत्पक्षेऽपि न वार्धविप्रतिषेधादिति तत्
प्रत्याख्यातमेव । अत्रापि विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयत इत्येवोक्तं न

सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येषामन्योऽन्यज्ञतो भाव इति तत्रैत-
ऽस्माभिरुपन्यस्ताः । तत्रैतद्भवानाह सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि
वर्तन्त इति । एतच्च ।

एकैको नोद्यन्तुं भारं शक्नोति यत्कथं तत्र ।

एकैकः कर्ता स्यात् सर्वे वा स्युः कथं युक्तम् ।

कारणमुद्यमनं चेन्नोद्यच्छति चान्तरेण तत्तुल्यम् ।

तस्मात् पृथक् पृथक् कर्तारः स व्यपेक्षायुः ।

तत्कत्वादनन्तरकृत्वात् पूर्वमेकशेषः पश्चादष्टद्विरयवा तद्वित एव पश्चाद्युत्प-
द्यत इति भावः । बहुवच यच्च इति । प्रत्ययशब्दनिवेशाद् बहुवचपक्षेषु
बहुवो यच्च उत्पाद्याः । तत्र गर्गं य य य इति स्थिते समुदायस्य तद्वित-
न्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात्तत एका विभक्तिस्तत्र प्रथमस्य यशब्दस्य प्रकृति-
सन्निपातकृतं वैकृत्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । ननु प्रकृतिं विहाय

“विभाषा जसि” (१। १। ३२) इति प्रवर्तेत । अत एव विरूपेक-
शेषो न कृतद्वन्द्वानां तेषामित्यादौ “तदादीनि सर्वे” (१। २। ७२)

(सारूप्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १। १। ६४।) (अ. १। पा. १। व्या. १)
 त्वेकविभक्तिरिति ॥ न चैवं गृणां नृणामित्यादावेकशेषानापत्तिः ।
 दीर्घस्य वैकल्पिकत्वेन सारूप्यनियमाभावादिति वाच्यम् । विरू-
 पाणामपि समानार्थानामिति सिद्धेः । यत्चेकग्रहणसामर्थ्येन यदि-
 भक्तिविषये एकशेषस्तस्यामेव सारूप्यमित्यर्थात् । तृतीयादौ माद्व-
 माचोरेकशेष सिद्धिरिति तत्र । वार्त्तिककारं सर्वत्र प्रतिषेधेन
 पचयोः फलभेदापत्तेरित्यलम् ॥ भाष्ये

किं वक्तव्यमिति । (भा)

एकविभक्तौनामिति पच्यन्तं वक्तव्यं किमित्यर्थः ॥

तेन हीति । (कै)

वाङ्मयात्कारणसाधनः । कारकशक्तिवाचीविभक्तिशब्द आश्री-
 यत इति भावः ॥

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोऽसरूपत्वात् । वा । प्रथममध्यमोत्तमा-
 नामेकशेषो वक्तव्यः । पचति च पचसि च पचथः । पचसि च पचामि च
 यशब्दानां सारूप्यादेकशेषो विधास्यते । नैतदस्ति । विभक्त्युत्पत्तावभ्यन्तरी-
 कृताप्रकृतिर्विभक्तिजक्षितसारूप्याश्रये एकशेषे कथं जातुं शक्यते । न च
 यणां प्रकृत्यर्थानपेक्षाः समुदायार्थः तत्कथं प्रकृतिर्वर्ज्येत । यदापि सह-
 विवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षाः तदा गर्गं य अस् य अस् य
 अस् इति स्थिते पूर्वस्य य अस् शब्दस्य प्रकृतिसन्निपाताद्देह्यं प्राति-
 पदिकैकशेषपक्षेऽपि तथैव वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । एवं प्रकृतयो-
 ऽपीति । एकैकस्यापत्यस्य प्रकृत्यर्थेन योगात् प्रधानभेदे च गुणस्याकृत्या
 इत्येकशेषे सर्वनामत्वाभावप्रसङ्गात् तदेवं त्रयः पक्षा दुष्टा एवेति स्थितम् ॥
 सिद्धान्तस्तु चेधा । तथा हि । राम राम राम इत्यन्वाद्यवगानामिव

(अ. १। पा. २। अ. ३) (सरूपायामेकशेष एकविमलौ । १। २। ६७ ।)

विवक्षिते इति । (कै)

अनेन सूत्रेऽपि विषयसप्तमीति दर्शितं कारकशक्तेः शब्दान्
परत्वासम्भवात् इति बोध्यम् ॥

लुप्तप्रत्ययस्येति । (कै)

वज्रमीहिः ॥

एकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्येति । (कै)

न च शिष्यमाणं श्रुयमानार्थाभिधायीति न्यायविरोधः । प्रत्ये-
कपर्थ्यत्वेकत्वविशिष्टानामेव शिष्यमाणशब्दबोध्यतया द्वित्वादिविशि-
ष्टार्थाप्रतीत्या द्विवचनाद्यभिद्विरिति भावः ॥

एवं चैकैकस्येति । (कै)

युगपदधिकरणवचनताश्रयेणेति भावः । सर्वेषामर्थानां सर्वैः
शब्दैः युगपदोधनेच्छा हि सह विवचेति तात्पर्यम् ॥

पचावः । पचति च पचसि च पचामि च पचामः । किं पुनः कारणं न
सिध्यति । असरूपत्वात् ॥ द्विवचनवज्रवचनाप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात् । वा ॥

गार्ग्यशब्दानामेवैकशेषः क्रियत इत्यर्थः । यन्त्यो वज्रवृत्तिः । यदा यन्ता-
मेवैकशेषः क्रियते तदा शिष्यमाणो यशब्दो बहुषु वर्तत इति लुक्
सिध्यति गार्ग्यशब्दानां त्वेकशेषे यशब्दो वज्रसु न वर्तते किं तर्हि यशब्दान्त
इति लुङ् न सिध्यति । यन्तं यदिति । तेनैव चेत् कृतं वज्रत्वमित्यपि
तदन्ते नेति व्याख्यायते । काश्रपा इति । एकस्मिन् काश्रपापत्येऽपि कृते

समुदायस्याप्येका प्रातिपदिकसंज्ञा तावदस्ति । मिलितेन अर्थवत्त्वात् । न
चार्थवत् समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तेः कथमेतदिति वाच्यम् ।

(सष्टशाब्दानेकशेष एकविंशतौ । १। २। ६३।) (अ. १। पा. २। सू. १)

भिन्नार्थत्वादिति । (के)

सर्वेषामर्थानां सर्वैः शब्दैः साक्षित्येनार्थप्रतिपादनविवक्षाभावा-
दिति भावः ॥

इत्याहेति । (के)

इत्याशयेनाहेत्यर्थः ॥

अथापीति । (भा)

निदर्शयितुमित्यनेन च वक्ष्यमाणस्यासाधुत्वं बोधितम् । यथा
वा कौकिकविषयवाक्येनासाधुनापि समाससंज्ञाप्राप्त्यवस्थानिदर्शनं
तथानेनापीत्यर्थः ॥

द्रव्यवाचीनामिति । (के)

सत्त्ववाचिनामित्यर्थः ॥ ननु कर्त्तादिभेदात् क्रियाभेदावगमेनैका
क्रिया इत्यनुपपन्नमत आह

द्विवचनवज्ज्वलनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं कारणम् । एकार्थत्वात् । एकोऽय-
मवशिष्यते तेनानेन तदर्थेन भवितव्यम् । किमर्थेन । यदर्थ एकः । किमर्थ-

तत्प्रतिष्ठितवज्ज्वले काशप्रशब्दानामेकशेषे कृते अणन्तं वज्ज्वं वर्त्तत इति
लुक् प्रसङ्गः । कौकिस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । न चैतदिति । प्रतिष्ठित-
वृत्तित्वाच्चैतदणन्तमपत्यवाचि । एका प्रकृतिरिति । प्रकृत्यर्थस्यैकत्वात् तेन
च वज्ज्वनामप्ययत्नानां सम्बन्धसम्भवात् । सिद्धं त्विति । सत्यपि प्रकृति-
सन्निपातकृते एकस्य वैरूप्ये सर्वेषां प्रकृत्यर्थविशिष्टापत्त्याभिधायित्वात्

नियमस्य सजातीयविषयकत्वेन यच्च समुदाये पूर्वे भागः पदम् तच्चैव
प्रकृतिः । अत एव बहुपटक इत्यत्र प्रातिपदिकत्वं भवत्येव इत्युक्तां “अर्थवत्”-

आख्यातेति । (कै)

शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः ॥ सर्वैव सर्वापि निवृत्तभेदात्
(भेदाः । इ ।) स्वतोदित्वादिसंख्यारहिताभेदस्य तत् सहचरितदित्वादेः
स्वगतमेकत्वं तु प्रतीयत इत्येकवचनमिति भावः ॥

प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्त्विति । (कै)

अभ्यावृत्तिरत्र गणनम् ॥

‘आश्रयाभ्यावृत्तौति ।

आश्रयप्रकर्षात् प्रकर्षः । अभ्यावृत्तिर्जन्म तत् गणनमेव क्रिया-
गणनमिति भावः ॥

‘एकत्वं न विघ्नन्तीति । (कै)

१ उपलब्ध कौयटपुस्तके तु “आश्रयप्रकर्षाभ्यावृत्तौ”ति पाठोऽस्ति ॥

२ “नैकत्वं क्रियायां विघ्नन्ति” इत्युपलब्ध कौयटेऽस्ति ॥

श्लोकः । एक एकार्थः ॥ नैकार्थम् । नायमेकार्थः । किं तर्हि । द्वयर्थे
बह्वर्थश्च । नैकार्थमिति चेदारम्भानर्थक्यम् । वा ॥ नैकार्थमिति चेदेक-

समानार्थत्वमस्ति । वक्रदण्डश्चकुटिलदण्डश्चेति द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमेतदुक्तत्वं तेनै-
वाजगो बज्ज्वित्यपि पक्षे आश्रीयमाणे इष्टं सिध्यति । यदात्वचनन्तं यद्वज्ज-
ज्वित्याश्रीयते तदाऽयविकन्यायाश्रयणात् वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति वाक्य-
मेव भवति न तु द्वन्द्व इति न वक्तव्यो विरूपाणामेकार्थानामेकशेषः ।
स्वरभिन्नानामिति । स्वरेण भिन्नानामित्यर्थः । अक्षश्चेति । एकोऽक्षशब्दोऽश्रे-
र्देव इति सप्रत्ययान्तत्वादन्योदात्तः । द्वितीयस्तु घञन्तत्वादाद्युदात्तस्तस्यैव

(१ । २ । ४५) सूत्रे । तथाच एकाङ्गिर्वचनन्यायेन समुदायप्रातिपदिक-
कादेव द्विवचनबहुवचनयोरुत्पत्तिः । तावताप्यवयवानां संख्यान्वयेनानुगृह-

(सकृदाद्यानेकशेष एकविमल्लौ । १। २। ३।) (अ. १। पा. २। आ. १

दित्वादिप्रतीतौ हि उत्तरभा पूर्वसङ्ख्याबाधनात् तद्विवक्षितं
(तद्वक्षितः) स्यादिति भावः ॥

कर्तृकर्मैति । (कै)

अस्यारोपितेत्यादिः ॥ भाष्ये बाधनग्रन्थेन तिङन्ताभिधेय-
कर्तृकर्मगतसङ्ख्याविशेष उच्यते । तदपेक्षाणि । तदारोपापेक्षाणि । एवं
‘नैकस्मिन्नेव तदारोपाजपदभेदप्रसंग इति नैकशेषस्यान्यविषय इति
भावः ॥

अनेकेनैवेति । (कै)

१“वर्त्तमाने कङ्” इत्यत्र सङ्ख्याविवक्षणेऽपि “धातुभेदेन

१ कस्मिन्नेव । इ ।

२ नैकशेषस्यान्यविषय इति भावः । क । इ ।

इ अ इ । पा । सू १२१ ।

३ धातुभेदे च । इ ।

शिवारम्भोऽनर्थकः स्यात् । इह हि शब्दस्य स्वाभाविकोवापेक्षार्थता
स्यादाचनिकी वा । तद्यदि तावत् स्वाभाविकी । अश्लिष्य एकशेष

शेषो भवति एको मीमांसकशब्दो युक्तान्तत्वान्मध्योदात्तः परन्तु मीमांसा-
मधीते इति क्रमादिभ्यो वृत्तिताद्युदात्तस्तस्य शेषः । एकश्चेति । इन्द्रोऽप्य-
जानभिधानात् भवति । अर्थसंप्रत्ययादिति । यचैकः शब्दोऽनेकमर्थमभि-
धातुं शक्नोति तचैकशेषो गान्यत्र । प्रयुक्तानामन्वाख्यानाद् । एकाविति
चोक्तेऽसङ्ख्यायादिरर्थो गम्यते न तु द्वावित्यर्थः । अन्यपदार्थत्वाच्चेति ।
असंदिग्धेन पदान्तरेणायमर्थः प्रत्याख्यत इत्यर्थः । गार्ग्याविति । गार्ग्यश्च

सम्भवात् । तथाच समुदायादेकविमल्लौ परत एकशेषः । रामकृष्णावित्वावौ
तु यद्यप्युक्तरोत्वा समुदायादेकविमल्लः । प्राप्ता तथापि इन्द्रविधावनैक

(अ. १। पा. २। आ. २) (सहपात्रानेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६३।)

वाक्योपपन्नवत् कर्तृरूपार्थभेदेनापि वाक्योपपन्नादनेकप्रसङ्गो दुर्वारः ।

अत एवाग्रे एकप्रसङ्गेरनेकमुत्पत्तिं भाष्यज्ञः वक्ष्यति ॥

जात्याश्रयणादिति । (कै)

जात्याश्रयानेकव्यत्वाश्रयणादित्यर्थः ॥

अर्थतः श्रान्तर्यादिति । (कै)

द्वार्थस्य सदस्यस्य द्विवचनं वक्ष्यस्य समुदायस्य बहुवचनमिति भावः ॥ केचित्तु अनेकसकारोत्पत्तौ न मामं कर्तृत्वारोपवत् एक-
स्मिन्नेकार्थत्वस्याप्यारोपात् इत्याहुः । एवं शानत्रकाश्रवादेकशेषो
दन्द्वाधक इति स्थितम् । भाष्ये “अथवा पुनरि”त्यादिना समु-
दायादेकविभक्तावितिपक्षः समर्थ्यते ॥

समुदायविभक्त्यैवेति । (कै)

एकेर्गोक्तत्वात् । वा ॥ अग्निष्य एकशेषः । किं कारणम् । एकेर्गोक्तत्वात्-
स्थार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

गार्ग्यश्चेत्यस्याप्यर्थस्य संभवात् संदेहादर्थासंप्रत्ययः । उत्तरकाणं तु
प्रकरणादिवशात् संदेह निवृत्तिः ।

यत्तु “हृदो यूने”ति वचनात् सन्देहेऽप्येकशेषः स्यात् अस्य तु नासन्देह-
विषयसंभवात् कथं सन्दिग्धविषये प्रवृत्तिः । नैतदस्ति । अक्षादिष्वपि
सन्देहविषयेष्वस्य प्रवृत्तिदर्शनात् । एवं तर्हीति । अर्थासम्प्रत्यये सत्वन्य-
पदार्थत्वादित्यत्र हेत्वर्थः । यदि तर्हीति । प्रत्यक्षं शब्दनिवेशादेकशेषे सति

सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या बाध्यते । अस्मिन् पक्षे माहमाचोरपि एकशेषः
प्राप्तः । एकविभक्तावित्यस्यानुवृत्त्या एवकारस्यचानुकर्षणेन एकविभक्तौ

(संख्याशानेकशेष एकविंशती । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

अवयवारभ्यत्वात् समुदायसङ्ख्यायाः समुदायगतसङ्ख्याभिधायि
समुदायविभक्त्यैवावयवार्थेऽपि तत्सङ्ख्याप्रतीतेर्गतार्थत्वान्नावयवेषः
पृथग् विभक्तिप्रसङ्ग इति भावः ॥ अवयवानां पदत्वादिरूपो यकारश्च
समुदायविभक्त्याऽसम्भवाच्चिन्त्यमिदम् । किञ्च विशेष्यविभक्त्याविशेष-
णीयसङ्ख्यादीनामुक्तावपि विशेषणाद् यथा साधुत्वाय विभक्तिः
क्रियते तथाचापि कुर्वरेति । तस्मात् प्रत्येकगतसङ्ख्याया अवि-
वचनाच्च प्रत्येकं सुबुत्पत्तिः समुदायगतबहुत्वसङ्ख्याया एव विव-
चनेन तदोदकसमुदायादेव विभक्तिस्तावतापि “अपदं न प्रयुञ्जीत”
इति निषेधातिक्रमाभावादिति भाव्यार्थः । प्रत्येकसङ्ख्याविवक्षाभावे-
ऽपि बहुत्ववत्त्वेनविवचनात् पृथक् प्रयोगार्हत्वमप्येषां नेति । भेद-

१ “सङ्ख्यादीनाम्” इत्यारभ्य “प्रत्येकगत” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

अथ वाचनिकी तद्वक्तव्यमेकोऽयमवशिष्यते स च द्वयोर्भवेति बहुवचनेति ।
न वक्तव्यम् । सिद्धमेकशेष इत्येव । कथं पुनरेकोऽयमवशिष्यत इत्यनेन

एकस्यानेकार्थत्वं सम्भवति । यदा तु समुदायवाचित्वं ह्यादीनामभ्युपगम्यते
तदा वनादिवदेकवचनप्रसङ्गः । यत्तु वनानीति बहुवचनं तत्समुदायप्रचय-
विवक्षायां न त्ववयवभेदविवक्षायाम् । समुदाया इति । समुदायवाचिन
इत्यर्थः । किं कृतमिति । एकस्यैकस्येति विग्रहे कथं द्विशब्दः प्रवर्तत
इति प्रश्नः । अन्योऽन्यकृतमिति । परस्परपेक्षया द्वित्वोत्पत्तौ सत्यां
प्रक्रियावाक्यमिदं भवति द्वौ च द्वौ चेति । तत्रैको द्विशब्दः शिष्यते ।

यानि संख्याशेषेति व्याख्यानाग्रं भवति । यदा युगपदधिकरणवचनतायां
द्विवचनबहुवचनान्तानामेकशेषः । इन्द्रोऽप्येवम् । अजहत् स्वार्थायां द्वि-
हत्तौ इति संख्यावित्यादौ पूर्वपदमप्युभावमिधत्ते तावेवोत्तरपदमपि । न

(अ. १। पा. २। व्या. ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

संसर्गद्वारकमर्थवत्त्वमस्य नेति न नियमेन व्यावृत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

तत्र सरूपसमुदायादेकविभक्तावेकशेषपक्षे दोषमुपपादयति

तत्र भिद्येति । (कै)

पदस्य विभक्त्यान्वाख्यानपक्षे इदम् । आबन्तसमुदायास्य चा-
प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वमिति भावः ॥ “स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्ग-
नेने”ति तु स्त्रीप्रत्ययत्वेन तद्व्याप्यधर्मेण वा स्त्रीप्रत्ययग्रहणे इति
तात्पर्यम् ॥

तदासुबन्तसमुदायादिति । (कै)

तस्य सुबन्तत्वपर्याप्तधिकरणत्वाभावादिति भावः । एवं च भाष्ये
“सर्वत्र” शब्देन पञ्चदशमेव याज्ञमिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु तद-
वयवादेकस्यान्तस्य दुर्वारत्वेन तच्चक्षते परत्वादादिदृष्टौ वैकल्यान्त-

द्यर्थता वङ्गर्थता वा शक्या लभ्यम् । तच्चैकशेषवृत्तम् ॥ न ह्यन्तरेण
तदाक्षिणः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवति । पश्चामस्य पुनरन्तरेणापि

मातेति । यथा सुतं जन्मनः प्रागलब्धमादृत्यपदेशं स्त्रीपञ्चाङ्गभ्यते एवं
संख्येयान्तरापेक्षायां सत्यां पूर्वमप्रवृत्तो द्विशब्दः पश्चात्प्रवर्तत इत्यर्थः ।
अपायेष्वपीति । पुत्रविनाशेऽपि पित्रव्यपदेशो न निवर्त्तते पित्रविनाशे
पुत्रव्यपदेशः । चतुर्णां लेकापाये नास्ति चतुःशब्दस्य प्रवृत्तिः । अन्यादि-
दानौमिति । अवश्यं साधर्म्यं सति वैधर्म्येण भाष्यम् । अन्यथा तत्त्वमेव

चान्यतरवैयर्थ्यम् । परस्परसमभिध्याहार्यैवोभयार्थताध्यवसायात् । तथा
च इन्द्रवृत्तेः प्रागेकैकार्थतावगमेऽपि वृत्तावभयाभिधानात् प्रत्येकं द्विवच-
नाद्युत्पत्तिः । एवमेकशेषवृत्तावपि परार्थाभिधानं वृत्तिरिति सिद्धान्तात् ।

(सकृदागामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६० ।) (अ. १ । पा. २ । आ. १)

तपचेऽप्येकशेषो न प्राप्नोति । न च विभक्तिगमनाविरहेण प्रत्येकश्रुत्यन्तौ चङ् चयाप्रप्तिः । तावतापि च च भैरवमित्यस्याप्यापत्या निश्चलभैरवा-
‘चिद्वत्तदवस्थत्वात् । किञ्च प्रातिपदिकानाञ्चैकशेषे चिद्वदिति
भाष्ये न्यूनताप्रत्येकं द्विवचनाद्यन्तानामेकशेष इति पचेऽपि तदुक्त-
रीत्या दोषाभावात् । युगपदधिकरणवचनतायां दुःखत्वदुरुपपादत्व-
योर्द्वितीये भाष्ये वक्ष्यमाणतया ‘तत्पञ्चोक्तिमश्ववाभावाच्च । समर्थ-
यक्षणेन तु न विभक्तिनिमित्तकार्यस्य पूर्वप्रवृत्तिः । विद्यौ च आगतं
विश्ववाङ्मूल्यामित्यादेः “विभाषा पूर्वाङ्गे”ति सूत्रभाष्यस्यासङ्गत्या-
पत्तेरित्याहुः ॥ प्रातिपदिकैकशेषपचे माह्रमाचादौ यथा नैकशेष-
वाच्योक्तमेव ॥ भाष्ये

१ भैरवाचिद्वत्तदवस्थत्वात् । न ।

२ तत्पञ्चस्योक्ति- । क ।

३ अ ० । पा २ । सू १० ।

तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति अत्रिचित् सोमसुदिति
यथा । ते मन्यामहे जोषकृतमेतद्येनाचान्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य

स्याद् न तु साधर्म्यम् । यत्र साधर्म्यं तत्र वैधर्म्योद्भावेन न कश्चिदपि हेतुः
स्यादित्यर्थः । आत्रादयश्च शब्दाः सम्बन्धन्तरापेक्षयैकस्मिन् आश्रये वर्तन्त
इति सम्बन्धन्तरविनाशेऽपि आश्रयसद्भावाद्युक्तं यत्प्रवर्तन्ते सादयश्च
समुदायनिर्देशेन एकाभावे तत्समुदायानाभावात् कथं प्रवर्तेरन् । एतच्च
वार्तमिति । भा । एतद्युक्तम् । यदाश्रयसन्निधानादेकोपायेऽपि आत्रादय-

तद्यत्र च रामश्च ज्ञाप्यते विचित्रकर्मणोऽपि विद्यतया
प्रदर्शनेऽपि अनौक्तिकद्वैकशेषयोः प्रक्रियावाक्ये राम औ ज्ञाप्य औ इति
प्रतिप्रति । तथा च विभक्तवन्तानामेकशेषोऽपि निर्वाच्य एव । अथवा

(अ. १। वा. १। आ. १) (ब्रह्मपात्राभेकशेष एकविमलौ । १। २। ३३ ।)

सिद्धमिति । (भा)

सुवन्तात् तद्वितोत्पत्त्या तत्पक्षे एकशेषस्यानारम्भत्वात् । एवं च
“सर्वत्र” इत्यसङ्गतमिति भावः ॥ इदानीं तस्य सार्थक्यं दर्शयितु-
मपत्त्यर्थं एव पक्षत्रयेऽपि दूषणमाह

अपत्त्यादिष्विति ॥ (भ)

एका प्रकृतिरिति । (भा)

अर्थाभिदादभिज्ञेवेत्यर्थः ॥

तद्वितान्तत्वादिति । (जे)

अपत्यशब्दस्यापि गणादिहितत्वेन समुदायस्य तदादितदन्तत्वा-
दिति भावः ॥

प्रकृतिसन्निपातेति । (जे)

प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति । एवमिहाप्येकशेषकृतमेतद्योगाभेको-
ऽयमवशिष्यत इत्यनेन सार्थता वक्तव्यता वा भवति ॥ उच्येत तर्हि न तु

स्तदपेक्षाः प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । इदानीमेतद्वैधर्म्यरहितं द्वितीयं दृष्टान्तं
युक्तिः । एकैक इति । भा । यद्योद्यन्तृणां परस्परसन्निधिकृतं कर्तृत्व-
मेकैकापाये च निवर्तते तथा ह्यादिष्यपदेशोऽपीत्यर्थः । कथं तत्रेति ।
भा । न्याय्यमित्यध्याहारः ॥ एकैक इति । भा । कर्तृत्वमेकैकापाये
परस्परनिरपेक्षमित्यर्थः । कारणमुद्यमनं चेदिति । भा । कर्तृत्वप्रतीता-
वित्यर्थः । कार्यकल्पितत्वात् शक्तौगामेवमुक्तम् । तत्तुल्यमिति । भा ।

अपत्तम एव यथा व्याख्यातं तत्रौत्था अनेमित्तिक एवैकशेषः । तथा च
पक्षत्रयं स्थितं सिद्धान्ते । अत्रेदमवधेयम् । उक्तपक्षत्रयमध्येऽपि समु-
दायादेकविमलाविति पक्षस्तावदुच्यते एव । माहमातारावित्यत्राति-

(सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ. १। पा. २। अ. ३)

तच्च प्रथमस्य सङ्गिध्यात् सङ्गिपातोऽन्वयस्तु व्यवहितत्वाच्चासीति
वैकल्पमिति भावः ॥

अभ्यन्तरीति । (कै)

गार्ग्यशब्दविशिष्टशब्दद्वयस्य प्रातिपदिकत्वे तदर्थगतसङ्ख्याभि-
धायितया प्रवृत्ता विभक्तिः साङ्ख्योपलक्षणतया प्रकृतिं न
त्यजतीत्यर्थः ॥

न च यजामिति । (कै)

यञ् समुदायस्येत्यर्थः ॥

समुदायार्थः । (कै)

अपत्यसमुदायरूपोऽर्थः । अपत्याद्यर्थस्य सम्बन्धिकत्वादिति
भावः ॥

गम्येत । यो हि गामन्व इति ब्रूयादन्वं वा गौरिति न जातुचित् संप्रत्ययः
स्यात् । तेनानेकार्थाभिधाने यत्नं कुर्वतावश्यं लोकः एकतोऽनुगन्तव्यः ।

तेनोद्यत्वातुल्यम् द्वितीयमुद्यन्तारमन्तरेणेत्यर्थः । अथवा तत्तुल्यमिति
द्वादिशब्देषु अप्येतत्तुल्यमित्यर्थः । प्रथमेति । भा । एकस्मिन् पुरुषे
क्रियाया एकत्वान्नास्त्येकशेषः पुरुषमेदेन तु प्रत्यक्षपराक्षादिमेदे विरोधात्
क्रियाया अनेकत्वादिकशेषो वक्तव्यः । ह्यतेचैकशेषे प्रकरणादिवशादर्थ-
विशेषावसायः । यदा तु युष्मदस्मदी एवानेकार्थाभिधानसमर्थे इति पक्षः ।
अत्रापि च निवृत्तमेदाया एव क्रियाया आख्यातेनाभिधानं तदैकशेषो न

प्रसङ्गं वारयितुम् एकविभक्तावित्यस्य सङ्ख्याख्येवेत्येतद्विशेषणतया आव-
श्यकत्वे स्थिते एकशेषविशेषविशेषणत्वायोगात् । आद्यतौ मानाभावात्
प्रज्ञाभावाच्च । न च प्रथः प्रथो जरयतीत्यादित्यावृत्तिः फलम् । सहविव-

अ. १। पा. २। आ. १) (सकृदात्मैकशेषः एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

तदा गर्ग येति । (कै)

प्रत्येकं तद्विधानान्तरात् सह विवक्षायां प्रत्येकं बह्वचनमिति भावः ॥

प्रधानभेदे च गुणावृत्त्येति । (कै)

प्रातिपदिकोद्देशेन तद्विधानात् प्रातिपदिकार्थस्य तत्र विशेष-
त्वाद् गुणता । किं चैकस्मात् अनेकेषां परत्वासम्भव इति भावः ॥

यज्यो बहुधिति (भा)

भाष्ये तेनैवेत्यनुवृत्त्या प्रत्ययस्यैव बहुषु वृत्तेर्लुगभ्यपगम इति भावः ॥

यदा यजामेवेति । (कै)

उक्तरीत्यास्योपपत्तिश्चिन्त्या । लुक् शास्त्रवैयर्थ्यापादानमेवात्र
भाष्यकृत् तात्पर्यविषयीभूतम् ॥

केवर्थेषु लौकिकाः कान्शब्दान् प्रयुञ्जत इति । लोके चैकस्मिन् वृत्त
इति प्रयुञ्जते द्वयोर्द्वौ वृत्तविति बहुषु वृत्ता इति । यदि तर्हि लोको-

वक्तव्यः । द्विवचनेति । भा । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशे एकैकः शब्दः एकैकार्था-
भिधायीति सह विवक्षायां निवृत्तेषु शब्दान्तरेषु शिष्यमात्रेण शब्देन
स्मिन्नेवैकत्रार्थे अवस्थेयमिति भावः । सर्वेषु पक्षेष्वयं दोषः प्रातिपदि-
कैकशेषे द्विवचनबह्वचनानुत्पत्तिप्रसङ्गः । विभक्तान्तानां विभक्तौ वा परत-
एकशेषेऽर्थाभावाद्विवचनबह्वचनयोर्निवृत्तिप्रसङ्गः । अथ स्वभावतः शिष्य-

क्षायामित्यस्य द्वन्द्वग्रहणवलेनावश्यवाच्यात्वात् । अन्यथा पयः पयो नयती-
त्यत्रगौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्तेः । देवदेव इत्यादाविति प्रसङ्गाच्च । प्रत्युत
आवृत्त्योभयविशेषणत्वे भेदमिति न सिध्येत् । तथा हि । भिन्ना ३ आम्

(सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. १। व्या. ३)

अपत्यवाचीति । (कै)

यद्यपि प्रकृतिनिवृत्ते (प्रकृतिवृत्त्येतत् । ६) तत् गोचमेव नेति

लौकिकस्येति (भा)

विशेषणं व्यर्थं तथापि सिद्धान्तस्वरूपप्रदर्शनमेतत् । यदा तत्
सदृशत्वात् तत्रापि गोचत्वाभिमानः । प्रवराध्यायप्रसिद्धं हि तत्र
गोचशब्देन गृहीतमित्युत्तरम् ॥

सम्बन्धसम्भवादिति । (कै)

प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तिन्यायस्तु यत्र गुणावृत्तिं विना प्रधा-
नोत्पत्तेर्न निर्वाहस्तत्तत्त्वानुययादौ तद्विषय इति भावः ॥ इह
तु यत्रा (यत्रा । ६) कृतेरेकत्वादङ्गनामपि परत्वसम्भवाद गुणा-
वृत्तिर्नोपेक्ष्येति तात्पर्यम् ॥

उपश्रयं शब्देषु प्रमाणं किमर्थमेकशेष आरभ्यते । अथ किमर्थं लोप आर-
भ्यते । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमाणो लोपमारभत एकशेषारम्भे

माणोऽनेकार्थः किमेकशेषेण । वाचनिकौ वेति । भा । यद्यपि सर्वमेव
स्वाभाविकं तथापि यत्र प्रयोगविप्रयोगौ वृक्ष्येते तत्र विप्रयोगनिवारणाय
यदुच्यते तद्वाचनिकमभिधीयते । स च द्वयं इति । भा । सङ्ख्यायामेक-
शेषोऽनेकार्थश्च एकविभक्ताविति वक्तव्यमित्यर्थः । सिद्धमिति । भा ।
एकशेषारम्भसामर्थ्यादयमर्थो गम्यते शिष्यमात्रः शब्दोऽनेकार्थाभिधा-
नोति । एकेन ह्यनेकार्थाभिधानायैकशेषः क्षियते । एकार्थाभिधाने तु

अ इति स्थिते “अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गोऽपौ”ति लुकि कृते
लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणविरहादेकशेषो न स्यात् तथा युगपदधिकरणवचन-
तापक्षोऽपि दुर्वक्तः । नहत् स्वार्थायां वृत्तौ तदयोगात् । तथा च द्वितीये ।

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६३ ।)

समानार्थत्वमिति । (कै)

नखेवं कदाचिद्व्यग्रशब्दमात्रस्य शेषप्रसङ्गः । तथा सति प्रकृत्यर्थ-
विशिष्टप्रत्ययार्थानवगतिप्रसङ्गात् । न चानङ्गाहावित्यादौ अय्यच
पक्षेऽनेनैवैकशेषसिद्धिः । अपरः सङ्ख्याणामित्यस्य स्थाने समाना-
र्थानामिति मत्वाऽव्याप्तिमाह भाष्ये

यदीति ॥ (भा)

नानार्थानामपीति । (भा)

सूत्रमपि क्रियत इति भावः ॥

तेनैवाप्यो बहुष्विति । (कै)

“तेनैव (तेनैक । इ) विरूपाणामपी”ति वचनेन वस्तुतः तेन

पुनरस्य न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति ॥ ननु चोक्तं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद्वैकानेक-
स्याभिधानमिति । यदि चैकेन शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधानं स्यात् न प्रत्यर्थं

अनेकशब्दाप्रसङ्गादनर्थक एकशेषः स्यात् इत्यर्थः ॥ इतर एतत्सामर्थ्य-
मजानङ्गाह कथमिति । भा । तच्चैकशेषकृतमिति । भा । एकशेष-
विधानेनैतत्प्रतिपादितमित्यर्थः । अनेनेति । भा । एकशेषविधानेन ।
उच्येत इति । भा । वचनादनेकार्थकार्याणि प्रवर्तन्तां यथा “जात्याख्याया-
मेकस्मिन्” इति । न त्वेकार्थः शब्दः एकशेषविधानेनानेकार्थः सम्प्रद्यत
इत्यर्थः । गामस्य इति । भा । अश्वधर्मसमारोपः केवलं प्रतीयते न तु
तात्त्विकमश्वत्वमित्यर्थः । यदि तर्हीति । भा । यदि च लोकः प्रमाण-

भाष्यम् । सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखं च दुःखपदादा चेति । तच्च
तत्रैव स्फुटीकरिष्यामः । तस्मात् प्रागुक्त षट्पक्षौमध्येऽनैमित्तिकत्वपक्ष
एव प्रवणः । इतरे पञ्चापि हेया इति वदमिप्रायकतयैव सूत्रं व्याख्यातम् ।

(सङ्ख्यानामेकशेष एकविमत्तौ । १। १। ६४ ।) (अ. १। प्रा. १। आ. १) ,

गर्ग्यशब्दस्य शेष इति तस्यैव लुप्यमानार्थाभिधायित्वमित्यत्रापि
पक्षेऽजन्तवद् वञ्चस्वित्यर्थेनैव लुगितिकेचित् ॥

अव्यविकेति । (कै)

मन्दबुध्यनुपहाय तु कार्यमेव वार्त्तिकं सूचयामासत् ॥ ननु
वञ्चनीहो निष्ठान्तत्वाद्भिन्नस्य पूर्वनिपातः स्यादत आह

स्वरेणेति । (कै)

साधनं कृतेति समासः ॥

घञन्तत्वादिति । (कै)

अनुव्याप्तावितिभादिप्रकृतिकेत्यादिः ॥ अनभिधानस्यावशात्प्रत्य-
णीयतां दर्शयति

शब्दनिवेशः कृतः स्यात् ॥ प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थ-
मिति चेत्तदपि प्रत्यर्थमेव । वा ॥ प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभि-

मित्यर्थः । उच्यते तर्हि अतः प्रभृति सर्वो यस्य एकशेषप्रत्याख्यानवादिनः ।
तदपि प्रत्यर्थमेवेति । भा । अर्थो ह्यभिधेयमुच्यते यच्च द्वयैः शब्दो नासौ
द्वयतां जहाति वङ्गर्थश्च वङ्गर्थतं रोदसी दारा इति यथेत्यर्थः । यावता-
मिति । भा । वृक्षश्च वृक्षश्चेति दर्शनादनारब्ध एकशेषे अनेकार्थता
एकस्य न स्यात् । एकेनापीति । भा । सहविवक्षायामेक एव शब्द
उद्भूतावयवमेदं समुदायमभिधत्त इत्यर्थः । ज्ञान्यग्रोधाविति । भा ।
अत्रापि सहविवक्षायां समुदायार्थप्रादुर्भावादानेकेनैव समुदायस्य प्रति-

पक्षतोत्पन्नौ तु धातोर्देहादिप्रसक्तिरेव नास्ति यदाक्यशेषो नृग्यते । न च
मिजिताल्लाडादिप्रसङ्गः । धातोरित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैकस्मादेव
कट्ठं द्वये कट्ठं द्वयं कट्ठं वृद्धत्वे लकारवृद्धत्वं च स्यादिति वाच्यम् । इत्यामतेः ॥

(अ. १। पा. १। आ. ३) (सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। १। ६४।)

द्वन्द्वोऽपीति । (कै)

सङ्ख्याशब्देष्वेकादिषु एकशेषमापादयतोऽयं भावः ॥ दिक्षतुः
शब्दादिभ्योऽनेकार्थाभिधानं घटादिशब्देभ्य इव न स्यादिति ।
अवश्यमेकशेषेणानेकार्थत्वं वक्तव्यमिति एकादिशब्दानामपि तत्प्रसङ्ग
इति ॥ भाष्ये

अर्थो गम्यत इति । (भा)

द्वित्वरूपार्थ इत्यर्थः ॥

‘द्वावित्यर्थ इति ॥

तस्य च द्वौ शब्दो वाचक इति भावः ॥

सन्देहादिति । (कै)

१ स्त इति । क ॥

धानादप्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते । यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति तदपि
प्रत्यर्थमेव । यदपि द्व्यर्थावर्थौ प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि द्व्यर्थानर्थान्

पादनात् द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुक्तत्वादिति । भा ।
अच्चावित्युक्ते अक्षस्य अक्षान्तरेण सहत्वं गम्यते न तु न्ययोर्धेनेत्यर्थः ।
द्यावेति । भा । द्योशब्देन द्यावापृथिव्योरभिधानात् ततः परस्यौकारस्य
“सुपां सुलुग्” (७।१।३६) इत्याकारः “गोतो गिद्” (७।१।६०) इत्यो-
कारान्तग्रहणास्तित्वाद् वृद्धिरावादेशश्च । पृथिवी इति । भा । द्विवच-
नान्तं “वा छन्दसौ”ति (६।१।१०६) पूर्वसवर्णदीर्घः । पृथिवीशब्देनात्र दिव-

“सस्य” (३।४।७७) इत्यत्रजातिविवक्षया लक्ष्यस्य तत्सादयः बह्वनान्तु
भिथादय इति सुवचत्वात् । वस्तुतस्तु “वर्त्तमाने लङ्” (३।२।१२३)
इत्यादौ व्यक्तिनिकैकत्वस्य विवक्षायाम् कश्चिदोषः । अत एव वृत्तं वृत्तं

(संख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १।२।६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

निश्चयात्मकप्रतीत्यभावोऽसम्प्रत्यय इत्यर्थः । न चोच्यते वृद्ध-
युवानावित्यनेन सन्देहबीजं दर्शितम् एवं तर्हि नेमावित्यादि भाष्यस्य
वाचकशब्दान्तरसत्ताविशिष्टार्थासम्प्रत्ययेनैकादि आदशतामेकशेषा-
भाव इत्यत्र तात्पर्यम् । विंशत्यादीनां तु भवत्येवेति दिक् ॥
इदानीं तदयस्यमभिप्रेतं द्विशब्दादिरूपदृष्टान्तं खण्डयति

अथवा नेम इति । (भा)

इावित्यादय इत्यर्थः । तेषामेकशेषशब्दत्वे हि तद्वृष्टान्तेनाचैक-
शेषापादानं नत्वेते तथेति भावः ॥

यदात्विति । (कै)

एकशेषं विनैवेत्यर्थः ॥ ननु समुदायो नामार्थः । न च तस्यार्थो-
ऽस्तीत्यत्र आह

प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव ॥ यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्यः । याव-
तामर्थानामभिधानं भवति तावतां शब्दानां प्रयोग इत्येष पक्षो न्याय्यः ॥

स्थित्योरभिधानम् । विरूपायामिति । भा । प्रकरणादिवशाद्यन्वार्थ-
विशेषावसायस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तमेदेऽपि विरूपोऽनेकार्थाभिधायी वृश्यते
तत्र संख्यः कथं न स्याद्यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तदेवं ब्रह्माभिधान-
पक्षेऽपि प्रत्याख्यायत एकशेषः । अनेकार्थप्रक्रमे अनेकार्थ एका एव वृक्ष-
शब्दः प्रयुज्यते न तु इन्द्रः । अनभिधानात् । इदानीमाकृतिपक्षाभ्रयेण
प्रत्याख्यानं करोति । आकृत्यभिधानादिति । भा । जातिः पदार्थः तस्या

सिद्धतीत्यादौ नानैकत्वाभिधानार्थं विभक्तिपरम्परा नेति दिक् । गर्गादि-
त्यादावपि पितुरेकत्वात् प्रकृतिरेका प्रत्ययास्तु बहवः । सर्वेषां प्रकृत्यर्था-
न्विताभिधायितया विरूपायामपि समानार्थानामिति गर्ग्यशब्दस्य

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सहपाणामेकशेष एकविमलौ । १। २। ६४ ।)

समुदायवाचिन इति ॥ (कै)

प्रश्न इति । (कै)

एकसैकस्येति विग्रहे ग्रिथमाणद्विशब्देन किं सादृश्यमित्यर्थः ॥

परस्परेति । (कै)

एकशब्दयोः सहविवक्षायां ग्रिथमाणैकशब्दस्यैतदर्थ्याभिधाना-
सामर्थ्यात्परस्परापेक्षयैकैककार्यं द्वितोत्पत्तौ तदभिधानसमर्थशब्द-
प्रवृत्तिः । तदलौकिकं च द्वौ च द्वौ चेत्यादौति भावः । अन्यो-
न्यापेक्षाकृतद्वित्वेन प्रत्येकं द्विशब्दप्रवृत्त्या सादृश्यमिति भाष्या-
चरार्थः । अत एवाग्रे अन्योन्यकृतभावविषय एव प्रश्नः । अन्योन्यकृत
इत्यस्य परस्परकृत इत्यर्थः ॥ भावः प्रवृत्तिनिमित्तं माहपुत्रादि-
शब्दाश्च परस्परकृतमाहत्वपुत्रत्वादिनिवन्धनाः । तदाह

यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेकेनाप्यनेकस्याभिधानम् ।
भा ॥ यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेवमुच्यते । एषो-

एकत्वादनेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग एव नास्ति किमेकशेषेणेत्यर्थः । कथं पुन-
रिति । भा । अत्रातिरेकेणाकृतेरनुपलम्भादभावं मन्यमानस्य प्रश्नः । प्रस्था-
विशेषादिति । भा । प्रस्थानुद्धिः तस्या अविशेषादेकरूपत्वात् तद्विषय-
स्याप्येक्यं प्रतीयते । गुणप्रमाणादिभिन्नेष्वपि गोपिण्डेषु गौर्गौरित्येकाकार-
प्रत्ययोदयादवश्यमेकेनालम्बनेन सामान्येन भाष्यमिति जातिसङ्गाव एकत्वं
चावसीयते । गौरित्युक्त इति । भा । गौरित्येतेन शब्देनोक्ते प्रत्यायिते

शेषः । न च पक्षे यशब्दमात्रस्यापि तदापत्तिः । विकल्पस्यावृद्धोषदुह-
त्वात् । न च विनिगमकाभावः । अगुरूपीति न्यायेन स्पष्टप्रतिपत्ति-
सामर्थ्यस्यैव विनिगमकत्वात् । यद्वा । यज् इत्यपि व्यक्त्येकं विवक्षितम् ।

(संख्यायामेकशेष एकविंशतौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. ३। आ. ३)

यथेति ॥ (कै)

पुत्रविनाशोऽपीति । (कै)

ननु पुत्रस्य बुद्धिस्थलेन तन्नाशेऽपि पितृव्यवहारोऽस्यैव भावि-
पुत्रस्य पितेति व्यवहारवत् प्रकृतेऽप्येकस्य बुद्धिस्थले तदपायेऽपि
चतुरादिव्यवहार इति । किं वैषम्यं पुत्रस्याबुद्धिस्थले तु तस्येऽपि
न पितृव्यवहार इति चेन्न नष्टस्य पितेति व्यवहारवत् नष्टबुद्धिस्थं
पदार्थमादायैकस्य विद्यमानत्वे द्वौ स इत्यादिव्यवहाराभावं इति
वैषम्यमित्याश्रयात् ॥

नास्ति चतुः शब्दस्येति । (कै)

एवं च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः ॥ नन्वेवं परि-
हारे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः कापि न स्यादित्याह

ऽपि न्याय एव यदप्येकेनानेकास्याभिधानं भवति । यदि तर्ह्येकेनानेक-
स्याभिधानं भवति । सत्तन्वयोधौ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः ।

सामान्यलक्षणेऽर्थे विशेषानवधारणादैक्यसामान्यस्यावसीयत इत्यर्थः । कुत-
श्चेतदिति । भा । भवतु सामान्यमेकं तस्य तु बाह्यदोहादिकायामर्थ-
क्रियायामयोग्यत्वाद् इत्यस्यैव योग्यत्वादभिधानं न्याय्यमिति मत्वा प्रश्नः ।
अथपवर्गगतश्चेति । भा । अथपवर्गोऽभेदः अभेदः अविच्छेदः अविशेषस्तस्य
गतिः प्रतीतिरित्यर्थः । जातौ चाभिधीयमानायां इत्यद्वारका बाह्यदोहादय
उपपद्यन्ते जातितद्वतोऽभेदोपचाराद् गौः शुक्ल इति सामानाधिकर-

प्रतिप्रधानं च गुणावृत्तिः । गार्ग्यशब्दत्रयस्य चैकशेषः । उभयथा यच्चत्वं
यद्ब्रह्म इति लुक् । न चैवं काश्यपस्य प्रतिवृत्तिः काश्यपः । ततः प्रति-
कृतौणां सहविवक्षायां काश्यपा इत्यत्रापि अजन्तं ब्रह्म वर्त्तते इति लुक्

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सरूपायामेकशेष एकविमक्तौ १। २। ६७।)

अन्यदिदानीमिति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

अवश्यमिति । (कै)

एवं चेदृशे विषये वैधर्म्योद्भावनमकिंचित्करमिति भावः ॥

साधर्म्योत्पत्त्यपि उक्तवैधर्म्यं बीजमाह

माचादय इति ॥ (कै)

आश्रयसद्भावादिति । (कै)

सद्भावोऽत्र बुद्धिकृतः । तेन मृतामातेत्याद्युपपत्तिः ॥

समुदायेति । (कै)

इतरसाहित्यविशिष्टद्रव्यनिवेगिन इत्यर्थः ॥

एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् ।
उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेद-

ख्यादिव्यवहारोऽप्युपपद्यते । अथ प्रत्याविशेषादप्यपवर्गगतश्चेति किमर्थ-
मुभयोरुपादानम् । एकेनापि हेतुनैकत्वाभिधानयोः सिद्धत्वाच्चापि दोषः ।
अनभिधेयमानापि जातिः संनिधिमात्रेण प्रत्याऽविशेषे निमित्तं भवतीति
प्रत्याऽविशेषेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेणैकत्वमेव प्रतिपादितं नाभिधानम् ।
तथा वनमिति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेनाव्यपवर्गगततावपि प्रत्याया अवि-
शेषो नास्ति भिन्नवृत्तावसम्बन्धत्वादनमिति प्रत्ययस्य । एकोपदिष्टमिति ।

स्यादिति वाच्यम् । “यस्मादिभ्यो गोत्रे” (२। ४। ६३) इत्यतो गोत्र-
इत्यनुदत्तेः । अद्यप्यपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं तथापीह ऋषि-
प्रजं एव गोत्रं विवक्षितमिति “स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् खञौ” (४। १। ८७)

(सख्यप्रायामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १)

वार्त्तम् (भा)

इत्यस्यामारमित्यर्थ इत्यन्ये ॥ भाष्ये

यद् (भा)

इत्यस्य यचेत्यर्थः । सर्वे परस्परमापेक्षा इत्यर्थः ॥ ननुद्यमनस्यैव कर्तृत्वप्रतीतौ कारणत्वान्तस्य च प्रत्येकवृत्तित्वादेकैक इत्येव युक्तस्त-
(युक्तं । ६) चाह

कारणमुद्यमनं चेदिति । (भा)

स्वतुल्य द्वितीयमहायं विनायुद्यमनं स्यात् । न च तथा दृश्यते तस्मात् परस्परमापेक्षं पृथक् पृथक् कर्तृत्वमित्यर्थः । एवं च तत्र यथान्योन्यकृतेनोद्यमनकर्तृत्वरूपार्थेन प्रत्येकस्मिन् तेन सहसृद्य-

नुक्तत्वात् ज्ञेय न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः । वा ॥ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तः ज्ञेय न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः

भा । एकस्मिन्नुपदिष्टं गौरयं त्वया पदा न स्पृष्टव्य इत्यादि वस्तु । अथ वैक-
मुपदिष्टं यस्य तदेकोपदिष्टं सकृदुपदिष्टं गोत्वादिसर्वत्रज्ञायत इत्यर्थः ।
उपोद्बलकमिति । भा । उद्भूतं बलं प्रत्यक्षं तत्पूर्वकत्वादनुमानस्य
उद्बलस्य समीपमनुमानमित्यर्थः । प्रख्याविशेषादित्यनेन प्रत्यक्षं जात्या-
लम्बनं प्रमाणमुपन्यस्तम् । ततो विप्रतिपन्नप्रतिपादनायानुमानमिह जाति-
सङ्गावे ज्ञायते च “एकोपदिष्टमि”त्यनेनोक्तं देशकालावस्थापिष्ठान्त-
रेष्वबाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोदयान्यथानुपपत्त्या सामान्यसङ्गाकोऽनुमीयते

इति सूत्रे कैयटः । तेन पौत्रा दौहित्रा इत्यत्र न लुगित्ववधेयम् । एतेन
संख्यया कर्मभेद इत्यस्य श्रुत्यादनाय प्रवृत्ते पृथक्त्वनिवेष्टात् संख्यया कर्म-
भेदः स्यादित्यधिकरणे सप्तदशप्राजापत्यानित्युदाहृत्य किं त्वयं तद्विवा-

(अ. १। पा. २। व्या. ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६३।)

कृतीति शब्दस्तथान्योन्यसव्यपेक्षदिवेनैकैकस्मिन्नपि दिशब्दप्रवृत्ति-
रिति सिद्धमेकशेषशब्दत्वं द्वौ च द्वौ च इति विग्रहः । * दिववै-
शिष्ट्येन बोधाच्च । प्रत्येकं दिवचनं प्रयोगेलेकशेषेनैव प्रयोगात्मक-
दाप्येकबोधो दावित्यतः । एवं चैको न दावित्याद्युपपन्नम् । द्वौ
नैकस्त्वयो न द्वौ इत्येवं विधव्यवहारादुत्तरसङ्ख्यायाः पूर्वसङ्ख्याबाध-
कत्वमिति तत्त्वम् ॥

अथवेति । (कै.)

अत्र पक्षे ॥

तत्तुल्यमिति । (भा)

स व्यपेक्षास्त्वित्युत्तरं योज्यम् ॥

नोद्यच्छतिचान्तरेण (भा)

इत्यत्र स्वसमकचं सहायमिति शेषो बोध्यः । वस्तुतो द्वादी-
नामेकशेषशब्दत्वाभावेऽपि नियमत उद्धृतावयवभेदसमुदायविवक्षणेन
न कदाचिदपि द्वादिभ्य एकवचनम् ॥

प्रयुज्यते । कथमनुक्तो यदिदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवतीति ।
सरूपाणामेकेनानेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम् ॥ किं पुनः कारणं
सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न पुनर्विरूपाणाम् ॥ अभिधानं

इत्यर्थः । *अथवा वलमुद्दीपयत्यपोदलकमुपदंष्ट्रकमुच्यते । धर्मशास्त्रं च
तथेति । भा ॥ अनेनैतद्दर्शयति । न सादृश्यै कार्यक्रियाकारित्वादिनि-
मित्ताभ्यान्ता प्रत्यभिज्ञा सर्वत्रेति ग्राह्यं किं तर्हि अभिन्नविषयनिमित्तास्त्युति-

न्तानामेकशेषः कृतो भवेत् । किं वा कृतैकशेषाणां पश्चात् तद्धितसङ्कति-
रिति वदतां भट्टानां ग्रन्थोऽपि व्याख्यातः । एषप्रत्ययान्तानामेकशेषः ।

(विरूपाक्षामेकशेष एकविमत्तौ । १। २। ६७।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

अथवा नेमे इति (भा)

भाष्यस्थायमेवार्थः । एकशेषेणाऽप्यथमेवार्थः सूचितमिति (सूचित इति । इ) बोध्यम् ॥ भाष्ये

प्रथमेति । (भा)

प्रथमे नमध्यमः प्रथमादिनोत्तम इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥

पुरुषे । (कै)

प्रथमाद्यन्यतमे ॥

एकत्वादिति । (कै)

भेदावगमे हेतोरभावादित्यर्थः ॥

प्रत्यक्षम् । (कै)

अहंकारानास्यदचैतन्यम् ॥

पराक्षम् । (कै)

१ प्रथम मध्यमः । इ ॥

पुनः स्वाभाविकम् । वा ॥ स्वाभाविकमभिधानम् ॥ उभयदर्शनाच्च । वा ॥ उभयं खल्वपि दृश्यते । विरूपाक्षामप्येकेन अनेकस्याभिधानं भवति । तद्यथा । द्यावा ह क्षामा । द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति । विरूपाक्षां

काराणामप्यविमोतप्रमाणभावसूत्युपनिबद्धवचनानां जातीयश्रयेण सर्वव्यवहारप्रवर्तनादित्यर्थः ॥ एवं ब्राह्मणमिति । भा ॥ एकस्यैव वचस्य ब्राह्मणशब्दवाच्यत्वादिति भावः । तस्येति । भा ॥ अथपवर्गगतिरभ्यान्ता । सूति-
व्यप्रत्ययान्तानामेव वेति तदाश्रयात् । कृतैकशेषाणां प्रजापतिर्देवता येना-
मिति कृतैकशेषव्यच्छेदोपस्थापिताणां तद्वितसङ्गतिस्तद्वितवाच्यता ।

(अ. १ । पा. २ । आ. ३) (सरूपायामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।)

तदास्यदचेतनत्वम् ॥ “आदिना” प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे ॥

प्रकरणादीति । (कै)

गार्ग्यावित्यत्र “वृद्धो धूनोरि”वेति भावः ॥

यदात्विति । (कै)

“त्यदादीनी”त्येकशेषारम्भादिति भावः ॥

आख्यातेनाभिधानमिति । (कै)

प्रथमत इति शेषः । पञ्चादित्वादिप्रत्ययः समभिव्याहारादिति भावः । एवं चेदं वचनमवैयाकरणतार्किकस्येति तात्पर्यम् । स्वरूप-
व्याक्रियस्यैव चास्य प्रत्याख्यातप्रायत्वाद्दिवचनाद्यभिद्वेष । नास्य
विशिष्यप्रत्याख्यानं भाष्ये इति बोध्यम् ॥

असरूपत्वादिति । (भा)

१ अ १ । पा २ सू ७२ ॥

क्लिप्त नामैकेनानेकस्याभिधानं स्यात् किं पुनः सरूपायाम् । आकृत्यभि-
धानद्वैकं विभक्तौ वाजप्यायनः । वा । आकृत्यभिधानाद्वैकं शब्दं विभक्तौ
वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते । एकाकृतिः सा चाभिधीयत इति ॥

काराणामपि तथैव व्यवहारदर्शनादित्यर्थः ॥ नन्वेकमनेकस्य कथं भवति ।
न हि देवदत्तो युगपन्मधुरायां सुप्ते च भवतीत्यत्र आह अस्ति चेति ।
भा । अवयवौ यद्यप्यनेकावयवस्यः तथापि तत्सङ्गावे विवादात्मासौ वृष्टान्त-

तथा च मिश्रितानां देवतासम्बन्धं बोधयितुं लौकिकविग्रहे येषामिति
निर्देशः । वृत्तौ तु देवतावहाचकस्य तद्वित्तस्यैकशेष इति मिश्रितेषु पशुषु

(सङ्ख्यायामेकशेष एकविमक्तौ । १।२।६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

असमानशब्दत्वादसमानार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ दिवचनेत्यादिपन्थस्तु
युक्तौ इत्याद्यभिप्रायकः सूत्रं प्रत्याख्यातुं

निवृत्तिप्रसङ्ग इति ॥ (कै)

जातनिवृत्तौ मानाभावात् तत्सत्वेऽपि तदर्थभावेन तदबोध-
प्रसङ्ग इति 'वक्तुं

यद्यपीति । (कै)

शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वादिति भावः ॥

विप्रयोगः । (कै)

इन्द्ररूपः ॥

एतत् प्रतिपादितमिति । (कै)

भाष्ये “कृतम्” इति ‘एकशेषविधानसामर्थ्यालम्बप्रतिपादने
वर्त्तते तेन शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वेऽपि न चतिरिति भावः ॥ खोप-
स्याभावात्मकत्वात् तत्कृतत्वमर्थावगतेरनुपपन्नमत आह

१ वक्तुं युक्तम् ॥ इ । २ एकशेषविधानसामर्थ्यालम्बम् । क ॥

कथं पुनर्ज्ञायत एकाकृतिः सा चाभिधीयत इति । प्रख्याविशेषात् । वा ॥
न हि गौरित्युक्ते विशेषः प्रख्यायते शुक्ला गौणा कपिला कपोतिकेति ॥

त्वन्निपातः ॥ इतीन्द्रवद्विषय इति । भा । एकस्याप्यनेक इति वाक्यशेषः ।
शब्दप्रादुर्भावेऽव्ययीभावे कृते वतिः प्रत्ययः ॥ सर्व्वेति । भा । सर्व्वेषु

देवतान्वयादेको यागः । अग्नीषोमीय (“अग्नीषोमीयं प्रसुमालमेत”
“अग्नीषोमीयः” इत्यादिषष्ठाध्यायस्यास्य पादे नवमाधिकरणे)

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६३ ।)

लोपद्वारेणेति । (कै)

एवं च शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थबोधकत्वमनुभवमितिभावः ॥

भाष्ये

बद्धर्थता वा भवतीति । (भा)

वा चार्थे । कश्चित् चेत्येव पाठः । विद्यमानैव बोध्यते इत्यर्थः ॥

एतदजानानः शङ्कते

उच्येत तर्हीति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

वचनादिति । (कै)

शास्त्रस्य शास्त्रीयकार्यार्थत्वादिति भावः ॥

संप्रत्ययः स्यादिति । (भा)

भाष्ये आश्रयप्रमाणादित्यर्थः ॥ तर्हि शब्दस्य चार्थतया व्याख्याने
मानं दर्शयति

१ एतदजानान इतरः । इ ।

यद्यपि तावत्प्रत्याविशेषाज्जायत एकाकृतिरिति कुतस्वेतत् साभिधीयत
इति । अथपवर्गगतेष्व । वा ॥ अथपवर्गगतेष्व मन्यामह आकृतिरभि-
धीयत इति । न हि गौरित्युक्ते अथपवर्गी गम्यते शुक्ला नीला कपिला

यागेषु इत्यवदङ्गतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ एकशेषेऽपीति । भा । यद्येकस्या-
नेकसम्बन्धो नाभ्युपगम्यते । तदैकः शब्दोऽनेकमर्थं सम्बन्धाभावान्न प्रत्याय-

द्रष्टव्यम्) इत्यादौ मिलितयोर्द्वैततायामभिदान्वये यथेत्युदाहृतवार्तिकस्यो-
त्तरार्धेऽर्थोऽध्यवसेयः । युक्तं चैतत् । “प्रत्ययार्थवज्जत्वं हि प्रत्यक्षमुपलभ्यते ।

(सहपाठानेकशेष एकविंशतौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। अ. ३)

सर्वो ग्रन्थ इति ॥ (कै)

भाष्ये

अथ किमर्थं लोप इति । (भा)

अग्निशिद् इत्यतो लोकोत एव कर्त्तव्यं प्रतीतिमिद्वेरिति भावः ॥

प्रत्ययलक्षणमिति । (भा)

अनेन 'लोपेनानुवृत्तेरेवान्वाख्यानमित्युक्तं न प्रत्यर्थमिति ततश्च वृत्तश्चेति वाक्यं न स्यादिति भावः ॥ इतराभिर्मेतन्मूढ दूषयति

प्रत्यर्थम् (भा)

इत्यादि । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकाभिधानाभावादिकशेष आरब्धः । अन्यथाऽप्रत्यर्थं स्यात् । एकेनानेकस्याभिधाने प्रत्यर्थं शब्दप्रयोगो न स्याद् इति चेदित्यर्थः ॥

यदप्येकेनेति । (भा)

१ लोपेनानुवृत्तेव । क ॥

कपोतिकेति ॥ ज्ञायते चैकोपदिष्टम् । वा ॥ ज्ञायते खल्वप्येकोपदिष्टम् । गौरस्य कदाचिदुपदिष्टो भवति । स तमन्यस्मिन् देशेऽन्यस्मिन् कालेऽन्यस्यां च वयोऽवस्थायां दृष्ट्वा जानात्ययं गौरिति ॥ कः पुनरस्य विशेषः

येदित्यर्थः ॥ उक्तमेवार्थं समर्थयितुमाह “प्रत्याभिधाने ह्यौ”ति । भा । श्रुति-स्मृतिविहितानां सर्वव्यवहाराणामप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । ननु चेति । सर्व-विषयाच्चेदाकृतिश्चोद्यते तदा सर्वव्यक्तिविषयमनुष्ठानं विना वैगुण्यमेव स्यादित्यर्थः । अथानुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकप्रत्यविषयमेव कर्मक्रियते तत्राप्युच्यते

तत्कृतं चैकशेषत्वमिति न प्रकृतौ भवेद्” इत्युत्तरवार्तिकस्यानुगुण्याद् । स्यादेतत् । “प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् । अभेदश्चेह सम्बन्ध

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सत्त्वात्मानेकशेष एकविमलौ । १। २। ६० ।)

अपिना एतत् सूचयति । नैकेनैकस्याभिधानं वयं निराकुर्मः ।
किन्तु सप्तविवक्षायामेकेनानेकाभिधानमपि स्वीकुर्मः । तेन वाक्य-
सिद्धिः । एकशेषारम्भस्य न कार्यः । इदं तु प्रयोगादर्शनात्तज्जि-
व्यर्थोऽपि स इति । स्वीयस्वीयार्थत्याग एव प्रत्यर्थत्वमिति भावः ॥
आरम्भवाद्याह

यावतामिति । (भा)

एष एव न्याय्य इत्यर्थः ॥ न्याय्यत्वं कुत इत्यत आह

वृक्षश्चेति । (कै)

एकस्य न स्यादिति प्रयोगे इति शेषः ॥ प्रत्याख्यानवादी आह

एकेनेति । (भा)

वृक्षावित्यादिदर्शनादिति भावः ॥ आरम्भवाद्याह

यदीति ॥ (भा)

सहेति । (कै)

समुदायार्थप्रादुर्भावादिति भावः ॥ द्विवचनाद्युत्पत्त्यर्थाह

उद्भूतेति ॥ (कै)

प्रत्याविशेषादित्यतः । तस्यैवोपोदजनकमेतत् । प्रत्याविशेषाज्ज्ञायते
चैकोपदिष्टमिति । धर्मशास्त्रं च तथा । वा ॥ एवं च कृत्वा धर्मशास्त्रं

“एकाक्यतिरिति चे”ति । भा । च शब्दस्तु शब्दस्यार्थं वक्ष्यमाणाधीपेक्षया
समुच्चये वा ॥ स चेदानीमिति । भा । एकत्वजातेरेकशब्दप्रवृत्तेः सिद्धत्वादेक-

आग्नेवादाविषं स्थितिः” इति पक्षे देवतावतां साहित्यं ज्ञायते न तु
सहितानां देवतात्वे देवतायां प्रदेये च खण्डशः प्रवृत्तिरित्यत इति पक्षेऽपि

(सखपाणामेकशेष एकविंशतौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

एकेनैवेति । (कै)

युगपदधिकरणवाचक इति रीत्येत्यर्थः ॥

पक्षान्तरेणेति । (कै)

सजातीयत्वाद् स्रष्टित्वबुद्धिस्थेनेत्यर्थः ॥ भाष्ये

एकेनापीति । (भा)

अपि नानेकेनापि ॥ प्रत्याख्यानवाद्येव युक्त्यन्तरमाह

उभयदर्शनाच्चेति । (भा)

उभयोरप्येकेनानेकार्थाभिधानदर्शनादित्यर्थः ॥ तद्व्याचष्टे

सरूपस्य चेति ॥ (कै)

द्विवचनान्तमिति । (कै)

अत एव पदकाले पृथिवी इतीति प्रगृह्यत्वम् ॥ ननु द्यावा
इत्यादाविव स्रष्टावित्यादावपि जाति अनेकार्थाभिधानं स्यादिति
चेन्न स्वभावेन वारणात् ॥

यच्चैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति । (कै)

प्रवृत्तम् । ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेयेति ब्राह्मणमार्चं न हन्तव्ये
सुरामार्चं च न पीयते । यदि त्रयं पदार्थः स्यादेकं ब्राह्मणमहत्त्वैकां सुरा-

शेवारम्भः प्रत्याख्यायते अनेकत्वे तु आरब्धव्य एवैकशेष इत्यर्थः ॥ एवं तर्हीति ।
भा । सर्वाभिर्यक्तिभिः सम्बन्धस्य तुल्यत्वात् सर्वत्रैवाभिन्नबुद्ध्युत्पादनात् प्रत्येकं

एकप्रत्ययोपात्तदेवताम्बयस्यान्तरङ्गत्वादेवमेवेति चेत् सत्यम् । प्रदेय एव
शक्तिः प्रकृतेस्तु प्रत्ययसमभिव्याहारात् देवतायां निरुद्धकक्षयोत्पादयेनायं

(अ १। पा. २। आ. १) (सरूपायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

तत्र 'शक्यतावच्छेदप्रकारकबोधाङ्गीकारे तदनुगतीकृतानेक-
व्यक्तिबोधो नाथ एव एकस्माद्द्रव्यपदार्थवादेऽपि शुद्धव्यक्ति-
बोध इति वादीनां मतेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षितानेकव्यक्तौ
शक्तिगृह्यान्तात्पर्यपाहकसत्त्वे एकस्मादप्यनेकशुद्धव्यक्तिबोध इति
सर्वथा द्रव्यपक्षेऽपि सूत्रं प्रत्याख्यातम् ॥ इदमेव तत्र यदेकस्य
युगपदनेकार्थबोधकत्वं तदाह

प्रत्याख्यानमिति । (कै)

इदं च प्रत्याख्यानमर्थस्थान्यप्रमाणत्वादित्यनेन सूत्रकृतापि
दर्शितप्राथम्यमेव ॥ नन्वेवमपि द्वन्द्वो दुर्वारोऽत आह

न त्विति । (कै)

सहविवक्षायामेकजातीयार्थानेकशब्दप्रयोगादर्शनेन तदसाधुत्व-
प्रतिपादनार्थसूत्रमिति भावः ॥

एकाक्यतिरिति । (भा)

भाष्यस्यास्तीति शेषः शब्दार्थः । शब्दप्रतीतिविशेषः बुद्धिरिति
प्रमात्मिकेत्यर्थः ॥ ननु व्यक्त्यैक्ये स्यादेव प्रतीत्येकरूपतेत्यत आह

१ शक्यतावच्छेदकप्रकारकः । क ॥

मपीत्वान्यत्र कामचारः स्यात् ॥ कः पुनरस्य विशेषोऽव्यपवर्गगतेऽप्येतत् ।
तस्यैवोपोद्बलकमेतत् । अव्यपवर्गगतेऽप्यधर्मशास्त्रं च तथेति ॥ अस्ति चैक-

परिसमाप्तत्वादेकस्मिन्नपि द्रव्ये तत्त्वमक्रियमाणं जातौ कृतमेव भवतीत्यर्थः ॥
यथादित्य इति । भा । प्रतिदेशं यथा सर्वात्मनादित्य उपलभ्यते तथा

ग्रन्थो नेयः । “केवलाद्देवतावाची तद्धितोऽग्नेः समुच्चरन्” इत्यादिग्रन्थास्तु
मतान्तराभिप्रायेण नेयाः । न चैवमपि विरूपैकशेषपक्षे समावर्थाता-

(सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६० ।) (अ. १ । पा. २ । अ. १)

गुणेति ॥ (कै)

आप्तम्वनेनेति । (कै)

विषयेणेत्यर्थः ॥

प्रत्यायित इति । (कै)

अनेकशोऽप्येत्यादिः ॥

विशेषानवधारणादिति । (कै)

आश्रयभेदेऽप्येत्यादिः ॥ अविच्छेदं व्याचष्टे

अविशेष इति ॥ (कै)

तस्य गतिरिति । (कै)

विशेषानवगतिपूर्वसामान्यस्य शब्दतोऽवगतिरित्यर्थः । अयं भावः । गुणादिभिस्तेष्वनुस्यूतैकाकारप्रतीत्या जातिमिद्वौ तत्र शक्तियहः शब्दान्तस्याबोधश्च व्यक्तीनां त्वानवगात् तासु न शक्ति-
यहो नापि शब्दानां तासां बोधस्तासां विशेषरूपत्वेन विशेषाव-
गतिप्रसंगात् । यथाकृतिरूपादिकं शब्दबोधे भासते सामान्येन
तथा विशेषेऽपि भासेत । जातेः शक्यत्वे तु तदाश्रयत्वेनापेपा-

मनेकाधिकरखस्यं युगपत् । वा । अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरखस्यं
युगपदुपलभ्यते । किम् । आदित्यः । तद्यथा । एक आदित्योऽनेकाधि-

जातिरप्रतीत्यर्थः ॥ ननु चेति । भा । प्रत्येऽपि पदार्थं जातेरनभिधेयाया
स्यनक्त्यत्वेनाश्रयत्वात् परित्यक्तमेदं प्रथमात्रं विशिष्टजातियुक्तं शब्देनो-

क्तमर्थं प्रकृत्यर्थान्वयस्य प्राथमिकत्वं स्वीकार्यमेवेति वाच्यम् । य य
इत्येवामेकविभक्तिं प्रति प्रकृतित्वाभावेऽपि विभक्तौ परतः साक्यसम्भवेन

(अ. १। भा. २। आ. ३) (सङ्ख्यायामेकशेषे एकविंशतौ । १। २। ६३।)

दिना सामान्याकृतिरूपादेरेव ग्रहणमिति न दोषः । प्रथमतो वाक्यस्य यद्यपि विशेषणत्वादेव शक्तिग्रहस्तथाप्यावापोदापन्यायेन व्यक्त्यन्तरे आनयनादिदृष्ट्या पूर्वजातशक्तिग्रहस्य आत्माश्रयभावे व्यवस्थितिरिति तत्त्वम् ॥ वाचादिक्रिया तर्हि कथमत आह

द्रव्यद्वारका इति ॥ (कै)

आश्रये क इति ।

आश्रये करणमेव जातौ तत्करणमिति भावः ॥ अन्ययबोधे तु बाधज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् तदनुपपत्तिः । जातीत्यादिप्रयासो वृथेति कश्चित् ॥

संनिधिमात्रेण । (कै)

शक्तिग्रहे व्यक्ता उपलक्षणतामात्रेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेण प्रत्यभिज्ञाविषयेण प्रत्ययेन तदुच्चारितगोशब्दाद्यादृशः प्रत्ययस्तादृश एवेतदुच्चारितादित्येवं प्रत्यभिज्ञाविषयता सा चेकाकारता विनानुपपत्तेति । द्वितीयेनाभिधाने सिद्धेऽपि एकत्वं न सिध्यतीत्याह

करणस्यो युगपदुपपन्नते ॥ विषम उपन्यासः । नैको ब्रह्मादित्यमनेकाधिकरणस्य युगपदुपपन्नते ॥ एवं तर्हि । इतीन्द्रवद्विषयः । वा ॥ तद्यथा ।

यते । प्रत्येकं च परिसमाप्यते इति । भा । शास्त्रमित्यव्याहारः । अथवा जातिरुपलक्षणभूता प्रत्येकं परिसमाप्यत इति व्याख्येयम् । एकशेषस्य-

सङ्ख्यैकशेष एवेत्याश्रयात् । प्रकृतमनुसरामः । स्वरभिन्नाणां बस्योत्तरः स्वरविधिः स श्रियत इति वक्तव्यम् । तेन पूर्वोदाहृते हरिण्यावित्यन

(सहपाणामेकशेष एकविंशतौ । १। २। ६४।) (अ. १। पा. २। आ. १)

तथा वनमिति ॥ (कै)

अविशेष इति । (कै)

एकरूपत्वमित्यर्थः ॥ वनशब्देन कदाचिदास्रसमुदायस्य कदा-
चित्पक्षाश्रसमुदायस्य कदाचित् वदिरसमुदायस्य कदाचिदास्रादि-
समुदायस्य प्रतीतेरिति तात्पर्यं तदाह

भिन्नदृष्टेति ॥ (कै)

एकत्वे युक्त्यन्तरमाह

ज्ञायते चैकेति ॥ (भा)

आद्यव्याख्यानेऽध्याहारभयाद्वाक्यस्वारस्याच्चाह

अथवेति ॥ (कै)

उपदिष्टमिति । (कै)

भावे न इत्यर्थः ॥ भाष्ये

कः पुनरिति । (भा)

अनेनापि प्रत्याख्यानविशेषस्यैवोपपादनादिति भावः ॥

प्रत्यक्षमिति । (कै)

एक इन्द्रोऽनेकस्मिन् क्रतुशतं अङ्गतो युगपत् सर्वत्र भवति । एवमाह्वति-
रपि युगपत् सर्वत्र भविष्यति ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमेकमनेकाधि-

येति । भा । जात्युपलक्षितस्य द्रव्यस्य शब्देनाभिधाने सत्यभिधेयानेकत्वेना-
ऽनेकशब्दत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । त्वयाऽप्येति । भा । जातेरेकत्वादुदित्ववञ्जत्व-

छोबन्तस्य पित्वादिनुदात्तप्रत्ययस्य शेषः । न तु जातौ पुंयोगे वा
तदन्तस्य प्रत्ययस्वरस्यान्तोदात्तस्य । ननु “वर्णादिनुदात्ताद्” (४। १। ३६)

(अ. १ । पा. २ । अ. १) (सहपाद्यामेकशेष एकविमलौ । १ । २ । ६४ ।)

प्रत्यक्षग्रन्थेन ग्राह्यमप्यचोच्यते ॥

तत इति । (कै)

तत्र इत्यर्थः ॥

विप्रतिपन्नेति । (कै)

देशात्मप्रत्ययवत् । भ्रान्तत्वग्रंथेति भावः । प्रयोगस्तु विमत-
प्रत्ययो जातिविषयो देशादिभेदेऽपि अबाधितैकाकारप्रत्ययत्वात्
संमतवदिति ॥

अवस्येति । (कै)

अवस्थाकृतभेदोपपादनेन च न व्यक्तैक्यं विषय इति सूचितम् ॥

प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेति । (कै)

तद्विषयप्रत्ययेत्यर्थः ॥

उपवृंहकमिति । (कै)

भ्रान्तत्वाग्रहानिर्वर्त्तनेन प्रमात्वनिर्वाहकसर्क इत्यर्थः ॥

न सादृश्येति । (कै)

सादृश्यरूपैकक्रियाकारितादिनिमित्तकभ्रमरूपा नेत्यर्थः ॥

करणस्यं युगपदुपलभ्यत इति ॥ नैकमनेकाधिकरणस्यं युगपदिति चेत्येकशेषे
शेषे । वा ॥ यो हि मन्यते नैकमनेकाधिकरणस्यं युगपदुपलभ्यत इत्येक-

निबन्धनानि द्विवचनवज्ज्वलनानि न सिद्ध्यन्तीति भावः । एवं भाष्यकारेण
पक्षयोः साम्यं दर्शितम् । वाक्यकारस्तु जातिपक्षाश्रयणस्य प्रयोजनानि

इति शेषान्तस्यापि उदात्तनिवृत्तिस्वरूपान्तात्ता स्यादेवेति चेत् ।
भ्रान्तोसि । उदात्तनिवृत्तेरेवाभावात् । “वर्णानान्त्यतिनिवृत्तानामि”ति

(सम्प्रदायानेकशेषे एकविंशती । १। २। ६०।) (अ. ६। पा. २। आ. १)

अविगीतः । (कै)

प्रमाणभावः । प्रमाणत्वं यस्य स्युतस्य स्मरणस्य पदार्थविषयकस्य तेनोपनिबद्धानि वचनानि यैस्तेषामित्यर्थः ॥ द्रव्यस्य ग्रन्थार्थत्वे हि एकत्राद्याणवधनिषेधादेव प्रतीयेत ॥

एकः क इति ।

एवं चेत् यो यस्य तदाक्यग्रवणकाले बुद्धिस्थः स इति दृष्टाण । जातेः पदार्थत्वे तु न दोष इति तात्पर्यम् ॥

अन्यच्च कामचार इति । (भा)

सर्वेषामिति शेषः । एकेन एकस्याहने जातः शास्त्रार्थ इति अन्यत्राद्याणविषये सर्वेषां कामचारः स्यादित्यर्थः ॥

नग्वेकमिति । (कै)

जातिरूपमित्यर्थः ॥

सद्भावे विवादादिति । (कै)

बौद्धादीनामिति शेषः । किं च सामख्येन प्रत्यवयवमवयवौ-
नोपलभ्यत इति वैषम्यादपि स न दृष्टान्तित इति भावः ॥ साका-
श्वत्वादाक्यस्याह

तस्य दोषः स्यात् । एकशेषेऽपि नैको वृत्तग्रन्थोऽनेकमर्थं युगपदभिदधीत ।
अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमाकृतिरभिधीयत इति । प्रत्याभिधाने ह्याकृत-

समुच्चयेनाचष्टे ॥ चोदनायां चैकस्येति । भा । सामान्यस्याशेषादेः ।
उपाधिकृतेरिति । भा । अष्टाकपाकत्वादिरुपाधिः तस्य वृत्तिः प्रवृत्तिः ।

(द्विती-पा-पिटसू-३२) पिटसूत्रेण प्रकृतेरनुदात्तत्वात् । तदुक्तं “वर्णा-
दनुदात्ताद्” इति । तथा मौमांसते इति मौमांसकः । जित्सूत्रेण

महामाध्यप्रदीपोद्घोषः ।

२०१

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सङ्ख्यायामेकशेष एकविमलौ । १। २। ६०।)

एकस्थापीति । (कै)

एकस्थापि अनेक इति पाठः । एकस्थापीन्द्रशब्दस्य यथानेक-
यागाङ्गित्वेन विषय एकबोधज्ञानविषयस्य एकदेशावच्छिन्नानेकधागेषु
तथा दर्शनसंभवात् तथा एकस्य अपि जातेरनेको विषय आश्रय-
तथेत्यर्थः ॥ अनेकस्य इति पाठे एकेऽपि यथा इन्द्रशब्दोऽनेक-
यागस्य एकस्थापि बोद्धुर्विषयस्तथा जातिरपीत्यर्थः ॥

अव्ययीभावे इति । (कै)

इन्द्रस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः ॥

सर्वोच्चति । (कै)

प्रादुर्भावविषयेन्द्रशब्दरूपा तद्बोधा वा एका देवता ब्रौह्मादि-
द्रव्यवत्सर्वयागेष्वङ्गतां युगपत् प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ भाष्येऽपि
इन्द्रशब्द “आहूतः” प्रादुर्भूतः “युगपत् सर्वत्राङ्ग” भवतीत्यर्थः ॥
यदीति । (कै)

अनेकाधिकरणस्यपदेनानेकसम्बन्धो विवक्षित इत्यर्थः । एवं
चैकः शब्दो यथानेकत्रार्थ एकेन युगपत् गृह्यते तथा जाति-
रपीत्यर्थः ॥

संप्रत्ययः । वा ॥ द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसंप्रत्ययः स्यात् ॥ तत्र को दोषः ।
तत्रासर्वद्रव्यगतिः । वा ॥ तत्रासर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोति । असर्वद्रव्यगतौ को

एतदुक्तं भवति । यदि आग्नेयादिशब्देन सामान्यमभिधीयते तदा तेना-
शेषद्रव्याणामाप्तेपात् प्रतिद्रव्यमष्टाकपालत्वमुपाधिर्युज्यते । द्रव्ये तु पदार्थे

मध्योदात्तः । मीमांसामधीते मीमांसकः । “क्रमादिभ्यो वुन्” (०। २।
६१) नित्वरेणाद्युदात्तः । उभयोः सहविवक्षायामाद्युदात्तः । उभयोः

(सकृपाद्यामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६७ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

अपरो शास्त्रोक्तमिति । (भा)

एकः शब्दः 'निवेशित्वादेकं द्रव्यं गोरूपं बोधयेत् तस्य केन-
चिदात्मने कृते परैस्तेन वा गवान्तरात्मनेऽशास्त्रार्थः प्रत्यर्थः स्यात् ।
एवं न ब्राह्मणमित्यादावपि एकस्य ब्राह्मणस्यावधो विषयस्तत्तान्य-
विषये सर्वेषां कामचारेण प्रवृत्तावपि न प्राचक्षिन्तं स्यादिति
बोध्यम् । सर्वपुरुषान् प्रति एकव्यक्तेरेव बोधनमित्यभिमानः ॥

अथानुष्ठानेति । (कै)

अयं भावः । जातेः साक्षादनुबन्धनाद्यसंभवात् व्यक्तिद्वारा
तदाद्यं तच्चानुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकप्रयोगे एकव्यक्तिदारकमेव तदा-
श्रीयते तच्चाकृतेरेकत्वे विनिगमनाविरहात् सर्वव्यक्तिदारकमेव
तदाश्रीयते आकृतेरनेकत्वे तु प्रतिष्ठाहानिरिति ॥ पूर्वार्थस्याव-
तारणाच्चशब्दोऽनुपपन्नोऽत आह

तु शब्दस्यार्थे इति ॥ (कै)

भाष्ये

१ “निवेशित्वात्” इत्यारभ्य “शास्त्रार्थः” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

दोषः । गौरनुबन्धोऽजोऽस्त्रीषोमीय इति । एकः शास्त्रोक्तं कुर्वीतापरो-
ऽशास्त्रोक्तम् । अशास्त्रोक्ते च क्रियमाणे विगुणं कर्म भवति विगुणे च

एकेनैव यजमानेन सङ्गदेवाष्टाकपालः पुराडाशो निरूप्यते नान्येन नाप्य-
न्यदेत्यर्थः ॥ कः पुनरिति । भा । गौरनुबन्ध इत्याग्नेयमष्टाकपालमिति

सङ्गविवक्षायामाद्युदात्तः शिष्यते नित्स्वरस्य परत्वात् । अक्षौ अक्षाः ।
“अक्षस्यादेवनस्ये” (पिटृ-१५-पा २) ति पिटृत्वेण शकटाच्चे

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सरूपाख्यमेकशेष एकविंशतौ। १। २। ६४।)

अनवयवेनेति । (भा)

जात्याअथाव्यक्तिविशेषा अवयवा इत्युच्यन्ते । अनवयवेन व्यक्ति-
विशेषानास्तत्त्वेनेत्यर्थः ॥ नन्वाअयभेदान्तद्भेदोऽत आह

सर्वाभिरिति । (कै)

भेदकाभावाच्च भेद इति भावः । प्रत्यक्षविरोधाद् धर्मि-
प्राप्तकमानविरोधाच्च भेदानुमानमसंगतमिति भावः ॥ ननु
आदित्यस्य प्रत्येकं समासमाप्त्यभावेन दृष्टान्तासंगतिं मत्वाह

प्रतिदेशमिति ॥ (कै)

अनभिधेयाया इति । (कै)

शक्यतावच्छेदकमशक्यमेवेत्यर्थः । यदा प्राधान्येनानभिधेयाया
इत्यर्थः ॥

परित्यक्तभेदमिति । (कै)

परित्यक्तावान्तरभेदमित्यर्थः ॥ ननु द्रव्यस्य प्रत्येकं समाप्तेः
प्रकृतेरनुपयोगोऽत आह

शास्त्रमिति ॥ (कै)

कर्मणि फलानवाप्तिः ॥ ननु च यस्याप्याकृतिः पदार्थस्तस्यापि यद्यनवयवेन
चोद्यते न चानुबध्यते विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः ।

ज्ञानयोरित्यर्थः ॥ एकानिर्दृष्टेनेति । भा । निष्पन्नो हि पशुर्यागसाधना-
योपादीयते ॥ अपरानिर्वर्त्येनेति । भा । आप्तेशोऽष्टाकपालश्चोदनयैवोत्-

थाद्युदात्तः । देवनाग्रे तु “प्रिध” (फिट्-१-पा १) इत्यन्तोदात्तः ।
शकटावयवविभोतकयोस्तु वृत्तत्वादाद्युदात्तः । अत एव “प्राचेषाम्”

(सहस्राक्षानेकशेष एकविंशतौ । १। १। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

शब्देनाभिधाने इति । (कै)

प्राधान्येनेत्यर्थः ॥ नन्वेवं चोदनायां चैकस्येति चोऽनुपपन्न इत्यत आह

वाक्यकार इति ॥ (कै)

प्रयोजनानि । (कै)

प्रयोजनान्तराणि ॥

समुच्चयेनेति । (कै)

द्रव्याभिधाने ह्याकृत्यसंप्रत्यय इत्यनेन समुच्चय इति बोध्यम् ॥
एकस्याग्रेयादेर्य उपाधिरष्टाकपालत्वादिस्य पुनः पुनः प्रवृत्तेरिति
वार्त्तिकार्यः । 'समासवाच्यत्वात् एकस्येति व्याचष्टे

सामान्यस्य (कै)

इत्यादि ॥

अष्टाकपालत्वादि (कै)

इत्यादिपदेन निर्वाहः ॥ अत एव भाष्ये च एव दर्शितं “एकं
निवृत्त्य” इत्यादिना ॥

१ समासश्चेष्टत्वात् । इ ।

एकाकतिरिति च प्रतिज्ञा दीयते । यथास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमेक-
शेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्ह्यनवयवेन चोद्यते

पाद्यते न तु चोदनायाः पूर्वं निवृत्त्य इत्यर्थः । तत्र निर्हन्ते मेदाग्रहणात्
प्रयोजनरेऽपि प्रवृत्तिः स्यात् न तु निवृत्त्यै सावृष्टाग्रहणादित्यवस्थाभ्यन्तरीया

इति सूक्ते अक्षकितवनिन्दाप्रस्ताव अक्षस्याहमेकपरस्य इत्यादयाद्ये शब्दा
वहवोऽनोदात्ता एव प्रयुज्यन्ते । तस्य नाक्ष इत्यादौ तु रथावयवप्रस्ता-

(धं. १। पा. २। आ. १) (सहपात्रमेकशेष एकत्रिमत्तौ । १। २। १०।)

प्रवृत्तिरिति । (कै)

पुनः पुनः वृत्तिरित्यर्थः ॥

उत्पाद्यत इति । (कै)

उत्पाद्यत्वेन बोध्यत इत्यर्थः ॥ ननु प्रभेदेऽपि द्वितीयोपन्यासे किं बीजमत आह

तचेति ॥ (कै)

रूपसामान्यादासिद्धमिति “अ इ उण्” (शिवसू-१) इति सूत्रस्य भाव्यरीत्या निष्पन्नेदमभिधेयं नेदमिति विवेकापवादित्यर्थः ॥ ननु तत्राप्युक्तरीत्यैव प्रवृत्तिः स्यादत आह

सादृश्येति । (कै)

तस्य संबन्धिकत्वेन प्रतियोग्यन्तरानुपस्थितेरिति भावः ॥ ननु व्यक्तिगतौ आनन्दव्यभिचारयोः सत्तात् जातौ शक्तिरित्याशङ्क्य जातिरेव नास्तीत्याह

वृत्तिविकल्पेति । (कै)

१ रूपसामान्यादा । वा । रूपसामान्यादा सिद्धमेतत् । शिवसू-१ ॥

प्रत्येकं च परिसमाप्यते यथादित्यः । ननु च यस्यापि त्रयं पदार्थस्तस्याप्यनवयवेन बोध्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते । एकशेषत्वव्या वक्तव्यः । त्वयापि

जातिः ॥ इत्याभिधानमिति । भा । जातेर्वृत्तिविकल्पाद्यमत्वेनाभावं मन्यमानो व्याडिग्रन्थमेव शब्देनाभिधीयते इति मन्यते ॥ आकृतौ चोदिताया-

दाद्युदात्तः । उभयोः सहविवक्षायां व्याद्युदात्तस्य शेषः । इन्द्रिय-
बाधिता जीवेन सहविवक्षायां ॥ “नपुंसकमनपुंसकेन” (१। २। ६६)

(सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

न तावद्ब्रूयेषु व्यासज्यवृत्तिः । एकाग्रयनाग्रेऽप्रतीत्यापत्तेः । किञ्च
“गामासभेत” इत्यादि चोदनासु सर्वद्रव्यासंभापतिः । प्रत्येक-
समाप्तौ तु द्रव्यान्तरे तदनापत्तिः । तथापि सत्ते “एकाकृतिरिति”
प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः । तत्तत्संस्थानाद्युपलक्षितमधिष्ठानचैतन्यमेव
द्रव्यमिति नानगद्यव्यभिचाराविति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

चोदनास्त्विति । (भा)

प्रवर्त्तकवाक्ये तस्य द्रव्यस्मारभणात् । इदमुपलक्षणमारभणा-
सम्भनादिकरणादित्यर्थः । तचारम्भणं क्रयो बन्धनं वा । जातिवादे
दूषणमाह भाष्ये

आकृतौ चोदितायामिति । (भा)

कार्यसम्बन्धित्वेन चोदितायामित्यर्थः ॥

‘तच्छेषपूरणेन व्याचष्टे

अयुक्तम् (कै)

इत्यादिना ॥ तच्चैव दूषणान्तरं

१ कर्म । क ।

तर्हि द्विवचनवज्जवचनानि साध्यानि ॥ चोदनायां चैकस्थोपाधिवृत्तेः । वा ॥
चोदनायां चैकस्थोपाधिवृत्तेर्मन्यामह आकृतिरभिधीयत इति । आग्नेयम्

मिति । भा । आकृतिवादिरपक्षे शब्देनाकृतिश्चोद्यते इत्ये तु कार्यं प्रव-
र्त्तते । अयुक्तं चैतत् । न ह्यन्यचोदनेऽन्यस्य कार्यं क्रियमाणे यद्युक्तं कृतं

इति अक्षमक्षाणीत्याद्युक्तम् । नन्यचेतनानां देवतानां कथं पुंनपुंसकादि-
व्यवस्थेति चेत् । उच्यते । लोकाप्रसिद्धमवयवसंस्थानविशेषात्मकलिङ्गं

(अ. १। पा. २। आ. १) (सरूपाख्यानकशेष एकविंशतौ । १। २। ६४ ।)

न चैकमिति ॥ (कै)

विपर्ययस्यापीति । (कै)

सत्प्रतिपक्षसंभवादित्यर्थः । एवं चानेकद्रव्यगतिकाजातिरभ्युप-
गन्तुमेव न शक्यते इति भावः ॥ ननु जातेर्नित्यत्वात् कथं
नाशादि किञ्चैकनाशेऽपि व्यक्त्यन्तरेणाभिव्यक्तजात्याश्चाप्रचरेदेवे-
त्यत आह

अभिव्यञ्जकेति । (कै)

व्यासज्यवृत्तिर्जातिः सर्वव्यक्तिभिः सम्भूयाभिव्यज्यत इति मते
इदं दूषणम् । जातेर्नाशश्च तिरोभाव एवेत्यर्थः । एवं “आ नाम-
लोके न ‘संचरे’” इति भाष्यस्य व्यक्त्यन्तरे स्वरूपविषयो न
संचरेत् । न स्यादित्यर्थः । एवं विनाशपदं व्यक्तिबुद्ध्यन्यपरम् ।
तथेति परामृष्टमाकृतौ तिरोधानपरमित्युक्तमत्वाह

यदेति । (कै)

आविद्यको धर्मविशेषो जातिरिति भावः ॥

१ “प्रचरेत्” इत्यपि पाठः ॥ “संचरेद्” इत्यनेन नागेशभट्टीय-
भाष्यपुस्तके एवंविधपाठोऽस्तीत्यनुमीयते ॥

अष्टाकपक्षं निर्वपेत् । एकं निरूप्य द्वितीयस्तृतीयश्च निरूप्यते । यदि च
त्रयं पदार्थः स्यादेकं निरूप्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च निर्वपणं न प्रकल्पेत ॥

भवति । तस्माद्द्रव्यमेव शब्देनोच्यते इति न्याय्यम् ॥ न चैकमिति । भा ।

न हेतुरहितेनादित्यदृष्टान्तेन साध्यसिद्धिर्भवति देवदत्तदृष्टान्तेन विपर्यय-

तावन्न व्याकरणे आधीयते । दारान् इत्यादौ गत्याभावप्रसङ्गात् । तट-
स्तटीतटमित्यादौ यथायथं शिङ्गात् त्रितयनिबन्धनकार्याणामसिद्धि

(सङ्ख्यायामेकशेष एकविंशतौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

जातेनेति । (कै)

व्यासज्यसर्वाश्रयवृत्तिगोत्रं सर्वाश्रयज्ञानैरभिव्यक्तत्वं चन्यथा
गोत्रज्ञानमेव न स्यादित्यर्थः ॥ अस्तु तर्हि तत्प्रत्यक्षत्वात् तदाश्रय-
सर्वस्य प्रत्यक्षत्वमत आह भाष्ये

अनवकाशमिति । (भा)

अर्थान्तरप्रत्ययावकाशरहितं गोभूतं गोत्रप्रत्यक्षात् गौरूपं वस्तु
सर्वं प्रत्यक्षं स्यात् । गोव्यक्तीनामनन्तत्वादनवकाशत्वमित्यर्थः । न
विद्यते अवकाशो यस्मादिति वज्रव्रीहिरिति तात्पर्यम् । अत्र
पक्षेऽप्याहारक्षेपेणात् पचान्तरमाह

अथवेति ॥ (कै)

नायातीति । (कै)

उत्पन्नगवि व्यक्त्यन्तरादायातीति न शक्यं वक्तुम् । तस्या
निःक्रियत्वात् ॥ “न याती”ति पाठे उत्पन्नव्यक्तिं व्यक्त्यन्तरादागत्य
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

न च तचासीत इति । (कै)

प्रागाश्रयाभावादित्यर्थः ॥ तत्रैव हेतुमाह

कः पुनरेतयोर्जाति चोदनुयोर्विशेषः । एकानिर्द्वेतेनापराविर्वर्त्तेन ॥
द्रव्याभिधानं व्याडिः । वा ॥ द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते ।

स्यापि साधनात् । आ नृत इति । भा । अभिव्यक्तव्यविनाशे जातेक्षिरो
भावात् सिद्धान्तरे चेति प्रत्ययो न स्यात् । अतःप्रत्यय इवैकापाय इत्यर्थः ।

प्रसङ्गाच्च किन्तु पारिभाषिकमेव सिद्धयम् । तच्च केवलाप्ययि । अत्रार्थः,
इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु, इति शब्दानां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात् । तच्च

(अ. १ । पा. २ । आ. २) (सङ्ख्यायामेकशेषेन एकविंशतौ । १ । २ । ६० ।)

अस्ति पञ्चादिति । (कै)

यतः पञ्चादेवास्ति अतः पूर्वं नासीदित्यर्थः । एतेन मा चासीत्
मा च भूत् तच्च गौत्वमिति परास्तम् ॥ ननु सक्रियत्वमङ्गी-
कृत्याग्नेनागमनमस्त्वत आह

न चांशवदिति । (कै)

निरवयवत्वेनाग्नाभावादित्यर्थः ॥ ननु पूर्वमाधारं त्यक्त्वा चैवा-
यातीत्यत आह

जहातीति । (कै)

पूर्वचापि प्रतीतेरिति भावः ॥ तस्मात् सर्वगौकेति वाच्यम् ।
ततश्च कयाचिद्गौत्वेन व्यक्ता सा अभेदात् सर्वगेति वाच्यम् । ततश्च
सर्वं च दृश्येत तदाह

सर्वेष्विति । (कै)

अत्र पक्षे गोभूतमभिव्यक्तगोत्वेन व्याप्तं तुल्यव्यक्तित्वेन आत्य-
न्तरावकाशरहितं सर्वं स्यादिति भाव्यार्थः । जातिसंकरप्रसङ्गश्च
इत्यपि बोध्यम् ॥

अव्ययमभिधीयत इति ॥ तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः । वा ॥ एवं च कृत्वा
लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । ब्राह्मण्यौ ब्राह्मण्यः ब्राह्मण्यौ ब्राह्मण्या इति ।

यद्वाश्रयापाये आश्रितस्याप्यपायः अवयवापाये अवयविन इवेति जातेर्वि-
नाशप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ गोर्जात इति । मा । जातेन गोपिण्डेन गौत्वमभि-
व्यक्तं तच्च सर्वाश्रयवर्तीति एकगोपिण्डप्रत्यक्षत्वे सर्वगोपिण्डप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः ॥

कश्चिच्छब्दः एकस्मिन्नेव लिङ्गेशक्तः कश्चित् द्वयोः कश्चित् त्रिविधित्व-
लिङ्गाश्रयासनादिभ्यो निर्णयम् । कुमारब्राह्मणादिशब्दास्तु लौकिकपुंस्त्व-

(सङ्ख्याभाष्येकशेष एकविंशतौ । १। २। ६३।) (अ. १। पा. २। अ. ३

न हीति । (कै)

एवं च तत्तच्छब्दप्रतिपाद्ये एकस्मिन् विरुद्धधर्मोपपत्तेरभावाद्भव-
मेव पदार्थ इति भावः ॥ भाष्ये गौश्च गौश्च इत्यनेनाभिप्रेतवैरूप्य-
मुपपादयति ।

मेदेति । (कै)

एवं खण्डो गौर्मुण्डो गौरिति च न स्यादिति भावः ॥

प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः । (कै)

तद्विषयप्रत्ययः ॥ भाष्ये

अस्ति च वैरूप्यमिति (भा)

वाक्यस्य च शब्दं व्याचष्टे तथा च

विग्रह इति । (भा)

एकार्थत्वे पर्यायाणामिव सहप्रयोगो न स्यादिति भावः ॥

भाष्ये

व्यर्थेष्टिति । (भा)

विजातीयानेकार्थसङ्गपशब्देऽवित्यर्थः ॥

चोदनासु च तस्यारम्भात् । वा । चोदनासु च तस्यारम्भान् मन्यामहे
प्रथममभिधीयत इति । गौरनुबन्धोऽजोऽमीषोमीय इति । आकृतौ

अनवकाशमिति । भा । पदार्थान्तरप्रत्ययस्यावकाशाभावात् । अथवा
सर्ववस्तु व्यापि गोलमेवेष्ट्यम् । अन्यथा—

गायाति न च तत्रासीदिति पञ्चम्र चांशवत् ।

जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसन सन्ततिः ॥

विशिष्टे शास्त्रीये पुंस्त्वे शक्ताः कौकिकस्त्रीत्वविशिष्टे च शास्त्रीयस्त्रीत्वे । कथं

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सरूपाख्यानैकशेष एकविमक्तौ । १। २। ६४।)

मुक्तसंशयमिति । (भा)

एकशेषाङ्गीकरणमिति शेषः ॥ जात्यभावो व्याङ्गिमते चकृतं
निरस्यति

आकृतिसद्भाव इति ॥ (कै)

“अथवा” इत्यादिना व्याख्यातं सर्वगोभूतमित्यादिदोषं
परिहरति

सर्वगतत्वेऽपीति । (कै)

संकरोऽपि न । परस्परपरिहारेण भिन्नवस्तुनिष्ठानामेवैकच-
स्थितेः संकरत्वात् न स गोत्वादीनामिति भावः ॥ आद्य व्याख्या-
रीत्या दोषस्तु जातेः प्रत्येकं परिसमाप्यङ्गीकारेण सूद्धरः । एकैक-
व्यक्तिव्यङ्गत्वाच्च न विनाशेत्यादि दोषः ॥ ननु “सर्वमिति” (कै)
यथात्मनां व्यापकत्वेऽपि कश्चित् शरीरे कश्चिदेवात्मास्फुरति न तु
सर्वः सर्वत्र तददित्यर्थः ॥

एकार्थसमवायेति । (कै)

तेन च निमित्तेन जातौ शिङ्गसंख्यारोप इत्यर्थः ॥ भाष्ये

घोदितायां द्रव्य आरम्भणानुसंगप्रोक्षणाविश्रसनादीनि क्रियन्ते ॥ न चैक-
मनेकाधिकरणस्य युगपत् । वा ॥ न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्य युगपदुप-

इति दोषापत्तिः । ततश्च । व्यक्तौ चैकत्र सा व्यक्ताऽभेदात् सर्वत्र सा
यदि जातिर्दृश्येत सर्वत्रेति सर्वेषु पदार्थेषु गोप्रत्ययप्रसङ्गः ॥ नास्ति च
वैरूप्यमिति । भा । तस्माद् द्रव्यमेवास्तु न तु सामान्यं न ह्येकस्य भेदा-
मन्यथा कुमारौ कुमार इत्यादयः प्रयोगाव्यवतिष्ठेरण् । करेणुरिभ्यां स्त्रीनेभ
इत्यमरस्याप्ययमेवार्थः ॥ नन्वेवं पशुनेति पुंस्त्वं विवक्षितमिति मौमांसको-

(संख्यायामेकशेष एकविमत्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. ३)

गुणस्येति । (भा)

जातावेकवचनम् ॥

अनित्या इति । (भा)

अनियता इत्यर्थः ॥ अपाथितोपायित्वाभ्यामनियतत्वमेव भाष्ये दर्शितम् ॥

बहुवचनवदिति । (कै)

आश्रयगतसंख्यावत् आश्रयबोधे इष्टानेकशब्दत्वमपि प्राप्नो-
तीत्यभिमानः ॥

जातिर्यपदिश्यत इति (कै)

यव इत्येक वचनेन तच्च जातिप्राधान्यावगमादिति भावः । एवं
चारोपितद्वित्वादिना न प्रतिष्ठाहान्यादौति तात्पर्यम् ॥

अभ्युपगममिति । (कै)

गौण्युत्तरासंख्या पूर्वा संख्या बाधत इति भावः ॥

कथ्यते । न ह्येको देवदत्तो युगपत् सुप्ते भवति मथुरायां च ॥ विनाशे
प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात् । वा ॥ किम् । विनश्येच्च प्रादुर्भ्याच्च ।
आ मृत इति आ नामलोके न प्रचरेत् । गौर्जात इति सर्वं गोभूतमनवकाशं

भेदौ विवक्षौ उपपद्येते इत्यर्थः । एकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्तस्तु प्रत्य-
निष्ठाप्रत्ययः । गौश्चेति । भा । भेदाधिष्ठानः समुच्चयः । सामान्यस्यैक-
त्वाभिधेयत्वयोर्न स्यादित्यर्थः । आकृतावपीति । भा । यदर्थ आकृति-

होयः कथं योज्यः । पारिभाषिकस्याव्यावर्तकतया तद्विवक्षाया
त्वरत्वात् । लौकिकस्य तु पशुशब्दादप्रतीतेरिति चेत् । सत्यम् । रामो

आविष्टसिद्धेति । (कै)

स्वाश्रयानेकलिङ्गसत्त्वेऽपि स्वयं किञ्चिदेकमेवोपादत्ते तथा
चानेकलिङ्गत्वाविष्टिरिति भावः ॥ उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेनाह

ततश्चेति । (कै)

न चैवं लिङ्गत्वाविष्टिः कुतः ब्राह्मणौगन्धवाच्यया ज्ञात्या
आश्रयगतं स्तौत्वमेवोपादीयते ब्राह्मणगन्धवाच्यया पुंस्त्वमेवेति
व्यवस्था सम्भवादिवाच्यं ब्राह्मणौपदार्यः । इयं ब्राह्मणव्यक्तिः । इदं
ब्राह्मणवस्तु ब्राह्मणौदारा इत्यादिव्यवहारानुपपत्तेरित्याश्रयात् ॥

सिद्धान्तत्वादीति । (कै)

आकृतिवादोत्तर्यः ॥

स्तनकेशादीति । (कै)

केशो भगम् ॥

लिङ्गान्तरेणेति । (कै)

स्यात् । अस्ति च वैरूप्यम् । वा ॥ अस्ति खल्वपि वैरूप्यम् । गौच गौच
खल्वो मुख इति ॥ तथा च विग्रहः । वा ॥ एवं च कृत्वा विग्रह
उपपन्नो भवति । गौच गौचेति ॥ अर्थेषु च मुक्तसंग्रहम् । वा ॥ अर्थेषु च

पक्षपरिग्रहः तदेव न सिध्यति न हि शकटाक्षदेवनाक्षादिव्येकाकृति-
सद्भावः । इदानीमाकृतिवादीवेषान् परिहर्तुमाह लिङ्गेति । भा ।
आकृतिः सद्भावः पूर्वमेव । प्रत्यक्षानुमानागमप्रवृत्तिभिः प्रतिपादितः ।

वा मन्त्रवर्णात् ” (पूर्वमीमांसा-३१ । अथा-६ । पा ८ । अधिक-६)

(सहस्राष्टमेकशेष एकविंशतौ । १ । २ । ६० ।) (अ. १ । पा. २ । आ. १)

ब्राह्मणी दारा इत्यादौ द्रव्यद्वाराजातेर्लिङ्गान्तरेण योगो न स्यात् तटस्तटीत्यादौ च कस्यापि लिङ्गस्य योगो न स्यादिति भावः । शब्दविशेषापेक्षया तु जातेराविष्टलिङ्गत्वोक्तिरिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

कृतान्तः । (भा)

सिद्धान्तः ॥

किमिति । (कै)

संख्यानप्रसवशब्दयोः कोऽर्थ इति प्रश्नः ॥ उत्तरं संख्यानेऽभिधेये स्थायतेर्ङ्ङट्प्रत्ययान्तस्त्रीशब्द (उणादिसू. ६०५) इत्यर्थः । सूतेः सप्सकारस्य पकार इत्यर्थः । प्रसवेऽभिधेये पुमानिति शब्दः । गर्भः शुक्रं स्थायति शोणितेन सङ्गीभवतीत्यर्थः ॥ सूते शुक्रं त्यजति योनिरूपे आधारे । ख्यानमपचयः । प्रवृत्तिः वृद्धिः ॥

शब्देत्यादि । (कै)

सुक्तसंश्रयं भवति । आकृतावपि पदार्थ एकशेषो वक्तव्यः । अक्षाः पादाः माषा इति ॥ लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वात् । वा ॥ लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः । गुणस्यानित्यत्वात् । अनित्या गुणा अपायिन

सर्वगतत्वेऽपि पदार्थानां विचित्रशक्तियोगात् ॥ कश्चित् पदार्थः कांश्चिदेवाकृतिमभिधनक्ति न तु सर्वां सर्वः । गुणश्चात्र द्वित्वस्त्रीत्वादयो विवक्षिताः तैश्चाकृतेरेकार्थसमवायकक्षयः सम्बन्ध इत्याकृतावपि पदार्थे लिङ्गसंख्या-

इति षष्ठान्याधिकरणन्यायेन पुंस्त्वस्य नियमो बोध्यः । हागशब्दस्य लौकिक-
पुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति दिक् । तच्च जातित्रयमित्येके ।

(अ. १। पा. २। आ. ३.) (सत्कृपाणामेकशेष एकाविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

इदमुपलक्षणं सत्त्वादिकार्यमात्रस्येति बोध्यम् ॥ उपलक्षणत्वं
धनयनुक्तयोर्व्याप्तिमात्र

सर्वाश्चेति ॥ (भा)

मूर्त्तयः । (भा)

पदार्थाः ॥

एवमात्मिका (भा)

इत्यस्य विवरणं “संस्थाने”त्यादि ॥ “गन्धवत्य” (भा) इत्यन्तं
पृथिव्यपेक्षयाप्यु अल्प अल्प पृथिवी भा तेजसि अस्य इत्यन्वीयांसः
इत्यत्र इत्युपलक्षणं वायौ रूपाभावात् । आकाशे स्पर्शस्याऽप्य-
भावाच्च । वस्तुतः तेजोवद् (अ. ६) रूपाणां सर्वमूर्त्तीनां त्रिवृत्करण-
मात्राभिप्रायेणेदमुक्तम् । वाय्वाकाशशब्दवाच्ययोः लिङ्गव्यवहारस्तु
ईश्वर इव स्वकार्यतेजो (वज्र. ६) वद्गतोपचयारोपेणेति बोध्यम् ॥

प्रवृत्तिः खल्वपीति । (भा)

परिणाम इत्यर्थः ॥ प्रतिक्षणपरिणामित्वाद् वस्तूनां

उपायिनश्च । किं य एते मुक्तादयः । नेत्याह । स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्व-
गुणा एकत्वद्वित्ववृत्तानि च । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्व-

सिद्धिरित्यर्थः ॥ अनित्या इति । भा । कदाचित् स्त्रीत्वयुक्तेन पिण्डेना-
कृतिर्युज्यते कदाचित् पुंस्त्वयुक्तेन कदाचिदेकाधारस्या प्रतिपाद्यपे कदा-
चिदेकाधारस्येत्यर्थः ॥ किं य एत इति । भा । ते हि गुणत्वेन प्रसिद्धा

उक्तं च हरिणा,—

“ तिस्रो जातय एवैताः केषांचित्सम्बन्धिताः ।

अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः ” इति ॥

२७४

महानात्म्यप्रदीपोद्घोषः ।

(सकलानामेकमेव एकविमलम् । १।२।६४ ।) (अ. १। पा. २। श्लो. ३)

न हीति । (भा)

अथ “अवतिष्ठते” इत्यनेनान्वयः । किन्तु परिणामेन एवेति
शेषः ॥

तच्चोभयमिति । (भा)

दृष्टापचयरूपमित्यर्थः ॥

सर्वचेति । (भा)

पदार्थ इत्यर्थः । सर्वदा इत्यपि बोध्यम् ॥ कैयटे

गुणानामिति । (कै)

शब्दादीनामित्युपलक्षणं सत्त्वकार्यमात्रस्य अन्यथा शब्दे लिङ्ग
व्यवहारे न स्यात् ॥ तासां लिङ्गत्वे प्रमाणं दर्शयति

शब्दैकेति । (कै)

शब्दजन्यबोधविवक्षा इत्यर्थः ॥ अप्रवृत्तिधर्मत्वेऽपि स्ततो लिङ्ग-
रहितत्वेऽपि

अन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वादिति । (कै)

परिणामवदन्यदात्माध्यासेन तत्परिणामानुयायित्वादित्यर्थः ।

द्वित्वेन कदाचिद् बहुत्वेन कदाचित् स्त्रीत्वेन कदाचित् पुंस्त्वेन कदाचिन्न-
पुंसकत्वेन । भवेत्लिङ्गपरिहार उपपन्नो वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते ।
यदि हि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वे-
न च तदनित्यत्वं लिङ्गवचनसिद्धौ हेतुव्यपपद्यत इति प्रश्नः । प्रकरणादर्थ-
विशेष इत्याह । नेत्याहेति । भा । वचनपरिहारस्त्विति । भा । लिङ्ग-
परिहारे न किञ्चिद् दुष्यति वचनपरिहारे त्वभिधीयमाने एकाकृतिरिति

माख्ये तु “स्त्रियाम्” (४।१।१) इति सूत्रे प्रकारान्तरमुक्तम् ।

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

एवं च प्रकृतिपरिणामविशेषजातेः स्तत एव “लिङ्ग-योग” इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

कथं तस्येति । (भा)

असंकरेणेति शेषः ॥ ननु शब्दनित्यतायां वाचनिकानीत्य-
युक्तमत आह

संकीर्णेति । (कै)

गोदौ पञ्चाला इत्यादावेकचापि द्विवचनादिदर्शनेन सार्थक-
मिति भावः ॥

व्याचष्टे इति । (कै)

“श्लोकयोरि” (१। ४। २२) त्यादिसूचाणीति भावः ॥
अभिधेयत्वेऽप्युपसर्जनत्वात् कथं तत्कृत उपकारोऽत आह
तच्च यथेति ॥ (कै)

नैकाकृतिरिति प्रतिज्ञा हीयेत यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेक-
शेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्हि लिङ्गवचन-
सिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वात् । लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः ।
गुणविवक्षाया अनित्यत्वात् । अनित्या गुणविवक्षा । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन
प्रतिज्ञाहानिः द्वित्ववज्जत्वसम्बन्धस्याप्यभ्युपगमात् द्विवचनवज्जवचनवदनेक-
शब्दत्वमपि प्राप्नोतीत्येकशेषोऽपि वक्तव्य इत्यर्थः ॥ गुणविवक्षानित्यत्वा-
दिति । भा । स्तत आकृतेरेकत्वं द्रव्यगतद्वित्ववज्जत्वविवक्षायां तु द्विवचन-
वज्जवचने भवतः । आश्रयधर्मेराश्रितानां व्यपदेशः । यथा संपन्नो भवो

“संस्थानप्रसवौ लिङ्गमाश्रयौ स्वकृतान्ततः ।

संस्थाने स्थायतेर्ऋट् स्त्री सूतेः स प्रसवे पुमान्” ॥

(सख्वाणानेकश्रेण एकविसत्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

भाष्ये

द्रव्यं गुणभूतमिति । (भा)

अक्षोपपत्तिरुक्ता “जात्याख्यायामि”ति सूत्रे ॥

साधनसंस्थाकृत इति । (कै)

साधनसंस्थारोप इत्यर्थः ॥

इत्यदोष इति । (कै)

एवं च किङ्कचयोगः स्तुत एव । संख्यायोगस्वारोपेण । एका
आकृतिरिति प्रतिज्ञा चानारोपितसंख्याभिप्रायानामप्येकश्रेणारम्भः ।
अनेकशब्दप्रयोगे मानाभावादिति तात्पर्यम् ॥ अत्र भाष्ये द्रव्य-

१ अ १। पा २। सू ५८ ॥

२ एकाकृतिरिति प्रतिज्ञा । एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा । इति
पाठोऽपि वृश्यते भाष्ये ॥

विवक्षिता भवति कदाचिद्विलेन कदाचिद्वज्जलेन कदाचित् स्त्रीत्वेन
कदाचित् पुंस्त्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन ॥ भवेत्किङ्कपरिहार उपपन्नो वचन-
परिहारस्तु नोपपद्यते । यदि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति
कदाचिद्विलेन कदाचिद्वज्जलेनैकाकृतिरिति प्रतिज्ञा हीयेत यथास्य पक्ष-

विनष्टो भव इति संपत्तिविनाशाभ्यां प्रत्यगताभ्यां जातिर्यपदिश्यते तथा
किङ्कसंख्याभ्यामपीत्यर्थः ॥ भवेदिति । ना । अभ्युपगमविरोधाभावात् ।
वचनपरिहारस्त्वभ्युपगमं विवक्ष्यद्भि दित्ववज्जलयोगेऽभ्युपगतैकत्वज्ञानादनेक-
शब्दत्वप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । किङ्कपरिहारश्चापीति । ना । “विशेषणानां चा-

“उभयोरन्तरं वचनं तदभावे नपुंसकम्” ।

इति । अयमर्थः । संख्यानं स्त्री । सत्त्वरजस्तमोःकक्षयानां गुणानाम-

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सकृदाद्यः एकशेषेण एकविमलौ । २। २। ६०।)
पदार्थवादे आकृतेर्विशेषणलोका 'तज्जात्यानुकूलो कृतानेकव्यक्ति-
बोधसैकस्यादेव शब्दात् संभवेन नानाशब्दप्रयोगाप्राप्त्या तत्पक्षे-
षेकशेषो न कार्य इति सूचितम् ॥

जाति वादेति ।

(जातिवादे । ६) व्यक्तिद्रव्यवादे जातिः प्रक्यतावच्छेदिकेति च
सूचितम् ॥ ननु “गुणवचनानाम्” इत्यादिवचनातन्माः (तु । ६)
तथा इह तु अजातिरिति निषेधात् कथं तत्प्रवृत्तिरत आह

जातितद्वतोरिति । (कै)

न त्वच तद्वचनप्राप्तिः । अत एव “गुणवचनवद्” इति भाष्ये
उक्तमिति भावः ॥ यद्यपि जातेराश्रयतो न लिङ्गादौति “विशेषणानां
चे” (१। २। ५२) त्यचोक्तं तथापि विशेष्यगतलिङ्गादिनिषेधः सः

१ तज्जात्यनुमती । क ॥ २ “जातिवादेति” इति नास्तिकेरेटादौ ।

स्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्य
भवति ॥ लिङ्गपरिहारस्यापि नोपपद्यते । किं कारणम् । आविष्टलिङ्ग
जातिर्गलिङ्गमुपादाय प्रवर्तत उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशान्तलिङ्गं न जहाति ।
तस्मान्न वैवाकरयैः श्रवणं जौकिकं लिङ्गमाख्यातुम् । अवश्यं कश्चित् स्वकृतान्त
आख्येयः । कोऽसौ स्वकृतान्तः ।

जातेः” (१। २। ५२) इत्युक्तम् “आविष्टलिङ्गा जातिः” इति । तत्र-
चेकमेवाश्रयगतं लिङ्गमुपादत्ते सर्वदा जातिः यथा ग्राम्यप्रमुजातयः सङ्घे
खौलमेवोपाददते गाव इमा इति अन्यास्तु पुंस्त्वमेव ब्राह्मणा इमे इति

पञ्चवः । प्रसवो गुह्यानामुपपन्नः । स एव पुमान् । कृतेर्धातोः सप्तसकारश्च
पञ्कारादेश इत्यर्थः । सूडो दुम् सुमिति माधवः । यत्तूज्यसदृशेन कर्तेर्वस-

(सरूपाणामेकश्रेय एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ ३)

तथाश्रयपदेन विशेष्यग्रहणात् इहत्वाश्रयपदेनाधारो गृह्यत इति न विरोध इति भावः । अत्र चाभेद एव बीजं यो यदभेदमापन्नः स स्वाभिन्नाश्रयगतलिङ्गवचनादिग्राहीति नियमात् । इयांस्तु विशेषः शक्तादिशब्दवाच्यगुणानां गुणिना भेदाभेदविवक्षा (चे । इ । क) शब्दवाच्यजातेस्त्वभेदविवक्षेवेति ॥ परे तु तयोरभेदमादाय गन्ध-योजने तदभेदादेवारम्भणादौन्यपि तत्र भविष्यन्तीत्यधिकरण-गतिरित्युत्तरग्रन्थानुत्थानमतो गुणवचनानां विशेष्यगतलिङ्गादि-ग्राहित्ववद्जातेराश्रयगतलिङ्गादिग्राहित्वं स्वभावादिति एतद् भाष्यार्थमाहुः ॥ भाष्ये

संस्थानप्रसवौ लिङ्गम् ।

संस्थानप्रसवौ लिङ्गमाख्येयौ । किमिदं संस्थानप्रसवाविति ।

संस्थाने स्थायतेर्ङ् स्त्री सूतेः सप्पसवे पुमान् ।

ननु च लोकेऽपि स्थायतेरेव स्त्री सूतेश्च पुमान् । अधिकरणसाधना लोके स्त्री । स्थायत्यस्यां गर्भ इति । कर्तृसाधनश्च पुमान् । सूते पुमानिति । इह पुनरभयं भावसाधनम् । स्थानं प्रवृत्तिश्च । कस्य पुनः स्थानं स्त्री प्रव-

यथेत्यर्थः ॥ तस्मादिति । भा । सिद्धान्तवादी युक्तं पक्षमाश्रयति । लौकिक-मिति । भा ॥ लक्षणकेशादिसम्बन्ध इत्यर्थः । तस्मिन्नाश्रीयमाने लिङ्गान्तरेण सम्बन्धो न स्यात् । तस्मात् स्वसिद्धान्तव्यवस्थाश्रीयते । गुणानां सत्त्वरजस्तमः परिणामरूपाणां शब्दादीनां वृद्धिज्ञासमध्यस्थावस्थाः शब्दैकगोचराः लिङ्ग-त्वेन परिगृह्यन्ते आत्मनस्त्वरिणामिरूपत्वादप्रवृत्तिधर्मत्वेऽप्यन्यप्रवृत्त्यनुया-यित्वालिङ्गप्रयोगः । वाचनिकानीति । भा । सङ्गीर्णप्रयोगोपलम्भात् । अस्तङ्ग-

अभिव्यक्तम् । यत्तु “पुंसोऽसृङ्” (७ । १ । ८६) इति सूत्रे न्यासरक्षित्वाभ्यां पुंसातेर्मकसुन् ऋसश्च इति सूत्रं पठितं तदुभयमपि भाष्यानुगुण्यन्तदो-

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

आकृताविति । (भा)

प्रधानभूतायामित्यादि आकृतेरेव तज्जन्य बोधे प्रधानं क्रिया तु पात्रे इव द्रव्ये इति भावः । शब्दबोधे तु न बाधज्ञानं प्रति-
बन्धकमिति न तदनुपपत्तिः ॥

सर्व एवेति । (कै)

गौरानीयतामित्यादिरपौत्यर्थः ॥ भाष्ये “आरम्भणं” क्रमः ॥

“आलम्भनं” स्पर्शः ॥

आकृति सहचरिते इति । (भा)

आकृत्याश्रये इत्यर्थः ॥

इतीन्द्रवद्विषयः । (भा)

स्वभावाद् हेतुरहितदृष्टान्तेनाप्यनेकवृत्तित्वं जातेरभ्युपगम्यते
इत्यर्थः ॥ नन्वेकव्यक्तिवृत्तिसामान्यलक्षणविबुद्धमेतदत आह

१ आकृतिः प्रधानभूता । भा ॥

त्तिर्वा पुमान् । गुणानाम् । केषाम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च
पुनर्मूर्त्तय एवमात्मिकाः संस्थानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः ।
यत्राल्पयोगांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः शब्दस्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न
सर्वत्र । प्रवृत्तिः खल्वपि निव्या । नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्मात्मनि मुहूर्त्तमप्य-
रार्थो यथा द्रव्यपदार्थकस्य वाचनिको वचननियमः तथाकृतिवादिभोऽपि
स ह्येवं व्याचष्टे एकाश्रयसम्बन्धविवक्षायामाकृतेरेकवचनं यथा पशुना यजे-
तेति । अनेकाश्रयसम्बन्धविवक्षायां द्विवचनबहुवचने ॥ ननु द्रव्यस्यानभि-
धेयत्वात् कथं तत्कृत आकृतेर्वचनोपकार इत्याह । न हीति । भा । तच्च
रूपचयापचययोरभावे सति यदुभयोरन्तरसदृशं तन्नपुंसकम् । न आस्तृपा-
दिति (६। ३। ७५) निपातनादिति भावः । तथा च स्थितिमात्रं न पुंसकम् ।

(सख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ. १। पा. २। अ. १)

यथेति । (भा)

इत्याधीनस्थितिकत्वमाश्रितत्वं विवक्षितमित्यर्थः ॥

अन्यथापीति । (कै)

कर्णशब्दस्य अधीनस्थितिकस्याप्याकाशस्य तद्वच्छिन्नतया ओच-
रूपत्ववद्ब्रह्ममनाश्रित्यस्यापि महा सामान्यस्थानित्यस्य गवादिद्व्य-
परिच्छिन्नतया गोलादिरूपतेत्यर्थः ॥ “अन्यथापीति” कश्चित्
पाठः । तच्च व्यक्त्यन्तरेत्यर्थः ॥

प्रत्ययः । (कै)

ज्ञानम् ॥

वतिष्ठते । वर्धते यावदनेन वर्धितव्यमपचयेन वा युज्यते । तस्योभयं सर्वत्र ।
अद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था । विवक्षातः । संख्यानविवक्षायां स्त्री प्रसव-
विवक्षायां पुमान् उभयोरप्यविवक्षायां नपुंसकम् । तत्र लिङ्गवचनसिद्धि-
गुणविवक्षानित्यत्वादिति लिङ्गपरिहार उपपन्नः । वचनपरिहारस्तु नोप-
पद्यते । वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः । इदं तावदयं प्रवृत्त्यः । अथ यस्य ब्रह्मं
पदार्थः कथं तस्यैकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्तीति । एवं स वक्ष्यति ।

कथा पचति पचतः पचन्तीति क्रियाप्राधान्येऽपि साधनसङ्ख्याज्ञातो वचनभेदः
एवमाकृतिप्राधान्येऽपि ब्रह्मसङ्ख्याज्ञात इत्यदोषः ॥ यदसाविति । भा ॥
जातितद्गतोरभेदाभावसायाद् ब्रह्मात्मा जातिः प्रतीयमाना तद्वतलिङ्गसङ्ख्या-
याहिनीत्यर्थः । चोदनासु च तस्यारम्भादिति यदुक्तं तत् परिहारार्थमाह ।
अधिकरणमतिरिति । भा । यथागोशनीयतामित्युक्ते केवलस्याग्रेरानय-
नासम्भवाद्भान्तरीयकत्वादचोदितमपि यात्रमानोयते एतदेवाग्रेरानयनं

अत एवाविर्भावतिरभावयोरपि स्थितिसामान्यविवक्षासम्भवाद्नपुंसकलिङ्ग-
सर्वनामेति सिद्धान्तः । स्त्रीपुमान्नपुंसकमिति शब्दाच्च युक्त्यादिशब्दवर्जम्

(अ. १। पा. १। आ. १) (सखपाद्यानेकशेष एकविमलौ । १। १। ६७ ।)

अभिधानम् । (कै)

ग्रन्थः ॥

पूर्वोक्त एवेति । (कै)

अनामितत्वादि (तौष्ट एवेत्यर्थः । इ) त्येष एवेत्यर्थः ॥

मेदादिति । (कै)

नित्यमेकमनेकव्यक्तिवृत्तिसामान्यं तद्विपरीतं द्रव्यमितिभेद
इत्यर्थः ॥

अनैकात्म्याद् (भा)

इत्यस्य भिन्नस्वभावत्वादित्यर्थ इति भावः ॥ ननु विग्रहस्य
इन्द्रापत्तिरत उक्तं

एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति । यदि तस्यापि वाचनि-
कानि न स्वाभाविकान्यहमप्येवं वक्ष्याम्येकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु
बहुवचनमिति । न ह्याकृतिपदार्थिकस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्यपदार्थिकस्य
वाकृतिर्न पदार्थः । उभयोश्चभयं पदार्थः कस्यचित्तु किञ्चित्प्रधानभूतं
किञ्चिदगुणभूतम् । आकृतिपदार्थिकस्याकृतिः प्रधानभूता द्रव्यं गुणभूतम् ।
द्रव्यपदार्थिकस्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृतिर्गुणभूता ।

यत्प्राप्तस्य तथाकृतावारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात् साहचर्यात्
द्रव्यमभिविष्टन्ते । सर्व एवाकृतेः क्रियायोगोऽन्तर्भावितद्रव्याया एवेति
द्रव्यधारकः सम्पद्यते । अनामितत्वादिति । भा । यथा गुणानां द्रव्याधीन-
स्थितित्वादामितत्वं नैवमाकृतेः अन्यत्रापि प्रत्ययाभिधानयोराकृतिनिमि-
तयोर्भावात्प्रत्यत्वं तस्या इत्यर्थः । इतरः सम्बन्धमात्रमामितत्वं मत्वा
पृच्छति । किमुच्यत इति । भा ॥ अनैकात्म्यादिति । भा । पूर्वोक्त
धर्मैर्वि वरीन्त इत्यवधेयम् । सक्तान्त इति । कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ
इत्यमरः । दैवाकरणसिद्धान्ते इत्यर्थः ।

(सङ्ख्यायामेकशेष एकविंशतौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

समुच्चयोपपत्त्येति । (कै)

तच्च तु सहविवक्षाभावाच्च दृढ इति भावः । सहविवक्षायां
तु न तथा प्रयोगोऽनभिधानादिति बोध्यम् ॥ द्रव्यगतलिङ्गादियाहि-
त्ववस्तुगतभेदग्राहित्वमपि तस्या इति बोध्यम् ॥

भिन्नास्त्विति । (कै)

आश्रयभेदात् कर्मभेदाच्च इत्यर्थः ॥

तदेवेति । (कै)

समवेतसमवायेनेत्यर्थः ॥ आश्रयान्तरगतं पाकक्रियागतं सामा-
न्यम् पाकत्वादिपरम्परयोपकर्तृत्वे दृष्टान्तमाह

यथेति । (कै)

एवं च व्याप्यादिगतसामान्यस्य परम्परया द्रव्ये सत्त्वेन तत्तद्-
जातिविशिष्टस्य द्रव्यस्य वाच्यत्वमिति भावः ॥ न चैवं नानार्थोच्छेदः ।

गुणवचनवद्वा । वा ॥ गुणवचनवद्वा लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । तद्यथा ।
गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । शुक्लं वस्त्रं शुक्ला
शाटौ शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं अतो
भवति गुणस्तस्य यत्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ
द्रव्यं अतोऽस्तस्य यत्लिङ्गं वचनं च तदाहतेरपि भविष्यति ॥ अधिकर-

एवार्थं विशिष्ट्यानेन प्रतिपाद्यते नित्या आकृतिरेका सर्वत्रगा तद्विपरीतं
द्रव्यमिति भेदाद् द्रव्यविनाशेऽपि न जातेर्विनाशः । गुणानां तु द्रव्याधीन-
स्थित्युत्पत्तित्वादाश्रयनाशेऽवश्यं नाश इति न तैर्यभिचारः ॥ दृष्टस्योऽवतान
इति । भा । यथा दृष्टस्योपरिद्राक्षादिलतावतानः स्थितो न दृष्टविनाशम-
नुविनश्यति तथा जातिरपीत्यर्थः ॥ वैश्यवियद्वाविति । भा । द्रव्यानां स्वगत-
भेदप्रतिबद्धौ वैश्यवियद्वावित्यर्थः । तत्र द्रव्यगतभेदोपचारादेकस्याम-

(अ. १। पा. २। आ. ३) (संख्यायाभिव्यक्तौ एकविंशतौ । १। २। ३४।)

नानाजातीनां सम्बन्धघटकत्वेन नानार्थत्वोपपत्तिः (तेः । क) ।

तच्च क्रियारूपसामान्यसमनियतस्याचलादेर्जातिरूपस्याचपदार्थव्य-
साधारणस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वशक्यत्वान्यतराज्ञीकारात् सिद्ध-
मिति भाष्यार्थमन्ये सूचारुत्वेऽपीदमावश्यकम् एकरूपेणैव सर्वार्थ-
बोधादिति भाव इति बोध्यम् ॥ नन्विदानीन्तनमाशस्य षोडशभाग-
वाभावात् कथं संख्यासामान्यमत आह

पुरेति । (भा)
व्यपदिश्यते । त । (कै)

१ नार्थत्वोपपत्तिः । इ ॥

प्रातिः साहचर्यात् । वा ॥ आकृतावारम्भणादीनां सम्भवो नास्तीति कृत्वाकृति-
तद्वचरिते इत्य आरम्भणादीनि भविष्यन्ति ॥ न चैकमनेकाधिकरणस्यं
गुणपदित्यादित्ववद्बिधयः । वा ॥ न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्यं गुणपदुपलभ्यत
त्यादित्ववद्बिधयो भविष्यति । तद्यथा । एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्यो
गुणपदुपलभ्यते ॥ विषम उभयन्यासः । नैको इष्टानेकाधिकरणस्यमादित्यं
गुणपदुपलभ्यते ॥ एवं तर्हीतीन्द्रवद्बिधयः । तद्यथा । एक इन्द्रोऽनेकास्मिन्

याकृतौ समुच्चयोपपत्त्या विग्रहो न विवध्यते ॥ क्रियासामान्यादिति । भा ।
भेदास्तु क्रियास्तु अभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं यत्प्रामाण्यं तदेव इत्येवमपि
निमित्तं भवति । यथा पाचक इत्याश्रयान्तरगतमपि हि सामान्यं समवेत
समावासाद् इत्युपपद्यते । यथा गौरिकादिगतं कौहृत्यं संयुक्तसमावा-
सात् पटे कौहृत्यं प्रत्ययमादधाति । पुराकल्प इति । भा । पुराकल्पप्रसि-
द्धोऽर्थः सम्यतिनिमित्ताभावेऽपि तथैव व्यपदिश्यते ॥ माषसंवद्य इति । भा ।
अ षोडशभागत्वेन माषः प्रसिद्धः तथैव कार्षापणे माषः षोडशभाग इति
षोडशभागत्वं नाम सामान्यमुपादत्ते माषशब्द इति सिद्धमेकशब्दत्वम् ॥

(सरूपायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

आरोपादिति भावः ॥ 'माघसम्बन्धः माघः षोडशभागफलरूपः ॥
कार्षापणे माघः (कै) । पञ्च गुजामितः षोडशो भागः तथोः
षोडशभागत्वेन सामान्येन सर्वेषु माघत्वव्यवहारः ॥ इदानीं त्वष्ट-
गुजामिते माघे षोडशत्वमारोप्य तथा प्रयोग इति भावः ॥ ननु
संख्यागतं सामान्यं संख्याशब्दप्रवृत्तावेव कारणमत आह

संख्येवेति ॥ (कै)

तत्संख्येति । (कै)

संख्यामूलकत्वादित्यर्थः ॥ अत्र

अभिन्नप्रत्ययः । (कै)

एकाकारप्रत्ययः ॥

१ माघसम्बन्धः क-भा ॥ माघशब्दस्य दः-भा ॥

क्रतुशत आहृतो युगपत् सर्वत्र भवति । एवमाकृतिर्युगपत् सर्वत्र भविष्यति ॥
अविनाशोऽनाश्रितत्वात् । वा ॥ द्रव्यविनाशः आकृतेरविनाशः । कुतः ।
अनाश्रितत्वात् । अनाश्रिताकृतिर्द्रव्यम् ॥ किमुच्यते । अनाश्रितत्वादिति
यदिदानीमेवोक्तमधिकरणगतिः साहचर्यादिति ॥ एवं तर्ह्यविनाशोऽनैका-
त्म्यात् । द्रव्यविनाश आकृतेरविनाशः । कुतः । अनैकात्म्यात् । अनेक आ-
त्माकृतेर्द्रव्यस्य च । तद्यथा । वृक्षस्योऽवतानो वृक्षे हिमेऽपि न विनश्यति ॥

सङ्ख्यासामान्यादिति । भा । सङ्ख्यैव सामान्यमभिन्नप्रत्ययहेतुत्वात् ॥ ननु
षोडशसङ्ख्यापूरणत्वं नाम यत्सामान्यं तत्सङ्ख्यामूलत्वात्सङ्ख्यासामान्यमुच्यते
इत्यदोषः । अथ दित्या इति भिन्नेषु संज्ञिष्वेकाकृत्ययोगात् कथमेकशब्द-
वाच्यत्वंम् । उच्यते । भिन्नदित्यशब्दगतदित्यशब्दत्वं नाम यथा शब्दे ख-
भिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुः तथा सोऽयमिति शब्दार्थबोरमेदाध्यवसायादध्यस्त
दित्यशब्देषु संज्ञिष्वपि सम्बन्धिसम्बन्धादभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तमिति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२६८

(अ. १. पा. २. आ. १) (सरूपाणामेकशेषे एकविभक्तौ । १. २. ६४ ।)

अभिधानम् । (कै)

शब्दप्रयोगः ॥

परोक्षत्वेति । (कै)

इदं बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादीनामुपलक्षणम् ॥

तार्किकाः । (कै)

वैशेषिकादयः ॥

निरूपाख्यत्वम् । (कै)

विशिष्टस्य निर्वक्तृमग्नकथं तत् समनियतो जातिविशेषोऽभाव-
त्वमेव सर्वत्र इत्यलम् ॥

१ तैर्धिकाः । इ ॥ उपलब्धकैयटे तु “तार्किकदर्शनम्” इति पाठोऽस्ति ॥

२ इत्यन्ये । इ ॥

वैरूप्यविरुद्धौ ब्रह्ममेदात् । वा ॥ वैरूप्यविरुद्धावपि ब्रह्ममेदाद्ब्रह्मविद्यतः ॥
व्यर्थेषु च सामान्यात् सिद्धम् । वा ॥ विभिन्नार्थेषु च सामान्यात् सिद्धं सर्वम् ।
अन्तोत्तरक्षः । पद्यतेः पादः । मिमीतेर्माषः । तत्र क्रियासामान्यात् सिद्धम् ॥
अपरस्त्राह । पुराकल्प एतदासीत् षोडशमाषाः कार्षापणं षोडशपलाञ्च
माषशंवचः । तत्र सङ्ख्यासामान्यात् सिद्धम् ॥

सिद्धमेकशब्द वाच्यत्वम् । तथा तावित्येताविति परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिकं
सामान्यमाश्रयणीयम् । गोत्वान्वत्वे सामान्ये इति व्यावृत्तेर्व्युत्पत्तप्रत्ययहेतु-
सामान्यानामपि सामान्यमाश्रयितव्यम् । अथवा निःसामान्यानि सामान्या-
नीति तार्किकदर्शनं न वैयाकरणैर्नियोगत आश्लेष्यम् । कार्योद्गीयमाना
हि तेषां पदार्था इति सामान्येऽपि सामान्यमस्ति । अभावाच्छत्वार
इत्यत्रापि निरूपाख्यत्वं सामान्यं कल्पणीयम् । तदेवं सर्वत्राकृतिसङ्ख्यावात्
सिद्धमेकशब्दत्वम् ॥

(दृष्टो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । १ । २ । ६५ ।) (अ. १ । पा. २ । अ. ३)

‘दृष्टो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ।

१ । २ । ६५ ॥

अजवर्करादीनां दृष्टव्यसंज्ञकत्वाभावादाह

उभयेति ॥ (कै)

अथवेति । (कै)

लक्षणस्त्रीयदृष्टसंज्ञकन्तु न गृह्यते व्याख्यानादिति बोध्यम् ॥
सामान्यविशेषवाचिनां सहविवक्षाभावाद्ब्रह्माभावेन तदपवादे एक-
शेषस्याप्यप्राप्तेराह

अजोद्वेति । (कै)

यद्यपि करभकिशोरशब्दौ ग्रावकवचनौ तथापि भाष्यग्रामा-
न्यात् तदपवचनौ बोध्यौ ॥ “वर्करस्तदणोऽजः” ॥

समुच्चयाभावादिति । (कै)

सहविवक्षाभावादित्यर्थः ॥

१ इह कस्मान्न भवति । अजस्र वर्करस्य । अश्वस्र किशोरस्य । उद्वस्र
करभस्येति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव
विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत् समानागामाहृतौ शब्दभेदः ॥
दृष्टो गोचरम् । अपत्यमन्तर्हितं दृष्टम् इति पूर्वाचार्यैः सूचितत्वात् ॥

महामात्यप्रदीपोदयोतः।

२०९

(अ. १। पा. २। आ. २)

(स्त्री पुंवच् । १। २। ६६।)

वक्ष्यमाणम् । (कै)

यचोर्द्धप्रकृतेरित्यादि ॥

उत्तरच् । (कै)

१“भाट्टपुत्रावि”त्यच् ॥

स्त्री पुंवच् । १। २। ६६ ॥

टाबादीति । (कै)

क्रिनादीनां तु न ग्रहणं “वृद्धो यूना” (१। २। ६५) इत्य-
धिकारात् । अच पचे “पुंवद्” इति सामर्थ्यादभावातिदेशः ॥

१ अ १। पा २। सू ६८ ॥

२ इदं सर्वेभ्येव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते स्त्रीग्रहणे स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा
स्यात् स्वार्थग्रहणं वा स्त्रीशब्दग्रहणं वेति । किं चातः । यदि प्रत्यय-
ग्रहणं वा शब्दग्रहणं वा गार्गी च गार्ग्यायगौ च गर्गाः केन यशब्दो
न श्रूयेत । “अस्त्रियाम्” इति हि जुग् (२। ४। ६४) उच्यते ।
इह च गार्गी च गार्ग्यायगौ च गर्गान् पश्य “तस्माच्छसो नः

२ इदमिति । भा । यदि स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तदा स्वधि-
कारविहितटाबादि प्रत्ययग्रहणं ततश्चायमर्थः । पुंवत् स्त्रीप्रत्ययो न
भवतीत्यभावातिदेशः क्रियते । स्वरितत्वाभावे तु शब्दग्रहणमर्थ-
ग्रहणं वा । तत्र शब्दग्रहणपक्षे स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भवतीति

३०२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(सू. पुं. १। २। ६६।)

(अ. १। पा. २। आ. ३)

शब्देति । (कै)

वृत्तिशब्देत्यर्थः । “वृद्धे”ति विशेषणसामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं
नेतिभावः ॥

दोष इति । (कै)

“यज्जोष” इत्यत्र “अस्त्रियाम्” इत्यनुवृत्तेः ॥

पर्युदासे त्विति । (कै)

“सर्वं वाक्यं सावधारणम्” इति न्यायेन “अस्त्रियाम्” एव
वर्तमानस्त्वर्थ्यात् । पर्युदासेऽपि दोष इत्यन्ये ॥

पुं बहुत्वे इति । (कै)

पुंमात्रगत वृद्धे इत्यर्थः ॥

१ अ. २। पा. ३। सू. ६४ ॥

२ तद्भाष्यस्य वृद्धे तेनैवास्त्रियाम् (२। ३। ६२) इत्यतः अस्त्रियाम्
इत्यनुवर्तते ॥ “यज्जोष” (३। १। १०१) इत्युपलब्धविवरण-
पुस्तकेऽस्ति तत्तु न सम्यक् ।

पुंस्ति” (६। १। १०३) इति नत्वं न प्राप्नोति ॥ अथार्थग्रहणं
न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥ इह कस्मान्न भवति न
अजा च वक्रोरश्च । वड्वा च किशोरश्च । छद्मी च करमश्चेति ।
तल्लक्ष्यस्यैव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्ष्य एव विशेषः ।
तल्लक्ष्य एव विशेषो यत् समानायामाहृतौ शब्दभेदः ॥

स्त्रीत्वमनिवृत्तमेव । अर्थग्रहणपक्षे तु पुंमर्थातिदेशे तदर्थप्रतिवद्भागां
कार्याणां सिद्धिः । तत्रार्थस्य प्राधान्याददुष्टत्वाच्चाप्यपक्ष एवाश्रीयते ॥

भाट्टपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । १। २। ६८॥

यच्चैकेति । (कै)

समानेत्यर्थः ॥

अन्यत्त्विति । (कै)

अन्यकृतमित्यर्थः ॥

वैरूप्यमिति । (कै)

स्वार्थं व्यञ्ज् ॥

इत्येतद्वर्जयित्वेति । (कै)

“भाट्टपुत्रौ” “पितामात्रा” “अश्वशूरः अस्त्रा” इत्येतेषां ज्ञापक-

१ अ १। पा २। सू ७० ॥

२ अ १। पा २। सू ७१ ॥

पुमान् स्त्रिया । १। २। ६७ ॥ इह कस्मान्न भवति । हंसश्च वराटा च ।

कच्छपश्च दुर्गो च । ऋष्यश्च रोहितश्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष

इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो

यत् समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

अस्त्रियामित्येति । भा । यदायं प्रसज्यप्रतिषेधः तदा दोषः । पर्युदासे

तु शिषमायः शब्दो निवर्त्यमानार्थाभिधायीत्यस्ति स्त्रीसदृशोऽर्थः

इति कुक् सिध्यति । गर्गान् पश्येति । भा । स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् ।

नायं पुम् बहुत्वे शस् उत्पन्न इति नत्वं न सिध्यति ॥

(आह्वयौ खलुदुहितृभ्याम् । १। २। ६५।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

त्वात् । “नपुंसकमनपुंसकेनैकवचसाख्यान्यतरस्याम्” इत्यत्र तदनुवृ-
त्तेः “त्यदादीनि” (१। १। ७१) इत्यस्यैव वर्जनमुक्तम् । तत्र
हि सर्वप्रकरणसामर्थ्यात् तन्निवृत्तिरितिभावः ॥ ननु स्त्रीगोव्यक्ति-
पुंगोव्यक्तिवाचकयोगैश्च गौश्च इत्येकशेषानापत्तिस्तत्तत्प्रकरणविशेषाभा-
वात् अत आह

पदान्तरगम्येऽपीति ॥ (कै)

तत्प्रकरणविशेषे इति ॥ (कै)

स्त्रीत्वपुंस्वरूपविशेषे इत्यर्थः ॥

एतौ गावौ इति । (कै)

तत्प्रकरण इत्यस्य तद्रूप इत्येवार्थः ॥

ऊर्ध्वम् (भा)

इत्यादिश्च प्रकृत्यतिरिक्तशब्दकृत एव चेत्तद्रूप विशेष इत्यर्थः ॥
सूत्रेऽप्येव इत्यस्य प्रकृत्यतिरिक्तकृत इत्यादिप्रकृत्यतिरिक्तकृत एव
तद्रूपो विशेषश्चेदित्यन्वयः ॥ तद्रूप इत्यस्य वृद्धत्वरूपः । स्त्रीत्वपुंस्व-
रूप इत्यर्थः ॥ प्रकृतिश्चात्र स्त्रीत्वाद्यर्थकप्रत्ययस्य गृह्यते इति
बोध्यम् ॥ न च इन्नेन्द्राण्यौ इत्यादावप्यस्य प्रवृत्तिः प्राप्नोति ।
आनुकः प्रकृत्यवयवत्वेन तत्कृताप्यत्र स्त्रीत्वप्रतीतिरिति न दोषः ।
एवं हि “यत्रोर्ध्वम्” इति भाष्ये एवोत्यागो भवति । अक्षरस्मा-
रखं च नेति । ऊर्ध्वं प्रकृतेर्विशेषश्चेत्तत्प्रकरण एव इत्यन्वयेन तदितर-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३०५

(अ. १। पा. २। आ. ३) (भाट्टपुत्रौ सखदुहितृभ्याम् । १। २। ६८ ।)

कृतविशेषविरहरूपे विशेषाभावे तात्पर्यान्नदोषः । स चेह विशेष्या-
भावादस्येवेत्यन्ये ॥ भाष्ये

‘असरूपाणाम् (भा)

इत्यनेन उक्तत्रिसूचीं प्रत्याचष्टे ॥

गर्गापत्यत्वमिति । (कै)

गोत्रयुवसाधारणम् अपत्यत्वेनैव गोत्रादिप्रत्ययेभ्यो बोधात्
युवत्वादिविशेषानादरेण गार्ग्यस्य गार्ग्यस्य इति गोत्रशब्दयोरेव
सरूपैकग्रेषेण सिद्धमित्यर्थः ॥ नन्वेवमन्यतरस्यपुंवत्वं न प्रतीयेतेत्यत-
आह

आरभ्यमानेऽपीति ॥ (कै)

नार्थ इति । (कै)

“वृद्धो यूना” इत्यादिनेत्यर्थः ॥ ननु प्रकरणाद्यनपेक्ष्य युवत्वा-
दिप्रतिपादनेच्छायां द्वन्द्वः स्यादत आह

द्वन्द्वोऽपीति । (कै)

सह विवक्षायां द्वयोः प्रयोगाभाव एवानभिधानादिति भावः ॥
ननु स्यभिधाननिमित्तस्त्रीप्रत्यय निवृत्तये “पुमान् स्त्रिया”
इत्यावश्यकम् अत आह

१ असरूपाणां युवस्यविरस्त्रीपुंसानां विशेषस्याविवक्षितत्वात् सामा-
न्यस्य च विवक्षितत्वात् सिद्धम् ॥

२ अ १। पा २। सू ६५ ॥

३ अ १। पा २। सू ६७ ॥

(आठपुत्रौ सखदुहिष्ठ्याम् । १। २। ६८।) (अ. १। पा. २। आ. १)

स्त्रीति ॥ (कै)

इदानीं^१ “पुमान् स्त्रिया” इत्यस्य सार्थक्यं शङ्कते भाष्ये

पुमान् स्त्रियेहेति । (भा)

उक्तरीत्याचैकशेषस्य साधयितुमशक्यत्वादेतदर्थमेव तत्सूत्रं कस्मान्न भवतीति प्रश्नः । कृतेऽपि सूत्रेऽच न प्राप्नोतीत्युत्तरं तत्र प्रश्नमुपपादयति

अस्त्यत्र प्रकृतेरिति । (कै)

ब्राह्मणरूपायावत् सरूपाश्च इत्यर्थः ॥

विशेषः (कै)

प्रधानत्वरूपः ॥

एकशेषनिमित्ते इति । (कै)

सारूप्योपलक्षणमेवात्र निमित्तत्वम् ॥

लिङ्गस्याविभक्तिपरस्येति (भा)

१ अ १। पा २। सू ६७।

२ “ब्राह्मणवत्साम्राज्याणीवत्सयोर्लिङ्गस्य विभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषः । वा । ब्राह्मणवत्साम्राज्याणीवत्सयोर्लिङ्गस्य विभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषे न भविष्यति” इति पाठो बहुषु दाक्षिणात्यभाष्यपुस्तकेषु वार्त्तिकपुस्तकेषु चास्ति ॥ “ब्राह्मणवत्साम्राज्याणीवत्सयोर्लिङ्गस्य अविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषः । वा । ब्राह्मणवत्साम्राज्याणीवत्सयोर्लिङ्गस्य अविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषो न भविष्यति” इति पाठो बहुषु मध्यदेशीयभाष्यपुस्तकेषु दृश्यते ॥

(अ. १। पा. २। व्या. ३) (भाट्टपुत्रौ खल्वद्विद्विभ्याम् । १। २। ६८ ।)

भाष्ये पाठः । “लिङ्गस्य” लिङ्गबोधकप्रत्ययस्य ॥ कैयटे “ऽप्यवि-
भक्तिपरस्ये”ति प्रतीकग्रहणं तद्धनयन् भाष्ये आह

यच्च लिङ्गं विभक्तिपरमेवेति । (भा)

नाच्च लिङ्गं विभक्तिपरमेवेति (भा)

च हेतोः पञ्च वृत्तित्वम् ॥ अयमस्य सूत्रस्यार्थः । यच्च प्रकृत्यतिरि-
क्तैकशेषनिमित्तविभक्तिपरशब्दगम्य एव स्त्रीत्वरूपो विशेषस्तत्रैकशेषो
विभक्तौ सारूप्यं च लिङ्गबोधकातिरिक्तकृतमेव सामर्थ्याद्बोध्यम् ॥

स्त्रीपुंसकृत इति । (कै)

स्त्रीपुंसबोधकशब्दकृतस्तद्गम्यो विशेषः स्त्रीत्वादिरूप इत्यर्थः ॥

‘इत्वमप्यचेति । (कै)

सति इत्वे स्त्रीत्वप्रतीतेरित्यर्थः ॥ भाष्ये “लिङ्गम्” लिङ्गबो-
धकः शब्दः ॥

शब्दो या स्त्रीति । (भा)

सामर्थ्यात् तल्लक्षण इत्यस्य तन्निमित्तक इत्यर्थः ॥ “अर्थ स्त्री”
पक्षेऽपि एवमेव तदर्थं मन्यते तदाह

न च तदिति ॥ (कै)

नाच्च यणादेशस्येति । (कै)

अर्थशब्दान्यतरस्त्रीकृत एव यच्च विशेषो नान्यकृत इत्यर्थ इति

भावः ॥

१ “इत्वमप्यस्य” इत्युपलब्धविवरणे पाठोऽस्ति ॥

२ एव तदर्थं मन्यते । इ ॥

(भाट्टपुत्रौ खलुदुहितृभ्याम् । १। २। ६८ ।) (ष. १। पा. २। षा. ३)

शब्दस्त्रीनिमित्तत्वेनेति । (कै)

स्त्रीप्रत्ययत्वेनेत्यर्थः ॥

नाचेति । (कै)

यौगपद्यग्रहणे तु उभयनिमित्तकस्य क्वाप्यभावेन सूत्रासङ्गति-
रेव स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

शब्दार्थौ या स्त्रीति । (भा)

सा आश्रीयते इति शेषः ॥ नन्वेवमपि षट् इति न सिध्यति
तत्राह

'सद्भावेन चेति ॥ (भा)

तद्भावेन

तद्भावभावित्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

एवं च कृत्वेति । (भा)

अत्रार्थस्त्रीकृत एव विशेष इति भावः ॥

एवं तर्हीति । (भा)

स्त्रीरूपार्थस्य विभक्तिपरत्वं वक्तुमशक्यमिति भावः ॥

प्रधान स्त्रीपुंसकृत इति । (कै)

तत्कृत एवेत्यर्थः ॥

१ “कथं तर्हि शब्दार्थौ या स्त्री तद्भावे न च तल्लक्षणां विशेष व
इति काशीस्थभाष्यपुस्तके । दाक्षिणात्यभाष्यपुस्तके इङ्गलार
पुस्तके च “सद्भावेन च” इत्यस्ति ॥

(अ १ । पा. २ । व्या. ३)

(नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । १ । २ । ६६ ।)

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतर- स्याम् । १ । २ । ६६ ॥

नपुंसकपर्यायेणेति

इदं चिन्त्यम् । “शुक्लानि” इत्यादौ नपुंसके प्रातिपदिकवै-
ख्यात् तस्मात् अप्राप्ते विधिरयमित्येव वक्तुमुचितम् ॥

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद् (भा)

इत्यस्य कार्यस्यैकशेषस्यैकावस्थानरूपस्य प्रधाने नपुंसके संप्रत्यया-
त्तस्यैव शेष इति नार्थः । योगप्रत्याख्याने हेतुत्वानुपपत्तेरत आह

शब्दनेति ॥ (कै)

नपुंसकस्यैवेति । (कै)

प्रधानन्यायेनेत्यादिः । प्रधानन्यायेन नपुंसकत्ववैशिष्ट्येनैव
स्त्रीपुंमार्थस्यापि प्रतीतिरिति भावः ॥

सा चेति । (कै)

१ शुक्लस्य कम्बलः शुक्ला च वृद्धतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं वानौमानौ
शुक्लानि ।

२ प्रधाने च कार्यसंप्रत्ययाच्छेषः । वा । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो
भविष्यति । किं च प्रधानम् । नपुंसकम् । कथं पुनर्ज्ञायते नपुंसकं
प्रधानमिति । एवं हि दृश्यते लोके । अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे च
नपुंसकनिष्ठां प्रयुज्यते ।

(नपुंसकमनपुंसकेनैकवचसास्यान्यतरस्याम् । १ । २ । ६६ ।)

दृष्टिद्वासयोः स्थितेरपि सत्त्वादिति भावः ॥ नन्वनिश्चयि कथं
प्रश्नोऽत आह

सामान्यरूपेणेति ॥ (कै)

भाष्ये

अनिश्चयिऽर्थे गुणसन्देहे चेति । (भा)

गुणसन्देहमूलकेऽनिश्चितार्थविषये प्रश्नवाक्ये इत्यर्थः ॥

शब्दैकगोचरत्वमिति । (कै)

तत्तच्छब्दमात्रबोधोपचयादिरूपत्वमेवेत्यर्थः । ततश्च नपुंसकस्य
प्रजननासमर्थस्यापि पुंस्त्वन्तर्भावोऽस्तीति भाव इति विवरणकृतः ॥

स्त्री वा पुमान् वा (भा)

इत्यस्य स्त्रीशब्दवाच्यं वा इत्यर्थः ॥ एतद्भाष्यस्य प्रायेणेत्यादि-
रित्यन्ये ॥ नन्वनेककोटिकस्यैव सन्देहस्य दृष्टत्वेनेदृक् सन्देहाकारो-
ऽनुचितोऽत आह

यत्र दूरादिति ॥ (भा)

इत्यस्मिन्नर्थे इति । (कै)

इव शब्दो भिन्नक्रम इति भावः ॥

दृष्टान्तत्वेनेति । (कै)

स्त्रीविषयो रूपशब्दो नपुंसके स्तिथ्या अन्तर्भावे दृष्टान्तत्वे-
नोपात्त इत्यर्थः । एवं च व्यापकत्वेन नपुंसकस्य प्राधान्यात् तद्वि-
वक्षायां नपुंसकप्रयोगः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३११

(अ. १ । पा. २ । आ. ३)

(पिता मात्रा । १ । २ । ७० ।)

(श्वशुरः श्वश्र्वा । १ । २ । ७१ ।)

आधिक्यादिति । (कै)

यदि विशेषस्तदा नपुंसकत्वस्त्रीत्वपुंस्त्वकृत एवेत्यर्थ इति

भावः ॥ भाष्ये

१ आकृतिवाचित्वादिति । (भा)

यदा आकृतौ स्वगतसंख्याविवक्षा तदैकवचनं यदाश्रयगत
संख्यारोपस्तदापि द्विवचनादीति बोध्यम् । एतेन १ स्वरूपसूत्रविषये-
ऽप्येकवचनान्तत्वमनुमतं भगवतेति बोध्यम् ॥

पिता मात्रा । १ । २ । ७० ॥

श्वशुरः श्वश्र्वा । १ । २ । ७१ ॥

भाष्यादीनां वैरूप्याद् भिन्नार्थत्वाच्चैकशेषाप्राप्तेः “पुमान्-

१ आकृतिवाचित्वादेकवचनम् । वा । आकृतिवाचित्वादेकवचनं भवि-
ष्यति । यदा द्रव्याभिधानं तदा द्विवचनञ्जवचने भविष्यतः ॥

२ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

३ । किमर्थमिदमुच्यते । न पुमान् स्त्रिया (१ । २ । ६७) इत्येव
सिद्धम् । आहपुत्रपितृश्वशुराणां कारणादुच्ये शब्दनिवेशः । आह-
पुत्रपितृश्वशुराणां कारणादुच्ये शब्दनिवेशो भवति । आहपुत्रपितृ-

३१२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(पिता माता । १ । २ । ७० ।)

(अ. १ । पा. २ । आ. ३)

(अमुरः अम्रा । १ । २ । ७१ ।)

स्त्रिया” इत्यत्रापि ‘सरूपाणाम्’ इत्यनुवृत्तेः प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह
वृत्तौति ॥ (कै)

भाष्ये

न ‘पुमान्’ स्त्रियेति । (भा)

सिद्धमिति । (भा)

“‘सरूपाणाम्’ इत्यपेक्षया परत्वादयमेव न्याय्य इति भावः ॥

स्वसादिष्यपीति । (कै)

एकापत्यत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्वात् इति भावः । एवं
भ्राता च भ्रात्री च इति विपक्षे “पुमान् स्त्रिया” इत्येव सिद्ध-
मिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये उत्तरयति

आतृपुत्रे (भा)

त्यादि ॥ तद्वाच्ये

१ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

२ अ १ । पा २ । सू ६७ ॥

३ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

अमुराणां कारणादुद्भवे शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात्
सिद्धम् । वा । यदि तावद् विभर्त्सौति भ्राता । तथा यदि पुनाति
प्रीणातीति वा पुत्रः दुहितरि अप्येतद्भवति । तथा यदि पाति
पालयतीति वा पिता मातर्यप्येतद्भवति । तथा यदि आम्नाप्तयः
अमुरः अम्नामप्येतद्भवति । दर्शनं वै हेतुः । न हि स्वसरि
आतृशब्दो दृश्यते । दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् । वा । दर्शनं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३१३

(अ. १ । पा. २ । व्या. ३)

(पिता मात्रा । १ । २ । ७० ।)

(अमुरः अन्त्रा । १ । २ । ७१ ।)

‘भिन्नं प्रवृत्ति निमित्तमिति । (कै)

एतदेव भाष्ये “कारण” शब्देनोक्तम् । पुंस्त्वविशिष्टमेकापत्यत्वं
भाट्टशब्दस्य स्त्रीत्वविशिष्टं स्वसृशब्दस्येत्यर्थः । तद्योः सादृष्याभावात्
“पुमान् स्त्रिया” (१ । २ । ६७) । इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः ॥
प्रत्याख्यानवाद्याह

इति चेत्तुल्येति ॥ (भा)

आरम्भवाद्याह

दर्शनं वै हेतुरिति ॥ (भा)

प्रत्याख्यानवाद्याह

दर्शनं हेतुरिति

चेत्तुल्यमिति । (भा)

१ उपलब्धकैयटपुस्तके “भिन्नं च प्रवृत्तिनिमित्तम्” इति पाठोऽस्ति ।

हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । स्वस्यैवपि भाट्टशब्दो दृश्यतां तुल्यं
हि कारणम् । न वा एष लोके सम्प्रत्ययः । न हि लोके
भातानीषतामित्युक्ते स्वसानीषते ॥ तद्विषयं च । वा । तद्विषयं
चैतद्द्रष्टव्यं भवति स्वसरे भाट्टत्वम् । किं विषयम् । एकशेष-
विषयम् ॥ यत्किं पुनर्यन्त्रियतविषया नाम शब्दाः स्युः । वाक्यं युक्तम् ।
अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् । वा । अन्यत्रापि नियतविषयाः शब्दा

(पिता माता । १ । २ । ७० ।)

(अ. १ । पा. २ । आ. ३)

(अश्वरः अन्ता । १ । २ । ७१ ।)

दर्शनं हेतोस्तुल्यत्वात्तत्रापि दर्शनं स्यादित्यर्थः ॥ १ “शास्त्रार-
म्भेण” इति पाठः ॥

नियम्यते (कै)

उत्पाद्यते ॥ एवं च १ भ्रातृपुत्रत्वपितृत्वश्वशुरत्वादीनां २ खसृ-
दुहितृमातृश्वश्रूद्वारोपेणैकशेषविषये तत्तद्रूपेणैव खसादीनां बोध
इति ३ स्वरूपसूचादिप्रत्याख्यानेऽपि न दोष इति तत्त्वम् ॥ एवं
प्रत्याख्याता त्रिसूचीति दिक् ॥

१ एवमनारम्भेऽप्येकशेषे निवृत्त्याच्छब्दार्थस्य सम्बन्धस्य सहविवक्षाया-
मेव भ्रातृशब्दः खसुरभिधायको भविष्यति । न ह्यविद्यमानसम्ब-
न्धस्य शक्तिः शास्त्रेण नियम्यते । अनभिधानाच्च भ्रातृपुत्र शब्दयोः
खसृदुहितृभ्यां द्वन्द्वाभावः । मातापितरौ श्वश्रूश्वशुराविति द्वन्द्व
इष्यत एव ॥

२ भ्रातृपुत्रत्व — — — इति पाठोऽस्ति इ-पुस्तके ॥

३ “खसृदुहितृश्वश्रूद्वारोपेणैकशेषविषये” इति पाठोऽस्ति इ-पुस्तके ॥

४ अ. १ । पा. २ । सू. ६४ ॥

दृश्यन्ते । तद्यथा । समानि रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवत्यश्वः
श्रोत्र इति । समानि च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भवत्यश्वो ह्येव
इति । समाने च युक्ते वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १। २। ७२ ॥

व्याश्रय इति । (कै)

त्यदादितद्विज्ञपचयोरैकशेषेण त्यदादिपचाश्रयणादचापि
व्याश्रयसङ्गावो बोध्यः । त्यदादीनामित्यर्थः ॥

पुंनपुंसकत इति । (भा)

पुंनपुंसकयोरित्यर्थः । सहविवक्षितपुंनपुंसकवशेनेति भावः ॥

पुंस्त्वमिति । (कै)

वचनं त्वभिधेयवशेन सिद्धमिति प्रसङ्गोच्चारितो वचनशब्दः ।
“शब्दपरेति” वार्त्तिके इति शेषः । ध्वनितं चेदं “नपुंसकमनपुंस-
केन” इति सूत्रं तत्प्रत्याख्यानव्याख्याभ्याम् इदं वचनं त्यदादिभिः
प्रजातीयविजातीयानां त्यदादीनां त्यदादिभिन्नानां च सह
विवक्षायामेकशेषप्रवृत्तिविषयम् अचरस्वरस्येन तथैव साभात् । न
वैवं “गाव इमाश्चरन्ती”ति उत्तरसूचरस्यभाष्यप्रयोगे ‘इमा’
इत्यनुपपन्नं स्यात् । निषेधवार्त्तिके इदं पदेनैकशेषस्यापि ग्रहणात् ॥

तस्मिन्स्य सिद्धत्वात् । (कै)

प्रधानतन्त्रत्वाहुणानाम् ॥ ननु नेह गवादिवत् समान्यमर्थं
इत्यत आह

वस्तुमात्रमिति । (कै)

अविवक्षितस्त्रीत्वपुंस्त्वाद्यवान्तर^१विशेषं परोक्षत्वाद्यनुगतौक्यं
वस्तुमात्रमित्यर्थः । एवं चैकेनैव तच्छब्देनोभयोः प्रतीतिः ॥

सिद्धेति । (भा)

एकशेषफलं सिद्धमित्यर्थः ॥ सिद्धमपि लोकेत एव सिद्धं तत्र
तात्पर्यतो निर्णय इति भावः ॥

सति सूचे इति । (कै)

“त्यदादीनि” इत्यनेनानुपूर्वीविशेषयुक्तानां निर्देशात् । असति
तु वचने निर्णायकस्य विप्रतिषेधस्य न प्रवृत्तिरिति भावः । एत-
न्मूलकमेव पश्यते “त्यदादीनां मिथः सङ्गोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते”
इति “परस्य च” इति भाष्ये । परस्यैवेत्यर्थः ॥ आरम्भवादिनापि
परस्योभयवाचित्वमङ्गीकार्यमित्यर्थः ॥

तद्देवदत्ताविति । (कै)

अवान्तरधर्मविशेषविवक्षायां तत्प्राप्तिरिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

१ ‘वि’ इति नास्ति क पुस्तके ।

२ ‘उपलब्ध कैयटपुस्तके “सूत्रे सति” इत्यस्ति ।

३ परस्य शेषं वक्ष्यामीति । परस्य उभयवाचित्वात् । उभयवाचि
परम् ।

'उत्काशिताः (भा)

निष्काशिताः । पुरुषायेष्टीत्यर्थः । विनाशितपुंस्का इत्यर्थं कश्चित् ॥
तत्र उत्तरसूत्रस्य “पुंस उत्काशयितुम्” इति भाष्यासङ्गतेः ॥
किमर्थं पुंसां निःकाशनमत आह

वाहाय च इति । (भा)

प्रायेण वस्त्रोवर्द्ध एव वाह्यन्ते विक्रीयन्ते च ॥

स्त्रिय एवेति । (भा)

ततश्च गोशब्दस्य स्त्रीत्वसमानाधिकरणं गोलं प्रवृत्तिनिमित्तं
पुंस्त्वसमानाधिकरणं चेति । नानार्थो गोशब्दः तत्राद्यः प्रसिद्धः ।
अन्यस्तु कश्चिदेव । एवं च गोशब्दस्त्रीगवौषामेव वाचकः प्रायेण ।
कश्चिदेव तात्पर्यग्राहकवशेन पुंगवानां वाचको यथा “एतान्

१ उपलब्ध भाष्यपुस्तके “उत्काशितपुंस्का” इति पाठोऽस्ति ॥

२ कः पुनरर्हत्ययाम्यायां पुंस उत्काशयितुं ये ग्रहीतुमशक्ताः कुत
एव वाहाय च विक्रयाय च (१ । २ । ७३) ॥

३ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (६ । १ । १०२) इति सूत्रस्य “नकाराभावस्य
तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात्” (वा) इति वार्तिकस्याख्यानावसरे
भगवता जगद्गुरुणा श्रीमत्पतञ्जलिनेतृणां । “न त्वस्य चाभावः
(६ । १ । १०३) । वृत्तान् ज्ञत्तान् । किं कारणम् । तस्मादित्य-
नन्तरनिर्देशात् । तस्मादित्यनेनानन्तरो योगः प्रतिनिर्दिश्यते । इह
माभूत् । एतान् गाः पश्य” अत्र बह्विधपाठो दृश्यते । एकस्मिन्
भाष्यपुस्तके “एतान् गाः पश्य” इति । अपरैकस्मिन् “एतान्

(तदादीनि सर्वैर्निर्णयम् । १ । २ । ७२ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. ३)

गाश्चतुरो वल्लीवर्दान् पश्येति” “प्रथमयोः” (६ । १ । १०२)
इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगे “गौर्वाहीक” इत्यादौ चेति भावः ।
एवं वल्लीवर्दसमभिव्याहारात् गोशब्दस्तदतिरिक्तपर इति कथा
चिन्त्या । वाहाद्यर्थं निष्काशितपुरुषा एव गावः गोपदवाच्या ॥
ननु तत्सहिता इत्यर्थो भाष्यस्य । भाष्यस्य “एतान् गा” इत्युदाहरणे
“वल्लीवर्दान्” इति तु अवस्थाविशेषप्राप्तबोधनाय इत्याहुः ॥

ततश्चाचेति । (कै)

अचोदाहरणे पुंतात्पर्यग्राहकरहिते इत्यर्थः ॥ भाष्यात् लोकाच्च
गोशब्दव्यवहारः प्रायेण स्त्रीगवीष्वेवेति द्रष्टव्यम् ॥

समुच्चय इति । (कै)

सहविवचेत्यर्थः ॥

गतत्वादिति । (कै)

वस्तुमात्रविवक्षेत्यर्थः ॥

सामान्योपक्रमे इति । (कै)

न प्रथमत एव विशेषावगमः । तथा सति सामान्यविशेष-
वाचिनोरुभयोः प्रयोगवैयर्थ्यं तस्मात् सामान्योपक्रमे विशेषाभिधान-

गाश्चतुरो वल्लीवर्दान् पश्येति” इति । अन्यस्मिन् “एतान् गाश्च-
तुरो वल्लीवर्दान् पश्येति” इति । परम् “एतान् गाश्चतुरो वल्लीवर्दान्
पश्येति” इत्यनेन नागेशभट्टीयमहाभाष्यपुस्तके एवमासीद्
इत्यनुमीयते ॥

(अ. १: पा. २। आ. ३)

(तदादीनि सर्वैर्गतम् । १। २। ७२ ।)

मित्यर्थः ॥ ननु १वाक्यं विशेषणविशेष्यविषयं १इन्द्रस्वभयपदार्थ-
प्रधानविषय इति कथमेतदत आह

१ आख्यातं साध्यकारकविशेषणं वाक्यम् । वा । आख्यातं साध्यं
सकारकं सकारकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ साध्यम् ।
उच्चैः पठति । नीचैः पठति ॥ सकारकम् । ओदनं पचति ॥ सकारक-
विशेषणम् । ओदनं मृदुविशदं पचति ॥ सक्रियाविशेषणं चेति
वक्तव्यम् । सुष्ठु पचति । दुस्तु पचति ॥ अपर आह । आख्यातं
सविशेषणमित्येव । सर्वाणि ह्येतानि क्रियाविशेषणानि ॥ एकतिङ् ।
वा । एकतिङ्वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । ब्रूहि ब्रूहि । २। १। १ ॥
“संक्षेपाद् वाक्यमित्यर्थवच्छिन्ना पदावली” अग्निपुराणम् ।
अ - ३३६ । श्लो - ६ ॥

२ इदं तर्हि प्रयोजनं इन्द्रो माभूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

सामान्यविशेषवाचिनोश्च इन्द्राभावात् सिद्धम् ।

वा । सामान्यविशेषवाचिनोश्च इन्द्रो न भवतीति वक्तव्यम् । यदि
सामान्यविशेषवाचिनोर्इन्द्रो न भवतीत्युच्यते श्रृङ्गाभीरं गोबली-
वर्दम् ढगोलपम् इति न सिध्यति । नैष दोषः । इह तावच्छ्रृङ्गा-
भीरमिति । *आभीरा जात्यन्तराणि । गोबलीवर्दमिति । गाव
उत्कालितपुंस्त्वा वाह्याय च विक्रयाय च । स्त्रिय एवावशिष्यन्ते ।
ढगोलपमिति । **अपाम् उलपम् इति नामधेयम् ॥**

तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । सामान्येनोक्तत्वाद्विशेषस्य प्रयोगो
न भविष्यति । सामान्येनोक्तत्वात् तस्यार्थस्य विशेषस्य प्रयोगेण न
भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ न तर्त्तर्हि-
दानौमिदं भवति तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति । भवति यदा
नियोगतस्तस्यैवानयनं भवति । एवं तर्त्तर्हि येनैवं खल्वपि हेतुना एत-
द्वाक्यं भवति तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि
प्राप्नोति । तस्मात् सामान्यविशेषवाचिनोर्इन्द्रो न
भवतीति वक्तव्यम् ॥

* ब्राह्मणादुपकन्यायामाभीरो नाम जायते । साहिष्योऽप्यौ प्रजायेते विट्-
श्रृङ्गाङ्गनयोर्दं पादु ।

यथेति । (कै)

“प्राच्यभरतेषु” इति तु सौचो निर्देशः । “प्रमाणप्रमेये”त्यादि
तु एतद्भाष्यरीत्या असाध्वेव इत्याहुः ॥

१ बङ्गच इजः प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ।

२ “अनिर्णयोऽयं निषेधः (“सामान्यविशेषवाचिनोश्च इन्द्राभावात् सिद्धम्” इति निषेधः) प्राच्यभरतेषु (२ । ४ । ६६) इति सूत्रनिर्देशा-
स्तिङ्गात् । तेन “प्रमाणप्रमेये” इत्यादिषु इन्द्रः सिद्धः । एतेन “अविद्या
तच्चितो योगः षडस्माकमनादयः” “मत्स्यादौ तद्विशेषयोः” इत्यादि
प्रयोगा आख्याताः” इति दीक्षितादयः ॥ “प्राच्यभरतेषु (२ । ४ । ६६)
इति निर्देशात् सामान्यशब्दस्योपात्तविशेषातिरिक्तपरत्वे सहविवक्षासम्भ-
वेन इन्द्रो भवत्येव । तेन गोवल्गौवर्द्धमित्यादि सिद्धिः” इति नागेशेनोक्तं
शेखरे अत्र तु सौत्रत्वादित्युक्तं तेनैव ॥ प्रमाणप्रमेयसंश्रयप्रयोजनवृत्तान्त-
सिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितर्कग्राहेत्वाभासच्छ्रुतिनिग्रहस्थानानां
तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः । न्याय—अ १ । आ १ । सू १ ॥ “वार्थे इन्द्र-
समासः इति तद्भाष्ये ॥ “सर्वपदार्थप्रधानः सैमासो इन्द्र इति किमुक्तं
भवति । सर्व एते प्रमाणादयो विज्ञेया इति । अन्यथा हि समासान्तर-
परिग्रहाद्विशेषणत्वेनोपयुक्तानां प्रमाणादीनामविज्ञेयता स्यात् । यथा वचनं
विग्रहः । यदेव निर्देशे वचनभेदोपादानेप्रयोजनं तदिहापि । इच्छम्”
इति न्यायवार्तिके ॥ अत्र तत्त्वज्ञाननिःश्रेयसयोः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोश्च हेतु
हेतुमद्भावः । प्रमाणादितत्त्वज्ञानयोर्विषयविषयिभावः । प्रमाणादिशास्त्रयोः
प्रतिपाद्य प्रतिपादकभावः । शास्त्रनिःश्रेयसयोश्च प्रयोज्यप्रयोजकभावः ।
सम्बन्धः । तत्त्वं ज्ञायतेऽनेन इति व्युत्पत्त्या तत्त्वज्ञानं शास्त्रम् । तथा च
शास्त्रनिःश्रेयसयोरपि तत्त्वज्ञानद्वारकहेतुहेतुमद्भाव एव सम्बन्ध इति
सम्प्रदायविदः ॥ अत्र च सर्वपदार्थप्रधानो इन्द्रः समासः । यद्यपि भेदे
इन्द्रविधानादत्र च बङ्गनां पदार्थानाम् अमेदान्न इन्द्रसम्भवस्तथापि पदार्थ-
तावच्छेदकभेदादेव इन्द्र इति न दोषः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३२१
(अ. १। पा. २। आ. ३) (ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री १।२।७३।)

१ ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ।

१।२।७३॥

स्त्री शब्देनेति । (कै)

अन्यथा “१पुमान् स्त्रिया” इति पुंसः शेषः स्याद् इत्यर्थः ॥

उभयेति । (कै)

सङ्ख्येत्यादि ॥

१ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं गाव इमाश्चरन्ति अजा इमाश्चरन्ति । गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च । स्त्रिय एवावशिष्यन्ते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं ग्राम्येष्विति वक्ष्यामीति । इह माभूत् । न्यङ्कव इमे शूकरा इम इति । कः पुनरर्हत्यग्राम्याणां पुंस उत्कालयितुं ये ग्रहीतुमशक्वाः कुत एव वाहाय च विक्रयाय च ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं पशुष्विति वक्ष्यामीति । इह माभूत् । ब्राह्मणा इमे वृषणा इमे । कः पुनरर्हत्यपशूनां पुंस उत्कालयितुं ये अशक्वा वाहाय च विक्रयाय च ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं सङ्ख्येति वक्ष्यामीति । इह माभूत् । एतौ गावौ चरतः । कः पुनरर्हति निर्जातिर्धेन्यथा प्रयोक्तुम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमतरणेष्विति वक्ष्यामीति । इह माभूत् । उरुणा इमे वर्करा इम इति । कः पुनरर्हति तरुणानां पुंस उत्कालयितुं ये अशक्वा वाहाय च विक्रयाय च ॥ अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । इह माभूत् । अश्वाश्चरन्ति । गर्दमाश्चरन्तीति ॥

२ अ १। पा २। सू ६७ ॥

(ग्राह्यपशुसंवेद्यतयोरु सौ । १। २। ७३।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

‘वृषभस्यापीति । (कै)

सर्वेषामुत्काशनासम्भवादिति भावः ॥

‘मिश्रत्वादिति । (कै)

तेषामुभयसाधारणजातिविशिष्ट एव शक्तिरिति भावः ॥

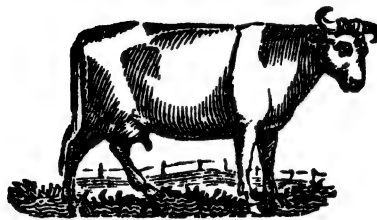
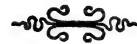
इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजि-

भट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य

द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम्

पादश्चायं समाप्तः ॥

...ॐ इति शिवम् ॥...

१ यद्यपि तत्र वृषभस्यास्ति सम्भवः । तथापि मल्लग्रामवद् भूयस्त्वात् स्त्रीमिश्रपदेशो भवति ॥

२ अग्रान्यादिषु तु मिश्रत्वात् सङ्गस्येति “पुमान् स्त्रिया” इति पुंसः शेषः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽपि पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां ज्ञायवौजानां महाभाष्यनिवन्धने ॥

भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ॥

कस्मान्निमित्तादिति । (कै)

फलमपि निमित्तम् । अत एव “मङ्गलार्थ” इत्युत्तरं सङ्गच्छते ।
तन्मेषः कारणं प्रश्नश्च ॥ अत एव

कुतोऽयं वकारः । यदि तावत्संहितया निर्देशः क्रियते भूदय इति
भवितव्यम् । अथासंहितया भूवादय इति भवितव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति ।
*भूवादौनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

कुतोऽयमिति । भा । लक्षणाभावं मत्वा कस्मान्निमित्तादकार इति
पृच्छति । यदि तावदिति । भा । यथादेशेनेको निवर्तितत्वात् ॥ अथासं-

क्रियावाचिनो गणपठिता धातुसंज्ञाः स्युः । धातुत्वाल्लङादयः । भवति
एधते । क्रियावाचिनः किम् । “याः पश्य” इत्यादौ धातुत्वं माभूत् । सति

* विस्तरं तु तच्चचिन्तामणौ प्रत्यक्षस्थे मङ्गलवादरूपे प्रदत्तम् ।

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।) * (अ. १ । पा. ३ । आ. १)

यदि तावदिति (भा)

भाष्योक्तो विकल्पः सङ्गच्छेते ॥ न च भूवाद्य इत्युक्तेऽपि वकारस्य
सत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

यणेति । (कै)

उकारोत्तरवकारविषयः प्रश्न इति भावः ॥ अस्मात् भाष्यात्
समासेऽपि संहिता विकल्प इति भ्रमं वारयति

अभ्युपगम्येति ॥ (कै)

नत्वेकस्मिनिति । (कै)

यद्यप्यत्र संहिता निमित्तेनैकपदत्वं प्रयोजकं

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वकारमागमं
प्रयुक्ते । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथन्ते
नौरपुत्रवाणि च भवन्त्यायुश्चत्पुत्रवाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा
स्युरिति ॥ अथादिग्रहणं किमर्थम् । यदि तावत् पठ्यन्ते नार्थ आदिग्रह-

हितयेति । भा । अभ्युपगम्य वादोऽयम् । नत्वेकस्मिन् पदेऽसंहितास्ति ।
संहितैकपदेति वचनात् । तस्मात् सर्वथा निर्देशोऽयं न सम्भवतीत्येवं
परमेतत् ॥ भूवादीनामिति । भा । सूत्रोच्चारिते भूवादिशब्दे इत्यर्थो
विवक्षितः । तत्र वाचकसम्बन्धो भूवादीनां भूवादिशब्दवाच्यानां वकार

हि तस्मिन् “आतो धातोः” (६ । ३ । १४०) इत्यालोपः स्यात् । न च या
प्रापय इत्याद्यर्थनिर्देशो नियामकः । तस्यापाणिनीयत्वात् । भौमसेनादयो
हि अर्थं निर्दिदिशुरिति स्मर्यते । पाणिनिस्तु भेद इत्याद्यपाठोत् इति

इति श्लोके समासग्रहणेनैकपदशब्देनाखण्डपदस्यैव ग्रहणात् ॥
अत एव “अये अये” इत्यादौ आष्टमिकदिले सा न नित्या
किन्तु समासत्वं प्रयोजकं तथापि अनेनैकशेषोक्तश्लोकग्रहणात्
दोषः ॥ नचैवं भाष्यप्रामाण्योच्चेदेति आह

तस्मादिति । (कै)

तथाच तात्पर्यविषयावाधान्नप्रामाण्यमिति भावः ॥ ननु

भूवादीनाम् (भा)

इत्यस्य स्वरूपपरत्वे बह्वचनानुपपत्तिः । अर्थपरत्वे प्रकृतसङ्गतिरतः
पर्यवसितमर्थमाह

१ प्रकारे गुणवचनस्य (८। १। १२) इति सूत्रस्य “आनुपूर्व्ये”
इति वार्तिकव्याख्यानावसरे दृष्टान्ततयोक्तं भगवता तद्यथा—
“आनुपूर्व्ये । वा । आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् । मूले मूले
स्थूलाः । अयेअये सूक्ष्माः” ॥

णेन । अन्यत्रापि ह्ययं पठन्नादियह्यं न करोति । ज्ञान्यत्र । “मृड मृद
गुध कुषक्लिशवदवसः क्ता” (१। २। ७) इति । अथ न पठ्यन्ते नतरामर्थ
आदियह्यणेन । न ह्यपठिताः शक्या आदियह्यणेन विशेषयितुम् । एवं
तर्हि सिद्धे सति यदादियह्यं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्ति च पाठो

इति व्यपदिश्यते ॥ सङ्गलार्थ इति । भा ॥ ननु निमित्ते पृष्टे प्रयोजनकथनम-
प्रस्तुतम् । नैष दोषः । प्रयोजनकथनेन निमित्तस्यापि कथनात् । अत
एव निपातनादागमरूपोऽत्र वकारः कृतः । न चायमसाधुः । वैयाकरण-

भाष्यवार्त्तिकारयोः स्पष्टम् । किञ्च । अभियुक्तैरपि कृतोऽर्थनिर्देशो नार्था-
न्तरनिवृत्तिपरः सुखमनुभवतीत्यादावधातुत्वप्रसङ्गात् । उक्तं च ।

सूचोच्चारित इति ॥ (कै)

तस्मात्प्रकारमाह

तचेति । (कै)

वाचकभूवादिशब्दसम्बन्धी वकारस्तदाप्यनिष्ठत्वेनोपचर्यत इति भावः ॥

प्रयोजनेति । (कै)

अनिमित्तकस्यासम्प्रायतया प्रयोजनकथनानुपपत्तिरिति भावः ॥
उभयस्मिन् पृष्ठे प्रयोजनमात्रकथनमसङ्गतमित्यपि बोध्यम् ॥

न चायमिति । (कै)

सर्वलोकप्रयुक्तत्वाभावादिति भावः ॥

वाङ्मयसूत्रादिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पाठेन धातुसंज्ञेतदुपपन्नं भवति ॥ पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः । वा । पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । या इति धातुर्या इत्यावन्तः । वा इति धातुर्वा इति निपातः । नु इति धातुर्नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च ।

निकाये प्रसिद्धत्वात् । तस्य च मङ्गलं प्रयोजनमित्यनेन प्रतिपादितं भवति । अपूर्वस्य हि नामो दध्यादेर्लोकैः मङ्गलं सूचयति । तथेहाप्यागमो वकारो मङ्गलार्थः संपद्यते । अथवा सति वकारेऽविकृते भूशब्दे उच्चार्यमाणे महात्माहृतिस्मरणं मङ्गलं भवतीति पारम्पर्येण वकारो मङ्गलार्थकः

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्शितः

प्रयोगतोऽनुसर्तृत्वा अनेकार्था हि धातवः । इति ॥

अत एव कुरदं खुरदं गुरदं गुदं क्रीडायामेव इत्येवकारः । पठ्यते । स्निग्धं आलिङ्गने इत्यादि सूत्राण्यपीह ज्ञापकानि । तस्माद् “याः पश्य” इत्यादि

वैयाकरणेति । (कै)

अनादिव्यवहार एव साधुत्वप्रयोजको न सर्वलोकप्रसिद्धिः ।
अन्यथा याज्ञिकमात्रप्रसिद्धस्कादीनां व्याकरणप्रसिद्धिघुभादी-
नामप्यसाधुत्वापत्तिरिति भावः ॥ ननु मङ्गलं नाम धर्मः । तच्च न
वकारोच्चारणं तज्जनकं मानाभावात् भ्वादिशब्देनाऽपि तत्सम्ब-
वाच्चात आह

अपूर्वस्य हीति । (कै)

मङ्गलजनक इति नार्थः । किन्तु सूचक इति न दोषः ।
निबन्धनं तु शिष्याणामप्यानुषङ्गिकमङ्गलसूचनार्थमिति भावः ॥
नन्वस्य मङ्गलसूचकापूर्ववस्तुत्वं न लोकप्रसिद्धमत आह

दिविति धातुर्दिविति प्रातिपदिकम् ॥ किञ्च स्याद्यद्येतेषामपि धातुसंज्ञा
स्यात् । धातोः (३। १। ६१) इति तद्यदादीनामुत्पत्तिः प्रसज्यते (३।
१। ६६) । नैष दोषः । साधने तद्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः ।
क्रियाभावात् साधनाभावः । साधनाभावात् सत्त्वामपि धातुसंज्ञायां तद्य-
दादयो न भविष्यन्ति ॥ इह तर्हि याः पश्यन्त्यातो धातोः (६। ४। १४०)

सम्यद्यते ॥ नार्थ इति । भा । भूवादय इति पठित्वा ते धातव इति
वक्तव्यम् । यथा “ते तत्राजाः” (४। १। १७४) इति ॥ नतरामिति ।
भा । सति पाठे गतार्थत्वान्न कर्तव्यमसति त्वसम्बन्धादित्यर्थः । अत
एव प्रतिषेधप्रकर्षः । सम्बन्धाभावेत्यन्तमेवाकरणमित्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तये
निर्दिष्टः ॥ एवं तर्हीति । भा । सूत्रेषु ये पठ्यन्ते ऋड ऋदादयः तान्
व्याहृतये क्रियावाचिन इति विशेषणं स्थितम् । गणपठिता इति किम् ।
हिक् एयक् ऋते इत्याद्यवयवाणां शिष्ये इति भावार्थतिलन्तस्य च भा
भूत् । न चैवं सौत्रेव्याप्तिः । सम्भादीनामुदित्करणेन धात्वधिकारीय-

अथवेति ॥ (कै)

रेफान्तस्यैव महाव्याहृतित्वादाह

स्मरणमिति । (कै)

एवं च वकारलक्षणप्रश्ने इदमेव निपातनविधया लक्षणं गुरु-
च्चारणन्तु महाव्याहृतिस्मरणलक्षणमङ्गलार्थमित्युत्तरमिति बोध्यम् ॥
तदेतत्सर्वं भाष्ये

वकारमागमम् (भा)

इत्यनेन सूचितं वकारस्यामृतवीजत्वाद्दध्यादिवन्मङ्गलसूचकत्व-
मित्यन्ये ॥ ननु गणपाठेऽपि आदिग्रहणं विना कथं सर्वसङ्ग्रहोऽत
आह

भूवादीति । (भा)

इति लोपः प्रसज्येत । नैष दोषः । अनाप इत्येवं सः (६ । ४ । १४०) ।
अस्य तर्हि वा शब्दस्य निपातस्याधातुरिति (१ । २ । ४५) प्रातिपदिक-
संज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्तिर्न स्यात् । नैष
दोषः । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं (१ । २ । ४५) तत्रा-

समाप्य ते धातव इति वचनेन सिद्धे सतीत्यर्थः ॥ अस्ति च पाठ इति । भा ।
अनेनासम्बन्धत्वं परिहृतम् ॥ “वाङ्मन्त्र” इत्यनेन गतार्थत्वं निराकृतम् ॥
पाठेनेति । भा । धातुपाठे ये पठितास्तेषामेव धातुसंज्ञा । तेषां च पाठो
लोपलक्षणाः अपि तु इयत्ता प्रतिपादनार्थः तत्र यदि क्रियावाचो
कार्यविधानेन च धातुत्वानुमानात् । न चैवमपि लौकिकानां चुलुम्पादी-
नामसङ्ग्रहापत्तिः । आद्यन्ते यजादि समासार्थं वृत्तरण्येऽपि आदीनाम-
समाप्तेः । धातुवृत्तिषु तथैव व्याख्यातत्वात् । “कास्यनेकाग्रद्वयं चुलुम्पा-

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १। ३। १।)

एवं च भूपदस्थाने ते पदस्थावश्यकतया आदिपदमात्रविषयः
प्रश्नो भाष्ये कृत इति भावः ॥

इन्धिभवतिभ्यां च (पा)

इति भवतिमादिं मन्यते ॥

असन्तमेवेति

अनेन सति पाठे संनिधानाविशेषाद्भातुनामिव प्रत्ययानामपि
तत्पदं परामर्शकं स्यादितिज्ञापकक्लेशवारणाय स्पष्टप्रतिपक्षे
आदिग्रहणं कदाचित् क्रियेतेतिनात्यन्तमकरणमिति सूचितम् ॥
ननु “एवं तर्हि सिद्धे” इति भाष्यमनुपपन्नं सूत्रपठितकतिपयानां
धातुत्वसिद्धावपि सर्वेषां तत्सिद्धाभावादत आह

नर्थकग्रहणं न करिष्यते । निपातः प्रातिपदिकमित्येव ॥ इह तर्हि ब्रह्म
इति “अधि भूधातुभ्यां व्योरियडुवडौ (६। ४। ७७) इत्युवडादेशः प्रस-
ज्येत । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययस्योवडादेशो भवतीति
वदयं तत्र भू ग्रहणं करोति ॥ अस्य तर्हि दिव् शब्दस्याधातुरिति प्राति-

धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत तर्हि आशययति वदयतीत्यादीनामपि धातुसंज्ञा
स्यात् । अथ सूत्रपठितानामनन्तरं ते धातव इत्युच्येत तदा तत्रापठितानां
न स्यात् । तस्मात् “भूवादय” इत्युक्तम् । तत्र सूत्रवार्तिकभाष्यगणेषु ये
पश्यन्ते तेऽपि सूत्रकारादिप्रामाण्याद्भातुत्वेनाश्रयणीयाः ॥ समानशब्दाना-

द्यर्थम्” इति कात्यायनवचनेनाप्येतल्लभ्यते । एवं आद्यन्ते वृत्तरागस्य पुषा-
दिसमाख्यर्थतया दिवादीनामपरिसमाप्तेर्मग्यतीत्यादि सिद्धिः । वस्तुतस्तु
पुषादीनामन्ते “बहुवचनेतन्निदर्शनम्” इति गणसूत्रेण सकलेष्टसिद्धिः ।
तच्च धातुवृत्तिषु द्वेधा व्याख्यातम् । आदिगणपठितेभ्योऽपि णिच् प्रयोगा-

सूत्रेष्टिति । (कै)

पूर्वपक्षी वह्निर्गणपाठं न जानात्येवेति “इन्धि भवतिभ्यां च”
 (१ । २ । ६) इति सूत्रस्थं भवतिमादिं मन्यते इति तं प्रत्याह
 सिद्धान्तौ “यदि तावतामेव धातुत्वमिष्टं स्थात्तर्हि ते धातव इत्येव
 वदेत्” इत्यादिग्रहणं ज्ञापकमिति भावः । न च प्रकारवाच्या-
 प्यादिशब्दो दृष्ट इति कथं ज्ञापकत्वं व्यवस्थावाच्यादिशब्दस्य प्रसि-
 द्धतरत्वादिति भावः ॥ ननु बाह्यः पाठ इत्येतावन्तैव सत्ताया अपि
 सिद्धेरस्ति पाठ इति व्यर्थमत आह

अनेनेति ॥ (कै)

यथा चादिग्रहणाकरणे पाठेन संज्ञा इत्येतदुपपत्तिस्तथा
 दर्शयति

पदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्पत्तिर्न
 स्यात् । नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्ते दिव् शब्दात् स्वादय
 इति यदयं दिवः सावौलं शस्ति (७ । १ । ८४) । नैतदस्ति ज्ञापकम्
 अस्ति ह्यन्यदेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । किम् । दिव् शब्दो यत्प्रातिपदिकं

मिति । भा । समानश्रुतीनामिष्टविपरीतानामक्रियावाचिनामित्यर्थः
 तद्यदादौनामिति । भा । यथैव दिवं पश्येति बाह्यक्रियापेक्षे कर्मणि
 द्वितीया भवति एवं तद्यदादयोऽपि स्युरित्यर्थः ॥ साधन इति । भा
 अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षे साधने तद्यदादयः सावकाशाः बाह्यक्रियापेक्षे

नुसारान्नप इति । दशगणोपाठो दिङमात्रप्रदर्शनार्थस्तेनान्येऽपि शिष्ट
 प्रयुक्ता धातवः संग्राह्या इति च । स्यादेतत् । भूरादिर्धेयां इति विग्र
 यस्ति सति आदय इति स्यात् । क्रियावाचित्वं च सूत्रानारूढमेवेति

ये धातुपाठ इति । (कै)

यद्यपि ते इति पाठेऽपि पाठमूलैव संज्ञा तथापि पाठविशेष-
मूलत्वज्ञापनं ज्ञापकफलमिति भावः ॥ ननु च्यतिप्रसूतीनां सौत्राणां
धातुत्वाच्च भ्वादेराकृतिगणत्वमावश्यकमित्याणवच्यत्वादावतिप्रसङ्गोऽत
आह

तेषां चेति । (कै)

अत एव भ्वादिसमाप्तौ वृत्करणम् ॥ “बहुलमेतन्निर्दर्शनम्”
(चुरादिगणसूत्रम्) इत्यपि यदि प्रामाणिकं तर्हि णिच एव तत्
न गणपाठस्येति भावः । ध्वनितं चेदं “पाठेन धातुसंज्ञा” इत्येतद्
भाष्येण ॥ ननु “याः पश्यति” इत्यादि व्यावृत्त्यर्थं क्रियावचनत्व-
स्यावश्यवाच्यतया पाठफलं नास्तीत्यतस्तत्फलं दर्शयति

तदर्थमेतत् स्यात् । अक्षदूरिति । न वा अत्रेयते । अनिष्टं च प्राप्नोति ।
इष्टं च न सिध्यति । एवं तर्ह्यननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य इत्येवमेतस्य
न भविष्यति । एवमप्यननुबन्धको दिव् शब्दो नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य
ग्रहणं विज्ञास्यते ॥ परिमाणग्रहणञ्च । वा । परिमाणग्रहणञ्च कर्त्तव्यम् ।
साधने नोत्पद्यन्ते इत्यर्थः । योऽपि शकष्टश्च (३। ३। ६५) इति स्वार्थि-
कस्तुमुन् सोऽप्यनभिधानाद्ग भविष्यति ॥ याः पश्येति । भा । यच्छब्दो
न धातुरिति विभक्तित्पद्यते तस्यामत्वे टापि च कृते धातुसंज्ञायाम्
“आतो धातोरिति” लोपप्रसङ्गः प्रसू इति । भा । ननु गुर्धातुषु पठितः ।

उच्यते । भवनं भूः क्रिया सामान्यम् । वदन्तीति वादयः । वदेरौणादिक
इन् इति भाष्यम् । यद्यपि “वसि वपि यजि राजि व्रजि सहि हनि
वासि वादि वारिभ्य इन्” (उणा—सू—५। ३। १। चतुर्थ—पा) (“सहि”
इत्यत्र—“सदि” इत्यपि पाठः) इत्यौणादिकसूत्रेण वदेर्यन्तात् इन् विहित-

सूत्रेष्टिति । (कै)

पूर्वपक्षी वह्निर्गणपाठं न जानात्येवेति “इन्धि भवतिभ्यां च”
(१ । १ । ६) इति सूत्रस्य भवतिमादिं मन्यते इति तं प्रत्याह
सिद्धान्ती “यदि तावतामेव धातुत्वमिष्टं स्यात्तर्हि ते धातव इत्येव
वदेत्” इत्यादिग्रहणं ज्ञापकमिति भावः । न च प्रकारवाच्या-
प्यादिशब्दो दृष्ट इति कथं ज्ञापकत्वं व्यवस्थावाच्यादिशब्दस्य प्रसि-
द्धतरत्वादिति भावः ॥ ननु बाह्यः पाठ इत्येतावतैव सत्ताया अपि
सिद्धेरस्ति पाठ इति व्यर्थमत आह

अनेनेति ॥ (कै)

यथा चादिग्रहणाकरणे पाठेन संज्ञा इत्येतदुपपत्तिस्तथा
दर्शयति

पदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात् साद्युत्पत्तिर्न
स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्ते दिव् शब्दात् खादय
इति यदयं दिवः सावौत्वं शास्ति (७ । १ । ८४) । नैतदस्ति ज्ञापकम् ।
अस्ति ह्यन्यदेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । किम् । दिव् शब्दो यत्प्रातिपदिकं

मिति । भा । समानश्रुतीनामिष्टविपरीतानामक्रियावाचिनामित्यर्थः ।
तद्यदादीनामिति । भा । यथैव दिवं पश्येति बाह्यक्रियापेक्षे कर्मणि
द्वितीया भवति एवं तद्यदादयोऽपि स्युरित्यर्थः ॥ साधन इति । भा ।
अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षे साधने तद्यदादयः सावकाशाः बाह्यक्रियापेक्षे

नुसाराज्जप इति । दशगणोपाठो दिङमात्रप्रदर्शनार्थस्तेनान्येऽपि शिष्ट-
प्रयुक्ता धातवः संज्ञाह्या इति च । स्यादेतत् । भूरादिर्बेधां इति विग्रहे
यणि सति भादय इति स्यात् । क्रियावाचित्वं च सूत्रानारूढमेवेति ।

ये धातुपाठ इति । (कै)

यद्यपि ते इति पाठेऽपि पाठमूलैव संज्ञा तथापि पाठविशेष-
मूलत्वज्ञापनं ज्ञापकफलमिति भावः ॥ ननु अतिप्रभृतीनां सौत्राणां
धातुत्वाद्य भ्वादेराकृतिगणत्वमावश्यकमित्याणवद्यत्यादावतिप्रसङ्गोऽत
आह

तेषां चेति । (कै)

अत एव भ्वादिषमाप्तौ वृत्करणम् ॥ “बहुलमेतन्निदर्शनम्”
(चुरादिगणसूत्रम्) इत्यपि यदि प्रामाणिकं तर्हि णिच एव तत्
न गणपाठश्चेति भावः । ध्वनितं चेदं “पाठेन धातुसंज्ञा” इत्येतद्
भाष्येण ॥ ननु “याः पश्यति” इत्यादि व्यावृत्त्यर्थं क्रियावचनत्व-
स्यावश्यवाच्यतया पाठफलं नास्तीत्यतस्तत्फलं दर्शयति

तदर्थमेतत् स्यात् । अक्षयूरिति । न वा अक्षेयते । अणिष्टं च प्राप्नोति ।
इष्टं च न सिध्यति । एवं तर्ह्यननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य इत्येवमेतस्य
न भविष्यति । एवमप्यननुबन्धको दिव् शब्दो नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य
ग्रहणं विज्ञास्यते ॥ परिमाणग्रहणाच्च । वा । परिमाणग्रहणाच्च कर्त्तव्यम् ।

साधने नोत्पद्यन्ते इत्यर्थः । योऽपि श्रकृष्ट (३। ३। ६५) इति स्वार्थि-
कस्तुमुन् सोऽप्यनभिधानात् भविष्यति ॥ याः पश्येति । भा । यच्छब्दो
न धातुरिति विभक्तिरुत्पद्यते तस्यामत्वे टापि च कृते धातुसंज्ञायाम्
“आतो धातोरिति” लोपप्रसङ्गः प्रसू इति । भा । ननु गुर्धातुषु पठितः ।

उच्यते । भवर्गं भूः क्रिया सामान्यम् । वदन्तीति वादयः । वदेरौणादिक
इष् इति भाष्यम् । यद्यपि “वसि वपि यजि राजि व्रजि सहि हजि
वासि वादि वारिभ्य इष्” (उणा—सू—५६३ । चतुर्थ—पा) (“सहि”
इत्यच—“सहि” इत्यपि पाठः) इत्यौणादिकसूत्रेण वदेर्यन्तात् इष् विहित-

तच्चेति ॥ (कै)

आज्ञापयतीत्यर्थे

आणवयतीति । (कै)

प्राकृतं अपभ्रंशानामपि स्वातन्त्र्येणैव बोधकलाङ्गीकारादेतेषां
क्रियावाचित्वं बोध्यम् ॥ अथ पाठविशेषफलं दर्शयति

अथ सूचेति ॥ (कै)

ननु पाठस्योपलक्षणत्वे अत्यादीनां कथं धातुलमत आह

सूचेति ॥ (कै)

कृतेरियङ् (पा)

इति सूत्रमनेकाज्ग्रहणं “चुलुप्पाद्यर्थम्” इति वार्त्तिकं गणः “क-
ण्डादिः” धात्वधिकारविहितकार्योद्देश्यताकरणरूपं तन्नामाश्रयम् ।
तेन च पूर्वं धातुपाठे पठितानामिदानीं पाठभ्रंशोऽनुमीयते इति

इयानवधिर्धातुसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुतो ह्येतद्भूषण्यो धातुसंज्ञो
भविष्यति न पुनर्भेदशब्द इति ॥ यदि पुनः क्रियावचनो धातुरित्येतत्तत्त्वार्थं
क्रियेत । का पुनः क्रिया । ईहा । का पुनरीहा । चेष्टा । का पुनश्चेष्टा ।

न चास्य तेन सारूप्यम् । नैष दोषः प्रयोगे नुशब्द एव धातुस्तेन चास्य
सारूप्यमस्येव । यद्यपि चायं सानुबन्धकस्तथापि धातुस्वनुबन्धकपरिभाषा
कैश्चिन्नाश्रीयते । अथवोपलक्षणार्थमिदं तेन स्थाणू वेणू इत्युदाहरणम् ।
अक्षयूरिति । भा । अत्र ह्रदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम् । न वै अत्रेत्यत

स्तथापि वज्रलघुहयात् केवलादपि भविष्यतीति न्यासकारादयः । वस्तु-
तस्तु वदन्तीति वादय इति भाष्यमर्थकथनपरम् । ख्यन्तादेवत्वञ् । न चेह
ख्यर्थान्त्वयः । पचति पाचयत्योस्तुत्यार्थत्वात् । भुवो वादय इति विग्रहः ।

भावः ॥ न चैवमप्यवश्यं पठनीये गणे सूचान्तरे च गणं पठित्वा “ते धातवः” इत्येव किं नोक्तमिति चेन्न । एवं विधिसूचकरणे “अल्पा-
क्षरमसन्धिगधम्” इति सूचसूचणोच्छेदापत्तिः । अन्यथा सर्वाद्या-
दीनपि सूचान्तः पठित्वा सर्वनामानौत्याद्युक्तैव सिद्धे वङ्गव्याकुल-
तापत्तिरित्याहुः ॥ ननु समानशब्दानामित्युक्तार्थतः साम्ये पर्याया-
णामित्यर्थेऽसंगतिः । पर्यायातिप्रसंगस्य पाठाश्रयणप्रयुक्ताभावा-
दत आह

समानश्रुतीनामिति ॥ (कै)

ननु प्रयोगस्थानां गणपठितेभ्यो भिन्नत्वेन समानश्रुतित्वेनैव
कार्यस्य वक्तव्यत्वादाह

दृष्टेति ॥ (कै)

दृष्टानिष्टविभागस्य दुर्ज्ञेयत्वादाह

आपारः ॥ सर्वथा भवाण् शब्देनैव शब्दानाचष्टे न किं चिदर्शजातं निदर्श-
यत्वेन जातीयिका क्रियेति । क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा । अशक्या
क्रिया पिण्डोभूता निदर्शयितुं यथा गर्भो निर्लुठितः । सासावनुमानगम्या ।

इति । भा । शिष्टप्रयोगाभावात् । तस्माद् “दिव व्योत्” (६। १। १३१) ।

इति आपकमेव । इतरो आपकत्वं विघटयति । अनिष्टं चेति । भा ॥ एवं
तर्हीति । भा । धातुः सानुबन्धक इति भावः ॥ एवमपीति । भा । अन्धातुरिति
प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधान्निरनुबन्धकात् सोरसम्भव उभयसम्भवे चास्याः

तथा च क्रियावाचित्वं तावत्सूत्राख्यम् । निरनुबन्धानां शब्दविकारणानां
भूषणत्वाणां पाठसामर्थ्यात्पठितानामेव संज्ञेत्यनुमीयते । “सनाद्यन्ता धातवः”
(१। १। ३२) इति सूत्रारम्भाच्च । अथवा भूरादिर्येषाम् इति विग्रहः ।

अक्रियेति ॥ (कै)

नन्वेषामक्रियावाचित्वात् कारके विधीयमानतव्यादीनां कथं
प्राप्तिरत आह

यथैवेति ॥ (कै)

अन्तरङ्गेति । (कै)

प्रतिपदिकाद्वितीयेत्यादौ प्रातिपतिकार्यनिष्पितकर्मासम्भवात्
तथा यङ्गेषुऽपि धातोस्तव्यदित्यादिवाक्ये उपस्थितधात्वर्थापेक्षकार-
कसम्भवाच्च वाङ्मयङ्गणमिति भावः । अनया रीत्या भावेऽप्यनुपप-
त्तिर्बोद्धा । साध्यावस्थस्यैव तव्यदादिविधौ भावपदार्थत्वात् ॥ भाष्ये

साधन इति (भा)

भावोपलक्षणं बोध्यम् ॥

कोऽसावनुमानः । इह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचित् पचतीत्ये-
तद्भवति कदाचिन्न भवति । यस्मिन् साधने सन्निहिते पचतीत्येतद्भवति
सा नूनं क्रिया । अथवा यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा नूनं
क्रिया । कथं पुनर्ज्ञायते क्रियावचनाः पचादय इति । यदेषां करोतिना

परिभाषायाः उपस्थानं नान्यथा । इयानवधिरिति । भा । अवधिमानव-
धिगोपनस्यते । तेन विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्य धातुसंज्ञा विधेयेत्यर्थः ॥
अधश्च इति । भा । ततश्च अधश्चन्द्रास्तुडादिप्रसङ्गः । न चार्थपाठः
परिच्छेदकः । तस्याप्राप्तिर्नोक्तत्वात् । अभियुक्तैरपनक्षयतयोपात्तत्वाद्दे-
निपातगाद्वुगागमः । महासंज्ञाकरणं तु दधति क्रियामिति धातव इत्य-
न्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम् । यद्वा । भूश्च वाञ्छ इति इन्द्रः । आदिशब्दयोस्तु
व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः । ततो भूवौ आदौ येषाम् इति वङ्गब्रीहिः ।
भूप्रभृतयो वा सदृशाः क्रियावाचिन इति यावत् अथवा वा इत्यथमादि-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३३५

(अ. १। पा. ३। व्या. १)

(भूवादयो धातवः । १। ३। १।)

भावे इति ।

घञपि न यदङ्गादिषाहचर्यात् साध्यत्वेनापि भासमाने भावे
एतद्विधानादित्याहुः ॥ नन्वेवमपि स्तार्थिकास्तुमुनादयः स्युरत आह

योऽपीति । (कै)

तादर्थ्यं तुमुनः क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावादप्रसङ्गेराह

शक्तिः ॥ (कै)

वस्तुतोऽव्ययकृतौ भावः इत्युक्तेः । योऽपि भाव एवेति बोध्यम् ॥
ननु धातुत्वे विभक्त्यनुपपत्तिरेव कुतो न शङ्कितेत्यत आह

यच्छब्द इति ॥ (कै)

अनाप इत्येवमिति (भा)

सामानाधिकरण्यम् । किं करोति पचति । किं करिष्यति पश्यति ।
किमकार्षीत् अपाचौदिति ॥ तत्र । क्रियावचन उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेधः ।
वा । क्रियावचने धातावुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचति प्रपचति ॥
किं पुनः कारणं प्राप्नोति । सङ्घातेनार्थगतेः । वा । सङ्घातेन ह्यर्थो गम्यते

कार्यत्वदर्शनादर्थस्य नियामकत्वाभावात् ॥ क्रियावचन इति । भा । एवं
सति समानशब्दानां प्रतिषेधो न वक्तव्यः नापि परिभाषाग्रहणम् । न
हि श्लेषशब्दसमुदायः क्रियावाचौ । का पुनरिति । भा । इत्यथतिरेकेण
तस्याः सत्तामसंभावयतः प्रश्नः । ईहेति । भा । ईहाचेष्टाशब्दयोरन्यत्र-
व्यापारविशेषवचनेऽपि इह व्यापारमात्रवचनत्वं बोद्धव्यम् । कस्यचित्

र्येषाम् इति षड्ब्रीहिः वा इत्यस्यादय इति तत्पुरुषः । तयोरेकाग्र्ये खर-
भिन्नानामिति षड्ब्रीहिश्लेषः । भूवो वादय इति षष्ठौतत्पुरुषः । वाच्यवाचक-
भावश्च वक्ष्यर्थः । “द्विर्वचनेऽचि” (१। १। ५६) इति वक्तव्याद्युत्थादिना वा

भाष्ये । अत एव क्लः अः इत्यादिषिद्धिरिति भावः ॥ न च
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया टावन्तस्य न धातुसंज्ञेति वाच्यम् ।
“सकारजः षकारश्चेर्षाद्वर्गस्तवर्गजः” इत्यभियुक्तोक्तेर्भूवादिसूत्रे
तत्परिभाषाप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वादित्याहुः ॥ भाष्ये

तच्चानर्थक्यग्रहणं न करिष्यते इति । (भा)

एवं चानर्थकेष्वप्राप्तविध्यर्थं तत् ॥

चादिषु अधातुरिति । (कै)

बाधकबाधनार्थमपीति भावः ॥

नन्विति । (कै)

पठित सारूप्यस्यैव संज्ञाप्रयोजकत्वादिति भावः ॥

सप्रकृतिकेन सप्रत्ययकेन सोपसर्गेण च ॥ अस्ति भवति विद्यतीनां
धातुत्वम् । वा । अस्ति भवति विद्यतीनां धातुसंज्ञा वक्तव्या । यथा हि
भवता करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं निदर्शितं न तथाख्यादीनां
निदर्श्यते । न हि भवति किं करोति अस्तीति ॥ प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्

केनचिच्छब्देनसोऽर्थः प्रसिद्धः इत्यनेकपर्यायोपादानम् । सर्वथेति । भा ।
यावद् अथव्यतिरेकेण क्रियासङ्गावे प्रमाणं नोक्तं तावत् पर्यायोपादान-
मात्रेण तस्याः सारूपं न निश्चीयते इत्यर्थः । अर्थजातमिति । भा । अथ
सारूप्यमित्यर्थः ॥ अशक्येति । भा । आख्यातपदवाच्या पूर्वापरौभूतावयवा

उभयलाभः । सर्वथापि क्रियावाचिनोभादय एव धातव इति स्थितम् । का
पुनः क्रिया । उच्यते । करोत्यर्थभूता उत्पादनापरपर्याया उत्पत्त्यनुकूल-
व्यापाररूपा भावनैव क्रिया । तथा हि । अभावतो गगणादेरक्रियमाणं तथा
भवतश्च घटादेः क्रियमाणतया भवत्यर्थकर्तुः करोति कर्मत्वम् । तथा च ।

नैष इति । (कै)

कार्यार्थत्वात् संज्ञायाः प्रयोगे (नुशब्दाऽ) ऽधारोपेण संज्ञा-
प्रवृत्तिर्न तु णावस्थायां न शब्दसंज्ञार्थमेव णु पाठ इति प्रयोगस्य
पठितबुद्धारोपेण संज्ञा प्रवृत्त्या तत्संज्ञरूपेति प्रसङ्गापादानं युक्तं
“णो नः” (६ । १ । ६५) इत्यादौ तु धात्वादेरित्यस्य भावि-
संज्ञा परत्वान्न दोषः इति भावः ॥ अयं कु प्रत्ययः “कैश्चिद्”
इति भूवादय इत्यत्र “नाश्रीयते” इत्यर्थः ॥

अथवेति । (कै)

अयमभ्युच्चयः प्रागुक्तरीत्या सामञ्जस्यात् । किं चैवं श्रुयहणेऽस्य
ज्ञापकत्वपरभाष्यासंगतिः । चसू इत्यादावुवङापत्तिस्त्ववर्णान्त-
धात्वन्ताङ्गस्य इत्यर्थमभिप्रेत्य बोध्या ॥ भाष्ये

१ कार्यार्थत्वात् संज्ञायाः प्रयोगे नु शब्दावस्थायामेव संज्ञाप्रवृत्तिर्न
तु णावस्थायां नु शब्दसंज्ञार्थमेव — — इति क पुस्तके ।

२ स्त्ववर्णान्तधात्वन्ताङ्गस्य । क ॥

प्रकृत्यन्तरेषु । प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात् प्रकृत्यन्तरेषु मन्यामहे धातुरेव
क्रियामाहेति । पचति पठति । प्रकृत्यर्थोऽन्यस्यान्यस्य प्रत्ययार्थः स एव ॥

साध्यमानावस्थाभूतभविष्यदूर्तमानसदसदनेकावयवसमूहरूपा सदस्तुविष-
येन्द्रियग्राह्या न भवतीत्यर्थः । पिण्डीभूतेति । भा । यथा परमाणवः पिण्डी-
भूता उपलभ्यन्ते न केवला एवं पिण्डीभावाभावात् क्रिया न प्रत्यक्षेत्यर्थः ॥

करोत्यर्थकर्तुर्भविष्यत्प्रयोजकतया भवतेत्यन्वयार्थाप्रयोजकत्वापारे णिजुत्पद्य-
मानः करोत्यर्थमवलम्बते । उक्तं च,—

अस्य तर्हि दिव् शब्दस्येति । (भा)

अव्युत्पन्नप्रातिपदिकस्येत्यर्थः ॥ ननु अत्रापि धातुत्वात् कथं प्राति-
पदिकत्वमत आह

अचेति । (कै)

कृद्गुणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणादिति भावः ॥

नवै अचेति (भा)

भाष्यं पुनरुक्तमतो वाक्यभेदेन योजयति

शिष्टेति । (कै)

अत्र शिष्टाप्रयोगादेवौत्ताप्रवृत्तौ स्वर्गार्थकदिव्शब्दार्थमेवेदं स
चेद्भातुत्वादप्रातिपदिकं व्यर्थमेव तदिति ज्ञापकत्वमिति भावः ॥

इतर इति । (कै)

अप्रयोगस्य लक्षणैकचतुष्कैर्दुर्ज्ञेयतया चारितार्थसम्भावना सत्वा-
दिति भावः । यद्यपीष्टं न सिध्यति तथाप्यनिष्टप्राप्त्यर्थमेव शास्त्रं
स्यात् । तथा च विपरीत एवेष्टानिष्टविभागः स्यात् इति भाष्यार्थः ॥

ज्ञापकवाद्याह

धातोश्चार्थभेदात् प्रत्ययान्तरेषु । धातोश्चार्थभेदात् प्रत्ययान्तरेषु मन्या-
महे धातुरेव क्रियामाहेति । यक्ता पचनम् पाक इति । प्रत्ययार्थोऽन्यश्चा-

गर्भो निर्लुठित इति । भा । यथा कुक्षिस्थो गर्भोऽप्रत्यक्षस्तथा क्रिये-
त्यर्थः । अथवा यथा निर्लुठितो निर्गतः कुक्षेर्गर्भः । प्रत्यक्षो नैवं क्रियेति

करोति क्रियमानेन न कश्चित्कर्मणा विना ।

भवत्यर्थस्य कर्त्ता च करोतेः कर्मजायते ॥ १ ॥

एवं तर्हीति ॥ (भा)

तत् खण्डनवाङ्माह

एवमपीति ॥ (भा)

“नास्ति” इत्यस्य सुपर इत्यादि तदाह

अधातुरिति । (कै)

तदेवं समानशब्दातिप्रसङ्गः स्थितः । अत एव

परिमाणग्रहणं चेति (भा)

चकारसङ्घर्षे भगवता न व्याख्यातः ॥ अवधेः संज्ञायां ऊकारादेरेव

सा स्यात् न भू इत्यादेरत आह

अवधिमानिति । (कै)

इदं च इत्यपदेन भाष्ये ध्वनितमिति भावः ॥

अभियुक्तैरिति । (कै)

भीमसेनेनेत्येतिह्यम् । तत्रैव हेतुमाह

अनेकार्थत्वेति । (कै)

न्यच्च भवति प्रकृत्यर्थः स एव ॥ कथं पुनर्ज्ञायतेऽयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति । सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यम् । वा । अन्वयाच्च व्यतिरेकाच्च । कोऽसा-

वैधर्म्येण दृष्टान्तः ॥ सासाविति । भा । या पूर्वमुक्ता सासावनुमानेन प्रतीयत इत्यर्थः । कोऽसाविति । भा । यो भावे ल्युट् स नपुंसकः । अन्यत्र त्वभिधेयवशादनियतलिङ्गः । अथवा मन्यतेर्घञनुमान इति रूपम् ।

करोत्यर्थस्य यः कर्त्ता भवितुः स प्रयोजकः ।

भविता तमपेक्षया प्रयोज्यत्वं प्रपद्यते ॥ २ ॥

अर्थनिर्देशस्य व्यभिचारित्वेनाप्रयोजकत्वाद्भवस्थापकत्वाभावेन
परिमाणग्रहणमपि कार्यमिति भावः ॥

क्रियेतेति (भा)

खिड्बोधितेऽस्य लक्षणस्य सम्भावनीयत्वे हेतुमाह

एवमिति ॥ (कै)

न हीति । (कै)

अवयवानां वाचकत्वेऽपि दशदाडिमादिवत् समुदायोऽनर्थक
इति भावः ॥ शब्दानुशासनप्रवृत्तानामर्थविवेचने का प्रसक्तिरत आह

द्रव्येति ॥ (कै)

असम्भावयत इति । (कै)

अप्रत्यक्षत्वादिति भावः । प्रकृतलक्षणेनापि द्रव्यवाचिनां धातु-
त्वानिवृत्तेः समानशब्दातिप्रसङ्गस्तदवस्थ इति भावः ॥

अन्यत्रेति । (कै)

वन्वयो व्यतिरेको वा । इह पचति इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पचशब्दस्य-
कारान्तोऽति शब्दस्य प्रत्ययः । अर्थोऽपि कश्चिद्भूयते विक्रित्तिः कर्तृत्वमेकत्वं
च । पठतोत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयौ । पच्

यस्मिन् सन्निहिते इति । भा । यस्मिन् वस्तुनि सन्निहिते सति पचतौत्येतत्
प्रयुज्यते नासति सा क्रिया । क्वचित्तु यस्मिन् साधने सन्निहिते इति
पाठः । तत्रायमर्थः । यस्मिन् सन्निहिते सति पचतौत्येतत् साधनविषये

प्रयोज्यकर्तृकैकान्त्यापारप्रतिपादकाः ।

गणन्ता एव प्रयुज्यन्ते तत्प्रयोजककर्मसु ॥ ३ ॥

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १। ३। १।)

‘मानसव्याप्यार इच्छारूप ईहा । इच्छाकाङ्क्षसृहेहादृडिति
कोशात्कायपरिस्पन्दश्चेष्टा ॥

ईहेति । (कै)

“समानमौहमानानाम्” इति भाष्यप्रयोगाद् ईह चेष्टाया-
मित्यर्थनिर्देशाच्चेति भावः ॥ नन्वेकपर्यायेणार्थस्य व्याख्यानसम्भवात्
पर्यायान्तरोपादानमनर्थकमत आह

कस्य चिदिति ॥ (कै)

“सर्वथा” इत्यादिभाष्यमुपहासपरं स किं शब्दैर्याकरोषीति
वा उत शब्दान् व्याकरोषीति । नाद्यः शब्दैरेव यतो व्याख्यानं
नाच्चिनि कोशा (चा । क) दिभिर्नान्तः प्रयुक्तशब्दस्याप्रसिद्धत्वे
व्याख्येयत्वादत आह

यावदिति । (कै)

क्रियापदार्थप्रश्ने इदं युक्तं न तु क्रियापदार्थो नातिरिक्तो

१ “मानस” इत्यारभ्य “ईहेति” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

शब्दो ह्रीयते पठ् शब्द उपजायतेऽतिशब्दोऽन्वयी । अर्थोऽपि
कश्चिद्ध्रीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । विक्लित्तिर्ह्रीयते पठिक्रियो-
पजायते कर्तृत्वं चैकत्वं चान्वयि । ते मन्यामहे यः शब्दो ह्रीयते

भवतीति । स्यादेतत् । मृगदृष्टिर्काविषयजनज्ञानवत् पचतीत्येतदसत्य-
विषयमेव ज्ञानमित्याशङ्क्याह । अथवेति । भा । देशान्तरप्राप्तिजनक्षणेन
कार्येणावाधितेन क्रियाख्यां कारणमनुमीयत इत्यर्थः ॥ ननु प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ

तेन भूतिषु कर्तृत्वं प्रतिपन्नस्य वस्तुनः ।

प्रयोजकक्रियामाहुर्भाविनां भावनाविदः ॥ ४ ॥

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

(अ. १ । पा. ३ । व्या. १)

द्रव्यादिति प्रश्ने तच्च हि द्रव्यव्यतिरेक एव साधनीय इति उपपन्नः
इति भावः । स्वरूपं द्रव्यव्यतिरेकः शब्देरेव शब्दान् व्याकरोतीति
भाष्याच्चरार्थः ॥ समूहार्थकजातशब्दस्य प्रकृते ऽन्वयादाह

अर्थेति । (कै)

अत्रेदं तत्त्वम् । कारकं न क्रिया तस्यां कारकानन्वयापत्तेः
कारकाणां मिथः सम्बन्धयोग्यत्वात् । तस्मात् द्रव्यातिरिक्तक्रिया
षिद्धः । सर्वथेत्युपपन्नः कारकातिरिक्तक्रिया प्रत्यक्षेणोपलभ्यते
इत्येवं परो वाच्यः सचेष्ट एवेतिगूढाभिसन्धिप्रत्युपपन्नपरं “क्रिया-
नाम” इत्यादि भाष्यम् ॥

‘अत्यन्तापरदृष्टेति । (भा)

१ “अत्यन्तापरिदृष्टेति” पाठ उपलब्धभाष्यपुस्तकेष्वस्ति । परं विवरणे
अत्यन्तापरदृष्टेति पाठोऽस्ति ॥ परोक्षे लिट् (३ । २ । ११५) इति
सूत्रस्यभाष्येऽपि एवं दृश्यते । तद्यथा । “क्रियानामेयम् अत्यन्ता-
परिदृष्टानुमानगम्याश्रया पिण्डीभूता निदर्शयितुं यथा गर्भो
निर्लुठितः” ॥

तस्यासावर्थो योऽर्थो ह्रियते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थो
उपजायते यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी । विषम उप-

सम्बन्धग्रहणाभावात् कथं क्रियाविषयमनुमानं प्रवर्त्तते । नैव दोषः ।
धातुवाच्यस्य समूहस्य युगपदसन्निधानादप्रत्यक्षत्वेऽप्येकैकस्य तु क्षणस्य
प्रत्यक्षत्वे बुद्ध्या तान् क्षणान् संकलय्य पचतीति प्रयुज्यते । यदाप्येकस्मिन्

सा च सकलधातूनां वाच्या । अत एव किं करोतीति प्रश्ने पचति
पठति इत्याद्युत्तरं सङ्गच्छते । न चासौ मौमांसकोक्तरीत्या प्रत्ययवाचे-

परेण प्रमाणेन प्रत्यक्षेणात्यन्तमवयवशः समूहरूपेण चादृष्टेत्यर्थः ॥

तत्र निर्दर्शनस्याग्रकथने हेतुमाह

आख्यातेति ॥ (कै)

तत्राप्रात्यक्षले हेतुरनेकावयवरूपत्वं तच्च घटादिषु व्यभिचरित-
मतः

सदसदिति । (कै)

तदुपपादकं भूतेत्यादिसमूहव्यवहारो बुद्धिकृतो विकल्परूप
एव न वास्तव इति बोद्धम् ॥ नन्वतीतप्रयोगे सर्वेषामतीतत्वात्
भविष्यति सर्वेषां भावित्वाच्च कथं सर्वत्र वैरूप्यमत आह

'पूर्वापरौभूतेति ॥ (कै)

तत्त्वे बीजमाह

साध्यमानेति । (कै)

वर्त्तमानविषयेऽपि तत्त्वमेवमुपपाद्यम् । तथा हि वर्त्तमानत्वं
प्रारब्धपरिसमाप्तत्वम् ॥ नन्वेकत्र क्षणे तत्त्वं सम्भवति तस्मादारब्धत्व-

१ पूर्वापरभूतेति पाठो विवरणे ऽस्ति ॥

न्यासः । वहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा । इन्द्रः शत्रुः पुरुङ्गवः
पुरन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुम्भल इति । एकस्य शब्दो बहुर्थः । तद्यथा । अक्षाः

क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदा तत्र समूहरूपारोपणम् । शब्दशक्तिस्वभावा-
च्चैकः क्षणो नैव धातुवाच्यः । किं करोति पचतीति । सामान्यविशेषभावेन

वास्तामिति वाच्यम् । भोक्तव्यमित्यादावाख्यातं विनापि तत्पतीतेः । तथाच
तत्रापि कारकापेक्षा वृक्षते । अस्ति च तत्रापि करोति सामानाधिक-

(भूवादयो घातवः । १। ३। १।)

(अ. १। पा. ३। आ. १)

मतीतक्षणमादाय । असमाप्तत्वं तु भविष्यत्क्षणमादाय इत्येव
समर्थणीयं क्षणा एव च क्रियाधारा इति न च तत्तत्कालसम्बन्ध
एव वर्तमानत्वमिति वाच्यम् एवं हि परं प्रति “पश्य मृगो
धावति” इति शब्दप्रयोगानुपपत्तेः । न हि स्वज्ञानप्रभृतिपर-
ज्ञानपर्यन्तम् एकः क्षणोऽस्ति समूहरूपत्वे तु अवयवान्तरावच्छेदेन
स्नानुभूतां वर्तमानताम् अवयवान्तरावच्छेदेन ‘परं’ बोधयितुं
तदुपपत्तेः । विज्ञाद्विषयं प्रविशति सर्वं किञ्चिदवच्छेदेन सर्वमनु-
भवतोऽवयवान्तरावच्छेदेन तं दर्शयितुं सूत्र्यं पश्येति प्रयोगवत् ॥

सदस्त्विति । (कै)

सदस्त्विति विषयाणि येषाम् इन्द्रियाणां तत् ग्राह्या नेत्यर्थः ॥
ननु यदि पिण्डीभूता क्रिया कुतो निदर्शयितुं न शक्येत्यत आह
यथेति । (कै)

पिण्डीभूता इति । (कै)

१ ‘परम्’ इत्यारभ्य ‘तम्’ इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

पादाः माषा इति । अतः किं न साधूयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति । नापि
ब्रूमोऽर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णितार्थवत्तान्वययतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत
एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थो ब्रूयात्

सामानाधिकरण्यात् क्रियाविशेषवचनाः पचादयः प्रतीयन्त इत्यर्थः । यदा
तु किं करोतीति पृष्टे न करोत्यास्त एव केवलमिति प्रतिवचनं तदा

रणम् । किं कर्तव्यम् । भोक्तव्यम् । किं कृतवान् । भुक्तवान् इति । किञ्च ।
भावयति घटमितिवत्त्वन्मते भवति घटमित्यपि स्यात् । तुल्यार्थत्वात् । दृष्टान्तं

कार्यात्मना स्थिता इत्यर्थः ॥ अनेन दृष्टान्तेन परमाणुवदवयव-
क्रियाणामप्यप्रत्यक्षत्वं सूचितम् ॥

कुक्षिस्थ इति । (कै)

आद्येऽनिर्लुठित इति हेदः । द्वितीये निर्लुठित इति हेदो
निष्क्रान्त इति च तदर्थं इति भेदः ॥ अत्यन्तापरदृष्टत्वेन अवयव-
रूपेणाप्यप्रत्यक्षत्वं तदवयवानां क्षणरूपत्वात् “पक्ष धावती”ति
तदनुमायकफलपरमेव । एतेन क्रियानुमेयैवेत्युक्तं भवति । “वर्त्तमाने
क्षड्” (३। ९। १९३) इति सूत्रस्य भाष्यस्वरसोऽप्येवमेव ॥

या पूर्वमिति । (कै)

अदः शब्द इदमर्थं इति न पौनरुक्त्यमिति भावः । तच्छब्दा-
व्यवहितोत्तरवर्त्ती अदस्शब्दः प्रसिद्धार्थक इत्यन्ये ॥ ननु कुडन्तले
नपुंसकत्वं स्यादत आह

प्रत्यय एव वा । सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्य शब्दाश्च नान्तरेण
प्रकरणं विशेषणं वा विशेषेणैववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतः पक्षतीत्युक्ते

व्यापारमात्रस्यावश्यं भावित्वाद् व्यापारविशेषविषयः । प्रतिवचनं तु विशेषणि-
राकरणेनेति बोद्धव्यम् । सङ्घातेनेति । भा । सङ्घातस्यैव प्रयोगादर्थवत्त्वम् ।
केवलाणां तु धातूनामप्रयोदानर्थक्यम् । अतिशब्दश्चेति । भा । यद्यप्ययं

कर्तुः कुम्भकारस्य व्यापारं शिजाचष्टे दार्ष्टान्तिके त्वाख्यातप्रत्ययः ॥ ननु
प्रयोजकव्यापारविशेषः । कर्तृव्यापारत्वाख्यातार्थं इति वैषम्यमिति चेत् ।
कारकचक्रप्रयोक्तुः कर्तृत्वे घटस्यातथात्वात् । यदि तु,—

“धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यत”

यो भाव इति । (कै)

तथा करणे व्युत्ति भावः ॥

अथवेति । (कै)

प्रौढ्या ॥ नन्वनुमायकलिङ्गप्रश्ने कारकसमवधानकाशिकपक्ष-
त्यादिव्यवहारव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वरूपं लक्षणमुक्तं
न तु लिङ्गमित्यतस्तदपि सूचितमित्याह

यस्मिन्निति । (भा)

इतरभेदसाधने लक्षणस्यैव लिङ्गत्वेऽपि लिङ्गान्तरसूचनमिदं
विमतं कारकेभ्यो भिद्यते बाधकाभावे कारकावसत्ताकाखे व्यवह्रियमा-
णत्वाद्बाधकाभावे यद्यत्कालेन व्यवह्रियते तत् ततो भिद्यत इति
प्रयोगः ॥ ननु “यस्मिन् साधन” इति पाठे यत्तज्ज्ञां कारकस्यैव
क्रियात्वं प्रतीयते तच्च विरुद्धमत आह

१ “यस्मिन् साधने सन्निहिते” इति पाठो दाक्षिणात्यभाष्यपुस्तके-
ष्वस्ति । “यस्मिन् सन्निहिते” इति पाठः काशीस्थभाष्यपुस्तकेष्वस्ति ॥

समावतः कस्मिंश्चिद्विशेषे पचतिशब्दो वर्त्तते ऽतो मन्यामहे नेमे सामान्य-
शब्दा इति । न चेत् सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्त्तते प्रत्ययः

प्रत्ययसमुदायस्तथापि प्रकृतिभागावबोधपरत्वात् प्रत्ययभागपर्यालोचनेना-
दरादेवमुक्तम् ॥ अथवा पूर्वार्थैः कैश्चिदतिः प्रत्ययत्वेन कल्पित इति
तदपेक्षयैतदुक्तम् । किं न साधोय इति । भा । यदा प्रकृतिरेव क्रियां

इति भर्तृहरिप्रतिपादितरीत्या प्राधान्येन धातूपात्तव्यापारत्वरूपं
कर्त्तृत्वं तवापि सम्मतं कस्तर्हि इदानीमाख्यातार्थः । व्यापारस्य धातुनैवा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३४७

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

यस्मिन्निति ॥ (कै)

मृगेति । (कै)

ज्ञानं वस्तु सत्तासाधकम् असतोऽपि शशशृङ्गादेः शब्दज्ञानदर्श-
नादिति भावः ॥

देशान्तरेति । (कै)

संयोगजभिन्नः संयोगः क्रियाजन्यः कारकजन्यत्वे सति जन्य-
त्वादिति प्रयोगः संयोगस्य क्रियाफलमात्रोपलक्षकत्वं बोध्यम् ।
फलानुमेया क्रियेति तात्पर्यम् । एतेन पक्षत्यादिष्वस्य हेतोरसम्भव
इत्यपास्तम् ॥

सम्बन्धग्रहणेति । (कै)

फलव्यापारयोर्जन्यजनकभावग्रहे सति हि कार्येण कारणानु-
मानं स्यात् स एव तु दुर्घटोऽप्रत्यक्षत्वादिति भावः ॥

एकैकस्येति । (कै)

अधिअयणादेरित्यर्थः ॥

प्रत्ययार्थे ॥ क्रियाविशेषक उपसर्गः । वा । भवतीति क्रिया गम्यते तां
प्रो विशिनष्टि ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र धातुसप्तसर्गं व्यभिचरति

साधनं चाह तदा सिद्धमेव प्रकृतेः क्रियावाचित्वम् । अधिरूपरिभाव इति ।
भा । ततश्चाधीत इत्यस्य विशिष्टार्थयुक्तानां शब्दानां पठनं विधिपूर्वकं वा
करोतीत्यर्थः । अध्येतीत्यत्र विशिष्टं स्मरणरूपं ज्ञानं धात्वर्थः । प्रोऽय-

मिहितत्वात् । अपि च । धातोः सकर्मकाकर्मकत्वविभाग उच्यते ।
“अकर्मकाश्च” (१ । ३ । २६) इत्यादिसूत्राणि च विवक्ष्येरन् । ननु सिद्धा-

‘प्रत्यक्षत्वेनेति । (कै)

पश्य मृगो धावतीति प्रत्ययादित्यर्थः ॥

‘बुद्ध्या सकृत्संख्येति । (कै)

स्यत्या विषयीकृत्येत्यर्थः । उपस्थिते च सम्बन्धग्रहो न प्रत्यक्षेणोप-
स्थित एवेति नियम इति भावः ॥ एवं सम्बन्धग्रहे सति कार्येण
तामनुमाद्य पश्यतीति प्रयुज्यते इति तात्पर्यम् । इदं च योगि-
प्रयोगविषयं तेषामेवावयवक्रिया प्रत्यक्षात् अस्माकं तद्व्यवहारपरम्प-
रया सर्वथाविकल्पात्मक एव प्रयोगः क्रियापदानामिति बोध्यम् ।
एतच्च “वर्त्तमाने लट्” (३।१।१२३) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनि-
तम् ॥ ननु समूहस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि एकक्षणस्य प्रत्यक्षत्वसम्भवात् क्रिया-
भावे आनुमानिकत्वकथनमयुक्तमित्याशङ्क्यपरिहरति

यदापीति । (कै)

१ “प्रत्यक्षत्वे” इति पाठ उपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

२ “बुद्ध्या तान् क्षणान् सकृत्संख्ये” इत्युपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

यत्र न खलु तं व्यभिचरति तत्र कथम् । अध्येति अधीत इति । यद्यप्यत्र
धातुरपसर्गं न व्यभिचरत्युपसर्गस्य धातुं व्यभिचरति । ते मन्यामहे

मिति । भा । अन्यत्रापि प्रयोगात् । ततश्चान्यत्रास्य योऽर्थो द्योतः स एवे-
हापीत्यनुमीयते । अनेकार्थत्वाद्भातूनां तिष्ठतिरेव गतिवाचीति निर्णयः ।
भाववचन इति । भा । भावशब्दक्रियामात्र वाची । यथा “यस्य च भावेन”

नेऽपि क्रियायाः कर्मापेक्षा नि मात् कथमकर्मकतामिति चेत् न । पक्ष-
भाष्यारयोः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्याम् सकर्मकाकर्मकविभागस्य

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

तथा च तस्य व्यवहाराविषयत्वाद्भवहारविषया'सर्वानुमेयैवेति
भाष्यतात्पर्यमिति भावः ॥ ननु तदारोपेऽपि वस्तुत एकस्यैव
चणस्य क्रियात्वेन तत्र प्रत्यक्षत्वं व्यवहारविषयत्वं च दुर्वारमत आह
शब्दशक्तीति ॥ (कै)

एकः क्षण इति । (कै)

अनारोपितसमूहस्य एकः क्षण इत्यर्थः । परे तु 'अधिश्रयणा-
दिरूपानेकक्षणात्मकस्तस्यापि हस्तप्रसारणपात्रादानपुष्पीसंयोजनादयो
व्यवहारः सन्धेवेति सोऽपि समूहस्वरूप एव । यस्तु तेषामप्यवयवः
परमाणुप्रस्थः स तु शब्दशक्तिसंभावान्नैव वाच्यो नापि प्रत्यक्षः ।
अनुमानं त्वेवम् । उत्तरदेशसंयोगादिकलं कारणजन्यं कार्यत्वा-
दिति । तच्च कारणं प्रसिद्धातिरेकि इत्यबाधवत्त्वात् क्रियारूपमेव
सिध्यतीति भाष्यतात्पर्यमित्याहुः ॥ नन्वेकार्थबोधकत्वं सामाना-
धिकरण्यं न प्रकृतेऽत आह

१ विषयात् । इ । २ अधिश्रयणादिरूपनैकक्षणात्मकः । इ । क ।

य एवास्याधेरण्यार्थः स इहापीति । कः पुनरन्यत्राधेरर्थः । अधिरूपपरि-
भावे वर्तते ॥ इह तर्हि अक्षमर्थान्तरं गम्यते । तिष्ठति प्रतिष्ठत इति ।

(२ । ३ । ३७) इति भावे चण् इति च । तेन पचादौनामपि धातुसंज्ञा
सिध्यति । अस्तिभवतिविद्यतीनामपि भावरूपार्थाभिधायित्वात् । भवति
पचतीति । भा । आत्मभरणवचनो भवतिः । तच्चात्मभरणं विरजैकार्यसमवायैः

वक्ष्यमाणात्वात् । किञ् च । "ज्योतिष्ठोम याजो" इत्यादौ "करणे यजः"
(३ । २ । ८५) इति णिनिरस्मत्पक्षे सङ्गच्छते । धातुत्वेन धातूपात्तां

सामान्येति । (कै)

तथा च धातुलक्षणे क्रियातद्ध्याप्यान्यतरवचनत्वं विवक्षितमिति न दोषः । यद्यपि करोतिर्गन्धनावच्चेपणादिष्वपि वर्तते । तथापि कारकव्यापार एव तदर्थः प्रसिद्ध इति भावः । तत्र यो व्यापार-सामान्यवाचीतद्विशेषाः पचादयः किं करोति इत्यस्य च यत्करोति तत् किम् इति व्यापारविशेषविषयप्रश्नोऽर्थः । एवं च यन्निष्ठतया प्रश्नविषयक्रियायाः करोति शब्दवाच्या या प्रतीतिः तन्निष्ठतयैवोत्तरभूतपचतिशब्दवाच्यक्रियायाः प्रतीतिरिति तयोः सामानाधिकरण्यं तत्र क्रिया प्रश्नजनकजिज्ञासायास्तद्विषयोत्तरेणैव विरामादेशां क्रियावाचित्वमिति भावः ॥ नन्वेवं येनासौ(पनसो । क) वृच इति वत् पचति करोतीति सहप्रयोगापत्तिरिति चेन्न केवलस्य धातोः प्रयोगाभावेन तिङ्प्रयोगे तदर्थपौनरुक्त्यभीत्या तथा प्रयोगाभावात् यत्र तु नेदृशं बाधकं तत्रैधांचकारेत्यादि-प्रयुज्यते एवेति दिक् ॥

यदात्विति । (कै)

असि(सेः)रपि क्रियाविशेषत्वम् । अत एव गमनासनशयनसंश्र-

तिस्रस्तौति व्रजिक्रियाया निवृत्तिः प्रतिस्रुत इति व्रजिक्रिया गम्यते । ते मन्यामह उपसर्गहृतमेतद्येनात्र व्रजिक्रिया गम्यत इति । प्रोऽयं पाकत्वादभिरविरुद्धैकार्थसमवायम् । यथा शुक्लं रूपमिति शुक्ले गुणं शुक्लत्वं रूपत्वं चास्तीति शुक्लादयो रूपवचनाः । एवं चादयो भाववचना इत्यर्थः । कः पुनरिति । भा । यदि क्रियैव भावस्तदा पक्षान्तरोपादान-भावनां प्रति यजित्वेन तदुपात्तस्यांशान्तरस्य करणत्वात् । पश्चादयो हि धातुत्वेन भावनामाहुः । विज्ञान्याद्यंशान्तरे तु पक्षत्वादिना प्रातिखिकरू-

(अ. १। पा. ३। व्या. १)

(भूवादयो धातवः । १। ३। १ ।)

यात् प्रश्ने आस्ते इति 'वचनमिति बोध्यम् ॥ पाठनिरपेक्षमिदं
लक्ष्यमिति शङ्कते भाष्ये

तच्चेति ॥ (भा)

ननूपसर्गस्य धात्वर्थविशेषकत्वात् प्रत्ययस्य कर्त्तर्यमेकत्वाच्च प्राप्त्य-
भावेन प्रतिषेधानुपपत्तिरत आह भाष्ये

संघातेनार्थगतेरिति । (भा)

बोद्धेति शेषः ॥ तद्भाष्ये

संघातस्येति । (कै)

उपसर्गप्रत्ययोरित्यस्य तद्विशिष्टयोरित्यर्थ इति भावः ॥

अर्थवत्त्वमिति । (कै)

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति भावः ॥ भाष्ये

यथा ह्येत्यादि (भा)

१ प्रतिवचनमिति । क ॥

दृष्टापचार आदिकर्मणि वर्त्तते । न चेदं नास्ति* वङ्गर्था अपि धातवो
भवन्तीति । तद्यथा । वपिः प्रकिरणे दृष्टशब्देने चापि वर्त्तते । केशशब्दश्च

मनर्थकमथान्यस्तदाऽव्याप्तिरिति प्रश्नः । स्वपदार्थ इति । भा । स्वयङ्गमुप-
चरितार्थनिवृत्त्यर्थं गौणोऽपि पदार्थो भवति न तु खो व्यभिचारात् । पद-

पेयाजः । तच्चांशान्तरभावतां प्रति प्रायेण भाव्यतया सम्बध्यते । “ज्योति-
ष्टोमयाजौ”त्याद्यौ तु कर्णतया ज्योतिष्टोमाख्येन जागेन स्वर्गं यावित-

* “वङ्गर्था अपि धातवो भवन्तीति” इत्यारभ्य “स्थापयेति गम्यते” इत्यन्तम्
“आदेश उपदेशेऽगिति” (१। १। ४५) इति सूत्रव्याख्यानावसरे भगवता पुनरप्युक्तम् ॥

प्रागुक्तकरोति सामानाधिकरण्यरूपक्रियावाचित्वविज्ञाभावात्तदभाव
इति भावः ॥ अतिव्याप्तिनिराकरोति भाष्ये

प्रत्ययार्थस्येति ॥ (भा)

अव्यतिरेकः । (भा)

अभेदः ॥

प्रकृत्यन्तरेषु । (भा)

भिन्नार्थकेषु ॥ प्रत्ययस्याप्यवापोद्धारं दर्शयति

धातोश्चेति ॥ (कै)

अन्यश्चेति । (भा)

लिङ्गभेदादित्यर्थः ॥ “अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्” (सिद्धं त्वन्वय-
व्यतिरेकाभ्याम् । एतत् सूत्रस्थवार्त्तिकम्) इति वार्त्तिकेन धातो-
रेव क्रियावाचित्वं कान्त्यनिकमिति प्रतिपाद्यते । इतः उत्तरभाष्यं

१ दाक्षिणात्यभाष्यपुस्तके “अर्थवत्” (१।२।४५) सूत्रे “भूवादि” (१।३।१)
सूत्रे च “सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम्” इति वार्त्तिकस्वरूपमस्ति । मध्य-
देशीयभाष्यपुस्तके विवरणे च “अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्” इत्येवमस्ति ।

वपतीति । ईडिः स्तुति चोदनायां चासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्त्तते ।
“अग्निर्वा इतो दृष्टिमौद्रे मरुतोऽमुतश्चावयन्ति” इति । करोतिरभूत-

ग्रहणं प्रकरणाद्यनपेक्षत्वप्रतिपादनार्थम् । भवनं भाव इति विग्रह-
कर्तृसाधननिवृत्त्यर्थः । भेद इति । भा । विनाशोऽप्यभेदश्चेदस्य घटरज्ज्वादे-
स च भावविरोधीति भावः । सर्वान् पुरुषान् इति । भा । किं करोषि

वानित्यर्थप्रतीतेः । स्पष्टं चेदं णिनिविधौ हरदत्तग्रन्थे । एतेन अर्थः पचि-
रिति भाष्यं व्याख्यातम् । भट्टिस्माद्,

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १। ३। १।)

“न चेत्सामान्यशब्दाः” इत्याद्यन्तम् “अर्थवत्” (१।२।४५) सूत्रे व्याख्यातं तत एवावधार्यताम् ॥

प्रत्ययः प्रत्ययार्थे इति । (भा)

“प्रत्ययद्योत्यर्थः” इत्यर्थः । प्रातिपदिकविषये पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थतया “अर्थवत्” (१।२।४५) सूत्रस्य भाष्यस्यैव व्याख्येयत्वात् । तदेवं सप्रत्ययकेति व्याप्तिं निरस्य सोपसर्गतां निराकरोति भाष्ये

क्रियाविशेषक इति । (भा)

यथा अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् प्रत्ययार्थबोधकस्तथा ताभ्यामेव क्रियाविशेषद्योतक उपसर्गः क्रियावाचौधातुरेवेति भावः ॥

प्रोवीति । (भा)

पचेरुत्पृष्टक्रियापरत्वं द्योतयतीत्यर्थः ॥

१ “न चेत्” इत्यारभ्य “अवधार्यताम्” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ।

२ “इत्यर्थः” इति नास्ति इ पुस्तके ॥

पादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्त्तते । पृष्ठं कुरु । पादौ कुरु । उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चापि वर्त्तते । कटे कुरु । घटे कुरु । अश्मानमितः कुरु । स्थापयेति गम्यते । एवमिह्यापि तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियामाह

पचामि किं करोमि पचेत्यादौ विपरीतापि पुरुषानुवृत्तिः सर्वग्रहणेन विवक्षिता । भवतिः पुनरिति । भा । न हि भवति भविष्यति पच्यति अभूद् अपाक्षीद् भवतः पचतः भवन्ति पचन्तीति । का तद्धीति । भा ।

“विमव्यसेनां परमार्थकर्मा सेनापतींश्चापि पुरन्दरोऽथ ।

नियोजयामास स शत्रुसैन्ये करोतिरर्थेऽप्यिव सर्वधातुन्” ॥

यद्यपि तावदिति । (भा)

उपसर्गव्यभिचारिधातुस्थले तत्त्वामन्वादिति भावः ॥

यद्यप्यचेति । (भा)

धातोरुपसर्गव्यभिचारेऽपि उपसर्गस्य धातुव्यभिचारात् अन्यत्र
द्योत्यत्वेन निश्चितोऽर्थ एवेहाप्यधेरिति भावः ॥ नन्विदमयुक्तम्
“अधीते” इत्यादावुपरिभावाप्रतीतेरत आह

ततश्चेति । (कै)

उत्कर्षलक्षण उपरिभावेऽधेरर्थः । स च विशिष्टार्थयुक्तत्वरूपो-
विधिपूर्वकत्वरूपो वेति भावः ॥ केचित्तु अवगमपर्यन्तत्वरूप उत्कर्षा-
ऽधेरर्थ इत्याहुः ॥

‘विशिष्टस्मरणमिति । (कै)

निरन्तरत्वादिकं तत्रोत्कर्षः ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटे तु “विशिष्टं स्मरणरूपम्” इत्यस्ति ॥

तिष्ठतिरेव त्रिक्रियाया निवृत्तिम् ॥ अयं तर्हि दोषः । अस्ति भवति
विद्यतीनां धातुत्वमिति ॥ यदि पुनर्भावं वचनो धातुरित्येवं लक्षणं क्रियते ।
कथं पुनर्ज्ञायते भाववचनाः पचादय इति । यदेषां भवतिना सामानाधि-
क्यं सम्बन्ध इति प्रश्नः । एषैवेति । भा । या एषा त्वया पृष्टा सैषा
‘वर्ण्यमान स्वरूप इत्यर्थः । पचादय इति । भा । साध्यसाधनभावः सम्बन्धो
न तु सामान्यविशेषभाव इत्यर्थः । नन्वन्यत्रोक्तं तिष्ठतिर्हितो भावः क्रियया

ननु क्रियाया धात्वर्थत्वे पचतीत्यादौ एककर्तृका वर्तमाना पचि-
क्रिया इति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्यात् । प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य
विशेषणताया औपगवादौ कृतत्वादिति चेन्न । प्रत्ययार्थः प्रधानमिति

इह तर्हि व्यक्तमिति । (भा)

तत्र ब्रजिक्रियाया उपसर्गमाचार्यत्वे तिष्ठतेर्धातुत्वानापत्तिः ।

तिष्ठतिमाचस्य तु नार्थः । तस्य तच्चित्त्वर्थकत्वात् । विशिष्टस्य तदर्थकत्वे तु तस्यैव धातुत्वापत्तिरिति भावः ॥ समाधत्ते

प्रोयमिति । (भा)

नन्वेवमपि गतिनिवृत्तिवाचिनस्तिष्ठतेः कथं गतिवाचित्वमत

आह

अनेकार्थत्वादिति । (कै)

धातोः कश्चिदवश्यकत्वनानार्थत्वेनैव प्रकृतार्थनिर्वाहे प्रगब्ध-
स्थार्थकल्पने मानाभाव इति भावः ॥ लोकेऽपि प्रथमगमनकर्त्तर्यैव
प्रतिष्ठत इति प्रयुज्यत इति तात्पर्यम् तदाह भाष्ये

न चेदं नास्तीति ॥ (भा)

करणम् । भवति पचति । भवति पच्यति । भवत्यपाक्षीदिति ॥ कः पुन-
र्भावः भवतेः स्वपदार्थो भवनं भाव इति । यदि भवतेः स्वपदार्थो भवनं भावो
विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । मेदः क्लेदः । अन्यो हि भावोऽन्यो-

समवायं न गच्छति । नहि भवति पठति पचति इति । ततश्च तेनैतद्विरुध्यते ।
तत्राहुः । कर्त्तृकर्मभावेन क्रिया आख्यातवाच्यक्रियया सम्बध्यत एव । भवति
पचति पश्य मृगो धावतीति । करणादिभावेन तु न सम्बध्यते । तथा प्रयोगा-
दर्शनात् । भवेदपि भवेदिति । भा । एकस्याः क्रियायाः आत्मापेक्षः साध्य-
साधनभावो विरुद्ध इति भावः । कालमेदादिति । भा । स्वाभाविकमन्यत्वं

ह्युत्सर्गः स चेह त्यज्यते । “क्रियाप्रधानमाख्यातम्” इति स्मरणात् ।
पाचिका इत्यादौ स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वान्युपगमाच्च । प्रत्युततवैव पचतीत्या-
दावनुपपत्तिः । पचन्तं तं पश्य इत्यादौ श्रुतप्रानचोः कर्त्तृप्राधान्यस्य सर्वसम्भ-

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

प्रकिरणे इति । (भा)

माषान्वपतीत्यादौ ॥

'दृष्टिमीदृ इति । (भा)

प्रेरयतीत्यर्थः ॥ ननु “भाव वचन” इति न्यासे पचादिव्य-
व्याप्तिरत आह

क्रियामात्रेति । (कै)

धात्वर्थमात्रे इत्यर्थः । मात्रपदं कार्त्स्न्यं ॥ नन्वेवमप्यस्यादिव्य-
व्याप्तिरत आह

अस्ति भवति (भा)

इत्यादि । तस्मिन् सत्यागतः भवनं भाव इत्यादि प्रयोगात् ।
अस्यादिक्रिया भावपदेन गृह्यत इति भावः ॥ नन्वस्याद्यर्थस्यापि
क्रियात्वे किमपराद्धं पूर्वलक्षणेनेत्यत आह

१ शतपथब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ॥

ऽभावः । आतस्थान्यो भावोऽन्योऽभाव इति यो हि यस्य भावमिच्छन्ति
स न तस्याभावं यस्य चाभावं न तस्य भावम् ॥ पचादीनां च धातुसंज्ञा न
प्राप्नोति । यथा हि भवता क्रियावचने धातौ करोतिना पचादीनां सामा-

कालसाधनभेदेन व्यन्यते । एकस्येति । भा । अपि भवेदित्यत्र योभवतिस्तस्या-
रोग्यादिविशिष्टदेवदत्तादिकर्तृका सत्ता वर्त्तमानार्थस्तथाभूता हि सत्ता
प्रार्थते इति वर्त्तमानकालः प्रत्ययः सा तु सत्ता भवेदित्यस्याः सत्तायाः कर्त्तृत्वेन

ततया तिङ्त्वपि तथात्वापत्तेः । श्रजादीनां तिङाश्च लादेशत्वस्याविशिष्ट-
त्वात् । आदेशानां च स्थानिस्मारकत्वे स्थान्यर्थाभिधायित्वे वार्थैक्यमौघात् ।

भावरूपेति । (कै)

क्रियाशब्दः सपरिस्पन्दसाधनसाध्यार्थे रूढौ भावशब्दश्च सपरि-
स्पन्दापरिस्पन्दान्यतरसाधनसाध्ये इति भावः ॥ इतरे भवत्यर्थोऽस्य
भावशब्देन विवक्षित इत्याशयेन पृच्छति भाष्ये

कथं पुनरिति ॥ (भा)

ननु भवतिपचत्योर्नैकार्थबोधकत्वरूपं सामानाधिकरण्यम् ।
भावः सत्ता विक्रियनुकूलव्यापारश्च पाक इति तयोरत्यन्त-
वैलक्षण्यादत आह

नाधिकारण्यं निदर्शितं न तथा भाववचने धातौ निदर्शते । करोतिः
पचादीनां सर्वान् कालान् सर्वान् पुरुषान् सर्वाणि वचनान्यनुवर्त्तते भवतिः
पुनर्वर्त्तमानकालं चैवैकत्वं च ॥ का तर्हीयं वाचो युक्तिर्भवति पचति भवति
पच्यति भवत्यपाक्षीदिति । एषैषा वाचो युक्तिः । पचादयः क्रिया भवति
क्रियायाः कर्त्तव्यो भवन्तीति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते । वक्तुं यत्रान्या चान्या

निर्दिष्टेति भेदोऽस्येव । अस्त्वयमिति । भा । भेदादयोऽपि भवन्तीति
तद्वचनानां सिध्यति धातुसंज्ञा । एतान्यपीति । भा । एतत्प्रतिपाद्यानि
वस्तूनीत्यर्थः । भाष्यते यः स भाव इति । भा । तेन साध्यमानार्थवाचिनां
धातुसंज्ञेत्यर्थः । स्वभावसिद्धमिति । भा । शब्दशक्त्यनुसारेणैतदुच्यते ।
कृतता क्रियमाणता कर्त्तव्यता युक्तान्यपि द्रव्याणि सिद्धरूपाण्येव प्राति-

अत एव हि “युष्मादि सामानाधिकरण्ये मध्यमः” (१। ४। १०५) “अस्म-
द्युत्तमः” (१। ४। १०७) इत्यादिपुरुषव्यवस्था सङ्गच्छते । अभिहिते
कर्त्तरि प्रथमा इत्यादि च । न च सामानाधिकरण्य इत्यनेन स्वाभिधेयसङ्ख्या-
न्ययित्वमभिहितशब्देन चाभिहितसङ्ख्याकत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् ।

आत्मभरणेति । (कै)

आत्मभरणं चाषष्ठाङ्गावविकारादनुस्यूतं सदिति प्रत्ययवेद्यं रूपं तच्च केवलान्वयित्वात् पदार्थमात्रसमानाधिकरणम् एवं चाश्रये पचि क्रियाबोधे तत्समानाधिकरणात्मभरणस्यापि तत्र सत्वेन तदाचकत्वं पचादीनां यथा शुक्ले गुणे रूपत्वसत्तामात्रेणारूपवचनत्व-शुक्लादीनाम् । तदुक्तं

पाचकत्वादिभिरिति । (कै)

“आदिना”ङ्गत्वादि । “पाकत्वादिभिः” इति पाठान्तरम् ॥
अत्र “आदिना” गमनत्वादि ॥

विरुद्धेति । (कै)

परस्परमित्यादि । एवं च पचति भवतीत्यादेर्यत्कर्तृका पचि क्रिया तत्कर्तृका सत्तेति बोधः । एवं च भवत्यर्थपचत्यर्थयोरेकाधि-

च क्रिया यत्र खलु सैव क्रिया तत्र कथम् । भवेदपि भवेत् । स्यादपि स्यादिति । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः । कालमेदात् साधनमेदाच्च । एकस्यात्र भवतेर्भवतिः साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य वाह्यं साधनं वर्तमान-कालश्च प्रत्ययः ॥ यावतात्राप्यन्यत्वमस्ति पचादयश्च क्रिया भवति क्रियायाः

पद्विकेनाभिधीयन्ते । शब्दान्तरेण तु तेषामवस्थान्तरं प्रतिपाद्यते ।
‘मातेति । भा । मादृत्वं पुत्रजन्मना भाव्यते । सर्वश्चेति । भा । पाठाश्रये समानशब्दानां प्रसङ्गः कर्तृसाधने भावशब्दे वृत्तादीनां प्रसङ्गः । कर्मसाधने

सूत्रानुगुणत्वात् । कृत्तद्धितसमासैः सङ्ख्याया अगभिधानात् तदभिहिते-
ऽपि तृतीयाप्रसङ्गाच्च । न च कृत्यगभिधानमेव कर्तुरगभिधानमिति वाच्यम् ।
भावार्थलकारेऽपि कर्तृरिति प्रथमापत्तेरिति दिक् । स्यादेतत् । अस्तिभवतिवि-

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १। ३। १।)

करणवृत्तिलमेव भवति पचत्योः सामानाधिकरण्यमिति भावः ॥

ननूक्तेन सामानाधिकरण्येन भावपदार्थस्याप्युक्तप्रायत्वात्

कः पुनरिति (भा)

प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

यदीति ॥ (भा)

भवतेरर्थं इत्येतावता सिद्धे स्वपदेति व्यर्थमत आह

स्वेति । (भा)

न च धातूनामनेकार्थत्वात् धातुर्न क्वापि लाक्षणिक इति वाच्यम् । अनुपपत्तिप्रतिसम्भानापूर्वकप्रतीतिविषयार्थमादाथैवानेकार्थत्वस्वीकारात् । यस्तु अनुपपत्तिप्रतिसम्भानपूर्वकप्रतीतिविषयो यथा भूधातोर्गमनादिस्तत्र लक्षणेवेत्याश्रयात् । क्रियावाचकत्वं च क्रियाबोधकत्वमेवेति बोध्यम् ॥

कर्त्तव्यं भवन्तीत्यस्वयं कर्त्तसाधनः । भवतीति भाव इति किं कृतं भवति । विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा भवति । भवेत् विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा स्यात् प्रातिपदिकानामपि प्राप्नोति । वृत्तः स्रज् इति किं कारणम् । एतान्यपि हि भवन्ति ॥ एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति । भाष्यते यः

मात्रादीनामित्यर्थः । इदानीं समाधानमाह “पठिष्यतीति” । भा । पठितानामेव भाववचनानां धातुसंज्ञा नान्येषामित्यर्थः । अस्वयमिति । भा । भवतीति भूरिति कर्त्तरि क्तिबस्ति न तु कर्मणि । अर्थस्त्वभिन्न एव । यो हि भवति स एव भाष्यते नान्यः । नेदमिति । भा । वृद्धिशब्दस्य

द्यतिषु क्रियावाचित्वमव्याप्तम् । न हि तत्रोत्पादः प्रतीयते । एवं तिल्लता-
वपि तथा जायत उत्पद्यते इत्यत्राप्यव्याप्तिः । उत्पत्तिर्हि आद्यक्षणासम्बन्धः ।

प्रकरणादीति । (कै)

तेन तस्यापेक्षप्रतीतिकपराभवाद्यर्थनिरासः । भवनलक्षणभावस्य सत्तारूपत्वात् सत्तायाश्च केवलान्वयित्वेन सर्वसाधनाधिकरणतया “भाववचन” इति लक्षणं न क्वाप्यव्याप्नोति उत्तरभाव्यतात्पर्यम् ॥ ननु अवयवविभागानुकूलव्यापारवाचिनां भिदादीनां कथमभाववचनतेत्यत आह

विनाश इति । (कै)

तत्र घटादेर्नाशो भेदपदेन रज्जादेः सच्छेदपदेन इति शब्दशक्तिस्त्वभावादवगन्तव्यम् । विनाशकाले सत्ताया अभावाच्च तेन तस्याः सामानाधिकरण्यमिति भावः ॥ दोषान्तरमाह

पचादीनां चेति ॥ (भा)

भाष्ये

स भाव इति । क्रिया चैव हि भाव्यते स्वभावसिद्धं तु द्रव्यम् । एवमपि भवेत् केषां चित् न स्यादयानि न भाव्यन्ते । ये त्वेते सम्बन्धिष्वन्त्यास्तेषां प्राप्नोति । माता पिता आतेति । सर्वथा वयं प्रातिपदिकपर्युदासान्मुच्यामहे । पठिष्यति ह्याचार्यो भूवादिपाठः प्रातिपदिकाण्यपयत्यादिनिवृत्त्यर्थं

मङ्गलार्थस्य प्रयुक्तत्वादकारो मङ्गलार्थो नोपयुज्यते । भूवमिति । भा । जायमानमर्थं येऽभिदधति ते धातव इत्यर्थः । भवतिरत्र जन्मवाचो गृह्यते न तु सत्ता वाचोति सिद्धार्थाभिधायिनां संज्ञा न भवति । शिष्ये इति ।

तदनुकूलव्यापारस्योत्पादना । तदनुभवस्वास्त्यादिभ्यो नास्त्येव । अत एव किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्यादिवदस्तीति न प्रतिब्रुवत इति चेत् उच्यते । अस्तीत्यादेः स्वरूपधारणं करोतीत्यर्थः । धारणं चोत्तरकालसम्बन्धः । तथा

क्रियावचने धाताविति । (भा)

१“क्रियावचनो धातुः”इति लक्षणनिरूपणावसरे यथा निदर्शितं न तथा “भाववचनो धातुरिति” लक्षणावसरे पचादौनां भवतिना निदर्शित इत्यर्थः । तथा हि न सामान्यविशेषभावेन पचादेर्भवतिना सामानाधिकरण्यम् । किं करोति पचति । किमकार्षीदपाचीत् । किं करिष्यति पच्यति । किं कुतः पचत इतिवत् । किं भवति पचति किं भविष्यति पच्यति इत्यादेरप्यपत्तेः । यतस्तु न प्रश्नोत्तरभावेन सामानाधिकरण्यम् । यतश्च पचतौ भिन्नभिन्नवचनाद्यन्तेऽपि भवतेरेकरूपत्वम् अतः पच्यर्थो भवतेः कर्त्रेव पचति यद्भवतीति वाक्यार्थात् । भवतिर्भूधात्वर्थः । करोतिः कृधात्वर्थः । धात्वर्थनिर्देशोऽपि यजतिषु ये (यजामहम् इ। क) यजामहे करोतीतिवत् शिप् वर्त्तमानकालं चैकलं चेति प्रश्नविषयत्वं विना चेत्यपि बोध्यम् ।

१ अत्रैवाग्रे उक्तं भगवता । तथाहि—

“अथ यद्येव क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षः” ॥

इति । यावता पठिष्यति पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्रो भवन्तीत्यस्त्वयं कर्तृसाधनः । भवतीति भाव इति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण “भूवादयो धातवः” इति ।

भा । भावार्थोभिधायित्वात् प्रत्ययस्य धातुसंज्ञा प्रसङ्गादात्वं प्राप्नोति । तद्धि च्चनैमित्तिकं श्रिति तु प्रतिषिध्यते । एकारोच्चारणं तु यदा कर्तृकर्मणोर्लकारस्तदर्थम् । पाठस्तु न तावदस्य मनसि वर्त्तते । इतरेतराश्रयं

सत्यपि करोत्यर्थे धात्वर्थान्तर्गतेन धारणेनैव भाष्यकाङ्क्षायाः पूरणात् जीवति नृत्यत्यादिवदकर्मकता क्रिया हि व्यापारव्यधिकरणवोत्पत्ति-

(भूवादयो धातवः । १। ३। १।)

(अ. १। पा. ३। आ. १)

“भवतिरेकत्वमनुवर्त्तते” इत्युक्त्या क्रियायां सङ्ख्याम्यं दर्शयति ।
 एवं “पचादीनां सर्वाणि वचनानि” इत्यनेनापि । तत्र वचनं
 सङ्ख्या । नचैवं पश्यति भवति इति कथं प्रयोगः । भविष्यत् पाके
 वर्त्तमानसत्ताश्रयत्वासम्भवात् इति वाच्यम् । भूतभविष्यतोरपि
 सूक्ष्मावस्थामालम्ब्यसत्ताया वर्त्तमानत्वाच्चेति भावः । करोतेः
 पचादिसर्वपुरुषानुवर्त्तकत्वं किं करोषि पचामीत्यादौ व्यभि-
 चरितमत आह

किं करोषीति । (कै)

करोतेः सामान्यविशेषभावेन पचादिस्वनुवृत्तिर्द्वेधा । पचादि-
 समानपुरुषान्ता अनुकूलतद्विपरीतपुरुषान्ता चेति । द्विविधापि
 सा सर्वपदेन संगृहीतेत्यर्थः ॥

न हि भवतीति । (कै)

ननु यः पश्यति स भविष्यतीत्यभिप्रायेण भविष्यति पश्यतीति
 प्रयोगः कथं नेति चेत् न । आख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वात् । उक्तं
 कथम् । नेदमादिग्रहणम् । वदेरयमौणादिक इष् कर्तृसाधनः । भुवं
 वदन्तीति भूवादय इति ॥ भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेधः । वा । भाववचने
 धातौ तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिश्य इति । किञ्च स्यात् ।

चेति । भा । प्राक् शास्त्रव्यापारात् समुदाय एव नास्ति कुतोऽन्यथ्यति-
 रेकाभ्यामर्थस्य प्रविभागस्तस्मिंश्चासति भाववचनापरिज्ञानात् धातुत्वं न
 व्यवतिष्ठते इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । भा । व्यवस्थिता एव पक्षत्यादयः
 वच्यते । अत एव तत्र घटादीनां कर्मता । परसमवेतव्यापारमणीभूतो-
 त्यतिशान्तितात् । ननिप्रवृत्तिभिस्तु व्यापारसमानाधिकारैवोच्यते । अत

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो घातवः । १। ३। १ ।)

सामानाधिकरण्यमपि न भाववाचकतासाधकं यथा शुक्लादीनां रूपवाचकत्वेऽपि न रूपत्ववाचकता तद्वत् । एवं पाकत्वेन सत्तायाः सामानाधिकरण्येन पचेः तदाचकत्वेऽपि न सत्तावाचकत्वमिति बोध्यम् । किं च उक्तोऽर्थोऽपि न पचतीत्यनेनैव तत्कर्तृत्वं न मान-सत्तावगत्या भवतीत्यस्यानुपयोगात् तद्वक्ष्यति भाष्ये

पचादयः क्रिया (भा)

इत्यादि ॥

कथं सम्बन्ध इति । (कै)

किं सम्बन्धमूलिका इयं युक्तिर्वाक्प्रयोगोऽयमिति भाष्यार्थ इति भावः ॥

एषैषेति (भा)

दिरुक्तिः कथमत आह

१ सामानाधिकरण्यमपि च । इ ॥

अग्नितीत्यात्वं प्रसज्येत (६। १। ३५) । तद्धि घातोर्विहितम् ॥ इतरे-तराश्रयं च प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः । वा । इतरेतराश्रयं च भवति । केतरेतराश्रयता । प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः । उत्पन्ने

समुदायाः संल्लुष्टार्थाभिधायिनः केवलं समुत्पन्नोत्पेक्ष्य प्रक्रियायामर्थ-विभागः स शब्दविभागश्चापोद्भिद्यते इत्यर्थः । अनाश्रित्येति । भा । पार-मार्थिकं नाश्रीयते परिकल्पितं त्वाश्रीयते एव । तत्त्वतो हि शब्दान्तरा-ण्येवार्थान्तरेषु प्रयुज्यन्ते । प्रथमभावग्रहणं चेति । तदर्थप्रत्ययपरिहारो-

यवाकर्मकता तेषाम् । सोत्यनुकूलव्यापारभाजामपि सूक्ष्मरूपापन्नघटा-दीनां परस्मवेतत्वघटितकर्मताविरहात् । उक्तं च हरिणा,—

यैषेति ॥ (कै)

साध्यसाधनभावः । (कै)

क्रियाकारकभावः ॥

तथा प्रयोगदर्शनादिति । (कै)

ज्योतिष्ठोमेन यजेत इत्यादावपि ज्योतिष्ठोमेन इत्यस्यैव
करणत्वेनान्वयो न तु धात्वर्थस्य इति मतं मञ्जुषायां विधिवादे
निरूपितम् । यदा तस्य करणत्वेन न धात्वन्तरार्थोऽन्वय इति भावः ॥
यत्कर्तृका पचि क्रिया तत्कर्तृका सत्ता इति बोधे तु पच्यन्ति
भवन्तीत्यादेरप्यपत्तिरिति बोध्यम् ॥

‘यत्र खल्विति (भा)

भाष्ये । एकस्या एव कर्तृत्वं तन्निरूपकत्वं च न युक्तमिति भावः ॥

भवेदपि भवेदिति । (भा)

अपि भवेदिति यत्तद्भवत्वित्यर्थः ॥ नन्वन्यत्वस्य कालभेदजन्य-
त्वाभावादनुपपन्नमेतदत आह

१ “यत्र तु खल्विति” इति काशीस्यभाष्यपुस्तके ॥

हि प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते स च तावद्भाववचनादुत्पाद्यः । तदेतदितरे-
तराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥ सिद्धं तु नित्यशब्द-

ऽयम् । प्राथम्यस्यापेक्षिकत्वात् पृच्छति । कुत इति । भा । पुत्रौयतीति ।
नात्र प्रथमोच्चार्यमाणः पुत्रशब्दो भावमाह “सनाद्यन्ता धातव”
(३ । १ । ३२) इत्यस्य प्रत्याख्यानं ऽयं दोषः । सिद्धेति । भा । प्रथम

“आत्मानमात्मना विभदस्तीतिथ्यपदिश्यत” । इति ॥

अन्येषाञ्च,

स्वाभाविकमिति । (कै)

‘ज्ञानहेतुत्वे तद्धेतुलोपचार इति भावः ॥ ननु “भवेदपि भवेद्” इत्यस्य देवदत्तस्य सत्तासम्भाविता इति यत्तद्भवेद् भवत्वित्यर्थः ॥ लिङ् अपिना च सम्भावना प्रतिपाद्यते । अपरोचे लिङ् प्रार्थने । एवं च तयोः कालांशे उदासीनत्वादन्तर्त्तमानकाल इत्ययुक्तमत आह अपि भवेदिति । (भा)

“सत्ता वर्त्तमाना” इत्यस्य सम्भावितेति शेषः । यद्यपि उदासीनकाले लिङ् तथापि क्रियानियमेन कालाकाङ्क्षासत्तात् प्रकरणादिवशेन तत्तत्कालविशिष्टक्रियावगतिः अत एव “माङि लुङ्” (३।३।१७५) आदेः सर्वलकारापवादत्वव्यवहारः । एवं च “न हि भूतभाविनोऽस्मादृशी प्रतीतिर्यादृशी वर्त्तमाना” इति न्यायेन सम्भावना लिङन्तप्रतिपाद्यस्य वर्त्तमानत्वसिद्धिः । तदाह

तथा भूता हीति ॥ (कै)

१ तदज्ञानहेतुत्वे । क ॥

त्वादनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्ययः । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देऽस्वनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्यय उत्पद्यते ॥

प्रथमभावग्रहणं च । वा । प्रथमभावग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमं यो

आद्यो भावो प्रथमेनापि क्वचाभिधीयते न तु द्वितीयः । अभिधानत इति । भा । अन्येनानभिहितं भावं य आह स धातुः । शिष्ये इत्यत्र तु प्रकृत्यभिहितं भावं प्रत्यय आहिति न तस्य धातुसंज्ञाप्रवृत्तिः । यथा

“अस्त्यादावपि धर्म्यं भाव्येऽस्त्येव हि भावना ।

अन्यत्राशेषभावात् सा तथा न प्रकाशत” । इति ॥

भवेदित्यस्याः सत्ताया इति । (कै)

प्रार्थनालिङ्गन्तार्थाया इत्यर्थः । सम्भावनाविषयवर्तमानसत्ता कर्तृका प्रार्थमाना सत्तेति बोधः ॥ नन्वेवमपि प्रार्थना लिङ्गन्तार्थस्य कथं सर्वकालत्वं प्रार्थनाया भविष्यद्विषयतया तद्विषयसत्तायां भविष्यत्प्रतीतेरिति चेन्न । शान्तो रोगो इति प्रश्ने पुनरनुत्पत्ति-
ध्वननाद्यैकेन श्रमिष्यतीत्युक्ते संवादायापरेण श्रम्यतीत्युक्तेऽनौत्तरा-
पायश्रम्यतु इति प्रयोगदर्शनेन प्रार्थनाविषये सर्वकालत्वाभि-
मानात् भाष्ये

स्यादपि स्यादिति । (भा)

अत्र सर्पिष इत्याहारेण पदार्थद्योतकत्वाद् अपेः^१ कर्मप्रवच-
नीयत्वेन षत्वाभावः ॥ तदेवमत्र लक्षणे भिदादिष्वव्याप्तिर्भवति
सामानाधिकरण्याभावात् पचादाव्याप्तिश्च इति दूषणद्वयं स्थितम् ॥

१ अ १ । पा ४ । सू ८६ ॥

भावमाहेति । कुतः पुनः प्राथम्यं किं शब्दत आहोस्तिदर्थतः । किं चातः ।
यदि शब्दतः सद्भादीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । पुञ्जीयति वस्त्रीयतीति ।
अथार्थतः सिद्धा सद्भादीनां धातुसंज्ञा स एव तु दोषो भाववचने तदर्थप्रत्य-
प्रथममयं राजानं पश्यतीत्यस्यायमर्थो यदन्येनादृष्टं पश्यतीति तथेहापि
प्राथम्यमभिधानक्रियापेक्षमाश्रीयते अन्येभ्यो भावाभिधायिभ्यो यः प्रथमं
भावमाहेति । सुमध्यम इति । भा । द्वौ शब्दार्थपक्षौ दुष्टत्वापरित्यज्यो-
पादीयमानमभिधानं मध्यममिति व्यपदिश्यते । तदेव निर्दोषत्वाच्छोभनत्वेन

तथा पक्षौ विस्मृताश्च विस्मृतिर्यद्यपि साधारणी तथापि पक्षौ
व्यापारव्यधिकरणा विस्मृताश्च तु तत्त्वमानाधिकरणा सेति सकर्मकाकर्मक-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३६७

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १। ३। १।)

कर्त्तव्यो भवन्तीति (भा)

इत्यस्यानुपपन्नं “भाववचनो धातुः” इति लक्षणमिति शेषः ।

भवति सामानाधिकरण्याभावेन भाववचनत्वाभावादिति भावः ॥

अस्त्विति । (भा)

अथ तदुद्धरति

विप्रतिषिद्धानाम् (भा)

इत्युपलक्षणं पचादीनामपि ॥

भेदादयोऽपीति । (कै)

जन्मवाचो भवति । तेन ध्वंसस्यापि जायमानत्वान्नात्याग्निरिति भावः । अन्योन्याभावोऽपि तत्तदस्तु जन्मना जन्य एवेति तदाचक-
भेदशब्दसिद्धिर्बोद्ध्या ॥

एतानि (भा)

इति नपुंसकमयुक्तम् उपक्रान्तानां पुंस्त्वादत आह

यप्रतिषेध इति । एवं तर्हि नैवार्थतो नापि शब्दतः । अभिधानतः । सुमध्यमे-
ऽभिधाने यः प्रथमं भावमाह ॥ इह य एव भाववचने धातौ दोषास्त एव
क्रियावचनेऽपि । तत्र त एव परिहाराः । तच्चेदमपरिहृतमस्ति भवति विद्य-
तौनां धातुत्वमिति । तस्य परिहारः । कां पुनः क्रियां भवान् मत्वाहास्ति-

विशेष्यते । चिकीर्षन्तीत्यत्र करोत्यर्थोपसर्जनामिच्छामन्येनानभिहितं सन्
प्रत्यय आहेति प्रवर्त्तते धातुसंज्ञा । अत्र पक्षे यथा शिष्य इति प्रत्ययस्य
धातुसंज्ञा न भवति तथा स्वार्थिकानामायादीनामपि न प्राप्नोति गोपायति
विभागः । न हि धात्वर्थभूतफलशास्त्रित्वमात्रं कर्मत्वं किन्तु व्यापारवैयधि-
करण्यामपि फले पेक्ष्यते । यत्तूक्तं किं करोतीति प्रश्ने इत्यादि । तदसिद्धम् ।

एतदिति ॥ (कै)

ननु कर्मसाधनेऽपि वृत्तादिषु दोषोऽपरिहृत एव इत्यत आह
तेन साध्यमानेति । (कै)

साध्यावस्थापन्नार्थवाचिनामित्यर्थः ।

कृतता (कै)

घटमकार्षीद् इत्यादौ ॥

क्रियमाणता (कै)

घटं करोतीत्यादौ ।

कर्तव्यता (कै)

घटं करिष्यतीत्यादौ ॥

सिद्धरूपाण्येवेति । (कै)

स्वभावेन शब्दशक्तिस्वभावेन सिद्धं सूक्ष्मरूपेण सिद्धावस्थमेव
द्रव्यं शब्दवाच्यमिति भाष्याच्चरार्थः । अत एव तस्य क्रियाकाङ्क्षा
भवति विद्यतोनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीति । किं यत् तद्देवदत्तः कंसपात्न्यां
पाणिनौदनं भुङ्क्त इति न ब्रूमः कारकाणि क्रियेति । किं तर्हि । कारकाणां
प्रवृत्तिविशेषः क्रिया । अन्यथा च कारकाणि शुष्कौदने प्रवर्तन्तेऽन्यथा च
कामयते इति । तदर्थं “समाद्यन्ता धातवः” (३ । १ । ३२) इति
पठितव्यमेव इहेति । भा । तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इतरेतराश्रयं च । प्रथम-
भावग्रहणं च सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति च । केवलं प्रथमभावग्रहण-
मपनीय प्रथमक्रियाग्रहणं वेति क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् । तच्चेदमिति । भा ।
आसन्नविनाशं कश्चिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने व्यस्तौत्तरस्य सर्वसम्भ-
वत्वात् । इतरत्र तु मुख्यतया निश्चिते किं करोतीति प्रश्नः पाकादिवि-
शेषगोचर एव इत्यवधारणादस्तीति नोत्तरम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३६६

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १। ३। १। १।)

यद्यपि क्रिया तथापि सा शब्दशक्तिस्त्वभावात् स्वरूपेण साध्यतयैव प्रतीयत इति बोध्यम् ॥

मातृत्वमिति । (कै)

मात्रादिशब्दजनकस्त्रीत्वादौ शब्दजनकत्वस्य च जन्यनिरूपित-
त्वमित्यभिमानः ॥ भाष्ये

पठिष्यति हि (भा)

इत्यस्य हि शब्दात् पूर्वाक्तशङ्कोपपादकत्वभ्रमं वारयति

इदानीमिति ॥ (कै)

समानशब्दातिप्रसङ्गवारणायाह

भाववचनानामिति ॥ (कै)

मांसौदने । यद्येवं सिद्धास्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा । अन्यथा हि कार-
काण्यस्तौ प्रवर्तन्तेऽन्यथा हि म्रियतौ ॥ *षट् भावविकारा इति ह

किं करोतीति प्रश्नेऽस्यादिभिः प्रतिवचनाभावादक्रियावचनत्वमेवामिति
मन्यते । यच्चाप्युक्तमिह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचित् पचतीत्ये-

एतेन

“यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते

आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते”

इत्यपि व्याख्यातम् । पूर्वापरौभावापन्नानेकक्षयविशिष्टस्योत्पत्तिरा-

भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि तद्यत्रोमे भावप्रधाने
भवतः पूर्वापरौभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचति इत्युपक्रमप्रभृत्य-
पवर्गपर्यन्तं मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्ब्रज्या पक्तिरित्यद इति सत्त्वाना-
मुपदेशः । निब - नैघण्टुका पूर्वषट् — अ १। पा १। ख १।

कर्त्र्यो भवन्ति (भा)

इत्यतः

अस्त्वयं कर्तृसाधनो भवतीति भाव इति (भा)

न कश्चिद्दोष इत्यर्थो भाष्यस्य सूत्राक्षरैरस्य सङ्गहं दर्शयति

भूरिति कर्तरीति ॥ (कै)

अर्थस्त्वभिन्न एवेति । (कै)

एवं च कर्तृसाधनकर्मसाधनयोरविशेषः फले दोषवारणमपि
समं न्यायप्राप्तस्य “कर्तृसाधन” इति स एवास्त्वित्याशयः ॥ भाष्ये

किं वक्तव्यमिति (भा)

भाववचनाः

भूवादयो धातव इति (भा)

किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ भाष्ये

स्माद् भगवान् वार्ध्यायणिः । जायतेऽस्ति विपरिणामते वर्धते-
ऽपच्यते विनश्यतीति । सर्वथा स्थित इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति ।

तद्भवति कदाचिन्नेति तदस्यादिषु नास्ति । न ह्यस्तीति कदाचिद्भवत्यपि तु
सर्वदेति पाप्मादिभिर्वैधर्म्यम् । यथा च पचतितराम् इति । प्रकर्षो भवति

त्मास्तीत्यादावपि सुखभवेति भावः । पचत्यादावपि हि अधिअययादिरधः
अययान्तो व्यापारकलापः क्रिया । अत एव तस्य युगपदसन्निकर्षात्

बड्भावविकारा भवन्तीति वार्ध्यायणिः । जायते अस्ति विपरिणामते
वर्धते अपच्यते विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापह-
भावमाचष्टे न प्रतिषेधति अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं विपरिणामत

श्रौणादिक इति (भा)

बाहुलकादिति भावः ॥

वृद्धि शब्दस्येति (कै)

मध्यमङ्गलस्य “शिवशमरिष्टस्य करे” (४। ४। १४३) इत्यादिरेव सिद्धत्वेनेदं नातीवोपयुज्य इति भावः ॥

जायमानमिति । (कै)

तत्त्वेन प्रतीयमानमित्यर्थः । एवं वदतानेन प्रातिपदिक-निमित्तार्थपाठो नाश्रितः । वृत्तादीनामुतत्वेनाभावात्तव व्यावृत्ति-सिद्धेरिति सन्धानः शङ्कते भाष्ये

भाववचने (भा)

इत्यादि ॥

वाह्यो ह्येतेभ्यस्तिष्ठतिः । एवं तर्हि क्रियायाः क्रियानिवर्त्तिका भवति द्रव्यं द्रव्यस्य निवर्त्तकम् । एवं हि कश्चित् कश्चित् पृच्छति । किमवस्थो देवदत्तस्य

नैवमस्तिरामिति । किं यत्तद् इति । भा । यत्तच्छब्दाभ्यां कारकवैचित्र्यं निदर्शयते । प्रवृत्तिविशेष इति । भा । सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्तराद्विद्यते इत्यस्येव

प्रवृत्तता । किन्तु एकैकस्याधिश्चयणादिव्यापारस्य क्रमेणानुभवे सति मनसा सङ्कलना क्रियते । तदुक्तं भाष्ये । क्रिया नामेयमव्ययान्तरादिदृष्टा

इत्यप्रत्ययमानस्य तत्त्वाधिकारं वर्द्धते इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां वार्थानां वर्द्धते विजयेनेति वा वर्द्धते शरीरेणेति वा उपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिषोमं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधेति । निरु-नैघ-पूर्वषट्-अ १। १ पा । ख ३ ॥

(भूवादयो घातवः । १ । ३ । १ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

प्रत्ययस्येति । (कै)

प्रत्ययान्तस्य त्वपदेशाभावाद् धातुत्वेऽप्यात्वाप्राप्तेरिति भावः ॥

१“अग्नितीति” १पर्युदासेन अग्निं परत्वाभावादात्वाप्राप्तिरित आह
तद्धीति ॥ (कै)

भाष्ये

तद्धि धातोरिति । (भा)

“आदेच” (६ । १ । ४५) इत्यत्र १“धातोः” इति सम्बध्यते

१ आदेच उपदेशेऽग्निति (६ । १ । ४५) इति सूत्रे ॥

२ “अथवा पुनरस्तु पर्युदासः” इत्यादिना तच्चैवोक्तं (६ । १ । ४५)
भगवता ॥३ धात्वधिकारात् प्रातिपदिकस्याप्राप्तिः । वा । धात्वधिकारात् प्राति-
पदिकस्यात्वं न भविष्यति । धातोरिति वर्त्तते । इत्याद्युक्तं भगवता तच्चैव ।
६ । १ । ४५ ॥धाधिरिति । स आह । वर्धत इति । अपर आह । अपक्षीयत इति ।
अपर आह । स्थित इति । स्थित इत्युक्ते वर्धतेऽपक्षीयतेऽस्य निवृत्ति-
सर्वस्याः क्रियात्वम् । अन्यथेति । भा । शुष्कौदने मन्दप्रयत्नः प्रवर्त्तते मांसौदने
तु संवेगेन । यथा च भौजनक्रियायां परस्परवैलक्षण्यात् प्रवृत्तिविशेषत्वं
अशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति । ऐक्यमपि पारिभाषिकम् ।
एकपक्षावच्छिन्नत्वात् । उक्तं च,—

“गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।

वृद्धा प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते” इति ।

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह आह ते
यथा वचनमभ्यूहितव्या । नि-नैघण्टु-पूर्वषट्-१ । १ । ख ४ ।

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १। ३। १।)

इति वार्त्तिककृतोऽभिमान इति भावः । भाष्यकारस्तु उपदेशग्रहण-
वलेन तच्च “धातोः” इति असम्बन्धं वक्ष्यति ॥ अत्र तु नात्वम्

‘शिति नेति (भा)

निषेधेन शितप्रत्ययपरत्वयोग्य एवैजन्त आत्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥

यं विधिप्रतीतिन्यायेनैकारोच्चारणसामर्थ्यात् आत्वं न स्यादत आह

एकारोच्चारणं त्विति ॥ (कै)

व्यवस्थिता इति । (कै)

साधुत्वान्वाख्यानमात्रे शास्त्रव्यापारात् प्रागुक्तप्रणालौ सर्वापि
सिद्धैवेति नान्योन्याश्रय इति भावः ॥

१ अथापि निवृत्तम् । एवमप्यदोषः । उपदेश इत्युच्यत उद्देशश्च प्राति-
पदिकानां नोपदेशः । ६ । १ । ४५ ॥

२ “शिति नेति । शिति प्रतिषेधे श्रुजुकोरपसङ्ख्यानसु रथीध्वम्
त्राध्वम् शिशोते” इत्याद्युक्तं (६ । १ । ४५) तत्रैव ॥

भवति ॥ अथवा नान्तरेण क्रियां भूतभविष्यदर्त्तमानाः काला व्यज्यन्ते ।
अस्त्यादिभिश्चापि भूतभविष्यदर्त्तमानाः काला व्यज्यन्ते ॥ अथवा नान्यत्

नैवमस्त्यादीनाम् । यद्येवमिति । भा । अत्रापि प्रवृत्त्यन्तरापेक्षयास्थेव
प्रवृत्तिविशेषरूपत्वमित्यर्थः । अन्यथेति । भा । अस्तावात्मभरणरूपा

तदेवं भवत्यादौ क्रियावाचकत्वं सुवचम् । अत एवाभूदस्ति भविष्य-
तीति कालयोगः । न हि क्रियात्वं विनासौ सम्भवति । तदुक्तम्,—

“क्रियामेदाय कालस्तु सङ्ख्यासर्वस्य भेदिका”

इति ।

“कालानुपातियद्रूपन्तदस्तीति प्रतीयत”

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

संस्पृष्टार्थाभिधायिन इति । (कै)

संस्पृष्टोपस्थापका इत्यर्थः ॥ धातुसंज्ञार्थं भाववचनत्वाश्रितत्वाद्
“अनाश्रित्य” इत्यनुपपन्नमत आह

पारमार्थिकमिति । (कै)

तस्य व्यवहारेण समुदायवृत्तित्वादिति भावः । वार्त्तिककृता
“अनाश्रित्य” इत्युक्तेरिति तात्पर्यम् ॥

परिकल्पितं त्विति । (कै)

भाष्यकृता पूर्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुरेव क्रियावाचीत्युक्तेरिति
भावः ॥ च अवणाद्दोषसमुच्चय इति भ्रमं प्राप्तं वारयति

तदर्थेति । (कै)

वार्त्तिककृता धातोरित्यस्यात्वे सम्बन्धाभ्युपगमात्तदुक्तोऽयं परि-
हार इत्यर्थः ॥ ननु स्वभावादेव धातूनां प्रथमभाववाचित्वे “कुत”
इति हेतुप्रश्नोऽसङ्गत इत्यत आह

प्राथम्यस्येति । (कै)

एतेनान्यदाख्येयम् । तेन न भविष्यति किं करोति अस्तीति ॥ अथ यद्येव
क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षोऽद्यापि भाववचनो धातुरिति किं गतमेत-

प्रवृत्तिर्भियतौ तत्प्रागरूपा । उत्पत्तिप्रवृत्त्याविनाशश्च सत्तानुषङ्गादस्तीति
प्रत्ययस्य सन्निहितेषु साधनेषूपत्तिरवश्यं भाविनीति कादाचित्कत्वा-

इति च ॥ भाष्ये तूक्तार्थसाधनाय निरुक्तकारवचनमुदाहृतम् । यद्भाव-
विकारा इति ह स्माह भगवान् वार्थीयशिरिति । भावस्य क्रियायाः यद्

अवधिविषयप्रश्न इति भावः ॥ प्रथमस्यासौ भाववचनस्येति
विग्रहे प्रथममुच्चार्यमाणः सन्

भावमाहेति । (भा)

अर्थे शब्दतः प्राथम्यं प्रथमस्य भावस्य वचन इति विग्रहे “ऽर्थतः”
द्वयोर्मध्ये प्रथमं पूर्वकालं भाववचन इति विग्रहे विस्पष्टः पटुवत्
समासेऽभिधानतः स्वयं प्रथमोऽप्रथमो वा प्रथममप्रथमं वा भाव-
मन्येभ्यः पूर्वमाह इत्यर्थादिति बोध्यम् ॥

नाचेति । (कै)

यद्यपि तिङ्पेक्षया क्वजपि प्रथमस्तथापि तस्य गौणं प्राथम्य-
मिति भावः । न च क्वजन्तस्य तिङन्तपेक्षया मुख्यमेव प्राथम्यम् ।
पुन इच्छा आश्रय इति अर्थत्रयावभासमानखण्डत्रयस्यैव कारणा-
दिति तत्त्वम् ॥ ननु “सनाद्यन्ता” (१।१।३२) इति तस्य धातुत्वं
सिद्धमत आह

सनाद्यन्ता इति ॥ (कै)

१ “क्वजपि” इत्यारभ्य “न च क्वजन्तस्य” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

द्वयता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन् पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह ।
कथम् । अयमादिशब्दोऽस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । तद्यथा । देवदत्तादीन्

भावः । प्रकर्षप्रत्ययोऽपि दृश्यते विद्यतेतरामिह धान्यमिति । अत्रैवार्थे
आगममाह “बद्धभावविकारा” इति । भा । भावस्य क्रियाया बट्प्रकारा

प्रकारा इत्यर्थः । तेषु च जायतेऽस्तीति पाठात्पूर्वक्रियाम्बयः सिद्ध इत्यर्थः ।
कैयटस्य प्रकारान्तरेणापि व्याचक्ष्यौ । भावस्य सप्ताया एते प्रकाराः

३७६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

भाववचनाः (भा)

इति लक्षणे सनाद्यन्तानामप्यनेनैव धातुत्वसिद्धौ तत्सूचमेव
प्रत्याख्येयमिति भावः ॥

क्यच्चेति । (कै)

लक्षणे भाववचनस्तदन्तश्च गृह्यते इति तदन्तस्य धातुत्वसिद्धि-
रिति भावः ॥

प्रथममयं राजानमिति । (कै)

प्रथममयमेव राजानमित्यर्थः ॥ नन्वस्य पक्षस्थान्यत्वान्नाथ्यम्
इत्ययुक्तमत आह

द्वाविति । (कै)

उभयास्पृष्टे मध्यस्थ इति व्यवहारात् प्रागुक्तदोषदयास्पर्शनायम्
मध्यम इति भावः ॥

समुपविष्टानाह देवदत्तादय आनीयन्तामिति । त उत्थाप्यानीयन्ते ।
अस्ति प्रकारे वर्त्तते । तद्यथा । देवदत्तादय आख्या अभिरूपा दर्श-

इत्यर्थः । तेषु चास्तिः पठितः इति तस्यापि क्रियात्वमित्यर्थः । अथवा
भावस्य सत्ताया एते प्रकाराः । सत्तैवानेकक्रियात्मिका साधनसम्बन्धात्

सत्तैवानेकक्रियात्मिका साधनसम्बन्धात् अवस्रीयमानसाध्यस्वरूपा जन्मादि-
रूपतयावभासत इति । तथा च । जाति समुद्देशेऽपि सम्बन्धिभेदात्
सत्तैवेत्युपक्रमोक्तम्,—

“प्राप्तक्रमविशेषेषु क्रिया सैवाभिधीयते

क्रमरूपस्य संहारे तत्सत्वमिति कथ्यत”

इच्छामन्येनेति । (कै)

एवं प्रतीषीषतीत्यादावपि प्रकृत्यर्थातिरिक्तां तद्विषयामिच्छा-
मन्येनाभिहितामेव मनाहेति बोध्यम् ॥

आयादीनामिति । (कै)

तदन्तानामित्यर्थः ॥ क्रियावचनपक्षे प्रथमभावपदस्थानन्वयात्
एव परिहारा इत्यसङ्गतमत आह

तदर्थे (कै)

इत्यादि ॥ भिदादीनामपि विभागफलकव्यापारवाचित्वात् क्रिया-
वाचित्वमस्येव अभावोऽपि सूक्ष्मावस्थसत्तैवेत्यभाववाचिनामपि भाव-
वचनत्वम् भावस्यालौकिकाभ्युपगमादिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

तच्चेदमिति (भा)

तत्र

नीयाः पक्षवन्तः । देवदत्तप्रकारा इति गम्यते । प्रत्येकं चादिशब्दः परि-
समाप्यते । आदय इति च वादय इति च । तद्यदा तावत् क्रियावचनो

अवस्रीयमानसाध्यरूपा जन्मादिरूपतयावभासते । एते च भावविकारा
निरुक्ते निपुनं व्याख्याताः । इह तु प्रकृतानुपयोगान्न व्याख्यायन्ते । सर्व-
थेति । भा । भावविकारपरिसंख्यानस्याव्यापकत्वमित्यर्थः । एवं तर्हीति ।

इति ॥ व्यापारविशेषाणां साध्यत्वात् क्रमिकत्वाच्च तदुपहितायास्ते
भवत इत्यर्थः । पाक इत्यादौ तु प्रकृत्या साध्यावस्थाया असत्वरूपाया
उपस्थितिः । घञा तु सिद्धरूपायाः । उक्तं च,—

क्रियायाः सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कौर्त्तिता ।

क्रियावचनो धातुः (भा)

इति लक्षणे क्रियावचनत्वाभावादप्राप्तं धातुत्वमस्यादीनामिति भावः ॥

कुतो क्रियात्वं तेषामत आह

किं करोतीति ॥ (कै)

न ह्यस्तीति (कै)

साधनसन्निधानेऽस्तीति कदाचिद् भवतीति नापि तु सर्वदा भव-
त्येवेत्यन्वयः ॥ क्रियास्वरूपं शङ्कितैव वाचयितुं पृच्छति भाष्ये

कां पुनरिति ॥ (भा)

तदाशयं स्वयमेवोन्नीयाह

किं यदिति । भा

एवं हि भुजिकारकस्तेवास्तिकारकस्यापि क्रियात्वमस्तु का
चतिरिति भावः ॥ ननु

भुङ्क्ते इति (भा)

यत् सा क्रिया इत्यन्वये धात्वर्थक्रियावाद एवोपक्षिप्तः स्यादिति

धातुरित्येष पक्षस्तदा भू इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां वर्त्तते वा
इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे । भू इत्येवमादयो वा इत्येवं प्रकारा इति ।

भा । अनुमानेन स्थानस्य क्रियात्वं प्रतिपादयति । अन्यथा स्थित इत्युक्ते
वृद्धिद्वयनिवृत्तिर्न प्रतीयेत । अथ वेति । भा । क्रियान्तरधर्मसमन्वयेनाख्या-

सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति घञ्विधिम् ॥

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्जिता ।

प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥

न ब्रूमः (भा)

इत्याद्रियन्यासङ्गतिः ॥

देवदत्त इति (भा)

यत् सा क्रिया इत्याद्यन्वये यत्तदोः प्रधानपरामर्शित्वानिरत आह

यत्तदिति । (कै)

क्रियांशस्य प्राधान्येऽपि न तात्पर्यविषयता सर्वनाम्नां गुणपरा-
मर्शकता च दृष्टान्तस्तद्वापाराविष्टकारकाण्येव ताभ्यां परामृश्येत
इत्यर्थः ॥

कारकवैचित्यम् (कै)

इत्यस्य विचित्राणि कारकाणि इत्यर्थः स्वार्थे व्यञ्जिति बोध्यम् ॥
वैचित्र्यं च तत्तद्वापाराविष्टत्वमेव भाष्ये शङ्किताह

न ब्रूमः (भा)

इत्यादि ॥

यदा तु भाववचनो धातुरित्येष पक्षस्तदा वा इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यव-
स्थायां भू इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे । वा इत्येवमादयो भू इत्येवं
दीनां क्रियात्वं प्रतिपाद्यते । घट इत्युक्ते कालविशेषावगतिर्नास्ति । अस्ति
अभूद् भविष्यतीति कालविशेषावगमात् साध्यमानस्य चार्थस्य कालेन

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

सत्यभावस्तु यत्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥

इति लिङ्गसङ्ख्याकारकाद्यन्वययोग्येनावस्थाविशेषेण घञादिभ्य उपस्थि-
तिरित्यर्थः । एतेन “कृदभिहितो भावो त्रयवत्प्रकाशत” (उपपदमतिष्ठ ।
२। २। १६ । इति सूत्रस्याख्यानवसरेऽप्युक्तं भगवता) इति तृतीयाध्याये

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

प्रवृत्तिविशेष इति । (भा)

स चाख्याद्यर्थे नास्तीति भावः । एतच्चोपलक्षणं प्रतिवचनादीना-
मिति तान्युक्तवानुपाध्यायः ॥ ननु प्रवृत्तिविशेषस्य क्रियात्वे प्रवर्तते
इत्यत्र क्रियात्वानापत्तिरत आह

सर्वेति । (कै)

पचाद्यपेक्षया सापि विशेष एवेति भावः ॥ शङ्किताश्रयमुप-
संहरति

यथा चेति । (कै)

एवं चाख्यादौ धातुत्वसिद्धिरिति भावः ॥ सिद्धान्त्याह भाष्ये

यद्येवमिति ॥ (भा)

अन्यथा हीति । (भा)

कारककर्तृकाऽस्तौ वाच्यत्वेन स्थिता प्रवृत्तिरन्यथा इत्युच्यते । (भा)

तदेवाह

प्रकारा इति ॥ यदि तर्हि लक्षणं क्रियते नेदानौ पाठ कर्तव्यः । कर्तव्यस्य
किं प्रयोजनम् । भूवादिपाठः प्रातिपदिकाण्यप्यत्यादिनिवृत्त्यर्थः । वा । भूवा-

योगात् क्रियात्वावसायः । अथ वेति । भा । निज्ज्ञातायां सत्तायां किं
करोतीति प्रश्नासम्भवादस्तीति प्रतिवचनाभावः । न तु क्रियात्वाभावादि
त्वर्थः । यदा तु प्रत्यासन्नविनाशशङ्कया देवदत्तः किं करोतीति प्रश्नः तदास्ति

भाष्यमपि व्याख्यातम् । “प्रकल्पित” इत्यनेन पदस्फोटस्यैव वास्तवतां ध्वन-
यति । साध्यत्वेनेति । अत एव तस्मत्प्रतिकारकतया व्योदनादेरन्वयः ।
भावः । अत एव भोक्तुं पाको भुक्ता गमनमित्यादौ तुमुनादयः सि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३८१

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १। ३। १।)

आत्मभरणरूपेति । (कै)

स्थूलरूपधारणानुकूलव्यापाररूपेत्यर्थः ॥

म्रियतौ (कै)

तत्त्यागानुकूलव्यापाररूपेति भावः ॥ एवं च म्रियत्यपेक्षया प्रवृत्ति-
विशेषरूपतास्येवास्त्यर्थस्येति तात्पर्यम् ॥ पूर्वोक्तदूषणत्रये लदय-
मुद्धरति

उत्पत्तीत्यादि ॥ (कै)

कादाचित्कत्वाभाव इति । (कै)

अयं चात्मभरणलक्षणसत्तावाच्येव । तदपि कर्त्तृरूपे वस्तुनि
विद्यमाने एव वस्तु कादाचित्कताप्रयुक्ता तु साऽस्त्येव । अत एव
भूतभविष्यल्लप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । उत्पत्तिरूपसत्तावाचिनि तु
का (दा । क) चित्कताप्यस्त्येव ॥

विद्यतेतराम् (कै)

दिपाठः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् । प्रातिपदिकाणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थः ।
प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं आणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च । के पुनराणपयत्यादयः ।

तावदिति प्रतिवचनं भवत्येव । अथ यद्येवेति । भा । परिस्पन्दापरिस्पन्दरूपतया
क्रियाभावयोर्भेदेनोपन्यासः । तदा वेत्यत्रेति । भा । अदादौनामादौ वा गति
गन्धनयोरिति पठितव्यम् ।

कृतोऽर्थास्त्वनभिधानान्नेत्येव शरणम् । अत एव कश्चिदृश्यतेऽपि द्विवचनम् ।
द्विरग्विधिरिति सूत्रं वार्त्तिकयोः प्रयोगात् । सत्त्वभावस्त्विति । अत एव
कं करोति इत्यादौ कारकत्वेन सान्वेत्यर्थः । नन्वेवं पश्य मृगो धावती-

(भूवादयो धातवः । १ । २ । १ ।)

(अ. १ । पा. ३ । व्या. १)

इत्यपि कारकगतप्रकर्षारोपेणैव बोध्यम् ॥ भाष्येऽस्यादीनां 'क्रिया-
वाचकत्वे युक्त्यन्तरमाह

षड्भाव (भा)

इत्यादि ॥

क्रियाया इति । (भा)

भावो लीला क्रिया चेष्टा इति कोशादिति भावः ॥ विकार
शब्दः प्रकारवाची ॥

अथवेति । (कै)

उत्पत्तिविनाशयोरपि सूक्ष्मरूपेण वस्तुनो भावात्तेषामपि सत्ता-
त्मकत्वमिति बोध्यम् ॥

भावस्य सत्तायाः । (कै)

ब्रह्मसत्ताया या एते विकाराः क्रियाप्रकारा मायावशात् त इव
भासमाना इति वार्यायण्युक्तेरर्थः ॥

१ “क्रिया” इत्यारभ्य “इत्यादि” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

आणयति वट्टति वट्टतीति । खरानुबन्धज्ञापनाय च । वा । खरानुबन्धज्ञा-
पनाय च पाठः कर्त्तव्यः । खरानुबन्धांश्च ज्ञास्यामीति । न ह्यन्तरेण पाठं
अदादिगणो गणानामादौ । तेन सर्वे धातुपाठसन्निविष्टा गृहीता
भवन्ति । यदि तर्हीति । भा । क्रियावचनो धातुरिति वा भाववचनो
धातुरिति वा कक्ष्यं क्रियते नार्थः पाठेन इत्यर्थः । भूवादिपाठ इति । भा ।

त्यादौ मृगकर्त्तृकशीघ्रगतेर्दर्शनमिति कर्मता न स्यात् । न च संसर्गमर्थ्या-
दयेह कर्मताभावेऽपि प्रकारत्वेनाभागान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवमुपि
पचति भवतीत्यादावसङ्गतेः । एककर्त्तृका वर्त्तमाना पचिक्रिया एककर्त्तृका

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३८३

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १। ३। १।)

सत्तैव इत्यादि (कै)

ब्रह्मसत्तैवानेकक्रियाविवर्त्तात्मिका साधनैः कारकैः सम्बन्धात् अव-
सीयमानसाध्यस्वरूपा जन्मादिरूपतया भासत इत्यर्थः । एतच्च
निरुक्तभाष्ये (निरु-नैघण्टु-पूर्वषट्-१।१) स्पष्टम् ॥

भावविकारेति । (कै)

एवं चाव्याप्तिदूषितं परिगणनं कथमस्यंगे प्रमाणं भवेदिति
भावः ॥

अनुमानेनेति । (कै)

षड्भावविकारेष्वभावादक्रियात्वमेव मन्यमानं प्रति इत्यादि ॥

अन्यथेति । (कै)

एवं च स्थितेरपि अस्थितायामन्तर्भावाच्च परिगणनाव्याप्ति-
रिति भावः ॥ तिष्ठतेरेव क्रियात्वे युक्त्यन्तरमिति भ्रमं वारयति

क्रियान्तरेति । (कै)

एतन्मूलिकैव “क्रियाभेदाय कालास्त्रि”ति वाक्यपदीयोक्तिः
कालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति भावः ॥ ननु यद्यस्यादेः

सरा अलुवन्धा वा शक्या विज्ञातुम् ॥ ये त्वेते न्याय्यविकरणा उदात्ता

यथा भोक्तुं पाकइति क्रियाश्रयाणि तुमुनादीनि भवन्ति तथा धातुसंज्ञाणि
स्यादिति पाकदीनां श्रयितव्यादीनां च प्रातिपदिकानां पाठेनासौ
निवर्त्यते । तथा हिरक् पृथग् इत्यादीनां च क्रियाप्रधानानामथयानाम् ।

वर्त्तमाना भवन क्रियेति हि तत्र वाक्यार्थः । तत्र च भवतीति लकारार्थस्य
कर्तुर्देवदत्तकर्तृकपचिक्रियां प्रत्यभेदेन संसर्गेण विशेष्यत्वस्यावश्यकत्वात् ।

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

(अ. १ । भा. ३ । आ. १)

क्रियावाचित्वं तर्हि किं करोतीति पृष्ठेऽस्तीत्याद्युत्तरं कुतो न
इत्यतो भाष्ये

अथवा नान्यदिति । (भा)

अत्र “अथवा” इति यत इत्यर्थे ॥

प्रश्नासम्भवादिति । (कै)

निर्ज्ञातत्वेन सत्ताविषयप्रश्नासम्भवादित्यर्थः ॥ ननु क्रियाभावयो
रेकार्थतया कथमिह भेदेनोपादानमत आह

परिस्पन्देति ॥ (कै)

आदिशब्दयोर्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः सादृश्यं चान्यानभि-
हितसाध्यावस्थापन्नार्थवाचित्वेनेति नाव्याप्तिः । तत्र वा प्रभृतयो
भूप्रकारा इत्यर्थे वा धातोः प्राचीनानां न स्यादित्यत आह

अदादीनामिति । (कै)

“अदिप्रभृतिभ्य” (१।४।३१) इत्यस्य स्थाने “वा प्रभृतिभ्य”
इत्येव पठनीयम् । “अदिप्रभृतिभ्य” इत्यत्र बद्धब्रूहितत्पुरुषयो-
रेकशेषो वा बोध्यः ॥ ननु व्यवस्थावाच्यादिशब्दान्तर्भावेन पाठ-
स्यापि लक्षणेनापेक्षणीयत्वाच्चेदानीमित्ययुक्तमत आह

अननुबन्धकाः पठन्त एतेषां पाठः शक्योऽकर्तुम् । एतेषामप्यवश्यमागपय-
एतेषामपीति । भा । तेषामपाठे निवृत्तिरणावयवादिवत्स्यात् तस्मात्
आगपयत्यादिव्येषां निवृत्तिर्यथा स्यात् तन्मध्ये मा प्रविच्छन्नित्येवंमर्थस्तेषा-
तथाच देवदत्तवत्प्रक्रियायाः सत्वधर्मो दुर्वारः । अज्ञातः । कर्तृत्वकर्मत्व-
योरनुभववशाद्भानं स्वीक्रियते । कारकान्तराभावमात्रे तु तात्पर्यमिति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३८५

(अ. १। पा. ३। आ. १) . (भूवादयो धातवः । १। ३। १।)

क्रियावचन इति । (कै)

व्यवस्थावाच्यादिशब्दस्य प्रयोजनप्रश्न इत्यर्थः ॥ ननु भावक्रिया-
पदयोः साध्यावस्थापकार्याभिधायित्वात् प्रातिपदिकेषु कथमति-
प्रसङ्गोऽत आह

यथेति ॥ (कै)

भोक्तुं भुक्ता इत्यादिप्रातिपदिकव्यावर्त्यं बोध्यम् । पाकपदेन
सिद्धावस्थस्य भानात् । भोक्तुं पाक (कै) इति प्रयोगोऽपि चिन्त्य
इति

उपपदमतिङ् (पा)

(१।१।१८) इति सूत्रे वक्ष्यते । फलं तु पाकादिशब्दे इव अत्रापि
हिङ्गिति क्रियान्तराकाङ्क्षादर्शनेनैषां क्रियावाचित्वं चिन्त्यम् । अत
एव “तद्धितस्यासर्वविभक्तिः” (१।१।१८) इति सूत्रे क्रियामात्र-
विशेषणत्वात् क्रियाप्रधानत्वमेषां स्वयमुक्तम् । “ग्रिश्ये” इत्यादि-
व्यावृत्तिस्तु अन्यानभिहितक्रियावाचकत्वेन सादृश्यग्रहणाद्बोद्धा ।
वस्तुत एषां धातुत्वे फलाभावः । न च प्रातिपदिकत्वाभावः । फलं
हृदन्तत्वेन तदभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । उभयोः सत्त्वेऽपि लिङि-

त्यादिनिवृत्त्यर्थः पाठः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । शिष्टप्रयोगादप्यप्यत्यादीनां

मपि पाठः कर्त्तव्यः इत्यर्थः । शिष्टप्रयोगादिति । भा । प्रयुक्तानामिदम-
न्वाख्यानं न चाश्ववत्यादयः शिष्टैः प्रयुज्यन्ते इति नास्ति तेषां शास्त्रेणा-

“आख्यातशब्दे भागाभ्याम्” इत्युदाहृतं श्लोकोऽप्येतदभिप्रायक एव । तत्र यं
प्रति इत्युत्तरश्लोकानुरोधादिति तृतीये स्फुटीकरिष्याम । एतेन अपाक्षी-

त्यादाविव परत्वात् सुपामेवोत्पत्तिश्चिद्धे वार्त्तिके प्रातिपदिकग्रहणं
तु प्रौढैव अत एव तदुदाहरणानुक्तिर्भाष्ये ॥ ननु तेषां संज्ञार्थः
पाठः कर्त्तव्य इति वक्तव्ये आणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थमसङ्गतमत आह

तेषामिति । (कै)

पाठाभावे हि तेऽपि आणवयत्यादिवद् बहिर्भवेयुरिति ।
आणवयत्यादिभ्यो निवृत्त्यर्थो भेदार्थ इति भाष्यार्थ इति भावः ॥

प्रयुक्तानामिति । (कै)

प्रयुक्तानां च सम्प्रति अदृश्यमानपाठानामपि भविष्यतीत्यपि
बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थः पाठः स्यादत आह

एतेनेति । (कै)

इदमुपलक्षणम् । स्वरानुबन्धकार्यमपि शिष्टप्रयोगादेवेति
बोध्यम् ॥ ननु शिष्टप्रयोगालम्बनेन प्रत्याख्याने शास्त्रवैफल्यमत
आह भाष्ये

निवृत्तिर्भविष्यति । स चावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यो येऽपि पठ्यन्ते तेषामपि
विपर्ययासनिवृत्त्यर्थः । लोके हि ह्यर्थे कसिं प्रयुज्यते दृश्यर्थे च दिशिम् ॥

नुविधानमिति भावः । एतेनैव न्यायेन प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थोऽपि पाठो
नोपयुज्यते न हि पाकादयः शब्दाः धातुविहितप्रत्ययपरालोके प्रयुज्यन्ते ॥

दपाक्षीः पचतः पचन्ति पच्यति पच्यतः इत्यादावपि भवतीत्यनेन कर्त्तृत्वना-
म्यो आख्यातः । भावी वर्त्तते भवतोऽस्तीत्यादाविव सूत्रावस्थस्य वर्त्तमान-
सत्तासम्भवात् ॥

(अ. १। पा. ३। आ. १) (उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १। ३। २ ।)

स चावश्यमिति । (भा)

एवं चाकृतिगणेष्विव तदुपासनावश्यकत्वे किं पाठनेति भावः ।
ननु तददेव निदर्शनार्थं कतिपयपाठोऽप्यावश्यकता न इत्येव भाष्य-
तात्पर्यादिति दिक् ॥

‘उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १। ३। २॥

ननूपसर्गभेदे ऽर्थभेदस्यावश्यकत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

उपदेशेति । (भा)

सभावपि धात्वर्थानुवादकावेवेति भावः । येन निवृत्त्यादि-

क्रियासु वङ्गीष्वभिसंश्रितो यः

पूर्वापरीभूत इवैक एव ।

क्रियाभिर्निवृत्तिवशेन सिद्ध

आख्यात शब्देन तमर्थमाहुः । १ ॥

क्रियाभिर्निवृत्तिवशोपजातः

कृदन्त शब्दाभिहितो यदा स्यात् ।

संख्या विभक्त्यथयलिङ्गयुक्तो

भावस्तदाद्रव्यमिवोपलक्ष्ये । २ ॥

१ उपदेश इति किमर्थम् । अत्र आँ (६। १। १२६) अपः । उद्देशे
योऽनुनासिकस्तस्य मा भूदिति । कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः । प्रत्यक्ष-
माख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापयामुद्देशः ॥ प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुपदेशः ।

(उपदेशेऽननुनासिक इत् । १। ३। २।) (अ. १। पा. ३। आ. १)

विहितानां सङ्गः । आङ्श्च व्यावृत्तिः स विशेषः क इति प्रश्नार्थं इत्यन्ये ॥ ननु “आङोऽनुना” (६। १। १२६) इत्यप्युपदेश एव इत्यत आह

अयमिति । (कै)

उच्चारणेन बोधनाभावादित्यर्थः ॥ ननु नास्योद्देशत्वमपि “अङ्गदी”त्यादिवत् बङ्गभिर्गुणैः प्रापणं हि तत् । नेह तथानु-
नासिकत्वेनैव प्रापणादत आह

अन्तरतम इति । (कै)

‘तथा च कबन्तलदीर्घत्वादिभिरपि प्रापणान्न दोषः ॥

गुणैः (भा)

इत्यत्र बङ्गत्वमविवक्षितमिति तत्त्वम् ॥ आख्याने प्रत्यक्षत्वमविशिष्ट-
मत आह

इन्द्रियेति । (कै)

१ अत्र “तथाच इति” प्रतीकोऽस्ति इ पुस्तके । परम् उपलब्धभाष्ये
कैयटे च तथाच इति पाठो नास्ति ॥

तद्यथा अगोत्राय कश्चिद् गां सक्थनि कर्णे वा गृह्णीत्वोपदिशति । अयं
गौरिति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह । उपदिष्टो मे गौरिति ॥ गुणैः प्रापण-
मुद्देशः ॥ तद्यथा । कश्चित् कश्चिदाह । देवदत्तं मे भवानुद्दिशति । स
इहस्थः पाटलिपुत्रस्थं देवदत्तमुद्दिशति । अङ्गदी कुण्डली किरीटी शुद्धो-
रस्त्रो वृत्तवाज्जर्बोहिताद्यस्तुङ्गनासो विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति ।
स गुणैः प्राप्यमाणमाह । उद्दिष्टो मे देवदत्त इति ॥ इत् संज्ञायां सर्व-

(अ. १ । पा. ३ । आ. १) (उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ।)

यद्यप्यनुनासिकत्वमपि इन्द्रियग्राह्यं तथाप्यनुनासिकशब्दप्रति-
पाद्यतावेक्षायामिन्द्रियागोचरमिति भावः ॥

प्रसिद्धेति । (कै)

प्रत्येकसाधारणेत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये

आख्यातमाहेति । (भा)

कथितमित्यर्थः ॥ एकव्यक्तौ भेदाभावाद् “ईदृश” इत्यसङ्गत-
मत आह

एतैरिति ॥ (कै)

ग्राह्य इति । (कै)

लोके दृश्यमान इत्यर्थः ॥ एतेन बौद्धार्थस्यैव शाब्दबोधेनाल-
मिति दर्शितं भाष्ये

इत्संज्ञायामिति । (भा)

उक्तविशेषस्य निष्ठाद्यसङ्गहेणात्राश्रयणमशक्यमिति भावः ॥ ननु
इत्सदक्षिणत्वादिकं नेतरभेदानुमायकं लक्षणमत आह

गुणस्तेनापीति ॥ (कै)

प्रसङ्गोऽविशेषात् । वा । इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गः । सर्वम्यानुनासिकस्येत्संज्ञा
प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । अन्ध आँ अपः । किं कारणम् । अवि-
शेषात् । न हि कश्चिद् विशेष उपादीयत एवं जातीयकस्यानुनासिकस्येत्
संज्ञा भवताति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥ किमुच्यते अनुपादो-
यमाने विशेष इति । कथं न नामोपादीयते यदोपदेश इत्युच्यते लक्ष-
णेन रूपदेशः । सङ्गीर्णानुद्देशोपदेशौ । प्रत्यक्षमाख्यानमुद्देशो गुणैश्च
प्राप्यमुपदेशः ॥ प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुद्देशः । तद्यथा । कश्चित् कं

(उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । १ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १)

भाष्ये “हिः” अप्यर्थे इति भावः ॥ कश्चित्तु “लक्षणेनापि हि” इति पाठः । बह्वचं चाविवक्षितमेव । प्रकृतसूत्रे चास्यापि ग्रहणमत एव “निष्ठे”त्यादिभिः संज्ञाविहितप्रत्ययावयवानामित्संज्ञाभिद्विरिति भावः । अत एवात्रैतत्कथनं सफलम् “आदेच” (६।१।४५) इत्यादौ तु व्याख्यानात् “प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेश” इत्यस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम् ॥

उपदेश इति । (भा)

अज्ञातज्ञापनं भवतीत्यर्थः ॥ “आचष्टे” इत्यस्य कर्माकाङ्क्षादाह

पूर्वेणेति ॥ (कै)

अध्ययनार्थमिति । (कै)

“इति हेतौ” फलं च हेतुरिति भावः ॥

इषेत्वकमधीष्व (भा)

इत्यादि वाक्यम् “आचष्टे” इत्यन्वयः इत्यन्ये ॥ नन्वित् कार्यं तदकार्यत्ववादो ऽयुक्तोऽत आह

किदाह । अनुवाकं मे भवानुद्दिशतु इति । स तस्मा आचष्टे । *इषेत्वकमधीष्व । †शंनो देवीयमधीष्वेति । स प्रत्यक्षमाख्यात माह । तद्विष्टो मे अनुवाकस्तमध्येत्येति ॥ गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । तद्यथा । कश्चित् कंचिदाह । ग्रामान्तरं गमिष्यामि पश्यान् मे भवानुपदिशत्विति । स तस्मा आचष्टे । अमुष्मिन् अवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतथोऽमुष्मिन् हस्तवाम इति । स गुणैः प्राप्यमाण आह । उपदिष्टो मे पश्या इति । एवमेतौ

(अ. १। पा. ३। आ. १) (उपदेशेऽनुनासिक इत् । १। ३। २।)

यदीति । (कै)

अभिमतकार्यत्वाभावपरो“ऽकार्यं” शब्द इत्यर्थः ॥ नन्वित्
संज्ञाया अनन्तर्यनिमित्तकत्वाभावेनानन्तरलक्षणायामित्यसङ्गतमत
आह

यदेति ॥ (कै)

अनन्तरलक्षणायाम् (भा)

इत्यस्य अनन्तरलक्षणकार्यायामित्यर्थः ॥ ‘शिद्’ इत्यादावनन्तरा-
दिषु वृत्त्यभावेऽपि सौत्रतावृत्तिरिति भावः ॥ ननु तत्रेते आङ्-
इदित्येवाचक्षत् इति चेन्न । विधानसामर्थ्याज्ञोपो माभूत् संज्ञा तु
स्यादेवेति भाष्याशयः । एवं चात्रोपदेशग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।
“अनुबन्धा एकान्ताः” इत्यस्यैव न्याय्यताया वक्ष्यमाणत्वात् ॥ “अभ्र
अं” इत्यस्यापि शास्त्रे विहितस्यानुनासिकत्वादाह

शास्त्रे य उच्चारित इति । (कै)

उच्चारित इत्यध्याहार इति भावः ॥ भाष्ये

शास्त्रमिति (भा)

सङ्कीर्णवृद्धेशोपदेशौ । एवं तर्हीत्कार्यभावात् अत्र इत्संज्ञा न भविष्यति ।
ननु च लोप एवेत्कार्यं स्यात् (१। ३। ६) । अकार्यं लोपः । इह हि
शब्दस्य द्वर्थ उपदेशः । कार्यार्थो वा भवत्युपदेशः अवगार्यो वा । कार्यं
चेह नास्ति । कार्यं चासति यदि अवगमपि न स्यादुपदेशोऽनर्थकः स्यात् ।
इदमस्तीत्कार्यम् । अथ अँ अठितः । अनन्तरलक्षणायामित्संज्ञायां सत्याम्
“आदितश्च” (७। १। १६) इतीट् प्रतिषेधः प्रसज्यते । सिद्धं तूपदेशने-
ऽनुनासिकवचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । उपदेशने योऽनुनासिकः

(उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १ ।)

तच्च धात्वादिरूपं बोध्यम् । “आदेश उपदेश” इत्यादाविव भाव-
साधनस्याद्योच्चारणरूपार्थकस्य ग्रहणे तु “^१खटः सदा” “^१निष्ठा”
इति विहितराचाद्यवयवस्येत् संज्ञानापत्तिः । यथा कथं चिद्वोध-
नस्य उपदेशत्वे तु अथ आम् इत्यादौ दोष इति भावः ॥ तदाह
घञ्यं करोति ॥ (भा)

उत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेधायोगादाह

परत्वेनेति ॥ (कै)

पशुः कर्त्ताभिधीयते इति । (कै)

यद्यपि कर्त्तृत्वेनैव कर्त्ता प्रत्ययार्थस्तथापि तत्त्वेनापि पशुरेवा-
भिधीयत इति स उपाधिरित्यर्थः ॥

स्त्राघेति । (कै)

गोचरणाद् भावे बुञ् स चेत् स्त्राघादिभिरन्वितः स्त्रादिति
स्त्रार्थात् स्त्राघादिकं न प्रत्ययेन स्पृश्यत इति भावः ॥ ननु
द्वन्द्वोऽपि विधेयतया प्राधान्यात् कथं गुणत्वमत आह

१ अ ६ । पा १ । सू ८५ ॥

२ अ ३ । पा ३ । सू १० ॥

३ अ २ । पा २ । सू ३६ ॥

स इत्संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं पुनरुपदेशनम् । शास्त्रम् । सिध्यति ।
सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथा न्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमित् संज्ञायां सर्व-
प्रसङ्गेऽविशेषादिति । नैष दोषः । उपदेश इति घञ्यं करणसाधनः । न
सिध्यति । परत्वात् ख्युट् प्राप्नोति । (३ । ३ । ११७) । न ब्रूमो “ऽकर्त्तरि
च कारके संज्ञायाम्” (३ । ३ । १८) इति । किं तर्हि । हलस्य (३ । ३ । १२१)
इति । तत्रापि संज्ञायामिति वर्त्तते (३ । ३ । ११८) न चैषा संज्ञा ।

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

३६३

(अ. १ । पा. ३ । आ. १) (उपदेशोऽनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ।)

प्रत्ययस्येति । (कै)

आर्थिकं गुणत्वमस्तीत्यभिमानः ॥ ननु प्रत्ययस्याभिधेयत्वाद्
गुणत्वमित्युक्तम् अनुवाच्यत्वस्य प्राधान्यनियतत्वाद्विधेयत्वस्य गुण-
नियतत्वादिति मीमांसक शङ्का परिहरति.

अपूर्वेति । (कै)

न मीमांसकसंमते प्राधान्यगुणत्वे भगवतोऽभिमते किं तु
शास्त्रसंरम्भगोचरत्वतद्गोचरत्वे एवेति भावः ॥ ननु “वाकिना-
दीनाम्” इत्यतश्चकारानुवृत्त्या तद्वदेवानेन प्रत्ययस्यापि विधेयत्वाद्
गुणत्वमेव इत्यत आह

उदीचामिति । (कै)

नात्र चोऽनुवर्तते इति भावः ॥ ननु “गुणः कृतात्मसंस्कार”
इति न्यायेन गुणस्यापि विशेषणसम्बन्धदर्शनादाह

गुणप्रधानसंनिधौ यचेति । (कै)

१ अ ४ । पा १ । सू १५१ ॥

प्रायवचनादसंज्ञायामपि भविष्यति । प्रायवचनात् संज्ञायामेव स्याद्वा
न वा । न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । यदि नोपाधे-
रुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् “कल्याणादीनमिन्द्र (४ । १ ।
१२६) . “कुलटाया वा” (४ । १ । १२७) इन्द्र विभाषा न प्राप्नोति ।
इन्द्रेवात्र प्रधानम् । विहितः प्रत्ययः प्रकृतस्वानुवर्तते (४ । १ । १२०)
इह तर्हि “वाकिनादीनां कुक्च” (४ । १ । १५८) “पुत्रान्तादन्यतरस्याम्”
(४ । १ । १५९) इति कुक्चविभाषा न प्राप्नोति । अत्रापि कुक्चे प्रधानम् ।
विहितः प्रत्ययः प्रकृतस्वानुवर्तते (४ । १ । १५७) । एवं न चेदमकृतं

तद्विज्ञविषयः स न्याय इति भावः ॥ ननु ह्येति ह्यर्थो
विचारस्तत्र पुरुषः कर्त्ता प्राप्तौ घञ् इति असमानकर्तृकत्वात्
क्वा न प्राप्नोतीत्यत आह

एवं स्थित्वेति ॥ (कै)

‘हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ॥

अन्तग्रन्थो नान्तावयववाची तद्धितवैयर्थ्यापत्तेः । नापि समीप-
परः । अतिप्रसङ्गात् । अत आह

अवसाने इति ॥ (कै)

* ननु यदुच्चार्य विरम्यते तत्त्वमन्यत्वं न च तन्मध्यगतस्येति कथं
सर्वप्रसङ्गोऽत आह

भवति गोपाधेरपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् इति न च कश्चि-
द्दोषो भवति । एवं च क्त्वा घञ् न प्राप्नोति । एवं तर्हि “ह्यल्यल्यटो
वञ्जनम्” (३ । ३ । ११३) इत्येवमत्र घञ् भविष्यति ॥

१ हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्यत्वात् । वा । हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य
हल इत् संज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् । सर्वान्यत्वात् । *सर्वो हि हल्
तं तमवधिं प्रत्यन्यो भवति ॥ सिद्धं तु व्यवसितान्यत्वात् । वा । सिद्धमेतत् ।

* सर्वोऽपि हल् तं तमवधिं कृतान्यो भवति । १ । सर्वो हि हलान्यो भवति । १ ।

सर्वो हि हल् तं तमवधी कृतान्यो भवति । २ ॥

सर्वस्येति । (कै)

सर्वमपि वर्णमुच्चार्यविरम्यत एव । स्पष्टं चेदं ^१“परः सन्निकर्ष” इति सूत्रे भाष्ये । न च ततः परमुच्चारणाभावोऽप्यपेक्षित इति भावः ॥ भाष्ये “सर्वो हि हलन्त्यो भवति” इत्येव पाठः । “तमवधिं प्रति” इति पाठे ^२तत्तद्वर्णोच्चारणानन्तराभावादिरामरूपमवधिं प्रतीत्यर्थः । “तन्तमवधिं कृत्येति” पाठान्तरम् ॥ नन्वेवमन्यग्रहणं व्यर्थमत आह

आदिनिवृत्त्यर्थमिति । (कै)

उपक्रमाभावसचकं तदिति भावः ॥ न च पूर्वसूत्रे उपदेशशब्दस्य धात्वादिशास्त्रपरतया तस्यैव प्रकृतेऽनुवृत्त्या यत्किञ्चित् समुदायान्यकरणेन शङ्कैषामुपपन्नेति वाच्यम् । तस्य स्मरितत्वाभाव इत्याशयात् । व्यवसितपदस्य निश्चितपरत्वभ्रमं वारयति

व्यवसिता इति । (कै)

शास्त्रकृतापरिच्छिन्नत्वेन बोधिता इत्यर्थः ॥

१ अ १। पा ४। सू १०६ ।

२ तत्तद्वर्णोच्चारणानन्तराभावि विरामरूपम् । क ।

कथम् । व्यवसितान्यत्वात् ॥ व्यवसितान्त्यो हलित् संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । के पुनर्यवसिताः । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः ॥

सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्यत्वादिति । नैष दोषः । आह्वयं हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति सर्वत्र हल् तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साध्वीयो

धातु- (कै)

इत्यादिवक्ष्यमाणेत्यादिः ॥ अवयवानां धातुत्वाभावे युक्तिमाह

अवयवा इति ॥ (कै)

समुदायतन्त्रत्वात् । (कै)

समुदायस्तन्त्रं प्रयोजनं येषां तच्चात् ॥ भाष्ये

धातुप्रातिपदिकेति । (भा)

इउण् नदट् इत्यादौ ण्टादीनामित्संज्ञाक्रमबोधकत्वेन स्वरूप-
बोधकत्वेन च प्रातिपदिकत्वात् ओत्रियनादेरपि तत्वादेव निपा-
तोदाहरणमाडादि ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

लक्षणां विनैवोपपत्तौ उपक्रमाभावलक्षकत्वमेव दोष इति
भावः ॥

काल्पनिकमिति । (कै)

सर्वान्यस्य हि मुख्यं तत् यस्मात् परो नास्ति इत्यादिलक्षणा-
क्रान्तत्वादिति भावः ॥

अवयवानामसत्त्वादिति । (कै)

योऽन्य इति । कथं साधौयः । यो व्यवसितान्यः ॥ अथवा सापेक्षोऽयं
निर्देशः क्रियते न चान्यत् किञ्चिदपेक्ष्यमस्ति तेन व्यवसितमेवापेक्ष्यमिह ॥
लकारस्यानुबन्धज्ञापितत्वाद् हल गृह्याप्रसिद्धिः । वा । लकारस्यानुबन्ध-
त्वेनाज्ञापितत्वात् हलगृह्यास्याप्रसिद्धिः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवति इत्युच्यते

तत्प्रतीतिस्तु भ्रम एव तन्मूलक एव च समुदायव्यवहार इति
भावः ॥ ननु हलामित्संज्ञाविधाने लकारे तदप्राप्तिकथमत आह
इतरेतरेति ॥ (कै)

भाष्ये “हलन्त्यम्” इत्युत्तरम् “लश्च” इति वाक्यान्तरकरणा-
त्तदर्थबोधोऽतः पूर्वं कथं तस्य बोधोऽत आह
पूर्वमिति । (कै)

पाठक्रमादर्थक्रमो वक्ष्यीयानिति भावः ॥ इतरेतरयोगे द्विवच-
नापत्तेराह

समाहारे इति । (कै)

एवं भाष्ये कर्त्तव्यपदं व्याख्येयपरमिति भावः । वस्तुतो भाष्ये
कर्त्तव्यपदं यथाश्रुतमेव कैयटस्तु चिन्त्यः । यणः प्रतिषेधारम्भेण
झल्यहणापकर्षेण च संयोगान्तस्त्रोपाप्राप्तेः । वक्तृणां सह बोधासम्भवं
“नाञ्जलौ” इति सूत्रोक्तवाक्यापरिसमाप्तिन्यायेन भाविसंज्ञया
पूर्वमाचार्य्यनामव्यवहारेण सहविवक्षाभावाद् इन्द्राप्राप्तेः इति बोध्यम् ।
अत एव भाष्ये “निर्देशः कर्त्तव्यः” इत्युक्तम् । “निर्देशः” उच्चा-
रणम् । न तु लुप्तनिर्दिष्ट इत्युक्तम् एतेन “हलन्त्यम् ल्” इति

१ अ १ । पा १ । सू १० ॥

लकारस्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति (१ । १ । ७१) ॥ सिद्धं तु लकार-
निर्देशात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । लकारनिर्देशः कर्त्तव्यः । हलन्त्य-
मित्संज्ञं भवति लकारश्चेति वक्तव्यम् । एकशेषनिर्देशाद्वा । वा । अथवा
एकशेषनिर्देशोऽयम् । हल् च हल् च हल् । हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति ॥

(हजन्त्यम् । १ । ३ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

प्रक्षेपः सौचस्य “तस्य सौप” इत्यपास्तम् । सौचत्वात्सौपं कृत्वा
व्याख्यानमाश्रयणीयमिति गौरवेण भाष्यकद्वयमाणरीत्यैव प्रत्या-
ख्यानस्य न्याय्यत्वात् ॥

इस्य लिति । (कै)

सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासे पर्यवसानगत्या सामीप्यलाभ इति
भावः ॥

इतरस्येति ।

प्रकृतेऽन्यपदसामानाधिकरण्यादिति भावः । वस्तुत इदं
चिन्त्यम् । एवमर्थस्येष्टत्वे तत्पुरुषेऽन्यपदासम्बन्धेन हलित्संज्ञं हलन्त्यं
च इत्संज्ञमिति वदेत् पूर्ववत् । तस्माद् वाक्यद्वयमन्यन्यपदघटितं
इदन्तान्ते श्रूयमाणस्यैव प्रत्येकं सम्बन्धात् । तथोक्तं तन्नेणोच्चारणं
भाष्ये इति हल् सूत्रान्तं अन्यं च हलित्तिव भाष्यार्थः । एक-
शेषशब्देन च भाष्ये तन्त्रं लक्ष्यते । अन्यथा सह विवक्षाभावादिक-
शेषः शास्त्रीयो न स्यादिति बोध्यम् ॥ भाष्ये एकदेश्याह

अथवा (भा)

१ अ. १ । पा. ३ सू. ६ ॥

२ “इतरस्य” इति पाठ उपलब्ध भाष्ये कैयटे च नास्ति ॥

अथवा लृकारस्यैवेदं गुणभूतस्य ग्रहणं तत्रोपदेशेऽजानुगासिक इत् (१ ।
३ । २ ।) इतीत् संज्ञा भविष्यति ॥ अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति
लृकारस्येत् संज्ञेति यदयं शब्दं लितं करोति ॥ प्रातिपदिक प्रतिषेधोऽल्लव्
तद्धिते । वा । अल्लव् तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो बलव्यः ।

इत्यादि ॥ आपकेन लकारस्येते “उपदेश” इति सूचोक्तोऽसङ्गत इत्यत आह

लकारस्येत्संज्ञाकार्यमिति । (कै)

अच् पदघटितसूत्रस्य कार्यभूतेत्संज्ञेत्यर्थः ॥

हल्ग्रहणादिति । (कै)

न च डानिवृत्त्यर्थं तत् । सुति सौति प्रत्ययैः प्रकृत्याच्चेपेण तद्भाट्टत्तिमिद्विरित्यभिमानः । वस्तुतः “तदेद” इत्यादिनिर्देशाच्च अवधार्यो लकार इति भाव्यतात्पर्यम् । अनयोरेकदेश्युक्तित्वं तु लकारेत्संज्ञाया अपि हल् पदार्थमिद्वेः प्रागल्भाभात् “लृदित” इति ज्ञापकमपि ग्रिथितं सर्वेषामचामित्संज्ञाकाले तस्यापौललाभात् । एवं णलो लिलस्यापि ज्ञापकतोक्तिः । चादीनामित्संज्ञाप्रवृत्तिकाले णलो णलोपस्यापि तत्प्रवृत्त्या ज्ञापकासम्भवात् । तस्मात् “देकशेषनिर्देशादा” इत्येव समाधानम् ॥

मञ्जुकादिति । (कै)

१ अ ४ । पा २ । सू ५६ ॥

उदन्वित् । श्रद्धादिति । अल्लत् तद्धितान्तस्येति किमर्थम् । कुम्भकारः नगरकारः । औपगवः कापटव इति (३ । २ । १ ॥ ४ । १ । ८३-८२) ॥ इदं भावात् सिद्धम् । वा इत्याद्याभावादत्र इत्संज्ञा न भविष्यति । इदमस्ति इत्कार्यं तित्स्वरितम् । (६ । १ । १८५) इति स्वरितत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति । प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यति (६ । १ । १८५) ॥ इदं तर्हि । राजा तच्चा । ज्जितीत्याद्युदात्तं यथा स्यात् (६ । १ । २६७) ।

- (हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

मञ्चकास्थाने इत्यर्थः । अथ पक्षः 'पशुपशाङ्गिकान्ते भाष्ये । इदं चिन्त्यम् । यद्युपदेशे अज्ञातज्ञापकसुच्चारणं तर्हि ङकिं लोप इत्यनुमितङ्क उपदेशाभावादित्संज्ञानापत्तिः । मञ्चकादौ मञ्चकादिभ्रमनिवृत्त्यर्थं तेषामप्यनुवादस्यैव सत्त्वेन उक्तोपदेशाभावाच्च । यथा कथञ्चिद् बोधनस्यैवोपदेश तदनुवृत्तिर्निष्फला । किञ्च पूर्वसूत्रे उपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वपक्षेऽपि टितानामप्येषामुपदेशत्वमस्यैव । व्यवसितान्यं हलिति न्यामं कुर्वता वार्त्तिककृता तदनुवृत्तेरुक्तत्वाच्च ॥ ननूपदेश एव एकारलोपे पश्चात् प्रातिपदिकत्वमिति कथमत्र निषेधप्रसक्तिरत आह

अपवादेति ॥ (कै)

ननु शङ्कति चतः प्रत्ययत्वात् तद्गृहणेऽपि दोषोऽत आह

उदश्विदिति । (कै)

उदंकेन श्रूयत इति व्युत्पत्तावपि अस्य तकारस्य तुका निष्पन्नत्वात् प्रत्ययावयवत्वाभावात् । तत्राव्युत्पन्नत्वकथनफलं चिन्त्यम् ।

१ प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पश्यन्ते । यानि तर्ह्ययदृश्यानि प्रातिपदिकानि । एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं उपदेशः कर्त्तव्यः । शशः । यष इति माभूत् । पलाशः । पलाष इति माभूत् ॥ मञ्चकः । मञ्चक इति माभूत् ॥

अग्नितीत्युच्यते तत्र व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति । इदं तर्हि । खर् । उपोत्तमं इति (६ । १ । २१७) इत्येष खरो यथा स्यात् । खरितकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति न्यङ् खरौ खरिताविति ॥ इह तर्हि । अन्तर । उत्तमशब्दस्त्रि-

“उपदेशेऽन्यो न भवतीति” इदमुक्तरीत्या चिन्त्यम् । भाष्यस्वर-
ससु अव्युत्पन्न एवेति बोध्यम् । किञ्चोपदेश इत्यनुवृत्तौ “प्राति-
पदिकप्रतिषेध” इति वार्त्तिकानुत्यागमेव । “उद्देशश्च प्रातिपदि-
कानां नोपदेश” इति “आदे च” इत्यादिसूत्रभाष्योक्तेः । अत
एव पशुपशाङ्गिकान्ते “उपदेश” इत्यस्य अनुवाद इत्येवार्थ एत-
द्भाष्यैकवाक्यत्वादिति बोध्यम् ॥ ननु सम्बुद्धौ “नङि सम्बुद्धोः” इति
लोपनिषेधसामर्थ्यादित्वप्रयुक्तनलोपस्याप्यभावेन संज्ञापि नेति मन्दा-
शङ्कायामाह

नङीति ॥ (कै)

नित्यरो नेति । (कै)

समुदायार्थत्वादुपदेशस्य स एव निद्वयपदेशयोग्य (व्यपदेश-
योग्यः । क) इति अनित्यवचनो नित्यरोऽस्तीति न शङ्क्यम् ॥

न तु निदन्त इति । (कै)

व्यपदेशिभावस्त्वप्रातिपदिकेनेति निषिद्ध इत्यभिमानः ॥

१ “उपदेशे तकारान्यो न भवतीति” इति उपलब्धकैयटे कचिद्धित-
विवरणपुस्तके च पाठोऽस्ति ।

२ आदेच उपदेशेऽस्मिन्ति (६ । १ । ४५) इति सूत्रव्याख्याशेषे उक्तं
मगवता “उपदेश इत्युच्यते उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः” इति ॥

३ अ १ । पा १ । आ १ ॥

४ अ ८ । पा २ । सू ८ ॥

प्रभृतिषु वर्त्तते न चात्र त्रि प्रभृतयः सन्ति ॥ इह तर्हि समुत्तर उपोत्तमं
रितौत्वे सरो यथा स्यात् । अन्तोदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातन-
सरो रितुस्वरस्य बाधको भविष्यति ॥ एतच्चात्र युक्तं यदित् कार्याभावात्

अत्र त्विति । (कै)

तथा चेदं भाष्यम् एकदेश्युक्तिः । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिके-
नेति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इति भावः ॥

प्रत्ययस्येति । (कै)

प्रतिषेधारम्भेऽस्य चस्य इत्वं न स्यादिति तच्चकार्यमिति भावः
अत्र हि चित्त्वेन अन्तोदात्तत्वमित्यते प्रकृतिप्रत्ययान्यतरयित्वमादायै-
चिदवयवकप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्तोदात्ततायास्तेन विधानात् ॥

न विभक्तौ तुस्माः । १ । ३ । ४ ॥

ननु इत्संज्ञाव्यावर्तकोकारस्य कथं तत्परिचाणार्थत्वमत आह
इत्संज्ञाया इति । (कै)

“इटोऽद्” इत्यादीनां मुखसुखार्थत्वप्रतिज्ञया अवणाभाव-
बोधितत्वात् तत्प्रतिज्ञयैव तेषु “न विभक्तौ” इत्यस्याप्रवृत्तिरिति
नतद्धिते इत्यसङ्गतम् ॥ “इदानीम् अत्र प्राप्नोति” इति भाष्ये
ज्ञापनकाले इत्यर्थः ॥ अत्रत्यम् “अत्र” इति व्याचष्टे

१ अ ३ । पा ४ । सू १०६ ॥

२ “इदानीमित्यत्र प्राप्नोति” इत्युपलब्धभाष्यपुस्तकेऽस्ति ॥

इत्संज्ञा न स्यात् । तत्रेत्यर्थो भवति भवति यत्रेत्संज्ञा । तद्यथा । आगस्
कौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् (२ । ४ । ७०) इति (६ । १ । १६३) ॥

इदानीमित्यर्चेति ॥ (कै)

भाष्ये

तावदिशभाव इति । (भा)

प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ननु “प्राग्दिश” इति

ग्रन्थावधिनेनोपादानादवधिमानपि शब्द एवेत्याशङ्क्याह

यथेष्टमिति । (कै)

तस्यापि प्रकृतित्वेन सजातीयावधिमदसम्भव इति भावः ॥

अर्थ इति । (कै)

तत्तत्प्रकृत्यर्थरूपोऽर्थः ॥ ननु प्रत्ययादेशयोर्मध्ये कदाचित् प्रथमं
प्रत्ययोत्पत्तौ इत् कार्यं स्यादित्याशङ्क्य प्रथममादेशोत्पत्तौ विनि-
गमकमाह

यदि त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

किं तर्हि प्राग्दिशोऽर्थेऽपि भावः (भा)

इत्युक्तेः । एवमपि परत्वात् प्रत्यय एव पूर्वमुचित इत्या-
शङ्कोक्तं

किं सर्वनामबहुभ्योऽद्यादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरिति । (भा)

एवं च ह्यादिभेदज्ञानसापेक्षत्वेन बहिरङ्गप्रत्ययात् पूर्वमन्तरङ्ग-
त्वादादेश एव । अत्रैवार्थे

दानौ (भा)

ग्रहणमपि ज्ञापकमिति तद्भावं केचित् । वस्तुतोऽयमपाठः ।
 १“इदमोर्हिङ्” इत्यत “इदम्” इत्यनुवर्त्तमाने “दानौमो” विधा-
 नात् । कैयटस्वरसोऽप्येवमेव ॥ अत्रप्रवृत्तिप्राथम्ये विनिगमक-
 माह

सप्तम्यामिति । (कै)

अन्तरङ्गानपीति न्यायमसौ न जानीते इति बोध्यम् ॥

सप्तम्यर्थेति । (कै)

प्राग्दिश इतिवत् सप्तम्या इत्यप्यर्थपरमेव प्रातिपदिकाच्च तद्धि-
 तोत्पत्तिरिति भावः । अन्तरङ्गानपीति न्यायाच्च ॥ ननु यकार-
 सत्त्वेऽपि “दानौमि”त्यस्य सोऽन्य एव इत्यत आह

यकार इति ॥ (कै)

१संयोगान्तस्य लोप इति । (कै)

चिन्त्यमिदं घणः प्रतिषेधात् तस्माच्च शब्दनिमित्तको १“लोपो
 व्योरि”ति लोप इति वक्तुमुचितम् ॥

उपदेशेऽन्य इति । (कै)

व्यवसितस्यान्यः “अयत” इति वक्तुमुचितम् ॥

पूर्वचेति । (कै)

वस्तुतस्तु ^१“लोपो व्योः” इत्यस्य वक्षिरङ्गतयाऽसिद्धत्वमित्-
संज्ञां प्रति इति बोध्यम् । न च मकारे कृतेऽपि नान्तस्य प्रत्यय-
तया व्यवसितान्यत्वेन दुर्वारैवेत्संज्ञेति वाच्यं व्यवसितान्यग्रब्देन
प्रत्यासत्त्या ग्राह्यत्वाद्वावसितान्यस्यैव यच्चणेनादोषात् । तद्वावसितस्य यान्त
इति बोध्यम् । उत्तरसूत्रस्थस्य यकारादौ चुष्पु चणपाविति भाष्यस्य
योजनार्थं मदुक्तप्रकार आवश्यक इति बोध्यम् ॥

चुटू। १। ३। ७॥

सुप्तस्य निर्देशायोग्यत्वादाह

पूर्वमिति ॥ (कै)

^१इति प्रतिज्ञात इति । (कै)

निर्दिष्टशब्दः प्रतिज्ञानार्थको मध्यमपदस्योपी च समास इति
भावः ॥ ननु ^१इरित इत्यादौ इरौ इतौ यस्येति विग्रहात् हलन्त्य-
सुपदेशे इत् इत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमत आह

१ अ ६। पा १। सू ६६। २ “प्रति” इति नास्त्युपलब्धकौयटे ।

३ अ ३। पा १। सू ५७ ॥

इरित इति ॥ (कै)

इराविताविति । (कै)

लक्ष्याभुरोधाद्विवचनान्तेनापि विग्रह इति भावः । एवं चात्मने-
पदार्थं सामर्थ्यं नाश्रयणीयमिति बोध्यम् ॥

यद्यपीति । (कै)

दानपाचतासिद्धये विशेषणकुम्भ्यामन्वितैवकारगर्भसमासे नान्य-
योगव्यवच्छेदलाभेऽपि प्रकृते तदाश्रयणे प्रमाणाभावादिति भावः ॥
भाष्ये

इकार एवेदिति । (भा)

तत्पुरुषत्वमेवास्य न बह्व्रीहिलमित्येतत् सूचनायैवकारः ॥
अङ्गाधिकारस्थत्वेन (प्रथ । क । इ) निमित्तत्वात्तदप्राप्तेराह

अनङ्गस्यापीति । (कै)

अधातोरित्यपि बोध्यम् ॥ “न धातु” इति सूत्रस्थभाष्यकैयट-
रीत्या अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव धातुत्वात् । अत एव भाष्ये सूत्रं नोप-
न्यस्तम् ॥ इत्संज्ञायाः परत्वादित्ते इष्टमिद्विर्न स्यादत आह

तच्चेति । (कै)

निर्देशानुपपत्तिकल्पितमित्वं बहिरङ्गमिति भावः । निपात-
नादेवेत्वरपरत्वाभ्यां पूर्वं तस्य लोप इत्यपि नेति बोध्यम् ॥ तुमो-
भावादाह

नुमेति । (कै)

एतद्भाष्यात् केषाञ्चिद् धातूनामर्थनिर्देशसहितोऽपि पाठ इति ज्ञायते ॥

किं तन्निषेधेनेति । (कै)

यद्यपि तेन उपदेश इगुपधत्वं विवक्ष्यते इत्यपि ज्ञापनं सम्भवति तथापि लक्ष्यातुरोधादिदमेव ज्ञायते इत्यभिमानः ॥

गोः पादान्त इति । (कै)

समानयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोऽपि स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्या-
दनुवर्त्तत इति भावः । अन्तपदार्थस्य इकारविशेषणत्वेऽपि सौत्रत्वात्
समास इति बोध्यम् । अत्र पृथग् इत्संज्ञा इदित इति कर्मधार-
यात् षष्ठीति युक्तः पक्षः ॥

तस्य लोपः । १। ३। ६ ॥

अभावो लोप इति । (कै)

दर्शनाभावो लोप इत्यर्थः ॥

भावोपाधिरिति । (कै)

दर्शनस्य सविषयत्वाच्चब्दशास्त्रत्वाच्चब्दरूप एव सविषयः ।

(तस्य लोपः । १ । ३ । ६ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

किं च भावविरोधी इत्यभावपदस्यार्थः । एवं च भावोपाधिरेव
सभावप्रतियोगिक एव स इति भावः ॥ ननु प्रकृतस्थान्वययोग्यत्वे-
ऽनुषङ्गः । अथोग्येऽप्याहार एवेति विपरिणामोऽसङ्गतोऽत आह

सादृश्यादिति । (कै)

एवं चैकदेशसारूप्येण विपरिणामव्यवहार इति भावः ॥

आमन्त्रयस्व (भा)

इत्येतदन्तमेव लौकिकं वाक्यं तच्च प्रकृतत्वाद् 'एनम्' इति गम्यत
इत्यर्थः ॥ तद्व्याचष्टे

देवदत्तमिति ॥ (भा)

गम्यत इति । (भा).

एनमित्यस्य सामान्यशब्दत्वाद्विरोधस्याभावेदमुक्तम् ॥

वैधवेयः । (भा)

मूर्खः ॥

अलोऽन्त्यस्य इति । (पा)

१“नानर्थक” इति परिभाषा तु १“अलोऽन्त्यात्” सूत्रे प्रत्या-
ख्यातैवेति भावः ॥ तस्य ग्रहणेन इत्संज्ञकपरामर्शिना अश्रुतत्वात्
ग्रहणं कथं प्रतिषिध्यतेऽत आह

‘नैषामिति । (कै)

णिदादिपदसञ्चिन्तितत्कार्याणां प्रतिषेध इति भावः ॥ भाष्ये

ग्रहणानि (भा)

इत्यस्य णिदादिपदैर्ग्रहणप्रयुक्तानि कार्याणीत्यर्थः । अग्रेऽपि णित्-
ग्रहणेन गृह्यते यत्कार्यं तत्कार्यं लभत इत्यादिक्रमेणार्थः । विक-
ल्पेऽपि प्रतिषेधोऽस्तीति “प्रतिषिध्यन्ते” इत्युक्तम् ॥

निर्दिष्टेति । (कै)

उच्चारितशब्दप्रतिपादितत्वमेवात्र निर्दिष्टत्वं ^१विवक्षितम् अत
एव णादौनां निर्दिष्टत्वमिति भावः । अयं पक्ष एकदेशिनः सर्व-
लोपासिद्धेः ॥ ^२इत्संज्ञाद्वारा तत्कार्यार्थमुच्चारणमस्तु इत्यत आह

इत्संज्ञाया इति ॥ (कै)

नन्वनुबन्धाः श्रुयन्ते इति वचनाभावात् कथं विरोधोऽत आह
यथेति । (कै)

अनुमितेन विरोध इति भावः ॥ सामान्यविशेषभावात् कथ-
मपवादस्यायोऽत आह

यथाऽणमिति । (कै)

विषयान्तरे चरितार्थमित्यर्थः ॥

कार्ये (कै)

इत्प्रयुक्ते ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटे “नैतेषाम्” इति पाठोऽस्ति ।

२ विवक्षितम् इत्यारभ्य निर्दिष्टत्वम् इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

३ इत्संज्ञाद्वारा इत्यारभ्य आह इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

कार्यादन्यत् (भा)

अवणं मन्देहवीजं दर्शयति

तत्रोपलभ्यमानस्येति ॥ (कै)

शकुनिभाष्ये इति । (कै)

“यदि पुनरिमेवर्णाः शकुनिवास्तुः । अन्यभाष्यं तु कालशब्द-
व्याघादि”त्यनेत्यर्थः । एक एव ककार इति पक्षेऽपि न दोषः ।
लोपग्राह्यज्ञानात्पूर्वं यस्तत्रोपलभ्यते एव सोऽवयव इत्यर्थात् ।
अन्यथा ग्राह्याया अपि छेदगोत्तरमन्यत्रोपलभ्यात् तत्रैवोपलभ्या-
भावेनामवयवत्वं स्यादेवं चानुपलभ्यकफलं विनापि तत्रान्यत्रोप-
लभ्यमानोमवयवत्वं विना तत्रोपलभ्यमान एव यः सोऽवयव इति
भाष्याग्रयः इत्यन्ये ॥ भाष्ये “तत्र” इत्यस्य एकान्तपक्षे इत्यर्थः ॥

अनाकारान्तत्वादित्येतदिति । (कै)

१“असरूपसर्वादेशे” (भा)तिपदे लुप्तसप्तमीके दोषपदाध्याहारेण

१ तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे एथक्कनिर्देशोऽनाकारान्तत्वात् । वा ।
तत्रासरूपविधौ दोषो भवति कर्मण्यण् (३ । २ । १) आतोऽनुपसर्गे कः
(३) इति कविषयेऽण्यपि प्राप्नोति (३ । १ । ६४) ॥ सर्वादेशे च दोषो
भवति । दिव औत्सर्वादेशः प्राप्नोति (७ । १ । ८४) १ । १ । ४५ ॥
दाप्प्रतिषेधे एथक्कनिर्देशः कर्त्तव्यः । अदाप् दैपाविति वक्तव्यम् । (१ । १ ।
३०) । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अनाकारान्तत्वात् । ननु आत्मे कृते
भविष्यति । तद्धि आत्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । अनेजनत्वात्
(६ । १ । ४५) ॥ अस्तु तर्ह्यनेकान्तः । अनेकान्ते वृत्तिविशेषः । वा ।
यद्यनेकान्तो वृत्तिविशेषो न सिध्यति । किति गितौति कार्याणि न

योज्ये इति भावः । एतेन द्वन्द्वे एकदेशान्वयः कथमित्यपास्तम् ।

अत एव “दाप्प्रतिषेधे” इति वार्त्तिके एकवचनम् ॥ भाष्ये

दिव औत् इति । (पा)

अथययमुच्चारणार्थस्तथापि समभिव्याहृतवर्णोच्चारणे सहाय-
सम्पादकतया तस्य चारितार्थ्येन विधेयविषये विशिष्टस्यापि विधे-
यत्वसम्भावना सत्त्वात् इत्संज्ञासोपयोः प्रवृत्तयोर्बाधे मानाभावा-
दुच्चारणार्थानामपि इत्त्वमस्येव । किं च तदभावे उच्चारितस्य
निवृत्तिः कथं स्यादिति भावः । एतेनोच्चारणार्थानामितसंज्ञानेति
नबोक्तिः परास्ता । “स्तीर्णं वर्द्धिषि समिधानेऽग्नौ” इत्यादौ ऊरौति
स्तरितत्वाभावस्तु हान्दसत्वादिति बोध्यम् । ननुच्चारणार्थानामपि इत्वे
“लौगमिः” (लौगमिरबोधने । १। ४। ४। ६) इत्याद्यादेशानां तुमा-
पत्तिः । भाविधातुत्वमादाय तच्चेका निर्देशेनादोषात् । अत एव
सुबुत्पत्तिः । अन्यथा “ह्नो वध स्तिङि” (१। ४। ४। ९) इतिवत् सा

सिध्यन्ति । किं हि स तस्येदं भवति येनेत्कृतं स्यात् । एवं तर्ह्यनन्तरः ।
अनन्तर इति चेत् पूर्वपरयोरित्कृतं प्रसङ्गः । वा । अनन्तर इति चेत्
पूर्वपरयोरित्कृतं प्राप्नोति । वुञ्छण् (४। २। ८०) । सिद्धं तु व्यवसित
पाठात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । व्यवसित पाठः कर्त्तव्यः । वुञ्छण् ।
स चावश्यं व्यवसितपाठः कर्त्तव्यः । इतरथा ह्येकान्तेऽपि सन्देहः । वा ।
अक्षिपमाणे व्यवसितपाठ एकान्तेऽपि सन्देहः स्यात् । तत्र न ज्ञायते किमर्थं
पूर्वस्य भवत्याहोस्वित् परस्येति । सन्देहमात्रमेतद् भवति सर्वसन्देहेषु
चेदमुपतिष्ठते व्याख्याततो विशेष प्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादक्षयमिति
पूर्वस्येति व्याख्यास्यामः ॥

(तस्य जोषः । १ । ३ । ६ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

न ज्ञात् । उच्चारणार्थानामपि इत्थं “ब्लेः सिच्” (१ । १ । ४४)
 “वेरपृक्तस्य” (१ । १ । ६७) इत्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्तम् । अनुवाद्य-
 विषये तु उच्चारणार्थवर्णविशिष्टस्य तद्ग्रहितलक्षणा बोध्या “न विधौ
 परः शब्दार्थः” इति विधेयबोधके लक्षणानौचित्यमिति दिक् ॥

उपदेशग्रहणाच्चेति । (कै)

यत्तु “आदे च” (१ । १ । ४५) इति सूत्रे भाष्ये । “मीनाति
 मीनोति दीङाम्” (१ । १ । ५०) इति सूत्रे एज्यग्रहणानुवृत्ति-
 सामर्थ्यात् परनिमित्तकस्यैव आत्वं नेत्यर्थमाश्रित्योपदेशग्रहणं प्रत्या-
 ख्यातम् । तत्तु “मीनाति मीनोति” इति सूत्रस्य भाष्यविरोधा-
 देकदेश्युक्तिः । तच्च स्ववदानसिद्धये एज्यविषये आत्वमिति सिद्धा-
 न्तितम् । न हि तदोक्तार्थज्ञापकत्वं तस्येति भावः ॥ “अनेकान्तत्वे”
 उपदेशानर्थक्यमत आह

कार्यलक्षणायेति । (कै)

कार्यप्रवृत्तये इत्यर्थः ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

बौचत्वादिति भावः ॥ अनन्तरेऽप्यवयवत्वारोपेणेति भाव इत्यन्ये ॥

१ चिह्नः कथम् । चिह्नोऽनित्वात् । चिह्नोऽनित्वात् सिद्धम् । किमिद-
 मनित्वादिति । अन्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्यय-
 संज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां जोषो न । असति जोषेऽनेकात् ।
 यदा ऽनेकात् तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्यय-
 स्यादेत्संज्ञा (१ । ३ । ७७) । यदा इत्संज्ञा तदा जोषः (१ । ३ । ६) ।

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(तस्य ऋषिः । १। ३। ६।)

“हलन्त्य” (१।३।३।) सूत्र निर्णीतधातुत्वादिनापरिच्छिन्नत्व-
रूपव्यवसितत्वस्यात्रासम्भवादाह

विच्छिन्नानामिति ॥ (कै)

नन्वेकान्तत्वेऽपि व्याख्यानानिर्णयोऽत आह

अनेकान्तत्वेत्विति ॥ (कै)

विरोधाभावादिति । (कै)

एवं च सन्देहाभावाच्च व्याख्यानप्रवृत्तिरिति भावः । विरुद्धा-
नेककोटिविषयज्ञानस्यैव सन्देहत्वादिति तात्पर्यम् ॥

व्याख्यानाच्चेदिति । (कै)

व्याख्यातारोऽत्र प्रत्ययादावीदृशः प्रयोग इति व्याख्यास्यन्ति ।
तत्र च तत्तत् कार्यं दृष्ट्वा तस्य तस्य तत्तदनुवन्धत्वं निर्णयन्ती-
त्यर्थः ॥

पूर्वं हेत्वित्यादि । (कै)

अस्यायमवयव इत्यादिरूपम् ॥

तस्मिन् इत्यादि । (कै)

वृत्तरूपे हेतौ गुरुमुखादवगते सति उक्तव्याख्यानविषयसाध्यं
स्थमेव जानातीत्यर्थः ॥ नन्वेवं पूर्वोक्तसमर्थनरूपतया पक्षान्तरत्वा-
भावेन वाग्रब्धासामंजस्यमत आह

भाष्येति । (कै)

वस्तुतस्तु विरम्यपाठे तस्य कर्त्तव्यता “वृञ्ङ्गणा” (४।१।
८०) दिसूत्रे दन्वानुपपत्तिर्बहुवचनानुपपत्तिश्चेत्यस्यैर्वाचनिककारण

(तस्य लोपः । १ । ३ । ६ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

१“वृत्तादे”ति परिहारान्तरम् । तत्रैकान्तपक्षेऽसन्देहाय व्याख्यानं
शरणमित्युक्तम् ॥

भाष्यकृतेति । (कै)

न पौनरुक्त्यशङ्केति ध्येयम् ॥ भाष्ये

‘एकान्ता इत्येव न्याय्यमिति । (भा)

अनवयवत्वे णश्रवणं णादेरित्त्वानापत्तिः प्रत्ययादित्वाभावात् ।
एवमन्यत्वाभावादिशब्देः श्रव्यत्त्वानापत्तिः । अन्ययादिशब्दयोः

१ वृत्तादा । वा । वृत्तादा पुनः सिद्धमेतत् । वृद्धिमन्तमाद्युदात्तं वृद्धा
जिदिति व्यवसेयम् । अन्तोदात्तं वृद्धा किदिति (७ । २ । ११७ —
११८ ॥ ६ । १ । १६७—१६५) ॥ युक्तं पुनर्यद्वृत्तनिमित्तको नामानुबन्धः
स्यान्नानुबन्धनिमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यम् । वृत्तनिमित्तक एवानुबन्धः ।
वृत्तञ्चो ह्याचार्योऽनुबन्धानासन्निति ॥

२ उभयमिदमनुबन्धेषु उक्तम् एकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम् ।
एकान्ता इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । अत्र हि हेतुव्यपदिष्टो यच्च नाम
सहेतुकं तन्नग्राह्यम् । ननु चोक्तं तत्रासत्त्वसर्वादेशदापप्रतिषेधे पृथक्-
निर्देशोऽनाकारन्तत्वादिति । असत्त्वविधौ तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति गानुबन्धकृतमसारूप्यम् भवतीति यदयं ददाति दधात्वोर्विभाषा
(३ । १ । १३६) इति विभाषा श्रं प्राप्तिः । यदप्युक्तं सर्वादेश इति ।
अत्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति गानुबन्धकृतमनेकाणत्वं भवतीति यदयं शिव
सर्वस्य (१ । १ । ५५) इत्याह ॥ तदप्युक्तं दापप्रतिषेधे पृथक्निर्देशः
कर्तव्य इति । न कर्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति गानुबन्धकृतमनेकान्तत्वं
भवतीति यदयम् उदीचां मासो व्यतीहारे (३ । ४ । १६) इति मेघः
सानुबन्धकस्याप्यभूतस्य ग्रहणं करोति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४१५

(अ. १। पा. ३। आ. १) (यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १। ३। १०।)

परपूर्वकसमीपबोधकत्वे लक्षणैव (न इ) दोषः । किञ्च “द्वन्न चः”
वैयर्थ्यापत्तिः “वुञ्छण् कठञ्” इति विहितकेणित्प्रत्युक्तवृत्त्यापत्ति-
स्येति भावः ॥ “हेतुरहितत्वाद्” (क) इत्युपलक्षणम् ॥

‘प्रदेशान्तरेषु त्विति । (कै)

एवं च तत्तत्कैकदेश्युक्तिरिति भावः ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १। ३। १०॥

सङ्ख्याग्रन्थैकत्वादिरूढस्य ग्रहणे वाक्यार्थानुपपत्तिरतो यौगिक
इति व्याचष्टे

संस्थानमिति ॥ (कै)

गणनम् (कै)

तत् क्रम इत्यर्थः ॥ सूत्रे

१ उपलब्धकैवटे “प्रदेशान्तरे तु” इति पाटोऽस्ति ॥

किमिहोदाहरणम् । इकोद्ययचि (६। १। ७७) दध्यत्र । मध्यत्र ।
नैतदस्ति । स्थानेऽन्तरतमेनाप्येतत् सिद्धम् (१। १। ५०) कुत आन्तर्यम् ।
तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थानस्यौष्ठस्थान भविष्यतीति ॥ इदं तर्हि
तस्यस्थमिषां ताम् तम् तामः (१। ४। १०१) इति । ननु चैतदपि स्थानेऽन्त-
रतमेनैव सिद्धम् । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थो द्वार्थस्य द्वार्थो वक्रार्थस्य
वक्रार्थो भविष्यतीति ॥ इदं तर्हि । तूदीश्रणानुरदमन्ती वृषवाराङ्गकृष्ण

(यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १)

अनुदेशः (पा)

पश्चादुच्चार्यमाणसम्बन्धः । अत्र उद्देश्यनुदेशिण उच्चार्यमाणा-
नुच्चार्यमाणशब्दप्रतिपाद्याश्च उद्देश्यनुदेशिशब्दौ पूर्वोच्चार्यमाण-
पश्चादुच्चार्यमाणपरौ न तद्देश्यविधेयपरौ । “असूत्र्यसंज्ञाटयोः
(३।१।३६) इत्यादौ यथासंज्ञानापत्तेः ॥ “सम” शब्दो न सर्वप-
र्यायः । सुज्ञापत्तेः किन्तु संज्ञासाम्यपरः ॥ ननु “इक्” शब्देन
षट् षष्ठे ‘र्यण्’ शब्देन सप्तानां चोपस्थित्या संज्ञासाम्याभावात् कथं
यथासंज्ञामत आह

इक् शब्देनेति ॥ (कै)

पश्चात्त्विति । (कै)

इक्पदोपस्थितेकारादिभिर्गृहीतदीर्घादिघटितवाक्यार्थबोधे
इत्यर्थः । वस्तुतस्तोषामनुच्चारितत्वेन न ग्राहकत्वं किन्त्विक्रशब्दानेक-
त्वेन यणत्वेन च “अ इ उण्” इत्यादौ तत्तद् व्यक्तिविशेषणतया
गृहीतजातिचतुष्टयोपस्थितिरिति यथासंज्ञनिर्वाहः ॥ “पश्चात्”
“प्रथमतः” इत्यादि तु चिन्त्यमेव । न च जातिपक्षे सावर्त्येन ऋकार-
ऌकारयोः परस्परजात्यतिदेश एव वाच्य इति ऋकारस्य लका-
रापत्तिः । ऋदित् ऌदिद् इति भेदेन निर्देशेन तदतिदेशानि-
त्यत्वेनादोषादनभिधानाद्वा इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

ठञप्रकः (४ । ३ । ८४) इति ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते । संज्ञासमासनि-
र्देशात् सर्वप्रसङ्गोऽनुदेशस्य तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम् । वा । संज्ञय
समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते । संज्ञया तावत् । परस्मैपदानां यणतुमुत् यण
अथुस् अ यण् वमाः (३ । ४ । ८२) इति ॥ समासैः । तुदीर्घाणातुरवर्तनी-

(अ. १। पा. ३। आ. १) (यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १। ३। १०।)

स्थानेऽन्तरतमेनापीति । (भा)

स्थानेऽन्तरतमपदघटितेन सूत्रेणेत्यर्थः ॥ नन्वत्रापि अर्थत आन्त-
र्यादेव सिद्धमत आह

नापीति । (भा)

विशिष्टार्थापरिज्ञानादिति भावः ॥ लक्षणश्ररणात् (लक्षण-
शरणानां । इ। क) प्राक् शास्त्रात् प्रयोगाज्ञानेनार्थविशेषनिर्णयो
दुर्लभोऽत आह

नित्यानामिति । (कै)

साधुत्वमात्रं शास्त्रैकगम्यं प्रयोगतदर्थज्ञानं तु प्राक् शास्त्रात्
अप्यस्यैव पाणिनेः । अन्येषां व्याख्यानाद्बोध इति भावः ॥

पाठेति । (कै)

लोकसिद्धस्यानाख्यप्रमाणेनैव “शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय
रञ्जय भञ्जय” इति वत् सिद्धेरिति भावः ॥

युगपदिति । (कै)

परस्मैपदत्वेनेत्यर्थः । एवं च क्रमो नास्तीति भावः ॥ यद्यपि संज्ञा
प्रत्येकं पर्याप्तेति न संज्ञाकृतं युगपत् प्रत्यायनं किन्तु एकशेष-
प्रभावसम्भवं तत् । ब्राह्मणानामर्घपाद्याचमणीयपाणीयेतिवत् । तत्र

१ नित्यानां शब्दानां प्रयोगादर्थकृतमान्तर्यमस्येवमिति भावः ॥

ब्रूचवाराड्डक्च्छ्यं ङप्रकः (४ । ३ । ६४) इति ॥ संज्ञासमासनिर्देशादे-
तस्मात् कारणात् सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्योद्देशस्य सर्वोऽनुदेशः प्राप्नोति । इत्यते
च समसंख्यं यथा स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तत्र यथासंख्य-
वचनं नियमार्थम् । एवमर्धमिदमुच्यते ॥ किं पुनः कारणं संज्ञया च समा-

(यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १)

ब्राह्मणचित्रेऽपि न अर्घादीनां क्रमनियमः । तथापि संज्ञाया
नवकसाधारण्यमेव तत्र भूलमिति संज्ञानिर्देशादित्युक्तम् ॥

‘एकैकैवेति । (कै)

अवयवानां समुदायोपसर्जनतया समुदायस्यैव पदान्तरार्थान्व-
यादिति भावः । समासेनैकोपस्थितेः पृथगुपस्थित्यभावेन तथान्वयो
वक्तुमशक्य इति तत्त्वम् ॥ भाष्ये

सर्वस्योद्देशस्येति । (भा)

सर्वस्योद्देशिन इत्यर्थः ॥

सर्वोऽनुदेश इति । (भा)

सर्वोऽनुदेशिन इत्यर्थः ॥

तिपो णल् इति । (कै)

यद्यप्येषापि “खं रूपम्” इति संज्ञा तथापि संज्ञाशब्दो
बह्वर्णानां युगपत् प्रत्यायको यः शब्दस्तत्पर इति भावः ॥

१ इन्द्रेणैकावयवात्मकः समुदाय एवैकेन शब्देन प्रत्याख्यत इति कुतः
क्रमनियमः स्यात् इति उपलब्धकैयटे ‘एवैकेन’ इति पाठो दृश्यते ॥

सैख निर्देशाः क्रियन्ते । संज्ञा समासनिर्देशः पृथग्विभक्तिसंज्ञतुल्यारण्यार्थः ।
वा । संज्ञया च समासैख निर्देशाः क्रियन्ते पृथग्विभक्तौः संज्ञिगस्य मोक्षी-
चरमिति ॥ प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थः । प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययो यथा
स्यात् । विदो णटो वा (३ । ४ । ७३) इति ॥ किं पुनः शब्दतः साम्ये
संख्यातानुदेशो भवत्याहोस्तिदर्थतः । कस्याच विशेषः ॥ संख्यासाम्यं शब्दत-
स्तेषां णकादयः परस्मैपदानां ढारौरसः प्रथमस्यावगाथावः एव इत्यनिर्देशः ।

(अ. १। पा. ३। आ. १) (यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १। ३। १०।)

प्रतिपत्तीति । (कै)

स्वरितत्वस्य लक्ष्यसिद्ध्युत्प्रेयतया विना शास्त्रमस्यदादिभिर्दुर्ज्ञेय-
त्वादिति भावः ॥ संज्ञया समासेन च निर्देशे सति तस्यैवोत्तरसूत्रे
ऽनुवृत्तेर्न दोष इति तात्पर्यम् । एवं चैतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात्
सूत्रान्तरस्यमुपसर्जनावयवकृतं च क्रमं गृहीत्वा यथासङ्ख्यप्रवृत्तिरि-
तितत्त्वम् । अत्र वदन्ति यद्यपि समासत उपस्थितिरेकैव तथाप्ये-
तत् सूत्रारम्भसामर्थ्यात् पृथक् वाक्यकल्पनया बोधान्तरं कल्प्यते ।
एवं चेदं सूत्रं द्वन्द्वसमासनिर्दिष्टसम्बन्धिनोस्तथान्वयेऽपि द्वन्द्वस्य
साधुत्वं बोधयति स्वशास्त्रे तेन लोके आद्यन्तौ वर्णानां विप्रशृङ्गा-
वित्यादेः साधुत्वं नेति ॥

शब्दधर्मेणापीति । (कै)

वाच्यवाचकयोरभेदोपचारादिति भावः ॥ ननु शब्दतः सङ्ख्याया
समानां योऽनुदेशः पश्चादुच्चार्यमाणसम्बन्धः स यथासङ्ख्यामिति
सूत्रार्थे “परस्मैपदानाम्” इत्यादौ तादृशानां पश्चादुच्चार्यमाण-
सम्बन्ध एव नेति क्व यथासङ्ख्याप्राप्तिरती व्यत्ययेन पठति

शलादय इति । (भा)

वा । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । परस्मैपदानां शलतुमुस् थलथुस् शल्वमाः
(३। ४। ८२) इति शलादयो बहवः परस्मैपदानामित्येकः शब्दः । वैष-
म्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । डारौरसः प्रथमस्य (२। ४। ८५) ।
डारौरसः बहवः प्रथमस्येत्येकः शब्दः । वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति ॥ एचोऽयवायावः (६। १। ७८) । अयवायावो बहव एच इत्येकः
शब्दः । वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यर्थतः । अर्थतश्चेत्

(यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १)

‘विधेयता प्रतीतौ तु न यस्यात्वनियामकं “सोपोयोः” (६।१।६६)

इत्यादौ व्यभिचारादिति भावः ॥

न तु शतृकसोरिति । (कै)

व्याख्यानादिति भावः । अन्यथा शतृकसुभ्यामेकादशपरस्मैपद-
शब्दार्था इत्यर्थतः साम्येऽपि न यथासङ्गं स्यादिति तात्पर्यम् ॥

न तु शब्दत इति । (कै)

यद्यपि एक एव दन्वो युगपदेवानेकोपस्थितिजनक इत्यस्ति
शब्दतः साम्यं तथापि प्रत्येकपदशक्तिज्ञानसङ्गकारेणैव स तथेति
नास्ति शब्दतः साम्यम् । “परस्मैपदानाम्” इत्यत्र तु एकशेषेऽपि
श्रूयमाणैकपदशक्तैव नवकोपस्थितिरिति भावः ॥ ननु परस्मैप-
दात्मनेपदभेदात् “प्रथमाः षडिति” अर्थपक्षेऽपि न साम्यमत
आह

यदेति ॥ (कै)

भाष्ये

१ ‘विधेयता’ इत्यारम्भ इति भावः इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

ल्लुटोर्नन्द्दरोहणसिन्धुतक्षप्रिलादिषु दोषः । वा । अर्थतस्तेषु ल्लुटोर्नन्द्द-
रोहणसिन्धुतक्षप्रिलादिषु दोषो भवति ॥ स्यतासौ ल्लुटोः (३ । १ । ३३)
स्यतासौ द्वौ ल्लुटोरित्यस्य त्रयोऽर्थाः । वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति ॥ नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युगिन्यच्चः (३ । १ । १३४) । नन्दादयो बहवो
ल्युगिन्यचस्त्रयः । वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अरोहणादयो
बहवो वुणादयः सप्तदश (४ । २ । ८०) । वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति । सिन्धुतक्षप्रिलादिभ्योऽणञौ (४ । ३ । ६३) । सिन्धुतक्षप्रिलादयो

(अ. १। पा. ३। आ. १) (यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १। ३। १०।)

अगमक इति । (भा)

“अनिर्देश” (भा) इत्यत्र मध्यपदलोपी समास इति भावः ॥ ननु

स्थान्यादेशभावावगतिरस्येवेत्यत आह

संख्येति ॥ (कै)

सामान्यमिति । (कै)

सख्यजातिपरो निर्देशः । अत एव द्विवचनसङ्गतिरिति भावः ॥

समुदाय इति । (कै)

समुदायत्रयमित्यर्थः । प्रत्ययोत्पत्तिस्तु समुदायस्याप्रयोगात्
प्रत्यवयवं पर्यवस्यतीति भावः ॥

तद्रूपापन्ना इति । (कै)

संज्ञाग्रब्दे स्वरूपस्येव प्रवृत्तिनिमित्तभिन्नत्वात् (प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । क) एकतङ् शब्दरूपिततया तङ्त्वेनैवोपस्थितानां संज्ञेति
संज्ञासूत्रस्यमर्थसाम्यमादाय स्यात् यथासङ्गमिति भावः ॥ कश्चित्,

तद्रूपापन्नाः (कै)

इत्येव पाठः ॥ ननु यत्र दा उपादीयेते अमस्तीसार्वधातुकग्रहणं
वास्ति तत्र न स्यादिति वक्तव्येऽगमकोऽयं निर्देशोऽत आह

बहवोऽण्यौ द्वौ । वैषम्यात् सं।तानुदेशो न प्राप्नोति ॥ आत्मनेपदवि-
धिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु । वा । आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्वि-
ग्रहणेषु च दोषो भवति ॥ आत्मनेपदविधिश्च न सिध्यति । अनुदात्तछित
आत्मनेपदम् (१। ३। १२) । अनुदात्तछितौ दावात्मनेपदमित्यस्य दावर्थी
(१। ४। १००) । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ निष्ठा । रदाभ्यां

(यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १)

द्वाविति । (कै)

अधिकरणसाधनग्रहणशब्देन द्विशब्दस्य षष्ठीसमासः ततः पुनः
सार्वधातुकपदेन स इति भावः ॥ सार्वधातुकपदेन षष्ठीसमासे
षष्ठीप्रयोजकसम्बन्धं दर्शयति

सार्वधातुकमपीति ॥ (कै)

अथ शब्दतः साम्ये उक्तदोषोद्धारमाह भाष्ये

अस्तु तर्हीति । (भा)

एकार्थस्येत्यादि प्रत्यक्षादिकमप्युपलक्ष्यतेऽनेनेति बोध्यम् ॥

यद्यपीति । (कै)

एवं च संवृतावर्णस्येत्युक्तमिति भावः ॥

लौकिकेति । (कै)

केचित्तु ए ओ इत्यनयोः संवृतावर्णत्वे मानाभावः । इत्याका-
रव्यतिरिक्तायां विवृतत्वस्यैव “अ इ उ ए” सूत्रभाष्ये उक्तत्वात् ।
प्रत्यापत्तिश्रास्त्रस्यावयवे प्रवृत्तौ मानाभावाच्च श्रास्त्रदृष्ट्या तस्यासि-
द्धत्वाच्च । चिन्त्यमिदमित्याहुः ॥ अन्ये तु एतद् भाष्यप्रामाण्यात्

निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः (८ । २ । ४२) इति । रेफदकारौ द्वौ निष्ठेत्यस्य
द्वावर्थौ (१ । १ । २६) । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ सार्वधातुकवि-
ग्रहणेषु च दोषो भवति । असोरल्लोपः (६ । ४ । १११) । अमलौ द्वौ
सार्वधातुकमित्यस्य द्वावर्थौ (३ । ४ । ११३) । तत्र संख्यातानुदेशः
प्राप्नोति ॥ एङः पूर्वत्वे प्रतिषेधः । वा । एङः पूर्वत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
“एङः पदान्तादति” “उसिउसोच्च” (६ । १ । १०६ । ११०) उसि उसौ ।

(अ. १। पा. ३। आ. १) (यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १। ३। १०।)

ए औ इत्यनयोरकारांशे संवृतत्वमेव इतरांशे एव 'विवृततरत्वं तदुपरागाच्च । न संवृतत्वस्य लोके प्रयोगे स्पष्टमवभासः । ऐ औ इत्यनयोस्तु अकारांशेऽपि विवृतत्वमेवेत्याहुः ॥ “अतिप्रसङ्ग” इत्यादिना वक्ष्यमाणदोषाणां साधारणत्वादाच्च दोषः । शब्दसाम्यपक्षे नारोहतीत्यतस्तं तत्रोपपादयति

किङ्च्छब्दस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

गकारोऽपीति । (भा)

स्थामूरित्यत्र इत्वाभावाय कृस्त्रोर्गित्वावश्यकत्वेन जिष्णुरित्यत्र गुणाभावाय तन्निर्देश इति भावः ॥ उत्कूले द्वे इति वाच्ये “उदिकूले” इति इकारसहितपाठो व्याख्यानभाष्येऽयुक्तमित्यत आह

१ विवृतत्वम् । क ॥

द्वावेष्टित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि शब्दतः । ननु चोक्तं संख्यासाम्यं शब्दतस्मैस्त्वलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथम-
स्यायवायावः एष इत्यनिर्देशः इति । नैष दोषः । स्थानेऽन्तरतमः (१। १। ५०) इत्यनेन व्यवस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थो द्वार्थस्य द्वार्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थः । संवृतावर्णस्य संवृतावर्णो विवृतावर्णस्य विवृतावर्णः । अतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे किञ्चित् । वा । अतिप्रसङ्गो भवति गुणवृद्धिप्रतिषेधे किञ्चित् (१। १। ५) । गुणवृद्धौ द्वे किञ्चितौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । गकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । तद् गकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । ज्ञियते न्यास एव । ककारे गकार-
स्त्वर्त्तभूतो (८। ४। ५५) निर्दिश्यते । गिति किति छित्तीति ॥ उदिकूले नजिवहोः (३। २। ३१) । उदिकूले द्वे नजिवहौ द्वौ । तत्र संख्यातानु-

(यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १)

आगन्तुनेति । (कै)

वस्तुत उदिक्रूले इति अनुकरणम् इति द्वे शब्दरूपे इत्यर्थं
इति न दोषः ॥ सप्तमी विभक्तिसाम्ये अर्थवैक्यमनुपपन्नमत आह

उदीतीति ॥ (कै)

एवं “रजिबहोः” इत्यपि पञ्चम्याख्याने षष्ठीति बोध्यम् ॥ भाष्ये

एवं तर्हि अकर्त्तरि चेति । (भा)

विशेषणविशेष्यभावापन्नार्थवाचकत्वाद् “अकर्त्तरिकारक” इति ।
‘शब्दतः साम्ये एष दोषः । अर्थतः साम्ये तु न कारकाणां वक्तृ-
त्वादिति बोध्यम् ॥ ननु भवतेरकर्मकत्वात् कर्त्तर्यैव करोतेस्तु
सकर्मकत्वात् कर्मण्येवेति यथासंख्यमिष्टमेवेति भ्रमं वारयति

भवतेरिति ॥ (कै)

१ एकः शब्दो भाव इत्यपर इति । क ।

देशः प्राप्नोति । नैष दोषः । नोदिरूपपदम् । किं तर्हि । विशेषणं रजि-
बहोः । उत्पूर्वाभ्यां रजिबहिभ्यां कूल उपपद इति ॥ तच्छीलादिषु धातु-
त्रियङ्गणेषु । वा । तच्छीलादिषु धातुत्रियङ्गणेषु दोषो भवति । विदिभिदि-
च्छिदेः कुरच् (३ । २ । १६२) । विदिभिदिच्छिदयस्त्रयस्तच्छीलादयस्त्रयः
(३ । २ । १४४) । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । घञादिषु द्वियङ्गणेषु ।
वा । घञादिषु द्वियङ्गणेषु दोषो भवति । निरभ्योः पूष्वोः (३ । ३ । २८) ।
निरभ्यो द्वौ पूष्वौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । इच्छते
चात्र संख्यातानुदेशः । निष्पावः अभिजाव इति ॥ एवं तर्ह्यकर्त्तरि च कारके
भावे च इति (३ । ३ । १६, १८) द्वौ पूष्वौ च द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः
प्राप्नोति ॥ अवे तृप्त्वोः करणाधिकरणयोः । वा । तृप्त्वौ द्वौ करणाधिकरणे

(अ. १। पा. ३। आ. १) (यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १। ३। १०।)

अन्येत्विति । (कै)

अत एव “इतदारतयातिकोपनः शरणं किं रघुपुङ्गवो भवेत्”
इति । “रावण मा कृथा मतिं सकिंलेशः शरणं भवो विभुः” इति
तर्किता शरणताकः सुखेन शरणत्वेन प्राप्य इत्यर्थकमुपपन्नमिति
भावः ॥

गोवलीवर्द्धन्यायेनेति ॥ (कै)

ब्राह्मणवसिष्ठन्यायस्योपलक्षणं गोवलीवर्द्धयोः सामान्यविशेष-
भावाभावस्यैकशेषप्रकरणान्ते भाष्ये उक्तात्वात् ॥ तथा पृथक् ब्राह्म-
णग्रहणे फलमाह

छन्द इति । (कै)

वस्तुतो गायत्र्यादिछन्दोवद्वेषु मन्त्रेषु एतच्छन्दस्त्विति
बोधयितुं तत्र ब्राह्मणग्रहणम् ॥

दे (३। ३। १२०, ११७) । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ कर्त्तृकर्मणोश्च
भूक्तजोः (३। ३। १२७) वा । कर्त्तृकर्मणो दे भूक्तजौ द्वौ । तत्र संख्या-
तानुदेशः प्राप्नोति ॥ अन्वक्तृत्वमर्थयोरकिञ्चित्तेऽपि (३। ३। १४५) ।
वा । अन्वक्तृत्वमर्थौ द्वौ किं वृत्ताकिञ्चित्ते दे । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥
काम्योः क्ताणमुजौ । वा । काम्यौ द्वौ क्ताणमुजौ द्वौ (३। ४। ६१, ५६) ।
तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ अधीयानविदुषोश्छन्दो ब्राह्मणानि । वा ।
छन्दो ब्राह्मणानीति दे अधीते वेदेति च द्वौ (४। २। ६६, ५६) । तत्र
संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ रोपधेतोः पथिकृतयोः । वा । रोपधेतोः प्राचाम्
(४। २। १२३) । तदगच्छति पथिकृतयोः (४। ३। ८५) रोपधेतौ द्वौ
पथिकृतौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः

(यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १)

जुष्टार्पित (कै)

इत्यत्र तु छन्दः पदस्य ब्राह्मणे लक्षणेति बोध्यम् ॥

याज्ञवल्कानि (कै)

इत्यर्थं तु

'याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः (वा)

इति वचनमेवकृतं भाष्ये ॥ भाष्ये

अधीयानविदुषोरिति । (भा)

तत्र विद्वत्पर्यायो विदुष् शब्दः । अन्यथा वस्त्रनक्षौषि-
कृतपितृभवाङ्गलाभावात्तदधिद्विरिति बोध्यम् ॥

संघादिष्विति । (भा)

“संघाङ्गलक्षणेषु अन्यग्निनामण्” (४।३।१२७) इत्यत्र चिच्च-
पर्येषु चिभ्यः प्रत्यय इत्यते । तत्र संख्यातानुदेशेन चिच्चपर्येष्वना-
दयोऽण्विग्रिष्टा न सिध्यन्तीत्यर्थः ॥

१ छन्दो ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । ४ । २ । ६६ ॥ इति सूत्रस्य-
वार्तिकम् ॥

क्रातुयज्ञेभ्यश्च । वा । तत्र भवत्तस्य आख्यागौ द्वौ क्रातुयज्ञौ द्वौ (४ । ३ ।
४३, ६६, ६८) । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । संघादिष्वण् प्रभृतयः । वा ।
संघादिष्वण् प्रभृतयः (४ । ३ । १२७) संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति ॥
नच दोषः । घोषयज्ञायामपि तत्र कर्त्तव्यम् । वेष्टोयग्रो आदेशर्गमाद्यन् खौ ।
वा । वेष्टो यग्र आदौ द्वौ यन् खौ द्वौ (४ । ४ । २३१, २३२) । तत्र
संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ छसिष्ठसोः ख्यात्वात् परस्य । वा । छसिष्ठसौ
द्वौ ख्यात्वा द्वौ (६ । १ । ११०, ११२) । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

(अ १ । वा. १ । आ. १) (यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।)

‘वचनादिति (भा)

भाष्यस्य व्याख्यानादित्यर्थ इत्याह

अनुदेश इति ॥ (भा)

उच्चारणम् । (कै)

उच्चारितसम्बन्ध इत्यर्थः । वस्तुत उच्चारितस्यैव शब्दस्य बोधकत्वं नानुमितादेरिति “अणुदित्” सूत्रभाष्योक्तेरनुमानपूर्वकसोच्चारणात् ओतुर्बोधः ॥

समानयोग (भा)

इत्यस्य च एकयोगे उच्चारितानामित्यर्थ इति वाचनिकमेवेदम् । एतेन १“निरभ्योः” २“अवे तृस्तोः” ३“स्वाङ्गेतस् प्रत्यये” ४“रोपधेतोः” ५“क्रतुयज्ञेभ्यः” ६“ख्यत्यात्” ७“अनवक्तृप्यमर्षयोरि”-

१ न वा समानयोगवचनात् । वा ॥ २ निरभ्योः पूत्वोः । ३ । ३ । २८ ॥

३ अवे तृस्तोर्घञ् । ३ । ३ । ३२७ ॥

४ स्वाङ्गे तस् प्रत्यये क्तभ्योः । ३ । ४ । ६१ ॥

५ रोपधेतोः प्राचाम् । ४ । २ । १२३ ॥

६ क्रतु यज्ञे भ्यश्च । ४ । ३ । ६८ ॥ ७ ख्यत्यात्परस्य । ६ । १ । ११२ ॥

८ अनवक्तृप्यमर्षयोरि किं कृतेऽपि । ३ । ३ । १४५ ॥

न वा समानयोगवचनात् । वा । न वैष दोषः । किं कारणम् । समानयोगवचनात् । समानयोगे संख्यातानुदेशं वक्ष्यामि ॥ तस्य दोषो विदो णटो वा । वा । तस्यैतस्य णट्यास्य दोषो विदो णटो वा (३ । ४ । ८३) इति संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ भ्राधेतोः नाढीमुद्योश्च । वा । भ्राधेतोर्नाढीमुद्योश्च (३ । २ । २६, ३०) संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । खणगोरघात्

(यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १)
 त्येतेषु परिहृतो दोषः । समानयोगे द्वयोश्चरणाभावात् ^१“छन्दो
 ब्राह्मणानि” इत्यत्रापि न दोषः । तत्पदोपस्थापितत्वेऽप्युच्चारणा-
 भावात् अत्र पक्षे ^२“कर्तृकर्मणोश्च भूतज्जोः” ^३“वेगो यश्च आदेः”
 इत्यपरिहृतेति च “युष्मदस्मदोश्चादेशा” इति चेन भाष्ये संयाह्ये ॥
 भाष्ये

तस्य दोष इति । (भा)

“समानयोगे” इत्यस्येत्यर्थः ॥

अत्र तु लब्धेति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । तत्तद्योगे वक्रोच्चारितानामेव तथा सम्बन्ध
 इति पक्षमुपक्रम्य दोषोक्तेः ॥ भाष्ये

नाडीमुध्योरिति । (भा)

इदं ^४तृतीयाध्यायस्य भाष्यविरोधादेकदेशिवचनः ॥

यस्मिन् पक्षे इति । (भा)

“समानयोगे” इत्येतत् करणाकरणपक्षयोर्मध्ये यत्र पक्षे इत्यर्थः ॥

१ अ ४ । पा २ । सू ६६ ॥

२ अ ३ । पा ३ । सू १२७ ॥

३ वेगो यश्च आदेर्भगाद्यङ् । ४ । ४ । १३१ ॥

४ नासिकास्तनयोर्ध्वाधेटोः । ३ । २ । ३६ ।

इतिप्रकथ्यचक्ष (४ । २ । ५०, ५१) । वा । संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥
 सिन्धुपकराभ्यां कन् अणञौ च (४ । ३ । ३२, ३३) । वा । संख्यातानुदेशो
 न प्राप्नोति ॥ युष्मदस्मदोश्चादेशाः । वा । युष्मदस्मदोश्चादेशाः (४ । ३ ।
 १, ३, ८) संख्यातानुदेशेन न सिद्ध्यन्ति ॥ तस्माद् यस्मिन् पक्षेऽप्यीयांसो
 दोषास्तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु ॥ अथ वा एवं वक्ष्यामि । यथासंख्यम-

(अ. १। पा. ३। आ. १) (यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १। ३। १०।)

इत्याहुरिति । (कै)

अत्रारुचिवीजं तु उक्तरीत्यार्थत इति पक्षेऽपि दोषोद्धारस्य
सुकरत्नात् तदनाश्रयणं किमर्थमिति ॥

क्वचिदिति । (कै)

युष्मदाद्यादेशविषये ^१“विदो लट्” इत्यत्र च क्वचिदिति । ^२खल
गो^३सिन्ध्वादौ अत्र संख्यातानुदेशाभावेऽपि अभिधानात् प्रयोगानु-
श्रणत् समासनिर्देशेऽपि क्रमेणान्वयः । ^४“कर्तृकर्मणोश्च भू” इत्यत्र
^५“वेद्योगे” इत्यत्र च अनभिधानादेतत् सूत्रापट्टितिरित्यर्थः ॥
‘एकयोगे’ इत्यस्यानाश्रयणपक्षे तु अनेकस्थले अनभिधानाश्रयण-
मिति तात्पर्यम् ॥ अस्य दुर्ज्ञेयत्वादाह

अथवेति ॥ (भा)

१ अ ३। पा ४। सू ८३ ॥

२ खलगोरथात् । इतित्रकश्चक्ष । ४। २। ५०-५१ ॥

३ सिन्ध्वपकराभ्यां कन् । अणञौ च । ४। ३। ३२-३३ ॥

४ अ ३। पा ३। सू १२७ ॥

५ अ ४। पा ४। सू १२१ ॥

नुदेशः समानां स्वरितेन । ततोऽधिकारः । अधिकारस्य भवति स्वरितेनेति ।
एवमपि स्वरितं वृद्धा सन्देहः स्यात् । न ज्ञायते किमयं समसंख्यार्थ आहो
सिदधिकारार्थ इति । सन्देहमात्रमेतद् भवति सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते ।
आख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्ष्यमिति समसंख्यार्थ इति
आख्यास्यामः ॥

स्वरितेनाधिकारः । १ । ३ । ११ ॥

नेयं हेतौ द्वितीया । अधिकारस्य स्वरितजन्यत्वाभावादत आह

‘इत्थं भूतेति ॥ (कै)

न त्विति । (कै)

स्वरितोच्चारणेऽस्याधिकारज्ञापनेन चारितार्थात् प्रयोगे शास्त्रा-
न्तरप्राप्तस्वरेण वाध्यत इति भावः ॥ न च स्वरितत्वस्यात् । धर्म-
त्वात् “समः सुटि” (८ । ३ । ५) इत्यादौ अपेक्षुवर्त्तमानह्रस्वः कथं
तत्त्वम् । तत् समभिव्याहृताऽपि तत्करणेनादोषात् । स्पष्टं चेदं
“समः सुटि” इत्यत्र कैयटे ॥ इहाधिकारो नेपक्रम इत्याह

अधिकारेति । (कै)

प्रेरणं तद्विषयीभूतं कार्यं वा लौकिकोऽधिकारः । तत्र शब्दस्य
द्विविधं कार्यं अर्थबोधः स्वरूपबोधो वा । तच्चार्यबोधस्य वचन
निरपेक्षत्वात् द्वितीये पर्यवसानेन योगे योगे उपस्थानं फलति ।
तच्च प्राय उत्तरयोगेषु कश्चित् पूर्वचापि यथा “संयोगान्तस्य लोपः”
‘सल्लि’ इत्यादाविति भावः ॥ उक्तार्थं सूत्रस्य समर्थत्वात् “किं
गतमिति” प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह

१ स्वरितेनेति “इत्थं सुतल्लक्षणे” (१ । ३ । ११) इत्यनेन द्वितीया ।

२ अ ८ । पा १ । सू २३ ।

३ किं गतमेतदियता सूत्रेण ।

किंमयमिति । (कै)

यद्यधिकारशब्देन प्रतियोगमुपस्थानमुच्येत तदा सूत्रं सफलं
स्यात् तस्य तु अन्योर्थ इत्याक्षेप इति भावः ॥

न हीति । (कै)

अर्थबोधरूपो व्यापारस्तु न वचनसाध्य इति भावः । पारिश्रे-
यादुपस्थानलाभ इति बोध्यम् ॥

वचनेति । (कै)

तथा च सूत्रमेवाचिष्यत इत्यर्थः ॥

संनिहिता गोकर्मिकेति । (कै)

गौरिति गम्यते (भा)

इति भाष्यस्य

गौर्दीयताम् (भा)

इति गम्यते इत्यर्थः ॥

श्रुतापेक्षणस्य (कै)

इति पाठः । श्रुतकल्पनस्य इत्यर्थः ॥

लाघवात् (कै)

इत्यस्य न्याय्यत्वमिति शेषः ॥ इतुण् विधौ घञो निवृत्तिरिति-
वेत्यत आह

ततश्चेति ॥ (कै)

१“अधिकारपरिमाण”शब्देन तत् प्रदेशपरिमाणं विवक्षित-
मित्याह

यथेति ॥ (कै)

प्रकृतस्येति । (कै)

सूत्रे स्वरित इति सप्तमीति भावः ॥ भाष्ये

केनेदानीमिति । (कै)

सूत्रं अधिकारनिवृत्त्यर्थं न तु तद्वोधकमिति भावः ॥

इकारोऽनुबन्ध इति । (कै)

प्रत्याहारसूत्रस्यक्रमेणेत्यर्थः ॥ ननु द्वयोरल्पयोरयमल्पीयानि-
ति भवति । नैवमत्रालामल्पत्वात् सूत्राणां बह्वत्वादिति शङ्कते

कथमिति । (कै)

भिन्नजातीयत्वं बह्वत्वेन सूत्राणां बोध्यम् ॥ परिहरति

परमतेति । (कै)

यावतिथोऽल् (भा)

१ अत्र “सत् सप्तमीति भावः” इति पाठोऽस्ति इ पुस्तके । “अधिका-
र” इत्यारभ्य “सप्तमीति भावः” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

२ यावतिथोऽल्लुबन्धस्तावतो योगानिति वचनात् सिद्धम् । वा ।
यावतिथोऽल्लुबन्धते तावतो योगानधिकारोऽनुवर्तत इति वक्तव्यम् ॥
अथेदानीं यत्राल्पीयांसोऽल्पो भूयसश्च योगानधिकारोऽनुवर्तते कथं तत्र
कर्तव्यम् । भूयसि प्राग् वचनम् । वा ॥ भूयसि प्राग् वचनं कर्तव्यम् ।
प्रागमुत इति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । सन्देहमाच-
मेतद्भवति सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि-
सन्देहादलक्ष्यम् इति प्रागमुत इति व्याख्यास्यामः ॥ यद्येवं नार्थोऽनेन ।

(अ. १ । पा. १ । आ. १) (खरितेनाधिकारः । १ । १ । ११ ।)

इति वादी अल्पे योगा बहवोऽल इति मन्यते । आक्षेपात् अल्पे-
ऽक्तो बहवो योगा इति । एवं मतभेदेनासां योगानां च प्रत्येक-
मल्पत्वं बहुत्वं च प्राप्तं तदवस्थान्याच प्रकर्षप्रत्यय इत्यर्थः ॥

प्राग्द्वेरिति । (कै)

“सर्वस्य द्वे” इति द्विशब्दात् प्रागित्यर्थः ॥

यावतिथ इति । (कै)

समुदायाभिप्रायं “तत्तर्हि” इत्येकवचनमिति भावः ॥

घञिति । (भा)

आनन्तर्याद् अनुण्वत् बहुषु सूत्रेषु उपस्थिततया संस्कार-
दाक्षात् घञपि झटित्युपस्थितिक इत्यस्ति संदेहनिमित्तम् । एवञ्च
व्याख्यानादधिकारनिवृत्तिवदधिकारोऽपि सिद्ध इति सूत्रं व्यर्थ-
मिति भावः ॥ भाष्ये

अधिकारगतिः (भा)

इत्येकं फलमुक्त्वा फलान्तरमाह

१ अ ८ । पा १ । सू १ ॥ २ विवरणे “घञ इति” अस्ति ॥

२ न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यञ्च किं प्रयोजनम् । खरिते-
नाधिकारगतिर्यथा विज्ञायेत । अधिकं कार्यम् । अधिकः कारः ॥ अधि-
कारगतिः । गोस्त्रियोत्पसर्जनस्य (१ । २ । ४८) इत्यत्र गोटाङ्गग्रहणं
चोदितं तन्न कर्त्तव्यं भवति । स्त्रीग्रहणं खरियिष्यते । खरितेनाधिकार-
केनेदानीमधिकारो भविष्यति । लौकिकोऽधिकारः । ननु चेत्तं नाधिकार
इति चेदुक्तं किमुक्तमन्यनिर्देशस्तु निवर्त्तकस्तस्मात् परिभाषा । सन्देह-
मात्रमेतद्वति सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि
न्देसहादकक्षयम् इत्युक्तम् । इतुञ् घञितिसन्देहे घञिति व्याख्यास्यामः ॥

(खरितेनाधिकारः । १ । ३ । ११ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

'अधिकः कार इति । (भा)

अधिकारशब्दोऽधिकव्यारारवाची । न्यायप्राप्तादधिकोऽपि व्या-
पारो पाद्व इति भावः ॥

बुद्धोति । (कै)

बुद्धिक्तौ विभागसंयोगौ पाद्भाविता भावः ॥ अभिरूपत्वप्रका-
रैकबुद्ध्युपासोह एव संयोगः । अभिरूपत्वप्रकारेण साङ्काशकैरपि
संरुज्यमाना बुद्धिरभिरूपतरत्वलक्षणप्रकर्षाश्रयेण साङ्काशकान्
जहातीति बुद्धेर्विशेष एव तद्विषयस्यापि विशेष इति भावः ॥

१ अधिकः कारः । पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणरुद्धौत्त-
रज्ज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धं नुमचि ररुज्ज्वद्भावेभ्यो नुडिति (७ ।
१ । ६५) । नुम् नुटौ खरयिष्येते । तत्र खरितेनाधिकः कारो भवतीति
नुम्-नुटौ भविष्यतः । कथं पुनरधिकः कारः इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधाः
शक्या न पठितुम् । लोकोक्तः । तद्यथा । लोके ऽधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते
योऽयं दुर्बलः सन् बलवद्भिः सह भारं वहति । एवमिहाप्यधिकमयं कारं
करोतीत्युच्यते सोऽयं पूर्वः सन् परं वाधते ॥

गतिर्भवतीति स्त्रियाम् (४ । १ । ३) इत्येवं प्रकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां
ग्रहणं विज्ञास्यते । तत्र खरितेनाधिकारगतिर्भवति इति न दोषो
भवति ॥ अधिकं कार्यम् । अपादानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र
प्राप्यनिवृत्तिः । तेनेहैव स्यात् । ग्रामादागच्छति नगरादागच्छति । सां-
काशकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । खरितेनाधिकं
कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । तथाधिकरणमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते
यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति । तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलं दधि
सर्पिरिति । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकूलमित्यत्र न स्यात् । खरितेनाधिकं
कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । अधिकं कार्यम् ॥

नद्यास्तु तत् सामीप्यादिति । (कै)

ननु कृत्स्नपदेन व्याप्यवृत्त्याधेय एव मुख्य आधारो विपरीतस्तु
अन्याय्य इति प्रतिपादनेन प्रवाहैकदेशे तरन्तीष्वपि गोषु प्रवाहस्य
न मुख्यमाधारत्वमिति किं सामीप्यपर्यन्तधावनेन इति चेत् न
कृत्स्नपदं न तथा तात्पर्यकं कटे आस्ते इत्यादेर्मुख्यत्वानापत्तेः ।
तस्माद्व्याप्यवृत्त्यव्याप्यवृत्त्यभयसाधारणस्यैवाधारत्वम् । 'कृत्स्नत्वं बङ्ग-
वयवाभिप्रायकम् । बङ्गवयवसम्बन्धाधेयकत्वमेव विवक्षितं सर्वं
इत्यपि तदभिप्रायकमेव इत्याशयात् । प्रकृतिः स्वार्थं सप्तम्येव गौ-
णाधारत्वार्थिकेति भाव इति कैयटानुसारिणः । वस्तुतः कृत्स्नपद-
संकोचे न मानं कटे आस्ते इत्यप्यमुख्यमेव । गङ्गापदस्य प्रवाहपरत्वे
तौरपरत्वे चोक्तरीत्या न मुख्यमाधारत्वं गङ्गा सर्वावयवानामिव
तत् समीपदेशसर्वावयवानामपि व्याप्यभावात् । किञ्चात्रौपश्लेषि-
कमधिकरणत्वम् अत एव मासेऽतिक्रान्ते यद्दीयते तस्यापि मास
त्रौपश्लेषिकमधिकरणमिति "तत्र च दीयत" इति सूत्रे भाष्ये
उक्तम् । समीपेऽप्यौपश्लेषिकं तत्त्वम् । व्यापकाधारस्यैवाधिकरणता
न्याय्येत्यत्र मानं तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकविशिष्टे विभक्त्यर्थान्वयौ

१ कृत्स्नत्वं च । क ॥

२ किमिदं भवान् कार्य्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे न पुनर्दीयते ग्रहण-
मपि । यथैव हि यन्मासे कार्य्यं तन्मासे भवं भवत्येवं यदपि मासे दीयते
तदपि मासे भवं भवति तत्र तत्र भव इत्येव सिद्धम् । न सिद्ध्यति । न
तन्मासे दीयते । किं तर्हि । मासे गते । एवं तर्हि त्रौपश्लेषिकमधिकरणं
विज्ञास्यते । ५ । १ । ६६ ॥

(स्वरितेनाधिकारः । १ । ३ । ११ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. ११)

चिन्त्यम् । न हि कटैकदेशे कटत्वमस्ति तस्मादेकदेशगताधारत्वस्य
कटे आरोपेण बोध इति गौण एव स आधार इति तत्त्वम् ॥
ननु स्वरितत्वेन प्रवक्षः 'पूर्वः परमिव नित्यादीनपि बाधेत इत्यत
आह

तुल्यजातीयस्येति । (कै)

यादृशदौर्वल्ले प्रसक्ते प्रावल्याय स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तादृश-
मेव दौर्वल्यं तेनापनीयत इति भावः ॥ उक्तमर्थं गायत्र्यासंगृह्णाति
भाष्ये—

अधिकारगतिस्यर्थेति ॥ (भा)

द्वितीयफलम्

विशेषायेति । (भा)

गौणसंग्रहायेत्यर्थः ॥ द्वितीयमाह

अथ योऽन्य इति ॥ (भा)

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते
महामाध्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य तृतीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

१ "पूर्वः" इति नास्ति इ पुस्तके ।

२ अधिकारगतिः स्वर्या विशेषायाधिकं कार्यम् ।

अथ योऽन्योऽधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।

सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्यनिबन्धने ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ॥

ननु आदेशविधायकस्यैतरेकवाक्यत्वान्नियमोत्तरमेव विकरणो-
ऽत आह

आदेशेष्विति । (कै)

एकवाक्यतापक्षस्तु भाविसंज्ञाश्रयणक्लेशदुष्ट इति भावः । पक्ष-
प्राप्तपरस्मैपदनिवर्तकतया चास्य नियमत्वं स्पष्टाचेयं रीतिः “युष्मद्यु-
पपदे” (१।४।१० ५) इति सूत्रे कैयटे ॥

१ विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः । सुनुतः । लुनुतः ।
पुण्युतः । ङित आत्मनेपदं प्राप्नोति (सार्वधातुकमपित् । १ । २ । ४) ॥
नैष दोषः । नैवं विज्ञायते छकार इदस्य सोऽयं ङित् ङित इति । कथं
तर्हि । छकार एवेत् ङित् ङित इति ॥ अथवा उपदेश इति वर्तते (उप-
देशेऽजानुनासिक इत् । १ । १ । २) ॥ अथवा उक्तमेतत् सिद्धं तु
कार्यातिदेशादिति (सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात् । वा । गाङ् कुटादि-

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

केवलाच्चेति ।

तस्य लोपावश्यं भावादिति भावः ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

तेन च “धेन विधिः” (१।१।५।२) इति शास्त्रप्रवृत्त्यभावेऽपि तदन्तग्रहणमित्यर्थः ॥

तदन्तविधेर्वेति । (कै)

शब्दं विग्रेष्यीकृत्य तत्सामर्थ्यात् शास्त्रप्राप्तेर्वेत्यर्थः ॥

तेन ङिदन्तादिति । (कै)

इत्संज्ञकङकारान्तादित्यर्थः । अतिदेशे तु “ङिद्” इति बङ्गमौद्धिरेव । “क्ङिडति च” (१।१।५) इत्याद्यनुरोधादिति भावः ॥

तेनेति । (कै)

अत्र पचे ङिदिति बङ्गमौद्धिरेवेति भावः । वहिरङ्गोऽपि “क्ङिडति च” (१।१।५) इत्याद्येकरूपाय शास्त्रे आश्रीयते इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

भ्योऽङ्गिण्डित् (१।२।१) इति सूत्रस्यवार्तिकम्) । सर्वथा बङ्गभ्यां प्राप्नोति । एवं तर्हि धातोरिति वर्त्तते । क प्रकृतम् । भूवादयो धातवः (१।३।१) इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पञ्चमोनिर्दिष्टेनचेद्वार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चाणि देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽङ्गा हिरण्यं च । आङ्गो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात् षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थान्

(अ. १ । पा. ३ । आ. २ । (अनुदात्ताङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।)

सिद्धं तु पूर्वस्येति । (भा)

‘पूर्वपदस्य परभिन्नपरत्वात् पचेत इत्यादौ “आतो ङित”
(७।१।८१) इति भवत्येव ॥

अचापीति । (कै)

कुटेः सनो “गाङ् कुटादिभ्यः” (१।१।१) इति ङित्त्वात्
सनन्तस्य ङिदन्तधातुत्वादिति भावः । ‘शेते इत्यादौ तु व्यपदेशि-
वद्भावात् सिद्धिरिति बोध्यम् ॥

इत्यपीति । (कै)

उपदेशपदानुवृत्तिर्वा कर्मधारयो वेत्यपि बोध्यम् ॥

वाक्यैकवाक्यतयेति । (कै)

आपाततोऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं वाक्यैकवाक्यतया महावा-
क्यार्थबोध इत्यर्थः ॥

एकवाक्यतायामिति । (कै)

१ ‘पूर्वपदस्य’ इत्यारभ्य “इति ङित्वाद्” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

२ “शेते इत्यादौ धातुत्वादिति भावः” इत्यधिकम् क पुस्तके ॥

प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एव मिहापि पुरस्तात् प्रथमा-
निर्दिष्टं सदृशात् पञ्चमोनिर्दिष्टं भविष्यति ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।
आत्मनेपदवचनं नियमार्थम् । वा । नियमार्थोऽयमारम्भः । किमुच्यते निय-
मार्थोऽयमिति न पुनर्विध्यर्थोऽयि स्यात् । लविधानाद्विहितम् । वा । लविधा-
नाङ्गात्मनेपदं परस्मैपदं च विहितम् (३ । ३ । ७८) ॥ अस्ति प्रबोधन-

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदात्तछित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

आदेशाश्रयसंज्ञामूलविधानेऽन्योन्याश्रयापत्तेः “अनुदात्तछित इत्यादौ भाविसंज्ञाश्रयणीया स्यात् । अनुदात्तछितो लस्य स्थाने तिबादयो भवन्ति येषां जातानामात्मनेपदसंज्ञा भविष्यतीत्यर्थादिति भावः ॥

वाक्यभेद एवेति । (कै)

वाक्यभेदेऽपि एतन्मुखनिरीक्षणेनैव लक्ष्यसंस्कारकं तिबादि-सूत्रं न ततः स्तन्त्रमिति बोध्यम् । नियमार्थत्वपक्षेऽन्येषां प्राप्तानामेतत् सामर्थ्याज्जिह्वतिः । एकवाक्यतापक्षे तु तेषामप्राप्तिरेवेति विशेषः ॥ भाष्ये तिप्तस् इत्यादिना सिद्धत्वाच्च नियमार्थत्वमित्यजानानः शङ्कते

किमुच्यते इति ॥ (भा)

लविधानादिति । (भा)

लपदं तददेशलक्षकमिति बोध्यम् ॥ अन्यतरस्थानवकाशले विप्रतिषेधाऽयोगाद् इयोः सावकाशतां दर्शयति

विकरणानामिति । (कै)

मेतत् । किं तद्धीति । विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । इद-
मिहसंप्रधार्थम् । विकरणाः क्रियन्तां नियम इति किमत्र कर्तव्यम् ।
परत्वाद्विकरणाः (स्यतासौ लृणुटोः । ३। १। ३३) । नित्याः स्वल्पपि
विकरणाः । छतेऽपि नियमे प्राप्नुवन्त्युत्तेऽपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वात् पर-
त्वाच्च विकरणेषु छतेषु विकरणैर्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । नैष दोषः ।
अनवकाशो नियमः । सावकाशः । कोऽवकाशः । य एते लुब्धिविकरणाः लुब्ध-
विकरणा लिङ् लोटौ च । यदि पुनरियं परिभाषाविज्ञायेत । किं छतं भवति ।

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

यद्यपि नित्यानित्ययोरयुक्तः स तथापि पूर्वं नित्यत्वात् कृतेर्न दोष इति बोध्यम् ॥

परत्वादिति । (भा)

यद्यपि प्राप्तस्यैव बाध इति सार्वधातुकपरत्वं दुरुपपादं तथापि शास्त्रतः प्राप्तिमात्रेण बोध्यम् । परत्वमादाय तत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥

इति भाव इति । (कै)

इत्यभिमान इत्यर्थः ॥ परिभाषाया लिङ्गवत्तनियमात्तद्दर्शयति

आत्मनेपदेति । (कै)

यथोद्देशे वाक्यभेदस्यैव सत्त्वात् कार्यकालाश्रयणम् । उपस्थितस्य च वाक्यैकवाक्यतयान्वयः । स च इत्थं लस्य स्थाने तिवादयो भवन्ति । तेषामनुदात्तङितः परस्य लस्य स्थाने तादृशा भवन्ति । येषां जातानामात्मनेपदसंज्ञा भवतीति । नचावान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं तेषां लस्थानिकलज्ञानादात्मनेपदादिसंज्ञोत्तरमेवैकवाक्यतास्तु किं भाविसंज्ञाश्रयणेनेति वाच्यम् । अस्य तत्रोपस्थितौ तावत्-

कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । लस्य तिवादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तङित आत्मनेपदं "शेषात् कर्त्तरिपरस्मैपदम्" (१। ३। ७८) इति ॥ एवमपीतरेतराश्रयं भवति । केतरेतराश्रयता । अभिनिर्दृष्टानां लस्य स्थाने तिवादीनामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञया भवितव्यम् । (लः परस्मैपदम् । १। ४। ६६, १००) संज्ञया च तिवादयो भाष्यन्ते । तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयानि च न प्रकथ्यन्ते । परस्मैपदेषु

(अनुदात्तछित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

पर्यन्तं तेनासम्बद्धतयावस्थाने मानाभावात् । अक्षरङ्गतयानेन सम्-
न्यानुभवोत्तरमेव तिवादिभिः संज्ञानुभवात् ।

तच्च महावाक्येनेति । (कै)

अत एव भाष्येऽपि

“लस्य तिवादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवति

अनुदात्त (भा)

इत्याद्युक्तम् । अत्रेदं बोध्यम् । कार्यकाशपक्षेऽपि इदमेव सूत्रं
स्वाकाङ्क्षया तेनैकवाक्यतामनुभवति । परिभाषा इत्यस्य परि-
भाषावदित्यर्थः । यथा परिभाषाकार्थ्याकाङ्क्षावशात् तेनैकवाक्य-
तापन्ना तथेदमपि स्वाकाङ्क्षावशात् आकाङ्क्षोत्थापके च क्षिप्तव्यव-
हारः । प्रकृते चास्य तदाकाङ्क्षोत्थापकात्मनेपदत्वादिना बोधका-
वेतौ शब्दौ इति तच्च क्षिप्तव्यवहारः । एतेन सर्वत्र परिभाषालिङ्ग-
विधेः परिभाषाकाङ्क्षोत्थापकं विधौ दृष्टं नचात्र तथा विधि-
सूत्रे आत्मनेपदत्वादिनानुपस्थितेरिदमयुक्तमित्यपास्तमिति । एवं
च धातोः इत्यनुवृत्त्यर्थं मण्डूकमुतिर्विभक्तिविपरिणामस्य नाश्रयणी-
याविति बोध्यम् ॥

लकारविशेषेति । (कै)

अपरनिमित्तकत्वेन आदेशानामनक्षरङ्गत्वं वक्तुं योग्यमीदृशान्त-

तावन्नेतरेतराश्रयं भवति । परस्मैपदानुक्रमणं न करिष्यते, अवश्यं कर्तव्यम्,
“अनुपराभां क्षन्तः” (१ । ३ । ७६) इत्येवमर्थम् । ननु वेतदप्यात्मनेप-
दानुक्रमण एव करिष्यते । “स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियापक्षे” (१ । ३ ।

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

कृतस्य भाष्ये क्वाप्यनाश्रयणादिति केषितुं ॥ नन्वेवं परत्वाच्छब्दा-
दयः स्मरत आह

‘येनेति ॥ (कै)

ननु भावकर्मणोऽस्य चारितार्थात् कथमयं न्यायः । न च
तत्रापि यका वाधः । एवं तर्हि “पुरस्तादपवादा” इति न्यायेन
यक एव वाधः स्यान् न शब्दादेः । किं च शब्दादिभिः “येन
नाप्राप्ति” न्यायाभावात्तद्विषये सावकाशाः । किं च सुगुर्विकराणा-
दिषु शपो निवृत्तौ स्यादयः सावकाशा इत्यत आह

शब्दादीति । (कै)

आदेशेषु कृतेषु सावस्थाभावात् स्याद्यप्राप्तेऽपि न्यमिदं साव-
स्थायां स्यादय इत्यनाश्रित्येदमिति वक्तुं युक्तं तत्पक्षे तु “धातोः”
इतिवद् “अनुदात्तङित” इत्यपि विहितविशेषणमिति बोध्यम् ॥

एकवाक्यतेति । (कै)

परिभाषालपक्षे इति भावः ॥

नन्वसतीति । (कै)

प्रत्ययनिधमाश्रयणे अनुदात्तादिभ्य एवात्मनेपदम् । धातुमात्रात्
परस्मैपदमिति पर्यवधानात् कादिविषये क्विविवेति भावः ॥

१ “येनेति” इत्यारभ्य “एवं तर्हि” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ।

७२) आत्मनेपदं भवति कर्त्तर्यनुपराभ्यां कृजो नेति ॥ आत्मनेपदेषु चापि
नेतरेतराश्रयं भवति । कथम् । भविनी संज्ञाविज्ञास्यते सूत्रं श्राट्कवत् ।

(अनुदात्तछित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

बाधनादिति । (कै)

प्रकृति (‘‘प्रकृति’’ इति नास्ति । क) नियमाश्रयणेनेत्यर्थः ।
क्यप्किपोस्तु ‘‘वासरूप’’ विधिना समावेश इति भावः ॥ भाष्ये

अथवा पुनरिति । (भा)

वाक्यभेदेनेत्यर्थः ॥

कृतेति । (कै)

भिन्नवाक्यतायां तिबादिसूत्रेणासरूपतया प्रसक्तत्वेन प्रतिपन्नस्य
न निमित्तत्वमिति भावः ॥ भाष्ये

अभिनिर्वृत्तानि (भा)

इत्यस्य प्राप्तानीत्यर्थः ॥

‘दृङ्ग इति । (कै)

अन्यथा विकरणव्यवधाने नियमाप्रवृत्तौ उभयोरपि पदयोः
सामान्यशास्त्रेण सिद्धतया तद्विधानं विफलं सद् एतदर्थज्ञापकं ‘‘स्त्रे’’
इति तु एतत्पक्षे विषयसप्तमीति भावः ॥ विकरणव्यवधानेऽपि
नियमप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते इति ‘‘श्रदेः श्रित’’ इति सूत्रे भाष्ये
ध्वनितमिति वक्ष्यते । अत एव जावस्यायां स्यादथ इति पक्षेऽपि
न दोषः । केचित्तु भाष्यप्रामाण्याद् ‘‘अनुपसर्गाद्वा’’ इत्यस्य

१ अ ३ । पा १ । सू ६४ ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६२ ॥

३ अ १ । पा ३ । सू ६० ॥

४ अ १ । पा ३ । सू ४३ ॥

तद्यथा । कश्चित् कञ्चित् तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स
पश्यति यदि शाटको न वातव्योऽय वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति

(अ. १। पा. ३। आ. १) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

आग्नीर्लिङ् लिटोरप्रवृत्तिरित्याहुः ॥ उभयनियमपक्षोऽपि न
सम्भवति । किमिति नोक्तम् (उभयनियमपक्षोऽपि न सम्भवत्
किमिति नोक्तः । इ । क) इत्यत आह

उभयेति ॥ (कै)

एकस्येति । (कै)

सङ्गदुच्चरित इति न्यायादिति भावः ॥

नन्विति । (कै)

“प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्” इति न्यायादित्यर्थः ॥

एवं तर्हीति ।

न्यायद्वयस्यापि सत्त्वात् सन्देह इति प्रश्नः ॥

प्रकृत्यर्थेति (कै)

इदं ॥

नन्विति । (कै)

“अनुदात्तङित एव” इत्येवकारस्यान्यथोगव्यवच्छेदार्थकत्वात्
प्रकृत्यन्तरात् कुचाप्यर्थे तदप्राप्तौ विध्यर्थत्वमेव न्याय्यमिति भावः ॥

नैष इति । (कै)

खले कपोतन्यायेन सम्पूर्णप्रकरणं युगपदेवप्रवृत्तमिति भावः ॥

भाष्ये

विप्रतिषिद्धम् । भाविनो खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातश्चो यस्मिन्नुते
शाटक इत्येतद्भवतीति । एव मिहापि स जस्य स्थाने कर्त्तव्यो यस्याभिनि-
र्वातस्यात्मनेपदमित्येषा संज्ञाभिविध्यति ॥ अथ वा पुनरस्तु नियमः । ननु
नोक्तम् । विकरणैर्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । आचार्यं

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

तच्च परस्मैपदमपीति । (भा)

अनुदात्तङिभ्य इत्यर्थः ॥ प्रत्ययनिघने दोषान्तरमाह भाष्ये
कथं आत्मनेपदं वक्तव्यमिति । (भा)

१“वा कथं” इत्यादि चतुः सूची शेषादित्यतः प्राक् कार्येति
भावः ॥

लकारस्येति । (कै)

वाचस्पत्यादिति भावः ॥ ज्ञान्तस्यापि छदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे
सुपि पदत्वाद् “अपदं न प्रयुञ्जीत” इत्यस्य न विषय इति
बोध्यम् ॥ भाष्ये

उच्यते (भा)

इत्यस्य विकल्पद्वारात्मनेपदमिति शेषः ॥ १न च “प्राप्नोति”
इत्यस्य आत्मनेपदमिति शेषः । १“तद्” आत्मने पदं “वचनाद्”
“वा कथं” इति वचनादित्यर्थः ॥ ननु वा वचनेन लकारस्यैव
पाक्षिकत्वमुच्यते न त्वात्मनेपदस्य इत्यत आह

१ वा कथं । १ । ३ । ६० । युञ्जीत लुङि । १ । ३ । ६१ ॥ वृद्धयः

स्यस्यो । १ । ३ । ६२ ॥ लुटि च कृपः । १ । ३ । ६३ ॥

२ ‘च’ इति नास्ति इपुस्तके ।

३ “तद्” इत्यारभ्यः “इत्यत” इत्यन्तं नास्ति इपुस्तके ।

प्रवृत्तिर्जाययति “विकरणेभ्यो नियमो वजीयान्” इति यदयं विकरणविधा-
वात्मनेपदपरस्मैपदान्वाञ्जयति । “पुषादिद्युताङ्गुदितः परस्मैपदेव” (३ ।
१ । ५५) “आत्मनेपदेव्यन्यतरस्याम्” (३ । ६ । ५७) इति । नैतदस्ति-

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

लकार इति । (कै)

भिन्नवाक्यतापक्षे सामान्यसूत्रप्रवृत्त्यनन्तरभावित्वादेतत् प्रकर-
णेन पूर्वनिवृत्तस्य प्रत्यायनमशक्यम् ॥ तिङ् विषयत्वाच्च तदन्तस्य
कृत्वमप्यशक्यम् ॥ ननु केवलप्रकृतिप्रयोगस्तर्हि तेनोच्यतेऽत आह-

केवलाया इति ॥ (कै)

नन्वेवमपि प्रयोगविकल्पोऽस्त्वत आह

शब्दमिति । (कै)

साधुप्रयोगनिर्वाहप्रवृत्तशास्त्रेण कषन्तप्रयोगाभावस्य बोधयितु-
मशक्यत्वादिति भावः । एवं च “कष आत्मनेपदवचनम्” इति
द्वितीयदोष उद्धृतः ॥

शेषग्रहणं कर्तव्यम् (भा)

इति दोषस्त्वस्येव ॥ ननु आपाततस्त्रिवादिसूत्रेण प्रसक्त-
मुभयपदित्वं यथा पाश्चात्यैर्निचयैरपोद्यते एवं प्रथमं नित्यवत् ।
श्रुतं लकारनिवर्तनं पाश्चिकमितिकल्पयितुं युक्तम् । किं च दधि
इत्यादिवत् केवलप्रकृतिप्रयोगोऽपि वक्तुं शक्य इति चेन्न । त्रिवा-
दिसूत्रेण युगपदुभयप्रत्ययपरत्वासम्भवादर्थोचितस्तथोर्विकल्पः स
एव तस्त्रिचयैरप्राप्तः पुनः “वा कष” इत्यनेन प्रतिप्रसूयते इति
कल्पनाया एव युक्तत्वात् न दोषः । एकवाक्यतापक्षेऽपि यदीदं

छापकम् । अभिनिर्बृत्तानि हि तस्य स्थाने आत्मनेपदानि परस्मैपदानि च ।
यत्तर्हि “अनुसर्गादा” (१ । ३ । ४३) इति विभाषा प्राप्तिः । किं पुनरित्यं
प्रत्ययनियमः । अनुदात्तङित एवात्मनेपदं भवति भावकर्मणोरेवात्मनेपदं

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

प्रकरणं न स्यात् स्यादेव विकल्प इति सम्भावितस्य तस्यैव प्रतिप्रसव इति न दोषः ॥ ननु प्रत्ययनियमपक्षे “शेषादि”ति कृतेऽपि दोषः । “कर्त्तरि” इत्यस्य सत्त्वेन कर्त्तरि शेषादेवेत्यर्थेऽर्थान्तरे परस्मैपदस्य सर्वत आपत्तेरिति चेत्सत्यम् । ^१कर्त्तर्यैव शेषादेव इति नियम-
इयाङ्गीकारेणादोषात् । न चैवमपि भावकर्मणोरेवेति धातुमात्र-
विषयनियमेन अनुदात्तङितोऽपि कर्त्तरि तङानानापत्तिः । न च
अनुदात्तङित इत्यस्य वैयर्थ्यम् । शेषाङ्गावकर्मणोस्तद्व्यावृत्त्यर्थं चारि-
तार्थादिति चेन्न । योगविभागसामर्थ्येनास्य कर्त्तर्यत्वाद् अदोषः
भाष्ये

अस्तु तद्दीर्घाति । (भा)

शेषादिति कर्त्तर्यत्वारूपाद्दोषादित्यादिः ॥

परस्मैपदिनोऽवकाशः (भा)

इति भाष्यादवकाशशब्दो नित्यैकवचनान्तः ॥

करणादीन्यवकाशः (भा)

इति कैयटान्नित्यपुंलिङ्गः । “तिङन्तान्यवकाशः” इति “सरूप”
(१ । २ । ६४) सूत्रस्य भाष्याच्चेति बोध्यम् ॥

तच्चापि नियमान्नेति । (भा)

१ विनिगमकविरहेण । इ ॥

(१ । ३ । १२) भवतीति । आहोस्वित् प्रकृत्यर्थनियमः । अनुदात्तङित
आत्मनेपदमेव भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति । क्स्वात्रविशेषः । तत्र प्रत्यय-
नियमे शेष वचनं परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् । वा । तत्र प्रत्ययनियमे शेषयङ्यं

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

तेषु परस्मैपदमेवेति नियमादित्यर्थः । एवं चानवकाशत्वादचन-
सामर्थ्याद्भविष्यतीति प्रकृत्यर्थनियमे न दोष इति भावः ॥

तथापि । (कै)

बहुवचनोच्चीतविधेरारितार्थोऽपि ॥

तयोरेवेति । (कै)

विधेरारितार्थादिति भावः ॥

सहाभिधानेति । (कै)

यद्यपि निर्दिष्टार्थानां स्वार्थिकत्वेन प्रकृत्यर्थकतैव न्याय्या तथापि
व्याकरणान्तरेऽतिप्रत्ययादिकल्पनादर्शनादयं^१ पक्ष आश्रितः । सहा-
भिधानं द्योतकत्वेनोभयोरपि द्योतकत्वादिति तत्त्वम् ॥

अकर्त्तरौति । (कै)

भावघञ् तु अनवकाशत्वात् सिद्ध इति भावः ॥ ननु

१ सहाभिधानेऽपि द्वावितिवदर्थता प्रत्येकमेव पर्याप्तेति बोध्यम् । इ ।

कर्त्तव्यम् परस्मैपदनियमार्थम् । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्
(१। ३। ७८) इति । किं कारणम् । परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् ।
प्रत्यया निबृताः प्रकृत्यर्थावनियता तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति ।
तत्र शेषग्रहणं कर्त्तव्यम् परस्मैपदनियमार्थम् । शेषादेव परस्मैपदं
भवति नान्यत इति ॥ कथं आत्मनेपदवचनं तस्यान्यत्र नियमात् । वा ।
कथं आत्मनेपदं वक्तव्यम् । जोहितायति । जोहितायते (१। ३। ६०) ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति । तस्यान्यत्र नियमात् । तद्वान्यत्र नियम्यते ॥
उच्यते च न च प्राप्नोति तद्वचनाद् भविष्यति ॥ अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थनिबन्धः ।

(अनुदात्तछित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

उपपद इति (कै)

विशेष्याभावात् कथं कर्मणीत्यस्य तत् विशेषणत्वमत आह
सप्तमीति । (कै)

विशेषोपस्थापकमत्र विशेषणपदेन विवक्षितम् इति भावः ।
स्यघटित सूत्रे भावस्यचणसप्तम्यन्तम् अनुवृत्तिमात्रेण कथं विषयसप्त-
म्यन्तं स्यादिति शङ्का भाव्यार्थः । शब्दाधिकार एवाश्रित इति
परिहारः ॥ भाष्ये प्रत्ययनियमवादीमप्यचे त्वयोद्भावितं गौरमत्रापि
समानमित्याह

शेषवचनं चेति । (भा)

अत्रापि पक्षे शेषग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ शेषग्रहणान्तरं च
कर्त्तव्यमित्यधिकं गौरवं प्रत्ययनियमपक्षे इत्याह

कर्त्तरि चेति ॥ (भा)

आत्मनेपदविषयः । कर्त्ता कर्मकर्त्ता ॥ ननु स्वाश्रयकर्त्तृत्वप्रयुक्तं
परस्मैपदं आतिदेशिकेन विरुद्धमिति कथं तत् स्यादत आह

प्रकृत्यर्थनियमेऽन्याभावः । वा । प्रकृत्यर्थनियमे अन्येषां प्रत्ययानामभावः ।
अनुदात्तछितस्तृणादयो न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । अत्रवकाशास्तृणादय उच्यन्ते
(३ । १ । १३३) च ते वचवाद् भविष्यन्ति । सावकाशास्तृणादयः । कोऽव-
काशः । परस्मैपदिनोऽवकाशः । तत्रापि नियमान्न प्राप्नुवन्ति ॥ तद्यदादय-
श्चैव भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नुवन्ति । तद्यदादयोऽप्यत्रवकाशाः । ते वच-
वाद्भवन्ति (३ । ४ । ७०) । यिञ् तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति ।
यिञ्चपि वचवाद्भवति (३ । १ । ६६) । यञ् तर्हि कर्मणो नियमान्न
प्राप्नोति (३ । ३ । १८) । तत्रापि प्रकृतं कर्मग्रहणमनुवर्त्तते । न प्रकृतम् ।

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

यदेति ॥ (कै)

परस्मैपदं प्राप्नोतीति । (कै)

द्वितीयशेषग्रहणे तु कर्मकर्तुः शेषत्वाभावाच्चेति भावः ॥

उभयोः (कै)

कर्मकर्त्ताश्रयविधोः । भावाभावकृतविरोधवदेव स्वाश्रयं निवर्त्यत इति भावः ॥ न चातिदेशोऽनवकाशः कार्यान्तरे सावकाशत्वाद् इति तात्पर्यम् ।

कार्यातिदेशेत्विति । (कै)

केचित्तु एतद् भाष्यप्रामाण्यात् कार्यातिदेशेऽपि परत्वादिव्यवहारे उत्पत्तिदेश एव देशोऽतिदिश्यमानकार्याणामित्याहुः । वस्तुतः कार्यातिदेशः शास्त्रातिदेशद्वारैव इत्युक्तम् ॥ “कर्त्तरि च” इत्यादिचकारस्वारस्यात् प्रकृत्यर्थनियमपक्षे दोषान्तरमिति भाति तच्च न वक्ष्यमाणयुक्तेरित्याशयेन पृच्छति

“अण् कर्मणि च” (३। ३। १२) इति ॥ तच्च तत्रोपपदविशेषणमभिधेयविशेषणेन चेद्वाच्यं । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्त्तनात् अन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति ॥ यत्तावदुच्यते अन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीत्यन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा । शास्त्रार्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च प्राणीयं पीयते उपस्पृश्यते च शास्त्रयश्च भाष्यन्ते । यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्त्तनादन्यद् भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति भवेद् द्रव्येत्तदेवं स्यात् । शब्दश्च खलु येन येनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति ॥ शेषवचनं च । वा ।

(अबुदात्तसहित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ. १ । पा. १ । आ. २)

कतरस्मिन्निति ॥ (भा)

भाष्ये चकारस्वारस्येनाह द्वतीयः

प्रकृत्यर्थेति ॥ (भा)

प्रकृत्यर्थनियमवाद्याह

तावन्न दोष इति ॥ (भा)

अन्तरेणापीति । (कै)

भावकर्मणोस्तुङानयोर्नैयत्येन कर्त्तर्यैवोभयप्रसङ्गात् । उभय-
प्राप्तौ नियमार्थं शास्त्रं कर्त्तर्यैव पर्यवस्यतीति भावः ॥ भाष्ये

नार्थः कर्त्तृग्रहणेन । (कै)

कर्त्तृग्रहणाच्चैष दोष इति । (भा)

यथा च प्रकृत्यर्थनियमपक्षे तदभावाच्चैष दोषः । अयं भावः ।
यदिकर्त्तृग्रहणं क्रियते तदा भिन्नविषयत्वाद् भावकर्मणोरिति
परस्मैपदापवादो न भवतीति कर्मकर्त्तरिपरस्मैपदं प्राप्तोतीति
तन्निवृत्तये शेषग्रहणं कर्त्तव्यम् । यदा तु कर्त्तृग्रहणं न क्रियते तदा

शेषग्रहणं च कर्त्तव्यम् । “शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्” (१ । ३ । ८७)
इति । किं प्रयोजनम् । शेषनियमार्थम् । प्रकृत्यर्थो नियतौ प्रत्यया अवि-
यतास्ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत् शेषग्रहणं कर्त्तव्यम् । शेषात् कर्त्तरि
परस्मैपदमेव नान्यदिति ॥ कर्त्तरि आत्मने पदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थम् ।
वा । कर्त्तरि आत्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीयं शेषग्रहणं कर्त्त-
व्यम् । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । निघते जुगूजः स्वमेवेति
(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७) ॥ कतरस्मिन् पक्षेऽयं दोषः ।
प्रकृत्यर्थनियमे । प्रकृत्यर्थनियमे तत्तत्र दोषः । प्रकृत्यर्थो नियतौ प्रत्यया

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।)

परस्मैपदे प्राप्ते भावकर्मणोरित्यारभ्यमाणं “येन नाप्राप्ति” न्यायेन
शेषादित्यस्यापवाद इति भावकर्मणोरित्येतद्विषये शेषादिति न
प्रवर्तते इति कर्मकर्त्तरि परस्मैपदनिवृत्तये शेषग्रहणं न कर्त्तव्य-
मिति दोषदः स्वाशयमाह

प्रत्ययनियमे तर्हीति ॥ (भा)

‘द्वितीय “कर्त्तृग्रहणाच्च” इत्यनेन दोषवानेव प्रत्ययनियम-
स्तत् करणात् कर्मकर्त्तर्यतिव्याप्तेः इति सूचितं तच्चाह

पुरस्तादिति ॥ (कै)

इदानीं प्रकृत्यर्थनियमवादी स्वपक्षे आपादितशेषग्रहणकर्त्त-
व्यनिराकरणद्वारा प्रत्ययनियमे तत्करणप्रयुक्तगौरवमाह

प्रकृत्यर्थनियमे (भा)

इत्यादिना । शेषादिति पञ्चम्यन्तमित्यर्थः ॥

सिद्धे इति । (कै)

तिषादिसूत्रेणेति शेषः ॥ एवं च प्रकृत्यर्थनियमपक्ष एव

१ द्वितीयकर्मकर्त्तृग्रहणाच्च । क ॥

अनियतास्तत्रार्थः कर्त्तृग्रहणेन कर्त्तृग्रहणाच्चैव दोषः ॥ प्रत्ययनियमे तर्ह्यर्थं
दोषः । प्रत्यया नियताः प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र कर्त्तृग्रहणं कर्त्तव्यम् भावकर्म-
णोरिति न्यायार्थम् । कर्त्तृग्रहणाच्चैव दोषः ॥ प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहणं प्रकृत्य-
कर्त्तृम् । प्रकृत्यर्थे नियतौ प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि परस्मैपदं
भवतीति ॥ तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र परस्मैपदं चान्यच्च प्राप्नोति तत्र
परस्मैपदमेव भवतीति ॥ तत्तर्हि प्रत्ययनियमे द्वितीयं शेषग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

व्याथान् इति स्त्रियं कर्तृग्रहणं शेषग्रहणं च कुर्वतः पाणिनेः
प्रत्ययनियमपक्षे एव तात्पर्यमिति तत्पक्षेऽपि कर्मकर्तृव्यव्याप्तिनि-
रासाय पृच्छति भाष्ये

तत्तर्हि प्रत्ययेति । (भा)

सप्तम्यन्तमित्यर्थः । ततः कर्तरीति वाक्ये भावकर्मणोरित्य-
नुवृत्तं कर्तृविशेषणमिति भावः ॥ ननु प्रत्यासत्त्या तद् धात्वर्थनि-
रूपितकर्मकर्तृत्ववत् तद् धात्वर्थभावकर्तृत्वमेव ग्राह्यम् एवं च
इति जीवन्तमानन्द (भा)

इत्यथ कथं दोष इति चेन्न । भावांश्चे प्रत्यासत्त्याश्रयणस्य अशक्य-
त्वात्तदाह

पौडारूपमिति ॥ (कै)

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

अथ तु इति भेद इत्यर्थः । तद्धात्वर्थनिरूपितकर्मत्वस्यैव
कर्मवद्भावेनातिदेशादिति भावः ॥

व्यवहित इति । (कै)

एवं चानन्तरयेति न्यायेन कर्तरीति योगविभागः “शेषात्

न कर्तृव्यम् । योगविभागः करिष्यते (१ । ३ । १०) । “अनुदात्तङित
आत्मनेपदम्” । ततो “भावकर्मणोः” । ततः “कर्तरि” । कर्तरि आत्मने-
पदं भवति भावकर्मणोः । ततः “कर्मव्यतिहारे” । कर्तरीत्येव । भावकर्म-
णोरिति निवृत्तम् । यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि भवत्येवं भावेऽपि कर्तरि
प्राप्नोति । इति जीवन्तमानन्दः (भावे । ३ । ३ । १८) । नास्य किं चिद्-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३३५

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदात्तछित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

कर्त्तरौ”त्यस्यैव बाधको न तु “अनुपराभ्याम्” इत्यस्येति भावः ॥
कर्त्तरौति योगविभागेन “अनुपराभ्याम्” इत्यस्याबाधे युक्तान्तर-
मप्याह

कस्यान्तरेति । (कै)

प्रथमं सामान्यतस्मिन्नादिप्राप्तिः ततः कर्मवद्भावात् भावकर्मणो-
रिति ततः परत्वात् शेषादिति प्राप्तं कर्त्तृगामिक्रियाफलाभावेना-
स्यापि शेषत्वात् ततो योगविभागादात्मनेपदं प्राप्तं ततो “अनुप-
राभ्यम्” इति ततश्च उत्तरकक्षाभावत्वाद् योगविभागस्यापि तद्
बाधकमिति न कर्त्तरौति योगविभागेन तदाधनमिति भावः ॥

आत्मनेपदापवादत्वाच्चेति । (कै)

परत्वेन योगविभागबाधक “स्वरितञित” इति प्राप्ते इत्यर्थः ।
एवं बाधकापवादत्वाच्चतद्बाध्यत्वमिति भावः ॥

प्राप्तिमाधमिति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः ॥ भाष्ये

पराप्राप्तिरप्रतिषिद्धेति । (भा)

अबाधितेत्यर्थः ॥ ननु “इयम्” इत्यनेन पूर्वप्रक्रान्तत्वाद् योग-
विभागरूपाया एव परामर्शः स्यात् । स प्राप्तिः । कर्त्तरौत्या बाध्य-

जतीति (सञ्चार्याणां भाववचनानामञ्जरेः । ३। ३। ५४) । द्वितीयो योग-
विभागः कश्चिच्छेते (१। ३। १३) । “अनुदात्तछित आत्मनेपदम्” । यतो
“भावे” । ततः कर्मणि” । कर्मणि आत्मनेपदं भवति । ततः “कर्त्तरि” ।
कर्त्तरि आत्मनेपदं भवति । कर्मण्यीत्यनुवर्त्तते भाव इति निवृत्तम् । ततः

अनुदात्तङितं आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

बाधकभावस्य वैपरीत्यापत्तेः । 'इयम्' इत्यनेन श्लेषादिति प्राप्ति-
प्राप्त्या । तच्च च बाधकत्वमनुपपन्नमत आह

पूर्वविप्रतिषेधेनेति ॥ (कै)

तदेवाह

श्लेषादित्यस्यावकाश इति । (कै)

एवं द्वितीयकक्षायामेव "श्लेषादिति" । अनेन "अनुपराभ्याम्"
इत्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेन बाधे चतुर्थकक्षायां योगविभागप्राप्त्या
श्लेषादिति बाध्यते न च पुनः "अनुपराभ्याम्" इत्यस्य प्राप्तिः
सहस्रगतिन्यायादिति भावः ॥ तदाह

सापि योगविभागेनेति ॥ (कै)

श्लेषादित्येति । (कै)

उत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतया अपवादविषये उत्सर्गाप्रसङ्गेरिति
भावः ॥

परां प्राप्तिमिति । (भा)

कर्मकर्तृविषयाम् "अनुपराभ्याम्" इति प्राप्तिम् इत्यर्थः ॥ भाष्ये

प्रतिषिद्धा (भा)

इत्यस्य बाधिता इत्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधधारणे गौरवात् ॥

"इयम्" इत्यनेन योगविभागप्राप्तिरेव परामृश्यात् इत्याह

"कर्मव्यतिहारे" । "कर्तरि" इत्येव । "कर्मणि" वेति निवृत्तम् । यवमपि
"श्लेष" प्रत्ययं कर्तव्यम् "अनुपराभ्यां छजः" (१ । ३ । ७६) इत्येवमर्थम् ।
इह मा भूत् । अनुक्रियते स्वयमेव । पराक्रियते स्वयमेव । ननु चैतदपि

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।)

अथवेति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः ॥

अपवादापवादत्वादिति । (कै)

पूर्वमपवादबाधकपरं तत्र योगविभागस्य परत्वाद्बाधकं “स्वरि-
तञ्जित” इति तदपवादत्वादित्यर्थः । कश्चित्पवादत्वादित्येव पाठः ।
तदापि तद्बाधकलोपलक्षकं परत्वाद् हि योगविभागस्य “अनुपरा-
भ्याम्” इति साधकम् ॥ भाष्येऽपि

प्रतिषिद्धा (भा)

इत्यस्य परत्वाद् बाधिता इत्यर्थः ॥ भाष्ये

प्रत्याख्यायते इति । (भा)

वर्तमानमामीष्ये छट् कर्मकर्त्तरि वस्तुतः कर्मत्वाभावात् पुनः
कर्त्तृग्रहणेऽपि नेष्टसिद्धिरत आह

योगविभागादेव सिद्धम् । न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः योगविभागेन
शक्या बाधितुम् । कुत एतत् । “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो
वेति” । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया प्राप्नोति । ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं
बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥ एवं तर्हि “कर्त्तरि कर्म-
यतिहारे” (१ । ३ । १४) इत्यत्र कर्त्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत् प्रकृत-
मुत्तरबालुवर्त्तिष्यते । शेषात् कर्त्तरि (१ । ३ । ७८) कर्त्तरीति । किमर्थमिदं
कर्त्तरि कर्त्तरीति । कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र यथा स्यात् । कर्त्ता चान्यस्य यः
कर्त्ता तत्र सा भूदिति । ततो “अनुपराभ्यां छलः” । कर्त्तरि कर्त्तरीत्येव ॥

(कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ।) (अ. १। पा. ३। आ. २)

व्यपदेशान्तरमिति ॥ (कै)

भाष्ये

कर्ताचान्यश्चेति । (भा)

कर्तृव्यवहारवान् कर्मव्यवहारवाञ्छेत्यर्थः ॥

 कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ॥

ननु क्रियावचनस्यैव कर्मशब्दस्य लोकप्रसिद्धत्वाद् धात्वन्वये
साक्षात् सम्बन्धलाभाच्च तस्यैव ग्रहणं भविष्यतीत्याह

प्रत्यासन्नत्वादिति । (कै)

लोकप्रसिद्धापेक्षया शास्त्रे शास्त्रप्रसिद्धिरेव वल्लवतौ प्रकरणादिति
भावः ॥

साधनकर्मणि (कै)

इक्षितमे ॥

तद्विषयत्वमिति । (कै)

१ क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् । कर्मव्यतिहार इत्युच्यमान इह
प्रसज्येत । देवदत्तस्य धान्यं व्यतिजुगन्तौति । इह च न स्यात् । व्यतिजुगते
व्यतिजुगत इति ॥ तत्तर्हि व्यक्तव्यं न वक्तव्यम् । क्रियां हि लोके कर्मेत्युपच-
रन्ति । कां क्रियां करिष्यसि । किं कर्म करिष्यसीति ॥ एवमपि कर्तव्यम् ।
कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति ॥ क्रियापि कृत्रिमं कर्म । न

कर्मव्यतिहारविषयार्थवाक्याद्धातोरित्यर्थ इति भावः ॥ ननु देवदत्तस्वामिकधान्यस्यान्येन खवणेऽपि तत् खलानुसत्तेर्विनिमयाभावात् कथमत्रप्राप्तिरत आह

स्वोक्वन्तीत्यर्थ इति । (कै)

स्वोकारपर्यन्तं धातोर्लक्षणेति भावः । क्रियामात्रकर्मणः खलविनिमय एव कर्मविनिमय इति बोध्यम् ॥

क्रियाणामिति । (कै)

स्थिरेषु द्रव्येषु अन्यसम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धरूपव्यतिहारसम्भवेऽपि क्षण-
स्थाधिक्रियासु तदसम्भव इति भावः ॥

योग्यतेति । (कै)

नान्यसम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धित्वं सः किन्तु अन्यदीयत्वेन प्रसक्तस्या-
न्यसम्बन्ध इति भावः । एवं च साधनव्यत्यास एव क्रियाव्यत्यास
इति तत्पर्यम् ॥ नन्वेवं ख ख क्रिया एव खेनकरणात् “संप्रहरन्त”
इत्यत्र व्यतिहाराभावेनात्मनेपदं न स्यादत आह

परस्पररेति । (कै)

परस्परसम्बन्धिकरणमित्यर्थः । सम्बन्धश्च कर्मकरणसम्प्रदानापा-

सिध्यति । “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” (१। ४। ३६) इत्युच्यते कथं च क्रिया
नाम क्रिययेप्सिततमा स्यात् । क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कथा
क्रियया । संपश्यति क्रियया प्रार्थयति क्रियया ध्यावत्यति क्रियया वा । इह च
एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारो भवति स बुद्ध्या तावत् कं चिदर्थं संपश्यति संवृष्टे
प्रार्थना प्रार्थितेऽध्यवसायोऽध्यवसाय आरम्भ आरम्भे निर्दत्तिर्निर्दत्तौ प्रणा-

(कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. २)

दानादि लक्षणो बोध्यः । प्रायेण व्यती अस्य द्योतकौ । कश्चित्
सम् अपि यथा “संप्रहरन्” इत्यत्र । कश्चित् प्रकरणादिकमपि तथा
बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि एकक्रियानिरूपितकारकशक्त्यव्यत्यासो नोप-
पादितः । प्रहाराणां भिन्नभिन्नत्वादित्यत आह

अत्रेति । (कै)

साधनभेदात् क्रियाभेदावश्यभावेन सर्ववजातिज्ञतमेवैक्यमपेक्ष-
णीयमिति भावः । एकधातुवाच्यत्वेन च एकत्वम् ॥

लौकिका इति । (कै)

पशुरपत्यं देवतेतिवदिति भावः ॥ इह शास्त्रे तदुक्तगतिः^१

इहेति ॥ (कै)

“कर्मणि द्वितीये”ति क्वचिमम् । अत्र लौकिकं क्रियारूपं स्पष्टं
चेदं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये । इह तु क्वचिमाऽक्वचिमन्यायमेवाभ्युपेया
इत्याह

क्रियापि क्वचिममिति । (भा)

ननु इयोरपि क्रिययोः “पश्य मृगो धावति” इत्यादौ सम्बन्धो
दृश्यते इत्यत आह

वार्त्ताः । एवं क्रियापि क्वचिमं कर्म ॥ एव मध्यमयोः क्वचिमयोर्बभूवगतिः
प्रसज्येत तस्मात् क्रिया व्यतिहार इति व्यक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् । इह कर्तरि
व्यतिहार इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यत् कर्मयद्वयं करोति
तस्यैतत्प्रयोजनं क्रिया व्यतिहारे यथास्यात् कर्म व्यतिहारे मा भूदिति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४६१

(अ. १। पा. ३। आ. २) (कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १। ३। १४।)

मत्वा प्रश्न इति ॥ (कै)

भोक्तुमिच्छतीति । (कै)

अव्ययकृत्वादयमसत्त्वभूतो भाव इति भावः ॥ ननु क्रियाया
अपि जन्यत्वेन किञ्चित् क्रियासाध्यत्वनिश्चये किमुच्यते कथा इत्यत
आह

क्रियान्तरेति ॥ (कै)

भाष्ये

संपश्यति क्रियया (भा)

इत्यादिदर्शनक्रियाजन्यं प्रार्थनं तच्चन्याध्यवसायजन्यारम्भेण
इत्यर्थः ॥

क्रियया (भा)

इति च पाठो साम्प्रदायिकः ॥

प्रेक्षापूर्वकारौ । (भा)

विचारपूर्वक्रियाकर्त्ता ॥

स बुद्ध्या । (भा)

बुद्धिवृत्त्या ॥

अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् । कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं भावकर्म
निवृत्त्यर्थम् । वा । कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं क्रियते भावकर्मणोरप्यने-
नात्मनेपदं (१। ३। १३) मा भूदिति ॥ इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भाव-
कर्मणोः प्रतिषेधः । वा । अक्रियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यनेनात्मने-
पदं प्रसज्येत । तत्र को दोषः । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः ।

(कर्तरि कर्मथतिहारे । १ । ३ । १४ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

तावत् । (भा)

प्रथमम् ॥

कंचिदर्थम् । (भा)

फलरूपम् ॥

पश्यति । (भा)

फलविषयसंकल्पोऽत्र दर्शनम् ॥ तज्जन्यः फलोपायविषयोऽभि-
क्षापः

प्रार्थना ॥ (भा)

तज्जन्यः क्रियाविशेषस्य फलसाधनत्वनिश्चयः

अध्यवसायः ॥ (भा)

अभिलाषे सति तन्निश्चयकरणात् ॥ तज्जन्यमानसौप्रवृत्तिः

आरम्भः । (भा)

तज्जन्याक्रिया

निवृत्तिः । (भा)

ततः

फलावाप्तिः (भा)

तत्र प्रतिषेधे (१ । ३ । १५) भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य प्रतिषेधः
प्रसज्येत । अतिगम्यन्ते ग्रामाः । अतिहृन्त्यन्ते दस्यव इति ॥ न वानन्तरस्य
प्रतिषेधात् । वा । न वैष दोषः । किं कारणम् । अनन्तरस्य प्रतिषेधात् ।
अनन्तरं यदात्मनेपदविधानं तस्य प्रतिषेधात् । कुत एतत् । अनन्तरस्य
विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु
चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥
उत्तरार्थं तच्च कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव “शेषात्

(अ. १। पा. ३। आ. २) (कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १। ३। १४।)

इत्यर्थः ॥ “फलावाप्तिः” इत्यनेन दर्शनं फलविषयकमिति सूचितम् । सप्तमीभिक्षृतीयाभिश्च पूर्वपूर्वस्थोत्तरकारणता बोधिता । तत्रारम्भव्याप्यमानत्वेन प्रकृतक्रियायाः कर्मत्वम् ॥

अव्यभिचारादिति । (कै)

स च उक्तविभक्तिभिर्भाष्ये दर्शितः ॥ ननु कर्मग्रहणाभावे करणादिव्यतिहारोऽपि गृह्येतेत्यत आह

क्रियाया इति । (कै)

साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् शब्दं प्राधान्यम् । क्रियायाः क्रियो-
द्देश्यत्वलक्षणमाद्यं प्राधान्यं च कर्मकारकस्यैव इति तयोरेवग्रहणं
न करणादेरिति भावः ॥ कर्मग्रहणेन क्रियामात्रग्रहणे उपायमाह

क्रियाया इति ॥ (कै)

कारकपरत्वे

कर्मेति । (कै)

कर्मणि प्रत्ययः कार्यः ॥ क्रियापरत्वे तु भावे भावश्चान्तरङ्गा
इति भावः ॥ भाष्ये

कर्मव्यतिहारादिष्विति । (भा)

आदियहणात् “शेषात् कर्तरि” इत्यतः प्रागनुवृत्तावपि
फलाभावप्रतिपादनार्थं भावकर्मणोरप्यनेनेति विहितस्येति शेषः ॥

कर्तरि परस्मैपदम्” (१। ३। ३८) इति । द्वितीयं कर्तृग्रहणं कर्त्त-
व्यम् । किं प्रयोजनम् । कर्त्तव्यं यः कर्त्ता तत्र यथा स्यात् । कर्त्ता चान्यस्य
यः कर्त्ता तत्र मा भूदिति ॥

न गति हिंसार्थेभ्यः । १ । ३ । १५ ॥

हसादीनाम् (भा)

इत्यादिशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वे हसेरुत्तरेषां धातुपाठपठितानां
ग्रहणं स्यादत आह

हसौति ॥ (कै)

पठन्तीति (भा)

भाष्योदाहरणाह

शब्दक्रियाणामिति । (कै)

अशब्दहासे भवति (न चेति । इ) बहुदर्शिनो विचारयन्तु ॥

ह्रवद्भ्योरिति (भा)

इत्येव पाठः ॥

हरिवद्भ्योः (भा)

इति पाठे इत एव निर्देशादिकः कित्चेऽपि गुणः । कृतगुणा-
नुकरणाद्वा इगिति कल्प्यम् ॥

१ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् । वा । प्रतिषेधे हसादीनामुप-
संख्यानं कर्तव्यम् । अतिहसन्ति अतिजल्पन्ति अति पठन्ति ॥ हरिवद्भ्यो-
प्रतिषेधः । वा । हरिवद्भ्योरप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । संप्रहरन्ते
राजानः । संविवदन्ते गर्गैरिति ॥ न वह्निर्गत्यर्थः । देशान्तरप्रापकक्रियो
वह्निः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४६५

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(न गतिहिंसार्थेभ्यः । १ । ३ । १५ ।)

योत्स्येति । (कै)

संप्रहारशब्दस्य युद्धेऽपि कूटत्वादिति भावः ॥ वार्त्तिकस्य वहि-
र्ग्रहणं प्रत्याचष्टे भाष्ये

न वहिः (भा)

इत्यादिना ॥

नान्तरीयकत्वादिति । (कै)

ग्रामं प्राप्त इत्यादौ देशान्तरप्राप्तेर्गतिं विनानुपपत्तेरिति भावः ।
प्राप्तिस्तु सम्बन्धमात्रं न संयोग एव देशान्तरस्थेऽपि भूरणेन प्राप्तेति
व्यवहारात् । ग्रामं प्राप्तवान् इत्यादौ संयोगमूलकाधारधेयभावः
प्राप्तिः । कचित् तत्र स्थितिरेव प्राप्तिः । १ “द्वितीयाश्रित” इत्युदा-
हरणे “सुखप्राप्त” इत्यादौ १ “आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च” कर्त्तरि
क्तो बोध्यः । नान्तरीयकतया प्रतीयमानस्यापि तदर्थत्वाभिमानेन
वार्त्तिकारम्भः । तत्रैव मानमाह

अस्यैवेति । (कै)

अन्यथा न गतिहिंसयोरित्येव वदेत् । गतिहिंसयोर्वर्त्तमानेभ्यो
धातुभ्य इत्यर्थ इति भावः ॥ भाष्ये उक्तोदाहरणेऽपि गत्यर्थत्वाभावं
दर्शयति

गर्गाणां चेति ॥ (कै)

प्रापणम् । (कै)

सम्बन्धः ॥

१ द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यन्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ ॥

२ अ ३ । पा ४ । सू ७१ ॥

(इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च । १ । ३ । १६ ।) (अ. १। पा. ३। आ. २)

कन्याद्वारकमिति । (कै)

कन्याप्राप्तिफलकपाणिग्रहणद्वारकसम्बन्धो विवाह इत्यर्थः ॥

गर्गैः (भा)

इति तृतीया तु सहार्थं बोध्या ॥ गर्गैः सह कन्याद्वारकसम्बन्धं
प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ देशान्तरग्रहणमुपलक्षणमिति तात्पर्यम् ॥

‘इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च । १ । ३ । १६ ॥

नन्वितरेतरशब्देनैव कर्मप्रवचणीयस्य द्योतित्वात् उक्तार्थाना-
मिति न्यायेनाच्चात्मनेपदाप्रसक्तिरत आह

लौकिक इति । (कै)

साधवादनयोः प्रयोगानुसार एव बीजमिति भावः ॥ “उप-
पद”शब्दस्यात्र यौगिको न तु रूढः ॥

१ परस्परपदाच्च । वा । परस्परपदाच्चेति वक्तव्यम् । परस्परस्य
व्यतिष्ठन्ति । परस्परस्य व्यतिष्ठन्ति ॥

महामाव्यप्रदीपोद्घोतः ।

४९०

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(विपराभ्यां जेः । १। ३। १६।)

‘विपराभ्यां जेः । १। ३। १६

दृष्टापचार इति । (भा)

दृष्ट्यभिचारो दृष्टोपसर्गत्वाभाववान् इति यावत् ॥ पचि-
वाचकविशब्दस्यानुपसर्गस्यापि सत्त्वादाह

पक्षीति ॥ (कै)

इह चेति । (कै)

उपसर्गस्तु द्योत्यार्थेनार्थवानेवेति भावः । इदं चिन्त्यम् । तत्
पक्षे भौतपूर्विकार्यवत्त्वस्यैव ग्रहणात् । शुद्धकृदातिरिक्ते जहत्स्वार्थ-
त्वाभावाच्च ॥

विभक्त्यन्तस्येति । (कै)

सम्बुद्धिगुणस्य विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं प्रवृत्तेरित्यभिमानः ॥

ननु विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं गुणप्रवृत्तावपि विशब्दान्यवर्णावच्छेदेन
विकारसत्त्वात् तस्याप्येकदेशविस्तृतत्वमस्येवेति चेत् चिन्त्यमेवेतत् ॥

पूर्वस्य कार्य इति । (कै)

चिन्त्यमिदम् । हे ज्ञान इत्यादौ सम्बुद्धिश्च लोपे “अमि

१ उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । पराजयतिसेना ॥ तत्तर्हि
वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदर्थं पराशब्दो दृष्टापचार उपसर्गश्चा-
नुपसर्गश्च अर्थं खलु विशब्दोऽदृष्टापचार उपसर्ग एव । तस्यास्यकोऽन्यो
द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत उपसर्गात् । तद्यथा । कस्य गोर्द्वितीये-
नार्थ इति गौरेवोपादीयते नाम्नो न गर्दभ इति ॥

पूर्वम्” अन्यवद्भावानापत्तेः सर्वासाम् इत्यत्र सुडनापत्तेश्च । भाष्यन्तु
इत्थं व्याख्येयम् । विशब्द इत्यस्य जयतिसम्बद्ध इत्यादिः । तेन
जयति सम्बद्धो विशब्दोऽदृष्टापचारो दृष्टान्तार्थक इत्यर्थः ॥ ईदृश-
प्रयोगाणां काण्यदर्शनादिति कुतोऽन्यत्वम् तदाह

अन्यदत इति । (भा)

अत उपसर्गादन्यत्वमित्यर्थः ॥ ननु पूरणप्रत्ययान्तस्य सजातीय-
विषयत्वेऽपि प्रकृते किमायातमत आह

द्वितीयेति । (कै)

दृष्टान्तार्थं स इति भावः ॥

यदपेक्षं द्वितीयत्वमिति । (कै)

यदीयं सहायत्वमित्यर्थः । द्वितीयशब्दः सहायवाची । एवं च
यथा श्लोकः स्वसजातीयमेव सहायमुपादत्ते एवं शब्दोऽपि प्रयोगे
सहायं सजातीयमेवोपादत्ते न विजातीयमेतन्मुलिकैव सहचरिता-
सहचरितयोः सहचरिते सम्यक्त्यय इति परिभाषा । तत्र सहचरि-
तत्वं सदृशत्वमेवेति दिक् ॥

सम्भवेत्विति । (कै)

वीजयतः वेजयतीत्यादौ । अत्र तुनापूर्वोक्तप्रयोगाभावरूपस्तद-
संभवो ध्वनितः ॥

परस्परिति । (कै)

विशब्दसाहचर्यात् पराशब्दोऽयवन्तः प्रसिद्धो गृह्यते । तत्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४६६

(अ. १। पा. ३। आ. २) (आडो दोऽनास्यविहरणे । १। ३। २०।)

साहचर्याच्च विरूपमर्ग एवेति भावः । प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्या-
नित्यत्वाज्जरित्यत्र इयङ्भावः ॥

‘आडो दोऽनास्यविहरणे । १। ३। २० ॥

विभाग इति । (कै)

व्यसनशब्दस्य पीडायां कृढत्वेऽपि ददातेः पीडार्थकत्वामभवेन
निषेधवैयर्थ्यात् स न गृह्यते इत्यर्थः ॥ विभागशब्देन तदनुकूल-
व्यापारो गृह्यते तदाह

विकासनमिति ॥ (कै)

पादविहरणमिति । (कै)

इदमुपलक्षणम् । “अग्नीन् विहर” इत्यादौ प्रज्वलनस्य विहार-
शब्दासनभोजनेष्वित्यादौ लीलायाश्च प्रतीतिः । अत एव “वे-
पादविहरणे” इत्यत्र पादग्रहणं चरितार्थम् ॥

१ आडो दोऽव्यसनक्रियस्य । वा । आडो दोऽव्यसनक्रियस्येति वक्त-
व्यम् । इहापि यथा स्यात् । विषादिकां व्याददाति । कूलं व्याददातीति ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इहाडो दोऽनास्य इतीयता सिद्धम् । सोऽ-
यमेवं सिद्धे सति यदिविहरणं ग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनमास्यविह-
रणसमानक्रियादपि यथास्यात् । यथा जातीयका चास्यविहरणक्रिया तथा
जातीयकाऽत्रापि ॥ खाङ्गकर्मकाच्च । वा । खाङ्गकर्मकांचेति वक्तव्यम् । इह-
माभूत् । व्याददते पिप्रीलिकाः प्रतङ्गस्य सुखमिति ॥

(आखो दोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

दुःखादिप्रति । (कै)

“असनं विपदिभ्रंशे दोषे कामजकोपजे” इति कोशात् दुःखा-
दिसम्बन्धिक्रियावृत्तेरपि प्रतीतिप्रसङ्ग इति भावः । क्रियाग्रहणे तु
असनरूपक्रियावाचकस्यैव ग्रहणादिभागार्थकलाभः । स्वरूपतो दुःखा-
दिकं तु न क्रिया नापि धातुवाच्यमिति बोध्यम् ॥

विपादिकां व्याददातीति । (भा)

विपादिका वृत्तिविभागानुकूलो व्यापार एककर्तृक इति
बोधः ॥ आस्यस्य द्रव्यत्वात् कथं तच्च धातोर्वृत्तिरत आह

आस्येति । (भा)

आस्यवृत्तिविभागानुकूलव्यापारे इत्यर्थः ॥ नन्वेवमास्यसमवेतक्रिये-
तरार्थवृत्तेर्धातोरित्यर्थं “गामादाग्रहणेष्वविशेषात्” सर्वदाशब्दानां
ग्रहणं स्यादत आह

ददातेरेवेति । (कै)

आङ्पूर्वस्येति शेषः ॥

नान्येषामिति । (कै)

अनभिधानादिति भावः । एतेन शोधनखण्डनादिनामप्यास्य-
समवेतक्रियात्वाविशेषादन्येषामपि दारूपाणां ग्रहणं प्राप्नोतीति
परास्तम् ॥

आस्यसमवेतैवेति । (कै)

आस्यमात्रसमवेतफलजनकक्रियावृत्तेर्नैत्यर्थः । आस्यमात्रसमवेत-
फलजनकक्रियालक्षकास्य शब्देन च समासः । एवंच संमुखमित्यादौ

(अ. १। पा. ३। आ. २) (आखो दोऽनाख्यविहरणे । १। ३। २०।

न दोषः । तदर्थफलस्य संयोगस्य कर्तृकर्मोभयसमवेतत्वात् न्याय्य-
त्वादाह

पर्युदास इति । (कै)

तेन सुखव्यापादिके आदत्ते इत्येव । वस्तुतः प्रसज्यप्रतिषेध एव
स्वाङ्गकर्मकादित्यस्यान्वयासम्भवात् प्रत्युदाहरणभाष्येण तस्य तत्स-
म्बन्धस्यैव बोधनात् । न हि विधिशेषत्वे तत् प्रत्युदाहरणं सम्भव-
तीति पुरे ॥

विहरणविशेषेति । (कै)

विकासरूपेत्यर्थः । आख्ये दृष्टं विहरणमित्यर्थाद् इति भावः ॥

अत एव

यथाजातीयका (भा)

इत्यादिभाष्यं सङ्गच्छते ॥

न तु पारिभाषिकमिति । (कै)

कृत्रिमत्वाद्भूतत्वाच्च । यद्यपि तस्यैवग्रहणं न्याय्यं तथापि व्याख्या-
नास्तस्यानुसाराच्चेदमेव गृह्यत इति भावः ॥

स्वाङ्गकर्मकाद् (भा)

इति पञ्चमीनिर्देशात् ।

अव्यसनक्रियस्य (भा)

इति षष्ठीनिर्देशाच्च सूत्रस्य “द” इति पदं पञ्चम्यन्तं षष्ठ्यन्तं
वाऽस्य इति वार्त्तिककारो मन्यते ॥

१ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ॥

कर्मप्रचनौयेति । (कै)

धात्वर्थविशेषकत्वे तु धातोरकर्मकत्वान्माणवकमिति द्वितीया-
नापत्तिरिति भावः ॥

आगमेः (वा)

इति वार्त्तिके गमेर्णन्तस्य निर्देश इति बोध्यम् ॥

१ उपसर्गग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । अनु (१ । ४ । ८५)
क्रीडतिमाणवकमिति ॥ समोऽकूजने । वा । समोऽकूजने इति वक्तव्यम् ।
इह मा भूत् । संक्रीडन्ति शकटानि ॥ आगमेः क्षमायाम् । वा । आगमेः
क्षमायामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । आगमयस्व तावन्माणवक ॥ शिद्धेर्जिज्ञासा-
याम् । वा । शिद्धेर्जिज्ञासायामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । विद्यासुशिक्षते ।
धनुषिशिक्षते ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु । वा । किरतेर्हर्षजीवि-
काकुलायकरणेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अपस्त्रिरते वृषो वृष्टः । अपस्त्रिरते
जुकृजुटो भक्ष्यार्थी । अपस्त्रिरते श्वाश्वयार्थी ॥ हरतेर्गतताच्छील्ये । वा ॥
हरतेर्गतताच्छील्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । पैटकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं
गावोऽनुहरन्ते । आङ्गिनुप्रच्छयोः । वा । आङ्गिनुप्रच्छयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ।
आनुते षट्पाशः । आपृच्छते गुरुमिति ॥ आग्निषिनाथः । वा । आग्निषि
नाथ उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते ॥ शप उपज-
म्भने । वा । शप उपजम्भन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । देवदत्ताय शपते । बच्च-
दत्तायशपते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४७३

(अ. १ । पा. ३ । आ. २ ।) (श्रीङेऽनुसंपरिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ।)

मात्वरिष्ठा इति । (कै)

अध्ययनाद्यर्थं कंचित्काशं चमस्व मा त्वरां कुर्वित्यर्थः ॥

शिञ्जेरिति । (वा)

सनि “सनिभीमा” इति इस्मावे अभ्यासलोपे “स्कोः” इति लोपे षत्वे इक् प्रत्यये शिञ्जेरिति निर्देशः ॥ नन्वेवं जिज्ञासाया-
मित्यसङ्गतम् । ज्ञानेच्छा हि तदर्थः । लक्ष्ये तु ज्ञानं शक्तौ विषयः
शक्तिः । समर्थेच्छायामिति चेन्न । ज्ञानविशिष्टायाः शक्तेरिच्छा-
विषयतया ज्ञानस्यापि तत्त्वानपायात् । इयांसु विशेषः । इच्छा
सनर्थः शक्तिः प्रकृत्यर्थः । १ तस्य ज्ञानविषयत्वमात्मनेपदद्योत्वमिति
तदाह

केचिदिति ॥ (कै)

ननु प्रतिपदोक्तशिञ्जेरेवग्रहणं युक्तमत आह

विध्यर्थमिति । (कै)

एवं च विधित्वानुरोधेनैव परिभाषात्याग इति भावः ॥ नन्वेवं
शक्तीच्छा वाचकस्य शिञ्जेः कथं जिज्ञासायां वृत्तिरत आह

क्रियाविषयश्चेति । (कै)

एवं च जिज्ञासाविशेषणीभूतज्ञानविषयकत्वेन जिज्ञासाविषय-
कत्वं तस्य जिज्ञासायामिति च विषयसप्तमीति भावः । तदाह

१ तस्य ज्ञानविषयत्वभावे पदे द्योत्वमिति तत्त्वानपायादाह । इ ।

(क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

इहेति ॥ (कै)

जिज्ञासितुमिति । (कै)

जिज्ञासाविषयत्वे ज्ञानार्थग्रन्थौ जिज्ञासार्थत्वारोपः । वार्त्तिककृता
 शिष्येः सनन्तस्य ग्रहणमिति ज्ञापयितुं जिज्ञासाया विषयत्वेन निर्दे-
 शः कृत इति बोध्यम् । विद्याविषयज्ञानफलकं ग्रन्थीच्छेति बोधः ।
 आत्मनेपदसमभिव्याशरे सन् प्रकृतेः शकेश्चानविषयशक्तिबोधकत्व-
 मिति तात्पर्यम् ॥

जिज्ञासायाः । (कै)

इच्छाविशेषणीभूतज्ञानस्याः ॥

विधेरेवत्विति । (कै)

शिष्येरेनुदात्तत्वेनात्मनेपदस्य सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

विषयत्वेनेति । (कै)

तत्र हर्षः कारणं जीविकाकूलायकरणे फल इति विवेकः ॥
 हृष्टा वाला धूलिमवकिरतीत्यच्चापि स्यादत आह

हर्षादिष्वेवेति । (कै)

हर्षादिपूर्वकाऽऽलेखन एवेत्यर्थः । इहाऽऽलेखनाभावात्सुट् शब्द-
 शक्तिस्त्रभावात् । सुट् विषय एवात्मनेपदमिति भावः ॥ ताच्छ्रौत्यम्
 अविच्छेदेन शीलनं तदाह

सततमिति ॥ (कै)

पैतृकम् (भा)

(अ. १ । पा. ३ । आ. २) (क्रीडोऽनुसंपरिभ्यञ्च । १ । ३ । २१ ।)

इत्यत्र “तत आगतम्” इत्यधिकारे “सुतष्ठञ्” । ताच्छीत्ये किं
रावणमनुहरति नटः । नाथतेरनुदात्तेलादचनानर्थक्यमत आह

‘आशिष्येवेति ।

इदं भूयाद् इति इच्छा आशीः तत् प्रयुक्तः परदिक्षानुकूलो
व्यापारो याचना इति आशीर्याचनयोर्भेदः । अस्यानुदात्तेत्वं तु
युजर्यमिति बोध्यम् ॥

शब्दं करोतीति । (कै)

स्तुत्यर्थकोऽपि “तुः” आङ्पूर्वोत्कण्ठापूर्वकशब्दमात्रे रूढ इति
भावः ॥ शपतिर्नानार्थः । अस्याक्रोशे । देवदत्तं शपतीति । निन्द-
तीत्यर्थः । अस्तितत्त्वावेदनपूर्वकं तत्प्रत्यायनाय ब्राह्मणादेः कचिद्
हस्तादिना साक्षात् स्पर्शरूपे मानसस्पर्शरूपे वा शपथे । यथा विप्रैः
शपे चात्रधर्मेण शपे इत्यादौ । तृतीया तु कर्मणोऽपि करणत्वविव-
चया । अस्ति प्रकाशने देवदत्ताय शपते कथयतीत्यर्थः । तत्र स्वरि-
तत्वात् सिद्धेऽकर्त्रेभिप्रायार्थमिदम् । तदपि प्रकाशनार्थ एव तदाह

उपलम्भनं प्रकाशनमिति ॥ (कै)

यद्येवं शपतेर्लज्जानात्यर्थत्वेन द्विकर्मकत्वे देवदत्तं शपत इत्या-
पत्तिरत आह

‘स्वाघहुडिति ॥ (कै)

ननु ज्ञापयितुमिष्टस्य सम्प्रदानत्वं ज्ञापयितुमिष्टं वा णौ कर्म-
त्याशङ्क्याह,

केचिदिति । (कै).

प्रधानभूतप्रत्ययार्थकर्मण एव ग्राह्यत्वादिति भावः ॥

य इति । (कै)

प्रथमोपस्थितत्वात् प्रकृत्यर्थकर्मैव ग्राह्यमिति भावः । प्रकृते
देवदत्तस्तादृश एवेत्याशयः । अत्राद्यं मतं न युक्तं तथाहि सति
ज्ञाप्यमान इत्येव सिद्धे तदुपादानवैयर्थ्यापत्तेः । सख्यः श्रपामि यदि
किञ्चिदपि स्मरामि इत्यादौ तु श्रपनार्थकत्वान्नात्मनेपदम् । काशि-
कादौ तु उपलम्भनं श्रपय इति व्याख्यातं तच्चिन्त्यम् । उपलम्भन-
शब्दस्य तु योगेन प्रकाशनार्थकत्वात् । श्रपये रूढिकल्पने न मानम् ।
अत एव हरिणैतदुदाहरणे श्रपिर्दिकर्मक इति व्याख्यातम् ॥

समवप्रविभ्यः स्थः । १ । ३ । २२ ॥

अस्तिमिति । (भा)

केचित् सकारमात्रं धातुं पठित्वा पिति सार्वधातुकेऽडादौ
गुणवृद्धिरूपौ आगमावित्याहुः ॥

विकाराविति । (भा)

संस्थानेऽस्ति मा सिच इत्यर्थः ॥

१ आङः स्थः प्रतिज्ञाने । वा । आङः स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम् ।
अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धौ आतिष्ठते । विकारो गुण-
आतिष्ठते ।

(अ. १ । पा. ३ । आ. २)

(उदो ऽनूर्ध्वकर्मणि । १ । ३ । २४ ।)

(उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ।)

‘उदो ऽनूर्ध्वकर्मणि । १ । ३ । २४ ॥

सर्वस्यापि धात्वर्थस्येहानुविद्धत्वादिशिष्टोपादानं व्यर्थमत आह
इहेति ॥ (भा)

प्रत्युदाहरणे तादृशव्यापाराभावं दर्शयति
उत्पद्यत इति ॥ (कै)

‘उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ॥

ननु देवपूजायां मन्त्रकरणकत्वात् सूत्रेणैव सिद्धमत आह

१ उद ईहायाम् । वा । उद ईहायामिति वक्तव्यम् इह मा भूत् ।
उत्तिष्ठति सेनेति ।

२ उपादेवपूजासंगतकरणयोः । वा । उपादेवपूजासंगतकरणयोरिति
वक्तव्यम् । आदित्यमुपतिष्ठते । चन्द्रमसमुपतिष्ठते ॥ संगतकरणे । रथिका-
नुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते ॥

बह्वनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् ।

पश्य वानरसैन्येऽस्मिन् यदर्कमुपतिष्ठते ।

मैवं मंस्थाः स चित्तोऽयमेवोऽपि हि यथा वयम् ।

एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ॥

अमन्त्रेति । (कै)

अमन्त्रकरणकेऽर्थं वर्तमानात् स्य इत्यर्थ इति भावः ॥

मैत्री सम्बन्धः । (कै)

प्रौतिरूपः ॥ ननु पथ्यपि संगतकरणमस्तीति पृथग् ग्रहणं
व्यर्थमत आह

प्राप्नोतीति । (कै)

प्राप्यप्रापकव्यापारपूर्वकसम्बन्धो हि तत् । न चेह तदस्ति यतः
पथः सुप्तस्य च बुद्धिकल्पितप्राप्तिक्रियापेक्षं कारकत्वं न तु वस्तुतः
इति भावः ॥

लिप्स्येति । (कै)

लिप्साकारणके उपगमने गमेर्दृष्टिरिति भावः ॥

अपर आह । उपादेवपूजासंगतकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्त-
व्यम् । संगतकरण उदाहृतम् ॥ मित्रकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । अश्व-
रोहानुपतिष्ठते । पथि । अयं पथ्याः सुप्तमुपतिष्ठते । अयं पथ्याः साकेत-
मुपतिष्ठते । वा लिप्सायाम् । वा । वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् । भिक्षुको
ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठतीति वा ।

१ उद्दिभ्यां तपः । १ । ३ । २७ ॥

उत् तपति सुवर्णम् इत्यादिप्रयोगादकर्मकत्वं तपेर्विशेषणं
न सम्भवतीत्यत आह

भासने इति । (कै)

उत्तपते वितपते सूर्य इत्युदाहरणम् । भासत इत्यर्थः ॥

स्वमङ्गमिति । (कै)

न तु १ “अद्रवं मूर्तिमद्” इति भावः ॥ प्रत्युदाहरणविशेषप्रश्ने
तात्पर्यमाह

किमयमिति । (कै)

१ अकर्मकादित्वेव (१ । ३ । २६) । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥
खाङ्गकर्मकाच्च । वा । खाङ्गकर्मकाचेति वक्तव्यम् । उत्तपते पाणी ।
वितपते पाणी । उत्तपते पृष्ठम् । वितपते पृष्ठम् ॥ अथोद्दिभ्यामित्यत्र किं
प्रत्युदाह्रियते । निवृष्यत इति । किं पुनः कारणमात्मनेपदमेवोदाह्रियते
न परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात् । तपिरयमकर्मकः । अकर्मकाश्चापि सोप-
सर्गाः सकर्मका भवन्ति । न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका
भवन्ति । यदुच्यते न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्तीत्य-
न्तरेणापि कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति । तद्यथा । नदी वहति
इत्यकर्मकः । भारं वहतीति सकर्मकः । तस्मान्निवृष्यतीति प्रत्युदाहार्यम् ॥

२ अद्रवं मूर्तिमत् खाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतस्थं तत्र दृष्टञ्च तस्य चैतत् तथायुतम् ॥ ४ । १ । ४४ ॥

(उद्भिध्यां तपः । १ । ३ । २७ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. २)

यदि कर्मकर्तृत्वं विकायकर्मकत्वमुक्तपतेस्तदाविध्यर्थम् । अथ
कर्मकर्त्तर्येककर्मकत्वं ततो नियमार्थमिति भावः ॥ नियम पक्षे
यगादिनिवृत्तिः फलमिति यगादिमत्प्रत्युदाहार्यम् इत्याह

उद्भिध्यामिति ॥ (कै)

भाष्ये

तपिरयमकर्मक इति । (भा)

तपिरयमकर्मकः । सूत्रे गृहीतोऽकर्मकाद् इत्यधिकारादित्यर्थः ॥
अकर्मकत्वं चास्य कर्मकर्त्तर्येवेति न परस्मैपदं प्रत्युदाहर्तुं शक्य-
मिति भावस्तदाह

भासत इति । (कै)

इत्यत्र अर्थे शुद्धस्तपिरकर्मक उदादिपूर्वस्तु अन्तर्भावितव्यर्थत्वात्
सकर्मक एव । तस्य च न कर्मकर्तृत्वं विना ऽकर्मकत्वमिति
विधित्वासम्भव इति भावः ॥

अनेकार्थत्वादिति । (कै)

उद्भिद्रूपोपसर्गस्तु अन्तर्भावितव्यर्थत्वस्यैव द्योतक इति भावः ॥

तपिः सकर्मक इति । (कै)

उदादिपूर्वकः सकर्मक एवेति भावः ॥

अन्यचापीति । (कै)

उद्भिध्यामन्यचापीत्यर्थः । “अचापीति” पाठे निष्ठयत इत्य-
चापीत्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४८१

(अ. १। पा. १। आ. २)

(आडो यमहनः । १। ३। २८।)

इदानीमिति । (कै)

अकर्मकाणामुपसर्गसम्बन्धेऽपि प्रसम्भत इतिवत् सकर्मकत्व-
नियमाभावादिधिरेव सिद्धान्त इत्याशयः ॥

नदौ वहति (भा)

इत्यस्य सन्दत इत्यर्थः ॥

तदेवमिति । (कै)

उपसर्गसम्बन्धेऽपि इत्यर्थः । एवं च कर्मकर्त्तारं विनाप्युदाहरण-
सम्भव इति भावः ॥ तत् किं कर्मकर्त्तर्युत्पत्तपत इत्यस्माद् यगिष्टः ।

नेष्टः प्रकारान्तरेण तद्भाष्येतिरित्याशयेनाह

कर्मकर्त्तरि त्विति । (कै)

आत्मनेपदविधावकर्मकाद्यक्चिणोः प्रतिषेधेनोपसर्गान्तरसम्बन्धे
तच्च यक्चिणौ भवत एवेति बोध्यम् ॥

आडो यमहनः । १। ३। २८ ॥

भाष्ये

आयच्छतीति । (कै)

आकर्षतीत्यर्थः ॥

१ अकर्मकादित्वेव । आयच्छति इच्छुं कृपात् । आहन्ति वृषणं पादेन ।
स्वाङ्गकर्मकाश्च । वा ।-स्वाङ्गकर्मकाश्चेति वक्ष्यम् । आयच्छते पादौ । आहन्ते
उदरमिति ॥

१ आङ्पूर्वाभ्यामकर्मकाभ्यां स्वाङ्गकर्मकाभ्यां च यमि हनिभ्यामात्मनेपदं

‘समो गम्यच्छिभ्याम् । १ । ३ । २६ ॥

विद्यादीनामपि सूत्र एव वृत्तिकारैः पाठादार्त्तिकं व्यर्थमत

आह

समो गमिति ॥ (कै)

प्रामादिकः स पाठ इति भावः ॥ भाष्ये

गमादिष्विति । (भा)

वज्रवचनं प्रयोगवाङ्मन्यभिप्रायेण ॥ भाष्ये

१ समोगमादिषु विदिप्रच्छिखरतीनामुपसंख्यानम् । वा । समो गमा-
दिषु विदिप्रच्छिखरतीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । सं वित्ते । सं पृच्छते । सं
खरते । अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्च । वा । अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । मासमृत ।
मासमृषाताम् । मासमृषत । अर्त्ति । श्रु । सं ष्टुते । दृशि । सं पश्यते ॥
उपसर्गादस्यतुह्योर्वावचनम् । वा । उपसर्गादस्यतुह्योर्वेति वक्तव्यम् । निर-
स्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते ॥

स्यात् । आचक्षते । आहते । आचक्षते पाणिम् । आहते शिरः । नेह ।
परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि “आजन्ने विषमविलोचनस्य वत्त” इति
भारविः । अत्र केचित् । आजनेति पदं क्त्वा न्न इति भावे क्तिपि चतुर्थे-
कवचनान्तमुक्त्वा न्ने हन्तुम् आज जगाम इति व्याचक्षुः । तन्न । आजर्त्ति-
वीभावेन विवायेति सिद्धान्तात् । अन्ये तु विषमविलोचनस्य समीपमेव खं
वक्ष्यमाख्यातवान् इत्यर्थः । भागवतौ तु प्रमाद एवायम् इत्युक्तम् । एवं च
मोहाद् आहृष्यं मा रघूत्तमम् इति भट्टिप्रयोगोऽपि चिन्त्यः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४८३

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(आड उद्गमने । १। ३। ४०।)

मासमृतेति । (भा)

अङ् विधौ क्षुप्तविकरणसाहचर्याद् जुहोत्यादेरेव ग्रहणमिति
भादेरिदम् । तस्य तु मासमरतेत्यादि । परस्मैपदेष्विति तु
अङ् विधौ न सम्बध्यते योगविभागसामर्थ्यादिति वृत्तिः । भाष्यो-
दाहरणवलात् सम्बध्यत एव योगविभागो वैचित्र्यार्थः । यदा
वार्तिके शुद्धि साहचर्यात् भादेरेव ग्रहणमिति इत्यर्त्तनात्मने-
पद्मित्यन्ये । निरस्यति समूहयोः सकर्मकत्वादाह

अत्रेति ॥ (कै)

‘आड उद्गमने । १। ३। ४० ॥

ननु “ज्योतिषामुद्गमने” (वा) इत्यस्य ज्योतिः सम्बन्धुद्गमने
इत्यर्थः । एवं च पक्षी सूर्यमाक्रामतीत्यत्रापि प्रसङ्गः । यदा
कर्त्तरि कर्मणि वा षष्ठीत्यत्र विनिगमनाविरहात्तत्रापि प्रवृत्तिः ।
न च “उभयप्राप्तौ” इति कर्मण्येवैषा षष्ठी तथा सति

ज्योतिरुद्गमने (भा)

इति भाष्यकृतसमस्तप्रयोगानुपपत्तिरित्युभयोपादान एव तत्र-
वृत्तिरत आह

१ ज्योतिषामुद्गमने । वा । ज्योतिरुद्गमने इति वक्तव्यम् । इह मा भूद्
आक्रामति धूमो हर्म्यतलादिति ॥

२ उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥

उद्गमने इति । (भा)

प्रत्युदाहरणभाष्ये “हर्म्यतस्माद्” इत्येव पाठः सांप्रदायिक इति भावः । एवं चोद्गमनमत्रोदय एवेति बोध्यम् ॥

‘व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ॥

मनुष्यादिवन्तिरक्षां व्यक्तवाक्यत्वाभावात् सर्वे व्यक्तवाच इत्य-
संगतमत आह

ये इति ॥ (कै)

भाष्ये

येषां वाच्यकारादय इति । (भा)

१ व्यक्तवाचामिति किमर्थम् । *वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः ।
व्यक्तवाचामित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एतेऽपि हि व्यक्तवाचः । आतस्थ
व्यक्तवाचः कुक्कुटेनोदित उच्यते कुक्कुटो वदतीति । एवं तर्हि व्यक्तवाचा-
मित्युच्यते सर्व एव हि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्षमतिविज्ञास्यते । साधोयो
ये व्यक्तवाच इति । के च साधोयः । येषां वाच्यकारादयो वक्ता व्यज्यन्ते ।

* इह तनु शब्दस्य वृत्तान्तत्वे “सम्बद्धौ च” (७ । ३ । १०६) इति
गुणेन भाष्यम् । दीर्घान्तत्वे नदी कक्ष्यः कप् प्राप्नोति । सत्यम् । तनु शब्दः
स्त्रीजातौ कविभिः प्रयुज्यते । तस्माद् “ऊङ् उतः” (४ । १ । ६६)
इत्युसि कृते कर्मधारयोऽयम् इति । “वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः” इति
वृत्तान्ततयात्रोक्तम् भगवता ।

(अ. १। पा. १। आ. २) (व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १। ३। ४८।)

येषां वाचि वैखरीरूपायामकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते व्यक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥

कुक्कुटाः कुक्कुडिति (भा)

भाष्यस्य वदन्तीति शेषः । एवं जना “आऊः” इत्यन्वयः ॥
वाचि शब्दे “निष्ठा” इति पूर्वनिपातः ॥

१ चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनोषिणः ।
गुहा चीयि निहिता नेक्यन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । भा ॥
वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चेतदद्भूतम् ।
अनेकतीर्थमेदायास्त्रया वाचः परं पदम् ॥ हरिः ॥
२ अ २। पा २। सू ३६ ॥

न चैतेषां वाचकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । आतश्च व्यज्यन्त एवं ह्याहुः
कुक्कुटाः कुक्कुड् इति । नैवं त आऊः । अनुकरणमेतत् तेषाम् ॥ अथवा
नैवं विज्ञायते व्यक्ता वाग् येषां त इमे व्यक्तवाच इति । कथं तर्हि । व्यक्ता
वाचि वर्णा येषां त इमे व्यक्तवाच इति ॥

एतदेवाश्रित्य उक्तं कविना । यथा,—

अपगम्य पादसरोजमङ्गतः

शिथिलय बाहुजतां गणावृताम् ।

न च वदनेशुकमाकुलीकृतम्

वरतनु सम्यवदन्ति कुक्कुटाः ॥

एतत् सूत्र व्याख्यानावसरे पदमङ्गर्थामुक्तं हरदत्तेन ॥

(अवादयः । १ । ३ । ५१ ।)

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(समस्तृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ ।)

अवादयः । १ । ३ । ५१ ॥

अनुगृणातीतिवत् अवगृणातीति प्रयोगं को वारयेद् अत आह

नियतेति ॥ (कै)

क्रियाविशेषणानाम् । (कै)

तद्विशेषणार्थद्योतकानाम् ॥

समस्तृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ ॥

तृतीयायोगाभावे आत्मने पदनिवृत्त्या तस्य चारितार्थात्
प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह

१ अवाद यो गिरतेः । वा । अवाद य इत्यत्र गिरतेरिति वक्तव्यम् ।
गृणातेर्मा भूत् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रयोगाभावात् । अवादय
इत्युच्यते न चावपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोऽस्ति ॥

अपर आह,—

अयि विजह्येति वृद्धोपगूहनं

त्यज नवसङ्गमभौख वक्तव्यम् ।

अदणक्करोद्गम एष वर्त्तते

वरतनु सम्भवदन्ति कुक्कुटाः ॥

कुमारदासकृतोऽयमिति कश्चित् ॥

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(दाणञ्च साचेच्चतुर्थ्यर्थे । १। ३। ५५।)

धातोरिति ॥ (कै)

तदर्थेन । (कै)

करणेन ॥

‘केचिदिति । (कै)

“सर्वत्रे”ति सामान्योक्तेरिति भावः ॥

यच्चापीति । (कै)

अस्ति शेते इत्यादौ ॥

अन्ये त्विति । (कै)

प्रकरणादिति भावः ॥

अन्तरङ्गत्वम् (कै)

गैप्रमेव ॥

‘दाणञ्च साचेच्चतुर्थ्यर्थे १। ३। ५५ ॥

अग्निष्टो ऽविहितो व्यवहार इत्यर्थे दास्यै संप्रच्छति वास
इत्यत्रापि स्यादत आह

१ “केचिद्” इत्यारभ्य “अन्तरङ्गत्वम्” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

२ सा चेत् तृतीया चतुर्थ्यर्थे इत्युच्यते । कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे
स्यात् । एवं तर्ह्यग्निष्टव्यवहारेऽनेन तृतीया च विधीयत आत्मनेपदं च ।
दास्या संप्रयच्छते । नृषल्या संप्रयच्छते । यो हि अग्निष्टव्यवहारो ब्राह्मणेभ्यः
संप्रयच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम् । यद्येवं नार्थोऽनेन योगेन । केनेदानीं
तृतीया भविष्यत्यात्मनेपदश्च ।

अग्निष्टानामिति । (कै)

अग्निष्टब्धः प्रतिषिद्धकर्तृषु रूढ इति भावः ॥ भाष्ये “अनेन”
इति नास्तीति कैयटस्वरसः ॥

अग्निष्टव्यवहार इति (भा)

तु कर्तव्यमेव ॥

दास्ये इति । (कै)

दास्यभिलषितं धूर्तः करोति दासी च धूर्ताभिलषितमिति
व्यतिहारसिद्धिः । दानपूर्वकोपभोगे च संप्रत्यक्षतिरिति भावः ।
अत्र वदन्ति । यदि “अनेन” इत्यादि पूर्वपक्ष्युक्तिरित्युक्तिप्रत्युक्ति-
स्वारख्येन प्रतीयते । तथा सहोपभुङ्क्ते इत्येतन्मात्रेण व्यतिहारा-
प्रतीतेः । विश्राणनमादाय तु न सः । अन्ययोग्यैकजातीय-
क्रियाणामन्येन करणे हि सः । तस्यै विश्राणतामुपभुङ्क्ते इत्यर्थे
कर्मव्यतिहाराप्रतीतावप्यग्निष्टत्वप्रतीत्या तच्चेष्टात्मनेपदसिद्धेः ।
उपपदविभक्तेरिति न्यायेन विश्राणननिरूपितचतुर्थ्या एवापत्तेः ।
धातोर्यतिहारे वृत्तावपि “कर्त्तरि” इति सूत्रे तद्भावर्यकर्त्तृमात्रे
तडो विधानौचित्येन तिङोक्तत्वात्तेनैव न्यायेन प्रथमापत्तेः । अतः
एव क्रियायोगे कर्त्तरौत्येव तृतीयायां सिद्धायामक्रियायोगार्थं
सूत्रमिति^१ “तेन सह” इति सूत्रे भाष्यकद्वय्यति इत्यलम् ॥

१ अ २ । पा २ । सू २८ ॥

सह युक्तो तृतीयास्याऽव्यतिहारे तडो विधिः ।

सह युक्तो ऽप्रधाने (२ । ३ । १६) इत्येव तृतीया भविष्यति कर्त्तरि
कर्मव्यतिहारे (१ । ३ । १४) इत्यात्मनेपदम् ॥

‘उपाद्यमः स्वकरणे । १। ३। ५६॥

स्वस्य सतः श्राटकान्तस्याभूतप्रादुर्भावलक्षणकरणायोगात्
 प्रश्नानुपपत्तिरत आह
 स्वस्येति ॥ (कै)
 करणं (कै)

क्रिया । ग्रहणादिरूपेत्यर्थः ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

निष्पन्नस्य हि ग्रहणम् । निष्पत्तिश्च निष्पादनाधीनेत्यन्तर-
 रङ्गता । किञ्चाद्यमर्थः प्रकरणाद्यनपेक्षः । अर्थान्तरे तु तदपेक्षे-
 त्यन्तरङ्गत्वं केचिदाहुरिति । तदा हि अस्वं स्वं करोतीति वाक्येन
 भवितव्यमित्यरुचिः ॥

प्रकृतेरिति । (कै)

स्वकरण इत्यस्य स्खलवतो निष्पादने इत्यर्थ इति भावः ॥
 चिन्तु न वास्तवे तथा भवने किन्वारोपित एव स्वभावादिति
 तात्पर्यम् । इदमेव वैचित्र्यम् ॥

१ इह कस्मान्न भवति । स्वं श्राटकान्तमुपयच्छतीति । अस्वं यदा स्वं
 करोति तदा भवितव्यम् । यद्येवं स्वीकरण इति प्राप्नोति (५। ४। ५७) ।
 विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नास्तद्धित उत्पद्यते ॥

२ प्रश्नानुपपत्तिश्च । इ ॥

३ “अत आह” इत्यारभ्य “निष्पत्तिश्च” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

‘नानोर्ज्ञः । १ । ३ । ५८ ॥

औषधेनेति । (कै)

“१ओ ऽविदर्शस्य” इति करणे शेषषष्ठीति भावः ॥ भाष्ये

अकर्मकाज्जानातेः (भा)

इत्यस्य सनन्तादिति शेषः ॥

पूर्ववत्सन इत्यनेनेति । (कै)

“१अकर्मकाच्च” इति सूत्रेण केवलाज्जानातेस्तद्विधानादिति भावः ॥

१ अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मक वचनम् । वा । अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मक-
वचनं कर्त्तव्यम् । इह माभूत् । औषधस्यानुजिज्ञासत इति ॥ न वाऽ-
कर्मकस्योत्तरेण विधानात् । वा । न वा कर्त्तव्यम् । किं कारणम् । अकर्म-
कस्योत्तरेण विधानात् । अकर्मकाज्जानातेरुत्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते
पूर्ववत् सनः (१ । ३ । ६२) इति (१ । ३ । ४५) ॥ प्रतिषेधः पूर्वस्य च ।
वा । पूर्वस्य (१ । ३ । ५७) आद्यं प्रतिषेधः । स च सकर्मकार्थं आरम्भः ।
कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वस्यायं प्रतिषेध इति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति
प्रतिषेधो वेति । कथं पुनर्ज्ञायते सकर्मकार्थं आरम्भ इति । अकर्मकाज्जा-
नातेः सन आत्मनेपदवचने प्रयोजनं नास्तीति ह्यत्र सकर्मकार्थो विज्ञायते ॥

श्रदेः श्रितः । १। ३। ६० ॥

—:0:—

श्रदेः परो यः श्रित् प्रत्ययस्ततः परस्य लस्य स्थाने आत्मने-
पदमेवेति मत्वा वार्त्तिकावतार इत्याशयेनाह

श्रिदिति ॥ (कै)

ननु विकरणात् पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताभावेऽपि लादेश्वाक्येन
सामान्यतः प्राप्तं सार्वधातुकमाश्रित्य सार्वधातुकविषये विधीयमाने
विकरणे कृते नियमः स्यादत आह

शेषत्वादिति । (कै)

१“अनुदात्तङितः” १“भावकर्मणोः” इति सूत्रद्वयापेक्षशेषस्यैव
तत्र ग्रहणादित्यर्थः । विकरणेभ्यो नियमस्य वलवत्त्वादिति भावः ॥

निवर्त्तयितुं शक्यत इति । (कै)

१ अ १। पा ३। सू १२॥

२ अ १। पा ३। सू १२॥

श्रदेः श्रितः । १। ३। ६० ॥ श्रदेः श्रितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदा-
भावः । वा । श्रदेः श्रितः परस्मैपदाश्रयत्वात् आत्मनेपदस्याभावः । श्रीयते ।
श्रीयेते । श्रीयन्ते ॥ किं च भोः श्रदेः श्रित् परस्मैपदेषु इत्युच्यते । न खलु

श्रदेः श्रितः । १। ३। ६० ॥ श्रदेरिति । भा । श्रिदिकरणोत्पत्तेः
पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताभावाच्छेषत्वात् परस्मैपदेन भाष्यम् । तत्र कृते श्रित्
प्रत्यये गानेन विहितं परस्मैपदं निवर्त्तयितुं शक्यत इत्यप्रतिपादकत्वज्ञाप-

भुक्तवन्तं प्रतीतिन्यायेनेति भावः । शास्त्रान्तरेण कृतनियमस्य निवृत्तिरग्रक्या । तेन निवर्त्तिततडां प्रतिपत्तिश्चाग्रक्येति तात्पर्यम् ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

वक्ष्यमाणरीत्या इत्यर्थः ॥ यद्येतत् सूत्रद्वयोत्तरं शेषादित्युच्येत तर्हि निविशत इत्यादौ परस्मैपदस्यापत्तिरित्याशयेनाह

समस्तमेवेति । (कै)

एवं च तदपेक्ष एव शेषः “शेषाद्” इति सूत्रे । एवं च तस्याप्राप्त्यानियमेनैव लादेशा इति भावः । भाव्यात्मनेपदनियम-विषयोऽप्यशेष एवेति तात्पर्यम् । एवं च न परस्मैपदाश्रयत्वमिति बोध्यम् ॥

लादेशेषु कृतेष्विति । (कै)

प्रसक्तैस्वित्यर्थः ॥

१ अ १ । पा ३ । सू ७८ ।

परस्मैपदेषु इत्युच्यते परस्मैपदेषु तु विज्ञायते । कथम् “अनुदात्तङित आत्मनेपदम्” “भावकर्मणोरात्मनेपदम्” *इत्येतौ द्वौ योगावुक्ता “शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्” †उच्यते । एवं न च परस्मैपदेषूच्यते परस्मैपदेषु च

मप्रामाण्यमस्य सूत्रस्य प्राप्तम् ॥ किं च भो इति । भा । सार्वधातुकसंशब्दनेन श्रुतो विधानं न परस्मैपदसंशब्दनेन ॥ न खल्विति । भा । सामर्थ्यादिति भावः ॥ कः पुनरिति । भा । समस्तमेवात्मनेपदप्रकरणं महावाक्यं निय-

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(श्रदेः श्रितः । १। ३। ६०।)

विकरणे इति । (कै)

“विकरणेभ्यो नियमो वल्लवान्” इति तु श्रित इत्येतत्
सामर्थ्यादेतद्विषये नाश्रीयते इति भावः ॥ नन्वेवं श्रदेः शेषलाभावे
श्रत्यतीत्यादावपि परस्मैपदनियमो न स्यादत आह

श्रदेः श्रित एवेति । (कै)

तादृशश्रदि विषय एव नियम इत्यतादृशः शेष एवेति भावः ॥
विकरणेभ्यो नियमो वल्लवत्तानाश्रयणमजानानः शङ्कते भाष्ये

एवमपीति ॥ (भा)

नन्वेतदनुक्तौ महावाक्यस्यासमाप्ततया शेषपदार्थानिर्णयेन शेषा-
दित्यस्याप्रवृत्तेर्यदीदमित्यादि कथमत आह

यद्यपीति । (कै)

अयं भावः । “^१अनुदात्तङितः” “^२भाव कर्मणोः” इत्येतद्वयं
नियमार्थं शेषादिति च । तत्र “शेषाद्” (१। ३। ७८) इति

१ अ १। पा ३। सू १२ ॥

२ अ १। पा ३। सू १३ ॥

विज्ञायते । कः पुनरङ्गत्येतौ योगावुक्ता शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदं वक्तुम् ।
किं तर्हि । अविशेषेण सर्वमात्मनेपदप्रकरणमनुक्त्य शेषात् कर्त्तरि परस्मै-
पदमित्युच्यते । एवमपि परस्मैपदाश्रयो भवति । कथम् । इदं तावदयं

मार्थम् । तत्रानियमेन लादेशेषु कृतेषु श्रित विकरणे कृते नियमोऽयं
प्रवर्त्तते । श्रदेः श्रित एव न तु श्रत्यतीत्यादाविति भावः ॥ एवमपीति ।
भा । यद्यपि तात्पर्यप्रार्थालोचनेन प्रकरणस्य नियमार्थत्वं तथाप्येकैकसूत्रार्थ-

(श्रदेः श्रितः । १ । ३ । ६० ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. २)

सूत्रे शेषस्य तद्व्यापेक्ष एव । इतरसूत्राणि तु शेषादिति प्राप्त-
परस्मैपदवाधनेनात्मनेपदविधायकानि तत्र श्रितः पूर्वमस्या प्राप्ते-
र्वाधकाभावात् परस्मैपदे जाते पश्चाज्जातनिवृत्त्ययोगेनाप्रामाण्य-
मस्यापद्यते इति भावः ॥

यदीदं नोच्येत (भा)

इति भाष्येण बाधकत्वमेषामिति दर्शितम् ॥

अनारम्भे इति । (कै)

बाधकशस्त्राभावेन शेषपक्षनिपातः । . एवं च परस्मैपदोत्पत्ति-
र्निर्वाधैवेति भावः ॥

आरम्भ इति । (कै)

स्वरूपकथनमिदम् ॥

ततः । (कै)

शेष पक्षात् ॥

उद्धारात् । (कै)

वहिर्भावात् ॥ नन्वेवं लडादिष्वतिप्रसङ्गोऽत आह

प्रत्ययः । यदीदं नोच्येत किमिह स्यादिति । परस्मैपदमित्याह । परस्मैपद-
मिति चेत् परस्मैपदाश्रयो भवति ॥ सिद्ध्यन्तु लडादीनामात्मनेपदवचनात् ।
वा । सिद्धमेतत् । कथम् । श्रदेर्लडादीनामात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् ॥

पर्यालोचनकालेऽवान्तरस्यापारसम्भवादिध्यर्थता सम्भवत्येव । अनारम्भे शेष-
पक्षे निक्षेपादारम्भे तत उद्धारात् ॥ लडादीनामिति । भा । आदि शब्द-
प्रकारे येषु श्रिता भाष्यन्ते लडादयः ॥ श्रित् प्रकृतेरिति । भा । योग्यतय

आदिशब्द इति ॥ (कै)

शिदुत्पत्तेः प्राक् शित्प्रकृतित्वमत आह

योग्यतयेति ॥ (कै)

शदिरेवेति । (कै)

“शदेः शित” इति समानाधिकरणे इति भावः ॥ नन्वनु-
दात्तङितौ भावकर्मणी च विहाय परिशिष्टस्यात्मनेपदवाक्यस्या-
वान्तरव्यापारापेक्षया विधित्वसम्भवस्योक्तत्वात् कथमेतदत आह

प्रकरणमिति ॥ (कै)

प्रवृत्तानि । (कै)

प्रसक्तानि ॥ नन्वेवमपि शिदुत्पत्तेः प्राक् शेषत्वस्यैव सत्वेन
विकरणेभ्यो नियमस्य वल्लवत्वात् परस्मैपदनियमो दुर्वारोऽत आह

तच्चैतदिति । (कै)

१“अनुपसर्गाद्वा” २“वृद्धः स्वसनोः” इत्येतत् सामर्थ्यान्नियमस्य

१ अ १। पा ३। सू ४३ ॥

२ अ १। पा ३। सू ६२ ॥

सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं शदेः शितः
परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभाव इति । नैष दोषः । शित इति नैषा
पञ्चमी । का तर्हि । सम्बन्धे षष्ठौ । शितो यः शदिः । कश्च शितः शदिः ।

शित्प्रकृतित्वमस्मिन्नपि प्रागेव शिदुत्पत्तेरात्मनेपदं विधीयते ॥ शिदिषयादिति ।
भा । शिदिषयत्वाच्छदिरेः शिच्छब्देनाभिधीयते ॥ अथवेति । भा । प्रकरणं
नियमार्थम् । तत्र नियमात् पूर्वमात्मनेपदपरस्मैपदान्नियमेन प्रवृत्तानि

(श्रदेः श्रितः । १ । ३ । ६० ।)

(अ. १। पा. ३। आ. २)

वलीयस्त्वत् एतत् सूत्रसामर्थ्यादेतद्विषये विकरणस्यैव वस्तवत्वं
ज्ञायत इत्यर्थः ॥

पूर्वं विकरणा इति । (कै)

सार्वधातुकप्रसक्तिमात्रेणेति भावः ॥

अनाश्रित्येति । (कै)

कृतोऽपि विकरणो न व्यवधायक इत्येवमपि ज्ञापकस्य नेतुं
शक्यत्वात्तदनाश्रयणमिति भावः ॥ एवं स्नावस्थायामडिति पञ्च-
भात्मनेपदप्रकरणस्य “तिप्रसा”दि सूत्रेणैकवाक्यतेति पञ्च चाना-
श्रित्येदमित्यापि बोध्यम् ॥

नानित्या इति । (कै)

अस्येति मन्यत इति शेषः । तदेवं स्थितमेतत् । विकरणेषु
कृतेषु भवत्यङ्गिकरणान्तभक्तो धातुव्यवधायक इत्युपसंख्या कार्थ्य-
मिति ॥ तत्र भाष्यकृत् विकरणोत्पत्तेः प्राक् नियमस्य “अटश्च”
संप्रधारणं करोति

१ अ ३ । पा ४ । सू ७८ ॥ २ धातुव्यवधायकम् इत्युपसंख्यानम् । क ॥

प्रकृतिः । श्रदेः श्रित् प्रकृतेरिति ॥ अथवाहायं श्रदेः श्रित इति न च श्रदिः
श्रिदस्ति त एवं विज्ञास्यामः श्रदेः श्रिद्विषयादिति ॥ अथवा यद्यपि तावदे-
तदन्यत्र भवति विकरणेभ्यो नियमो वलीयान् इतीहेतुमस्ति । विकरणो

तत्रैतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात् पूर्वं विकरणाः प्रवर्त्तन्ते पश्चाच्छ्रित एव श्रदे-
रात्मनेपदमिति नियमः ॥ न्यविश्रतेति । भा । ननु विकरणेभ्यो नियमो
वलीयानिति प्रागेव विकरणोत्पत्तेरित्येवमेव भाष्यं ततो नित्यत्वात् पूर्वं विक-

एवं तर्हीति । (भा)

लादेश इत्यनेन नियमो विवक्षितः ॥ ननु नियमोऽटि कृते
न प्राप्नोति अटा व्यवधानादत आह

धातुभक्तत्वादिति ॥ (कै)

अटोऽपि कृताकृतप्रसङ्गत्वेन नित्यत्वमाशङ्क्याह

अडागम इति ॥ (कै)

अटो विकरणापेक्षया कथमनित्यत्वमत आह

विकरणेष्विति । (कै)

भाष्ये “आत्मनेपद एवे”ति नित्यत्वादटः पूर्वं नियमप्राप्तिरिति
भावः ॥

अडागमो भविष्यतीति (भा)

फलितनिर्देशः । तथाचोपसंख्यानं न कार्यमिति भावः ॥

पुनरुपसंख्यानवाद्याह

हि इहाश्रीयते श्रित इति ॥ उपसर्गपूर्वनियमेऽङ्गवाय उपसंख्यानम् ।
वा । उपसर्गपूर्वस्यनियमे अङ्गवाय उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न्यविशत व्यक्रौ-
णीत* । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अटा व्यवहितत्वात् । ननु चायङ्
धातुग्रहणेन ग्रहीष्यते । न सिध्यति । अङ्गस्य हि अङ्गुयते† । विकरणान्तं

रणाः ततोऽडागम इति किं वार्त्तिकेन । उच्यते । एतदनाश्रित्यैतदुक्तम् ॥
श्रद्धान्तरस्येति । भा । विकरणास्तु श्रद्धान्तरादपि प्राप्नुवन्तो नानित्याः ॥
कृतेऽप्यटीति । भा । धातुभक्तत्वादटस्तदग्रहणेन ग्रहणाद् व्यवधानाभावात् ।
अडागमस्त्वनित्यः । स हि लादेशेषु कृतेषु विकरणैर्नित्यत्वात् प्रतिबध्यते ।

* अ १ । पा ३ । सू १७-१८ ॥

† अ ६ । पा ४ । सू ७१ ॥

नित्यत्वाच्चादेशस्य (भा)

इत्यादि ॥

इति चेदिति । (भा)

अडपि नित्य इति वक्तव्ये निमित्तग्रहणं किमर्थमत आह

कृतेऽपीति । (भा)

अन्यथा लादेशेषु कृतेषु लङादिपरत्वाभावादङाद्यभावशङ्का
स्यादिति भावः ॥

'तस्य तु धातु भक्तत्वादिति । (कै)

लादेशेभ्यः परत्वादङागमे विकरणाभावात् स धातुभक्त इत्यर्थः ॥

सिध्यतीति । (कै) .

आत्मनेपदनियमः सिध्यतीत्यर्थः ॥

लादेशेषु । (कै)

“तिप् तस्” (३ । ४ । ७८) इति विहितेषु ॥

१ “तस्य धातु भक्तत्वादिति” इति उपलब्धविवरणोऽस्ति । उपलब्धकैयटे
“तु” शब्दघटितः पाठो दृश्यते ॥चाङ्गम् । सोऽसौ सङ्घातभक्तो न शक्यो धातुग्रहणेन ग्रहीतुम् ॥ एवं
तर्हीदमिह सम्प्रसार्यम् । अट् क्रियतां विकरण इति किमत्र कर्त्तव्यम् ।विकरणेषु कृतेषु शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यः ॥ नित्यनिमित्तत्वादिति । भा ।
कृतेऽपि लादेशे स्थानिवद्भावात्लुङादियपदेशोऽस्तीति प्रदर्शनार्थं निमित्त-
ग्रहणसुपात्तम् । यद्यपि लादेशे कृते विकरणेन नित्यत्वादङ् बाध्यते तथापि
यस्य च लक्ष्यान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । तत्रोभयोर्नित्ययोः

नियमात् पूर्वं नित्यत्वादिति । (कै)

“दृष्टः स्वसनोः” इति तु विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्ति-
रित्यर्थस्यैव ज्ञापकमिति भावः ॥

आत्मनेपदाप्रसङ्ग इति । (कै)

नियमाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

चोद्यम् । (कै)

उपसंख्यानम् ॥

अटो नित्यनिमित्तत्वाद् (भा)

इत्युत्तरमुभयोर्नित्ययोर्नियमात् परत्वादटि प्राप्ते तं बाधित्वा
विकरणे ततोऽटौति शेषपूरणेनेति भावः ॥ उभयोर्लाश्रययोः
कथमन्तरङ्गत्ववहिरङ्गत्वेऽत आह

लकारेति । (कै)

परनिमित्तकत्वादडागमो वहिरङ्ग इति वक्तुं युक्तं १“तस्मि-

१ अ १। पा ३। पा ६२ ॥

२ अ ६। पा १। सू १३५ ॥

परत्वादडागमः । नित्या विकरणाः* । कृतेऽप्यटि प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नु-
वन्ति । अडपि नित्यः । कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति ।
अनित्योऽट् । अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्यस्यकृतेषु शब्दान्तरस्य च

परत्वादट् प्राप्नोति । ननु भवति परत्वादडागमः तस्य तु धातुभक्तत्वादव्यव-
धायकत्वात् सिध्यत्यात्मनेपदम् । नैष दोषः । तत्र ह्यन्तरङ्गत्वाह्लादेशेषु कृतेषु
नियमात् पूर्वं नित्यत्वादिकरणेषु कृतेषु अडागमो विकरणान्तभक्तत्वा-

(अदेः शितः । १ । ३ । ६० ।)

(अ. १ । पा. ३ । व्या. २)

निति” परिभाषासापेक्षत्वात् तस्य विशेषापेक्षत्वेऽपि न वहिरङ्गत्वमिति प्रागुक्तम् । ‘प्रत्याख्यादसिद्धान्तिनोऽन्तरङ्गसिद्धौ’त्युक्तिर्भाष्ये । विधिवाक्येनैषामेकवाक्यताश्रयणान्वयमोऽन्तरङ्ग इत्यर्थः ॥ उपसर्गकार्यं चान्तरङ्गमिति “सङ्घात्” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ एतदुत्तरग्रन्थस्त्वेकदेशिनः “अथवा नेः” (भा) इत्येतत् पर्यन्तम् । तदाश्रयस्य पूर्वपक्षमुखेन मथोच्यते । नन्वन्तरङ्गसिद्धिर्ल्लादेशशब्देन नियमो विवक्षित उत तिप्तम् इति विधिः । नाद्यः । “नेर्विशः” (१ । ३ । १०) इत्यादेः पदान्तरापेक्षत्वेन वहिरङ्गत्वात् द्वितीयो याज्ञस्तत्राह

नैतदिति । (भा)

अयमिदं तिप्तमिति विधिः । न तु तेन सह सम्प्रधारणेति भावः ॥ केन तर्हि सम्प्रधारणेत्यत्राह

अत्र खल्विति ॥ (भा)

१ प्रत्याख्यानात् । इ । क ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति ॥ एवं तर्हीदमिह सम्प्रधार्यम् । अट् क्रियतां लादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादङागमः नित्यो लादेशः* । कृतेऽप्यटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वाङ्गलादेशस्यात्मनेपद एवाङागमो भवि-

ज्ञातोर्यवधायक इति न्यादिभ्यः परे विश्वाद्यो गिरन्तरा न सम्भवन्तीत्यात्मनेपदाप्रसङ्गः इत्येवं भाष्यं चोद्यं व्यवस्थाप्यते ॥ अन्तरङ्गसिद्धौति । भा । लकारमात्रापेक्षत्वात् । अङागमस्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद् वहिरङ्गः ॥

* अ १ । पा ४ । सू ७८ । अ १ । पा ३ । सू १७-१८ ।

लादेशे कृते इति । (भा)

जातस्यापि कुत्रेव निवृत्तिः प्रसक्ते इति वार्थः ॥

सर्वत इति । (भा)

विकरणादङगमाच्चेत्यर्थः ॥

तत्तु न लभ्यमिति । (भा)

नियमात् पूर्वं नित्यत्वात् विकरणप्रवृत्तेस्तत्र कृतेऽपि तत एव
नियमात् पूर्वमङगमस्य च प्रवृत्तेरिति भावः ॥ तत्र शङ्कते

ननु पूर्वमेवेति ॥ (कै)

यचेति । (कै)

तथा च नियमो न नित्य इति भावः ॥ ननु विकरणात्
पूर्वमङगमो न लभ्य इत्यर्थकं तत्तु न लभ्यमित्ययुक्तं विकरणस्यापि
शब्दान्तरात् प्राप्याऽनित्यत्वात् न च शब्दान्तरस्येति वाचनिकं
किन्तु न्यायः । यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्राप्नोति तद्व्यक्तिसम्बन्धित्वे-
नाप्राप्या कृताकृतप्रसङ्गित्वाभाव इति स च शब्दान्तरात् प्राप्तावपि
तुल्य इति विकरणात् पूर्वमटि विकरणोत्तरं ततः पूर्वं वा नियमो
भविष्यतीति नार्थः उपसंख्याननेत्याशयेन पृच्छति

अथ ॥ नित्यत्वाङ्गादेशस्यात्मनेपदेऽङगम इति चेत् अटोऽपि नित्य-
निमित्तत्वादात्मनेपदाभावः । वा । नित्यत्वाङ्गादेशस्यात्मनेपद एवाङगम
इति चेदेवमुच्यते । अङ्गपि नित्यनिमित्तः । कृतेऽपि लादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि
नैतदिति । भा । न लादेशेन सह संप्रधारणा किन्तु नियमेन सह इति
भावः । तत्तु न लभ्यमिति । भा । ननु पूर्वमेव चापकादिकरणेभ्यो नियमस्य
वर्गीयत्वं प्रतिपादितं तत् किमुच्यते “तत्तु न लभ्यमिति” । उच्यतेऽन्यथापि

किं कारणमिति ॥ (भा)

उपसंख्यान वाद्याह

आङ्गादिति । (भा)

आगमवृत्त्युत्तरं विकरणे “तरत” इत्यत्रानिष्टमाह

अवेति । (कै)

आडाटोर्बाधकस्याङ्गस्य बाधको विकरणः सुतरामडाटोर्बाधक
इति (कै-मुतिक)न्यायं वक्तुं भाष्ये

अडाड्भ्यामपीति ॥ (भा)

ननु “वर्णादाङ्गमि”त्येकादेशात् पूर्वम् अष्टिभावे^१ निर्दिश्य-
मानपरिभाषया न दोषः किं चाटः श्रवन्ताङ्गभक्तत्वेनाङ्घ्रिशिष्ट-
स्वार्त्तिताभावाच्च दोषोऽत आह

आटश्चेति वृद्धिरिति ॥ (कै)

१ वर्णादाङ्गं वलीयो भवति । परिभा-५६ ॥

२ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । परिभा-१३ ॥

प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभावः ॥ तस्मादुपसंख्यानम् ।
वा । तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ न कर्त्तव्यम् । अन्तरङ्गस्तर्हि लादेशः ।
नैतद्विवदामहेऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अस्त्वयं नित्यस्यान्तरङ्गस्य । अत्र खलु

तज्ज्ञापकं समर्थयितुं शक्यते । कृतोऽपि विकरणो न व्यवधायक इति ।
यद्येवं नित्य एव नियमः । नैतदस्ति । यत्र केवलो विकरणो व्यवधायकस्तत्र
भवतु नित्यो नियमो यथा निवेक्ष्यते निविशत इति । यत्र तु विकरणे
कृतेऽङ्गागमस्तत्राटो व्यवधायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति ॥ तरत इति । भा ।

नानाश्रयत्वादिति । (कै)

वस्तुतस्तदनाश्रित्येदम् ॥

तस्यादिवद्भावादिति । (कै)

एवं चातिदेशविषये न निर्दिष्टमानपरिभाषाप्रवृत्तिः ।

श्रवन्ताङ्गभक्तत्वेऽपि आङ्घ्रिशिष्टस्यान्तिलं च सुलभमिति भावः ॥

भाष्योक्तस्य “उपार्च्छद्” इत्यस्य “उपसर्गादृति” इति वृद्ध्यापि

सिद्धिरत आह

नत्वार्च्छदितौति ॥ (कै)

भाष्ये “लक्ष्ये लक्षणस्य” इति न्यायाविषयं बोधयितुं

शब्दान्तरस्येति (भा)

न्यायेन पुनर्द्विवारणं सप्तमे कैयटेन वक्ष्यमाणं विरुध्येत ततो हि

विकारकृतं न शब्दान्तरत्वमिति चेन्न । अत्रत्यस्यैकदेश्युक्तित्वेना-

दोषात् तदाह

१ अ ६। पा १। सू ८१ ॥

२ लक्ष्यलक्षणं सकृदेव प्रवर्त्त । परिभा-१२१ ॥

जादेशे कृते त्रीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति विकरणा अडागमो नियम*

इति । तद्यदि सर्वतो नियमो लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । अथापि

विकरणादडित्यङ् लभ्येतैवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् ।

अत्र पूर्वमित्ये सति रूपं न सिध्यति ॥ आटि कृत इति । भा । “आटश्च”

इति वृद्धिरेकादेशः प्राप्नोति ऋच्छिभावश्च । तत्र वर्णमात्राश्रयत्वादेका-

शोऽन्तरङ्गः । नानाश्रयत्वाच्च वार्णादाङ्गं वक्षीय इति नास्ति । ततश्चैकादेशे

वत्सवदिति । (कै)

स न्यायोऽनित्य इति भावः ॥ गविच्छितदुग्धशेषपयशो
ग्रहणाय यथा वत्सः प्रवर्तते तददिति तात्पर्यम् ॥ कश्चित्पुर्जन्य-
वद् इति पाठः । तत्रायमर्थः । यथा पर्जन्यः स्वयं पूर्णं कृतेऽपि
क्षेत्रे पुनः पुनर्वर्षतीति ॥ भाष्ये

पुनर्ऋच्छिभाव इति । (भा)

विकारान्यानुपूर्व्येऽपि यदि पुनराद् तत एव तुल्यन्यायात्
पुनर्ऋच्छिभावाद्यपि स्यादित्यभिमानः ॥

यच्च खलूभयमिति । (भा)

एवं च तुल्यन्यायाद् द्वयोरनित्ययोरपि परत्वादटि सति न
दोष इत्युपसंख्यानं न कार्यम् । विकरणाटोर्द्वयोरनित्यत्वं तु
दर्शितमेव “शब्दान्तरप्राप्तस्य” इत्यनाश्रयणे त्वमयोर्नित्यत्वं बोध्यम् ॥

१ पर्जन्यवस्तुत्वात्प्रवृत्तिः । परिभा-१२० ॥

२ शब्दान्तरस्य प्राप्तवन् विधिरनित्यो भवति । परिभाषेन्दु-४४ ॥

अङ्गात् पूर्वं विकरणा एषितव्याकृततः तरन्तीत्येवमर्थम्* । अडाड्भा-
मप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपाच्छेदित्वेवमर्थम् । तच्च ह्याटि कृते साटकस्य
ऋच्छिभावः प्राप्नोति । ननु च ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आडिति

कृते तस्यादिवद्भावादृच्छिभावः प्राप्नोति । तत ऋच्छदिति स्यान्न तु आच्छेद-
इति ॥ ननु चेति । भा । वत्सवत्प्रवृत्त्या कार्यमिदं शास्त्रे सम्भवतीति भावः ॥
यत्सावदिति । भा । तत इत्यत्रानित्यमित्वं विकरणस्य नित्य इति स एव

महामाध्यप्रदीपोदयोतः ।

५०५

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(श्रदेः श्रितः । १ । ३ । ६० ।)

परत्वादिति । (कै)

अङ्गि लकारे अङ्गिः सावकाशः । आटोऽन्येऽजादयः ॥

अभ्युपगमवादेन त्विति । (कै)

एवं “लक्ष्ये लक्षणस्ये”ति न्यायानाश्रयणेन चक्रकापादानमपि
तथैवेति ध्वनितम् । एकदेश्युक्तित्वं च ध्वनितम् ॥

चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्थेति (भा)

सग्रास्त्रीयो न्याय इत्याह

व्यवस्थेति । (कै)

अन्यथान्वाख्यानपर्यवसानं स्यादिति भावः ॥ नन्वच न्यायात्
सिद्धावपि उपसर्गनियमे न्यायाभावादुपसंख्यानमावश्यकमत आह

तदेवमिति ॥ (कै)

लादेशेषु । (कै)

“तिप् तस्” इति सूत्रेण ॥

१ अ ३ । पा ४ । सू ७८ ॥

ज्ञात्वा पुनराह भविष्यति । पुनर्दृष्टिभावः पुनरादिति चक्रकमथवस्था
प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यते आङ्गात् पूर्वं विकरणा एषितव्यान्तरतः
तरन्तीत्येवमर्थमिति । भवेत् सिद्धं यत्र विकरणा निष्ठा आङ्गमनित्यं

प्रवर्त्तते ॥ यत्र त्विति । भा । यथा “तरतीति” ॥ अस्तु अत्रादिति । भा ।
परत्वादृष्टिना भाव्यम् । अभ्युपगमवादेन त्वेतदुच्यते ॥ चक्रकेष्विति । भा ॥
व्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भाव्यमित्यवस्था हेतुः पुनः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थः ।
तदेवं स्थितमेतदन्तरङ्गत्वाह्लादेशेषु कृतेषु परत्वादङ्गागमः । नचायं नियमः ।

परत्वादडागम इति । (कै)

परत्वाद् विकरणात् पूर्वं तच्च कृते तस्य धातुभक्तत्वादयव-
धायकत्वेन नियमसिद्धिरित्यर्थः ॥ “न चायं नियमः” इति पाठः ॥
तदाह

नत्वित्यादि । (कै)

न्याय इति पाठे ऽयमेव ग्राह्योऽयं नेति । न्यायो न युक्तमित्यर्थः ॥

सम्बन्धीति । (कै)

स्वस्योत्थार्थनिरूपितविशेष्यतावदर्थवत्वं सम्बन्धो बोध्यः ॥ “परि-
व्यवेभ्यः” इत्यादावपि षष्ठ्यर्थे पञ्चमी बोध्या । पञ्चमी पक्षेऽपि
(वा । क) नेः परत्वयोग्यत्वेत्यादिक्रमेणाऽर्थः ॥

अयमर्थ इति । (कै)

पदसंस्कारप्रस्तावान्तात्पर्यवृत्त्याऽयं सूचार्थ इति भावः ॥ अथ
विशिः कथं पदमत आह

१ अ १ । पा ३ । सू १८ ॥

तत्राङ्गात् पूर्वं विकरणाः स्युः । यत्र तु खलूमयं नित्यं परत्वात् तत्राङ्गं
तावद् भवति ॥ यदप्युच्यते ऽडाङ्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेधितस्य सुपाङ्गदित्वेव-
मर्थमिति । अस्त्वचाट् । आठिहते साट् कस्य ऋच्छिभाव ऋच्छिभावे कृते

शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति न तु शब्दान्तरादिति । यतोऽडा-
गमस्यानित्यत्वं स्याद् विकरणस्य नित्यत्वम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वात्तु द्वयोरपि
नित्यत्वम् । अङ्गत्वाकृत्याश्रयादा नास्ति शब्दान्तरप्राप्तिरट् ॥ नेर्थो विशि-
रिति । भा । व्यवहितश्चाप्यर्थद्वारेण विशेष्यत्वात् सम्बन्धो भवतीत्यर्थः ॥

विशीति ॥ (कै)

न्यायेति । (कै)

नेः सकाशादर्थविशेषप्राप्तो यो विश्रित्यर्थे तात्पर्यं दर्शयितुं
समर्थानाम् (भा)

इत्युक्तम् । नलच तत् परिभाषोपस्थितिः सुबन्तत्वेन पदत्वेन वा
निमित्तकोटावप्रवेशात् । अत एव समर्थसूत्रे (२।१।१) भाष्यकारो
वक्ष्यति

एकार्थी भावः सामर्थ्यं विभक्तिविधौ च
नोपस्थितिरिति (भा)

इति दिक् ॥ नचात्र पञ्चदशेऽपि उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि प्रवृत्त्या-
पत्तिरिति वाच्यम् । तेषामनभिधानात् ॥

श्रद्धान्तरस्याद्वत आडिति क्त्वा पुनराङ् भविष्यति । ननु चोक्तं पुनर्ऋषि-
भावः पुनराडिति । चक्रकामव्यवस्था प्राप्नोति । नैष दोषः । चक्रकेष्विष्टतो
व्यवस्था । अथवा* नेरिति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । विशेषणवस्थौ ।
नेर्यो विश्रिः । कश्च नेर्विश्रिः । विशेष्यः । व्यवहितस्यापि श्रक्यते विशेषयि-
तुम् ॥ अथवा निरपि पदं विश्रिरपि पदम् । पदविधिश्च समर्थानाम् ।
व्यवहितेऽपि सामर्थ्यं भवति ॥

अथवेति । भा । “नेविश्रः” इत्यस्यायमर्थः । निश्रब्दात्परमात्मनेपदान्तं
विश्रवयवपदं साधु भवतीति सत्त्वप्यडागमे नेः पदमनन्तरमेवेति दोषा-
भावः ॥ विश्रिरपीति । भा । विश्रि श्रब्देन विश्रवयवः समुदाय उपचाराद-
भिधीयते । पदविधिश्चेति । भा । न्यायप्राप्तार्थानुवादोयं नत्वेतत्प्रकृते उप-
युज्यते इत्याहुः ॥

पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ ॥

धातुभ्यः परस्य लस्य विधीयमानमात्मनेपदं कथं योगेभ्यः
आदत्त आह

योगस्थेभ्य इति । (कै)

मन्त्राः क्रोगन्तौतिवदिति भावः ॥ भाष्ये “येभ्यः” इति निर्दे-
शात् पक्षस्यन्तादितिरितिभ्रमं वारयति

पक्षद्वयेऽपीति ॥ (कै)

पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ ॥ किमिदं पूर्वग्रहणं सन्नपेक्षम् । प्राक्
सगो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति । आहोस्विद्योगा-
पेक्षम् । प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्य आत्मनेपदं
भवतीति । किं ज्ञातः । यदि सन्नपेक्षं निमित्तमविशेषितं भवति । पूर्व-
वत्सनो न ज्ञायते किमन्ताद् भवितव्यमिति । अथ योगापेक्षमुत्तरत्र
विधिर्नप्रकल्पेत । बुमुक्षते उपयुक्षत इति (१ । ३ । ६६, ६७) ॥
यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत् सन्नपेक्षम् । ननु चोक्तं निमित्तमविशेषितं
भवतीति । निमित्तं च विशेषितम् । कथम् । सगमेवात्र निमित्तत्वेनापेक्ष-
स्यामहे । पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति । कुतः । सग इति ॥ अथवा पुनरस्तु
योगापेक्षम् । ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्नप्रकल्पेतेति । विधिश्च प्रकृतः ।
कथम् उत्तरत्रापि पूर्ववत्सन इत्येवानुवर्त्तिष्यते ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ । पूर्वशब्दः सम्बन्धिप्रत्ययत्वादवधिमपेक्षते
तत्र कोऽत्रावधिरभिप्रेत इति दृष्टं । किमिदमिति । भा ॥ येभ्य इति ।
भा । योगेभ्यो धातुभ्यो विधानाद् योगेभ्यो विहितमित्युच्यते । पक्षद्वयेऽपि,

तर्हि पञ्चम्यन्तप्रयोगस्य का गतिरत आह

तुल्यार्थैरिति ॥ (कै)

नन्वात्मनेपदेन स्वयोग्यप्रकृतेराच्चेपाद्दोषाभावोऽत आह

ततश्चेति ॥ (कै)

तामुपपादयति

पूर्ववत्स्य इति श्रदिस्त्रियत्वर्थम् । वा । श्रदिस्त्रियत्वर्थोऽयमारम्भः (१ । ३ । ६०, ६१) । श्रदिस्त्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं माभूदिति ॥ इतरथा हि ताभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः । वा । इतरथा हि अनुच्यमानेऽस्मिन् श्रदिस्त्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । शिश्रुत्वस्यति । मुमूर्षति ॥ कथं पुनः पूर्ववत्स्य इत्यनेन श्रदिस्त्रियतिभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मन्त्रेषु यवाः । सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पूर्ववद्भवति न भवतीति । न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पूर्वयोर्योगयोः (१ । १ । ५८, ५९) सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवत्येवमिहापि श्रदिस्त्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवतीति ॥ यदि तर्हि श्रदिस्त्रियत्वर्थोऽयमारम्भो विधिर्न प्रकल्पते । आसिस्त्रियते शिश्रुयिषते । अथ विध्यर्थः श्रदिस्त्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति ॥ यद्येच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थः । ननु चोक्तं विधिर्न प्रकल्पत इति । विधिश्च प्रकृतः । कथम् । एतदेव आपयति सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति यदयं श्रदिस्त्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मने-

“तेन तुल्यम्” इति तृतीयान्ताद् वतिः । न तु पञ्चम्यन्तात् । लक्षणाभावात् । तुल्यार्थैरिति विहिता तृतीया सर्वविभक्त्यर्थान्तर्भावयतीति पञ्चम्यर्थस्यापि यद्वचमुपपन्नमेव । यथा ब्राह्मणवद् वैश्यादधीत इति ब्राह्मणादिव

यदौति (कै)

यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यात् प्रतिपत्तिः स्यात्
तर्हीति शेषः । तर्ह्यनेनेत्यन्वयः । अनुवृत्तस्यैकवाक्यतया सम्बन्धे
केवलेभ्य आत्मनेपदं न स्यादत आह

वाक्यभेदेनेति । (कै)

पूर्ववत् ग्रहणानुवृत्तिभामर्थ्याद् अन्यथा “सन” इत्येवानुवर्त्तये-
दिति भावः ॥ सूत्रस्यावश्यक्यभवात् प्रयोजनप्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

विधीति । (कै)

अभिधेयप्रश्नोऽयमिति भावः ॥ भाष्ये

पदस्य प्रतिषेधं प्राप्तिः ॥ अथवा पुनरस्तु विध्यर्थः । ननु चोक्तं श्रदिन्विय-
तिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । प्रकृतं सनो न
इत्यनुवर्त्तय्यते । क प्रकृतम् । आश्रुसृष्टृणां सनः (१ । ३ । ५७) नागोर्ज्ञः
(१ । ३ । ५८) सकर्मकात्मनो न । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः (१ । ३ । ५९)
सनो न । श्रदेः श्रितः (१ । ३ । ६०) सनो न । न्वियतेर्लुङ्लिङोश्च
(१ । ३ । ६१) सनो नेति । इहेदानीं “पूर्ववत्सन” इति सन इत्यनुवर्त्तते
नेति निवृत्तम् । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं निमित्तमविशेषितं
भवतीति ॥ नैव वा पुनरत्र श्रदिन्वियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति ।
किं कारणम् । श्रदेः श्रितः (१ । ३ । ६०) इत्युच्यते न च श्रदिरेवात्मने-

वैश्यादधीत इत्यर्थः । वैश्यापादानकस्याध्ययनस्य ब्राह्मणापादानकमध्ययन-
मुपमानम् । तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत
इति तृतीयान्तादतिरेकमिहापि पूर्ववदिति द्रष्टव्यम् ॥ किमन्तादिति ।
भा । ततश्चाप्रतिपत्तिः स्यात् । यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादनेन

इतरथा हि (भा)

इत्यस्य व्याख्या

अनुच्यमाने इति ॥ (भा)

अदि म्रियति परतयाऽव्याख्याने ऽन्यथा व्याख्याने इति भावः ।
विधायकतया व्याख्यातेनानेनैव प्राप्तस्य प्रतिषेधो वाच्य इति
तात्पर्यम् ॥ ननु “पूर्ववद्” इत्युक्त्वा “नानोद्घातः” “प्रत्याङ्भ्याम्”
इत्येतौ कथं प्रतिपत्तुं शक्यौ इत्यत्राह

इह चेति । (कै)

एवं च अदिम्रियत्यपेक्षया पूर्वस्य परिग्रहाच्च दोष इति भावः ॥

१ अ १। पा ३। सू ५८ ॥

२ अ १। पा ३। ५९ ॥

पदस्य निमित्तम् । न चायं सन्परः श्रित्यरो भवति । यत्र तर्हि शिन्नाश्रयते
“म्रियते लुङ् लिङोश्च” (१। ३। ६१) इति । अत्रापि न म्रियति देवात्मने-
पदस्य निमित्तम् । किं तर्हि । लुङ् लिङावपि निमित्तम् । अत्रापि म्रियति-
रेव लुङ् लिङ् परस्त्व निमित्तम् । न चायं सन्परः लुङ् लिङ् परो भवति ॥ किं
पुनः पूर्वस्य अदात्मनेपददर्शनं तत्समन्तस्याप्यतिदिश्यते । एवं भवितुमर्हति ।
पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः । वा ।
पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः ।
गुपादीनां न प्राप्नोति । जुगुप्सते मौमांसत इति (३। १। ५, ६) । न

सर्वधातुभ्य आत्मनेपदं भवतीत्येतल्लभ्येत विषयविभागस्तु न ज्ञायतेति
भावः ॥ सनमेवेति । मा । प्रत्यासत्त्येति भावः ॥ उत्तरत्रापीति । भा
उत्तरेषु योगेषु वाक्येनेन पूर्ववत्सुन इत्येतत् सम्बध्यते । प्रोपाभ्यां युजे-
रात्मनेपदं भवति । ततः “पूर्ववत् सन” इति । किमर्थमिति । भा । विधि-

पूर्ववद्विधिरिति । (कै)

पूर्ववदिति तु ज्ञापकसिद्ध्यासार्वभिकत्वाद्वा दृष्टानुरोधाद्वा
कृत्यं द्वितीयस्येति । एवं च सनपेक्षेऽपि पूर्वत्वे विज्ञायमाने न
कश्चिदोष इति स एव सिद्धन्तो विधिपक्षेति भावः ॥

सामग्र्या इति । (कै)

शदेः श्रितश्च पृथग् निमित्तत्वमिति भ्रमो न कार्य इति
भावः ॥

शदेः श्रितोऽभावादिति । (कै)

अदिप्रकृतिकश्रितोऽभावादित्यर्थः ॥ पूर्वस्माद् भेदमाह

श्रितेति ॥ (कै)

स्वियतिमाचक्ष्णात्मनेपदनिमित्तत्वाभावादाह

स्वियतेरिति ॥ (कै)

ज्ञेतेभ्यः प्राक् सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः । सिद्धं तु पूर्वस्य
लिङ्गातिदेशात् । वा । दिङ्मेतत् । कथम् । पूर्वस्य यदात्मनेपदस्य
तत्सम्पन्नस्याप्यतिदिश्यते ॥ क्वादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः । वा । क्वादि ।
लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुचिकीर्षते पराचिकीर्षतीति (१ । ३ । ने-

नियमोभयपक्षसम्भवात् प्रश्नः ॥ यथा पूर्वयोरिति । भा । “नानो-
(१ । ३ । ५८) “प्रत्याङ्भ्यां श्रुव” (१ । ३ । ५९) इत्येतयोः । इह च अदि-
अनुवर्तते इति भावः ॥ यथेच्छसीति । भा । नि-
सम्पन्तात् पूर्ववद्विधिरनुमीयते । विधिपक्षे अदिस्विय-

महाभाष्यपदीपोद्घातः ।

५१३

१ । पा. ३ । आ. २ ।)

(पूर्ववत्सुनः । १ । ३ । ६२ ।)

प्राप्नोतीति । (कै)

कुड्खिडोरिति शेषः ॥

नियमार्थमिति । (कै)

डित्वादेव चिद्ध इति भावः ॥ भाष्ये

कुड्खिडुपर इति (भा)

विद्यतिपरकुड्खिडुपरस्येत्यर्थे तथा फलतीति भावः । एवं च
द्विच्यतिभ्यां सन्नन्ताभ्यां न भवतीत्यर्थस्य वक्तुमयोग्यतया गुड-
भावे तात्पर्यं तन्मूलविधिकल्पनं च इति गौरवमिषा विधित्व-
युक्तमिति तात्पर्यम् ॥ प्राधान्येन कार्यातिदेशस्यैवौचित्यात्
नुपपत्तिरत आह

॥ अस्तु तर्हि प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदं वृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि
तीति । ननु चोक्तं पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति
। पादिष्वप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ।
। अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा । गोः
नि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ॥ यद्यवयवे कृतं
समुदायस्य विशेषकं भवति जुगुप्सुयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति ।
पूर्वस्य दोषः । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति । यं
गुप्यति ॥ एवं च कृतेति । भा । द्वितीयसन् ग्रहणस्येहानुवृत्तेति
॥ न च शदिदेवेति । भा । सामग्र्याः कारणत्वं न केवलस्य शदेः ।
चेह सामग्री नास्ति । सनः पूर्वस्य शदेः शितोऽभावात् । अथापीति ।
। शिता विशेष्यभावात्तच्छदेरेव प्राधान्यात् ॥ यत्र तर्हीति । भा ।
। तर्हीत्यात् पूर्ववत्सुन इति सन्नन्तात्प्राप्नोत्येवेति भावः ॥ अथापीति ।

किमयमिति । (कै)

कार्यातिदेशोऽपि निमित्तातिदेशोऽपि शङ्कित इति भावः ॥

भाष्ये

लिङ्गातिदेशादिति । (भा)

पूर्वस्य यलिङ्गं ङित्वादितदतिदिश्यते इत्यर्थः ॥ ननु कर्चभिप्राये क्रियाफले सर्वथा तडा न निवृत्तये “अनुपराभ्याम्” इत्यनेन भित्तस्यैव बाधोऽत आह

अनुपराभ्याम् इति । (कै)

परस्मैपदनियमेनैवेष्टसिद्धेर्निमित्तनिवर्त्तनमयुक्तमिति भावः ॥

१ अ १ । पा । ३ । सू ७२ ॥

समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति । सनं न व्यभिचरति णिचं पुनर्यभ्य-
चरति । तद्यथा : गोः सकथयि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति ।
न गोमखलस्य ॥ प्रत्ययग्रहणं णियगर्थम् । वा । प्रत्ययस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम् ।
पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम् । क्रिययोजनम् । णियगर्थम् । णियगन्तादपि
यथा स्यादिति । आकुस्यते विकुस्यते । हृणीयते महीयत इति (३ ।
१ । २५, २७) ॥ तत्र को दोषः । तत्र हेतुमस्त्वचः प्रतिषेधः । वा । तत्र

भा । “स्मियतेर्लुङ्ङितोश्च” इति नियमार्थमारब्धमिति भावः ॥ किं पुन-
रिति । भा । किमयं कार्यातिदेशः । यथा पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तद्य-
सङ्गन्तादपीति । आहोस्त्रिनिमित्तातिदेशः । पूर्वस्य यन्निमित्तं ङित्वात्
तत् सङ्गन्तास्यातिदिश्यते निमित्ते चातिदिष्टे तत् प्रयुक्तत्वादेव कार्यं
भवतीति प्रश्नः ॥ गच्छेतेभ्य इति । भा । नित्यसन् विषयत्वात् ॥ कृणादि-
व्यति । भा । “अनुपराभ्यां कृञः” (१ । ३ । ७६) इत्यनेन परस्मैपदमेव विधी-

तत्सामर्थ्यादिति । (कै)

नित्यसन्नन्तत्वात् न किञ्चित्प्रयोजनसंभव इति भावः ॥

रेभाषाया अवाधेनोपपत्तौ वाधो न न्यायोऽतः पक्षान्तरमित्याह

समुदाये इति । (कै)

सामर्थ्यात्परिभाषावाधो वा सामर्थ्यात्समुदायोपकारकत्वं वेति

पक्षयोर्भेदः ॥

'भाष्यं वार्त्तिकं च इति (कै)

“प्रत्ययग्रहणमिति” वार्त्तिकं “पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यमिति”

भाष्यं चासङ्गतं स्यादिति भावः । “आकुस्मादात्मनेपदिनः” इति
गणसूत्रात् कुस्म आत्मनेपदी “हृणीङ् महीङौ” कण्ठादौ
ङेतौ ॥ भाष्ये

१ उपलब्धविवरणे “वार्त्तिकं भाष्यं च” इति पाठोऽस्ति कैयटे तु
“भाष्यं वार्त्तिकं च” इत्येव ॥

हेतुमस्मिन् प्रतिषेधो वक्तव्यः (३ । १ । २६) । आसयति प्राययतीति ।
सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । कथम् आकुस्मयते विकुस्मयते हृणी-
यते महीयते इति । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भूविद्यति ॥ अथवावयवे कृतं
लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं

यते न तु जित्वं निवर्त्यते । पूर्वकार्थ्यत्वतिदिश्यमाने अत्र दोषाभावः ।
परस्मैपदेनात्मनेपदस्य वाधितत्वात् । पूर्वस्यात्मनेपदकार्यादर्शनात् सन्नन्त-
त्वाप्रसङ्गात् ॥ अनुबन्धस्येति । मा । तत् सामर्थ्यात् सन्नवधायकः ॥
षयवेति । भा । समुदाये लिङ्गासङ्गस्य उपायोऽवयवे लिङ्गासङ्गः ॥ प्रत्यय-
ग्रहणमिति । भा । यद्येवमिति प्रसङ्गः पणायति पनायतीति । तत्र केचि-

(आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

अनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति । (भा)

आकुस्मादात्मनेपदित्वोक्तिसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम् । यदा तस्या-
यात्मनेपदलिङ्गवन्तो बोध्य इत्यर्थ इति भावः ॥ इतरत् स्पष्टम् ॥

आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य ।

१ । ३ । ६३ ॥

ननु तदभावेऽस्तिभूभ्यामपि स्यादत आह

कृज एवेति । (कै)

कृजो जिलादिति भावः ॥ भाष्ये

भवति हृषीयति महीयति अत्रापि प्राप्नोति । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य
समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति । यकं च
न व्यभिचरति शिचं तु व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं
लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥

दाङ्गः । पूर्ववद् शिथिलस्त्रिण इति प्रत्ययविशेषा एव निर्देष्टव्याः । अन्येत्वाङ्गः ।
एवं पाठे भाष्यं वार्त्तिकं च न व्याख्यातं भवतीति हेतुमस्त्विवः प्रतिषेध
इत्यतिप्रसङ्गविषयोपलक्ष्यार्थं हेतुमस्त्विव् ग्रहणम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५१७

(अ. १। पा. ३। आ. २) (आम्प्रत्ययवत्कृषोऽनुप्रयोगस्य । १। ३। ३३।)

आम्प्रत्ययादिति (भा)

वङ्गग्रीहिणा आम्प्रत्ययप्रकृतेरित्यर्थः ॥ सम्भिधानं प्रयोजकव्या-
पारः क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वं वा ॥

यथेति । (कै)

वक्ष्यमाणे “स्वरितञित” इत्येतत्प्रत्याख्यानमभिप्रेत्येदम् उप-
पादयिष्यते चेदं “स्वरितञित” इति सूत्रे ॥

न वर्तते इति । (कै)

अनभिधानादिति भावः ॥ सूचारम्भरीत्या समाधत्ते

नैष दोष इति ॥ (भा)

तदा (कै)

तदर्थाभियुक्तये इत्यन्वयः ॥ अनुवृत्तावपि कथमेकेन वाक्ये-
नार्थद्वयावगतिरत आह

वाक्यमेदेनेति । (कै)

आद्यस्य विधिलम् । द्वितीयस्य पूर्ववदेवात्मनेपदं नलन्यथेति
नियमार्थत्वमित्यर्थः ॥

ईहां चक्रे (भा)

इत्यत्राकर्तृगेऽपि क्रियाफले आत्मनेपदसिद्धिर्विधेः फलं बोध्यम् ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ।

१ । ३ । ६४ ॥

स्वराद्यन्तोपसृष्टादित्युक्ता प्रविनय उदाहृतास्तत्कथमत आह

'सम्निस् दुरिति ॥ (कै)

स्वरादेः

स्वरान्ताच्चेत्यर्थ इति भावः ॥

भुजो ऽनवने । १ । ३ । ६६ ॥

भाष्ये

निभुजति जानुशिरसौ इति । (भा)

प्रतिमाया इतिशेष । अतः प्राण्यङ्गत्वाभावाच्चैकवत्त्वम् ॥ अन-
वननिषेधेनाभ्यङ्गहारवृत्तेरेवेति कथं लभ्यमत आह

संसर्गवदिति ॥ (कै)

सर्वकरेति । (कै)

धेनुशब्दस्य धानकर्मत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं न तु गोत्वसमाना-
धिकरणमेव तदितिभावः ॥

शेखरौ यत्कर्म गौ चेत्स कर्तानाध्याने ।

१ । ३ । ६० ॥

अथौ कर्मणः कर्तृत्वस्य सूत्रकृतोक्तत्वात् कर्मान्तरनिवृत्तिपरत्वे
वार्त्तिकतात्पर्यमाह

एकस्मिन्निति ॥ (कै)

अत एव वार्त्तिकव्याख्यानभाष्ये

शेखरौ यत्कर्म गौ चेत्स कर्तानाध्याने । १ । ३ । ६० । शेखात्मनेपद-
विधाने ऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिः । वा । शेखात्मनेपदविधाने ऽण्यन्तस्य
यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् ॥
इतरथा हि सर्वप्रसङ्गः । वा । इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्गः स्यात् । इहापि

एकस्मिन् वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिरलभ्येति शेरिति वार्त्तिकारम्भः ।
एकवाक्यतायां ह्ययमर्थः । ण्यन्तादात्मनेपदं भवति अण्यन्तावस्थायां यत्कर्म-
ण्यन्तावस्थायां यदि स कर्त्ता भवत्याध्यानादन्यत्रेति । भवति च कर्मान्तर-
सङ्गावेऽप्यगौ कर्म गौ कर्त्ता । भाष्यकारस्तु वाक्यमेदाश्रयेणैतमर्थं साध-
यति । शेखात्मनेपदं भवति इत्येकं वाक्यम् । ततो ऽगौ यत्कर्म गौ चेदिति
द्वितीयम् । अत्र वाक्ये यत्तदोर्निवृत्तसम्बन्धाद् यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते ।
धर्मान्तरस्य चानिर्देशात् कर्मत्वमेव संनिधानात् प्रतिनिर्दिश्यते । अगौ

शेखरौ यत्कर्म गौ चेत्स कर्तानाध्याने । १ । ३ । ६० । ण्यन्ता-
दात्मनेपदं स्यादनाध्याने । अगौ यत्कर्म गौ चेदिति द्वितीयं वाक्यम् ।
कर्मेह क्रिया णिच् प्रकृत्यपान्ता या सैव चेत्स्यन्तेनोच्येतेत्यर्थः । स कर्त्तेति

(गोरगौ यत्कर्म गौ चेत् कर्तानाधाने । १। ३। ६७) (अ. १। पा. ३। आ. २)

तदेव (भा)

इति प्रयुक्तम् ॥ यत्चेत् वार्त्तिकस्य कर्मपदं क्रियापरत्वेन व्याचक्षते तस्य “कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे” (१ । ३ । १४) इति सूत्रे “क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम्” इति सूत्रकारं शिष्यतो वार्त्तिक-कारस्य कर्मशब्दः क्रियापर इत्यर्थाज्ञानेन तद्वाक्यस्य कर्मपदानां क्रियापरत्वेन व्याख्यानस्यात्यन्तमनौचित्यात् । एवं च सूत्राचरै-स्तदर्थसाधनपाठभाष्यस्य कर्मपदानामपि तथा व्याख्यानमुक्तमेवेति धेयम् ॥ भाष्ये

आरोहन्ति हस्तिनमिति । (भा)

प्रसज्येत । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थल-मारोहयति मनुष्यान् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् इति । एवं वक्ष्यामि गोरगौ यत्कर्म गौ

यत्कर्म गौ चेत् तत्कर्म इति प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियते न त्वगौ कर्मणो गौ कर्मत्वसद्भावः प्रतिपाद्यते । स कर्त्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्त्तृत्वप्रतिपादनात् युगपदेकक्रियापेक्षया कर्मत्वकर्त्तृत्वविरोधात् एकस्य । यथेष्टं वाक्यशेषपरिकल्पनादगौ यत्कर्म गौ चेत् तदेव कर्म इत्येवकाराध्याहारात् कर्मान्तरनिवृत्तिशामः । ततः स कर्त्तेति तृतीयं वाक्यं गौ कर्मणो गौ कर्त्तृत्वप्रतिपादनपरम् । एवमेषां वाक्यानामेकवाक्यत्वे

तृतीयं वाक्यम् । अथावित्याद्यनुवर्त्तते कर्मेह कारकं शब्दाधिकाराश्रय-त्वात् । किञ्च प्रकृतेरर्थं प्रति यत्कर्मकारकं स चेत्त्यन्ते कर्त्तृत्वस्य । “शिष्यश्च” (१। ३। ७४) इत्यात्मने पदे सिद्धेऽपि अकर्त्तृभिर्वाच्यमित्थं सूत्रम् । कर्त्तृ-भिर्वाच्येऽपि “विभाषोपपदेन प्रतीयमान” इति विकल्पवाधनार्थं च ।

(अ. १। पा. ३। आ. २) (येरयौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।)

आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका आरोहयमाणो हस्तीत्येव
स्वल्पमारोहयति मनुष्यान् इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः ॥ मनुष्या हस्ति-
नमारोहन्तीत्यथन्तावस्था स्वल्पमिति चातिरिक्तं कर्मेतिभावः ॥
सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय प्रेरणा वृद्धिवत्प्रतिपादनार्थैव स्वल्प-
निष्ठन्यग्भवनरूपकलांशवृद्ध्या द्विकर्मकत्वकरणम् । एवं च न्यग्भव-
नारोहणोभयानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । स्वल्पं न्यग्भावयन् मनुष्यान्
आरोहयतीत्यर्थः । स्वल्पशब्देन च गजपृष्ठस्थं काष्ठमयमुपवेशनस्या-
नमुच्यते । हस्तीति मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि ॥

प्रतिनिर्दिश्यत इति । (कै)

विधीयत इत्यर्थः । कर्मशब्दश्चात्रोत्तरवाक्यवत्कारकपर एवे-
तिभावः ॥ एवमपि कर्मान्तरनिवृत्तिः कथमित्यत आह

चेत् । अण्यन्ते यत्कर्म यौ चेत्सौ यदि तदेव कर्म भवति । ततः स कर्त्ता ।

महावाक्यं कथ्यसंस्कारकं सम्पद्यते ॥ यद्येवमिति । भा । यथा लुनाति
केदारं देवदत्तः लूयते केदारः स्वयमेवेति । केदारः कर्मकर्त्ता तथाण्यन्तेऽपि
भवति जावयते केदारः स्वयमेवेति । कथमिति चेत् । उच्यते । लुनातिस्ता-

“अथावकर्मकाद्” (१। ३। ८८) इति परस्मैपदवाधनार्थं च । न चाकर्त्रभिप्राये
परितार्थस्यास्य विकल्पपरस्मैपदाभ्यां पराभ्यां वाधः स्यादिति वाच्यम् ।
पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात् । अत्र च प्रमाणं दर्शयते राजेति भाष्योदाहरण-
मिति दिक् । उदाहरणान्तु कर्त्तृस्थभावकाः कर्त्तृस्थजिग्रास्य । तत्र हि कर्म-
वद्भावो नास्तीति वक्ष्यते । प्रकृतसूत्रेणैव त्वात्मनेपदम् । तथाहि । विषय-
त्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादानवचनो वृश्चिः सकर्मकाणामशब्दाभिप्रायिता-
नियमात् । तत्र धातुपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता धात्वर्थभूतव्यापारव्यधिकरण-

(गोरखौ यत्कर्म यौ चेतु कर्तव्याभ्याने । १ । ३ । ६७) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

स कर्त्तेतीति ॥ (के)

कर्त्तृत्वं प्रतिकर्मत्वं किं न स्यादत आह

युगपदिति । (के)

न चैकस्मैकदेव व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वं व्यापाराश्रयत्वं च
सम्भवतीति भावः ॥

यथेष्टमिति । (के)

ग्राह्यस्य वञ्चकस्य संस्कारकत्वानुरोधेनेत्यर्थः । एतेन अग्नी
दिकर्मका एवास्मोदाहरणमित्यपास्तम् । अष्टान्तावस्थास्य कर्मत्वावच्छे-
देन कर्त्तृत्वप्रतिपादनात् । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये दृष्टान्त-
स्मोदाहरणं दर्शितम् । एवं चाकर्मकाणामेतस्मोदाहरणत्वं
तम् ॥ तद्वन्नयनाह भाष्ये

कर्त्ता चेत् स भवति याविति । यद्येवं कर्मकर्तारं भवति तत्र कर्मकर्तृत्वात्
वद्विधाभवगोपसर्जने द्विधाभवने वर्त्तते । जुगति केदारं देवदत्तः । द्विधा-
भवन्तं द्विधाभावयतीत्यर्थः । यदा तु केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायां
देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते यदा द्विधाभवनमात्रे जुगतिर्वर्त्तते तर्हि के-

चक्षुःप्राणिकर्म तथा च पश्यन्ति भवं भक्ताः इति प्रयोगः । चाक्षुषज्ञा-
विषयोऽनुवन्तीत्यर्थः । यदा तु सौकर्यातिशयविवक्षया प्रेरणाश्रयस्य
तदा पश्यति भव इति प्रयोगः । विषयो भवतीत्यर्थः ॥ उक्तञ्च

“निरुक्तप्रेषणं कर्म ॥ क्रियावयवैः स्थितम्

निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्था कर्त्तृत्वेऽवतिष्ठते”

इति । ततः पश्यन्तं प्रेरयन्तीति विधिं दर्शयन्ति भवं भक्ता इति प्रयो-
गपश्यन्तीत्यर्थः ॥ उक्तञ्च

ख. १। पर. ३। आ. ५) (खेदणौ यत्कर्म णौ चेत्य कर्ताग्राधाने । १। ३। ६०।)

यद्येवमिति (भा)

कर्मकर्तृत्वात् सिद्धम् (भा)

च ॥ नन्विदमनुपपन्नं समानधातौ कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रिय-
कर्मवद्भावः । न चात्र तथा । तथा हि सावयतीत्यत्र किं
इति कर्मणा समानक्रियत्वम् उत सावयति कर्मणा । नाथः ।
शास्त्रमन्त्रेण धातुभेदात् । नान्यः । लुनातेर्षिषि सावयति केदारं
इत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र केदारस्य प्रकृत्यंशकर्मत्वेन तथैव धातु-
त्वात् ॥ सावगकर्तुस्तु गत्यादिनियमात् कर्मत्वमेव न इत्यत आह
यथा लुनातीति ॥ (कै)

दृष्टान्तमुपपादयति

सिद्धम् (३। १। ८०। १। ३। १३) । कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यक्
विद्योर्निष्ठत्वार्थं वचनम् । वा । कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यक् विद्योर्नि-

षाद्भातूनाम् । भिन्ना एव वा धातवो भिन्नार्थाः साहचर्यात् तत्साध्यव-
यः । तत्र द्विधाभवने केदारस्य कर्तुः कर्मवत् कर्मणा तुल्य क्रियत इति
कर्मकार्यायति दिश्यन्ते । तेन लूयते केदारः स्वयमेव इत्यादयः प्रयोगा

“निवृत्तप्रेषणाद्भातोः प्रकृतेऽर्थे विजुच्यते”

इति ॥ ततः पुनरर्थस्य सौकर्यद्योतयार्थमविवक्षायां दर्शयते भवः विवक्षी-
भवतोत्तर्यः । तदिह पश्यति दर्शयत्योः समानार्थतया कर्तृस्यभावकत्वाच्च
कर्मवद्भावविरहे प्रकृतस्वरूपेणात्मनेपदम् । इह हि णिच् प्रकृतिभूतेन वृष्टिना
य एवाचो द्वितीयकक्षायामुपात्तः स एव चतुर्थ्यामिति समानक्रियत्वमस्ति
प्रथमो यत्कर्म प्रथमकक्षायां तदेव कर्तृ । एवम् आरोहयते हस्तोत्पुदाहर-
म् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । आरोहति

(शेरगौ यत्कर्म यौ चेत् कर्तानाधाने । १ । ३ । ६७) (अ. १ । पा. ३ । आ. २) ॥

लुनातिस्तावदिति । (कै)

सौकर्यातिशयोनायासेन द्विधाभवनाश्रयत्वं तच्च कर्तृव्यापारस्य दृष्टत्वेन कर्तृव्यापारविवक्षायामपि अनुदराकन्येतिवत् तच्च पर्यवसानम् दृष्टत्वादेव तस्य स्वातन्त्र्येण धातुवाच्यतेति द्विधाभवनमात्रवृत्तित्वं लुनातेर्बोध्यम् । कश्चित् फलव्यापारयोः शक्तिः कश्चित् फले इति कथमत आह

अनेकार्थत्वादिति । (कै)

वृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । कर्मापदिष्टौ यक् चिगौ (३ । १ । ६७-६८) मा भूतामिति ॥ न वा यक् चिगोः प्रतिषेधात् । वा । न वैष दोषः । किं कार-

उपपद्यन्ते । अप्यापि स्वयमित्यस्य यदा आत्मनेत्वर्थस्तदा आत्मापेक्षया कर्मत्वमस्येवेति लूयते केदार इत्येतावदुदाहार्यम् । वृत्तिकाराणां तु स्वयमिति वचनं कर्त्तृत्वस्यासपरं विज्ञेयम् । अथवा स्वयमित्यनेन कारणत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते न तु कर्त्तृत्वम् । ततो यदा द्विधाभवनं वृत्तेर्लुनातेर्देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा य एवार्थो लुनाति केदारं

हृत्तो न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो निवृत्तप्रेषणास्तिचि आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । ततः पुनर्यथैवागे आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । इहापि प्राग्बत् प्रथमवृत्तीयबोर्द्वितीयवृत्तौ चार्थसाध्यात् चतुर्थौ कक्षा उदाहरणम् । सोऽयं निवृत्तप्रेषणपक्षः । आह च

“न्यग्भावनं न्यग्भवनं वृद्धौ श्रुद्धे प्रतीयते

न्यग्भावनं न्यग्भवनं गच्छन्तेऽपि प्रतिपद्यते”

“अवस्थां पञ्चमीमाह गच्छन्तानां कर्मकर्त्तरि

निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्रकृतेऽर्थे णिजुद्यते” ॥

(अ. १। पा. ३। आ. २) (गोरगौ यत्कर्म गौ चित्स कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।)

तदुक्तम्,—

“एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पञ्चादयः

स्वभावतः प्रवर्त्तन्ते तुल्यरूपसमन्विता” इति ॥

केचिदर्धभेदाच्छब्दभेदमिच्छन्ति तस्मत्तेऽप्याह

भिन्ना एवेति ॥ (कै)

नन्वेवं धातुभेदात् कर्मवद्भावो न स्यादत आह

सारूप्यादिति ॥ (कै)

तदुक्तम्,—

“तानि धातन्तराण्येव पचिं सिध्यति वद्विदुः

भेदेऽपि तुल्यरूपत्वादिकल्पपरिकल्पना”

इति ॥ नन्वेवं केदारः कर्त्तव्य इति कथमयं कर्मकर्त्तव्यत आह

यम् । यक् चिणोः प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्येते अत्र यक् चिणौ । यक् चिणोः प्रतिषेधे हेतुमस्तिश्चिण्ब्रूनामुपसंख्यानमिति (३। १। ८६) । यस्तर्हि न

देवदत्त इति स एवार्थो जावयति केदारं देवदत्त इति । पुनः केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायां विवक्षिते देवदत्तस्य व्यापारे द्विधा भवनभाष्य-
वृत्तिर्जावयतिः सम्प्रद्यते । ततश्च य एवार्थो लूयते केदारः स्वयमेवेति

इति । इह विधित्वाचकयोः शुद्धस्थानयोर्वाच्यावंशौ वाचकभेदाद् द्वेधा गणयित्वा पूर्वोक्तप्रथममद्वतीयकक्षायां मवस्थाप्यतुल्यं चतुर्थकक्षायां तु पञ्चमी अवस्थेति श्लोकार्थोऽभिप्रेतः । यद्वा । पश्यन्ति भवं भक्ताः । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति प्राग्वदेव प्रथमकक्षा । ततः सौकर्यद्योतनार्थं कर्मणा एव प्रथममध्यारोप्य शिच् क्रियते । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्तीति पश्यत आरोहयतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो शिच् प्रकृतिभ्यां शिण्भ्यां

(गोरयौ यत्कर्म यौ चैत्स कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।) (अ. १। पा. ३। आ. २)

तचेति । (कै)

आतिदेशिकस्तथा व्यवहार इति भावः । इयं च द्वितीया-
वस्था । यावतीषु सोपानस्थानीया स्वार्थविभागभूमिषु पदं विन्यस्य
इयं प्रायोगिकी पर्यन्तभूमिः प्राप्यते ता अन्तरालभाविन्यो गम्य-
माना भूमयोऽवस्थाग्रब्देनोच्यन्ते । तच्च प्रथमं द्विधाभवनं बुद्धिरव-
गाहते । द्विधा भवनेऽस्य स्वरूपयोग्यतां ज्ञात्वैव कर्तुर्द्विधा भवने
प्रवृत्तेः । अन्यथा शिखायामङ्कुरोत्पादनायेवाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । ततो
द्विधा भवने कर्मतापत्त्यवगाहनं ततोऽत्यन्तसौकर्याय नानेन प्रयुक्तः
सन् द्विधा भवति किन्तु स्तत एवेति । (घ) प्रेरणाऽसंख्यतद्विधा-
भवनलक्षणस्वातन्त्र्यावगाहनमिति द्विधाभवनमाचष्टित्वे कर्मवद्भावः
स्पष्टं चेदं हेत्वारानीयादौ । विशिष्टवाचको धातुर्विशेषणे पर्यवसन्न
इति । इमां द्वितीयकक्षालेन व्यवहरन्ति ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य स्थाने
उपपादयति

हेतुमस्मिन् तदर्थमिदं वक्तव्यम् । तस्य कर्मापदिष्टौ यच्चिद्यौ मा भूता-

स एव जायते केदारः स्वयमेवेति । न च प्रयोज्यप्रयोजकभावनिरुक्तौ
शिक्षो निवृत्तिः । उपायनिरुक्तावपि उपेयानिवर्तनात् । सिद्धशब्दव्युत्प-

द्योप्राप्तयोर्द्वयोरपि प्रेक्ष्ययोर्युगपत् त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहर-
णम् । विषयोभवति श्वश्रूभवति इति च पूर्ववदेवार्थः । सोऽयमध्यापितप्रेक्ष्य-
यच्छे दर्शयति भव आरोहयति हस्तीति द्वितीयकक्षायामतिव्याप्तिं
वारयितुं समानजिज्ञासपरं द्वितीयं वाक्यम् । तेन प्रेक्षयाधिक्याद्वाति-
व्याप्तिः । निवृत्तप्रेक्षयपक्षे दर्शयन्ति भवमारोहन्ति हस्तिगमिष्वेवं रूपं
द्वितीयकक्षायामतिव्याप्तिं वारयितुमशौ यत् कर्म स चैकौ कर्त्तृत्वेवं रूपं

(अ. १। पा. ३। आ. २) (येरगौ यत्कर्म गौ चैत्स कर्तानाध्याने। १। ३। ६७।)

ततो यदेति । (कै)

तत्र क्षुणाति केदारमिति कक्षापेक्षयाऽस्यां कक्षायां णिष्
विशेषः । तस्यां द्विधाभवनस्वरूपयोग्यतामाचनिस्येन द्विधा-
भावनारूपे तत्प्रयोजकत्वापारे प्रवृत्तिः । अस्यां तु द्विधाभवने स्वतः
एव प्रवृत्तं दृष्ट्वा तत् चेमाय कर्तृणां प्रवृत्तिरिति वक्ष्यमाणसौकर्य-
प्रतीतिरक्षणविच्छित्तिविशेषलिप्त्या णिजुपादानम् ॥

सौकर्यातिशयेति । (कै)

अस्यान्तु कक्षायां स्वतः प्रवृत्तस्तत् चेमायामपि न प्रयोजक-
त्वापारमपेक्षत इति सौकर्यातिशयविवक्षया प्रयोक्तृत्वापारावि-
चेतिभावः । इयं प्रायोगिकी पञ्चमी पर्यन्तभूमिः ॥ तदुक्तम्—

“अवस्थां पञ्चमीमाञ्छन्तानां कर्मकर्त्तरि” इति ॥

मिति । उत्पुच्छ्यते पुच्छं खयमेव । अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति
तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन । यक् चिणोः प्रतिषेधे णिअन्थिग्रन्थिब्रूणात्मने-

त्तये हि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना आश्रीयते । अर्थस्योपादानं त्याग-
श्च क्रियते । नौकिके तु व्यवहारे सौकर्यमात्रविवक्षायां जावयते केदार
इति प्रयुज्यते । एवं तावत् निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्रकृतेऽर्थे णिजुच्यते

द्वितीयं वाक्यम् । इह तु अगौ कर्मणोर्भव इस्तिनोः कर्मत्वमेव न तु कर्तृ-
तेति कातिव्याप्तिः । अत्र प्राश्नः । अगौ यत्कर्मैति वाक्यं कर्मान्तरनिवृत्ति-
परम् । तथा हि । यत्तदोर्निबलसम्बन्धाद् इह यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते
धर्मान्तरस्य आनिर्देशात् उद्देश्यतयापि श्रुतं कर्मत्वमेव विधीयते । तच्च
विधीयमानं सामर्थ्यास्फेदित्वस्य सन्निहितत्वाच्च श्रुतावस्थायामेव विधीयते ।
न अगौ तद्विधानं सम्भवति अगौ यत्कर्म इत्यनुवादसामर्थ्यादेव तत् सिद्धेः ॥

(गेरगौ यत्कर्म यौ चेत् कर्तानाधाने । १ । ३ । ६७) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

तस्याः पञ्चमीत्वं चैवम् ॥ तच्च द्वितीयकक्षायां फलसमा-
नाधिकरणो व्यापारोऽर्थः । ततो णिचि द्वितीयकक्षा । ततो
णिज्यर्थव्यापारस्य प्रकृत्यर्थस्य फलसमानाधिकरणव्यापारस्य च त्यागे
चतुर्थी कक्षा । ततः फलसमानाधिकरणे व्यापारे प्रवर्तनात्वेन
विवक्षिते णिचि उदाहरणभूतायाः पञ्चमीत्वम् ॥ उभयत्रापि
णिज् निर्वाहाय सर्वान्ते हरिणा “निवृत्तप्रवृत्तादि”त्युक्तम् । तदाह
उपायनिवृत्तावपीति । (कै)

मुख्यप्रयोजकव्यापारनिवृत्तावपि स्वव्यापारे एव तत्कारोपात्तद-
निवृत्तिरिति भावः ॥ एतच्च “शब्देन्दुशेखरे” विस्तरेण निरूपि-
तम् । तदाह

पदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति (३ । १ । ८६) ॥ स चावश्यं प्रतिषेध
आश्रयितव्यः । इतरथा हि यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र प्रतिषेधः । वा । अनुच्य-

इत्येतत् पक्षाश्रयेण कर्मकर्ता आख्यातः । अपरकाव्यः । लुनाति केदार-
देवदत्तः । लुगन्तं देवदत्तं सौकर्यातिशयात् केदारः प्रयुङ्क्ते इति केदार-
व्यापारे णिलुप्त्यद्यते जावयति केदारो देवदत्तेनेति । पुनः प्रयोज्यप्रयोजक-
भावाविवक्षयां जावयते केदारः स्वयमेवेति प्रयुज्यते । तच्च पूर्वप्रक्रियाश्रयणे

तदेवमगौ यत्कर्म इत्येतावत् एवागौ यत्कर्म यौचेत् तत्कर्म इत्यर्थः फलितः ।
अनेन च कार्यान्तरनिवृत्तिः क्रियते । न त्वगौ कर्मणो यौ कर्मत्वं प्रति-
पाद्यते । स कर्म इत्युत्तरवाक्येन तस्य कर्तृत्वप्रतिपादना । एकस्य युगपदे-
कास्यां क्रियायां कर्मकर्तृत्वयोरसम्भवात् तस्मात्

“उल्लेखप्रतिनिर्देशात्मन्ने यत् संग्रहे पुनः

तद्यद्गो वाक्यमेदेन कर्मान्तरनिवृत्तये”

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५२६

(अ. १। पा. ३। आ. २) (योरगौ यत्कर्म गौ चेत्स कर्तानाथाने। १। ३। ६७।)

सिद्ध शब्देति । (कै)

ननु सूयते केदार इति प्रयोगे सति किमर्थं णिच् प्रत्यय-
घटितप्रयोगादरोऽत आह

स्वौकर्येति । (कै)

सूयते केदार इति कचायां स्वत एव प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे
प्रवृत्तिरिति स्वौकर्यप्रतीतिमात्रं पञ्चम्यास्तु चेमाथमपि प्रयोजक-
व्यापारो नापेक्षित इति तदतिशयस्य लाभादेतदादर इति भावः ॥
प्रवृत्ते प्रयोगान्तरे प्रवृत्तिवाच्ये व्यापारे अध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह

अपर इति ॥ (कै)

लुनन्तमिति । (कै)

स्वयं द्विधाभवने प्रवृत्तं केदारं सविता चेमाय प्रयुक्ते इति
निकृत्तप्रेषणे चतुर्थी कचा । इह तु स्वत एव द्विधाभवने प्रवृत्त
इत्येतावदेव न किन्तु प्रत्युत स एव सवितारं प्रयुक्ते इति प्रयो-
ज्यत्वाभिमतस्य प्रयोजकत्वेनाधिकः सौकर्यातिशय इति भावः ॥

मानेह्येतस्मिन्त्र नियमस्ततोऽन्यत्र तेन यक् चिणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः

“कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रिय” (३। १। ८७) इति सिद्धमात्मनेपदम् । तथा
हि । सावयति केदारं देवदत्त इत्यत्र यस्मिन् सावयती धातौ तादृशी
कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधाभवनक्षणा क्रिया तस्मिन्नेव धातौ तादृशी

ततो गौ चेदिति वाक्यान्तरम् अगौ यदित्वेव । अगौ यत्प्रतिपाद्यं
तस्य तेदेव गौ प्रतिपाद्यं चेदित्यर्थः इति व्याचक्षुः । अत्रेदं चिन्त्यम् ।
कर्मान्तरनिरूपणपरं व्याख्यानं यद्यपि कर्तुं शक्यं तथापि तस्य फलं दुर्लभम् ।
आरोह्यमागो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् इत्यस्य व्यावृत्तिः फल-

(खेरगौ यत्कर्म गौ चेत्स कर्तानाथ्याने। १। ३। ६७) (अ. १। पा. ३। आ. २)

लावयते केदारो देवदत्तेनेति । (कै)

अत्र “लावयति” इति पाठस्तु लेखकप्रमादात् । अन्यस्तु वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्यानेनात्मनेपदप्राप्तेः । यद्वा कर्मकाख्येवोदाहरणानीतिमन्यमानस्यात्रत्य पूर्वपक्षिणो मतेऽनुपदवक्ष्यमाणरीत्या कर्मवद्भावाप्राप्त्या तथोक्तिः ॥ नन्वेवमत्रैव कर्मवद्भावाप्राप्तिविषये सूत्रस्यावश्यकत्वेन कथं कर्मवद्भावात् सिद्धमित्युक्तिरिति चेन्न अत्रत्य कर्मपदस्य कर्मसंज्ञायोग्यार्थपरत्वेन तदतिरिक्तस्य देवद रूपस्य फलाश्रयस्य सत्वेनैतदप्राप्तेः । कर्मसंज्ञा तु “गतिं बुद्धिं” इति नियमान्न इत्यन्यत् । “कर्तृकर्मंतरकर्माभाव” इति वक्ष्यम सिद्धान्तरीत्या त्वात्मनेपदं भवत्येवेति दिक् ॥

१ उपलब्धकैयटे “लावयति” इति पाठोऽस्ति ॥

२ अ १। पा ४। सू ५२ ॥

स्यात् । गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव ॥ आत्मनेपदस्य

कर्त्रवस्थायामिति सिद्धं लावयते केदारः स्वयमेवेति । द्वितीया तु प्रक्रिया सूत्रे एतस्मिन् आख्ये सम्भवतीति प्रदर्शिता न तु तस्यां कर्मवद्भावा-

मिति चेन्न । तत्र समानक्रियत्वाभावात्सौ चेदिति वाक्यं हि प्रतिपाद्यसा-
म्यार्थमिति वृत्तिपदमङ्गर्थोऽस्थितम् । न चेद् तदस्ति । न चास्तु वृत्त्यादि-
मते दोषोऽयं भाष्यकैयटयोस्तु समानक्रियत्वस्यानुकृतात् कर्मान्तरव्यावृत्ति-
फलकं वाक्यं सार्थकमेवेति चेत् । न । भाष्यमतेऽसमानक्रियत्वस्य व्याख्येय-
त्वात् । तस्यानुकृत्येयप्रत्याख्याततया सम्मतत्वात् । अन्यथा अर्थारोपित-
प्रेषणे द्वितीयकक्षाधामतिप्रसङ्गात् । भाष्यवार्त्तिकयोः कर्मशब्दस्य क्रिया-
परतयैव व्याख्यातुं शक्यत्वाच्च । अभ्युपेत्यापि ब्रूमः मास्तु भाष्यमते समान-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५३१

(अ. १। पा. ३। आ. २) (शेराणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाधाने । १। ३। ६७।)

पुनरिति । (कै)

देवदत्ते प्रयोज्यत्वस्याविवक्षायां केदारे तन्निरूपितप्रयोजक-
त्वस्याप्यप्रतीतौ देवदत्तव्यापारस्याप्यप्रतीतेर्दिधा भवनमात्रे लाव-
यतिरिति भावः ॥ स्थलमारोहयति मनुष्यान् इति प्रत्युदाहरणे
अत्रमपि प्रकरणे भाष्यद्वयनिः ॥

प्रवृत्तिः प्रदर्शितेति । (कै)

आह्व्यादिभिरिति शेषः ॥ ननु तत्रापि कर्मवद्भावविषयत्वे तत्
प्रयर्थमिति भावः । एवं चाध्वारोपितप्रेषणपचाज्ञानेनात्रायं पूर्व-
वत् इति ध्वनितम् ॥ वस्तुतो निवृत्तप्रेषणवृत्तौयकचामादाय
त्यभवः ॥ द्विधाभवानुकूलव्यापाररूपार्थोपस्थितौ तत्प्रतिपाद-
नान्नाश्रयन्तयोर्द्वयोरपि शब्दयोर्नपस्थित्यविशेषात् समानधातौ

॥ वा । आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । गणयति गणः स्वयमेव ।
आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु । वा । आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् ।

अत्रोति । लावयतौ केदारस्य कर्मत्वाभावात् कर्मणा समानधातौ मुख्यक्रिय-
त्वाभावात् ॥ यक् चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति । भा । अणौ यत्कर्म णौचेत्सकर्ता
तदा शेरात्मनेपदमेव नान्यदिति नियमार्थमेतदित्यर्थः ॥ उदपुपुच्छते पुच्छ-

क्रियत्वं तथापि दर्शयते भूत्वान् राजा इत्युदाहरणं व्याचक्षाणेन कैयटेन
अणौ ये कर्तृकर्मणो तद्विभक्तं कर्म व्यावर्त्यते इति तावत् स्पष्टीकृतम् ।
तथा च मनुष्यान् इत्यस्याणौ कर्तृतया गत्यर्थादङ्गुष्ठेणौ कर्मत्वेऽपि दुर्वार-
मात्मनेपदम् । मनुष्यस्थलयोरणौ कर्तृकर्मणोरेवेह कर्मतया तदितरकर्मा-
भावात् । अपि च । सकर्त्ता इत्यंशोऽप्यौह नास्ति । इस्तिन एव कर्त्तृत्वात् ।
स्थादेतत् । आरोहयमाण इत्यत्राणौ कर्मणो इस्तिन एव कर्त्तृत्वं स एव

(शेरणौ यत्कर्म यौ चेत् कर्तृनाद्याने । १। १। ६७।) (अ. १। पा. ३। आ. २)
 कर्मणा तुल्यक्रियात्वस्य ज्ञानसत्त्वात् । न चैवं सावयति केदारो देव-
 दत्तेनेति द्वितीयकक्षायामपि कर्मवद् भावापत्तिः । व्यापारः
 अधिकरणफलवाचकानां नेत्यर्थकसकर्मकानां प्रतिषेध इति वचनेन
 तदप्राप्तेरिति दिक् ॥ परेतु तत्र पर्यं द्वितीयकक्षैवोदाहरणं
 वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्या । तद्धनयन् आह ३

न तु तस्यामिति प्रकै)

इत्याहुः ॥ भाष्ये

शेषः

यकृचिणोर्निवृत्त्यर्थमि ए^१ (भा)

‘समानधातौ कर्मणा तुल्यक्रियात्वं ॥’^२ न सत्त्वात् । नियमस्य
 सजातीयापेक्षेन प्रत्ययान्तरस्यैव वारणान्^३ ॥ अदिष्टिनिवृत्त्यर्थमिति
 नोक्तम् ॥

१ “समानधातौ” इत्यारभ्य “ज्ञानसत्त्वात्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

गणयति गणः स्वयमेव ॥ इत्यत एवात्रात्मनेपदम् । किमिष्यत एवाहो

मिति । भा । कथं पुनरत्रागौ कर्म विद्यते यावता पुच्छशब्दो ब्रह्मवचनः
 अत्राहुः । अस्मिन्नेव विषये पुच्छशब्दः पुच्छकर्मिकायामुदसनक्रियाय
 वर्तते । तस्मात् स्वार्थे णिङ्प्रत्ययः । ततो यदा भ्याम्यमाणं पुच्छं संस्कारवशा

च स्थानमारोहयतीत्यत्रापि कर्त्तेति । तदपि न । प्रत्यासत्तिवचनेनैवाति
 प्रसङ्गमङ्गात् । तथा हि । स्थानादात्मनेपदं स्यादगौ यत्कर्म स चेत् कर्त्ता
 इत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतद्गम्यते । येन णिच्चा स्थानादात्मनेपदं विधित्वितं तत्तद्धातौ
 यत्कर्म स चेत् कर्त्तेति । इह तु यत्रायमुपाधिः कृतमेव तत्रात्मनेपदम् ।
 आरोहयमाण इति यत्र तु न कृतं स्थानमारोहयतीति न तत्रायमुपाधि-
 रस्ति । येनातिव्याप्तिः स्यात् । यत्तु हरदत्तेनोक्तम् । इक्षिपकानारोहयति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५३३

(अ. १। पा. ३। आ. २) (खेरगौ यत्कर्म गौ चेत्स कर्तानाधाने । १। ३। ६७)

एष दोष इति । (भा)

यद्दोषपरिहाराय त्वया नियमार्थत्वं व्याख्यायते स यक् षिण्
प्रतिरूपो दोषो नेत्यर्थः । एवं चायुक्तं नियमार्थत्वमिति भावः ॥

यावतेति । (कै)

एवं चाण्यन्तपुच्छशब्दस्य क्रियावचनत्वाभावेन तत्र कर्माभाव
इति । क्रियमाणेऽपि सूत्रे यगादिनिवृत्तिर्न प्राप्नोति अनेन नियमस्य
प्राप्त्यभावादिति भावः ॥

उदसन क्रियायामिति । (कै)

यद्यपि णिङुपसंदान एव पुच्छपदं तत्समवेतक्रियापरं न केवल-
मित्यण्यन्तप्रयोगो दुर्लभस्तथापि शास्त्रदृष्ट्या कर्मवान्यन्तोऽस्ती-
त्यभिमानः ॥

भूतायाम् (कै)

इत्यनेन लुङ्विषयप्रदर्शनम् । केचित्तु णिजन्तादिषु इदमुदा-
हरणमित्याहुस्तत्र ।

क्षित्वाप्नोत्यपि । इध्यते च प्राप्नोति च । कथम् । अथाविति कस्येदं

चकामिव भमयाक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा उदपुपुच्छते
इत्यात्मनेपदमेव शिङ्यन्तात् यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं समपद्यते ॥ गण-

हस्तोत्पन्नमाभूदिति । तत्रेदं वक्तव्यम् । किमिदमभ्यारोपितप्रेषणपक्षे
द्वितीयकक्षायामुदाहरणं किं वा निवृत्तप्रेषणपक्ष इति । नाद्यः । शिङ्-
वाच्यत्वापारमेदेन समानक्रियत्वाभावात् । न द्वितीयः । तत्राद्ययोः कक्षयो-
रप्यन्तात् । तृतीयस्यान्तु हस्तिनः कर्तृत्वायोगात् । हस्तिपक्षानां कर्मत्वा-

(गोरखौ यत्कर्म यौ चैत्स कर्तानाध्याने । १। ३। ६७ ।) (अ. १। पा. ३। आ. २)

यस्तर्हि न हेतुमस्मिज् (भा)

इति भाष्यासङ्गतः ॥ भाष्ये

अत्रापि यथा भारद्वाजीया इति । (भा)

एवं च तेनैव नियमफलसिद्धेरनर्थकं सूत्रमिति भावः ॥ ननु
सूत्रेणैव सिद्धे वार्तिके णियहणमेव न कार्यमित्यत आह भाष्ये

स चावश्यमिति ॥ (भा)

अनुच्यमाने इति । (भा)

णियहण इति शेषः ॥

योग्यहणम् । यस्मात्सोः प्राक्कर्मकर्त्ता वा विद्यते न चैतस्मात्सोः प्राक्कर्म-
कर्त्ता विद्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमनाध्यान इति वक्ष्यामीति । इह

यति गण इति । भा । गणोगामेव कर्मणावेव कर्तव्यस्य नियमस्याव्यापाराण्य
“शिञ्जिश्चिञ्जि” इति वक्तव्य एव प्रतिषेधः । तस्यैव च व्यापकत्वान्नाथोऽनेन
सूत्रेणेत्यर्थः । कथं पुनरत्र कर्मवद्भावप्राप्तिः । यावताकर्मस्यभावकानां कर्म-
स्यक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते । गणनं च संस्थानिमित्तकः परिच्छेदो

सम्भवाच्च । तस्माच्चतुर्थी परिशिष्यते । तत्रापि न्यग्भवतीत्यर्थार्थवसानेन
‘कर्मणो नात्वयः स्पष्ट एव । स्यादेतत् । दर्शयते भ्रतान् राजेति तावद्भाष्ये
स्वीकृतं तत्समर्थनाय अणौ ये कर्त्तृकर्मणो तदितरकर्मव्यवच्छेदोऽभिप्रेत
इत्याह कैयटः । तस्याप्ययमाश्रयः । अणौ यत्कर्म इत्यत्र कर्त्तरिकर्म इत्यतो-
ऽनुवृत्तं कर्त्तरीत्येतत् प्रथमया विपरिच्यते । यच्च यच्च यदिति “नपुंसक-
मनपुंसकेन” (१। २। ६६) इत्येकशेषः । तेन कर्मकर्त्तृत्वौ कर्मत्वेऽप्यदोषः ।
एवं च, “करेणुरारोहयते निषादिनम्” इति माघप्रयोगोपपद्यते इति ।
एवं स्थिते निवृत्तप्रेषणाध्यारोपितप्रेषणपक्षयोर्द्वयोरपि चरमकक्षायाम-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५३५

(अ. १। पा. ३। आ. २) गेरौ यत्कर्म गौ चेतु कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।

यच्च नियमः । (भा)

अण्णन्ताण्यनस्यले ॥

ततोऽन्यचेति ॥ (भा)

अण्णन्तेकविषये ।

गणयति गण (भा)

इत्यादौ ॥

प्रतिषेध इति । (भा)

सूत्रेणासिद्धेर्वार्त्तिके णियहणाभावाच्चान्यदेव किञ्चिद्वचनं तेन
वादिना कार्यं ततो वरं वार्त्तिक एव णियहणमिति भावः ॥
“गणयति” इत्यत्र सकर्मकाकर्मकावस्थयोर्भयत्रापि स्वार्थणिजे-
वेति बोध्यम् ॥

भा भृत् । स्मरतिवनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति ॥
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कर्मापदिष्टाविषयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थ-

ज्ञानविशेषः कर्त्तरि वर्त्तते । नैव दोषः । भागशो व्यवस्थापनेऽपि गणिवर्त्तते ।
भागशोवतिष्ठमानं गणं गोपालकोऽवस्थापयति । तत्रानुकूलत्वाद् गणस्यैव
कर्त्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वात् कर्मवद्भावः ॥ आत्मनेपदप्रतिषेधा-

कर्मकतया भाष्यकैथटादियस्याः सर्व एवान्विताः स्युः । तत् किं हरदत्तं
प्रत्येव पर्यनुबोधेन । एतावानेव हि भेदः । भाष्यमतेऽगौ ये कर्त्तृकर्मणोरिति
व्याख्यानादुदाहरणमिदं वृत्तिकारहरदत्तादिमते तु प्रत्युदाहरणम् । अगौ
यत्कर्म इत्येव व्याख्यानादिति । अत्रोच्यते । अनन्वयस्तावदुत्तरः । “वाधे
वृद्धेऽन्यसाम्यात् किं वृद्धेऽन्यदपि बाध्यताम्” इति न्यायात् । गम्भीरायां
नद्यां घोष इत्यत्र गम्भीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानन्तरं तीरलक्षणाग्रामपि

(अथैतौ यत्कर्म यौ चैतत् कर्तानाधाने । १। ३। ६७।) (अ. १। पा. ३। व्या. २)

कथं पुनरिति । (कै)

एवं च यक्षिणोः प्राप्त्यभावात् प्रतिषेधो व्यर्थ इति भावः ॥

भागश् इति । (कै)

भागशोऽवस्थानं च कर्मस्थमिति भावः ॥ भाष्ये

आत्मनेपदस्य चेति । (भा)

न केवलं यक्षिणोरेवात्मनेपदस्यापौत्यर्थः ॥ तर्हि तदर्थमेवेदं सूत्रमस्त्वित्याह

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं त्विति । (भा)

कर्मवद्भावेन सर्वत्रात्मनेपदे सिद्धे इदं सूत्रं णन्तानामणन्त-
कर्मतुल्यक्रिये कर्त्तर्येवात्मनेपदं न तु कर्मतुल्यक्रिय इति नित्य-
णन्तेभ्यः कर्मकर्त्तरि तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ननु सिद्धस्य पुनर्वचन-
मन्यनिवृत्त्यर्थं स्यान्नतत्प्रतिषेधार्थमत आह

क्रियायां वा भवन्ति कर्त्तव्यभावकश्चायम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाधानं

र्थमिति । भा । अथौ कर्मणो यौ कर्त्तृत्वे आत्मनेपदं यथा स्यात् यौ तु
कर्मणो यौ कर्त्तृत्वे माभूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः ॥ न चैतस्मादिति । भा ।
'नित्यत्वात्सिद्धः केवलानां चुरादीनां प्रयोगावाभादथौ कर्मणोऽसम्भवात्से'

प्राथमिकबोधमादाय गम्भीरपदसार्थकवदिहाप्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीय
कक्षायां कर्मण्यन्विते ततो णिजर्थस्येव कर्मणोऽपि त्यागे णिच् कर्मपदस्य
च प्राथमिकबोधमादाय कथञ्चित् सार्थकम् । स्वज्ञाप्यसम्बन्धो कक्षाया
इत्यभ्युपगमात् । एषैवार्थवादैः प्राशस्त्यकक्षायां गतिरिति कैयटस्योक्ति-
सम्भवो बोध्यः । णिक्कर्षस्तु कर्मव्यवच्छेदवाक्यार्थः । भाष्यवार्त्तिकयोरेकमि-
मत एव । उक्तरीत्या प्रयोजनाभावात् । ग्रन्थस्तु कर्मपदस्य क्रियापरतायां

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५३७

(अ. १। पा. ३। अ. २) (शोरणौ यत्कर्म शौ चेत्स कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।)

अणौ कर्मण इति । (कै)

सिद्धकार्यायाः प्रकृतेरुपादानं प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्यर्थमिति भावः ।

विशेषणान्तरस्य त्वेतद्वावृत्तिमात्रफलकत्वेनोपयोग इति तन्नोक्तम्
उपलक्षणत्वं वा बोध्यम् ॥ भाष्ये

इध्यत एवेति । (भा)

कर्मवद्भावेनेत्यर्थः । एवं चेष्ट्यावर्त्तकता सूत्रस्य नोचितेति भावः ॥

एवं च गणयते गण इत्येवं रूपं तचेति तात्पर्यम् ॥ ननु “शोरणौ”
इति नियमसूचादप्राप्तौ निर्णीतायां कथमिष्यत इत्युक्तिरिति
प्रकृते

किमिष्यत एवेति ॥ (भा)

सूत्रकारस्यापि इदमिष्टमित्याह

इति प्रतिषेधं प्राप्तिं तज्ज्ञापत्याचार्यो भवत्येवं जातीयकानामात्मनेपद-

इति हेतुमस्तिषो ग्रहणम् । प्रतिषेधोऽप्यणाविति तस्यैव प्रत्यासत्त्या-
न्याय्य इत्यहेतुमसौ गणस्य कर्मत्वं हेतुमसौ कर्तृत्वमिति सूत्रास्यायं
विषयो भवत्येवेति कथमत्रानेनात्मनेपदं निवार्येतेत्यर्थः ॥ इदं तर्हीति ।

सुस्य एव । उदाहरणेषु तु भूतान् इत्यादेरविवक्षायां कर्मव्यापारमात्रे
विवक्षिते सिद्धं भवति इत्येवाश्रयो बोध्यः । स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति
भाष्यवृत्त्योर्वाक्यावसरे एगमिति कर्मणो विवक्षायाः कैयटहरदत्ताभ्या-
मुभाभ्यामपि शरणीकृतत्वाच्च । यत्तु सूत्रशेषे कैयटेन एगमित्यस्य विव-
क्षेति पुनः प्रतिपादितं तदेव त्वापातत इति दिक् ॥ तस्मात्

“भूत्यादीनां परित्यामाच्छब्दमेदात् परियहात् ।

कर्मवाक्ये च तादर्थ्यवर्णनात् सर्वमुज्ज्वलम्” ।

(शेरगौ यत्कर्म गौ चेत्य कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।) (अ. १। पा. ३। आ. २)

दृश्यते च (भा)

इत्यादि ॥ नियमसत्तात् कथं प्राप्तिरिति शङ्कते

कथमिति । (भा)

नियमस्यैवाप्राप्तिरित्युत्तरम् ॥

न चैतस्मादिति । (भा)

चुरादिष्विष इत्यर्थः ॥ ननु णिजुत्पत्तेः पूर्वं धातोर्वर्त्तमानत्वे
कर्मणोऽपि सम्भवादाह

नित्येति । (कै)

एवं च ततः प्रागवस्थार्था प्रयोगस्यैवाभावेन कर्त्ता च कर्मवास्य
नास्तीत्यर्थः ॥ कर्त्तैति दृष्टान्तार्थं फलान्तरमप्यस्य वक्ष्यते तदाह

मिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पश्यन्ति भृत्या राजानम् दर्शयते

भा । न चानर्दिष्टविषयः प्रतिषेधः शक्यते विधातुमिति सर्वमेव सूत्रं
क्रियते ॥ वनगुह्यस्येति । भा । कर्मोपलक्षणमेतत् । अत्र हि वनगुह्यस्य

स्यादेतत् । सकर्मकाणां सर्वेषामंशद्वयाभिधायितया कर्मकर्त्तरि
कर्मवद्भावातिदेशादेव सिद्धानोह भूजोदाहरणानि । न चाध्यारोपित-
प्रेषणपक्षे आरोहयतो हस्तिनः कर्मत्वाभावात् समानधातौ च कर्मत्वाभा-
वेन पक्षत्योदनं देवदत्तो राध्यत्योदनः स्वयमेवेति कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति
वाच्यम् । निवृत्तप्रेषणप्रक्रिययैव सकललक्ष्यसंग्रहात् । न च दृष्टेः कर्तृस्थ-
भावकतया रहस्य कर्त्तृस्थक्रियतया कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति वाच्यम् ।
यच्चिमिद्यादिभ्यो वैलक्षण्यस्य दुरुपपादत्वात् । विलोदनद्विधामवनचोरपि
कर्त्तृस्थतापत्तौ कर्मवद्भावातिदेशस्य निर्विषयतापत्तेः । तत्र व्यापारांशस्य
कर्त्तृस्थत्वेऽपि विलिप्तिद्विधामवनरूपे पक्षे कर्मस्येति इति । यदि तर्हि दृष्टि-

(अ. १। पा. ३। आ. २) (शेरयौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तानाधाने । १। ३। ६७।)

अणौ कर्मणोऽसम्भवादिति । (कै)

अथ “कथमत्रात्मनेपदं वार्यते”त्यनेनान्वयः ॥ नियमप्राप्तेः
गणयति गण इत्युदाहरणस्यावस्थादयेपि चुरादिष्यन्तस्यैव प्रक्रमात् ।
चुरादिष्यन्तप्रकृतिकहेतुमण्यन्तत्वे तत् सूत्रविषयतया पूर्वपक्षिणोपि
तत्रात्मनेपदस्यैवेष्टतया तत्रानेन तन्निवारणमशक्यमिति स्वयमाह

शेरिति (भा)

इत्यादि । परं त्वेषोक्तिर्विफला । भाष्ये तत्प्रक्रमाभावात् । “चिति
स्यत्याम्” इत्यादि (इत्यादेः) इदित् करणात् अनित्यष्यन्तत्वस्य
चुरादीनां ज्ञापनेऽपि तद्विशेषविषयमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु
ज्ञापकमेव चिन्त्यम् । १टुडुप्रभृतीनामिव तस्यापौदित्यस्योच्चारण-

१ चुरादि-गण-१५३३ ।

२ कुङ्कि- । इ । क ।

भृत्यान् राजा । दर्शयते भृत्यै राजा । अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति ॥

शेषत्वेन विवक्षितत्वात् कर्मत्वाभावः । तस्मात् स्मरति वनगुह्यमिति प्रद-
र्शनोपपत्तिः । स्मरयत्येनमिति । भा । एतदप्युपलक्ष्यम् । अत्र हेनमिति
कर्मणः सङ्गात्वात् कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात् कर्मवद्भावप्राप्तिर्नास्ति ।

वक्ष्योरपि विषयत्वान्यभावात् कर्मस्याविति तुल्यम् । तस्मादिहवैषम्ये बीजं
वक्तव्यमिति चेत् । अत्राङ्गमर्हतिः—

“विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता

क्रियाव्यवस्थालन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता”

इति । अस्यार्थः । यत्र क्रियाप्रयुक्तो विशेषो वृक्षते यथा पक्षेभु तद्गुलेषु
यथा वा क्षिप्तेषु काष्ठेषु । तत्र क्रियास्थिता । तेन पच्यते ओदनः क्षिद्यते
काष्ठमिति कर्मवद्भावः सिद्धः । अन्येषां मते अन्येषां धातूनां वा शब्दैरेव

(खेरौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तानाधाने । १। ३। ६७) (ख. १। पा. ३। आ. २)
 माचार्थत्वात् । केवलं “चुषिरविशब्दने” (चुरादिग-१७२७)
 इति लिङ्गादनित्यत्वात्तत्वं भाष्यकृद्व्यति । यद्य“प्राध्वपादा” इति
 विकल्पितणिचोऽपि चुरादौ सन्ति तथापि “अणावकर्मकाद्”
 इत्यत्र हेतुमण् णिच एव ग्रहणसम्भवादिहापि साजात्यात् साह-
 चर्याच्च तथैवोचितमिति तत्त्वम् ॥ ननु शेषवैयर्थ्यम् अत आह

न चानिर्दिष्टेति । (कै)

यद्यपि प्रतियोगिभूतात्मनेपदनिर्देशेनापि प्रतिषेधः शक्यस्तथा-
 यन्यांशानुक्तौ आधानार्थात् कदापि तङ् नस्याद् इति विषय-
 विशेषनिर्देशार्थं कृतं सूत्रमपेक्षितमिति भावः ॥ ननु “अधीगर्हति”
 कर्मणि शेषे “वनगुल्मस्येति” षष्ठीसत्वात् कर्मणोऽभावेन नेदमुदा-
 हरणमत आह

१ अ ७ । पा २ । सू २३ ॥ २ अ १ । पा ३ । सू ८८ ।

३ अ २ । पा ३ । सू ५२ ॥

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः । वा । आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

नाप्यनेनात्मनेपदस्य कर्मान्तरसम्भवात् । तस्मात् स्मरयति वनगुल्मः स्वय-
 नेवेति प्रदर्शनीयम् । भवत्येवं जातीयकानामिति । भा । येषामस्यन्तानां

क्रियायवस्था । शब्देन कर्तृव्यापारस्यैव प्राधान्येनावगमात् कर्तृव्यतेत्यर्थः ।
 उद्देश्यापि क्वचित्कर्मसांशस्य क्वचित् व्यापारांशस्य इति । उत्सर्गिकं क्रिया-
 मकं बोध्यम् । तदिह दर्शयारोहणाभ्यां विषये न्यम्भूते च विशेषानुपपन्नत्वात्
 कर्तृव्य एवेह भावः क्रिया च । उद्देश्यानुरोधाच्च । अहं पश्येयम् इति
 उद्देशः, न तु अयं विषयो भवतु इत्येवमहमुपरि गच्छेयमित्युद्देशो न तु

(१ अ. । पा. ३। आ. २) (शेरयो यत्कर्म यौ चेत्स कर्तृनाधाने । १। ३। ६७।)

कर्मोपलक्षणमिति । (कै)

अन्ये तु एतद्भाष्यवशात् सूत्रस्य कर्मफलाग्रथपरं न तु कर्म-
संज्ञकमित्याहुः ॥

एतदपि । (कै)

एनमित्येतद्दृष्टितमुदाहरणमपि । उपलक्षणं तद्भूतितोदाहरण-
स्येत्यर्थः । अकर्मकाण्येवोदाहरणानीति मत्वैव कर्मवद्भावात् सिद्ध-
मिति भाष्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यद्यपि “गतिबुद्धि” इति
सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थकानामेव ग्रहणमिति स्मरयित्योगेनाख्यन्त-
कर्तुः कर्मत्वप्राप्तिस्तथापि तद्भाष्यप्रामाण्यादाधानर्थकस्मरतेरपि तच्च
ग्रहणं बोध्यमिति तात्पर्यम् ॥

एतदपीति (भा)

भाष्ये । अध्यानार्थानां कर्तृत्वक्रियत्वेन कर्मवद्भावाविषयत्वादिति
भावः ॥

१ अ १ । पा ४ । सू ५२ ।

इत्यात्मानम् । घातयत्यात्मेति ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वा ग्यन्तेऽन्यस्य कर्तृ-

यत्कर्म तेषां ग्यन्तानां यदा स कर्ता तदा कर्तृत्वभावक्रियत्वेप्यात्मनेपदं
भवतीत्यर्थः । एवं च ब्रुवता भाष्यकारेण सूत्रमेतद्विध्यर्थमित्यर्थादुक्तं भवति ।

इत्तिनो न तु न्यग्भावो भवत्विति । उपरिगमनरूप एव च व्यापारविशेषो
वहेरर्थः न तु न्यग्भावनमात्रम् । भूमिष्ठे दृक्षस्य शाखां हस्ताभ्यामवनमन-
त्पि आरोहतीत्यप्रयोगात् । अत एव “यद्धि तु परं हृन्दति” (८। १। ५६)
इत्यत्र भाष्यं दहिर्गत्यर्थ इति । अत एव चागौ कर्तुर्गौ कर्मत्वम् । पश्चिहि-

(शेरयो यत्कर्म यौ चेत्स कर्तानाध्याने । १। १। ६७।) (अ. १। पा. ३। आ २)

तज्ज्ञापयतीति । (भा)

प्रतिषेधप्रतियोगिसमर्थकं सूत्रं बोधयतीत्यर्थः ॥

एवं जातीयकानाम् (भा)

इत्यस्य कर्तृस्थभावकानामित्यर्थे पश्यति राजा स्वयमेव इत्यपि
स्यादत्त आह

येषामण्यन्तानामिति ॥ (कै)

कर्तृस्थभावक्रियत्वेऽपीति । (कै)

अपिना सकर्मकत्वेऽपीत्यर्थः । अत एव भाष्ये

एवं जातीयकानाम् (भा)

इति चरितार्थमन्यथा भवत्येषामित्येव वदेत् । साजात्यस्य कर्म-
वद्भावाप्राप्तिर्योग्यत्वेनेति बोध्यम् । तदाह

त्वात् । वा । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । अण्यन्तेऽन्यस्य कर्तृत्वात् । अन्यर-

तेनारोह्यते हस्तौत्पादावनेनैवात्मनेपदं सिद्धं भवति । तथा हि । बहि-
र्गतिविशेषवचन इति “यद्वि तु परं कृन्दसौ”त्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति । एवं
च कर्तृस्थक्रियत्वान्नास्त्यत्र कर्मवद्भावः । एवं चावच्छाते हस्तौ स्वयमेवेति ये
कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्ति ते न्यायं भाष्यं च वाधमाना अवधोरगोयाः ।
तथा हि ।

योस्तु ब्रह्मिन्निदिधामनरूपो विशेषः कर्मणि वृष्टः तदुद्देशेनैव च कारक-
स्थापार इति महद्बैवन्ध्यम् । एवं चावच्छाते हस्तौति कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्तो
भाष्यन्यायविरोधादुपेक्षा इति कैयटः । एतेन—

“अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति अद्वयति च

यत् क्षपावशतकस्यै नमोस्तु गुरवे सदा”

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५३३

(अ. १। पा. ३। आ. २) (खेरयौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तृनाध्याने। १। ३। ६७।)

एवं चेति । (कै)

स्वातन्त्र्ये सम्भवति विध्यन्तरशेषत्वकल्पनाऽयुक्तेति भावः ॥

प्रदर्शयन्त इति । (कै)

भागवत्तिकाराः ॥

न्यायम् । (कै)

“विशेषदर्शनं यचे”ति । वक्ष्यमाणभाष्यम् १“यद्वि तु परम्”
इति सूचसं तमेव न्यायमाह

विशेषेति । (कै)

यच्च कर्मभेदेन क्रियाजन्यफले विशेषदर्शनं रूपभेददर्शनं
तच्च कर्मस्थां यथा पचेः । अन्यच्च कर्तृस्थेत्यर्थः । यद्वा । क्रिया-
कृतविशेषस्य यच्च कर्तरि प्रत्यक्षेणावरणं तच्च कर्तृस्था यच्च कर्मणि
तच्च कर्मस्थेत्यर्थः । इदं केषांचिन्मते । अन्येत्वेवं सति क्रियाजन्य-
अमादिकृतवैलक्षण्यं प्रायेण सर्वत्र कर्तृस्थेति सचादेरपि कर्तृस्थ-

१ अ ८। पा १। सू ५६।

चाख्यन्ते कर्मान्यो ख्यन्तस्य कर्ता । कथम् । द्वावात्मानावन्तरात्मा शरीरा-

“विशेषदर्शनं यच्च क्रिया तच्च व्यवस्थिता

क्रियाव्यवस्थ्यात्यन्तेषां शब्दैरेव प्रकल्पिता”

इति प्रयोगो व्याख्यातः । न चैवं क्रियते इति न स्यादिति वाच्यम् ।
यत्कार्यतावादिभामेतद् दोषप्रसङ्गेऽपि भूवादिसूत्रस्य भाष्यानुसारेण करोते-
रभूतप्रादुर्भावाद्येतामभ्युपगच्छतामस्माकं सर्वसामग्र्यात् । एवं च कर्तृस्थ-
भावक्रियेषु कर्मवद्भावाप्राप्तेर्विध्यर्थमिदं सूत्रमिति स्थितं भाष्ये । तावद्यते

(शेरणौ यत्कर्म णौ चेत्य कर्तानाधाने । १। ३। ६७) (अ. १। पा. ३। आ. २)

भावकतापत्तिः । तस्माद्यद्वातुवाच्या फलांशरूपा क्रिया कर्तृगतापि
सम्बन्धविशेषेण शब्देन बुध्यते स कर्तृस्थक्रियः । यद्वातुवाच्याः
सोऽंशः कर्मस्थ एव न कथमपि कर्तृस्थः । सकर्मस्थक्रियो यथा
यदादौ इति वदन्ति । तदाह

अन्येषामिति ॥ (कै)

ननु अत्र पक्षे दृशेः कर्मस्थक्रियत्वापत्तिः । विषयत्वापत्तिरूप-
स्यावरणभङ्गरूपस्य वा फलस्य कर्मण्येव सत्त्वादिति चेत् सत्यं ज्ञाना-
नुकूलव्यापार एव तदर्थं इत्याशयात् । विशेषदर्शनमित्यस्य दर्शिता
(घ)व्याख्यारोत्याह

त्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति ।
शरीरात्मातु कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति ॥

इति । विशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेण वा तात्पर्यं कथ्यते क्रियायाः ।
एतच्च कारणद्वयमारोहणस्य कर्तृस्थतां प्रतिपादयति न कर्मस्थताम् ।
तथाहि हस्तिनमारोहति वृक्षमारोहति पर्वतमारोहतीत्यादौ कर्ममेदेऽपि
मारोहणस्य रूपमेदः प्रतीयते न चैतेषु प्रयोगेषु क्रियाकृतः कर्मणि कश्चि-

ख्यमेव इत्यादौ तु कार्यातिदेशपक्षे परत्वात् “कर्मवत् कर्मणा” (३। १।
८७) इत्येवात्मने पदम् । शास्त्रातिदेशे तु भावकर्मणोरित्येतदपेक्षया पर-
त्वात् “शेरणा” द्विसूत्रेणैववधेयम् । यदि तु अणौ ये कर्तृकर्मणौ तद्विभक्त-
मन्विष्टमिर्माथ्यकृतोऽभिप्रेता स्यान्निर्गन्तव्यं सकर्मकाणां मध्ये तत्सूत्रोदाहरणता-
पत्तौ कर्मस्थक्रिया अप्युदाहरणं स्युः । न हि तत्रातिदेशः सुखमः । कर्म-
वदकर्मकाणामिति वक्ष्यमाणात्वात् । तथा नियमार्थत्वपराणां यच्चिणोः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५४५

(अ. १। पा. ३। आ. २) (शेरणी यत्कर्म यौ चेत्स कर्तारनाश्याने । १।३।६७।)

कर्मभेदेऽपीति ॥ (कै)

नारोहणस्य । (कै)

न तज्जन्यफलस्य ॥ द्वितीयव्याख्यायामाह

नचैतेष्विति । (कै)

एवं निर्वर्त्य विकार्य कर्मणि निर्वृत्तिविकारलक्षणः कर्मणि
विशेषः ॥ प्राप्ये तु न ।

“क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न लक्ष्यते

दर्शनादनुमानादा तत् प्राप्यमिति कथ्यते”

इति लक्षणादिति भावः ॥ अन्येषां मतेऽपि कर्मस्य क्रियत्वं
निराकरोति

धातुना चेति ॥ (कै)

नन्वेवं सति धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वाभावाद् हस्तिनं कर्म-
त्वानापत्तिरत आह

“विशेषो दृश्यते । धातुना च कर्तृगतैव क्रियाप्रतिपाद्यते न कर्मगता । केवलं
कर्मणः कारकत्वादवश्यं क्रियया भाव्यमिति क्रियानुमीयते । सर्वाणि हि

प्रतिषेधार्थं तु इत्यादि भाष्यवार्तिकप्रत्यक्षनामप्यसामञ्जस्यं स्यादिति दिक् ।

तस्मादिह अस्मदुक्तिमेव वाक्यार्थत्रयं मुनित्रयसम्मतम् । जयादित्यन्यासकार-

हरदत्तकैयटादिसकलप्रत्यकाराणामिह महानेव पूर्वापरविरोधो विपक्षि-

द्विबद्धर्तव्यः । अस्मदुक्तिस्य मात्सर्य्यमुत्सार्य्य परिभावनौयेत्यनं वज्रना ।

यत् “करोरुरारोहयते निषादिनम्” इति भाषे प्रयुक्तं तत् “विषयश्च”

(१।३।७४) इति सिद्धम् । एतेन

“स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः

कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम्”

(येरयौ यत्कर्म यौ चेत्य कर्तानाधाने । १। ३। ६७।) (अ. १। पा. ३। आ. २)

वक्तव्य इति । (कै)

अयं भावः । न्यग्भवनानुकूलव्यापारस्य रुद्धार्थत्वे तदनुकूलतया-
कुशेन गजं ताडयत्यप्यारोहतीति प्रयोगापत्तिः । उपरिगमनमपि
धात्वर्थश्चेत् तदेवास्तु तावतैव हस्तिनः कर्मलोपपत्तिः । किं न्यग्-
भवनेनेति उपरिगमनस्य सम्बन्धविशेषेण कर्त्तर्यपि सत्त्वाच्च कर्मस्य-
क्रियत्वमिति भावः ॥

कर्त्तृगतैव (कै)

इत्यस्य कर्त्तृगतापीत्यर्थः ॥

न कर्मगता (कै)

इत्यस्य न कर्मगतैवेत्यर्थः ॥ ननु तच्च न्यग्भवनं विनोपरिगमनमसम्भवि
इत्यत उक्तम्

केवलम् (कै)

इत्यादि ॥ अत एव हरिणापि

“न्यग्भावनं न्यग्भवनं रहौ शूद्धे प्रतीयते”

इत्येवोक्तम् न तु हरिणा ॥

कारकाणि खं खं व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधानक्रियां सम्पादयन्ति । बद्धवक्त-
व्यश्चायमर्थः किञ्चित् प्रकृतोपयोगादुक्तमिति प्रकृतमनुसरामः ॥ दर्शयते
भूतान् राजेति । भा । ननु कर्मान्तरसङ्गावाद्वात्मनेपदेन न भाष्यम् ।

इति व्याख्यातम् । वन्मुता तं पश्यति तां दर्शयते । यद्वा । वन्मुतां
क्षत्राधिपत्यामिव लोकाः पश्यति तां दर्शयते इत्यर्थः । आद्ये वन्मुता अयौ
कटौ । द्वितीये तु अयौ सा कर्म । उभयथापि यौ कर्मत्वं निर्विवादमेवेति
दिक् । येरिति किम् । आरोहतीति वाच्यम् । निवृत्तप्रेषणान्माभूत् । न
च यौचेदिति वाक्यशेषे श्रुतत्वात्प्रेषणं । भविष्यतीति वाच्यम् अद्यावित्यस्यापि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५४७

(अ. १। पा. ३। आ. २) (शेरगौ यत्कर्म यौचित्य कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।)

प्रतिपाद्यते इति । (कै)

नन्विति । (कै)

उपक्रमस्थकर्मन्तरनिवृत्तिपरवाक्येनाकर्मकाणामेवैतदुदाहरण-
त्वागतेरिति भावः ॥

अस्मादेवोदाहरणादिति । (कै)

एवं जातीयकानाम् (भा)

इत्युक्तिपराच्च ।

यस्मात्प्रोक्ता कर्मकर्ता वा (भा)

इति भाष्याच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ .

प्राक् कर्मकर्ता वा (भा)

इत्यनेन प्राक्स्थितकर्मकर्तृरेतदात्मनेपदोपयोगित्वं बोध्यते तच्च
कर्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावबोधने एवेत्याहुः ॥

कर्तृकर्मणी इति । (कै)

“कर्त्तरि कर्म” इत्यतः कर्त्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रथमया विपरिण-
मय्य यच्च यच्च यदित्येकशेषेणाद्यमर्थो लब्धः ॥

उच्यते । अस्मादेवोदाहरणाद्वाच्यकारस्यायमभिप्राय ऊह्यतेऽण्यन्तावस्थाया
ये कर्तृकर्मणो तदतिरिक्तकर्मन्तरसद्भावे आत्मनेपदं न भवति यथा स्थल-

भुतत्वात् । किं चोत्तरार्थमवश्यं शेरिति वाच्यमेव । तदिहैव स्पष्टार्थमुक्तम् ।
हेतुमस्मिन् ग्रहणार्थं च । मौल्यगोस्तस्यैव सम्भवात् । तेन गणयते गणः
स्थमेवेति सिद्धम् । गणयतिर्हि विभक्त्य भागशोऽवस्थापने वर्त्तते । तथाच
कर्मस्थमावकादस्मान्निवृत्तप्रेषणाद्धेतुमस्मौ पुनः प्रेषणांशत्वागे सत्त्वाभावात्तने-
पदमिदम् शेरिति हेतुमस्मिन्ना सन्निधानादद्यावित्यत्रापि तस्यैव ग्रहणा-

(गोरयौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तानाधाने । १। ३। ६७) (अ. १। पा. ३। आ. २)

प्रत्युदाहरणं युज्यते इति । (कै)

सिद्धान्ते इति शेषः ॥

स्थूलमारोहयति (भा)

इत्यत्रापि स्थूलस्य कर्तृकर्मातिरिक्तकर्मणः सत्त्वात् ॥ भाष्ये

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेध इति । (भा)

अथान्ते कर्मण आत्मनो ष्यन्ते कर्तृत्वेनाष्यन्तावस्थास्यकर्तृकर्मा-
तिरिक्तकर्माभावेन चात्मनेपदस्यैतन्नाप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥
भाष्योदाहरणे आत्मा कर्म । अहं काण इत्यादि व्यवहारेण
शरीरेऽपि लोकानामात्मत्वप्रत्ययात् शरीरात्मा इति न विरुद्धम् ।
अन्तरात्मा कर्त्ता शरीरात्मनि कर्त्तृत्वस्य लौकिकैरप्यनुभुगमादिति
भावः ॥ नन्वन्तरात्मा पुरुषः सोऽप्यकर्त्तैव साङ्ख्यादिमतेऽत आह

मारोहयति मनुष्यान् इति । इह त्वष्यन्तावस्थायां कर्त्तृत्वां भूत्वानां यौ
कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम् । एवं च स्मरत्वेन वनगुह्यः स्वयमेवेति
कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणं युज्यते ॥ आत्मनः कर्मत्वे इति । भा ।
यदैकमेव वस्तु बुद्ध्या विभज्यकर्मत्वेन कर्त्तृत्वेन च विवक्ष्यते तदा प्रतिषेधः

पुरादिगौ यत्कर्म तत्कर्त्तृकाद्धेतुमस्यन्तादपि सिध्यतीति । यत्तु दृष्टिज्ञता
गणयतीत्येव रूपमवस्थाधतुष्टयेऽप्युदाह्रियते । तच्च संस्थानिमित्तस्य
परिच्छेदस्य ज्ञानविशेषात्मतया कर्त्तृत्वस्य धातुवाच्यतामाश्रित्य कर्मवद्भावा-
प्रकृत्या द्वितीयावस्थायां परस्मैपदमुपपादनौयम् । अतुर्थ्यावस्थायां तु परस्मै-
पदममुद्रमेव । “गोरयावि” तथापि “अद्यावकर्मकाद” (१। ३। ८८) इत्य-
त्रैव हेतुमस्ति च एव ग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । तथैव भाष्ये स्थितत्वात् । भाष्य-
ग्रोऽवस्थापन परत्वे तु द्वितीयावस्थायां मप्यात्मनपदमिति विशेषः । कर्मवद्भा-
वस्य दुर्वारत्वात् यक् चिणौ तु णिअथौत्यादि निषेधात्मक इति दिक् ।
यौचेदिति किम् । निवृत्तप्रेषणासौ आरोहयन्ति वृत्तिपक्वा इति तृतीय-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५७६

(अ. १। पा. ३। आ. २) (शरीरं यत्कर्म यौ चेत्स कर्तारनाथाने । १।३।६७।)

साङ्गोति ॥ (कै)

तस्यैवेति । (कै)

तन्मते पुरुषस्य पुष्करपलाशत्रन्निर्लिप्तत्वेन कर्तृत्वाद्यनाश्रयत्वा-
दिति भावः ।

पुरुषस्य । (कै)

जीवस्य ॥ भाष्ये आत्मद्वयसत्त्वेमानमाह

अन्तरात्मा (भा)

इत्यादिना ॥

तत्कर्मति । (भा)

धर्माधर्मरूपं यत् पूर्वसञ्चितकर्म तत्फलं पादादिसौष्टवाद्यनु-
भवतीति लौकिकव्यवहारात् पूर्वकृतं कर्मनामाधिरूपेण बाधते
इति व्यवहाराच्चेति भावः । शरीरात्मनः कर्म चेष्टादिरूपं सुख-
दुःखजनकम् एकस्यैवात्मनः कच्चान्तरे कर्तृत्वं त्वनभिधानाच्चेति
सिद्धान्ताशयः ॥

इत्यर्थः ॥ न वेति । भा । वस्तुत एवात्र आत्मभेदो न त्वेकस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वं
चेत्यर्थः ॥ अन्तरात्मेति । भा । सांख्यपक्षेऽन्तःकरणमन्तरात्मा तस्यैव कर्तृत्वा-
सद्भावात् पुरुषस्याकर्तृत्वात् ॥ नैयायिकादीनां तु मते पुरुषस्य कर्तृत्वात् स
एवान्तरात्मा विवक्षितः ॥ शरीरात्मा सुखदुःखे इति । भा । शरीरस्याचेत-
नत्वात् सुखदुःखहेतुभ्यां शरीरं संवध्यत इति व्याख्येयम् ॥

कक्षायां मा भूत् । असति हि यौ चेद् ग्रहणे श्रुतत्वादयामेव कर्मत्वं
कर्तृत्वं च लभ्येत । न चैकस्योभयरूपता बाधिता इति वाच्यम् । प्रथमावस्थायां
कर्मणो द्वितीयावस्थायां कर्तृत्वस्य निर्विवादत्वात् । अनाध्याने किम् ।
स्मरति वनगुल्लं कोकिलः । ततश्चतुर्थावस्थायां स्मरयति वनगुल्लः । उत्क-
ण्ठापूर्वकं स्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः । स्मृ आध्याने । घटादिः ॥

‘स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले।

१।३।७२॥

ननु राजा प्रयाति^१ प्रजाप्रयातीत्यादौ क्रियाफलस्य जयस्य कर्तृगामित्वतदभावथोर्दर्शनेन यात्यादिव्यावृत्तये “स्वरितञित” इत्यस्यावश्यकत्वेन भाष्यमनुपपन्नमत आह

२ सेनाप्रयाति । इ ॥

१ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १।३।७२॥ स्वरित-
ञित इतिकिमर्थम् । याति वाति द्राति भ्राति । स्वरितञित इति शक्यम-
कर्तुम् । इह कस्मान्न भवति याति वाति द्राति भ्राति इति । कर्त्रभिप्राये

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १।३।७२॥ इदमात्मनेपदं
संविधानवृत्तिभ्यो धातुभ्यो भवतीति केचिद्वाचस्पत्ये । पचते पाचयतीत्यर्थः ।
यजते याजयतीत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्तते

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १।३।७२॥ स्वरितेतो ञितश्च
धातोरात्मनेपदं स्यात् क्रियाफले कर्तृगामिनि सति । यजते । सुनुते ।

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १।३।७२॥ यत् क्रियाफलं
कर्तृगामि तद्वृत्तिधातोरात्मनेपदमिति सूत्रार्थः ॥ स क्रियाभेदः स्व यञ्
यजते यजतीत्यादौ वाक्यं स्वादिपदेनापि गम्यते । “विभाषोपपदेनेति”
(१।३।७७) तत्र पदद्वयमित्यर्थं हेखाराजः । अत एवोक्तं “स्वरितञित”
इत्यत्र भाष्ये “स्वरितञित इति शक्यमकर्तुम् । यात्यादिषु कस्मान्न भवति

इदमिति । (कै)

अत्र केचित् । क्रिया कृत्प्रधात्वर्थः तत्फलके कर्त्तुः प्रयोजक-
कर्त्तुरभिप्राये अभिधायमूलके प्रयोजककर्त्तृव्यापारे आत्मनेपद-
मित्यर्थादिति भावः ॥ “संविधानं” कृत्प्रधात्वर्थप्रवृत्त्यनुकूलः प्रवर्त्त-
नाख्यो व्यापारः । “यजेते” त्यादौ च ऋत्विक् प्रवृत्त्यनुकूलो
यजमानव्यापार एव धात्वर्थः । सर्वावयवकक्रियाप्रवृत्त्यनुकूलव्यापार
एव संविधानशब्दवाच्यः । तेन यजेत पशुकाम इत्यादौ यजनान्त-
र्गतस्तोत्रशंसनरूपहोतव्यापारप्रयोजकव्यापारकर्त्तुरध्वर्थोरपि पशु-
नासम्बन्धः स्यादित्यपास्तम् । तद्व्यापारस्य यजमानव्यापारवत् यावद्
यज्यर्थप्रवृत्त्यनुकूलत्वाभावेन संविधानत्वाभावादित्याहुः ॥

क्रियाफले इत्युच्यते । सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति । त एवं विज्ञा-
स्यामः । येषां कर्त्रभिप्रायसकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मने-
पदं भवतीति । स चैतेषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति ।

तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवतीति । यदा तु प्रकृत्या नभिहितं संविधानं
तदा तदभिधानाय श्रिजुत्यद्यते पाचयतीति । यदा “श्लिचश्च” (१।३।७४)
इति श्रुत्यादात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने श्रुतस्य वृत्तिः परिकल्प-
कर्त्रभिप्राये किम् । यजन्ति याजकाः । खण्वन्ति । दक्षिणादि तु न फलम् ॥
उक्तं हि हरिणा—

“यस्यार्थस्य प्रसिद्धार्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत्प्रधानफलं तेषां न ज्ञाभादिप्रोजनम्” इति ॥

कर्त्रभिप्रायक्रियाफल इत्युच्यते सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति त एवं
विज्ञास्यामः । एषां कर्त्रभिप्रायसकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्म-

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

(अ. १। पा. ३। आ. १)

१। ३। ७९।)

परे तु संविधानं सामग्रीसङ्गटनरूपमित्याहुः ॥ ननु विक्षित्या-
द्यनुकूलव्यापार एव पक्षत्याद्यर्थो न तु तन्निमित्तं संविधानमपी-
त्यत आह

अनेकार्थत्वादिति ॥ (कै)

तस्य द्योतकमिति । (कै)

अनेन तस्य विशेषणत्वं सूचयति । संविधानविषय एककर्तृकः
पाक इत्यर्थः ॥ परेत्यनेकार्थस्य धातोरत्रायमेवार्थ इति बोधन-
मेव द्योतकत्वं तेन विशेष्यत्वेऽपि न क्षतिरित्याहुस्तदाह

यदात्विति ॥ (कै)

“हेतुमतीति” (३। १। २६।) प्रत्ययार्थनिर्देश इत्येव
सिद्धान्तोऽत एव तदाश्रयस्यैव तत्र कर्तृत्वं तदाह

तथा जातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितञितः पठिता ये उभयवन्तः येषां
कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथाभिप्रायद्वयं किमर्थम् ।
स्वरितञितः कर्त्रा ये क्रियाफल इतीयत्युच्यमाने यमेव सम्पद्येति क्रियाफलं
गौरवा यदा राजा पाचयते इति । कर्त्रभिप्रायक्रियाफल इत्यनेन संविधान-
लक्षणा एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते । क्रीणोष्य वपते धत्ते चिनुत इति च

पचा । पाकः । भित्वादङ् । केचित्तु प्रयोजकव्यापारवृत्तिभ्यो धातुभ्य-
स्तद्द्योतकमात्मनेपदमनेन विधीयते । कुर्वते । कारयतीत्यर्थः । कारयत

नेपदं भवतीति । न चैषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथा
जातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितञित इति पठिताः । ये उभयवन्तः ।
येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्तीति” । अनेन च भाष्येणा-
कर्त्रभिप्रायक्रियाफलभावप्रयुक्तो यात्यादिषूभयाभावो लक्ष्यते । ननु यात्या-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५५३

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

१। ३। ७२।)

तदभिधानायेति । (कै)

किं च यात्यादीनां सविधाने वृत्त्यभाववादिनां तच्च णिजना-
पत्त्या णिज्विधायके वाचकता पक्ष एवावश्यक इत्याशयः (इत्या-
शयः । इ) ॥ नन्वेवं ण्यन्तादात्मनेपदं न स्याद् णिषा संविधानस्य
बोधितत्वादत आह

यदेति ॥ (कै)

तस्य । (कै)

ण्यन्तस्य ॥ नन्वयमर्थः सूत्रानाहृदोऽत आह

तत्रैव स्यात् । लृप् । लुनीते । पून् । पुनीते । इह न स्यात् । यन् यजते ।
वप् वपते । अभिप्रयङ्ये पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये

श्लिष्टप्रयोगेषु ण्यर्थोऽवगम्यते । स्वरितञित एव संविधाने शब्दशक्तिसामा-
न्यादर्शन्ते नान्ये धातव इति स्वरितञिप्रयङ्यं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अन्ये-
त्वाजः । स्वार्थं यः क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं परार्थारम्भे तु परस्मैपदम् ।

इत्यत्र तु प्रयोजकत्वापारब्धमेवार्थः । णिजन्तास्त्रिचि यथा कर्त्रभिप्राय इति
सूत्रांशेऽपि कर्तृपदस्या हेतुकर्तृपरत्वादुक्तार्थतात्पर्यं च एवेत्वाजः ।

उक्तञ्च हरिया—

“क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित् स्वार्थपरार्थता ।

असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धना” ॥

दिक्पि सेना प्रयाति मित्रं तीर्थानि गच्छति इत्यादौ पराभिप्रेतं जय-
धर्मादिप्रयोजनस्योति चैत्र । भाष्ये ‘च’ अवगात् कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्राय-
मेव च क्रियाप्रयोजनस्योत्पत्त्यात् । इदं चोभयाभिप्रेतमिति न तथेत्वभिप्रायः ।
तच्च यजेर्हृत्विग्यापारवचनत्वे कर्त्रभिप्रेततत्पक्षाभावः । यजमानस्य तदा

(खरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

(अ. १। पा. ३। आ. २)

१।३।७२।)

कर्त्रभिप्राये (कै)

इत्यादि ॥ तदुक्तम्—

“कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।

तथा भूता क्रिया सा हि तत्कर्त्ता फलभाग्यतः” इति ॥ (हरिः)

“क्रियाभेदः” । संविधानलक्षणः ॥ “तत्कर्त्ता” । संविधानकर्त्ता ॥

“केषां चित् कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते ।

आत्मनेपदमन्येषां तदर्थं प्रकृतिर्यथा” ॥

इति च केषां चिद् धातूनां खरितञिताम् । केषां चिदादिना-
मिति च । एवमन्येषामित्यपि बोध्यम् ॥ विकल्पाङ्गीकारे शिष्ट-
प्रयोगान् प्रमाणत्वेन दर्शयति

क्रीणीषेति । (कै)

“वपते” (कै) इति पाठः ॥ अत्र पक्षे प्रत्याख्यानभाष्यं योजयति

वर्त्तते । प्र आदिकर्मणि । तेन यं चाभिप्रेति यं चाभिप्रेष्यति यं चाभि-
प्रागात्तत्र सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्धं भवति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति
सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षा निमित्ता लौकिके व्ययोगे खरितञिद्विषयैव न
यात्यादिविषयेत्यत्रापि पक्षे खरितञिद्व्यक्षणास्य प्रत्याख्यानम् । एवं पक्ष-

केषांचित् कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते ।

आत्मनेपदमन्येषां तदर्थं प्रकृतिर्यथा ॥

कर्तृत्वाभावात् । यजमानस्थापारवचनत्वे तद्वत्त्वम् । उभयवचनत्वे स्वामिदासा-
विति वक्ष्यमाणवत्प्रयोग इति तदाश्रयः । ननु पञ्चादीनां विक्रित्यादिवचन-
त्वात् कथं प्रतिविधानमर्थः । किञ्च तदर्थत्वाभावे कर्त्रभिप्रेतक्रियाफला-
प्रसिद्धिरत आह

स्वरितजित एवेति ॥ (कै)

नन्वयं पक्षो न भाष्यसम्मतः प्रत्याख्यानभाष्ये सर्वेषां च कर्त्रभि-
प्रायं क्रियाफलमस्ति तस्मादुभयवद् (झ) आत्मनेपदं नचैतेषामु-
भयमस्तीत्युक्तेः । तत्र सर्वेषां कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्तीत्युपक्रमा-
दुभयाभावोऽकर्त्रभिप्रायत्वाभावप्रयुक्तो लभ्यते । असंविधाने एषां
वृत्तिर्नास्तीति वक्तुमशक्यं देवदत्तो गच्छतीत्याद्यनापत्तेः । तस्मा-
दुत्तराद्याख्यैव युक्ता । तत्र हि यात्यादौ तत्फलस्य सर्वदा कर्तृ-
गामिलमेव विवक्षितं न तु परगामिलमित्यस्य सुवचत्वात् प्रतीयते
च तथैव यात्यादौ । एवं च “न चैतेषां कर्त्रभिप्रायं च” (भा)
इत्यादिप्रतीकस्यैक्यतोऽपि चिन्त्य एव ॥ “चिनुते” इत्यादिप्रयो-
गाच्चान्तर्भावितव्यर्थतयोपपाद्याः । प्रकरणादिकं च तात्पर्यग्राह-
कम् । कदाचित् परस्मैपदेऽपि तत्प्रतीत्या तस्यावश्यकत्वाच्च । न

किमर्थम् । पचन्ति भक्तकराः । कुर्वन्ति कर्मकराः । यजन्ति याजकाः । कर्त्र-

भिर्हलैः क्लृप्ततीति “विभाषोपपदेन प्रतीयमान” (१।३।७७) इति पक्षे आ-
त्मनेपदाभावः । स्वामिदासौ पचत इति क्रियामात्र विवक्षायां परस्मैपदम् ।

क्रौण्डीय पचते धत्ते चिनोति चिनुतेऽपि च ।

आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ग्यर्थोऽभिधीयत” इति ॥

“संविधानं पञ्चादीनां क्वचिदर्थः प्रतीयते ।

तन्निमित्तं यथान्यापि क्रियाधिश्रयणादिका” ॥

क्वः पक्षेः प्रधानार्थो यासौ तद्वृत्तानां विवक्षितः । अथेदानीं तदभि-
सन्धिपूर्वकमध्येष्यं वा प्रेष्यं वा युक्तं यत्सर्वं पच्यर्थः स्यात् । वाङ् युक्तम् इति

(स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफलसे ।

(अ. १। पा. ३। आ. २)

१। ३। ७२।)

च सेना प्रयातौत्यादौ यात्यादीनामपि पराभिप्रेतफलत्वमस्येवेति वाच्यम् । भाष्ये “च” अवशेन कर्त्तृभिप्रायसेवाकर्त्तृभिप्रायमेव च क्रियाफलमस्तीत्यर्थात् । अत्रत्य जयादिफलमुभयाभिप्रायमिति न तथेति भावात् इत्यहचराह

अन्येत्वाहुरिति ॥ (कै)

स्वार्थं य इति । (कै)

यः स्वार्थं क्रियामारभते तच्च तद्विषये प्रयोगे इत्यर्थः । सूत्रे “कर्त्तृनामिलं” कर्त्तृपकारकत्वं न तु संयोगः समवायो वा । चिन्तया

भिप्राये क्रियाफल इत्युच्यमानेऽपि अत्र प्राप्नोति । अत्रापि क्रियाफलं कर्त्तार-मभिप्रेति । याजका यजन्ति गा ऋष्यामह इति । कर्मकराः कुर्वन्ति पादिक-

यदा तु स्वामिगतो धर्मो दास आरोप्यते तदा स्वामिदासौ पचते इति आत्मनेपदं भवत्येव ॥ सर्वेषां चेति । भा । सर्वत्र संविधानस्य संभवात्सर्वत्र च

असती च इत्यनेन कमलवनोद्घाटनं कुर्वते य इत्यादयः प्रयोगाः समर्थिताः । तत्रापि स्वार्थता विवक्षायाः सम्भवात् । श्यर्थस्य वाचकं

“हेतुमति च” (३। १। २६) इति सूत्रभाष्योक्तेः । संविधानमपि सामग्री-सङ्घटनरूप पञ्चाद्यर्थः । यथा विस्मृत्यर्थस्यापि पचरेधिअयक्षादिः कर्त्तृत्वा-धारोऽर्थो देवदत्तः पचतीति । अन्यथा देवदत्तस्य कर्त्तृत्वानापत्तिः शिष्-तु न । नहि संविधानमेव शिष्यार्थः । अपि तु तत्पूर्वकं प्रेरणम् । यत्र सति प्रयोजक इत्युच्यते संविधानं कुर्वन्नपि न यावत् प्रेरयति न तावत् प्रयोजक इत्युच्यते इति हेतुराजः । भिक्षा वासयति कारीबोऽग्निरध्यापयति इत्या-दावपि प्रयोजकत्वारोपो बोध्यः । तूष्णीमासीनो यस्तत्समर्थान्वाचरति

यजेत पशुकाम इत्यादौ तदभावात् । एवं च फलद्वारा क्रियैव कर्त्तर्येति फलितम् । अत्र पक्षे क्रियाफलं “श्रुत्या” “लोकतो” वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता तत् । यथा पचादौ भोजनादि-
‘लोकतो’ऽवगतम् । यज्यादौ च स्वर्गादि “श्रुत्या” ऽवगतमिति बोध्यम् ॥

परार्थेति । (कै)

यात्यादिषु तु परार्थत्वविवक्षेव नास्ति इत्यतो न दोषः ।
स्वार्थत्वपरार्थलोभयविवक्षावतां धातूनां स्वार्थत्वविवक्षायां तङानौ
इति सूचार्थः । उभयं च स्वरितञित्वेवेति न दोषः । विवक्षा-
निमित्तस्वार्थपरार्थतेत्यन्वयः । “विवक्षा” इत्यनेन “कमलवनोद्

महर्ष्यामह इति । एवं तर्हि कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते सर्वत्र च
कर्त्तारं क्रियाफलमभिप्रेति । न चान्तरेण यजिं यजिफलं वपिं वा वपि फलं

स्वार्थानुष्ठानं संभवादिति भावः ॥ येषामिति । भा । संभवे व्यभिचारे च सति
प्रकारान्तरव्यवच्छेदेन विशिष्टे कार्यविधानाय विशेषनिर्देशः क्रियते इति
भावः ॥ न चैतेषामिति । भा । यात्यादयः संविधाने वर्त्तितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः ।

द्योतकं वा आत्मनेपदमिति मतद्वयं संगृहीतं केषां चिदित्यादिना श्लोकेन ॥
चिन्तेति चिनुत इति । चिन्तेति चाययति चेति क्रमेणार्थः ॥ इति कौस्तुभः ॥

सोऽपि वासादिप्रयोजक इति भाष्यात् तत्समर्थीचरणमात्रेण तत्प्रयोजकत्वा-
रोपः इति तदर्थः । अत एवायं यज्ञसम्भारान् सङ्गृहयति कं वा प्रेरयिष्य-
त्यातिशयायेति न जानीम इति व्यवहारः ॥ ननु “स्वरितञित” इति सूत्राद्
अयमर्थः कथं लभ्यते । तत्राह

(स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले ।

(अ. १ । पा. ३ । आ. २)

१ । ३ । ७२ ।)

घाटनं कुर्वते चे” इति सिद्धम् ॥ अत एव स्वामिदासौ पचत इत्यत्र
 क्रियाभात्रविवक्षायां परस्मैपदमिति वक्ष्यते कैयटेन । तेन चैतस्य
 शाब्दबोधे भानमिति लभ्यते । कर्त्तृगामित्वविवक्षाभावमात्रं परस्मै-
 पदनिमित्तमिति च आत्मनेपदादिसमभिव्याहृतधातोः स्वरितजितः
 कर्त्तृगतफलजनकक्रियादौ लक्षणेति बोध्यम् । केचित्तु नेदं शाब्द-
 बोधविषयः अपि तु पश्चात्तन्मानसबोधविषयः । तथैवानुभवात् ।
 किमर्था क्रिया इति विचारे क्वचित् परार्थफलकत्वं मनसा बुध्यते ।
 एवं चैषु परार्थत्वमेव परस्मैपदनिमित्तं कोटिदद्यातिरेकेण तृतीय-
 कोटेरभावात् । अत एव भाष्येऽकर्त्तृभिप्रायमित्युक्तम् । न तु कर्त्त-
 रभिप्रायमिति । स्वामिदासौ पचत इति तु दासधर्मस्य स्वामिन्या-
 रोपात् साध्यम् । स्वामिगतस्य धर्मस्य दासे आरोपेणात्मनेपदवत्

लभन्ते । याजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गा लभन्ते भृतकाश्च पादिकमिति ।
 इति महाभाष्यम् ॥

अथवा स्वामिधेयभात्रवृत्तयो यात्यादयो नैषां स्वार्थताविशिष्टक्रियावाचित्व-
 संभवः ॥ तथा जातीयका इति । भा । प्रकारमात्रे फलं विधाय प्रकारवतो
 जातीयर् विहितः ॥ अथेति । भा । कर्त्तारमेति प्राप्नोतीति कर्त्तार्यमिति

“कर्त्तृभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्ष्यम् ।

तथा भूता क्रिया सा हि तत्कर्त्तृफलभाग् यतः” ॥

कर्त्तृभिप्रायक्रियाफलग्रहणेन संविधानक्रियानिर्दिश्यते । नक्षत्रं दृष्ट्वा
 वाचं विष्टजेदित्यत्र नक्षत्र दर्शनेन कालविशेषनिर्देशवत् । यत एवं रूप-
 क्रियायाः कर्त्तृफलमेव युज्यते । न ह्यसंविद्धागादि तत्फलं स्वर्गाद्यनुते ।

कर्त्रभिप्रेतत्वादिकं चारोपितानारोपितसाधारणं मानसबोधविषय-
डादिहेतुरत एव परार्थारम्भे तु परस्मैपदमित्युपक्रमे कैयटेनोक्तम् ।
वस्तुतः “कर्त्रभिप्रायक्रियाफले” इत्यनेन संविधानमुपलक्ष्यते
तदाचकाङ्क्षातोरात्मनेपदम् । विक्षिप्त्यनुकूलसाधनविनियोगार्थत्वे तु
परस्मैपदम् । एतच्च हरिग्रन्थे स्पष्टमिति मञ्जूषायां निरूपितम् ।
भाष्यग्रन्थत्रेव तात्पर्यमित्याहुः ॥ नन्वेवं विवक्षातिप्रसक्त्यत आह
स्वरितञिद्विषयैवेति ॥ (कै)

ननु “एवं पञ्चभिर्हलैः कृषति” इत्यत्र संविधानप्रतीतेरात्मने-
पदं स्यादत आह

पञ्चभिरिति । (कै)

पञ्चभिर्हलैरित्युपपदगम्यत्वात् तस्येति भावः ॥ ननु स्वामिदास-
योर्धुगपत् कर्तृत्वविवक्षायां स्वार्थवृत्तिताप्रयुक्तात्मनेपदस्य दासेना-
न्वयाभावात् परार्थत्वप्रयुक्तपरस्मैपदस्य स्वामिनान्वयात् । अप्राप्या
ईदृशे विषये पचेत्सिङ्गन्तस्य प्रयोग एव न स्यादत आह

सिध्यत्येव विवक्षितोऽर्थ इति प्रश्नः । यमेवेति । भा ॥ केचिदाहुः । कर्त्तृमाग-
कालविवक्षा स्यादिति । तदयुक्तम् । कालसामान्ये अण् विधानात् । तस्माद-
यमर्थः । द्विविधं यागादिफलं दृष्टमदृष्टञ्च । दृष्टमत्र पुत्रदृष्टिप्रवृद्धा-

ततश्च कार्यभूतफलसम्बन्धेन कारणभूतक्रियाविशेष उपलक्ष्यते । तदाचका-
ङ्क्षातोरात्मनेपदमित्युक्तं भवति । संविधानोपलक्ष्यं च क्रियाफलं किं तच्चाह

“यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत्प्रधानं फलं तेषां न लामादिप्रयोजनम्” ॥

(स्वरितञितः कर्चभिप्राये क्रियापक्षे ।

(अ. १। पा ३। आ. १)

१। ३। ७२।)

स्वामिदासाविति ॥ (कै)

क्रियामाचेति । (कै)

वस्तुत उपपत्त्यन्तरमत्रोक्तम् ॥

सर्वचेति । (कै)

सर्वधातुमित्यर्थः ॥ भाष्ये

सर्वेषाम् (भा)

इत्यस्यापि सर्वधातूनामित्यर्थः ॥

सम्भवे (कै)

इत्यादि । एवं च यत्र धातौ “कर्चभिप्राय” इत्यस्य व्यावर्त्य-
संभवस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिति भावः ॥ “अकर्चभिप्रायम्” इत्यस्य
कर्तृभिन्नाभिप्रायमित्यर्थः । एवं च यात्यादीनां सर्वथा कर्चभिप्रेत-
मेवेतिव्यावर्त्याभावात् तेषां नोदाहरणत्वमितिभावः ॥

दिक्कम् । अवृष्टं स्वर्गादि । तत्रापूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यं भावौतिप्रधानम् । इत-
रनु विधुरप्रत्ययोपनिपातसम्भवे अभिचारसम्भवादिप्रकृतत्वाच्चाप्रधानमिति
तस्येहग्रहणं न स्यात् । अभिप्रयद्व्याप्तु तस्यापि ग्रहणम् । अभिमुखं प्रत्यस्य
यदा कर्ता बुद्ध्याध्यवस्यति क्रियारम्भे तदा आत्मनेपदमित्ययमर्थोऽभिप्रय-

तदेव सूत्रे क्रियापक्षशब्देन गृह्यते इति भावः । तत्र पाकस्य भोजनं
कोकतोऽपगतम् । यागस्य स्वर्गो वेदतः । तदुक्तं भाष्ये । “साधोयो यत्र
कर्तारं क्रियापक्षमभिप्रेति । न चान्तरेणापि यजिं यजिष्यं वपिं च
वपि, प्लवं लभन्ते । बाजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गाजलन्ते भृतकाश्च
वेतनमिति” । यत्र यस्यां क्रियायां सत्त्वामित्यर्थः । साधोयः क्रियापक्षं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६१

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(स्वरितञितः कर्षभिप्राये क्रियाफले ।

१। ३। ७२।)

‘नैतेषां स्वार्थताविशिष्टेति । (कै)

क्रियामाचष्टित्वादितिभावः ॥ एतदुक्तरीत्या भाष्यस्वरसवि-
द्वद्धम् । अकर्षभिप्रेतक्रियाफलाभावस्यैव भाष्यतो ज्ञाभात् प्रत्यययोः
पौनरुक्तं परिहरति ।

प्रकारमात्रे इति ॥ (कै)

केचित्तु “तथा जातिः” इति वज्रमौहः “जात्यन्ताच्छ
वन्मुनि” (५। ४। ८) इति कमाहुः ॥ नन्वभिप्रपूर्वकैः तैरिच्छायां
रूढत्वेन कथं तदाच्चेपोऽत आह

कर्तारमेति । (कै)

स तु न तव विवक्षित इतिभावः ॥

१ उपलब्धकैयटे “नैषाम्” इत्यस्ति ॥

इत्ये सति लभ्यते ॥ वपत इति । भा । केशश्मश्रु वपत इत्यत्रैवासन्ने फले
स्यात् । धान्यं वपत इत्यत्र तु विप्रकृष्टे फले न स्यादित्यर्थः ॥ यं चाभिप्रागा-

सर्गादि । यजिं यागसंविधानरूपबन्धनार्थम् । एवं वपिमित्यपि । अन्तरेणापि
यजिं ख साध्यं यागव्यापारं विनापि । मतान्तरमाह ।

“क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित् स्वार्थपराार्थता ।

असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धना” ॥

सर्व इमे स्वभूत्वर्थं प्रवर्तन्ते न हि कश्चित् परोऽनुग्रहीतव्य इति
प्रवर्तत इति भाष्योक्तेः । सर्वस्य स्वार्थं प्रवृत्त्या स्वार्थता सर्वत्र मुक्ता ।
पराार्थतास्तथेव । “सती वा” इति तु लौकिको वाचो युक्तिः । विवक्षित

केचिदिति । (कै)

“संप्रत्येति” भाष्यस्वरसादिति तेषां भावः ॥ यद्यप्यण् विधौ कालसम्बन्धो नास्ति तथापि कालोदासीनाः प्रत्यया आक्षिप्यमाण-कालत्रयसाधारणा इत्यभिप्रायेण

कालसामान्ये (कै)

इत्युक्तम्

तस्मादिति ॥ (कै)

सम्प्रतीति (भा)

क्रियाफलविशेषणम् । “सम्प्रती”त्यस्य क्रियाऽव्यवहितोत्तर-काञ्चिकमित्यर्थः । तच् दृष्टमेवेतिभावः ॥ तद्ध्वनयन् वक्ष्यति

इह न स्याद् यजत (भा)

इत्यादि ॥

इति । भा । यजेष्ट इत्यादौ । एतत्तु कालानिर्देशप्रसङ्गेनोक्तं न तु अत्राप्राप्ते-
र्निमित्तमस्ति ॥ पादिकमहरिति । भा । पादौ भृतिरस्य इत्यत्रार्थे “असमासे
निष्कादिभ्यः” (५।१।२०) इति ठक् ॥ न चान्तरेणेति । भा । न हि स्वर्गादि

विवक्षा सा निबन्धनं हेतुरस्याः परार्थताया इत्यर्थः । एवं चासत् परार्थता-
विवक्षायां सा भूदात्मनेपदमिति कर्त्रभिप्रायइत्यनेन क्रियाफलं विशेषितम् ।
सूत्रार्थत्वेतत्पक्षे क्रियाफलके यत्ने कर्त्रभिप्रेतोद्देश्यके आत्मनेपदमित्यर्थः ।
अत्र “कैश्चिद्” इत्यनेनारुचिर्बोधिता । तद् बोधं तु यजन्ते ऋत्विज इत्या-
देरप्यापत्तिः । यः स्वर्गादिफलाद्यं निर्वैशेनेतरं व्यापारयति स्वयं च प्रति-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६३

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

१।३।७२।)

विधुरः । (कै)

विरोधी ॥

प्रत्ययः । (कै)

कारणम् ॥

तदुपनिपातः । (कै)

तस्मान्निः कौर्त्तनेन कर्मनाशजस्य शंकरतोयापारगमनविस्म-
यादिरूपविरोधिकारणसन्निध्ये विनाशसंभवादितिभावः ॥

विप्रकृष्टत्वम् । (कै)

काञ्चान्नरभावित्वम् ॥

१ उपसम्बन्धकैयटे “तद्” इति नास्ति ॥

फलं यागमन्तरेण भवति तदुद्देशेनैव यागप्रवर्त्तनात् ॥ याजका इति । भा ।
प्रतिग्रहेणापीतिभावः ॥ तथा च हरियोक्तम्—

“यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

• तत्प्रधानं फलं तेषां न साभादिप्रयोजनम्” इति ॥ इति कैयटः ॥

विधानमारभते तत्रैव यजमानादौ कर्त्तर्यात्मनेपदमिष्यते । यस्तु भूतिरूप-
निर्वेशमात्रफलः स्वाभिचिन्तानुवर्त्तनादेव कृतार्थतां मन्यते तत्र नात्मनेपदं
भूत्यादावितीति हेतुराजः । किञ्च स्वरितञित् ग्रहणस्य प्रत्याख्यान-
स्योक्तभाष्यविरुद्धमिदम् । तेनार्थद्वयवाचकत्वं स्वाभाविकं यच्चास्ति तेऽत्र
विषया इति स्पष्टमुक्तम् । कस्तत्र विवक्षाया उपयोगः । किञ्च यजस्य
सर्गादेरेवात्र ग्रहणमित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वेन क्रियाप्रवृत्तावित्यसङ्गतम् ।

अभिप्रग्रहणाच्चिति । (कै)

तद्भावेऽवश्यभावित्वं संनिहितत्वमेव च प्राधान्यं गृह्यते । सति तु तद्धिन् क्रियोद्देश्यत्वलक्षणप्राधान्यविशेषलाभ इति भावः ॥ क्रियाप्रारम्भे यदा कर्त्ता फलस्याभिमुख्यमुद्देश्यत्वं बुद्ध्या जानाति तदात्मनेपदमित्यन्वयः । एवं च तादृशोद्देश्यमेव फलशब्देन लभ्यत इति तात्पर्यम् ॥ इदमेवाभिप्रेत्य वक्ष्यति

अभिराभिमुख्ये ॥ (कै)

आदिकर्मणीति । (भा)

आद्यत्वं चाभिमुख्यत्वं च कर्मप्रारम्भकालिकमेवेति दिक् ॥ ननु वपनस्य केशकर्त्तृत्वरूपं फलमव्यवहित मेवेति कथमिहाप्राप्तिरत आह
केशेति ॥ (कै)

किञ्च क्रियाप्रवृत्तेः सर्वत्र स्वार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्वविवक्षाऽत्यन्तमनुचितैवेति दिक् । केचित्तु प्रतिविधानार्थादपि तदर्थोद्घोतकमात्मनेपदं णिच्चा सङ्गं विकल्पते । संविधानमात्रं णिजर्थः । सर्वं इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तत इति न्यायेन स्वार्थं प्रवर्त्तमानस्य प्रयोज्यस्यानुकूल्य-कर्त्ता संविधातोच्यते । प्रैषस्तु न णिजर्थः । एवं चैकविषयत्वात् तयोः पर्यायः । यजते याजयतीति वदन्ति । तन्मतमाह

“केषां चित् कर्त्रभिप्राये णिच्चा सङ्गं विकल्पते

आत्मनेपदमन्येषां तदर्थं प्रकृतिर्यथा”

णिच्चा सङ्गं णिजर्था प्रकृतिर्धातुर्यथा विकल्पते तद्वत् । अन्येषां स्वरित-जिद्व्यतिरिक्तधातूनाम् । “हेतुमति च” (३।१।२६) इत्यस्यापि संविधान-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५६५
 (अ. १ । पा. १ । आ. १) (स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।
 १ । ३ । ७२ ।)

धान्यं वपत इति । (कै)

बीजविकरणार्थोऽत्र वपतिरितिभाव ॥ भाष्ये

यं च (भा)

इत्यादि । अत्र “अभिप्रेतिः” सम्बन्धमात्रे । एवं च येन
 फलेन सम्प्रति कर्त्ता सम्बद्धः येन च सम्बद्धो भविष्यति येन च
 सम्बद्धोऽभूत् सर्वचात्मनेपदं सिद्धम् । कर्मारम्भे तस्यैव स्वसम्बन्धि-
 तेनोद्देशात् । तत्र भूते उपयोगोऽलाविष्टदेवदत्त इत्यादौ ॥ भाष्ये

‘अत्रापि हीति । (भा)

न च तानि फलानि न क्रियारम्भोद्देश्यानि इति वाच्यम् ।

१ अत्र “हि” इति नास्ति वज्रघूषणस्य भाष्यपुस्तकेषु ।

रूपे व्यापारे वर्तमानाद्वातोर्गिजित्वर्थः । यजतेष्व संविधानमेवार्थः । पाचय-
 तीत्यादावपि एवमित्येतन्मतम् । वस्तुतो णिच् प्रेरणावाचो । “तत्प्रयोजको
 हेतुश्च” (१।४।५५) इति सूत्रात् । अत एव तदाश्रयस्य कर्तृत्वम् । अत
 एव पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेन इत्यादि प्रयोगाः “गतिबुद्धि” (१।४।५२)
 इति सूत्रं च चरितार्थम् । एवं च भिन्नविषयत्वाद् विकल्पोक्तिरसङ्गता ।
 किं च सामान्यविहितस्य णिचो धातुविशेषाद्विहितेनात्मनेपदेन वाच्य
 एवोचितः । एतच्च केषां चिदित्यनेन सूचितमिति हेनाराजः ॥ अथ एतेषां
 णिजात्मनेपदयोर्विकल्पभ्रमबीजं दर्शयति

“कौण्ठौष्य वपते घत्ते चिणोति चिनुतेऽपि च ।

आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ण्यर्थोऽभिधीयते ॥”

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

(अ. १। पा. १। आ. २)

१। ३। ७२।)

स्रत्विग्यापारवचनयजेरारम्भो होता भविष्यामीत्यादिप्रतिवचनं
तदुद्देश्याश्च गाव एवेति भावः ॥

पादो भृतिरस्येति । (कै)

पादभृतिसम्बन्धिदिनमित्यर्थः । दिवसस्य तां भृतिं कक्ष्यामह
इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

सर्वत्र चेति । (भा)

न हि प्रयोजनमनुद्देश्येतिन्यायादिति भावः ॥

प्रकर्षेति । (भा)

अनन्यस्तभ्यत्वं प्रकर्षः ॥

आत्मानं क्रीणीष्व इति विनतां कद्रूराह । तस्य च दास्यादात्मनो
मोचनाय पुत्रसंविधानं कुरु इत्यर्थ इति तेषां तदुद्देशमवबोधम् । तत्र
प्रत्युपकारं विना दास्यानुसृत्यसम्भवात् प्रत्युपकारस्य च स्वासाध्यत्वादर्थ-
सामर्थ्यात् पुत्रसंविधानं गम्यते । न तु स तदर्थ इति स तेषां भ्रमः । एवं
केशध्वजश्च वपते इत्यत्र वपनकर्तुः संविधानं कुरुते इत्यर्थ इति तेषां भ्रम-
बोधम् । तत्रापि स्वस्यासामर्थ्येन सामर्थ्यात्सद् गम्यते इति तेषां भ्रमः सः ।
एवमन्यत्रापि ऊह्यमिति हेतुराजः ॥ अथ सिद्धान्ते शङ्कते

“यत्रोभौ स्वामिदासौ तु प्रारभेते सह क्रियाम्

युगपद्वर्मभेदेन धातुस्तत्र न वर्त्तते” ॥

स्वामिसाध्यं सम्भारघटनरूपं संविधानम् । दाससाध्यं तु विज्ञाति-
पर्यन्तं साधनविनियोगरूपम् । तत्र भिन्नत्वाद् व्यापारस्य युगपदेकधातु-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६७

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

१। ३। ७२।)

साधीयः (भा)

इत्यस्य क्रियाफलेनान्वयः । अनन्यलभ्यं क्रियाफलं यत्र संविधानरूपे
धात्वर्थे सति कर्त्तारमभिप्रैति तत्र तद्वानौ इत्यर्थ इति भावः ॥

किं तत् साधीयः क्रियाफलं तत्राह

न चान्तरेणेति । (भा)

यद्यज्यादिफलमन्तरेण यजिक्रियां न च नैव लभन्ते तदित्यर्थः ॥

गवादिषु च तद्व्यतिरेकं दर्शयति

याजकाः पुनर् (भा)

इत्यादिना ॥ तद्व्याचष्टे

वाच्यत्वासम्भवेन किं संविधानापेक्षमात्मनेपदं किं वा संस्कारकापेक्षम्
परस्मैपदमिति संशयः । अनेकार्थत्वाद्वातूनां युगपदर्थद्वयाभिधानेऽप्येकत्र-
प्रयोगे विरुद्धादेशद्वयानुपपत्त्या स एव संशय इति ह्येकाराजः ॥ न च
क्रियागतविशेषमविवक्षितं कृत्वा क्रियामात्रे साध्यसाधनभावमात्रविव-
क्षायामत्र परस्मैपदं युक्तमिति वाच्यम् । तथा क्रियया स्वामिनो भोजनस्य
लाभेन दासस्य श्रममात्रलाभेन पूर्वपक्षस्यैव सिद्धेः । किं चैवं दीत्या यजति
यजमान इत्यस्याप्यापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । तदा कर्तृगामिनोऽकर्तृगामिनश्च
फलस्याभावेन “स्वरितञित उभयवन्तः” इति भाष्यस्यासङ्गतेः । अत्र स्वामि-
पदार्थसामर्थ्यात् तद्वृत्तं संविधानमवगतं दास पदार्थसामर्थ्याच्च तत् क्रियायाः
परार्थत्वमवगतमिति नात्राख्यातस्य परस्मैपदमिति केचित् । एवमपि
पूर्वपक्षस्यैव सिद्धिरित्यन्ये ॥ समाधत्ते

(स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

(अ १। पा. २। आ. २)

१। ३। ७२।)

न हीति । (कै)

यद्यपि दानादिनापि स्वर्गो भवति तथापि स्वर्गविशेषस्य
क्रियाविशेषनियतत्वादनन्यलभ्यत्वमिति भावः ॥

तदुद्देशेन । (कै)

विशेषोद्देशेन । एवं च क्रियाफलशब्देन तदेव ग्राह्यमिति भावः ॥
कारिकायां यत्सिद्ध्यर्थं पचादथ एवारभ्यन्त इत्यन्वयः । एवकारा-
ध्याहारस्य बोध्यः ॥

“संविधातुश्च सामिध्यात् दासे धर्मोऽनुषज्यते ।

कृत्रिणा चापि सम्बन्धात् कृत्रिशब्दाभिधेयता” ॥

उत्तरार्धस्य यथेत्यादिः । दासधर्मस्य तु न स्वामिन्यारोपः । उत्तमे
निष्कृष्टधर्मारोपाप्रतीतेरित्यलं विस्तरेण । “अमोन् आदधीत” इत्यत्र यद्य-
प्याधानफलमाह्वनीयत्वादभिनिष्टं तथापि यच्चहोमादिमुखलभरूपं कर्त-
व्यतमप्यस्ति तदादायात्मनेपदम् । आह्वनीयत्वादेराधानसंस्कारातिरिक्तत्वे
मानाभावेन तस्य च धात्वर्थतया तदतिरिक्तस्यैव मदुक्तस्य तत्फलत्वौचित्यात् ।
स्पष्टं चेदं “एकः पूर्वपरयोः” (६। ४। ८४) इति सूत्रे भाष्ये । एतेन
कर्त्रभिप्रेतत्वं फले कर्त्रर्थत्वमेव न तु कर्तृसमवेतत्वमिति पार्श्वसारथ्यकृतम-
पाक्तम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५६६
(अ. १। पा. ३। आ. २) (शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् । १। ३। ७८।)

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ।

१। ३। ७८ ॥

भाष्ये

अर्थे (भा)

कर्मकर्तृरूपे ॥

प्रतिषेध इति । (भा)

परस्मैपदस्येति शेषः ॥ कार्यातिदेशे कर्मवच्छास्वस्य परत्वेनात्म-
नेपदं सिध्यत्येव इत्यत आह

शास्त्रेति । (कै)

वस्तुतः कार्यातिदेशेऽप्युपदेशदेश एव देशस्तस्य शास्त्रातिदेशा-
नतिरेकश्च इति न दोष इति बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि विशेषविहि-
तेनातिदेशिकेनोपदेशस्य बाधः स्यादत आह

स्वाश्रयमिति । (कै)

अचारितार्थमेव हि बाधकत्वे बीजम् अतिदेशस्य यगादि-
षणादनेन चरितार्थ इति भावः ॥ भाष्ये

शेष इति । (भा)

एवं च भावकर्मणोरिति नियमे उपयुक्तत्वाच्चायं शेष इति

भावः ॥ ननु प्रकृतिनियमेऽनुदात्तङिदादिभ्यो व्यावृत्तं परस्मैपदं
शेषेभ्य एवेति किं तेनेत्यत आह

प्रत्ययनियम इति ॥ (कै)

शेषं दर्शयति

गन्धनादिष्विति । (कै)

एवं गन्धनादौ प्राप्तमात्मनेपदं यथा बाधते तथाऽसति कर्तृ-
ग्रहणे कर्मकर्त्तर्य्यपि तदाधेतेति भावः ॥

सति त्विति । (कै)

इह करणं तु स्पष्टार्थमिति भावः ॥

अनुपराभ्यां कृजः । १ । ३ । ७६ ॥

भाष्ये

प्रतिषिध्यते तच्च परस्मैपदमिति । (भा)

स्वरितञित आत्मनेपदमिति प्राप्तस्य पुनर्विधानेनार्थादन्यत्र
इत्यवगतेरिति भावः ॥ अत एव प्रतिषिध्यते इत्युक्त्वाऽप्ये

कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति (भा)

उक्तिः संगच्छते ॥ ननु तिबादिस्त्रुतेण सामान्यतः प्राप्तानां “स्वरि-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५७१

(अ. १। पा. ३। अ. २)

(अनुपराभां कृत्वा । १। ३। ७६।)

तज्जितः” (१। ३। ७२) इति नियमे तदपवादतया अनेन परस्मैपदविधाने कात्मनेपदमापद्यते कर्त्तृभिप्रायादौ अनेन परस्मै-पदविधानात् ॥ अन्यत्र “शेषाद्” इति नियमेन व्यावर्त्तितत्वादत आह

अयमभिप्राय इति । (कै)

तदपवादत्वापेक्षया कर्तृगामिक्रियाफलादौ एव “तिप्तस् स्त्रि” (३। ४। ७८) इत्यस्य प्रतिप्रसवविधौ साधवादिति भावः ॥

प्रतिप्रसूयतं इति । (कै)

क्रमेण नियम इति पक्षे इयं शङ्का इत्यर्थः ॥

मौलेन । (कै)

सर्वेषां मूले स्थितेन “तिप्तस् स्त्रि” (३। ४। ८८) इत्यनेन । “वा क्यषः” (१। ३। ६०) इत्यतो “द्युञ्जः” (१। ३। ६१) इत्यत्र वाग्रहणानुवृत्तिः ॥ नन्वेनेन निषेधेन नियमापाकरणेऽपि पुनर्मूलविधेः प्रवृत्त्याशङ्का तदवस्थैवेत्यत आह

साक्षादिति । (कै)

तन्निषेधे हि शेषत्वात् शेषादिनियमाज्ञानियमप्रसङ्ग इति भावः ॥

विधीयत इति । (कै)

न क्रमेण नियमः किन्तु सर्वप्रकरणं युगपदेव नियामकमिति

(बुधयुधनशजनेङ् प्रुद्रुमुभ्यो णोः । १ । ३ । ८६ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

भावः ॥ अनेन नियमानां विधिमुखेन प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्र-
संकोचकताचेति ध्वनितम् ॥ भाष्येऽपि

आत्मनेपदेन परस्मैपदं वाध्यते (भा)

इत्युक्त्या विधिमुखप्रवृत्तिः सूचिता । निषेधमुखेन प्रवृत्तौ
हि तन्निषेधस्य शाब्दत्वाद्वाध्यते इत्युक्तिसंगतैव स्यात् ॥

बुधयुधनशजनेङ् प्रुद्रुमुभ्यो णोः ।

१ । ३ । ८६ ॥

उत्तरसूत्रेण सिद्धिमाशङ्क्यपरिहरति भाष्ये

बुधादिष्विति ॥ (भा)

नन्वकर्मकाणां ग्रहणं सकर्मकार्थमिति विरुद्धमत आह

अकर्मका अपीति । (कै)

प्रकारचयेण तेषां सकर्मकत्वमितिभावः ॥ नन्वकर्मकाणां सक-
र्मकतादशायामिव अप्राप्तत्वाविशेषात् अचित्तवत् कर्तृकतायामपि
विध्यर्थत्वसम्भवाद् वाकारोऽनुपपन्न इत्यत आह

चार्थे इति ॥ (कै)

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अणावकर्मकाचित्तवत्कर्तृकात् । १। ३। ८८।)

अचित्तवत् कर्तृकार्थमिति । (कै)

अचित्तवत्कर्तृकाकर्मकार्थमित्यर्थः ॥

अणावकर्मकाचित्तवत्कर्तृकात् ।

१। ३। ८८ ॥

ननु यतो णेरत्मानेपदं ततः प्रागवस्थाऽणिपदप्राप्तेति न दोषो-
ऽत आह

णिमात्रेति । (कै)

प्रत्यासत्तिमजानानस्याग्रङ्गा इत्यर्थः ॥

१ अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात् परस्मैपदवचनम् । वा ।
अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात् परस्मैपदं वक्तव्यम् । इहापि
यथा स्यात् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति ॥ यदि तर्ह्यत्रापीत्यतेऽणि-
ग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् । अकर्मकग्रहण्यन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत ।
अथाक्रियमाणे कस्याकर्मकग्रहणं स्यात् । णेरिति वर्त्तते (१। ३। ८६)
ण्यन्तविशेषणम् । तत्र को दोषः । इहैव स्यात् चेतयमानं प्रयोजयति
चेतयतीति । इह न स्यात् । आसयति । शाययतीति ॥ सिद्धं तु अत-
स्मिन्नाविति वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । अतस्मिन्सौ योऽकर्मकस्तत्रेति

(अथावकर्मकाचित्तवत्कर्तृकात् । १ । ३ । ८८ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

चुरादिणिचो ण्यन्तादिति । (भा)

सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्ये चानन्वयोऽत आह

द्वितीयेति ॥ (कै)

आरोह्यमाणमिति । (कै)

निवृत्तप्रेषणचतुर्थकक्षेपं ततो हेतुमक्षिच् ॥

प्रयोजनान्तरमपीति । (कै)

वस्तुतस्तादृशप्रयोगानभिधानमिति भाष्याश्रय इत्यन्ये ॥

तस्यैवेति । (कै)

यद्यपि

यस्मात्तेः प्राग् (भा)

इति वक्ष्यमाणरीत्या हेतुमक्षिरिति सभ्यं तथाप्ययं भावः ।
तथा सति “आधृषाद्वा” इति विकल्पितणिष्पत्त्यन्तसंभवेन ततश्चुरा-
दिष्पत्त्यादपि परस्मैपदं यथा स्यादिति उत्तरभाष्यस्य त्वयं भावः ।
कचित्तयाऽप्यन्तसंभवेऽपि चुरादिणिच्त्वावच्छेदेन न संभवति ।
हेतुमक्षिच्त्वावच्छेदेन तु संभवत्यप्यन्ततेति स एव गृह्यते इति ॥

वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि निश्च्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त-
मथावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात् परस्मैपदमिति । नैव दोषः ।
अथाविति कस्येदं खेदग्रहणम् । यस्मात्तेः प्राक् कर्म कर्त्ता वा विद्यते न
चैतस्मात्तः प्राक् कर्म कर्त्ता वा विद्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५७५

(अ. १। पा. ३। आ. २) (न पादम्याङ् यमाङ् यसपरिमुह-रुचिन्नृतिवदवसः ।

१।३।८६।)

(लुटि च क्लृपः । १।३।८३।)

न पादम्याङ् यमाङ् यसपरिमुह-
रुचिन्नृतिवदवसः ।

१।३।८६ ॥

छन्दसीति । (कै)

“सुपां सुलुको” (०।१।३१) ऽप्युपलक्षणमिदम् ॥

लुटि च क्लृपः । १।३।८३ ॥

भाष्ये

अनुकृष्यते इति । (भा)

“दृश्यः स्वसनोः” (१।१।८२) इत्यनेन तु न सिद्धिः । तत्र
चतुर्णामेव ग्रहणादितिभावः ॥

१ किमर्थञ्चकारः । स्वसनोरित्येतदनुकृष्यते (१।३।८२) । यदि
तर्हि नान्तरेण चकारमनुवृत्तिर्भवति “द्युञ्जो लुङि” (१।३।८१)
इत्यादि चकारः कर्त्तव्यः विभाषा इत्यनुकर्षणार्थः (१।३।८०) ।
अथेदानीमन्तरेणापि चकारमनुवृत्तिर्भवतीत्यापि नार्थञ्चकारेण । एवं
सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ॥

भाष्यकार इति । (कै)

न च चकारेण स्पष्टा प्रतिपत्तिः । स्वरितत्वं तु व्याख्यानसा-
पेक्षमिति वाच्यम् । कृतेऽपि चे समुच्चैतव्यविशेषप्रतिपत्तये तद-
पेक्षायास्तुल्यत्वादितिभावः ॥

सर्वे चकारा इति । (भा)

अनुवृत्तिफलका इत्यर्थः । तेन “आटश्च” (६ । १ । ८०) इति
चस्य पुनर्विधानार्थत्वपरमाद्येणाविरोधः ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्
पादश्च समाप्तः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायकीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलङ्काराधे गाम्भीर्यावुत्तान इव सोपुतात् ॥

आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

नन्वविद्वद्भानां संज्ञानां विषये विरोधमूलकविप्रतिषेधशास्त्रा-
प्रवृत्तेरस्य वैयर्थ्यमनुपपन्नमत आह

आकडारादिति । (कै)

अविरोधमजानतः शङ्केति भावः ॥ निरवकाशस्थले तु अवि-
रोधं जानतोऽपि शङ्केत्याह

विश्लेषेति । (कै)

नतु विरोधादपीत्येवकारार्थः ॥

आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् । वा ।
अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति । ज्ञान्यत्र । लोके व्याकरणे च । लोके
तावत् । इन्द्रः शक्रः पुरजितः पुरन्दरः । कण्डुः कोष्ठः कुशूल इति । एकस्य

न च संज्ञानामिति । (कै)

इन्द्रः शक्रः कृत् कृत्य इति च संज्ञानां लोकशास्त्रचोर्युग-
पत्प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः ॥

न चेति । (कै)

अनवकाशत्वप्रयुक्त इत्यर्थः ॥ एकफलकत्वे महानवस्थानकक्षणे-
विरोधे वा अनवकाशं बाधकं न वैतदुभयमप्यचेत्याह

भिन्नफलत्वादिति । (कै)

वस्तुतः समावेशदर्शनादेवाविरोधो विशेषत्वेऽप्यबाधकत्वमिति
भाष्याग्रयः । कैयटोक्तमेकफलत्वं विरोधश्च व्यभिचरितौ । अत
एवाचिरादेरेण नुटो बाधमाशङ्क्य “न तिस्रः” (६।४।४) इति
ज्ञापकेन समाहितं सप्तमे (७।१।१००) भाष्ये । तादृशस्थले एक-
फलत्वाभावः स्पष्ट एव । तन्नेण दध्नी बाधनमविरोधे आस्तादरूप-
फलभेदे च दृष्टमित्यक्षम् । कृते तु सूत्रे अन्यत्र वक्तवत्त्वेन दृष्टतया
व्यवस्थाकाङ्क्षायां परत्वानवकाशत्वाभ्यां सा इत्याहुः ॥

यद्यपीति । (कै)

एवं च दृष्टान्तो विषम इति भावः ॥

अथस्य वङ्गः संज्ञा भवन्ति । व्याकरणेऽपि कर्तव्यम् हर्षस्यमित्यत्र
प्रत्ययकृत् कृत्यसंज्ञानां समावेशो भवति । पाश्चाणः वैदेहः वैदर्भ इत्यत्र
प्रत्ययतद्धिततद्भाजसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यत्र संज्ञासमावेशादेत-
स्मात्कारणाद् आ कडारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति । इत्येते कैकेव
संज्ञा स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमायं वचनम् । एव-

उदाहरणेति । (कै)

फलभेदेऽपि यदि समावेशः किमु वक्तव्यं तद्भेद इति दृष्टान्त-
तेति भावः ॥ ननु इन्द्रादीनामैश्वर्यशक्तिमत्त्वबहुधाङ्गानपूर्धारणानि
प्रवृत्तिनिमित्तानीति । कथमेते संज्ञाशब्दाः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तको
हि स इति चेन्न । सत्यपि योगे कृतिमात्रेण संज्ञाशब्दत्वमिति
भगवतोऽभिप्रायात् ॥

कर्मणि विधानमिति । (कै)

एवं च फलभेदादविरोधाच्च न बाध इति कैयटाग्रथः । ननु-
भयथा पाठनिर्णये कथं संदेहोऽत आह ।

गुणदोषेति । (कै)

किं सम्भवमात्रेण १ द्विधापाठोऽथास्तरसादिति विवेक्तुं तद्विचारः
कार्य इति भावः ॥

यत्नः । (कै)

ज्ञापकाश्रयणचकारादिरूपः ॥ यद्यपि परं कार्यमिति १ पाठेऽपि
सूत्राणामन्यथा पाठः कार्यस्तथापि तत्र न वर्णगौरवं नापि प्रति-
पत्तिगौरवमिति न स दोष इति भावः ॥

१ द्विधापाठोऽथास्तरसाद् । क ।

२ “पाठे” इत्यादयः “स दोषः” इत्यन्तं नास्ति । इ ।

मर्थमिदमुच्यते ॥ अस्तिप्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । कथं त्वेतत् सूत्रं
पठितव्यम् । किमा कडारादेका संज्ञेति । आहोस्वित् प्राक् कडारात् परं
कार्यमिति । कुतः पुनरयं सन्देहः । उभयथाह्याचार्येण श्रित्याः सूत्रं

(आ कङारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

(अ. १। पा. ४। आ. १)

कार्यशब्देनेति । (कै)

संज्ञा इत्येव तु नोक्तम् उत्तरचान्वयत्वात् । यद्यप्यन्यान्यपि कार्याण्युच्यन्ते सन्ति वचनपुरुषनियमपूर्वनिपातादयः तथापि तेषां केनापि बाधप्रसक्तभावादाधितप्रवृत्ते चैतत् सूचयन्नात्तज्ञाभ इति भावः ॥

पूर्वया । (कै)

अनवकाश्या ॥

न नियमार्थमिति । (कै)

आद्ये पाठे तु एकैव संज्ञा न द्वितीयेति नियमे विध्यर्थत्वा-
सम्भवात् ॥ अत्रच विध्यर्थत्वसम्भवेन नियमो न युक्त इति भावः ॥
ननु पर्यायेण प्रवृत्त्या पूर्वस्यापि चारितार्थसंभवेन संज्ञानां
विरोधाभावेन च उभयोः प्रसक्तौ अत्रापि पाठे नियम एव स्यादत
आह

एतदेव चेति । (कै)

नियमेऽनुवाददोषापत्त्या वरं बाधकत्वकल्पनाद्वारा विधित्व-
मिति भावः ॥

प्रतिपादिताः । केचिदा कङारादेका संज्ञेति । केचित् प्राक् कङारात् परं
कार्यमिति । कस्याञ्च विशेषः । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् । वा ।
तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम् । किम् । एका संज्ञाभवतीति । ननु च
यस्यापि परं कार्यं तेनापि परग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति ।
विप्रतिबेधे चेति (१ । ४ । २) । ममापि तर्ह्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति ।
सरूपायामेकशेष एकविभक्तौ (१ । २ । ६४) इति । संज्ञाधिकारश्चायम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५८१:

अ. १। पा. ४। आ. १)

(आ कडारादेका संज्ञा । १। ४। १।)

विप्रतिषेधे (कै)

इत्यस्य दृष्टवाधयेति शेषः ॥ भाष्ये

परार्थमिति । (भा)

अनप(अपि। का) अकरणार्थमित्यर्थः । परार्थं यत्त्वया कृतं तदेव
ममाच कृतं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ननु विग्रेह्यवाचिपदासन्निधाने
नपुंसकमेव प्रयोक्तुमुचितं संज्ञापर्थ्यायनामादिशब्दानामपि विग्रे-
ह्यलसंभवाच्चात आह

संज्ञेति । (कै)

प्रचुरप्रसिद्धेः (सिद्धे । इ) संज्ञाशब्द एव प्रकरणादुपतिष्ठते
इत्यर्थः ॥ ननु “संज्ञाणाम्” (१। १। १४) इत्यस्यातिक्रान्तत्वात्
कथं तदर्थतास्येत्यत आह

अस्माच्चेति । (कै)

एकसंज्ञाधिकारोत्तरमित्यर्थः ॥

लिङ्गविपरिणामेनेति । (कै)

भावसाधने शेषशब्दे विभक्तिविपरिणामेनेत्यपि बोध्यम् ।
वज्रयोगव्यवधानात् यत्त्वया परार्थं कृतं तदेव ममाच बुद्धिस्थं भवि-

तत्र किमन्यच्छब्दं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः । तत्रैतावदाचम् । आ-
कडारादेका । किम् । एकासंज्ञा भवतीति ॥ अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरस-
मावेशः । वा । अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः (१। ४। १३-१४-१८) समा-
वेशो न प्राप्नोति । सार्थिष्कः । बार्हिष्कः । याजुष्कः । धातुष्कः । (४। ४।
५१ ॥ (५। १। ६३) ७। ३। ५१ ॥ ८। ३। ६६ ॥ ७। २। ११८)

(आ कठारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

(अ. १। पा. ४। आ. १)

व्यति इत्यर्थकतया तत्रत्यमचानुवर्तते इत्येव भाष्येण (भाष्यं न।का)

व्याख्यातम् ॥ नन्वेवमपि संज्ञेत्यधिककार्यमेवेत्यत आह

संज्ञाधिकारश्चेति ॥ (भा)

किम् (भा)

इतिप्रश्नः । “एका संज्ञा” इत्याद्युत्तरम् । प्रश्ने सामान्ये नपुं-
सकम् । सर्पिः शब्दादार्हीयष्टक् तदस्य पश्यमिति (वा।र)

इत्यन्तत्वात् कः । तच्चाङ्गसंज्ञाभावे किं स्यादत आह

असत्यामिति ॥ (कै)

अनङ्गस्यापीति । (कै)

यद्यपीष्टानुरोधात् समावेशोऽपि ज्ञापयितुं शक्यस्तथापि कश्च-
णैकश्रवणानामिष्टानिष्टे दुर्ज्ञेये इति भावः ॥

देवदत्तो गार्ग्य इति । (कै)

वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वृद्धिवारणं
शक्यमिति चिन्त्यम् । सुसुदान् इति उक्तम् । सिद्धान्तस्मिन् एव
ज्ञापकात् समावेश इति “परं कार्यत्वम्” इत्यत्र सुवन्तसुदायात्
कथं तद्विस्तृतपक्षावपि कथं पूर्वपदे विभक्तिश्रवणमत आह

वाक्यः । माध्यम्य इति (४ । १ । १०६ । (१०५) ६ । ४ । १०६ ॥ ७ । १ ।
११०) । अनवकाशे भयदसंज्ञे अङ्गसंज्ञां वाधेयातम् । परवचने हि निय-
मानुपपत्तेरभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्त-
स्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वे तस्य भयदसंज्ञे पराङ्गसंज्ञा ।
कथम् । एवं स वक्ष्यति । यस्मात्प्रत्ययविधिसिद्धादिसुपतिष्ठन्तं पदम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५८३

(अ. १। पा. ४। आ. १)

(आ कङारादेका संज्ञा। १। ४। १। १।)

परं कार्य्येति । (कै)

शब्दस्य भावस्वार्थः । सचैकदेशद्वारा एतत् सूचार्थरूपः । अनु-
।।देऽर्थविशेषणकशब्दस्वरूपप्रतीतेरितिभावः ॥

ततः इति । (कै)

अनुवर्त्तमानस्यापि विषयकोटौ निवेशादितिभावः ॥

अङ्गं सदिति । (कै)

स्त्रादिषु यदङ्गं तत्पदमिति व्याख्यानेनानुवादसामर्थ्यादङ्ग-
पदत्वयोः समावेश इति भावः ॥ नन्वनुवृत्तिसामर्थ्यात् समावेशोऽत
आह

एका संज्ञेति ॥ (कै)

तदुक्तं भाष्ये

एका संज्ञेति वचनाद् (भा)

इत्यादि ॥

वाधे इति । (कै)

उत्सर्गापवादव्याधेनेति भावः ॥

नः क्ये (१। ४। १५) । सिति च (१। ४। १६) । स्त्रादिव्यसर्वनामस्थाने
(८। ३। ६४) । यच्चि भम् (१। ४। १८) । तस्यान्ते प्रत्यये अङ्गमिति ।
तच्चारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे परं कार्य्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च
यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः
क्रियते । पर्यायः प्रसज्यते । एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भवः ॥
कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् । वा । कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

इह त्विति । (कै)

इहापि तथैव स्यादितिभावः ॥

कथमिति चेदिति । (कै)

पदमित्यनुवृत्तावपि उभयोर्विधेयतया कथं भसंज्ञा पदकार्य-
मिति प्रश्नः ॥

उच्यते इति । (कै)

नामेन पदसंज्ञा विधीयते किन्वनुद्यते इतिभावः ॥

पदसंज्ञा प्रवर्तते इति । (कै)

तद्वुद्धिः प्रवर्तते इत्यर्थः । अनुवादसामर्थ्यादितिभावः ॥ इह तु
“एका संज्ञेति” नियमवाधनाय विधेयतेति विशेष इति बोध्यम् ।
वस्तुतस्तद्भाष्यमन्यार्थकं न तु एवमर्थकमिति तथैव निरूपितम् ॥
नन्वनया रीत्या परकार्यम् इति पाठेऽपि ज्ञापितसंज्ञावाधस्या-
संज्ञावाधाय पर्याय एव स्यात् न तु समावेश इति चेन्न । अनुमि-
ताप्राप्त्यपवादभूतत्वादस्याः प्राप्तेर्ज्ञापितो वाधस्तदितरपर्यवसायीति
समावेशसिद्धिरित्याश्रयात् ॥ ननु वज्रप्रौढेः संज्ञानिवृत्तये तत्र
तत्पुरुषग्रहणमावश्यकमत आह

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः (१ । २ । ४२) इति । एकसंज्ञाधि-
कार इति श्रुतम् । अक्रियमाणे ह्यनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां
वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः ।
कथम् । पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स
वक्ष्यति । पूर्वकाणैकसर्वगतरत्पुत्राण्यनवकाशाः समानाधिकरणेन कर्मधारय

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५८५

घ. १। पा. ४। आ. १)

(आ कडारादेका संज्ञा । १। ४। १।)

एका संज्ञेति ॥ (कै)

अन्यत्र वेति । (कै)

यथान्यासमित्यर्थः ॥

मया त्विति । (कै)

परं कार्यत्ववादिनेत्यर्थः ॥ ननु समानाधिकरणग्रहणमपि
र्त्तव्यमिति १ किं तत्पुरुषपदकर्त्तव्यतैव विशेष्योच्यतेऽत आह भाष्ये

एकसंज्ञाधिकार इति ॥ (भा)

चोदितमिति । (भा)

अन्यत्र सा संज्ञा तदोभयं कार्यम् एकसंज्ञाधिकारे तत्पुरुष-
करणे १ “नवकेवलाः समानाधिकरणेने”त्युत्तरं करणे तु अधि-
हारादेव समानाधिकरण इति स्रभ्यते इति तत्कर्त्तव्यतैव
चोदितेति भावः ॥

अनवकाशेति । (भा)

यथाचानवकाशत्वावङ्गमौद्दिमंज्ञां बाधते तथा तत्पुरुषसंज्ञा-
पि बाधतेत्यर्थः ॥

१ किं तत्पुरुषपदकर्त्तव्यमिति । क ॥ २ अ २। पा १। सू ४८ ॥

३ नोदिता । का । इ ॥

इति (३। १। ४६) । एवं सर्वं कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते अत्रादि-
तत्पुरुष इति । (२। १। २४) । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञापरां
कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्त-
थापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते ।
अर्थायः प्रसज्यते । एका संज्ञेतिवचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥ तत्पुरुषत्वे

यद्येवमिति । (कै)

कर्मधारयप्रकरणान्ते ^१“द्वितीयाश्रित” इत्यादिपठनीयं श्रिता-
दिमपेक्ष्य च तत्पुरुषसंज्ञा कर्त्तव्येति भाष्यार्थं मत्वा शङ्केयं यदि तु
“द्वितीयाश्रित” इत्यादि कृत्वा कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य ^१“उप-
पदमतिङ्गिति” प्रकरणान्ते श्रितादिभिस्तत्पुरुष इत्युच्यते तदा
नेयं शङ्केति ध्येयम् ॥ परन्वच पक्षे श्रितादिभिरित्यस्याधिकरणाद्
गौरवं भवतीत्युपाध्यायोक्तमेव सम्यक् ॥ नन्वेवमपि समानाधि-
करणस्य तत्पुरुषत्वं न स्यात् तत्पुरुष इत्यस्योत्तरत्रैव सम्बन्धादत
आह

तत्पुरुष इत्यत्र चेति । (कै)

तथा च ^१कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषत्वस्य पर्याये सिद्धे परं
कार्यमिति समावेशार्थमिति भावः । अत्र पक्षे बहुव्रीहिसंज्ञा-
विषयेऽस्याप्रसङ्गिरेवेति बोध्यम् ॥ ननु द्वितीयाध्यायस्य तत्पुरुष-
संज्ञायाः प्रथमे कथमनुवृत्तिरत आह

१ अ २ । पा १ । सू २४ ॥

२ अ १ । पा २ । सू १६ ॥

१ “कर्मधारयत्वस्य पर्याये सिद्धे” । इ ॥ “परम्” इत्यारभ्य “बोध्यम्”
इत्यन्तं नास्ति । का ॥

द्विगु च ग्रहणम् । वा । तत्पुरुषत्वे द्विगु च ग्रहणं कर्त्तव्यम् । तत्पुरुषः
(२ । १ । २२) द्विगुश्च (२ । १ । २३) इति चकारः कर्त्तव्यः । अत्रियमाणे
हि चकारेऽनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत । परवचने हि
नियमानुपपत्तेरभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्ते-
स्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा

व्यधिकरणानामिति ॥ (कै)

द्वितीय एव पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराणनवकेवलाः समानाधि-
करणेन कर्मधारय इत्येवं कर्मधारय संज्ञा करिष्यत इति भावः ॥

पुंवद्भावेति । (कै)

“स्त्रियाः पुंवद्” इति तु “न कोपधाया” इति निषिद्ध-
मिति भावः ॥ यथा न्यासे तत्पुरुषानुवादेन कर्मधारयसंज्ञाया
आकडाराद् बद्धिः कृतत्वेन समावेशमिद्विरिति तत्त्वम् ॥ ननु
“दिगुश्च” इति सूत्रपाठाद् “दिगुश्च” इति अनुपपन्नमत आह

द्विगोरिति ।

व्याप्तिन्यायात् कडाराः कर्मधारये इत्ययमेवावधिरिति
तात्पर्यम् । आदन्दादिति तु नोक्तम् । “दन्द्श्च प्राणी”त्यस्याव-
धिलापत्तौ सम्बुद्ध्यामन्त्रितसंज्ञयोः समावेशानापत्तेः ॥

परस्तादिति । (कै)

सर्वं दिगुप्रकरणमनुक्रम्य (भा)

१ “समावेश” इत्यारभ्य “इति तत्त्वम्” इत्यन्तं नास्ति । क ॥

तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तद्विधितार्थोत्तरपदसमाहारे
च (२। १। ५१) संख्यापूर्वे दिगुः (२। १। ५२) इति । एवं सर्वं
दिगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते अत्रादिस्तत्पुरुष इति (२। १। २४) ।
तत्रारम्भसामर्थ्याच्च दिगुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥
ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका दिगुसंज्ञा ।
कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एकासंज्ञेति वचनात्नास्ति

इत्यादिग्रन्थश्च । अन्ये तु चकारघटितं द्विगुश्वेति सूत्रं कर्त्तव्य-
मिति भाष्यार्थमाहुः । कृतमेवेति न दोष इति तत्त्वम् ॥ ननु
गत्युपसर्गसंज्ञयोः समानविषयत्वात् कथमुपसर्गत्वस्यैव निरवकाश-
त्वमत आह

ऊर्थादौति । (कै)

गतित्वेनैकौकृत्य सावकाशत्वाभिमानः । गतिस्वरौ “गतिरन-
न्तर” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । “उपसर्गादसमास” इति णत्वम् ।
“उपसर्गात् सुनोती”ति षत्वम् । “दिवः कर्म च” इत्यत्र संज्ञयोः
समावेशेन तद्वात्पर्यसाधकतमे शक्तिद्वयसमावेशो बोध्यते ॥

समावेशस्येति । (कै)

करणत्वाद्वाणां तृतीया^१ । अकर्मकत्वाभावात्^२ परस्मैपदाभावः ।
प्रथोऽर्थेऽकर्मकत्वप्रयुक्तकर्मत्वनिवृत्तिद्वारा यज्ञदत्ते तृतीया च इति
भावः । तृतीयैव चात्र शास्त्रवत्त्वाच्च क्तिद्वयबोधिकेति बोध्यम् ॥ ननु
कर्मत्वविधानसामर्थ्याद्वितीया इत्यत आह

१ कर्मत्वाच्चाकर्मकत्वाभावात् । क ॥

२ ‘अणावकर्मकाद्’ । १ । ३ । ८८ ॥

योगपक्षेन सम्भवः ॥ गतिदिवः कर्महेतुमत्सु च ग्रहणम् । वा । गतिदिवः
कर्महेतुमत्सु च ग्रहणं कर्त्तव्यम् उपसर्गाः क्रियायोगे (२ । ४ । ५६) गतिश्च
(१ । ४ । ६०) इति चकारः कर्त्तव्यः । अक्रियामागो हि चकारेऽनवकाशो-
पसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरभयसंज्ञाभाव-
सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्योपसर्गसंज्ञा परा गतिसंज्ञा । तन्नारम्भसाम-

कर्मसंज्ञा चेति । (कै)

इदमुपपन्नं कर्मणि लकारादेरपि ॥

तृतीयात्विति । (कै)

१ “कर्तृकरणयोरि”त्यत्राख्योपस्थितिस्तु अहद्व्योगे चरितार्थेति भावः ॥ न च स्तोकं पाक इत्यादावपि षष्ठीस्यादिति वाच्यम् । कर्तृसाहचर्याद् अधात्वर्थकर्मण एव ग्रहणेनादोषात् । न चैव मनसा देव इत्यादिप्रयोगः कथं हेतुतृतीयान्तेन पचाद्यजन्तो देव-शब्दस्य समासे सिद्धत्वात् । केचित् साधकतमगतकर्मत्वशक्तिबोधे-ज्जान् दीयतीति प्रयोगे दृढतरं मानं चिन्तयम् । कार्यकालपक्षे-ऽपि परत्वात् तृतीया बाधे न्याय्ये उपस्थितेरेव न्याय्यत्वात् । किञ्च तत्र फलाश्रयत्वविवक्षया कर्तरि इति कर्मत्वं न च तदा करणत्व-

१ अ. २ । पा. ३ । सू. १८ ॥

२ “इत्यादावपि” इत्यारभ्य “तत्र फलाश्रयत्वविवक्षया” इत्यन्तं नास्ति इङ्गलख्यविवरणपुस्तके ॥

र्याख्योपसर्गसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्ये-कसंज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञापूर्विका गतिसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एकासंज्ञेति वचनाद्भाक्तियौगपद्येन सम्भवः ॥ गतिसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद् भविष्यति । सावकाशा गतिसंज्ञा । कोऽवकाशः । ऊर्यादीन्यवकाशः (१ । ४ । ६१) । प्रादीनां या गतिसंज्ञा सागवकाशा । गति ॥ दिवः कर्म । साधकतमं करणम् (१ । ४ । ४२) दिवः कर्म च (१ । ४ । ४३) इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे-

(आ कडारारस्यसंज्ञा । १ । ४ । १ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

मिति न दोषः । किञ्च ^१“किञ्चिदति च” इति सूत्रकैयटोक्तरीत्या यथोद्देशेऽपि प्रधानानुरोधेन गुणानां स्वात्मभेदकल्पनस्य तुल्यतया विशिष्टकार्यकालपक्षे इत्युक्तिरनुचिता । किञ्च कार्यकालपक्षे-
ऽप्यादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञा इति ^२“अदसोमाद्” इति सूत्रभाष्यो-
क्तरीत्या “अपादानमुत्तराणि” गां दोग्धि पय इति अत्रत्य भाष्या-
सङ्गतेः । आ कडारारस्यसंज्ञानां यथोद्देशत्वमेवेति च तदुक्त्यसङ्गति-
रित्याहुः ॥ ^३“हेतुमति च” इति च ग्रहणम् इति भ्रमं वारयति

हेतुसंज्ञेति ॥ (कै)

निबन्धन इति । (कै)

ननु वात्सीबन्धुः इत्यत्र श्रुताप्राप्ते भाष्यस्य न्यूनतैवेति चेन्न ।
श्रुतविधायके दूराद् आह्वानं ज्ञापनमात्रोपलक्षणं न त्वभिमुखी-
कृत्य ज्ञापनरूपसम्बोधन^४विभक्तिनियामकस्योपलक्षणम् । एवं चाग-
च्छतु भवान् गार्गीबन्धुर्वात्सीबन्धुरिति वाक्यवर्त्तिन उदाहरणत्व-

१ अ १ । पा १ । सू ५ ॥

२ अ १ । पा १ । सू १२ ॥

३ अ ३ । पा १ । सू २६ ॥

४ सम्बोधनस्य । क ॥

ऽनवकाशाकर्मसंज्ञाकरणसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभय-
संज्ञामावः ॥ यस्य पुनः परं कार्यत्वं निममानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः
सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा पराकरणसंज्ञा । कथम् । एवं च
वक्ष्यति । दिवः साधकतमं कर्म । ततः करणम् । करणसंज्ञं च भवति
साधकतमम् । दिव इति निवृत्तम् । तच्चारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परं
कार्यत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

मिति भाष्याश्रयसत्वेनादोषात् । अतिप्रसङ्गस्तु व्यवस्थितविभाषया
अनभिधानेन वा परिहरणीय इत्याहुः ॥

चिन्त्यम् इति । (कै)

अत्रेयं चिन्ता । अस्मादेव भाष्यप्रयोगान्तस्थानित्यत्वं तेनोक्त-
प्रयोगसिद्धिरित्याहुः ॥

ततो घिसंज्ञं चेति । (कै)

तथाच नदीघिसंज्ञाविषये ते संज्ञे नदीघिसंज्ञे पूर्विके इति
भाष्यार्थ इति भावः ॥

पर्यायार्थैवेति । (कै)

एवं हि एका संज्ञेति नियमो न बाधित इति भावः ।
तदन्तस्थ घिनदीसंज्ञे इति सिद्धान्तः ॥

ननु चेति । (कै)

तत्र शत्रादिपरसिचोऽभावात् तिङ् परस्मैपदमेव गृह्यते
इति भावः ॥

पर्याय इति । (कै)

करणसंज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रस-
ज्येत । एकासंज्ञेति वचनाद्भास्ति यौगपद्येन सम्भवः । दिवः कर्म ॥ हेतुमत् ।
सतन्त्रः कर्त्ता (१ । ४ । ५४) तत्प्रयोजको हेतुश्च (१ । ४ । ५५) इति
चकारः कर्त्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे अनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्मसंज्ञां
वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परं

एकसंज्ञाधिकारावाधयेति भावः ॥ वस्तुत इष्टानुरोधादूर्णेति-
र्विभाषाग्रहणाच्च समावेशज्ञापकत्वमेवाख्येति “एका संज्ञा” इति
पाठेऽपि न दोषः ॥ इदानीं परं कार्यत्वपक्षे दोषानाह भाष्ये

परवचन इति ॥ (भा)

“अत्विये” “तदस्य प्राप्तमि”त्यधिकारे ^१“अतोरण्” इति
वर्तमाने ^२“इन्द्रसि घस्” इति घस् ॥

पदसंज्ञात्विति । (कै)

गुणोवादेऽग्रे ^३“लोपः शाकल्यस्य” इत्यर्थमपि चेति बोध्यम् ॥

नियमार्थमिति । (कै)

यद्यपि परं कार्यत्वपक्षेऽपि गत्यादिसूत्रं नियमार्थं तथाप्यत्र
पक्षे इष्टसिद्धिरिति भावः ॥ ननु परत्वात् कर्तृत्वे प्राप्ते कर्मसंज्ञा-
विधिर्यमेव गत्यादिसूत्रं स्यात् कथं नियमार्थत्वमित्यत आह

१ अ ५ । पा १ । सू १०६ ॥

२ अ ५ । पा १ । सू १०६ ॥

३ अ ८ । पा १ । सू १६ ॥

कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य
हेतुसंज्ञा परा कर्तृसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । स्वतन्त्रः प्रयोजको
हेतुरिति । ततः कर्ता । कर्तृसंज्ञाश्च भवति स्वतन्त्रः । प्रयोजक इति निवृ-
त्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति ।
ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसंज्ञा पूर्विका हेतुसंज्ञा ।
कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एकासंज्ञेति वचनामिति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६३

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

तथा हीति ॥ (कै)

प्राधान्यादिति । (कै)

शब्दशास्त्रलाघ्वाब्दं प्राधान्यं अन्तरङ्गत्वादिभ्यो बलवत् लोके-
ऽपि अन्तरङ्गकार्यात् प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वं दृष्टं मन्त्रिराजस्यले
इति भावः ॥

अविरोधादिति । (कै)

पूर्वेणापवादेन निवर्त्तितस्य परकार्यस्य प्रवर्त्तकेनानेन निरव-
काशपूर्वकार्यस्य निवर्त्तयितुमशक्यतया एकसङ्गा नियमराहित्येन
च विरोधाभावादित्यर्थः ॥

गत्यर्थादीनामेवेति । (कै)

एषां कर्मसंज्ञैव इति निममसु न । प्राक् कडारादिति शास्त्र-
बाधापत्तेः ॥

आरम्भसामर्थ्याच्च इति (भा)

भाष्ये । १“हेतुमति च” इति सूत्रे भाष्ये गतिसूत्रनियमलोत्था
कर्तुरित्यण्यन्तधातुविषयत्वावश्यकत्वेन ण्यन्तधातुविषयस्य २“कर्त्तु-

१ अ ३ । पा १ । सू २६ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ७६ ॥

यौगपद्येन संभवः ॥ गुह्यलघुसंज्ञे गदोघिसंज्ञे । वा । गुह्यलघुसंज्ञे गदोघि-
संज्ञे बाधेयाताम् (१ । ४ । ३-१२) । गार्गीबन्धुः । वात्सीबन्धुः (६ । २ ।
१०६) । ८ । २ । ८३) । वैज्रम् । (२ । २ । ३२ ॥ ५ । १ । १३१) विविग्न्य (६ ।
४ । ५६) । परवचने हि नियमानुपपत्तेरभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परं
कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वे तस्य

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

रौक्षिततमम्” इत्यस्वारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । यत्चेतद्भाष्यवत्त्वाद्
गत्यादिसूत्रं विध्यर्थं परत्वान्तरङ्गत्वोपजीव्यत्वैः कर्तृत्वप्राप्तेः । एवं च
पाचयत्यादौ न दोषः । यत्र “आरम्भसामर्थ्याद्” इत्यस्य गत्यादि-
सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थ इति तत्र प्रधानानुरोधेन सर्वतो बल-
वत्त्वात् । किं चात्र पाठे विध्यर्थत्वं दुरुपपादमुभयोरप्यविरोधात्
प्राप्तेरिति दिक् ॥

यदीति । (कै)

ननु समावेशस्य सिद्धत्वेऽपि पक्षे कर्तृत्वमात्ररूपपर्यायार्थं तदस्तु
न च संज्ञयोः समावेशेऽपि तत् कार्यशक्त्यर्थोऽप्यग्राह्ययोगात् कार्या-
न्तरस्य चाभावात् पर्यायः फलतीति वाच्यम् । समावेशेऽस्य कर्मभि-
न्नत्वाभावेन “उभयप्राप्तौ” इति निषेधाप्रवृत्तौ नित्यं षष्ठी ।
पर्यायेतु कर्तृत्वे निषेधेऽपि कर्मत्वे तदभावात् पक्षे भाव्यं षष्ठ्येति
विशेषादिति चेन्न ह्यङ्गविषयेऽनभिधानेन तादृशप्रयोगस्यैवाभावा-
दिति भाष्याश्रयात् ॥

१ सम्प्रवेशे । इ ॥

२ अ २ । पा ३ । सू ६६ ॥

नदीधिसंज्ञेपरे गुणलघुसंज्ञे । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च नदीधिसंज्ञे परं कार्य-
त्वाच्च गुणलघुसंज्ञे भविष्यतः ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि
नदीधिसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीधिसंज्ञापूव्विके गुणलघुसंज्ञे । कथम् ।
अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाद्भास्ति यौगपद्येन
सम्भवः ॥ परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा । वा । परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा बाधेत
(१।४।६६।१०१) परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः
परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वो

ह्रस्वाविति । (कै)

ह्रस्वावित्युचितम् । यदा सूत्रगतकृतयणादेशे रेफान्त-
ह्रस्वानुकरणोत्तरपदद्वन्द्वोऽयं द्विचनान्त इति बोध्यम् ॥ ननूपपा-
दितरीत्या संज्ञासमावेशसम्भव इत्यत आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

तच्च घिसलक्षणे इति । (कै)

गुणेन नदीत्वनिमित्तविनाशेन युगपत्तयोरसम्भवेन नदीसंज्ञापे-
क्षया परत्वादिति भावः ॥

अलं विधित्वाच्चेति । (कै)

पूर्वविध्यभावाद् “अचः परस्मिन्” इत्यस्याप्यभाव इति
बोध्यम् ॥

तस्मादिति । (कै)

इष्टानुरोधादेवमेव कल्प्यते नत्वन्विधावपि स्थानिवत्त्वादि-
तिभावः ॥ भाष्ये

१ अ १ । पा १ सू ५७ ॥

तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति ।
तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति । एवं सर्व्वं पुरुषनियममनुकम्प्य
तस्यान्ते कः परस्मैपदमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा परं कार्य्य-
त्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकं संज्ञाधिकार-
स्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञा पूर्व्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः
क्रियते । प्रख्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

आश्रयाभावादिति । (भा)

नदीत्वस्याश्रयभूतद्वखाभावादित्यर्थः ॥

यस्य त्विति । (कै)

नदीत्वाभावे घिलानिवृत्तेर्गुणेन यणो बाधात् यणो निमित्तं
नदीत्वमिति भावः ॥ मास्तु शेषवचनं घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थं बहुव्रीहि-
प्रतिषेधायं तत्कर्तव्यमेवेत्याह भाष्ये

बहुव्रीह्यर्थं त्विति ॥ (भा)

अत्रेति । (कै)

उक्त्यनेति ज्ञान्तस्य पूर्वनिपातस्तु बहुव्रीहिलाभावेऽप्युपसर्जन-
त्वेन तं विना संज्ञाया अत्रतीतेश्चार्थिक इति भावः ॥ नित्यनपुंसकत्वं
तु संज्ञयोः समावेशेन सिद्धम् ॥

‘पाक्षिकः क्विति । (कै)

शेषादिति कपो न “संज्ञायामिति” निषेधात् चिन्त्यमिदम् ।

१ उपलब्धकौयटे “पाक्षिकश्च कप” इत्यस्ति ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ३८ ॥

परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपद-
संज्ञा । कोऽवकाशः । श्रद्धास्तु अवकाशः (३ । २ । १२४-१०७) ॥ परवचने
सिति पदं भम् । वा । परवचने सिति पदं भसंज्ञामपि प्राप्नोति (१ । ४ । १६
—१८) । अयं ते योनिर्ऋत्वियः (५ । १ । १०६ ॥ ६ । ४ । १४६) । प्रजाम्
विन्दाम ऋत्वियाम् । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च भसंज्ञा
प्राप्नोति ॥ गतिबुद्ध्यादीनां ग्यन्तानां कर्म्म कर्म्मसंज्ञम् । वा । गतिबुद्ध्यादीनां
ग्यन्तानां कर्म्म कर्म्मसंज्ञामपि प्राप्नोति (१ । ४ । ५२ । ५४) । आरम्भसामर्थ्याच्च

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (आ कढारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

शेषग्रहणे तु नदीपदघटितसमुदायस्यान्यपदार्थे विद्यमानस्य समा-
सोक्तेः शेषत्वाभावाच्च वङ्गप्रौहिरिति बोध्यम् ॥ ननु समानाधि-
करणसमासोऽयम् । अत एव मृगचपलेत्यादौ पुंवत्त्वं तत् कान्य-
पदार्थप्रतीतिरत आह

यदेति । (कै)

अयमपि पक्षस्तसूत्रभाष्ये स्पष्टः ॥

भावरूप इति । (कै)

विशेष्यभूत इत्यर्थः ॥

समाह्रियमाणेति । (कै)

“समाहारे च” इत्यत्र कर्मसाधनः समाहारशब्द इति भावः ॥

अशेषत्वादिति । (कै)

शेषादिति सूत्रे समासान्तापेक्षया शेष इत्यभिमानिनेदम् ।

१ नदीभिश्च (२ । १ । २०) इति सूत्रे भाष्ये ॥ २ अ २ । पा २ । सू २३ ॥

कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति । नैव दोषः । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवतीति यदयं “हृक्कोरन्यतर-
स्याम्” (१।४।५३) इत्यन्यतरस्यां ग्रहणं करोति ॥ शेषवचनं च वि-
संज्ञानिवृत्त्यर्थम् । वा ॥ शेषग्रहणं च कर्तव्यम् । “शेषोऽप्यसिद्धिः”
(१।४।७) इति । किं प्रयोजनम् । विसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । नदीसंज्ञायां
विसंज्ञा मा भूदिति । अथैवै पथ्यै बुध्यै धेन्यै (७।३।११२—१११) ।
इतरथा हि परं कार्यत्वाच्च विसंज्ञारम्भसामर्थ्याच्च “सिद्धिर्ब्रह्मस्य (१।४।६)

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

(आ. १ । पा ४ । आ. १)

अनन्तरवज्रौह्यधिकारापेक्षं शेषत्वमिति भाव्यसम्मतपक्षे तु तस्यापि प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ॥

टचश्चित् करणादिति । (कै)

अस्यान्यत्र राजगवौत्यादौ चारितार्थादिदं चिन्त्यमिति कश्चित् ॥

पञ्चपात्रमिति । (कै)

अत्र शेषत्वात् कपोऽप्यापत्तिः । एतानि प्रयोजनानि शेषग्रहणस्य पदतः शेषार्थकत्वपक्षे । चिकितः शेषे तु अन्यं द्वयं शेषग्रहणे कृते सिध्यति । आद्यं तु प्रयोजनद्वयचिकितः शेषे शेषग्रहणे कृतेऽपि न सिध्यतीति बोध्यम् ॥

समासवाच्यत्वे इति । (कै)

समास एव क्रान्ताद्यर्थप्रतीतेः । यदागमे हीति न्यायेनैकार्थी-भावबलात् समासस्यैव सोऽर्थ इति भावः ॥

यदा त्विति । (कै)

एकार्थीभावस्तु पञ्चम्यर्थान्तर्भावेनेति तद्भावः ॥

इति नदीसंज्ञा । न वासंभवात् । वा । न वा कर्त्तव्यम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा कस्मान्न भवति । असंभवात् । कोऽसावसंभवः । ब्रह्मलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणः । वा । ब्रह्मलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणेन भवितव्यम् । (७ । ३ । १११) ॥ तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाभावः । वा । तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा न भविष्यति । किं कारणम् । आश्रयाभावात् । आश्रयाभावाद्नदीसंज्ञायां

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६६

अ. १ । पा. ४ । आ. १) (आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

क्रियमाणेऽपीति । (कै)

तत्करणमेव प्रथमो दोषः । ह्यते दोषान्तरमपीति भावः ॥
यद्वासमानाधिकरणनञ्चा समासोक्तेः शेषत्वाभावात् तत्र वज्र-
ग्रीवप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥

शेषग्रहणं न करोतीति । (कै)

पदतः शेषार्थं न करोतीति त्रिकतः शेषार्थं तु करिष्यतीत्यर्थः ॥

परत्वादिति । (कै)

नञ् समासादयोऽन्यपदार्थाविवक्षायां चरितार्थाः । अन्यथी-
भावोऽपि समाहित्यमाणार्थत्वे चरितार्थः । वज्रग्रीहिरपि अन्यत्र
चरितार्थः । न च समानाधिकरणतत्पुरुषविषये वज्रग्रीहिः क
चरितार्थः । व्यधिकरणे चरितार्थ इत्यभिमानात् । यदा तस्य
तदाधकत्वमनवकाशत्वेनैव^१ बाधकत्वोपलक्षणम् भाष्ये विप्रतिषेधा-
दित्यपि बोध्यम् ॥

प्राप्नोतीति । (कै)

१ परत्वं च । का ॥

घिसंज्ञानिबृत्तिरिति चेद्यथादेशाभावः । वा । आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां
घिसंज्ञानिबृत्तिरिति चेदेवमुच्यते । यथादेशोऽपि न प्राप्नोति ॥ नैव
दोषः । नद्याश्रयत्वाद्यथादेशस्य ऋक्स्य नदीसंज्ञाभावः । वा । नद्याश्रयो
यथादेशः । यदा नदीसंज्ञया घिसंज्ञा बाधिता तत उत्तरकालं यथा-
देशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वाद्यथादेशस्य ऋक्स्य नदीसंज्ञा भविष्यति ।
वज्रग्रीह्यर्थं तु । वा । वज्रग्रीहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यम् । “शेषो

(आ कठारादेका संज्ञा १।४।१।)

(अ. १।पा. ४।आ. १।

तथाचानयोः पदयोर्न शेषत्वमिति वङ्गव्रीह्यप्राप्तिः ॥ ननु
दीरावतीकेऽनवकाशत्वात् “नदीभिश्च” इत्यनेनैव भाव्यम् एवं च
कथमत्र वङ्गव्रीहिः किमर्थं वा निषेधोऽत आह

तस्य त्ववकाश इति ॥ (कै)

ननु तत्रापि समाहारस्यान्यपदार्थस्य सत्त्वात् कथमयमवकाशो-
ऽत आह

यदेति । (कै)

एवं सति पञ्चानां नदीनां समाहार इत्यर्थे परत्वाद् वङ्ग-
व्रीहिः प्राप्नोति सोऽपि शेषग्रहणादेव वारणीयः परं कार्यत्व-
मिति पाठे इति दिक् ॥ वस्तुतः समाहारे चायमिष्यते इत्युक्ते-
र्भाषाधनत्वाच्च समाहारशब्दस्य समाहाररूपेऽन्यपदार्थेऽयमपवाद
इति मत्वा दीरावतीके शेषे ग्रहणाद् भाष्ये दोष उक्तः । संख्येत्यनु-
वर्तमाने “नदीभिश्च” इत्यत्रैषां पदानां ग्रहणेनाशेषत्वात् प्रपतित-
पूर्णं “प्रादयो गताद्यर्थ” इत्यस्याप्रवृत्तेराह

१ अ २।पा १।सू २० ॥

२ अ २।पा १।सू २० ॥

“वङ्गव्रीहिः” (२।२।२३) इति ॥ किं प्रयोजनम् ॥ प्रयोजनमथयौभावोप-
मानद्विगुल्लोपेषु । वा । अथयौभावे । उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम् (२।१।
२१।६।२।१॥५।४।२५४) ॥ उपमाने । शस्त्रीश्यामा । कुमुदश्लेणी (२।१।५५।
५।४।२५४—२५३) ॥ द्विगु । पञ्चगवम् । दशगवम् (२।१।५३-५२।
(६।२।१) । त्रिलोपे । निष्कौशान्विः निर्वारान्वसिः (२।२।१८
(५।४।२५३) ॥ तत्र शेषवचनादोषः संख्यासमानाधिकरणसमासेषु

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६०१

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

प्रपर्णक इति ॥ (कै)

भाष्ये

कार्थे प्रतिषेधः (भा)

इत्यस्य कार्थे वाच्ये वज्रघ्नोद्दिप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ननु
“कुगति” इति सूत्रविहितः समासेऽपि सुपुरुष इत्यादौ साव-
कानाऽत आह

परिगणनमिति । (कै)

‘प्रादयो गताद्यर्थे’ इत्यादीनामपि परिगणनद्वारा स्वतन्त्र-
विधायकान्येव न तु तत्प्रपञ्चभूतान्येवेति भावः ॥ ननु कार्थे
विशेष्ये तत्पुरुषः तद्वति “वज्रघ्नोद्दिरिति” भिन्नविषयत्वात् “तत्पुरुष
इति चेदि”त्याद्यनुपपन्नमत आह

दूतर इति । (कै)

“प्रादयो गताद्यर्थे” इति परिगणनरूपं विशेषमज्ञात्वा इत्यर्थः ।

१ अ २ । पा २ । सू १८ ॥

२ अ २ । पा २ । सू १८ । इति सूत्रस्थवार्तिकम् ॥

वज्रघ्नोद्दिप्रतिषेधः । वा । तत्र शेषवचनाद्घोषो भवति । संख्या
समानाधिकरणनञ्समासेषु वज्रघ्नोद्दिः प्रतिषेधः प्राप्नोति । संख्या ।
दीरावतीको देशः । चीरावतीको देशः (१ । १ । २०) । समानाधिकरण ।
वीरपुरुषको ग्रामः । (२ । १ । ५८) । नञ्समासे । अत्राक्षयको देशः
अरुणको देशः (२ । २ । १८) । छल्लोपे च शेषवचनात् प्रादिभिर्न वज्र-
घ्नोद्दिः । वा । छल्लोपे च शेषवचनात् प्रादिभिर्वज्रघ्नोद्दिर्न प्राप्नोति ।

तथाच तच्च तत्पुरुषप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशयः । वस्तुतस्तच्च शेष-
ग्रहणमुभयोरप्यावश्यकं^१ “शेषाद् विभाषा” इति सूत्रे शेषाधिकार-
स्यादित्यर्थलाभाय चिकित्स्य शेषस्तेन “परं कार्यमि”ति पाठे
संज्ञासमानाधिकरणनञ्समासकृतोपेयु दोषपरिहारार्थः । एवं च
दोषोक्तिरेकदेश्युक्तिः । उक्तान्तगङ्गमित्यत्र न दोषः स्थित एवेति ।
“परं कार्यम्” इति पाठो दूषितो भगवता च्छब्दित्ये दोषाच्चेति
बोध्यम् ॥ नन्वेतदवधिप्रविष्टसंज्ञासु फलसत्त्वात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

अस्मिन्निति ॥ (कै)

स च बाध इति । (कै)

परत्वसमानार्थकाश्रयण्येन प्रतिपादितमिति भावः ॥ ननु
समावेगे “छन्दसुभयथा” इति व्यर्थं स्यादत आह

छन्दसौति ॥ (कै)

तिङाम् । (कै)

कडाद्यादेशानाम् ॥

१ अ ५ । पा ४ । सू १५४ ।

२ अ ३ । पा ४ । सू ११७ ।

प्रपतति पर्यः प्रपत्येकः । प्रपतति यकाशः प्रपकाशक इति (२ । २ । ६) ।
अथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिध्यति । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात्
वज्रग्रीहिः । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात् वज्रग्रीहिर्भविष्यति । एक-
संज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्वज्रग्रीहिरिति चेत् त्कार्थे प्रतिषेधः । वा । एक-
संज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्वज्रग्रीहिरिति चेत् त्कार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

शेषस्यापि । (कै)

तव्यादेः । वस्तुतोऽच “लुक्ः शाकटायनस्यैव” इत्यत
एवकारानुवृत्तेर्न समावेशः । एवं “लिङाग्रिणि” इत्यपि ॥
भाष्ये

वृद्धम् । (भा)

गोचम् ॥

अच समावेशे इति । (भा)

ग्रलङ्कोर्गोचापत्यं “वाङ्मादीञ्” ग्रलङ्कोः ग्रलङ्कादेशश्च । ततो
यूनि “यञञोश्च” इति फक् ॥ “पैलादिभ्यश्च” इति लुक् ।
पौलु शब्दात् “पौलाया वा” इति गोचेऽण् । ततो यूनि
“अणो झञ्च” इति फिञ् तस्य पूर्व्वेण लुक् नच “गोचेऽ-
लुगचि” इत्यनेन अलुक्चपि यूनि लुगिति परा लुग्भविष्यति
इति वाच्यम् । ततोऽपि परस्य “फक् फिञोरण्यतरस्याम्”

१ अ ३ । पा ४ । सू १११ ।

२ अ ३ । पा ४ । सू ११६ ।

३ । अ ४ । पा १ । सू ६६ ।

४ अ २ । पा ४ । सू ६४ ।

५ अ २ । पा ४ । सू ५६ ।

६ अ ४ । पा १ । सू ११८ ।

७ अ ४ । पा १ । सू १५६ ।

८ अ ४ । पा १ । सू ८६ ।

९ अ ४ । पा १ । सू ६१ ।

निष्कौशाब्धिः । निर्गाराब्धिः ॥ तत्पुरुषोऽच बाधको भविष्यति । तत्-
पुरुष इति चेदन्यत्र क्तार्थात् प्रतिषेधः । वा । तत्पुरुष इति चेदन्यत्र
क्तार्थात् प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रपततिपर्यः प्रपर्यकः । प्रपतितपक्षाश्चः

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा ४ । आ. १)

इत्यस्य प्रवृत्त्या पक्षे प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गादिति भावः ॥ सिद्धान्ते तु विकल्पेनेत्यत एव इत्याह

फक्फिञोरिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वात् पैलादिलुकापहारेण सिद्धान्ते यूनिलुगप्राप्तेरिति भावः ॥ “^१गोचेऽलुगचि” इत्यत्र भूञि प्राप्तस्य लुगिति भाष्योक्तेरत्र दोषश्चिन्त्यः । तस्मादौपगवस्य गोचास्यापत्यम् औपगविरित्यादौ “^२एको गोचे” इति नियमादिञ् नस्थाद् इति फलं बोध्यम् । तु-शब्दस्यैवकारार्थत्वादिहासमावेशो बोध्यः ॥

शक्यै इति । (कै)

यद्यपि नदी संज्ञाविधानसामर्थ्यात् धित्वं नेति प्रागुपपादितम् । तथापि समावेशस्यानिष्टतामात्रेणोदाहरणत्वमुक्तमिति बोध्यम् ॥ नन्वत्र धनुषः करणत्वेनापादानत्वप्रसक्तिरेव न इत्यत आह

अपायेति । (कै)

धनुर्निर्गतशरकरणकवेधे धनुषः साक्षात् करणत्वासम्भवात् अवशः

१. अ. ४ । पा १ । सू. ८६ ॥

२. भूञीति च लुक् प्राप्तो वाञ्छे चार्थे विधीयतेऽजादिः ।

बहिरङ्गमन्तरङ्गादिप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥

भूञिप्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धितेऽलुकं शास्ति ।

एतद्व्रवीति कुर्वन् समानकाणावलुगलुक् च ॥

३. अ. ४ । पा १ । सू. ६३ ॥

प्रपञ्चाशकः इति । सिद्धं तु प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषवचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् । कानि पुनरस्य

(अ. १। पा. ४। आ. १) (आ कडारादेका संज्ञा। १। ४। १।)

निर्गमनपूर्वकवेधे विध्यति वर्त्तयित्वा तद्घटकनिर्गमनस्य अवधि-
भावेनैव निर्वर्त्तकं धनुर्वेधे परंपरया करणम् इत्यवश्यं वाच्यमित्य-
स्युभयोः प्राप्तिरिति भावः ॥

कंसपाच्याम् (भा)

इत्यादेरपि कंसपाचाभिर्गतमन्नं भुङ्क्ते इत्याद्यर्थ ईदृशस्थले
धनुःकंसपाचादेर्दधाम्य इति बोध्यम् ॥ नच कार्यकालपक्षे
संज्ञाग्राह्याणां विधिप्रदेशेभ्येव वाक्यार्थेन विपरीतं परत्वं पञ्चमी-
प्रदेशोपस्थितापादानसंज्ञायाः द्वितीयाविध्युपस्थितकरणसंज्ञातः पर-
त्वात् । एवम् “आप्तोपोऽनः” इत्याद्येकवाक्यतापक्षमसंज्ञया नलो-
पाद्येकवाक्यतापक्षपदसंज्ञायाः परत्वादभिद्वत्वाच्च बाधो न स्यादिति
वाच्यम् । एतदधिकारस्यसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षस्यैव वाङ्मीकारेणा-
दोषात् ॥ भाष्ये

गां दोग्धीति । (भा)

दुहेर्विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वे कर्तृव्यापारजन्य-
फलाश्रयत्वात् कर्तुरित्यस्याप्राप्तिः । विभागनिरूपितावधित्व-
विवक्षणाच्चापादानत्वप्राप्तिः । न च पयः संनिधौ गौर्नैषिततमा-

योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं ऋक्संज्ञां दीर्घभुतौ । वा । ऋक्संज्ञां दीर्घ-
भुतसंज्ञे बाधिते (१। २। ३३) ॥ तिङ् सार्वधातुकम् लिङ् लिटोराद्धं
धातुकम् । वा । तिङः सार्वधातुकसंज्ञां लिङ् लिटोराद्धधातुकसंज्ञा
बाधते (३। ४। ११३-११५-११६) ॥ अपत्यं दृढं युवा । वा । अपत्यं
दृढं युवसंज्ञा बाधते (४। १। १६२। १६३) ॥ धिं गदौ । वा । धिसंज्ञां
गदौसंज्ञा बाधते । (१। ४। ३-७) ॥ लघु गृह । वा । लघुसंज्ञां गृहसंज्ञा

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षितत्वात् ॥ ननु साकशायामेव कर्मान्तरापेक्षयापि । अत एवाग्नेन यथा दीपिकया गच्छतीति अनेककरणयोगः । “अकथितं च” इत्येतत्तु अपादानत्वाविवक्षाया-
मेवेति न तेन विप्रतिषेध इति दिक् ॥ भाष्ये

गेहं प्रविशतीति । (भा)

गेहे प्रविश इति यामे आगत इत्यादि तु असाध्वेव वेति बोध्यम् ॥ केचित्तु यदा तेषां संयोगसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थ-
स्तदा कर्त्तृत्वाप्राप्तिस्तत् साधुत्वं बोध्यम् । यदा तु व्यधिकरणो
व्यापारोऽर्थस्तदोभयविवक्षायां भाष्योदाहरणोपपत्तिर्बोध्यत्याहुः ॥
तत्तु “हृद्गुभ्यां च” इत्यसुमिधाथकवार्त्तिकस्य भाष्यविरुद्धम् ।
तच्च “हृदिस्पृक्” इत्यादौ द्वितीयार्थं तेषां सप्तमी द्रष्टव्या इत्युक्तम् ।
धनुर्विध्यतीत्यत्र धनुर्गतग्रस्तत्करणकबोधो धनुः कर्त्तृक इति धनुः
करणको धनुवृत्तिश्च व्यापार इति वा बोधः ।

१ कारकान्तरापेक्ष एव । इ । २ अ १ । पा ४ । सू ५१ ।

३ “हृन्मदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्” (इ । ४ । ६) इति सूत्रस्यवार्त्ति-
कम् । हृद्गुभ्यां छेदपसंख्यानम् । वा । हृद्गुभ्यां छेदपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ।
“हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ।

वाधते (१ । ४ । १०-११) ॥ पदं भम् । वा । पदसंज्ञां भसंज्ञा वाधते ।
(१ । ४ । १४-१८) ॥ अपदानसुत्तराणि । वा । अपादानसंज्ञासुत्तराणि
कारकानि वाधन्ते । क । धनुषा विध्यति । कंसपात्रां मुक्ते । मां दोग्धि ।
धनुर्विध्यति । धनुषा विध्यतीत्यप्रायस्कृत्वाच्च “प्रथमपायेऽप्रादानम्”
(१ । ४ । २४) इत्यप्रादानसंज्ञा प्राप्नोति “साधकतमं करणम्”

स्वभापारे स्वस्यापि करणत्वविवक्षासम्भवात् । एवमभिष्टिग्नन्ति
इत्यादौ गेहं प्रविशतीत्यादौ गेहाधिकरणको गेहकर्मको व्यापार
इति बोधः । अत्राधिकरणत्वकर्मत्वयोर्निश्चितत्वम् ॥

घत्वं नेति । (कै)

“उपसर्गात्सुनोति” इत्यनेनेति शेषः ॥

प्रकृति स्वरः । (कै)

“तत्पुरुषे तुकार्ये” इत्यनेन ॥

वृद्धिः । (कै)

“सिचि वृद्धि”रिति ॥

दीर्घः । (कै)

“क्रमः परस्मैपदेषु” इति ॥

क्रमत इति । (कै)

“वृत्तिमर्ग” इत्यनेनात्मनेपदम् ॥

१ अ ८ । पा ३ । सू ६५ ॥

२ अ ६ । पा २ । सू २ ॥

३ अ ७ । पा २ । सू १ ॥

४ अ ७ । पा ४ । सू ७६ ॥

५ अ १ । पा ३ । सू २८ ॥

(१।४।४२) इति च करणसंज्ञा । करणसंज्ञा परा सा भवति ॥ कंस-
पात्रां मुष्टी इत्यत्रापाययुक्तात्वाच्च “ब्रुवमवायेऽपादानम्” इत्यपादान-
संज्ञा प्राप्नोति “आधारोऽधिकरणम्” (१।४।४५) इति आधिकरण-
संज्ञा । आधिकरणसंज्ञा परा सा भवति ॥ “गां दोग्धि” इत्यत्रापाय-

अव्ययीभावः । (कै)

अनवकाशत्वात् ॥

बहुव्रीहिः । (कै)

परत्वात् ॥

समास इति । (भा)

सामान्यसंज्ञायां “^१सहस्रपा” इत्यत्र चरितार्थमव्ययीभावादि-
विशेषसंज्ञा न बाधन्ते समाससंज्ञानुवादेन तासां विधानात्
अत एव समासान्ता इत्यधिकारे “^२अव्ययीभावे श्ररत्प्रभृतिभ्यः”
इत्यादिविधानं सङ्गच्छते ॥

एकेति । (कै)

एवं चोभयोर्निरवकाशत्वात् न बाध्यबाधक भाव इति भावः ॥
नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह

चकारेति ॥ (कै)

समाविशतीति । (कै)

पर्यायस्तु न । “^१अव्ययादाप् सुप्” इति ज्ञापकात् । संज्ञा-
निरविनिर्मुक्तस्वभावेनानुवृत्तिविनैव पर्यायसिद्धिरेति भावः ॥

१ अ २ । पा १ । सू ४ ॥

२ अ ५ । पा ४ । सू १०७ ॥ ३ अ २ । पा ४ । सू ८३ ॥

युक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति “कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म” (१ । ४ । ४५)
इति च कर्मसंज्ञा । कर्मसंज्ञा परा सा भवति । धनुर्विध्यन्तीत्यत्रा-
पययुक्त्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति “स्वतन्त्रः कर्त्ता” (१ । ४ । ५७) इति

गुणवचनसंज्ञा त्विति । (कै)

एवं चात्र शास्त्रे गुणवचनशब्देन^१ जातिमंज्ञाव्ययहृदन्ततद्धि-
तान्तममलसर्वनामसङ्ख्याशब्दातिरिक्तः शब्दो गृह्यते इति बोध्यम् ।
^१अत एव द्वारवतीत्वमित्यत्र न पुंवङ्गाव इति बोध्यम् । अत्र हत-
द्वितसंज्ञे तदन्तस्य बोधे प्रातिपदिकसंज्ञाप्रमानाधिकरणत्वात् । न
गुणिपरशुक्लादीनां गुणवचनत्वानापत्तिः तत्र मतुप् लोपादिति
वाच्यम् । श्रूयमाणतद्धितान्तस्यैव तत्संज्ञाविधानेनादोषात् । गुण-
गुणिनोरभेदविवक्षायां तथा त्वाभावेनाचतेश्च । मतुप् लोपस्तु भेद-
विवक्षायां शुक्लवान् इत्यादेरसाधुत्वाय तदा मतुपोऽनभिधान-
माश्रित्य तु प्रत्याख्यानमिति बोध्यम् । रूपादयो जातिशब्दा
असर्वलिङ्गत्वात् ॥

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयस्याक्रियाजस्य सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

इति यद् गुणलक्षणं “बोतो गुणवचनात्” (४ । १ । ४४) सूत्रे

उक्तम् तदेकदेश्युक्तिर्भगवताऽव्याख्यानात् ॥

२ “अत एव” इत्यारभ्य “बोध्यम्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

च कर्तृसंज्ञा । कर्तृसंज्ञा परा सा भवति ॥ क्रुधद्रुहोरुपल्लवयोः कर्म-
सम्पदानम् । वा । क्रुधद्रुहोरुपल्लवयोः कर्मसंज्ञा सम्पदानसंज्ञां वाधते
(१ । ४ । ३८—३९) ॥ करणं पराणि । वा । करणसंज्ञां (१ । ४ । ४२)
पराणि कारकाणि वाधन्ते । क् । धनुर्विध्यति । असिश्चिनत्तीति ॥ अधि-
करणं कर्म । वा । अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा वाधते (१ । ४ । ४५—४६)
क् । गेहं प्रविशतीति ॥ अधिकरणं कर्ता । वा । अधिकरणसंज्ञां कर्तृ-
संज्ञा वाधते (१ । ४ । ४५—४८) । क् । स्थानी पचतीति ॥ अध्युपल्लव

ष्यञ्विधिरिति । (कै)

“वोतो गुणवचनात्” “त्वतलोर्गुणवचनस्य” इत्यादिरप्युप-
लक्षणमेतत् ॥ ननु प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञकत्वे ब्राह्मणादि-
ग्रहणं व्यर्थमत आह

ब्राह्मणादीति । (कै)

अन्यथा ब्राह्मणगणयत्यादिभ्यः ष्यञ् नस्यात् प्राणिभृज्जातिलक्षणो
ब्राह्मणशब्दे । वयो वचनलक्षणो वालशब्दे । निपुणादयो युवादयः ॥

आश्रयतीति । (कै)

न लोकप्रसिद्धामित्यर्थः ॥ एकशब्दे सङ्ख्यासंज्ञया राजपुरुषे
समाससंज्ञया बाधमाशङ्क्याह

ऐक्यमिति ॥ (कै)

राजपौरुष्यमिति । (कै)

अनुग्रतिकादित्वादभयपदवृद्धिः ॥ भाष्ये

१ अ ४ । पा १ । सू ४४ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ३५ । एतत् सूत्रस्यवार्तिकम् ॥

कर्म्म । वा । अथुपसृष्टं कर्म्माधिकरणसंज्ञां वाधते (१ । ४ । ४६-४५) ॥
गत्युपसर्गसंज्ञे कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा । वा । गत्युपसर्गसंज्ञे कर्म्मप्रवचनीय-
संज्ञा वाधते (१ । ४ । ५६-६०-८३) ॥ परस्मैपदमात्मनेपदम् । वा ।
परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा वाधते (१ । ४ । ६६-१००) ॥ समास-
संज्ञाश्च । वा । समाससंज्ञाश्च या या परा अनवकाशाश्च तास्ताः पूर्वाः
सावकाशाश्च वाधन्ते ॥ अर्थवत् प्रातिपदिकम् । वा । अर्थवत् प्रातिपदिक-
संज्ञं भवति ॥ गुणवचनं च । वा । गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत् ॥ समास-
क्षतृतर्द्धिताथ्यसर्वनामासर्वलिङ्गा जातिः । वा । समास । समाससंज्ञा च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६११

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

किमर्थमिति । (भा)

“गुणवचनं च” इत्यारभ्य “एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा”
इत्यन्तवचनजातं “किमर्थम्” इत्यर्थः ॥ वैयर्थ्यमेवोपपादयति
यथा न्यास एवेति ॥ (भा)

समाधत्ते

सन्ति चैवाचेति ॥ (भा)

अपूर्वा इति । (भा)

कृतसंज्ञा तद्धितसंज्ञा ॥

असर्वलिङ्गा जातिरिति । (भा)

“एकद्रव्योपनिवेशिनी”त्येताः । तदर्थमेतद्वचनं जातमित्यर्थः ॥

समाध्यन्तरमाह

अपि चेति ॥ (भा)

सन्निविष्टानामिति । (भा)

निर्धारणषष्ठी ॥ तत्र संख्या संज्ञया जातिसंज्ञाया बाधाद्
द्वित्येत्यादौ टावेव । तथा तथा सर्वनामसंज्ञाया बाधात् सर्वाथ
वक्तव्या । कृत् । कृत्संज्ञा च वक्तव्या । तद्धित । तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या ।
अथय । अथयसंज्ञा च वक्तव्या । सर्व्वनाम । सर्व्वनामसंज्ञा च वक्तव्या ।
असर्व्वलिङ्गा च जातिरित्येतच्च वक्तव्यम् ॥ संख्या । वा । संख्यासंज्ञा च
वक्तव्या ॥ डु च । वा । डु संज्ञा च वक्तव्या ॥ का पुनर्दुसंज्ञा । षट्संज्ञा ॥
एकद्रव्योपनिवेशिनीसंज्ञा । वा । एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्येतच्च
वक्तव्यम् ॥ किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यास एव भूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते ॥
सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्वाः संज्ञाः । अपि चैतेनानुपूर्व्वेण सन्निविष्टानां
बाधनं यथा स्यात् । गुणवचनसंज्ञायाश्चैताभिर्बाधनं यथा स्यादिति ॥

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

इत्यादौ न स्मै । एवं संख्या संज्ञया सर्वप्राचीनसंज्ञाबाध इत्याद्युल्लम् ॥

समाध्यन्तरमाह

गुणवचनसंज्ञायाश्चेति । (भा)

एवं चैतदतिरिक्तशब्दत्वं शास्त्रे गुणवचनशब्दत्वमित्यर्थादुक्त-
मिति दिक् ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

शब्दस्वरूपे सन्देहाभावादर्थस्य विरोधस्य प्रसिद्धत्वात् कोऽय-
मिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

आचार्य्येति । (कै)

विशेषार्थकत्वे परस्परव्याघातादुभयोर्विरुद्धयोः शास्त्रयोरप्रा-
माण्यं स्यादित्यर्थः ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

विप्रतिषेधे इति कोऽयं शब्दः । विप्रतिपूर्वात् सिद्धेः कर्मव्यतिहार-
घञ् । इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । अन्योऽन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः ॥
कः पुनर्विप्रतिषेधः । द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थवेकस्मिन् स विप्रतिषेधः । वा । द्वौ
प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिंश्च युगपत् प्राप्तः स विप्रतिषेधः । क पुनर-

आचार्य्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमाद्धौक्तिकार्थस्य विरोधवा-
चिनो विप्रतिषेध शब्दस्येह ग्रहणं न सम्भवतीति मत्वा पृच्छति विप्रतिषेध-
इति । कोऽयं शब्द इति । इतरस्य लौक्तिकार्थवृत्तिरेवोपात्तो न ह्यस्याप्रा-
न्योऽर्थः परिभाषित इति मत्वाह विप्रतिपूर्वादिति ॥ कर्मव्यतिहार

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१३

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

सर्वेषामिति । (कै)

अनेन शास्त्रेण प्रामाण्याभ्यनुज्ञानात् तस्य प्रामाण्येऽपि अन्यस्या-
प्रामाण्येन सर्वेषां तत्त्वं भग्नमिति भावः ॥

इतर इति । (कै)

अप्रामाण्यं त्वये परिहरिष्यत इति भावः ॥ कर्मव्यतिहारे घञो
विधानाभावादाह

सिधेरिति ॥ (कै)

सेधतेरिति । (कै)

परस्परं प्रतिकूलं गमनमित्यर्थवोधने तस्यैव समर्थत्वादिति
भावः ॥ पौनरुक्त्यं परिहरति

स एवार्थ इति । (कै)

कस्य चित् कश्चित् प्रसिद्ध इति पर्यायोपादानमिति भावः ॥
अस्यागतिकगतित्वेनाह

न्यार्थौ क्व चैकस्मिन् युगपत् प्राप्ततः । वृक्षाभ्याम् वृक्षेभ्यन्यार्थौ वृक्षेभ्य
इत्यत्र युगपत् प्राप्ततः (७ । ३ । १०२-३) ॥ किञ्च स्यात् । एकस्मिन्
युगपदसम्भवात् पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः । वा । एकस्मिन् युगपदसम्भवात्
पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यत एकस्मिन्

इति । सिधेर्विशेषणं व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात् सेधतेर्भावे घञि-
त्यर्थः । इतरेतरप्रतिषेधोऽन्योऽन्यप्रतिषेध इति । स एवार्थः पर्यायाभ्यां
प्रदर्श्यते । यद्वा पर्यायाप्रतिपत्तौ शब्दद्वयेन प्रदर्श्यते । विरोधं पूर्वोक्तो
न्यायेनासम्भावयन् पुनः पृच्छति । कः पुनरिति ॥ द्वौ प्रसङ्गाविति । सर्व-

यदेति । (कै)

प्रतिषेधशब्द एकच पाक्षिकप्रतिषेधपरः । परचात्यन्तिकप्रतिषेधपर इति भावः ॥ एवं च सङ्गच्छति पुनः प्रसङ्गपक्षयोः सिद्धये पर्यायाप्रतिपत्तिफलस्य कादाचित्कप्रवृत्तिप्रतिवन्धस्य सर्वथा तत्प्रतिवन्धस्य च प्रतिषेधशब्दार्थत्वेन लोकसिद्धिविरोधार्थकतैव फलितेति ध्येयम् ॥

पूर्वोक्तेन । (कै)

अप्रामाण्यापत्तिरूपेण ॥ ननु “प्राप्नुत” इति क्रिया न स शब्देन परामर्शयोग्या । सर्वनामपरामर्शायोग्यत्वस्यैव तस्यामसत्वस्य “वति” सूत्रे कैयटेन वक्ष्यमाणत्वात् । कर्तृपरामर्शस्तु न तस्य गुणत्वात् द्विवचनापत्तेश्चात (अतः । क) आह

युगपदिति । (कै)

युगपदसम्भवात् पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इति । कथं ह्येकस्मिंश्च नाम युगपदसम्भवः स्यात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गस्य स्यात् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । यदुच्यते एकस्मिन् युगपदसम्भवमिति कार्ययोर्युगपदसम्भवः शास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः ॥ ढजादिभित्तुल्यम् । वा । ढजादिभित्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति । तद्यथा । ढजादयः (३ । १ । १३३) पर्यायेण भवन्ति ॥ किं

स्याच्चार्थवचनस्य प्रमाणोऽपि लब्धावकाशयोर्वचनयोरेकस्मिन् विषये विरुद्धकार्यद्वयसमर्पणादस्यैव विरोधः ॥ प्रसज्येते इति । प्रसङ्गौ विधी । अन्यार्थाविति । अन्यत्र सावकाशौ । स विप्रतिषेध इति । युगपद् यासौ प्रतिः सा विरोधनिमित्तत्वादभेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्ता । किञ्च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१५

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

आख्यातोपात्तक्रियायाः परामर्शाभावेऽप्यध्याहृतप्राप्त्यादिपदो-
पात्तायाः परामर्शे न दोषः । लिङ्गन्तु प्रतिनिर्देशाभिप्रायेणेति
बोध्यम् ॥ ननु सा १ च विप्रतिषेधोऽत आह

विरोधनिमित्तत्वादिति । (कै)

विरोधफलवाधनिमित्तत्वादित्यर्थः ॥ नन्वेनेन परस्य प्रतिपाद-
नात् कथमयं प्रश्नोऽत आह

यदीदमिति ॥ (कै)

तदनारम्भेऽन्यत्र सावकाशयोः सामर्थ्याभावेन कथं पर्याय-
प्राप्तिरत आह

इतरो व्यक्तीति ॥ (कै)

पर्यायेति । (कै)

एवं च पाक्षिकवाधो विरोधफलमिति भावः ॥ भाष्ये

१ 'न' इति पाठोऽस्ति क पुस्तके ॥

पुनः कारणं तज्जादयः पर्यायेण भवन्ति । अनवयवप्रसङ्गात् प्रतिपदं विधेस्त्व ।
वा । अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च विधीयन्ते ॥ अप्रतिपत्तिर्विभयो-
स्तुल्यबलत्वात् । वा । अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात् । किं कार-
णम् । तुल्यबलत्वात् । तुल्य बले ह्युभे शास्त्रे । तद्यथा । द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः

स्यादिति । यदीदं नारम्भेत इति भावः ॥ इतरो व्यक्तिपदार्थाश्रयेण पर्याय-
माह एकस्मिन्निति । अनवयवप्रसङ्गादिति । सर्वव्यक्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवर्त्त-
नादित्यर्थः । प्रतिपदविधेस्त्विति ॥ अनेनोत्सर्गापवादवैधर्म्यं दर्शयति न ह्युत्सर्गः
प्रतिपदं विधीयते । तत्र पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थमिदं परमेव भवति न पूर्व-

एकस्मिन् (भा)

इत्यस्य सद्ये इति शेषः ॥

असम्भवाद् (भा)

इत्दस्य कार्ययोरिति शेषः ॥

पूर्वपरप्राप्तेरिति । (भा)

पूर्वस्य परस्य च योगस्य प्राप्तेरित्यर्थः । वचनद्वयप्रामाण्यादिति यावत् ॥ भगवता तु धर्मधर्मिनोरभेदमाश्रित्य प्राप्तिशब्देन पूर्वपर-शब्दयोः सामानाधिकरण्यमाश्रितम् ॥

उभयप्रसङ्ग इति (भा)

पर्यायेणेति शेषः ॥ सूत्रयोरेवासम्भवप्राप्ती इति मत्वा पृच्छति

इदं विप्रतिषिद्धमिति ॥ (भा)

शास्त्रयोरुभयप्रसङ्ग इति । (भा)

प्रेष्योभवति । स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तमुभौ युगपत् प्रेष-यतो गानादिक्षु च कार्यं भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति तत उभयोर्यं करोति । किं पुनः कारणमुभयोर्यं करोति । यौगपद्यासम्भवात् । नास्ति यौग-पथेन सम्भवः । तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् । वा । तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं व्यक्त्यम् ॥

मिति । एतत् सूत्रारम्भाच्च । पूर्वस्य सत्त्वस्य तत्रारम्भोऽनुमीयते । तदु-च्यते सङ्गदूतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति । इदानीं जातिपक्षा-भयेणाह अप्रतिपत्तिर्वेति । अत्र पक्षे विध्यर्थमिदम् । परं भवतीति । तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति ततस्तदपि प्रवर्त्तते ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१७

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । १ ।)

पर्यायेण शास्त्रयोः प्राप्तेरुभयः प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ननु शास्त्र-
प्रसङ्गोऽपि कार्यार्थ एवेति कार्ययोर्युगपदसम्भवे कथं शास्त्रयोः
प्रसङ्गोऽत आह

तृजादिभिरिति । (भा)

एवं च युगपदसम्भवः पर्यायेणोभयप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् ॥

सर्वव्यक्त्युद्देशेनेति । (कै)

एवमुक्तञ्चां धातुमात्रादिधानेन विनिगमकाभावादिति भावः ॥
नन्वनवयवेन प्रसक्तस्यापि सामान्यशास्त्रस्य विशेषेणात्यन्तिकवाध-
दर्शनादिदमप्रयोजकमत आह

अनेनेति । (कै)

“प्रतिपदविधेस्ते”त्यस्य बाधकाभावादिति शेषः ॥ उत्सर्गस्य
सामान्यविषयत्वमपवादस्य विशेषविषयत्वमिति तद्व्यक्तिविषयकं

तथ्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः । वा । तथ्यदादीनां तु (३ । १ । ६६) कार्यस्या-
प्रसिद्धिः । न हि किञ्चित्तथ्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन
तथ्यदादयः स्युः । यच्च भवता हेतुर्यपदिष्टोऽप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यवगत्वा-
दिति तुल्यः स तथ्यदादिषु ॥ नैव दोषः । अनवकाशस्तथ्यदादय उच्यन्ते च ते
वचनाद्भविष्यन्ति । यच्च भवता हेतुर्यपदिष्टस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नो-

तदुच्यते । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । तथ्यदादीनां तु कार्यस्येति ।
परत्वादेः साधुत्वस्य वेत्यर्थः । एकवाक्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च नास्त्येषां
परत्वेन व्यवस्था । तृजादिभिरिति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् तृजादिभ्य-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ १ । पा. ४ । व्या. १)

विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य तद्विषयकत्वं वाध्यते । दृजादौ तु नैवमिति उभयोरपि प्रतियुक्तिप्रवृत्तिः । एवं प्रकृतेऽपि दीर्घ-
त्वशास्त्रयोः कस्यापि व्यक्तिविशेषविषयकत्वाभावेनोभयोरपि स्वर-
विषयसर्वव्यक्तिविषयतयोपपन्नेन पर्यायप्रसङ्ग इति भावः ॥ नन्वेवं
तद्विषयपूर्वत्वचक्षणस्याप्रमाणत्वं स्यादत आह

एतत्सूत्रेति । (कै)

एतच्छास्त्रबलेन पूर्वस्य तद्व्यतिरिक्तव्यक्तिविषयतैव कस्यत इति
भावः ॥ ननु तुल्यबलत्वेनैव पर्याय उपपादितस्तत् कथं तेनैवा-
प्रतिपत्तिरापाद्यते ऽत आह

इदानीमिति । (कै)

जतिपक्षे तज्जातेरेवोद्देश्यत्वेन तज्जात्युपरक्तव्यक्तौ क्वचित् कार्या-
न्वयेऽपि शास्त्रस्य चारितार्थमिति भावः ॥

ततस्तदपीति । (कै)

तौति तुल्यः स तद्वदादिषु ॥ एतावदिह सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति ।
पठिष्यति ह्याचार्यः । सङ्गदगतौ विप्रतिषेधे यदाधितं तदाधितमेव (६ । ३ ।
४९-१३६ । ६ । ४ । ६२ । ७ । १ । २६) इति । पुनश्च पठिष्यति । पुनः
प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । किं पुनरियता सूत्रेणोभयं लभ्यम् । लभ्यमि-

कथ्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः । सङ्गद गताविति । यथा कुवतात्त्वमिति
हेर्जुक् च प्राप्नोति तातष्ट चेति परत्वात् तातष्ट तस्य स्थानिवद्भावात्कुष्टं न
प्रवर्त्तते । द्वारमिति । अप्रतिपत्त्यपनयनेन परशास्त्रप्रवृत्तेर्द्वारमुपायः क्रियत
इति यावत् । पुनः प्रसङ्ग विज्ञानादिति । ईजतुरिति । परत्वात् सत्य-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१६

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

अप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः ॥ “वृत्तेभ्य” इत्यादौ चेत्ते
निमित्वाभावात् दीर्घस्याप्रवृत्तिरित्यन्यत् ॥ भाष्ये

तद् यथेति । (भा)

तत्र यथा एकः प्रेक्ष्य उभयोर्न करोति तथा प्रकृते (प्रकृत । इ)
उदाहरणरूपा व्यक्तिरुभयोरपि कार्यं नाश्रयित्वतीत्यर्थः । वचने
तन्वच्च चरितार्थः । यथा तत्र प्रेक्ष्यः परस्परविबुद्धकार्यकरणेन चरि-
तार्थस्वामिनाविति भावः ॥ “प्रतिपत्त्यर्थम्” इत्यस्य विध्यर्थमित्यर्थः ॥
ननु तद्यदादीन्येव कार्याणि किं तेषामपि कार्यनाम इत्यत आह

परत्वेति ॥ (कै)

एकवाक्येति । (कै)

शास्त्रगतमेव पौर्वापर्यं गृह्यते इति भावः ॥ कार्यगतपौर्वा-
पर्याश्रयणेऽप्याह

अनवकाशत्वाच्चेति । (कै)

त्वाह । कथम् । इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ । वृत्तादिभिस्तुल्यं पर्यायः
प्राप्नोतीति च । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यप्रकृत्यादिति च । तद्यदा तावदेव
हेतुस्तृणादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं
क्रियते । निषमः । विप्रतिषेधे परमेव भवतीति । तदैतदुपपन्नं भवति सङ्गद

सारणे कृते द्विवचनं भवति । ज्ञानानुरोधेन च व्यक्त्याकृतिपदार्थाश्रयणा-
दनयोः परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेयः । तस्य इष्टवाचीति । इष्टानिष्ट-
विभागश्च व्याख्यानदु बोध्यः । अन्तरङ्गं चेति । अन्तर्मध्येऽङ्गानि निमि-
त्तानि पारार्थ्यात् यस्य तदन्तरङ्गमित्युच्यते । एवं बहिरङ्गानि यस्य तद्वहि-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ७ । २ ।) (अ. १ । पा. ७ । आ. १)

धातुत्वजात्याक्रान्त्यक्तौ क प्रवर्त्तते क नेति अत्र विनिगम-
काभावादिति भावः ॥ ननु “तद्यदादि” इत्यादिपदेन त्जा-
दीनामपि ग्रहणात् कथं ‘सादृश्यमत आह

आदीति ॥ (कै)

ननु पर्यायेणोत्पत्तिरेव प्रकारत्वस्य त्जादावपि सत्त्वेन कथं
भेदोऽत आह

तृजादीति ॥ (कै)

भाष्ये

आचार्यः । (भा)

वार्त्तिककारः ॥

यथेति । (कै)

नन्वसुक् कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यः शब्दान्तरप्राप्त्या तस्यापि

१ “सादृश्यम्” इत्यारभ्य “असक्तत्वात्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

गतौ विप्रतिषेधे यदाधितं तदाधितमेवेति । यदा त्वेष हेतुरप्रतिपत्तिर्वो-
भयोस्तुल्यफलत्वादिति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । द्वारम् ।
विप्रतिषेधे परं तावद्भवति तस्मिन् कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि
भवति । तदैतदुपपन्नं भवति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति ॥ विप्रतिषेधे

रङ्गम् । यत्तच्च न्यायसिद्धमेवानूदितम् । कार्यमित्यत्र अर्थे कृत्यः । कारणाहं
कार्यं तुल्यफलं च कारणाहमिति नित्यानित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गबहिरङ्गस्य
रूपस्याव्यापारः । स्योन इति । सिवेर्वाङ्गकामप्रत्यये कृतेऽपवादादङ्गोप-
वाधित्वा गुण्यात् पूर्वमन्तरङ्गत्वाद् भवति । तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वात् यथा

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

अनित्यत्वात् । न चान्तरङ्गानपीति न्यायात् कैमुतिकन्यायेन परा-
दपि लुको वक्षवत्त्वेन इदमयुक्तमिति वाच्यम् । परिभाषाणा-
मिष्टसिद्धिमात्रफलकत्वात् ॥

ईजतुरिति । (कै)

न च पूर्व्वं १द्विप्रवृत्तावपि २“वचिस्त्वपि” इति ३“स्त्वित्थभा-
सस्य” इति सम्प्रसारणाभ्यामिष्टं सिध्यतीति वाच्यम् । ४“न
सम्प्रसारणे” इति निषेधेन अभ्यासस्य सम्प्रसारणानापत्तेः ॥

व्यक्त्याकृत्यतीति । (कै)

केचित्तु न हि व्यक्तिपक्षे सर्वं शास्त्रं व्याप्नोति न तु जाति-
पक्षे इत्यत्र मानमस्ति पक्षद्वयेऽपि सर्वव्याप्तिः ५एकशेषसूत्रे भाष्ये

१ “अपि” इति नास्ति क एतन्ते ॥

२ अ ६ । पा १ । सू. १५ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू. १७ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू. ३७ ॥

५ अ १ । पा २ । सू. ६४ ॥

परमित्युक्ताङ्गाधिकादे पूर्वमिति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति । पूर्वविप्रति-
षेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणदृष्टौत्वद्वजवद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धम् ।
नुमचिरद्वजवद्भावेभ्यो नुङ् (७ । १ । ८५) इति । कथं ये परविप्रतिषेधाः ।
इत्त्वोत्वाभ्यां गुणदृष्टौ भवतो विप्रतिषेधेनेति (७ । १ । १००) सूत्रं च

गुणो नाध्यते । नहि रङ्गस्याप्युठो यणादेशे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं न भवति ।
नाजानन्तर्यं इति वचनात् । द्यौकामिरिति ॥ ननु कृतयणादेशात् तद्धि-
तोत्पत्तौ दृष्ट्या भाव्यमिति नास्ति युगपद यणदृष्ट्योः प्राप्तिः । एवं तर्हि
अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति दि उ काम इति स्थिते अत्र यणदृष्ट्योर्बुग-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

स्यष्टमुक्ता न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ सर्वब्राह्मणहनननिषेधाद्य-
जातिपक्षाश्रयणमिति च तत्र स्यष्टम् । किं च भाष्यं पक्षद्वयसाधा-
रण्येन दृष्टान्तभेदेन पर्यायाप्रतिपत्तीये प्राप्ते तदाश्रयेण तद्वच-
नोपपत्तिपरं “न तु जातिपक्षाश्रयेण” इति स्यष्टमेव । अन्यथा
जातिपक्षप्रवृत्तामप्रतिपत्तिमुपक्रम्य तव्यादिषु दोषाशङ्कापरं भाष्य-
मसङ्गतं स्यात् । अनवकाशत्वेनैषां न परत्वेन व्यवस्था इति तदुक्ता-
सङ्गतत्वापत्तेश्च । अथे तज्जादितुल्यताया एव तेषु प्रतिपादनाच्च । न
हि तज्जादयो व्यक्तिपक्षे एव सर्वविषया अपि तु जातिपक्षेऽपि ।
किं च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिविषयलाभेन चरितार्थस्येयं व्यक्तिर्विरो-
धात् सर्वविषयकत्वं न कल्पयतीति उपपत्तिरस्ति । किं च जाति-
पक्षे तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव नैतद्व्यक्तिविषयकत्वमिति च
विनिगमकाभावः । तत्रैकः शास्त्रदृष्टान्तोऽपरो लौकिकस्तथोराश्रयणे

१ “इत्यत्र” इत्यारभ्य “लक्ष्यानुसारः” इत्यन्तं नास्ति इ-पुस्तके ॥

मिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः । विप्रतिषेधे परमि-
त्येव सिद्धम् । कथम् । परशब्दोऽयं बहुवचनः । अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते ।
पूर्वः पर इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । परपुत्रः परभार्या । अन्यपुत्रः । अन्य-
भार्येति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । परमियं ब्राह्मण्यस्मिन्

पत्यसङ्गः । अथवा द्यौकामिरिति पदं यदा विभज्यान् व्याख्यायते । दिव्
काम इति तदा “दिव उद्” इत्युक्ते कृते यण् वृद्धौ प्राप्तः । दुद्युषतीति ।
दिवेः सन् । सगौवन्तर्द्धेति पक्षे इडभावः । हलन्ताच्चेति कित्त्वम् । ऊहा-
देशः । तत्र यण् च प्राप्नोति द्विवचनं च । नित्यत्वाद् द्विवचनं स्यात् ।
एतद्भाष्यं दूषयन्ति हिः प्रयोगो द्विवचनं बाह्यिकं व्यवस्थापितम् । तत्र

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२३

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

लक्ष्यानुसारो बीजमित्येव व्यक्तमुचितमन्यथा तव व्यक्तिपदार्थाश्रयेण
सम्भते “सकृद्भूति” इति न्याये कुरुताम् इति उदाहरणं दत्त-
मसङ्गतं स्यात् । कुरुशब्दाद् हेर्लुङ् इति वचनस्य तातडभावपक्षे
चारितार्थ्येन कुरुशब्दाद् हेस्ताडिति वचनस्थानवकाशत्वेन विप्रति-
षेधाप्रसङ्गेरिति वदन्ति ॥ वक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकश्रयेण
गौरवं मत्वाह

विप्रतिषेधे इति ॥ (भा)

पूर्वविप्रतिषिद्धमिति । (भा)

कर्मधारयः । “तुम्” शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्पुंसकनिर्देशः ॥

अङ्गाधिकारे परविप्रतिषेधस्यापीष्टत्वेन इदमसंगतं मत्वाहान्यः

कथमिति ॥ (भा)

सूत्रं च भिद्यते इति । (भा)

अधिकसूचकरणादिति भावः । चेनानङ्गाधिकारस्य पूर्वविप्रति-

षेधासंग्रहरूपो दोषसंग्रहः सूत्रं भिद्यते चेत्यन्वयः ॥

कुटुम्बे । प्रधानमिति गम्यते । अस्तीष्टवाची परशब्दः । तद्यथा । परं धाम
गत इति । इष्टं धामेति गम्यते । तद्य इष्टवाची परशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् ।
विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति ॥ अन्तरङ्गं च । वा । अन्तरङ्गं च बलीयो-
भवतीति वक्तव्यम् ॥ किम् प्रयोजनम् । प्रयोजनं यथाकादेशेत्त्वोत्त्वानि गुण-

शब्दान्तरप्राप्त्या द्विवचनमनित्यं यण् तु नित्य इति वदन्तः । अल्लोपस्येति ।

ननु गाण्डीवधन्वेत्यत्रास्ति सम्प्रधारणा । गाण्डीवधनु अन् आ इति
स्थिते यदि पूर्वं यथादेशः ततो “न संयोगादमन्तात्” इत्यल्लोपनिषेधात्
रूपं सिध्यति । अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात्ततो यण् न स्यात् । एवं तर्हि

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

व्यवस्थायामिति । (भा)

तदाकाङ्क्षप्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः ॥ ननु लक्षणचक्षुषां तद्वि-
भागो दुर्ज्ञेयोऽत आह

दृष्टानिष्टेति ॥ (कै)

अङ्गशब्दस्य निमित्तेषु वृत्तौ निमित्तं दर्शयति

पारार्थ्यादिति । (कै)

एवं चान्तर्भूतनिमित्तापेक्ष्यं च वहिरङ्गमिति भावः ॥

एतच्च न्यायेति । (कै)

स च न्यायः “अचः परस्मिन्” इत्यत्र भाष्ये दर्शितः ॥

कारणार्हम् । (कै)

कारणयोग्यम् ॥

१ अ १ । पा १ । सू ५७ ॥

द्विर्द्विवचनाल्लोपस्वरभ्यः । वा । गुणाद्यणादेशः । स्योनः । स्योना । गुणश्च
प्राप्नोति यणादेशश्च (७ । ३ । ८६ ॥ ६ । १ । ७७ ।) ॥ परत्वादगुणः स्यात् ।
यणादेशो भवति अन्तरङ्गतः । द्वैर्यणादेशः । द्यौकामिः । स्यौकामिः ।
द्विश्च प्राप्नोति यणादेशश्च (७ । २ । ११७ ॥ ६ । १ । ७७ ।) ॥ परत्वाद-

नित्यत्वात् पूर्वमत्र यण् भवतीति मन्यते । कृतेऽप्यल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वा-
द्यथाः प्राप्ता नित्यत्वम् । यणि कृते नास्त्वल्लोपः प्रतिषेधादिति तस्यानित्य-
त्वम् । द्यौकामिरिति । दि उ काम इ इति स्थिते यण् च प्राप्नोति
नित्यादिर्नित्यमिति स्वरश्च । तत्र यदि पूर्वं स्वरः स्यात् तदा उदात्त-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२५

(अ. १ । पां. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

तुल्यबलं चेति । (कै)

यद्यपि विप्रतिषेधशब्देन इदमपि सभ्यं शक्यं तथापि तदे-
तदर्थबोधने समर्थमिति भावः ॥ कदाचिन्नोके दुर्वलवत्वतोऽपि
विरोधदर्शनात्

नित्यानित्येति । (कै)

नित्यस्य वलवत्त्वे बीजं तु कृताकृतप्रसङ्गित्वेनावश्यकतैव अन्त-
रङ्गं प्रथमं बुद्धावारोहतीति तत्काले वहिरङ्गानुपस्थितेऽतदेव प्रथमं
प्रवर्तते एवं च कचिद्भाष्ये परत्वान्नित्यत्वाच्च इत्यादौ परत्वादित्यु-
क्तिरेकदेशिन इति बोध्यम् ॥

पूर्वमन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वाभावेऽपि नित्यत्वेनोद् सुसाधु इत्युक्तं १“येन विधिः”
इति सूत्रे । इदमुदाहरणमुणादिषु व्युत्पत्तिपक्षवादिनां शाकटा-
यनादीनां मते ॥

१ अ १ । पा १ । सू ७२ ॥

वृद्धिः स्यात् । यणादेशो भवति अन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनाद्यणादेशः । दुद्यूषति ।
सस्यूषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च (६ । १ । ६-७७) । नित्यत्वाद्
द्विर्वचनं स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अल्लोपस्य च यणादेशस्य च
नान्ति सम्प्रधारणा ॥ खराद्यणादेशः । द्यौकामिः स्यौकामिः । खरश्च प्राप्नोति

खरितयोर्यण इत्यौकारः खरितः स्यादुदात्तश्च इष्यते । द्यौकाम इति ।
पूर्वपदप्रकृतिखरोऽपि यणा अन्तरङ्गत्वाद्वाध्यते तथैव “दिव उद्”
इत्युत्वेन च ॥ काद्रवेय इति । कद्रूशब्दात् “संज्ञायाम्” इत्युडित्वाते
“सौभ्यो ठक्” “ह्यव” इति ठक् यणादेशे “तेन्नोपोऽकद्रा” इति नोपप्र-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १),

कृतेऽन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तर्भूतनिमित्तकत्वरूपादित्यर्थः ॥

युगपत्प्रसङ्ग इति । (कै)

अन्तरङ्गन्यायमनालोचयन्तः पूर्वपक्षिण इति शेषः ॥ . ननु
१“अकृतव्यूह” परिभाषा नास्त्येव किं च तद्विषये नान्तरङ्गन्याय इति
भाष्यासङ्गतिरित्यत आह

अथवेति । (कै)

एवं चानयैव सिद्धे “समर्थानाम्” इत्यत्र समर्थग्रहणं न
कार्थमित्यभिप्रायः ॥ स्थाने द्विर्वचनपक्षे यणोऽपि शब्दान्तरप्राप्त्य-
नित्यत्वं स्यादत आह

द्विः प्रयोग इति ॥ (कै)

वदन्त इति । (कै)

१ परिभाषेन्दुश्रे ५७ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ८२ ॥

ययादेशश्च । (६ । १ । १८७—७७) । परत्वात् स्वरः स्यात् । ययादेशो भव-
त्यन्तरङ्गतः ॥ गुणादेकादेशः । काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् । गुणश्च प्राप्नोत्येकादे-
शश्च ॥ (६ । ४ । १४६ ॥ ६ । १ । १०१) ॥ परत्वाद्गुणः स्यात् । एकादेशो
भवत्यन्तरङ्गतः ॥ वृद्धेरेकादेशः । वैक्षमाणिः सौत्थितिः । वृद्धिश्च प्राप्नो-

तिषेधाद् “ओर्गुणः” इति गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च ॥ नन्वकृत एकादेशोऽ-
प्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावात्तद्विज्ञेय एव न स्यात् । कृते त्वेका-
देशे तस्यान्तबद्भावात् प्रातिपदिकत्वात्तद्विज्ञेयत्वोत्पत्तिरित्यानुपूर्व्या सिद्धत्वाद-
प्रयोजनमेतदित्याहुः । अत्रोच्यते । अकृतेऽप्येकादेशे “नोऽ धात्वोः” इति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२७

(अ. १। पा. ४। आ. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

कृताकृतप्रसङ्गित्वाच्चेण कचिन्नित्यताभ्युपगमे तु यणोऽपि
नित्यतया परत्वाद्यणैव स्यादिति तेषामाशयः ॥ अन्ये तु द्विः
प्रयोगपक्षेऽपि द्वितीयः प्रयोगो द्विवचननिष्पाद्य पर एव । एवं
च यस्य द्वित्वं न तस्य यण् तदनन्तरं किन्तु द्वितीयस्य प्रयोगस्य
द्विवचनं यद्यपि कृते तस्यैव नित्यशब्दवादे प्रयोगभेद एव शब्द-
भेदकः । प्रयोगे कृताकृतप्रसङ्गेव हि नित्यमिति भाष्याशयमाहुः ॥

तस्यानित्यत्वमिति । (कै)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति कचिन्-
कमिति भावः ॥

पूर्वपदप्रकृतीति । (कै)

दिवि कामो यस्येति विग्रहे “वज्रग्रीहौ प्रकृत्या” इत्यनेने-
त्यर्थः ॥ ननूत्वे यण् इति ततः पूर्वमेव स्वरः स्यादत आह

१। अ ६। पा २। सू १ ॥

ल्लेकादेशश्च (७। २। ११७। ६। १। १०१) ॥ परत्वादुल्लिङ्घिः स्यात् एका-
देशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विवचनादेशः । ज्ञाया ओदनो ज्ञौदनः । ज्ञौद-
नमिच्छति ज्ञौदनीयति । ज्ञौदनीयतेः सन् जुज्ञौदनीयिषति । द्विवचनं च
प्राप्नोति एकादेशश्च (६। १। ६—८८) ॥ नित्यत्वाद्विवचनं स्यात् । एकादेशो

“ल्लेपोऽकृद्वा” इति निषेधाच्च ज्ञापकाद्भविष्यति तद्धित इत्यदोषः ।
शुनेति । ननु “अयुवा” इति सम्प्रसारणे कृते “तस्यासिद्धवदत्रा” इत्यसि-
द्धत्वात् “न संयोगाद्भमन्तात्” इति निषेधादल्लोपस्य नास्ति प्राप्तिः । एवं
तर्हि प्रागुभादित्यसिद्धत्वमाश्रित्यैतदुक्तम् । प्रयोजनप्रत्याख्यानवाद्याह

तथैवेति ॥ (कै)

'स्त्रीभ्य इति । (पा)

यदि कद्रूनागमाता तदानेन । यदि काचन मानुषी तदा
 “वृद्धाभ्य” इत्यणि प्राप्ते तदपवादो “वृद्धश्च” इति एकादेशात्
 पूर्वं वृद्धत्वाभावे “स्त्रीभ्य” इत्यनेनैव ढक् । कद्रूश्च नागमातैषेत्यु-
 चिता ॥

ज्ञापकादिति । (कै)

“स्त्रीभ्यो ढक्” इत्यादौ प्रातिपदिकादित्यस्य सम्बन्धेन लिङ्ग-
 विशिष्टपरिभाषया नासिद्धेर्ज्ञापकपर्यन्तानुधावनं किमर्थमिति
 चिन्त्यम् । अत एवैषी पादौ ढक् षिद्धिरित्याहुः ॥

ज्ञापकमपि चिन्त्यम् । अन्तरङ्गं वलवदित्येतज्ज्ञापनेन कृते
 एकादेशे तत् प्रवृत्त्या चारितार्थसम्भवात् ॥ भाष्ये

१ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ११३ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू १२१ ॥

४ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥

भवति अन्तरङ्गतः ॥ अल्लोपादेकादेशः । शुना शुने । अल्लोश्च प्राप्नोत्येका-
 देशश्च (६ । ४ । १३४ । ६ । १ । १०८) । परत्वादल्लोपः स्यात् । एकादे-
 शो भवत्यन्तरङ्गतः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषोऽल्लोपेन वा
 निवृत्तौ सत्त्वां पूर्वत्वेन वा । अयमस्ति विशेषः । अल्लोपेन निवृत्तौ सत्त्वामु-

नैतदस्तीति । प्रयोजनवाद्याह अयमस्तीति । प्रत्याख्यानवाद्याह नात्रेति ।
 प्रयोजनवाद्याह नैव इति । स एवाह यत्र तर्हीति । यत्र पुनरित्यर्थः ।
 शुनः पश्येति । अत्र हि न गोचरन् इति इति प्रतिषेधाभावादल्लोपे सति
 उदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः । तस्मात् पूर्वमेकादेश एवृत्त्यः । प्रत्याख्यानवाद्याह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२६

(अ. १। पा. ४। आ. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

परत्वाद् वृद्धिरिति । (भा)

न च सा नित्या शब्दान्तरप्राप्तत्वात् । इदमपि समर्थयद्वा-
प्रत्याख्यानतात्पर्यकम् ॥

नित्यत्वाद्विर्वचनमिति । (भा)

भाष्ये शब्दान्तरप्राप्तानित्यत्वं तु काचित्कमितिभावः ॥

एवं तर्हीति । (भा)

तस्य “असोरल्लोप” इति तपरकरणेनानित्यत्वादानाश्रयण-
मिति वक्तुं युक्तं “वार्णादाङ्गम्” इत्यनित्यत्वाच्चाश्रितम् । नवा-
न्तरङ्गपरिभाषाया अपि “आभीय” लेन तद्दृष्ट्या वहिरङ्गस्या-
सिद्धतया सर्वथा नेदमुदाहरणमिति वाच्यम् । “वाह ऊह”
सूत्रज्ञापितासिद्धपरिभाषाया आभीयत्वेऽपि “अन्तरङ्गं वलीय”

१ अ ६। पा ४। सू १११ ॥

२ परिभाषेच्छुभे ५६ ॥

३ अ ६। पा ४। सू २२ ॥

४ अ ६। पा ४। सू १३२ ॥

दात्तनिवृत्तिः स्वरः प्रसज्येत (६। १। १६१) । नात्रोदात्तनिवृत्तिः
स्वरः पाप्नोति । किं कारणम् । न गोश्वन् साववर्णं (६। १। १८२) इति
प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृती-
यादिस्वरस्य (६। १। १६८) । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति । शुनः

एवं तर्हीति । प्रयोजनवाद्याह यत्र तर्हीति । वङ्गमुच्यते । “वङ्गोर्नञ्
वदुत्तरपदभूम्नि” इत्यन्तोदात्तस्तस्मान् ङोपि कृतेऽल्लोपे क्रियमाद्य
उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह यदि पुनरिति । प्रयोजन
वद्याह नैवं शक्यमिति । कुमारशब्दः साववर्णान्त इति ङोपि उदात्त-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

इत्यस्यास्तत्त्वे मानाभावात् । धर्मिणाहकमानेन तां प्रति वहिरङ्ग-
स्याभीयामिद्वत्त्वाप्रवर्त्तनाच्चेति दिक् ॥ भाष्ये

उदात्तनिवृत्तिस्वरः । (भा)

“अनुदात्तस्य यत्र उदात्तलोप” इत्यनेन ॥

‘न गोश्वन् इति । (कै)

गवादिभ्यः परस्य उदात्तत्वं नेत्यर्थः । ढतीयादिस्वरस्य “सावे-
काच” इति विहितस्य आनन्तर्यात् ढतीयादिर्विभक्तिरित्यनुवर्त्त-
नाच्चेतिभावः ॥ एवं च सत्यलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यादिति
प्रयोजनवाद्याशयः । इत उत्तरो “यत्र तर्हि” इत्यादिग्रन्थो ग्रन्थ-
च्छायया प्रत्याख्यानवादिन इति भाति तत्तु न युक्तम् । ढती-

१ अ ६ । पा १ । सू १६१ ॥

२ न गोश्वन् साववर्णराडङ् क्रुड् कृद्वाङ् ६ । १ । १८२ ॥

३ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः । ६ । १ । १६८ ॥

४ “भाति” इति नास्ति क पुस्तके ॥

पश्येति । एवं तर्हि न साक्षाद्विकस्य प्रतिषेधं शिष्यः । किं तर्हि । येन केन-
चिद्विज्ञानेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति ।
बङ्गमुनीति (६ । २ । १७५) । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि
प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत कुमारोति । एवं तर्हि-

स्वरो न स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह एवं तर्हीति । मुनीत्यत्र लोप उदात्त-
निवृत्तिस्वरस्य सिद्धत्वात् किं लोप विधानेन इत्यर्थः । तदेवमलोपादेका-
देशस्य स्वरार्थत्वं दूषितम् । प्रयोजनान्तरं त्वस्येव । यद्युच्चालोपो भवति
तदा “अन उपालोपिन” इति लोपि सन्ति बङ्गमुनीति भवति । यदा

(अ. १। पा. ४। आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

यादिविभक्त्यभावेन “न गोश्वन्” इत्याद्याप्रसक्तोदात्तनिवृत्ति-
स्वरो निष्प्रत्यूह इति फलभेदोपसंहारस्य तदपक्षापकप्रत्याख्यान-
वादिविरुद्धत्वाद् अत आह

स एवेति । (कै)

अयं भावः । तृतीयादिस्थानिकस्य लक्षणविशेषानादरेण सर्वस्य
निषेध इत्याशङ्क्य उदाहरणान्तरदानमिति ॥ ननु “एवं तर्हि”
शब्दो न युक्त इत्यत आह

पुनरिति । (कै)

चेत्यर्थः ॥ एतदर्थमेव तत्तदुक्तित्वं नादित अन्तन्तथोजनमिति
बोधम् ॥ भाष्ये

न लाक्षणिकस्येति । (भा)

तृतीयादिशब्दविशेषमुपादाय विहितस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

कार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शून्यवतरतीति यदयं श्वन्शब्दं
गौरादिषु पठति (४। १। ४१) । अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि
स्यान् ङीपैव ॥ खरादेकादेशः । सौत्थितिः वैक्षमाणिः । खरश्च प्राप्नोत्ये-
कादेशश्च (६। १। १६७) । परत्वात् खरः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तर-
ङ्गतः । गुणस्य च इत्त्वोत्त्वयोश्च नास्ति सम्प्रधारणा ॥ वृद्धेरित्त्वोत्त्वे । स्तैर्णिः ।

तेकादेशेनाङ्गोपो वाध्यते तदोपधातोपित्वाभावान् ङीबभावाद्गुर्भवेति
गौरादिलक्षणा ङीप् नास्ति । अनुपसर्जनादित्यधिकारात् । भाष्ये तु वृद्ध-
श्रुतीति प्रत्याख्यानवादिसतेनोपन्यस्तम् । तत्पक्षे किञ्च ङीपा भाव्यमिति ।
न्यायमूलं चेदमन्तमन्तरङ्गं बलीय इति । न च न्यायस्यात्र केन चिद्वाधो-

विभक्तिस्वरस्येति । (भा)

तृतीयादिरिति नानुवर्त्तते विभक्तिरित्येव । एवं च शुन
इत्यादावपि नास्ति फलभेद इत्यर्थः ॥ ननु बङ्गश्चन् शब्दस्य बङ्ग-
ब्रीहिलेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् उदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तिरत आह
बहोरिति । (भा)

प्रत्याख्यानवादिनाऽल्लोपस्यैव इष्टत्वेन तद्वीत्या “अन उपधा”
इत्यस्य प्राप्तिं मत्वा “बङ्गशुनी” त्युदाहृतम् ॥ भाष्ये
यदि पुनरिति । (भा)

विभक्तिग्रहणमपि नानुवर्त्तते इति भावः ॥

कुमारशब्द इति । (कै)

तस्माद्विभक्तिग्रहणमनुवर्त्तते । तथा च ^१बङ्गशुना इत्युदात्त-
निवृत्तिस्वरः स्यादिति भावः ॥

१ “बङ्गशुना” इत्यारभ्य “भावः” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

पौर्त्तिः । वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्वोत्वे च (७ । २ ११७ ॥ ७ । १ । १००—
१०२) । परत्वाद्वृद्धिः स्यात् । इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ॥ द्विवचनादित्वोत्वे ।
आतेस्तौर्थ्यते आपो पूर्यते । द्विवचनं च प्राप्नोतीत्व च (६ । १ । ३ ।
७ । १००—१०२) । नित्यत्वाद्विवचनं स्यात् । इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ।
अल्लोपस्य चेत्योत्त्वयोश्च नास्ति सम्प्रधारणा ॥ खरे नास्ति विशेषः ॥

ऽस्तीति बङ्गश्चा इत्येव भाष्यमिति न्यायविद आहुः । सौख्यितिरिति ।
सु उल्लिख्य इ इति स्थिते यद्यत्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा स्वरितो
वानुदात्ते प्रदादौ इति पक्षे स्वरितत्वं प्रसज्येत । पूर्वं लेकादेशे कृते नित्य-
माद्युदात्तमेतद्भवति । गुणस्येति । परत्वाद्वि गुणेति भाष्यम् । सौख्यितिरिति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३३

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिबेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

बहुशुनीति । (कै)

“डाबुभाभ्याम्” इति डापि तदभावे चेतिभावः ॥ नन्वेवं

प्रयोजनवादिग्रन्थे बहुशुनीत्ययुक्तमत आह

भाष्ये त्विति ॥ (कै)

ननु प्रत्याख्यानान्ततथैव अत्रत्य ग्रन्थपर्यवसानात् “अषिद्धवत्”

सूत्रस्यैतदानुपूर्वीकभाष्याच्च बहुशुनीति भगवत इष्टमिति भ्रमं
वारयति ।

न्याये— (कै)

त्यादिना ॥ ननु भाष्यमेव न्यायवाधकमसु इत्यत आह

न्यायविद इति । (कै)

भाष्यस्य उदात्तनिवृत्तिस्वरक्तस्वरवैलक्षणपरिहारमात्रतात्प-

१ अ ४ । पा १ । सू १३ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू २२ ॥

इण् छिप्रोनामादगुणः सर्वर्णदीर्घत्वात् । वा । इण् छिप्रोनामादगुणः सर्वर्ण-
दीर्घत्वात्प्रयोजनम् । अयञ् इन्द्रम् अवप इन्द्रम् । वृत्त इन्द्रम् स्रुत्त इन्द्रम् ।
य इन्द्रम् त इन्द्रम् । आदगुणश्च प्राप्नोति सर्वर्णदीर्घत्वं च (६ । १ । ७ । १०१)
परत्वात् सर्वर्णदीर्घत्वं स्यात् । आदगुणो भवत्यन्तरङ्गतः । न वा सर्वर्णदीर्घ-

विभक्त्यान्वाख्याने स्तुत इ इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वादित्वं ततो वृद्धिः । स्वर इति ।
कैर्जिरिति यदि पूर्वं स्वरः तत इत्वं तथाप्यान्तरतन्वादुदात्तत्वं सिध्यति ।
नवेति । दृष्ट्वायमित्यादगुणः प्राप्नोति । कुमारौ ईदृश इत्यादौ यथादेश
इत्यवश्यं सर्वर्णदीर्घत्वेन विध्यन्तरं बाध्यम् । नैतदिति । एकमितिप्रमाण-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

व्यक्ततया न न्यायवाधकत्वम् ॥ ^१“उडुभाभ्याम्” इति सूत्रस्य भाष्य-
रीत्या “वज्रभ्या” इत्येव भाष्यसम्मतमिति भावः ॥ नन्वलोपे सति
तस्य स्थानिवत्त्वादयण् स्यादिति कुतो नापादितम् “शूनस्तिः”
“शुनः पुच्छ” इत्यादिनिर्देशैर्वारणसम्भवात् । वस्तुतो लोपे सर्वानु-
दात्तं शुनेति प्राप्नोति पूर्वरूपे तु एकादेशस्वरूपे आद्युदात्त-
मित्यपि विशेषो बोध्यम् ॥ ननु पूर्वमुदात्तत्वेऽपि तदेकादेशश्च
“एकादेश उदात्तेन” इत्यनेन उदात्तत्वे दृष्टसिद्धेराद्य

तदेति ॥ (कै)

नित्यमिति । (कै)

“शूनित्यादिः” इत्यनेनेतिभावः । एतदपि प्रयोजनं समर्थ-
ग्रहणप्रत्याख्यानानभिप्रायेण ॥

१ अ ४ । पा १ । सू १२ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ७७ ॥

३ अ ८ । पा २ । सू ५ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ६७ ॥

त्वस्थानवकाशत्वात् । वा । न वैतदन्तरङ्गेऽपि सिध्यति । किं कारणम् ।
सर्वार्थदीर्घत्वस्थानवकाशत्वात् । अन्वकाशं सर्वार्थदीर्घत्वमादगुणं बाधेत ।
नैतदन्तरङ्गेऽप्यन्वकाशं परमिति । इहापि स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं न
वा परत्वादगुणस्येति । उडापोरेकादेश इत्यनोपाभ्याम् । वा । उडापो-

विध्यन्तरबाधनेन सावकाशः सर्वार्थदीर्घोऽन्तरङ्गं बाधितुं न शक्नोतीति
भावः । निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोऽन्तरङ्गोऽपि विधिर्बाध्यते
यथा “गोत्रेऽनुगमि” इत्यनुका लुक् । न वा परत्वादिति । यथा तत्र पर-
त्वेन न अत्राद्या अपि तु अन्तरङ्गत्वेन तथा आदुयोऽपि समानकक्षो दीर्घे

परत्वाद्धीति । (कै)

इदं वस्तुतत्त्वकथनं न तु (सम्प्रधारणा । इ। क) सम्प्रधारणा-
भावे हेतुः । स तु उभयोरपि वहिर्भूतप्रत्ययापेक्षत्वेन समत्वेनान्त-
रङ्गत्वाभाव इति बोध्यम् ॥ ननुस्त्रीर्णग्रन्थादिजि न दोषोऽत आह
विभज्येति ॥ (कै)

भाष्ये

इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गत इति (भा)

अत्र एकास्त्वानभ्यासत्वप्रथमत्वादिवङ्गपाठ्यपेक्षत्वेन द्वित्यस्य
वहिरङ्गत्वं बोध्यम् । इदं प्रयोजनमेकदेश्युक्तिः । इयोर्नित्यत्वेऽनित्यत्वे
वा परत्वादिसिद्धे यदुक्तस्य द्वित्वेन तस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्ग-
त्वाच्चेत्यन्ये । स्त्ररेणापि इत्वोत्पत्त्योर्नास्ति सम्प्रधारणेत्याह

स्वरे नास्तीति ॥ (भा)

रेकादेश इत्वोपाध्यां भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ॥ ईत्वादेकादेशः । खड्गो-
यति माजीयति । ईत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च (७। ४। ३३। ६। १। १०१) ।
परत्वादीत्वं स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । जोपादेकादेशः । कामस्य-
जेयः भाद्रबाहेयः । जोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च (६। ४। १४७। ६। १। १०१) ।

वाध्यते न त्वन्तरङ्ग इति भावः । खड्गीयतीति । खड्ग आद्य इयि स्थिते यदि
पूर्वमीत्वं स्यात् तत आदुगुणः प्रसज्येत । नन्वाकारस्य कृते ईत्वे “यस्येति”
जोपो भविष्यति । नैतदस्ति । पूर्वविधावितोत्वस्य स्थानिवद्भावात् । न-
जोपे त्वाभ्यामिति । ऊष्ट ईत्वासम्भवादयं क्रमोऽप्युक्त आश्रयितुमिति

ननु “कुमारौ ईहते दण्डायम्” इत्यादौ सावकाशं दीर्घत्व-
मत आह

दण्डायमिति । (कै)

एवं च यण्गुणाभ्यां सर्वविषयव्याप्तेरवश्यं विध्यन्तरे बाधे
बाध्यसामान्यचिन्तयाऽऽट्ट्यमाणविशेषत्वात् सर्वबाध्यमित्यर्थः । अन्त-
रङ्गादपि निरवकाशस्य बलवत्त्वेन “नैतदन्तरङ्गे” इत्यनुपपन्नमत
आह

एकानिमित्तेति । (कै)

एकस्थानिक इत्यपि बोध्यम् । एवं च स्वसमाननिमित्तकेन
स्वसमानस्थानिकेनैव च येन नाप्राप्तिन्यायो न तु विभिन्नस्थानि-
निमित्तकेनापीति न तद्बाध इति भावः । यस्तु सर्वथानवकाशः
स बाधक एवेत्याह

निरवकाशेनेति । (कै)

परत्वालोपः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अथ किमर्थमीत्-
कोपाभ्यामित्युच्यते न लोपेत्वाभ्यामित्येवोच्यते । संख्यातानुदेशो (१ । ३ । १०)
माभूदिति । आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति । चौङिः । वासाकिः (६ ।
४ । १४८) ॥ आत्वगुप्तकोपसर्जनङ्गस्त्वान्ययवायावेकदेशतुन्विधिभ्यः । वा ।

भावः । यद्यप्यजाद्यदन्तमिति ईत्स्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्यायः । तथापि
जक्षणे प्रायेणासौ बाधियते । चौङिरिति । पूर्वमाकारलोपे सति तस्य
स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्चाकारलोपाभावा “दाङ्गुण” इति गुणस्य प्रसङ्गः ।
ज्ज्ञानोपपत्तिरिति । विभक्त्या न्याय्याने ग्लौ अनौय इति स्थिते अनैमित्तिकत्वा-

(अ. १। पा. ४। आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

एकस्यानिनिमित्तकेनेत्यर्थः ॥ वहिर्भूताजादिप्रत्ययापेक्षत्वाद्-

लुक् वहिरङ्गः ॥ भाष्ये

दृष्टापीति । (भा)

यद्यन्तरङ्गेऽपीदं स्यात् तर्हि तत्रापि अन्तरङ्गत्वाद् यणं न स्यात्

गुणस्य परत्वादिति बाधकतर्केण समाननिमित्तकमेव निरवकाश-
पराभ्यां बाध्यते इति । तत् फलितमाह

यथा त्विति ॥ (कै)

ननु खट्वाशब्दे सुबुत्पत्तेः प्रागेवैकादेशोऽत आह

खट्वा आय् इति । (कै)

विभक्त्यान्वाख्याने दोषः । 'सुम् "लिङ्गिविशिष्ट" परिभाषया

इति भावः ॥

१ परिभाषेन्दुश्लो- ७२ ॥

आत्मनपुंसकोपसर्जनङ्गसत्त्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यो भवत्यन्तरङ्गतः ॥

वेच् वानीयम् । शो शानीयम् । ग्लै ग्लानीयम् । स्त्रै स्त्रानीयम् ।

ग्लाच्छत्रम् । स्त्राच्छत्रम् । आत्वं च प्राप्नोति एते च विधयः (६। १। ४५।

६। १। ७८-७९) परत्वादेते विधयः स्युः । आत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । नपुंसकोपस-

र्जनङ्गत्वं च प्रयोजनम् । अतिर्यञ्च । अतिन्वञ्च । अतिरिच्छत्रम् । अतिशु-

दात्त्वमन्तरङ्गं भवति ग्लाच्छत्रमिति ग्ला ग्ला इति क्लिवन्तम् । अत्रापि तथा

विभक्त्यान्वाख्याने ग्लैच्छत्रमिति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात् तदा एजन्त-

त्वाभावादत्वं स्याद् यथा ठौकितेति । उपदेशग्रहणानपेक्षया चैतदुदा-

हरणम् । अतिर्यञ्चेति । अतिरै अत्र इति स्थिते आयादेशे सत्यनञन्त-

त्वाङ्गसो न स्यात् । आराशस्त्रौदमिति । आराशस्त्रौ इदमिति स्थिते

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

लोप इति । (कै)

खट्वाग्रब्दाकारस्येत्यर्थः ॥ नन्वजाद्यदन्तत्वादीशब्दस्यैव पूर्वनिपातो
युक्तोऽत आह

ऊङ इति ॥ (कै)

न्याय्य इति । (कै)

शास्त्रीयत्वात् क्रमबाधोऽपि सोढव्य इति भावः ॥

लक्षणे इति । (कै)

‘अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ’ (पा)

इत्यादिनिर्देशैः क्रमानुसारस्य सर्वनिपातविधिभ्यो वल्लवत्-
प्रापनादिति भावः ॥ भाष्ये

संख्यातानुदेश इति । (भा)

१ अ ५ । पा ३ । सू ६३ ॥

ञ्चम् । आराशस्त्रोदम् । धानाशष्कुलोदम् । निष्कौशास्त्रोदम् । निर्वा-
राशसोदम् । निष्कौशास्त्रिञ्चम् । निर्वाराशसिञ्चम् । नपुंसकोपसर्जन-
क्रत्वत्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः (१ । २ । ४७-४८ । ६ । १ । ८८-९६-१०१) ।
परत्वादेते विधयः स्युः । नपुंसकोपसर्जनक्रत्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । तुग्ययेका-

यद्यत्र पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा तस्यान्तवद्भावाद् ऋस्ते कृते रूपं न सिध्येत ।
अभिचिदत्रेति । पदसमुदायस्य विभक्त्यान्वाख्याने अभिचिद् अत्र इति
स्थिते यदि पूर्वं यञ् स्यात् तदा तुष्ट् न स्यात् । नपुंसकं चात्राग्निचि इति
नृत्त्यम् । पुंसि विभक्त्या व्यवधानात् । सुकृद् दुष्कृताविति । कथं पुनरत्रा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३६

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

ननु नात्र 'यथासंख्यसूत्रप्राप्तिः । तस्य विध्यङ्गत्वात् । नापि
ज्ञानाख्यप्रमाणस्य समाननिर्देशादिति चेन्न । अनूद्यमानयोरपि
तत् प्रवृत्तेर्दृष्टत्वादिति भावः ॥

असिद्धत्वाच्चेति । (कै)

चिणो लुक् न्यायेनात्र अभीष्टासिद्धत्वं बोध्यम् ॥ ननु उपदेशे
आत्मनैमित्तिकम् आयादयस्तु प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरभाविन इति
सम्प्रधारणाभावादाह

विभज्येति । (कै)

“अग्नितीति” प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः ॥

क्विवन्तमिति । (कै)

कर्त्तरि क्विवन्तेन षष्ठीसमास इत्यर्थः ॥

नये क्षये इति ।

१ अ १ । पा १ । सू १० ।

देशगुणद्वयौ त्वदौर्घत्वेत्सुमेत्त्वरोविधिन्यः । वा । यणेकादेशगुणद्वयौ त्व-
दौर्घत्वेत्सुमेत्त्वरोविधिभ्यस्तुग् भवत्यन्तरङ्गतः ॥ यणादेशात् । अग्निचिदन्न-
सोमसूदन ॥ अवादेशात् । अग्निचिदिदम् । सोमसुदुदकम् । गुणात् ।
अग्निचिते । सोमसुते ॥ दृडेः । प्र ऋण्यकः । प्रार्ण्यकः ॥ यौत्वात् । अग्नि-

नङ् प्राप्नोति । आवता विद्यायोगिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां इन्द्रे स विहित
इति चिन्त्यमेतत् । धियतीति । धि धारणे तिपि श्रे कृते तिवाअयो गुणः
प्राप्नोति । विकारणाश्रय इत्यङ् भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यणादेशश्चेति । “एरने-
काच” इति यण् । जुञ्जवतुरिति । ङा अतुस् “ङः सम्प्रसारणम्” “अभ्यस्तस्य

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

एवं च एतत् प्रयोजनमेकदेश्युक्तिरिति भावः ॥

अन्तवदिति । (कै)

“स नपुंसकमि”ति नपुंसकत्वस्यापि शास्त्रीयत्वादतिदेश इति भावः ॥

पदसमुदायस्येति । (कै)

पदस्य (पा)

पदात् (पा)

इत्यादौ पदसमुदायस्याप्यन्वाख्यानदर्शनादिति भावः ॥

पुंसि विभक्त्येति । (कै)

न च सुबपेक्षया परत्वात् प्रथमं तुग् इति कथं सुपा व्यवधानोक्तिरिति वाच्यम् “अग्निचिद्” इत्यादौ गुणतुकोः सम्प्रधारणायाः अग्रे भाष्ये कृतत्वेन तुकः पूर्वमन्तरङ्गत्वादिभक्तिः सिद्धवत् कृत्यैवाख्य भाष्यस्य प्रवृत्तिरित्याश्रयात् ॥ भाष्ये

चिति । सोमसृति । दीर्घत्वात् । जगद्भ्याम् । जनगद्भ्याम् ॥ ईत्वात् । जगत्स्यति । जनगत्स्यति । सुमः । अग्निचिन्मन्यः । सोमसुन्मन्यः ॥ एत्वात् । जगद्भ्याम् । जनगद्भ्याम् ॥ रौविधेः । सृजत्स्यति । पापकृत्स्यति ॥ अग्नयानङ्भ्यां चैति वक्तव्यम् । सृजत् । सृजद्भ्यक्तौ । तुक् च प्राप्नोत्येते च विधयः (६।१।७१-

च’ इति सम्प्रसारणे कृते यद्याकारस्य लोपः स्यात्तदा स्थानिवत्त्वादसिद्धवद्भावादित्यसिद्धत्वात् षोडश न स्यात् । औपगवीति । उपगौरियमित्यणि ङीप् च कृते यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् पिदनुदात्ताद्वा पूर्वं लोपः स्यात् तदोदात्तनिवृत्तिः स्वरः ईकारस्य न स्यात् । अग्निरिन्द्र इति । यद्यपि प्रत्यय-

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

६४१

(अ. १। पा. ४। आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। १।)

प्र चक्षकः प्रार्थक इति । (भा)

षत्वतुकोरित्यनपेक्षेदं वहिरङ्गत्वेनापि सिध्यति नाजानन्तर्यं
इति तु नाख्येवेत्यभिप्रायः ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

सुहृतादिशब्दयोऽपि प्रकरणादिना यदा अलिङ्गविशेषे पर्यव-
सानं तदा इदमुदाहरणमित्याहुः ॥ ननु ग्रन्थे ङित्वाद्गुणस्य कथं
प्राप्तिः द्वयोरप्येकनिमित्तत्वेन अन्तरङ्गत्वाद्यभावस्येत्यत आह

तिबाश्रय इति ॥ (कै)

गुणः । (कै)

लघूपधगुणः ॥

रिति । (कै)

“इको यण्” इति तु इयङ्ग वाधितमितिभावः ॥ उल्लानिक-
यणस्तु पूर्वरूपमपवाद इति तात्पर्यम् ॥

७४, ७७, १०१॥७।१११॥६।१।६१॥७।३।११६, १०२॥७।३१॥६।३।६७) ।
परत्वादेते विधयः स्युः । तुग् भवत्यन्तरङ्गतः ॥ इयङादेशो गुणात् । वा ।
इयङादेशो गुणाद् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । धियति । रियति । इयङा-
देशश्च प्राप्नोति गुणश्च (६।३।७७॥७।३।८६) । परत्वाद्गुणः स्यात् । इयङा-
देशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ उवङादेशश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुर्भवत् । प्रासुर्भवत् ॥

रहितायाः प्रकृते प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभक्त्यान्वाख्यानं क्रिय-
माणेऽयं विचारः क्रियते । यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथापि अन्तरङ्गेऽपि
सिद्धत्वात् तदाश्रितम् । पचत्वचेति । यद्यत्र पूर्वं यण् स्यात् अणक्विधाविति

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

यद्याकारेति । (कै)

तत् “कदतिङ्” सूत्रस्थाकररीत्या चिकीर्षतीत्यादौ “अचः परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वेन तुगभाववत् जुञ्जवत् इत्यत्र पूर्वरूपेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वात् उवङोः प्राप्तिरिति चेन्न । पूर्वस्य धातुत्वाभावेन तदुद्देशकविधेरभावात् इत्याहुः ॥

उपगौरियमिति । (कै)

अनन्तरापत्यमिति शेष इत्येके । गोचाणि तु जातित्वान् ङीष् एवस्थादिति न स्वरः प्रयोजनमिति भावः ॥

प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति । (कै)

एतदणः

पिदनुदात्तत्वादेति (कै)

एतन्ङीपः पिदनुदात्तमपि उभयापेक्षलोपादनरङ्गमेवेति बोध्यम् ॥

न्येः संप्रसारणपूर्वत्वं यथादेशात् । वा । संप्रसारणपूर्वत्वं यथादेशात् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । शुश्रुवुः । शुश्रुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यथादेशश्च (६।१।१०८।६।४।८२) । परत्वाद् यथादेशः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । ङ आकारणोपात् । वा । ङ आकारणोपात् पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । जुञ्जवुः । जुञ्जवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारणोपश्च (६।१।१०८ ।

स्थानिवत्त्वनिषेधात् उतं न स्यात् । पूर्वशाखा प्रिय इति । पूर्वशाखा प्रिय अस्येति चिपाद वज्रोद्गी कृते “तद्धितार्थे”ति द्वयोः पदयोः तत्पुरुषः । तत्र चिपदाग्रयववज्रोद्गीनिमित्तः पूर्वपदप्रकृतिसारो नञिरङ्गत्वान्न प्रवर्तते ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३६

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ३ । २ ।)

प्रत्ययस्येति । (कै)

एकादेशेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेन सुपः प्राप्तेस्तस्य नित्यत्वं नेति तच्चेति ॥

भाष्ये

परत्वाद्यणिति । (भा)

शब्दान्तरप्राप्तेर्नित्यत्वं नोक्तम् ॥ आदेशशब्देन आदेशस्थानिक
आदेशस्तदाह

उत्वं नेति ॥ (कै)

तच्चेति । (कै)

यद्यपि सतिभिष्टत्वादिदं सिद्धं तथापि अन्तरङ्गन्यायादपौष्ट-
सिद्धिरिति भावः ॥

वहिरङ्गे कृते इति । (कै)

अयं हि न्यायो युगपत्प्राप्तौ अन्तरङ्गस्य प्रथमं प्रवृत्तिबोधक
एवेति भावः ॥

६।३।६३) । परत्वादाकारणोपः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । खरो
णोपात् । वा । खरो णोपाद् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । औपगवौ सौदा-
मनौ । खरश्च प्राप्नोति णोपश्च (३।१।३-३।६।३।१३८) । परत्वाङ्गोपः स्यात् ।
खरो भवत्यन्तरङ्गतः । प्रत्ययविधिरैकादेशात् । वा । प्रत्ययविधिरैकादेशाद्
भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । अग्निरिन्द्रः । वायुवदकम् । प्रत्ययविधिश्च

तेन तत्पुत्रवत्समासाश्रयं शाखाशब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति । पूर्वशब्दं
“साङ्गशिष्टामदन्तानाम्” इति आद्युदात्तः । यथावेदमिति । अन्तरङ्ग-
वर्णोक्तत्वेन एतन्न सिध्यति । वहिरङ्गे कृते आद्यगुणे एत ये इति प्राप्नोति ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा ४ । आ. १)

पूर्वोक्तेति । (कै)

अन्तरङ्गे कर्तव्ये वह्निरङ्गमधिष्ठं तद्वह्निरङ्गं कृतं चिकीर्षितं
च इत्यन्यत् ॥ ननु स्योन इत्यत्र परत्वाद्गुणे तस्याधिष्ठत्वेऽपि
इकोऽभावादयणं न स्यादत आह

शास्त्रेति ॥ (कै)

नन्वेवं सौत्यतिरित्यादौ स्योने गुणशास्त्रवत् वह्निरङ्गमाधु-
दात्तशास्त्रं न प्रवर्त्तत इत्यत आह

अन्तरङ्गेति । (कै)

युगपत्प्राप्तौ वह्निरङ्गस्य न पूर्वं प्रवृत्तिः । प्रवृत्ते तु अन्तरङ्गे
भवत्येव वह्निरङ्गमिति भावः ॥ भाष्ये

वह्निरङ्गलक्षणस्येति । (भा)

ऊट् इति शेषः ॥ अत्रैकदेशीसमाधत्ते

नाजानन्तर्ये इति ॥ (भा)

प्राप्नोत्येकादेशश्च (४।१।२॥६।१।२०१) परत्वादेकादेशः स्यात् । प्रत्यय-
विधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ॥ यथादेशाच्चेति वक्तव्यम् (६।१।७७) । अग्निरत्र ।
वायुरत्र ॥ कादेशो वर्णविधेः । कादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ।
पञ्चत्वं । पठत्वं । कादेशश्च प्राप्नोति यथादेशश्च (३।४।८६॥६।१।७७) ।
परत्वात् यथादेशः स्यात् । कादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ तत्पुनर्वचनोदात्तत्वं

अनर्थवेति । इयं हि व्यापिका । पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादनात् । शास्त्रा-
सिद्धत्वाभ्याद् वह्निरङ्गलक्षणां न तावत् प्रवर्त्तते । अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते
यत्र निमित्तमुद्भावस्तत्र वह्निरङ्गलक्षणाप्रवृत्तिः । नाजानन्तर्ये इति । अत्रो-

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

अचोरानन्तर्यमिति । (कै)

अचोरिति द्वित्वमविवक्षितम् । तेन वक्ष्यमाणेन षत्वतुग्-
प्रकरणरूपेण ज्ञापकेन न विरोधः । अचोऽप्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्त-
रङ्गे कर्त्तव्ये कृते च तस्मिन् प्राप्ते अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातस्य वक्षि-
रङ्गस्यासिद्धत्वं नेति तदर्थः । एतेन पञ्चावेदमित्यादौ गुणेऽजान-
नर्याश्रयणात् असिद्धत्वानापत्तिरित्यपास्तम् ॥

अथजे इन्द्रं धियति । (भा)

इत्यादि च सिद्धम् ॥

अक्षयूः (भा)

इत्यत्र यणि लोपाभावश्च सिद्धः ॥

तुक् तु प्रवृत्तिष्यत इति । (कै)

समासोत्तरं ख्यप् प्रवृत्त्या पूर्वपदसम्बन्धेन समासे जाते तत्र
संज्ञिताया नित्यत्वात् एकादेशे ख्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धौ

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् । वा । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाद् भव-
त्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । पूर्वश्रान्ताप्रियः अपरश्रान्ताप्रियः । तत्पुरुषान्तो-
दात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च (६।१।२२३।६।२।१) । परत्वात्
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥ एता-
न्यस्याः परिभाषाया प्रयोजनानि यदर्थमेवा परिभाषा कर्त्तव्या । यदि सन्ति

रानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैवा परिभाषा नोपतिष्ठते ।
यदयमिति । कोऽसिचदधीत्येति । वक्षिरङ्गस्येकादेशस्य सिद्धत्वात् षत्वं न
भविष्यति । तुक् तु प्रवृत्तिष्यते इति किमसिद्धवचनेन । यदयमिति । दिव्य-

(विप्रतिबेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

वर्णपेक्षस्यैकादेशस्य दध्यच इत्यादौ संयोगान्तलोपापेक्षया यणो
 वहिरङ्गत्वेनासिद्धत्ववदसिद्धत्वेन तत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ यत्पक्षे
 तु न युक्तम् ज्ञापकं ज्ञेयादिकोऽन्तरङ्गे तत्परिभाषायाः कार्यकाल-
 पक्षेऽप्यप्रवृत्तेर्विस्मरणीयसूत्रभाष्यसम्मतत्वात् । यत्तस्यापि पदद्वय-
 सम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाभावाच्च । न वा अधीत्य इत्यादौ
 “पूर्वं धातुरपसर्गं युज्यते” इत्येकादेशोऽन्तरङ्ग इति वाच्यम् ।
 साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं पदान्तरसम्बन्धनिमित्तकार्यात् पूर्व-
 मुपसर्गसम्बन्धेन तन्निमित्तकस्यान्तरङ्गमिति तदर्थो न तु प्रत्यय-
 निमित्तादपीति तदर्थ इति “सम्प्रसारणाच्चे”ति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट-
 त्वाच्च । तच्च हि खट्वा आरूढ इत्यत्र सवर्णदीर्घात् गुणेऽन्तरङ्ग
 इत्युक्तम् । “सुट् कात् पूर्व” इत्यादि सूत्रेष्वप्युक्तम् । उपसर्गार्थेन

१ अ ६ । पा १ । सू १०८ ॥

२ “भाष्ये” इत्यारभ्य “सूत्रेषु” इत्यन्तं नास्ति इ एतत्तु ॥

३ अ ६ । पा १ । सू १३५ ॥

प्रयोजनानौत्वेषा परिभाषा क्रियते ननु चेयमपि कर्त्तव्यासिद्धं बहिरङ्गलक्षण-
 मन्तरङ्गलक्षण इति । किं प्रयोजनम् पचावेदम् पचामेदम् । असिद्धत्वाद
 बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमेतत् (३।४।६३) मा भूदिति । उभे
 तर्हि कर्त्तव्ये । नेत्याह । अगयैव सिद्धम् । इहापि स्योनः स्योनेत्यसिद्धत्वाद
 बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणो यथादेशो भविष्यति ॥ यद्यसिद्धं

वाह्य अस् इति स्थिते वाहः सम्प्रसारणमेव कर्त्तव्यम् । तच्च ज्ञाते पूर्वैकादेशे
 च व्याख्येये गुणे “वृद्धिरेचो”ति वृद्धौ सिद्धं दिव्यौह इति । अगकारान्ते
 चोपपदे ब्रह्मैवन्दसि यिवर्न वृद्धते । प्रयोगदर्शने वा सति ऊहतेः किमि

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

पूर्वं सम्बन्धस्ततः प्रत्यये कृते उपसर्गेन सम्बन्ध इति । संकृति
इति स्थितेऽन्तरङ्गतारार्थकोपसर्गनिमित्तकत्वादुपसर्गार्थाश्रितमुपसर्ग-
निमित्तं कार्यमन्तरङ्गं यत्तु न तथा तच्च पूर्वागतसाधनकार्यमेवा-
न्तरङ्गमत एव “प्रेङ्कः” इत्यत्र “गुणो वहिरङ्ग” इति भाष्ये उक्तम् ।
अस्यास्य परिभाषाया भाष्येऽन्यत्र काव्यव्यवहारादियमेकदेश्युक्तिः ।
एतज्ज्ञापकेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यमिति तत्त्वम् ।
वृद्धौ सिद्धति परिभाषासत्त्वे तु विभक्तिनिमित्तसम्प्रसारणस्य व्याश्रये
अन्तरङ्गे गुणेऽसिद्धत्वात्तदभावे वृद्धौ गुणस्यासिद्धत्वात्तदभावे च
वृद्धार्थमूढावश्यक इति भावः ॥ नन्वकारान्तोपसर्गं चोपपदे अवर्णा-
भावात् पररूपेण बाधाश्च । “वृद्धिरेचि” इत्यस्य प्राप्तौ “सम्प्रसार-
णयोः फले विशेष इत्यत आह

१ “साधनमेव” । इ ॥

२ “ज्ञापकेन” इत्याश्रय “विभक्तिनिमित्त” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ।

३ अ ६ । पा १ । सू ८८ । ४ सम्प्रसारणस्य व्याश्रये । इ ॥

हिरङ्गजक्षयमन्तरङ्गजक्षय इत्युच्यतेऽक्षयूः । हिरण्य दूः असिद्धत्वाद्दृष्टि-
क्षणक्षयस्योऽन्तरङ्गजक्षयो यथादेशो न प्राप्नोति (६।४।१६।१।७७) ।
यि दोषः । असिद्धं वहिरङ्गजक्षयमन्तरङ्गजक्षय इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि
‘नागानन्तर्ये बहिर्गुप्रकृतिः’ इति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या । न
कर्त्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवा परिभाषेति यदयं बलवत्तु-

योगो भविष्यति किमूढादेशविधानेन परिभाषाया ज्ञापक ऊङ् विधिः ।
स्यां हि सत्त्वा वहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गे गुणो न स्यादि-
ह विधीयते । पूर्वेषुकामश्रम इति । पूर्व इव कामश्रमौ च इति स्थिते

अनकारान्तेति । (कै)

इदमकारान्तोपसर्गोपलक्षणम् ॥

छन्दसीति । (कै)

न च ण्यन्तात् किपि वच्चादिभ्यो विहितत्वाभावेन सम्प्रसारणा-
भावे विश्ववाङ्मन्दो लोकेऽप्यस्येवेति वाच्यम् । कौ सुप्तमित्यस्य
काचित्कतया णिणोपस्य स्थानिवत्त्वेन तच्च “वाङ् ऊट्” सूचस्य
प्राप्तिरेवाभावादित्याहुः । वस्तुतो लोकेऽपि वहेर्णिच् दर्शनात्
छन्दसीत्युपलक्षणम् ॥

ऊटतेरिति । (कै)

धातूनामनेकार्थत्वाच्चार्थभेदः ॥ भाष्ये

तस्यैतस्येति । (भा)

असिद्धं वहिरङ्गमित्यस्येत्यर्थः ॥

१ अ ६ । पा ४ । सू १३२ ॥

कोरसिद्धः” (६ । १ । ८६) इत्याह ॥ इयं तर्हि परिभाषा कर्त्तव्या
“वहिरङ्गलक्षणाभन्तरङ्गलक्षणा” इति । एषा च न कर्त्तव्या । आचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं “वाङ् ऊट्” (६ । ४ । १३२)
इत्यूठं शक्ति । तस्य दोषः पूर्वपदोत्तरपदयोर्द्विस्वरावेकादेशात् । वा ।
तस्यैतस्य लक्षणास्य दोषः पूर्वोत्तरपदयोर्द्विस्वरावेकादेशान्तरङ्गतो-

अन्तरङ्गत्वादादुक्तः स्यात् तदा पूर्वोत्तरपदयोर्द्विपवर्गाभावादुभयत आभ-
ययोऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च “दिशोऽमत्रायाम्” “प्राचां ग्रामनगरायाम्”
इत्युत्तरपदद्विर्जनं स्यात् उत्तरपदद्वौ सर्वे चेति चशब्दादिकशब्दाद्यौ

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

‘दिशोऽमद्राणाम् इति । (कै)

इत्यनुवर्तमाने इति शेषः ॥ अत्रापि स्वर उदाहरणं ब्रह्म
इत्यभिप्रायेणाह

उत्तरपदेति ॥ (कै)

च शब्दादिक् शब्दाश्चेति । (कै)

अनेन विहितं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तथैव अपवर्गाभावात् स्या-
दित्यन्वयः ॥ भाष्ये .

‘उदके केवले इति । (भा)

मिश्रवाचिनि समासे उदके परे पूर्व मन्तोदात्तमिति तदर्थः ।
एतदुदाहरणमेकदेशिनः । १ “अन्तादिवच्च” इति सूत्रे पूर्वान्त-
वद्भावेनात्रैतत्स्वरसाधनात् उभयाश्रयत्वं तु नात्र । २ “एकदेश-

१ अ. ७ । पा. ३ । सू. १३ ॥

२ अ. ६ । पा. १ । सू. ६६ ॥

३ अ. ६ । पा. १ । सू. ८५ ॥

४ परिभाषेन्दुशे ३७ ।

मिनिर्दन्तान् प्राप्तः । पूर्वेषुकामग्रमः । अपरैषुकामग्रमः (७ । ३ । १४ ॥
६ । २ । १०५) । गुडोदकम् तिलोदकम् । उदके केवले (६ । २ । ६६)
इति पूर्वोत्तरपदयोर्थपवर्गाभावात् स्यात् । नैष दोषः । आचार्य्यप्रवृत्ति-
र्वापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत् कार्य्यं भवति नैकादेश इति यदयं “नेन्द्रस्य
परस्य” (७ । ३ । २२) इति प्रतिषेधं प्राप्तिः । कथं ज्ञात्वा ज्ञापकम् ।

तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । सावकाशं च एतदुभयं पूर्वकार्यान्त-
त्वात् इति । गुडोदकमिति । उदके केवले इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् ।
उदकमुदकमिच्छादावेव तु स्यात् । प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे अक्षयं विचार-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १),

विकृतस्यानन्यत्वाद्”दकशब्दस्याप्युदकशब्देन यद्व्यादिति तत्र कैयटः ।

भाष्ये

‘नेन्द्रस्येति । (भा)

ननुभयत आश्रयणेनान्तादिवत्त्वाभावेऽपि ‘अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यप-
वर्गाभावे वा सोमेन्द्र इति तदुदाहरणे विकारविशिष्टे तद्भावेन
पूर्वपदत्वेन्द्रशब्दे एकदेशविकृतन्यायेन इन्द्रशब्दत्वात् सामर्थ्यान्त-
वृद्धिनिषेध एवास्तु अत आह

इन्द्रे द्वावचाविति । (भा)

एको यस्येतीति । (भा)

यद्यपि वृद्धिः परा तथापि लोपो नित्य इति भावः ॥ न च
परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्सम्भव इति
वाच्यम् एकदेशविकृतन्यायस्याप्याह्वार्यारोपबोधकत्वेन व्यपवर्गस्य

१ अ. ७ । पा. ३ । सू. २२ ॥

२ “अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यपवर्गाभावे वा” इति नास्ति इ पुस्तके ॥

इन्द्रे द्वावचौ । तत्रैको “यस्येति च” (६ । ४ । १४८) इति लोपेन द्वियते
अपर एकादेशेन । ततोऽनक्त इन्द्रः सम्पन्नः । तत्र काः प्रसङ्गो वृद्धेः ।
यश्नति त्वाचार्थः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत् कार्यं भवति नैकादेश इति ततो
नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं प्राप्तिः ॥ यथादेशादि युवौ । वा । यथादेशादि-
युवावन्तरङ्गतोऽभिनिर्हन्तान्न प्राप्तः । वैयाकरणः सौवन्ध इति । लङ्गं हि

यितुमाह यथादेशादिति ॥ लोपो भविष्यतीति । ननु बहिरङ्गत्वादियुवोर-
सिद्धत्वाल्लोपो न प्राप्नोति । अत्राहुः । समुदायस्यासिद्धत्वं नावयवस्येति ।
समुदायस्यासिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्तयेत् ।

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । १ ।)

निरूपयितुमशक्यत्वात् । किञ्च इन्द्रूपोत्तरपदावस्थानिकवृद्धे-
स्तदभावेनाप्राप्तेस्तद्रूपानतिदेशादितिदिक् ॥ पाणिनीये तादृश-
लक्षणाभावादाह

प्रसङ्गेनेति ॥ (कै)

तदेव दर्शयति भाष्ये

लक्षणं हि भवति व्योरिति ॥ (भा)

अनवकाशत्वे हेतुः

अचौत्युच्यते इति । (भा)

यत इत्यादिः ॥

वहिरङ्गत्वादिति । (कै)

वृद्धिप्रसङ्ग इत्युक्तेस्तन्निमित्तकत्वादित्यर्थः ॥

चिन्त्यमिति । (कै)

एवं च “स्तामचे” इत्यादि ग्रन्थः पूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येक-

भवति व्योरचि वृद्धिप्रसङ्ग इयुवौ भवत इति ॥ नैव दोषः । अनवकाशावियुवौ ।
अचौत्युच्यते ॥ किं पुनः कारणमचौत्युच्यते । इह मा भूताम् ॥ ऐति-
कायणः । औपगव इति । स्तामच इयुवौ “जोपो व्योर्वचि” (६ । १ । ६६)
इति जोपो भविष्यति । यच्च तर्हि जोपो नास्ति । प्रैयमेधः । प्रैयंगव
इति ॥ उस्ति पररूपाश्च । वा । उस्ति पररूपाश्चान्तरङ्गतोऽभिनिर्दिष्टादि-

पचैयुरिति । पच् आद्या उस् इति स्थिते यद्यत्रान्तरङ्गत्वात् पररूपं क्रियेत
तदा अपचवर्गाभावात् इवादेशो न स्यात् । एकादेशस्यान्तवत्त्वाद्भविष्यतीति
चैव एवमपि रूपं न सिध्येत् । यासित्यस्येति । स जोपायवाद इवादेशः ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

देशिनोदक्तिरिति भावः । वस्तुतः परिभाषारम्भे दोषात् परिभाषा
न कार्या इति पूर्वपक्षिणो वाक्ये तामादाय दोषोद्भावनयुक्तमिति
चिन्त्यमेव चिन्त्यम् ॥

या उच्यते स्थित इति । (कै)

अन्तरङ्गत्वादियः पूर्वं यलोपः ॥

व्यपवर्गाभावादिति । (कै)

या शब्दाभावादिति भावः ॥

न सिद्ध्यदिति । (कै)

उकारान्तस्य इयापत्तेरिति भावः । याचिन्ति क्वेदे सौचो निर्देश
इति भावः ॥ अतो या इय इत्येव पाठ इति “आने मुक्” इति
सूत्रे भाष्ये ॥ ननु नित्यान्तरङ्गत्वेन यलोपे यासेव दुर्लभोऽत
आह

१ अ. ७ । पा. २ । सू. ८२ ।

यादेशो न प्राप्नोति (६ । १ । ६६ । ७ । २ । ८०) ॥ पचेषुः । वनेषुः ।
नैव दोषः । नैवं विज्ञायते या इत्येतस्यैव मन्तीति । कथं तर्हि । यात्
इत्येतस्य इह भवतीति ॥ जुग् जोषयश्चकावावेकादेशेभ्यः । वा । जोष-
वक्ष्यवाचावेकादेशेभ्यो जुग् वजीकान् इति वक्तव्यम् ॥ जोषात् । गोमात्
प्रियोऽस्य गोमत्प्रियः । ववमत्प्रियः । गोमानिवाचरति गोमन्त्रते ।

अङ्गते वनेषु नास्ति परस्परप्रसङ्गः । गोमत्प्रिय इति । वक्ष्य जोषः स्यात्
तदा प्रत्ययवक्ष्येन जुमादि स्यात् । ग्रामाणि कुलमिति । वक्षादिकुलतेषु
गुक्तिरिति श्रुतं न विद्येत् । वक्षादिति । पूर्वोक्तादेशे कृते वक्षादि-

(ब. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

सलोपापवाद इति । (कै)

वार्षपरिभाषयेदं सिध्यति ॥ तदनाग्रयणे तु भाष्यम् । सुग-
लोपयोः फले विशेषमाह

यद्यचेति । (कै)

शुकि तु “न लुमते”ति निषेधः इति भावः ॥ भाष्ये

परत्वादेते इति । (भा)

परत्वादुत्कृष्टत्वादनन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । तदाह

अन्तरङ्गानपीति ॥ (कै)

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य

चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

१ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

यवमत्यते ॥ यथादेशात् । ग्रामण्यः कुलं ग्रामणि कुलम् । सेगान्यः कुलं
सेगानि कुलम् ॥ अथवा यावेकादेशेभ्यः । गवे हितं मोहितम् ॥ रावः
कुलम् रेकुलम् । नावः कुलं नौकुलम् । वकाङ्ग्यं वकमयम् । सुक् च
प्राप्नोत्येते च विषयः (२ । ४ । ७१ ॥ ६ । १ । ६८—७७—७८—१०१) ।
परत्वादेते विधयः स्युः । सुगवनीयान् इति वक्तव्यं सुग् यथा स्यात् ॥

वङ्गावाङ्मुक्ति इति खण्डं न लिख्येत् । “अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो शुकि
वाधते” इत्यस्य प्रत्ययान्तरवदयोश्च इत्यत्र चापितत्वात् लिख्यम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽप्य पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायब्रौह्मणां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यामुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ॥

ननु यूपदाभावे 'स्त्र्याख्यमात्रेऽतिप्रसङ्गः स्त्र्याख्याविति दिवं-
चनवैयर्थ्यं चेत्यत आह

स्त्र्याख्यं नदी (कै)

इत्यादि ॥ ननु खट्वाग्रब्दस्य पिषोऽन्तोदात्तत्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
नित्स्वरयोर्न विभ्रषोऽत आह

१ "स्त्र्याख्यमात्रेति प्रसङ्गः" इति नास्ति प्रसङ्गे ।

यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ॥

यू इति किमर्थम् । खट्वा माणा । किं च स्यात् । खट्वाबन्धुः माणा-
बन्धुः । नदी बन्धुनि (६ । २ । १०६) इत्येव स्वरः प्रसज्येत । इह च नञ्
खट्वा इति नद्यृतश्च (५ । ४ । १५३) इति नित्यः कप् प्रसज्येत ॥ नै-
दोषः । आचार्यप्रकृतिर्चापयति नापो नदीसंज्ञा भवतीति यदर्थं छेदाम्-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५५

अ. १ । पा. ४ । आ. २)

(यू स्यात्सौ नदौ । १ । ४ । ३ ।)

नित् स्वरेणेति । (कै)

खटेः कनि खट्वाशब्दो निष्पत्तेरिति भावः ॥ ननु मातृशब्दस्य
जननीपरिच्छेदवाचकतया नानाशिङ्गत्वेन स्यात्स्यत्वाभावोऽत आह

मातृशब्द इति । (कै)

आख्यायहणसामर्थ्याच्च सिङ्गव्यतिरिक्तार्थभेदः शब्दभेदनिधा-
मक इति न दोष इति भावः ॥

बहुपितृक इति । (कै)

अनन्तरामिति अध्याहार्यः ॥ समानधर्मानुपपत्तिमेव दर्शयति

न हीति ॥ (कै)

एवं तर्हीति । (कै)

निर्देशानुपपत्त्या ह्रस्वपक्षस्यैव युक्तत्वमिति व्युत्पादनाय प्रश्न
इति भावः ॥ भाष्ये

निर्देशो नोपपद्यते इति । (भा)

कान्दसत्त्वकल्पनं वृथेति भावः ॥ दीर्घमाचग्रहणार्थं तत् स्यादिति न
वृथालमत आह

उत्तरञ्चेति ॥ (भा)

नद्याग्नौभ्यः (७ । ३ । ११६) इति एथग् आच्ग्रहणं करोति । इह
तर्हि माचे मातुरिति आच् नद्याः (७ । ३ । ११२) इत्याट् प्रसज्येत । किं
पुनरिदं दीर्घयोग्यग्रहणम् आहोस्विद् ऋस्योः । किं चातः । यदि दीर्घयो-
ग्यग्रहणं यू इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्गो प्रतिविध्यते (६ ।

(यू कल्याणौ नदी । १ । ४ । १ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

ननु ब्रह्मनिर्देशेऽपि “यू ब्रह्म इति” भिन्नार्थकवचनत्वात्
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह

ब्रह्म इतीति । (कै)

वेदाः ‘प्रमाणानि इत्यादावप्येवमेव ॥ नन्वेकत्वाविषयापेक्षया यू
इत्यस्यासम्बन्ध एव कस्य इत्यत आह

असतीति ॥ (कै)

ननु ब्रह्मनिर्देशदीर्घयोर्न कादिति कुतो नोक्तमत आह

दीर्घयोरपीति ॥ (कै)

अनुवर्तते इति । (कै)

तच्च सप्तम्या विपरिणमय्य शब्दसंज्ञायां विधेयायां स्वर्णग्रहणं
न इत्यर्थकरणादिति भावः ॥

नास्ति विशेष इति । (कै)

वचनारम्भं प्रतीति शेषः ॥

अथ त्विति । (कै)

असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतत् ॥

१ प्रमाणम् । क ।

१ । १०५) । उत्तरत्र (१ । ४ । ६) च विशेषणं न प्रकल्पेत यू ब्रह्माविति ।
यदि यू न ब्रह्मौ । अथ ब्रह्मौ न यू । यू ब्रह्मौ चेति विप्रतिषिद्धम् ॥ अथ
ब्रह्मयोर्हे शकटे अत्रापि प्रसज्येत (७ । १ । १०७) । नैव दोषः । अथ-
मत्र विभार्था नदीसंज्ञेयत्वात् । उभयं दृश्यते । हे शकटि हे शकट

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५७

अ. १। पा. ४। आ. २)

(यू ख्याख्यौ नदी । १। ४। ३।)

पद्यते इति । (कै)

पाठाभावेऽपि

‘सर्वतोऽक्तिन्नर्याद् (ग-ख)

इति ङीषि “अकटी” शब्दस्य त(स)त्वमिति बोध्यम् ॥

अस्ति मेद इति । (कै)

एवं चोभाभ्यामपि अवश्यं वचनं कार्यमित्याशयकं भाष्यमेक-
देश्युक्तिरिति भावः ॥ ननु किं शब्दोऽनिर्धारितविशेषविषये प्रश्ने
प्रश्नविषयत्वं च नियमार्थत्वे प्रयोजकमत आह

कोऽर्थ इति । (कै)

अर्थः प्रयोजनम् ॥

सम्बन्धः । (कै)

विषयविषयिभावः । समासकृतद्वितोत्तरत्वादेः सम्बन्धार्थक-
त्वादित्यर्थः ॥ प्रश्नविषयत्वे वीजं दर्शयन् तस्य प्रयोजकत्वमाह

यच्च (कै)

१ अ ४। पा १। सू ४५। एतत् सूत्रस्य गणसूत्रम् ॥

इति ॥ इह तर्हि अकटिवन्धुरिति नदी बन्धुनि (६। २। १०६) इत्येव
खरः प्रसज्येत । इह च बद्धअकटिरिति नद्यतश्च (५। ४। १५३) इति
नित्यः कप् प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । छिति ब्रह्मस्य (१। ४। ६) इत्यर्थं
नियमार्थो भविष्यति । छित्तेव यू ऋक्षौ नदी सञ्चौ भवतो गान्धमेति ॥

(यू रत्नाख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

इत्यादि ॥ एवं विधेयत्वाभिमतान्यथासिद्धिर्नियमप्रयोजिकेति फलितं
तदाह भाष्ये

विधेयं नास्ति (भा)

इत्यादि ॥

अस्त्री 'वा नदीसंज्ञौ नेति । भा

केवलस्त्रीशब्दादौ प्राप्या तदन्ते चान्यापि नित्यस्त्रीलिङ्गा-
नित्यर्याज्ञानात् प्राप्तिं मत्वैव व्याख्यातम् ॥ ननु शेषग्रहणप्रत्याख्या-
नात् घित्वेन गुणो भविष्यतीत्यत आह

नित्ययेति । (कै)

विभक्तेन ह्रस्वावित्यनेन नित्यसंज्ञाया एव विधानादिति
भावः ॥ भाष्ये

शेषग्रहणं न करिष्यते इति । (भा)

तत् सत्त्वे हि स्त्रीलिङ्गह्रस्वयोर्नदीसंज्ञाया उक्तत्वेनानुक्तनदी-
त्वाभावात् तच्च घिसंज्ञाविधातुमशक्येति भावः ॥ ननु घित्वेऽपि
नदीत्वानिवृत्तेराडाद्यपि स्यादत आह

१. उपलब्धभाष्यपुस्तके “वास्त्री” इति पाठोऽस्ति । उपलब्धविवरणे तु
“अस्त्री वा” इत्यस्ति ॥

कैमर्थक्याग्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् ।
किम् । नित्या नदीसंज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया । तत्रापूर्वे विधिरस्य
नियमोऽस्त्वित्यपूर्वं एव विधिर्भविष्यति न नियमः ॥ अथायं नित्यो योगः
स्यात् प्रकल्पेत नियमः । वाटं प्रकल्पेत । नित्यत्वाद्भिर्भविष्यति । तत्कथम् ।

एकविषयत्वादिति । (कै)

“एकसंज्ञाधिकारादे”ति पय्यायि हेतु ॥

अविशेषेण (भा)

इत्यस्य स्त्रीपुंसाविशेषेणेति नार्थ इत्याह

वाध्यत्वादिति ॥ (कै)

सामान्यम् ।

वाध्यत्वलक्षणसादृश्यम् ॥

सूत्रेष्वपीति । (कै)

“हन्द्वादि”त्यतिदेशादिति भावः ॥

तादर्थ्यादिति । (कै)

“हान्द्वादि”त्यतिदेशे बीजमुक्तम् ॥

निर्देशानुपपत्त्येति । (कै)

निर्देशकस्मितातिदेशान्यथानुपपत्त्या इत्यर्थः । अतिदेशविषये तद्वैयर्थ्यापत्त्या “गौणमुख्य”न्यायाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ शब्दे सन्देहा-
भावान् कोऽयम् इति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यत आह

यथार्थ इति ॥ (कै)

भाष्ये एकदेश्याह

योगविभागः कश्चिद्यते (१ । ४ । ६) । इदमस्ति । यू सखाख्यौ नदी ।
नेयद्वयङ्ख्यानावस्त्री (१ । ४ । ४) वामि (१ । ४ । ५) ततो छिति । छिति
च इयद्वयङ्ख्यानौ यू वास्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ऋखौ । ऋखौ
च यू सखाख्यौ छिति नदीसंज्ञौ भवतः इयद्वयङ्ख्यानौ वा नेति च निवृत्तम् ।

(यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

स्त्रियमिति ॥ (भा)

इतर आह

यद्येवमिति ॥ (भा)

स्त्र्याख्याविति । (भा)

कर्मण्यथातोयुका भाव्यमिति भावः ॥

यस्त्विति । (कै)

यद्यपि

आचष्टे इति (भा)

आख्या इति (भा)

न्युत्पाद्य पश्चात् षष्ठीसमासे सिध्यति । तथापि

स्त्रियमाचक्षते (भा)

इति विग्रहोक्तेखादेवमुक्तम् ॥ पुनरेकदेश्याह

न तर्हीदानीमिति ॥ (भा)

सौचप्रयोगे विप्रतिपक्षप्रतिज्ञोक्तानुपपत्तिकथनमसङ्गतमत आह

शिष्टेति ॥ (कै)

स एवाह

यद्येवं शकटये क्षत्र गुणो न प्राप्नोति (७ । ३ । १११) । द्वितीयो योग-
विभागः करिष्यते शेषग्रहणं न करिष्यते (१ । ४ । ७) । कथम् इदमस्ति
यू स्त्र्याख्यौ नदी । नेयदुवड् स्त्र्यानावस्त्री । वामि । ततो छिति । छिति च
इयदुवड् स्त्र्यागौ यू वास्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ऋस्त्री । ऋस्त्री च यू

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६१

(अ १ । पा. ४ । आ. २)

(यू ख्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

छन्दोवदिति । (भा)

इदमिष्टमिति भावः ॥ इतर आह

न ह्येषेति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

असाधव इति । (कै)

‘अषीषां तपो माहाव्यात् तदुच्चारयित्वणामस्माकं न प्रत्य-
वाय इति बोध्यम् ॥

स्त्रियामाख्यायेते (भा)

इति भाष्ये । शास्त्रेणेति शेषः ॥ ननु उपपदत्वाभावात् समासो
न स्यादत आह

साधनमिति ॥ (कै)

नहीति । (कै)

ईकाराद्यन्तस्य स्त्रियां विधानाभावादर्थोऽर्थोः संज्ञा इति वाच्यम् ।
एवं च डूगडोरेव स्यात् न तु तन्मादेरिति भावः ॥

१ “अषीषाम्” इत्यारभ्य “स्त्रियामाख्यायेते इति” इत्यन्तं नास्ति
इ पुस्तके ॥

स्त्र्याख्यौ छिति नदीसंज्ञौ भवतः । इयलुवल् स्यागौ वा नेति च निवृत्तम् ।
ततो घि- घि संज्ञौ च भवतः । स्त्र्याख्यौ यू ऋख्यौ छिति । ततोऽसखि ।
सखि वर्जितौ च यू ऋख्यौ घिसंज्ञौ भवतः । स्त्र्याख्यौ छितौति च निवृत्तम् ॥
यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते तर्था एकेनापि योगविभागेन । अविशेषेण

प्रतिपादनम् । (कै)

ग्रास्तेत्यर्थः ॥ भाष्ये

एवं तर्हि विजिति । (भा)

सूत्राणां कन्दोवत्त्वादिति भावः । किप् तु नोक्तम् । तस्या-
दन्तेभ्योऽनभिधानात् ॥ अत एव शंखा इत्यादौ नेत्वम् ॥ एवं
चादन्तधातुप्रकृतिकमादन्तं प्रातिपदिकं लोके साध्विति बोध्यम् ।
आदन्तेभ्यो विश्वकन्दसि विधानादित्याहुः ॥ वर्णयोः स्थाख्यान-
कर्तृत्वाभावात् कथं तन्त्रादौ सिद्धिरत आह

समुदायेति । (कै)

ब्रूडोस्तु ग्रास्त्वकचित्तं तदस्तीति भावः ॥

अत्र पक्षे । (कै)

तदन्तसंज्ञापचे वक्तुं शक्य इति चिन्त्यम् ॥

अत्र पक्षे । (कै)

“आच्छीनयोः” इत्यादि विषये अवयवे समुदायरूपारोपेण
निर्वाह इति बोध्यम् ॥

१ अ. ७ । पा. १ । सू. ८० ॥

गदीसंज्ञोत्सर्गः । तस्या ऋखयोर्विसंज्ञा बाधिका । तस्यां नितायां
प्राप्तायामियं छिति विभाषारभ्यते ॥ अथवा एनरस्तु दीर्घयोः । ननु चोक्तं
निर्देशो नोपपद्यत इति दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णः प्रतिषिध्यते इति वा कन्दसि
(६ । १ । १०६) इत्येवं भविष्यति । कन्दसौत्युच्यते न चेदं कन्दः ।

कप्रत्ययपक्षे । (कै)

आख्याशब्दसत्तेनाख्याग्रहणमयुक्तमत आह

विजिति ॥ (कै)

प्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

एवं चाख्याबोधकं ग्रहणमित्यर्थ इति भावः ॥

नियम इति । (कै)

वार्तिके विषयशब्दोऽन्यत्र भावे तद्धोतक एवकारो भाष्ये
एवकारार्थ एव च नित्यग्रहणेनाम्नाख्यायत इति बोध्यम् ॥

स्त्रियमेवेति । (कै)

स्त्रीत्वविशिष्टमेवेत्यर्थः ॥

क्रियाशब्दत्वादिति । (कै)

प्रवृत्तिनिमित्तभेद एव शब्दभेदे प्रयोजको न तु^१ विशेष्य-
भेदोऽपि लिङ्गभेदस्तद्धेदेपि भेदव्यवहाराभावादिति भावः ॥

^१ङितिह्रस्वश्चेत्यचेति । (कै)

१ विशेष्यभेदेनापि लिङ्गभेदस्तद्धेदव्यवहाराभावाद । इ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥

छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति ॥ यदप्युच्यते उत्तरत्र विशेष्यं न
प्रकल्पेत यू ऋस्त्राविति यदि यू न ऋस्त्रौ अथ ऋस्त्रौ न यू यू ऋस्त्रौ इति
विप्रतिषिद्धमिति । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । आहायं यू ऋस्त्राविति । यदि यू न
ऋस्त्रौ । अथ ऋस्त्रौ न यू । त एवं विश्वास्यामः । स्वोर्यौ ऋस्त्राविति ।

(यू स्त्राख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

वृत्तघटितवाक्ये दीर्घघटितवाक्ये च एतदुपसंहारे स्फुटी
भविष्यति ॥ भाष्ये

प्रथमलिङ्गेति । (भा)

वृत्तेः पूर्वं लिङ्गबोधके वृत्तिघटके शब्दे विद्यमानौ स्त्राख्यौ
यौ यू तयोर्वृत्तौ स्त्राख्यलाभावेऽपि नदीलार्थमित्यर्थः । तदन्त-
संज्ञापके वृत्तिघटकशब्दे विद्यमानत्वं तस्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् ॥
तदाह

यः शब्द इति । (कै)

यद्यप्यर्थभेदाच्छब्दभेदः तथापि श्रुत्यैक्यमात्रेणाभेदाध्वसायात्
यत्तच्छब्दबोधितैक्योपपत्तिः ॥

प्रकारान्तरम् । (कै)

वृत्त्यन्तरप्राप्तिः ॥

आचारे क्षिपमिति । (कै)

'प्रातिपादिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणादिति भावः ॥ अन्तादा-
चारक्षिप् सत्वे इदम् ॥

१ परिभाषेन्दुश्लो-७१ ॥

कौ च व्योर्ङ्गसौ । सर्वर्यौ ॥ अथ स्त्राख्याविति कोऽयं शब्दः । स्त्रियमात्रेणाते
स्त्राख्यौ । यद्येवं स्त्राख्यायाविति प्राप्नोति (३ । २ । १) । अनुपसर्गे हि
को विधीयते (३ । २ । ३) । न तर्हीदानीमिदं भवति

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां दशौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियास्तेभ्यः सोऽयमुक्त्वेन जीवति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६५

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

(यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

खरकुटीवेति । (कै)

खरकुटशब्दात् 'पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वान्' ऊीष् कुटीशब्देन समासो वा ॥

पुंस्त्वस्यानिवर्तनादिति । (कै)

न च तदनिवृत्तौ खरकुटीः पश्य इत्यादौ नत्वापत्तिः ।
“प्रकृतिवद्” इत्यतिदेशेन प्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तकार्यातिदेशेन तद्वि-
रुद्धाश्रयकार्याप्रवृत्तेः स्पष्टं चेदं “^१स्त्रियाम्” इति सूत्रे भाष्ये ।
यदा तेन स्वप्रयुक्तकार्याभावोऽप्यतिदिश्यते । स्पष्टं चेदं “^२तस्मा-
च्छसो नः पुंस्मि” इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ॥ अत्रापि पक्षे प्रकृते
स्वाश्रयलिङ्गनिवृत्तौ मानाभावः इत्याशयः । तत्रत्याख्यानेऽपि
त्याख्यावित्यस्य स्त्रीत्वेनैव य आहेति नार्थः किन्तु स्त्रीत्वविशिष्ट-
मेव य आहेत्यर्थः । न चायं तथा स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वाद्वि-
विशिष्टस्याभिधानात् । न च पदार्थमात्रे ग्रास्त्रीयलिङ्गचयस्य
सत्त्वेनासम्भवः । व्यक्तिवस्तुपदार्थादिपदबोधत्वकाले तत्तत्लिङ्गोपजने-

१ विद् गौरादिभ्यश्च (४ । १ । ४१) एतत् सूत्रस्थगणसूत्रम् ॥

२ परिभाषेन्दुश्रे-३६ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू ३ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू १०३ ॥

इन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । न ह्येवेष्टिः ॥ एवं तर्हि कर्मसाधनो भवि-
ष्यति (३ । ३ । ५८) । स्त्रियामाख्यायेते स्त्र्याख्यौ । यदि कर्मसाधनः
कृत्स्निया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्मै लक्ष्यै श्रियै भवे ॥ एवं तर्हि
वज्रत्रोद्भिर्भविष्यति । स्त्रियामाख्यानयोः स्त्र्याख्यौ । एवमपि कृत्स्निया

(यू स्त्राख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

ऽपि स्त्रीपदादिबोधत्तदशायां तत्सत्त्वे मानाभावात् । प्रकृते तु ब्राह्मणाद्येत्यादिविशेष्यदर्शनेन तत्सत्त्वानुमानात् तत्फलं तु त्रिये ब्राह्मणाय इत्यत्र लुपि “ङिति वृत्त्यस्य” इति विकल्पाभावः । “प्रथमं लिङ्गं च” इति तु न तद्विषयमिति वक्ष्यते । एतेन यथा दारादिशब्दैः शब्दशक्तिस्त्वभावाच्चास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपा-
र्थस्याभिधानं तथा लुबन्तैरपि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टस्यैव पुमादे-
रभिधानम् अत एव “तद्विशिष्यम्” इत्यनेन तत्प्रत्याख्यानं संग-
च्छते । एवं चास्यापि नित्यस्त्रीत्वमस्यैव इत्यपास्तम् ॥ अति-
शयिता तन्मूर्तिरिति विग्रहे दोषाभावादाह

तन्मूर्तिमतीति ॥ (कै)

वहिरङ्गे इति । (कै)

अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्येव इति भावः ॥ यथोद्देशे इदम् अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दमात्रग्रहणम् । अत एव क्यजा-
द्यन्ते न दोषः । समुदाये कार्यप्रवृत्तिस्तु नञन्तत्वाद् बोधा ॥
वस्तुतः कार्यकालपक्षेऽपि समासस्यैव तदवयवस्य तत्प्राप्तिः ।
अत एव भाष्ये

१ अ १ । पा ४ । सू ६ ।

२ अ १ । पा २ । सू ५३ ।

धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तस्यै लक्ष्यै त्रियै भवै ॥ एवं तर्हि विजम्बि-
ष्यति (३ । २ । ७७) । अथवा पुनरस्तु क एव । स्त्रियमात्रज्ञाते स्त्रास्या-
विति । ननु चोक्तम् स्त्रास्यायाविति प्राप्नोति अनुपसर्गे हि को विधीयत
इति । मूलविभुजादिपाठात् को भविष्यति (३ । २ । ५) । एवं च कृत्वा
कोऽप्यसोभो भवति यदुक्तम्

तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति (भा)

इत्युक्तम् । कार्यवेक्षायामपि भविष्यतीत्यर्थस्तस्य । कैयटरीत्या तु “तदाश्रया नदीसंज्ञास्त्री”ति वदेत् । कुमारीत्यादावपि विशेषण-
तया नित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थबोधकत्वमस्येव । प्राधान्येन तस्माच्च बोध-
कत्वनिवेशे तु न मानमित्याशयः ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

आध्यायतीत्यादिविग्रह इत्यभिमानः । वस्तुतस्तु ध्यानं धीः आ-
र्षत् प्रकृष्टा वा धीर्यस्य इति विग्रहः । एवं च गतिपूर्वत्वाद्यपि
सुलभः “अवयवस्य इयङ् स्थानत्वम्” इति भाष्यं च रमणीयमेव ॥

आर्थ्यै (भा)

इत्यादौ समुदायस्य नित्यस्त्रीत्वाभावात्तदीत्वाप्राप्तेरवयवस्य सा
वाच्या सा च न प्राप्नोति तस्य “इयङ्स्थानत्वात्” वार्त्तिकारभे-
तु न दोषत्वेन हि नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि प्राक्तननित्यस्त्रीत्वं गृहीत्वा
इदानीं सा प्रवर्त्तते न चेदानीमसावियङ्स्थान इति निषेधाप्रवृत्तिः
प्राक्तनेयङ्स्थानत्वं गृहीत्वा निषेधस्य तु न वृत्तिर्मानाभावादिति

यस्मिन् दृश्यसदृशाणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

प्राज्ञयोभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुच्छेद जीवतीति ।

अथाख्यायद्वयं किमर्थम् । नदीसंज्ञायामाख्यायद्वयं स्त्रीविषयार्थम् ।
वा । नदीसंज्ञायामाख्यायद्वयं क्रियते स्त्रीविषयार्थम् । स्त्रीविषयावेव
यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । ग्रामख्ये सेनाख्ये
स्त्रिया इति । प्रथमलिङ्गग्रहणं च । वा । प्रथम लिङ्गग्रहणं च कर्त्तव्यम् ।

(यू स्त्राख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

भावः । न च “गतिकारकपूर्वस्थ” इत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषया नित्यसमानस्यैव ग्रहणमिति । अत्र यण् दुर्लभः । अत एव “कृते-
जन्त” सूत्रे “मानः समस्य दूढोः” (वेदे) इति मन्त्रव्याख्यावशे
दुर्धिय इति कैयटेन प्रयुक्तमिति वाच्यम् । मानाभावात् कैयट-
प्रयोगे दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहेण धीशब्दं प्रति गतिला-
भावाद्भेदोः । अत्र वेदमपि भाष्यं मानम् ॥

सामर्थ्याक्षिप्तमिति । (कै)

इयदुवङ्स्थानत्वस्याङ्गे एव सम्भवादिति भावः ॥ एतद्वर्ति-
कभाष्यप्रामाण्यादियदुवङ्भ्यामुपस्थितस्याङ्गस्य शब्देऽप्यत्र इति
तात्पर्यम् ॥

अङ्गत्वं नास्तीति । (कै)

ननु तदुक्तविग्रहे अन्तर्वर्तिविभक्त्या धीशब्दस्याङ्गत्वमस्यैव
इति चेन्न नदीसंज्ञाकार्यप्रयोजकश्रूयमाणविभक्तिनिरूपिताङ्गे यत्र

१ गतिकारकपूर्वस्थेय्यते । भा । अ. ६ । पा. ४ । सू. ८२ ॥

२ अ. १ । पा. १ । सू. ३६ ॥

प्रथमशङ्के यौ स्त्राख्याविति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं किं-
लुप्तसमासाः । वा । कुमार्यै (३ । १ । ८) ब्राह्मणाय ॥ लुप् । खरकुबै
(५ । ३ । ६८) ब्राह्मणाय ॥ समास । अतितग्यै ब्राह्मणाय अतिलक्ष्यै
ब्राह्मणाय तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धम् ।
अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति । अवयवस्त्रीविषयत्वात्
सिद्धमिति चेदियदुवङ्स्थानप्रतिषेधे यत्रास्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्यैव

क्वापि इयङादेः स्थितिस्तत्रनिषेधात् । अत एव हे श्रीरित्यादौ
निषेधः । तदाह

एतदर्थमेवेति । (कै)

यत्र नदीकार्याश्रयेऽङ्गे बाधकावाधितेयङुवङो स्थितिः कश्चित्
प्रयोगे दृष्टान्तस्य शब्दस्य सति सम्भवे तदवयवस्य च नदीत्वं नेत्यर्थ
इति भावः ॥ प्रथे इत्यत्र अन्तावयवनित्यस्त्रीत्वमादाय नित्यैव संज्ञा
इयङ्स्थानत्वाभावाच्च न “ङिति वृत्तश्च” (१ । ४ । ६) इति
विकल्पः । न च प्रधीशब्दावयवस्य नदीत्वे “नद्युतश्च” इति कवा-
पत्तिः । समासात् पूर्वावस्थायामुत्तरपदस्य नदीत्वं एव कपः प्रवृत्तेः ॥
नन्वेवम् अतिश्रिये ब्राह्मणाय इत्यादाववयवस्त्रीत्वमादाय विकल्पा-
पत्तिरित्याशङ्क्य भाष्ये

ह्रस्वेयुव् (भा)

इत्यादि ॥ ङित्प्रत्ययाच्चिप्राङ्गस्यैव स्त्रियामिति विशेषणमिति
अनेन अन्वाख्यायत इति बोध्यम् । आख्या पदं तु अत्र न सम्ब-

१ अ ५ । पा ४ । सू १५३ ॥

उवङ्स्थानत्वात् । वा । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमिति चेदियमुवङ्स्थान-
प्रतिषेधे (१ । ४ । ४) यङ्स्थानयोरपि स्त्रोः प्रतिषेधः प्रसज्येत । आधै
प्रथे (६ । ४ । ८२) ब्राह्मण्यै । किं कारणम् । अवयवस्य इयङ् उवङ्-
स्थानत्वात् । अवयवोऽत्रेयङ् उवङ्स्थानः (६ । ४ । ७७) ॥ सिद्धन्वरूपप्रयत्नाद्
यस्याङ्गस्येयवौ तत्प्रतिषेधात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्गरूपं

थते । अतिश्रिया इत्यादावङ्गस्य तच्चाभावात् पाश्चिमनदीत्वाना-
पत्तेः । एवं च समुदायस्थानेन नदीत्वं क्रियते तच्च “प्रथमलिङ्ग-
ग्रहणं च” इत्यस्य प्रत्याख्यानरीत्या प्राप्यभावात्तज्जं निवर्त्य
विधिलेनैव व्याचष्टे

नदीसंज्ञौ भवत इति । (भा)

वस्तुतो वार्त्तिकेनाप्यतिश्रियै इत्यादाववयवस्यैव सा क्रियते इति
समुदायस्य नैव प्राप्तिः ॥

अतिश्रिये (भा)

इत्यादाववयवस्य तेन प्राप्ता “नेचङ्कि”ति निषिद्धा । तस्य तु
नानेन संज्ञा विकल्पः यतो ङिबिहितस्तदादिताभावात् ह्रस्वावि-
त्यादेर्ह्रस्वेवर्णाद्यन्ते इयङादिस्थानेवर्णाद्यन्ते च शब्दरूपे इति
वार्त्तिकोऽर्थः तादृशौ शब्दाविति भाव्योऽर्थः इत्यलम् ॥ ननु प्रथम-

१ अ १ । पा ४ । सू ४ ॥

गृह्यते । यस्याङ्गाख्येयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणं न चैतस्याङ्गस्येयुवौ भवतः ।
ऋखेयवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्री वचने । वा । ऋखौ च इयवस्थानौ च प्रवृत्तौ
च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शक्यै
(५ । ३ । ८८) अतिशक्यै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् शकटये अतिशकटये
ब्राह्मण्याय । धेनै अतिधेनै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । धेनवे अति-
धेनवे ब्राह्मण्याय । श्रियै अतिश्रियै । क मा भूत् श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मण्याय ।

लिङ्गग्रहणस्य “यू. सूत्राख्यावि” त्यचोपसंख्यातत्वेन “ङिति वृत्तस्य”
इत्यचाप्रसक्तोः वृत्तयुवेत्यादिव्यर्थमत आह

अवयवेति । (कै)

न्यायस्तथापि समान इति भावः ॥ “प्रथमलिङ्ग” इत्यस्य
“ङिति वृत्तस्य” इत्यचानुवृत्तिभ्रमवारणाय इदम् इति तु भाष्ये
वक्ष्यति । अतः कैयटे प्रत्याख्यानवाक्यमारम्भवाक्यस्याप्युपसृचणं
बोध्यम् ॥

न हि प्राक् प्रवृत्तेरिति । (कै)

ननु नयतीति नीक्षमतिक्रान्तायै अतिनिये ब्राह्मण्यै हरि-
मतिक्रान्तायै अतिहर्ष्ये इत्यच नदीत्वापत्तिमनिष्टमस्येव न वाङ्मस्य
नित्यस्त्रीत्वाभावाच्च दोषः । तस्य नित्यस्त्रीत्वेन विशेषणेऽतिश्रियै
ब्राह्मण्यै इत्यभिधायपत्तेरिति चेन्न तादृशानामनभिधानात् ॥

नियमार्थ इति ।

अस्त्रीवचनाङ्गव्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थः ॥

भूवै अतिभूवै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । भूवे अतिभूवे ब्राह्मण्याय ॥ अपर
आह । ऋक्षौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत
इति वक्तव्यम् । शक्ये अतिशक्ये ब्राह्मण्यै । क मा भूत् शकटये अतिशकटये
ब्राह्मण्याय । धेनूवै अतिधेनूवै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् धेनवे अतिधेनवे
ब्राह्मण्याय । श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मण्यै । क मा भूत् श्रिये अतिश्रिये

शकटये (भा)

इत्युदाहरणं तु लुबन्तं बोध्यम् ॥

उपसंहारस्येति । (कै)

“प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं तद्द्वेष्टमि”त्यादेरित्यर्थः ॥ द्वेष्टम्
इत्यस्यानिष्टविषयकमपीत्यर्थः ॥

विकल्पते । (भा)

इत्यत्रोपसर्गाविवक्षितार्थः ॥

तदाचार्य इति । (भा)

अस्याग्रय उक्तः ॥

ब्राह्मणाय । भूवै अतिभूवै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । भूवे अतिभूवे ब्राह्मणाय ।
किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितम् । तद्द्वेष्टम् विज्ञा-
यात् सर्वमेतद् विकल्पते इति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वाम्नाचष्टे ऋक्षौ च
इत्युत्सृज्यौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवेति ॥

षष्ठीयुक्तम्बुन्दसि वा । १ । ४ । ६ ॥

अत्र षष्ठीपदं तदन्तपरम् । षष्ठ्या युक्त इत्यर्थे तु षष्ठ्याम् इत्येव सिद्धे युक्तग्रहणैर्वैयर्थ्यापत्तेः । तत्र समासे पूर्वेष्वेव सिद्धत्वात् “कुलुक्षानां प्रतये नम” इत्यसमासार्थमेवेदम् । न चैवमपि समासे क्वन्दसि परत्वादयमेव विकल्पः स्यादिति वाच्यम् । वेदे आपाद्यरूपाभावेनेष्टापत्तेः । तत्र “वज्रं क्वन्दसि” इत्यादि वज्रतराकरणसामवाय योगविभागो भाष्ये कृतः ॥ नन्वेवमपि स्थानान्तरविहितानां कथं विकल्पसिद्धिरत आह

१ अ २ । पा ४ । सू ३६ ॥

अ २ । पा ४ । सू ३३ ॥

अ २ । पा ४ । सू ३६ ॥

अ ३ । पा २ । सू ८८ ॥

अ ५ । पा २ । सू १२२ ॥

अ ६ । पा १ । सू ३४ ॥

अ ७ । पा १ । सू ८ ॥

अ ७ । पा १ । सू १० ॥

अ ७ । पा १ । सू १०३ ॥

अ ७ । पा ३ । सू ६७ ॥

अ ७ । पा ४ । सू ७८ ॥

अ ६ । पा ४ । सू ७५ ॥

षष्ठीयुक्तम्बुन्दसि वा । १ । ४ । ६ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । षष्ठीयुक्तम्बुन्दसि । षष्ठीयुक्तः पतिशब्द-
म्बुन्दसि द्विसंज्ञा भवति । ततो वा । वा क्वन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति ।
सुपां अत्ययः । तिङां अत्ययः । वर्ण्यत्ययः । लिङ्ग्यत्ययः । काल्यत्ययः ।

(षष्ठौयुक्तश्चन्दसि वा । १ । ४ । ६ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. २)

तेनेति । (कै)

योगविभागसामर्थ्यगम्यसर्वविषयत्वेनेत्यर्थः ॥

परिभाषेति । (कै)

कार्यमात्रं चास्या लिङ्गम् । तदाह

यावदिति ॥ (कै)

उभयत्र विभाषेति । (कै)

यत्र यत्रास्या उपस्थितित्ते केचित् 'प्राप्तविभाषारूपाः केचिद-
प्राप्तविभाषारूपाः पर्यवस्यन्तीति भावः ॥ यद्यपि तेषु विधिषु
नित्यं प्राप्तेषु "चन्दसि वा" इत्यनेन सर्वापि प्राप्तविभाषैव
तथाप्यस्य विकल्पविधेर्यत्ययमात्रपर्यवसन्नतयाऽस्यैव तत् सम्भव
इति भावः ॥ "ननु" स्वादिवाक्येनानियमे प्राप्ते कथं व्यत्यय
इत्यत आह

कर्मणीति । (कै)

१ "प्राप्त" इत्यारभ्य "सर्वापि" इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ।

२ अ ८ । पा ३ । सू ४६ । ३ बोध्यम् । क ।

४ "ननु" इत्यारभ्य "इति भावः" इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ।

पुरुषव्यत्ययः । आत्मनेपदव्यत्ययः । परस्मैपदव्यत्ययः । सुपां व्यत्ययः । युक्ता
मातासौदधुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायाम् इति प्राप्ते ॥ तिङां व्यत्ययः ।
चषाणं ये अश्वयूपाय तद्धति । तद्धन्तीति प्राप्ते ॥ वर्णव्यत्ययः । त्रिष्टुभौजः ।
सुमितसुप्रवीरम् । सुहितमिति प्राप्ते ॥ लिङ्गव्यत्ययः । मधोऽर्गहति ।
मधोऽर्गहता इवासत्रे । मधुन इति प्राप्ते ॥ कालव्यत्ययः । श्रोऽभीनाधास्य-

नियमस्यैव विकल्प इति भावः ॥ यत् कर्मणि वेति तत्
हृन्दसि वेति वचनव्यक्तेः । एवं च करणेऽप्राप्तद्वितीयाया “यवाग्वा
अग्निहोचं जुहोति” इत्यादौ प्रयोगभेदेन करणाकरणाभ्यां विकल्पे-
ऽप्राप्तविभाषा । अन्यप्राप्तावन्यस्य करणात् व्यत्ययत्वं च बोध्यम् ॥

सुहितमिति प्राप्ते इति । (भा)

सकारहकारयोः श्रभौ । कश्चित्तु “शुभितमिति प्राप्ते” इति
पाठो दृश्यते ॥

मधुन इति प्राप्ते इति । (भा)

“माध्वीर्गावो भवन्तु न” इति क्षीरवाची नपुंसकलिङ्ग इति
भावः ॥ काञ्चव्यत्ययस्य ब्रह्मणोऽप्यशक्यत्वादाह

कालविहितेति ॥ (कै)

१ मधुमाद्रो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्थः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ।
अ १ । म १ । सू ६० । ऋ ८ ॥

मागेन । अः सोमेन वक्ष्यमागेन । अ आघाता ओ यद्येति प्राप्ते (३ । ३ ।
१५) । पुस्तकव्यत्ययः । अस्मात्तवोरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते ।
आत्मनेपदव्यत्ययः । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । परस्मैपद-
व्यत्ययः । प्रतीपमन्य ऊर्मियुध्यति । अन्यीपमन्य ऊर्मियुध्यति युध्यत
इति प्राप्ते ॥

(यस्मात्प्रत्ययविधिरादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये-

ऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ॥

ननु सर्वथापि शब्दस्य व्यवहाररूपपदप्रार्थनादप्येव तत्
कथनमनुचितमत आह

संज्ञिन इतीति ॥ (कै)

ननु तदादिपदमेव संज्ञिभिर्देवकं भविष्यतीत्यत आह

सति हीति ॥ (कै)

ननु यच्छब्दाभावे तच्छब्दप्रयोगो नेत्यभिद्धम् । “ते तद्राजाः”
“कक्षा च सा कान्तिमती कक्षावतः” “सा गङ्गा” इत्यादौ प्रकृत-
प्रसिद्धानुभूतार्थकेषु व्यभिचाराद् इत्यत आह

परामृष्टयेति । (कै)

प्रकृतादेरभावादिति भावः ॥

तदिति । (कै)

परामर्शाभावादिति भावः । तदित्येतत् परामर्शयोग्याभावादि-
त्यर्थः ॥ न च “प्रत्ययविधि” इत्यत्र प्रकृतप्रत्ययस्यैव तदा परा-

यस्मात् प्रत्ययविधिरादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ॥

यस्मादिति अपदेशाय ॥ अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । यस्माद्विधि-
रादिप्रत्ययेऽङ्गमिवोक्तुममाने स्त्री इत्यतो । (५ । २ । ४० । ७ । १ ।
२ । ६ । १ । ८० । ६ । ४ । १४८) स्त्रीयतीत्यत्रापि प्रसज्येत (६ । ४ ।
१४८) । प्रत्ययग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ विधियग्रहं

(अ. १। पा. ४। अ. २) (यस्मात्प्रत्ययविधिसदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)

मग्नोऽस्तु चैव प्रत्ययस्य विधिसदाद्यङ्गमित्येवोऽस्त्विति वाच्यम् ।
 एवं हि विहितप्रत्ययादेरेवाङ्गसंज्ञा स्यादिति भविष्यतीत्यादौ
 धातोर्गुणानापत्तिः । एवं च विशिष्टसंज्ञिनिर्देशार्थं “यस्माद्”
 इत्युक्तमिति भावः ॥ न च प्रकृत्यादिप्रत्ययेऽङ्गमित्येवास्तु “प्रकृत्यादि”
 इत्यस्य “यस्मात् प्रत्ययविधिसदादि” इत्यस्य च पर्यायत्वेन पर्या-
 येण साधवगौरवविचारानादरात् योगविभागेन वक्ष्यमाणपरिभा-
 षाभाष्य तथान्यासस्यावश्यकत्वाच्च ॥

स्त्री द्वयतीति । (भा)

इदं शब्दात् परिमाणे वतुः । १ वस्तु चस्तस्य २ इयादेश “इदम्
 इत्” “यस्येति” लोपः । उगित्वान् डीप् । ननु यस्माद्विधिस-
 दादिप्रत्ययेऽङ्गम् इत्युक्ते यच्च प्रत्ययेऽङ्गत्वं तस्यैव विधेः प्रत्यासत्त्या-
 ज्ञाभेन प्रकृते न दोषोऽत आह

स्त्रीशब्दादिति । (कै)

१ “एवं हि” इत्यारम्भ “निर्देशार्थम्” इत्यन्तं नास्ति क एतत्के ।

२ अ ५ । पा २ । सू ४० ॥ ३ ३ अ ५ । पा २ । सू ४० ॥

४ अ ७ । पा १ । सू २ ॥ ५ अ ५ । पा ३ । सू ३ ॥

६ अ ६ । पा ४ । सू १४ ८ ॥

किमर्थम् । यस्मात् प्रत्ययसदादि प्रत्ययेऽङ्गमित्येतत्प्रमाणे इधि अङ्गना
 मधु अङ्गना (५ । ३ । १७) अत्रापि प्रसज्येत (६ । ४ । १४ ८ ॥ ७ । १ ।
 ७३) । विधियग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । तदेतत् प्रत्ययग्रहणेन
 विधियग्रहणेन च समुदितेन क्रियते संनिर्भोगः । यस्मात् यः प्रत्ययः विधीयते
 तदादि तस्मिन्नङ्गसंज्ञं भवतीति । अथ तदादि ग्रहणं किमर्थम् । अङ्ग-

(यस्मात्प्रत्ययविधित्वादिति प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।) (अ. १। पा. ४। आ. १)

तदभावे तु व्याप्तिन्यायेन इहापि स्यात् । सति तु प्रत्यय-
हणे तत् सामर्थ्यात् प्रत्यासत्तिरेवाश्रीयते इति भावः ॥

असिद्धत्वं नास्तीति । (कै)

चिणो लुग्न्यायेन प्राप्तिः ॥

प्राग्भावादिति । (कै)

वस्तुतस्तु इयङापत्तिर्दीपः । न च तत्रापि लोपस्यासिद्धत्वं व्या-
प्यत्वात् तत् प्राप्तेरभावात् । यस्येतिलोपप्राप्तिनिमित्तसमुदायापेक्ष-
यातिरिक्तस्य स्त्रीशब्दस्येयङापेक्षणादित्यादिषष्ठे निरूपयिष्यामः ॥

नानादिष्टादिति । (कै)

इयङि “न पदान्ते”ति निषेधोऽपि बोध्यः ॥ ननु विधि-
ग्रहणाभावे “यस्मात् प्रत्यय” इत्यस्य क्रियाकाङ्क्षा न शान्ता
इत्यत आह

अध्याहारिष्यत इति ॥ (कै)

परशब्दस्यापीति । (कै)

यद्यपि यस्मादिति पञ्चम्या परशब्दाध्याहारस्योभयोरप्यावश्यकत्वं
तथापि तावतैव स्यान् न तु विधीयत इत्यस्यापि ॥

१ अ १। पा १। सू ५ ८ ॥

संज्ञायां तदादिवचनं स्यादित्युभयर्थम् । वा । अङ्गसंज्ञायां तदादियङ्गं क्रियते
स्याद्यर्थं नुमर्थं च ॥ स्याद्यर्थं तावत् । करिष्यावः करिष्यामः (७। ३।
१०१) नुमर्थं कुड्डानि वगानि (६। ४। ८) ॥ मित् सुटोरपसंख्यानम् ।
वा । मित्तः सुटुतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ मित्ततः । भिनन्ति क्तिन्ति ।
अभिनत् अक्चिन्त् (३। १। ७८ ॥ ६। ४। ७१) ॥ सुटुतः । संघस्कारयुः

(अ. १।पा. ४।आ. २) (यस्मात्प्रत्ययविधिक्षदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)

अपिः । (कै)

एवार्थे ॥

विधिग्रहणे इति । (कै)

प्रत्ययग्रहणस्याप्युपलक्षणम् ॥

भसंज्ञायां चेति । (कै)

न च सति प्रत्ययविधिग्रहणे “यचिभम्” इत्यत्रापि यस्मात् यजादिप्रत्ययविधिरित्यर्थस्माभावाच्च भसंज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यम् । यस्मात् प्रत्ययविधिक्षस्य यजादौ प्रत्यये भत्वमित्यर्थः स्यात् प्रत्या- सत्तिन्यायानाग्रयणेनैवास्त्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेरिति भावः ॥

यस्येति लोप इति । (कै)

“इकोऽचि” इति नुमः प्राप्तिरित्यन्ये । प्राग्दिग्रीयत्वेनास्त्य विभक्तिनाद् भत्वाच्च न नलोप इति तदाशयः ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशङ्कायामाह इत्यर्थः ॥

प्रत्यासत्तौति । (कै)

१ अ १ पा ४ । सू १८ ॥

२ अ ७ । पा १ । सू ७३ ॥

संघस्कारः (६।१।१३६।७।४।१०) । किं पुनः कारणं न सिध्यति । सुटो वहिरङ्गत्वात् । वहिरङ्गः सुट् । अन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं वहिरङ्ग- मन्तरङ्गो वक्ष्येतत् । संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं ह्यनर्थम् (७।४।१०) । यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन इहापि सस्वरतुः सस्वररिति संयोगोपधस्येवेव सिद्धम् । भवेदेवमर्थेन

(यस्मात्प्रत्ययविधित्वादसि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । ११) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

तस्यायप्रवृत्तिसामर्थ्यमेवोभयमिति भावः ॥ विधिग्रहणं भन-
त्तीत्यादौ “अतो दीर्घ” व्यावृत्त्यर्थमित्यपि बोध्यम् । ध्वनिं
चेदं अम् विधायके भाष्ये ॥ भाष्ये

अथ तदादीति । (भा)

आदिग्रहणविषयः प्रश्नः ॥ ननु दीर्घग्रहणविधानसामर्थ्यादन-
ङ्गत्वेऽपि दीर्घोऽत आह

अन्यथेति । (कै)

चिकीर्षामीत्यादौ श्रवेकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेनाङ्गत्वान्तचापि
दीर्घस्य चारितार्थं बोध्यम् । करोतीत्यादौ गुणोऽपि प्रयोजनं
बोध्यम् ॥

तदेदमिति । (कै)

कुण्डानीत्येतदित्यर्थः ॥ ननु मित् सुटोरङ्गत्वेन किञ्चित्
प्रयोजनमत आह

कृतयोरिति । (कै)

सति सप्तमीति भावः ॥

१ अ ७ । पा ३ । सू १०१ ।

नार्थः । इदं तु न सिध्यति संघस्कारतुः संघस्कारः । किं पुनः कारणं न
सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदादेर्वा न वेदं तन्नापि तदादि ।
सिद्धं तु तदाद्यादि वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । तदाद्याद्यङ्गसंघं
भवतीति वक्ष्यम् । किमिदं तदाद्यादौति । तस्यादित्वादसि । तदादिरादि-
संघस्य तद्विदं तदाद्यादौति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः ।

(ब. १। पा. ४। आ. २) (यस्मात्प्रत्ययविधित्तादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। ११।)

भाष्येति । (कै)

सत्सप्तम्यैव सिद्धे मत्वधाहाराश्रयणमयुक्तमतः फलितार्थकथन-
परं भाष्यमित्यर्थः ॥

रूपोदाहरणमिति । (कै)

मितद्रूपमौदृशमित्यर्थः ॥ अन्ये तु भिनत्तीत्यादौ अङ्गत्वाभावे
लघूपधगुणाशङ्का कर्मधारयेण समाधानं च दृढोक्तमसङ्गतं स्यादिति
भाष्याश्रयमाहुः ॥ ननु परत्वात् पूर्वमेवाडागमोऽत आह

नित्यत्वादिति । (कै)

“लावस्थायामङ्” इति पचे “भिन्वि” इत्यादौ अङ्गं ध्रुवं
न स्याद् इति बोध्यम् ॥ ननु संशब्दमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्
सृष्टि ततो लिङ्गादिकमिति न दोषोऽत आह

द्विर्वचने इति । (कै)

“पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते” इति सिद्धान्ताद् इति भावः ॥
ननु टित्वाङ्गालवचनेन न दोषोऽत आह

१ यद्येवं धातुपसर्गयोरपि समासः प्राप्नोति पूर्वं धातुरपसर्गेण युज्यते
पश्चात् साधनेनेति । नैतदस्ति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चा-
दुपसर्गेण । साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयति तामुपसर्गे विप्रिनष्टि ।
अभिनिर्दत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् ॥ २ । २ । १६ ॥

उत्तरपदकोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उद्धमुखमिव मुखमस्योद्धमुखः ।
खरमुखः । एवं तदाद्यादि तदादीति ॥ तदेकदेशविज्ञानादासिद्धम् । वा ।
तदेकदेशविज्ञानादा सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतं तदग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा ।
गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुना-
ग्रहणेन गृह्यते । तथा देवदत्तास्यो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते ॥ विषम

(यस्मात्प्रत्ययविधिक्षदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।) (अ. १। पा. ४। आ. २)

अडभ्यासेति । (कै)

नाथं टित्तादाद्यवयवः किन्त्वेनेन मध्यं प्रवेशित इत्यभक्त इति

भावः ॥

तद्वक्तस्येति । (कै)

टित्तादित्यर्थः ॥

स्कृशब्दादेवेति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । एवं ह्यत्र धातूपसर्गयोः समासो दुर्वारः स हि “पूर्वं धातुः साधनेन” इति न्यायेन “उपपदमतिङ्” (१। २। १८) इति सूत्रे भगवता वारितः ॥

१ पदमित्तीयं भगवतः छत्रिमासंज्ञा । युक्तमिह द्रष्टव्यं किमन्तरङ्गं किं वहिरङ्गमिति । धातूपसर्गयोः कार्यं यत् तदन्तरङ्गम् । कुत एतत् । पूर्वं धातूपसर्गोऽयुज्यते पश्चात् साधनेनेति । नैतत् सारम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयति । तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् । सत्यमेवमेतत् । यत्त्वसौ धातूपसर्गयोरेभिसम्बन्धस्तमभ्यन्तरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते । अथ वैतदेव विज्ञेयम् । यो हि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति । तस्यास्यते गुणस्या इत्यकर्मकः । उपास्यते गुणरिति केन सकर्मकः स्यात् । ६ । १ । १३५ ॥

उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा अक्षपरिमाणागामर्थानां वाचका भवन्ति य एवं संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्त इत्येकेनाप्यप्रायेण भवन्ति । द्रोण खार्थादृक्मिति नैवाधिके भवन्ति न च न्यूने । केचिद् यावदेव तद् भवति तावदेवाङ्क्यं एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च । तैषां घृतमिति खार्थामा भवन्ति द्रोणेऽपि । शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकशिक

(अ. १। पा. ४। आ. २) (यस्मात्प्रत्ययविधित्तादादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)

इङ्गुणेति । (कै)

“स्यतस्य संयोगादेः” (७। ४। ४३) “गुणोर्त्तिसंयोगाद्योः” (७।

४। १८) इति विहितेत्यर्थः ॥

अभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति । (कै)

इदं ज्ञापकं कथमिति चिन्त्यम् । “यदास्य इति” मत्वेति शेषः ।

अत एव इङ्गुणनिवृत्तये वचनमेव करिष्यति भाष्यकृत् षष्ठे । किं च सुटो भक्तत्वे सकारादेर्धातुत्वाभावात् स्तुत्रशब्दस्य कथं द्वित्वमिति सुधौर्भिर्विभाव्यम् । यद्यप्यत्रत्य पूर्वपक्षिणः सुटोऽनवयवत्वाभिमानात् संचस्करतुः इत्यादौ संयोगादित्वाभावादपि गुणो न प्राप्नोति तथापि “संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यम्” इति वार्त्तिकेन साध्यः । यद्यप्यवयवावयविभावस्य षष्ठ्यर्थस्थाभावात् कथं तेनापि सिद्धिस्तथापि यदन्यवर्णनिरूपितमुपधात्वं संयोगस्येति निरूपकलक्षणेषु षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरित्यभिमानः ॥ भाष्ये

किं पुनरिति (भा)

प्रश्नमुपपादयति

सुटो बहिरङ्गत्वादिति । (भा)

मात्रेऽपि द्रव्ये । अङ्गसंज्ञाचाप्यक्तपरिमाणानां क्रियते सा केनाधिकस्य स्यात् । एवं तर्ह्यर्चाचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद् ग्रहणेन गृह्यत इति यदयं नेदमदसोरकोः (७। १। ११) इति सककारयोः प्रतिषेधं शक्तिः । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्य्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत् सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्य्यस्तदेकदेशभूतं तद् ग्रहणेन गृह्यत इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शक्तिः ॥ अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं

(यस्मात्प्रत्ययविधिक्षदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।) (अ. १। पा. ४। आ. २)

वह्निर्भूतोपसर्गनिमित्तत्वात् सुटो वह्निरङ्गत्वमेवं च तस्यासिद्ध-
त्वात् सिद्धत्वेवाङ्गत्वमिति भावः ॥ नन्वसिद्धत्वेनाङ्गत्वसाधने तेनैव
संयोगादित्वाभावात् कथं गुणः स्यादत आह

वक्ष्यत्येतदिति । (भा)

तथा च तत् सामर्थ्यात् तदंशेनासिद्धत्वमिति भावः ॥

सस्वरतुः (भा)

इत्यस्य संयोगोपधग्रहणेन सिद्धावपि तदा सामर्थ्याभावादसिद्ध-
त्वाभावानुपपत्तौ “संचस्करतुः” इत्यादि न सिध्यतीत्याह

भवेद् (भा)

इत्यादिः

संचस्करः (भा)

इत्यन्तम् ॥ तस्मात् संयोगोपधग्रहणसामर्थ्यापपत्तये संयोगादि
ग्रहणमपि कार्यमिति भावः ॥ तच्च संयोगोपधग्रहणे कृते यदि
तत् सामर्थ्यादसिद्धत्वाभावस्तर्ह्यङ्गत्वेऽपि तद्विषये तदभावः स्यादि
ति । तत् करणेऽपि तदसिद्धिरित्यत्रार्थोऽप्यभिप्रेतस्तच्च सिद्धत्वा-
भावे कुतोऽङ्गत्वं न सिध्यतीति पुनः पृच्छति

किमर्थम् । प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसङ्गार्थम् । वा । प्रत्ययग्रहणं क्रियते
पदादावङ्गसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । स्वर्थम् अर्थम् अर्थम्
अङ्गस्येयुवडौ स्याताम् (६। ४। ७७—७८) ॥ परिमाणाद्यर्थं च । वा
परिमाणाद्यर्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते । यस्मात् प्रत्ययविधिक्ष-
दाद्यङ्गमित्येत्युच्यमाने दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत ॥ तत्तर्हि कर्त्तव्यम्
न कर्त्तव्यम् । केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति । प्रत्यय इति प्रज्ञात्वात्

(अ. १। पा. ४। आ. २) (यस्मात्प्रत्ययविधित्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)

किं पुनरिति । (भा)

एवं “सुटो वहिरङ्गत्वाद्” इत्यादिभाष्यं योजयन्ति केचित् ॥

परेतु भाष्ये

सुटो वहिरङ्गत्वाद् (भा)

इत्यादिः

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति (भा)

इत्यन्तो ग्रन्थ उपसर्गार्थसम्बन्धो धातोः पूर्वमेव ततश्च प्रत्यये कृते द्विर्वचनात् पूर्वमन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तकः सुट् इति छिटः क्लृप्तशब्दाद्विध्यभावेन संयोगादेरङ्गत्वाभावाद्गुणेन प्राप्नोतीति भाष्याशय इति प्रामाणिकाः ॥ ननु तदादिग्रहणे सति कथं तस्य केवलस्य ग्रहणमत आह.

व्यपदेशिवदिति ॥ (कै)

तस्यादिश्चकार इति । (कै)

द्विर्वचने द्विःप्रयोगत्वस्वीकारादित्यर्थः ॥ ननूद्मुखे वाधात् तथाङ्गीकारेऽपि करिष्याम इत्यादौ मुख्यार्थत्वेऽपि चारितार्थादत्र लक्षणायां मानाभावोऽत आह

इहापीति ॥ (कै)

कार्यमध्येष्टे । यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे । प्राकरोत् उपैहिष्ठ । उपसर्गात् पूर्वावडाटौ प्राप्नुतः (६। ४। ७१—७२) । सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादितदन्तविज्ञानात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च भवतोत्प्रेषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कः पुनरत्र विशेष यथा परिभाषा

(यस्मात्प्रत्ययविधिक्षदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १।४।१३) (अ. १। पा. ४। आ. २)

प्रतिलक्ष्यमिति । (कै)

तस्य लक्ष्यत्वनिश्चयः शिष्टप्रयोगादिति भावः ॥

तदवयवे इति । (कै)

तदाद्यवयवे इत्यर्थः ॥ भाष्ये

अक्तपरिमाणानाम् । (भा)

नियतपरिमाणानाम् ॥

एकेनाप्यपाये इति । (भा)

द्वतीया न कर्त्तरि षष्ठ्या बाधादत आह

अपाये इति । (कै)

न चैकस्य विद्यमानस्यापाये करणता संभवतीति सामर्थ्यात्
स्वभावेनेति ज्ञायते । एवं चैकाभावेन पञ्चादिशब्दवाच्यरूपापाये
पञ्चादिशब्दा न प्रवर्तन्ते इति भावः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह

यथेति ॥ (कै)

विशिष्टरूपपरिग्रहादिति । (कै)

एवमुपसर्गादिंश्चा अयक्तपरिमाणनिष्ठत्वाच्च न्यूनै लौकिकैक-

क्रियेत प्रत्ययग्रहणं व । अवश्यमेवा परिभाषा कर्त्तव्या । न ह्यन्येतस्याः
परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमास-
तद्धितविधिसंज्ञाः । वा । धातु । देवदत्तश्चिकीर्षति । संघातस्य
धातुसंज्ञा प्राप्नोति (३।१।३२ ॥ २।४।७१) ॥ प्रातिपदिक ।
देवदत्तो गृग्यः । संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति (१।२।४६ ॥
२।४।७१) ॥ प्रत्यय । महान्तं पुत्रमिच्छति । संघातात्प्रत्ययोत्पत्तिः

(अ. १। पा. ४। आ. २) (यस्मात्प्रत्ययविधित्तादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)

देशविद्यतन्यायेन इत्यपि बोधम् ॥ नन्वभक्तत्वात्तदेकदेशत्वमेवा-
सिद्धमत आह

तन्मध्येति ॥ (कै)

भाष्ये

पदादाविति । (भा)

पदादौ परे इत्यर्थः ॥

असतीति । (कै)

तदभावे प्रत्यासत्तिन्याये मानाभावादित्यर्थः ॥

निषेधादिति । (कै)

अङ्गसंज्ञापि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यमिति भावः ॥

तस्मिन् कर्तव्ये इति । (कै)

तन्निमित्तेऽङ्गत्वे कर्तव्ये इत्यर्थः ॥

तदादेः संघातस्येति । (कै)

वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् ॥

दाशतय- (भा)

शब्देन षट्संहितेत्यन्ये ॥

१ “भाष्ये” इत्यारभ्य “निषेधाद्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

प्राप्नोति (३।१।८) ॥ समास । ऋद्धस्य राज्ञः पुत्रवः । संघातस्य
समाससंज्ञा प्राप्नोति (२।२।८) ॥ तद्धितविधि । देवदत्तो गार्ग्या-
यणः । संघातात् तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति (४।१।१०१ ॥ २।४।

(यस्मात्प्रत्ययविधित्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।) (अ. १। पा. ४। आ. २)

एतच्चेति । (कै)

इदमपिना सूचितमिति भावः ॥ यदि तर्हीत्यनेनाव्यवहितत्वात्
द्वितीयप्रत्ययग्रहणं परामृश्यते तदा

केनेदानीम् (भा)

इत्यादिभाष्यासंगतिः । न हि तदकरणेऽङ्गकार्यकाचिदनुप-
पत्तिः ॥ अङ्गसंज्ञायामङ्गस्येत्यधिकदौर्घादिविधिसंभवादत्त आह

अवयवान् इति ॥ (कै)

भिस्सा (कै)

ओदनः ॥ ^१किमिशब्दात् “^२लोमादित्वात्” “ने” “टापि”
द्वितीयैकवचनम् । एवं च पदाङ्गाधिकारव्यावर्त्य तदेवप्रत्ययग्रहण-
स्यापीति भावः । नामः प्रत्ययसमुदायत्वेन प्रत्ययत्वाभाव इति
बोध्यम् । एतदयमपि “^३अर्थवत्” परिभाषया सिद्धमिति चिन्त्यम् ॥

अनियतावधेरिति (कै)

एवं च देवदत्तः प्राकरोद् इत्यत्र देवात् पूर्वमपि आद्

१ किमिषाम् इति । कै ।

२ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः श्रु न इत्यत्रः । ५। २। १०० ।

३ परिभाषेत्युक्ते-१४ ॥

०१) । स्वर । देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य अन्वितादिर्निवृत्तम् (६। १।
१६७) इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेस्तदन्तस्य
ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति ॥ सा तर्हीषा परिभाषा कर्तव्या । न
कर्तव्या । एवं वक्ष्यामि । यस्मात् प्रत्ययविधित्तदादिप्रत्यये ऋद्धमावे

१ (ख. १। पा. ४। आ. २) (यस्मात्प्रत्ययविधित्वादिति प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)
इति बोध्यम् ॥ ननु केन इत्यादौ तदन्तग्रहणाभावात् समुच्चयो-
ऽयुक्तोऽत आह

यचेति । (कै)

व्यवस्थितत्वाच्च समुच्चयस्तत्र तदन्तविधेः “प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या”
इति निषेधादिति भावः । प्रत्ययविधौ तु नास्याः प्रवृत्तिः
विहितप्रत्ययविषयत्वादस्या इति बोध्यम् ॥

यच्च त्विति । (कै)

“इत्तद्धित” इत्यादौ । एतेन प्रकृते “तदादि” इत्यंशस्यैव
उपयोगेन तदन्तस्य इत्ययुक्तमित्यपास्तम् । प्रसङ्गात्तदुक्तेः । एवम्
“एङ्ङ्खात् सम्बुद्धेः” इत्यादौ “तदादेः” इति पञ्चम्यन्तम्
इत्यपि बोध्यम् ॥ सूत्रप्रश्नस्य प्रक्रान्तत्वात् प्रत्ययग्रहणमित्ययुक्त-
मत आह

प्रत्यय इति ॥ (कै)

ततश्चेति । (कै)

संघातस्य धातुत्वात् प्रातिपदिकत्वाच्चेत्यर्थः । न च समास-

१ परिभाषेन्दुशे-२४ ॥ २ अ१ । पा२ । सू३६ ॥

३ परिभाषेन्दुशे-५ “प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य
ग्रहणम्” २३ ॥

४ अ६ । पा१ । सू६६ ॥

मृच्छते । ततोऽङ्गम् । अङ्गसंज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधित्वादिति प्रत्यये ॥
यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते अतस्ते गङ्गुजस्थितं

(यस्मात्प्रत्ययविधिक्षेदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।) (अ. १। पा. ४। आ. २।)

ग्रहणकृतनिचमेन प्रातिपदिकत्वं दुर्लभम् । निचमस्य भेदसंसर्ग-
द्वारकार्थवत् समुदायविषयकत्वात् । न च तद्धितान्तस्य तादृशमर्थ-
वत्त्वमित्याश्रयात् ॥

असामर्थ्यादिति । (कै)

यदि स्यात् तदा महान्तपुत्रोच्यति इत्यपि स्यादिति भावः ॥

विवक्षितायामपीति । (कै)

वस्तुतस्तत्र संख्याविवचायां फलाभाव इति वक्ष्यामः ॥

ततश्च वृद्धीति । (कै)

ननु देवदत्तो गार्ग्यायण इत्यत्र यदि गार्ग्यापत्यं देवदत्तसदृशं
समुदायात् प्राप्तिरेव नासामर्थ्यात् । अपत्यप्रत्ययोऽपत्यवता समर्थो
न लपत्यसमानाधिकरणविशेषणेनापि । यदि देवदत्तो यो गार्ग्य-
स्तस्यापत्यमित्यर्थस्तर्हि देवदत्तस्य गार्ग्यस्यापत्यमित्याद्युदाहार्य-
मिति चेन्न । देवदत्तो गार्ग्यायणो भक्तिरस्येति विवचायां “गोत्र-
चर्चियाख्येभ्य” इति वुञ् स्यादित्यभिप्रायात् ॥

योगविभाग इति । (कै)

न च द्वितीयस्योपयोगाभावादिदमयुक्तम् । “इत्यादङ्गात्”

१ अ ४ । पा ३ । सू ६६ ॥

त एतत् उदके विशीर्णं त एतत् स गतिकेन स नकुलेन च समासो (२ ।
१ । ४७) न प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्ग्रहणं
भवतीत्युक्ता ततो वक्ष्यामि । कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि । वा ।
कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवापरिभाषा कर्तव्या ॥

(५. १। पा. ४। आ. २) (यस्मात्प्रत्ययविधिक्षदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)

(८। २। २७) “न कुमताङ्गस्य” (१। १। ६३) इत्यादिव्यवहार-
निर्वाहाय द्वितीययोगोऽप्यावश्यक इति भावः ॥

सोपस्कारत्वादिति । (कै)

पूरणापेक्षत्वादित्यर्थः ॥

अवतप्ते (भा)

इत्यादौ ॥

नकुलस्थितविशीर्ण- (भा)

शब्दयोरनया परिभाषया क्तान्तत्वाभावात् क्तदन्तरूपोत्तर-
पदत्वाभावाच्च ॥ केन “चेपे” (२। २। ४७) “तत्पुरुषे कृति” (६। १।
१४) इति समासविभक्त्यनुकौ न स्याताम् । आद्ये चापञ्चम् ।
अन्त्ये सता लभ्यत्वं द्योत्यम् ॥

व्यावक्रोशी (भा)

इत्यत्र कर्मव्यतिहारे णच् “णचः स्त्रियामञ्” (५। ४। १४) “न
कर्मव्यतिहारे” (७। ३। ६) इत्यैज् निषेधः ॥ “सांकुटिने” “अभि-
विधौ भाव इनुण्” (३। ३। ४४) । “सांकुटिनम्” इति द्रुखपाठो
ऽपि भाष्ये ॥ ननु दूरादागतेऽन्तोदात्तत्वं साध्यं तच्च समासखरेणा-
सिद्धमत आह

आगम्यते स्मेति । (कै)

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनं समासतद्धितविधि-
सराः । वा । समास । अवतप्ते नकुलस्थितं त एतत् । उदके विशीर्णं
त एतत् । स गतिकेन स नकुलेन च समासः सिद्धो भवति । समास ॥

(यस्मात्प्रत्ययविधिसिद्धादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १।४।१३।) (अ. १।पा. ४।आ २)

स्रग्शब्दप्रयोगो भूतकालघोतनाय । गतिस्वरेण कर्षणं क्तामे
उत्तरपदे “गतिरनन्तरः” (६।१।४६) इति विहितेन पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेण ॥

ततो दूरशब्दस्येति । (कै)

अयमपि परिभाषा साध्य एव ॥

‘कृत्स्वरेणेति । (कै)

छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । एतत् प्राप्तिरपि परिभाषैव
स गतेरपीत्यनेन तत्प्राप्तियोग्यता ॥ ननु गतिस्वरेण पूर्वं बाधितस्य
“‘थाथे’त्यस्य कथं पुनः प्राप्तिरत आह

स्थानान्तरप्राप्तत्वादिति । (कै)

समासान्तरप्राप्तत्वादित्यर्थः । यतो गतेरुत्तरकालस्य यदन्तोदा-
त्तत्वं तस्यैव शोषवादो न तु कारकादुत्तरकालस्यापीति तात्पर्यम् ॥

गतिस्वरस्य बाधकस्यापीति । (कै)

‘थाथादिस्वरबाधकस्यापीत्यर्थः ॥

१ अ ६ । पा २ । सू १ ३६ ।

२ थाथघञ् क्ताजवित्रकायाम् । ६।२।१४४ ॥

३ अ ६ । पा २ । सू १ ४४ ।

तद्धितविधि । सां कूटिक्कम् धावकोशी । संघातात् तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा
भवति (५ । ४ । १५-१४) । तद्धितविधि । स्वर । दूरात् आगतः दूरादा-
गत इति (२ । १ । ३६ । ६ । ३ । २) अन्तस्थाघञ्क्ताजवित्रकायाम्

(सू. १। पा. ४। व्या. २) (यस्मात्प्रत्ययविधिसदादि प्रत्ययेऽङ्गम्॥१। ४। ११)

बाधकत्वादिति । (कै)

समासान्तरे प्राप्ता सति शिष्टत्वेनेति भावः । यद्यपि परिभाषा-
भावे कृदन्तत्वाभावात् कृतस्वराप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वेनेदं सिध्यति
तथापि परिभाषासत्वेऽपि सिध्यतीत्युपन्यासः ॥

अस्या इति । (कै)

एकदेशद्वारा कृत्स्ना परिभाषा ज्ञाप्यत इति भावः । अनन्तर-
ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् प्रत्ययग्रहणे यस्मादित्यस्या एवोपस्थानमिति
तात्पर्यम् । एतच्च विस्तरेण “गतिरनन्तरः” (६। १। ४१) इति सूत्रे
षष्ठे उपपादयिष्यते ।

(६। २। १४३-१४४) इत्येष स्वरः सिद्धो भवति ॥ कृदग्रहणे गति-
कारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति । सा तर्ज्ज्वा परिभाषा
कर्त्तव्या न कर्त्तव्या ॥ व्याख्यानप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवा परिभाषेति यदयं
गतिरनन्तरः (६। २। ४६) इत्यनन्तरग्रहणं करोति ॥

सुप्तिङन्तम् पदम् । १ । ४ । १४ ॥

तिङ्साहचर्यात् सुबपि प्रत्याहारः । “न ङिस्त्वङ्गोः” इति निषेधाच्च ॥

तदन्तविधेरिति । (कै)

शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वान्तदन्तलाभः इति भावः । न च तदन्तविधिलाभेऽपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलप्रत्ययस्यापि प्राप्तौ तदप्रवृत्तये पुनरन्तग्रहणमिति वाच्यम् । “इलि सर्वेषाम्” इत्यादिनिर्देशैस्तस्येहाप्रवृत्तिकल्पनादिति तात्पर्यम् ॥

परत्वाद् बाधित्वेति । (कै)

पुंवङ्गावाद् वृत्तत्वं विप्रतिषेधेनेत्युक्तेरिति भावः । न च पुनः पुंवत्वम् । सङ्गदगतिन्यायाअग्रणात् । अत एव तत् सार्थकम् ॥

तरपि त्विति । (कै)

अत्र पचे षसंज्ञकस्योत्तरपदस्य सम्भवेन नद्येवोत्तरपदविशेषणात् केवलस्य चोत्तरपदत्वाभावात् तच्च परतो न वृत्तप्राप्तिरिति भावः ॥

कुमारौगौरितरेति । (कै)

१ अ ८ । पा २ । सू ८ ॥

२ अ ८ । पा ३ । सू २२ ॥

सुप्तिङन्तं पदम् । १ । ४ । १४ ॥

अन्तग्रहणं किमर्थं न सुप्तिङ् पदमित्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति । तदन्तविधिना (१ । १ । ७२) ॥ अत उत्तरं पठति । पद-

गौरौशब्दे “तसिलादिषु” इति पुंवत्त्वं प्राप्नोति । कुमारि-
गौरौतरेत्यपपाठः ॥ न च तदन्तविध्यभावे ज्ञापितेऽप्यन्तपदं
इयं प्रत्ययमात्रस्य संज्ञायामपि पदप्रदेशेषु तदन्तविधिना सिद्धे-
रिति वाच्यम् । पदत्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वात् । “उञ्जि च
पदे” इत्याद्यसंगतेश्चेति दिक् ॥

अधातुरिति । (कै)

विशेषणतया क्रियाबोधकस्यापि क्बन्तादेः “अत्वमन्तस्य”
इति सूत्रेऽधातुरित्युक्त्या धातुत्वानपगमज्ञापनादिति भावः ॥

प्रत्ययनिमित्तमिति । (कै)

लक्षणग्रहणादिति भावः ॥ न च केवलकृतां तद्धितानां च
प्रातिपदिकत्वे फलाभावः । “आप् प्रातिपदिकाद्” इत्यादौ
शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविध्याश्रयणेन तस्माभात् ॥

लौकिकी । (कै)

लोकविदिता । अत्र पक्षे अर्थवद्ग्रहणात् तदन्तस्यापि न
प्राप्नोतीति भावः ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

कृततद्धितयोरर्थवत्त्वाद्यभिचारादिति भावः ॥

१ अ ६ । पा २ । । सू ३५ ॥

२ अ ८ । पा ३ । सू २१ ॥

३ अ ६ । पा ४ । सू १४ ॥

४ अ ४ । पा १ । सू १ ॥

संज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम् ।
वा । पदसंज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्-
ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति ।

(सुप्तिङन्तम् पदम् । १ । ४ । १४ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

लौकिकार्थप्रत्यासन्न इति (कै)

लौकिकार्थं यत् पदं तदर्थस्य प्रत्यासन्नः शास्त्रज्ञात् कल्पित-
त्वादिप्रकृतेरर्थस्तदाह

अभिव्यक्ततर इति ॥ (कै)

५. तदेवाह

प्रत्ययान्तेष्विति । (कै)

कृततद्धितप्रत्ययार्थस्तु न तादृशः कल्पितावयवार्थत्वात् तस्य ॥

प्रत्ययान्तेषु । (कै)

सुबन्तेषु ॥ सुबन्तार्थत्वात् तस्याः सुपो द्योतकत्वात् तच्चैव स लक्ष्यते
न तु तद्रहिते इत्यर्थः । एवमेव पूर्वसूत्रे । इहाप्यर्थाधिकारादनु-
वृत्तिसामर्थ्येन तद्व्यवहृत्यदुक्तमनुवृत्तिसामर्थ्यादिति न तु तत्साम-
र्थ्यादित्युक्तम् ॥ 'भाष्येऽपि

अर्थवद् (भा)

इत्यस्यार्थवत्पदगृहीतार्थवदित्यर्थः ॥

१ "भाष्ये" इत्यारभ्य "इत्यर्थः" इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तरत्तमपौ घः (१ । १ । २२) तरत्तम-
बन्तस्य घसंज्ञा न भवति । किं च स्यात् । कुमारो गौरितरा । घादिषु
नद्या ऋतो भवतीति (६ । ३ । ४३) ऋत्वं प्रसज्येत ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते
समाद्यन्ता घातवः (३ । १ । ३२) इत्यन्तग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ कृत्तद्धित-
समासाश्च (१ । २ । ४६) इत्यन्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । इदं तृतीयं ज्ञाप-
कार्थम् । हे तावत् क्रियेते न्यास एव । यदप्युच्यते कृत्तद्धितसमासास्तेत्यन्त-
ग्रहणं कर्त्तव्यमिति । न कर्त्तव्यम् । अर्थवदिति वर्त्तते (१ । २ । ४५)
कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवत् ॥ न केवलाः कृत्तद्धिता वा ।

* नः क्ये । १ । ४ । १५ ॥

नलोपार्थत्वात् पदत्वप्रयोजनप्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

लुप्तेऽपीति ॥ (कै)

ज्ञापकादिति । (कै)

न च नान्तात् कपि ततः किपि सुपि “प्रत्ययलक्षणेन” क्य
सत्त्वादनेन नियमेन पदत्वस्य व्यावृत्तेः प्राप्तनलोपवारणाय तदावश्य-
कम् । तथा प्रयोगाभावात् । अन्तरङ्गनलोपस्य वहिरङ्गेण निषेधेन
बाधायोगाच्च । वचनं त्वन्यथानियमे चरितार्थमिति भावः ॥ क्ये
नान्तं पदमेव इत्यपि न व्याख्यानात् । ^१अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ
लृ इति दशसमानाक्षराणि । ^२लृकारस्य दीर्घाभावान् नवैव
इति प्रातिशाख्ये ॥

तपस्यतीति । (कै)

अत्र पदत्वे कृत्वं स्यादिति भावः ॥

१ अ १ । पा १ । सू ६२ ॥

२ “गोसमानाक्षरनान्तादित्येके” (३ । १ । ८) इति भाष्यवार्तिकस्य—
“समानाक्षर” शब्दविवरणम् ॥

३ “लृकारोदीर्घः झुताश्च उक्तवर्जम्” (शुक्लयजुः प्रातिशाख्य—अध्या—
८—सू ३०) अत्र पूर्वसूत्राद् “न” इति वर्तते । अथ नवादितः समाना-
क्षराणि । २ । तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् ॥ “ऋपर्यन्ताः खरास्त्रेधा लृकारो
ऋख एव च” । १२ ॥ अमरेणनिर्मिता वर्णरत्नप्रदीपिका शिक्षा ॥

* किमर्थमिदमुच्यते । न सुबन्तं पदमित्येव सिद्धम् (१ । ४ । १४ ॥ २ ।
४ । ७९ ॥ १ । १ । ६२) । नियमार्थोऽयमारम्भः । नान्तमेव क्ये पदसंज्ञं
भवति नान्यत् । क्त्वा मा भूत् । वाच्यति खुच्यति (८ । २ । ३०—३६) ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ॥

पर्युदासेऽपि आर्थः प्रतिषेधोऽस्त्येव इत्यत आह
प्रसज्येति । (कै)

ग्राब्दप्रतिषेध इति भावः ॥

प्राप्तबाधो न युज्यते इति । (कै)

गौरवादिति भावः ॥

१ असर्वनामस्थान इत्युच्यते तत्र ते राजा तच्चा (६ । १ । ६८ । १ । १ । ६९) । असर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति । किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थाने ऽव्यापारः । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा । अथवानन्तरा वा प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥ ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । अथ वा योगविभागः करिष्यते । स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः सर्वनामस्थानेऽयच्च । पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः भम् । भसंज्ञं च यजादावसर्वनामस्थान इति । यदि तर्हि सावपि पदं भवति एषः प्रुतविकारो पदान्तग्रहणोद्दिष्टम् (८ । २ । १०७) । इह मा भूत् भद्रं करोषि गौरिति । तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति । वाक्य-पदयोरन्तस्थेऽपि तत् । भूवद्वदभ्य एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या भूवद्वदभ्यः । धारयद्वदभ्यः ॥

आसादयेदिति । (कै)

अनेन देवदत्तहन्तृहतन्यायस्यायमविषय इति दर्शितम् । हन-
नजातीयप्राप्तेरेवाभावादिति भावः ॥ अयजादौ सर्वनामस्थाने
इत्यर्थभ्रमं वारयति

असर्वेति । (कै)

यजादौ सर्वनामस्थाने पदं न इत्यर्थः । तादृशार्थेहि योगवि-
भागवैयर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ ननु यग्रहणं व्यर्थं तदादिसर्वनाम-
स्थानाभावादत आह

यकारादौति ॥ (कै)

नन्वेवं भविधावपि तथैव सम्बन्धः स्यादत आह

भसञ्चेति ॥ (कै)

नतुपि स्वादिष्वित्यनेनैव सिद्धमत आह

तसाविति ॥ (कै)

यचि भम् । १ । ४ । १८ ॥

सम्पूर्णोत्तरपदस्य लोपविधायकाभावादुत्तरपदलोपे इत्यसंग-
तमत आह

षडङ्गुलीति । (कै)

एवं च स फलित इति भावः ॥

जश्वं न स्यादिति । (कै)

तत्तत् सपादसप्ताध्यायीस्यकार्यप्रवृत्तियोग्यतया पूर्वं न जश्वमिति भावः ॥ ननु नाचः स्थानिवत्त्वं किं तु तदादेशस्य इत्यत आह

लोपस्येति ॥ (कै)

यच पदान्त इति । (कै)

पदचरमावयव इत्यर्थः ॥

न त्विति । (कै)

उक्तरीत्या पूर्वमप्रवृत्तेरिदं चिन्त्यम् । तस्मादयमर्थः । षष्ठा-
जादीति वचनबोधितद्वितीयादच ऊर्द्धं लोपविधायकवचनप्रवृत्ति-
प्रामाण्यादचभवेन स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति ॥ भाष्ये

षष्ष्टेति । (भा)

एकाक्षरपूर्वपदानाम् (भा)

इत्यच षड्भिन्नैकाक्षरेति वाच्यमित्यर्थः ॥

नभोऽङ्गिर इति (भा)

भाष्ये । अत्र वतिः “तेन तुल्यम्” (५।१।११५) इत्यादि-
विहितः ॥ ननु मनुष्यशब्दे सान्तत्वाभावेन इत्याप्राप्तेर्भत्वमनर्थकमत
आह

सत्यामिति । (कै)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २) (तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १६ ।)

मनेहसिर्वाङ्मलक्यदिति भावः ॥ ननु वार्त्तिके दृषण् इति

एान्तश्रवणेन एान्तशब्दे भवं व्यर्थमत आह

पदान्तस्येति । (कै)

प्रयोगस्यकृतणत्वानुकरणं तदिति भावः ॥

अङ्गसंज्ञाया अभावादिति । (कै)

अन्तर्वर्त्तिविभक्तेर्लुका लुप्तत्वाद् “वसोश्च” प्रत्ययत्वाभावादिति

भावः ॥

छन्दो विषयाणीति । (भा)

भाषायामप्रयोगादिति भावः ॥

तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १६ ॥

नन्वर्थग्रहणाभावे मतावेव साक्षान्यजेत्यत आह

स्वादिधित्तीति ॥ (कै)

१ अर्थं ग्रहणं किमर्थम् । न तसौ मतावित्येवोच्येत । तसौ मतावित्ती-
यत्युच्यमाने इहैव स्यात् । पयस्वान् यशस्वान् । इह न स्यात् पयस्वी ।
यशस्वी । अर्थं ग्रहण्ये पुनः क्रियमाणे मतुपि च सिद्धं भवति । यश्चान्यस्तेन
समानार्थस्तस्मिंश्च । यद्यर्थग्रहणं क्रियते । पयस्वान् । यशस्वान् । अत्र न
प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि मतुब् मत्वर्थे वर्त्तते । तद्यथा । देवदत्त-
शालायां ब्राह्मण्या आनीयन्तामित्युक्ते यदि देवदत्तोऽपि ब्राह्मणो भवति
सोऽप्यानीयते ॥

मर्ता य इति । (कै)

सामानाधिकरण्ये हि तदनुष्ठाननिष्पन्ना सादृश्यभिचारादिति
भावः ॥

मुख्येति । (कै)

उपरञ्जकतया विशेषणमिति भावः ॥ नन्वसन्तत्वादिभिना मतुब्
वाध्येत इत्यत आह

मत्वर्थीयेति ॥ (कै)

अन्योपलक्षणे । (कै)

अन्यबोधने ॥ जहल्लक्षणाधामतद्गुणवज्जग्रीदौ चोपलक्षणस्य
कार्ययोगो न दृष्टचर इति भावः ॥ ननूपलक्षणस्यापि कार्यान्वये-
इतिप्रसङ्गोऽत आह

अयमचेति ॥ (कै)

यच्च रूपान्तरेणेति । (कै)

यथा दृष्टान्ते देवदत्तत्वेनोपलक्षणता ब्राह्मणत्वेन कार्ययोगस्तथा
प्रकृते मतुप्त्वेनोपलक्षणता मत्वर्थकत्वेन कार्ययोग इति भावः ॥

रूपान्तराभावेत्विति । (कै)

उपलक्ष्यतावच्छेदकरूपस्योपलक्षणे भावेत्वित्यर्थः ॥ यथा ग्राह्यात्वं
न देवदत्ते इति भावः ॥

(अ. १ । पा. ४ । आ. २) (अयस्मयादीनि च्छन्दसि । १ । ४ । २० ।)
(बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

अयस्मयादीनि च्छन्दसि । १ । ४ । २० ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्यत आहेत्यर्थः ॥ ननु भवे किं फलमत आह,

जश्त्वमिति ॥

बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

ननु बहुष्वित्युक्तेऽस्य प्रत्ययनियतत्वात् प्रकृत्यर्थेषु बहुष्वित्यर्थः
सुलभोऽत आह

जातिवादीति ॥ (कै)

१ उभय संज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । “स सुद्युभा स ऋक्षता गणोन” ॥

स सुद्युभा स ऋक्षता गणोन वृत्तं शरोज पलिंगं रवेण ।

वृक्षस्यति रक्षिया वृक्षसुदः कनिष्कद्वि वावृक्षतीरदाजत् ॥

अ ३ । म ४ । सू ५० । ऋ ५ ॥

बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

बहुषु बहुवचनमित्युच्यते । केषु बहुषु । अर्थेषु । यद्येवं वृत्तः ज्ञातः
अत्रापि प्राप्नोति । बहुवक्ते अर्था मूलं स्वान्धः फलं पलाशमिति । एवं
वर्गेकवचनं द्विवचनं बहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एताः । येऽर्थेषु स्वादयो

अवयवगतेति । (कै)

अवयवानामपि वृत्ते शास्त्रेत्यादिव्यवहाराज् जातिसहचरिता-
दिति भावः ॥

न त्ववयवेति । (कै)

तादृशपरम्पराग्रहणे मानाभावादिति भावः ॥ नन्वेवं दारा
इत्यादावाधारगतबङ्गत्वाभावादव्याप्तिः । अवयवगततदाश्रयणे तु
वृत्ता इत्यादावपि दोषोऽत आह,

दारा इति । (कै)

ईदृशीभेदोपचारेण वृत्ता इत्यादौ नानिष्ठापादनमनभिधाना-
दिति भावः ॥

वस्त्विति । (कै)

दारा इत्याद्यनुरोधादस्तुपर्यायो अवस्थाश्रयणीयः । एवं च वृत्त
इत्यादौ दोष इति भावः ॥ नन्ववयवगतबङ्गत्वाश्रयेण बङ्गवचने
प्रसञ्जिते एकवचनादीनां शब्दसंज्ञात्वकथनमसंगतमत आह

नेदमिति ॥ (कै)

विधीयन्ते तेषु बङ्गेषु । केषु चार्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । कर्मादिषु । न
वै कर्मादयो विभक्त्यर्थः । के तर्हि एकत्वादयः । एकत्वादिव्यपि वै
विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो विभक्त्यर्थोपादेयाः । कर्मण्य एकत्वे कर्मणो
द्वित्वे कर्मणो बङ्गत्व इति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यो न
ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । इह चेत्येके मन्यन्ते
तदेके मन्यन्त इति परत्वादेक वचनं प्राप्नोति (१ । ४ । २) ॥ बङ्गु
बङ्गवचनमित्येष योगः परः करिष्यते । सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । इह

(अ. १ । पा. ४ । आ २) (वज्रमु वज्रवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

विहितानामिति । (कै)

न च सुप्तिङ्बन्धेकवाक्यतया विधायकमेवेदम् । अन्यो-
न्याश्रयपरिहाराय भाविसंज्ञाविज्ञानाश्रयणापत्तेः ॥

निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिरिति । (कै)

निष्पन्नशब्दस्य संज्ञाभूतैरित्यर्थः ॥

प्रदर्शयत इति । (कै)

नियमस्य यद्गतैकत्वादिषु प्राप्तस्तद्विषय एव कर्मादिगतैकत्वादिषु
च तेषां प्राप्तिरिति न मूलादिगतवज्रत्वे तेषां प्राप्तिरितिभावः ॥
तदाह भाष्ये

येष्वर्थेष्विति । (कै)

इदं द्योत्यपरं पूर्ववाक्योपदर्शितनियमोपपादकत्वात् ॥ तच्च
द्योत्यत्वमुपपादयति

पञ्चक इति ॥ (कै)

नन्वेवं विभक्त्युपादानं व्यर्थमत आह

विभक्तयस्त्विति ॥ (कै)

कर्मादिशक्त्येति । (कै)

अनेन कर्मादिशब्देभ्यो विभक्तौनां वैधर्म्यं दर्शितम् । इतरः

च वज्रोदगः वज्रः स्तूप इति परत्वाद् वज्रवचनं प्राप्नोति । नैव दोषः ।
यत्तावदुच्यते न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति
तत्र । अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । कथम् । इह
कदाचिद् गुणो गुणविशेषको भवति । तद्यथा । पटः शुक्लः इति ।
कदाचिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते । पटस्य शुक्ल इति । तद्यदा तावद-

(वज्रघु वज्रवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

प्रत्यासत्त्या कर्मगतवज्रत्वे वज्रवचनमिति नावयवगतवज्रत्वमादायाति-
प्रसङ्ग इति मत्वाह

न वै (भा)

इत्यादि भाष्ये ॥ प्राधान्येन सूत्रे विभक्तिद्योत्यतयोक्ता इत्यर्थः ।
तत्रैकत्वादिषु वज्रत्विति तु वक्तुमशक्यमिति भावः ॥

किमनभिहिताधिकारेणेति । (कै)

द्योतकत्वे तु यथा प्रकृत्युक्ते भवन्त्येवं तिङादिभिरभिहितेऽपि
स्युरिति तद्वावृत्त्यर्थमनभिहिताधिकार आवश्यक इति भावः ॥
अनभिहितसूत्रेत्यादेर्यन्यस्याचप्रतीके उपयोगश्चिन्त्यः । अत एव “न
वै कर्मादय” इति प्रतीकपाठोऽसाम्प्रदायिक इति बहवः । तदा
पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षोपपादकोऽयं ग्रन्थः ॥ अत्रापि पक्षे एक-
त्वादीनामाश्रयाकाङ्क्षायां कर्मादीनामेव प्रत्यासत्त्या सम्भवेन च
तत्त्वमित्याशयेनाह भाष्ये

एकत्वादिष्वपीति । (भा)

सूत्रे प्राधान्येन विभक्तिद्योत्यत्वतयोक्तेष्वित्यर्थः ॥ तत्र प्रत्या-
सत्तिं दर्शयति

वाक्यैक (कै)

इत्यादिना ॥

गुणो गुणिविशेषको भवति पटः शुक्ल इति तदा सामानाधिकरण्यां गुण-
गुणिनोः । तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । यदा तु
गुणिना गुणो व्यवदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो भवति ।
तदा ग्रन्थे वक्तुं । तदान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः ॥ न

(अ. १ । पा. ४ । व्या. २)

(वज्रव वज्रवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वमिति । (कै)

एकत्वादेराश्रयाकाङ्क्षानिवृत्तये एवमेकवाक्यतेति भावः ॥ भाष्ये

कर्मादयो निमित्तत्वेनेति । (भा)

विशेषणत्वेनेत्यर्थः ॥

नह्यन्तरेणेति । (भा)

तदर्थं भावप्रत्ययस्य साधुतया विधानेन केवलस्यासाधुतादिति

भावः ॥ नन्वस्य संख्यावाचकत्वाभावात् दोषोऽत आह

द्वेकयोरित्यचेति ॥ (कै)

नन्वस्य पूर्वत्वेन परत्वादित्यसङ्गतमिति मत्वाह

इह यदीति ॥ (कै)

ननु “कर्त्तरि च” इत्यादि षष्ठीसमासनिषेधः स्यादत आह

अत एवेति ॥ (कै)

अनित्यत्वस्य भाष्यानुक्त्वादाह

शेषेति ॥ (कै)

सामानाधिकरण्यम् (भा)

एकार्थवृत्तिता ॥ ननु गुणगुणिनोरत्यन्तभेदात् कथं तदित्यत

आह

मतुब् लोपादिति ॥ (कै)

१ अ २ । पा २ । सू १६ ॥

चेहवयमेकत्वादितिभिः कर्मादीन् विशेषयिष्यामः । किं तर्हि । कर्मादिभि-
रेकत्वादीन् विशेषयिष्यामः । कथम् । एकस्मिन् एकवचनम् । कस्यै-
कस्मिन् । कर्मणः । द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः । कर्मणोः । वज्रव

(बङ्गवु बङ्गवचनम् । १ । ४ । २१ ।) (अ. १ । पा ४ । आ. २)'

अभेदोपचाराद्वेति । (कै)

उपचरिताभेदस्योद्भूतत्वेन विवक्षणादिति भावः ॥

गुणः प्रतीयते इति (कै)

निष्कृष्टो गुणः प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ननु

द्रव्ये षष्ठी (भा)

इति भाष्यदर्शनादविभक्त्यन्तरस्य किमसाधुत्वं नेत्याह

उपलक्षणेति ॥ (कै)

पटे शुक्ल (भा)

इति प्रयोगात् सप्तम्यन्तस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारैव क्रियान्वय इति गुणिनो गुणव्यपदेशकत्वेऽपि सप्तमी भवतीति भावः ॥ अत्र व्यतिरेकविभक्तिर्भावप्रधानतात्पर्यपाहकोपलक्षणं तेन “जात्याख्यायाम्” इत्यादि सूत्रस्य भाष्येण न विरोधः ॥

तदान्तरेणापीति । (भा)

अयं भावः । “मद्भाः क्रोगन्तो” त्यादौ यथा मद्भत्वस्य तत्स्ये

१ अ. १ । पा २ । सू. ४८ ।

२ बोम्नायीनगरस्थराजकीयविद्यालयभाष्यपुस्तके इंग्लण्ड्नीयभाष्यपुस्तके च “तदन्तरेणापि” इति पाठोऽस्ति । उपलब्धभाष्यपुस्तके तु “तदान्तरेण” इति ॥ उपलब्धविवरणे तु “तदान्तरेणापीति” इति प्रतीको दृश्यते ॥

बङ्गवचनम् । केषां बङ्गवु । कर्मणामिति । कथं बङ्गवु बङ्गवचनमिति । एतदेव ज्ञापयित्वाचाख्यौ नावाधिकरणवाचौ यो बङ्गशब्दस्तस्येदं ग्रन्थं न

(अ. १ । पा. ४ । आ. २) (वज्रवु वज्रवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

आरोपान्मन्त्रत्वेनैव तद्वोधस्तथा शुक्लगुणे तस्यैव भेदेनारोपाद् गुण-
प्रकारक एव गुणबोधो गुणे भेदेन गुणारोपस्याहार्थ इति । किं
वज्रना सर्वत्र लक्षणस्थले प्रवृत्तिनिमित्तारोप आहार्थ एव ॥ भाष्ये

न चेह वयमिति । (भा)

एकं कर्म इत्येवमित्यर्थः । एवं च पटस्य शुक्ल इति वद् भेद-
निवन्धनसंसर्गबोधकविभक्त्यैव निष्कृष्टगुणप्रतीतेरुपपन्नत्वाद् भाव-
प्रत्ययापेक्षा नास्तीति भावः ॥

बहुत्वस्येति । (कै)

षष्ठ्यन्तपदेन सम्बन्धिनिर्देशाद्गुणपरतयेति भावः ॥ नन्वसा-
धुले शङ्किते प्रयोजनकथनमसङ्गतमत आह

आश्रयगतमिति । (कै)

एवमेव

दयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः । कर्मणोरिति । (भा)

भाष्ये । दयोरित्यादिद्विवचनाद्युपपत्तिर्द्रष्टव्या । एवं च धर्म-
परत्वेऽपि न द्विशब्दस्यैकवचनान्तत्वं किन्तु दारशब्दवद् आरोपित-
शङ्कानिमित्त एव प्रत्ययस्तस्मात् समासे तु विभक्त्यश्रवणादारोपे

वैपुल्यवाचिन इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्तं वज्रोदगः वज्रः
रूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति स दोषो न भवति । यदप्युच्यते
इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति नैव
दोषः । एकशब्दोऽयं वज्रार्थः । अस्त्येव संख्यावाची । तद्यथा । एको

(बज्रवृ बज्रवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

मानाभावेन “द्व्येकयोः” इति द्विवचनम् । एवं “दारयती अप्
तेजसी” इत्येव साधुरिति बोध्यम् ॥

एकाग्रयेति । (कै)

एवं च वैपुल्यवाचिग्रहणे बज्रवचनमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥
ननु “अस्त्रेके मन्यन्ते” इति प्रयोगोऽन्यार्थस्य सूत्रे तस्यापि ग्रहणं
कुतो नेत्यत आह

द्व्येकयोरिति ॥ (कै)

नन्वेवं बज्रवचनापत्तिरत आह

द्वित्वेति ॥ (कै)

नन्वेवं “आदगतः सङ्ख्याः सङ्क्षेपे” इति “सङ्ख्यायाव्यथा” इति
सूत्रस्य भाष्यसमस्तप्रवादविरोधोऽत आह

प्रसिद्धा चेति । (कै)

सङ्ख्याार्थकत्वं तु काचित्कमप्रसिद्धमित्याशयः ॥

लौकिकादेवेति । (कै)

महासंज्ञाकरणाच्चेत्यपि बोध्यम् । दिसाहस्र्यादेकबज्रशब्दावपि
संज्ञाघटकौ सङ्ख्याशब्दावेवेति नातिप्रसङ्गः ॥

१ “यत्र नियोगतः सङ्ख्यासङ्क्षेप एव वर्तते” (२ । २ । २५) ॥

द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाचौ । तद्यथा । एकाग्रयः । एकहस्तानि
एकाकिमिः क्षुद्रकैर्जितमिति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । सधमादो
शुभ्र एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैव प्रयोगः ।
किमर्थं पुनरिदमुच्यते । सुप्तिष्ठामविशेषेण विधानाद्वृत्तविप्रयोगत्वाच्च

बहुत्वादिष्विति । (कै)

प्रातिपदिकार्थबहुत्वादिष्वित्यर्थः ॥ ननु स्वार्थं विहितानां

कथमविशेषविधानमत आह

संख्याविशेषेति । (कै)

इदमुपलक्षणं कारकविशेषस्यापि । अत एव “कर्मणि द्वितीया”

इत्यादेर्नियमत्वसिद्धिः ॥

प्रयोगादेवेति । (कै)

असति विरुद्धप्रयोगे प्रयोगाद् व्यवस्थासिद्धयतीति भावः ॥ भाष्ये

लक्ष्यते इति (भा)

इत्यन्ताद्

दृष्टविप्रयोगत्वाच्च (भा)

इत्यादेरवतरणिका ॥ ननु स्वार्थविधानेऽपि संख्याया विधा-

नार्थमेतदत आह

मुप इति ॥ (कै)

स्वार्थद्रव्येति । (कै)

अत्र स्वार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्रव्यशब्देन विशेष्यम्

अतो गुणपरशुक्तादिशब्देनाव्याप्तिः ॥

१ ख २ । पा ३ । सू २ ॥

नियमार्थं वचनम् । वा । सुपोऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते (४ ।

१ । २) । तिष्ठोऽविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते (३ । ४ । ७८) । तत्रैतत्स्या-

वद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यत इति । दृष्टविप्रयोगत्वाच्च ।

लौकिकादिति । (कै)

घट इत्यादौ जातौ व्यक्तौ वेत्यादिनिर्णयवदिति भावः । एवं
“कर्मणि द्वितीया” इत्यादीनामपि नियमत्वं पञ्चकपञ्च एवेति
स एव पञ्चो मुख्यस्तिकादिपञ्चस्त्वभ्युच्चय इति तत्त्वम् ॥ नन्वेवमपि
तिङ्श्वनुपपत्तिः । न हि तत्प्रकृत्यर्थः संख्यावक्तुं शक्येत्यत आह

तिङोऽपीति ॥ (कै)

संख्यायुक्तयोरेव तयोरिति । (कै)

तयोः संख्याश्रयत्वादिति भावः ॥ पचन्ति भवति पचन्ते भव-
तीत्यादौ कर्तृकर्मणोर्भवत्यादिघटकतिङर्थसंख्यायुक्तयोरभावादित्दं
चिन्त्यम् । तस्मादारोपितानारोपितसंख्यायुक्तक्रियाकारकभूतयो-
रित्युचितम् । उक्तोदाहरणयोरनारोपितैकत्ववती क्रिया कर्तृगत-
संख्यारोपस्तु न तत्रारोपितस्यान्यत्रारोपाभावात् ॥

स्वभावत इति । (कै)

इदं चिन्त्यमेव । स्वभाववादाश्रयणे “तस्यापत्त्यम्” इत्यादेर्वै-
यर्थ्यापत्तिः । शास्त्रारम्भवैयर्थ्यं च । तस्मान् “तिङोऽप्यविशेषेण

१. अ २ । पा ३ । सू २ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ६ २ ॥

वृश्यते खल्वपि विप्रयोगः । तद्यथा । अक्षीणि मे दर्शनौघानि । पादा मे
सुकुमारा इति । सुप्तिषोरविशेषविधानाद्वृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकरः
प्राप्नोति । इत्यते चाव्यतिकरः स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति
नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अथ एतस्मिन्निधमार्थं सति
किं पुनरयं प्रत्ययनियमः । एकस्मिन्नेवैकवचनं दयोरेव द्विवचनं वज्रवचनं

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

(बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

धातुमात्रादिधीयन्त” इति भाष्यात् ^१संख्याविशेषाद्यनुपादानेत्यर्थ-
कात् प्रातिपदिकस्येव धातोरपि संख्याकारकेऽर्थः । “लः कर्मणि”
इत्यपि नियम एव “वर्त्तमाने लट्” इत्यादिना स्मार्थं विहित-
लानुवादेन तत्प्रवृत्तेः करणादि च व्यावर्त्यम् । पाकेन कृतं वैर-
मित्यादौ तत्त्वप्रतीतेः । तिङि तु नियमे द्योतकाभावात् तद-
प्रतीतिरित्यन्यत् । “लः कर्मणि च” इत्यस्यापि कर्मादिवृत्ताद्धातोर्ल
इत्येवार्थो “वर्त्तमाने लट्” इति वत् ॥ ध्यनितं चेदं “^२सुक्रमोः”
इति सूत्रे “^३भावकर्मणोः” इत्यस्य भावकर्मवृत्ताद्धातोरित्यर्थं
प्रदर्शयता भाष्यकारेण ॥ संख्यायाश्च कारकस्येव क्रियायामेवान्वय-
स्तिङीति “^४ङ्याप्” सूत्रे उपपादयिष्यामः । कर्मादयः शब्दाः सुप्-
नियामकेषु शक्तिपराः । तिङ् सम्बन्धिशास्त्रेषु शक्तिमत्पराः । अत
एव तिङ् द्योत्यानां प्रकृत्यर्थविशेषणता । न हि शक्तिः साक्षात्
क्रियागता । एवं च सुपां तिङां च तत्रापि कर्त्रादेर्विशेषणतैव
स्यादिति महदनिष्टं तिङामसत्त्वभूतभावार्थत्वेन तत्स्थानिलस्य
तदर्थकत्वेऽप्यास्थमाने ग्रथ्यमाने च गत इत्यादौ ज्ञानचि सत्त्वभूत-

१ संख्याविशेषाद्यनुपादानेन . क ॥ २ अ ३ । पा ४ । सू ६६ ॥

३ अ ३ । पा २ । सू १२३ ॥

४ अ २ । पा २ । सू ३६ ॥

५ अ १ । पा ३ । सू १३ ॥

६ अ ४ । पा १ । सू १ ॥

बहुवचनमिति । आहोस्विदर्थनियमः । एकस्मिन्नेकवचनमेव द्वयोर्द्विवचनमेव
बहुवचनमेवेति । कश्चात्र विशेषः । तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पद-
संज्ञाभावोऽसुबन्तत्वात् ॥ वा ॥ तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञा न
प्राप्नोति । उच्चैः नीचैरिति । किं कारणम् । असुबन्तत्वात् ॥ अर्थनियमे

(बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

भावप्रतीत्या तत्स्थानिलस्य तदर्थकत्वाय भावे इत्यस्यावृत्त्याऽर्थ-
द्वयबोधकत्ववत् कर्त्तृद्युग्मेऽप्यावृत्त्या कर्त्तृदौ वर्त्तमानात् कर्त्तृदावर्थे
च लकाराणां विधानाच्चेतिरित्यलं विस्तरेण ॥ भाष्ये

नियमार्थमिति । (भा)

अचीणीत्यादेरसाधुत्वमिति भावः । वाक्यभेदेन च नियमो,
मन्दमतेरेकवाक्यताज्ञानासम्भवादेकवाक्यतापक्षेऽपि फलतो नियम
एव तद्विनापि तत्र सिद्धेरिति तात्पर्यम् ॥ ननु प्रत्ययनियमेऽपि
सजातीयापेक्षनियमाश्रयणादव्ययेभ्यः सिध्यतीत्यत आह

प्रत्यया इति । (कै)

सामान्यापेक्षनियमेऽयं दोष इति भावः ॥ नन्वर्थनियमेऽपि
प्रत्ययनियमस्य त्यागे मानाभावाद्दोष एवात आह

प्रत्ययास्त्विति । (कै)

उभयविधनियमैकवाक्येनालाभादित्यर्थः ॥

स्वादिसूत्रेणेति । (कै)

तिङ्सूत्रस्याप्युपलक्षणं पदैकवाक्यतयाऽन्वये तु कर्मत्वादि-
योग्यार्थकप्रातिपदिकार्थमात्रगते एकत्वे प्रथमैकवचनं सूः कर्मशक्ति-

सिद्धम् । वा ॥ अर्थनियमे सिद्धं भवति । अस्त्वर्थनियमः ॥ अथवा पुन-
रस्तु प्रत्ययनियमः । ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञामादौ
ऽसुबन्तत्वादिति । नैष दोषः ।

‘सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।

सुपां संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च । तथा तिङाम् ॥

समानाधिकरणे एकत्वे द्वितीयैकवचनमित्यादिप्रकारेण बोधादन्यत्रा-
व्यादौ प्राप्तिरूपपादयितुमशक्यैव । किं च अर्थनियमप्रकृतार्थापेक्ष-
प्रत्ययनियमशुद्धप्रत्ययनियमेति कथोच्छेद एव एकवचनादिशब्द-
भाविसंज्ञाविज्ञानगौरवं चातो वाक्यैकवाक्यतैवाचैकवाक्यतापदेन
विवक्षितेति दिक् ॥ नन्वेवमत्र पाठो व्यर्थोऽत आह

तिङ्र्थं त्विति ॥ (कै)

सुपामर्था इति । (कै)

द्योत्या इत्यर्थः । तिङ्श्चपि द्योतकता इत्युपपादितम् ॥ भाष्ये
तचेति । (भा)

तच्छब्देन पूर्वोपक्रान्तार्थे एव परामृश्यत इत्याह
अर्थेति । (कै)

पूर्वाद्धेन सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमासम्भवो दर्शितः । अर्थद्वयसत्त्वे
कर्मण्येव इत्यादेर्व्यक्तुमशक्यत्वमिति भावः ॥ प्रत्ययनियमपक्षेऽप्यव्य-
येभ्यः स्वाद्युत्पत्तये आह

प्रकृतेषु वेति ॥ (भा)

नन्वेकत्वे एव नान्यत्र इत्येतावलभ्यते तत् कथं प्रकृतविषये
नियमोऽत आह

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

प्रसिद्धस्तत्र नियमः ॥

नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मि-
न्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन् बहुषु । बहुष्वेव

तुल्यजातीयस्येति । (कै)

तच्च प्रकृतापेक्षप्रत्ययनियमेऽयमर्थः । कर्मलादियोग्यार्थकप्राति-
पदिकाच्चेत् प्रातिपदिकार्थे एव नान्यत्र करणादाविति । पक्षति-
कल्पम् इत्यादौ च या विभक्तिर्नेष्यते साऽनभिधानाद् वारणीया
इत्येवमर्थनियमपक्षेऽपि बोध्यम् ॥ पदैकवाक्यतयाम्बये सामान्या-
पेक्षप्रत्ययनियमे चाव्ययेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिमाह भाष्ये

अथवाचार्य्येति ॥ (भा)

इति श्रीशिवभट्टमुत्तसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य चतुर्थे
द्वितीयमाह्निकम् ॥

बज्रवचनं न द्वयोर्नैकस्मिन्निति ॥ अथवाचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्ते-
ऽव्ययेभ्यः स्वादय इति यदयम् “अव्ययादाप् सुप्” (२ । ४ । ८२) इत्य-
व्याहृतं प्राप्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सोष्ठवात् ।

कारके । १ । ४ । २३ ॥

विधेयानिर्देशेन स्वार्थत्वासम्भवादयमधिकार एव तच्चाधिकारा-
सम्भवमाह

कारके । १ । ४ । २३ ॥

कारकं क्रियाजनकत्वशक्तिः ॥ भाष्ये “करोति क्रियां निर्वर्त्तयति”

कारके । १ । ४ । २३ ॥

किमिदं कारक इति । संज्ञा निर्देशः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।

कारके । १ । ४ । २३ ॥

किमिदमिति । भा । सप्तमीनिर्देशात् तावत् संज्ञात्वेनाधिकारः ।

कारके । १ । ४ । २३ ॥

अधिकारोऽयम् । व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । तथा च भ्रुवमित्वादौ

कारके । १ । ४ । २३ ॥

अधिकारोऽनेकप्रकारः । संज्ञाविशेषणं स्थानो प्रकृतिनिमित्त-

सप्तमीति ॥ (कै)

अथेति । (कै)

“कारके” इत्यस्य क्रियायामित्यर्थो विषयसप्तमी चेयमिति भावः ॥ ननु षड्विधकारकातिरिक्तकारकाप्रसिद्धिरत आह

यथेति । (कै)

क्रियाजनकत्वं हि कारकत्वम् ॥ भाष्य समाधाता स्वाशयमाह

इह हीति ॥ (भा)

इति व्युत्पत्तिदर्शनात् । “ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान् एच्छति” इत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वं पुत्रेणान्यथासिद्ध्या तत्त्वाभावात् ॥ हरिरप्याह—

कथमनुच्यमानं गंस्यते । इह हि व्याकरणे ये वैते लोके प्रतीतपदार्थकाः शब्दास्तैर्निर्देशाः क्रियन्ते पशुरपत्यं देवता इति या वैताः कृत्रिमाष्टिष्वभ-

संज्ञायाः भाष्यमानत्वात् प्रथमानिर्देशस्य न्याय्यत्वात् । अथ विशेषणत्वेनाधिकारस्तदा “कारकादुक्तश्रुतयोः” (ई । २ । १४८) इत्यादावपादानादिसंज्ञाविकल्पस्यापि कारकास्य ग्रहणं प्राप्नोति । षड्विधस्यैव चेष्ट्यते ।

प्रतिसूत्रं वाक्यं भित्वा कारकसंज्ञा विधीयते । तथाहि । अपाये भ्रवं कारकसंज्ञं स्यात् । तत अपादानम् । उक्तं कारकमपादानसंज्ञं स्यात् पुनः

मादेश इति “प्रत्ययः” “शेषे” “पूर्वपरयोः” “छयाप् प्रातिपदिकात्” “धातोः” “आर्जिधातुके” “मूर्द्धण्य” इति तदिह विधेयानिर्देशात् स्मरितत्वात्वाधिकारत्वे स्थिते प्रकारमाह कारक इति विशेषणमधिक्रियते इति ।

प्रतीतेति । (भा)

अपत्यसमूहादिशब्दा इत्यर्थः ॥

निर्देशाः । (भा)

व्यवहाराः । “भादिसंज्ञा” इत्यस्य ताभिर्वेति शेषः । “निर्देशा”
इत्यनेनान्वयः ॥

ध्रुवादीनां प्रतीतेति । (भा)

ध्रुवादीनां वाचकोऽयं शब्दो न लोके प्रतीतपदार्थक इत्यर्थः ।
किन्तु क्रियाजनकपरत्वेनैव प्रसिद्ध इति भावः ॥

“स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे ।

क्रियाणामभिनिव्यक्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः ॥”

संज्ञास्त्वाभिः । न चायं लोके ध्रुवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दो न खल्वपि
छत्रिमा संज्ञान्यत्राविधानात् । संज्ञाधिकारश्चायं तत्र किमन्यच्छक्यं

तद्वतिरिक्तं च कारकमस्ति यथा नटस्य शृणोतीति प्रश्नः । संज्ञानिर्देश
इति । भा । सुपां सुपो भवन्तीति प्रथमायाः स्थाने सप्तमीकृतेति भावः ।
किं वक्तव्यमिति । भा । सप्तमीनिर्देशादयुक्तः संज्ञापद इति भावः ॥

कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्यात् विशेष संज्ञाभिः सह समावेशो न तु
पर्यायः । अनुवृत्तिं विनापि प्रथमवाक्यमात्रात् तत् सिद्धेः । तेन स्तम्भेरम

न तावत्संज्ञात्वेनाधिकारः संज्ञाया भाव्यमानत्वात् सप्तम्यनुपपत्तेः । अथ
संज्ञानुरूपः प्रथमानिर्देश एव कस्मान्न कृतः यत्तं चैतत् कारकसंशब्दनेषु

(कारके । १ । ४ । २३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

च समावेशो व्याख्येयः ॥ नन्वत्र समीपस्थैवावधित्वं न तु ग्रामस्य
इत्यत आह

यथेति ॥ (कै)

ग्रामसमीपादिति । (कै)

वाटिकादेर्निर्वर्त्तकत्वमपादानस्यापि तदभावे तदभावात् ॥

ग्रामादपीति । (कै)

विभागः संक्षेपपूर्वक एवेति नियमो नेत्यभिमानः ॥

तद्व्याद् गुणत्वेनोक्ता । तत्र कर्त्तृकर्मणोः स्वाश्रयसमवेतक्रियाजनकता ।
करखादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता । किं च द्रव्यस्य कारकत्वे

अकारकस्याप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत । क्व । ग्रामस्य (१ । ४ । २४) समीपादा-
गच्छतीति ॥ नैष दोषः । नात्र ग्रामोऽपाययुक्तः । किं तर्हि । समीपम् ।
यदा च ग्रामोऽपाययुक्तो भवति भवति तदापादानसंज्ञा । तद्यथा ।

प्राप्नोति । एकसंज्ञाधिकारात् । नैष दोषः । “ध्रुवमपाय” इति
योगविभागेन कारकसंज्ञा क्रियते । ततोऽपादानमिति अत्र कारकग्रहण-
मनुवर्त्तते “ध्रुवमपाय” इति च तेन कारकं तदपादानसंज्ञमित्येवं समा-
वेशः सिध्यतीति । अन्तरेणाप्यनुवृत्तिं वचनसामर्थ्यात्पर्याये सिद्धे समा-

ऽपि सप्तमीविशिष्टयोरतथात्वात् । न हि सप्तमी विशिष्टं स्वतन्त्रा
निर्दिष्टं येनोपपदसंज्ञां लभेत इति दिक् ॥ अन्वर्था चेयं संज्ञा । करोतीति

निमित्तिभावाभावादकारकस्यापि व्यापारशून्यस्यापादानसंज्ञा प्राप्नोति
विशेषाऽधिकारे तु कारकेषु मध्ये यदपाये ध्रुवं कारकमित्यर्थो लभ्यते

समीपविशेषणत्वे नेति । (कै)

एवं च तन्निर्वर्तकत्वेन न विवक्षितः स इति भावः ॥ ननु

ग्रामसमीपविभागे ग्रामविभागोऽप्यार्थिकोऽस्त्येवेत्यत आह

स हि संक्षेपेति ॥ (कै)

विवक्षित इति । (भा)

नात्रेति (भा)

भाष्यस्य नात्र ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षित इत्यर्थ इति भावः ॥

नन्वेवं ग्रामात् समीपाद् इत्यादावपि ग्रामस्थापादानत्वं न स्यादत
आह

तस्यैकरूपत्वेन कार्यवैचित्र्यानुपपत्तिः । दृश्यते च घटं पश्य घटेन पञ्च-
माहर घटे जलं निधेहि इत्यादौ कार्यवैचित्र्यम् । सर्वस्य च सर्वशक्त्याश्रय-

ग्रामादागच्छतीति ॥ कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान्
पृच्छतीति । वा ॥ कर्मसंज्ञा च प्राप्नोत्यकथितस्य । क । ब्राह्मणस्य (१ ।
४ । ५१) पुत्रं पश्यान् पृच्छतीति ॥ नैष दोषः अयमकथितशब्दोऽस्त्येवा-

वेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते । एवं सम्प्रदानादिसंज्ञास्तपि समावेशो व्याख्येयः ।
समावेशस्य च प्रयोजनं स्तम्भेरम इत्यादावधिकरणत्वात् सप्तमी कारकत्वात्
वृद्धन्तस्य उत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरः ॥ ग्रामस्य समीपादिति । भा । यथा

कारकमिति । तेन क्रियानन्वयिनी न भवति । ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान्
पृच्छतीति । इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयी । ननु पुत्रोऽपि

निर्द्धारणस्य जातीयविषयत्वादिति व्यापारशून्यस्य सा न प्राप्नोति । अतो
विशेषणानुरूप एव निर्देशः कृतो न तु संज्ञानुरूपः । कारकसंज्ञात्वमर्थ्यात्

ग्रामोऽपाययुक्तो भवतीति । (भा)

ग्रामोऽपाययुक्त्वेन विवक्षित इत्यर्थ इति भावः ॥ नन्वेवं
ग्रामात् समीपाद् इत्यादावपि ग्रामस्थापादानत्वं न स्यादत आह

ग्रामात् समीपादिति ॥ (कै)

वस्तुन्तरेति । (कै)

सामानाधिकरण्येनान्वयादिति भावः ॥ संचक्ष्येत्यस्योक्ते त्वर्थे-
ऽसङ्गतिरत आह

वर्जनमिति । (कै)

ब्राह्मणस्थात्रापादानत्वाद्यप्रसक्तिरिति भावः । यत्र तत् प्रसक्ति-
पूर्वकं तदविवक्षा तच्चैव तत् प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

तेति कदाचित् कस्याश्चित् विवक्षया तत्तद्विचित्रानेककार्योत्पत्तिः ।
कश्चित् शक्त्याविद्युद्वयस्यापि साधनत्वेन व्यवहारः । शक्तिशक्तिमतोरभेदः

संकौर्त्तिते वर्त्तते । तद्यथा । कश्चित् कश्चित्संचक्ष्याह । असावत्राकथितः ।
असंकौर्त्तित इति गम्यते । अस्यप्राधान्ये वर्त्तते । तद्यथा । अकथितोऽसौ

यो वृद्धादप्यसौ पतति । एवं यो ग्रामसमीपादाग-
च्छति । ग्रामादप्यसावागच्छति । ततश्चापाये ग्रामस्य ध्रुवता भवति । आग-
मने तु निवर्त्तकत्वाभावः । समीपविशेषणत्वेनोपात्तत्वात् ॥ नात्र ग्राम-

कथं कारकम् । प्रश्नो हि जिज्ञासा । तत्र प्रयुः कारकत्वेऽपि यं प्रति प्रश्न-
स्तस्य जनकत्वायोगादिति चेत् । सत्यम् । मास्तुजनकता । क्रियान्वयमात्र-

व्यापारशून्यस्य न भवति । किं च कारकसंज्ञाया अपादानादिसंज्ञाभिः
समावेशो न प्राप्नोति ततश्च स्वप्नेरम इत्यत्र सप्तम्यां अयमाणायां “गति-

अप्राधान्यस्येति । (कै)

प्रधानभिन्नत्वमेव तच्च तु वर्जितप्राधान्यकत्वम् । प्रधानत्वसम्भा-
वनाभाववत्यपि लोकेऽप्रधानशब्दप्रयोगादिति भावः ॥

पुत्रवद्भावादिति । (कै)

पुत्रे इवाप्राधान्यस्य सत्त्वादिति भावः ॥ तदेवोपपादयति

पन्था हीति । (कै)

एवं चानौष्णितमत्वमेवाप्राधान्यं तथा युक्तमित्यपि न सर्वथा
अनौष्णितत्वाभावादिति भावः । “तद्यदा” इत्यनेन भाष्येणात्रपक्षे-
ऽरुचिर्ध्वनिता सा चापे स्फुटीकरिष्यते ॥ ननु “ग्रामस्य समीपाद्”
इत्यत्रेवात्रापि न भविष्यतीत्यत आह

स्यापि सत्त्वात् । शक्त्या करोतीत्यादौ शक्तेरपि द्रव्याद्यमाद्यतया शक्त्यन्तर-
योगः । अत एव विभक्त्यर्थार्थकेनाव्ययेनाव्ययीभावः संगच्छते । द्रव्यस्यैव

ग्रामे अकथितोऽसौ नगर इत्युच्यते यो यत्राप्रधानो भवति ॥ तद्यदा-
प्रधान्येऽकथितशब्दो वर्तते तदेष दोषः कर्मसंज्ञा प्रसङ्गोऽकथितस्य

इति ॥ भा । समीपविशेषणत्वेनोपादानादेव ग्रामस्यापाय योगो नास्ति । स
हि संक्षेपपूर्वकः । संक्षेपश्च सन्नसन्वा बुद्ध्या कल्प्यते स च समीपस्यैव विव-

मिह विवक्षितम् । तच्चाख्येव । एतेन सम्प्रदानस्य कारकत्वं व्याख्यातम् ।
यदा । सम्प्रदानादेरपि प्रथमं बुद्धारोहात् कारकता । एवं ज्ञायते

कारकोपपादु” इति खरो न स्यात् । कारक इति निर्द्धारणे सप्तमी
सामान्यापेक्षं चैकवचनं कारकशब्दोऽयमस्ति युक्त्वन्तः । करोतीति कारक-

ग्रामस्येति ॥ (कै)

नन्वपायविवक्षायां वृक्षशब्दवैयर्थ्यमत आह

पर्येति ॥ (कै)

ननु पतत्पर्यं प्रति वृक्षस्य विशेषणत्वेऽपायविवक्षायावश्यकौत्यत
आह

वृक्षमजहत्यपीति ॥ (कै)

ननु पतेरेवापायत्वेन तस्य चावध्याकाङ्क्षत्वेन तत्त्वमावश्यकमत
आह

साधनत्वे तु तस्य शब्देनैवोक्तत्वादव्ययस्य प्रयोग एव नेति कथं तेन समासः
स्यात् । पशौ कर्त्तरि इत्यादेश्च कर्त्तृशक्त्याश्रये इत्यादिप्रकारेणार्थ इत्यलम् ।

ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान् पृच्छतीति ॥ अपादानं च वृक्षस्य पर्यं पततीति ।
वा । अपादानसंज्ञा च प्राप्नोतीति । क । वृक्षस्य (१ । ४ । २३) पर्यं
पतति । कुक्षस्य पिण्डः पततीति ॥ न वापायस्याविवक्षितत्वात् । वा ।

क्षितो न ग्रामस्येत्यर्थः । ग्रामात् समीपादिति चोक्ते वस्त्वन्तरापेक्षं ग्राम-
स्यैव समीप्यं प्रतीयते न तु ग्रामापेक्षमन्यस्य समीप्यम् ॥ संवक्ष्येति ।
भा । वर्जयित्वेत्यर्थः ॥ “वर्जने प्रतिषेधः” इति । भा । ख्याप्तादेश्चाभावः ।

करोतीत्यादौ कर्त्तृकर्मणोरपि बोध्यम् । कार्याव्यवहितपूर्वक्षयवृत्तीनां
कथं कारणता इति चेत् । यथा यागस्य इत्यवेहि । तत्र व्यापारोऽस्तीति

मिति । अस्यैयुत्पन्नः संज्ञाशब्दो निमित्तपर्यायः । तत्र पूर्वस्य ग्रहणेऽपा-
दानादिषु कारकशब्दो न प्रवर्तेत यथा कर्त्तृशब्दस्तेषामसतन्मत्वात् स्थातव्ये

सति द्वीति ॥ (कै)

नन्वेवमन्योऽन्याश्रयोऽत आह

गतिविशेषत्वादिति । (कै)

विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापार एवापाय इह तु उत्तरदेश-
संयोगानुकूलव्यापार एव पतेरर्थ इति भावः ॥ कङ्कुररौ वृच-
विशेषौ पक्षिविशेषौ च ॥

प्रत्यासत्त्या तु (कै)

इति ग्रन्थोपयोगश्चिन्त्यः । पतन्निपर्णे पतत्यपि वृक्षात्पणं पत-
तीति प्रयोगाच्च ॥

सर्वेषां च कारकाणां स्वस्वान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वम् ।
अत एव तेषां भावनायामेवान्वयः । क्रियाजनकत्वावगतौ का सा क्रिया

न वैष दोषः । किं कारणम् । अपायस्याविवक्षितत्वात् । नात्रापायो
विवक्षितः । किं तर्हि । सम्बन्धः । यदा चापायो विवक्षितो भवति
भवति तदापादानसंज्ञ । तद्यथा । वृक्षात् पणं पततीति । सम्बन्धस्तु तदा न

वर्जनं च प्रसक्तस्य सजातीयस्यैव भवतीति कारकस्यैव कर्मसंज्ञा भवति न तु
ब्राह्मणस्य पुनं प्रति विशेषणत्वेनोपात्तस्य ॥ तद्यदेति । भा । अप्राधान्यस्य

चेन्न । तावतापि यागस्य पूर्ववर्त्तितानुपपादनात् । अथवहितपूर्ववर्त्तितस्व-
व्यापारान्यतरत्वं कारणत्वमिति चेन्न । व्यापारत्वस्य कारणत्वगर्भतया
आत्माश्रयापत्तेः । स्वव्यापारस्यैव स्वज्ञानस्यापि प्रवेशसम्भवाच्च । अत एव

वा पक्षे कर्तृसंज्ञा प्रसज्येत । नैष दोषः । सर्वमेव खलु कारकं यथायथ-
मवान्तरव्यापारं निर्वर्त्तयत् प्रधानक्रियायामुपयुज्यते सा च सकलकारक-

अप्रधानेति । (कै)

वस्तुतोऽसंकौर्त्तितपर्यायेऽपि दोषः । प्राप्तिपूर्वकाविवक्षायां सर्वथा तदप्राप्तौ चासंकौर्त्तितत्वं तत्र विवक्षितम् । अत एव नटस्य शृणो-
नीत्यादौ सर्वथापादानत्वाद्यप्राप्तिविषये कर्मलमाशङ्क्य परिगणनेन
समाहितम् “आख्यातोपयोगे” (१ । ४ । १६) इति सूत्रे भाष्ये ।
कारकाधिकाराभावे च पृच्छिकर्मणो निमित्तत्वात् प्राप्तिरत्र
कर्मलस्य । प्रअजनकता तु न पुत्रेण अन्यथासिद्धत्वादिति भाष्याशयः ।
अत एव याचि प्रच्छिभिचीणाम् “अकथितं च” (१ । ४ । ५१)
इत्युदाहरणता तत्र हि न कस्यापि प्राप्तिरिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ॥
नन्वन्वर्थत्वं नाम योगरूढत्वं एवं च कथं यौगिकार्थमुद्दिश्य संज्ञा-
विधानमत आह

इत्याकाङ्क्षोदयेन तत्रैवान्वयौचित्यात् । असंनिहितसम्यदानस्यापि दाढ-
बुद्धिस्थत्वे सति दाढज्ञानपूर्वकालत्वेनैव जनकत्वं तावतैव दानक्रियानिष्पत्तेः ।

विवक्षितो भवति । न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुरुरस्य वेति ॥ अयं तर्हि दोषः
कर्मसंज्ञाप्रसङ्गश्चाकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान् पृच्छतीति । नेष

प्रसङ्गनिरपेक्षत्वाद् ब्राह्मणोऽपि पुत्रवद्भावात् ॥ पश्या ह्योप्सितमत्वात्
प्रधानं न पुत्रो नापि ब्राह्मणः । वृक्षस्य पर्यामिति । भा । ग्रामसमीपादि-

ज्ञायमानं लिङ्गं यदं चानुमिति शब्दज्ञानयोः कारणमिति जम्बैयायिकाः ।
ज्ञायमानाः यदार्थाः कारणमिति च भौमांसकाः । अत एव च रथन्तर-

जन्था फलभूता विकृतितादिरूपा क्रिया प्रधानक्रिया । यदा सामान्यभूता
क्रिया प्रधानक्रिया फलजनना नाम सर्वाणि हि कारकाणि फलजननाय

महत्या इति । (कै)

विशिष्टा महासंज्ञोपस्थितक्रियानिर्वर्त्तकत्वविशिष्टा इत्यर्थः ॥

यद्विशेषेति ।

क्रियानिर्वर्त्तकत्वरूपविशेषेत्यर्थः ॥ ननु “करोती”त्यस्य निष्पादयतीत्यर्थः ॥ एवं च निष्पादकत्वे लब्धेऽपि क्रियानिर्वर्त्तकमित्यर्थलाभोऽत आह ।

क्रियैवेति । (कै)

क्रियाया एव शब्देन साध्यत्वप्रतीतेर्निर्वर्त्तकार्यं कारकशब्दे सम्बन्धाकाङ्क्षायां सेव सम्बध्यत इति भावः ॥ सम्प्रदानादीनामपि

घटं स्मरति घटं करोतीत्यादौ बौद्धघटादेः पूर्वकालत्वात् स्मृत्यादिनिष्पादकत्वमित्याद्युक्तम् । क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति तु न । कारकाणां

दोषः । कारक इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघोयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः

त्यत्रापाययुक्तार्थान्तरसद्भावान्नास्ति ग्रामस्यापाययोगः । इह त्वर्थांतरस्यादेशाद् वृक्षस्यैवापाययुक्तत्वमिति भावः ॥ न वाऽपायस्येति । भा । पर्णविशेषणत्वेनैव वृक्षस्य विवक्षितत्वात् । तथाहि । वृक्षमजहत्वपि

सामादेरैन्द्रवाय्वग्नित्वादौ निमित्तता इत्युद्घोषो मीमांसकानाम् । अथवा उपसर्जनसंज्ञा यथा राज्ञः कुमार्या राजकुमार्या इत्यादौ यथासम्भव

प्रवर्त्ततेऽतो यत् यत् फलजननारूपं तत् सर्वेष्वेव कारकेष्ववशिष्टम् । किञ्चित् खलु कारकं केन चिदेव रूपेण फलं जनयतीति फलजनना

स्वज्ञानद्वारा जनकत्वं बोध्यम् ॥ ननु करणादीनामपि क्रिया-
निवर्त्तकत्वमस्येवेत्यत आह

स्वतन्त्रस्येति । (कै)

स्वतन्त्रवाचिकर्तृपदार्थे ण्वक्तो विधानादिति भावः ॥ नन्व-
कर्त्तरि कर्त्तृशब्दाप्रयोग इष्ट एव इत्यत आह

कर्त्तृवाचीति ॥ (कै)

ननु समूहरूपा क्रिया प्रतिकारकं न भिन्नाऽत आह

स्वव्यापारे इति । (कै)

एवं च स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् कारकत्वं पञ्चादिवाच्यसमूहं
प्रति पारतन्त्र्यात् करणत्वं चेति भावः ॥ ननु तदा तस्य धात्वर्थत्वा-

भावनान्वय इत्यस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्याऽसंगत्यापत्तेः ।
अधिकरणस्य कारकत्वेन क्रियान्वय इत्यादि भवदीयव्यवहारासंगत्यापत्तेश्च ।

करण एतत् प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । करोतीति
कारकमिति । अन्वर्थमिति चेदकर्त्तरि कर्त्तृशब्दानुपपत्तिः । वा ।

पर्ये प्राखास्ये भूमिं स्पृशति वृक्षस्य पर्ये पततीति प्रयोगो भवति ।
सति, ह्यवधौ गतिरपायो भवति नान्यथा गतिविशेषत्वादपायस्य । न ज्ञायत
इति ॥ भा । शब्देनासमर्पणात् सम्बन्धिविशेषस्येति भावः । प्रत्यासत्त्या तु

अन्वर्थापि अर्धपिप्पलीत्यादौ वचनाद्भवति । तथा कारकसंज्ञापि प्रतिसूत्रं
विधीयमाना वचनात् सम्यदानादौ भवति । प्रदेशेषु तु संज्ञाप्रकारक एव

सर्वेषामभिन्नरूपा अवान्तरभेदविवक्षायां तु करणादिरूपोन्नेषः । न च
वैशेषिकाणामिव अस्माकमेका क्रिया नानेकत्र समवेता धात्वर्थी हि

(अ. १ । पा. ७ । आ. ३)

(कारके । १ । ४ । २३ ।)

भावात् कथं क्रियात्वं कथं च तदाश्रयत्वेन करणादीनां कारकत्व-
मिति चेन्न । तदानीं तस्य प्रकृतधात्वर्थाऽभावेऽपि कृधात्वर्थाच्चेतः ।
विभक्तिस्तु प्रकृतधात्वर्थनिवन्धनसंज्ञयैवेति बोध्यम् ॥

तदनुष्ठानद्वारेणेति । (कै)

तदनुगमनद्वारेणेत्यर्थः ॥

तदेति । (भा)

यदा देवदत्तः पचतीत्युच्यते तदा तच्चाधिश्चयणादावित्यर्थः ॥
एवमग्रेऽपि “द्रोणं पचति” इत्यादेः “स्यात्सी” इत्यादिः ॥ ज्ञान-
रूपस्य^१ सम्भवनस्य स्यात्स्यां बाधादाह

१ “सम्भवनस्य” इति नास्ति क पुस्तके ॥

कश्चित्तु प्रत्यक्षादिनाऽर्थं ज्ञात्वा परं प्रति संस्कृतेन बोधनेच्छायां संस्कृतस्य
याकरणत एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा यस्य ज्ञानं तेन पूर्वं क्रियाम्बधा-

अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते । करणं कारकम् ।
अधिकरणं कारकमिति ॥ सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियामेदात् पचादीनां

वृत्त इव सम्बन्धित्वेन प्रतीयते ॥ कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । भा । अप्रधानवाच्य-
कथितशब्दाश्रयण इति भावः ॥ अन्वर्थसंज्ञेति । भा । महत्याः संज्ञायाः
करणादनुमीयते नूनं विप्रिष्टा भ्रवादयः संबन्धित्वेन निर्दिष्टाः । यद्विशेषदर्श-

बोधः । तत्तद्रूपप्रकारको वा इत्यन्यदेतत् । स्यादेतत् । वृत्तस्य पर्यं पतती-
त्यादौ पर्याविशेषणस्यापि वृत्तस्य कारकतापत्तिः । वृत्तात् पततीति

क्रिया न परिस्पन्द एव घातुना च सकलकारकानुयायोदनादिप्रज्ञा-
वच्छेदेन एकीकृतो व्यापारोऽभिधीयते तस्यामेकस्यां प्रधानक्रियाया-

ग्रहणेति ॥ (कै)

ननु स्यात्तौविषयबुद्ध्या व्यापारो धारणं स कथं स्यात्तौ भव
आह

तदुल्लानामिति ॥ (कै)

नन्वत्र खण् निर्देशो व्यर्थोऽत आह

भविष्यदिति ॥ (कै)

ननु धात्वन्तरवाच्यज्वलनादौ पक्षेः कथं वृत्तिरत आह

अनेकार्थत्वादिति ॥ (कै)

नवगत्या कारकत्वज्ञानमावात् तदीयसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्या भाष्योक्तमेव
साधु इत्याह । यत् क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वमिति । तत्र ।

करणाधिकरणयोः कर्तृभावः । वा । सिद्धः करणाधिकरणयोः कर्तृभावः ।
कुतः । प्रतिकारकं क्रियाभेदात् पचादीनाम् । पचादीनां हि प्रतिकारकं

नासदमुक्त्वा तेषां संज्ञाक्रियते । करोतीति कारकमिति । भा । साध्यत्वेन
क्रियैव शब्दात् प्रतीयते इति क्रियायानिर्वर्तकस्य कारकसंज्ञापादानादि-
संज्ञा च प्रवर्तते । अन्वर्थमिति चेदिति । भा । करोतीति कारकमिति

प्रयोगानुरोधात् । तर्हि अकदीयशब्दप्रयोगवैलक्षण्यमात्रेण एकस्यैव
जनकत्वजनकत्वे व्यवतिष्ठेते इति चेत् । अत्रेदं सिद्धान्तरहस्यम् । कारकत्वं
तद्याप्यकर्तृत्वादिवट्कं च वस्तुविशेषे अनवस्थितम् । विशेषणविशेष्यवत्

सुपयोगो यथायथमवान्तरव्यापारमुखेन । तद्यथा अपादानस्यावधि-
भावोपगमनं, व्यापारः । सत्यदानस्य तु प्रेरकानुमत्यनिराकरणादिः ।

तादर्थ्यादेति । (कै)

समूहरूपक्रियार्थत्वात् स्ववाच्यसमूहरूपारोपः करणव्यापारे
इत्यर्थः ॥ नन्वेवाच करणस्य कर्तृत्वे दर्शितेऽन्यथापि ज्ञातुं शक्यत
इति परशौ तत्कथनमनुपयुक्तमत आह

अन्वयेति ॥ (कै)

निदर्शनायेति । (कै)

प्रतिपादयितुमित्यर्थः । परशौ यथा विमिश्रितः करणव्यापारः
एवं सर्वचापौति । एवं च तत्तत् स्वव्यापारे कर्तृत्वात् कारकत्वं

पक्षोदग इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्तेः । कारकाणां
भावनान्वय इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च । उक्त दोषाच्च । न च कारकशब्दस्य

क्रियाभिद्यते । किमिदं प्रतिकारकमिति । कारकं कारकं प्रति प्रति-
कारकम् ॥ कौऽसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादौनाम् । अधिअययो-

यथाश्रूयते तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत् कारकसंज्ञापि प्राप्नोति न तु
करणादीनां कर्तृपरतन्त्राणाम् ॥ कर्तृशब्द इति । भा । कर्तृवाचो कारक-
शब्द इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । भा । स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात् तदनुष्ठान-

तर्हि गौः सर्वं प्रति गौरेव न तु कश्चित् प्रत्यगौरिति वदविशेषणं विशेषण-
मेवेति सुवचन् । तथा च किं कारकं कः कर्ता किं कर्म इत्यादि प्रश्ने
सर्वमित्युक्तम् । वक्ष्यमाणकर्तृत्वकर्मत्वादेरचेतनेषु अनादिषु च निर्धारत्वात्

करणस्य काष्ठादेर्ज्वलादिः । अधिकरणस्य सम्भवनधारणादिः । कर्मणो
निर्दिष्टादिः । कर्तुः प्रसिद्ध एव । प्रयोजकस्य प्रेषणादिः । नचैवं स हि

(कारके । १ । ४ । २३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

फलश्रयत्वादिविवक्षायां च कर्मत्वादिकारकत्वं चोपलक्षणं सत्कर्म-
कारकादिमञ्जोपयोगीति बोध्यम् । अन्ये तु प्रधानक्रियाजनकोत्त-
स्वस्वत्वापारे कर्तारः प्रधानकर्त्ता न्यक् कृतेऽपि स्वगततत्तद्वापारे
स्वातन्त्र्यसत्त्वादकुर्वतः साधनत्वानुपपत्तेः । एवं च तत्तद्वापारसम्भ-
रणत्वादिमन्त एव कर्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वत्वापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात्
तद्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रियाकर्तृत्ववन्तोऽपि ।
यथा युद्धकर्तारोऽपि योद्धारो राजनियोगापेक्षणादस्वतन्त्रा अपि
नियोगोत्तरं स्वतन्त्रा एव नियोगमात्रात् तन्निष्ठजयादिभाषाया
नियोगमात्रेण च मुख्यकर्त्तर्येव कर्तृत्वव्यवहारोऽपीत्याहुः ॥ भाष्ये

१ “स्वातन्त्र्य” इत्यारभ्य “एवं च” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

कर्तृपर्यायत्वेन कारकं करणमित्यादि विरुद्धं कारकं कर्त्तेति पुनरुक्तं चेति
वाच्यम् । हरिश्चैव समाधानात् । तथाहि

दकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः । वा ।
अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव देवदत्तः

दारेण प्रधानक्रियामुपयोगात् कर्तृसन्निधावपि स्वत्वापारस्यानिवर्त्तनात्
पारतन्त्र्यवस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्वमित्यर्थः ॥ सम्भवनक्रियामिति ।
भा । ग्रहणक्रियामित्यर्थः ॥ धारणक्रियामिति । भा । स्थिरत्वादाक्रियास-

कया पचिधातुश्रुत्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्तादिकमिति प्रश्ने तु प्रकृत-
पविश्रुत्यपातस्यापाराश्रयः कर्त्ता । व्यापारस्यधिकरणफलश्रयः कर्म ।
बह्वापारोत्तरभावित्वं क्रियाया विवक्ष्यते तत् करणम् । कर्त्तृकर्मणोराश्रयो-

कारकादीनामपि कर्त्तृसंज्ञाप्रसङ्गः परतन्त्रत्वात् प्रधानेन हि कर्त्ता सम-
प्राये करणादीनि परतन्त्रानि श्रवाये स्वतन्त्राणि । तद्यथा ऽमात्यानां राज्ञा

अपादानादीनामिति । (भा)

आदिना सम्प्रदानम् । बह्वचनं तु प्रयोगवाङ्मन्यभिप्रायेण । एवं च तयोः कारकसंज्ञाप्राम्भिरिति भावः । कर्मणः कर्तृत्वं तु “कर्म-
वत्कर्मणः” (३ । १ । ८७) इति सूत्रेण स्पष्टमेवोक्तमिति । तन्न दर्शितम् ॥ नन्ववधिभवनमेव तद् व्यापारोऽत आह

नह्यीति ॥ (कै)

अपादाने ग्रामे इति । (कै)

अपादानभूतग्रामविषये इत्यर्थः ॥ भाष्ये

“नियत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।

व्यापारभेदापेक्षायां करणादित्वसम्भवः” ॥

पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिवर्त्तते । एष प्रधानकर्तुः पाकः । एतत् प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ॥ श्रोत्रं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया

माप्तेस्तण्डुलानां धारणमित्यर्थः ॥ एधाः पच्यन्तीति । भा । भविष्यन्निर्देशः कर्तृगतसम्भावनापेक्षाः । कर्ता हि सम्भावितक्रियाः नियुज्यन्ते । नियुक्ताश्च व्याप्रियन्ते न तु प्रागेव ॥ नन्वत्र भविष्यन्निर्देशस्तन्त्रम् । अनेकार्थत्वाद्वातूनां

ऽधिकरणमित्यादि क्रमेणोत्तरम् । विस्तिष्ठत्युक्त्यापारो हि पच्यर्थः । व्यापारश्चानेकधा । तत्र पचैरधिअयणतण्डुलावपनैघोपकर्षणापकर्षणफुत्-
कारादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता । उज्ज्वलनतात्पर्यकत्वे

सह समवाये पारतन्त्र्यं व्यवधेयं स्थातव्यम् । यद्येवं कारकव्यपदेशोऽपि करणाद्यवस्थायां न स्यात् करणं कारकमिति अधिकारसामर्थ्यात् कारक-

वचनम् (भा)

विवक्षा

वचनाश्रया चेति । (भा)

कादाचित्कं स्वातन्त्र्यविवक्षाश्रया च कारकसंज्ञा भविष्यति
तात्कालिकपारतन्त्र्यविवक्षाश्रया चापादानसंज्ञेत्यर्थः ॥ नन्वपादानस्य
कर्तृत्वं न दृष्टमित्यतो भाष्ये

तद्यथा (भा)

इत्यादि ॥ ननु विद्युद्वज्राहकयोरविभागात् कथं निःसरण-
मत आह

इति तेनोक्तम् । सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात्
कर्तृत्वेन कारकत्वम् । ततः कः केन किं पचतीति विवक्षायां स्वस्वव्यापार-

वाधिकरणस्य पाकः । वा । ज्ञेयं पचत्यादृकं पचति इति सम्भवक्रियां
धारणक्रियां कुर्वती स्थाणौ पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिवर्त्तते । एषोऽधि-

तादर्थ्याद्वा तद्रूपसङ्गात् करणादिव्यापारे पचेष्टित्तिर्द्रष्टव्या ॥ यत्तन्न दृष्टेनेति ।
भा । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां करणस्य विशिष्टव्यापारायोगनिदर्शनात् दर्श-
यति । न तथेति । भा । न ह्यपादाने ग्रामे ग्राम आगच्छतीति प्रथोगो-

त्वेधाः कर्त्तारः । तच्छुणधारणादिपरत्वे स्थाणौ कर्त्री । अवयवविभागादि-
परत्वे तच्छुणाः कर्त्तारः । अत एव कर्मकर्त्ता करणकर्त्ता इत्यादि व्यवहारः ।
एवं स्थास्या पचतीत्यत्र द्वितीयोपासथ्यपाराश्रयोऽपि स्थाणौकरणमेव न तु

शब्दोपगोतस्वातन्त्र्यमवस्थान्तरगतं विज्ञास्यतेऽवस्थान्तरे यत् स्वतन्त्रं
तत्साधकतमं करणमिति कर्तुरेव लोकस्य साम्यतिकं स्वातन्त्र्यं तच्च कर्तृ-

पृथग् भाव इति । (कै)

बौद्धो भेद इत्यर्थः ॥ ननूक्तार्थं वलाहकस्याधारत्वानुपपत्तिरत

प्राह

स्थित्यङ्गे इति ॥ (कै)

अभेदविवक्षायामिति । (कै)

धूमज्योतिः सलिलमदतां संघातस्य मेघपदार्थत्वविवक्षायामिति

भावः ॥ भाष्ये

किं तर्हीति । (भा)

अपादानस्य कर्तृत्वप्रसिद्धौ तेषां कर्तृत्वाप्रसिद्धिरित्यभिप्रायेण

कथं “अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति” वार्त्तिकं व्याख्यातमि-

त्यर्थः ॥ उत्तरयति

वशेन करणादित्वम् । तत्र साधनान्तरनियोगव्यापारः कर्त्ता तद्व्यापार एव
सर्वत्र प्रधानधात्वर्थः । कर्त्तुः क्रिययेष्ठिततमव्यापारं कर्म । कारकान्तर-

करणास्य पाकः । एतदधिकारणस्य कर्त्तृत्वम् ॥ एधाः पक्ष्यक्या विस्फिते-
र्जलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया करणास्य पाकः । वा । एधाः पक्ष्यक्या विस्फिते-

उत्ति ॥ वलाहकादिति । भा । निःसरणाङ्गे विद्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्त्तते
एषाभावश्च विचक्षित इत्यपादानत्वम् । स्थित्यङ्गे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्त्तते ।

तदा कर्त्तौ । देवदत्तादिव्यापारस्यैव तत्र धातूपात्तत्वात् । तथा आदि-
खादिभ्यामुपात्तेऽर्थे वटुः कर्त्ता । तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिगोपात्ते वटुः कर्म ।

संज्ञादि तथा बोधितम् । यदि तर्हि व्युत्पत्तिपक्षे ऽप्यवस्थान्तरगतमेव

एवं तर्हि (भा)

इत्यादिना । एवं तर्हि अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति वाक्यं
नोक्ताभिप्रायं किं तर्हीत्यन्वयः ॥

पर्याप्तमिति । (भा)

कर्मण इव इत्यर्थः ॥ तद्वाच्ये

स्वेत्यादि ॥ (कै)

नन्वेधाः पचन्तीतिवत् ग्राम आयातीति प्रयोगः स्यादत आह

ग्राम आगच्छतीति ॥ (कै)

ननु काष्ठं पचतीत्यत्राप्यर्थान्तरावगमस्तु एवमपि तद्वापारस्य
धात्वर्थेऽपादानादित्यापारोऽपि तथा स्यादत आह

साध्यव्यापारं करणम् ॥ प्रेरणानुमत्यादिव्यापारं सम्प्रदानम् ॥ अवधि-
भावोपगमव्यापारमपादानम् ॥ कर्त्रादिव्यवहितक्रियाधारोऽधिकरणम् ॥

उर्वन्निश्चिन्तीति उच्यते क्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते । तत्र तदा
पचिर्वर्तते । एष करणस्य पाकः । एतत् करणस्य कर्तृत्वम् ॥ उद्यम-
निपातनानि कर्तुं शिष्टदिक्रिया । वा । उद्यमनिपातनानि कुर्वन् देवदत्त-

वजाहके स्थित्वा ज्योतिरूपा विद्युद् विद्योतत इत्यर्थः ॥ वजाहक इति ।

भा । विद्युतो वजाहकस्य चामेदविचक्षायामयं प्रयोगः ॥ पर्याप्तमिति ।

भा । स्वव्यापारानुष्ठानमन्तरेण प्रधानक्रियायासुपयोगाभावात् । ग्राम

तत्रैव केवलैरुपासेऽधिकरणमित्यादि । नन्वेवमनुगम इति चेत् सत्यम् ।

कस्य कः पिता को भ्राता इत्यत्रेवानुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् । अत एव

ज्ञातग्न्यमेवं तर्हि' करणाद्यवस्थायां निमित्तभाव एवाभ्युपगतो भवति ।

शब्दशक्तीति ॥ (कै)

नन्वपादानादिषु व्यापाराभावादेव न तथा प्रयोगोऽत आह

वस्तुतस्त्विति ॥ (कै)

ननु तस्य प्रकृतधातुवाच्यत्वाभावात् कथं कर्तृप्रत्ययान्तकारक-
व्यपदेशोऽत आह

प्रतीयमानोऽपीति । (कै)

धात्वर्थत्वभावेऽपि ग्रामादिपदैरेव तस्य प्रतीयत्या तस्मिन्निहितम् ।

कारकत्वं कारकशब्दघटककधात्वर्थत्वात् तस्य व्यापारस्येति भावः ॥

सतन्त्रं प्रेरयन् हेतुः । तत्र सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति
करणं कारकमित्याद्युपपत्तिः । यथा पुत्रजन्मनि पित्रोः कर्तृत्वेऽपि विव-

श्विनत्तीत्युच्यते । तत्र तदा ह्रिदिवर्त्तते । एष प्रधानकर्तृशब्देदः । एतत्
प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ॥ यत्तत्र ढ्येन तत् परशोऽश्वेदनम् । वा । यत् तत्
समान उद्यमने निपातने च परशुना ह्रिद्यते न ढ्येन तत्परशोऽश्वेदनम् ।
अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । इतरथा ह्यसिद्धयशोऽश्वेदनेऽविशेषः स्यात् । वा ॥

आशङ्कतीति अर्थान्तरावगमापादानव्यापारावसायात् प्रयोगाभावः । एवं
ब्राह्मणाय ददातीत्यर्थे ब्राह्मणो ददातीति प्रयोगाभावः शब्दशक्ति-
त्वाभावाच्च । अपादानसम्प्रदानव्यापारे धातुर्न वर्त्तते । वस्तुतस्तत्पादान-
स्यावधिभावेनावस्थानं व्यापारोऽस्ति सम्प्रदानस्याप्यनुमननादिकक्षयः प्रतीच-

प्रयोगाणां साध्यसाधुता अवतिष्ठते । अन्यथा क्वचित् कर्तुः सर्वत्र कर्तृता-
पत्तो सकलप्रयोगाः सङ्गोर्ध्वैरन् । उक्तं च हरिणा—

यद्येवं किं दोषप्रतिविधानव्यसनेन निमित्तपर्यायस्यैव ग्रहणमस्त्विति मन्य-
मान आह “कारक शब्दश्चेति” । “कस्य हेतुरिति” । अथगुरुविषयोऽपि

न स्यादिति । (कै)

अयं भावः । यद्यनवकाशत्वादपादानादिसंज्ञाः स्युः तदा स्यान्नो पचतीति न स्यादिति ॥ नन्वेवमपि स्वव्यापारं प्रति स्नातग्व्यस्या-
निवर्त्तनात् कर्त्तृत्वं न व्यावर्त्तितमत आह

उद्धूतेति । (कै)

स्नातग्व्यपदसामर्थ्यादित्यर्थः । स्नातग्व्ये उद्धूतत्वं च विवक्षित-
प्रकृतप्रधानसम्पूर्णधात्वर्थाश्रयत्वरूपत्वमेव । पारतग्व्ये उद्धूतत्वं च
प्रकृतधात्वर्थाणांश्रयत्वरूपत्वमेवेति बोध्यम् ॥

अथा ऽयमस्यामियमस्मात् पुत्रं जनयतीति व्यवहारः । तथैवमीदृशस्थाने
अपादानस्य कर्त्तृत्वेऽपि ग्रामादागच्छतीत्येतद्विषये ग्राम आगच्छतीति

यो हि मन्यते उद्यमननिपातनादेवैतद्भवति क्षिणसौत्यसिद्धयोरभेदेन न
तस्य विशेषः स्यात् । यदस्मिन् क्षिद्यते द्रव्येनापि तच्छिद्यते ॥ अपादानादीनां
त्वप्रसिद्धिः । वा । अपादानादीनां कर्त्तृत्वस्याप्रसिद्धिः । यथा हि भवता
करणाधिकरणयोः कर्त्तृत्वं निदर्शितं न तथापादानादीनां कर्त्तृत्वं निदर्शितम् ।

मानोऽपि व्यापारः कारकव्यपदेशनिबन्धनम् । यथा प्रविश पिण्डोमिति ।
वरत्वादिति । भा । अपादानादीनामवकाशा यदा स्नातग्व्यं नास्ति ।
कर्त्तृसंज्ञाया अवकाशो देवदत्तः पचतीति ॥ ननु सर्वत्र स्नातग्व्यस्य
ब्रह्मवाग्नास्ति कर्त्तृसंज्ञावियुक्तो ऽपादानादि संज्ञानामन्यथावकाशः ।

वस्तुतस्तदनिर्देशं न हि वस्तुव्यवस्थितम् ।

स्यात्स्यापचत इत्येवा व्यवस्था दृश्यते यतः ॥ इति ॥

अत एव प्रयोजकव्यापारव्याप्यत्वाविशेषेऽपि पचादि धातुषु प्रयोज्यो न

हेतुः कारकं प्राप्तमित्यभिप्रायः । कारकशब्दोऽयं क्रियाहेतावेव प्रसिद्धः

यथा राजेति । (कै)

तदा हि राजा स्वकार्यभागिति तच्चात्मानां न स्वातन्त्र्यं
तद् व्यवधे तु राजकार्येऽपि तेषां नियोगात् स्वातन्त्र्यमेव ।
तथा कर्तृसन्निधाने स्वाध्यादियत्नस्य धात्ववाच्यत्वात् तेषां पार-
तन्त्र्यमेव । तद्व्यवधे तद्व्यत्नस्यापि तदाच्यत्वात् स्वातन्त्र्यमिति
भावः । अन्यथाऽपादानादीनां निरवकाशत्वादित्याशयः ॥ भाष्ये

यथा पुनरिति । (भा)

येन प्रकारेण इत्यर्थः ॥ “क” इति प्रश्ने उत्तरं

यत्तदिति ॥ (भा)

तत् खण्डयति

न वेति ॥ (भा)

प्रयोगस्तु न । अनभिधानात् । करणत्वाद्यवस्थायां कर्तृसंज्ञा तु न ।
कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये कथ्ये “स्वतन्त्रः कर्त्ता” (१ । ४ । ५४) इति पुनः

न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा । वा ।
नवैव दोषः । किं कारणम् । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् । सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं

सत्यमेतत् । पूर्वपक्षस्त्वयं तत्र च न्यायाभासेनैव भाष्यम् । अन्यथा
पूर्वपक्ष एव न स्यात् । अत्रापीति । भा । उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां

कर्म गम्यादिभ्येव तु कर्म तथा पौराणिकाणां नदस्य प्रत्योतीत्यत्र ।
पौराणिकोपादानं कारकं च नटस्तु गोमयमित्यादिवक्ष्यमाणं सङ्गच्छते ॥

इत्याह क्रियाया इति । अनाश्रितयापारं विभित्तं हेतुः । आश्रितयापारं
कारकम् । उक्तं च

स्थालीस्थे यत्न इति । (भा.)

अत्र यत्नशब्देन व्यापारसामान्यम् ॥ समीचीने समाधाने
उक्तोऽपि तदबुधोक्तमेव पुनराह

ननु चेति ॥ (भा.)

स्वाशयं प्रकटयति समाधाता

एवं तर्हीति ॥ (भा.)

प्रधानेन समवाये इति । (भा.)

धात्वर्थनाश्रयायाः प्रधानधात्वर्थाश्रयेण समवाये इत्यर्थः ॥

स्वातन्त्र्यग्रहणं स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृत्वार्थं न तु पारतन्त्र्ययुक्तास्वा-
तन्त्र्ययुक्तस्य सा । कारकसंज्ञा तु वस्तु सत् स्वातन्त्र्यस्य स्थितिमात्रेण

पारतन्त्र्यं च विवक्षितम् । तयोः पर्यायेण वचनम् । तयोः स्वातन्त्र्य-
पारतन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति । वचनाश्रया च संज्ञा भविष्यति ।
तद्यथा । बलाहकाद्विद्योतते । बलाहके विद्योतते । बलाहको विद्योतत

कर्तृसंज्ञा । यथा स्थाली पचतीति । उद्धूतपारतन्त्र्यविवक्षायां तु
न्यग् भावात् सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं न प्रयुक्ते । यथा राजसन्निधौ
तदनुपपद्योमिच्छकार्यमभावात् नारम्भन्ते ॥ न वा एवमर्थमिति । भा । प्रक्षाल-

नन्वेवं “कः कर्मणि” इत्यादि विधिषु किं कर्म याद्व्यमिति चेत् विनि-
गमकाभावात् सर्वमित्यवेहि यथा “भस्य” इत्यत्र सर्वं भम् । तर्हि

अथादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् ।

इति ।

अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते ॥

व्यवाये इति । (भा)

तस्य धात्वर्थाश्रयत्वाभावे स्थाव्या एव धात्वर्थाश्रयत्वे इत्यर्थः ॥

राज्ञा सहेति । (भा)

व्यवहारद्रष्टृत्वाद्याश्रयराज्ञेत्यर्थः ॥ अस्याश्रय उक्तः

सामान्यादिति । (कै)

समानत्वादित्यर्थः ॥ नन्वन्यतराभावेऽपि प्रवृत्तेरदर्शनात् सर्वस्य प्रवर्त्तयितृत्वमविशिष्टं साधकतमत्वात् करणस्यैव च प्राधान्यमत आह तदधीनेति ॥ (कै)

भाष्ये

करणात्वादीनां विधानसामर्थ्यात् प्रवर्त्तते इत्युक्तम् । यदा प्रधानक्रिया-
जनकपूर्वोक्तस्वख्यापारे कर्त्तारः प्रधानकर्त्रान्यङ्गतेऽपि स्वगततत्तद्व्यापारे
स्वातन्त्र्यसत्त्वात् । तद्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रिया-

इति ॥ किं तर्ह्युच्यते ऽपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति । एवं तर्हि न ब्रूमो-
ऽपादानादीनां कर्त्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति । पर्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्त्तृत्वं

याद्यभावे ऽपि प्राकनिष्पादात्तेषां तज्जानकत्वात् ॥ किं पुनः प्रधानमिति ।
भा । सामग्रीतः क्रियोत्पादात् सर्वेषां तत्र सामान्यान् कस्य चित् प्राधान्य-
मिति भावः ॥ कर्त्ता प्रवर्त्तयितेति । भा । तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्

टि घु भादिवत् पारिभाषिकमेव कारकत्वकर्मत्वादिकं स्यादिति चेत्
को वा ब्रूते नेति । यतावानेव परं भेदः । टिघुभादीनां शब्दसंज्ञा-

इति च । कथं तर्हि पूर्वमुक्तमनर्थान्तरमिति । न हि सामान्यविशेष-
वचनानामनर्थान्तरवाचित्वम् । सत्यम् । सामान्यशब्दयोरपि अर्थप्रकरणा-

प्रवर्त्तयिता (भा)

इत्थस्य साधनानामिति शेषः । अनेन कारकस्यप्रथोक्तत्वं कर्त्तुः
स्वातन्त्र्यमित्युक्तम् ॥ नन्वीप्सिततमत्वेन कर्मणः प्राधान्यमत आह

तस्य चेति । (कै)

कर्त्तुरित्यर्थः ॥

‘अन्यतः प्रागिति । (कै)

अन्येभ्यः कारकेभ्यः प्राग् इत्यर्थः । नैवं करणादीनाम् इति
भावः ॥

१ उल्लङ्घ्यकौटे “प्रागन्यतः” इति पाठो दृश्यते ।

कर्त्तृत्ववन्तोऽपीति तदुपपत्तिः । विभक्तिस्तु करणत्वादिनिमित्तैवानवकाश-
त्वात् । करणत्वादेरेवोद्भूतत्वात् । कर्त्तृवियोगे न तदीयव्यापारस्यैव
धात्वर्थत्वेनोद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां तु कर्त्तृविभक्तिरेव सर्वत्र । क्वचित्
सम्प्रदानापादानयोस्तु न सा ऽनभिधानादित्युक्तम् । यथा युद्धकर्त्तारोऽपि

निदर्शितमपादानादीनां कर्त्तृत्वनिदर्शनाय । पर्याप्तो ह्येकः पुलाकः स्थाव्या-
निदर्शनाय । किं तर्हि । संज्ञाया अप्रसिद्धिः । यावता सर्वत्रैवान्
स्वातन्त्र्यं विद्यते पारतन्त्र्यं च तत्र परत्वात् कर्त्तृसंज्ञैव (१ । ४ । ५४)

करणदीनां तस्य च प्रागन्यतः शक्तिनाभात् प्रतिनिध्यदर्शनात् करणायभावे-
ऽपि आस्ते शेते इत्यादौ केवलस्य कर्त्तृदर्शनात् कर्त्तृरहितानां करणादीना-
मदर्शनात् प्राधान्यं कर्त्तुरित्यर्थः ॥ उभौ चान्योऽन्यविशेषकाविति । भा ।

त्वमितरेषामन्वयसंज्ञात्वमिति । एवं च “कर्मणि द्वितीया” इत्यनेन
यथावयवाधारादावपि द्वितीया विधीयत इति कथितम् । रथेन गन्त्यते

दिना विशेषणवृत्तिमभिप्रेत्य तु तथोक्तम् । “रथस्य पर्यं पततीति” । पर्य-

प्रतिनिधीति । (कै)

करणादीनां हि सोमादीनां स दृश्यते न तु कर्तुरिति भावः ॥

करणाद्यभावेऽपीति । (कै)

अन्वय्यतिरेकाभ्यां कर्तुः प्राधान्यमित्यर्थः ॥ भाष्ये

अनेनेति । (भा)

कारक्यपदेनेत्यर्थः । अयं व्यवहार इत्यते तत्रोद्धृतस्वा-
तन्व्याभावाद्यथाकर्तृशब्दाप्रवृत्तिस्तथा तदर्थकारकशब्दस्याप्यप्रवृत्तिः
स्यादिति भावः ॥ ननु पुनस्तत्त्वादेवं व्यवहारोऽनिष्ट एव इत्यतो

योद्धारो राजनियोगापेक्षणादस्वतन्त्रा अपि नियोगोत्तरं पुनः स्वतन्त्रा एव
नियोगमात्रात् तन्निष्ठजयादिभाग् राजा । तथा कर्तृनियोगोत्तरं यत् कर-

प्राप्नोति ॥ अत्रापि न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचना-
श्रवा संज्ञेत्येव ॥ यथा पुनरिदं भवता स्थाव्याः स्वातन्त्र्यं निदर्शितं सम्भवन-
क्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाव्री स्वतन्त्रेति क्लेदानौ परतन्त्रा स्यात् । यत्

ततश्च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्युगपद्विरोधाद्विशेषणविशेष्यत्वेन प्रकल्प्येते
इत्यर्थः ॥ एवं तर्हीति । भा । सर्वेषां कारकाणां साध्यत्वेन साधारणी
क्रिया । ततश्च सर्वेषां तस्यां कर्तृत्वम् । अवान्तरथापारविवक्षायां तु कर-

रथो गच्छतीत्यादावपि कर्तृविभक्तितत्त्वसंगेयैव सिद्धेति न तत्र कक्षणा-
श्रयणीया इत्यवधेयम् । विभक्तीनां वाच्यांशानिष्कर्षस्तु करिष्यते । एतेन
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोधमुद्गावयन्तः परास्ताः । शब्दविशेषोपा-

विशेषणत्वेनात्र दृष्टौ विवक्षितो न त्वपायस्य निमित्तत्वेनेत्यपादानसंज्ञा न
भवति । न वापायस्याविवक्षितत्वात् सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति ।

न हीति । (भा)

एवं च न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ किन्तु विशेषणविशेष्यभाव
इत्याह

उभौ चेति ॥ (भा)

तदाशयं पूर्वपक्षसाधकत्वेनाह

ततश्चेति ॥ (कै)

नन्वेताभ्यामेकस्यैव द्रव्यस्य बोधेन तयोर्भेदनिश्चितस्य परस्परं
सम्बन्धस्याभावादन्योन्यविशेषकावित्युक्तमिति पृच्छति भाष्ये

आदिषु स्वस्वत्वापारद्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत्करणात्वादिकालेऽप्य-
वाधितमेव इत्यदोषः । नियोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृत्वव्यवहारोऽपीति दिक् ।

तत्प्रक्षालनं परिवर्त्तनं वा । न वा एवमर्थं स्यात्प्रसादीयते प्रक्षालनं परिवर्त्तनं
च करिष्यामीति । किं तर्हि । सम्भवनक्रियां धारणक्रियां च करिष्यतीति ।
तत्र चासौ स्वतन्त्रः । क्लेदानौ परतन्त्रा ॥ एवं तर्हि स्यालीस्ये यत्र कथं-

आदिरूपत्वम् । यथा मातापित्रोरपत्योत्पादने कर्तृत्वं भेदविवक्षायां
त्वयमस्यामियमस्मज्जनयतीत्यधिकरणत्वमपादानत्वं च व्यवतिष्ठते । कर्तृ-
संज्ञा तु करणत्वाद्यवस्थायां न भवति ॥ “स्वतन्त्रः कर्त्ता” (१ । ४ । ५४)

धिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षादावुक्तिसम्भवात् । एतेन परसमवेतक्रियाफल-
श्राणित्वं कर्मत्वं चेदपादानेति श्याप्तिरित्याशङ्क्य धात्वर्थतावच्छेदकफल-
श्राणित्वं तदिति परिष्कुर्वन्तोऽपि परास्ताः । ग्रामं गमयति देवदत्त-

नान्यथा । न चात्र वृद्धोऽवधित्वेन विवक्षितः । तथा हि । वृद्धमजहत्यपि
पर्ये वृद्धस्य पर्ये पततीति भवति प्रयोगो यदा वृद्धः क्षिप्तः पततीति

कथमिति ॥ (भा)

उत्तरयति

एकद्रव्यसमवायित्वादिति । (भा)

शब्दद्वयोपात्ते एकत्र द्वये उभयोः समवायात् सम्बन्धादित्यर्थः ॥

अन्योऽन्यविशेषकौ (भा)

इत्यस्य परस्परं विशेष्यविशेषणभावप्राप्तावित्यर्थः ॥

एकद्रव्यसमवायित्वाद् (भा)

इत्यनेन द्वयेक्येऽपि धर्मभेदे विशेष्यविशेषणभावो न त्वभयैक्ये
इति दर्शितम् । यदा कारकशब्दोपात्तद्रव्यस्याधिकरणत्वरूपो-
ऽर्थोऽधिकरणपदोपात्तद्रव्यस्याधिकरणत्वरूपोऽर्थोऽधिकरणपदोपात्त-
द्रव्यस्य कारकत्वरूपोऽर्थः परिच्छेदक इत्यर्थः ॥ ननु भिन्नद्रव्यवृत्ति-
धर्मयोः कथं परस्परपरिच्छेदकत्वमत आह

यदा ज्वलनादिरूपस्वस्वयापारे स्वातन्त्र्यात् तेषां धात्वर्थत्वे यथाः पचन्तो-
त्वादिदर्शनाच्च तात्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वस्वयापारद्वारा प्रधान-

माने स्थाज्जी स्वतन्त्रा कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा ॥ ननु च भोः कष्टस्थे-
ऽपि वै यत्ने कथ्यमाने स्थाज्जी संभवनक्रियां धारणक्रियां च करोति ।

इत्यत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये कथ्ये पुनः स्वतन्त्रश्रुतिर्नियमार्था तेन स्वतः
स्वातन्त्र्यमेव यस्य कर्तृसंज्ञा तस्य न तु पारतन्त्र्यसहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य ।

मित्यादौ गन्तारि व्यथाप्तेः । त्वन्मते गमनस्य प्रकृत्यर्थत्वेऽपि तथात्वानवच्छेद-
कत्वात् । तच्चे वा पाचयत्वादिप्रयोज्यकर्तृत्वमित्याप्तेः । तत्र पारिभाषिक-

सत्यम् । अत एवास्मिन्नष्टमः सर्गाह “माणवकस्य पितरम्” इति । अथ

एकेति । (भा)

शब्दद्वयोपानैकद्रव्यसम्बन्धादित्यर्थः । यद्यपि तद्व्यायकास्ति-
कस्मात्तन्व्यमादाय तदापि कारकत्वव्यवहारस्तत्कालिकपभरतन्व्य-
मादाय चाधिकरणत्वव्यवहार इति शक्यते वक्तुं तथापि प्रकारान्तरे-
णापि समाधातुमाह

एवं तर्हीति (भा)

भाष्ये ॥ ननु सर्वेषामेकक्रियाभावात् “सामान्यभूते”त्यनुपपन्न-
मत आह

सर्वेषामिति ॥ (कै)

साधारणीति । (कै)

प्रधानक्रिया तत्तद्व्यापारजन्यत्वेन सर्वसाधारणीति भावः ॥

क्रियानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि । सम्प्रदानापादानयोरपि स्वातन्त्र्यमादा-
यैव ग्राम आगच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्वं बोध्यम् ।

तत्रासौ स्वतन्त्रा । ज्ञेदानीं परतन्त्रा । एवं तर्हि प्रधानेन समवाये
स्थानी परतन्त्रा व्यवये स्वतन्त्रा । तद्यथा । अमात्यादीनां राज्ञा सह

कारकसंज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाविवक्षितमपि स्वातन्त्र्य-
माश्रित्य करणादीनां विधानसामर्थ्यात् प्रवर्त्तते ॥ यत्र च शक्तीनां निमित्त-
निमित्तभावेन युगपद्विवक्षा तत्र संज्ञानां विप्रतिषेध उच्यते । यथा

मनुशासनोपयोगे कर्मत्वं वचनवशाद् व्यवस्थितमिति चेत् । अपादानेऽपि
तर्हि तन्नास्तीत्यवेदि ॥ एकसंज्ञाधिकारेऽनवकाशया बाधात् । अत एवा-
त्मानमात्मा हन्तीत्यादौ परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाधनाशङ्क्य अहङ्कारादि-

पितुः सम्बन्धित्वेन भाष्यवक्तो विवक्षितो न तु प्रश्नक्रियां प्रतिनिमित्तत्वे-

तस्यां कर्तृत्वमिति । (कै)

आनकत्वादिति भावः ॥

अवान्तरेति । (कै)

अपादानत्वादिनिमित्तभूतव्यापारविशेषविवक्षायामित्यर्थः ॥

अपादानस्यापि कचित् कर्तृत्वं दर्शयति

यथा मातेति ॥ (कै)

नन्वेवं करणत्वाद्यवस्थायामपि कर्तृत्वप्रसङ्गः प्रधानक्रियां प्रति
साधनत्वाविशेषादित्यत आह

कर्तृसंज्ञात्विति ॥ (कै)

नन्वेवं कर्तृणुल्लङ्घनकारकसंज्ञापि तेषां न स्यादत आह

तदुक्तं । भाष्ये । पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वं निदर्शितमपा-

समवाये पारतन्त्र्यं व्यवये स्वातन्त्र्यम् । किं पुनः प्रधानम् । कर्ता ।
कथं पुनर्ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति । यत् सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु

धनुषा विध्यतीति विनायविवक्षया धनुषः साधकतमत्वाभावात् संज्ञा-
दयप्रसङ्गे परत्वात् करणसंज्ञा । असिम्हिनतीति सत्येव साधकतमत्वे
स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् परत्वात् कर्तृसंज्ञा । तदा तु तैक्ष्ण्यादीनां

विशिष्टात्ममेदमाश्रित्य तत्र तत्र भाष्ये समाहितमिति दिक् ॥ नन्वेवं करणं
कारकमिति सामानाधिकरणं कथम् । अस्वातन्त्र्येण यत् प्रत्ययायोगात्
अन्यथा कर्तृसंज्ञापनौ करणसंज्ञायाः पर्यायापत्तेरिति चेत् । उच्यते ।

नेति कर्मसंज्ञा न भवति । असति तु कारकाधिकारे तस्यापि स्यात् शेष-
सदृशा तु वस्तु अवस्थिते इत्यादिपरिगणनात् राज्ञः पुत्रश्च इत्यादौ

कारकसंज्ञात्विति ॥ (कै)

नग्वेवं करणादीनां विप्रतिषेधानुपपत्तिस्तद्वापाराणां परस्पर-
परिहारेण वर्तमानानामेकत्र युगपदसत्त्वादत्त आह

यत्र च शक्तीनामिति । (कै)

करणत्वादीनामित्यर्थः ॥

परत्वात्करणसंज्ञेति । (कै)

शक्तिद्वयस्यापि विप्रतिषेधसूत्रबलात् तृतीयैव वाचिकेति भावः ॥
नग्वेवं काष्ठानि पचन्तीति न स्यादत्त आह

असिम्बुनन्तीति । (कै)

वस्तुतस्तदा स्नातग्व्यमेव विवक्षितमिति न परत्वोपयोगोऽन्यथा
करणाकाङ्क्षैव न स्यात् स्वगतैकशक्त्यभिधाने स्वगतसकलशक्तीनाम-

दानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनायेति । वृद्धोऽवधिभावमुपगच्छति विप्रोऽनुमन्यते

कर्त्ता प्रवर्त्तयिता भवति ॥ ननु च भोः प्रधानेनापि वै समवाये स्यात्वा
अनेनार्थोऽधिकरणं कारकमिति । न हि कारकमित्यनेनाधिकरणत्व-
मुक्तमधिकरणमिति वा कारकत्वम् । उभौ चान्योऽन्यविशेषकौ भवतः ।

करणत्वं । तैच्छ्यादीनां तु कर्त्तृत्वविवक्षायामात्मनः करणत्वम् । तैच्छ्या-
मेव हि विवक्षावशाद् वेधावतिष्ठते । कर्त्तृत्वेन करत्वेन च । वस्तुस्थित्या

अधिकारसामर्थ्यात् कारकशब्दोपनीतं स्नातग्व्यमवस्थान्तरगतं विज्ञायते ।
अवस्थान्तरे यत् स्नातग्व्यं तत्साधकतमङ्गरणमिति यथा कुबर्द्धेनस्याः

सावकाशः । यदि तर्हि विशेषणमिदं ब्रुवादीनां न संज्ञा “कारकादित्त-
मुत्तयोरेवाग्निर्भौ” त्यादौ यत्र कारक शब्दः संश्रव्यते तत्राप्रादानादीनां

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७५९

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कारके । १ । ४ । २३ ।)

भिहितवत् प्रकाशान्न कदापि द्वितीया तर्चेति कैयटाग्रथः ॥

इदंनस्य नियमेन करणाकाङ्क्षाद्दर्शयति

तदात्विति ॥ (कै)

नग्वेकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वे युगपद्विरुद्धे अत आह

विवक्षेति ॥ (कै)

नग्वेवं परस्परं बाध्यबाधकत्वं कथमत आह

वस्तुस्थित्या त्विति ॥ (कै)

ननु कारकशब्दास्त्रोके क्रियाप्रतीतिर्न दृष्टेत्यत आह

सूत्र इति ॥ (कै)

शौचत्वादिकवचननपुंसकत्वे

इत्यादौ स्वस्वव्यापारप्रवृत्तयोः कर्तृत्वं दृश्यते इति । पति दाधातुवाच्यता
तु न तद्व्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम् । कारकत्वं चोपलक्ष्यं सदेव तत्

कथम् । एकत्रयसमवायित्वात् । तद्यथा । गार्ग्यो देवदत्त इति । न हि
गार्ग्य इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं देवदत्त इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम् । उभौ चान्यो-

त्वेक एवार्थात्मेति कर्तृत्वं करणत्वस्य बाधकमुच्यते । अथ वेति । भा ।
क्रियाञ्च सूत्रे कारकशब्देनोच्यते । सा हि कर्त्तादौनि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि

काश्यां वसन्तीत्यादौ । कर्तुस्तु साम्प्रतिकं स्वातन्त्र्यम् । तच्च कर्तृसंज्ञाया-
मुपयुज्यते इति । यद्वा । कारकशब्दः क्रियापरः करोति कर्तृकर्मादि-

वक्ष्यमाणानामेव ग्रहणमिष्यते तन्न सिध्यति संज्ञा पक्षे तु न दोषः ।
संज्ञास्त्वावर्त्तमाना संज्ञिनं प्रत्याययति । स्यादेतत् । प्रदेशेष्वपि क्रिया

विषत्वेनेति । (कै)

विषत्वं च जनकत्वमेव वस्तु वाक्यार्थः ॥ भाष्ये

एवं च दृष्ट्वेति । (भा)

पूर्वमते हि प्रथमोचितेति भावः ॥ ननु मास्तु संज्ञापकः
कारकपदस्य क्रियापरत्वं च निर्द्धारणसप्तम्यानुपदोक्तार्थत्वाभादत
आह

इतरथा हीति ॥ (भा)

कारकेष्वितीति । (भा)

“मिदञ्चोऽन्यात्” (१ । १ । ४३) इत्यादिस्तु सौचः
प्रयोगः । बहुवचनस्थाने एकवचनस्त्रीकारात् तच्चागत्या तथास्त्री-
कार इति भावस्तदाह

तत्संज्ञोपयोगीति स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये सूक्ष्मदृष्ट्याम् । ये तु क्रियान्वयित्वं
कारकत्वमिति वदन्ति । तेषां कर्तृसमवायेऽपि करणं कारकमित्यादेरनुप-

ऽन्यविशेषकौ भवत एकवचनसमवायित्वात् ॥ एवं तर्हि सामान्यभूताक्रिया
वर्धते तस्या निर्वर्त्तकं कारकम् ॥ अथवा यावद् ब्रूयात् क्रियायामिति

करोति । विषयत्वेन चायमधिकारः क्रियायां विषये यद् ध्रुवमित्यादि
वस्तु सम्पद्यते ॥ एवं च दृष्ट्वेति । भा । निर्द्धारणसप्तम्यां हि कारकेष्विति

अपदेशानिति श्रुत्युत्तेः । तथा च अपादानादिसंज्ञाविधौ क्रियायामित्य-
स्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्संज्ञाः स्युः । “कारकादित्युतयोः”

निमित्तपर्यायस्य कारकशब्दस्योपादानं तच्च निमित्तमपादानाद्येवेति ।
तद्वत् । नटस्य प्रदृश्योतीत्यादौ कारकशेषस्य सम्भावित्वत आह “कारक-

महामाख्यप्रदीपोद्घोतः ।

७५३

(अ. १ । पा. ७ । आ. २)

(कारके । १ । ७ । २३ ।)

निर्द्धारणस्येति । (कै)

कारकाणां मध्ये यद्बुधं तदपादानमित्यादिक्रमेण हि मदर्थः ।

“इन्द्रः सामासिकस्य च” (भगवद्गी— । ११ । अ १०) इति

तु आर्वे । लोके तु निर्द्धारणस्थले एकवचनप्रयोगो न साधुरिति
बोध्यम् ॥ नग्वेवं “कारकाद्वत्” (६ । १ । १४८) इत्यादौ

क्रियाजनकभावस्य ग्रहणं स्यादत आह

कारकाद्वत्तेति ॥ (कै)

१ अक्षराणामकारोऽस्मि इन्द्रः सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षरः काणो धाताऽहं विश्वतो मुखः ॥ ३३ ।

अ १० ॥

पत्यभावात् तत्र तदा शब्दा समाधानपरभाष्यासङ्गतिः । तदर्थे कारक-
शब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेति बोध्यम् ॥

तावत् कारक इति । एवं च ज्ञात्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारक इति ।
इतरथा हि कारकेषु इति ब्रूयात् ॥

वाच्यम् । निर्द्धारणस्थानेकाग्र्यत्वात् । “कारकाद्वत्तश्रुतयोः” इत्यादौ तु
कारकशब्दस्य स्मरितत्वात् तदधिकारोपात्तानामपादानादीनां ग्रहणम् ॥

(६ । १ । १४८) इत्यादौ तु कारकशब्दः स्मर्यते तेनैतदधिकारोक्तं
कर्त्रादिषट्कमेव गृह्यत इति ॥

संशब्दनेषु चेति” कारकग्रहणं प्रदेशेषु स्मर्यते स्मरितेनाधिकारावगति-
र्भवतीति भावः ॥

भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

अपायोऽच विभागजसंयोगानुकूलोऽवधिसाकाङ्क्षो गतिविशेषः

“गतिर्विनालवधिना नापाय इति कथ्यते”

इति धर्म्युक्तेः ॥ नन्वभ्रुवनिवृत्त्यर्थं तत्स्यादत आह

भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

पक्षस्या अपादानत्वशक्तिमान् अर्थः । “अपादाने पक्षमी” (२ । ३ । २८) इति सूत्रात् । सा शक्तिश्च प्रकृतधातूपात्तविभागजनकव्यापाराना-
मयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयो यस्तद्वृत्तिः । “भ्रुवमपायेऽपादानम्”

भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

भ्रुवमिति किमर्थम् । ग्रामादागच्छति शकटेन (१ । ४ । ४२) । नैतदस्ति ।

भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

भ्रुवग्रहणमिति । भा । अत्रुवस्य परत्वात् संज्ञान्तं प्रवर्त्तिष्यत्व इति
प्रश्नः । शकटेनेति । भा । अपाये शकटस्यापि साधनत्वादपादानसंज्ञा

भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । २ । २४ ॥

अपायो विशेषो विभागस्तद् हेतुत्वोपहितो गतिविशेषश्चेह विवक्षित-
शक्तिन् साथे ऽवधिभूतमपादानसंज्ञं स्यात् । वृक्षात्पतति । भ्रुवमित्यत्र
भ्रुगतिस्त्वैर्यथोरित्यस्मात् कुटादेः पचाद्यच् । ये तु भ्रुवस्त्वैर्ये इति पठन्ति तेनाम्

भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

भ्रुवमिति । भ्रुगतिस्त्वैर्यथोः इत्यस्मात् कुटादेः पचाद्यचि रूपम् ।

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

अभ्रवस्येति ॥ (कै)

ननु शकटस्य विभागश्चयत्वाभावात् कथं प्राप्तिरत आह

अपाये इति । (कै)

अपाये यत् साधनमित्येव शब्दमर्थ्यादया लभ्यते न तदुक्तमिति

भावः ॥ भाष्ये

ग्रामादागच्छन्निति । (भा)

ग्रामात्काशीमागच्छन् वस्त्राधानाय मध्ये कंसपात्र्यामोदनं भुङ्क्ते

इत्यर्थः ॥

इति सूत्रात् । कर्तृवारणाय सत्यन्तम् । अयमेव सूत्रे ध्रुवपदार्थः । विभागश्च
न वास्तवसम्बन्धमूलक एव किन्तु बुद्धिकल्पितसम्बन्धकल्पितोऽपि ।
अत एव जुगुप्सापूर्वकनिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानतामाश्रित्य जुगुप्साविरामेत्यादिप्रत्या-

करणसंज्ञाया वाधिका भविष्यति (१ । ४ । २४) ॥ इदं तर्हि । ग्रामादागच्छन्

प्राप्नोति । करणसंज्ञेति । भा । यथा धनुषा विध्यतीति क्रियमाणेऽपि
ध्रुवग्रहणे परत्वात् करणसंज्ञा भवति एवमक्रियमाणेऽपि शकटस्य
भविष्यतीत्यर्थः ॥ इदं तर्हीति । भा । ननु कंसपात्रौ साधनमेवागमने
न भवति मुञ्चिक्रियायां तु साधनं ध्रुवा च तत्र परत्वादधिकरण-

“इगुपधनक्षणाः” कः प्रत्ययः । ध्रुवतीति ध्रुवं स्थिरम् । एकरूपमिति यावत् ।
ध्रुवमस्य प्रीतिमिति यथा । तथा च अपाये साध्ये यदेकरूपमिति उक्ते
प्रकृतधातूपात्तश्रवणाविष्टत्वे सति तदुपयोगीति लभ्यते । तच्चार्यादवधिभूत-
मेव पर्यवस्यति । तेन धावतोऽश्वात् पततीत्यादौ क्रियाया विशिष्टस्याप्य-

ये तु ध्रुव गतिस्त्वैर्ययोः इति पठन्ति तेषाम् “इगुपधनक्षणाः” कः प्रत्ययः ।

अपायो विज्ञेयो विभागश्चाद् हेतुभूतश्च गतिविज्ञेयोऽवधिसायेच्छक्यं विभा-

(ब्रह्मवायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

नन्विति । (के)

न च भोजनद्वारा गमनसाधनत्वम् । भोजनस्य प्राधान्येन गमनाङ्गत्वाभावात् । एवं च पुनरपि कथनमनुचितमिति भावः ॥

वस्तुस्थित्येति । (के)

भोजनस्यागमनोद्देश्यकत्वादार्थिकं प्राधान्यमिति भावः ॥

स्थानं भाव्योक्तं संगच्छते । सूत्रेऽधोदेशसंयोगानुक्कृत्यापारूपं पातमात्रं तु नापायः । दृष्टमनइत्यपि पर्ये भूमिं स्पृशति दृष्टात् पर्ये पततीत्यप्रयोगात् ।

“गतिं विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते”

इति चर्युक्तेष्व । अवध्यन्वययोग्यविभागं विनेति तदर्थः । तत्र मानमुक्तम् । दृष्टस्य पर्ये पततीत्येवं भाव्ये निर्दिष्टमिति । तत्र हि दृष्टः

कंसपात्वा (१ । ४ । ४५) पाणिनौदनं मुक्त इति । अत्राप्यधिकरणसंज्ञा

संज्ञेति कडारसूत्रे उक्तम् । एवं तर्हि वस्तुस्थित्यागमनं प्रधानं तदङ्गं तु भोजनम् । शब्दात् विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते । तदुक्तम् हरिणा—

अस्य प्रकृतधातुपातक्रियां प्रत्यवचित्वं विवर्धते । तथा परस्परस्मान्नेवावपसरतः इत्यत्र दृष्टातुना गतिद्वयस्यापि उपादानादेकमेकनिष्ठाकृतिं प्रत्यवस्थापादानत्वं सिध्यति । उक्तञ्च हरिणा प्रकीर्णकाख्ये

“अपाये यदुदासीनं चर्चं वा यदि वा ऽवचनम् ।

ब्रुवनेवातदावेष्टात्तदापादानमुच्यते” ॥

गस्य द्रिष्टत्वात् न केवलमपयमेव तेन युक्तः किं तर्हि यतोऽपैति सोऽपि युक्त इव इत्याह “पुनं यदपाययुक्तम्” इति । अत्र पुनः सप्तमीनिर्देशेऽप्यपाययुक्तमिति प्रतिपद्येमहीत्यत्राह “अपाये साध्य” इति । साध्यमेव

(अ. १ । पा. ३ । आ. ३) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २३ ।)

‘जपंश्च क्रमणं कुरु (हरिः)

इति पाठः ॥

अधीयंश्च क्रमणम् (हरिः)

इति पाठे “इह्धार्योः श्रज्ज्झिष्णि” (३ । १ । १३०) इति

श्रता इत्यन्ये ॥

१ “जपश्चक्रमणं कुरु” इति क पुस्तके ॥

पर्याविशेषणमिति अपायस्याविवक्षयात् षष्ठी भाष्ये उक्तेति हेनाराजः ।
धावतोऽन्धात् पतति कुद्यात् पततोऽन्धात् पतति इत्यादौ पततीत्युपात्तक्रिया-
गाम्यत्वेन त्वां प्रत्यञ्चस्यापादानत्वमक्षतम् । तदुक्तं हरिणा—

“अपाये यदुदासीनं चकं वा यदि वाऽचकम् ।

भ्रुवमेवातदावेष्टात् त इति ॥

। अधिका भविष्यति । इदं तर्हि । उक्तस्य पर्यं पतति । कुद्यस्य पिण्डः पततीति ।

“चञ्चल्यमाख्यो धीव्वाच जपंश्चक्रमणं कुरु ।

तादर्थ्यस्याविशेषेऽपि शब्दाद् भेदः प्रतीयते”

इति । तत्र कंसपात्रो मुनेः साधनत्वात् तद्दारेणाग्रमवस्थापि भव-
त्वेव साधनम् ॥ अत्रापीति । भा । शब्देन भोजनस्यैव प्राधान्यं प्रतीयते

“पततो भ्रुव एवान्धो यस्मादन्धात् पतत्वसौ

तस्याप्यन्धस्य पतने कुद्यादि भ्रुवमिष्यते” ॥

“नेमान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेवयोः स्वक्रियापेक्षां कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्”

विषयत्वाद् सामर्थ्यजन्यो योग इति भावः । भ्रुवमित्येकैकपसुष्यते ।
भ्रमस्य शीघ्रं भ्रुवमस्य रूपमिति । इह तदापायेन विशेष्यतेऽपाये

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

तादर्थ्यस्य । (कै)

चङ्क्रमणार्थ इत्यस्य हि प्रेरकस्य गवादिरक्षाय चङ्क्रमण-
मात्रमपेक्षितमिति तस्यैवार्थं प्राधान्यम् ॥ नन्वेवमपि भुजिषाधन-
कंसपात्र्याः कथमागनसाधनत्वमत आह

तचेति । (कै)

कंसपात्राधिकरणकभोजनस्य गमनोद्देशेन प्रवृत्तेति भावः ॥

शब्देनेति । (कै)

शब्दसंस्कारे तस्यैव प्रत्यासत्त्या यहीतुमुचितत्वादिति भावः ॥

परे तु एवं सति धावतः पतति इत्यादावपादानत्वकथमित्याशङ्का-
धौत्यस्याविवक्षितत्वात् सतोऽप्यविवक्षा भवतीति समाधानपरभाष्याऽसं-
गतिः । पतधात्वर्थयापाराश्रयत्वरूपस्य त्वदुक्ताभ्रवत्वस्यात्रासत्वेन सतोऽभ्रौ-
त्यस्याविवक्ष्येत्यासंगतेः । तस्मादवधिभावोपगमातिरिक्तावधित्वोपयोगि-
जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् । वा । जुगुप्साविरामप्रमादार्था-

इति तत्प्रयुक्त्यैव संक्षया भाव्यम् । यथा भोक्तुं ग्राममभिविश्रत इति
प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसंज्ञा भवति न तु भुज्यपेक्षया अधि-
करणसंज्ञा । दृक्ष्येति । भा । अस्यत्रापाय इति भावः । नन्वत्र कारकत्वा-

इति । अवदावेष्टादिति अपायानावेष्टादित्यर्थः ॥

“गतिर्विनात्ववधिना नापाय इति कथ्यते”

इति तत्रैवोक्तेरवधिगिरपेक्षस्य भजनस्यापायत्वाभावादिति भावः ॥
पर्वतात् पततोऽभ्रात् पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽश्वस्तदवधिकं
यद्भवमिति न तु सार्वत्रिकम् । तत्रापाये भ्रुवमुच्यते । यदपायेनानाविश्वे
उपयुज्यते चापाये तत्रार्थादवधिभूतमित्याह “यदवधिभूतम्” इति । अत्र

(अ. १ । पा. ४ । अ. १) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

‘सत्येवावधाविति । (कै)

विभागसंयोगानुकूलव्यापार एवापाय इह तु संयोगानुकूल-
व्यापार एवार्थ इति भावः ॥

सुज्ञानत्वादिति । (कै)

एवं च संज्ञिनिर्देशस्य कारकाक्षिप्तेन सिद्धत्वाद् भ्रुवग्रहणं
चिन्त्यप्रयोजनमिति भावः ॥

१ “सत्येव हि अवधाविति” इति उपाख्यकैयटपुस्तके ।

व्यापारानाम्रयत्वे सतीति वक्तव्यम् । अयमेव भ्रुवपदार्थः । अपाये गतिविशेषे
सत्युक्तभ्रुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थः ॥ त्रासादेरवधिभावोपयोगित्वाभि-
मानेन शङ्का वृक्षात् पर्णमित्यादौ तदभावान्न तस्य तदुपयोगिता प्रकृते
विद्यमानस्यापि तस्य तत्त्वेन विवक्षितत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्य इत्युत्तर-

नामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ जुगुप्सा । अधर्माञ्जुगुप्सते । अधर्माद् वोभत्सते ॥

भावात्संज्ञा न भविष्यति अपायाभावाच्च । सत्येव ह्यवधावपायो भवतीति
पूर्वसूत्रे उक्तत्वात् । तत्र केचिदाहुः । सुज्ञानत्वात् पूर्वसूत्रे उक्तत्वाच्च भाष्य-
कारेणायमर्थो नोक्तः । अन्ये त्वाहुः । सतीह भ्रुवग्रहणे विशिष्टोपायो

देवदत्ताभ्रयं पतनमर्थः । पञ्चमीत्ववधौ शङ्का । तत्राभेदेन संसर्गेण प्रकृ-
त्यर्थो विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु क्रियायां विशेषणम् । कारकाणां क्रियैव
सम्बन्धात् । अन्यथाऽसाधुत्वात् । क्रियान्वये सत्येव हि कारकसंज्ञा तत्-
पूर्विका विशेषसंज्ञाश्च स्थिताः ॥ अत एवाहुः

च सार्थाद् हीनो रथात् पतितः घावतः पतितः इत्यादौ सत्यपि क्रिया-
कारावेशाच्चत्वे तत्तद्भावनादिक्रियानावेशात्तन्निमित्तमपायं प्रत्यौदासीत्या-
दस्येव भ्रुवत्वमिति भवत्येव संज्ञा । उक्तञ्च

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ७ । २७ ।) (अ. १ । पा. ७ । आ. १)

सतीहेति । (कै)

भ्रुवत्वेन अवधित्वेन विवक्षित इत्यर्थो भवतीति भावः ॥ एव
तु अवयवित्वेन विवक्षा नावधित्वेनेति तात्पर्यम् ॥

कारकाधिकारानपेक्षयेति । (कै)

वृक्षस्य पर्णेऽन्वयेन क्रियाजनकत्वाभावादिति भावः । वस्तुतः
पर्णसम्बन्धेऽपि वृक्षस्य पातजनकत्वं वास्तवमप्येव इति तदपेक्षाया-

मित्याहुः । न च आद्यपक्षे परस्परस्नानमेवावयसरत इत्यत्र दोष इति
वाच्यम् । तत्र मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं परस्परपदोपात्तयोर्वि-
भागाश्रयत्वमेव इत्यदोषात् । अत एव देवदत्तयज्ञदत्तावन्योऽन्यमाश्लिष्यत
इत्यादौ तयोः कर्मत्वसिद्धिः । अन्यथा परत्वात् कर्मत्वमेव स्यात् ।

विराम । धर्मादिरमति । धर्माद्विवर्तते ॥ प्रमाद । धर्मात् प्रमाद्यति ।
धर्मान्मुह्यति ॥ इह चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । सांकायिकेभ्यः पाटलिपुत्रका-

कथ्यते असति तु तस्मिन् पातमात्रस्य लोकेऽपायत्वेन प्रसिद्धत्वात् कार-
काधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् ॥ गुगुप्सेति । अ । संक्षेप-
पूर्वको विक्षेपोऽपायः स चात्र नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौड इति भावः ।

“नाम्नो द्विधैव समन्तः सर्ववाक्येष्ववस्थितः ।

सामानाधिकरण्येन यस्या वापि क्वचिद् भवेद्”

इति ॥ सामानाधिकरण्येनेति नीचो घट इत्याद्यभिप्रायम् । नीचं घटं-
मानय इत्यादावप्यन्तरङ्गक्रियान्वयानन्तरमेकक्रियावशीकृतायां वार्त्तिके-

“अपाये यदुदासीनं चत्वं वा यदि वाऽचलम् ।

भ्रुवमेव तदावेष्टानदपादानमुच्यते”

इति ॥ पततः पतितः इत्यत्रापि परजतपातापेक्षया श्रौत्यमेव । तथाहि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६१

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

मपि न दोषः ॥ न च “कारक” इति सूत्रे तद्भावार्थत्वेन इद-
माशङ्क्य नात्रापायो विवक्षित इत्यादिभाष्यादपाद्यपदव्यावर्त्यत्वमुक्तं
तत् कथमत्र भ्रुवपदव्यावर्त्यलोक्तिर्भ्रुवपदेनाचलार्थकेन तद्भाववृत्त्य-
सम्भवश्चेति वाच्यम् ।

भ्रुव इति ॥ (कै)

“आत्मानमात्मना हन्ती” त्यादौ अन्तः करणाद्युपाधिभेदवत् प्रकृते शब्दो-
रूपोपाधिभेदेन भेदः शब्दालिङ्गितार्थस्यैव भानात् । स्पष्टाचेयं रीतिः
“कर्मवत् कर्मणा” (३ । १ । ८७) इति सूत्रे भाष्ये ।

हरिणा तु—

“उभावप्यभ्रुवौ मेघौ यद्यप्यभयकर्मके ।

विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते”

अभिरूपतरा ति तत्तर्हीदं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावद् धर्माद्-
जुगुप्सते अधर्माद् बोधित्यत इति । य एष मनुष्यः प्रेक्षा पूर्वकारौ भवति स

कारकशेषत्वाच्चात्र षष्ठौ प्राप्नोति । यथा नटस्य शृङ्गोतीति । साङ्गाश्लेष-
इति । भा । पञ्चमी विभक्ते इत्यनपेक्ष्यवचनेम् । अत्र “यतश्च निर्धारणम्”
इति षष्ठोऽसप्तम्यौ प्राप्नुतः । न वक्तव्यमिति । भा । “साधकतमङ्गणम्”

नाधोऽभिप्रायश्च । षष्ठेति । अकारकविभक्तेरपलक्ष्यं हरये नम इति यथा ।
कचिदिति । अकारकविभक्तेरपि । नटस्य शृङ्गोतीत्यादौ क्रियान्वयदर्शनादिति
भावः । एतेन भूतले घटो न इत्यत्र भूतलाधेयत्वाभावो घटे भूतलाधेयत्वं वा

पततो भ्रुव एवान्धो यस्मादन्धात् पतत्यसौ ।

तस्य त्वन्वस्य पतने कृष्यादिर्भ्रुव उच्यते ।

इह तु परस्परस्मान् मेधावपसर्यत इति

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

किमर्थम् (भा)

इत्यस्य

भ्रुवमपाये (भा)

इति किमर्थमित्याशयात् । तत् सूत्रोक्तरीत्यैव चास्य व्यावृत्तिः ।
अपायजनकं यद् भ्रुवमपचं तदपादानमिति सूत्रार्थः । भ्रुवं चाव-
धिलोपयोगि चेष्टानाश्रयत्वं तेनास्यावधिलोपगमातिरिक्तस्य व्यापारा-
भावो ध्वन्यते । करणादौ तु तत्त्वोपगमातिरिक्तोपि स्यापारो-
ऽस्तीत्याहुः ॥

इति तत्तद् व्यक्तित्वेन विभागस्य बुद्ध्या प्रविभागे तत्तद्विभागानुकूल-
क्रियावत्त्वस्यापरत्वाभावादुभयोरपि भ्रुवत्वमित्यर्थः ॥

तदेवोक्तम्—

“मेघान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्

मेघयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्”

पश्यति दुःखोऽधर्मे नानेन कृत्यमकरोति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तते । तत्र

इति तमयद्वयेन “स्वरितेनाधिकार” इति अधिकः कारोऽधिकार
इति अस्यार्थस्याश्रयणेन च बुद्धित्ववस्थितापायाश्रयाऽपादानसंज्ञा प्रवर्त्तते ।

घटाभावे विशेषणमिति व्याचक्षणा नैयायिकाः परास्ताः । उभयार्थानि
क्रियानन्वये कारकविभक्तोरसाधुत्वात् । अर्थाभावेऽव्ययीभावापत्तेस्तु । तस्य
नित्यसमासत्वात् । ननु अस्मदुक्तोऽपि बोधोऽस्मद्वर्णनव्युत्पन्नानामनुभव-
साक्षिक इति चेत् सत्यम् । न हि वयं बोध एव बोदेतोति ब्रूमः । सर्वे

मेघान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेघयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् ।

गतिर्विनाशवधिना नापाय इति कथ्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६३

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

जुगुप्सा । (भा)

निन्दा ॥

गौण इति । (कै)

अपायत्वेनाप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥

तमग्रहणेनेति । (कै)

कारकाधिकारादेव साधकत्वे सन्धे साधकग्रहणेनैव प्रकर्षे सन्धे
तमग्रहणं व्यर्थं सदप्रसिद्धार्थकत्वेन गौणस्यापि ग्रहणं ज्ञापयती-
त्यर्थः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

इति । अत्र वदन्ति वस्तुतस्तत्तन्निष्ठयोर्भेदेऽपि दृष्टानुना निवृत्तभेद-
स्यैवोपादानाद् उभयोरपि तत् क्रियाश्रयत्वेन परत्वात् कर्तृत्वापत्तेरत एव
एकशेष (१ । ३ । ६४) सूत्रे भाष्ये उक्तं “न वै तिष्ठन्तान्येकशेषं प्रयो-
जयन्ति क्रियाया एकत्वाद्” इति । अपसरणं विभागपूर्वकं पृष्ठतो गमनमि-

“ध्रुवमपाये ऽपादानम्” इत्येव सिद्धम् । इह च धर्मादिरमति धर्मान्निवर्तते

अधर्माञ्जुगुप्सत इति । भा । जुगुप्सादयो निवृत्त्यङ्गे जुगुप्सादौ वर्तन्ते ।
संभिन्नबुद्धिरिति । भा । धर्माधर्मयोरेकाकारबुद्धिर्नास्तिक इत्यर्थः ।

सर्वार्थबोधनसमर्था इत्यभ्युपगमात् । किन्तु तस्मिन्नर्थेऽसाधुताम् । तथा च
“सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे” इति वार्तिकं व्याचक्षाणा भाष्यकारा आहुः ।

समानाशामर्थावगतौ साधुभिश्चासाधुभिश्च गम्यागम्येतिवन्नियमः क्रियत
इति । उक्तञ्च

जुगुप्सेति । प्रसङ्गपूर्वको विज्ञेयोऽपायः स चात्र नास्ति बुद्धिपरि-
कल्पितस्तु गौणः । न च मुख्ये सम्भवति गौणस्य ग्रहणं युक्तम् । अत एव

स्वरितेनाधी-(कै)

त्यादि ॥ ननु प्रयोक्तृसौः सान्धाभावादयसौः सान्धं मतवानित्य-
नुपपन्नमत आह

तैरिति ॥ (कै)

नन्वत्र क्रियाभावात् कारकत्वाभावेन कथमपादानत्वमत आह ।

त्रिविधं वेति ॥ (कै)

तन्मन्त्र विस्तरः ॥ धात्वर्थे प्रकृतत्वं च न शब्दोपात्तत्वं किं तु विवक्षितत्वं-
मात्रमत एव धनुषा विध्यतोऽत्रापादानसंज्ञां वाधित्वा करणसंज्ञा इति
भाष्यं संगच्छते । श्रुतिः सरणं प्रत्यवधिभावोपगमेनैव व्यधेन करणताभ्य-
गमेनोभयोरपि निमित्तनिमित्तिभावेन स्थित्या युगपद्विवक्षायां विप्रतिषे-
धोपपत्तेः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । कंसपात्यामग्नं मुक्ते इत्यस्य तत्र स्थित-

इति धर्मात् प्रसाद्यति धर्मान् मुञ्चतीति य एव मनुष्यः संभिन्नबुद्धि-
यस्यैरिति । भा । तैः सां काश्यकैः पाटलिपुत्रकायां समगुणत्वद्याः
सान्धमवगतवान् स प्रकर्षाभ्ययेण पुनः पृथक् कृत्वा वाक्यं प्रमुक्ते इत्यर्थः ।
त्रिविधं चेदमपादानम् । निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियां चेति ।

“भेदाभेदकसम्बन्धोपाधिभेदगिनितम् ।

साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह ऽनिवार्यते”

इति ॥ एवं च कस्माद् वाक्यात् कौटुम् बोध इति प्रश्ने यो यथा
श्रुतपञ्चस्य तावृगेवेति स्थितिः । कौटुम् बोधे साधुत्वं कुत्र नेति परं विषय

“भीचार्यानाम्” इत्यादेरारम्भः इति वाक्यकारस्याभिप्रायः । अत्र च
कारकशेषत्वात् बहो प्राप्नोति नटस्य श्रद्धावतीति यथा । प्रत्याख्यानं तु
“साधकतमम्” इति तमन् पृथक् लिङ्गम् । कारकप्रकरणे यथासम्भवे

केवलं प्रतीयत इति । (के)

“प्रविश पिण्डीम्” इत्यादाविवोपात्तपदेनेत्यर्थः ॥

यथेति । (के)

अत्र विभक्ता इति क्रिया गम्यत इत्याह

गतियुक्तेष्विति ॥ (भा)

त्रासादीनामवधिलोपयोगितां मन्यमानस्य प्रश्नः । उत्तराश्रयस्य

न तदवधिलोपयोग्यत्वात् पतितो वृक्षात् पतित इत्यादावभावात् ।

अत्र विद्यमानमपि तदविवक्षितत्वात्त्रावधिलोपयोगितया विवक्षितं

मग्नं तत उद्धृत्य भुङ्क्ते इत्यर्थ इति तत्राप्युभयविवक्षा अपादानत्वशक्त्याश्रय
एवावधिरित्युच्यते ॥ यस्तु विभागः पञ्चम्यर्थः । आश्रयत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
संसर्गः । विभागस्य च जन्यजनकभावेन धात्वर्थेऽन्वयः ॥ यदा विभाग
आश्रयश्च पञ्चम्यर्थ इति । तन्न । वृक्षापादानकेत्येवं बोधानुभवात् । वृक्षा-

र्भवति स पश्यति नेदं किञ्चिद् धर्मी नाम नैनं करिष्यामीति । स बुद्ध्या

तत्र निर्दिष्टविषयम् । यत्र धातुनाऽपायकक्षणे विषयो निर्दिष्टः । यथा
ग्रामादागच्छतीति । उपात्तविषयम् । यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थीकं स्वार्यमाह
यथा बलाहकाद्विद्योतत इति । निःसरणाङ्गे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्त्तते । यथा

इति तत्त्वम् । एतेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादीनां स्वरूपयोग्यतेति
परास्तम् । तथा व्युत्पन्नस्य बोधानुभवात् । अन्यथा व्युत्पन्नस्य व्युत्पत्तिरूप-
सहकारिविरहात् कार्यानुदयेऽपि स्वरूपयोग्यतानपायात् । एतेन प्रकृत्य-
र्थप्रकारको बोधो यत्र विशेष्यतया तत्र विषयतया प्रत्ययजन्य इत्यादि

साधकतमत्वमिति । तदिह अधर्माण्यगुप्तते इत्यादौ जुगुप्सादिपूर्विकायां
निवृत्तौ जुगुप्सादीनां कृतिरिति स्थिते य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति

(ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

किं त्वत्त्वादिकमेवेति तत्त्वम् ॥ ननु चासौ नाम मनोधर्मो न
हि तावता पिण्डस्य ध्रुवत्वमपैतौत्यत आह

चासपूर्वके इति ॥ (कै)

ननु चासक्रियान्वयात् पूर्वमेव पतनक्रियामन्वये ध्रुवत्वमस्यैव
इत्यत आह

चस्तस्याश्वः (कै)

इत्यादि ॥

विभजते इत्यादौ विभागस्य बोधादुक्त्यापत्तेश्च । तत्रापादानस्यैव पक्षमर्थत्वे
किमर्धजतरतोयेन । आद्ये प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोस्तत् कृतृस्थानेदान्वयस्य
त्यागापत्तिश्च ॥ उक्तात् पर्यं पतति । पतेर्विभागजन्यः संयोगार्थः । तत्र
विभागे पक्षमर्थो विशेषणं प्रकृत्यर्थश्च प्रत्ययार्थः । उक्तरूपापादानकविभागे-
त्यादिरौत्या बोधः । वस्तुतोऽपादानवृद्धोऽयं पर्यंकर्तृकं पतनमिति बोधः ॥

संप्राप्य निवर्तते । तत्र “ध्रुवमपाये ऽपादानम्” इत्येव सिद्धम् ॥ इह च

कुसूमात् पचतोत्पादौ अपादानाङ्गे पके पचिर्वर्तते ॥ अपेक्षितक्रियम् ।
यत्र क्रियावाचि पदं न श्रूयते केवलं क्रिया प्रतीयते । यथा साङ्गाश्लेष्मः
पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति । गतियुत्तेष्विति । भा । अचलं ध्रुवमेक-

कार्यकारणभावं कल्पयन्तोऽप्यपास्ताः । विपरीतव्युत्पादिते अभिचार-
स्योद्भवात् । सिद्धान्ते तु घटः कर्मत्वमित्याद्यसाध्येव । तथा हि । अभिहिते
प्रथमेति वार्तिकं तत्कथं घटः कर्मत्वमिति प्रथमा । घटानयनयोरानयनकृतौ
प्रति कर्मतया “कर्तृकर्मणोः” इति वल्ली प्रसङ्गाच्चेति द्विक् ॥

स पश्यति दुःखहेतुरधर्मो नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या तं पाप्नोति प्राप्य च
ततो निवर्तते । धर्मात् प्रमाद्यति धर्मान् मुह्यतीति । य एव नास्तिकः

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

एकरूपमिति । (कै)

भ्रुवमस्य ग्रीलमित्यादिदर्शनाद् भ्रुवस्यैव इत्यादिधात्वर्थानुसारा-
च्चेति भावः ॥

अपायविषयमिति । (कै)

प्रत्यासत्तेरिति भावः । विभागजन्ययोगानुकूलो गतिविशेषो
अपायः स च प्रधान एव गृह्यते युक्तत्वात् स चात्र प्रत्युपात्तः ।
न च तदाश्रयोऽश्वस्तथात्वे कर्तृत्वापत्तिरिति भावः ॥ .

वृक्षात् पशून् भूमिं पतति अत्र विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थः ।
विभागश्च पक्षतावच्छेदकः ॥ वृक्षं त्यजतीत्यादौ विभानुकूलो व्यापारोऽर्थ
इति कर्मत्वमेव । वृक्षात् पशून् त्यजति इत्यादौ विभागजन्यसंयोगानुकूल-
व्यापारोऽर्थः ॥ स्यन्देर्नविभागोऽर्थ इति वृक्षे स्यन्दते इत्येव । पक्षतेस्त्वा-
सनाचलित इति प्रयोगादस्येव विभागार्थत्वम् । वृक्षादिभजते इत्यादौ

सां काश्लकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति यस्तेः साम्यं गतवान्
रूपं च इति परिस्पन्दे भ्रुवता नास्तीति मन्यते ॥ अर्थात् अस्तादिति । ना ।
नासपूर्वके परिस्पन्देऽनेकार्थत्वाद् धातूनां अस्तिर्वर्तते अस्तस्मान्नः पातस्य
निमित्तमिति पूर्वमन्वस्य अस्तत्वेन सन्वन्धः पश्चात् पतित इत्यनेनेति भ्रुव-

“निर्दिष्टविषयं किं चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियां चेति शिक्षापादानमुच्यते” ॥

यत्र साक्षाद् धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम् । अन्धात्
पततीति यथा । यत्र तु धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्यं धातुराह तदुपात्तविषयम् ।

उपवः स पश्यति नानेन धर्मेण क्रिषिदाप्यते नैनं कश्चिदामीति स बुद्ध्या तं
प्राप्नोति प्राप्य च ततो निवर्तते तत्र भ्रुवमपाय इत्येव सिद्धमिति । तच्चैतत्

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

अनवच्छिन्नमिति । (कै)

अनिरूपितमित्यर्थः ॥

अपाये यदनाविष्टमिति । (कै)

अपाये सति प्रकृतधातृपात्तया क्रियया यदनाविष्टमित्यर्थः ।

एवं प्रकृतधातृपात्तगत्यनाविष्टत्वमेव भ्रुवत्वमिति तात्पर्यम् ।
हरिरप्याह

विभागजन्यपूर्वदेशसंयोगनाशोऽर्थः । बलाहकाद्विद्योतते विद्युदित्थं
विद्योततेर्विभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियारूपनिःसरणपूर्वकविद्योतने दृष्टिः ।
बलाहकापादानकं विभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियोत्तरकानिकं विद्युत् कर्तृकं
विद्योतनमिति बोधः । इदमुपात्तविषयमित्युच्यते । बलाहको नाम धुम-
ज्ज्योतिः सन्निलमवतां संघातः । ततोऽवयवभूतज्योतिर्बोभेदविवक्षया-

भवति स एतत् प्रयुक्ते ॥ गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यतेऽध्रुवत्वात् । वा ।
गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते । अन्धात् जन्तात् पतितः रथात् ।

तान्नस्य नास्ति ॥ न वेति । भा । अयमर्थः । भ्रुवमेकरूपमुच्यते तच्च त्रौथ-
मपायविषयमाप्नोयते । नखनवच्छिन्नम् । ततोऽपाये यदनाविष्टं तदपाये
भ्रुवमुच्यते । देवदत्तकर्तृके च पाति जन्तस्याप्यन्धस्यापायानावेशाद् भ्रुवत्वम् ।

यथा बलाहकाद्विद्योतत इति । निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्त्तते । यथा वा
कुसुमात् पचतीति । आदानाङ्गे पाके अन्न पचिर्वर्त्तते । अपेक्षितक्रियं तु
तत् यत्र प्रत्यक्षसिद्धमागमनं मनसि निधाय पृच्छति कुतो भवान् इति ।
घाटणिपुत्रादिति चोत्तरयति । अर्थाध्याहारस्य न्याय्यताया उक्तत्वात् । इह

“निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियश्चेति त्रिधापादानमुच्यते” ॥

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

“अपाये यदुदासीनं चक्षुं वा यदि वाऽचक्षुम् ।

भ्रुवमेवातदावेष्टात्” इति ॥

परन्तु सिद्धान्तभाष्याचराणामन्वयार्थं न सामञ्जस्यं किं तर्हि ध्रौव्यं
विवक्षितम् । अश्वात् चत्वात् पतित इत्यत्र अश्वत्वं भ्रुवं तदेव
विवक्षितं धावतः पतित इत्यादौ सतो ऽप्यध्रौव्यस्याविवक्षा इत्य-
चराणामसामञ्जस्यात् । प्रधानव्यापाराश्रयत्वरूपस्य त्वदभिमत-
ध्रौव्यस्यात्र कदाप्यसत्त्वात् । तस्मान्मदुक्त एव सूत्रार्थ उचितो
भाष्यार्थश्चेति सुधियो विभावयन्तु ॥

विभागविवक्षणात् सोऽवधिः । यदा तु तेजस आधारत्वेन स विवक्ष्यते तदा
बलाहके विद्योतते इति सप्तमी । यदात्वभेदेन विवक्षा तेजोमयत्वात्
प्रकाशनसामर्थ्यं उदकधूमादेस्तत्प्रकाश प्रतिबन्धकत्वाविवक्षणात् तदा
बलाहको विद्योतते इति । यदा तु प्रत्यक्षसिद्धभागमनं मनसि निधाय कुतो

पतितः । सामर्थ्याद् गच्छतो ह्येन इति । किं कारणम् । अध्रुवत्वात् ॥
न वा ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् । वा । न वैष दोषः । किं कारणम् । अध्रौव्यस्या-

देवदत्वस्यैवापायावेशादध्रुवत्वम् । अथवा अश्वस्य चत्वात्तदायदध्रौव्यं तत्
प्रथममविवक्षितमित्यर्थः । तथा हि । कारकस्य पूर्वं क्रियया समन्वयः ।

सार्थाद् हीयते इत्यपि निर्दिष्टविषयस्योदाहरणम् । स्यादेतत् । परत्वात्
सार्थस्य कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति । उक्तं हि । अपादानमुत्तराणि इति । किञ्च
सार्थस्य कर्तृत्वाभावे त्यज्यमानस्य कर्मसंज्ञा न स्यात् कर्तृव्यापारव्याप-
त्वाभावात् । ततश्च हीयते ह्येन इति कर्मणि लकारो निष्ठा च न स्यात् ।

यत्र धातुनापायलक्षणः संज्ञाविषयो निर्दिश्यते । यथा ग्रामादा-
गच्छतीति तन्निर्दिष्टविषयम् । यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं सार्थमाह यथा

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

कारकस्य पूर्वमिति । (कै)

क्रियानिर्वर्तकरूपस्य तस्यान्तरङ्गत्वात् पूर्वं क्रिययाऽन्यथ इत्यर्थः ॥

श्रुतिः । (कै)

पञ्चम्यादिः ॥

वाक्यम् । (कै)

पदसमूहः ॥ पूर्वम् अस्यात् पतित इति बोधे पातहेत्वाका-
ङ्क्षायां पश्चात् चक्ष्वात् इत्यस्यान्यथ इति भावः ॥ नन्वेवमपि
चक्ष्वादिति पञ्चम्यनुपपन्नैव इत्यत आह

भवान् इति प्रश्ने पाटलिपुत्रादिति उत्तरयति तत्र आकाङ्क्षा वादोक्तरीत्या
वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः । एतदपेक्षितं क्रियामित्युच्यते । वृक्षात् पततीति
तु निर्दिष्टविषयम् । घटाद् भिन्न । इत्यदावप्यनेनैवापादानत्वम् । सूत्रे
ऽपावशब्देन भेदस्यापि ग्रहणम् । पञ्चमी विभक्ते इत्यत्र विभक्तशब्देनेव ।

विवक्षितत्वात् । नात्रात्रौच्यं विवक्षितम् । किं तर्हि । औच्यम् । इह तावदन्वाद्-

त च श्रुति प्रापित उच्यते । पश्चादिशेषयोगेन वाक्यीयः सम्बन्धः ततश्चास्यात्
पतित इति सम्बन्धेनास्त्यश्वस्याध्रुवत्वम् । पश्चात् चक्षत्वेन सम्बन्धे सत्यप्य-
त्रौच्ये अन्तरङ्गा संज्ञा न निवर्तते । विशेषणस्यासत्यपि अपादानत्वे साम-

न कर्मकर्तृवैयर्थ्यं ककार इति वाच्यम् । जहातेः कर्तृस्य क्रियत्वात् कर्मण्ये-
वायं ककार इति इन्द्रुनोक्तत्वात् । यत् “अपादाने चाहोयवहोः”
(५ । ४ । ४५) इति सूत्रे न्यासकारेण सम्प्रदानसूत्रे कैयटेन चोक्तं
कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणं स्वातन्त्र्योपपन्नञ्चम् । अतो हानक्रियायां स्वतन्त्रेणा-

वनाहकाद् विद्योतते विद्युत् इति अत्र हि निःसरणाद्बिद्योतने विद्युति-
वर्त्तते । वनाहकान्निःसृत्य बिद्योतत इत्येव । कुसुजात् पतति इत्यत्रादानाङ्गे

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

विशेषणस्येति ॥ (कै)

सामयिकीति । (कै)

“न केवञ्चा प्रकृतिः” इति समयाद् विभक्तिरुत्पाद्या साचा-
भिन्नविशेष्यसमानशक्तिकत्वनियमाद्विशेषणानां तेभ्यो विशेष्यसमानैव
विभक्तिरिति भावः ॥ आद्यपक्षस्यैव युक्तत्वबोधनाय पुनस्तं स्मारयति

१ सामयिकीत्यारभ्य नियमाद् इत्यन्तं नास्ति क पुक्तके ।

तन्मूलकसम्बन्धविवक्षायां घटीयोभेद इति । अपि भिद्विदारण इत्यत्र
भेदज्ञानविषयत्वमपि विदारणम् । एकत्वेन गृहीतस्य तथा बोधे बुद्धि-
विदारणस्य तत्रापि सत्त्वाद् इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ अर्धमात्रगुणस्य इति ।
अथानिष्टसाधनताज्ञानपूर्वकं ततो निवर्त्तत इत्यर्थं इति । भाष्यकृतमतम् ।

पक्षात् पतित इति यत्तदन्वेष्यत्वमायुगामित्वं तदुद्भवं तच्च विवक्षितम् ।

यिकी विभक्तिः । सा च विशेष्यानुरोधेन प्रवर्त्तते नत्वनियमेन । अथवा
नक्तस्याप्यपादानत्वं सत्यपि त्रासाद्यो भ्रुवत्वे पातं प्रति भ्रुवत्वात् । यथोक्तं
प्राक् । आयुगामित्वमिति । भा । अयमर्थः । व्युत्पत्तिमात्रमायुगामित्वमिति

पादानेनेष्टमानस्येह कर्मतेति । तच्चिन्त्यम् । माषेव्यञ्चं वध्नातीत्यत्र
कर्मणोऽप्यन्वस्य वस्तुतो भक्षणे यत् स्वातन्त्र्यं तदाश्रयकर्मसंज्ञापत्तेः ।
अत एव कर्मसंज्ञा विधायकसूत्रशेषे कैयटेनोक्तम् । प्रयोजकथापारस्था-
शब्दार्थत्वात्तदपेक्षं कर्मत्वमयुक्तमिति । अत्राहुः । स्वार्थाद् होयत इत्यत्र

पाके पचिर्वर्त्तते कुक्ष्णादादाय पचतीति । तदुपात्तविषयमपेक्षितक्रियन्तु
यत्र क्रिया न श्रूयते प्रमाणान्तरेण प्रतीयते यथा ऽऽगच्छन्तं पुरुषं द्रव्यक्षेत्र

(ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

अथवेति । (कै)

भाष्यसारस्यं द्वितीयव्याख्याने एव न शङ्कनीयमिति । पूर्वोक्त-
द्वितीयव्याख्यारौत्येयं शङ्का बोध्या । चत्वारस्तस्य प्रथममनन्वयेऽप्याशु-
गामित्वस्य शब्दादुपस्थित्या तत्कालमधौच्यं न शङ्क्यं जातेरेव प्रवृत्ति-
निमित्तत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

तेन ध्रुवमपाये इत्येवापादानत्वमाश्रित्यवार्त्तिकप्रत्याख्यानात् । “धर्माद्
विरमति” । भा । प्रागभावसाधारण्यद्वयभावानुकूलो व्यापारो विरमने-
रर्थः । योगक्षेमसाधारण्यो चात्रानुकूलता । स च व्यापारो धर्मविषयोऽपेक्षा
विशेष एव । तदुक्तं भाष्ये “य एष मनुष्यो नास्तिकबुद्धिर्भवति स

रथात् प्रवीतात् पतित इति पक्षत्रये रथत्वं रमन्तेऽस्मिन् रथ इति तदध्रुवंतश्च
विवक्षितम् । सार्थाद् गच्छतो ह्येन इति यत् तत्सार्थं सार्थत्वं सहार्थीभाव-

तदपेक्षयाऽधौच्यं नाशङ्कनीयम् । जातिरेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति
नास्त्यत्राधौच्यम् । आशुगामित्वशब्देन एकार्थसमवायात् साहचर्याद-
न्वयमेवोच्यते । यद्यपीति । भा । यत्र क्रिया न प्रवृत्तिनिमित्तं किं तु

कर्मकर्त्तरि लकारः । तथा हि । अपगमना जहातेरर्थः । सा च क्षुद्रप-
घातादिना देवदत्तस्यापगमने तत् समर्थाचरणम् । यदा तु क्षुद्रपघातादिना
स्वयमेवापगच्छति तदाकर्मकर्त्तृत्वम् । स्फुटं चेदं हरदत्तमाधवयश्रयोः ।
स्मादेतत् । अवयवद्वयं किमर्थम् । न च ग्रामादागच्छति शकटेन इत्यत्र

पश्यन्नाह कुतो भवान् इति सोऽपि तदेव प्रत्यक्षसिद्धमागमनमुपजीवन्नाह
पाठजिपुत्रादिति । अवयवद्वयं किम् । ग्रामादागच्छति शकटेन । अथ

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

सहार्थोभाव इति । (भा)

सहार्थो येषां तदङ्गाव इत्यर्थः ॥ परेतु आशुगमनाश्रयत्वमश्र-
ग्रन्थेन योगतो बुध्यते । रमणक्रियाश्रयत्वं रथग्रन्थेनोच्यते सह-
मिलनक्रियाश्रयत्वं च सार्थग्रन्थेनाश्रवादिकं च कृत्वा । एवं च अश्वात्
पतित इति प्रयोगे यद्यश्वस्य तदविवक्षयाऽश्वत्वमात्रं विवक्षया भ्रुवत्वं
तवाभिमतं तर्हि चक्षादिति विशेषणेऽपि न क्षतिरिति भावः ॥
अश्वनिष्ठलाशुगामित्वयोर्मध्ये तदश्वत्वमेव भ्रुवताप्रयोजकं तच्च विव-

पश्यति नेदं किं चिद् धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या संप्राप्य ततो
निवर्त्तते इति तेन हि कदापि धर्मानाचरणेऽपि तथा प्रयोग इति लभ्यते ।
एतेन जीवनकालावच्छिन्नः कृत्यसमानाधिकरणकृतिर्ध्वंसो विरमतेत्यर्थः ।
कृतिश्च सर्वत्रैकविशयैव । जीवनमपि कर्त्तृसम्बन्धेव । सामानाधिकरण्यं च

स्तद्व्युत्पन्नं तच्च विवक्षितम् ॥ तद्यपि तावदत्रैतच्छब्दोक्तं वक्तुं ये त्वेतेऽत्यन्त

व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं तत्रैतद्वक्तुं युज्यते । यत्र तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया
तत्र कथं नाधौव्यमिति प्रश्नः ॥ अत्राप्येति । भा । सरणक्रियोपलक्षितं
अथमात्रमपादानत्वेन विवक्षितम् । तच्च देवदत्तकर्त्तृके पाते पूर्वोक्तन्यायाद्

शकटेऽति व्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यम् । पदत्वात् तत्र करणसंज्ञा
प्रवृत्तेः । यथा धनुषा विध्यतीत्यत्र । इह हि शरनिः सरणं प्रत्यवधि-
भावोपगमेनैव व्यधने करणता इत्यभयप्रसङ्गः । वृत्तस्य पर्यं पततीत्यादौ तु
वृत्तः पर्याविशेषणं न त्वपायेन युज्यते । न च संज्ञिनिर्देशार्थं भ्रुवग्रहणम् ।

शकटस्य माभूत् । अथ क्रियमाणेऽपि भ्रुवग्रहणे इह कस्मान्न भवति
धनुषा विध्यतीति । अत्र हि शराणामपायं प्रति अवधि भावेनैव धनुषः

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

क्षितं तदेव विवक्षितमित्युच्यते इत्याहुः ॥ ननु प्रवृत्तिनिमित्त-
मविवक्षितमित्युक्तमत आह

सर्वाक्रियोपलक्षितमिति । (कै)

अनेन प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यविवक्षा दर्शिता ॥ तदेव भाष्ये उक्तम् ।

सतोऽप्यविवक्षेति ॥ (भा)

पुर्वोक्तेति । (कै)

वसादित्यादावुक्तरीत्या इत्यर्थः ॥ नन्वसतश्चेति प्रकृतानुपयुक्त-
मत आह

समभित्याहृतकर्तृपदबोध्यशरीरजातीयशरीरघटितम् । चैत्रादिपदैः शरीर-
विशिष्टात्मबोधनात् । साक्षात् च चैत्रादिपदोपस्थापितचैत्रत्वादिज्ञात्वेव ।
तेन भाविदेहान्तरावच्छेदेन धर्मकरणेऽपि वर्तमानशरीरावच्छिन्नं परम-
कृतिर्ध्वंसमादाय विरमति प्रयोगसिद्धिः युवशरीरावच्छेदेन धर्मं कुर्वन्त्यपि

गतिबुक्तास्तत्र कथम् । धावतः पतितः । त्वरमाणात् पतित इति । अत्रापि

भ्रुवमेवेत्यर्थः ॥ कथं पुनरिति । भा । शब्दोपात्तमपि सर्वत्र ब्रह्मोपपन्न-
कार्यत्वादब्रह्मनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः । अणोमिकेति । भा ।
अव्यवस्थितोद्भां तत्कार्यं करणादेवमुच्यते ॥ असतश्चेति । भा । निदर्शनाद्यं-

अपाये क्षियायां यदग्न्येतोवस्याक्षिप्तस्य संक्षिप्तमर्थकत्वात् । यदा कारके
इति निर्धारणसप्तधाश्रयत्वात् कारकमिति लभ्यते । पूर्वत्रापि प्रथमार्थे
सप्तमीत्युक्तात्वात् । तस्माद् भ्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । “शुश्रूषाविराम-
प्रमादधीनामुपसङ्गानम्” अधर्माञ्जुश्रुते विरमति प्रमाद्यति वा ।

साधकतमत्वम् । सत्यम् उभयप्रसङ्गे परत्वात् करणसंज्ञा भविष्यति ।
नग्येवमक्षिप्तमात्रेऽपि शक्यत्वं नैव भविष्यति । एवं संज्ञान्तरविषये सर्वत्र ।

निदर्शनार्थमिति । (कै)

अग्रे सूक्ष्मो मूले सूक्ष्म ओदनपिण्डे बद्धितकम् ॥

यदा त्विति । (कै)

“परस्परस्मान् मेधावपसरत” इत्यत्र तु

“मेधान्तरक्रियापेक्षमवधिलं पृथक् पृथक् ।

मेधयोः स्तक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्” ॥

इति बोध्यम् ॥ किं च येषु पदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं

वाणशरीरावच्छिन्नकृतिध्वंसमादाय न विरमतीति प्रयोगः । नापि पूर्वपर-
काणयोर्धर्मकरणे मध्ये मुहूर्तमात्रमकरणे विरमतीति प्रयोगः । तत् कृति-
ध्वंसस्य कृतिसमागाधिकरणात्वात् । पञ्चम्यर्थो विषयता इति परास्तम् ।
धर्माद् विरतोऽपि पुनः प्रवृत्त इत्यादेरनापत्तेः ॥ “धर्मात् प्रमाद्यति” ।

न वाग्नौयस्याविवक्षितत्वात् इत्येव सिद्धम् ॥ कथं पुनः सतो नामाविवक्षा

मिदमुच्यते । यथाऽसतो विवक्षा भवति एवं सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः ॥ समुद्रः
कुण्डिकेति । भा । कुण्डिकायां पानीयवाज्ज्यात् समुद्रत्वं विवक्षितं
समुद्रस्य वा सुतरत्वात् कुण्डिकात्वम् ॥ विन्ध्यो वर्धितकमिति भा । पूर्व-

संज्ञेषपूर्वको विशेषो विभागः । स चेह नास्ति । बुद्धिकल्पितस्य गौडत्वात्
गृह्यते इति वार्तिकारम्भः । भाष्यकारास्तु जुगुप्सादयोऽत्र जुगुप्सादिपूर्वि-
कायां निवृत्तौ वर्तन्ते इत्युपात्तविषयमेतत् । कारकप्रकरणे च गौडस्यापि
ग्रहणम् । साधकतममिति तमग्रहणास्तिङ्गात् । अपावादिपदानां स्वरित-

वृत्तस्य पत्रं पततीत्यत्रापामस्याविवक्षितत्वादकारकत्वाच्च न भविष्यति
संज्ञिर्निर्देशार्थं तु न हि कारक इति सप्तम्यन्तेन शक्यः संज्ञो निर्देष्टुम् सिद्धं

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेवेति तत्र न दोषः । अन्वया-
वस्तुतस्तदाश्रयक्रियाभेदेऽपि धातुना विभागद्वयस्य तज्जनकक्रियाद-
यस्य च निवृत्तभेदस्यैवोपादानात् परत्वात् कर्तृत्वदुर्वारमेव स्यात् ।
आत्मानमात्मना इत्यादावन्तःकरणाद्युपाधिना भेदस्यैव शब्दरूपो-
पाधिकृतभेदस्यानापि सत्त्वाच्च । असम्भ्रान्ते शब्दानुविध्यर्थस्यैव भानाच्च
हरिकारिकायामन्येयवधिलमित्यस्य परस्परपदोपात्तयोरिति शेषः ।
कर्तृत्वमित्यस्य शेषपदोपात्तयोरिति शेष इति वदन्ति ॥

भा । अचेष्टसाधने वस्तुनि समानदेशत्वसमानकालत्वोभयसम्बन्धेनाधिकार-
विशिष्टेष्टसाधनत्वाभावज्ञानमनिष्टसाधनत्वज्ञानं वा धात्वर्थः । पञ्चमर्थो
विषयत्वं ज्ञानान्वयि । जुगुप्सादीनां यद्विषयत्वेन विवक्षा तदपादानम् ।
तत् पूर्वकनिवृत्तिपर्यन्तसर्वत्र धात्वर्थ इति तद्भाष्यमतम् ॥

स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकैडका । अनुदरा
कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥

तदन्वतररूपारोपेण व्याख्येयम् । मेषोमेषादपसर्पतौत्यत्रैकस्य मेषस्य कर्तृत्व-
विवक्षा परस्यापादानत्वविवक्षा ॥ यदा तु मेषावपसरत इति प्रयोगस्तदा-
ऽवध्यन्तरमपेक्षणीयम् ॥

त्वाद्वा “स्वरितेनाधिकारः” गौणोऽप्यर्थो मृच्छानं इति व्यवस्थापनात् । तत्र
बुद्धिकल्पितस्याप्यपायस्य सत्त्वात् सिद्धम् । पूर्वं हि बुद्ध्याऽधर्मं सम्भाष्य ततो
शेषदर्शनात् निवर्तते इत्यस्यपायः । एवमुत्तररूपेणैव प्रपञ्चत्वं बोध-
मिति दिक् ॥

तु निर्द्विर्ग्यमाणस्य संज्ञित्वादपायविषये तु कारकेषु मध्ये यत्कारकं संज्ञाना-
रस्याविषयस्तदपादानम् इति तदेवं भ्रुवग्रहणं चित्तप्रयोजनम् ॥

अ. १ । पा. ७ । आ. २) (भोत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ।)

भोत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ॥

सूत्रे भोत्राशब्दौ भावक्रियन्तौ । चौरैश्च इति पाठे प्रज्ञा-
वृत्तान्तो बोध्यः । चुरा स्तेयं ग्रीसमस्य इति णान्तो वा ॥

भोत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ॥ चोरादिभेति । त्रायते वा ।
अनिष्टज्ञानं भयम् । अनिष्टपरिहारस्त्राणम् । अनिष्टहेतुरत्रापादानम् ।
“भोत्रार्थानां भयहेतुः” इति सूत्रात् । चोरापादानकानिष्टज्ञानं तदपा-

भोत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ॥ अयं योगः प्रज्ञोऽवक्तुम् ।
कथं वृत्तेभ्यो विभेति दस्युभ्यो विभेति चौरैश्चस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायत इति ।

भोत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ॥ कथमिति । भा । भयम्
आकुलीभावः । त्राणम् अन्वर्थप्रतिघात इति तत्र च नास्ति मुख्योपाय

भोत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ॥ भयं भोः त्राणं त्राः भोत्रार्थानां

भोत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ॥ भयं भोः त्राणं त्राः सम्प्रदा-
दिनाद् भावे क्षिप् । भोत्रौ अर्थौ येषां ते भोत्रार्थाः । वृत्तीप्रयोगापेक्षया
कारकापेक्षया चेत्ताह “विभेत्यर्थानामित्यादि” । अत्र विभेति त्रायति
शब्दौ तदर्थोर्ध्वर्त्तते तदर्थोऽर्थोयेवामित्यर्थः । त्राणं वाधकेभ्यो रक्ष्यते
वाधकाश्च भयहेतव इति त्राणानामपि भयहेतुः कारकं भवत्येव । “चौरैश्च

(भोक्तार्यानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

अनर्थप्रतिघात इति । (कै)

अनर्थस्य भयं तद्धेतुस्योरः इति चाणार्थानामपि भयहेतुः
कारकं सम्भवतीति बोध्यम् ॥ भाष्ये

पश्यति । (भा)

दानकानिष्टपरिहार इति बोधः ॥ सूत्रे भयहेतुरित्यस्य भयैकदेशानिष्टहेतु-
रित्यर्थः । यज्जन्यं भयमेव न प्रसिद्धं तत्र पक्षमो न भवत्येव । तस्या इत्ये-
तु हेतुत्वारीपेयं सः । एवमेव अन्तरिक्षेण जुहोति परमाणुं न पश्यती-

इह तावद्वृत्तेभ्यो विभेति दस्युभ्यो विभेतीति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी
भवति स पश्यति यदि मां वृत्ताः पश्यन्ति भ्रुवो मे मृदुरिति । स बुद्ध्या
संप्राप्य निवर्तते । तत्र “भ्रवमपायेऽपादानम्” (१ । ४ । २४) इत्येव

इति प्रश्नः ॥ प्रेक्षापूर्वकारीति । भा । बुद्धिब्यवस्थापितोऽचापायोऽस्तीति
भावः । तत्र निवृत्त्यङ्गे भये विभेत्यादयो वर्तन्ते इत्युपात्तविषयमेतदपादानम् ।
चोरेभ्यस्त्रायत इत्यनर्थपरिहाराय निवर्तयतीत्यर्थः । चोरमध्यगतस्यापि

चाणार्थानां च योगे भयहेतुः कारकमपादानं स्यात् ॥ चोरेभ्यः उद्दिनते

इति” । चोरस्यतेः पचाद्यचि चोरः । क्वचिचोरेभ्य इति पाठः । तत्र
कार्षिकप्रश्नाद्यम् । कृत्रादिषु वा सुराशब्दः पठ्यते स चाप्रत्यादिबन्धस्य
“स्वात्मन्यो युजि”ति युजि बांधके प्राप्ते तस्मादेव निपातबाधकारप्रत्यये
विबुद्धिं च व्युत्पाद्यते । ततश्चुरास्तेयं श्लोकमस्येति के कृते स एवार्थो
भवति । “विभेतीति” । जिभौ भये जुहोत्यादिः । “उद्दिनते” इति

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (भीचार्यानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ।)

विचारयतीत्यर्थः ॥ ननु निवृत्तेरेव वारणत्वाद् वारणार्थाना-
मित्यनेन सिद्धिरिति कुतो नोक्तमत आह

वारणार्थानामिति ॥ (कै)

अनौप्मितत्वात् । (कै)

तद्वात्वर्थप्रयोज्यफलानाश्रयत्वात् ॥

त्वादेरुपपत्तिः । आरोपितस्यैव निषेधादबोधाच्च ॥ भाष्यात् भयपूर्विका
त्रायपूर्विका च निवृत्तिर्निवर्त्तनाद्यानयोरर्थः बुद्धिप्राप्तचोरापादानिका
प्रत्यासत्त्या तद्वयपूर्विका निवृत्तिस्तदपादानिकानिवृत्तिपरिहारफलिका निवर्त्त-

सिद्धम् ॥ इह चौरैर्भस्त्रायते दस्युर्भस्त्रायते इति च एष मनुष्यः प्रेक्षा-
पूर्वकारी सुहृद् भवति स पश्यति यदीमं चौराः पश्यन्ति भ्रुवमस्य बध-

त्राणे चोरसम्पर्कफलस्य बधबन्धनापहरणादेर्निवर्त्तनात्तेभ्यो निवर्त्तयतीत्यु-
च्यते ॥ “वारणार्थानामौप्सित” इत्यनेनात्रापादानसंज्ञा न प्राप्नोति चोरा-

विभेति रक्षति वा त्रायते भयहेतुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अरख्ये .
विभेतौत्वादौ तु परत्वादधिकरणसंज्ञा ॥

षोविजीमयचकनयोः । तौदादिकानुदात्तेत् । “अरख्य इति” अत्र तत्स्येभ्यो
उच्चादिभ्यो भवं नारख्यात् ॥ ननु भ्रुवमित्यनुवर्त्तिष्यते न अरख्यमवधित्वेन
विवक्षितस्मरत्वाच्चाधिकरणसंज्ञैव भविष्यति । सत्यम् । पूर्वसैवायं प्रपञ्चः ।
कथं भयादिपूर्विकायां निवृत्तौ भ्यादयो वर्त्तन्ते विभेतीति कोऽर्थः ।
। भीत्या निवर्त्तते इत्यर्थः ॥ त्रायत इति कोऽर्थः । चोरकृताद् बधादेस्त्राये

(भोषार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

इदं वचनमिति । (कै)

प्रत्याख्याने तु षष्ठ्या अनभिधानाच्चित्तिर्बोधा ॥ क्रियां प्रति
अनकत्वेन विवक्षायामेधा संज्ञा । सम्बन्धित्वेन विवक्षायां तु षष्ठ्या-
मिष्टापत्तिरेव सूत्राणि प्रपञ्चार्थान्वेति श्रयः ॥

नेति च बोध इति लभ्यते । चोरमध्यगतोऽपि तत्सम्पर्कमवघादिति
वर्तनारब्धो निवर्त्तते इत्युच्यते । एतद्विषयेऽपि हेतुत्वापादानत्वाविवक्षायां
षष्ठो भवत्येवेति बोध्यम् ।

बन्धनपरिक्षोभा इति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तयति । तत्र “भ्रुवमपाये-
ऽपादानम्” (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ।

खामगोष्ठितत्वात् । सूत्रारम्भपक्षे तु कारकशेषत्वात् षष्ठां प्राप्ताया-
मिदं वचनम् ।

“कस्य विध्यति देवाश्च जातरोषश्च संयुग” इति
रामायणश्लोकस्य कस्य संयुग इति योजनाया व्याख्यायः ।

निवर्त्तयतीत्यर्थः कथं तर्हि चोरमध्यवर्त्तिनि चोरेभ्यो विभेतीति प्रयोगो न
स्य निवृत्तिरस्ति । अत्रापि भोक्ता निवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थो प्रवृत्त्यः । तदेवं
बुद्धिचरित्कल्पितोऽप्ययोज्योऽस्तीति उपात्तविषयमिदमपादानमिति । अतस्तत्र एव
प्रयोगप्रपञ्चे किमवयवपर्याप्तुयोगेन ।

पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥

असोढग्रहणादिति । (कै)

अत्र कासोऽविवक्षितस्तेन पराजेयत इत्यपि भवति ॥

पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥ अध्ययनात् पराजयते । कृत्यसाध्यत्व-
धीसमानाधिकरणस्तद्व्ययकोत्साहाभावो धातोरर्थः । विषयोत्रापादानम् ।
“पराजेरसोढः” इति सूत्रम् ॥ अध्ययनापादानको देवदत्तकर्तृक उत्साहा-

पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्

पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥ पराजिः क्वचिदभिभवे वर्तते यंथा

पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥ परा पूर्वस्य जयतेः प्रयोगेऽसोढो-
ऽर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात् पराजयते ग्लायतीत्यर्थः । अकर्मकत्वा-
यम् । तत्र यथा प्राप्ताया वचनम् । असोढः किम् । शत्रून् पराजयते

पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥ अत्र धातु पाठगतस्य जीत्येतावन्-
मात्रस्य करणं ततः परापूर्वो जिः पराजिरित्युत्तरपदलोपो समासो
पठ्यते । अनु प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्यधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः
प्रतिषेधात् असुबन्तत्वात् समासो न प्राप्नोति । नाप्रतिषेधात् । नायं
प्रसज्यप्रतिषेधः धातोर्नेति किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यद् धातोर्निति

न्यूनीभावेति । (कै)

शक्तिवैकल्येत्यर्थः ॥

षध्यामिति । (कै)

तत्सम्बन्धिशक्तिवैकल्यमित्यर्थादिति भावः ॥

भाव इति बोधः । तत्पूर्विका निवृत्तिरिति वा । शत्रून् पराजयते इत्यत्र
तिरस्कारानुब्रूणो व्यापारो धात्वर्थः । आद्ये अणिष्ठं धात्वर्थः । अध्ययनजन्य-
मनिष्ठमिति बोध इति तु न युक्तम् । तथा बोधानानुभवात् । असोदशब्देन

अध्ययनात् पराजयत इति । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स

शत्रून् पराजयते इति । इह तु असोदशब्दान् न्यूनीभाववृत्तिर्गच्छते ।
अध्ययनात् पराजयते ऋसति । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । अत्र चार्थे ऽकर्म-

अभिभवतीत्यर्थः । असोद इति क्लार्थो भूतकानोऽविवक्षितः । तेन अध्ययनात्
पराजेष्यत इत्यादिसिद्धम् । वस्तुतस्तु असोदशब्दं यथेष्टं शत्रून् पराजयत
इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः । इह सूत्रे पराजिहति रूपं “विपराभां

धातोर्न विधिर्न प्रतिषेधः । एवमपि इयडादेशः प्राप्नोति परत्वाद्
“नेष्टी”तिगुणो भविष्यतीति समुदायस्य वा समुदायोऽनुकारं कस्यस्य
समुदायस्य प्रयोगस्य । यद्येवमध्ययनात् पराजयतेऽन न प्राप्नोति नञ्च
पराजिहति रूपमस्ति न तर्हि स्याद् नञ् पराजिहति रूपमस्ति अध्ययनात्
पराजित इति उदाहरणे पराजिन्यूनीभावे वर्तते अध्येतुं ऋसति ग्लायती-

निवृत्त्यङ्गे इति । (कै)

षष्ठीसमासः । शक्तिवैकल्येन ततो निवर्त्तत इत्यर्थात् ॥

तदर्थाभावात् । प्रेक्षापूर्वकारो मनुष्येऽध्ययनस्य दुःखत्वदुर्धरत्वादपिर्थाकोऽप्य
बुद्ध्या प्राप्य ततो निवर्त्तते इति भाष्येण सर्वथाध्ययनाप्रवृत्तावपि अस्य
प्रयोगस्य दृष्टतया तच्चानिवृत्त्याध्ययनजन्यत्वासम्भवाच्च ॥

पश्यति दुःखमध्ययनं दुर्धरं च गुरवश्च दुस्तपचारा इति । स बुद्ध्या संप्राप्य
निवर्त्तते । तत्र भ्रुवमपाये ऽपादानम् ॥ (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

कत्वात् यथा प्राप्तायां वचनम् । पूर्ववदस्यापि प्रत्याख्यानं निवृत्त्यङ्गे पराजये
पराजैर्वर्त्तनात् ॥

जेः” इतिवत् समर्थनीयम् । यत्तु परत्वात् “वेडिंति” इति गुणः इति
हरदत्तेनोक्तम् तत् सूत्रमाध्यादिविबुद्धमिति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

तर्कः । अकर्मकस्यायमकार्थे तत्र यथा प्राप्तायां वचनं प्रत्युदाहरणे त्वभिभवे
वर्त्तते । विपराध्यां जेरित्वकार्थद्वयेऽपि वर्त्तमानस्य गृह्यम् । अयमपि
प्रपञ्चो न्यूनोभावपूर्विकायां निवृत्तौ दृष्टेः सिद्धम् । अध्ययनात् पराजयते
कोऽर्थः न्यूनोभावेन ज्ञान्ताः । ततो निवर्त्तत इत्यर्थः । तेन प्रत्युदाहरणे
परत्वात् कर्मसंज्ञा भविष्यतीति न चोदनीयम् ॥

वारणार्थानामौप्सितः । १ । ४ । २७ ॥

अन्यामुरूपपादकं

‘यस्य खल्विति (भा)

भाष्ये ॥ ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वरूपीप्सितत्वं सर्वत्राप्यस्ती-
त्यत आह

१ “यस्य तु खलु” इति उपपन्नव्याख्यापुस्तकेऽस्ति परं विवरणे
‘यस्य खलु’ इति पाठोऽस्ति ॥

वारणार्थानामौप्सितः । १ । ४ । २७ ॥ भवेभ्यो गां वारयति ।

वारणार्थानामौप्सितः । १ । ४ । २७ ॥ किमुदाहरणम् । मावेभ्यो
गां वारयति । भवेद्यस्य माषा न गावस्तस्य माषा ईप्सिताः स्युः । यस्य तु

वारणार्थानामौप्सितः । १ । ४ । २७ ॥ किमुदाहरणमिति । भा ।
अर्थानि मन्यमानस्य प्रपन्नः । भवेद्यस्येति । भा । यस्यात्कीया माषास्तस्य न
ईप्सिता इत्यर्थः । अभिप्रेतपर्यायमौप्सितशब्दं मन्यते । यस्य त्विति । भा ।

वारणार्थानामौप्सितः । १ । ४ । २७ ॥ वारणार्थानां प्रयोगे क्रियया

वारणार्थानामौप्सितः । १ । ४ । २७ ॥ ईप्सितशब्दोऽयमस्त्वभिप्रेत-
पर्यायस्तस्य ग्रहणे भवानामात्मोच्यते गवां च परकीयत्व एव स्याद न

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७८५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (वारणाशीनामीप्सिताः । १ । ४ । २७ ।)

अभिप्रेति ॥ (कै)

आप्तुमिष्टा इति । (कै)

वारणं प्रवृत्तिविधातः स च तद्वापारजन्यतत्फलाभावप्रयो-
जको भक्षणादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापारः कश्चित् कश्चित्
तद्वापारजन्यतत्फलाभावप्रयोजकः संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूल-
व्यापारः । एवं च तद्वात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रया इत्यर्थस्तदाह

मानशन्निति । (कै)

नाशाभावरूपफलेन व्याप्तुमिष्टा इत्यर्थः । नाशाभावस्य भक्ष्य-
माणाभावापर्यवसन्नस्य च फलस्य धात्वर्थत्वपर्यन्तं नाग्रहः । माष-

अपेर्माश्रवकं वारयति । कूपदन्धं वारयति । भक्ष्यसंयोगादिजनक-

खलु गावो न माषाः कथं तस्य माषाः ईप्सिताः स्युः । तस्यापि माषा
एवेप्सिताः । आतस्तेप्सिता यवेभ्यो गा वारयति ॥ इह कूपदन्धं वारयतीति

यस्यात्मीया गावः परकीयास्तु माषास्तस्य न तु ईप्सिताः ॥ तस्यापीति ।
भा । ईप्सितशब्दः क्रियाशब्द आश्रीयते न तु रुद्धिशब्दः । तत्र वारण-
क्रियया परकीया अपि माषा वारयितुराप्तुमिष्टा भवन्ति मानशन्नेते

आप्तुमिष्टं कारकमपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति वृष्टं वरणे

विपर्यये न खल्वस्यैतदभिप्रेतं यदुतात्मीया गावः परकीयान्यवान्मा
षन्निति माभूवन्वा वारयितुमीप्सिता वार्यमाणानां तु गवामीप्सिताः ।

(वारणार्यागामीक्षितः । १ । ४ । २७ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

नाग्रे हि सति राजभयमधर्मस्य स्यादिति भावः ॥ नन्वेवं माषा
एवेति भाष्यात् गवामीक्षितत्वभावो लभ्यते इति सुतरामीक्षित-
तमलाभावेन कर्मलाभावाद् द्वितीया न स्यादत आह

भिन्नक्रम इति । (कै)

गवादिनिष्ठव्यापाराभावस्यैव मुख्यतयोद्देश्यत्वेन तदाश्रयत्वेनेच्छा-
विषयत्वात् तासां कर्मत्वमिति भावः ॥ ननु पूर्वोदाहरणादह-
को विशेष इत्यत आह

अन्धेति ॥ (कै)

ननु तदसम्बन्धिनस्तस्य कथं तदौक्षितत्वमत आह

व्यापाराभावानुक्तौ व्यापारो धात्वर्थः । अभावप्रतियोगिव्यापारजन्यपक्षा-
श्रयोऽच्चापादानम् । “वारणार्यागामीक्षितः” इति सूत्रात् । वारणार्थ-

कूपे ऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति । न हि तस्य कूप संक्षितः । कस्तर्हि ।
अन्धः । तस्यापि कूप एवेक्षितः । पश्यत्ययमन्धः कूपं मा प्रापदिति । अथवा

इत्येतेभ्योऽचौ गा वारयति ॥ माषा एवेति । भा । श्वकारो भिन्नक्रमः ।
ईक्षिता एवेत्यर्थः । कूपादिति । भा । अन्धसम्बन्धे कूपस्य न विनाशो नापि
राजभयमिति प्रश्नः । कस्तर्ह्यन्ध इति । भा । तं प्रत्यनुकम्पायाः सङ्गावात्

सुरादिः । प्रवृत्तिविधातो वारणम् । ईक्षित इति किम् । अवेभ्यो गां

नवाच विशेषः । अतः कर्तुरीक्षितः इति तर्हि न स्याद् अग्नेर्मांसवत्
वारयति । कूपादन्धमिति । नञ्प्रिकूपौ वारवितुर्वार्थमाशङ्क्य वाभिप्रेतौ ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७७७

(अ. १ । पा. ३ । आ. १) (वारणाधीनामोद्घोतः । १ । ३ । २० ।)

तं प्रतीति । (कै)

भाषाणां राजभयात् इतो नाग्राभावरूपफलाश्रयत्वेन गोस्त्रा-
त्यभिप्रेतत्वे ऽप्यस्य कथं तत्त्वमत आह

वारणक्रिययेति । (कै)

क्रियाशब्दस्य ग्रहणात् कूपस्यापि तत्संयोगाभावरूपफलाश्रयत्वा-
दिति भावः ॥

गमनादिक्रिययेति । (कै)

वारणधात्वर्थघटिकथेत्यर्थः । अत्र पक्षे भक्षणदिजनकव्यापारा-
भावानुकूलव्यापार एव वारयतेत्यर्थः । एवं च वारणार्थकधातु-

धात्वर्थपक्षाश्रयत्वमात्रेष्मितत्वम् । तेन भक्षणसंयोगाद्याश्रयत्वाद्यवादीना-
मपादानत्वम् । अनुकूलता चात्र योग्यता रूपैव । तेन प्रतिसिद्धे गवि

वधेवास्यान्यत्रापश्यत् इत्येवं कूपेऽपि ॥ इह अग्नेर्मायवकं वारयतीति
मायवकेऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति । कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति अप्रावपि

तत्स्थितत्वं मन्वते ॥ तथापीति । भा । वारणक्रियकानुमित इत्यर्थः ।
अथवेति । भा । ईप्सित इत्यनेन कर्मणा कर्तृमात्रस्याक्षेपातिशयार्थमात्र-
स्यान्वस्य गमनादिक्रियया कूप आनुमितो भवतीति प्रवर्ततेऽपादानसंज्ञा ।

वारयति क्षेत्रे । नन्विह परत्वादधिकरणसंज्ञा भविष्यति कृतेऽपीप्सितयज्ञे

क्रियाशब्दस्य तु यज्ञक्षेत्रे वार्यमायस्यान्वादिर्गमनादिक्रियया कूपादेराप्यमान-
तात् सिध्यति । अन्यत्रापश्यन्नपि गन्तव्यः जिगमिषति । अन्यथा न

(वारणार्थानामौचित्यः । १ । ४ । २७ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

प्रतिपाद्यव्यापारजन्यफलाश्रयत्वमेवापेक्षितत्वमिति भावः ॥ नन्वेव-
मपि प्रधानकर्तुरपेक्षितत्वात् कथमेतन्नाश्रित उक्तं

कर्तृमात्रस्येति । (कै)

कर्तृग्रहणं चोपलक्षणम् ॥ नन्वन्धस्य पदार्थज्ञानाभावात् कथं
तद्विषयेषा इत्यत आह

अन्धस्य चेति ॥ (कै)

सामर्थ्यगम्यस्यैव प्रकर्षस्थानाश्रयणं न तृपात्तस्य इत्यत उक्तम्

मन्यत इति ॥ (कै)

भक्षयत्वपि अयं वारयति तथापि न निवर्त्तत इति प्रयोगसिद्धिः । अपवृत्त-
वारणेऽपि अयं प्रयोगः । यदीमा गावस्तथा गच्छन्ति भुवं सस्य नाश्रुत्तन्नाशे-

तर्हि वाधिका स्यात् । तस्माद् वक्तव्यम् कर्मणो यदीप्सितमिति । ईप्सि-
तेप्सितमिति वा । वारणार्थेषु कर्मग्रहणार्थक्यं कर्तुरीप्सिततम कर्मति

अन्धस्य च प्रवृत्त्यनुमेयेषा तदाह “अन्यत्रापश्यत” इति । भा । अन्धस्ये-
त्यर्थः । स ह्यपश्यन्नपि गन्तव्यं जिगमिषति । अन्यथा न क्वचित्तस्य प्रवृत्तिः
स्यात् । इदानीमतिप्रसङ्गमुद्गावयति । इहामेति । भा । कर्मसंज्ञाचेति ।

गोषु ईप्सिततमत्वप्रयुक्ता कर्मसंज्ञा । सत्यम् । चिन्त्यप्रयोजनमेवेप्सित-
ग्रहणम् ।

क्वचित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात् । यवेभ्यो मां वारयतीति । वृष् आवरणे शुरादिः ।
अथात्र गवामपादानसंज्ञा कस्मान्न भवति ईप्सिततमोऽपीप्सितो भवत्येव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७८६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (वारणार्थानामोद्घोतः । १ । ४ । २७ ।)

तन्वीक्षितमाषाणां न गवादीक्षितं नापि तस्यापादानत्व-

मिष्टमत आह

वारयितुरिति ॥ (कै)

यदीक्षितं कर्मेति । (कै)

कर्मशब्दो ऽच क्रियापरः । ईक्षितो यो धात्वर्थ इत्यर्थः ॥

तस्य यदीक्षितमिति । (कै)

तज्जन्यफलाश्रय इत्यर्थः । भक्षणादिजनकव्यापारभावस्य हि

नाशाभावान्नाशयतनादिफलमिति भावः । एवं च पूर्वोक्तसमाधान-
द्वयाभिप्रायकं लक्षणद्वयं बोध्यम् । एतेनार्थभेदाच्छब्दभेदमात्रेण

धर्मो राजभयं च बुद्ध्या प्राप्य निवर्त्तयतीति भाष्यात् । उक्तव्यापाराभावानु-
पूना निवर्त्तना च तन्मते धात्वर्थः । अन्येऽभिमुखदेशगमनत्वेनान्यस्य कूप-

वचनात् । वा । वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । “कर्तु-
रोद्घोषिततमं कर्म” (१ । ४ । ४६) इति वचनात् । कर्तुरोद्घोषिततमं कर्म

भा । परत्वादिति भावः । कर्मसंज्ञाया अवकाशो वारणार्थेभ्योऽन्ये धातवः ।
अपादानसंज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमोद्घोषितम् । ईक्षिततमस्य तु उभयप्रसङ्गे
परत्वात् कर्मसंज्ञा । अप्रावपीति । भा । कारकाधिकारे प्रकर्षो न

यथा युक्ततमोऽपि युक्तः परत्वात् कर्मसंज्ञा भविष्यति कर्मसंज्ञाया अव-
काशः वारणार्थेभ्योऽन्येषु अपादानसंज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमोद्घोषितम् ईक्षित-

(वारणार्थानामोष्णः । १ । ४ । २० ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

अथैवमकथनमयुक्तमित्यपास्तम् ॥ ननु प्रकर्षाविवक्षणेन अनव-
काशत्वादिदमेव भविष्यतीत्यत आह

प्रकर्षेति । (कै)

अयं भावः । तरवादिः प्रवृत्तिनिमित्तगतप्रकर्षं विधीयते ।
प्रवृत्तिनिमित्तं चापेक्षा तस्यां स्वतः प्रकर्षसम्भवेऽपि व्याख्यान-
दिशेषणीभूतव्याप्तिगतः स मृच्छते व्याप्तिप्रकर्षस्य प्रकृतः प्रधानी-
भूतव्यापारप्रयोज्यधाल्प्यत्वस्वीयत्वरूपः । एवं च प्रकृतधाल्प्यप्रधानी-

१ “प्रकृतधाल्प्य” इत्यारभ्य “सिद्धमेतत्” इत्यन्तं नास्ति क एतत्तु ।

पतनमिच्छाविषयः । एवं गान्तरौयकविषयभोजनप्रसक्तौ तद्वारणकर्त्तरि

इत्येव सिद्धम् ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं मावेभ्यो गा वारयति
इति । यद्यत्कथं यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति भ्रुवं सस्य विनाशः सस्य विनाशे

विवक्षते इत्यतन्मं तमनिर्द्देशं मन्यते ॥ कर्मण्यो यदोष्णमिति । भा ।
तत्र कर्मसंज्ञा निमित्तमेवापादानसंज्ञाया इति मागवके प्रवर्त्तते । ततस्त-
तोष्णितस्मात्मेरुपादानसंज्ञा इत्यर्थः । ईप्सुतेप्सुतमिति । भा । वारयितुर्ध-
नोष्णितं कर्म तस्य यदोष्णितमित्यर्थः । शेषकस्या चाप समासः । अन्यथा

तस्य दूतव्यवसङ्गे परत्वात् कर्मसंज्ञा । अयमपि प्रपञ्चः । अस्मिन् अत्रापि
सुविध्यमस्मिन्नोपपन्नः कथं यद्यत्कथं यदि गावः एते गच्छेयुर्ध्वं सस्य विनाशः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६१

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (वारणाशीनामीप्सितः । १ । ४ । २७ ।)

भूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलाश्रयत्वमीप्सिततमत्वं तच्च नाग्राविति ॥
ननु कर्त्तृग्रहणात् सिद्धमेतत् प्रकृतसूत्रे द्रव्येष्टितेति कर्मणा कर्त्तु-
राश्रयेणैव सिद्धे पुनः कर्त्तृग्रहणेन प्रकृते धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापा-
राश्रयस्यैव ग्रहणादिति चेन्न । सधुना तमग्रहणेन कर्त्तुरित्यस्य
प्रत्याख्यानं तात्पर्यादित्याहुः ॥ भाष्ये

पश्यत्ययमिति । (भा)

विचारयतीत्यर्थः ॥

चेन्न विवादो वारयतीति प्रयोगो भवत्येव । विषयस्य विषयत्वेन दृष्ट्वाविषयत्वा-
भावेऽपि भक्ष्यत्वेन दृष्ट्वा विषयत्वात् ॥

ऽधर्मस्यैव राजभयं च । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तयति । तत्र ध्रुवमपायेऽपादानम्
(१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

ज्ञेयं च पूजायामिति निषेधः स्यात् । कर्त्तुरिति । भा । प्रकर्षप्रत्ययोपादान-
सामर्थ्यात् कर्मसंज्ञायां प्रकर्षो विवक्ष्यत एव । तत्र द्वयोः संज्ञयोः साव-
काश्रयोः परत्वादीप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा ।

सस्य विनाशेऽधर्मस्य राजभयं च स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तयतीत्यतो न
चोदनीयं प्रत्युदाहरणे श्लोत्रस्याधिकारसंज्ञा भविष्यतीति ।

(अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥

“अन्तर्द्धौः” व्यवधानम् “यस्य च भावेन” (१ । ३ । ३७)
इति सप्तमी ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ मातुर्निर्लीयते कृष्णः ।

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अयमपि योगः शुक्लोऽ-

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अन्तर्द्धत्ते इति । भा ।
तिरोभवतीत्यर्थः ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अन्तर्द्धाविति सप्तमी
येनेति कर्त्तरि द्वितीया । न च कृद्योगे षष्ठीप्रसङ्गः । उभयप्राप्तौ कर्मण्ये-

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अन्तर्द्धाविति नेयं निमि-
त्तात् कर्मयोग इति सप्तमी । यथा हि वेतनेन धान्यं लुनातीत्यत्र वेतनस्य
धान्येन योगोऽस्ति तथेहाप्यदर्शनमिच्छतीति इच्छाकर्मणाऽदर्शनेनान्तर्द्धौ-
र्धौगो नास्ति । अथादर्शनस्य यत्कर्म आत्माख्य आत्मनोऽदर्शनमिच्छतीति
तेनान्तर्द्धौर्धौगोऽस्ति यस्यैवादर्शनं तस्यैवान्तर्द्धानमित्युच्यते । एवमपि निमि-
त्तात् कर्मयोग इति किं निमित्तं गृह्यते । कारणं प्रयोजनं वा । कारणं
चेज्जाद्येन वदः । अत्रापि प्राप्नोति य एव वदते तत्रैव जायमिति तस्मात्
प्रयोजनस्य तत्र ग्रहणम् । यथा कर्मणि द्वीपिनं हन्ति इति कर्म द्वीपि-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ।)

येन (पा)

इति शौची तृतीया । उभयोः प्रयोगाभावेन “उभयप्राप्तौ”
(१ । ३ । ६६) इत्यस्याप्रवृत्तेः । उभयप्रयोगे एव तत्प्रवृत्तिरिति
“आत्ममाने” (३ । १ । ८३) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ अन्तर्द्धि-
निमित्तकं यत्कर्तृकमात्मकर्मकादर्शनमिच्छति तदपादानमित्यर्थः ॥
नन्वन्तर्द्धत्त इत्यस्य विभजत इत्यर्थेऽपादानत्वं सिद्धतीत्यत आह

छायाकर्मकदर्शनाभावप्रयोजकदेशविशेषस्थितिर्धातोरर्थः । धात्वर्थदर्शनक-

वक्तुम् । कथम् उपाध्यायादन्तर्द्धत्त इति । पश्यत्यर्थं यदि मासुपाध्यायः

वेति नियमात् । व्यवधाने सति यत् कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति
तत् कारकमपादानं स्यात् । मातुर्निर्णीयते छायाः । लोङ्प्रक्षेपणे दैवादिकः ।

इदमस्य प्रयोजनम् । इह तु अन्तर्धानमदर्शनस्य कारणम् । अन्तर्द्धितः
खल्वसौ न दृश्यते । तस्माद्विषयसप्तम्येवा सत्सप्तमी वा । येनेति कर्त्तरि
तृतीया । ननु च दर्शनेन योगात् कर्त्तृकर्मणो कृतोति षष्ठाभाष्यम् ।
उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् तृतीया भविष्यति कर्म त्वन्नादर्शनस्यात्मा ।
नन्वात्मने इति न श्रूयते । मा आवि येनादर्शनमिच्छतीत्युक्ते कस्येत्यपेक्षा-
यामात्मन इति गम्यते । अन्तर्द्धिनिमित्तमिति । अन्तर्द्धिना कारणेनेत्यर्थः ।
निमित्तकारणहेतुषु सर्वासांप्रायदर्शनमिति प्रथमा । अथवा वज्रवीहिर-
दर्शनस्य समानाधिकार्यं विशेषणं सूत्रेऽनुपात्तोऽपि तच्छब्दो यत्तदोर्णित्य-
सम्बन्धात् लभ्यत एवेत्याह “तत् कारकम्” इति । “अन्तर्द्धत्त” इति ।
तिरोभवतीत्यर्थः । “निर्णीयत” इति । लोङ् प्रक्षेपणे दैवादिकः ।

(अन्तर्ज्ञेयनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

तिरोभवतीति । (कै)

आत्मकर्मकोपाध्यायकर्तृकदर्शनाभावेच्छया तिरोभवतीत्यर्थः ।
निवृत्तिपूर्वकतिरोभवने धातोर्दत्तेः “भ्रुवम्” इति सूत्रेणैव सिद्ध-
मिति बोद्धम् ॥

सौत्रापादानम् । तत्पूर्वकनिवृत्तिर्धातोर्दत्तः । तत्र मातुरपादानत्वेनान्वय-
इति भाष्यमतम् । दर्शने मातृकर्तृकत्वप्रत्यासत्तिगम्यम् ॥

पश्यति भ्रुवं प्रेषणमुपागम्यो वेति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तते । तत्र
भ्रुवमपाये अपादानम् (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

अत्रान्तर्धाविति चिन्त्यप्रयोजनम् । न दिवृक्षते चौरान् इत्यत्र हि
परत्वात् कर्मता सिद्धा । इच्छतीति किम् । इच्छायामसत्त्वां सत्यपि दर्शने
यथा स्यात् ॥

“चौरान्निदिवृक्षते” इति । आत्मानं ते मा प्राक्षुरित्येवमर्थम् । ननु
परत्वात् कर्मसंज्ञा भविष्यति । सत्यम् । अयमपि प्रपञ्चः कथं पश्यत्येवं
यद्युपाध्यायः पश्येद् भ्रुवं मे प्रेषणमुपागम्यो वा भवेदिति स बुद्ध्या संप्राप्य
निवर्त्तते । येनेत्यस्मिन्नसत्त्वदर्शनमिच्छतः शिष्यस्यैव स्यात् । भ्रुवमित्यनु-
वर्तिष्यते एवं तर्हि सूत्रस्यावाचकत्वं मा भूत् । असति हि तस्मिन् अन्तर्ज्ञे-
यनादर्शनमिच्छति न तत्तद्भवमित्यवाचकं स्यात् । न च
भवमिच्छति यच्चेष्टति न तत्तद्भवमित्यवाचकं स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ ॥

व्यापार इति । (कै)

उपयुज्यते फलार्थ इति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥

आरम्भकाः । (कै)

गीतश्रोतृणां मध्ये सुख्याः ॥

यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीति । (कै)

“प्रवृत्तिर”त्र व्यापारसामान्यं “यत्नेन” इत्यस्य अति यत्नेनेत्यर्थः ॥

व्यापारमात्रे इति । (कै)

कारकाधिकारादिति भावः ॥

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २३ । उपाध्यायादघोते । उच्चारणोत्तर-

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ । उपयोग इति किमर्थम् । नटस्य
श्रद्धाति । ग्रन्थिकस्य श्रद्धाति । उपयोग इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति ।
एषोऽपि ह्युपयोगः । आतखोपयोगो यदारम्भका रङ्गं गच्छन्ति नटस्य
श्रोत्रामो ग्रन्थिकस्य श्रोत्राम इति । एवं तर्ह्युपयोग इत्युच्यते सर्वश्रोप-

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ । उपयोगो व्यापारः स चावशिष्टो
टोपाध्याययोरिति मत्वा पृच्छति । उपयोग इति किमर्थमिति ।
आरम्भका रङ्गं गच्छन्तीति । रङ्गं सामानिकस्थानम् । आरम्भका यत्नेन
प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थः । प्रवृत्तिमन्तिरिति । भा । व्यापारमात्रे मात्रे

ग्रन्थार्थधारणार्थमिति । (कै)

यदा तु नटादिभ्योऽपि तथाध्ययनं तदा नटाच्छृनोतीति
भवत्येवेति बोध्यम् ॥

अयमर्थ इति । (कै)

उपयोगशब्दस्य तत्रैव रुद्धिरन्यत्र तु लक्षणया प्रयोग इत्यर्थः ॥

नियमः । (कै)

भिन्नाक्षरणभूषण्यादिः । इदं च तत्तद्विधाश्रवणानियमाना-
मुपलक्षणमित्याहुः ॥

उभयथेति । (कै)

नटं विना गीतश्रवणाद्ययोगात्तस्य तज्जनकतया कारकत्वं कुलाल-
पिहवदन्यथासिद्धत्वसम्भावनया वा कारकत्वमिति भावः ॥ भाष्ये

कालिको नियमपूर्वको ग्रन्थस्वीकारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । उच्चारणा-

योगस्तत्र प्रकर्ष्यगतिर्विज्ञास्यते । साधोयो य उपयोग इति । कश्च साधोयः ।
यो ग्रन्थार्थयोः ॥ अथवोपयोगः को भवितुमर्हति । यो नियमपूर्वकः ।
तद्यथा । उपयुक्ता माणवका इत्युच्यन्ते स एते नियमपूर्वकमधीतवन्तो
भवन्ति ॥ किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोषिदकारकम् । कश्चात्र
विशेषः । आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः ।

उपयोगग्रहणं विशिष्टव्यापारपरिग्रहार्थम् । तेन ग्रन्थार्थधारणार्थं यद्-
ग्रहणं स उपयोगः । अथवेति । भा । उपयोगशब्दस्यैवायमर्थो नियमपूर्वकं
विद्याग्रहणम् । किं पुनरिति । भा । उभयथा सम्भावाहोषदर्शनाच्च
प्रश्नः । यद्यपक्वामब्रवीति । भा । यथा पक्षं वृत्तादपक्वान्तं न पुनर्ब्रूते तद्वदिति

अनुयोगे इति । (भा)

अनियमपूर्वकश्रवणे इत्यर्थः ॥

कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । (भा)

अपादानादिभिरसङ्कीर्तितत्वं च तत्प्राप्तिपूर्वकाविवचायामिव सर्वथा तदप्राप्तावपीति तात्पर्यम् । कर्मयुक्तांशोऽपि तत्र परिगणन-
लभ्य एवेति बोध्यम् ॥

अस्तु तर्हि कारकमिति । (भा)

गीतद्वारा तस्य तज्जनकत्वाद् द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धि-
रिति तद्विवक्षेवेति भावः ॥

अयोऽजापादानम् । अपादानत्वेनैव बोधः सर्वत्र । उपाध्यायान्निसरन्तं
ग्रन्थमधीतेरर्थः । अतिप्रसङ्गश्चानभिधानाद्वारणीय इति भाष्यमतम् ॥

वा ॥ आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसंज्ञा प्राप्नोति
(१ । ४ । ५१) ॥ अस्तु तर्ह्यकारकम् । अकारकमिति चेदुपयोगवच-
नानर्थक्यम् । वा । यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् ॥ अस्तु तर्हि कारकम् ।
ननु चोक्तमाख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग
इति । नैव दोषः । परिगणनं तत्र क्रियते ।

एवं शब्देऽपि प्रसङ्ग इत्यर्थः । सन्ततत्वादिति । भा । शब्दस्य व्यञ्जका-
ध्वनय उपाध्यायेनोत्पद्यमाना भिन्ना अपि सावृक्षात्तत्वेनाध्यवसीय-
मानाः श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तो व्यक्तिस्रोटरूपं जातिस्फो-
टरूपं वा शब्दमभिव्यञ्जयन्तीत्यर्थः ॥ अथवेति । भा । यथा ज्वाला-
रूपं ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमानं सावृक्षात् तत्वेनाध्यवसीयमानं सन्ततं

अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनमिति । (भा)

अधीयमानवाक्यजातमध्ययनमित्युच्यते । एवं आपक्रमजनित-
विशेषाश्रयत्वादुपाध्यायस्थापादानत्वं सिद्धम् । उपाध्यायादपक्रान्तं
शब्दजातमुपादत्ते इत्यर्थादिति भावः ॥ शब्दानामपक्रमणं न
युक्तमिति शङ्कते

यद्यपेति ॥ (भा)

शब्दस्य व्यञ्जकाध्वनय इति । (कै)

पुनः पुनस्त्याद्यमानत्वेन सन्ततत्वमिति भावः ॥ ननु तेषां
भिक्षत्वात् कथं तद्रूपानुसक्तस्य स्फोटस्य स एवायमित्येकता
प्रत्ययोऽत आह

सादृश्यादिति ॥ (कै)

यथा ज्वालारूपमिति । (कै)

प्रतिक्षणं विनश्यदपीत्यर्थः ॥

दुहि याचि रधि प्रच्छि भित्ति चिचाम्

इति ॥ अयमपि योगः शब्दोऽवक्तुम् । कथम् उपाध्यायादघोत
इति । अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति किं नात्यन्ताया-
पक्रामति । सन्ततत्वात् ॥ अथवा ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति ॥

तथैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि भिन्नशब्दरूपतामापद्यमानानि सन्तता-
न्युच्यन्ते । ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य । तथा-
चोक्तम् ।

“वायोरयूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिच्छते ।

कैश्चिदर्शनमिदो हि प्रवादेऽप्यनवस्थितः” इति ॥

सन्ततमिति । (कै)

तथा व्यवहारविषय इति भावः ॥ * वायोः कश्चित् परमाणूनां
अतन्मात्रादिरूपाणां कैश्चित् । कश्चिद् ज्ञानस्य शब्दत्वमित्यते ॥

तदुक्तं हरिणा

वायोरगूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।

कैश्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थितः ।

सम्बन्धः प्रयत्नेन वृत्तिरिच्छानुवर्तिना ।

स्थानेष्वभिहितो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते ॥

तस्य कारणासामर्थ्याद्देगप्रचयधर्मिणः ।

सन्निपातादिभज्यन्ते सारवत्योऽपि मूर्त्तयः ॥

अणवः सर्वशक्तित्वाद्देहसंसर्गवृत्तयः ।

क्यायातपतमः शब्दभावेन परिणामिनः ॥

खशक्तौ व्यज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः ।

अभागीव प्रचीयन्ते शुद्धाख्याः परमाणवः ।

अथेदमान्तरं ज्ञानं सूक्ष्मवागात्मना स्थितम् ।

व्यक्ताये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन निवर्त्तते ॥

स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागतः ।

वायुमाविष्मति प्राणमथासौ समुदीर्यते ॥

अन्तःकरणात्त्वस्य वायुराश्रयतां गतः ।

तद्धर्मेण समाविष्टस्तेजसैव विवर्तते ।

विभज्य स्वात्मनो ग्रन्थीन् अतिरूपैः पृथग्विधैः ।

प्राणो वर्णानभिष्यज्य वर्णेष्वेवोपलीयते ॥

अजस्रवृत्तिर्यः शब्दः सूक्ष्मत्वाच्चोपलभ्यते । (गोपलभ्यते)

व्यञ्जनादायुरिव स सन्निमित्तात्प्रतीयते ॥

(व्याख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ ।)

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

“लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना ।

स्थानेष्वभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते ॥”

वक्तुरिच्छा इत्यनेनैकस्यैव वायोरनेकशब्दलोपपत्तिरुक्ता ॥ तथा

तस्य प्रागे च या शक्तिर्या च बुद्धौ व्यस्थिता ।

विवर्तमाना स्थानेषु सैषा भेदं प्रपद्यते ।

शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिर्विश्वस्यास्य निबन्धनी ।

यन्नेत्रः प्रतिभात्मायं भेदरूपः प्रतीयते ॥

षड्जादिभेदः शब्देन

व्याख्यातो रूप्यते यतः ।

तस्मादर्थविधाः सर्वाः

शब्दमात्राः सुनिश्चिताः ॥

शब्दस्य परिणामोऽयमित्याम्नायविदो विदुः ।

छन्दोभ्य एव प्रथममेतद्विश्वं व्यवर्त्तत ॥

इति कर्त्तव्यता लोके सर्वा शब्दव्यप्राश्रया ।

यां पूर्वाहितसंस्कारो वाणोऽपि प्रतिपद्यते ॥

आद्यः करणविन्यासः प्राणस्योर्द्धं समीरयम् ।

स्थानानामभिघातश्च न विना शब्दभावनाम् ॥

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमावृते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

वागरूपता चेदुक्तामेदवबोधस्य शाश्वती ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥

सा सर्वविद्या शिल्पानां कलानां चोपबन्धनी ।

तद्वशादभिनिष्पत्तौ सर्वं वस्तु विभज्यते ॥

“अणवः सर्वशक्तित्वाद् भेदसंसर्गवृत्तयः ।

कायातपतमः शब्दभावेन परिणामिनः ।

स्वशक्तौ व्यञ्ज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः ।

अभाणीव प्रतीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः ॥”

सैषा संसारिणां संज्ञा बहिरन्तश्च वर्त्तते ।

तस्मान्नामप्यतिक्रान्ते चैतन्यं सर्वजन्तुषु ।

अर्थक्रियासु वाक् सर्वा

समीहयति देहिनः ।

तदुत्क्रान्तौ विसंज्ञोऽयं

दृश्यते काष्ठकुण्डवत् ॥

प्रविभागे यथा कर्त्ता तथा कार्ये प्रवर्त्तते ।

अविभागे तथा सैव कार्यत्वेनावतिष्ठते ॥

स्वमात्रा परमात्रा वा श्रुत्या प्रक्रम्यते यथा ।

तथैव रूढतामेति तथा ह्यर्थो विधीयते ॥

अत्यन्तमतथाभूते निमित्ते श्रुत्यपाश्रयात् ।

दृश्यतेऽज्ञातचक्रादौ वस्त्वाकारनिरूपणा ।

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् ।

प्राङ्महान्तमृषभं येन सायुज्यमिष्यते ॥

तस्माद्यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः ।

तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद्ब्रह्मान्तमश्रुते ॥

अन्तर्वर्त्तिना प्रयत्नेनोर्ध्वमुदीरितः प्राणो वायुस्तेजसागुग्णहीतः शब्दता-

मापद्य शब्दघनसंहन्यमानया प्रकाशमात्रया युक्तस्यान्तःसन्निवेशिनः

शब्दस्याविभक्तं विन्मसुपगृह्णातीत्येकेषां मतम् ॥

तथा

“अथायमन्तरो ज्ञाता सूक्ष्मवागात्मना स्थितम् ।

व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन विवर्त्तते ॥”

“ज्ञाता” वृत्तिविशिष्टमन्तःकरणम् ॥

१ “अथेदमान्तरं ज्ञानम्” इति पाठोऽप्यस्ति ।

२ निवर्त्तते ।

नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितो वायुर्ध्वमाक्रमन् उरः प्रभृतौनि स्थाग-
न्याहन्ति तेन चान्तःस्थितशब्दस्य कत्वादिनाभिस्थितिरित्यपरमतम् ॥

आचार्यः खल्वप्याह

“आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मगोयुक्ते विवक्षया ।

मनः कायाभिमाहन्ति स प्रेरयति मातृतम्” इति ॥

अपर आह । मगोऽभिहतः कायाभिः प्राणमुदीरयति स नाभे-
द्यन्मूर्धन्यभिहतोऽन्येन पुनरुद्यताभिहन्यमानः ख इति क इति वा ध्वनिः
सम्यद्यत इति ।

सूक्ष्मो वायुरिव सर्वमूर्त्तीनामन्तर्वह्निश्च ध्वनिरवस्थितः । स एव
कैचिदाकाश इति पश्यते । तत्र यथा सूक्ष्मस्य वाचोर्व्यङ्गनादभिस्थितिः तथा
सूक्ष्मो ध्वनिः स्वनिमित्तैरभिस्थितप्रचितप्रक्षियारूपः श्रोत्रदेशं प्राप्त
उपसम्पद्यत इत्यर्थः ॥

शब्दः प्राणाधिकृतो बुद्ध्याधिकृतश्च द्वाभ्यां प्राणबुद्धिशक्तिभ्यामभि-
स्थितोऽर्थं प्रत्याययति तत्र बुद्धितत्त्वान्तरासन्निविष्टेः प्राण ऊर्ध्वमभिप्रवृत्त-
कालत्वात् स्थानेषु प्रयत्नानुविधाद्याघातेनानित्यशब्दरूपेण विवर्त्तते स च प्राप्त-
विवर्त्तः पृथिवीकलकन्यग्रोधादिवह्नेर्दं प्राप्य परस्मिन् शब्दात्मनि भेदानुरागं
संनिवेशयति ।

“स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागतः”

“तेजसा” जाठरेण । “पाकम्” दाहम् ॥

“वायुमाविशति प्राणमयासौ समुदीर्यते”

असौ स वृत्तिमनोयुतः प्राणस्तदाह

सर्वा अप्यर्थजातयः सूक्ष्मरूपेण शब्दाधिलानाः । ताः किलात्माभि-
त्यक्तिमधिलानपरिणामे स प्रतिबभमाना वाच्यवाचकभावरूपेण भेदेन
प्रतीयन्ते ॥ एवं ह्याह

“वागेवार्थं पश्यति वाग् ब्रवीति वागेवार्थं समिहितं सन्तनोति ।
वाचैव विश्वं बहुरूपं निबद्धं तदेतदेकं प्रविभज्योपसृङ्गे” इति ॥

संविज्ञातपदनिबन्धनो हि सर्वोऽर्थः शब्देन निरूप्यमाणो व्यवहार-
मवतरति । अत एव असंविज्ञातपदानां विशेषावधारणं निबन्धनपदप्रत्यय-
मन्तरेण न जायते । गोपालादयोऽपि हि निबन्धनपदानि प्रकल्प्य गवादि-
विशेषविषयं व्यवहारमौहन्ते । तस्मात् सर्वत्र शब्दाध्याकृदो भेदवानर्थः
शब्दशक्तिसंख्यः शब्दविषयया बुद्ध्या प्रकाश्यत इत्यर्थः ॥

यथैव मृद्वमसमन्वयान्मृद्विवर्तघटं व्यवस्थापयन्ति तथैवाम्नाये सम्भृत-
भोग्यभोक्तृशक्तेर्वागात्मनो बह्वधा करणत्वमाज्ञातं सर्वत्र शब्दमात्रासम-
न्वयात् । तमाज्ञायमेवाह कन्दोभ्य इति ॥ अन्यत्रापि । “ऋक्षयो यजुर्मयः
साममयः वैराजः पुषवो वै यज्ञस्तस्यैता लोकं पृथ्वास्तिष्ठ आहुतयस्ता वै
त्रयो लोका” इति । तथा “एष वै कन्दस्यः साममयः प्रथमो वैराज-
पुषवो योऽग्नमवृजत तस्मात् पुषवोऽजायन्त पशुभ्यो वनस्पतयो वनस्ततिभ्यो
दिश” इति ऋग्वर्णोऽपि

“वागेव विश्वा सुवनाणि जज्ञे वाच इत् सर्वममृतं यच्च मर्त्यम्”
इति । पुराणस्योऽप्याह

“विभज्य बह्वधात्मानं स कन्दस्यः प्रजापतिः ।

कन्दोमयीभिर्मात्राभिर्बह्वधैव विवेश तम् ॥

“अन्तःकरणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गतः ।

तद्भर्मेण समाविष्टस्तेजसा सोऽपि पच्यते ॥”

तद्भर्मेण दाहेन दाहवशादेव ॥

१ तेजसैव विवर्त्तते ॥

शाब्दो वाग् भूयसौ येषु पुरुषेषु व्यवस्थिता ।

अधिकां वर्त्तते तेषु पुण्यं रूपं प्रजापतेः ॥

प्राजापत्यं महत्तेजस्तत्प्रात्रैरिव संवृतम् ।

शरीरभेदे विदुषां स्वां योनिमुपधावति ॥

यदेतन्मण्डलं भास्वद्वाम चित्रस्य राधसः ।

तद्भावमभिसम्भूय विद्यायां प्रतिलीयते” ॥

“भेदोद्ग्राहविवर्त्तेन ज्ञानाकारपरिग्रहा ।

आज्ञाता सर्वविद्यासु वागेव प्रकृतिः परा ॥

एकत्वमभिनिष्क्रान्ता वाङ्मनेत्रा वाङ्निबन्धनाः ।

पृथग्बदवभासन्ते वाग्विभागा गवादयः ॥

बह्वहारां बह्वधिकाणां षट्प्रबोधां बह्वययाम् ।

ते न्युत्तमतिवर्त्तन्ते ये वै वाचमुपासत” ॥

“प्रविभज्यात्मनात्मानं खड्गा भावान् पृथग्विधान् ।

सर्वेश्वरः सर्वमयः खड्गे भोक्ता प्रवर्त्तते” ॥

सर्वो हि विकार आत्ममात्रेति केषाञ्चिदर्शनम् ।

स च प्रतिपुरुषमन्तः सन्निविष्टो वाङ्मा इव प्रत्यवभासते वस्तुतस्तस्यै-
कत्वादभूतत्वादवस्थायां व्यवहारमात्रमिदमन्तर्वहिरिति अपरेषां मतम् ।
एकस्य चित्तितत्त्वस्यायं परियाम इत्यादि समाप्ता वादिनां दर्शनम् । चैतन्यं
भूतयोनि (जी)ति जज्ञोदरसवस्यविभज्यत इत्येकेषां मतम् । अन्येषां तु

“विभज्य स्वात्मनो ग्रन्थीन् श्रुतिरूपैः पृथग् विधैः”

“श्रुतिरूपैः” ध्वनिरूपैः सहेति शेषः ॥

“प्राणो वर्णानभिभज्य वर्णैर्विवेकयते” इति ।

“प्राणाः” सृष्ट्तिकमनोरूपान्तःकरणयुतः । एतावतैव ज्ञानस्य

शब्दत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥

दर्शनं यथा महतोऽमेर्विस्तृलिङ्गाः सूक्ष्मा वायोरम्भसङ्घातश्चन्द्रकान्ताद्विभागि-
न्यस्तोयधाराः पृथिव्या वासावारोहप्रसवान्यग्रीधा इत्येवमादिपरमात्रा-
वादिनां विद्याभाष्येभ्यः प्रतिपत्तव्यम् । एवम्भूतः सर्वोऽपि प्रपञ्चः यथा श्रुत्या
प्रक्रम्यते । श्रुत्यान्तः सन्निवेशिना शब्देन सुखदुःखादिभावेन प्राणिषु बद्धा
प्रक्रम्यते दर्शयते स तथैव तत्र शब्दे रूढतामेति । अत एव तया श्रुत्यार्थो
विधीयते निश्चीयते न शङ्कोर्यत इत्यर्थः । श्रुतौ सर्वमर्थस्वरूपं सन्निविष्टं
यतः सा तमर्थं जनयतीव स हि तस्यां प्रत्याख्यात्मनानित्यमवस्थितः । न हि
वाह्यं वस्तुगतं सत्त्वं श्रुतिरपेक्षते । यथा सर्वप्रदेशव्यापिक्रियायां शब्दभाव-
नानुगतायामलातचक्रादिश्रुतिरवतिष्ठमाना व्यावहारिकाणां तेषां शब्दानां
शानुगतार्थेनार्थवत्तां प्रकल्पयति । तथा च श्रुत्या कल्पितो वस्त्वाकारः सत्य-
प्यनुमानवलीयस्त्वे रूढो भवति । अत्यन्तासत्सु च शशविषाणादिषु श्रुतिरे-
वार्थं नयति प्रत्यक्षविरोधेऽपि । एवं च सर्वत्र प्रत्यक्षसिद्धेऽत्यन्तसिद्धे
वार्थे बोधोपयोगिशब्द एव कारणमिति तात्पर्यम् ॥

इह द्वौ शब्दात्मनौ कार्यौ नित्यश्च तत्राद्यो व्यावहारिकः पुनश्चस्य
वागात्मनः प्रतिविम्बोपग्राही अन्यस्तु सर्वव्यवहारयोगिः संहतक्रमः सर्वेषा-
मन्तःसन्निवेशो प्रभवो विकारायामाश्रयः ॥ सर्वकर्मणामधिष्ठानं सुखदुःखयोः
सर्वज्ञाप्रतिष्ठितकार्यशक्तिः परिगृहीतभोगक्षेत्रावधिः सर्वमूर्त्तीनामपरि-
णामा प्रकृतिः बोधरूपतया नित्यप्रवृत्तप्रत्यवभासप्रवृत्तिनिवृत्तिपदाभ्यां
पर्यन्तवदप्रिवच प्रसवोच्छेदशक्तियुक्तः सर्वेश्वरः सर्वशक्तिर्महान् शब्दस्वभ-

दर्शनम् (कै)

सिद्धान्तः ॥

प्रवादः । (कै)

ग्राह्याणि ॥ नटस्य शृणोतीत्यादावीदृश्वनुद्धितापायविवचा-
नभिधानाच्चेति नाति प्रसङ्गः ॥

सस्मिन् खलु वाग् योगविदो विच्छिद्याहङ्कारग्रन्थान् अत्यन्तं संदृश्यन्ते ।
आह च

“यत्पारि शृङ्गा यथोऽस्य पादा” (ऋग्वेद ४ । ५८ । ३) इत्यादि
ऋग्वयः ।

यवस्थितसाधुभावे हि शब्दतत्त्वे संस्क्रियमाणोऽपभ्रंशपगमादाविर्भूते
धर्मविशेषे नियतोऽभ्युदयः । तदध्यासाच्च शब्दपूर्वकं योगमधिगम्यप्रतिभा-
तत्त्वप्रभवां भावविकारप्रकृतिसत्तां साध्यसाधनशक्तियुक्तां सन्धगवबुध्य
नियतं क्षेममाप्नोतीत्यर्थः । आह च

“प्रागवृत्तिमतिक्रान्ते वाचस्तत्त्वे यवस्थितः ।

क्रमसंहारयोगेन संदृष्ट्वात्मानमात्मनि ।

वाचः संस्कारमादाय वाचः स्थाने निवेश्य च ।

विभज्य बन्धनान्यस्याः कृत्वा तां क्षिप्रबन्धनाम् ।

ज्योतिरान्तरमावाद्य क्षिप्रमग्निपरिग्रहम् ।

परेण ज्योतिर्बैकल्यं कृत्वा यस्यान् प्रपद्यत” इति ।

“वाग् वै पराव्याकृतावदस्ते देवा इन्द्रमनुवन् इमां नो वाचं व्याकु-
र्वन्ति । सोऽग्रवीद् वरं दृष्ट्वै ममं चैवैव वाचवे च सह गृह्णाता इति
प्रकारैर्नवायवः सह गृह्यते । तामिन्द्रो मध्वतोऽवक्रन् व्याकरोद् ।
तस्मादिषं व्याकृता वाग् उच्यते । तै-सं ६ । ४ । ७ । ३ ।

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥

ननूपादानकारणे समवेततथोत्पद्यमानस्य कथं ततोपक्रम
इत्यत आह

लोकेति । (कै)

यथा वृक्षजन्ये फले वृक्षादपक्रान्तत्वव्यवहारः ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । उपा-

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० । अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् ।

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० । अपक्रामन्ति ता इति । भा ।
लोकप्रसिद्धाभ्येनैतदुच्यते । लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्तस्माद्भिर्गच्छती-

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० । जायमानस्य हेतुरपादानं
स्यात् । पुत्रात् प्रमोदो जायते । इह जनिवत्पत्तिः । जनिवत्पत्ति-
बद्धव इत्यमरः । इज्जनादिभ्यः इति जनेर्भावे इज्ज् जनिवत्पत्तिभ्यामित्युक्तादि
वृत्तेणेण वा । जनिवद्भ्याम् इति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्याः कर्त्तेति वक्ष्यते-
व

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० । जनेः कर्त्ता जनिकर्त्तेति कर्मणि
वशाः समासः । अयमेव च निर्देशो आपद्यति “कर्त्तरि च” ति प्रतिषेधो
नित्य इति । कः पुनरसावित्यत आह “जन्यर्थस्येति” । एतदुक्तं भवति ।
जनिशब्दोऽयमिज्जादिभ्य इति जनेर्भाव इज्जमुत्पाद्य भुत्पादितः । “जनि-

तन्त्राश्रयाः । (कै)

शास्त्राश्रयाः ॥ “तर्काश्रया” इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥

तच्चास्तीति । (कै)

जन्योत्तरमिति भावः ॥

दानकारणमत्रापादानम् । जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रात् । सूत्रे प्रकृति-
रूपादानकारणम् । ब्रह्मापादानिका प्रजाकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः ।

कथं गोमयाद् वृश्चिको जायते । गोमोमाविजोमभ्यो पूर्वा जायन्ते इति ।

तुष्यते । तर्काश्रयस्तु प्रक्रियाभिद्यन्ते । वैशेषिकदर्शने परमाणवादिसम-
वेतं कारणेभ्योऽप्युत्पत्तिं कार्यमुत्पद्यत इति नास्ति कार्यस्यापक्रमः
सांख्यदर्शनेऽप्याविर्भावतिरोभावनक्षयजन्मनाशरूपपरिणामाभ्युपगमाद्वा-

पुत्रधः । कर्त्तरि चेति प्रतिषेधस्त्वनित्यः अत एव ज्ञापकात् । यदा शेषधया
समासोऽयम् निषेधस्तु कर्मषष्ठीविषय इति “कारक” इति सूत्रे कैयटः ।
तथा चार्थमात्रस्य यद्व्याख्यातवन्तरयोगेऽपि भवति अङ्गादङ्गात् सम्भवतीति
यथा । एतेन इक् स्तिपौ धातुनिर्देश इति इका निर्देशेऽयमित्याश्रित्य

बन्धो स” इति वृद्धिप्रतिषेधः । जन्यार्थवाची न तु “इक्स्तिपौ धातुनिर्देशे”
इति इक्प्रत्यायान्तः । गमहनेत्युपधाणोपप्रसङ्गात् । नाप्यागस्तुकेनकारेण
धातोर्निर्देशः । शब्दात्मकस्य धातोः कर्त्तृ सम्बन्धायोगात् । अद्याप्यर्थ-
हारको योगः स्याद् एवमपि धातुनिर्देशे तस्यैव प्रयोगे स्याद् न पर्यायस्य ।
अङ्गादङ्गात् सम्भवोऽस्तीति । अर्थग्रहणे तत्रापि भवतीति । “प्रकृतिः”

द्रव्यान्तरारम्भेति । (कै)

खण्डपटादिरीत्येत्यर्थः ॥

परिणामेति । (कै)

साङ्ख्यमते प्रतिक्षणपरिणामित्वात् पदार्थानां गोरोमादेस्तत्तद-
वस्त्वपूर्वारूपेण परिणाम इति भावः ॥

ब्रह्मणो निःसरमाणा जायन्त इत्यर्थः । निःसरणं लोकप्रसिद्धाश्रयं

अपक्वामन्ति तास्तेभ्यः । यद्यपक्वामन्ति किं नात्यन्तायापक्वामन्ति । सन्त-
तत्वात् । अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥

स्वयम्भूतः ॥ यदीति । भा । यद्यतोपक्वामतितत्पुनस्तत्र न दृश्यते इति प्रसि-
द्धम् । इह तु तत्रान्ति दर्शनमिति प्रश्नः ॥ सन्ततत्वादिति । भा । अविच्छे-

गमहेत्युपधातोप अर्थासङ्गतिं बोद्धावयन्तो मीमांसावार्त्तिककाराः समा-
हिताः । अत्र प्रकृतिग्रहणमुपादानमात्रपरमित्येके । अत एव “ प्रकृतिश्च
प्रतिष्ठा दृष्टान्तानुपरोधाद् ” (वेदान्तदर्शन—अ १ । पा ४ । सु १३)
इत्यधिकरणे ब्रह्मणो जगदुपादानतायां “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ”

इत्यस्य विवरणं “ कारणम् ” इति । उपादानकारणमित्यर्थः । अन्ये तु
ध्रुवग्रहणमनुवृत्तेरेव प्रकृतिपरिग्रहे सिद्धे प्रकृतिग्रहणं कारणमात्र-
परिग्रहार्थं वर्णयन्ति । अत एव वृत्तावृत्तं कारणमिति न पुनरुपादान-
कारणमिति । तेन च पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यादावपि भवतीति ।
किं पुनःसत् जायते उतासत् । न तावत्सत् । जन्म वैयर्थ्यात् । अहि

जन्मायोगादिति । (के)

वैकल्यादिति भावः ॥

कर्तृत्वासम्भवादिति । (के)

किं चेवं शशविषाणादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । किं चैतन्मते कल्पा-
वस्थायामसत एव गन्धस्य विकल्पावस्थायामुत्पत्तिर्वाच्या । एवं च
सर्वपुष्पेषु विकल्पाभावेण गन्धोत्पत्त्यापत्तिः । एवं वाक्त्रोऽविद्यमानस्य

यद्यस्मान्जायते ततो निर्गच्छति इति लोकाव्यवहारात् । ख च व्यवहार

दादित्यर्थः । यथा विजादौर्ध्वभागे भोगौ निष्काममप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते
तथा दूर्वा अपीत्यर्थः ॥ अथवेति । भा । क्षणिकपक्षं त्रयान्तरारम्भपक्षं
वा परिणामपक्षं वास्मिन्नैतदुक्तमित्याहुः ॥ ननु सतो वात्मायोगादसतस्य

इति पञ्चमीमुपलम्भिकामाहुः । अन्ये तु पुत्रात् प्रमोदो जायते इतिवृत्ति-
स्वरसात् प्रकृतिशब्दकारणमात्रपर इत्याहुः । अस्मिन् पक्षे यतो वेति
सामान्यशब्दोऽपि उपादानरूपविशेषपरः “हागो वा मन्त्रवर्णात्”
(मीमांसाद—अ ६ । पा ८ । सू ३१) इति बाह्यावात् । “अहमेव

जन्मनः प्रागेव सत् किं जन्मना । अथैवमपि जन्म जायस्य जायस्य इत्येव
घटो जायते । नाप्यसत् । असतः कर्तृत्वायोगात् । शशविषाणादेरपि
जन्मप्रसङ्गाच्च । उक्तमत्र—

“पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशन् धर्मसुत्तरम् ।

संस्पृष्टो हवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥”

(ब. १ । पा. ३ । आ. ३) (जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ३ । ३० ।)

शुक्रगोणितादेर्यौवने उत्पत्तौ द्वतीयप्रकृतावपि तदुत्पत्तिप्रसङ्ग
इति बोध्यम् ॥ उत्तरम्

बुद्धीति ॥ (कै)

कारकरूपम् । (कै)

कारकत्वम् ॥

उपादानकारणविषय एवेति भाष्यमतम् । पुत्रात् प्रमोदो जायते इत्या-
दावपादानत्वारोपेणापादानत्वं बोध्यम् ॥

कर्तृता सम्भवात् पदान्तराभावाच्च कथमङ्गुरो जायते इति प्रयोगः । नैव
दोषः । बुद्धिद्यवस्थापितस्यार्थस्य क्रियायां कारकरूपोपपत्त्यात् ॥

वज्रस्याम" इति सामानाधिकरण्यं श्रूयते तच्च चतुर्धा भवे । बाधाया-
मभेदे तादात्म्ये च । प्रकृते तादात्म्ये । भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्त्वाकत्वं आवि-
द्यकः सम्बन्धविशेषो वा तादात्म्यमित्याद्युत्तरमौमांसायां स्पष्टम् ॥

इति । एतच्च "आत्महत" इत्यत्र उपपादयिष्यामः । किञ्च
अस्माकमनेन दुस्तर्क्ये । अस्ति तावच्छृङ्गाच्छरो जायत इति प्रयोगः स
उपपादनोय इत्येतावत् । अयमपि प्रपञ्चः । लोके हि यद् यस्माज्जायते
तत्ततो निर्गच्छतीत्युच्यते । लोकप्रसिद्धानुसारेण शब्दप्रयोगः । अर्थतत्त्वं तु
नथाभवत्तन्वाया वा ॥

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥

भेद एवापामिति । (कै)

सादृश्यमूक्तोऽपि नाभेदाध्यवसाय इति भावः ॥

सुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ हिमवतो गङ्गा प्रभवति । प्रथमप्रकाशोऽत्र धात्वर्थः । तदाधारो हिमवदादिरक्षापादानम् । हिमवदपादानं गङ्गाकर्तृकः प्रथमः प्रकाश इति बोधः । हिमवतो निःसरमाणा प्रकाश इति वार्थः ॥ प्रासादात् प्रेक्षते इत्यादौ बाष्पैकदेशन्यायेन बोधः । पक्ष-

सुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ अयमपि योगः शक्तोऽवत्कुम् । कथं

सुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ सन्ततत्वादिति । भा । सादृश्यनिवन्धन-

सुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ भूकर्तृः प्रभवः प्रागवत् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति कश्चोरेभ्यो वितस्ता प्रभवति । तस्य उपपत्त्ये । भावे क्तः । विगतस्ता वितस्ता । अशोष्या इत्यर्थः । अत्रोपपत्तयेः कर्मस्वापारे प्रभवतिर्वर्तते । प्रकाशत इत्यर्थः । भौतार्थानामित्यारम्भेऽर्थं सप्तसूत्राभाष्ये

सुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ भवनं भूः । सम्प्रदादित्वात् क्षिप् । अत्रापि प्रशब्दो प्रकृत्यः । न हि केवलस्य भवत्वर्थस्य प्रभवनेन योगः

अर्थः स्यवन्तार्थक्रियाकर्म ॥ आसनात् प्रेक्षते इत्यादावुपदिश्य इत्याद्यर्थ-
धिकरणं प्रथमार्थः । प्रासादादितो निःसरता चक्षुषा तद्वद्व्या वा प्रेक्षत
इति अर्थः । प्रासादस्य पुरुषाभिष्क्रमणमेव प्रासादावधिकत्वेनोपचर्यत
इति भाष्यमतम् । वनाद् ग्रामो योजने योजनं वा । अत्राव्यवहितोत्तरत्वं
पक्षमर्थः । स्वाव्यवहितोत्तरवृत्तित्वं प्रथमासप्तम्योरर्थः । एवं च वनाव्यव-
हितोत्तरयोजनाव्यवहितोत्तरदेशवृत्तिर्ग्राम इति बोधः । कार्त्तिक्या आग्र-

हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति । अपक्वामन्ति तास्तस्मादापः । यद्यपक्वामन्ति

तत्त्वाध्यवसायादविच्छेदेन तासामुपजन्मादित्यर्थः ॥ अथवेति । भा । वस्तु-
तोऽज मेद एवापायमिति भावः ॥

प्रत्याख्याता । तथाहि । चोरेभ्यो विभेति । भयान्निवर्त्तत इत्यर्थः ।
जायते रक्षणेन चोरेभ्यो निवर्त्तयतीत्यर्थः । पराजयते । ग्लान्या । निवर्त्तत
इत्यर्थः । वारयति । प्रवृत्तिस्मृतिवध्नन् निवर्त्तयति । निजोयते । निजय-
नेन निवर्त्तते इत्यर्थः । अधीते । उपाध्यायान्निःसरन्तं शब्दङ्गङ्गाती-
त्यर्थः । ब्रह्मणः प्रपद्यो जायते इत्यत्रापि । ततोऽपक्वामति । यथा
वृक्षात् फलमिति । लोकप्रसिद्धाश्रयेणापायो बोध्यः । प्रभवतीत्यत्रापि
भवनपूर्वकं निःसरणमर्थः । अत्रेदं वक्तव्यम् । निवृत्तिनिःसरणादिधात्व-
नरार्थविशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य ग्रथा कथं चिदुक्तप्रयोगाणां सम-

किं तर्हि सोपसर्गस्य भुवः । “कर्त्तेति” । भवत्यर्थस्य कर्त्तव्यार्थः । भुवो
वा धातोः । कथं पुनर्धातोर्नाम कर्त्ता स्याद् धातुर्वै शब्दः शब्देऽसम्भ-
वेऽर्थे कार्यं विज्ञास्यते । तस्य उपपद्ये भावे क्तः । विगतौ वृत्ता वितस्ता

हाययीमासे इत्यत्र सावयवकत्वं पञ्चम्यर्थः । साव्यवहितोत्तरकालवृत्तित्वं सप्तम्यर्थः । कार्त्तिकवयवकञ्चिद्वृत्तिस्थितकमासाव्यवहितोत्तरकालवृत्ति-
रायहाययीत्यर्थः । वनाग्निः सत्यं योजने गते ग्रामः प्राप्य इति बोधः ।
योजनमित्यस्य प्रथमान्तात्वे गतं चेदिति शेषः । कार्त्तिक्या इत्यादेरपि
ततः प्रवृत्ति गते मासे आयहाययीत्यर्थ इति भाष्यमतम् । अत्र सर्वत्र
भा. संमते एवार्थे साधुत्वं यद्योत्तरं सुगोनां ग्रामाख्यात् । सर्वत्र तत्तत्-
कारकत्वाविज्ञायां यथाः साधुत्वमिष्टमेवानभिधानं चेतितत्त्वम् ॥

किं नात्यन्तरापेक्षामन्ति । सन्ततत्वात् । अथवाऽन्यास्यान्यास्य प्रादु-
र्भवन्ति ॥

यनेऽपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठोपयोगो दुर्वारः । नटस्य श्रुत्योतीति-
वत् । न ह्युपाध्यायनटयोः क्रियानुकूलस्यापारांशे विशेषो वक्तुं शक्यः ।
अनभिधानब्रह्मास्त्रमित्य प्रत्याख्यानं तु नातीव मनोरमम् । एवं च
शुश्रुषाविराम इत्यादिवार्त्तिकमप्यावश्यकमनौयम् । तथाच सूत्रवार्त्तिक-
मतमेवेह प्रवर्तमिति यावदाधं साधु । तथा ब्रुवं भयहेतुरसोऽठ इत्यादि-
संक्षिप्तिर्देशोऽपि सार्थकः परत्वात् तत्तत् संज्ञा-प्रस्तावपि शेषत्वविव-
क्षायां न साधारणमन्त्रोपादिवादाविव यथा इष्टतया तत्रापादानसंज्ञाया
वारणीयत्वात्तत्त्ववधेयम् ॥

इति । अशोध्येत्यर्थः । 'प्रथमत उपलभ्यत इति' । उपलभ्यतेः कर्म-
कापारे प्रभवतिः प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रकाशत इति यावत् । एतेन जन्यर्था-
भावात् पूर्वोक्तसिद्धं दर्शयति । अनेकार्थत्वाद् धातूनामस्मिन्नर्थे वृत्तिः ।
अस्मिन्नि प्रपञ्चः । कथं भवनपूर्वके निःसरणे प्रभवतिर्वर्तते ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ।

१ । ४ । ३२ ॥

नन्वसत्यस्मिन् कर्मण्यपि स्यादित्यत आह

उपाध्यायायेति ॥ (कै)

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कारकचतुर्थाः

सम्प्रदानत्वशक्तिमार्थः । सा शक्तिश्च तत्तद्भात्यर्थकर्मनिष्फलनिरूपकत्वे-
नेष्टाविषयो यस्तस्मिन्ना “कर्मणा यमभिप्रैति” इति सूत्रात् । कर्म-
निष्ठेत्यनेन कर्मचतुर्थी निमित्तत्वप्रदर्शनात् कर्मश्रुत्यपेक्षया चतुर्थीश्रुते-
र्वलवत्वं बोध्यते । अत एव क्रीते सोमे मैत्रावरुणो दण्डं प्रयच्छतीत्यादौ
दण्डदानं न प्रतिपत्तिः किन्तु द्वितीयापेक्षया तृतीयस्या चतुर्थी श्रुत्या मैत्रा-

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मग्रहणं किम-

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मग्रहणमिति ।

भा । उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र गोत्रपाध्यायस्याप्यभिप्रेयमाश्रितम् ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मणा करण-

श्रुतेन कर्त्ता यमभिप्रैति सम्ब्रूति ईप्सुति वा तत्कारकं सम्प्रदानं स्यात् ।
न च युगपत् कर्मत्वं करणत्वं च कर्ममिति वाच्यम् । क्रियाभेदेनाविरोधात् ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मणा करण-

श्रुतेनेति कथं पुनरेकमेव वस्तु युगपत् कर्म च करणं च भवति क्रिया-
भेदात् दानक्रियायां करणम् । दीयमानया हि मवा शिष्य उपाध्यायमभिप्रैति

(कमला यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

करणभूतयेति । (कै)

स्वरूपकथनम् ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

दानक्रियाभिप्रेतगम्योपाध्यायोऽभिप्रेत इति तस्य क्रियासम्बन्धो
वक्षिरङ्ग इति भावः ॥

वक्ष्यसंस्कारकमिति मौमांसकाः । यत्तु तत्तद्भात्यर्थकर्मसम्बन्धजन्यफलं
गोलाभकृतसुखादितद्भागित्वेन य इच्छाविषयः स सम्प्रदानमिति । तन्न ।
सूत्राक्षरैर्वाच्यत्वोक्तार्थाभावात् । तथा शब्दबोधाभावाच्च । यद्यपि इच्छा-
विषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति । तदपि न । देवो रूपवान् इत्यादौ उद्देश्यविधेय-
भावेनान्वयात् । देवे उद्देश्यत्वप्रतीतावपि इच्छाविषयत्वाप्रतीतेः । तस्मादु-
द्देश्यत्वमुद्देश्यादिपदशक्यतावच्छेदकतया सिद्धं पदार्थान्तरमेव । क्वचिद्

धर्मम् । यमभिप्रैति स सम्प्रदानमित्युच्यमाने कर्मण एव सम्प्रदानसंज्ञा

यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाऽभिप्रेयते गवा तूपाध्यायः । तत्र परत्वाद्
गोः कर्मसंज्ञेति पारिशेष्यादुपाध्यायस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा भविष्यतीति

दानक्रियायां हि कर्म । अभिप्रापयक्रियायां करणम् । दीयमानया गवा हि
शिष्य उपाध्यायमभिप्रैति । उपाध्यायाय गां ददाति । अत्राभिप्रेतीति पद-
जन्यम् । न तु समासः । उदात्तवता गतिमता च तिङ्ठा गतेः समासो वक्तव्य

सम्बन्धाति ईप्सुति वा अभिप्रपूर्वे हि इण् ईप्सुतिना समानार्थः । अभि-
प्रेतमित्युक्ते ईप्सुतमिति गम्यते । उक्तञ्च

“अगिराकरणात् कर्तृस्त्वागाङ्गं कर्मणेप्सुतम् ।

प्रेरणाङ्गुमितिभ्यां वा कभते सम्प्रदानताम् ॥”

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् १ । ४ । ३९ ।)

नन्वेवमिति । (कै)

दायोग एव सम्प्रदानत्वमित्यस्यानाश्रयणादिति भावः ॥

प्रकर्षयोगः । (कै)

सामर्थ्यगम्यप्रकर्षयोगः ॥

प्रत्यास्थातत्वादिति । (कै)

सिद्धान्तेऽप्यनुवादत्वेनेदानीमपि तत्त्वमेवेति भावः ॥ अत्र

इच्छाविषयत्वसमानाधिकरणमित्यन्यत् । विप्राय गां ददाति इत्यादौ
विप्राभिन्नसम्प्रदाननिष्ठोद्देश्यता निरूपकं दानमिति बोधः । सद्युद्देश्यता-
निरूपकत्वं सम्बन्धः । सम्प्रदानविप्रोषमिति विप्रसम्प्रदानकमिति वा बोधः ।
क्रियाकारकभावः सम्बन्ध इति द्वितीयोक्तदिशोषितम् । पिष्टभ्यः आहं
दद्यात् इत्यादौ स्वत्वे पिष्टनिरूपितत्वस्य बाधेऽपि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्र-

प्रसज्येत । कर्मग्रहणे पुनः क्रियामात्रे न दोषो भवति । कर्मनिमित्तत्वेनाश्री-

प्रश्नः । कर्मण एवेति । भा । सत्यप्युभयसम्भवेऽन्तरङ्गत्वात् कर्मण एव
गवादेः स्यादित्यर्थः । नन्वेवं कर्मसंज्ञानवकाशा स्यात् वचनसामर्थ्यात्

इति वार्तिकस्य हृन्दोविषयत्वादिति हरदत्तः । भाषाविषयत्वे बाधकं तु
तत्रैव वक्ष्यामः । अत्र वृत्तिकाराः । अन्यर्थसंज्ञेयं सम्यक् प्रदीयते यस्मै
तत् सम्प्रदानमिति । तेनेह न । रजकस्य वस्त्रं ददाति । भ्रतः वृद्धं ददाति ।

त्यागो दानं त्यागस्याङ्गं शेषभूतं कर्मणा गवादिनेमित्तमाप्तुमिदं
सम्प्रदानतां लभते । अनिराकरणाद्वा । एवमस्त्विति अनुमानाद्वा । देवैर्भ्यः
समगसो ददाति । याचकां भिक्षां ददाति । उपाध्यायाय गां ददाति ।
न तु निराकुर्वन् सम्प्रदानं भवतीति श्रोतार्यः । अत्र केचिदाहुः । “कुत्रचित्-

(कर्त्तव्या वमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३९ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

कर्मणेति । (पा)

निर्दिष्टस्य श्रेष्ठत्वं “वमि”ति निर्दिष्टस्योद्देश्यत्वस्यैव श्रेष्ठित्वं प्रतीयते इत्यजां वामं नयतीत्यादौ वामस्य न सम्प्रदानत्वमिति बोध्यम् ॥ यदा तु वामोऽजासंयुक्तो भवत्वित्युद्देशेनाजानयनं तदा भवत्येवाजां वामं नयतीति ॥ ननु संक्षिप्तिर्दिष्टार्थं तदावश्यकमत आह अध्याहारेणापीति ॥ (कै)

सम्प्रदायानुक्तत्वाग्रूपदाध्यात्यर्थं पितृणामुद्देश्यत्वसत्त्वान्न दोषः । परस्मै हेतुस्य त्वाग एव । अत एव विदेशस्य पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्त्रीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणेऽपि उद्देश्य एवादिभिरेव पित्रदायत्वेन तद्धनं विभज्य गृह्यते नान्येरिति व्यवहारः । प्रतिग्रहस्तु सत्त्वाद्युक्तं पुण्यमित्युक्तेः । प्रतिगृहीतधनदाने फलातिशयजनकः । अदृष्टार्थदत्तस्त्रीकार एव प्रतिग्रह इति परितोषदत्ततिशतुरगादिस्त्रीकारे न दोषः । संवृष्टिस्थले साधारण-

यते ॥ अथ यं स ग्रहणं किमर्थम् । कर्मणाभिप्रैति सम्प्रदानमितीयत्युच्य-

तर्हि पर्यायः स्यात् । कारकप्रकरणे च प्रकर्षयोगो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्ग-
वहिरङ्गव्यवहारः ॥ ननु पर्याये सति गत्यर्थकर्मणोत्पारम्भोऽनर्थकः स्यात् ।

इह हि ददातिर्गौणः न तु वास्तवं दानमस्तीत्याहुः । भाष्ये तु नैतत् स्वीकृतं
स्वच्छिकोपाध्यायनस्यै चपेटां ददाति । “न श्रुत्वाय मतिं दद्यात्” इत्यादि
प्रयोगात् । रजकस्य ददातीति तु श्रेष्ठत्वविवक्षायां बोध्यम् । नन्वेवमजानयति

प्रादयः” (२ । २ । १८) इत्यत्र वार्त्तिकम् “उदात्तवता तिष्ठ गतेः
सम्प्रदानवचनम्” इति । “यो जात एव प्रथमो महोत्सावो देवा क्रतुना
पर्यभूषत् । यो यः शुद्धरमन्वविन्दत् । यस्मान्न ऋते किं विजयन्ते । यो वै

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८१६

(अ. १ । पा. ४ । आ. २९) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । ११४ । ३२ ।)

श्रुतेति । (कै)

तिङ् श्रुत्योपस्थापितेत्यर्थः ॥ एवं च यः स इत्येवं लभ्येतेति

भावः ॥

सार्थादिति । (कै)

प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेऽ“यपादाने साहीयद्वहोः” (५ ।

स्त्वोत्पादेऽपि ददातीत्यप्रयोगात् । परमात्रस्त्वानुकूलेत्युपात्तम् । तत्रापि
स्त्ववति स्त्वानुत्यक्त्या पूर्वस्त्वनाशाङ्गीकारात् । उपेक्षा तु न निबन्धतः
परस्त्वोत्पादिकेति न तत्र ददाति इति प्रयोगः । विक्रयोऽपि न तथा ।
मूल्यदानपूर्वकस्वीकाररूपक्रयस्यैव स्त्वजनकत्वात् । स्त्वं च दानादि नाश्लं
प्रतिग्रहादिजन्यमतिरिक्तपदार्थरूपम् । तच्च वहिरिन्द्रियवेद्यम् । स्वं

मानेऽभिप्रायत एव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । यं स ग्रहणे पुनः क्रियमाद्ये

तस्य प्रत्याख्यातत्वादित्यदोषः ॥ अथेति । भा । अथाहारेणापि सर्वनाम-
द्वयार्थोक्तमर्थ इति प्रश्नः ॥ अभिप्रायत एवेति । भा । श्रुतपदार्थसम्बन्धे-

ग्राममिति नयति कर्मभिरजैः सम्बन्धमानस्य ग्रामस्य सम्प्रदानत्वं स्यादिति
चेन्न । यमभिप्रैतीत्युक्ता हि यमिति निर्दिष्टस्य श्रेष्ठत्वं कर्मण्येति निर्दिष्टस्य
गवादेः श्रेष्ठत्वं च प्रतीयते । यथा कर्त्तृभिप्राये क्रियाफल इति कर्त्तुः श्रेष्ठत्वं

प्रययतामप्येनं प्रतिपद्यते” इत्याद्युदाहरणानि अत्र सर्वत्र । “यदुक्ता-
न्नित्यम्” (८ । १ । ६६) इति नित्यमिति निपातप्रतिषेधात् तिङन्त-
सुदात्तवत् । तत्तच्चयमभिप्रैति इत्यत्रापि समासे सति प्रातिपदिकत्वात्
विभक्त्युत्पत्तिः स्यादिति । नेति वयं तस्य हृन्दोविषयत्वात् । यदि “कर्मणा
यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्” अर्था नयति ग्राममिति अनेनयति क्रिया

(कर्मणा वमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

कर्मणेति । (पा)

निर्दिष्टस्य श्रेयत्वं “वमि”ति निर्दिष्टस्योद्देश्यत्वस्य श्रेयत्वं प्रतीयते इत्यजां घामं नयतीत्यादौ घामस्य न सम्प्रदानत्वमिति बोध्यम् ॥ यदा तु घामोऽजासंयुक्तो भवत्वित्युद्देशेनाजानयनं तदा भवत्येवाजां घामं नयतीति ॥ ननु संज्ञिविर्देशार्थं तदावश्यकमत आह

अथाहारेणापीति ॥ (कै)

सम्प्राप्यनुकूलत्यागरूपदाधात्वर्थे पितृणामुद्देश्यत्वसत्त्वान्न दोषः । परस्वत्वे हेतुस्य त्याग एव । अत एव विदेशस्य पात्रमुद्दिश्य तत्कथने स्त्रीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणेऽपि उद्देश्य पुत्रादिभिरेव पित्रदायत्वेन तद्धनं विभज्य गृह्यते नान्येरिति व्यवहारः । प्रतिग्रहस्तु लब्धाद्युक्तं पुण्यमित्युक्तेः । प्रतिग्रहीतधनदाने फलातिशयजनकः । अदृष्टार्थदत्तस्त्रीकार एव प्रतिग्रह इति परितोषदत्ततिक्ततुरगादिस्त्रीकारे न दोषः । संसृष्टिस्थले साधारण-

यते ॥ अथ यं स ग्रहणं किमर्थम् । कर्मणाभिप्रैति सम्प्रदानमितीयत्युच्य-

तर्हि पर्यायः स्यात् । कारकप्रकरणे च प्रकर्षयोगो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्ग-
वहिरङ्गव्यवहारः ॥ ननु पर्याये सति गत्वर्थकर्मणोत्पारम्भोऽनर्थकः स्यात् ।

इह हि ददातिर्गोणः न तु वास्तवं दानमस्तीत्याहुः । भाष्ये तु नैतत् स्वीकृतं
खलिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति । “न श्रूयाम मतिं दद्यात्” इत्यादि
प्रयोगात् । राजकस्य ददातीति तु श्रेयत्वविवक्षायां बोध्यम् । नन्वेवमज्ञानयति

प्रादयः” (२ । २ । १८) इत्यत्र वार्त्तिकम् “उदात्तवता तिष्ठा गतेः
सम्प्रदानवचनम्” इति । “यो जात एव प्रथमो महोखावो देवा क्रतुना
पर्यवसद् । यो यः प्रसन्नमन्वविन्दत् । यस्मान्न ऋते किं विजयन्ते । यो वै

(अ. १ । पा. ४ । आ. २९) (कर्मणा यमभिप्रैति सं सम्यदानम् । १ । २४ । ३२ ।)

श्रुतेति । (कै)

तिङ् श्रुत्योपस्थापितेत्यर्थः ॥ एवं च यः स इत्येव लभ्येतेति

भावः ॥

सार्थादिति । (कै)

अध्वानधत्तव्यथापाराश्रयत्वेऽप्यपादाने साक्षीयकहोः” (५ ।

स्त्वोत्पादेऽपि ददातीत्यप्रयोगात् । परमात्रस्त्वानुकूलेत्युपासम् । तत्रापि
स्त्ववति स्त्वानुत्पत्त्या पूर्वस्त्वनाश्राद्धीकारात् । उपेक्षा तु न निबन्धतः
परस्त्वोत्पादिकेति न तत्र ददाति इति प्रयोगः । विक्रयोऽपि न तथा ।
मूल्यदानपूर्वकस्वीकाररूपक्रयस्यैव स्त्वजनकत्वात् । स्त्वं च दानादि नाशं
प्रतिग्रहादिजन्यमतिरिक्तपदार्थरूपम् । तच्च वह्निरिन्द्रियवेद्यम् । स्वं

मानेऽभिप्रायत एव सम्यदानसंज्ञा प्रसज्येत । यं स ग्रहणे पुनः क्रियमाणे

तस्य प्रत्याख्यातत्वादित्यदोषः ॥ अथेति । भा । अध्याहारेणापि सर्वनाम-
द्वयार्थलभ्यत इति ग्रन्थः ॥ अभिप्रायत एवेति । भा ॥ अतपदार्थसम्बन्धे-

याममिति गयति कर्मभिरजैः सम्बध्यमानस्य यामस्य सम्यदानत्वं स्यादिति
चेन्न । यमभिप्रैतीत्युक्ता हि यमिति निर्दिष्टस्य श्रेयित्वं कर्मणेति निर्दिष्टस्य
गवादेः श्रेयित्वं च प्रतीयते । यथा कर्त्तृभिप्राये क्रियापन्न इति कर्त्तृः श्रेयित्वं

प्रयवयतामप्येनं प्रतिपद्यते” इत्याद्युदाहरणानि अत्र सर्वत्र । “यदुक्ता-
मित्यम्” (८ । १ । ६६) इति नित्यमिति निपातप्रतिषेधात् तिङन्त-
मुदात्तवत् । तत्तत्तयमभिप्रैति इत्यत्रापि समासे सति प्रातिपदिकत्वात्
विभक्त्युत्पत्तिः स्यादिति । नेति वयं तस्य हृन्दोविषयत्वात् । यदि “कर्मणा
यमभिप्रैति सं सम्यदानम्” अर्था गयति याममिति अजैर्नयति क्रिया

(अ. १ । पा. ४ । अ. १) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । १२ ।)

यं सम्प्रत्येतीति । (भा)

संनिहितसम्प्रदानस्य दानस्य तत्काले विप्रसक्तोषरूपदृष्टका-
लेनापि काशवत्त्वात् तत्रैव स्याद् असंनिहितसम्प्रदानस्य विप्राय-
ददातीति प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥ “उपाध्यायाय” इत्यत्र
संनिहितायेति शेषः ॥ “अग्रे” विप्रकृष्टायेति शेषः ॥

करतकम् । “न श्रुद्रायमतिं दद्याद्” इत्यादौ बोधनार्थः । मतिशब्देन
तज्जनकं वेदादिरूपं शास्त्रमुच्यते । रजकाय वस्त्रं ददातीत्यादौ अधोनी-
करणं तदर्थः । शेषत्वविवक्षायां रजकस्य वस्त्रमित्यपि भवति । अज्ञां ग्रामं
नयतीत्यादौ परया कर्मसंज्ञया बाधाम्न दोषः । पत्ये श्रेते इत्यादौ ग्रयनादि-
क्रियाया अपि संदर्शनप्रार्थनव्यवसायजन्यारम्भक्रियानिरूपितं कर्मत्वम् ।
पिण्डोमित्यादौ गम्यमानक्रियापेक्षा कारकत्वदर्शनात् । हरिरप्याह

अथाभिरुह्यं किमर्थम् । कर्मणा यमेति स सम्प्रदानमितीत्युच्यमाने यमेव

योपाध्यायस्य गौर्दीयते इति स्यात् ॥ ननु शिष्यस्य कर्त्तृत्वाभावे कथं
गोः कर्मसंज्ञा । नैव दोषः । कर्मसंज्ञायां स्वातन्त्र्यस्य कर्त्तृत्वहृणो-

रणीयस्या अतुर्थीअत्वाऽर्थकर्मत्वत्तम् । अत्र वार्त्तिकम् । “क्रियाग्रह्यं
कर्त्तव्यम्” पत्ये श्रेते । भाष्यकारास्तु संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमान-
त्वात् क्रियापि क्त्वमिदं कर्म । तथा च सूत्रेणैव सिद्धम् । प्रतीयमानक्रिया-

कर्त्तुः श्रेयित्वं क्रियापकस्य श्रेयत्वं न चात्र शेषशेषिभावः प्रतीयते । किं च
“नैवङ्गोः हरतेऽपि” इति द्विकर्मकेषु नयतिः परिगम्यतेऽतोऽपि
ग्रामस्य न भविष्यति । अथ किमर्थं महती संज्ञाक्रियत इत्याह “समर्थ-
संज्ञाविज्ञानाद्” इति । सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानमित्यन्वर्थत्वात्

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३९ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

आभिमुख्यमाधे इति । (भा)

कर्मणा करणभूतेन क्रियारम्भे यमुद्दिश्यतीत्यर्थः । स योद्देशः
सर्वज्ञासीति भावः ॥

संस्थावदिति । (कै)

अन्यथा विप्रेभ्यो गां ददातीति न स्यादिति भावः ॥

“सम्पूर्णं प्रार्थनार्था व्यवसायं त्वनन्तरा ।

व्यवसायस्त्वथारम्भे साधनत्वाय कल्पते ॥

पूर्वस्मिन् या क्रिया सैव परस्मिन् साधने मता” इति ॥

सम्पूर्णं फलविषयः सङ्कल्पः तत्प्रार्थनार्था फलोपायविषयेऽभिलाषे
साधनं व्यवसायः क्रियाविषयस्य फलसाधनत्वेन निश्चयः । तत्रानन्तरा प्रार्थना
साधनम् । अभिलाषे सति निश्चयकरणात् । व्यवसायस्त्वारम्भे ऽमानस्या-

संस्थेति तत्रैव स्यात् । उपाध्यायाय गां ददातीति । इह न स्यात् ।

पक्षच्छायात् । तथाच सार्थाद्दृश्यते इत्यत्र कर्मणि लकारोत्पत्तिः ।
निर्भक्ष्यत इति । भा । आकृत्यत इत्यर्थः ॥ अयेति । भा । कर्मणा

पेक्षोऽपि हि कारकभावो भवत्येव । प्रविष्टं पिण्डमिति वत् । सूत्रकारश्चाह
“क्रियाधीनपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” (२ । ३ । १४) इति । न चैव-
मपि अश्वदाति कर्मत्वात् क्रियाद्यद्वयं कर्तव्यमेवेति वाच्यम् । भाष्ये अन्यर्थ-

संज्ञाया ददाति कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमित्यर्थः । यमसंज्ञि
रनङ्गस्य वक्ष्यं ददाति प्रतः पृष्ठं ददातीत्यत्र कस्मान्न भवेति । अदानत्वात् ।
किं पुनर्दानम् । दानं किञ्चिदुद्दिष्टा पुनर्दानं च संप्रत्यङ्गात् । यथा
उद्दिष्टं चेन्न ददाति । देवेभ्यः सुमनः । याचकाय भिक्षाम् । उपाध्यायाय

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

न्यायसिद्ध एवेति । (कै)

अयमभ्युपगमवादः ॥

निन्दतीति । (कै)

गर्हं कुत्सायामिति स्यतेः ॥

प्रवृत्तौ साधनं तेन चाप्यमानत्वेन प्रकृतक्रियाकर्मत्वं लभते । पूर्वस्मिन् काले
या क्रिया सापरस्मिन् उत्तरकालभाविनि साधनम् । सापेक्षतया सिद्धस्यैव
ससाधनत्वात् । सन्दर्शनं तु न क्रियासाध्यं फलाभिजाययोग्यताविशिष्टचैत-
न्यस्यैव तत्साधनत्वात् । एवं च “कर्मणा यमभिप्रैति” इति सूत्रेण सम्प्रदान-
त्वम् ॥ पतिसम्प्रदानकारम्भकर्मभूतं पत्नीकर्तृकं शयनमिति बोध इति
स्पष्टं भाष्ये । कटं करोतीत्यादौ तु नैवं रीत्या तत् । अनभिधानात् । क्रियया

उपाध्यायाय गामदात् । उपाध्यायाय गां दास्यतीति । अभिरुद्धये पुनः

यमेति गच्छति प्राप्नोति सम्बन्धातीत्यर्थः ॥ अभिप्रैतीत्युक्ते स एवार्थः
इति प्रश्नः ॥ आभिमुख्य इति । भा । उपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात्

संज्ञात्वलोकारात् । नन्वेवं कटं करोतीत्यादावपि सम्प्रदानत्वं स्यात् ।
वचनवशाच्च कर्मसम्प्रदानत्वयोः पर्यायः । अत्राहुः । नैनं वार्त्तिकं सार्वत्रि-
कम् । किन्तु प्रयोगानुसारात् नियतविषयं धातूपात्तफलानाधाय एव

गाम् । खड्गिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटिकां ददाति । “न शूद्राय मतिं दद्याद्”
इति । करतलप्रहारचपेटिका । इत्येके तु पुनर्यद्व्याहानाभावः । उक्त-
मानास्तु ददाति प्रयोगः । तत्र कारकशेषत्वामटस्य द्रव्येति इति वत्
पक्षो । कर्मणेति किम् । यावत् उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र गोवप्यभ्युप-

(कर्मणा यमभिप्रेति स सम्यदानम् । १ । ४ । ६२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

निश्चयं करोतीति । (के)

उद्देश्यत्वप्रदर्शनाय इदम् । एवमुत्तरत्र “उपसृत्ये”त्यपि ।
“उपाश्रित्य” इति पाठान्तरम् ॥ भाष्ये

क्रियां हीति । (भा)

एवं वज्रलक्ष्यसंस्कारानुरोधेन कर्मशब्देनोभयं गृह्यते ॥ भाष्ये

यमभिप्रेति स सम्यदानमिति वार्त्तिकमते तु पतिसम्यदानकश्रयनमिति बोधः । तत्तत्संज्ञासूत्रैस्तत्तदर्थे तत्तत्कारकशक्तिमत्वबोधनात् । पशुना यज्ञं यजते इत्यत्र पशुनाश्रयः करणत्वशक्तिमान् । उद्देश्यः कर्मता शक्तिमान् । कर्मणः करणसंज्ञा सम्यदानस्य कर्मसंज्ञेति वार्त्तिकात् । पशुकरणको यज्ञ-कर्मको याग इति बोधः । अग्नौ क्रिय पशुः प्रक्षिप्यते । तद्ब्रह्मयोपाक्रियते इति भाष्यम् ॥

क्रियामागे न दोषो भवति । अग्निराभिमुख्ये वर्त्तते प्रशब्द आदि कर्मणि । तेन यं चाभिप्रेति यं चाभिप्रेषति यं चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं

कालानवच्छिन्ना क्रियाश्रीयत इत्यर्थः ॥ ननु यथा तेन दीव्यगोत्पारौ संख्याकालयोर्न विवक्षा तथेहापि संख्यावत् कालस्याविवक्षा भविष्यतीति

प्रकृतेः । भाष्यमते तु यत्र सम्यदानत्वमिष्टं तत्र सन्दर्शनादीनां क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते । ततश्च तैराप्यमाणा क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति सिद्धन्त्या-भिप्रेयमाणास्य सम्यदानत्वम् । यत्र तन्नेष्टं तत्र भेदो न विवक्ष्यते । ततश्चो-

यस्य चाभिप्रेयमाणात्वं यतो गौर्दीनक्रियया करणभूतयाभिप्रेयते गवा तुपाध्यायः । तत्र परत्वाद् गोः कर्मसंज्ञेति । पारिशेष्याद् उपाध्यायस्यैव सम्यदानसंज्ञा भविष्यति । नैतदस्ति । सत्यप्युभयोर्ऋभिप्रेयमाणात्वेऽन्तरङ्ग-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८२५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

न सिध्यतीति । (भा)

अचिमकर्तृत्वं क्रियाया न सिध्यतीत्यर्थः ॥ ननु पश्य धावति
इत्यादौ क्रियाया अपि तत्त्वदर्शनादाह

क्रियन्तरेति ॥ (कै)

हरये रोचते भक्तिः । विषयतासम्बन्धावच्छिन्न प्रीत्यनुकूलस्तत्
समानाधिकरणो व्यापारे स्वैरर्थः । तत् पक्षभूतप्रीतेः समवायेना-
अयो हरिः सम्प्रदानत्वशक्तिमान् “स्वार्थानां प्रीयमाणः” (१ । ४ ।
३३ ।) इत्यनुशासनात् । समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारः
प्रोधात्तरर्थः । अत एव हरिं प्रीणयतीत्यादिसिद्धिः । एतदभावे हि
हरौ बल्यो प्राप्तेति विशेषबल्यपवादोऽत्र चतुर्थी । केचित्तु प्रीतिविषयता-

भवति ॥ क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आज्ञाय
निगर्हते । युद्धाय सन्नद्धते । पत्ये शेते इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

किमुपसर्गद्वयोपादानेन । एवं तर्हि न्यायसिद्ध एवार्थ उपसर्गद्वयोपादा-
नेन प्रदर्श्यते इति भाष्यकारस्याभिप्रायः ॥ आज्ञायेति । भा । आज्ञा

त्यत्तिविक्षिप्त्याद्येकपक्षावच्छेदेनैकीकृतया क्रियाया व्याप्यमाणस्य कर्मत्वमेव
भविष्यति । कटं करोत्योदनं पचतीति गत्यर्थेषु तु भेदोऽभेदश्चेत्युभयं
विवक्ष्यते तत्र भेदविवक्षायां ग्रामाय गच्छतीति प्रयोगः । अभेदविवक्षायां

त्वात्कर्मण एव गवादेः स्यात् । कर्मसंज्ञा तु ददाति कर्मणोऽन्यत्र साव-
काशा । कारकप्रकरणे च प्रकरो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्गवहिरङ्गभावोऽपि ।
यं स ग्रहणोऽक्रियमाणोऽभिप्रेतुरेव सम्प्रदानसंज्ञास्याप्सुतपदार्थसम्बन्धे सति
तेनैव निराकाङ्क्षादध्याहारोनुपपत्तेः । सत्यपि वा अध्याहारे यः स

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

भिन्नकाले भिन्नरूपेण च कर्तृकर्मताया एकस्मिन्नपि दर्शना-
दाह

एकदा एकात्मन्येवेति । (कै)

अत्रत्यं भाव्यं कर्त्तरि कर्म इत्यत्र व्याख्यातम् ॥ ननु सन्दर्श-
नादीनां सर्वत्र भावात् सर्वत्र सम्प्रदानत्वं स्यादत आह

मापद्यमानं मोदकं लौख्याद्देवदत्तः प्रयुक्ते तदानुगुण्यमाचरतीति हेतुत्वे
प्राप्ते इदम् । एवं च हेतुसंज्ञाभावे शिष्योऽभावाद् हेतुगतव्यापाराप्रती-
तेर्मोदकः स्वक्रियायां कर्त्ता भवति न तु देवदत्तः उपात्तक्रियायां तस्य
स्वातन्त्र्यभावादित्याहुः । हरिसम्प्रदानिका भक्तिकर्त्तृका श्रुतिरिति-
बोधः । हरिनिष्ठा या भक्तिविषया प्रीतिस्तदनुकूलो भक्तिनिष्ठो व्यापार
इति यावत् । ये तु प्रीतिमानार्थो श्रुतिः कर्मसंज्ञापवादश्चेदं सम्प्रदा-

कथम् । क्रियां हि लोके कर्म इत्युपचरन्ति । कां क्रियां करिष्यसि । किं

निन्दति नास्तिकत्वादित्यर्थः । युद्धायेति । भा । युद्धविषयं संग्रहानपूर्वकं

तु ग्रामं गच्छतीति तथा च “गत्यर्थकर्मणि” (२ । ३ । १२) इति सूत्रं
प्रत्याख्यास्यते । उक्तञ्च हरिणा

“भेदस्य च विवेक्षायां पूर्वा पूर्वा क्रियां प्रति ।

परस्याहुस्य कर्मत्वात् तत्क्रिया ग्रहणं कृतम् ॥

इत्येवाध्याहारात् । तत उपाध्यायाय शिष्येण गौदीयते इत्यत्रार्थे शिष्यायो-
पाध्यायस्य गौदीयत इति स्यात् । कर्मसंज्ञायां हि कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रोप-
पन्नव्यापारमिति तेन शिष्यस्य कर्त्तृत्वाभावेऽपि गोः कर्मसंज्ञा युज्यत एव ।
अथा च साक्षाद् शीयत इति कर्मणि लकारोत्पत्तिः । अभिग्रहणं किम्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८२७

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

यदात्विति । (कै)

एवं च “पत्ये श्रेते” इत्यादेर्दर्शनादिपूर्वकारम्भकर्मपत्युद्देशकं
ग्रथनं करोतीत्यर्थः ॥

भेदेनेति । (कै)

तत्तद्रूपेण बोधविषयतया विवक्ष्यत इत्यर्थः ॥

नत्वमितौच्छन्ति । तेषां प्रीयमाण इति सूत्रनिर्देशात् प्रीधातुयोगेऽस्याः
प्रवृत्तिः कल्प्येति गौरवम् । अभिलषतेऽस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्न-
प्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारोऽर्थ इति न तस्य त्वर्थत्वमिति
हरिर्भक्तिमभिलष्यतीत्यादौ न हरेः सम्प्रदानत्वम् । गोपीस्मरात् कृष्णाय
स्नायते । अत्र स्नायतेर्वाधविषयस्तुतिरर्थः । बोधस्य फलतावच्छेदकः

कर्म करिष्यसीति । एवमपि कर्त्तव्यम् । कृचिमाकृचिमयोः कृचिमे संप्रत्ययो

निश्चयं करोतीत्यर्थः ॥ पत्ये श्रेत इति । भा । पतिमुपहृत्य श्रेते इत्यर्थः ।
न सिध्यतीति । भा । क्रियान्तरानुपादाने एकस्या एव क्रियायाः कर्म-

क्रियाणां समुदाये तु पदैकत्वं विवक्षितम् ।

तदा कर्मक्रियायोगात् स्वावयवोपचर्यते ।

भेदाऽभेदविवक्षा च स्वभावेन व्यवस्थिता ।

तस्माद् गत्वर्थकर्मत्वे व्यभिचारो न दृश्यते ॥

यावता कर्मणा यमेति गच्छति प्राप्नोति सम्पन्नातीत्यर्थः । अभिप्रैतीत्युक्ते स
एव । अभिप्रयहणेऽक्रियमाणे कालविवक्षा स्यात् । ततश्च यमेव संप्रत्येति
तत्रैव स्यात् । यमगात् यं चैष्यति तत्र न स्यात् । अभिप्रयहणे पुनः
क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रशब्दश्चादिकर्मणि ।

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्यदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

यथा कटं करोतीति । (कै)

तत्र हि कटकर्मकक्रियेत्येव बोधो न तु तस्याः क्रियायाः
विद्यमानमणिसंदर्शनादिपूर्वकारभक्त्यर्थं तत्तद्रूपेण बोधविषय
इति भावः ॥

सम्बन्धो वृत्तितास्तुतिश्च गुणवत्प्रतिपादकशब्दप्रयोगादिः । स्मरादिति
हेतौ पक्षमौ । बोधाश्रयस्य “स्वाध्वरुडस्याश्रयां ज्योत्समानः” (१ । ४ ।
३४) इति सम्यदानत्वम् । ज्योत्समानपदेन प्रधानभूतव्यर्थकर्मणो
ग्रहणम् । सन् स्मरस्याद् यदिष्यकज्ञानानुकूलव्यापारस्तस्य प्रकृत्यर्थ-
कर्मणोऽपि तेन पदेन ग्रहणम् । स अन्यथा ज्ञाप्यमान इत्येव वदेत् ।
तत्राद्ये गोपीकर्तृका स्मरहेतुकाणां सम्यदानकार्यात् कृष्णवृत्तिबोधविषया-

भवति ॥ क्रियापि ह्यत्रिमं कर्म । न सिध्यति । “कर्तुंरौप्सिततमं कर्म”

करणभाव एकदा एकात्मन्येव नोपपद्यत इति भावः ॥ क्रियापीति ।
भा । प्रतीयमानक्रियापेक्षः कारकभावः । प्रविश पिण्डोमित्वादाविवाने-

विकल्पेनैव सर्वत्र संज्ञे स्थातामुभे यदि ।

आरम्भेण न योगस्य प्रत्याख्यानं समं भवेद्” इति ॥

अस्यार्थः । कर्म सात्त्विकैव क्रियेप्सितत्वप्रयुक्तकर्मसंज्ञयैवोपपद्यते
व्यवक्रियते । न तु सम्यदानसंज्ञयागत्यर्थकर्मणि तु भेदाभेदौ दावपि

तत्तत्सोपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात् कालान्तरावच्छिन्ना क्रियानाम्नीयते । ननु
यथा “तेन दीयती” (४ । ४ । २) त्यादौ सङ्ख्याकाक्षयोरविवक्षा सिद्धा ।
सत्यम् । अयमेव न्यायसिद्धोऽर्थ उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्शिते यदात्मभिप्रै-
तीत्यस्य ईप्सुतीत्यर्थस्तदाभिग्रहणं कर्तव्यमेव । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्यदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

पशुं रुद्राय ददातीति (भा)

भाष्यप्रयोगानुपपत्तेराह

एतच्छब्द इति ॥ (कै)

ननु पूजार्थां पशोः करणत्वादुद्देश्यं च कर्मत्वात् किमुपसंख्या-

नेन इत्यत आह

स्तुतिरिति बोधः । स्तुतिश्चात्मनः परस्य वेति तु प्रकरणादि-
गम्यम् । अत एव कृष्णाय गोप्यात्मानं परस्माच्छब्दं कथयतीत्यर्थ इति
प्राञ्चः । कर्मसंज्ञापवादोऽयम् । कृष्णस्यैव स्तुत्यत्वे तु परत्वात् कर्मत्वमेव ।
यदा गुणोत्कर्षेण स्लाघ्यमानः कृष्णो गुणवत्तया तत् समर्थोपरणेना-
धारोपितप्रेरणत्वाद् हेतुरिति हेतुत्वापवाद इयम् । ह्रुते इत्यत्र

(१ । ४ । ४६) इत्युच्यते कथं च नाम क्रियया क्रियेष्पिततमा स्यात् ।

तर्ह्यः । यदा तु सन्दर्शनादयो धात्वर्थान्नेदेन विवक्ष्यन्ते तदा सम्यदानसंज्ञैव
यथा कटं करोतीति । सा च भेदाभेदविवक्षा प्रयोगदर्शनवशेन नियत-

विवक्ष्यते । इति रूपद्वयसिद्धिः । व्यभिचारोऽतिप्रसङ्गस्तु न दृश्यते ।
विवक्षाया व्यवस्थितत्वादेव । एतदेव द्रष्टव्यं विवक्ष्येनेति । समं तुल्य-
पक्षकम् । तस्मात् सूत्रं प्रत्याचक्षाणस्य भगवतो विवक्षानियमोऽभिमतः ।
मत्वर्थेषु विवक्षाद्वयम् । पक्षे श्रेते इत्यादौ तु भेदविवक्षैव । श्लोदनं पक्षतो-

वार्त्तिकम् एतच्चाचष्टे “क्रियाः इत्यादि” । ननु क्रियामपि कोके
कर्मेत्युपचरन्ति । किं कर्म करिष्यसि कां क्रियामिति । तत्र कर्मणा यमभि-
प्रैतीत्येव सिद्धम् एवमपि कर्तव्यं “कृत्विमाकृत्विमयोः कृत्विमे कार्य-
सम्यक्तयो भवति” सन्दर्शनप्रार्थनाभावनायैवाप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्विमं

(कर्मणा धर्मभिर्प्रैति स सम्यदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । वा. ३)

त्यजतीत्यर्थे इति । (कै)

अचार्थं तदुक्तं न सम्भवतीत्यर्थः ॥

त्यजति (कै)

इत्यस्य अग्राविति शेषः ॥ तदुक्तं भाष्ये

अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते इति ॥ (भा)

हौतेर्बोधविषयमितरादर्शनयोग्यदेशस्थापनमर्थः । आत्मानमित्यादेरध्याहारः । सपत्नीभिर्या चात्मादेस्तथास्थापनं बोध्यम् । एवं च गोपौ कर्तृका कृष्यासम्यदानकार्यात् कृष्यावृत्तिविषयात्मकर्मकतथावस्थानानुकूला स्थितित्तत् सम्यदानबोधानुकूला क्रियेति बोधः । तिष्ठतेः स्वाभिप्रायबोधानुकूला स्थितिरर्थः ॥ श्रुतेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलश्रुतपथकरणमर्थः । कृष्यासम्यदानकबोधानुकूला स्थितित्तत् सम्यदानबोधानुकूलश्रुतपथकरण-

क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया । संदर्शनक्रियया वा

विषयेवाभ्योयत इति प्रयोगस्यासंकरः ॥ कर्मणःकरणसंज्ञेति । भा । एतच्छब्दोविषयम् । “सर्वविषयश्चन्दसि विकल्पन्त” इति यथा प्राप्तमपि

त्यादावभेद विवक्ष्यैव “चेष्टायामनन्धवि” (२ । ३ । १२) इत्येतत्तदुदाहरणयोरपि अभेद विवक्ष्यैव । मनसा हरिं व्रजति । आध्वानं गच्छतीति निष्ठा चेदम् । यदाह

कर्म । तथा हि । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारो भवति सं बुद्ध्या तावत् कौचित्थं संश्रयति इदमौघमिति तद् कृष्टं प्रार्थयते अयि ममेदं स्थादिति ततस्तदुपायभूतं क्रियां पश्यति अस्या एतत् कर्तव्यमिति । ततः प्रार्थयते अयमियं निष्पद्यतामिति ततस्तत्साधनानि समप्यार्थं कर्तुमर्थ-

(अ. १। पा. ४। आ. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्यदानम् । १। ४। १२।)

नन्वेवं “रुद्राय ददाति” इत्युक्तमनुपपन्नमत आह

तद्रुद्रायोपह्रियत इति । (भा)

“तत्” तेन प्रचेपेण “रुद्राय” रुद्रमुद्दिश्य “उपह्रियते”
ददातीति व्यवहार इत्यर्थः ॥ अग्नौ दग्धे स्तत्त्वानुत्पत्त्या तदुद्देश्यक-
त्यागे ददातिर्भाक्त इति भावः ॥

मिति बोधः । यदा । स्नाद्यादेस्तुत्यादिपूर्विका बोधनार्थः । स्तुत्या कृष्ण-
मात्मानुरागं बोधयति । ऋत्या त्वं कृष्णं बोधयति । स्थित्या प्रपथेन
त्वं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । प्रकृत्यर्थकर्मणो ग्रहणे तु स्तुत्या ऋत्या स्थित्या
प्रपथेन कृष्णसखीजनं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ भक्त्या धारयति मोक्षं हरिः ।
दृष्ट्वावस्थान इति धातोर्निष्ठावस्थानानुकूलो व्यापारो धारेरर्थः । तद-
र्थावस्थित्याश्रयसम्बन्धी सम्यदानं “धारेरुत्तमर्णः” (१। ४। ३५) इति

प्रार्थयति क्रिययावाऽध्यवस्यति क्रियया वा । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षा-

प्रयोगो भवति ॥ पशुना रुद्रं यजत इति । भा । रुद्रं देवतामुद्दिश्य पशुं
यजतीत्यर्थः । कैश्चिदन्यर्थसंज्ञाया विज्ञानाद्ददतिविषयः एव सम्यदान-

“अग्निराकरणात् कर्तुंस्त्यागाङ्गं कर्मणोऽभितम् ।

प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्यदानताम्” इति ॥

अग्निरा कर्तुं यथा । सूर्याय अर्घ्यं ददाति । नात्र सूर्याः प्रार्थयते न

वस्यति । प्रतीयमानक्रियापेक्षोऽपि कारकभावो भवत्येव । यथा प्रविश
पिबतीमित्यत्र भक्षय इति गम्यते । सूत्रकारश्च सूत्रयति “क्रियार्थोपपदस्त
च कर्मणि स्थाग्निरः” (२। ३। १४) इति । एवमपि क्रियाग्रहणं कर्तव्यं
ददाति कर्मत्वात् । ‘निगृह्यत इति’ नास्तिक्याभिप्राय इत्यर्थः । गृह्यं गण

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

अन्वयेति । (कै)

सम्प्रदायं प्रदीयतेऽसौ इतीत्यर्थः ॥ नन्वेवमपि रजकस्य वस्त्रं
ददातीत्यत्रापि स्यादत आह

दानं चेति । (कै)

तत्र ददाति प्रयोगस्तु उपमानात् कारकशेषत्वात् षष्ठीति भावः ॥

सूत्रात् । हरिकर्तृको भक्तसम्प्रदानको मोक्षकर्मकाश्च स्थित्यनुकूलो
व्यापार इति बोधः । शेषवक्ष्यपवादोऽयम् । अत्रोत्तमार्थदानक्रियया
धारणस्य निमित्तं यतोऽसौ तद्वृणं ददाति । ददातिश्च न श्रूयते इत्य-
श्रूयमाणाक्रियत्वात् शेषवक्ष्योपपत्ता । सर्वत्र विशेषविवक्षाया अभावे क्रिया-
निमित्तत्वमात्राश्रयणेन शेषत्वं प्राप्तमिति बोध्यम् । तदुक्तम् ।

पूर्वकारो भवति स बुद्ध्या तावत् कंचिदर्थं सं पश्यति संदृष्टे प्रार्थना
प्रार्थनायामध्यवसायोऽध्यवसाय आरम्भ आरम्भे निर्वृत्तिर्निर्वृत्तौ फला-

संज्ञेत्यभ्युपगमम् । दानं च स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापत्तिपर्यन्तेति प्रत्यक्षापि ।
तदुभयमप्ययुक्तम् । अन्यत्रापि भाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात् । तथा च

बालुमन्यते न च निराकरोति । प्रेरकं यथा । विप्राय गां ददाति । ननु
दानस्य तदर्थात्वात् तदर्थे चतुर्थी सिद्धेव तत् किं सम्प्रदानसंज्ञया । नैवम् ।
दानक्रियार्थं हि सम्प्रदानं न तु दानक्रिया तदर्था कारकाणां क्रियार्थत्वात् ।

कुत्सायामनुदात्तेत् । “युद्धायेति” युद्धाविषयं संज्ञापूर्वकं निश्चयं करो-
तीत्यर्थः । नञ्ज्ञातिः स्वरितेत् । “पत्ये शेते” इति । पतिमुपहृत्य शेते
इत्यर्थः । यदि तर्हि क्रिययाभिप्रेयमाणास्यापि भवति कठं करोतीत्यादावपि
प्राप्नोति । वचनाद्वि कर्मसम्प्रदानसंज्ञयोः पर्यायः स्यात् । नैतत् सार्वत्रिकं
किं तर्हि प्रयोगदर्शनवशेन विषयताविषयम् । “कर्मणाः करणसंज्ञा” इत्यादि ।

(ख. १ । वा. ३ । आ. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्यदानम् । १ । ३ । ३९ ।)

अन्यथापीति । (कै)

“पत्ये ज्ञेते” इत्यादावपीत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तप्रयोगे तु शेषत्ववि-
क्षायां वष्टौ ॥

न श्रुद्राय (कै)

इत्यस्य

“हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे वापि कारकम् ।

वच्यार्थादिषु शास्त्रेण सम्यदानाख्यमुच्यते ”

इति । ननु ऋणं नाम सजातीयकृत्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्त-
परकीयकृत्यादानम् । तत्त्वन्त्योऽधर्मार्थनिष्ठः परिशोधनशास्त्रो वृष्टविशेषो
बोभयथापि नेह प्राप्तिः । मोक्षस्य उक्तारूप ऋणत्वाभावेन भक्त्योक्त-
मर्णात्वाभावादिति चेन्न । अवश्यदेयत्वेन तत्रापि ऋणव्यवहारात् ॥ पुष्पेभ्यः
स्पृहयति । दृष्टयतिरिच्छामात्रवाची । इच्छालुग्नजननः संयोगादि-

वाप्तिः । एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म । एवमपि कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या

क्रिया ग्रहणस्य “गत्यर्थकर्मणो” ति सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम् ।

तथा स्वत्वनिवृत्त्यभावेऽपि ददातेः प्रयोगो वृश्यते ।

सम्यदानार्थं तु दीयमानं कर्मेति वाक्यार्थभूतापादानक्रियाया अतादृश्यात्
तादर्थ्यचतुर्था अप्राप्तौ संस्कारम्भादिति हेतुराजः ॥ तदेतत् सूचितम् ।

तामात्रकर्मणोऽप्युक्तमिति । कर्मसम्यदानयोः करणकर्मत्वे वाच्ये । यमुना दम्

रतत्त्वन्तोविषयं “सर्वे विधयश्चन्दसि विवक्ष्यन्ते” इति यथा प्राप्तमपि
प्रयोगो भवति । भाष्ये तु ददाति कर्मण्येति नास्मिन् प्रयोगाच्च नह्यः ।

“अर्थमे चवं निर्वहेत्” “देवेभ्यो ब्रह्मोदयमपचत्” “देवेभ्यो हव्यं वंहनाः

कृत्वांसि वै देवेभ्यो हव्यमूर्जा” । “यदङ्गमायुषे त्वम्” । “शं नः करत्

पर्वते” इत्यादयस्तन्मते क्रियाग्रहणं न कर्तव्यम् । कथं यत्र सम्यदानत्व-

(कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम् । १ । ७ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

मतिम् (भा)

तज्जनकशास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः ॥ द्वितीये ददातिः संयोगे
शास्त्राधिक इति बोध्यम् ॥

व्यापारवाचो च । प्रज्ञावच्छिन्नेच्छावाचो च वा आद्ये “सृष्टेरोष्णित” (१ ।
४ । ३६) इति सम्प्रदानत्वम् । तत्र होष्णितत्वं धात्वर्थव्यापारजन्य-
प्रज्ञाश्रयत्वम् । न तु प्रज्ञस्य धात्वर्थत्वाग्रहः । कर्मसंज्ञा तु धात्वर्थप्रज्ञा-
श्रयस्य इत्युक्तम् । शेषवक्ष्यपवाद एतत् सम्प्रदानविभक्तिः । पुष्पसंमदा-
निका इच्छेति बोधः । अन्ये कर्मत्वम् । पुष्पाणि सृष्टयतीति । सम्प्रदान-
स्यापि तत्वेनाविवक्षायां वक्ष्येव ॥

सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।
अग्नौ किं पशुः प्रक्षिप्यते तद्रुद्रायोपज्ञियते इति ॥

“ न शूद्राय मतिं दद्याद् ”

इति । खड्गिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति च ॥

यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । एतच्च वचनं उक्तोदाहरणमात्रविषयम् ।
अत एव सुवच्यत्येन सिद्धत्वात्प्रत्याख्यायते लोके तु यजेः पूजार्थत्वात्
पशोः करणत्वं सिद्धम् ॥

मिथ्यते तत्र संदर्शनादीनां क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते ततश्च तैराप्यमाना
क्रियापि ह्यभिन्नं कर्मेति सिद्धं तयाभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्वं यत्र तु नेष्टते
तत्र भेदो न विवक्ष्यते ततश्चोदनाद्येकप्रज्ञावच्छेदेन एकीकृतया क्रियायाऽप्य-
मानस्य कर्मत्वमेव भविष्यति । कटं करोति । अोदनं पचतीति । गत्वर्थव-
भयम् विवक्ष्यते भेदोऽभेदश्च तत्र भेदविवक्षायां ग्रामं गच्छतीति प्रयोग
इति “गत्वर्थकर्मणि” इत्येतदपि न वक्तव्यं भवति ॥

(ब. १। पा. ४। आ. १) क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः । १। ४। ३७।)

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः ।

१ । ४ । ३७ ॥

ननु तेषां सर्वेषां योगे यथा स्यादित्येतदर्थं तदत आह
एकेनैवेति । (कै)

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः । १ । ४ । ३७ ॥ हरये क्रुध्यति
द्रुह्यतीत्यर्थेति असूयति । तत्र बधाद्यनुकूलव्यापारजनकस्वित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः
क्रुधेरर्थः । दुःखजनकक्रियारूपपापकारजनकस्वित्तवृत्तिविशेषो द्रुहेः । धात्वर्थ-
त्वोपसंगृहीतत्वादेतावकर्मकौ । विषयतयैतद्भावार्थमूलभूतकोपसम्बन्धिनो
हरेः “क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः” इति सूत्रेण सम्यदानत्वम् ।
हरिसम्प्रदानको क्रोहः क्रोध इति बोधः । अत्र शेषषष्ठापवादत्वम् । उत्कर्ष-
विरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारजनकस्वित्तवृत्तिविशेष ईर्ष्या । शौचाचारादि-
गुणविषये दम्भादिकृतत्वरूपदोषारोपानुकूलस्वित्तवृत्तिविशेषोऽसूया । एते
चित्तवृत्तिविशेषरूपकोपमूलकाः । प्ररुद्धस्य वाक् चक्षुरादिविकारानुमेयस्यैव

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः । १ । ४ । ३७ ॥ किमेत एकार्था
षाहोस्त्रिणागर्याः । किं चात्तः । यद्येकार्थाः किमर्थं पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अथ

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः । १ । ४ । ३७ ॥ किमेत इति ।
भा । ननु लोकाव्यवहारादेवार्थावगमात् सन्देहानुपपत्तिः । एवं तर्हि चित्त-
दोषरूपता सर्वेषामस्तीति साभान्यापेक्षायाभेकार्थत्वमवान्तरमेदविवक्षायां
तु भिन्नार्थत्वमित्यदोषः ॥ किमर्थमिति । भा । एकेनैव धातुगण्यस्य
उपपत्तित्वादन्येषां वैयर्थ्यप्रसङ्गः ॥ नागार्था इति । भा । क्रोधो रोषः ।
मोहोऽभिचारः । ईर्ष्या परगुणासहनम् । असूया परगुणविज्वंसनम् ।

(कुपमृद्वैर्यास्यार्थानां यं प्रतिकोपः । १ । ४ । ३० ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

सूचेऽर्थपक्षणसत्तादिति भावः ॥

अभिचार इति । (कै)

दुःखजनको व्यापार इत्यर्थः । परगुणसहने एतत् सख्य
तदधिकगुणसम्पादनकफलं गुणविध्वंसनं गुणेषु दोषत्वाविष्करणम् ॥
नन्विदमयुक्तं न हि योषादीनां सामान्यं कुपि धातावस्तीत्यत आह

क्रोधपदार्थत्वेन तस्यापि कोपमूलकत्वम् । कुपक्रोध इति तु तद्वृत्तिकोपस-
सामान्यमादाय । कर्मसंज्ञापवादोऽत्र । हरिसम्यदानोत्कर्षविरोधीत्यादि-
क्रमेण बोधः । तद्भात्यर्थमूलभूतकोपविषयत्वे सति तद्भात्यर्थपक्षणाग्रस्यत्र
सम्यदानत्वम् । सत्यन्तेन भार्यामीर्यति नैगमन्योऽप्राप्तौ इत्यादेशुदासः ।
मित्राय मुञ्चति प्रतापोऽप्रीत्यादौ चेतनत्वारोपो बोध्यः । हेयस्य वसवद्
दुःसाधनताज्ञानजन्योऽप्रोतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः । ओषधं देष्टीति यथा ।
एतदेवानभिनन्दनम् । तद्योगे तु नैतत्प्रवृत्तिः । क्रुधाद्यर्थत्वाभावात् ।
कृष्याय राध्याति ईक्षते वा अत्र प्रत्यविषयमुभाभ्युपगम्योक्तं धातोरर्थः ।
तदर्थप्रत्यविषयसम्बन्धिनः कृष्यास्य “राधोष्योर्थस्यविप्रन्नः” (१ । ४ । ३६)
इत्यनेन सम्यदानत्वम् । कृष्यासम्यदानकर्मणात् कृष्यासम्बन्धिप्रत्यविषयमुभा-
भ्युपगम्योक्तमिति बोधः । विप्राय गां प्रतिशृणोत्याशृणोति वा । अत्र

नानार्थाः कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम् । एवं तर्हि नानार्थाः कुपौ त्वेव-

कुपाविति । भा । कुपौ धातौ वाच्यत्वेन यद्व्यस्तितं तदेतेषां साधारण-
मित्यर्थः । कोपपूर्वायां सर्वेषां ग्रहणार्थं यं प्रतिकोप इति विशेषकमित्यर्थः ॥
तेनेह न भवति भार्यामीर्यतीति । भा । परैर्दृष्टमानां न सहत इत्ययम-
वार्थ इति नास्ति कोपप्रभवत्वमात्र ईर्ष्यायाः । न ह्यकुपितः क्रुध्यतीति । भा ।
ननु कोपः क्रोध एवेति भेदाभावात् कथं यौर्वाप्यम् । एवं तर्हि प्रथमा-
मनुज्ज्वालां कोषावस्थां द्वितीयां योद्धृतां विजितवाक्त्रायजापाराजुनीयमाना-

(अ. १। पा. ३। आ. ३) (अधुन हेर्ष्याद्वयार्थानां वं प्रतिकोपः । १। ३। ३० ।)

कुपौ धाताविति ॥ (कै)

अनभिनन्दनम् (कै)

प्रौढभावः ॥

प्रवर्तनाजन्योऽभ्युपगमो धात्वर्थः । स्वार्थप्रवर्तनात्म्यस्य “प्रत्याख्यां भुवः पूर्वस्य कर्त्ता” (१। ३। ३०) इत्यनेन सम्यदानत्वम् । होत्रेऽनुमृश्याति प्रतिमृश्याति च इत्यत्र शंसनविषयहर्षानुक्कूलव्यापारणक्षयं प्रोत्साहनं धात्वर्थः । धात्वर्थशंसनात्म्यस्यात्र “अनुप्रतिमृश्याच्च” (१। ३। ३१) इत्यनेन सम्यदानत्वम् । शतेन श्रुताय वा परिक्रौतः इत्यत्र करणस्य पक्षे सम्यदानत्वम् । श्रुतव्यापारश्च दानम् । फलेभ्यो याति अत्राहर्तुमिति तुमु-
नन्तार्थकर्मचतुर्थ्यर्थः । फलकर्मकाह्वरणफलकं यानमिति बोधः । एतद् बोधोपपत्तिराकाङ्क्षावादान्ते दर्शिता । यत्तु फलेभ्य इत्यत्राह्वरणक्रिया चतुर्थ्यर्थः । कर्मत्वप्रयोजकत्वे पूर्वपरयोः संसर्गाविति । तत्र । “क्रियार्थोप-
पदस्य च कर्मणि व्यानिनः” (२। ३। १३) इति सूत्रसत्त्वेनेदृशेऽर्थे साधुत्वे मानाभावात् । यागाय याति । अत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमापवाद-
चतुर्थी । घञस्य तुमुना समानार्थः । यागफलकं यानमिति बोधः ।

सामान्यमस्ति । न ह्यकुपितः क्रुध्यति न वा कुपितो क्रुध्यति न वा कुपित इर्ष्यति न वा कुपितोऽसृज्यति ।

नास्मिन्नेतदुक्तमित्यदोषः । न वा कुपितो क्रुध्यतीति । भा । यत्र विषये सम्यदानसंज्ञेयते तदुद्देशेनैतदुच्यते न तु सर्वविषयापेक्षया । अन्यथा अभिचारभावाद् वं प्रतिकोप इति विशेषणमनुपादेयं स्यात् । भार्यामोर्ष्य-
तीति । भा । किनापि कोपात् प्रयोगदर्शनाच्च । अस्मान् हेद्योत्वञ्च सम्य-
दानसंज्ञा न भवति द्विवेदकोपार्थत्वात् । अनभिनन्दने द्विविधं ते यद्यौवर्धं हेद्योति ।

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥

अत्र कारकाधिकारात् क्रियानिरूपितातिशयितकारकत्ववत्
करणमित्यर्थः । अतिशयस्य यद्वापारानन्तरमव्यवधानेन फलोत्पत्ति-
सात्त्वम् ॥ ननु पूर्वोक्तातिशयबोधकतया तत् सार्थकमत आह

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ करणत्वञ्च करणता शक्तिमत्वम् ।
सा च शक्तिः यद्वापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तन्निष्ठा अधि-
करणादित्यापाराव्यवधानेनापि यदा क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तदा तेषामपि
करणत्वमिष्टमेव ॥ तदाह हरिः

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ तमग्रहणं किमर्थं साधकं
करणमित्येवोच्येत । साधकं करणमित्युच्यमाने सर्वेषां कारकाणां करण-

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ तमग्रहणमिति । भा । कार-
काधिकारात् साधकत्वे कस्ये पुनः साधकश्रुतिः प्रकर्षमवगमयतीति प्रश्नः ।
सर्वेषामेवेति । भा । प्रकर्षगतिस्तत्र प्रतिपादयिष्यते । तत्र वचन-

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ क्रियायां प्रकृत्योपकारकं
करणसंज्ञं स्यात् । यद्वापारानन्तरं क्रियानिष्पत्तिः तत्प्रकृतम् ॥ उक्तं च

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ विधु संराज्ञावित्यस्य हेतु
मन्व्यन्तस्य “सिद्धतेरपारकौकिके” इत्यात्वे राधसाधकसंराज्ञावित्यस्य वा-
च्यन्तस्य साधकशब्दः क्रियात्मकश्चायः । प्रयोज्यः कर्त्ता । सिध्यतः साध्यः-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (साधकतमं करणम् । १ । ४ । ३२ ।)

कारकाधिकारादिति ॥ (कै)

ननु सर्वेषां करणत्वे संज्ञान्तराणां का गतिरत आह

तत्रेति ॥ (कै)

संज्ञाद्वयेति । (कै)

कारकसंज्ञैव कार्य्याऽन्वर्थसंज्ञया च स्वरूपः संज्ञाचेष्टव्यः कारके
द्वितीयेत्येव कार्य्यमिति भावः ॥ ननु सावकाशत्वे एव परत्वस्य
व्यवस्थापकत्वादेकविषये द्वयोः परत्वानवकाशत्वयोरसम्भवादाह

“क्रियायाः परिनिवृत्तिर्यद्वापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥

वस्तुतस्तदनिर्देशं न हि वस्तुव्यवस्थितम् ।

स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत”

संज्ञा प्रसज्येत । सर्वाणि हि कारकानि सार्थकानि । तमग्रहणे पुनः
क्रियमात्रे न दोषो भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्तावत् संज्ञा

सामर्थ्यादेकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां च विकल्पः
स्यात् ॥ नन्वसति विशेषात्म्ययोगे करणकारकसंज्ञादयोपादानमनर्थकं
स्यात् । तर्हि संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात् करणसंज्ञा कंचिदेव विषयं परि-

“क्रियायाः परिनिवृत्तिर्यद्वापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा तत्र करणं तत्तदा स्मृतम्” ॥

वतो वा क्रियात्मनोऽर्थस्य प्रयोजकतमं साधकतमम् ॥ ननु सामग्राधीना
क्रियासिद्धिर्ना खलु कर्मादीनामन्यतमापायेऽपि क्रियानिवृत्त्यते तत्
किमपेक्षः कारकाणां मध्ये एकस्यातिशयः योगः स्यात् । उच्यते । दात्रादेः

(साधकतमं करणम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । वा. १)

विषयभेदेति ॥ (के)

सावकाशत्वे (के)

इत्युक्तिरभ्युपगम्यवादेन । न हि तमाभावे करणत्वविनिर्मुक्तः
संज्ञान्तरविषयोऽस्ति । वस्तुतो भाष्ये

परत्वाच्च (भा)

इत्यस्य उक्तवृत्ताच्च इत्यर्थकस्य व्याख्या

इति ॥ विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्ष्यैव व्याकरणेऽङ्गं न बाह्यवस्तुसत्तेत्युक्तम् ।
अत एव दात्राद्यनादरेण वक्तव्यं तत्त्वविवक्षायां वक्तेन कृताति इत्यादि भवति
तदाह “वस्तुतः” इति । इदमेव वस्तुकरणमिति न नियमः निश्चिताधि-
करणत्वापि स्यात् तदुत्तरकपातत्वात् श्रोत्रतरपाकसाधनत्वेनानुभवति

अपवादत्वाद् बाधिका भविष्यन्ति पराः परत्वाच्चानवकाशत्वाच्च । इह
तर्हि धनुषा विध्यति अथाययुक्तत्वाच्चापदानसंज्ञा (१ । ४ । २४) साधक-

हरतीति कथ्यते । न त्वनित्यविषयपरिहारेणोक्तविषये तस्याः प्रवृत्तिर्भावा ।
परत्वादनवकाशत्वाच्चेति । भा । विषयभेदापेक्षो हेतुद्वयोपन्यासः । साव-
काशत्वे सति परत्वं हेतुरन्यत्र निरवकाशत्वम् । इह तर्हीति । भा । अत्र

इति ॥ काष्ठैः पथति । विवक्ष्यत इत्यनेन व्याख्यादीनामपि वैविध्यं
करणत्वमस्तीत्युक्तम् । आह च

हेतुप्रत्यानुपप्रेक्षो व्यापारः । काष्ठैः पाके प्रवृत्तजननितोऽवस्थांशु-
प्रवेशः । तदनन्तरमेव क्रियासिद्धिः । नैव कारकान्तरेणानुपप्रेक्षसंज्ञापारा-
नन्तरं वा क्रियानिव्यप्तिः सम्पत्तिः । अतः

“क्रियामात्राः प्रतिनिव्यप्तिर्यस्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते तदा तत्र करणत्वं तदा कृतम्” ॥

अनवकाशत्वाच्चेति ॥ (भा)

ननु संज्ञादयप्रसङ्गे परत्वात्करणत्वं सिध्यतीत्यत आह

अचेति ॥ (के)

अपादानादन्यच्चेति । (के)

काष्ठैः पचतीत्यादौ । उदकदाने आभिरूप्यस्थानियामकत्वादाह

वैवक्षिकं करणत्वमित्यर्थः । प्रकर्षश्च कर्तृपराधोऽन्यस्यापि न करणान्तरापेक्षः
किन्तु कारकान्तरापेक्ष एव । कारकसामान्यवाचिनः साधकशब्दादुत्पद्य-
मानेन तमपा तत एव प्रकर्षबोधनात् । अत एव अन्वये पथा दोषिकया
व्रजतीति भवति । करणं द्वितीयार्थः । प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेनान्वयः तस्य च

त्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥
एवं तर्हि लोकेत एतत् सिद्धम् । तद्यथा । लोकेऽभिरूपायोदकमानेय-
मभिरूपाय कन्या देयेति न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति तत्राभिरूपात्मायेति
गम्यते । एवमिहापि साधकं करणमित्युच्यते । सर्वाणि च कारकाणि

संज्ञादयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैव स्यात् । करणसंज्ञा ह्यापा-
दानादन्यत्र सावकाशा । तमग्रहणे तु सति विविक्तविषयनामादुभयो-
र्धनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वात् करणसंज्ञा सिध्यतीति ॥ उदकमानेयमिति ।

“वस्तुतस्तदनिर्देशं न हि वस्तुव्यवस्थितम् ।

स्यात्स्या पच्यत इत्येवा विवक्षा दृश्यते यतः” ॥

विवक्ष्यते इत्यनेन एतद् दर्शयति देशकालावस्थादिवशेन यस्य क्रिया
प्रत्युपयोगातिशयेन व्यापारः प्रकृत्यादौदं विवक्ष्यते तदा तस्य करणत्वं
भवतीति । यथा स्यात्सधिकरणत्वेन प्रसिद्धा तस्या मपि तनुतरकपालतया
प्रकर्षविवक्षायां करणत्वं भवति स्यात्स्या पच्यत इति । उक्तं च

(साधकतमं करणम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

विषयभेदेति ॥ (के)

सावकाशत्वे (के)

इत्युक्तिरभ्युपगम्यवादेन । न हि तमाभावे करणलविनिर्मुक्तः
संज्ञान्तरविषयोऽस्ति । वस्तुतो भाष्ये

परत्वाच्च (भा)

इत्यस्य उक्तवृत्ताच्च इत्यर्थकस्य व्याख्या

इति । विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्ष्यैव व्याकरणेऽङ्गं न बाह्यवस्तुसमीत्युक्तम् ।
अत एव दात्राद्यनादरेण वक्तव्यं तत्त्वविवक्षायां वलेन लुनाति इत्यादि भवति
तदाह “वस्तुतः” इति । इदमेव वस्तुकरणमिति न नियमः निश्चिताधि-
करणत्वापि स्यात् तनुतरकपालत्वात् श्रोत्रतरपाकसाधनत्वेनानुभवति

अपवादत्वाद् बाधिका भविष्यन्ति पराः परत्वाच्चानवकाशत्वाच्च । इह
तर्हि धनुषा विध्यति अयाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा (१ । ४ । २४) साधक- ॥

हरतीति ज्ञायते । न त्वनिरुविषयपरिहारेणेष्टविषये तस्याः प्रवृत्तिर्बन्धा ।
परत्वादनवकाशत्वाच्चेति । भा । विषयभेदापेक्षो हेतुद्वयोपन्यासः । साव-
काशत्वे सति परत्वं हेतुरन्यत्र निरवकाशत्वम् । इह तर्हीति । भा । अत्र

इति । काष्ठैः पचति । विवक्ष्यत इत्यनेन स्यात्त्यादीनामपि वैवक्षिकं
करणत्वमस्तीत्युक्तम् । आह च

हेतुप्रयानुप्रवेशो व्यापारः । काष्ठादेः पाके प्रवृत्तजननितोऽवस्थाप्रानु-
प्रवेशः । तदनन्तरमेव क्षिप्रासिद्धिः । नैव कारकान्तरेष्वनुप्रवेशकव्यापारा-
नन्तरं वा क्षिप्रागिव्यप्तिः सम्पत्तिः । अतः

“क्षिप्रायाः परिनिष्पत्तिर्बन्धापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते अदा तत्र करणत्वं तदा कृतम्” ॥

अनवकाशत्वाच्चेति ॥ (भा)

ननु संज्ञादथप्रसङ्गे परत्वात्करणत्वं सिध्यतीत्यत आह

अच्चेति ॥ (कै)

अपादानादन्यच्चेति । (कै)

काष्ठैः पचतीत्यादौ । उदकदाने आभिरूपस्थानिधामकत्वादाह

वद्विकं करणत्वमित्यर्थः । प्रकर्षश्च कर्तृपराधीनस्यापि न करणान्तरापेक्षः
ननु कारकान्तरापेक्ष एव । कारकसामान्यवाचिनः साधकशब्दादुत्पद्य-
न तमपा तत एव प्रकर्षबोधनात् । अत एव अन्येन पथा दीपिकया
ीति भवति । करणं द्वितीयार्थः । प्रकात्यर्थस्य तन्नामेदेगन्वयः तस्य च

करणसंज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति
तर्हि लोकेत एतत् सिद्धम् । तद्यथा । लोकेऽभिरूपायोदकमा-
रूपाय कन्या देयेति न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति तत्राभिरूपात्माये-
ते । एवमिहापि साधकं करणमित्युच्यते । सर्वाणि च कारका-

दयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैव स्यात् । करणसंज्ञा ह्य-
दन्यत्र सावकाशा । तमग्रहणे तु सति विविक्तविषयलाभादुभ-
ा विध्यतीत्यत्र परत्वात् करणसंज्ञा सिध्यतीति ॥ उदकमानेयमिति ।

“वस्तुतस्तदनिर्देशं न हि वस्तुव्यवस्थितम् ।

स्यात्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः” ॥

विवक्ष्यते इत्यनेन एतद् दर्शयति देशकालावस्थादिवशेन यस्य क्रिया
योगातिशयेन व्यापारः प्रकृत्यादौदं विवक्ष्यते तदा तस्य करणत्वं
ीति । यथा स्यात्स्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धा तस्या मपि तनुतरकपालतया
र्णविवक्षायां करणत्वं भवति स्यात्या पच्यत इति । उक्तं च

कन्यादानार्थमिति । (के)

दृष्टं कन्यासुखसन्तानादि ॥ अदृष्टम् परलोकः ॥

न चासाधके इति । (भा)

संज्ञाया इति शेषः ॥

स्वनिष्ठव्यापाराख्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वय इत्येके । करण-
वाच्यो वध इति वाक्यकरणक इति वार्थ इति तत्वम् । अत्र बहवः ।
करणस्य च व्यापारे एवान्वयो न फलांशे शब्दशक्तिस्वभावात् । अत
एवोद्दिष्टा यजेतेत्यादौ मत्वर्थलक्षणा भिन्ना नामधेयत्वं सिद्धान्तितम् ।
कन्याया व्यापारं प्रति करणत्वेनान्विते धात्वर्थफलांशे करणत्वेनान्वयोपपत्तौ
न्याय्याया अप्रसङ्ग एव । अत एव सोमेन यजेत इत्यादौ कान्दसौमत्वर्थ-
लक्षणेति मीमांसकाः । व्यापारे तदन्वये तु फलस्य करणत्वेनान्वयात् ।

साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरस्ति । यच्च साधकतममिति विज्ञास्यते ॥
एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्वाचार्यः कारक-

भा । कन्यादानार्थम् ॥ न चानभिरूप इति । भा । दृष्टादृष्टप्रयोजनत्वात्
कन्यादानस्येति भावः । तरतमयोगौ नास्तीति । भा । कथं पुनः केवलयोः

ननु कारकाधिकारादेव सिद्धे साधकत्वे पुनः श्रुतिः प्रकर्षार्थास्तु किं
तमया । सत्यम् । अस्मिन् प्रकार्ये सामर्थ्यागम्यप्रकर्षो नाश्रीयत इति

“वस्तुतस्तदनिर्देशं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

आख्या पथ्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः” ॥

इति । न चैवं कर्तुरपि करणविवक्षा प्रसङ्गः । भिन्न जातीयत्वाद् । सकल-

लक्ष्यते इति । (कै)

अत एव ततः स्वार्थं व्यञ्जितं तारतम्यमित्यतिशये सिध्यति ।
तरतमेत्यतिशयार्थमव्ययमित्यन्ये । एवमेवातिशयार्थकं तथामित्यव्ययं
बोधम् ॥ उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात् तत्प्रतीतानुकार्येणातिशय-
प्रतीतिरिति चिन्त्यम् ॥ नन्वत्र प्रकरणे तरतमयोगाभावे ईक्षित-
मात्रस्य कर्मत्वं प्राप्नोतीत्यत आह

उत्पत्तिश्चिह्नकरणावबद्धे करणान्तरस्यान्वयायोग्यतया सावश्यकेति वदन्ति ।
फलस्यन्वये युगपत् फलांशस्य भावना निरूपितं करणत्वं स्वकरणनिरूपितं
साध्यत्वं चेति वैरूप्यं स्याद् इति सावश्यकेत्यन्ये ॥

प्रकृत्या चावशिष्टादौ “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्” (वा) इति

संज्ञायां तरतमयोगो न भवतीति । किमेत्यस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अपा-
दानमाचार्यः किं न्यायं मन्यते यत्र संप्राप्य निवृत्तिः । तेनेहैव स्यात्

प्रत्यययोः प्रयोगः । नैव दोषः । प्रकृतानुकरणात्वात् । तत्रानुकरणाभ्या-
मनुकार्यप्रत्ययो प्रतीयेते ताभ्यामपि साहचर्यात्तदर्थो लक्ष्यते । तत्र
तमश्रुतिस्तज्ज्ञापयति प्रकर्षप्रत्ययग्रहणमन्तरेणैव प्रकरणे सामर्थ्यगन्ध

ज्ञापयितुं तमम् । तेन गङ्गायां घोष इति सिद्धम् । यदा च तोरधर्म
आधारत्वं प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनम् । यदा तु गङ्गा शब्द एव तोरे

साधनविनियोगकारी खल्वसौ । न च शतधनो निष्कधनेन सह स्पृष्टते ।
कथं तर्कधनेन दीपिकया रथेन सञ्चरत इति बहूनां करणत्वं यावता तेभ्यः
यदा सन्नोपकारकं तदेवकरणं युक्तम् । उच्यते । कारकान्तरापेक्षः कारक-

(साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

तच्च तमेति ॥ (कै)

बुद्धिकल्पित इति । (कै)

अपादानमिति महासंज्ञयेवापाये भ्रुवे कञ्चे पुनस्तद्गृहणसामर्थ्यात्
प्रकर्षविवक्षायामत्र न स्यादिति भावः ॥

सामौप्यमात्राश्रयेणेति । (कै)

तृतीया । सा च सर्वविभक्त्यपवाद इति भाष्ये स्पष्टम् । प्रकृतिर्यावदाश्रय-
भावो धर्मविशेषः । तेन तत्सम्बन्धिचाक्षत्ववानिति बोधः । प्रायेण याज्ञिक
इत्यत्र प्रायशब्दो वक्तव्यः । वज्रसाधारदिः । वज्राचारज्ञाप्य याज्ञिक-
त्ववानिति बोधः । यदा । प्रायशब्दः सम्भावनार्थः । सम्भावना विषय-

ग्रामादागच्छति नगरादागच्छतीति । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभि-
रूपतरा इत्यत्र न स्यात् । कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि

प्रकर्षो नाश्रीयते । सांकाश्यकेभ्य इति । भा । बुद्धिकल्पितोऽत्रापायो न तु
सुख्यः ॥ यत्र कृत्स्न इति । भा । सर्वैरवयवैः सह यत्रावयवो व्याप्तः इत्यर्थः ।
गङ्गायामिति । भा । गोभिर्गङ्गाया व्याप्ताभावात् स्यादधिकरणसंज्ञा ।

वर्तते तदा न प्रयोजनम् । तत्राद्ये विभक्तिर्न काश्चाधिको । सुबिभक्तौ
न काश्चेति तु “येन विधिः” (१ । १ । ७२) इति सूत्र एव

स्यातिशयो न साकाक्षायां तेन सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ संनिपन्नोपकारकत्वात्
सिद्धं करणत्वम् । तमप्यग्रहणं किमिति । कारकाधिकारात् सिद्धे साध-
कत्वपुनः साधककृतिः प्रकर्षार्था भविष्यतीति प्रश्नः । गङ्गायां गो

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।)

तेनापीत्यर्थः । अपिनैकदेशवृत्तिताश्रयेणेत्यस्य संपदः ॥

प्रकल्पितेति । (कै)

सम्पूर्णप्रवाहे एकदेशधर्मस्य तीरधर्मस्य वाऽऽधारत्वस्योपचार
इति भावः ॥ तादृशमाधारत्वमपि सप्तम्याः शक्यमेवेति बोध्यम् ॥

स्थाल्या पच्यत इति । (कै)

प्रतनुतरकपास्तयाचातिशयविवक्षा बोध्या ॥

याज्ञिकत्ववानिति बोधः । प्रायेणात्र याज्ञिका इत्यादौ बहवो याज्ञिका
इति बोधः । “नाम्ना सुतीक्ष्ण” इत्यत्र नाम ज्ञाप्य तीक्ष्णत्ववान् इति
बोधः । एवं “चरितेन दान्त” इत्यादौ । “सुरथो नाम राजा” इत्यादौ
नामेति प्रसिद्धौ सुरथ इति प्रसिद्धो रानेत्यर्थः । यदा नामभूतसुरथ-

सिद्धं भवति । तथाधारमाचार्यः किं न्यायं मन्यते यत्र कृतज्ञ आधारात्मा
ज्ञातो भवति । तेनैव स्यात् तिलेषु तैलम् दधि सर्पिरिति । गङ्गायां

अस्मान्ज्ञापकात् सामोप्यमात्राश्रयेण प्रकल्पिताधारनिबन्धना सा भवति ।
अथ सामग्रीसाध्यायां क्रियायां कोऽतिशयः करणस्येति चेत् यद्यापारा-
नन्तरं क्रियाप्रसिद्धिः यस्य च यदातिशयविवक्षा तदा तस्य करणत्वम् ।

निराकृतम् । द्वितीये तु प्रकृतिजाच्छब्दिकौ । ननु उभयं मुख्यमस्तु
परम्परा सम्बन्धस्तु संसर्गः । नैवम् । कारकविभक्त्यर्थानां प्रकृत्यर्थे साक्षात्

इति । अस्ति तमव्यवहारे आधारो नाम यत्राधारात्मा ज्ञातो भवत्या-
धेयेन । तेन इहैव स्यात् तिलेषु तैलं पयसि सर्पिरिति । गङ्गायां घोष
इत्यत्र न तमव्यवहारे तु ज्ञापयति इह प्रकारेण सामर्थ्यमन्वयप्रकर्षो नास्ती-

(साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।) (अ. १ । पा ४ । आ. ३)

अग्नेन यथा इत्यादिविषयि प्रत्यासन्नस्य कस्य चिदेव करणत्वं
स्यादिति भावः ॥

संनिपत्येति । (कै)

खल्वे कपोतन्यायेन सर्वेषां साक्षादुपकारकत्वविवक्षणादित्यर्थः ॥

शब्दाभिन्नो राजेति बोधः । “नाम्ना चन्द्रकला” इत्यादौ नामभूतचन्द्र-
कला शब्दाभिन्न इत्यर्थः । एवमवच्छेद्यत्वादीनां सम्बन्धत्वविवक्षायां पटत्वेन
जन्यत्वं प्रकारत्वमभाव इत्यादि प्रकृत्यादित्वात् साधु । अत्र च सर्वत्र
कथञ्चित् करणत्वहेतुत्वान्यतरारोपेण दृतीयेति भाष्यसंमतम् ॥

गावः । जूपे गर्गकूकमित्यत्र न स्यात् । कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न
भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

यथा स्थाल्या पच्यत इति । कारकान्तरापेक्षया करणस्यातिशयो न तु
स्वकक्षायामित्यन्वेन दीपिकया यथा ब्रजतीति सर्वेषां क्रियानिव्यक्तौ
संनिपत्योपकारकत्वात् करणत्वं सिद्धम् ॥

सम्बन्धेन विशेष्यतायाः श्रुत्युपपत्त्यात् । अपादानप्रकरणोक्त्यानि च बह्व्युदा-
हरणानि तमम् ग्रहणस्य प्रयोजनानीति बोध्यम् ॥

यते । तेनेहापि भवति । देशधर्मौ धोषं प्रति आधारभावः धोषस्तुप-
चर्यते तदेदं तमं ग्रहणस्य प्रयोजनं यदा तु गङ्गा शब्दतोरे वर्तते तदा न
प्रयोजनम् । आधेयेन व्याप्तिसम्भवात् मुख्य एवाधारभाव इति ॥

उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ ॥

ननुपूर्वा वसिरन्नात्यर्थेऽप्रसिद्ध इत्यत आह

अर्थशब्द इति । (कै)

अशिक्ष तदर्थपर इत्यपि बोध्यम् । अश्रयनिवृत्तिवाचकस्य
वसेरित्युच्यते ॥

उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ ॥ उभयतः कृष्णं गोपाः । कृष्ण-
सम्बन्धि पार्श्वद्वयसम्बन्धिन्य इति बोधः ॥ धिक् कृष्णामक्तम् कृष्णामक्त-
सम्बन्धिनी निन्दा इत्यर्थः । धिगर्थो निन्दा । उपर्युपरि अधोऽधः अधधि
वा लोकं हरिः । द्विरक्तोपर्यादेः समीपोर्ध्वभागसमीपाधस्तनभाग-

उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ ॥ वसेरश्रयस्य प्रतिषेधः । वा ।

उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ ॥ वसेरश्रयस्येति । भा । अर्थशब्दो
निवृत्तिवाचोऽधिकरणे षष्ठी । अश्रयस्य वाचकोऽयं वसितस्येत्यर्थः । अथवा
श्रीलोऽर्थः श्रयः न श्रयोऽश्रयः । तस्य अस्थानार्थस्येत्यर्थः । स्थाने हि

उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ ॥ एतत् पूर्वस्य वसतेराधारः कर्म
स्यात् । उपवसति अवुवसति अधिवसत्यावसति वा ग्रामं सेना ॥

उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ ॥ “वसतेरश्रयस्येति” । अर्थशब्दो
निवृत्तिवाचनः । अधिकरणे षष्ठी । अप्यर्थस्य यो वाचकस्त्येत्यर्थः ।
भोजननिवृत्तिवाचिन इति यावत् । यदा श्रीलोऽर्थः श्रयः न श्रयस्तस्य ।

व्यधिकरण इति । (कै)

उक्तेऽर्थे सामानाधिकरण्यावभावादिति भावः ॥

अश्रयर्थस्येति । (कै)

अग्निनिवृत्तेरित्यर्थः ॥ सामानाधिकरण्याच्चाह

अथवेति । (कै)

अनयोराद्यव्याख्यैव युक्ता भाष्यस्वरस्यात् ॥ ननु कथं तदधि-
करणं ग्रामोऽत आह

विशिष्टेति ॥ (कै)

समीपदेशदत्तित्वानि क्रमेणार्थः सामीप्यरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः । सामीप्यं
न षष्ठ्यर्थः इति तन्मात्रं पदवाच्यं सामीप्यं न षष्ठ्यर्थ इत्येवं परम् । अत एव
द्वन्द्वस्य समीपमित्यादौ तत्र सम्बन्धे षष्ठ्यौ । लोकसमीपोर्ध्वभागदत्ति-

वसेरश्रयर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्राम उपवसतीति ॥ स तर्हि वक्तव्यः ।

श्रीर्वर्त्तते यथा जलाशय इति । तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यत्रार्थे ग्राममुपवसतीति
प्रयोगः । अस्यानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति । नात्रेति भा । विशिष्टा-

वसेरश्रयर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वा । अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः व्यधिकरणे
षष्ठ्यौ वाच्यवचनभावः वक्ष्यर्थः भोजननिवृत्तेर्वाचको यो वसिष्ठस्य इत्यर्थः ।

अस्यानार्थस्येत्यर्थः ॥ स्यानेऽपि हि श्रीर् वर्त्तते जलाशयमिति । तेन ग्रामे
तिष्ठतीत्यर्थे ग्राममुपवसतीति भवति । अस्यानार्थत्वे तु ग्राम उपवस-
तीति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । ऋथम् । नाप्रोपपूर्वस्य

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

ग्रामे वासाधिकरणत्वस्यैव प्रसिद्धत्वेन ग्रीष्मोपस्थितिकत्वरूपान्त-
रङ्गत्वादित्यर्थः ॥

प्रतीयमानेति । (कै)

एवमुपवासाधिकरणकाणोऽपि प्रतीयमान एवेति बोध्यम् ॥
ननु बोधकपदाभावात् कथं विशिष्टकालभुजिनिवृत्तिप्रतीतिरत-
श्चाह

रित्यादिक्रमेण बोधः । अभितः परितः कृष्णं गोपाः । अग्नयोः समीप-
सर्वदेशावच्छेदेनेत्यर्थः । सामीप्यरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः । अभित
इत्याभिमुख्येऽपि । कृष्णसंमुखे इत्यर्थः । समयानिकषा वा ग्राम इत्यत्राख्ये

न वक्तव्यः । नात्रोपपूर्वस्य वसेः ग्रामोऽधिकरणम् । कस्य तर्हि । अनु-
पसर्गस्य । ग्रामे वसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति ॥

धारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिं विशिष्टकालां प्रत्याययितु-
मिदं प्रयुज्यते ग्राम उपवसतीति तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रतीयमानवसिक्त्रिया-

ग्रामे उपवसति । कथमुपोष्य रजनौमेकामिति । “क्राकाध्वनोः” इति

वसेः ग्रामोऽधिकरणं तर्हि अनुपसर्गस्य । ग्रामे वसन् त्रिरात्रमुपवसति ।
एतदुक्तं भवति । विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्ति-
विशिष्टकालं प्रतिपादयितुमिदं प्रयुज्यते ग्राम उपवसतीति । तत्रान्तरङ्ग-

उपवसनं त्विति । (कै)

एवकारेण नित्याकाङ्क्षा दर्शिता ॥ तदुक्तं भाष्ये

चिराचमिति । (भा)

आरम्भे तु अत्रापि द्वितीया न स्यादिति तात्पर्यम् ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

आवश्यक इत्यर्थः ॥

वहिरङ्ग इति । (कै)

आकाङ्क्षाभावादनावश्यक इत्यर्थः । असम्बन्ध एवेति वक्तुं युक्तम् ॥

समीपे इत्यर्थके अधिकरणशक्तिप्रधाने । द्वितीयार्थः सामीप्यरूपः सम्बन्धः । ग्रामसमीपदेश इति बोधः । हा कृष्णा भक्तमित्यत्र हाशब्दः श्लोके तत्सम्बन्धौ श्लोक इत्यर्थः । वुमुक्षितं न प्रतिभातीत्यादौ वुमुक्षितसम्बन्धौ यत् किं चिद्विषयप्रतिभाभाव इत्यर्थः । प्रतिभा भट्टितिस्फुर्तिः ॥

पेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः । उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवास्यान्तरङ्गः सम्बन्धः । ग्रामादिना तु वहिरङ्गः इत्यर्थः ॥

द्वितीयाविध्यति कथमेकादश्यां न मुञ्जीतेति । उपपदविभक्तेः कारक-विभक्तिवत्त्वतीति ।

त्वात् प्रतीयमानवसिक्त्रियापेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः । उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवान्तरङ्गः सम्बन्धो ग्रामादिना तु वहिरङ्ग इत्युपयुक्तमपि चिराचादिकं कर्म भवति ॥

कर्तुरोप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥

असत्यपीति । (कै)

अव्याप्तिर्नास्तीति भावः ॥

विशेषेति । (कै)

अनवकाशत्वादित्यर्थः ॥

कर्तुरोप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ । द्वितीयादयोऽपि द्विविधाः
कारकविभक्तय उपपदविभक्तयश्च । कारकं क्रियाजनकत्वशक्तिः । भाष्ये
करोति क्रियां निर्वर्तयतीति व्युत्पत्तिदर्शनात् । ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान्
एच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वं पुत्रेणान्यथा सिद्धा तत्त्वाभावात् ।
हरिरप्याह

कर्तुरोप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ तमग्रहणं किमर्थम् ।

कर्तुरोप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ तमग्रहणमिति । भा । असत्यपि
तमग्रहणे ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्मसंज्ञा सिध्यतीति हेप्सिततमस्यापोप्सितत्व-

कर्तुरोप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ कर्त्ता यदाप्तुमिच्छतेतमानात्
कर्मसंज्ञं स्यात् । ब्रह्मापाराश्रयत्वादसौ कर्त्ता तेनैव व्यापारेणाप्तुमिच्छमिति

कर्तुरोप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ कर्तुः क्रियया इत्यादि ।
कर्तुर्धदाप्तुमिच्छतममित्यन्वयः । कर्त्तरिति चेप्सितायेत्यया “कस्य च वत्स-
माने” (१ । ३ । ६०) इति कर्त्तरि षष्ठी । हेप्सित इति । “मतिबुद्धि”
(१ । २ । ११८) इत्यादिना वत्समाने क्तः । क्रिययेति । करणे ङत्वोच्चा ।

(कर्तुरीक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

विषयविभागाज्ञानेति । (कै)

अग्नावेव कर्मसंज्ञा माणवक एवापादानत्वमित्यपि स्यादिति
भावः ॥

तमग्रहणेत्विति । (कै)

तद्यथा तथा “वारणार्थानाम्” इति सूत्रे उपपादितम् ॥

ननु लोकोऽपि तथा व्यवहारादिहेत्युक्तमत आह

“स्वाश्रये समवेतानां तद्देवाश्रयान्तरे ।

क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः”

इति ॥ इत्यगता क्रियाजनकता शक्तिरेव कारकं साधनमिति
उच्यते । सिद्धस्य इत्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्याविष्टस्यैव

कर्तुरीक्षितं कर्म इतीयत्युच्यमाने इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवके-
ऽपादानसंज्ञा प्रसज्येत । नैव दोषः । कर्मसंज्ञात्र वाधिका भविष्यति ।

सम्भवादिति प्रश्नः ॥ माणवक इति । भा । विशेषविहितत्वाद्वापादान-
संज्ञायाः । कर्मसंज्ञेति । भा । परत्वात् ॥ अग्नावपीति । भा । अग्निमाणव-
कयोरीक्षितत्वसम्भवात् । कर्मापादानसंज्ञाविषयविभागाज्ञानपरमेतन्न तु

सन्निधानास्तभ्यते । तेन क्रियाफलशान्तिर्य पर्थवस्यति । क्रिया हि फलेष्वा-
पूर्वकेष्वाविषयः फलमेव त्विष्टतमम् । तच्च धातुनोपात्तमिति तद्विशिष्टत्वे-
नेष्वाविषयोऽत्र संज्ञी । स च त्रिविधः । उक्तञ्च—

कर्ता हि नाम यः क्रियामनुतिष्ठति तेन कर्तुर्यदिष्टतममित्युक्ते तत् क्रिया-
वेष्टादगौ कर्ता भवति तथा करणभूतयेति गम्यते । कर्त्ता यदाप्तमित्यते
आत्मीयया क्रियया इत्यर्थः । ईक्षितशब्दोऽयमस्यभिप्रेते रूढः । ईक्षितो-
ऽभिप्रेत इति । अस्ति क्रियाशब्दः । आप्तृव्याप्तौ सन् “आप्श्रपृधामौत्”
(७ । ४ । ५५) आप्तृमिष्टमौक्षितमिति तच्च क्रियाशब्दस्येह ग्रहणमिति

लोकः शास्त्रं चेति ॥

नन्दोदनपाके कथं ब्रथान्तरस्योत्पत्तिरत आह

ओदनशब्दस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

यद्योदनः पच्येत (भा)

इत्यस्योदनकर्मकः पाको यदि बुद्ध्येतेत्यर्थः ॥

तत्वं वाच्यमिति प्राप्तप्राप्तविवेकेन शक्तिरेव साधनम् । तदुक्तम्
“अनभिहित” सूत्रे भाष्ये “गुणाः साधनम्” इति । शक्तिरेवात्र
पारतन्त्र्याद् गुणत्वेनोक्तं ॥ तत्र कर्तृकर्मणोः स्वाश्रयसमवेतक्रियाज-
नकता । करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता । किंच द्रव्यस्य

अपावपि तर्हि बाधिका स्यात् । इह पुनस्तमग्रहणे क्रियमाणे तदुपपन्नं
निरवकाशाप्यपादानसंज्ञा सावकाश्या कर्मसंज्ञया बाधितुं शक्यते ।
तमग्रहणे तु सति संज्ञयोर्विषयविभागलाभः ॥ इहेति । भा । लोकं शास्त्रं
च सामान्येन निर्दिश्यते । लोके प्रयुज्यमानत्वात् शास्त्रे चोदाक्रियमाणत्वात् ।

“निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यं चेति त्रिधामतम् ।

तत्रोप्पिततमं कर्म चतुर्धान्यसु कल्पितम् ।

ओदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्तुरनोप्पितम् ।

संज्ञान्तरेणान्तरात् यद्युदाप्यन्यपूर्वकम्” ॥

दर्शितमाप्तुमिच्छतममिति । “कर्मण” इति । अश्वस्य स हि भक्षणे कर्तृत्वे
सत्यपि सम्पत्तिं बन्धनं प्रतिकर्मत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ अकर्तृत्वात् मायायां
कर्मसंज्ञा न भवति तथा सार्थाद् द्योयते इत्यत्रापि द्योयमानं सार्थं
नहातीति वस्तु दृष्टेन त्वागेन कर्तुरपि सार्थस्य सम्पत्त्यपादानरूपेण

(कर्तुरीक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्त्तते (भा).

इत्यस्य च द्रव्यान्तराभिनिर्वर्त्तितः प्रतीयेतेत्यर्थः ॥

विक्षोदनान्तरकरणादिति । (कै)

विक्षोदनान्तरप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ननु गौणार्थेन प्रयोगे

किं फलमत आह

कारकात्वे तस्यैकरूपत्वेन कार्यवैचित्र्यानुपपत्तिः । दृश्यते च । घटं पश्य । घटेन जलमाहर । घटे जलं निधेहि इत्याद्यौ कार्यवैचित्र्यम् । सर्वस्य च सर्वशक्त्याभ्ययता इति कदाचित् कस्याश्चिद विवक्षया तत्त्वम् विचि-
चानेककार्योत्पत्तिः । क्वचित् शक्त्याविरुद्धस्यापि साधनत्वेन व्यव-

भवति यदुक्तं वारणार्थेषु कर्मग्रहणार्थं कर्तुरीक्षिततमं कर्म इति वचना-
दिति । इहोच्यते ओदनं पचतीति यद्योदनः पच्यते द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्त्तते ।

द्रव्यान्तरमिति । भा । ओदनशब्दस्य तखणविकारे प्रयुज्यमानत्वात् पचेष्व
विक्षिप्त्युपसर्जनविक्षोदनवचनत्वान्निर्णयस्य ओदनस्य विक्षोदनान्तर करणात् ॥

तथा

“यदसज्जायते यदा जन्मना यत्प्रकाशते ।

तन्निर्वर्त्तय विकार्यन्तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत् ।

किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सृर्वादि विकारवत् ॥

विवक्षितत्वात् कर्मणि यगात्मने पदे न स्याताम् । अत्राहुः । कर्मकर्तृत्वेन
यगात्मने पदे । कथं जहातिरयं गमनायां वर्त्तते देवदत्तं सार्थो जहाति
अपममयतीत्यर्थः । एवैव च सार्थस्यापगमना यदुत क्षुद्रुपघातादिना
देवदत्तस्यापगमे तत् समर्थावरणं यदा क्षुधादिना स्वमेवापगच्छति तदा

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्त्तुरीक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

विकारेति । (कै)

ओदनस्वरूपेत्यर्थः ॥

विकारान्तरम् । (कै)

भर्जनादिरूपं विकृतिपदेन च पाकफलमाप्तमुच्यते ॥ ननु-
भयविधिव्यवहारात् प्रयोगद्वयेनापि भाष्यमेवेति केन प्रयोगेन भाष्य-
मित्यर्थकप्रश्नानुपपत्तिरत आह

हारः । शक्तिशक्तिमतोरभेदस्यापि सत्वात् । शक्त्या करोतीत्यादौ
शक्तेरपि द्रव्यायमाणातया शक्त्यन्तररोगः अत एव विभक्त्यर्थार्थकेनाय्ये-
नाय्ययोभावः संगच्छते । द्रव्यस्यैव साधनत्वे तु तस्य शब्देनैवोक्तत्वात्
अयस्य प्रयोग एवनेति कथं तेन समासः स्यात् । पशौ कर्त्तुरीत्यादिषु
कर्त्तृशक्त्याश्रये इत्यादि प्रकारेणार्थ इत्यलम् । सर्वेषां कारकाणां स्वस्या-
वान्तरक्रिया द्वारा प्रधानक्रियानिव्यादकत्वम् । अत एव तेषां भावना-

नैव दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । ओदनार्थास्तगुणा ओदन इति ।

ओदनार्था इति । भा । गौणार्थाश्रयेनैव सर्वलोकस्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र न
ओदनीयं मुख्यस्यैव त्वोदनस्य पुनर्विकृतिप्रकरणे कस्मादयं प्रयोगो न

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते” ॥

तत्र निर्वर्त्य यथा । घटं करोतीति । घटो ह्यसन्नेव जायते वैशेषिकादि-

कर्मकर्तृत्वं तदायं प्रयोगः । ततश्च होयत इति सार्थः । स्वमेवापगच्छ-
तीति । पुनः कृतो होयते इत्यपेक्षायां सार्थेन सम्बन्ध इति । “तमव् ग्रहणं
किम्” इति । ईक्षिततमस्यापि ईक्षितत्वसम्भवान् उदाहरणसिद्धिं मन्यते ।
पयसौदनं मुष्टेति इति । करणसंज्ञा तु दात्रेण सुनातीत्यादौ सावकाशा

(कर्तुरीक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) . (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

प्रकृति (कै)

इत्यादि ॥

कर्मभावाघटनादिति । (कै)

न हि तत्र तण्डुला निष्पाद्यन्ते इति भावः ॥ ननु फल-
व्यापारावादाय सर्वस्यापि द्रव्यार्थत्वं नापि तावतोक्तप्रयोगोपपत्तिरत-
न्नाह

यामेवान्वयः । क्रियाजनकत्वावगतौ का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन तत्रैवा-
न्वयौचित्यात् । असंमिहितसम्प्रदानस्यापि दाढवुद्धिस्थले सति दाढ-
ज्ञानपूर्वकालत्वेनैव जनकत्वं तावदैव दानक्रियानिष्पत्तेः । घटं स्मरति
घटं करोतीत्यादौ बौद्धघटादेः पूर्वकालत्वात् स्मृत्यादिनिष्पादकत्व-
मित्याद्युद्धम् । क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति तु न । कारकाणां भावनाव्यय

अथेह कथं भवितव्यं तण्डुलानोदनं पचतीत्याहोस्तिस्तण्डुलानामोदनं पच-
तीति । उभयथापि भवितव्यम् । कथम् । इह हि तण्डुलानोदनं पचतीति ।

भवतीति । विकारविशेषप्रतिपादनाय गौणार्थपरिग्रहः । तण्डुलान् पचती-
त्युक्ते विकारान्तरामपि प्रतीयते ॥ अथेहेति । भा । उभयथा प्रयोगदर्शनात्
प्रकृतिविकृतयोः साक्षादुपादानात् तादर्थ्यात् ताच्छब्दानुपपत्त्या विलोदेन-

मते । साक्षादि सत्कार्यवादिसते तु सन्नेवाभिप्रेक्ष्यते इत्यस्ति विशेषणक्ष-
यम् । सामान्यलक्षणं तु ह्यधातूपाधीत्यन्वाख्यपक्षशक्तितात् । एतेन करो-
तिर्यन्तार्थक इति मतं प्रवृत्तम् । यतत इति वदकर्मकर्तापत्तेः । न च

नहि दात्रं लवणेनेनेषितं तथायुक्तमित्यनेनापि न भवति । हेद्योदासीन-
प्राप्ययोस्तत्र ग्रहणात् । सत्यप्यत्र पचसो भुजिक्रियायां प्रकृत्योपकारकत्व
इत्यायाः प्रकर्षाभावः । यत्र तर्हि पच एवेप्सिततमं तत्र प्राप्नोति । तद्वथा ।

(अ. १ । पा. ३ । आ. ३) (कर्तुरोप्पिततमं कर्म । १ । ३ । ३६ ।)

विक्रोदनेति ।

निर्वर्त्तनरूपद्वितीयार्थमादायद्वयार्थमिति भावः ॥

विक्रित्या निर्वर्त्तयतीति । (के)

विक्रितिविग्रहं निर्वर्त्तनं पचेरर्थः । वैग्रिष्णं च कश्चित्
ग्रामानाधिकरणेन कश्चित् करणत्वेन विक्रितिशब्देनात्र विक्रोदन-
मेवैवं च तण्डुलानां धात्वर्थफलाश्रयत्वाविवक्षणाच्च द्वितीया इत्यर्थः ।
षष्ठी त्वोदनयोगे इति भावः ॥ नन्वेवं विक्रितेः सम्बन्धाकाङ्क्षा
ऽनिवृत्तयेत्यत्र आह

इत्यस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्या असंगत्यापत्तेः । अधिक-
रस्य कारकत्वेन क्रियान्वयइत्यादिभवदीयव्यवहारासंगत्यापत्तेः ।
कश्चित् प्रत्यक्षादिनाऽर्थज्ञात्वा परंपतिसंस्कृतेन बोधनेच्छायां संस्कृतस्य

द्वयः पचिस्तण्डुलान् पचन्नोदनं निर्वर्त्तयतीति । इहेदानीं तण्डुलानामोदनं
पचतीति द्वयश्चैव पचिर्विकारयोगे षष्ठी तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्त्तयतीति ।

वचने तु षष्ठी तण्डुलानामोदनं पचतीति प्रयोगायोगात् इत्यान्तरनिर्गृह्णति-
प्रत्ययप्रसङ्गाच्च । निर्वर्त्तनवचने तु षष्ठी तण्डुलानां कर्मभावाघटनात्तण्डुला-
नोदनं पचतीति प्रयोगाभावप्रसङ्गाच्च प्रश्नः । द्वयः पचिरिति । भा ।

जानातिवद् विषयत्वापादनपर्यन्तार्थाभ्युपगमेनापि निर्वाहः । लाघवेनोत्पादन-
मात्र परत्वात् । कर्तृस्यक्रियतया कर्मवद्भावात्सिद्धिप्रसङ्गाच्च । प्रकृतेः
प्रकृतिभूतस्यात्मनः उच्छेदं सम्भूतं प्राप्तम् । तद्यथा । काष्ठं भस्मं करोतीति ॥

कश्चित् कंचिदाह सिद्धं भुज्यतामिति । स आह प्रभूतं शुक्लमस्माभि-
रिति । इतर आह पयो भविष्यतीति । अपरस्त्वरमाय आह पयसा
खलुरिति । इतर आह भविष्यतीति । अपरस्त्वरमाय आह पयसा खलु
शुद्धीयेति । अत्र प्राप्तप्राप्तविवेकेन पयस एवेप्पिततमत्वं न त्वोदनस्य

(कर्तुरौप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

सा चेति ॥ (कै)

ननु पूर्वोक्तेऽर्थेऽपि मातुः स्मरतीतिवत् कर्मणः शेषत्वेन षष्ठी प्रयोगविद्धेर्विकारयोगे षष्ठीति भाष्यमनुपपन्नमिति चेन्न । ओद-
नस्य सम्बन्धाकाङ्क्षासत्त्वेन क्रियायाश्च तदनाकाङ्क्षात्वेन तथोक्ते
षष्ठ्यन्तस्य साकाङ्क्षास्त्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तथैवान्वय इत्यु-
त्कर्षतो व्युत्पत्तेरिति दिक् ॥

रौप्सिततमत्वमिति । (कै)

रौप्सितशब्दोऽभिप्रेतपरो रुद्ध इति पूर्वपक्ष्याशयः ॥ ननुद्देश-
त्वाद् दध्यादि रौप्सिततममत आह

व्याकरणत एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा यस्य ज्ञानं तेन पूर्वं क्रियान्व-
यानवगत्याकारकत्वज्ञानाभावात् तदोयसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्याभाष्योक्त-
मेव साधु इत्याह “यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वमिति” ।

इह कश्चित् कंचिदामन्वयते । सिद्धं भुज्यतामिति । स आमन्व्यमाद्य

विक्षोदनोपसर्जने निर्वर्त्तने प्रचिर्वर्त्तते । तद्युक्तान् विक्षोदयन् ओदनं निर्वर्त्तय-
तीत्यर्थः । तत्रोपसर्जनविक्षोदनक्रियापेक्षं तद्युक्तानां कर्मत्वम् । प्रधानभूत-
क्रियापेक्षं त्वादनस्य । द्वर्थैवेति । भा । तद्युक्तानां सम्बन्धिनां विकार-

गुणान्तरौत्पत्त्या यथा । सुवर्णं कुण्डलं करोतीति । इह भस्मकुण्डलयोर्निर्वर्त्त-
त्वमेवेति बोध्यम् ॥ प्राप्यं तु आदित्यं पश्यतीति । तथा युक्तमिति द्विविधम् ।
हेत्यमितरं च । अकथितं चैवपरम् । संज्ञान्तरप्रसङ्गे जान्यत् ॥ “दिवः

अत्राप्योदनमेवेप्सिततमं पयसस्तु संस्कारकत्वात् कारणत्वं न त्वस्य केवले
गुणे आदरः । किं तर्हि तत् संस्कृते ओदने । न ह्यसौ केवलस्य पयस
पानेन संतुष्यतीति यदि तमन् ग्रहणं क्रियते । पयसोदनं मुञ्जे इत्यत्रैव

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्तुरीक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

दधीति । (कै)

संस्कारकत्वेनैव तदुद्देशं न तु साक्षात् कलाश्रयत्वेनेत्यर्थः ।

अन्यथा दधिपयो माचभोजनेनापि कृतौ स्यात् ॥ ननु गुणेष्वदरा-
भावे दधिसत्ताज्ञानात् पूर्वमपि प्रवृत्तिः स्यादत आह

केवलेष्विति ॥ (कै)

तत्र । पक्षोद्देश इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यापाराभावे ।
कारकाणां भावनामवय इत्यस्य भङ्गापत्तेः । उक्तदोषाच्च । न च कारक-
शब्दस्य कर्तृपर्यायत्वेन कारकं करणमित्यादि विरुद्धं कारकं कर्तेति
एतदुक्तं वेति वाच्यम् । हरिश्चैव समाधानात् । तथाहि—

“निष्पत्तिमात्रं कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।

व्यापारभेदापेक्षायां करणादित्वसम्भवः ।

आह प्रभृतं युक्तमस्माभिरिति । आसन्नवयमाद्य आह दधि खलु भवि-
ष्यति । पयः खलु भविष्यति । आसन्नवयमाद्य आह । दध्ना भुञ्जीय पयसा

विशेषमोदनं विस्मिन्ना निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । सा च विस्मितिः सामर्थ्यात्
तच्छुद्धानामेवेति विज्ञायते ॥ इह कश्चिदिति । भा । अन्यव्यतिरेकाभ्यां
दधिपयसोर्दीक्षिततमत्वं न त्वोदनस्येति दर्शयति “तस्याप्योदन इति” । भा ।

कर्म च” इत्यादि । तदित्यम् । सप्तविधं कर्मेति स्थितम् । इह प्राप्ये यद्यपि
विषयतात्माः क्रियाकृतविशेषोऽस्त्येव । अन्यथा कर्मत्वानुपपत्तेः । तथापि
प्रतिपक्षव्यतिरिक्तपुरुषापेक्षया विशेषो न गम्यते इत्युक्तम् । विकार्ये तु

स्यात् पचत्वोदनमित्यादौ न स्यात् । न दीक्षिततमं युक्तम् । असति
प्रतियोगिनि वस्तु यत्तुल्यजातीयं तदेव प्रतियोगितां भजते कारकं चात्र
न किञ्चिद्विद्युमौक्षितं पयसस्वीकृत्यमानत्वात् युज्यते प्रतियोगिता । नैव
दोषः । अत्रापि क्रियापेक्षः प्रकर्षः । आदौ हि कर्त्ता प्रकार्यं क्रियाम-

(कर्तारोद्भूततमं कर्म । १ । ४ । ४८ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

मृदुविशद (भा)

इहप्रयोगानुपपत्तिरत आह

कर्मधारय इति ॥ (कै)

यदीति । (कै)

एवं च यथा तत्र तथागुणविशिष्ट ओदन एवेष्टित एवमिहापि

इति तेनोक्तम् । सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियानन-
कात्वात् कर्तृत्वेन कारकत्वम् । ततः कः केन किं पचतीति विवक्षायां
स्वस्वव्यापारवशेन करणादित्वम् । तत्र साधनान्तरनियोगव्यापारः
कर्ता तद्व्यापार एव सर्वत्र प्रधानधात्वर्थः । कर्तुः क्रिययेष्टिततमव्यापारं
कर्म । कारकान्तरसाध्यव्यापारं करणम् । प्रेरणानुमत्यादिव्यापारं

खलु भ्रूयतेति । अत्र कर्मसंज्ञा प्राप्नोति तद्वितस्तेष्टिततमं भवति ।

रधिपयसोस्तु संस्कारकत्वात्करणभावः ॥ न तु गुणेऽस्त्विति । भा । गुणेषु
उपकारकेषु केवलेषु नास्यादयः किं तर्हि तत् संस्कृत ओदन इत्यर्थः ।
मृदुविशद इति । भा । मृदुस्वासौ विशदश्चेति कर्मधारयः । यदि मार्दव-
मात्रे आदरः स्यात् पञ्चमपि भक्षयेत् । विशदमात्राददे सिकता अपि ॥

काष्ठादौ कथं धातूपासफलाश्रयता इत्यवशिष्यते । तत्रेदं तत्त्वम् । प्रकृति-
विकल्पोरमेदविनष्टया निरुद्धया उत्पत्त्याश्रयता । यदा । काष्ठानि विकुर्वन्
भक्षोत्पादयतीत्यर्थः तच्छुल्लान् विक्लेदयन् ओदनं निर्वर्त्तयतीतिवत् ।

भीष्मति अतः फलार्थमिच्छमायात्वात् ईप्सिता क्रिया फलं तु स्वरूपेणैव
माद्यमोद्भूततमं क्रियाया अपि कर्मत्वं संदर्शनादि विज्ञेयान्तरास्यर्थं वा
यत्र तर्हि फलाभावस्तत्र न स्यात् । अत्र फलाभावः । विकार्ये काष्ठानि
भक्षो करोति इति नहि काष्ठानि फलरूपाणि । मा भूयस् तानि कश्-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्त्तृरोक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

दध्यादिविशिष्ट ओदन ईक्षित इति भावः । अचेदं बोध्यम् । तस्या-
ओदन एवेत्याद्युत्तरं क्रियाशब्दोऽयमित्याशयेनैवोदन एव फलाश्र-
यत्वविवक्षा न तु गुणे दध्यादौ तन्मात्रेऽनुरोधः फलाश्रयत्वविवक्षे-
त्यन्तरार्थः । दृष्टान्तेऽप्यभवात्तदविवक्षादार्ष्टान्तिके ऐच्छिकीति
भेदः । ईक्षिततमत्वं “करणार्थं” सूत्रोक्तरीत्या तद्वात्यर्थफलवलेने-
काविषयत्वरूपमेव भाव्यं सम्यक्तमन्यथा विशिष्टस्याभिप्रेतत्वे विशेषण-

मयदानम् । अवधिभावोपगमव्यापारमपादानम् । कल्पादिव्यवहितक्रि-
याधारोऽधिकरणम् । स्वतन्त्रं प्रेरणं हेतुः । तत्र सामान्यपूर्वकत्वादि-
शेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति कारकां कारकमित्याद्युपपत्तिः । यथा पुत्र-
जन्मनि पित्रोः कर्त्तृत्वेऽपि विवक्षयाऽयमस्यामियमस्मात् पुत्रं जन-

तस्याप्योदन एवेक्षिततमो न तु गुणेष्वनुरोधः । तद्यथा । भूज्जीवाह-
मोदनं यदि मृदुविशदः स्यादिति । एवमिहोपि दधिगुणमोदनं भूज्जीव

ईक्षितस्येति । भा । ईक्षिततममेवेक्षितपदेन सामान्यशब्देन निर्दिष्टम् ।
विशेषेषु सामान्यस्य भावात् । यत्र यन्निवृत्तं क्रिययाऽनाधेयविकारं क्रियाया
निष्पन्नार्थं केवलमुपादीयते तत् क्रियासम्बन्धात् । प्राप्यमपि नेप्थितमिति

एतच्च द्वयैः पश्चिरिति प्रक्रम्य भाष्ये व्युत्पादितम् । तत्र तद्व्युत्पन्नं ओदनं
पचतीति प्रयोगे तद्व्युत्पन्नविज्ञप्तिरुदयोत्पत्तेस्तद्व्युत्पन्नोदेवदत्तनिष्ठव्यापार
इत्यर्थः । तद्व्युत्पन्नं पचतीत्यत्र तु विज्ञेयतौत्यर्थः । ओदनं पचतीत्यत्र तु
विज्ञित्या निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । उक्तञ्च —

पेष्य पचानि भस्मात्मना तु पचानि । प्राप्ते तर्हि न स्यात् । आदित्यं पश्य-
ति । हिमवन्तं द्रष्टोतीति न ह्यत्र क्रियया कश्चिदतिशयो जन्यते । अत्रा-
प्यतिशयो जन्यते प्राकृत्यं नाम । यो यं पश्यति द्रष्टोति वा तस्यासौ
प्रकटो भवति प्रतिपञ्चाद्यतिरिक्तपुरुषापेक्षया तु विशेषो नास्तीत्युच्यते ।

(कर्तृरोक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

स्थाभिप्रेतत्वात् समाधानानुपपत्तिः । पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थत्वात्
उभयविवक्षायां तु परत्वात् कर्मत्वमेव सत्यभिधाने “आकङ्क्षार”
सूत्रे “करणं पराणि” इत्यस्यासिद्धिर्नसीति कर्तृसंज्ञाविषये एवो-
दाहरणदानात् तदभिधानसन्देह इति नास्य तदातमपा कर्मत्वक-
रणमुचितम् । नवीनग्रन्थास्तु चिन्त्या एव क्रियाशब्दत्वेऽपि सनेत्य-
माणत्वस्यापि गर्भोत्तरणात् शङ्कते । भाष्ये

ईप्सितस्य (भा)

इत्यादि॥ नवीप्सिततमस्य कर्मत्वादीप्सितस्येत्यनुवादो युक्तोऽत आह

यतीति यवहारः । अथैवमोदृशस्येऽपादानस्य कर्तृत्वेऽपि ग्रामादाग-
च्छतीति प्रयोगस्तु न । अनभिधानात् । करणत्वाद्यवस्थायां कर्तृसंज्ञा तु न ।
कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे “स्वतन्त्रः कर्ता” इति पुनः स्वतन्त्रग्रहणं
स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृत्वार्थं न तु पारतन्त्र्ययुक्तस्वातन्त्र्ययुक्तस्य

पयो गुणमोदनं भृङ्गीय इति ॥ ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्दत्तस्य कारकत्वे
कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः क्रियेप्सितत्वात् । वा । ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्दत्तस्य

तस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । यत्र हि कर्मार्थाक्रियानिव्यक्तिसंस्कारप्रति-
पत्तिभिस्तत्र कर्मेप्सितम् । अन्यत्र तु क्रियैव प्रतीयमानसन्दर्भनादिक्रिया-
पेक्षयेप्सितेति भावः । गुडं भक्षयतीति । भा । भक्षणाया गुडस्योपादानं

“सम्बन्धमात्रमुक्तञ्च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः ।

तदेकाग्रनिवेशे तु व्यापारोऽस्या न विद्यते”

यद्वा तमन् ग्रहणेन यत्र प्रकट्येच्छा तदेव व्यावर्तते तेन पश्यत्यादावादित्या-
दीनामपि प्रतिबोधिना सत्वेनापकर्षाभावाद् भविष्यति । अत्रच लिङ्गं
“कषाटकुक्ष्यौ पश्यति” इति । कर्मेत्यनुवर्तमाने इति । अधि श्रोत्रं स्थानम्

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्तुरीक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

ईप्सिततममेवेति । (कै)

तमस्यान्यार्थत्वमभिप्रेत्य तावत् एवोक्तेष्व इत्यन्ये ॥ ननु निर्दोष-
स्यापि काष्ठादेर्विकार्यस्य ईप्सिततमत्वं विकारवत्तयाऽख्येवेत्यत आह

अनाधेयविकारमिति ॥ (कै)

प्राप्यमपीति । (कै)

क्रियाजन्यसंयोगादिरूपफलाश्रयमपीत्यर्थः ॥

सा । कारकसंज्ञा तु वस्तु सत् स्वातन्त्र्यस्य स्थितिमात्रेण करणत्वादीनां-
विधानसामर्थ्यात् प्रवर्तते इत्यलम् । यदा प्रधानक्रियाजनकपूर्वोक्तस्व-
स्थापारेखातन्त्र्यसत्त्वात् । अजुर्वतः साधनत्वानुपपत्तेः । एवं तत्तद्व्यापारलब्ध-
करणत्वादिमन्त एव कर्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्थथापारे खातन्त्र्यसत्त्वात् ।
तद्द्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वातन्त्र्या इति प्रधानक्रिया कर्तृत्ववक्तोऽपीति

कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । गुडं भक्षयतीति । किं कारणम् ।
क्रियेप्सितत्वात् । क्रिया तस्येप्सिता । न चोभयेप्सितत्वात् वा न वा । एष

न तु गुडाय भक्षयानुष्ठानम् ॥ न चेति । भा । गुडभक्षणं यस्येप्सितं
तस्य गुडोभक्षणक्रियेप्सितः । यस्माद्भासौ गुडस्य दर्शनस्पर्शनादिना कृती
भवति नापि जोष्टादि भक्षणेनेति न भक्षणमात्रमपीप्सितं नापि गुडमात्र-

इति । तस्माद् धातुत्वेन धातूपात्तां भावनां प्रति पक्षित्वेन पशुपात्ता
विक्षिप्तिः कर्मतया करणतया वा यथायथं सम्बध्यत इति स्थितम् । इदं
त्वधेयम् । क्रियाया धातुना कर्तुरपि देवदत्तादि शब्देन जाभाद्यथा न
द्वितीयार्थता तथेष्टतमत्वादेरपि प्रयोगोपाधिमात्रत्वात् । अधिश्रीछादिवत् ।

इत्यतः । आधारनिवृत्त्यर्थमिति । प्रायं कर्मग्रहणमाधारेण सम्बन्ध इति
तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति भावः । आधारानुवृत्तौ को दोषः
तत्राह आधारस्यैव हि स्यादिति । क्तेत्याह गेहमित्यादि । अत्र तु न
स्यादहाह ओदनं पचतीत्यादि । एतच्चेप्सिततमं कर्म त्रिविधं निर्दोषं

(कर्तुरीक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

नेप्सितम् (कै)

नाभिप्रेतम् ॥

निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तौति । (कै)

“निष्पत्तिः” कटादेः ॥ “संस्कारः” प्रोक्षणादिना ब्रौह्मादेः ॥
“प्रतिपत्तिः” दाहादिना इविरादेः ॥ ननु कर्तृक्रिययानुमित्य-
माणं कर्मैतदर्थस्तत्र कथं क्रिया स्वात्मनेप्सिता भवेद् एवं च क्रिया
तत्सेप्सिता इति भाष्यमनुपपन्नमत आह

तदुपपत्तिः । विभक्तिस्तु करणत्वादिनिमित्तैवानवकाशत्वात् । करणत्वादेरे-
वोद्भूतत्वात् । कर्तृवियोगेन तदीयथापारस्यैव धात्वर्थत्वेनोद्भूतस्वातन्त्र्य-
विवक्षायां तु कर्तृत्वविभक्तिरेव सर्वत्र । क्वचित् सम्प्रदानापादानयोस्तु न
सा अनभिधानात् इत्युक्तम् । यथा युद्धकर्तारोऽपि योद्धारो राजनि-
योगापेक्षयादस्तातन्त्र्या अपि नियोगोत्तरं पुनः स्वातन्त्र्या एव नियोगमा-
जातु तस्मिन् जरादिभाग् राजा । तथा कर्तृनियोगोत्तरं यत् करणादिषु

दोषः । किं कारणम् । उभयेप्सितत्वात् । उभयं हि तत्सेप्सितम् । स्वात-
न्त्र्योभयम् । यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ कोष्ठं भक्षयित्वा

मित्यर्थः । ये त्वेन इति । भा । ते हि यां काचित् क्रियामनुष्ठाय काल-
मतिवाहयन्ति न तेषां प्रत्यविशेषे तात्पर्यम् । ततश्च नाहं कटं करिष्या-
मीत्यत्र कटस्य कर्मत्वानुपपत्त्या द्वितीया न प्राप्नोतीति कटकर्मिका क्रिया

एवं च तथा युक्तस्यज इवेहापि धातूपात्तफलाधारमात्रमर्थः । आधेयमेव
वा । तन्नामिदेन फलेऽनेति । अन्यन्यकभ्यश्चद्व्यर्थ इति न्यायात् । अन्यथा
तथायुक्तत्वानौप्सितत्वयोऽपि वाच्यतापत्तौ सकलतान्त्रिकविरोधाच्च । एवं च

विकार्यं प्राप्यम् इति । तथायुक्तमपि द्विविधं द्रष्टव्यमित्यत्र । अकथितं
चित्परं संज्ञान्तरप्रसङ्गे चान्यद् “दिवः कर्म च” इत्यादिः । तदेवं सप्तविध-
कर्म । उत्तमं—

महाभाष्यप्रदीपोद्घातः ।

८६१

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

प्रतीयमानसंदर्शनादौति । (कै)

तच्चन्यारम्भक्रियापेक्षयेत्यर्थः ॥ ननु गुडभक्षणस्य ईप्सितत्वे गुडोऽपि
तथा इत्यत आह

भक्षणायेति । (कै)

भक्षणक्रियोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ शङ्कते भाष्ये

ये त्वेते इति ॥ (भा)

ननु क्रियामात्रेणार्था इक्षुचाक्षनमात्रेणापि तिष्ठेयुरत आह

स्वस्वव्यापारद्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत् कारणात्वादिकालेऽप्यवा-
धितमेवेत्यदोषः । निरोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृत्वव्यवहारोऽपीतिदिक् । यद्वा
ज्वलनादिरूपस्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् तेषां धात्वर्थत्वे एधाः पञ्चन्तीत्या-
दिदर्शनाच्च । तात्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वस्वव्यापारद्वारा प्रधान-

कृती भवति । यद्यपि तावदज्ञैतच्छब्दे वक्तुम् । ये त्वेते राजकर्मिणो

न निविद्धा भवेत् । तथा घटो मयाऽऽहृत इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाभावादाहृत
इत्यत्र कर्मणि निष्ठा न प्राप्नोति । यस्वसौ प्रेषयतीति ॥ भा । प्रयोजक-
चित्तानुवर्तनं तस्य स्वार्थसिद्धये कर्तव्यम् । यदा च विशिष्टकर्मिका क्रिया

प्रलाभयकर्म इत्येवास्मां किं द्विस्त्येववशिष्यते । तत्रेदमुत्तरम् । अग्नेर्मागवकं
वारयति इत्यत्र मागवकस्य अपादानसंज्ञां वाधितुमौप्सिततममिति ताव-
दक्तव्यं तस्मिन्चोक्ते द्वेयोदासीनयोः सङ्गुहार्थं तथायुक्तमित्यपि सूत्रणीयम् ।

“निर्वर्त्यं च विचार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् ।

तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्धाऽन्यत् कल्पितम् ।

चोदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनौप्सितम् ।

संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥

(कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

यां कां चिदिति । (कै)

स्नान्यभिमतामित्यर्थः । चेतनग्रहणे तात्पर्यात् ॥

ततश्चेति । (कै)

कटस्थानिष्पन्नात्वात् तच्च नाहं करिष्यामीति शब्देन प्रति-
पादितम् । आहरणक्रियया च घटे निष्पाद्यत्वाभावः स्पष्ट एव ।
आहरणकर्तुरभिप्रेतत्वाभावश्चेति । घटस्य कटस्य च तत्त्वाभाव
एवेति भावः ॥ समाधत्ते

क्रियानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि । सम्प्रदानापादानयोरपि स्वातन्त्र्यमा-
दायैव ग्राम आगच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्वं बोध्यम्
तदुक्तं भाष्ये । पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वं निदर्शितमपादाना-
दीनां कर्तृत्वनिदर्शनायेति । वृद्धो ऽवधिभावमुपगच्छति विप्रोऽनुमन्यते
इत्यादौ स्वस्वत्वापारप्रवृत्तयोः कर्तृत्वं दृश्यते पतिदाधातुवाच्यता तु न
तद्व्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम् । कारकत्वं चोपलक्षणं सदेव तत्तत्

मनुष्यास्तेषां कश्चित् कंचिदाह कटं कुर्वति स आह नाहं कटं करिष्यामि

तेन सम्पाद्यते तदाज्ञानुष्ठिता भवतीति प्रयोजकवत् प्रयोज्यस्याप्युभय-
मीप्सितमिति भाष्यकारस्याभिप्रायः । अन्ये तु प्रयोजककर्त्रपेक्षया प्रयो-

जनीप्सितग्रहणं तु शक्यं प्रत्याख्यातुम् । तथा च कर्तृकर्मविभक्तयोः उभयो-
रप्याधारो वाच्यः । आधेयं वा । व्यापारेण फलेन चान्वय इति तु व्यवस्थया
शब्दबोधवैयर्थ्यमिति स्थितम् । गोदोहनौपक्ता पक्व इत्यादि कृदन्तानां

इति ॥ तथा—

“यदसद् जायते सदा जन्मना यत् प्रकाशते ।

तन्निर्वर्ण्यं विकार्यं तु कर्म देधा व्यवस्थितम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८६७

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (कर्तृरौघ्नितमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

यद्यपि तस्य (भा)

इत्यादिना ॥ ननु प्रेषयितुमर्थेऽप्यायामपि न प्रेष्येति तदी-
यप्रयोगे तथोः कर्मत्वानापत्तिस्तथैव इत्यत आह

प्रयोजक (कै)

इत्यादि ॥

स्वार्थः । (कै)

वेतनलाभः ॥

संक्षोपयोगीति स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये सूक्ष्मदृष्टाम् । ये तु क्रियान्वयित्वं
कारकत्वमिति वदन्ति । तेषां कर्तृसमवायोऽपि कारणं कारकमित्यादेरनु-
पपन्नभावात् तत्र तदाशङ्कासमाधानपरभाष्यासङ्गतिः । तदर्थे कारकश-
ब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेति बोध्यम् ॥

घटो मया आकृत इति । तस्य क्रियामात्रमौघ्नितम् । यद्यपि तस्य क्रिया-
मात्रमौघ्नितं यस्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमौघ्नितमिति ॥

ज्यस्य कर्तृरौघ्नितमपि कर्मत्वाच्चते । तत्तु प्रयोजकस्यापारस्य अशब्दार्थ-
त्वात् पूर्वोक्तोदाहरणेऽयुक्तमिति न्यायविदो मन्यन्ते ॥

नामार्थेऽभेदान्बालुरोधादाधार एवार्थः प्रसङ्गभावयोस्तु विशेषणविशेष-
भावो विपरीत इत्यवधेयम् ॥

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।

किञ्चित् गुणान्तरोत्पन्ना सुवर्णादिविकारवत् ॥

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते” इति ॥

(तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥

तथेति भिन्नं पदम् । ईप्सिततमवत् क्रियाजन्यफलान्नय
इत्यर्थः ॥ भाष्ये

किमुदाहरणमिति ॥ (भा)

पूर्वेण सिद्धिं मन्वानस्य प्रश्नः ।

कस्य च नामेति ॥ (भा)

सनेष्काविषयत्वस्य बोधनात् प्रश्नः ।

तदा विषमपीति । (कै)

तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥ किमुदाहरणम् । विषं
भक्षयतीति । नैतदस्ति । पूर्वोक्त्याप्येतत्सिध्यति । न सिध्यति । कर्तुरीप्सित-
तमं कर्म (१ । ४ । ४६) इत्युच्यते कस्य च नाम विषभक्ष्यमानीप्सितं स्यात् ।
विषभक्ष्यमपि कस्य चिदीप्सितं भवति । कथम् । इह च एष मनुष्यो

तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥ कस्य च नामेति । भा ।
विषमिति वक्तव्ये विषभक्ष्यमिति किमर्थमुच्यते यदि भक्ष्यमानीप्सितं तदा
विषमानीप्सितं विषभक्ष्यस्य तदानीप्सितत्वे विषमपि प्राणहृत्वादानीप्सितं
भवति । भक्ष्यक्रियया च विषं नैप्सितं परिहारादिनिवायेक्ष्वा तदीप्सितं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (तथा युक्तं चानीक्षितम् । १ । ४ । ५० ।)

कर्मानासिद्धित्तमचरणस्याभावादित्यर्थः ॥ ननु स स साधने
एव लोके ईप्सितत्वं प्रसिद्धं न चेदं तथा अत आह

यथेति । (कै)

दुःखनिवृत्तिसाधनमपि तथेति भावः ॥ क्रियाशब्द ईप्सितशब्दः
सना तत्तत्क्रियोद्देश्यत्वमात्रमुपलक्ष्यत इत्याशयेन समाधत्ते भाष्ये

आतश्चेति । (भा)

एवं पराधीनतया द्वेष्ट्यमपि विषं भक्षयत्युपपन्नः प्रयोग इति भावः ॥

अनिष्टतमा अपीति । (कै)

अनुद्देशा इत्यर्थः । भयजनकत्वादिदमपि द्वेष्ट्यं कर्मेति भावः ॥

ननु प्रसज्यप्रतिषेधे ईप्सितं कर्म न इत्यर्थः स्यात् स चायुक्तः
पूर्वेण कर्मत्वस्य दृष्टो ऽत आह

दुःखार्तो भवति सोऽन्यानि दुःखान्यनुविश्रज्य विषभक्षयमेव व्यापी
मन्यते । आतश्चेष्टित्वं यत्तद्वक्ष्यति । यत्तद्वान्यत् करिष्यामीत्यन्यत् करोति
तदुदाहरणम् । किं पुनस्तत् । ग्रामान्तरमयं गच्छंश्चौरान् पश्यति अहिं
ब्रूयति अगृह्णान् मृडयति ॥ इहेष्टितस्यापि कर्मसंचारभ्यतेऽनीष्टित-
स्यापि । यदिदानीं नैवेष्टितं नाप्यनीष्टितं तत्र कथं भवितव्यम् । ग्रामा-

भवत्येवेति भक्षयत्यशब्देन प्रदर्शयते ॥ विषभक्षयमपीति । भा । तथा जोषस्य
सुखप्राप्त्यर्थाक्रियायां प्रवृत्तित्वात् भयादिभ्यो दुःखनिवृत्त्यर्थापि विषादिद्वि-
त्यर्थः ॥ चोरान् पश्यतीति । भा । विषयेन्द्रियसम्बन्धसामर्थ्याद्वर्णनेनाहुम-
निकृतमा अपि चोरास्तथा युक्ताः पूर्वोक्तसिद्धकर्मभावा अनेन कर्मसंचया

(तथा युक्तं चागोष्ठितम् । १ । ४ । ५० ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

यथेति । (कै)

एवं च नाथं प्रसज्यप्रतिषेध इत्यस्य नाथं प्रतिपक्षवाचीत्यर्थः ।
प्रतिषेधस्य भावविरोधित्वात् तेन तदर्थलक्षणाद्वा । ईप्सितं नेत्यस्य
च यदोष्णप्रतिपक्षभूतं तदेव नोच्यते इत्यर्थः । किं तर्हीत्यादेश
भिन्नमात्रमस्यार्थ इतीति भावः ॥

तत्प्रतिषेधद्वारेणेति । (कै)

आरोपितं त्वबोधद्वारेणेत्यर्थः । धर्मभिन्नबोधेऽपि प्रतिपक्ष-
भूतमेव धर्मभिन्नं गृह्यते तथाच नेत्यर्थः ॥

नन्तरमयं गच्छन् वृक्षमूकान्युपसर्पति कुक्षमूकान्युपसर्पतीति । अत्रापि
सिद्धम् । कथम् । अगोष्ठितमिति नाथं प्रसज्यप्रतिषेध ईप्सितं नेति ।
किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यदोष्णितान्तदगोष्ठितमिति । अन्यच्चैतदोष्णित-
मग्नैवेप्सितं नाप्यगोष्ठितमिति ॥

सम्बध्यन्ते ॥ ईप्सितस्यापीति । भा । ईप्सिततमस्यापीत्यर्थः ॥ नाथं प्रसज्य-
प्रतिषेध इति । भा । यथाऽधर्मान्दृतादिभिरुत्तरपदार्थप्रतिपक्षभूतं वस्तु
तत्प्रतिषेधद्वारेण प्रतिपाद्यते तथाऽगोष्ठितशब्देनापि हेतुं वस्तु यदभि-
धीयते तदेव न गृह्यते किं तु सर्वमोष्णितान्तरादित्यर्थः ॥

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥

कथ वाक्यप्रबन्धे इत्यस्माच्चिष्यन्तः क्रियाशब्दोऽयम् । अत्र कथनस्य
करणाकाङ्क्षाद् दथोस्योपस्थितत्वादाह

किमिति ॥ (कै)

करणस्यापि कर्तृत्वेन विवक्षामभिप्रेत्याह

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ अत्र प्रधानकर्मणि लादयः ॥

“ प्रधानकर्मण्याख्ये लादोनाऊर्द्धिकर्मणाम् ”

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ केनाकथितम् । अपादानादिभि-
र्विशेषकथाभिः । किमुदाहरणम् ।

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ केनेति । भा । किं साधारण्या
कारकसंज्ञया अथ विशेषसंज्ञाभिरपादानादिभिरिति प्रश्नः । अपादाना-
दिभिरिति । भा । कर्तरि करणे वा अत्र तृतीया । भूतकालस्यात्र न

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं
कर्मसंज्ञं स्यात् । नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गं वारयितुं परिगणनं कर्तव्यम् ।

दुष्टियाच्चिदधिप्रक्षिभिद्धिचिन्नामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविष्ठासिगुणेन च यत्सचते तदकौर्तितमाचरितं कविना ॥

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ अकथितशब्दोऽयमस्यप्रधाने क्लृप्तः, तद्याथा
अकथितोऽहमस्मिन् ग्रामे । प्रधानभूत इति गम्यते अस्ति च क्रियाशब्दो
अकौर्तितपर्यायः । कथ वाक्यप्रबन्धे । पुरादावदन्तः पश्यते । तत्र पूर्वस्य
पश्यते पाणिना कांसपान्यां दोग्धि पय इत्यत्र पाणिकांसपायोरपि स्यात् ।

कर्तुरीति ॥ (कै)

भूतकालश्चात्र न विवक्ष्यत इति । (कै)

तत्फलं तु निवृत्तैकप्रेषणदुष्टादिभ्यो णिचि दुष्टदमानार्थत्वेन गत्यादिनियमात् “कर्तुरीप्सिततमम्” इत्याद्यप्राप्तौ प्रयोज्य-
कर्तुर्गवादेः कर्तृत्वात् तदविवक्षया इन्द्रजलकलविवक्षार्था बोध्यम् ।
न च प्रयोज्यकर्तृत्वाविवक्षायां कर्तुः प्रयोजकत्वाभावात् शिखना-
पत्तिः । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं णिचि तत्कालाविवक्षणात् तत्प्रयोजक

इति भाष्योक्तेः । प्रधानकर्मत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधान-
भूतव्यापारविशेषणपक्षात्प्रयत्नम् । अत्रविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव याज्ञ-

दुहि याचि बधि प्रच्छिभिच्छिचिष्णामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

त्रुवि प्रासि गुणेन च यत्सचते तदक्षीर्तितमाचरितं कविना ।

विवक्ष्यते । यथा “परानेरसोऽः” (१ । ० । २६) इत्यात्रासद्विध्यमाय-
स्याप्यपादानसंज्ञा भवति । अध्ययनात् परानेय्यत इति । तेन हेतुकर्तृ-
संज्ञाभ्यां कथयिष्यमाणस्यापि कर्मसंज्ञा न भवति । इह “कारके” इत्यनु-
वर्तनात् सत्त्वेव कारकत्वे अकथितस्य कर्मसंज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्या-

नोवक्ष्योर्हरतेऽपि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं कर्तव्यमिति निश्चयः ॥

इह प्रकीर्तय “हेचैति” (६ । १ । ७३) तुष्टं न कृतः । आगमशासन-
स्यानिवृत्त्यात् “सनाद्यन्ता धातवः” (३ । १ । ३२) “इको यणचौ”तिवत् ।
उपयुज्यत इत्युपयोगो मुख्यं कर्म क्षीरादि तस्य निमित्तं गवादि दुष्टादीनां

करणाधिकरणसंज्ञयोस्तु पक्षत्वादिरवकाशो । नहि तत्रास्य प्रसङ्गः दुहि-
याचौति परिग्रहनात् । अतो द्वितीयस्य ग्रहणं तदाह । ‘केनाकथितमपा-
शनादिभिर्विशेषकधाभिरिति’ । किमत्र प्रमाणं तदाह । केनेति करण-

इत्यत्र तत्पदेन स्तनम्नस्योपलक्षणादा । अत एव ग्रामं गमयती-
त्यादिषिद्धिरिति भावः । परं त्वच मानं चिन्त्यम् । किं च
गत्यादिमिथ्यमेव परत्वादस्यापि बाधो दुर्वार इति दिक् ॥ “न
भवती”ति कश्चित् पाठः । पूर्वोक्तविषयाभावेन कर्तृत्वविवक्षाग्रामपि
स्यात् । अधुना तु नेत्यर्थः । परया कर्तृसंज्ञया बाधाच्चिन्त्यमिदम् ।
कर्मसंज्ञा भवतीति पाठे तत्त्वविवक्षाग्रामित्यादिः । परं तु स
पाठोऽप्युक्तरीत्या चिन्त्य एव ॥ नन्वेवमपि कारकसंज्ञयाऽकथितत्व-
मेव किं नाश्रीयते ऽत आह

त्वात् । तच्चोक्तोदाहरणयोः निर्वर्त्यमानौदनभस्मगोरेव तन्निष्ठफलविशेषण-
कथापारस्यैव तत्सूत्रस्यभाष्येण शाब्दप्राधान्यप्रतीतेः । तच्छब्दे रूपे कर्मणि

दुहि । गां दोग्धि पयः । नैतदस्ति । कथिताच्च पूर्वापादानसंज्ञा

विशेषकथामिरकथितत्वमाश्रीयते । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां चासंकीर्तित-
वचनोऽकथितशब्दो न त्वप्रधानवाची रुद्धिशब्दोऽत्राश्रित इति दर्शितम् ।
रुद्धिश्च हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते । न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन । तथा

मुख्यकर्मणा सम्बध्यमानमिति यावत् । तथा त्रुविश्रास्योर्युगेन कारकेण
कर्मणेति यावत् । कारकाणां क्रियां प्रति विशेष्यत्वात् । तत्रापि कर्मण
एव प्रकृतत्वात् । यत्प्रच्यते सम्बध्यते । यच्च समवाये । स्वरितेत् ।
केचित्तु परस्मैपदिभिः सहेन धातुं पठन्ति । यच्च समवाये । यच्च

निर्देशः । रुद्धिशब्द एव हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते न तत्र कारकादि-
सम्बध्यते नहि गच्छतीति गौरित्यत्र केनेति प्रश्नो रथेनेति प्रतिवचनं वा
भवति । इह “कारक” इत्यनुवर्तनात् सत्येव कारकत्वे कथितस्य संज्ञया
भाष्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथामिरित्युक्तम् । ‘परिगणनं कर्तव्यमिति’ ।

इहेति ॥ (कै)

नत्वप्रधानवाचीति । (कै)

तद्गुणे हि दुष्पादितिरिक्तविषये सावकाशाधिकरणापा-
दानविषये गोर्दोग्धि पय इत्यादाववधित्वविवक्षायांमपि परत्वादनेन
कर्मत्वापत्तिरिति भावः ॥ प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां रुद्धीपक्षं कथमिति
व्युत्पादयति

आदय इति तु गद्यानां प्रमाद एव ॥ दुष्पादिषु भाष्ये गणनाभावाच्च ॥ नीह-
काव्यहामुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकानामनेनैव द्वि-
कर्मकता । संयोगस्य प्रकृतावच्छेदकः सम्बन्धो ग्रामनिष्ठस्तदनुकूलव्यापा-

(१ । ४ । २४) ॥ दुहि ॥ याचि । इदं तर्हि । पौरवं गां याचते इति ।

च गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तावपि यथा गच्छतीत्युक्ते केनेतिप्रश्ने रथेनेति
प्रतिवचनं भवति तथा गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिवचने न भवतः ॥ किमुदा-
हरणमिति । भा ॥ गटस्य षट्शोतीत्यादावपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्नः ।
अथवा अपादानादिभिः सर्वस्य विषयस्य व्यापनादुदाहरणासम्भवं मत्वा

जप व्यक्तायां वाचीति । तन्मते षच सेवनइत्यस्यानुदात्तेतो धातूनामनेकार्थ-
त्वात्प्रमवाये कृत्तिर्बोधा । उभयथापि सम्बन्धातेः कर्मव्यापारे सचिर्वर्तते ।
अत एव कर्तृपदस्य कर्मपदेनार्थकथनं न विरुध्यते । राश्याद्योदन इत्यस्य
पक्षत इत्यनेन यथा उभयत्राप्योदतनिष्ठविक्रितेर्भावाविशेषात् । कविना

गटस्य षट्शोतीत्यादौ धातन्तरप्रयोगे मा भूत् । प्रहिभिन्नीत्यत्र 'हे चै'
(६ । १ । ७३) ति तुक् प्राप्तो ऽनित्यत्वादागमशासनस्य स न कृतः ।
'सनाद्यन्ता धातवः' (३ । १ । ३२) 'इको यणचौ' तिबत् । 'उपयुज्यत-
इत्युपयोग इति' । असंज्ञायामपि कर्मणि घञ् । 'तस्य निमित्तं

रूढिषु हीति । (कै)

इत्यात्यन्ततिरस्कारात् योगार्थस्य तच्च भानमेव नास्तीति भावः ॥ न च रूढिर्योगमपहरतीति न्यायाद्यौगिकार्थस्यैव कथं ग्रहणम् । न चानिष्टनिवारणाय तत् सच्चैकग्ररणानां सत्त्व्यायत-प्रमाणस्थितेरभावादिति वाच्यम् । सच्चैकग्ररणभाष्यकारादिव्याख्या-नेन तस्यैव ग्रहणादित्याहुः ॥ अथवेत्यादि चिन्त्यम् । नटस्य भट्टणो-तीत्यादेः सम्भवात् । नटाभिः सरन्तं शब्दं भट्टणोतीत्यर्थं त्वपयोगे इत्यस्य वैधर्ष्यापत्त्याऽनभिधानेन तस्य प्रयोगस्याभावात् । अत एव प्रत्याख्यानेन फलैक्यसिद्धिः ॥

रश्माजनिष्ठः प्रधानजन्यफलान्नयत्वाद् अजा प्रधानं तत्र लादय उक्त-भाष्यात् । “ तस्मै पयसि दध्यामयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा ” इत्यत्र

नैतदस्ति । कथितान्नापि पूर्वापादानसंज्ञा ॥ न याचनादेवापायो भवति ।

पृच्छति । उपयोगनिमित्तमिति । भा । उपयुज्यते इत्युपयोगः पयः-पकादि तस्य निमित्तं गवादि । अनेन गां दोग्धि पय इत्यत्र पयस उपयु-ज्यमानत्वादोषिततमत्वं गोस्तु पयोऽर्थत्वादुपादानस्यानोषिततमत्वं दर्श-यति । तथा युक्तत्वाभावाच्च गोक्तथायुक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिध्यति ॥

मेधाविना मृजकादेव तदकौर्तितमित्याचरितं व्यवहृतमित्यर्थः । अपूर्व-विधाविति । पूर्वोक्तानामपादानादिसंज्ञाणां विषयस्त्वैवास्तीत्यर्थः । न चैवं वक्ष्यमाणगोहेतुकर्मसंज्ञयोर्विषयेतिप्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम् । एकसंज्ञा-

गवादौति । अनेन गां दोग्धि पय इत्यादौ पयःप्रभृतेरुपयुज्य-मानत्वादोषिततमत्वं गवादेस्तु तदर्थत्वादुपादानस्यानोषिततमत्वं च दर्शयति । तथायुक्तत्वाभावाच्च गवादेस्तथायुक्तमित्यनेनापि न सिध्यति ।

तस्य निमित्तमिति । (कै)

कर्मनिष्ठधालर्थविशिष्टस्य कर्मणा निमित्ततया सम्बन्धीत्यर्थ इति वदन्ति । स्पष्टमिदं सूत्रशेषे भविष्यति । एतत् फलं तु करण-भूतपाषादिनिवृत्तिः । तस्य दोग्ध्यापारजनकतयाम्ब्यासिद्धत्वेन विभागविशिष्टपयोरूपकर्मणोऽनिमित्तत्वात् । यत्तु वृत्तिकृता तस्याप्युपयोगनिमित्तत्वमुपेत्यापूर्वविधावित्यनेन करणं कृतं विहिता तत्र करणादिसंज्ञेति । तच्च । गवादीनामपादानत्वाद्यविवक्षायांमिवास्यापि करणत्वाद्यविवक्षायां कर्मत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । उपयोगपदेन मुख्यकर्मयुक्तं तस्य निमित्तमित्यनेन धालर्थव्यापारात् प्राक्

दध्यागचनेन पयसः संस्कार्यतया अर्थप्राधान्यमादायतच्छब्देन पयसः परामर्श इति मौमांसकग्रन्था नेयाः । दधिमिदं संयोगानुकूलव्या-याचितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते । याचि ॥ दधि । अन्व-

अपूर्वविधाविति । भा । पूर्वत्वमनात्वोपलक्षणमिति परविधावपीयं संज्ञा भवति ॥ त्रुवि शासि गुणेनेति । भा । त्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानकर्म-धर्मादिकां तेन च यत्संयते संबध्यते इत्यर्थः । क्रियायाः साध्यत्वात् प्राधान्यं

धिकारेण पराभ्यां हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कर्मसंज्ञाया बाधात् । प्राक्षस्तु पूर्वग्रहणमन्यमात्रोपलक्षणं तेन वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसंज्ञयोर्विषये ग्रातिप्रसङ्गः । सूत्रेऽप्यक्षयितमिति' कथमनिवृत्तिपरायामोदनायां भूत-काणो न विवक्ष्यते । यथा परानेरसोढ इत्यत्रासहिष्यमाणस्याप्यपा-दानसंज्ञा भवति अथयनात्परानेव्यतइति तथेहापीत्याहुः । तच्चित्तम् ।

एतदेव दर्शयति । 'तस्यैवमित्यादि' । उपयुज्यमाणस्य पयःप्रवृत्तेर्बन्धिमितं गवादि' तस्येत्यर्थः । पाषादिभक्षणप्युपयोगनिमित्तमिति तेनापि विनोप-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(अक्षयितं च । १ । ४ । ५१ ।)

तत् संबद्धत्वमुक्तम् । अप्यवरुणद्वि गां व्रजम् इत्यत्रापि पुनर्निर्गम-
प्रतिबन्धेन स्थितिस्त्वैर्यमर्थः । एवं च तच्च प्रतिबन्धानुकूलव्यापारात्
प्राक् व्रजस्य गोसम्बन्धोऽस्येव । उपयोगसाहचर्याद्यापि गुणपदेनाप्य-
स्यैव ग्रहणं तेन सम्बध्यते धात्वर्थव्यापारानन्तरमित्यर्थं बहवः ॥

अनीप्सिततमत्वं दर्शयतीति । (कै)

इदं च विभागजन्यवद्भिर्देवसंयोगानुकूलव्यापारार्थत्वे दुग्धातो-
र्बोधम् । यदा तु त्याजनार्थसादा प्रयोजकव्यापारेणेप्सिततमत्वम-
स्येवेति बोध्यम् । इदं च “आकड़ार” (१ । ४ । १) सूच-
भाष्ये ध्वनितम् ॥

पारार्थकत्वादधातोः पयसः सप्तमी । दुहेरप्यन्तः स्थितप्रवक्ष्यविमानु-
कूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थत्वे गां दोग्धि पयः इत्यत्र गोपयसोत्तम-

वयणद्वि गां व्रजम् ॥ नैतदस्ति । कथिताच्च पूर्वापादानसंज्ञा ॥ (१ । ४ । ५१)

तदर्थत्वात् प्रवृत्तेः कारकाणां गुणत्वम् । कविनेति । भा । कविशब्दो
मेधाविवचनः । ज्ञानदर्शनात् । दुग्धादीनां चार्थोपपन्नत्वाच्च उपादानात्
पर्यायप्रयोगेऽपि कर्मसंज्ञा भवति । ननु गां दोग्धि पय इत्यस्यायमर्थः ।

उक्तरीत्या च्याप्नुतेपि सर्वसामञ्जस्यात् । नौवद्भोरिति श्लोके गत्वर्था-
नामित्युत्तरस्त्वोपादानानुपपन्नत्वम् । चकारेण जयत्वादयो गृह्यन्त-
इति कैयटः । माधवोऽप्याह । जयतेः कर्षतेर्मन्त्रेर्मुबेर्हृद्यतेःपथेः ।

योगस्य पयसोसम्भवात् । ‘तदर्थमाहेति’ । तस्य करणादेः कर्मसंज्ञावि-
रुद्धमर्थमित्यर्थः । प्रयोजनवचन एव चार्थशब्दो निवर्त्तमानतया तु प्रयोजनत्वं
पुष्टमुत्तररोपचाराः प्रयोजनमितिवत् । ‘अपूर्वविधाविति’ । च्याप्नुते

तथायुक्तत्वभावाच्चेति । (नै)

प्रज्ञाश्रयत्वाभावादित्यर्थः ॥

अपूर्वविधाविति । (भा)

कर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञानां विधिविषयाभावे इत्यर्थः ।
यत्नेतत् विधेयकर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञाविषयाभावे इत्यर्थ इति
तच्च । अनेन वा पूर्वेण वा कर्मत्वे विशेषाभावात् । न च पूर्व-
विषयकर्मत्वाविवक्षायां कर्मत्वार्थमिदं पक्ष्यपवाद एवं च सम्बन्धेन
बोध्यार्थमिदमिति वाच्यम् । सर्वसूत्रबोधिते कर्मसंज्ञकेऽर्थे

योरप्यनेन कर्मत्वम् । गौः कर्तृव्यापारजन्यप्रज्ञाश्रयत्वात् प्रयसक्तत्प-
र्योग्य प्रज्ञाश्रयत्वाद् गोर्विभागाश्रयत्वेन तु न कर्मत्वं प्रयो निष्ठविभा-

वधिः ॥ प्रच्छि । मायवकं यज्यान् पृच्छति । नैतदस्ति । कथितान्
पूर्वापादानसंज्ञा ॥

गौः प्रयस्यजति देवदत्तो गवा प्रयस्याजयति । तच्च प्रयोनकव्यापारेणाप्य-
भावात्वाद् गोः कर्मत्वं सिद्धम् ॥ नैतदस्ति । भा । यथायन्तेषु धातुषु
क्रियाविशिष्टः प्रयुज्यते इति प्रतीतिः । नैवमिह निष्क्रियस्यापि गवादे-
र्दोहनादिषु विनियोगात् । गां दोग्धीति । भा । दोहेनाप्यभावात्वेऽपि

तारेर्गोहेक्षया मोक्षेत्यनेर्दापेक्ष सङ्गः ॥ कारिकायाश्च शब्देन सुधाकर-
मुक्तैः कृत इति । एतन्निष्कर्षस्तु करिष्यते । क्रमेणोदाहरणानि ।
गां दोग्धि पयः । अविनीतं विनयं याचते । गामवयव्यादि व्रजम् ।

विधिर्नास्ति तथेत्यर्थः । पूर्वग्रहणमन्यमात्रोपपन्नत्वात् तेन वक्ष्यमाययोर्-
नुकूलसंज्ञायोरपि विषये कर्मसंज्ञा न भवति । सूत्रेण कथितमिति कथन-
मिहस्तिपरायां क्रोदनायां भूतक्रान्ते न विवक्ष्यते यथा 'यदाजेदसोऽ'

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८७६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

विक्षिप्तप्रत्ययानां कर्मत्वशक्तैव कर्मबोधकत्वात् । किं च कर्तुरि-
त्यादेरपि षष्ठ्यपवाद एव तदभावे तद्विषये षष्ठ्या एव प्राप्तेः ।
अनेनापादानत्वाद्यविवक्षायां सर्वथा तदप्राप्तौ वा नवादेर्जनकत्व-
समानाधिकरणशक्तिविशेषेणान्वयविवक्षायामनेन कर्मत्वं भवतीत्युक्तं
परविधायपीत्याद्युक्तमुक्तरीतेः ॥

गुणः साधनमिति । (कै)

क्रियानिरूपितं शब्दं गुणत्वमार्थानूद्देश्यत्वात् प्राधान्यमिति
बोध्यम् ॥

सचते इति । (कै)

धात्वर्थव्यापारादनन्तरमिति शेषः । “षच सेचने” इत्यती-
ऽनुदात्तेतः संवध्नातेः कर्मव्यापारे वर्त्तमानादात्मनेपदम् । “षच
षमवाये” इत्ययं तु परस्मैपदौ ॥ भाष्ये

गीयसम्बन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वात् तत्त्वेनानुद्देश्यत्वाच्च । उक्तप्राधान्यं च
गौरिति तत्र ज्ञादयः । एवमन्येषामपि दुष्टादीनां दण्डादीनां च

न प्रन्नादेवापायो भवति । पृष्ठोऽसौ यस्याचष्टे ततोऽपायेन युज्यते ।

गौरीष्ठाप्रकर्षाभावात् तमष उपादानात् प्रकर्षस्य विवक्षितत्वात् अप्राप्ता
कर्मसंज्ञानेन विधीयते । दुष्टादिपरिगणनात् नटस्य श्रद्धोतीत्यादौ न

माखवकं पश्यान् पृच्छति । पौरवं गां भिक्षते । ब्रह्ममवधिगोति
फलाणि । माखवकं धर्मं ब्रूते शक्ति वा । अजां नयति ग्रामम् ।

इत्यत्रासहिष्यमाखस्याप्यादानसंज्ञा भवति अध्ययनात् पराजेष्यतइति ।
नटस्यपि साधनमिति । साधनं हि प्रधानभूतं क्रियामपेक्ष्य गुणो भवति ।

(अक्षयितं च । १ । ४ । ५१ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

आचरितम् । (कै)

अवहतमित्यर्थः ॥

क्रान्तदर्शनादिति । (कै)

क्रान्तदर्शनादित्यर्थः । “कविः क्रान्तर्शनो भवतीति” निरुक्ता-
दिति भावः । क्रान्तानि दर्शनानि येनेति विग्रहः । स चाप
पाणिनिरिति बोध्यम् ॥

१ विद्यां रूपानि प्रतिसुच्यते कविः प्रास्तावोद्भूतं द्विपदे चतुष्पदे ।

विनाकर्मस्थान्यविता वरेण्योऽनुप्रयाणं मुखसो वि रोजति ।

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिसुच्यते मेधावी कविः क्रान्तदर्शनो भवति
कवतेर्वा प्रसूयति । निरुक्त— देवतकाण्ड— उत्तरषट्क— अ. १२— पा
२— ख २ ॥ “सप्तमर्थ्यदाः कवयश्चक्रुः” निरुक्त— नैगमकाण्ड— पूर्वषट्क—
अ. ६— पा ५— ख ४ ॥ कविः । क्रामतेः कवतेर्वा गतिकर्मण्य इति रूपम् ।
क्रामतेः कवतेश्च “इन् सर्वधातुभ्यः” (उ- ४ । ११४) इतोन् प्रत्ययः
क्रामतेर्मकारस्य बलं रेफलोपश्च बाहुलकात् । क्रान्तमस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य
लुक् । कविः क्रान्तदर्शनः । अतीतानागतविप्रकृतविषयं युगपद्विज्ञानं यस्य
स क्रान्तदर्शनः ॥

“कवी गो' मित्रावरुणा” ऋ-सं-१-१-४-३ ।

कविशब्दो मेधाविनामरूपां भगवता याज्ञेय ।

द्विकर्मत्वं बोध्यम् । गर्गाः शतं दृश्यन्ताम् इत्यथोक्तम् “प्राधान्यं

प्रच्छि । भिक्षि । यौरवं गां भिक्षते । नैतदस्ति । कथिताच्च पूर्वापादान-

भवति । कथिताच्चेति । भा । गोः पयः आदत्ते इत्यथौपगमात् । यौरवं

वहति भारं ग्रामं हरति वा गमयति ग्राममित्यादि । जयते ।

‘प्राधान्यकर्म धर्मादीति’ । तस्य तु प्राधान्यान्तरार्थत्वात् प्रकृतेः । ‘सम्प्रत्यय-

अर्थोपलक्षणायेति । (कै)

अत एव “शकारमसि चोदितः” इति “परस्मैपदानाम्”
(३ । ४ । ८२) इति सूत्रे भाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चुदेर्दिकर्मक-
प्रयोगः सङ्गच्छते । केचित्तु चुदेर्यापारदयार्थत्वे “कर्त्तुः” (१ । ४ ।
४८) इत्यनेन दिकर्मकत्वे प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेन प्रधान-
कर्मणि क्तोक्तप्रयोगोपपत्तेरर्थपरत्वे मानं चिन्थमित्याहुः ॥

गवा पयः इति । (कै)

इदं चिन्थम् । “त्याजितैः फलमुख्यातैः” इत्यादि प्रयोगात् ।

“तारेर्ग्राहेस्तथा मोचेस्त्याजेर्दापेक्ष सङ्गः ॥

कारिकायाञ्च शब्देन सुधाकरमुखैः कृतः”

इत्युक्तेषु । गत्यादि (१ । ४ । ५२) सूत्रे एषामुपसङ्खाना-
वश्यकतया कर्त्तरि द्वितीयाया दुर्लभत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु
भाष्यानुकूलत्वेन गमकाभावेन च गत्यादिसूत्रे नोपसङ्खानं त्याजि-
तैरित्यादि प्रयोगाच्च चिन्था एव कैयटस्वरसादित्याहुः ॥

गर्गाणामिति ” तत्रैव जादयः ॥ उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यं तु शतस्य

संज्ञा । न भिक्षणादेवापायो भवति । भिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपा-

गमिति । भा । पौरवेण गां दिदापविषत इत्यर्थः प्रतीयते गोक्षेप्पित-

शतं जयति देवदत्तम् । कर्षति शाखां ग्रामम् । क्षौरनिधिं सुधां
मग्नति । सुञ्चाति शतं देवदत्तेन । गर्गान् शतं दहयति ।

इति’ । सञ्चत इत्यस्यार्थकथनमेतत् । यच्च समवाये स्मरितेत् । केचित्तु
परस्मैपदिभिः सह धातुमेनं पठन्ति यच्च समवाये रप लप व्यङ्गायां

सिद्धं कर्मत्वमिति ।

“कर्तुरीक्षिततमम्” (१ । ४ । ४८) इत्यनेन ॥

निष्क्रियस्यापीति । (कै)

तद्वापाराप्रतीतावपि दोहनादिविषयेऽस्य प्रयोगादित्यर्थः । एवं च विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे गोरवधित्वात् तदविवक्षायामिदमावश्यकमिति भावः ॥

दोहेनाप्यमानत्वेऽपीति । (कै)

दुहधात्वर्थगोपनिष्ठव्यापाराजन्यगोनिष्ठव्यापाररूपफलाश्रयत्वेऽपीत्यर्थः ॥

ईप्साप्रकर्षेति । (कै)

विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारस्य दुह्यर्थत्वे इदम् । उद्देश्यलाभावाद् व्यापारद्वयजन्यफलाश्रयलाभावाच्च तत्तु परस्मैवेति भावः ॥

इत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधेन न श्रुतावृत्तिरिति न “वृद्धि” सूत्रस्थेन युज्यते । भिक्षि ॥ चिन् । वृद्धमवचिनोति फलानि । नैतदस्ति । कथितान् पूर्वापादानसंज्ञा ॥

तमत्वं न पौरवस्य ॥ कथिताच्चेति । भा । पौरवाद् गां जिघृक्षत इत्यर्थसम्बन्धयात् ॥ न याचनादेवेति । भा । याचितापि याचनकाले नाध्यव-

तच्छ्रुतानोदनं पचति । तारयति कपोन् समुद्रम् । ग्रहयति बटुनेदम् । भोचयति त्याजयति वा कोपं देवदत्तम् । दौषयति शास्त्रार्थं

वाचोति । तत्राहुः । यच्च सेचन इत्यस्यानुदात्तोनेकार्थत्वात्समवाये प्रवृत्तिरिति । सम्बन्धातेश्च कर्मस्थापारे सचिर्वर्ततइति ऋद्धपदस्य कर्मपदेनार्थकथनं

अप्राप्तेति । (कै)

“तथायुक्तम्” इत्यपि नेप्थितत्वस्य सत्त्वेनानौप्थितत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ चिन्त्यमिदम् । गां दोग्धि पयः परत्वात् “कर्तुरौप्थित-तमम्” इति कर्मत्वमिति “आकङ्गार” सूत्रस्य भाष्यविरोधात् तच्च सूत्रे धातुपातकाणां श्रयत्वरूपस्यैवेप्थिततमत्वस्य गृहाह । तस्मात् पयो निष्ठविभागजसंयोगानुकूलव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वे इदं भाष्यमिति तत्त्वम् । एवमग्रेऽपि ॥ एवं रूपेऽर्थेऽपादानत्वाविवक्षाभिप्रायेण सिद्धान्तिन उदाहरणदानं तदजानतः पूर्वपक्षिणः खण्डनमित्येव शरम् । किं च तण्डुलान् ओदनं पचतीत्यत्र द्व्यर्थत्वेन द्वयोरपि कर्तुरित्येव कर्मत्वमिति तत् सूत्रस्य भाष्यविरोधः । तद्व्रीत्या गवौव तण्डुलेष्वपौष्ठा प्रकर्षाभावात् ॥ ननु विभागजसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वेऽपादानत्वाप्राप्तेराह

भाष्यविरोधः । “अमृतमम्बुनिधिर्ममश्रे” इत्याद्यप्येवमेव । मासमास्ते इत्यादावास्यादेरासनादिकरणके व्यापने वृत्तिर्थाप्तिर्मासादिनिष्ठं षणम् ।

ब्रुविश्रासिगुणेन च यत्सचते तदकौर्त्तितमाचरितं कविना ॥

स्यति नूनमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मां प्राप्नोतीति भावः ॥ ब्रजमवशब्दोति । भा । गौर्ब्रजं प्रविशति गवा ब्रजं प्रवेशयतीत्यर्थः ॥ कथितेति । भा ।

शिष्यान् । स्यादेतत् । दुहादीनामर्थनिबन्धनेयं संज्ञा न तु स्वरूपाभ्या अहमपौदमबोधं बोध्ये इति तद्वाजसूत्रभाष्ये एच्छिपर्या-

नानुपपन्नम् । यथा राध्याबोदनइत्यस्य पश्यतइति । ‘उक्तमिति’ । आचरित-मित्यस्य विवरणम् । ‘सूत्रकारेणेति’ । कविशब्दो मेधाविमात्रवचनोऽपि

(अक्षयितं च । १ । ४ । ५१ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

गोः पय इति । (कै)

एवं चेदृशार्थकदृष्टधातुयोगेऽपादानत्वप्राप्त्याऽस्याप्रवृत्तिः । पूर्वो-
क्तार्थे 'तु सिद्धमेव कर्मत्वमिति भावः । एवमप्येऽपि बोध्यम् । अत
एव सिद्धाचकर्मसंज्ञेति कथिता पूर्वा कर्मसंज्ञेति वा नोक्तं कर्म-
संज्ञाया विधेयत्वात् तदतिरिक्तपूर्वविधेरेवापूर्वविधावित्यत्र ग्रहणौ-
चित्यादिति तात्पर्यम् । तदविवक्षायामुदाहरणत्वं त्वसौ न जानाति ॥
ननु बुद्धिकृतापायमादाय संज्ञा स्यादत आह

याचितापीति । (कै)

एवं च बुद्धिकृतस्यापि तस्याभाव इति भावः ॥

गवा ब्रजमिति । (कै)

वक्तात्कारेण प्रवेशनस्यैवावबुद्धार्थतया नायं समानार्थो ब्रूधेरिति

मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । यद्वा व्यापनपूर्वके आसने वृत्तिः । मासं
व्याप्नुवन् आसते इत्यर्थः । उभयथापि “कर्तुः” इतिसूत्रेण कर्मत्वम् ।

ब्रुवि श्राप्ति गुणेन च यत्सुचते सम्बध्यते तच्चोदाहरणम् । किं पुनस्तत् ।

गां ब्रजे स्थापयतीति सम्प्रत्ययात् ब्रजस्य स्थानक्रियापेक्षमाधारत्वम् ।
माखवकमिति । भा । अचिस्थ्यापयिषति पश्यान् माखवकेन इत्यर्थः ।

यस्य शुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनात् । तथा च भट्टिः । आसन् रणे
स्नेहमुचो जगाद मारीचमुच्चर्वचनं महार्थम् । कालिदासोपि, शिशो-
रयोपि क्षितिपालमुचैः । प्रीत्या तमेवाद्यैमभावतेवेति भारविश्च ।

प्रकरणात् सूत्रकारे प्रयुक्त इति दर्शयति । ‘गां दोग्धि पय इति’ । ननु
‘आनायमर्थो गोः पयस्यनति । दोग्धा गवा पयस्याजयतीति तत्र प्रबोजक

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८८५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

भावः ॥ गौर्ब्रजे तिष्ठति गाम् ब्रजे निर्गमप्रतिबन्धेन स्थापयती-
थर्थाभिप्रायेणैवोदाहरणम् । अधिकरणत्वाविवक्षाभिप्रायेण तदजा-
नतस्य खण्डनं पूर्ववत् । बुद्धिकृतोऽप्यपायो नास्तीत्याह

प्रश्नमात्रमिति । (कै)

एवं प्रश्नस्य विस्फेवाजनकत्वेन पृच्छिं प्रति माणवकस्यापादानत्वं
न प्रसक्तमिति भावः ॥

अनुनयार्थस्यापि याचेरिति । (कै)

भिचेरपि उभयार्थत्वेन विनिगमनाविरहात् चिन्त्यमिदम् । किं
उभयार्थक्याच्चिराहणेनैव सिद्धे भिच्चिराहणम् अर्थग्रहणाभावे
लिङ्गमेवोचितम् । एवं वृत्तमवचिनोतीत्यपि वृत्तात् फलान्यादत्ते
त्यर्थे एवोदाहरणम् । तदविवक्षायामुदाहरणमिति तु न जानाति

असंगन्यत्वस्य व्याप्तावारोपेण तस्याः फलत्वम् । अनया रीत्या मासमोदनं
पचतीत्यपि भवत्येव आसनादिमात्रवृत्तौ त्वधिकरणत्वात् सप्तमी “समायां

पुत्रं ब्रूते धर्मम् । पुत्रमनुप्राप्तिं धर्ममिति ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वा-

कथितेति । भा । माणवकान् मार्गीपदेशं जिघृक्षत इति सम्प्रत्ययात् ॥ न
प्रश्नादेवेति । भा । प्रश्नमात्रमनङ्गीकृतापायं धात्वर्थ इत्यर्थः भिच्चिर्याचि

उदारचेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनीभिदधे नरेन्द्र इति । तथा च
भिचेरर्थपरत्वाद्याचेरपि सिद्धम् । तुल्यार्थत्वात् । पौरवं गामर्थयत्
इति यथा । तत्किं पाचेः पृथग्ग्रहणेनेति चेत्, अत्राहुः । अनुन-

आपारेण्यमानत्वात् सिद्धा गोः कर्मसंज्ञा । न च वाच्यं प्रयोजकस्यापारेणा-
प्यमानस्य यदि भवति गत्वार्थादिभ्येवेत्युत्तरसूत्रे नियमादत्र न प्राप्नोति यथा

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

पूर्वपक्षी विषयतासम्बन्धावच्छिन्नं ज्ञानानुकूलो वचनरूपो व्यापारो
ब्रूयादेरर्थः । सम्यदानत्वाविवक्षायामुदाहरणमिति तु न जानाति ।
कैयटोक्तार्थं तु कर्तुरिति सिद्धमेव कर्मत्वम् ॥ भाष्ये

तस्माच्चौख्येवेति । (भा)

यदि तेष्वापायप्रतीतिस्तदा चोणि । अकथितत्वं च सर्वथाऽप्राप्ता-
पादानत्वादिकमेव । याचतेऽस्य स्वनिवृत्तिस्वस्वतोत्पत्त्यनुकूलो
व्यापारविशेषोऽर्थः । तच्च स्वत्वे पौरवस्य जनकतासमानाधिकरणनि-
रूपकत्वेनान्वयः । पृच्छेत्तु जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलव्यापारोऽर्थः ।
व्यापारे च माणवकस्य जनकत्वमात्रेणान्वयः इत्यप्राप्तकर्मत्वार्थ-
मिदम् । यदि तु तेष्वापायप्रतीतिस्तदा तेष्वापि पूर्वविधिविषय-
सत्त्वा तान्यपि नोदाहरणानि परिगणितारिक्ते च तवाथेतत्
प्रवृत्तिरनिष्टेति सूत्रमिदमसङ्गतमित्येतत् तात्पर्यम् ॥

समायां विजायते” (समां समां विजायते । ५ । २ । १२) इति यथा ।
ननु यद्यपि पराधीनतया विषं मुक्ते इत्यादौ भुजिक्त्रिया फलाश्रयत्वेन

पादानसंज्ञा (१ । ४ । ३२) ॥ तस्मात् चोख्योदाहरणानि । पौरवं गां

वद् व्याख्येयः । अथ याचिभिस्त्योरेकार्थत्वात् किमर्थमुभयोऽप्यादानम् ।
उच्यते । अनुनयार्थस्यापि याचेर्ग्रहणार्थम् । तेनावीनोत् विनयं याचते

यार्थोऽत्र याचतिः । विनयं याचते । विनयायानुनयनोत्तरार्थत्वात् । अथ
तर्हि याचेरेव ग्रहणम् । तस्यानेकार्थत्वाद्भिन्नोपरि सिद्धमिति चेन्न ।

यच्चन देवदत्तं प्रयुक्ते पाचयति देवदत्तेनेत्यत्रेति । ख्यन्तेष्वेव स निबभोजं
तु प्रकृतवन्तः । नैतदस्ति । यथा ख्यन्तेषु धातुषु क्रियाविशिष्टस्य प्रयत्नः

उदाहरणत्रयवादिनमिति । (कै)

सूत्रासङ्गतिवादिनमित्यर्थः ॥

विवक्षाभेदादिति । (कै)

अपादानलविवक्षायां पञ्चमी तदविवक्षायामनेन कर्मत्वमित्यर्थः ॥

कर्मसंज्ञैवेति । (कै)

तत् त्रितययोगे सर्वदापायप्रतीतेरिति भावः । न हि याचनादेवेत्यादिर्भाष्ये पूर्वं सिद्धान्त्युक्तित्वाद् याचितापीत्यादिना बौद्धापायाभावस्यापि स्वयं कथनादिति तात्पर्यम् ॥

एषा व्यवस्थेति । (कै)

सिद्धान्तिनः संमतेति भावः ॥

उद्देश्यत्वाद् अनेन सिद्धम् ॥ “आतच्छ विषमौघितं यत्तद् भक्षयतीति” भाष्योक्तेः । तथापि “चौरान् पश्यति ग्रामं गच्छन् द्रव्यं स्पृशती” त्यादौ

याचते । माणवकं यज्ञानं पृच्छति । पौरवं गां भिक्षते इति ॥ अथ ये

इत्यापि कर्मसंज्ञा भवति ॥ वृक्षमिति । भा । वृक्षेण त्याजयति फलानौ-
त्यर्थः ॥ कथितेति । भा । वृक्षात् फलान्यादत्ते इत्यर्थेऽवसायात् । पुत्र-
मिति । भा । पुत्रो धर्मं प्रतिपाद्यते । पुत्रं धर्मं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥

अर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शनमाश्रित्यानुगम्यार्थस्यैव याचेरिह ग्रहणात् ।

अत एव हि नयतिग्रहणेनानुगम्यार्थस्यापि न गतार्थता । स्वार्थं

प्रतीयते गमयतीति । नैवमत्र निष्क्रियस्यापि गवादेर्दौह्ननयनादिषु
विनिर्गोमात् । तथा ह्यदुहानापि गौर्दुह्यते अगच्छन्तो भारादयः शिरसा

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

(अ १ । पा. ४ । आ. ३)

अपादानसम्प्रदानसंज्ञे इति । (कै)

अपादानत्वादिविवक्षाधामपीति भावः । अन्ववर्णद्वि गां ब्रज-
मित्यत्राधिकरणसंज्ञावाधस्येदमुपलक्षणं यदि तु ब्रजोऽपि प्रधानं
तदा तत्र नैव कर्मत्वं स्यादित्यस्योपलक्षणं बोध्यम् ॥

कर्मसंज्ञैवेति । (कै)

“तथायुक्तम्” इत्यस्याच सम्बन्धो नास्तीति भावः ॥

प्रश्न इति । (कै)

सर्वोदाहरणवादिन इति भावः ॥ सूत्रासङ्गतिवादिन उत्तरम् ।

कर्मत्वं न स्यात् तेषामनुद्देश्यत्वाच्चोराविषयेन्द्रियसम्बन्धाद् दृश्यमाना
अपि न दर्शनोद्देश्या अपित्वनिष्ठादर्शन एवेति द्वेष्ट्याः । द्वेष्टे औदा-
सीन्यादनुद्देश्यत्वमिति चेन्न “तथायुक्तं चागोष्पितम्” इत्यनेनैव सत्त्वात् ।

धातूनां द्विकर्मकास्तेषां किं कथिते लादयो (१ । ४ । ६६) भवन्त्याहो-
स्विदकथिते । कथिते लादयः ॥ कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि
वा कर्तव्या ।

कथितेति । भा । धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा पुत्रस्याभिप्रेयमाणात्वात् ।
अथेति । भा । सर्वोदाहरणवाद्याचार्यस्याकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षा-
भेदाद् गां दोग्धि पय इत्याद्यपि भवति गोर्दोग्धि पय इत्याद्यपि । पूर्वोक्ते

भिद्योः पृथगग्रहणमित्यन्ये । चकारेण पचेर्यह इति यन्माधवादिभिर्वक्तं
तन्मतभेदेन । तथा च “कर्मवत्कर्मणेति” सूत्रे “दुहिपच्योर्वज्जलं सकर्म-
कायोहि”तिवार्तिक्याख्यावसरे पचेर्द्विकर्मकता कैयटेन स्फुटीकृता । यत्तु

नौयन्ते तस्माद्गोष्धीत्येकस्या एव क्रियायाः अवगाह गोपयसोर्भेदेन कर्मत्वं
न भवति । किञ्च तु सति प्रकृत्यंशस्य प्रत्ययांशस्य च भेदेन द्वे क्रिये वाच्ये

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८७५

(अ. १ । प. ४ । अ. ३)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

कथित इति । (भा)

“कर्तुरीक्षिततमम्” इत्यादिना कृतकर्मसंज्ञे इत्यर्थः ॥ तद्वाच्ये

प्रधाने इति ॥ (कै)

तत्र हेतुमाह

प्रधानेति ॥ (कै)

कारकत्वाभावादिति । (कै)

कर्त्तादिषट्कान्यतमत्वाभावादित्यर्थः । इदं तु सूत्रं सूक्ष्मेवा-
पूर्वविधानित्युक्तेरिति भावः ॥ सर्वोदाहरणवादी एतत् सूत्रोदाह-
रणत्वेन संमते गुणकर्मणि का कर्मण्या इति सूत्रासङ्गतिवादिनं
पृच्छति

अनीक्षितत्वमनुद्देश्यत्वम् । तत्त्वं च प्रत्यासत्त्या यद्वात्यर्थप्रकाशयत्वेन
कर्मत्वं तद्वात्यर्थकर्तुरेवेति बोध्यम् । तेन वारयति योगे अग्न्यादेर्ना-
नेनापि कर्म वा । तथायुक्तत्वं प्रकृतधात्यर्थप्रयोज्यप्रकाशयत्वम् । यत्तु

कथिते लादयस्वेत्युः यथैर् कुर्यात्तदा गुणे ।

गुदाहरणत्रये कर्मसंज्ञैवेत्येवा व्यवस्था । अप्रधानवचनाकथितशब्दोपादाने
त्वपादानसम्पादानसंज्ञे बाधित्वा दुष्टादिषु कर्मसंज्ञैव स्यादित्यसंकीर्तित-
मकथितमिहाश्रितम् । तत्र कर्मणि लादय उत्पद्यमानाः प्राधान्याप्राधा-

कर्तुरीक्षिततममिति सूत्रे द्वयः पश्चिरित्यादिभाष्यन्तस्तु मतान्तरेण ।
अन्यथा तद्युक्तानोदनं पचतीति प्रयोगस्य यथाश्रुतस्योपपत्तौ किं मुञ्चा
क्षेपेन । अत एव अकथितशब्दो यद्यप्रधानार्थो गृह्येत तदा पाणिना

इति कर्मभेदोपपत्तिः । ‘गमयति ग्रामं देवदत्तमिति’ । यदा तु दुष्टेः
क्षरयमर्थः क्षरति गोः क्षीरं क्षीरं क्षारयति देवदत्त इति तदा यद्यपि

कथिते लादिभिरिति ॥ (भा)

सूत्राद्यप्रतिवादी किं गवादि तवापादगत्वादिना न विवक्षित-
सुत विवक्षितमिति विकल्पाद्ये आह

षष्ठीमिति । (कै)

गुणे तव गुणकर्मत्वेनाभिमतं यदि तदाहरणचयस्य वादि-
गोऽभिमतं स्यात्तदा पौरवस्य याच्यते इति षष्ठीकरणमसङ्गतमनेन
कर्मत्वे शेषत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ षष्ठ्या हेतुमाह

अकारकं ह्येति ॥ (भा)

अकथितादिति । (भा)

भावप्रधानो निर्देशः । कश्चिद् “अकथितत्वाद्” इत्येवपाठः ।

परसमवेतक्रियाजन्यधाल्यप्रत्ययत्वं कर्मत्वम् । परसमवेते विशेषणाच्च
चैत्रचैत्रं गच्छतीति न प्रयोगः । तत्र द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया परत्वं

कथिते लादयस्वेत्युः षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्तव्या ॥ दुह्यते गोः
पयः । याच्यते पौरवस्य कर्मण इति ॥ कथम्

न्याभ्यां भिन्नकक्ष्यमनेकं कर्म युगपदभिधातुमसमर्थाः किं प्रधान-
कर्मण्युत्पद्यन्ते अथ गुणकर्मण्येति प्रश्नः ॥ कथित इति भा । प्रधाने

लास्यपाश्यां होग्धि पय इति यागिक्लास्यपाश्वोरतिप्रसङ्गः करणाधि-
करणाभ्यां पयत्वादिरवकाशः । न हि तत्रास्य प्रसङ्गो दुहादिपरि-
गणनादित्यकथितसूत्रे कथयतः कर्मवत्सूत्रे तु पचेद्विकर्मकता ब्रुवतो

गौरपाश्वेऽवधिभावो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तत्वाभावापेक्षा-
यामुदाहरणोपपत्तिः । एवं चावधिलविवक्षायां मादात्मकत्वाभावं भवत्येव

अपादानादिवक्ष्यरूपत्वाभावात् कारकशेषत्वमित्यर्थः । अस्य सूच-
सासङ्गत्याऽनेन कर्मत्वस्याप्राप्तेरिति भावः ॥ तदेवाह

अपादानादिष्वेवेति ॥ (कै)

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति भाष्ये

कारकं चेतुना कथेति । (भा)

एवं चेदं सूत्रमसङ्गतमेवेति भावः ॥ अपूर्वविधावित्यस्य च
पूर्वविधिविषयाभावे इत्येवार्थो न तु तद्विषयाविवचायामितीत्य-
भिमानः । अपादानत्वादिरूपेण विवचारूपे द्वितीयपक्षे आह

अथ कारके इति ॥ (भा)

तद्भाष्ये

बोध्यते । आख्यातेन तु स्वार्थसंख्यान्यपेक्षया परस्मैवेतत्वं च धात्व-
र्थक्रियान्वयि । गमिष्यतोः पूर्वदेशे त्वजेदत्तरदेशे स्यन्देऽथ पूर्वोत्तरयोः

अकारकं अकथितत्वात्

अकारकं ह्येतद् भवति । किं कारणम् अकथितत्वात् ।

ईप्सितमे इत्यर्थः ॥ प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानस्यैवाभिधानस्य न्याय्य-
त्वात् । अथवा अपरः कथितस्यैवाभिधानं मन्यते अकथितस्य तु कारक-
त्वाभावादभिधानासम्भवमवैति यहस्यति “ वक्ष्योऽं कुर्यात्तदा गुणे ” इति ।

हरदत्तस्य न पूर्वापरविरोधः । मृतमैदपरत्वात् । अत एव पश्चिधा-
तुनिरूपणे तद्वक्तृत्वानोदनं पश्यतीति प्रयोगं द्विकर्मकतयैव माधव
उदाहृतवानिति दिक् । तथा याहेद्विकर्मकत्वं बहवो न मेजिरे ।

गोर्दुहते पच इति । यदा तु पचस्येव विशेषणं गौः तदा शब्दो गोः पचो
दोग्धीति । ‘पौरवं मां वाचतइति’ । पुरोरपत्वं पौरवः । ननु विहिता-

यदा विशेषेति । (कै)

अस्ति सामान्यमित्यस्य तदा का कर्त्तव्या इति शेषस्तदा न
शेषत्वमिति भावः ॥

कर्मत्वमिच्छत्येवेति । (कै)

कर्मत्वमेवेच्छतीत्यर्थः ॥

ततो बुद्धिकृतस्येति । (कै)

एवं च सूत्रासङ्गतिरेकस्य मते इति भावः ॥

तस्मात् चौख्येवेति (भा)

कर्मत्ववाश्याय धात्वर्थेति । तत्र क्रियायाः फलस्य च धातुनैव ज्ञाभाद
आधेयत्वं भेदस्य द्वितीयार्थः । तत्र फले आद्यान्वयः । अन्यस्य सामा-
नाधिकरण्येन व्यापारे । भेदे प्रकृत्यर्थस्य फलान्वयि व्यक्तिविशेषावच्छिन्ने

कारकं चेतुना कथा ।

अथकारकं नाक्षयितम् ॥ अथ कारके सति का कर्त्तव्या ।

कारकं चेद्भिन्नाधीयाद् यां यां मन्येत सा भवेत् ॥

अकारकमिति । भा । अभादानादित्येव विशेषेषु कारकत्वं सामानं स्थितं
न तु विशेषरहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भावः ॥ अथ कारक
इति । भा । यदा विशेषाश्रयणादस्ति सामान्यमित्यर्थः । यां क्षमिति ।

अत एव “तस्मादौ कुलविश्वनासार्थमर्थविदा वरः । पञ्चात्यर्थवकन्वानां
अस्तिनयः सत्यमिति” काश्चिदासप्रश्नोक्ते पूर्वार्धे ग्रहेर्दुर्लभार्थतया गतिबु-
द्धौतिस्मृतेर्याम्यौ कर्तुर्नो । कर्मत्वात्तमिति योजयित्वा उत्तरार्धे तेमेति

आभासबलं वा पौरुषादसौ असादत्ते । न चापनादेव तत आदौ वास्तितोऽ-
सौ यदि सत्यति वत आदत्ते । ननु मा नाम्नादित्वा ऽऽदिश्यते तावत् तदपि

भाष्ये मनुक्तरीत्या व्याख्येयम् । एवं च भाष्ये वक्ष्युच्चारण-
वदेवेदं पञ्चम्युच्चारणं पूर्वपक्षिणो न लेतद् वलाद् सिद्धान्ते याचि-
योगे पञ्चम्यभिमत इति अभितव्यम् । न याचनादेव इत्यादेः पूर्वं
सिद्धान्त्युक्तित्वात् । अत एवापादानत्वं मन्यत इत्युक्तम् ॥ सर्वोदा-
हरणवाचाह भाष्ये

कथिते अभिहिते इति । (भा)

प्रधानकर्मणि आदिभिरभिहिते गुणकर्मणि तस्य अन्यस्य
वक्ष्यादेर्विधिरिति तस्यान्यस्य संसारविलक्षणस्य मतिरित्यर्थः ॥

चतुर्थोपपञ्चम्याविति । (कै)

प्रतिभोगितयान्वयः । एवं च ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामाधेयफलानुकूल-
ग्रामभेदसमावाधिकरणव्यापारवानिति बोधः । एतेन प्रतियोगिता

कारकं चेद्दिजानीयाद् या या प्राप्नोति सा सा कर्त्तव्या । दुह्यते
गोः पयः । याच्यते पौरवाद् कम्बल इति ॥

भा । उद्देश एव बोध्याप्रतिपन्नेति स भवेदिति प्रतिनिर्देशेन विवक्षिता ॥
दुह्यते मोदिति । भा । अपदानं गौः ॥ याच्यते पौरवादिति । भा । ननु-
दाहरणत्रयवादी पौरवस्य कर्मत्वमिच्छत्येवेति कथं पौरवादित्युक्तम् ।
अत्रोच्यते । न्यायस्य सामानत्वादत्राप्यपादानत्वं मन्यते । तथा हि । याच्यते

विभक्तिद्वयपरिग्रहेन व्याख्येयम् । अत एव च “अन्विग्रहं जनको-
पबुल्लघेनादिर्द्वैतद्वयं विनाकी । जिज्ञाससाधो वलमस्य सप्तोर्द-
सप्तभांशोत्रचुन्दनस्तदि” तिमद्विप्रयोगो जयमङ्गलायामित्यं व्याख्यातः ।

५ । अतः कर्त्तव्यं परित्यज्यितुं कर्त्तव्यमात्रोऽपि याच्यते । ‘ग्रामवद्वय-
जनसिद्धिः’ । ननु च अं अत्र प्रवेशयतीत्यत्रोक्तम् । अतः चिदं अत्र

(अवधितं च । १ । ४ । ५१ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

चतुर्थं निर्वृत्तं शाखाभिप्रायेणेदमुपलक्षणम् । ब्रजमवदण्डि
इत्यत्र सप्तम्यपैति बोध्यम् ॥ ननु तत्र विधिरित्यङ्गतमत आह
अस्वपदेनेति ॥ (कै)

युष्मद्वोऽप्यहंकारानासदेतन्नेनान्यमेवाह इत्याह

युष्मदर्थस्येति ॥ (कै)

तद्धनयन् वक्ष्यति भाष्ये

नैवमन्ये मन्यन्त इति ॥ (भा)

सामान्येनाम्ये द्विवावच्छिन्न प्रतियोगिताकचैत्रमेदस्य चैत्रे सत्वेन
चैत्रचैत्रं गच्छतीत्यस्यापत्तिः । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायाऽ-
न्ये देवदत्तो अर्थं गच्छतीत्यस्यानापत्तिरिति निरस्तमिति । तन्न । परया

कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिगुणकर्मणि जादिविधिः सपरे ।

पौरवात् कर्मण आदित्स्यत इत्यर्थः । ततो बुद्धिज्ञतस्यापायस्यात्र
सम्भवः । कथित इति । भा । प्रधानकर्मणि जादिभिरभिहिते तवेयं
मतिर्यदुक्तं गुणे यत्तौ भवति चतुर्थी पञ्चम्यौ चेति । तत्र विधिस्तव-
मतिरिति । अस्वपदेन विग्रहः । त्वशब्दात्सन्धवाचौ । यद्येतत्त्वः पञ्चम्यति

अभिग्रहत् । अनेन धनुषा भगवता त्रिपुरदाहः कृत इति बोधि-
ज्ञानमिति । युक्तचैतत् । श्रीरघुपतिं प्रति नियोगकथनानौचित्येन सख्यो-
पस्थापनस्यैव कर्तव्यत्वात् । एतेन “अयाचितारं न हि देवदेवमग्निः
सुतो यादयितुं शशाकेति” आख्यातम् यत्तेनैवार्थत्वात् । यदा ।

कर्मत्वम् । अथ ब्रजे गामवस्थापयतीत्यर्थस्तर्हि कथितायाधिकारकत्वसंज्ञा
यदा तर्ह्यवरोधनक्रियां प्रति निमित्तत्वमात्रं विवक्ष्यते न कर्मत्वं नाधि-
कारकत्वं तदेवमुदाहरणं ब्रजेन हेतुनाऽवस्थापयतीत्यर्थः । ‘मात्रवकं पत्र्यां

अनेनेति । (कै)

परसूचयहितैतत् सूचविषये दुहादौ गुणकर्मणीत्याचार्योक्ता
अप्रधाने दुहादीनाम् इत्याचार्यान्तरात्ता च सर्वेषामेवैतदुदाहरण-
लमपूर्वविधावित्यस्य च पूर्वविधिविषयाभावे तद्विषयाविवक्षायां
चेत्यर्थ इति भावः । अत्र गुणकर्मत्वं प्रधानकर्मभिन्नलम् प्रधानकर्मत्वं
प्रधानकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं तद्वेदस्य एकव्यापारार्थक-
दुहादिष्वनेन कर्मत्वे फलाश्रयत्वाभावाद् यन्मे तु धर्मादिः प्रधान-
कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वाभावादिति बोध्यम् । ये तद्वेदश्रुतानु-
द्देश्यरूपे व्यापारद्वयजन्यफलाश्रयत्वतदभावरूपे वा प्राधान्याप्राधान्ये
वदन्ति तेषां दुहादीनां द्युर्धत्तायामपि गवादावीदृशाप्राधान्यसत्त्वेन
पयसि च प्राधान्यसत्त्वेन तदादायैव एतदुपपत्तावस्य भाष्यस्य
सर्वोदाहरणलतात्पर्यानुपपत्तिरेवेति दिक् ॥

कर्तृसंज्ञया बोधेनोद्देश्यत्वाभावेन च तत्प्रयोगापत्तेरसम्भवेन मेदे-
शक्तिकल्पनस्य व्यर्थत्वात् । न च ततो बोधव्यावृत्त्यर्थं तत्कल्पनम् । तथा

कथिते जादिभिर्भित्तिरिते त्वविधिरेव भवति । किमिदं त्वविधिरिति ।

पस्यशायासुक्तम् । युग्यदर्थस्यापि त्वपेक्षावशादन्यत्वमस्तीत्येवमुक्तम् ।
इदानीं न्याय्यं पक्षं दर्शयति गुणकर्मणीति जादयो “कल्यत्यस्त्यर्थः” ।

इति श्रुत्योक्त्यनुगन्तसमभिव्याहृतयोर्द्विकर्मकताया भाष्ये स्थितत्वात्सिद्धमे-
तदिति माधवः । याद्वैदिकर्मताभ्युपगमपक्षे तु “जायाप्रतिग्राहितगन्ध-

पृच्छतीति’ । प्रष्टुं श्रोतृसायां तुदादिः । “ग्रहिण्या”दिना संप्रसारणम् ।

ननु च कथिताजापादानसंज्ञा स हि तस्मादुपदेशमादत्ते न प्रश्नमाजादादत्ते

निमित्तभावमात्रविवक्षेति । (कै).

त्रिषाञ्जनकलमात्रविवक्षेत्यर्थः ॥ परिगणनं फलं दर्शयति

अपादानादिविशेषेति ॥ (कै)

गुणकर्मणि आदिविधिरित्यर्थस्य न्यायचिह्नत्वं दर्शयति

यतश्चेति ॥ (कै)

नन्वेवं पूर्वेष्वेव सिद्धं स्यादत आह

सत्यपि चेति । (कै)

वस्तुत ईप्सिततमत्वसत्वेऽपि न क्षतिः “आकङ्क्षार” सूत्रस्य
भाष्योपपत्तिस्तु प्रागुक्तैवेति न विस्मर्त्तव्यम् । किं च विभागजसंयो-
गानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वं तदुदाहरणे आवश्यकसुभयोः

व्युत्पत्तिमतस्ततो बोधस्य दुर्वारत्वात् । किंच द्वितीयार्थाधेयत्वान्वित-
पक्षप्रकारकबोधं प्रति द्वितीयान्तार्थवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकव्यापारो-

तव विधिस्त्वविधिः । त्वमतिः । किमिदं त्वमतिरिति । तव मतिस्त्व-
मतिरिति । नैवमन्ये मन्यन्ते ॥ कथं तर्ह्यन्ये मन्यन्ते । गुणकर्मणि आदिविधिः

गौर्दुग्धते पयः । गौर्दोग्धया पयः । गौर्दुग्धा पयः । गौः सुदोहा पयः ।
अनेन दुग्धादयः सर्वत्रोदाहरणानीति दर्शितम् । तत्र सन्नप्यपायो यदा
न विवक्ष्यते निमित्तभावमात्र विवक्ष्यैव तु गोस्तदानेन कर्मज्ञा । अपादा-
नादिविशेषविनिर्मुक्तं च विद्यते कारणं यथा गटस्य षष्ठ्यतोतीति ।

मात्स्यामि”ति न सिध्येत् । तत्र हि “वृणन्ते कर्तुं स्व कर्मणः” इति प्रयोज्ये
धेनुवृत्तेः कर्मणि क्तः स्यात् । तथा च जायया गन्धमात्ये प्रतियाहिता
येति विग्रहे वज्रतोहिदेव न स्यात् । त्रिकतः शेषस्य भाष्ये स्थितत्वात् ।

एतदोक्तौ वक्ष्यपदिहति तत आदत्ते । मा नामाहिता आदित्यते तावत्

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

प्राप्तये तच्च विभागस्य सम्बन्धिद्वयाकाङ्क्षत्वेन पयसोऽविवेचिते
वक्तुमप्यशक्यं प्रसिद्धेरप्रयोग इति तु अन्यत् । किं च व्यापाराद-
यार्थत्वे मुख्यगोपालव्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपं गोः प्राधान्यमा-
दाय तत्रैव कर्मणि लादयस्तच्च प्रधानकर्मण्याख्येये इत्यादिना
वक्ष्यति । यदालेकव्यापारार्थत्वं दुहादौनां तदाऽनेन कर्मत्वे तादृ-
शप्राधान्यस्य गन्धभावात् तच्च लाद्यप्राप्तौ गुणकर्मणि लादय इत्यु-
क्तम् । गन्धते घामं देवदत्त इत्यादौ देवदत्तस्य मदुक्तमेव प्रधान-
कर्मत्वमिति दिक् ॥

पस्थितेर्हेतुत्वकल्पनेन तद्वारणात् । फलान्वयानुरोधेन तवाप्यावश्यकं कार्य-
कारणभावे तादृशव्यापारप्रवेशेन न मे गौरवम् । तव तु भेदे शक्तेः
सामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिः कारणमिति

सपरे । गुणकर्मणि लादिविधयो भवन्ति सङ्घ परेण योगेन । “ गतिवृद्धि-
प्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकायामणि कर्ता स जौ ” (१ । ४ । ५२) ॥

यतश्च पयोऽर्धौ प्रथमं गवि प्रवर्तते ततोऽन्तरङ्गत्वात् दुह्यादिषु गुणकर्मणि
लादयो भवन्ति । सत्यपि चान्तरङ्गत्वे गवादीनामीप्सिततमत्वाभावोऽन्या-
र्थत्वात् तच्च क्रिया प्रवृत्तेः । पयसस्त्वविवक्षायां गौरवेप्सिततमत्वम् । यथो-

सत्यपि वा तस्मिन् पुंवद्भावो दुर्लभः । सिद्धान्ते तु प्रतिग्राहिते
गन्धमाख्ये ययेति विग्रहः । जायानिष्ठप्रेरणविषयौभूतं गन्धमाल्यक-
र्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः । अन्यपदार्थान्तर्भावोऽप्येव विशेषण-
विशेष्यवैपरीत्येनैवैकार्थीभावकल्पनात् । मासजातादिवत् । अपेक्षापक्षे

तदपि न । अनादिस्त्वमानोपि स्वभावपरिज्ञानाय पृच्छति । भिक्षुर्याचिव-
द्याख्येयः । किमर्थं पुनर्याचिभिक्षोऽभयोरुपादानं न ह्यनयोरर्थे भेदोऽस्ति ।
अर्थाश्रया चैवं संज्ञा न दुह्यादिस्वरूपाश्रया समानार्थोपि हि गृह्यते देवदत्तं

अन्तरङ्गत्वादिति । (के)

प्रधानन्यायान्तरङ्गन्याययोः समत्वात् “गतिबुद्धौ”ति सूचस्य
नियमत्वपरात् “हेतुमति च” इति सूत्रस्य भाष्यादन्तरङ्गन्यायात्
प्रधानन्यायस्य वस्तवत्वाद्यास्यार्थस्य वाचनिकत्वमेवेत्यपरे ॥

कार्यकारणभावान्तरस्य च कल्पने गौरवं स्पष्टमेव । चैत्रमैत्रौ परस्परं
गच्छत इति तु उभयोः समम् । तव चैत्रमैत्रयोः परस्परपदार्थभेदवन्
मम परस्परपदार्थे व्यापारवद्भेदस्य सत्त्वात् किं च घटं जानातीत्यादौ

ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत ॥

क्लमपादानमुत्तराणि गां दोग्धीति । पयो विवक्षायां च प्राधान्येऽप्यन्त-
रङ्गत्वाद् गुणे लादयः । उक्तं च । गुणकर्मणि कादिविधिः पूर्वं गुणकर्मणा
भवति योगात् । मुख्यं कर्मप्रेषुर्यस्माद् गत्येव यतते प्राक् । तस्माच्छुद्धस्य
दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव सम्बन्धः । गोर्दुहिना पयसस्तु प्राक्तस्मात्प्रादय-
स्तस्मिन्निति । अपादानविवक्षायां तु पञ्चमी भवति ॥ गोर्दुह्यते पय
इति । भा । यदा तु पयो विशेषणत्वेन गोर्विवक्षा तदा षष्ठौ गोः पयो

तु अषष्ठौविभक्त्यर्थं वज्रप्रोहौ सर्वत्र व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनाख्येव । प्राप्नोदक-
मित्यस्य हि उदककर्तृकप्राप्तिकर्मोभूतमर्थः । ऊठरयः । रथकर्मकवह-
नकर्ता । उपहृतपशुः । पशुकर्मकोपहारसम्यदानम् । उज्जुतौदनः । ओद-
नकर्मकोद्धरणपादानम् । वीरपुबधकः । वीरपुबधकर्तृकस्त्रित्वधिकरणमि-
ति द्विक् । स्यादेतत् । अपादानाद्यविवक्षायां द्विकर्मकतास्तु तद्विवक्षा-
याम् । जायाप्रतिग्राहितेत्यादि सेत्स्यति । मैवम् । हरतेचेति वकारेण

शतं प्रार्थयतइति । उच्यते । अनुगमार्थस्य वाचतेर्ग्रहणार्थम् । तेनाविनीतं
विनयं वाचते क्रुद्धं प्रसादं वाचतइत्येवापि भवति । सङ्गदुपासस्य बोध-

उक्तं चेति ।

हरिणेति शेषः ॥

पूर्वं गुणकर्मणा (कै)

इत्यस्य यत इति शेषः ॥ एवं गुणकर्मयोगे हेतुमाह

मुख्यं कर्मेति ॥ (कै)

शुद्धस्य दुहेः पयोऽनन्वितस्य दुहेस्तदेवाह

द्वितीयानापत्तिः उक्तकर्मत्वाभवात् । न च तत्र विधत्ते लक्षणा । कर्मस्थेव
द्वितीयेत्यादिनियमैरन्यत्र लक्षणायाप्यसाधुत्वात् । अत एव सुविविक्तौ न

ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे कर्मणि जादयो भवन्ति । एतद-
नल्पमतेराचार्यस्य वचनं स्मर्यताम् । अपर आह

दोग्धोति । माणवकाय धर्मं ब्रूते इत्यपि भवति यदा धर्मेण कर्मणा माण-
वकस्याभिप्रेयमाणत्वं लक्ष्यते । तदविवक्षायां त्वनेन कर्मत्वम् । स पर
इति । भा । उत्तरसूत्रेऽप्ययमेव विधिरित्वर्थः । बोध्यते माणवकधर्मः
प्राच्यते माणवकं श्लोकः भोज्यते माणवकमोदन इति । प्रयोजकस्यापा-
रेणाप्यमानत्वात् माणवकस्य प्राधान्यं धर्मादेस्तु गुणभावः ॥ भ्रुवेति ।
भा । अगुणे प्रधानकर्मणि ध्रुवयुक्तिष्वकर्मकेषु चेष्टितयुक्तिषु च गत्यर्थेषु

समुच्चितानां जयत्वादीनामक्षयितसूत्रविषयत्वेऽपि तथैव चेति समुच्चिता-
नामगौ कर्तुर्गौ कर्मताभ्युपगमात् । गत्यर्थैः साहचर्यात् । अत एव
तार्काक्यः पृथगेव सङ्गृहीताः । युक्तश्चेतत् । ग्रहणकर्तृत्वस्याविवक्षायां
प्रयोजकस्य हेतुत्वाभावे लिङो दुर्जम्भत्वात् । न चैवं दोषिग्रहणवैषम्य-
मकर्मकत्वादेवागौ कर्तुर्गौ कर्मत्वसिद्धेरिति वाच्यम् । ख्यन्तास्त्रिभि
तत्प्राथम्यात् । शिक्षाः तत्वं दीपयन्ति तानसौ प्रेरयतीत्यर्थः । नन्वेवं

यस्याभ्युपगमोऽभिहित इति गृहीतः । 'हृदयमवधिरोति कानागीति' । तस्य-
प्यवधिन्वनु । हृदयानु । अत्रमात्रमहत्वाद्वाग्यसंज्ञाया अत्र विषयकस्यापि तदा

पूर्वमेवेति । (कै)

पथः सम्बन्धात् पूर्वमेवेत्यर्थः । गोर्दुहिना गवाञ्चितदुहिना तु
यतः प्राक् गवा सम्बन्धस्तस्मान्नस्मिन् लादयः इत्यर्थः ॥

उत्तरसूत्रे इति । (कै)

“गतिबुद्धौ”ति सूत्रे “इकोः” इति सूत्रे चेत्यर्थः ॥

लक्षणा इति त्वद् दृढव्यवहारः ॥ वृजुगृहमधितिल्लीत्यादौ अथातिश्च त्वदु-
क्तलक्षणास्य । संज्ञाया एव तदग्नियामकत्वे तु किं भेदनिवेशेनानया रीत्या
व्यापारव्यधिकरणघातवर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वमित्यादिखण्डनीयमित्यलम् ।

प्रधानकर्मण्याख्ये कादीनाहुर्दिकर्मणाम् ।

कादयो भवन्ति । पूर्वार्चार्थप्रसिद्धा ध्रुवयुक्तयोऽकर्मका उच्यन्ते । तेन
मासमास्यते देवदत्तः प्राच्यते कोशं देवदत्त इति प्रयोच्ये देवदत्ते प्रयोज-
कव्यापारस्य तत्रैव पूर्वं संनिपाताह्लादयो भवन्ति तथा गम्यते ग्रामं देवदत्त
इत्यत्रापि ॥ अगल्यमतेरिति । भा । मेधाविन आचार्यस्य इत्यर्थः ॥ स्मर-
तेति । भा । आगमस्याविच्छेदमनेन दर्शयति । आगम एवायं न स्मरति-
यत्किंल्यनेति दर्शयितुमाह । अपर इति । भा । अजा नीयते इति । भा ।

त्याजेः सङ्गृहीतत्वाद्यद्यपि त्याजितैः फलमुत्पत्तैः । “मुक्ताहारश्चिरपरि-
चितं त्याजितो देवगत्वे”त्यादि सिद्धम् । तथापि गवा ययस्त्याजयतीत्यर्थ
इति कैषट्हरदत्तादियस्यो विबध्येतइति चैत्रविशेषाविवक्षायां कर्मत्वेपि
कर्मत्वविवक्षायां तस्य निर्बाधत्वात् । स्यादेतत् । “कर्तुरीक्षिततमं कर्म”
“तथायुक्तञ्चानौप्सितमिति” सूत्राभ्यां सर्वमिदं सिद्धम् । तथाहि । यथा
विक्षिप्तपुपसजनं विस्तेदनं पचेरर्थः । न्यग्भावनं बहेः । द्विधाभावनं भिदेः ।

वृद्धो नावधिलेन विवक्ष्यते निमित्तरूपेणैव तु विवक्ष्यते तदेदमुदाहरणम् ।
‘व्रते ऽनुशास्तीति’ । ब्रूय-व्यक्तायां वाचि । शास्त्र अनुशिक्षौ । आदादौ ।
यद्यप्यत्र धर्मस्य वचनानुशासनकर्मणा मायावकस्याभिप्रेयमाख्यत्वं तथापि

अयमेव विधिरिति । (कै)

अयमेव प्रकार इत्यर्थः ।

माणवकस्य प्राधान्यमिति । (कै)

एवं च प्रयोज्यव्यापारजन्यफलाश्रयो गुणकर्मैत्यर्थः । स्वात्मन्येव स्वानात्मा यस्य तस्मिन्कर्तरीत्यर्थः । स्वसमानाधिकरणफलार्थेति यावत् ॥

यदपि मीमांसकाः साध्यत्वं द्वितीयार्थः “ब्रौह्मीनवहन्ति” इत्यस्यावहनेन ब्रौह्मीन् भावयेदित्यर्थः । यद्यपि ब्रौह्मयः सिद्धा एव क्रियायाः साधनानि च तथाप्यवृष्टविशेषसाधनत्वरूपसंस्कार्यत्वमेवात्र साध्यत्वं बोध्यम् । “सक्तून्

प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणां धातूनां कर्मणि लादयो भवन्तीति

अजायाः धान्यान्नेतुश्च अस्यामेव पूर्वं क्रिया प्रवर्त्तनादन्तरङ्गत्वाच्च तस्यामेव लादयः । गृणन्ते कर्तुश्च कर्मण्य इति । भा । कर्तुः सतो गृणन्ते धातौ कर्मणो वाचका लादयो भवन्ति । “गतिवृद्धि” (१ । ४ । ५२) इत्यनेन यस्य प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते तस्मिन् वाचे सर्वेषु गत्यर्थानि धातुषु लादयो भवन्तीत्यर्थः । पूर्वश्लोके तु भेदेनोक्तं गत्यर्थकर्मकेषु प्रधाने कर्मणि

तथा त्वजोपसर्जनं त्वाजनं दुष्टेः । दापनं याचेः भिक्षेः । अङ्गीकारणमपि याचेः । प्रवेशोपसर्जनमवस्थापनं यधेः । आख्यापनं वृष्टेः । मोचनं क्षिञ्चः । प्रतिवादनं ब्रूयः । तद्विशेषस्तु आसेरित्यादि । एवञ्च धातुपात्तव्यापारविषयाश्रयत्वं गवादेः स्पष्टमेवेति । अत एवाकठारसूत्रे ऽपादानमुत्तराणि । गान्दोग्धीत्यत्र परत्वात्मसंज्ञेति भाष्यं सङ्गच्छते ।

ददातिकर्माभावात्संप्रदानसंज्ञाया अपसङ्गः । ये तु तत्र ददातिकर्मणेति नाशयन्ति तेषामपि निमित्तत्वमात्रं विविक्षितं नाभिप्रेयमाश्रयत्वमित्यु-
दाहरणोपपत्तिः ॥

न तु कर्मार्थेति । (कै)

न कर्मनिष्ठफलकार्यत्वर्थः ॥

अकर्मको धात्वर्थ इति । (कै)

तेन युक्तिः सम्बन्धो येषामित्यर्थः । एवं चेष्टितयुक्तिपदमपि
व्याख्येयम् ॥

नूहोति” इत्यत्र तु सक्तूनां भूतभाष्ययोगभावेन प्रागुक्तसाध्यत्वासम्भवेन
तत्र “यत्प्रयो बहुकर्म” इति वचनात् द्वितीयार्थे द्वितीया “सक्तुभिर्भा-
वयेद्” इत्यर्थ इत्याहुः । तेषामयं भावः । वेदे कर्मत्वप्रतिष्ठाः प्रागुक्तसंस्कार्य-
त्वसमानाधिकरण्येवेत्येतावता तस्य द्वितीयार्थत्वमिति । दुहि याचि वधि
वक्तव्यम् । अजां नयति ग्रामम् । अजा नीयते ग्रामम् । अजा नीता
ग्राममिति ।

बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु तु सपर इत्यनेन वचनेन कादयो गुण-
कर्मणि प्रयोज्यकर्मण्येव कादयो वृक्षन्त इत्येकेषां मतम् । माणवकं धर्मं
बोधयतीत्यादाकनियतो गुणप्रधानभाव इत्याहुः । धर्मप्रतिपादानपरत्वे
आक्षेपस्य धर्मस्य प्राधान्यं माणवकस्य गुणभावः ॥ माणवकसंस्कारपरायां तु
प्रवृत्तौ माणवकस्य प्राधान्यं धर्मस्य गुणभावः । तथाऽभिधानव्यापारेण
प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात् प्रयोज्यस्यैव कर्मणः प्राधान्यम् । गुणभूत-
पक्षकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे ऽवधित्वप्रकारादयत्पर्युपपत्तिवद्वायां
चेदम् । अवधिभूता या गौक्षमिच्छा यः क्षीरालुपूजयापारस्तद्विषयिणी
गोपमिच्छा प्रेरणेत्यर्थात् । अत्रोच्यते । कर्मणः श्रेयत्वेन विवक्षायां न
माणाग्रामप्रीत्यादितिवत् षष्ठौ बाधितुं सूत्रम् । अपादानत्वमात्रविवक्षायां
तु पक्षमेव । गोः क्षीरविशेषणत्वे तु षष्ठौ भवत्येवेति न कश्चिदोषः

अथान्येऽपि द्विकर्मकाः ।

नीवह्नीर्हरेत्यापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं प्रत्ययमिति निश्चयः ॥

तथैव पूर्वमिति । (कै)

अनेनान्तरङ्गत्वमपि तस्य दर्शितमनया शुक्ला बुद्धिप्रत्यवसानार्थ-
अपि प्रधान एवापत्तिरित्यस्यार्थस्य वाचनिकत्वमेव युक्तम् ॥ आगमस्य
परम्परोपदेशस्य प्रधानकर्मणि प्रवृत्तौ युक्तिमाह

प्रच्छि भिक्षि चि ब्रूयासां योगे अपादानत्वसंप्रदानत्वाधिकरणत्वात्तां विषया-
भावे कारकं कर्म । “अकथितं च” इति सूत्रात् । तद्विषयाभावश्च सर्वथा
तदप्राप्त्या प्राप्तस्याविवक्षया चेति बोध्यम् । तत्र चन्तानां योगे कर्तुरिति
विहितकर्मसंज्ञकेन धात्वर्थयापारोक्षरं यदुक्तकर्मणा सम्पन्नं तत्कर्म ।

अप्रधाने दुहादीनाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । दुह्यते
गौः प्रयः ॥

प्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभावः । आर्थेन तु न्यायेन प्रयोज्यव्यापारस्य
प्राधान्यम् । तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य तत् प्राधान्यात् तत् कर्मणोऽपि
प्राधान्यमिति वदन्त आचार्याः ॥ दुह्यादिपरिगणनात् अन्यत्र द्विकर्मकत्वं ।
न प्राप्नोति दृश्यते चेति मत्वा पृच्छति । के पुनरिति । भा । गत्वर्था-
नामिति । भा । उत्तरसूत्रोपात्तधातूपलक्षणं गत्वर्थग्रहणम् ॥ तथैव चेति ।

तथा चेह धष्टीसम्बन्धमात्रं द्वितीयार्थ इति स्थितम् । अथेदं विचा-
र्यते । कर्मणि विधीयमाना ज्ञातव्यत्वकर्तार्याः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये
कर्मणि स्युरीये वेति । अत्र भाष्यम् । “प्रधानकर्मण्यार्येये लादीनाहु-
र्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां गच्छन्ते कर्तुं च कर्मण इति ॥”
अभिधाने इति शेषः । अत्र द्विकर्मणामित्यनेन गीवद्गोहंरतेत्येति चण्डस-
मुचितः कृषिगयत्यादयश्च नय उच्यन्ते । अन्येषां विशेषस्य वक्ष्यमाण-

गत्यर्थानामित्युत्तरसूत्रोपलक्षणं, गौ, अजां नयति ग्रामम् । बहि,
वहति भारं ग्रामं, हरति, भारं हरति ग्रामं, चकारेह नयत्यादयः समुच्चो-

अजाया इति । (कै)

भ्रुवचेष्टितयुक्तिविति पूर्वश्लोकेऽपि चेष्टितयुक्तिवनेन नयत्यादीना-
मपि यद्वणमिति न तस्य न्यूनता प्राधान्यं आजायाः कर्तव्यापार-
जन्यफलाश्रयत्वाच्च व्यापारदयार्थकतया “कर्तुरौपक्षिततममि”त्य-
नेन येषु द्वयोः कर्मत्वं ते ऽत्र द्विकर्मका उच्यन्ते ऽन्यादीनां च
नैव द्विकर्मकतेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

एतद्विहितं कर्म गौयं कर्म इत्युच्यते । पूर्वोक्तप्राधान्यानाश्रयत्वात् । गां
दोग्धि पयः । द्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः अपादानत्वगोः तद-
विवक्षायां न केन कर्मत्वम् । अत्र गौयकर्मणि गवादौ जादयः । वणिं याचते
वसुधाम् । स्नामि स्नत्वनिरुक्तिस्तत्त्वोत्पत्त्यभयानुकूलो दीयतामित्यभिना-

यन्ते कर्तृश्च कर्मणः ॥

जादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । गम्यते देवदत्तो ग्रामं यच्चदत्तेन ॥ कै
युगधर्तॄणां द्विकर्मकाः ।

भा । चकारेण जयत्यादयः समूचीयन्ते इत्याहुः ॥ श्रुतं जयति देवदत्तम् ।
श्रुतं मूष्याति देवदत्तम् । श्रुतं दण्डयति देवदत्तम् । सिद्धं वेति । भा ।
अन्यस्याश्रयमाणास्य क्रियाविशेषस्य कर्मणः सम्भवादित्यर्थः । अथवा कर्म-
शब्देन कर्मत्वमुच्यते । अन्यकर्मत्वादित्यर्थः । “विभाषा गुण” (२ । १ । २६)
इति पञ्चमी । यथा प्रविश पिण्डोमिति भक्षणापेक्षां पिण्डाः कर्मत्वं
त्वात् । तथा दुष्प्रादीनामित्यनेन कारिकोपात्ताः । अश्वसमुचितेऽप्ये-
तुमस्यन्ता दण्डप्रादयश्चोच्यन्ते । यन्तइत्यनेन तु गत्यादिसूत्रोपात्ताश्च-
असमुचितान्तार्यादयश्च । तत्र अगौ कर्म तस्याभिधाने जादय इत्यर्थः ।
तत्रापि बुद्धिप्रत्ययसामर्थ्यशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणीति मतांतरम् । तथा
यन्ते । श्रुतं जयति देवदत्तम् । श्रुतं मूष्याति देवदत्तम् । श्रुतं दण्डयति देव-
दत्तम् । कर्तॄणि ग्रामं शास्त्रम् । इदं विचार्यते । द्विकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि

गृह्यन्ते कर्तुंश्चेति । (भा)

यद्यपि प्रधानकर्मणीत्यनेनैवेदं सिद्धं तथापि गुणकर्मणि
लादिविधिः सपरे इत्युक्तिर्दुहादीनामित्यनेन तस्य ग्रहणमिति
भ्रमवारणार्थं पुनरिदमुक्तं तच्च सामान्योक्तैर्बुद्ध्यादिविषयमपि
धनयज्ञाच्च

पूर्वसोक्ते त्विति । (कै)

प्रधाने कर्मणि प्रयोज्यरूपे कर्मणि गुणकर्मणि प्रयोज्यनिष्ठ-
व्यापारजन्यफलाश्रये प्रयोज्यकर्मण्येवेति बुद्धिप्रत्यवसानार्थादिस्व-
पीत्यादिः ॥

पादिरूपो व्यापारो दिदापयिषा व्यङ्ग्यो याचेरर्थः । अत्र बलौ पूर्वविषयस्य
कस्यापि न प्राप्तिरिति कर्मत्वम् । याचनामात्रादप्रायाभावेन बलेवेमुधां

नीवह्योर्हरतेऽस्यापि गत्यर्थानां तथैव च ।

दिकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

तथाऽज्ञां ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रहणापेक्षमज्ञायाः कर्मत्वम् । नयतिस्तु प्राप्ति-
मात्रं वाची तेनाज्ञां गृहीत्वा ग्रामं प्राप्नोतीति वाक्यार्थः सम्पद्यते ॥ पर-
साधन इति । भा । नीयते इति नयतेः परेण लकारेण नयति कर्मैवा-
भिधानीयम् । लक्ष्यस्य त्वजा कर्म न नयतेरिति कथं सा लेनाभिधीयते

च भाष्यम् । “कथतेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिगुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ।

ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाद्यगुणे तदनल्पमतैर्वचनं स्मरतेति” ॥ अत्र प्रधान-
कर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि षष्ठोत्वेकीयमतदूषणपरः प्रथमः
पादः । तस्याः षष्ठ्याः विधिरितीयं त्वस्य अन्यस्य मतिर्न तु ममेत्य-
र्थात् । सपरे गत्यादिसूत्रोपात्तासहिते दुह्यादौ गुणकर्मणि लादयः ।

लादय उत्पद्यमानाः किमीप्सिततमे कर्मणि प्रधान उत्पद्यन्ते आहोस्त्रिद-
नेन यस्य कर्मत्वं तस्मिन् गुणकर्मणीति । तत्रोक्तम् ।

एकेषां मतमिति । (कै)

एवं च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु विकल्पः फलित इति
भावः ॥ तच्च विकल्पे युक्तिमाह ॥

माणवकमित्यादिना । (कै)

वस्तुत इदं सर्वं वाचनिकमिति तत्त्वम् ॥

अभिधानव्यापारेणेति । (कै)

शब्देनेत्यर्थः । एतच्च द्वैविध्यं गत्यर्थण्यन्त्यतिरिक्तविषयमिति
नातिप्रसङ्गः । इदमचावधेयम् । अकर्मकव्यतिरिक्तदृष्टप्रकृतिकथन-
याचते इति नेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम् । यत्तु खोदेशक-
दानेच्छा याचनमिति । तन्न । पुत्रार्थं कन्या याचते इत्यनापत्तेः । स्वसम्प-
त्तयानां नयति ग्रामम् । भारं वहति ग्रामम् । भारं हरति ग्रामम् ।
गत्यर्थानाम् । गमयति देवदत्तं ग्रामम् । यापयति देवदत्तं ग्रामम् ।

तस्मादन्यकर्मत्वमजाया नैष्टव्यम् । कालेति । भा । मासादय एव काल-
वाचित्वेन लोके प्रसिद्धाः न तु गोदोहनपाकादय इति सत्यपि भावस्य ।
कालत्वे पृथगुपादानं कृतम् । निर्णयपरिमाणा हि क्रिया अनिर्णय-
परिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदायोपदीयमाना मासगोदोहादिशब्द-
वाच्या काल इति दर्शनम् । अन्धावासां गन्तव्योऽन्वगन्तव्यः । अत एव
गुणं कर्मेति । प्रत्ययप्रवृत्तेः पथःप्रवृत्त्यर्थत्वाद् दुहादावप्रधानं नवादुच्यते ।
अप्यन्ते तु शब्दतः प्रयोगकथापारस्य प्राधान्यम् । प्रयोगकथापारस्य
त्वप्राधान्यमिति तदार्थधर्माद्युच्यते । 'अवयुक्तयो ऽकर्मकाश्चेदित्युक्तयो
गत्यर्थः । एवमुक्ते प्रयोगे । न च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु
गुणकर्मैव स्यात् अप्यन्ते कर्तृस्त्वस्य सपरइत्यनेन बाधादिति वाच्यम् ।

प्रधानकर्मण्याख्ये जादौनाडदिकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादौनां गन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

(अ. १ । पा. ७ । आ. १)

(अकथितं च । १ । ७ । ५१ ।)

योर्हारथतिकारथयोर्द्विकर्मकत्वे पूर्वमते गौणे प्राप्नोति । अपर
आहेति मते प्रधाने प्राप्नोतीत्यत्रापि विकल्प एवेत्येके । अन्ये
तु भ्रुवचेष्टितयुक्तिषु चापीत्यत्र चकारेण चेष्टितयुक्तिपदेन हक्रोर्ध-
वणेन वा तथोरपि प्रयोक्तव्यकर्मण्येवेत्याहुः ॥ अत्र निश्चयो बह्वृ-
द्धिः कार्यः ॥ ननु दुष्सादिव्यतिरिक्ता द्विकर्मका अप्रसिद्धा इति
प्रधानकर्मणीत्याद्यसंगतमित्याशयेन पृच्छति

के पुनरिति ॥ (भा)

दानकदानेच्छावति प्राप्तालाभप्रज्ञान्या देहीत्यवदत्यपि तथा प्रयोगापत्तेषु ।
अविनीतं विनयं याचते । स्वीकारानुकूलो व्यापारोऽत्र याचेरर्थः ।

सिद्धं वाप्यन्यकर्मणः ।

सिद्धं वा पुनरेतद्वति । कुतः । अन्यकर्मणः । अन्यस्यात्रात्रा कर्मा-
नस्य ग्रामः । अजामसौ गृहीत्वा ग्रामं गयति ॥

निपातनाद् विशेषणस्यापि परनिपातः । गन्तव्यतया लोके यः प्रसिद्धः
क्रोशयोजनादिनियतपरिमाणः तस्यैव कर्मत्वं नान्यस्य इत्यध्वानं
अपीतीति न भवति । केचिदध्वगन्तव्या इति पठन्ति । तत्रायमर्थः गते-
रन्तो निष्ठा निश्चयो वा येषु ते गन्ता क्रोशयोजनादयः । अध्वगो गन्तव्या

अपर आहेति भाष्येण मतान्तरताद्यवसायात् । अत्रायं सङ्ग्रहः ।
“गौणे कर्मणि दुष्सादेः प्रधाने नौद्वल्लङ्घनाम् । बुद्धिप्रत्यवसानार्थप्रत्यक्ष-
कर्मसु चेच्छया ॥ प्रयोक्तव्यकर्मण्यन्येषां स्थानानामिह निश्चितः । लङ्घन-
लङ्घनार्थानां प्रयोगो भाष्यप्रारणैः” ॥ तत्र नौप्रभृतीनां प्रधानकर्मसम्ब-

न्धयमर्थः । ये द्विकर्मका धातवस्तेषां प्रधाने कर्मणीप्सिततमे वाच्ये
पादीनाहुः, जादये भवन्तीत्याहुः । जादयो लङ्घनलङ्घनार्थाः । प्रधानाप्रधा-
नयोर्भिन्नकक्षयोर्बुद्धमभिधानासंभवे प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्यम् । प्रधान-

नौ (भा)

इत्यादि । इदं व्यापारद्वयार्थकधातुपलक्षणमेषां च कर्तुरीप्सिततममिति द्विकर्मकत्वं न त्वेषां दुष्कादिषु पाठे मानमस्ति । एवं च जिदण्ड्यादीनामपि सिद्धं द्विकर्मत्वम् । अत्र प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपप्रधानकर्मत्वाद्देवदत्तादौ लादेः उद्देश्यतालक्षणं प्राधान्यं तु शतस्येति । अनुद्देश्यगर्गतुरोधाद् नोद्देश्यशतावृत्तिरिति न वृद्धिसूचकस्याभावाविरोध इत्याहुः ॥ भाष्ये

अन्यस्येति । (भा)

अश्रूयमाणस्य ग्रहणादेरित्यर्थः । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ ।

परसाधने इति । (भा)

स्वीकारस्वेदमवश्यं करिष्यामीत्यभिज्ञापादिजनको ज्ञानविशेषः । प्राणतावच्छेदकसम्बन्धो विषयता । अज्ञापादानादिविषयाभावत् । अनेन कर्मत्वम् ।

अन्यकर्मेति चेद् ब्रूयात्तादीनामविधिर्भवेत् ॥

इति षष्ठी समासः ॥ कर्मसंज्ञाहोति । भा । ननु कालाध्वनोरिति द्वितीया सिद्धेति किं कर्मसंज्ञाया । नोगोदोहादीनां कालत्वेनाप्रसिद्धत्वाद्द्वितीया न प्राप्नोतीति भावस्य तावत् कर्मसंज्ञा विधेया । कालाध्वनोरपि कालविधानार्थं कर्मत्वमेधितव्यम् ॥ आस्यते मासः । आसितव्यो मासः । आसितो

न्योऽन्तरङ्गः । दुष्कादीनान्तु विपरीतम् । तेन तदंशे न्यायसिद्धौ नियमः । इतरत्तुं सर्वं वाचनिकम् । क्रमेणोदाहरणानि । गौर्दुह्यते पयः दोह्या दुग्धा सुदोहा । अज्ञा ग्रामं गीयते नेया नीता सुनया । गोधूते माणवकं धर्मः माणवको धर्ममिति वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते त्वादेवेति भावः । गौ, गीयते ग्राममजा । नेया, नीता, सुनया । वणि, उह्यते भारो ग्रामम् । वोढव्यः, ऊढः, सुवहः । ऋयते भारो ग्रामम् । हर्षयः, हृतः,

नयति साधने ग्रामादावित्यर्थः ॥ तदयं निष्कर्षः

“गौणेकर्मणि दुष्टादेः प्रधाने गौहृक्त्वम् ॥

बुद्धिभेदार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्वेषां अन्तानां सादयो मताः ।

इक्रोर्निजेच्छया किं वा प्रयोज्ये वृद्धद्विभिः ॥

सख्ये दृष्ट्वा निर्णयोऽत्र कर्तव्यो भाष्यपारगैः” ।

इति ॥ नन्वकर्मकाणां अर्थकर्मसत्वेऽपि द्विकर्मकत्वाभावाद्

बुवयुक्तिभ्यगुण इत्यसंगतमतो भाष्ये

गच्छनमात्रेण विनयसम्बन्धाभावान्नात्र सम्पादानत्वमिति स्पष्टं भाष्ये ।

विनये न च तद्विषयज्ञानवत्वं सम्बन्धः । ब्रजमवखण्डि गाम् । निर्गमप्रति-

अन्यकर्मैति चेद् ब्रूयाच्चादीनामविधिरयं भवेत् । अत्रा गौयते

मासः । खासो मासः । एवं श्रय्यते क्रोश इत्यादिब्रूयम् । यदा त्वङ्गी-

कृतसकर्मकधात्वन्तरार्थे आसनादावास्यादयो वर्तन्ते तदा पूवेणैव कर्मत्वं

सिद्धम् । तथा हि । मासमास्त इत्यस्यायमर्थः । मासमासनेन व्याप्नोतीति ।

गमयितव्यः गमितः सुगम इति । यत्तु कौमुद्यां दुहगश्चर्त्वादिना

दुहगादीन् न्यादीन् द्वैराश्रयेण पठित्वा न्यादयो मुख्ये दुहगादयो गौह-

इत्युक्तम् । तत्र ग्रहेः पाठो निर्मुक्त एव । नद्याह सुतं शक्रमित्युदा-

हरयश्चायुक्तम् । इतरेषान्तु द्विकर्मकतामात्रतात्पर्यकः पाठः । न्यादयो

दुहगादयश्चेत्युभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे' इति सिद्धान्ताविरोधेन आख्ये-

सहरः । कृष्, कृष्यते शाखा ग्रामम् । कृष्या, कृष्टा, सुकर्षा । अप्रधाने

दुष्टादीनामिति । अत्र दखिप्रभृतयोऽपि गृह्यन्ते न तु दुहिषाचीति श्लोक-

पठिता एव, एतेषां दुष्टादीनामप्रधाने कर्मण्यख्ये जादीगाः । एतदपि

न्याससिद्धम् । यतः पयोर्द्यौं पूर्वं गवि प्रवर्तते ऽतः श्रुद्धस्य दुहेर्गवाभिसम्बन्धो

कास्तेति ॥ (भा)

ननु गोदोहादीनामपि कालत्वादेव सिद्धिरत आह

मासादय एवेति । (कै)

गोदोहमास्ते इत्यस्य यावन्तं कालं गौर्दृश्यते तावदास्ते इत्यर्थः ॥

पानादय इति । (कै)

गवामित्यादिः । गोपानमास्त इत्यस्य यावत्कालं गावो जलं पिवन्ति तावदास्ते इत्यर्थः । अचित् “पाकादय” इति पाठः ॥

बन्धद्वारा ब्रजाद्यधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलत्वापारो रुधेरर्थः । ब्रजे गौस्त्विति तच्च तां निर्गमप्रतिबन्धेन चिरं स्थापयतीति सम्प्रत्ययात् । तस्याधिकरणत्वविवक्षायां अनेन कर्मत्वम् । मागवकं पश्यान् एच्छति । जिज्ञसाविषयामिति । परसाधन उत्पद्यमानेन जेनाजाया अभिधानं न प्राप्नोति ।

तथा च वक्ष्यति । प्राकृतमेवेदं कर्म यथा कटं करोतीति । अत्र दर्शने न केवलमकर्मकाणां कालादयः कर्मत्वं प्रतिपद्यन्तेऽजापि तु सकर्मकाणामपि । न्यायस्य तुल्यत्वात् । देशस्तेति । भा । संख्यायविशेषः कुरुपाक्षा-

यम् । यथाश्रुते हि दृष्टिसुषिभ्यां मुख्ये स्यात् । तथा च गर्गाः श्रुतं दृष्टप्रन्तामिति भाष्यं विरुध्यते श्रुतं तत्र प्रधानं गर्गाः अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषात् । दृष्टिश्चेह ग्रहणार्थो न तु

गोदोहेन तु पयस इत्यन्तरङ्गत्वादकथितकर्मणस्तत्रैव ज्ञादयो भवन्ति । एवं सर्वत्र । दुहि, गौर्दृश्यते पयः, दोह्या, दुग्धा, सुदोहा । यावि, पौरवो मां जल्पते, याच्यो, चाक्षितः, सुयाचः । दधि, ब्रजो ऽवबध्यते गाम्, अवरोधाः, अवबद्धः, खवरोधः । प्रच्छि, मागवकः पश्यान् एच्छते, प्रकृष्यः, एकः, सुप्रच्छः । भिक्षि, पौरवो मां भिक्षते, भिक्षितव्यः, भिक्षितः, सुभिक्षः । विज, दृष्टो ऽवबोध्यते प्रकमनि, अवचेतव्यो, अवचितः, खवचयः । ब्रून्, उच्यते मागवको

निर्ज्ञातपरिमाणेति । (कै)

इदं “कासाः परिमाणिना” (१।२।५) इति सूत्रस्य भाष्य-
विरुद्धम् ॥

सादिविधानार्थमिति । (कै)

अन्यन्तसंयोगे द्वितीयार्थमित्यपि बोध्यम् ॥ द्वितीयाविधान-
मपि मासं शुद्धधाना इत्यादावक्रियायोगे चरितार्थम् ॥ इदम-
पूर्वकर्मसंज्ञाविधायकमिति मत्वाह

यदा त्विति । (कै)

पूर्वेष्वैव “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” (१।४।४५) इत्यनेन ॥

पार्थञ्जानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिज्ञापादिरूपो व्यापारः पृच्छेरर्थः ।
माणवकस्य व्यापारे सम्बन्धसामान्येनाम्बयः । ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम्
माणवकेन च तज्ज्ञानाश्रयत्वं सम्बन्धः । कस्यापि पूर्वविषयस्याप्राप्तावनेन
कर्मत्वम् । भिक्षिर्वाचिना व्याख्यातः । दृष्टमवचिनोति फलानि । विभाग-

कासभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ।

आदिर्देश इह गृह्यत इति भाष्य उदाहरणाद्विज्ञापते । इदानीमक्षयितस्य
पूर्वाचार्यकृतं संज्ञान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति । विपरीतमिति । भा ।
कर्मधर्मणा विपर्ययन्तत्वाद्विपरीतमुच्यते । ईप्सिततमं हेत्यमितरच्चेति पूर्वं

निर्देशार्थः । अत एव ह्यग्नौ समुदाये वाक्यसमाप्तिः । गुणानुरोधेन
प्रधानादत्तेः सम्भवात् । तथा मन्त्रेरपि प्रधाने स्यात् । इत्येते तु मौढे ।

तथा च भारविः । “येनापविद्धसज्जिणः स्फुटवागसद्भा देवासुरैरमृतमम्बु-

धर्मम् । वक्तव्यः, उक्तः, सुवचः । शास्त्रं, अनुश्रित्यते माणवको धर्मम्, अनुश्रा-
वितव्यः, अनुश्रितः, अनुश्रासः । दक्षि, गर्गाः शतं दक्षिणम्, दक्षिणा,
दक्षिणाः सुदक्षणाः । जि, शतं जीयते देवदक्षः, जेतको, जितः, सुजयः ।

वक्ष्यतीति । (कै)

काष्ठाध्वनोः (२ । ३ । ५) इति सूत्रे इति शेषः । यथा कट-
मिति दृष्टान्तेन कर्तुरित्येव तच्च प्राकृतशब्देन विवक्षितमिति
भावः ॥ अस्य प्रकारस्यावश्यकत्वमित्याह

सकर्मकाणामपीति ॥ (कै)

न चेयमपि कल्पना अकर्मकविषयैव न सकर्मकविषयेति वाच्यम् ।
अनया रीत्या सकर्मकाकर्मकसाधारणकाष्ठाध्वनोरित्येतद्विषयस्य
न तर्हीदानीमिदं वाच्यमिति प्रअस्य यथाक्रियया सत्यन्तसंयोगस्तदर्थ-
मित्युत्तरस्य च “काष्ठाध्वनोः” (२ । ३ । ५) इतिसूत्रभाष्यस्य
संगत्यापत्तेः । इत्यते च मासमधीते इत्यादौ कालस्य कर्मत्वमनया
पूर्वकमादानं चेत्यर्थः । वृक्षात् फलान्यादत्ते इत्यर्थात् । अवधित्वाविवक्षाया-
मनेन कर्मत्वम् । माणवकं धर्मं ब्रूते प्राप्ति वा । ब्रूओ विषयतया ज्ञाना-
ब्रूणशब्दप्रयोगरूपो व्यापारोऽर्थः । प्रवृत्तिपर्यवसायी प्राप्तेः अर्थः स च

कालभावाध्वगन्तव्या अकर्मकाणां धातूनां कर्मसंज्ञाभवन्तीति ।

त्रिविधं कर्म निर्दिष्टमिदं तद्विपरीतम् । कपिलकादित्वाच्च कृत्वे कश्चेति
भवति ॥ अपरिसमाप्तमिति । भा । ईप्साप्रकर्षाभावादित्यर्थः ॥ नवेति । भा ।
कृत्वात्कृत्वाख्येयानामविधानात्प्रधानकर्मण्यभिधेये इति पूर्वमुक्तत्वात् ।
निधिर्ममम्” इति । अमृतं हरजोद्देश्यतया मुख्यम् । अमृनिधिस्तु गौः ।
यदपि अन्ये तु यथावचोत्पन्ना गोपीहवमकार्यतभावस्यैवामगन्तनेनेषुदा-
हृतम् । तदपि न । गच्छन्ते कर्तुं च कर्मण इति सिद्धान्तात् । यदा
ह्रस्विजाने इतिचुरादावात्मनेपदौ बोपदेवेन पठितः । तस्येदमुदाहरणम् ।
सुधिः, सुच्यते देवदत्तः श्रुतं, मोषितस्यो, मोषितः, सुमोषः । गच्छन्ते कर्तुं च
कर्मण इति । अभिधानइति शेषः । अगच्छन्तावस्थायां कर्तुं गच्छन्तावस्थायां
कर्मणः सतोऽभिधाने लादीनाहुरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । ये गच्छन्तावस्थायां

रीत्या कर्मकधातुयोगे कटादीनां कर्मत्वं तु नापाद्यमनभिधाना-
दित्याहुः । वस्तुतोऽनर्थैव कल्पनार्थेषां सकर्मकत्वं न त्वत्थमिदं
वचनं विधायकं हि शब्दयोगात् । व्याख्यानभाष्यस्यापि कात्यादयो
कर्मकधातूनां कर्मसंज्ञा यथा भवन्ति तथा धातुर्यरूपं वक्तव्यमुक्त-
युक्तेरिति ध्रुवयुक्तिस्वरूप इति सम्यगेवेत्यर्थ इति युक्तमाभाति ।
अन्यथा वचनस्य “यदा लि” त्यादिनोक्तया “कात्याधनो”रिति
सूचभाष्यसंमतया रीत्या प्रत्याख्याने आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदा-
प्रप्तिः । आरम्भेऽपि तदावश्यकत्वे नानारम्भपरतयेवेतदुपन्यासाख्याया
न्यायस्मात् ॥

धर्मं कुर्वन् इत्यादि विधिघटितोपदेशरूपः । अत्रोभयत्रापि कर्तृव्यापारा-
नकारं तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपो मायवकेन सम्बन्धः । वचनादि कर्मणा धर्मेण
मायवकस्याभिप्रेयमायत्वात् प्राप्तसम्प्रदानत्वाविवक्षायां न कर्मत्वमिति
वक्तव्यम् । काण । मासमास्ते । मासं क्षपिति ॥ भाव । गोदोहमास्ते ।

दुहादीनां त्वप्रधानकर्मणि जादिविधानात् तुल्य एवायं पक्षः । तथा च
परस्तादुदुषयिष्यते । तस्यैव विपरीतकर्मणो कक्षणं दर्शयति यस्मिन्त्विति ।
भा । यस्मिन् गवादौ कर्मणि सत्यन्यत् पयः प्रभृत्युपजायते तत्कर्म कक्ष ।

बुधयेषु पक्षद्वयस्योपपादितत्वात् । यत्तु औदर्यः प्रयुङ्क्ते । “सक्रीडाहस-
मोदयहि कश्चिद्भृशप्रार्थितो मन्त्रिचक्षेत्रेति” तच्चिन्त्यम् । शिशुना चन्द्रं
प्रार्थितेत्यप्रधाने क्तप्रत्यये बज्जङ्गोदगयोगात् । वक्ष्यति हि ।

अप्यन्तावस्थायामपि सकर्मका ख्यन्तावस्थायामुत्तरसूत्रेण द्विकर्मका जाता-
स्तेषु ख्यन्तावस्थायां यदुत्तरसूत्रेणोपजातं कर्म तत्र जादयो भवन्तीत्यर्थः ।
गमयति ग्रामं देवदत्तम् । गम्यते ग्रामं देवदत्तः, गमयितव्यः, गमितः,
प्रगमः । बुध्यर्थं, बोध्यते मायवको धर्मम् । बोधयितव्यः, बोधितः, सुबोधः ।

संख्याविशेषः । (कै)

यामादौनां समुदायविशेषः ॥

इतरदिति । (कै)

उदासीनमित्यर्थः ॥

इदं तद्विपरीतमिति । (कै)

धामर्थफलान्तरयत्नाभावादिति भावः ॥ श्लोकस्त्वविपरीतग्रन्थं
व्याचष्टे भाष्ये

अपरिसमाप्तमिति ॥ (भा)

अपरिसमाप्तत्वं व्याचष्टे

स्पष्टं भाष्ये । अनयोर्योगे सर्वथा पूर्वविधिविषयाप्राप्तियोग्ये विषयेनानेन
कर्मत्वमनभिधानात् । तेन माणवकाय धर्मोपदेशकाले श्रद्धेयापि अवधे
श्रद्धं धर्मं ब्रूते इति न प्रयोगः । अनभिधानं च ततः श्रद्धलोकस्य बोधा-

गोदोहं स्वपिति ॥ अध्वगन्तव्यं । कोशमास्ते । कोशं स्वपिति ॥ देशस्वा-
कर्मणां कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुरुन् स्वपिति । पञ्चालान् स्वपिति ॥

धात्वर्थयोगेति । भा । धातुशब्देन धात्वर्थ उच्यते । तस्यार्थः प्रयोजनं पथः
प्रवृत्तिरिति तेन योगो यस्याः सा षष्ठी यत्र भवति गोर्दुह्यते पथः पौरवस्य
कर्मणो याच्यते इति प्रधाने तु न भवति षष्ठी दुह्यते पथस्यो गौरिति ।

अप्यथमाविभक्त्यर्थं चायमिति । न च चन्द्रे क्तः । अप्रधाने दुहादौना-
मित्युक्तः । अत एव काकपक्षधरमेव याचित इति काण्डिदासः ।
हस्तर्षणी गुणमुत्थाभ्यां कर्मभ्यां प्राप्यते पृथक् । अविशेषाद् द्वितीयावब्रूता
प्रत्यवसानार्थः, भोज्यते माणवक आदनम्, भोजयितव्यो, भोजितः, सुभोजः ।
शब्दकर्म, प्राप्यते माणवको वेदम् । पाठयितव्यः, पाठिताः, सुपाठः ।
अक्षमैकः, आस्यते माणवको मासम्, आसयितव्यः, आसितः, खातः ।
बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मैकेषु गुणकर्मैश्च लादय इति मतान्तरम् । गोच्यते

नवेति । (भा)

कल्मकर्मणोर्द्वितीयेतिकार्थम् । अत्र पक्षे ईप्साप्रकर्षाभावाद-
परिषमाप्तत्वं तु न युक्तमुदासीनेऽपि तथात्वापत्तेः । भाष्येऽन्यस्य
वोक्तेः ॥ सर्वकर्मकार्याभावे हेतुमाह

प्रधानकर्मणीति ॥ (कै)

कथिते सादय इति । (भा)

येनोक्तं च एवायं वादीति भावः ॥ तदेतत्स्थं दूषयति ।

वरूपमिति “तदस्य तस्मिन् स्यादिति” (५ । १ । १६) इति सूत्रे भाष्ये
लृम् । तत्र हि “द्वयी विवक्षा प्रायोक्तो लौकिको च” इत्युक्तम् ।

विपरीतं तु यत् कर्म तत् कल्म कवयो विदुः ।

तानीं संज्ञान्तरमनारम्भमान आह कल्म नोक्तमिति । यस्मात् तत् कर्मैव
तस्मात् एव कल्मेति नोक्तमस्मिन् शास्त्रे दुष्टादीनामप्रधाने कर्मणि सादि-

यामस्य गोरिति । यत्रत्यैकेन शब्देन भिन्नकल्पद्वयाभिधा । न शक्यते
तत्र युक्तमेकस्यैवोपजीवनम् । प्रधाने नियता यष्टी गुणे क्षुभयथा
भवेत् । इत्याह गोणिकापुत्र इति भाष्याद् गुणद्वयम् । नेताश्वस्य

वक्त्रं धर्मः भोज्यते माणवकमोदनः, पायते माणवकं वेद इत्यादि ।

यमच निर्णयः । नीवहिहृक्षविभ्यः प्रधानकर्मणि सादयः, तत्त्वमन्वस्य

१ विवक्षा च अख्येव प्रायोक्तौ विवक्षास्ति लौकिकौ । प्रायोक्तौ
विवक्षा । प्रायोक्तं हि मृदा खिग्धना स्तृणया निजया मृदून् खिग्धान्
प्रायान्शब्दान् प्रयुक्ते । लौकिकौ विवक्षा यत्र प्रायस्य संप्रत्ययः । प्राय
ति लोको अपदिश्यते । न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य
आदित्य उदयस्थमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् । यद्येवं नाहः
पद ग्रहणेन । न हि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्य इत्यत्रोत्प-
स्थानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् ।

दुष्पादौनां च (कै)

इत्यादिना ॥

अन्यत्पयःप्रभृतीति । (कै)

ननु पौरवं विनापि गोरूपजननान्तत्राव्याप्तमिदं व्यासादिकर्म-
त्वविशिष्टस्य तत्त्वत्वे एवोपजननेनादोषात् । एवं चोपजायत इत्यस्य
प्रकृतधात्वर्थकर्मताविशिष्टमित्यर्थः ॥

प्रयोक्तृशब्देन व्यवहारार्थं प्रयोगकर्तारः ते चापभ्रंशानापि प्रयुज्यते
अतस्तद् विवक्षा न शास्त्रप्रवृत्तौ नियामिका । लोकशब्देन शिष्टलोकः स हि
यत्रार्थे यं शब्दं धर्मबुद्ध्या परशिष्टबोधनाय प्रयोक्तृमिच्छति तद्विवक्षा

किमिदं कल्पेति । अपरिसमाप्तं कर्म कल्प । न वा अस्मिन्
सर्वाणि कर्मकार्याणि क्रियन्ते । किं तर्हि द्वितोयैव ॥

दर्शनात् सर्वकर्मकार्योपपत्त्याऽपरिसमाप्तत्वाभावाद् भेदेन च कल्पसंज्ञा
विधाने कर्मकार्याप्रसङ्गादिति भावः ॥ धातोर्हि वृत्तिरिति । भा । रेफस्य
कत्वमात्रेण धातोरर्थान्तरे वृत्तिर्नास्तीति एतदुक्तं भवति । वर्णविकारेऽपि
कृते कर्मकल्पशब्दयोः पर्यायतेव । यथा पांसुरपांसुणशब्दयोः तत्र किं

सुभ्रस्य सुभ्रं वा । इह प्रधाने कर्मणि नित्या वृत्तौ । भाष्यकारवच-
नात् गुणकर्मणि वैकल्पिकीति स्थितम् । नन्वकर्मकाणां प्राकृतकर्मा-
भावात्कार्यं द्विकर्मकता । तथा च अर्थकर्मणि प्रत्ययस्तु आस्यते
माश्रयक इति । मासमिति तु प्रयोगोऽसङ्गतः । भ्रुवचेष्टितयुक्तिषु

पूर्वभावितात् दुष्पादिभ्यो जिद्विडिभ्यश्चाप्रधाने, तत्त्वन्वस्यानन्तर-
कृतात् । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणि प्रधाने वा यथेष्टं,
गत्वर्थकर्मकयोः द्वयोश्च अन्तयोः प्रयोग्ये कर्मणीति । प्रयोग्यस्य च
प्राधान्येनाभिधीयमानप्रयोजकस्यापारेणाप्यमानत्वात् प्राधान्यं, गुणभूत-

तेन योग इति । (कै)

तेन योगो वाच्यो यस्याः सा षष्ठीत्यर्थः । धात्वर्थव्यापारप्रयो-
जनकस्यविशिष्टपय आदिनिरूपितसंबन्धार्थिका यच्च षष्ठीत्यर्थः ।
एवं च दुहादियोगे पयसो गव्यम्बयं क्त्वा षष्ठीप्रयोगो न दृश्यते
किं तु गोः पयस्यम्बये सा दृश्यते इति भावः ॥

शास्त्रप्रवृत्तौ प्रयोजिकेति तदर्थ इति तत्र कैयटे स्पष्टम् । 'शिष्टाश्च शब्द-
तत्त्वविदः साक्षात् कृतपरावरा इति "एषोदरादीनि" (६ । ३ । १०६)

यस्मिंस्तु कर्मक्षुपजायतेऽन्यद् धात्वर्थयोगापि च यच्च षष्ठी ।

तत् कर्मकश्चेति च कस्मिन्नोक्तं धातोर्हि वृत्तिर्न रत्नत्वतोऽस्ति ॥

संज्ञाभेदेनेत्यर्थः ॥ एतेनेति । भा । अक्षयितं कर्म इत्येवास्तु माभूत् पूर्वच हयं
तद्विषयेऽनेनैव कर्मसंज्ञायाः सिद्धत्वात् परिगणनं च न करिष्यत इति

वाप्यगुण इति प्रलोके भ्रुवग्रहणश्च व्यर्थमिति चेन्न । कालभावाध्वगन्त-
याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्चाकर्मकाणामिति भाष्याद्वन्त्योऽध्वा
अथ गन्तव्यः । अस्मादेव निपातनाद्वन्त्यशब्दस्य परनिपातः । गन्तव्यतया

प्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभाव आर्थेन न्यायेन प्रयोज्यव्यापारप्राधान्यं,
तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य । तत्प्राधान्याच्च तत्कर्मणोऽपि प्राधान्यमित्यन्ये ।
सर्वथा जादयः प्रयोज्यकर्मण्यीति स्थितम् । अकर्मकाणां च धातूनां काल-

१ के पुनः शिष्टाः । वैयाकरणः कुत एतत् । शास्त्रपूर्विका हि
शिष्टिवैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञाः । यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका शिष्टिः शिष्टिपूर्वकं
च शास्त्रं तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । एवं
तर्हि निवास्त आचारतश्च । स चाचार आर्यावर्त एव । कः पुनराख्यावर्त
प्रागादर्शात् प्रत्यक् कालकवनाद् दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पाश्चिमाश्रमम् ।
एतस्मिन् आर्यनिवासे ये बाह्याः कुम्भीधान्या अलोत्तुपा अष्टश्रमाश्च-
कारवाः किं चिदन्तरेण कस्याश्चिद् विद्यायाः पारमार्थ्यं भवन्तः शिष्टाः ॥

कर्मकार्येति । (कै)

द्वितीयादीत्यर्थः ॥

रसत्त्वत इति । (भा)

सर्वविभक्तिकस्तृप्तिः । रस्य सत्वमात्रेणेत्यर्थः ॥ ननु परिगण-
नस्य सत्त्वात्सर्वत्र न सिध्यतीत्यत आह

अकथितम् इत्यादि । (कै)

एवं चाकथितेन “अकथितं च” इति सूत्रेणैव सर्वा सर्ववि-
धया कर्मसंज्ञा सिद्धा किं पूर्वसूत्रद्वयेनेति श्लोकार्थः । अनेन ।

इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भाष्यप्रदीपोद्घोते विस्तरः । अत्रापि कर्मत्व-
शक्तिमत्वेनैव द्वितीयया बोधः । कर्मसंज्ञा विधायकशास्त्रैस्तत्तदर्थं कर्मत्व-

एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन ।

तत्रेष्वितस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः ।

प्रश्नार्थः ॥ नत्विति । भा । यवेभ्यो गां वारयतीति गवां कथितत्वात् कर्म-
संज्ञा न स्याद् वारणार्थानामित्यपादानसंज्ञैव तु स्यादिति “कर्तुरीप्षित-
तमम्” इत्यारब्धम् । तस्मिन् आरब्धे अनौप्षितस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नो-

कोके प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशयोजनादेरेव ग्रहणम् । तेना-
भ्रान्तं स्वपितोति न भवति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । यावता
काशेन गौर्दुह्यते तावन्तं काशमास्त इत्यर्थः । क्रोशमास्ते । कुर्वन् स्वपिति ।
जन्ममात्रं काशोपाधिरिति पक्षे गोदोहादेर्यद्यपि काशत्वात्सिद्धं तथापि

भावाभ्यगन्तव्यदेशाः कर्मसंज्ञका इव्यन्ते । उक्तं च, “काशभावाभ्यगन्तव्याः
कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्चाकर्मकाणां तु कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्य-
मिति” । अथगन्तव्येति, गन्तव्योऽभ्याऽभ्यगन्तव्यः, कठारादिव्यभ्यगन्तव्यो

सूत्रचयविहितसंज्ञासंज्ञिनी शक्तिरेकैवेति सूत्रयति । आद्यसूत्र-
द्वये फलाश्रयताजनकतोभयसमानाधिकरणा इह तु जनकतामात्रस-
मानाधिकरणेत्यन्यत् ॥ उत्तरमाह

यत्त्विति । (भा)

यत्पुरस्ताद्“वारणार्थानामि”ति सूत्रेण कौर्त्तितं यदीप्सितेन
यवादिना युक्तां गवादि तस्य संज्ञार्थमाद्यं सूत्रमावश्यकमित्यर्थसाद्-
व्याचष्टे ।

शक्तिबोधनात् । अत एव “अकथितं च” इति सूत्रशेषे भाष्ये अनेनैव सर्वत्र
कर्मत्वे सिद्धे आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशङ्क्यैव सति “वारणार्थानाम्” (१ ।

यत् कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्ध्यर्थम् ।

ईप्सितमेव तु यत्स्यात् तस्य भविष्यत्कथितेन ।

तीति तथा युक्तमित्यारब्धम् ॥ ननु तथा युक्तस्यानेन भविष्यति । नेत-
दक्षि । दुष्टादिरिगणनं नटस्य षट्कोतीत्यादावतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवश्यं
वक्तव्यम् ॥ ईप्सितयुक्तं चेति । भा ईप्सितेन यवादिना युक्तं यद् गवादिर्वा-
र्यमाद्यं तस्य कर्मसंज्ञा सिद्ध्यर्थं पूर्वसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । चशब्दात् कर्मा-

लोके मासादेरेव तथात्वेन प्रसिद्धत्वात्पृथग्भावग्रहणम् । देशशब्देन च
ग्रामसमुदायविशेषाः कुलपञ्चालादयो गृह्यन्ते इति कैयटः । तेनाधि-
ष्टोऽस्यासामित्वादेर्वैयर्थ्यं नेति ध्येयम् । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति
तु गुणद्वयोरर्थे आरम्भायीयम् । क्रोशं कुटिला । मासङ्गुलध्वजाः ।

नटश्च । गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशादेर्ग्रहणार्थं गन्तव्य-
ग्रहणम् । तेनाध्वानं स्मरतीति न भवति । ननु च कालाध्वनोरिति सिद्धा-
यतीत्या किं कर्मसंज्ञया, देशस्य तावदक्तव्यः । कालाध्वनोरपि जादिविधा-

यवेभ्य (के)

इत्यादिना ॥

अवश्यं वक्तव्यमिति । (के)

सति परिगणने ओदनं पश्यतीत्याद्यभिद्वेः । पूर्वयोगारम्भ आव-
श्यकः । परिगणनत्वं चास्याख्यातोपयोगइति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥ ननु
“वारणार्थानामौप्सित” (१ । ४ । १७) इत्यनेनेप्सितस्यापादानत्वे-
ऽपौप्सिततमस्याकथितत्वात्सिध्यत्येवानेन कर्मत्वमित्यतो भाष्ये

४ । २७) इति सूत्रस्यानवकाशत्वेन माणवकादपि पञ्चमौस्याद् इतो-
प्सिततममित्यारब्धमित्युत्तरितम् । एवं वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादावपि

अथेह कथं भवितव्यम् । नेताश्वस्य सुन्नमिति ॥ आहोस्त्रिमेताश्वस्य
सुन्नस्येति । उभयथा गोणिकापुत्रः ॥

पादानसंज्ञयोर्विषयविभागसिद्ध्यर्थं चेत्युक्तं भवति ॥ ईप्सितमेवेति । भा ।
अवधारणेनेष्वाप्रकर्षाभावं दर्शयति । अकथितेनेति । भा । सूत्रैकदेशात् ।

सकर्मकार्यञ्च । मासं वेदमधीते । यद्वा आस्यादयस्तत्पूर्वके आपने
वर्तन्ते तथा चोत्सर्गेणैव सिद्धम् । मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थात् । तथा
च द्वितीये भाष्यम् । प्रकृतमेवेदं कर्मेति । न चैवं सकर्मकेष्वप्यतिप्रसङ्गः ।
कस्यानुरोधेनाकर्मकाणामेवोक्तप्रकाराभ्युपगमात् । आह च । कालभावा-

नार्थं कर्मत्वमेवित्यम् । आस्यते, मासः, आसितः, आसितव्यः, खासः ।
एवं शक्यते क्रोध इत्यादि, भावः । गोदोहमास्ते । यावता कालेन
गौर्दुह्यते तावन्तं कालमास इत्यर्थः । गोदोहदोहानां मासादिवत्कालत्वेना-
प्रसिद्धत्वाद्भावस्य पृथग् ग्रहणं, देशः, कुरुन् स्तपिति, कुरवः सुप्यन्त
इत्यादि, ‘कालाभ्यनोरत्यन्तसंयोग’ इति तु सूत्रमक्रियान्तरसंयोगार्थम् ।

चेति ॥ (भा)

तद्वाच्ये ।

अशब्दादिति ॥ (कै)

विषयविभागेति ॥ (कै)

विशेषेति पाठान्तरम् । ईषितमपादानत्वविषय ईषिततमं
कर्मत्वञ्च विपरीतं वेत्यञ्च विनिगमकाभावादिति भावः ॥ तदे-
वाह भाष्ये

बोध्यम् । “अधिशीङ्स्यासाम्” (१ । ७ । ४६) इत्यादिभिराधार इत्य-
नुवृत्त्या तस्य कर्मत्वशक्तिमत्वबोधनात् । दिव् धातुयोगे “दिवः कर्म च”

करयमेतत् । अनेन सूत्रेणेत्यर्थः ॥ अथेहेति । भा । “प्रधाने कर्मण्यभिधेये
कादीनाञ्छः” इत्युक्तम् । तच्च आदिग्रहणेन किं यद्यपि गृह्यते उत न ।
यद्यादिशब्दो व्यवस्थायां तदा “तः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः”
(१ । ७ । ६६) “तयोरेव कृत्यस्तत्त्वार्थाः” (१ । ७ । ७०) इत्येतेषां

अदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः । सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते इति ॥
हेनाराजस्वाह । सकर्मकेष्वपि मासमोदनं पचतीति भवत्येव । अत
एवोक्तं सर्वैरिति । अकर्मकैरिति त्वविवक्षितमिति कैथटोऽप्येवम् ।
अस्मिन्पक्षे मासमास्ते कटे इति कटादेरपि द्वितीया प्राप्ता तथापि
काजादेरेव व्यापनकर्मत्वं न तु कटादेरिति हेनाराजः । अत्रभिधानच्चेह

मासं गृह्यमानाः, सर्वेषां कल्याणी, क्रोशं कुटिला नदीति । न तर्हि
वक्तव्यं काजमावाभ्यगन्तव्या इति, न वक्तव्यं नाजासिरासनमात्रे वर्त्तते
किं तु तत्पूर्वके व्यापने वर्त्तते, मासमास्ते । कोऽर्थः, मासमासनेन व्याप्नोतीत्येवं
सर्वत्र । एवं च ज्ञात्वा सकर्मकेष्वपि मासादयः कर्म भवन्ति, मासं

ईप्सितमेव तु (भा)

इत्यादिना विनिगमनाविरहेणैप्सितस्यैव कर्मत्वमीप्सिततमस्यैवा-
पादानलं स्यादिति भावः ॥ तदेवाह ।

अवधारणेनेति । (कै)

एतेनैतद्भाष्यबलेन “अकथितं च” इति सूत्रे ईप्सिततममित्यनु-
वर्त्यफलाश्रयस्यैवानेन कर्मसंज्ञां वदन्तः परास्ताः ॥ ननु लक्ष्यक-
स्यैवत्वत् पक्ष्यपि भविष्यतीत्यत आह ।

(१ । ४ । ४३) इति सूत्रात् तद्वात्पर्यसाधकतमस्य कर्मत्वकरणत्वोभय-
शक्तिमत्त्वं बोध्यम् । श्रुतं श्रुतेन वा दीव्यति । एवं च सर्वसाधारणकर्मत्वं

ग्रहणं न्याय्यम् । अथ प्रकारे तदा यद्यपि जादिग्रहणेन गृह्यते इति
प्रधानकर्मस्यैव सा भवतीति मत्वा प्रश्नः । उभययेति । भा । गुणकर्मणि
बह्वीद्वितीयादर्शनादुभयमपि स्मर्यते । वाचनिकं चेदं न तु न्याय्यम् । यत्र

शरणम् । अधिग्रीहित्यादिज्ञापकं वा बोध्यम् । इह च कर्मणि भावे
च लकारे देवदत्तेनास्यते मासो मासं वेति रूपद्वयमपीष्टम् ।
स्यादेतत् । भावेचाकर्मकेभ्य इति वचनान्मासादिकर्मकात्कथं भावे ल
इति चेत् । उच्यते । अकर्मकेभ्य इत्यनेनान्तरङ्गं द्रव्यकर्म शुद्ध्यते न
तु बहिरङ्गं कालादिकर्म । कर्मणीत्यत्र तु व्यक्तिपक्षाश्रयणादन्तरङ्गासन्निधौ
बहिरङ्गे कालादिकर्मण्यपि प्रतिरविशब्दा । जातिव्यक्तिपक्षयोरलंभ्यानुरो-
धेन व्यवस्येति सिद्धान्तात् । उक्तञ्च हरिणा । “शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्य-

वेदमधीयते मासं वेदाध्ययनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । अथ ‘कार्त्तिकर्मणोः
ज्ञाती’ति बह्वीद्विकर्मकेषु किं प्रधाने कर्मणि भवति आहोस्त्रिदुभौ
भवति आहोस्त्रिदुभयोः, उभयोरिति प्राप्तं द्वितीयावद्भाष्यकार वचनात्
गुणकर्मणि विकल्पेन बह्वी प्रधानकर्मणि गित्वा, नेता ऽन्वस्य सुप्तस्य

प्रधाने (कै)

इत्यादि ॥ ननु षष्ठीवत्तदभावस्य न्यायेनाप्राप्तेरुभयथेत्युक्तमत

आह

गुणकर्मणीति ॥ (कै)

ननु सादिवत् षष्ठ्यपि प्रधानकर्मण्येव न्यायेत्यत आह ।

यच्च द्वीति ॥ (कै)

गोणिकापुत्रः (भा)

भाष्यकार इत्याहुः ॥

कर्मता शक्तिमत्वम् । घातूनां सकर्मकत्वमपि कर्मत्वशक्तिमदर्थाव्यर्थकत्व-
मिति दिक् ।

हेकेनैव शब्देन भिन्नकक्ष्ययोगुणप्रधानयोः कर्मणोरभिधानं न सम्भवति
तच्च प्रधानकर्मण एवाभिधानं न्याय्यम् । षष्ठी तु एतद्गुणप्रधानाभ्यां
द्वितीयावद् विधीयते विरोधाभावादुभयां प्राप्ता शिष्टस्मरणाद् गुण-
कर्मणि विकल्प्यते ॥

धर्मादिशिष्यते । क्रियासु कालयोगोतः प्राग्योगो द्रव्यकर्मण्येति ॥
“अतस्तेः कर्मभिर्धातुर्युक्तो द्रव्यैरकर्मकः । तस्य कर्मणि भावे च निमि-
तत्वाय कल्प्यतइति च ॥” एतेन “सस्तेमाधमधाभिधानि यमुना गङ्गौघ-
सङ्गे यये”ति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः ॥

सुप्रमिति वा । इहाक्षयितं कर्मेतितावदस्य मास्य पूर्वसूत्रद्वयं तद्विषय-
स्याप्यक्षयितत्वात् । सत्यम् । नटस्य प्रदणोतीत्यत्र माभूदिति दुष्टादिपरि-
गणनमवश्यं कर्तव्यं तस्मिंश्च क्रियमाणे व्योदनं पचति । वृत्तमूषान्पुपसर्पती-
त्यत्र न स्यादिति पूर्वमपि योगद्वयमारभ्यत इति ।

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

काणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म- काणामणि कर्त्ता स यौ ।

२ । ४ । ५२ ॥

ननु क्वचिमत्वात् कर्मकारकस्यैव ग्रहणमुचितमत आह
कर्मशब्देनेति ॥ (कै)

ननु शब्दस्य गुणलात्क्रियात्वं कथमत आह
ह्वयत्यादय इति ॥ (भा)

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।
शब्दकर्मैति कथमिदं विज्ञायते शब्दो येषां क्रियेत्याहोस्मिच्छब्दो

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।
कथमिति । भा । कर्मशब्देन क्वचित् क्रिया गृह्यते । यथा “कर्तारि
कर्मव्यतिहारः” इति । क्वचित् साधनं कर्म यथा वेः शब्दकर्मण इति ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।
गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चायौ वः कर्त्ता स यौ कर्म स्यात् ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।
‘अमयति माणवकं ग्राममिति’ । कथमत्र ग्रामस्य कर्मत्वं धावता कर्तुरी-
प्सिततमं कर्मैत्युच्यते । न च संप्रति माणवकः कर्त्ता ऽनेन कर्मसंज्ञकत्वात् ।
तत्र यथा माणव्येन वध्नातीत्यत्र वस्तुतो भक्षणेनेप्सिततमानामपि माणव्या

कर्मणो भावादिति । (भा)

कर्मणः सत्त्वादित्यर्थः ॥

अकर्मकत्वादपीति । (कै)

यो जातः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गस्तस्याप्ययं निषेध इत्यर्थः । अत्र
वदन्ति । क्तेञ् स्यर्थायां शब्दे चेत्यभियुक्तैः शब्दशब्देन क्तेञ्
धातुर्यनिर्देशान्नदर्थकशब्दशब्दात् क्वडि कृत्यतेरिवास्त्येव पुत्रादि-
कर्मयोग इति

शब्दक्रियाणामिति चेद् ज्ञयत्यादीनां प्रतिषेध (भा)

इति भाष्यसामञ्जस्येऽन्यादृशशब्दायत्तेरकर्मकत्वप्रयुक्तप्राप्तेर्निषेधे
मानाभावे चिन्त्योऽयं कैयट इति ॥

येषां कर्मेति । कश्चात्रविशेषः । शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति
चेद् ज्ञयत्यादीनां प्रतिषेधः । क । शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद्

तत्सोभयथा व्यवहारदर्शनात् संशयानः पृच्छति । ज्ञयत्यादीनामिति ।
भा । ज्ञयत्यादयो धातवः साध्यमानावस्यं क्रियारूपं शब्दमभिदधतीति
शब्दकर्मत्वादतिप्रसङ्गे सति प्रतिषेधो विधेयः । ज्ञयति देवदत्त इति । भा ।

नियमार्थमिदम् । विजिघर्षेणाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति ।
तेन पाचयति देवदत्तो यश्च दत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये पूर्वप्रवृत्तकर्तृसंज्ञाया एव
निरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीया सिद्धमिति । आह च ।

कर्मसंज्ञा न भवति तत्त्वस्य हेतोः । अत्रस्य संप्रत्यक्सत्त्वात् । तद्वद्वापि न
प्राप्नोति । मा भूत्किञ्चित्यत्रे माखवकः कर्ता । प्राप्तदुत्पत्तेः प्रकृत्यर्थे कर्ता
भवति । तदानीमेव च ग्रामस्याभिसम्बन्धः ग्रामकर्मण्यसौ गमने प्रेष्यते

(मतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

मायामयि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

न ज्ञानमाचेति । (कै)

ज्ञानसामान्यवचना एव बुद्ध्यर्थास्तत्र गृह्यन्ते न तु तद्विशेष-
वचना इति भावः ॥

शब्दविषयामेवेति । (कै)

अचेन्द्रियज्ञानरूपाभित्यर्थः । एवं च ज्ञानविशेषार्थत्वेन न
बुद्ध्यर्थत्वात्सिद्धिरिति भावः ॥

बुद्ध्यर्थत्वादिति । (कै)

ज्ञानसामान्यर्थत्वमाश्रित्य बुद्ध्यर्थत्वादपि सिध्यतीत्यभिमानः ॥

ज्ञयत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनर्ज्ञयत्यादयः । ज्ञयति क्रन्दति शब्दा-
यते । ज्ञयति देवदत्तः । ज्ञाययति देवदत्तेन । क्रन्दति देवदत्तः । क्रन्दयति

पुत्रादेः कर्मणो भावादकर्मकत्वं ज्ञयतेर्नाशङ्कनीयम् । शब्दायते इति । भा ।
शब्दं करोतीति “शब्दवैरे”ति क्यङ् । शब्दलक्षणस्यात्र कर्मणोऽन्तर्भावत्
कर्मान्तरायोपात्ताकर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः । वृद्धयोत्यादीनामिति ।

“गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यप्रवेशणे कर्मताङ्गतः ।

मियमात्मकर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयतइति” ॥

ग्रामं गच्छेति । अतो यस्यामवस्थायां ग्रामस्य कर्मत्वं न तस्यां माणवकस्य
कर्मत्वं यस्यां च स्थान्तावस्थायां, माणवकस्य कर्मत्वं न तस्यां ग्रामस्य
कर्मत्वं पूर्वप्रवृत्तत्वाद् माणवकस्यमित्यत्र तु नैवं संभवति । ‘प्रापयतीति’ ।
ज्ञा प्रापये इत्यत्र प्राप्या गतिर्लक्ष्यत इति यातिर्गत्यर्थः ॥ ‘नौवह्नोरिति’ ।
अज्ञेययोगविषयं प्रापयमर्थो न गतिः ‘न गतिर्हि सायुष्ये’ (१ । ३ । १५)
इत्यत्र च भाष्यं न वृद्धिर्गतायै इति शक्यम् । गुणभावेनापि गतिः प्रतीयतइति

चिन्त्यमेतदिति (कै)

चिन्ताबीजं तु यदा जानात्यादिनां शब्दविषये आवणज्ञाने
वृत्तिस्तदाप्यपौ कर्तुणौ कर्मत्वमिष्टं न च तदा बुद्ध्यर्थत्वेन सिद्धि-
ज्ञानिषामन्यार्थत्वाभावात् । एवमेवेदृशेऽनुपसंख्यानं क्रियते । अत
एव यदा रूपादिविषयकचाक्षुषज्ञाने वृत्तिस्तदा न भवति । यथा
विज्ञानातिरूपतर्कः कार्षापणं विज्ञापयतिरूपतर्केणेति भाष्याग्रय
इति ॥

पुत्रं जल्पतीति । (कै)

छाडनपूर्वके जल्पने जल्पेर्दृष्टेरिति भावः ॥ एतेनाकर्मत्वा-
त्सिद्धिरित्यप्यपास्तम् ॥

देवदत्तेन । शब्दायते देवदत्तः । शब्दाययति देवदत्तेन । श्रुत्योत्यादीनामुप-
संख्यानमशब्दक्रियात्वात् । वा । श्रुत्योत्यादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनः

भा । शब्दोपलब्धिरूपेऽर्थे वर्तमानाः श्रुत्योत्यादयः शब्दक्रिया न भवन्ति
शब्दसाधनकर्माणास्तु तद्विषयत्वेन प्रयोगात् । न चेवां बुद्ध्यर्थत्वम् । श्रुत्यो-
त्यादयो हि न ज्ञानमात्रावचनाः । बुद्ध्यर्थौ तु जानात्युपलभत इत्येते

कर्तुः स्वधर्मेण तृतीयेत्यर्थः । गमयति माणवकं यामं यामकर्तृकं यद्गमनं
तदनुकूलव्यापाराश्रय इत्यर्थः । नोवद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ यद्यप्येतयोः

मत्वा प्रतिषेध उक्तः । 'वहेरनियन्तृकस्येति' । वा । वक्ष्यामीति चोपपत्तेः
वाहयति वलीवर्दान्यवानित्यत्रायौ वलीवर्दाः कर्त्तारः स्यन्ते तु नियन्ता
सारथिः कर्त्ता तत्र प्रतिषेधप्रतिषेधाद्विधिरेव भवति । बुद्ध्यर्थग्रहणेन
ज्ञानमात्रवाचिनामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषवाचिनां स्मरत्वादीनामित्याहुः ।

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म-

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

कात्यायि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

सर्वत्र दृशेरिति । (कै)

ज्ञानसामान्यार्थकत्वादिति भावः ॥ ननु पश्चार्थज्ञानाकोचन-
इतिदर्शनाद् दृग्ज्ञानसामान्यार्थकत्वाद् बुद्ध्यर्थत्वेन सिद्धिरत आह

चक्षुरिति ॥ (कै)

दृशेरिति । (कै)

ज्ञानसामान्यार्थत्वे इति शेषः । चाक्षुषज्ञानार्थकार्यं तु वचनमा-
वश्यकमेवेति बोध्यम् । इदमेव ज्ञापयति ज्ञानसामान्यर्थकानां तत्र
पक्षमिति ॥

ब्रह्मोत्यादयः । ब्रह्मोति विज्ञानात्युपलभते । ब्रह्मोति देवदत्तः । आचयति
देवदत्तम् । विज्ञानाति देवदत्तः । विज्ञापयति देवदत्तम् । उपलभते देवदत्तः ।

अथप्युपलब्धिमात्रवचनौ तथापि प्रयोजकत्वापारविषयत्वायां प्रकरणादि-
वशाद्यदा शब्दविषयामेवोपलब्धिं प्रत्याययतस्तदा साधनकर्मग्रहणे सिध्यति
न तु क्रियाग्रहण इत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । एवं तु बुद्ध्यर्थत्वादयः

प्रापयमर्थो न तु गतिरुत्थापि विशेषणतया गतिरपि वाच्यकोटिनिविष्टे-
त्येतावन्मात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः । नाचयति वाचयति वा भ्रष्टं देव-
दत्तेन । वहेरनियन्तृकर्तृकस्यैव प्रतिषेधः । नियन्तृकर्तृकस्य प्रयोज्यः कर्मेति

कृतावपि तथैवोदाहृतम् । 'आदिखाद्योरिति' । वा । अपर आह सर्वमेव
प्रत्यवसानकार्यमदर्शं भवति नावश्यमियमेव कर्मसंज्ञेति 'निगराद्यक्षणा-
र्थेभ्यश्चे' (वा) ति पदमपि न भवति । इदमेकमिष्यते 'क्तोधिकारयो च त्रौत्य-
गतिप्रत्यवसानार्थेभ्य' इदमेवां जगधमिति । 'भक्षोरिति' । वा । गतादीदिषु
प्रायेण हेतुमस्ति च एवं संभवाद् हेतुमस्ति चो विधिरिति प्रतिषेधोपि

इत्युक्तं भाष्ये इति । (कै)

तच्च तथैव निरूपितमत एव “न वेति” (१।१।४४) सूत्रे
इकोरित्यस्योभयत्र विभाषालमुक्त्वा ऽप्राप्ते हरति भारं देवदत्तो
हारयति भारं देवदत्तमिति प्रापणार्थं उदाहृतः । विपुर्वो हर-
तिर्गन्धर्व इति च कैयटः । एवं च वह्नेः प्रतिषेधो नापूर्वः ।

तथापीति । (कै)

एवं च नियन्तृकर्तृकवहेरुपसंख्यानं कार्यमिति तात्पर्यम् ।
नयतेस्तु गत्युपसर्जनं प्रापणमर्थ इति गत्यर्थकत्वमस्यैवं प्रापयतेस्तु
ऽद्वयं प्रापणमेव बह्विवदर्थ इति न स गत्यर्थ इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

उपलभ्यति देवदत्तम् । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अशब्दक्रियात्वात् ।
बहु तर्हि शब्दो येषां कर्मेति । शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुप-

सिध्यतीति चिन्त्यमेतत् । जल्पतिप्रभृतीनामिति । भा । जल्पत्यादयः
एवमक्रियायां वर्तन्त इति क्रियाग्रहणे सिध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे ।
[सं] जल्पतीत्यादौ शब्दकर्मत्वाभावात् । वृशेः सर्वत्रेति । भा । यदि

गत्यमिति षणितोऽर्थः । वहन्ति वाह्याः वाहयति वाह्यान् रथिनं सूतः ।
१। प्रापण इत्यत्र तु गतिरेव प्रापणशब्दार्थः ॥ याति गच्छतीत्येकार्थप्रतीतिः ।
तेन कानं वाचयतीत्यादौ प्रयोज्यस्य कर्मता बोध्या । बुध्यर्थग्रहणेन ज्ञान-

गत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्य इति चुरादिगिजन्तोऽप्यगन्त एवेति भद्रेः प्राप्तिः ।
भक्षयति बन्धोवदान् सस्यमिति । क्षेपस्थानां यवानां वक्ष्यमाणानां हिंसा
भवति तस्यामवस्थायां कैश्चित्तन्याभ्युपगमात् । स्वामिनो वा हिंसा
कृत्वा । इह कर्मशब्देन कश्चिन्निर्या गृह्यते यथा ‘कर्त्तरि कर्मण्यति-

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

कायामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

इदमेकमिष्यते इति (भा)

एवं च सर्वमेवेत्यसङ्गतं परस्मैपदकभत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥

सारथिरिति । (कै)

पशुप्रेरक इत्यर्थः ॥ अन्यथा रथप्रेरक एव सारथिशब्दस्य प्रसिद्धत्वेन भाष्योदाहरणसङ्गतेरिति बोध्यम् ॥ ननु भक्षयतो-
र्नित्यस्थान्तरेणाणौ कर्त्तृभावादाह

अणि कर्तेति । (कै)

णावित्यत्र सर्वगत्यर्थादिभ्यो हेतुमण्यि एव संभवेन तस्यैव ग्रह इति भावः । भक्षेः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः । वार्तिके प्रतिषेध

संस्थानम् । वा । शब्दकर्मण्य इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंस्थानं कर्तव्यम् ।
के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः । जल्पति विजपति आभाषते । जल्पति देव-

क्षिवाग्रहणमथसाधनग्रहणमथोभयगत्याश्रयणं सर्वत्र दृष्टेर्न प्राप्नोतीति
भावः । पशुतिरूपतर्क इति । भा । अक्षुः प्रणिधानद्वारक उपलब्धे बद्धा
वृश्चर्वर्तते तदैतद्वक्तव्यम् । अन्यत्र तु बुद्धयर्थत्वात् सिध्यति । तत्र साधन-

सामान्यवाचिन एव गृह्यन्ते न तु तद्विशेषवाचिनः स्मरत्यादयः । अत एव
अबुद्ध्योऽपसङ्ख्यानं करिष्यते । बोधयति माणवकं धर्मम् । प्रत्यवसानं

द्वार' (१ । ३ । १४) इति । कश्चित् साधनकर्म 'वेः शब्दकर्मण्य' इति । इह
शब्दक्षिवाणामिति चेत् ज्ञयत्यादीनां प्रतिषेधः । ज्ञयति पुत्रं देवदत्तः
ज्ञापयति पुत्रं देवदत्तेन । ज्ञन्दति पुत्रं देवदत्तः । ज्ञन्दयति पुत्रं देवदत्तेन ।
शब्दायते देवदत्तः । शब्दययते देवदत्तेन । अकर्मकत्वादद्यात्र प्रसङ्गः । शब्द-

इति शेषः । पिप्पद्या अप्राणित्वादुदाहरणे भक्षेरहिंसार्थत्वम् ॥ ननु
यवानामप्यचेतनत्वात्तद्विषयस्यापि कथं हिंसार्थत्वमत आह

क्षेपस्थानामिति । (कै)

इदमुपलक्षणं बीजावस्थानामपि भक्षणे हिंसामत्तात् ।

हिंसाङ्ग इति । (कै)

इदमुभयसाधारणं तत्राद्ये यवान् हिंसन् भक्षयतीत्यर्थः । द्वितीये
तु परानित्यध्याहार्यम् । परान् हिंसन् सर्वान् भक्षयतीत्यर्थः ।
अत्राद्यमेव युक्तं भाष्यस्वरसादित्याहुः । उदाहरणकचायां भक्ष-
यन्तीतिवज्जवचनपाठे तत्त्वामिन इति शेषः ॥

दत्तः । जल्पयति देवदत्तम् । विज्ञापयति देवदत्तः । विज्ञापयति देवदत्तम् ।
आभाषते देवदत्तः । आभाषयति देवदत्तम् । वृष्टेः सर्वत्र । वा । वृष्टेः सव-

कर्मग्रहणमित्येष पक्ष आश्रीयते । क्रियाग्रहणे कर्मग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्मकायामित्येव सिद्धत्वात् । पुत्रादिकर्मत्वे
जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमेव । श्लोकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु

भक्षयम् । भोजयति आश्रयति मायवकमोदनम् । आदिखाद्योः प्रतिषेधो
वक्तव्यः । आदयति खादयत्यन्नं बहुना । भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

कदाचकस्य कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मन्तराययोगाच्च । “प्रद्योतेऽस्योपसङ्ख्यानम्”
अशब्दक्रियत्वात् प्रद्योति श्लोकं देवदत्तः । आवयति श्लोकं देवदत्तम् । न च
बुधार्थत्वाच्च सिद्धिः । चेतत्वादयो हि ज्ञाननाश्रवणना बुध्यर्थाः । अस्तु तर्हि
साधनकर्मणो ग्रहणम् । “शब्दकर्मण्य” इति चेत् जल्पतिप्रभृतीनामुप-

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म-

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

काणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

तुल्यत्वादेति । (कै)

वाशब्दस्यार्थे ॥ नन्वकर्मकवद्भावे कर्मणि सो न स्यादत आह

स्वाश्रयमिति । (कै)

यकर्मकेत्यत्र कर्ममात्रस्य ग्रहणादिति भावः । अकर्मकेत्यत्र
निषेधकोटौ त्वन्तरङ्गद्रव्यकर्मण एव ग्रहणमिति तात्पर्यम् ॥

गृह्यन्त इति । (कै)

इह शास्त्र इत्यर्थस्तदेवाह

अन्यथेति ॥ (कै)

चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पश्यतिरूपतर्कः कार्वाण्यं दर्शयतिरूपतर्कं
कार्वाण्यम् । आदिखादिनीवह्वीनां प्रतिषेधः । वा । आदिखादिनीवह्वीनां

शब्दकर्मत्वात् सिद्धिः । दृष्टेर्बुद्ध्यर्थत्वादेव ग्रहणं सिध्यति । आदिखादीति ।
भा । आदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थत्वात् प्राप्तिः । नीवह्वीर्गत्यर्थत्वात् । यद्यपि
न गतिहिंसार्थेभ्य इत्यत्र न वह्निर्गत्यर्थ इत्युक्तं भाष्ये । तथापि बह्वेरेनियन्त-

हेतुमस्मिन्नन्ते विधिरिति प्रतिषेधोऽप्यस्यावित्ययं सन्निधानात्तद्विषयः । तेन
बुरादिस्मिन्नन्तेऽपि भक्षयत्नौ प्राप्तिस्तत्वात्प्रतिषेध उच्यतेऽस्मृतः । भक्षयत्नं
वटुना । अहिंसार्थेत्येति किम् । भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यम् । भक्षयति

संख्यानम्' (वा) । जल्पति पुत्रं देवदत्तः । जल्पयति पुत्रं देवदत्तम् ।
विक्षयति पुत्रं देवदत्तः । विक्षाययति पुत्रं देवदत्तम् । आभावयति पुत्रं देवदत्तः ।
आभावयति पुत्रं देवदत्तम् । दृष्टिः सर्वत्र । यद्यपि क्रियाग्रहणमत्रापि
साधनग्रहणमत्राप्युभयग्रहणं सर्वथा दृष्टेरूपसंख्यानम् । पश्यतिरूपतर्कं
कार्वाण्यम् । दर्शयतिरूपतर्कं कार्वाण्यम् । यदा आद्यं दृष्टिः बन्धु-

कर्मविवक्षायामिति । (कै)

तद्विवक्षा हि द्वेधा तदन्वययोग्यधामर्थत्यागात् शब्देन
तस्मिन्नर्थे तत्र कर्मत्वेनाश्वथविवक्षायां संबन्धित्वेनाश्वथस्य विवक्षणा-
इति कार्याणि आदयः । अत्रावशिष्यत्वं तु यः कर्मणीत्यादिप्राप्ते ।
एवं वक्तुमशक्यं कृतपूर्वी कटमित्यत्र ऋक्षाविवक्षितकर्मतया भावे
साधनस्य कर्त्तृकर्मणोरिति भाष्यादौ स्पष्टत्वात् ॥

अकर्मकशब्दस्य च (कै)

इत्यादि तदुपपादनमप्यनुचितं कर्मसंज्ञाया अर्थसंज्ञालेनार्था-
नामेवान्यपदार्थत्वसौचित्याद् अर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति

प्रतिषेधो वक्तव्यः । अस्ति देवदत्तः । आदयति देवदत्तेन । अपर आह ।
सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदर्शनं भवतीति वक्तव्यं परस्मैपदमपि । इदमेकमित्यते ।

कर्त्तृकस्थेति ध्यानाय वहेरपक्षोपः । परस्मैपदमिति । भा । निगराचन-
नार्थश्चेति प्राप्तम् । वहेरिति निवृत्ता सारथिः । भक्षेरिति । भा ।
चक्षिकर्तेति हेतुमन्त्रिणे निवेद्यावुरादिस्त्रुतोऽप्यख्यता श्रुतेति प्राप्तिः ।

वर्णोवर्दान् सस्यम् । क्षीत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणाणां हिंसाप्रवृत्त्या तस्या-
मवस्थाशान्तेर्वा चेतनावाभ्युपगमात् । शब्दः कर्मकारकं वेदान्ते शब्द-
कर्माक्षः न लिङ् “कर्तरि कर्मण्यदिष्टार” (१ । १ । १४) इत्यनेन

साधनमेवावशिष्ये सर्वमेव तदेतद्वक्तव्यं आत्मनश्चरणमेव तु बुद्ध्यादेव
सिद्धं तदेवमुभयोरपि प्रत्ययोर्दोषानां भाष्यं नान्यतरः पक्षो निरव्यापि ।
इति शब्दश्च वे शब्दविवाः शब्दसाधनकर्माश्रय्यं वानविवादविद्वाद्भाष्या-
इति । ‘अश्वोत्तरत्वादि’ । ‘अश्वामयतीति’ । ‘कौटुबीनां शक्ति’त्यात्मम्

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म- (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)
काणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

दर्शनमप्यसङ्गतमेव धातूनां नानार्थत्वाच्छेदापत्तेः । तस्मादयमर्थः ।
किमकर्मकशब्दे कर्मपदस्य कर्मसंज्ञाप्रयोजके लक्षणाया न विद्यते
कर्मसंज्ञाप्रयोजकोऽर्थो येषां धातूनामित्यर्थ उत कर्मरहितार्थप्रति-
पादकानामित्यर्थः ॥ लक्षणोभयत्र तुल्या नाद्य इत्याह भाष्ये

न च केचिदिति । (भा)

तथा च कर्मसंज्ञाप्रयोजकार्थरहितानामित्यर्थे सर्वेषां तदर्थ-
सम्भवेनाकर्मकाणामित्यस्योदाहरणसम्भव इत्यर्थः । अन्त्ये ऽविवक्षित-
कर्मतयोदाहरणसम्भवो वाच्यः । न च कालस्य क्रियामात्रेण-
काङ्क्षिततया तदविवक्षाऽसम्भवः । आख्यातार्थकालेनैव तदाकाङ्क्षा
ग्रान्था बाह्यकालकर्मणो ऽविवक्षासम्भवात् । एवं च सति गत्यादि-

क्तोऽधिकरणे च द्वौयगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । इदमेषां जग्धम् । खादि ।
खादति देवदत्तः । खादयति देवदत्तेन । गी । नयति देवदत्तः । नययति देव-

भक्षयन्ति यवानिति । भा । क्षेत्रस्थानां प्ररोहाद्यवस्थायां यवानां
भक्षयाजिंसा भवति । तदवस्थायां कैश्चिच्चैतन्यस्याभ्युपगमात् । परकीय-
यवभक्षणे वा परो हिंसितो भवति । हिंसाङ्गे भक्षणेऽत्र भक्षिर्वर्तते ।

कर्मशब्दः क्रियापरः । गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थेति वक्तव्ये ऽर्थशब्दा-
त्मकशब्दस्य पृथगुपादानात् अभ्यापयति पाठयति माणवकं वेदम् ।

“कर्त्तृक्री” (० । १ । ३६) आदिना पुक् । निर्णयस्तु साधनकर्मणो यद्वयं
कर्मयद्व्यादन्यथा गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थकर्मकाणामित्येव सिद्धेः ।
जप्यारोगं रूपसंस्थानं कर्त्तव्यमेव । अन्यत्वाद् । जपयति देवदत्त इति ।
वचनेन बोधयतीत्यर्थः । एवंमन्यत्रापि । तत्र बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्धम् । यद्यप्यन्या

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-
काणामणि कर्त्ता स औ । १ । ४ । ५२ ।)

सूत्रे तुल्यजातीयापेक्षतया नियमस्य सकर्मकविषयतया ऽकर्मक-
विषये “कर्तुरौषिततममि”त्यनेन तदुपपत्तावकर्मकग्रहणं व्यर्थं
स्यात् । तस्मात्सामर्थ्यं मनसि निधायाह

त एवम् इत्यादि । (भा)

एतच्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं शास्त्रे ऽकर्मकपदमात्रे ईदृशार्थ-
ग्रहणमिति । क्व चिदित्येतद् व्याचष्टे ।

द्रव्य एव कर्मणि सतीति । (कै)

सतीत्यस्य प्रतियोगिनि सतीति शेषः । एवं च कात्यायनतिरिक्त-
कर्मप्रतियोगिकाभाववन्त इत्यर्थः । तादृशास्तु सर्वथा द्रव्यकर्माभाव-
वन्तः श्रत्यादयो ऽविवक्षितकर्मणश्चेत्युभयेऽपि प्रयोगानुसारित्वाच्च

दत्तेन । वहेरनियन्तृकर्तृकस्य । वा । वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । बह्वति
भारं देवदत्तः । बाह्वयति भारं देवदत्तेन । अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम् ।

काणकर्मणामिति । भा । काणग्रहणेन साहचर्यात् पूर्वं सहनिर्दिष्टत्वा-
द्भावाभ्यदेशानामपि ग्रहणम् । वक्ष्यमाणान्यायस्य तुल्यत्वाद वा । सिद्धं
त्विति । भा । तेन मासमाख्यते देवदत्तेनेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधेयमात्रा

जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ जल्पयति विलापयति आभाषयति पुत्रं
देवदत्तः । दृष्टेऽप्युपसंख्यानम् ॥ दर्शयति हरिं भक्तान् । यद्यपि कृपे-

बुद्धिरन्या बोधना उपसर्जनोभूतापि तावद्बुद्धिरस्तीति बुद्ध्यर्थत्वमस्यैव उप-
सर्जनोभूतोऽपि च गत्यादिरर्थो गृह्यते ऽन्यथा गमयतोऽन्त्यादौनामगत्यर्थ-
त्वादेवाधसङ्गादखिग्रहणमनर्थकं स्यादिति । अस्तु चेतनविषये एवमचेतन-
विषये कथम् । यत्किञ्चिज्जल्पति तमन्यो जल्पयति नष्टञ्च प्रबोधनाप्यस्ति ।

(मतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-

(अ. ९ । पा. ४ । आ. ३)

काशामणि कर्त्ता स खौ । १ । ४ । ५२ ।)

विवक्षायाः । यवादिव्यविवक्षया नाकर्मकत्वनिबन्धनकार्याणि । न
 सैवमपि तुल्यजातीयतया सकर्मकविषयनियमेन सिद्धावकर्मकग्रहणं
 व्यर्थं सकर्मकत्वेन काशादिकर्मकाणामपि ग्रहणेन तद्विवक्षानियम-
 स्थाप्यापत्तौ मासमासयति देवदत्तमित्यभिप्रायः । प्रतियोगि-
 समर्थककर्मपदेन तु न काशादीनां ग्रहणमेतत्सामर्थ्यादिति न
 दोषः ॥ वस्तुतो भाष्ये

क्वचिद् (भा)

इत्यस्य काशादीनां कर्मत्वप्रयोजकव्याख्यादिरहितेऽर्थ इत्यर्थः ।
 कैयटोक्तव्याख्यायां हि काशभावाध्वभिरिति पूर्वं तृतीयानिर्देशात्
 केनचिदित्येव वदेत् । एवं च तद्व्याख्यानमकर्मकत्वेनाकर्मकत्व-

बहन्ति बन्नीवर्दा यवान् । बाहयति बन्नीवर्दान्यवान् । भक्षेरहिंसार्थस्य । वा ।
 भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यम् । भक्षयति पिण्डीन् देवदत्तः । भक्षयति पिण्डीन्

जादयः सिद्धा भवन्ति । स्वात्म्यं चाव्याहृतं कर्मत्वम् । तेन मास आस्यते
 देवदत्तेनेत्यादौ कर्मण्यपि भवन्ति । न च केचिदिति । भा । ननु क्रिया-
 मात्रविवक्षायां काशादीनामविवक्षितत्वात् तैरप्यकर्मकत्वं भवत्येव । यथा

ज्ञानसामान्यपरत्वे बुद्धयर्थत्वादेव सिद्धं तथापि ज्ञानविशेषार्थतायां न
 सिद्ध्यतीत्युपसंख्यानमारब्धम् । आवयति स्त्रोक्तं देवदत्तमिति तु शब्द-

‘अकर्मकाणामिति’ । काशभावाध्वगन्तव्यदेशव्यतिरिक्तकर्मरहितानामित्यर्थो-
 ऽत्र व्याख्याः अन्यथा मासमास्ते देवदत्तः । मासमासयति देवदत्तम् । गोरोहमा-
 सयति । क्रोशमासयति । कुक्षमासयतीत्यत्र न स्यात् काशादिकर्मणा सकर्म-
 कत्वात् । एवं “क्व कर्मणि चे” (१ । ४ । ६६) त्यादावपि यत्राकर्मकग्रहणं तत्र

व्यवहारो धातूनामकर्मकपदसामर्थ्याच्च तदवस्थायां कर्मरहिता
गृह्यन्ते इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

न चैतेनेति । (भा)

कालादिनेत्यर्थः ॥ तद्व्याचष्टे

सम्भवेति । (कै)

कालादीनां तु व्यभिचारो नास्त्युक्तरीत्या व्यापनादिरूपधात्वर्थं
पूर्वके स्वार्यं सकर्मकाणामपि वृत्तेस्तेषामपि तत्सम्भवादिति भावः ।
अयं भावः । कालादेरपि प्रतियोगिभूतकर्मपदेन कर्मग्रहणे ऽकर्मको
धातुरसम्भवौति सामर्थ्याद्व्यकर्मण एव प्रतियोगित्वेन ग्रहणमिति ॥
ननु तदविवक्षायां तत्सम्भव इत्यत आह

देवदत्तेन । अहिंसार्यस्येति किमर्थम् । भक्षयन्ति यवाम्बलौवर्दाः । भक्षयति
बलौवर्दान् यवान् । अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानम् । वा । अकर्मक-

श्रुते देवदत्तो न मुङ्क्षते इति । अत्राहुः । अत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवो-
ऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते न त्वविवक्षितकर्माणाः । अन्यथा पचादीनामपि
कर्माविवक्षायां कर्मकत्वनिबन्धनानि कार्याणि भवेयुः । अकर्मकशब्दस्य

कर्मत्वात्सिद्धम् । शब्दक्रियाणामिति व्याख्याने तु गृह्यन्तेत्युपसंख्येयं
स्यात् । ज्ञायति क्रन्दत्योश्च प्रतिषेधं स्यात् । ज्ञायति क्रन्दयति वा देव-

सर्वत्र प्रत्ययान्तेन मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादौ भावे जादयः सिद्धा भवन्ति ।
उक्तञ्च सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनादिति । कालग्रहणमुपलक्ष्यं
वत्करणात्पञ्चाशदपि भवति मास आस्यते देवदत्तेन सासकर्मणि नो भवति
स तद्व्यवहारकर्मकवद्वचनाद् भावे वक्तव्यो न वक्तव्यो ऽकर्मकाणामित्युच्यते न च

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म-
कायामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

वस्तुस्थित्येति । (कै)

धातुरेवान्यपदार्थ इति भावः ॥ वस्तुतो व्याख्यादिविवचासत्वे-
ऽयकर्मकलोपपत्तिर्दर्शते ।

अथवेति । (भ)

भाष्येणोपपत्तिस्तु कैव । न चैतेनेत्यादिना भाष्येण व्यभिचारा-
भाव उच्यते पूर्वस्माद्भेदव्युत्पादनायान्तरङ्गत्वतात्पर्यकतया योजयति ।

अकर्मकेति ॥ (कै)

पूर्वं क्रियाया इति । (कै)

तद्देशेनैव क्रियाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

ग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । मासमास्ते देवदत्तः । मासमासयति
देवदत्तम् । मासं शेते देवदत्तः । मासं प्रापयति देवदत्तम् । सिद्धं तु काल-

च धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते न त्वर्याः । अर्थाश्रयणे हि कर्माविवक्षाया-
मर्थस्याकर्मकव्यपदेशः स्यात् । धातुष्वाश्रीयमाणेषु क्वचिदपि कर्मसंबन्ध-
दर्शनेन सारूप्यात्त एवैत इति तत्त्वप्रत्ययविषया नाकर्मत्वेन व्यपदिश्यन्ते ।

दत्तेन । वृष्टेस्तु भयथाप्युपसंख्येयं स्यात् । शब्दायतेस्त्वोभयथा प्रतिषेधम् ।
अकर्मकत्वादपि ह्यत्र प्रसंगः । शब्दलक्षणस्य कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरा-
योगाच्च शब्दाययति देवदत्तेन । अकर्मकग्रहणेन तु येषां कालादिभिर्न

कालादिभिः केचिदकर्मकाः कालादिभिरप्यकर्मका यदा ते न विवक्ष्यन्ते
तद् यथा शेते देवदत्तो न मुञ्क्ते इति । नाप्यविवक्षितकर्माणोऽकर्मकाः
किं तर्हि येऽत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवोऽकर्मकाः नार्थाः । यस्य धातोः
स्वरूपावधिकमकर्मकत्वं न च कालादिकर्मणा स्वरूपावधिकमकर्मकत्वं

‘शक्तिप्रमाणेति । (कै)

द्रव्यधर्मरूपात् शक्त्वादेः सकाशात् क्रिया सकालयोगः प्रवर्त्तते
इत्यर्थः । तच्च शक्तेर्यथा वसन्तादिकालयोगः पञ्चवज्रभादेः प्रमाण-
वशाद् यथा दीर्घशब्दुक्त्यादिचर्वणस्य दण्डादिकालयोगः सङ्ख्यावशाद्
यथा नानाद्रव्यकर्मकपाकस्य सकर्मकपदे तु कालादेः कर्मसंज्ञा-
विधानसामर्थ्यात् कालादिकर्मणोऽपि ग्रहणम् । अत एवाख्यते मास
इति कर्मणि सः सिध्यति । अत्रैतत्सूत्रस्याकर्मकपदवत्सकर्मकपदे
कालादिकर्मणोऽग्रहणे तात्पर्यग्राहकाभावादिति तत्त्वम् । “न

१ “शक्तिप्रमाणेति” इत्यारभ्य “इति दिक्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

कर्मणामकर्मकवद्वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । कालकर्मका अकर्मक-
वद्भवन्तीति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकायामित्युच्यते ।

अथास्तु कारकादिभेदाद्भिन्ना एवेत्यन्ये सकर्मका अन्य एवाकर्मका इति
स्याद् व्यपदेशः । यदा त्वर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शनं तदार्थेष्व-
प्यन्यपदार्थेष्वदोषः । क्वचिदिति । भा । अथ एव कर्मणि सत्यकर्मका इत्यर्थः ।

कर्म न सम्भवति ते गृह्यन्ते । न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासय-
ति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं सिद्धम् । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ च न भवति ।
गत्वार्थाकर्मकेति सूत्रेऽप्येवम् । अत एवाविवक्षितकर्मकेभ्यः पश्चिददातिप्रभृ-

कस्यापि सम्भवतीति सामर्थ्यात्तद्वतिरिक्तेन कर्मिणा ऽकर्मकत्वं विज्ञा-
यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । यावता स्वध्यापारे स्वतन्त्रस्यापि प्रयोज्यस्य
प्रयोजकध्यापारे विवक्षिते तेन प्रधानभूतेनाप्यमाणत्वाद् अन्तरङ्गत्वेन
पूर्वग्रहणमपि कर्त्तृसंज्ञां नाधित्वा कर्मसंज्ञा भविष्यतीति । एवं तर्हि

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मोक्तम्- (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)
कायामणि कर्त्ता स यौ । २ । ४ । ५२ ।)

चैतत्कर्मति” भाष्येण द्रव्यकर्मणो व्यभिचार एव दर्शयते न तत्त्व-
रङ्गत्वमिति चिन्त्यम् । वस्तुतो द्वितीयपक्षोक्तमेवार्थं भङ्गनारेणाह
अथवेति । (भा)

न च तेनेत्यादेः कश्चिदप्यकर्मक एतेन कर्मणा रहितो नेत्य-
र्थेन सकर्मकाणामेतत्कर्माभावादेषामपि व्यभिचारित्वमिति कश्चिद्
भ्रान्त्येत्तद्गमनिवृत्त्यर्थं तस्यार्थस्य पुनः कथनम् एवं चाकर्मकपदेन
व्यभिचारिद्रव्यकर्मरहितानामित्यर्थबोधनं मासादिकर्मसत्त्वेऽप्यकर्म-
कत्वमित्येतत्पक्षेऽर्थः । न तेतद्भाष्यबलेनात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणा-
मेवात्र ग्रहणमिति वक्तुं युक्तम् । “कालाध्वनोः” इति सूत्रे “तः

न च केचित्कालभावाभ्यभिरकर्मकाः त एवं विज्ञास्यामः क्वचिद्ये अकर्मका
इति । अथ वा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणाम् ।

अथवा येनेति । संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावे सर्वत्र वस्तुस्थित्या
ऽविवक्षिता अपि कालादयः सन्तीति न तैः केचिदकर्मका इत्यर्थः । अथ-
वेति । भा । अकर्मकश्रुत्यान्तरङ्गद्रव्यकर्म निबध्यते न बहिरङ्गं कालादिकर्म ।

तिष्ठः कर्तरि त्तो न । अन्यथा पक्षवान् दत्तवानित्यर्थे पक्षो दत्त इति
स्यात् । “तः कर्मयोगीति” सूत्रे तु अविवक्षितकर्मणां असम्भवत्कर्मणां वा
क्षेप्यम् । अत एवाविवक्षितकर्मणां न भावे जादय इतीह सूत्रे वदतो

विज्ञे सत्त्वारम्भो नियमार्थः । प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्य यदि भवति
गत्यर्थादीनामेव गान्धेयमिति । तेन पांचयत्योदनं देवदत्तो यश्च दत्तेनेत्यत्र
पूर्वं प्रवृत्तौ या एव कर्त्तृसंज्ञा वा अवस्थानात् कर्तरि द्वितीया भवति ।
उक्तं च

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(गतिबुद्धिप्रत्ययस्वानार्थशब्दकर्मकर्म-

काणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

कर्मणीति” सूत्रस्याकर्मकपदविषयेऽपौदृशस्यैव भाष्यस्य सत्त्वेन
तत्रात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणापत्तौ पूर्वोक्ततत्पूर्वतीत्यादि-
भाष्यासङ्गत्यापत्तेः । किं चात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामत्र ग्रहणमिति
पक्षे क्षुनातेर्निवृत्तप्रेषणाषिषि लावयति केदारं देवदत्त इति
“क्षेराविति” (१ । ३ । ६७) सूत्रस्यैक्यटप्रयोगे केदारस्य
कर्मत्वानापत्तिरिति दिक् ॥

न चेतन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः । अथवा यत्कर्म भवति न च भवति
तेनाकर्मकायाम् । न चैतत् कर्म कश्चिदपि न भवति ॥

तथाहि । पूर्वं क्रियाया इत्याकर्मणा सह संबन्धो भवति पश्चात् कालादिभिः
परिमाणनिर्धारणाय । तथा चोक्तम् । “शक्तिप्रमाणसंस्थादेर्न्यधर्मात्
प्रवर्तते । क्रियासु कालयोगोऽतः प्राग्योगो इत्याकर्मणा” इति । सूत्रं चेदं
नियमार्थमिति “आकडार” सूत्र उक्तं तत एवावधार्यम् ॥

“क्षेरणावि” (१ । ३ । ६७) तत्र तु नेह पच्यत इति भावे लकार इति
भुवतो हरदत्तस्य मतभेदपरत्वात् पूर्वापरविरोध इति दिक् ॥

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः ।

नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मैर्भाभिधीयते ।

इति । कर्त्तुः स्वधर्मस्तृतीया । अथ कथम् ।

“अयाचितारं न हि देवदेवमग्निः सुतां ग्राहयितुं शशाकः”

इति । स्वतन्त्राः कवयः । यदा सुतां प्रति किञ्चिदुद्गाहविषये
ग्राहयितुं बोधयितुं न शशाकित्वेन आस्थेयम् । तत्र बुध्यर्थत्वात् सिद्धम् ॥

हृकोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥

इत्युक्तमिति । (कै)

वार्तिककृतेति शेषः ॥ भाष्ये

कथं चात्मात्मनेपदमिति । (भा)

एतद्वार्त्तिकोदाहरणयोरित्यर्थः ॥ अभिवादयतावणौ कर्मणौ णौ
कर्तृत्वाभावाद्ग्रथतावणौ कर्मातिरिक्तकर्मणः सत्त्वादिति प्रश्नः ।

हृकोरन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ५३ ॥ हृकोर्वावचनेऽभिवादिवृशोरात्मने-
पदउपसंख्यानम् । वा । हृकोर्वावचने अभिवादिवृशोरात्मनेपदउपसंख्यानं

हृकोरन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ५३ ॥ उभयत्र विभाषेयमिति “नवेति

हृकोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥ हा च का चेति विग्रहः । ऊञ्च
कुञ्चेति वा । अणयोरणौ कर्त्ता णौ वा कर्म स्यात् । नवेतिविभाषासूत्रे उ-
भयत्रविभाषास्त्रिदं वार्त्तिककृता पठितम् । तथाहि । अभ्यवहारयति माणव-

हृकोरन्यतरस्याम् १ । ४ । ५३ ॥ गत्यर्थादयो निवृत्ताः । तेनोभयत्र
विभाषेयम् । यदा हरतिर्गतौ वर्तते । हरति भारं देवदत्त इति ।
अभ्यवहारे वा । अभ्यवहरति माणवकमोदनमिति । करोतिस्त्रायमकर्मकः ।

एकस्येति । (भा)

आद्यान्यस्य दृशेरित्यर्थः । अणौ कर्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावो
विवक्षित इति भावः ॥

कर्तव्यम् । अभिवदति गुहं देवदत्तः । अभिवादयते गुहं देवदत्तेन । अभि-
वादयते गुहं देवदत्तम् । पश्यन्ति भृत्या राजानं दर्शयते भृत्यै राजा दर्शयते

विभाषे" (१ । १ । ४४) त्यजोक्तम् । अभिवादिदृशोरिति । भा । अभि-

कमोदनं माखवकेन वेत्यत्र क्रत्ववसानार्थत्वात्प्राप्ते विकुर्वते क्वात्राः विक्रा-
रयति क्वात्रान् क्वाचैर्वैत्यत्राकर्मकत्वात्प्राप्ते इतरत्र त्वप्राप्ते विभाषेयम् । अभि-
वादिदृशोरात्मनेपदे वेति वक्तव्यम् ॥ अभिवादयतेरप्राप्ते विभाषा । दृशेष्ट
बुद्ध्याद्यर्थत्वादुपसङ्ख्यानान्ना प्राप्ते । अभिवादयति गुहं देवदत्तः अभि-
वादयते गुहं देवदत्ते देवदत्तेन वा । शिञ्चस्वेत्यात्मनेपदम् । परस्मैपदे तु

ओदनस्य पूर्णाः क्वात्राः विकुर्वतइति । तदा पूर्वेण प्राप्ते । यदा हरतिः
स्त्रेयादौ वर्त्तते । हरति सुवर्णं चोर इति । करोतिश्च सकर्मकस्तदा
प्राप्ते । नन्वनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा इति नियमस्यैव
विकल्पो युक्तः । गत्यर्थादिष्वेवेति योऽयं नियमः स ह्रस्वोरन्यतरस्यामिति ।
ततश्च पक्षे नियमाभावात् गत्याद्यर्थान्दन्यत्र पक्षे कर्मत्वं पदान्तरे
च कर्तृत्वं भवतु गत्याद्यर्थत्वे तु नित्यवत् कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । एवं
तर्हि वार्तिककारेणोभयत्रविभाषास्त्रियं पठिता तत्त्वामर्थोदनन्तरस्य

(हृत्कोरन्तरस्थाम् । १ । ४ । ५३ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

अपरस्येति । (भा)

आद्यस्याभिवादयतेरित्यर्थः । उक्त आग्रयः ॥

भूतान् राजा । कथं चात्मात्मनेपदम् । एकस्य “खेरणाविति” (१ । ३ । ६७)
अपरस्य शिचञेति (१ । ३ । ७४) ॥

वादयतावप्राप्ता कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते वृशेर्बुद्ध्यर्थत्वात्प्रित्यं प्राप्तौ पक्षे
निवर्त्यते ॥

अभिवादयति गुरुं देवदत्तेन । दर्शयते राजानं भूतान् भूतैर्वा । कर्मसंज्ञा-
भावपक्षे कर्मान्तरस्थाभावात्खेरणावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु शिचञेतीति
प्राप्तः । वस्तुतस्तु शिचञेत्येव युक्तम् । खेरणावित्यस्य तु नायं विषयः ।
शिञ्ज्वाभ्यप्रवृत्तिभेदादिति तत्रैवोपपादितम् ॥

विधिरिति नाश्रीयते । अविशेषेण हृत्कोर्विकल्पः प्रवर्तते । ‘अभिवादि-
वृशोरिति’ । अभिवादयतेरप्राप्ते विभावा वृशेर्बुद्ध्यर्थत्वात् वृशेः सर्वत्रेति
वा प्राप्ते । ‘अभिवादयतइति’ । ‘शिचञे’ त्यात्मनेपदं परस्मैपदे त्वभिवादयति
गुरुं देवदत्तेनेति कर्मसंज्ञैव भवति । ‘दर्शयत इति’ । कर्मसंज्ञासावपक्षे
कर्मान्तरस्थाभावात् खेरणावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु शिचञेति ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥

भाष्ये

स्वं तन्त्रमिति । (भा)

विततास्त्वन्वस्तन्त्रं किमयं बद्धप्रौढिरिति प्रश्नतात्पर्यं विशेष-
विहितत्वादित्यभ्युपगमः । निरवकाशत्वाभावात् ॥

अपादानादिसंज्ञेति । (के)

तन्तुवायाद् गृह्णातीत्यादौ ब्राह्मणादिर्नेति । तन्तुवाय इत्यश्र-
भाष्यस्य तच्चैवेत्यर्थ इति भावः ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ द्वितीयायाः कर्तृकारणे अर्थः “कर्तृ-
करणयोस्तृतीया” (२ । १ । १८) इति द्वितीयेति सूत्रात् । कर्तृत्वं च
कर्तृसंज्ञाबोधित कर्तृत्वशक्तिमत्त्वम् । सा शक्तिश्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे
व्यापारतःवच्छेदकसम्बन्धेन तद्भात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिबधितप्रकारतानाश्रय-

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ १ । ४ । ५४ ॥ किं यस्य स्वं तन्त्रं स स्वतन्त्रः । किञ्चातः ।
तन्तुवाये प्राप्नोति । नैव दोषः । अयं तन्त्रशब्दो ऽस्यैव विताने वर्तते । तद्य-

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ किं यस्येति । भा । तन्तुवायस्य स्वतन्त्र-
शब्दवाच्यत्वाद्विशेषणपदानाच्च प्रश्नः । तन्तुवायइति । भा । यद्यपि तन्तुवायो

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता

स्वतन्त्रः कर्ता १ । ४ । ५४ ॥ स्वतन्त्रशब्दोऽयं तन्तुवायवचनोपपत्तिं स्वं
तन्त्रमस्य सूत्रम् । विततास्त्वन्वस्तन्त्रमितिबुध्यते । अस्ति च सा-

वितन्वत इति । (कै)

स च सन्निवेशविशेषविशिष्टस्तनुसमूहः स्तनः उच्यत इति ।
यथा कथं चिद् व्युत्पन्नो ऽयं प्रधानार्थं कृत् इति भावः ॥ प्राधान्ये
वर्तमानस्यैव ग्रहणं कुत इत्यत आह

तत्रेति । (कै)

क्रियाविद्भौ यः स्तनः इत्यर्थे प्राधान्यस्यैवान्वययोग्यत्वम् ॥

तद्भात्वर्थ्याश्रये वर्त्तते । “स्तनः कर्ता” (१ । ४ । ५४) इति सूत्र-
स्वरसात् । उक्ततद्भात्वर्थ्याश्रयत्वमेव स्तान्वम् । स्याजोस्ये यन्ने कथमाने
स्याजो स्तन्नेति “कारक” (१ । ४ । २५) इति सूत्रे भाष्ये उक्तेः ।
काशिकादिसम्बन्धेन व्यापाराश्रये ऽतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धविशेषनिवेशः ।
एतेन सामग्रीसाध्यायां क्रियायां स्वव्यापारे स्तान्व्यात् सूत्रे स्तन
इत्यव्यावर्त्तकमित्यपास्तम् । प्रागुक्तस्त्तान्वस्य युगपत् सर्वेषु अभावात् ।
रूपवन्तं गच्छतीत्यादावुत्तरदेशसंयोगरूपे काले रूपादौ च न तादृशधातु-
र्थत्वमिति तदाश्रये रूपवति नातिशक्तिः । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यनेन
पक्षस्तच्छ्रुतो देवदत्तेन इत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्व-

या । आस्तौर्ध्वं तन्मं प्रोतं तन्मिति । वितानमिति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये

वयति भुङ्क्त इत्यादौ तन्नुवायस्य कर्तृसंज्ञेयते तथापि विशेषविहितत्वात्
परत्वाच्चापादानादि संज्ञाविषयेऽपि सा प्राप्नोति । ब्राह्मणोऽधीत इत्यादौ च

स्यात् । धातुपातव्यापाराश्रयत्वं स्तान्वम् । आह च । “धातुनोक्तक्रिये

धारणश्रये पुरुषे वर्त्तते । साधारणं भवेत्तन्मं स्वं धनं तन्मं साधार-
णमस्य स्तनः । अस्ति च प्रधानवचनः स्व आत्मा तन्मं प्रधानमस्य

तन्तुवायरूपतयेति । (कै)

कारक इत्यनेन क्रियामात्रस्योपस्थितेस्तस्मिंश्च तत्त्वेनानुपयोग इत्यर्थः । ब्रह्मलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च प्रधानस्यैव ग्रहणमित्यपि बोध्यम् ॥ ननु किं प्राधान्यं कर्तुरित्यत आह

अनेकेति । (कै)

सकलकारकप्रवर्त्तकत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं स्यात्तौ पक्षतौत्यादि न स्यादत आह

यस्य धातुनेति ॥ (कै)

सिद्धिः । तत्र सति सम्भवे तद्भात्वर्थकृतिव्यापारोभयाश्रयत्वसमानाधिकरण्यैव कर्त्तृताशक्तिरतो गुह्यतरभारयोत्तोलनादिविषयकयत्नसत्वेऽपि तत्क्रियाया अनिव्यक्तौ न तत्र कर्त्तृत्वव्यवहारः । तत्र यत्नसत्वेन मानमित्यन्ये । धात्वर्थकृतिश्च साध्यत्वाख्यविषयतया क्रिया विषयैव ग्राह्या । अतो मत्तोभूतं न तु मयाकृतमिति व्यवहारस्य नानुपपत्तिः । नान्तरीयककृतिसाध्यमित्युक्तमध्यस्थशर्करा भोक्तारि च न तत्कर्त्तृत्वव्यवहारः । एतेन

वर्तते । तद्यथा । खतन्मो ऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते खप्रधान इति गम्यते ।

ब्राह्मणादेर्न प्राप्तोतीति दोषः । वितानइति । भा । वितन्यत इति वितानम् । खतन्मोऽसौ ब्राह्मण इति । खशब्द आत्मवाची । ख आत्मा तन्म' प्रधानं

नित्यं कारके कर्त्तृतेत्यत इति" कर्मकर्तर्यप्यस्तीदम् । प्रकृत्यापारयोर्वैयर्थि-

खतन्म इति । तत्राद्ययोर्ग्रहणे तयोरपादानादिविषये कर्त्तृसंज्ञां स्यात्प्र-
रत्नादिशेषविहितत्वाच्च तन्तुवायादागच्छतीत्यादौ । इह च न स्यात्

अगुणभावेन । (के)

प्राधान्येन ॥

स्वतन्त्र इति । (के)

स्वातन्त्र्येण विवक्षित इत्यर्थः । तच्चारोपितमनारोपितं वेत्यन्यत् ।
कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधालर्थव्यापाराश्रयो हि सः ।
तादृश एव च सकलकारकप्रवर्त्तकः प्रायेण कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे
फलव्यापारयोर्व्यासदर्शनात्ममभिव्याहारे इत्यन्तमित्यादिनिरूपितं
मञ्जूषायाम् ॥ ननु हेतुमच्छब्देन प्रयोजकव्यापार उच्यते न च
तच्च संश्लेष्यते ऽत आह

अतिर्नाम न काचिद्व्यापारातिरिक्तोत्पत्त्यन्तम् । आन्तरचेष्टा विशेष एव वा
कविरिति दिक् । तच्च व्यापारस्य धातुत एव नाभात् । कर्तृत्वशक्तिमत्त्वेन
कर्ता द्वितीयार्थस्तत्र प्रकृत्यर्थस्याभिधान्वयः । स च धालर्थे आधेयतयान्वेति
त्वेन चैवेत्युच्यते इत्यत्र चैवाभिन्न कर्तृत्वमिच्छाम इति बोध इति प्राहः ।
द्वितीयप्रकरणोक्तदिशा कर्तृत्वैवीयः स्वाप इति चैव कर्तृकः स्वाप इति

तस्यः प्राधान्ये वर्तते तन्मशब्दस्येदं गृह्यमानम् । स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां

यस्य स स्वतन्त्र उच्यते । तच्च कारकाधिकारात् क्रियासिद्धौ प्राधान्यस्यो-
पयोगाच्चान्तुवायस्यापि तन्तुवायरूपतया तत्रानुपयोगात् प्रधानवाचिनः

कारकाधिकारात् प्रधानीभूतधालर्थस्य परं त्यागः । विश्वकर्मिणः शक्तिपक्षे विशिष्ट-

हेतुस्यो "कर्तृत्वोति" इत्यस्यार्थोपपत्त्यो दोषं दृष्ट्वा द्वितीयमर्थमाश्रित्वाह ।
'स्वतन्त्र इति' । 'प्रधानभूत उच्यते इति' । स्वतन्त्रशब्दस्तत्रैव पृथक्-

प्रयोज्य इति । (कै)

अ एवाच हेतुमन्त्रद्वयत्वेन विवक्षित इत्यर्थः ॥

स्वातन्त्र्यमिति । (कै)

उद्धृतमिति शेषः ॥ दूषणान्तरमाह

तत्प्रयोजक इति । (कै)

तत्र हि यत्पदेन स्वतन्त्र एव पूर्वसूत्रोपात्तः परामृश्यते ॥

बोध इत्युचितम् । यत्तु तत् तत् क्रियानुकूलकृत्याश्रयः कर्त्ता । कृत्तुः कृत्यार्थ-
कत्वेन कृत्प्रकृतिकट्ट्या तथैव ज्ञाभात् । तत्राश्रयस्य प्रकृत्याज्ञाभात् कृति-
कृतौयार्थ इति । तन्न । कृतेरपि धातुलभ्यताया उक्तत्वात् । रथेन गम्यते
इत्यादावचेतने ऽसम्भवाच्च । विभक्तौ लक्षणा नौचित्यस्य प्रागेव निवेदितत्वात्
तत्राश्रयलक्षणेत्युक्तं कृत्तुः कृतिमात्रवाचकत्वाभावाच्चेति दिक् । यस्तु धात्व-
र्थस्वेतनमात्र वर्त्तते । तत्राचेतनस्य कर्त्तृत्वं चेतनत्वारोपेण तन्निष्ठक्रिया-
रोपेणैव वेति “दान्महायनान्ताच्च” (४ । १ । २३) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
परं तु तत्रदुष्प्रत्ययकारकचक्रप्रयोक्तृत्वं सूत्रे स्वातन्त्र्यम् । तदुक्तं “कारक”
(१ । ४ । २३) इति सूत्रे भाष्ये प्रधानेन समवाये स्थानौ परतन्त्राश्रयाये

हेतुमत्पुपसंस्थानमस्वतन्त्रत्वात् । वा । स्वतन्त्रस्य कर्त्तृसंज्ञायां हेतुमत्पुप

स्वतन्त्रशब्दस्येह ग्रहणम् । अनेककारकसाध्यायामपि क्रियायां यथा कस्य
चित् स्वातन्त्र्यं तथा “कारक”सूत्रे प्रतिपादितम् । यस्य धातुना व्यापारो-

पक्षिपक्षे चेदं तुल्यम् । निवृत्तप्रेषणं कर्म स्रज्जिवावयवे स्थितमिति पक्षे तु

वस्तुवदिति भावः । किं न कारकाधिकारात् क्रियाविषयं स्वातन्त्र्यं
ग्रहणे न च समुदायसमुदायतया क्रियासामुपगम्यते किं बहिर्ज्ञ-

क्रियासिद्धाविति । (कै)

सक्रियासिद्धावित्यर्थः । अयं भावः । सक्रियाकारकप्रवर्तकत्व-
रूपस्वातन्त्र्यमस्यास्यैव परप्रेर्यत्वेऽपि ॥ ननु प्रेरणायाः क्रियाविषय-
त्वात्कथमकुर्वति कारयतीति प्रयोगो ऽत आह

यदीति । (कै)

साधनान्तरविनियोगेन क्रियासाधकत्वमेव हि स्वातन्त्र्यमूले
आदिपदार्थः क इति चिन्त्यम् ॥

सतन्त्रा किंपुनः प्रधानं कर्त्ता कथं ज्ञायते कर्त्ता प्रधानमियत् सर्वेषु कार-
केषु सन्निहितेषु कर्त्ता प्रवर्तयिता भवतीति । एवं स्वच्छाधान प्रवृत्ति-
निवृत्तिकत्वमपि स्वातन्त्र्यं तच्च प्रयोजकसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्य । तत् सन्नि-
धानेऽपि स्वार्थसत्वे प्रकृतेस्तदभावेऽप्रवृत्तेऽपि । एतच्च “सतन्त्रः कर्त्ता” इति
सूत्रे भाष्ये । तच्चारोपितमनरोपितं च संज्ञा निमित्तम् । आद्यं ख्यात्या-
दौ । अन्यं पुरुषे । यस्य च सतन्त्रविवक्षा तद्व्यापार एव च धातुना
प्राधान्येनोच्यते शब्दशक्तिसमावात् । ख्याती सतन्त्रेति भाष्ये आरोपित
सतन्त्रवतीत्यर्थः । तत्वं विना तद्व्यापारे धातोः प्राधान्येन वृत्तिसम्भवात् ।
प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वमेव न सतन्त्रत्वम् । सतन्त्रपदस्य तत्रापरिभाष-

संख्यानं कर्तव्यम् । पाचयत्योदनं देवदत्तो यश्च दत्तेनेति । किं पुनः कारणं न

ऽगुणभावेनोच्यते सर्वोचौ सतन्त्र इत्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता प्रतिपादितम् ।
हेतुमतीति । भा । प्रयोज्यइत्यर्थः । यथा कर्त्तृसन्निधौ करणादीनां नास्ति

प्रधानभूतधात्वर्थ एवेह क्रिया धातुत्वं तु भूतपूर्वभावगार्थत्वात् । एतेन

धानत्वैवेति तद्व्याप्तिर एव यद्व्यं युक्तम् । यदि प्रधानभूत उच्यते एवं
सत्यप्रधानापेक्षत्वात् प्रधानभावस्य यत्राधिकरणादीन् प्रधानानि कारकाणि

व्यपदिश्येतेति । (कै)

तदापि तस्योपसंख्यानिककर्तृत्वेन कर्तुः प्रयोजकत्वान्न
हेतुत्वे विजापत्तिः । एवं सोपसंख्यानमतिव्यापकमिति भावः ॥
भाष्ये

न चेदमकुर्वति तस्मिन् कारयतीत्येतद्वति (भा)

इत्यनन्तरं किं तु कुर्वत्येवेति शेषः ॥

णात् । लोके उक्तार्थयोरेव तत्प्रवृत्तेरिति । अत एव प्रयोज्यस्य खतन्त्र-
त्वात् । कर्तृसंज्ञा न प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे तस्यापि स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिस्वरूपं
स्वातन्त्र्यं साधितं कर्तृसंज्ञासूत्रे माध्यमे इति दिक् ॥ हरिरप्याह—

“प्रागन्यतः श्रुतिज्ञाभाष्यगभावापादनादपि ।

तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवर्त्तानां निवर्त्तनात् ॥

अदृक्त्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् ।

आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तुमर्हते ॥”

सिध्यति । अखतन्त्रत्वात् । न वा स्वातन्त्र्याद् इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति

स्वातन्त्र्यं तथा प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्याभावात्
कर्तृसंज्ञाया अप्रसङ्गात् पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति कर्तृत्वतीया न प्राप्नोति ।
तत्प्रयोजक इत्यत्र च तच्छब्देन परामर्शो नोपपद्यते । न वेति । भा । प्रयो-

कारकाणां क्रियान्वयनियमोऽपि देव्यां चाख्यातः । देवदत्तः पचति । स्यादौ
सन्ति काष्ठैः स्याद्यामोदनं पचतीति अत्रैव स्यात् न त्वास्ते श्रेत
इत्यादावित्याशङ्क्य प्राधान्येनागुणभावो लक्ष्यतइति दर्शयति । ‘अगुणोभूत
इति’ । तेन यस्य गुणभावो नास्ति स कर्ता कारकान्तराविवक्षायांमपि

स्वतन्त्रोऽसाविति । (भा)

असावुपसंस्थानसम्भक्तृसंज्ञकः स्वतन्त्र इत्यर्थः । एवं सोपसंस्था-
नातिप्रसङ्गवारणाय वार्त्तिकेऽपि स्वतन्त्रपदमनुवर्त्य तस्यामर्थ्या-
द्वौणार्थकत्वमाश्रित्य कुर्वतः स्वतन्त्रत्वात्तत्रैव कर्तृसंज्ञा नाकुर्वत
इति वाच्यमित्याह

शक्यं तावदिति । (भा)

एवं च सूत्र एव गौणमुख्यसाधारणस्वतन्त्रपदार्थमाश्रित्य
वार्त्तिकं न कार्यमिति भावः तदाह

उपसंस्थानवादीति ॥ (के)

करणादित्यापारात् पूर्वमेव करणादिसंपादकतया शक्तिमत्त्वेन कर-
णादीनामात्माधीनत्वसंपादनेन च तेषां तदावसत्तयापारवत्त्वेनातिप्रवृ-
त्तानां तेषां निवर्त्तनेन च दुरादुपकारित्वेऽपि कर्तुः स्वातन्त्र्यमिति तदर्थः ।
वस्तुस्थित्यैषां धर्माणामभावेऽपि शब्देन यस्यैते प्रत्याख्यन्ते स कर्त्ता । घटो
भवतीत्यादौ बौद्धघटस्य कर्त्तृत्वम् । यद्वा घटप्रदेनोपादानकारणं मृदेव

स्यात् न वा कर्त्तव्यम् । किं कारणम् । स्वातन्त्र्यात्स्वतन्त्रोऽसौ भवति । इतरथा

न कसन्नधिधानेऽपि प्रयोज्यस्य करणादिषाधनवियोगादिना स्वातन्त्र्यस्य क्लिषा-
सिद्धौ सद्भावादित्यर्थः । अकुर्वत्यपीति । भा । यदि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यं न

पश्यति । अगन्तव्यस्य शब्दाद्येत्वादात्मनो नकारार्थः । देवदत्तेन पश्यते ।

चागुणभावो ऽस्येव । कः पुनरत्र कारकाणां गुणगुणिकभावः । यदा
प्रकाशप्रवेऽपि क्लिषा न निवर्त्तते । उक्तमत्र—

प्रागन्तवः शक्तिषाभासग्नभावापादनादपि

तद्विधौ प्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५३

। पा. ४ । आ. १)

(खतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ।)

तेन चेदमिति । (कै)

। दोषवारणायेत्याशयः । अकुर्वन्नेतीत्यन्तमभ्युपगमे कर्म ॥

एवं चेदिति । (कै)

णोत्तरमप्यकरणं चेदित्यर्थः ॥

स्वातन्त्र्यमस्त्येवेति । (कै)

अन्यथा स्वार्थाभावेऽपि कुर्यादित्यर्थः । एवं च सूत्रेणैव मिद्वे
संख्यानं व्यर्थमिति भावः ॥ भाष्ये

ज्ञापकम् (भा)

अनुमापकम् ॥

धात्मना भवतीत्यर्थः ॥ कार्यकारणयोरभेदस्य स्वीकारात् । यदा ब्रह्मण
विद्यावशादुपचरितनानात्वभावाभावरूपवत्तद्रूपगतजन्मनाश्रयवह्मणो-
पविचारितरमणीयः सिद्ध इति बोद्धम् । पाचयति चैत्रेण मैत्र इत्यादौ
योज्यस्य प्रयोजकव्यापाराधीनत्वेऽपि साधनान्तरविषये उक्तं स्वातन्त्र्यात्
नैतन्मत्याहतम् । प्रेरणा पारतन्त्र्ये उक्तस्वातन्त्र्यस्योपायत्वात् । धातु-
। अक्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्त्तृपरतन्त्रकरणादेर्न स्वव्यापार-

अकुर्वन्त्यपि कारयतीति स्यात् । वा । यो हि मन्यते नासौ खतन्त्रः अकुर्वन्त्यपि

स्यान्नैवासौ साधनान्तरविनियोगादिना क्रियां कुर्यात् तथा चाकुर्वन्त्यपि

देवदत्तरूपो य आश्रयन्तद्विशिष्टो विस्मृत्यनुकूलव्यापार इत्यर्थः । वैशिष्ट्यं
साधयितारूपं संसर्गमर्यादया भासते ॥

अवृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविवेकेऽपि दर्शनात् ।

आरादप्युपकारित्वात् स्वातन्त्र्यं कर्त्तरि स्थिते ।

अथम् (भा)

उपसंख्यानवादी ॥

प्रेषिते । (भा)

पुरुषे ॥

क्रियाम् । (भा)

क्रियाप्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगम् ॥

अक्रियाम् (भा)

तत्प्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगाभावं च दृष्ट्वा निश्चिनोति
कुर्वन् स्वतन्त्रोऽकुर्वन्नेतीत्यर्थः ॥ एतेन प्रेषिते क्रियादर्शनादेव

मादाय कर्तृत्वम् । किं च करणादीनां कर्त्रधीनत्ववत् न प्रयोज्यस्य प्रयोज-
काधीनत्वं प्रयोज्यस्य स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रवृत्तेः । न हि करणादीनां तादृशी
प्रवृत्तिः ॥ तदुक्तम्—

“निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्व एव स्वभूतये ।

अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये” इति ।

निमित्तं भूत्वादि । तन्निमित्तापि स्वार्थसाधनफलिकैव सेति स्वाभ्या-
शयानुवर्तनमात्रेण तु प्रयोज्यत्वमिति दिगित्याहुः । केचित्तु धात्वर्थ-
व्यापाराश्रयत्वं साक्षात् परम्परया वा । तत्राद्यं प्रसिद्धम् । द्वितीयं पञ्चभि-

तस्य कारयतीत्येतत्स्यात् । नाकुर्वतीति चेत्स्वतन्त्रः । वा । न चेदमकुर्वतीति

प्रयोज्ये प्रयोजकः कारयतीति अपदिश्येत । शक्यं तावदिति । भा ।
उपसंख्यानवाद्यापि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छतीति प्रतिपाद्यते ।

इति । काष्ठादीनि कर्त्ता प्रवर्तितानि करणादिप्रवृत्तिं प्रतिबभूवन् ।
कर्त्ता तु प्रागेव कर्त्तृसंनिधौ च करणादीनि व्यग्नं भवन्ति तदधीने

(अ. १ । पा. ३ । आ. ३)

(सतन्त्रः कर्ता । १ । ३ । ५३ ।)

तस्य पारतन्त्र्यनिर्णय इति च एव कथं स्नातन्त्र्ये हेतुरित्युक्तं च
स्नातन्त्र इत्यस्य प्रकृतेऽनुपयोगश्चेति परास्तम् । एवमुपसंख्यानारम्भे-
ऽतिप्रसङ्गवारणाय स्नातन्त्रपदसंबन्धाद्यभिधायैवं सति मुख्यस्नातन्त्र्य-
ग्रहणेऽपि प्रयोज्यस्य तदस्तीत्याह

यदि चेति (भा)

भाष्ये ॥ अस्नेच्छायामसत्यामिति शेष तदाह

स्वार्थादर्शनादिति । (कै)

एवं च यद्ययं स्नातन्त्रः स्नातत्त्वव्या कुर्यादेव कदा चिन्न करो-
त्यपि तस्मात्स्नातन्त्र इति भावः । एवं च स्नेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्ति-

इत्यैः कथ्यतेति । तत्र हि स्वाश्रयप्रयोजकत्वसम्बन्धेन कर्तृधर्मत्वार्थव्यापारा-
श्रयत्वम् । अन्यथा प्रयोज्यव्यापारस्य धात्वर्थत्वे तदाश्रयाणां बहुत्वाद् बहु-
वचनापत्तिः प्रयोजकव्यापारस्यापि धातुवाच्यत्वे तु शिजापत्तिः । अन्त-
र्भावितव्यर्थ इति प्रवादस्याप्ययमेकार्थ इति आहुस्तन्न । अन्तर्भावितव्यर्थ-
त्वेन सकर्मकत्वोच्छेदापत्तेः । इध्यते चान्तर्भावितव्यर्थत्वेन सकर्मकायामपि
विकर्मकया । तस्माद् धातूनामनेकार्थत्वाद्द्व्यर्थान्तर्भावेनापि धातोर्हन्ति ।
परन्तु यत्र शिञोभावेऽपि तदर्थव्योतकमस्ति तत्रैव । यथा प्रकृते पञ्चभि-

तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवति स्नातन्त्रोऽसौ भवति । शक्यं तावदनेगोपसंख्यानं

प्रयोजस्य स्नातन्त्र्येण स्वव्यापारं प्रत्यप्रवर्तनाद् किञ्चोपसंख्यानमारभ्यते ।
तेन केदमवश्याभ्युपगन्तव्यं यः करोति स स्नातन्त्रः न त्वकुर्वन्नित्येवं चेत्

च तेषां प्रवृत्तिनिवृत्ती । प्रधानकर्तृत्व प्रतिनिधिर्न वृष्टः कस्यादीनां
तु वृष्टः । शीघ्रपचारे नीवारैरिष्यते । प्रविवेको ऽभावः । कस्याद्यभावे-
प्यास्ते शेषे इत्यादौ केवलः कर्त्ता वृक्षते न तु कर्त्तुरभावे कारणादीनि वृक्ष-

(स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ।)

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

कलं स्वातन्त्र्यमित्युक्तं तस्यैव च प्रागुक्तं सकलकारकप्रयोजकत्वं
तच्चारोपितमनारोपितं च संज्ञोपयोगि । तच्चारोपितं स्वाध्यादा-
वन्तं पुरुषे । यस्य च स्वातन्त्र्यविवक्षा तद्व्यापार एव च धातुना
प्राधान्येनोच्यते शब्दशक्तिसम्भवात् । तदुक्तं “कारके” इति सूत्रे
भाष्ये । संभवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीति
यदोच्यते तदा तच्च व्यापारे पश्चिर्वर्तते स्थालीस्ये च यत्ने कथ-
माने स्थाली स्वतन्त्रेति । आरोपितस्वातन्त्र्यवतीति तदर्थः । कर्तुं-

हृत्सैरिति । क्वचित् एकान्ते तुष्णीमासीनत्वादिकं तद् द्योतकम् । यदि तु
द्वितीयकर्मरहितोऽपि तत्र प्रयोग इच्छन्तदा प्रयोजकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्व-
माश्रित्यसमाधेयः । कर्तृत्वं च विवक्षा निबन्धनम् । तेन स्वाध्यादिधापा-
रस्य धात्वर्थत्वे स्थाली पचतीत्याद्यपि । तदुक्तं “कारके” इति सूत्रे भाष्ये
स्थालीस्ये यत्ने कथमाने स्थाली स्वतन्त्रेति । यत्नो व्यापारः । एवमेकस्यैवो-
पाधिभेदेन कर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वादि भवन्ति “यथा आत्मानमात्मनाहजसि”
इति ॥ तदुक्तं हरिया—

कुर्वता वक्तुं कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । साधोयो ज्ञापकम् । प्रेषिते च

प्रयोजकसन्निधानेऽपि स्वार्थदर्शनात् प्रयोज्यः करोति नान्यथेति तस्य
स्वातन्त्र्यमस्यैव तथा चोक्तं भाष्यज्ञता । न हि कश्चित् परोऽनुग्रहीतव्य
इति प्रवर्तते सर्व इमे स्वभूत्वर्थं यत्नत इति । प्रेषित चेति । भा । कर्तुंरधि-

न्ते । आरादप्युपकारित्वादिति । यद्यप्यसौ तटस्थः फलसिद्धावुपकरोति न
तु करणादिवदनुप्रविश्य तथापीत्यर्थः । एतच्च प्रायेण चेतनेष्वेव सम्भवति
नाचेतनेषु रथो वातीत्यादौ । नैष दोषः । उक्तजनस्यैव कर्तारि इयं वृद्धे
प्राधान्यमग्राभावश्च तच्चाग्राभावो ऽचेतनेषु चेतनेष्वपि सम्भवति च

(अ. १ । पा. ४ । व्या ३)

(सतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ।)

रधिकरणत्वेनेत्यादि चिन्धम् । नञ्वाच वाक्ये प्रेषितो दर्शनक्रिया-
मध्यवस्थति क्रियायां वा कर्त्ता ऽयमित्यस्य कर्त्तृरुपादानात् क्रिया-
मित्येतत्कर्मनिरूपितं तस्याधिकरणत्वं स्यात्स्यां तण्डुलमित्यादिवत् ।
अन्यथा देवदत्ते पचतीत्यस्यापत्तिः । कर्त्तृकर्मद्वाराक्रियाश्रय-
स्त्वेवाधिकरणत्वाच्च । न च क्रियामित्येतन्निरूपितकर्त्तृत्वं तस्य
सत्त्वभूतार्थप्रतिपादकत्वात् ॥

“एकस्य बुद्धवस्थाभिर्भेदेन परिकल्पने ।

कर्मत्वं करणत्वं च कर्त्तृत्वं चोपजायते” इति ॥

योऽपि “शेरयौ” (१ । ३ । ६७) इतिसूत्रे भाष्ये शरीरात्मान-
रात्मा इत्यादि भेद उक्तः । सोऽपि व्यावहारिको बौद्ध एवेति बुद्धवस्था-
भिरित्युक्तम् । बद्धि कल्पितावस्थाभिरित्यर्थकम् ॥

क्रियायां क्रियां चाक्रियां यद् दृष्ट्वा ऽध्यवस्थति कुर्वन्सतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । यदि
च प्रेषितोऽसौ न करोति सतन्त्रोऽसौ भवतीति ।

करणत्वेन विविक्षितत्वात्सप्तमी । क्रियामिति । भा । स्मार्थदर्शनादिच्छायां
सत्यां क्रियां तददर्शने त्वक्रियाम् । यदि चेति । भा । स्मार्थदर्शनादिच्छाया-
मसत्त्वामित्यर्थः ।

षाण्मशुण्भावो न प्रतिनियतविषयो यस्यैव तु विवक्ष्यते तस्यैवेत्याह
‘स्मात्तन्त्रेण विवक्ष्यत इति’ । विवक्ष्यतइत्यस्योदाहरणं स्याज्जी पचतीति ।
अन्ये तु व्याचक्षते । अगुणभावेनाभिधीयमानव्यापारो गुणभूतो गुणभू-
तधातूपान्तव्यापारः कर्तेत्यर्थः । कस्य च व्यापारो धातुना ऽगुणभावेनोपा-
दीयते तस्य विवक्ष्यते तस्येति सर्वत्र सिद्धमिति ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ।

शेषवच्छा समासः प्रवर्तनात् स्वातन्त्र्यमित्यस्यास्तु नामेति शेषः ॥

समाश्रितो (भा)

विवक्षितः ॥ ननु न वा सामान्येत्यादे-“हेतुमति चे”त्यत्र वक्ष्य-
माणतया ऽपरसुकृमिष्यसङ्गतमत आह

तत्प्रयोजको हेतुश्च १ । ४ । ५५ ॥ प्रैषे ऽस्तन्प्रयोजकत्वाद्देतुसंज्ञा-
प्रसिद्धिः । वा । प्रैषे ऽस्तन्प्रयोजकत्वाद्देतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिः प्राप्नोति ।
स्वतन्त्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासौ स्वतन्त्रं प्रयोजयति ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ॥ प्रैष इति । भा । न तु पूर्वसूत्र
एव प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादितं तत्किमर्थं चोच्यते । एवं मन्यते ।
“प्रैषापूर्व्वं प्रयोज्यस्य स्वत्यापारे प्रवर्तनात् । स्वातन्त्र्यं प्रैषकाले तु स्वत्यापारा-
प्रवर्तनात् । प्रकृतौ प्रैषवैयर्थ्यात्स्वतन्त्र्यं नास्ति तस्य च । प्रयोजको न हेतुः
स्यात् ततश्चात्र न शिञ् भवेत् । प्रैषग्रहणमध्येषणनिवृत्त्यर्थमिति केचित् ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ॥ तस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः

तत्प्रयोजको हेतुश्च १ । ४ । ५५ ॥ ‘तदित्यनेन कर्त्ता सम्बध्यत इति’ ।
कर्त्तृसंज्ञाविशिष्टः स्वतन्त्र इत्यर्थः । ननु च प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य
पारतन्त्र्यं कर्त्तृसन्निधाविव कारणादीनान्तत्वात् स्वतन्त्रः परामृश्यते
कथन्तरां च कर्त्तृसंज्ञाविशिष्टः कथन्तमां च पाचयत्योदनं देवदत्तो
पचदत्तेनेति प्रयोज्ये द्वितीया भवति पूर्वमेव च स्वतन्त्रस्य कर्त्तुः सतः
प्रयुक्तिरपि किमर्था । मायं विरंसोदिति प्रयुक्ते इति चेद् भवत्वेवं
प्रकृतप्रवर्तने यत्र तु वलात्कारेण प्रवर्त्यते तत्र कथम् । उच्यते । अप्र-

वक्ष्यमाणस्यापीति । (कै)

अथं हि न वा सामान्येति वार्त्तिकार्थः ॥ कं घातयतीत्यादौ
हेतुमति चेत्येव सिद्धत्वादुपसंख्यानं न कार्यम् । कथं सामान्य-
कृतत्वमत आह

स्वतन्त्रत्वात्सिद्धम् । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमेतत् । स्वतन्त्रमसौ प्रयोजयति । स्वतन्त्र-
त्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वं विप्रतिषिद्धम् । भा । यदि च स्वतन्त्रौ न
प्रयोज्यः । अथ प्रयोज्यो न स्वतन्त्रः प्रयोज्यः स्वतन्त्रश्चेति विप्रतिषिद्धम् ।

अथेषथे किञ्चन्यापार्यमाणस्य गुर्वदिः स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमस्तीति । तत्त्व-
युक्तम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् । तस्मादत्र प्रेषग्रहणेन नियोगमात्रमुच्यते न तु
निरुद्धविषय एव नियोगः । स्वतन्त्रत्वादिति । भा । वृष्टसामर्थ्यो वा
सम्भावितमर्थो वा क्रियायां स्वातन्त्र्येण समाश्रित एव नियुज्यत इत्यर्थः ।
स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वमिति । भा । प्रयोजकसन्निधौ पारतन्त्र्येण स्वातन्त्र्यस्य

स्याच्चात्कटसंज्ञः । संज्ञासमावेशार्थश्चकारः । कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति
हरिः । हेतुत्वात्तद्व्यापारे हेतुमतिचेति शिच् । कटंत्वात्कर्तरि लकारः ।

वृत्तप्रवर्तनेऽपि यावत्स्वार्थादर्शनात् प्रयोज्ये न प्रवर्तते तावत्प्रयोजकः
पाचयतीति न व्यपदिश्यते प्रयोज्यप्रवृत्त्युत्तरकालमेव तु व्यपदिश्यते
तदानीमपि च स्मृत्याकृता प्रयुक्तिर्विद्यत इति अनुवर्तमाना हि प्रसक्तिः
प्रयोज्यस्यापन्ननिष्पत्तेः प्रवृत्तौ हेतुर्न मध्ये विच्छिन्ना । लोढादिवाच्यस्य प्रैष
प्रयोज्यस्याप्रवृत्तावपि भवति । उक्तं च—

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादर्शोऽपिधीयते ।

प्रवृत्तस्य यदा प्रैषस्तदा स विषयो शिच् ।

इति । तदेवं शिञ्वाद्या प्रवृत्तिः प्रवृत्तप्रवर्तनारूपेण प्रतीयतइति
प्रज्ञावर्धे कर्तुः सतः प्रयोजक इत्यविद्वद्भ्यम् । इममेव वार्त्तिकं दर्शयितुं

(तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

हेतुत इति । (कै)

सुख्याद्देतुतः पौराणिकादिरविशिष्ट इत्यर्थः । स्वतन्त्रप्रयो-
जकस्य हेतुत्वादयमप्रयोजको हेतुरिति चेदित्यर्थः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतौगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य चतुर्थे
तृतीयमाह्निकम् ॥

उक्तं वा । किमुक्तम् । एवं तावदुक्तम् । न वा स्वातन्त्र्यादितरो ह्यकुर्वत्यपि
कारयतीत्येतस्यादिति । अपरमुक्तम् । न वा सामान्यकृतत्वाद्देतुमतो ह्यवि-
शिष्टम् । स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंग्रहेन तुल्यमिति ।

तिरस्कृतत्वाद्यौगपद्यानुपपत्तिरिति भावः । उक्तं वेति । वक्ष्यमाणस्यापि
बुद्ध्या विषयो कृतत्वाद्भूतत्वसमारोपादुक्तं वक्ष्यमाणं चाभेदेनोक्तं वेति
निर्दिष्टम् । न वा सामान्यकृतत्वादिति । भा । “हेतुमति चे”त्यत्र
वार्तिककारेणैतदुक्तम् । मुक्तसंग्रहेनेति । भा । अप्रयुक्तो यः स्वयं करोति
तेन तुल्यः प्रयोज्योऽपीत्यर्थः ।

तच्छब्दोपादानम्, अन्यथा कस्य प्रयोजक इत्यपेक्षायां प्रकृतत्वादेव
स्वतन्त्रस्य प्रयोजक इति लाभादनर्थकं तत् स्यात् । ‘तस्य प्रयोजकस्त-
त्प्रयोजक इति’ । ननु ‘हजकाभ्यां कर्तरि’ ‘कर्तरि चे’ ति प्रतिषेधात्
कथमत्र समास इत्यत आह । ‘निपातनात्मनास इति’ । अत्र विचा-
र्यमस्ति समासप्रकरण एव विचारयिष्यामः । ‘संज्ञासमावेशार्थश्चकार
इति’ । अस्ति हि तस्मिन् एकसंज्ञाधिकारात् कर्त्तृसंज्ञा न स्यात् ।
‘कुर्वाणं प्रयुक्त इति’ । कुर्वाणदशायां वा प्रयुक्तिः स्मृत्याहृता सेव शिञ्जा-
न्त्येवं विग्रहः । हेतुत्वादित्यादिना समावेशस्य प्रयोजनं दर्शयति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकाव्यायनपतञ्जलिभ्यो गुह्यभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुह्या तीर्थदर्शना ।
सर्वेषां व्याख्यानानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्याहुत्तान इव सोष्ठ्यात् ॥

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥

“अधिरीश्वर” इति सूत्रस्थे “ईश्वरे” इति पदे प्रकृतिभागस्य
पूर्वान्तरेकेण सहालुकरणं

रीश्वरादिति ॥ (पा)

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ । किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो
यङ्यते । रीश्वरादीश्वरान्मा भूत् । रीश्वरादित्युच्यते वोश्वरान्मा

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ । किमर्थमिति । भा । प्राग्रीश्वरा-
दित्येव क्रियतां प्रत्यासत्त्याधिरीश्वर इतीश्वरशब्दो ग्रहीष्यत इति प्रश्नः ।

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥ “अधिरीश्वर” इत्यतः प्राक् प्राङ्-
निपाता इत्यधिक्रियते । तन्नाद्यान्वयात् । तेन पूर्वं निपातसंज्ञाः सन्तः

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥ प्राचि काले देशे वा प्राक् ।
‘अधिरीश्वर इति वक्ष्यतीति’ । ईश्वरप्रकृतिभागस्य पूर्वपदान्तेन रेफेन

नन्वन्यस्यापीश्वरशब्दस्यावधिलं स्यादत आह

प्रत्यासन्त्येति ॥ (कै)

ननु प्रथमोपस्थितत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादत आह

व्याप्नोति ॥ (कै)

वीश्वरादिति । (भा)

तच्चापीश्वरशब्दोऽस्तीति भावः ॥ वीश्वरशब्दस्य काप्यश्रवणादाह

यदेति ॥ (कै)

भूदिति । शक्तिशामुल्लसुक्तावीश्वरेतोसुशक्तसुनाविति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति । यदयं

वीश्वरादिति । भा । व्याप्तिन्यायाद्वीश्वरात्प्राक् स्यात् । यदा संहितया
सूत्रपाठस्तदा वकारसहित ईश्वरशब्दोऽस्तीत्येतदभिप्रेत्यैवमुक्तम् । यदय-
मिति । भा । सेकसेन् प्रवृत्तीनां शामुल्लसुक्तोश्च निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञायां
सिद्धायां “कृन्मेजन्त” इत्यव्ययसंज्ञाविधानाज्ज्ञापकाद्यामिर्बाध्यत इत्यर्थः ॥

पश्चाद्गत्यादिसंज्ञा इत्यर्थात्संज्ञासमावेशः सिध्यति । अन्यथा गत्युपसर्ग-

सहानुकरणं द्रष्टव्यम् । अनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात् विभक्त्युत्पत्तिः, च वा
इत्यत्र निपातत्वे सति ‘स्वरादिनिपातमव्यय’ मित्यव्ययसंज्ञा भवति
‘निपाता आद्युदात्ता’ इति तु खरो भवति उदाहृतानामनुदात्तानां गणे
पाठात्, अन्येषां तु तदपि भवति, ननु यथा ‘प्रत्यय’ इत्यादिरधिकारो
विनाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथायमपि प्रवर्तिष्यते निपाता
इत्येवास्तु नार्थोऽवधिनिर्देशेनेत्यत आह । ‘प्राग्वचनमिति’ । प्राग्वचन-
दारेणावधिनिर्देशस्य प्रयोजनमुक्तम् । अयमर्थः । असत्यवधिनिर्देशे निपाता

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (प्राग्यौश्वराभिप्राताः । १ । ४ । ५६ ।)

ननु नियमापेक्षया ज्ञापकत्वं युक्तमत आह

तुल्येति । (कै)

न्यायबाधकल्पने बह्व्यु शास्त्रबाधः कल्प्यः । नियमे तु सजा-
तीयविषय एवेति लाघवनियमे इति भावः ॥

समासे एतज्ज्ञापकमिति (भा)

भाष्ये ज्ञापकशब्दो नियमपर इति बोध्यम् ॥ ननु लोकन्यायस्य
शास्त्रे कथमाश्रयणमत आह

शास्त्रे चेति । (कै)

“हन्मेजन्त” इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्याव्ययसंज्ञां प्राप्तिः । हन्मेजन्तः
परोऽपि सः । सः । परोऽप्येतस्मात्तन्मेजन्तश्चास्ति तदर्शमेतत्स्यात् ।

परोऽपीति । भा । “हन्त्वर्थे तवैकेनि”त्यादिरेजन्तः खमुआदिश्च मान्तो-
ऽस्ति तदर्शमेतत्स्यादित्यज्ञापकं व्याप्तेर्बाधस्य ॥ यत्तद्वर्तते । भा । व्याप्तावा-
श्रयमाख्यायां निपातत्वादव्ययौभावस्याव्ययसंज्ञासिद्धेव किं तद्विधानेनेति
ज्ञापकं सं पद्यते । समासेष्विति । भा । तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थ-

कर्मप्रवचनौयसंज्ञानां निपातसंज्ञायाश्च पर्यायः स्यात् । तन्मादौ

इत्यस्य प्रतियोगमनुवृत्तौ सत्त्वामप्येकसंज्ञाधिकारात् पर्यायः स्यात् न तु
समावेशः, सति तु तस्मिन् ईश्वरात् प्राग्यावन्तः संज्ञिनः सर्वास्तान्निष्क-
मिहापेक्ष्य सङ्गत्वंज्ञा विधीयते प्रतिसूत्रमधिकारात्परावृत्तिस्तस्याश्च
समावेशः प्रयोजनमिति । अथ वा प्राग्वचनं किमर्थं यावता पञ्चम्यैव
प्रागिति दिक्शब्दोऽध्याहरिष्यते, परागित्यस्य त्वध्याहारो न भविष्यति,
'वादयो ऽसत्वे' 'प्रादय' इत्यनयोर्विधेयासम्भवेनानर्थक्यप्रसङ्गात्, अतः

लक्ष्यानुरोधात्प्रत्यासन्निरेवाश्रयिष्यते इति भावः ॥ भाष्ये

प्रियं प्रोथमिति (के)

कचित्पाठः । तत्र प्रोथो ऽध्वगः ।

“प्रोथो ऽस्त्री हयघोषायां ना कव्यामध्वगे चिषु ।

प्रोथो ऽध्वगे ऽश्वघोषायां कटिस्त्रीगर्भघोरपीति ।”

मेदिनीविश्वोक्तेः ॥ यत्तु हरदत्तेन प्रोथं पर्याप्तमित्यर्थकं क्रिया-
विशेषणम् । प्रोथ पर्याप्ताविति धातोः पञ्चाद्यजित्युक्तं तदुक्तको-

यत्तद्व्यययौभावस्याव्ययसंज्ञां प्राप्तिं तज्ज्ञापयत्याचार्यः अगन्तरो य ईश्वर-
शब्दस्तस्य ग्रहणमिति । समासेष्वव्ययौभावः । समासस्यैतज्ज्ञापकं

मेतत्स्याद् न तु व्यात्यग्रहणप्रापनार्थमेतदित्यर्थः ॥ एवं तद्धीति । भा ।
लोके प्रत्यासन्निराश्रीयते यथा* “कपिञ्जलानात्मते”ति जय एवावबध्यते

प्रमाणं तु प्राग्यग्रहणसामर्थ्यमेव अन्यथा रीश्वरादिति पक्षस्यैव दिक्शब्दा-

व्याह । ‘प्राग्वचनमिति’ । अयं भावः । अध्याहारेण सिद्धे प्राग्यग्रहासा-
मर्थ्यान्तन्त्रेण द्वौ प्राक्शब्दावुच्चार्यते तेनायमर्थो भवति, प्राचीनश्रुति-
स्थितिरास्ते प्राक् निपतसंज्ञा भवन्ति निपातः सन्तो गद्यादिसंज्ञा इति ।

* “वसन्ताय कपिञ्जलानात्मते” इति श्रूयते । तत्र विचार्यते । किं
जयस्यलारः पक्ष वा दिक्स्थेनात्मव्याः । अथवा जय एव इति । किं
प्राप्तम् । अथ जौमिनीयसूत्राणि—

पञ्चवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् । अ ११ । पा १ । सू ३८ । (पू) ।

इह प्रयोग इति चेत् । अ ११ । पा १ सू ३६ । (आ)

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (प्रायश्चित्तरामिपाताः । १ । ४ । ५६ ।)

प्रानुक्तेस्तस्य धातोर्भावाच्च प्रकृतेऽर्थासङ्गते “गृथयूयप्रोथा” इत्यु-
च्चादिसूत्रेण यप्रत्ययान्ततया साधनाच्चोपेक्ष्यम् ॥

तथेह । अ ११ । पा १ । सू ४० ॥ (आ-नि)

भक्त्येति चेत् । अ ११ । पा १ ॥ सू ४१ ॥ (आ)

तथेतरस्मिन् । अ ११ । पा १ । सू ४२ ॥ (नि)

अथ सिद्धान्तसूत्रम्—

प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात् । अ ११ । पा १ । सू ४३ ॥

अत्र श्वरस्वामिना एवमुक्तम् —

‘प्रथमं वा’ वज्रत्वं त्रित्वं नियम्येत । किं कारणम् ?

न हि कश्चिच्चतुर उपददानो न त्रौनुपादत्ते, यत् कारणम्, अनुगता-
स्त्रयस्त्रयुर्, त्रिषु चोपात्तेषु कृतः शब्दार्थः, “बद्धनालभत” इति श्रुतम् ।
आलब्ध्वाश्च बहवः । एवं सति ‘कारणादति क्रमः स्यात्’ यदि च यथा
श्रुतानुपादाने किं चिदन्यत् कारणं त्रित्वातिक्रमे स्यात्, ततोऽतिक्रमः ।
न तदस्ति । तस्मात् त्रित्वं नियम्येत ।

यस्तु मांसीयन् शिष्टमतिक्रमेत्, स, यदि तावद्दैदिकीषु हिंसासु प्रत्यवाय,
ततः प्रत्यवेयात् । अथ अप्रत्यवायस्तथापि शिष्टविगर्हणं च कर्मेत् । कृते
अथर्वे मांसीयन् पशून् हन्ति इति । तस्मात् त्रयः कपिप्लुता आलब्ध्वाः ।
तत्र युक्तिः । तथाच सूत्रम्—

तथा चानर्थदर्शनम् । अ ११ । पा १ । सू ४४ । (यु)

तस्मात् त्रित्वनियमः ।

प्रकृता च पूर्ववत्तदासत्तेः । अ ११ । पा १ । सू ४५ । (यु)

नैमिगीयन्यायमाकाशम्—

कपिप्लुतेषु त्रित्वाद्याः पाक्षिकास्त्रित्वमेव वा ।

आद्यो वज्रत्वसाम्यात् त्रित्वेनैव कृतत्वतः ।

प्रथमातिक्रमे इति । (कै)

सकलकपिञ्जलालभासम्भवात्केषु सिदालभ्येषु चयो वा ऽथ
चतुरादय इति सन्देहे इति भावः ॥ व्याप्तिन्यायाश्रये बाधकमाह

निषेधावतारादिति । (कै)

“बहुषु न हिंसादिति” निषेधकल्पनाभिधाय प्रथमातिक्रम-
न्यायस्यैव तच्चाङ्गीकार इति भावः ॥ “पर्यग्निकृतानारणानुत्सृजन्तौ”-
त्युक्तेर्हिंसाप्रसक्त्यभावादाद्यैव युक्तिरिति बोध्यम् ॥ ननु “न लोके”
(१।३।६८) तिसृचे लोकादिग्रहणमिह व्याप्तिन्यायबाधकं
स्यादत आह

स्यादव्ययीभाव एव समासो ऽव्ययसंज्ञो भवति नान्य इति । एवं तर्हि
लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके । आ वनान्तादा उदकान्तात्
प्रियं पान्यमनुव्रजेदिति । य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तश्चा

न चतुरादयः । शास्त्रे च लोकव्यवहारोऽङ्गीक्रियते इति भावः । लौकिक-
मिति । भा । लौकिकं प्रत्यासत्तिलक्ष्यं न्यायं लोक एव परित्यजति
ल्लेहादिवशाद् द्वितीयमप्युदकान्तं प्राप्य निवर्तते । अपिञ्जलानित्यत्र तु
प्रथमातिक्रमे कारणाभावान्न “हिंसात्सर्वा भूतानीति” चतुर्थ्यादिषु

क्षोपात्किं तेन । न च परशब्दाक्षेपप्रसङ्गः । चादयोऽसत्त्वे प्रादय

तेन निमित्तमेव निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञानामिति समावेशसिद्धिरिति ।
रौश्वरादिति सह रेफेयानुकरणे प्रयोजनमाह । “रौश्वराद्धौश्वरान्
माभूदिति” । रौश्वरादित्युच्यते अधिरौश्वर इत्ययमौश्वरशब्दोऽवधिर्यथा-
स्यात् ‘युक्ति यमुक्त्युक्तौ’ ‘इश्वरे तोसुनूक्तसुना’ वित्त्वं मा भूद् इत्येव-

न लोकेति । (कै)

एवं चात्र रेफोच्चारणमेव ज्ञापकमत्र शास्त्रे प्रथमातिक्रम-
न्यायानाश्रयणस्थेति बोध्यम् । अत एव “निजां चयाणामि”
त्यादौ (३। ४। ७५) चयाणां ग्रहणं चरितार्थम् ॥ ननु
प्राकृग्रहणाभावे परशब्दोऽप्यध्याद्वियेतेत्यत आह

प्रागग्रहणेति ॥ (कै)

नन्विद्यमपि निरवकाशेत्यत आह

चादिधिति । (कै)

ततोऽनुव्रजति । लौकिकं चातिवर्तते ॥ द्वितीयं तृतीयं च वनान्त-
मुदकान्तं चानुव्रजन्ति तस्माद्रेफाधिक ईश्वरशब्दो ग्रहीतव्यः । अथ

निषेधावतारान्तर्य एवाशङ्क्यन्ते । इह तु विरोधकाभावाद्वाग्निन्यायाश्रयः
स्यात् । “न लोकाव्यये”त्यथयत्वाल्लोकादोनां सिद्धे षष्ठीनिषेधे पुनस्तेषा-
मुपादानमव्ययसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत् । निपातसंज्ञा तु स्यादेव ।
ततश्चिकीर्ष्यमित्यादौ “निपात एकाजिति” प्रष्टव्यसंज्ञा स्यात् ॥

इत्येतयोर्विधेययोर्नामिनानन्वयापत्तेः । रेफविशिष्टग्रहणं किम् । ईश्वरे

मर्थमित्यर्थः । यदा संहितया सूत्राणि पठ्यन्ते तदा रौश्वरशब्दोऽस्ती-
त्यभिप्रेत्य रौश्वरादित्युक्तं, ज्ञापकात् सिद्धं, यदयं ‘ज्ञप्तेजन्त’ इति ज्ञातो
मान्तस्यैजन्तस्य वाऽव्ययसंज्ञां प्राप्तिं तज्ज्ञापयति अतन्तर ईश्वरशब्दो-
ऽवधिर्न व्यवहित इति, अन्यथा सेसेन्प्रभृतीनां यमुक्त्वमुक्तोश्च निपात-
त्वादेवाव्ययसंज्ञायाः सिद्धत्वादनर्थकं तस्यात् । नैतदस्ति ज्ञापकं, ‘ज्ञप्ते-
जन्तः परोऽपि सः, ‘ईश्वरे तोमुक्त्वमुक्तावित्यस्मात्परोऽपि ज्ञप्तेजन्त-

(प्राचीनश्रान्तिपाताः । १ । ४ । ५६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

आदिषु सावकाशा क्रियायोगे प्रादिषु सावकाशेत्यादि-
क्रमेणान्वयः ॥

बाध्यतेति । (कै)

तत्तद्विशेषसंज्ञाविषये अस्या अनुपस्थितिरेव स्यादिति भावः ॥

भाष्ये

अथ क्रियमाणेऽपीति । (भा)

प्राचीनश्रान्तित्युक्तावपि विशेषसंज्ञाऽविषय एवोपस्थितिः स्यादि-
त्यर्थः ॥ समाधत्ते

क्रियमाणे हीति । (भा)

प्राग्वचनं किमर्थम् । प्राग्वचनं संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम् । वा प्राग्वचनं क्रियते
निपातसंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्वचने ऽनवकाशाः

अथेति । भा । प्राग्यद्वयद्वारेणावधिनिर्देशश्चोद्यते । निपाता इत्येवास्तु
यथा प्रत्यय इत्यादिरधिकारो विनाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते
तथायमपि प्रवर्तिष्यते इति भावः ॥ निपातसंज्ञामिति । भा । आदिषु
प्राद्विषयक्रियायोगे विकल्पित गतिसंज्ञाविषयेषु “साक्षात्प्रभृतिषु” च

तोसुक्तसुनावित्यस्य थाप्तिन्यायेनावधित्वं मा भूत् । वस्तुतस्तु मास्तु रेफः
प्रत्यासत्त्या ऽभिमतसिद्धेः अथयौभावस्यावयवसंज्ञारम्भाच्च । न चासौ समा-

स्वाप्ति कृत्यार्थे तवैकेनित्याद्येजन्तः, यमुजादिश्च मान्तः, तदर्थमेतत् स्यात्,
यत्तद्व्ययौभावस्यावयवत्वं शास्ति तज्ज्ञापयति अनन्तरस्य ग्रहणमिति,
अन्यथा द्वितीये निपातसंज्ञा व्यापाराद् अथयौभावस्य निपातत्वादेवा-
वयवसंज्ञायाऽ सिद्धत्वादनर्थकं तस्यात्, नैतदस्ति, ‘समासेष्ववयौभावः’

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (प्राग्यौश्वरादिपाताः । १ । ४ । ५६ ।)

अवधिनिर्देशसामर्थ्यात्सति सूचसुपस्थितौ तत्सामर्थ्यात् समावेश
इति भावः ॥ तन्मेवमपि पर्यायः स्यादत आह

रौश्वरादीति ॥ (भा)

असंबद्धत्वेति । (कै)

विधेयानिर्देशादिति भावः ॥

निपाताः सन्त इति । (कै)

प्राक्पक्षणसामर्थ्यादेतदर्थं साभस्तेन गत्यादिसंज्ञानां निमित्तमेव
निपातसंज्ञेति समावेशसिद्धिरिति भावः ॥

गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाः निपातसंज्ञां बाधेरन् । ताः सा बाधिषतेति
प्राग्वचनं क्रियते । अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावता अगवकाशा एताः

गतिसंज्ञाभावपक्षे सावकाशा निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञाभिर्बाध्येतेत्यर्थः ॥

क्रियमाण इति । भा । ईश्वरादिति पक्षस्या प्राक् शब्दाध्याहारे कञ्चे पुनः

श्रुतिः प्राग्यहणं संपद्यते । परशब्दाध्याहारेण तु पक्षमौ न भविष्यति ।

“सादयो ऽसत्ते” इत्यादीनामसंबद्धत्वप्रसङ्गात् । तन्मेवैव वा द्वौ प्राक्शब्दाव-

सेऽप्यस्यैवभाव एवेति नियमार्थं स्यादिति वाच्यम् । गौरवग्रस्तं स्यात्ति-

न्यायमाश्रित्य नियमार्थत्ववर्णनापेक्षया प्रत्यासत्तेर्विध्यर्थतायाश्च न्याय्यत्वा-

तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थमेतत्स्यात् न त्वनन्तरस्य ग्रहणे ज्ञापक-

मित्यर्थः । एवं तर्हि लौकिकन्यायादेवानन्तरस्य ग्रहणं भविष्यति लौकिके

स्योदकान्तास्त्रियं प्राप्यमनुव्रजेदिति य एवानन्तर उद्कान्त आ ततो

ऽनुव्रज्य बान्धवा निवर्तन्ते तद्वदत्रापि तत्राह । ‘लौकिकं चातिवर्तत इति’ ।

लौकिकं न्यायं लोक एवातिवर्तते, यतो द्वितीयमप्युदकान्तं स्नेहातिशया-

दनुव्रज्य निवर्तन्ते तस्माद्रीश्वरादित्युच्यते वीश्वरान्माभूदिति ख्यातम् ।

(प्रायश्चित्तरात्रिपाताः । १ । ४ । ५६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

विशिष्टावधीति । (कै)

रीश्वररूपावधिपरिच्छिन्नसमुदायस्येत्यर्थः ॥

अवयवसंज्ञा इति । (भा)

षष्ठौतत्पुरुष इति भावः ॥

संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्त इति । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपात-
संज्ञायामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात् समावेशो भवति ॥

चार्थे ते । तेनायमर्थः । प्रायश्चित्तरात्रे व्यवस्थितास्ते प्राङ्निपातसंज्ञा भवन्ति
निपाताः सन्तो गत्यादिसंज्ञा इति समावेशः सिद्धः केवले तु निपाता
इत्यधिकारे क्रियमाणे सत्यामपि प्रतियोगमनुवृत्तावेकसंज्ञाधिका-
त्यर्थायः स्यान्न तु समावेशः ॥ अवयवसंज्ञा इति । भा । विशिष्टावधि-
परिच्छिन्नस्य समुदायस्यान्तरालपतिता गत्यादिसंज्ञाभाजोऽवयवा भवन्ति
तेषां संज्ञा इत्यर्थः ॥

तु । अत एव “न लोकेति” सूत्रे अव्ययात्पृथक् लोकादीनां ग्रहणमप्युपपद्य-
त इति दिक् ॥

ननु च न लोकाव्ययेत्यत्र लोकादीनामव्ययत्वादेव बह्वीप्रतिषेधे सिद्धे
पुनरुपादानं ज्ञापकं भविष्यति अनन्तरस्य ग्रहणमिति । नैतदस्ति ।
अव्ययसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत् निपातसंज्ञा तु स्यादेव, ततश्च चिकी-
र्ष्य इत्यादौ “निपात एकाजनाडिति” प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् । ‘प्रोष-
मिति’ । पर्याप्तमित्यर्थः । प्रोष पर्याप्तौ पचाद्यचि क्रियाविशेषकत्वात्
नपुंसकत्वम् ॥

चादयो ऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥

सौदन्त्यस्मिन्निति । (कै)

विशेषणत्वेनावतिष्ठन्ते ऽस्मिन्नित्यर्थः ॥

‘सदेरौणादिकत्त्वः ॥ (कै)

१ “सत्त्वम्” इत्यत्र ।

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ अयं सत्त्वशब्दः अस्त्येव द्रव्यपदार्थकः ।

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ अयमिति । भा । अर्धद्वयेऽपि सत्त्व-
शब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विशेषावगतौ प्रमाणानुपलम्भात्प्रत्यक्षः । तत्र सौदन्त्यस्मि-
न्नाविगुणक्रिया इति सत्त्वं द्रव्यमुच्यते यदा तु सत्त्वो भावः सत्त्वमिति तदा

चादयोऽसत्त्वे ॥ १ । ४ । ५७ ॥ चादयो निपातसंज्ञाः स्युः न तु द्रव्ये ।
निपातत्वादव्ययत्वम् । अ वा इत्यादिवस्तूपलक्ष्यं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेदत्वेन विवक्षितः । लिङ्गसंख्यान्वयि द्रव्यमिति वा ।
असत्त्वे किम् । यमुना यजेत, यमुशब्दश्चादिः । अः समुच्चय इत्यपि प्रत्युदा-
हरणम् । न चात्र प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् निपातत्वदुर्वारमिति

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ ‘न चेत्सत्त्वे वर्तत इति’ । सत्त्वे चेद्
वर्तते तदा संज्ञा न भवतीत्यर्थस्तदाह । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति’ । अथ
पर्वुदासे को दोषः यमुशब्दोऽत्र पठ्यते स जातिविशिष्टे द्रव्ये वर्तते,
तस्य निपातत्वं स्यात् जातिद्रव्यसमुदायरूपो ह्यर्थः केवलादन्यो भवति,

(चादयो ऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

साध्यमानेति । (कै)

वस्तुतः साध्यमानावस्थः क्रियारूपापन्नो योऽर्थः सत्तारूपः स
सत्त्वपदेनोच्यत इत्यर्थः ॥

चाद्यनुकरणार्थानामिति (कै)

पाठे चादौनामनुकरणं स्वरूपबोधनमर्थः प्रयोजनं येषां
तेषामित्यर्थः ॥

तद्यथा । सत्त्वमयं ब्राह्मणः । सत्त्वमियं ब्राह्मणीति । अस्ति क्रियापदार्थकः

साध्यमानतया क्रियारूपापन्ना सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते ॥ एवं च क्लृप्तेति ।
भा । यदि सत्त्वशब्देन सत्तोच्येत तदा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । नहि
चादिषु सत्तावाची कश्चिच्छब्दोऽस्ति यदर्थो निषेधः स्यात् । पशुर्वै पुरुष

वाच्यम् । अतिदेशस्यानित्यतायाः ऋलृक्स्त्रच् एवोपपादितत्वात् । प्रसज्य-
प्रतिषेधः किम् । वातीति वाः विप्रातीति विप्रः । इह क्रियाविशिष्ट-
द्रव्यवाचकतया क्रियायाश्चासत्त्वरूपत्वान्निपातता स्यात् ततश्च विप्रशब्दस्या-
प्यव्ययसंज्ञा स्यात् । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामित्युक्तत्वात् । अथ
चादयः । च वा ह अह एव एवं नूनं शश्वत् युगपत् भूयत् कूपत् प्रश्रवितर्क-
प्रशंसास्वयम् । एवं ह्यपदपि । कुविदिति भूयोऽर्थे योगप्रशंसास्ति भावेन
च । नेदिति शङ्कायाम् । निज्जिज्ञासन्तो नरकं यताम् । नेदेवसापुनर्जन्मदेवा

तथा प्रादय इत्यत्र विप्रातीति विप्रः 'आतच्छोपसर्ग' इति कः, अत्र प्रशब्दः
क्रियाविशिष्टे द्रव्ये वर्तते तत्र क्रियाद्रव्यसमुदायस्य द्रव्यादन्यत्वान्नि-
पातत्वे सत्त्वव्ययसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमात् विप्रशब्दस्याव्ययसंज्ञा
स्यात् प्रसज्यप्रतिषेधे तु यत्र द्रव्यगन्धस्पर्श सर्वत्र प्रतिषेधो भवति,
न तर्हि वर्तमानः पशुशब्दो ऽसत्त्ववचनो भवति, वृक्षार्थे, गोवं

इत्यादावपीति । (कै)

निपातसंज्ञा स्यादित्यनुषज्यते ॥

विधिनिषेधाविति । (कै)

अस्येति हेतोरित्यादिः ॥

यथाभिमतविषयमिति । (कै)

अनुकार्यं निपातत्वं नानुकरणेनापि गवादिपरपञ्चादावित्या-
दौति भावः ॥

सद्भावः सत्त्वमिति । कस्येदं ग्रहणम् । इत्यपदार्थकस्य । कुत एतत् । एवं

इत्यत्र च निपातसंज्ञा स्यात् । चाद्यनुकरणानां च पठितो द्विर्यस्मादर्थ
इत्यादावपि विधिनिषेधौ यथाभिमतविषयं न व्यवतिष्ठेयातां इत्यग्रहणे तु
व्यवतिष्ठेते । इत्यग्रहणेन चात्र सिद्धावस्थारूपं वस्त्वभिधीयते । तदुक्तम् ।

इत्यादौ तु न इदिति पदद्वयं पश्यते । तस्मान्निपातसमुदायो ऽयं बोध्यः ।
“निपातैर्यद्यदौति” निघातनिषेधः । प्रतिषेधविचारसमुच्चयेऽप्यमिति तु
शाकटायनः । चेत् चण् चयं चेदर्थे णित् समुच्चयादौ त्वननुबन्धः । इदं
च “निपातैर्यद्यदौ”त्यत्र स्फुटीभविव्यति । कश्चित् । यत्र । नह निश्चित-
निषेधे । इन्त इधेऽनुकम्पायां च । माकिः माकीं एतौ निषेधे । माकिर्नेष्ट-
माकीरिषमाकींसंशारिके वटेत् किस्त्वभाविनिषेधेन किरिन्त्रत्वदुत्तरः ।

नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यत्र दृश्यर्थेन मननं विशेष्यते दर्शनमेतन्मननं,
सत्यक् मन्यमाना इत्यर्थः सत्त्वग्रन्थोऽयं सतो भावः सत्त्वमिति सत्ताजाति-
वचनो स्पष्टत इति भ्रान्तिमपनयति ‘सत्त्वमिति च इत्यमुच्यते इति’ ।
इदं यदिति सर्वनामपदामर्शबोग्यं बन्धु इत्यमुच्यते, उक्तञ्च ।

सिद्धरूपमिति । (कै)

तत्त्वं च लिङ्गसंख्याकारकान्वयित्वेन सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वेन
वा तदाह

वस्तूपेति ॥ (कै)

लक्षणान्तरमाह

मेद्यत्वेनेति । (कै)

लिङ्गसंख्याविशेष्यत्वेनेत्यर्थः ॥

यं कृत्वा विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च । किं पुनरयं पर्युदासः । यदन्य-

“वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनामं प्रयुज्यते ।

अथमित्युच्यते सोऽर्थो मेद्यत्वेन विवक्षितः” इति ॥

नकिरेवायद्यात्वं हि कं नुकम् । सुकम् साहिकम् आकौम् नकौम् नकिः ।
माकौ माकिः । आकृतमिति वेदनिघण्टुः । आमिआयि नवोत्तराणीति
तद्वात्स्यायां यास्काः । माङ् । माङिलुङितिविशेषणार्थो ङकारः । मा
भवतु मा भविष्यतीत्यत्र निरनुबन्धो माशब्दः । नञ् । अकारो “नकोपो
नञ्” इति विशेषणार्थः । नस्येत्युक्ते तु पामनपुत्र इत्यत्रापि स्यात् । न च
सिद्धान्तेऽपि स्त्रैणपुत्रेतिप्रसङ्गं वारयितुम् “अलुगुत्तरपद” इत्युत्तरपदाक्षिप्तेन

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनामं प्रयुज्यते ।

अथमित्युच्यते सो ऽर्थो मेद्यत्वेन विवक्षितः ॥

इति । स्वार्थेनेति शेषः । सिद्धरूपो योऽर्थः स्वार्थेन विशेष्यतया
विवक्षितस्तद् अथमित्यर्थः । उक्तं च,

‘ स्वार्थस्य यत्र विभक्तिर्वाच्यं ब्रह्मं तदुच्यते ।

उभयथेति । (कै)

द्रव्यभिन्नेऽर्थे वर्तमानाश्चादय इति पर्युदासे ऽर्थः । सत्त्वे वर्त-
मानं चादिस्वरूपं तु निपातसंज्ञमिति प्रसज्यप्रतिषेधे ऽर्थः ॥
चादिष्वपाठात्कथं प्राप्तिरित्यतो भाष्ये

अस्ति च प्रादिभिरिति ॥ (भा)

तत्त्ववचनादिति आहो स्तित्वसन्धार्यं प्रतिषेधः सत्त्ववचने नेति । किं चातः ।

किं पुनरिति । भा । उभयथा शास्त्रे दर्शनात्प्रश्नः ॥ विप्र इति । भा ।
विप्रातीति विप्रः । “आतस्योपसर्ग” (३।१।१३६) इति कप्रत्ययान्तः
क्रियोपसर्जनब्रह्मवाचित्वात् केवलाद् ब्रह्मात् क्रियाब्रह्मसमुदायस्यान्यत्वाद्

पूर्वपदेन नञोऽवश्यं विशेषणीयत्वान्तेनैव पामनपुत्रस्यापि सिद्धेः किं
नकारणेति वाच्यम् । नैकधागमिकर्मीकृतनैकगोहृतेत्यादौ निषेधार्थेन
नञ्शब्देन “सहस्रुपेति” समासेऽतिव्याप्तिं वारयितुं नित्यस्याप्यावश्यकत्वात्
नञ्चा पूर्वपदस्य विशेषणोऽपि अनन्यार्थनित्यस्य निपातस्यैव ग्रहणं न
तु हृदया चरितार्थनकारस्य तद्धितस्यापीति तु प्राचां ग्रन्थस्योक्तिसम्भवो
बोध्यः । यावत् तावत् । त्वे न्ये एतौ वितर्कौ । औषट् । औषट् । साह्य
वषट् । स्वाधा । ॐ । तथा । हिरक्क । खलु । किञ्च । अथ । सुष्टु ।

इति । एवं च कृत्वा सौदति' निविशते यत्र जात्यादिकं शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तं विशेषणभावेनेति सत्त्वं ब्रह्म, सदेहोऽद्यादिकस्वप्रत्ययः
'ताभ्यामन्यत्रोच्चादय' इत्यधिकरणसाधनः । अस्ति' पठ्यते, स चेदर्थे
वर्तते, नकारश्चकच्चिदत्रयुक्तमिति विशेषणार्थः । नञो नकारो
'नञोपो नञ' इति विशेषणार्थः । नञोपो नस्येत्युत्तमाने वामनपुत्रः,

निपातत्वेनेति । (कै)

एवं चोत्तरसूत्रविषये ऽयं दोष इत्यर्थस्तथापि समुदाये कथं
प्राप्तिरतो भाव्ये

तदन्तविधिनेति ॥ (भा)

यदि पर्युदासः विप्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । क्रियाप्रत्ययवचनोऽयं संघातो द्रव्या-

द्रव्यादन्यस्मिन्नर्थे वर्तते ॥ प्रादिभिरिति । भा । निपातत्वेनाभिमतैः ।
शामान्यमिति । भा । सारूप्यम् ॥ तदन्तविधिनेति । भा । ननु विशेष्या-
सन्निधानात्कथं तदन्तविधिः । एवं तर्ह्ययमर्थः । निपातस्य संज्ञा निपात-

आदहेति हि सोपक्रमकुत्सनेषु । आदहस्य धामन्नित्यत्र तु पदकारा
आदिति पृथक् पठन्ति । उपसर्गविभक्तिसंस्तरप्रतिरूपकाच्च ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं आदिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तममिति चेद्यते ॥

“अथ उपसर्गात्” इति घोस्तत्वं न भवति । उपसर्गप्रतिरूपकत्वेऽप्यनुपस-
र्गात्वात् । विभक्तिप्रतिरूपको यथा । अहम् । शुभम् । अहंयुः ।
शुभंयुः । अहंशुभमोर्युस् । चिरेण । अन्तरेण । चिराय । अचिरात् ।
अकस्मात् । चिरस्य मम । ममत्वं गतराज्यस्य । वेलायां मात्राया-
मित्यादि । एतेन गेये केन विनीतौ वामिति व्याख्यातम् । वामित्वस्या-

अत्रापि प्राप्नोति, पाक्षिक एष दोषः, “अनुगुत्तरपद” इति वसति, तत्र
यदोत्तरपदेनाक्षिप्तं पूर्वपदं नस्य विशेषणं तदा पूर्वपदभूयस्य नस्य
लोप इत्युच्यमाने नैवात्र प्राप्नोति नञ्प्रत्ययेन पूर्वपदे विशेष्यमात्रे तदन्त-
विधिसङ्गत्वाद्वापि स्यात् । अथास्मिन्पक्षे नञ् इत्युच्यमाने ऽपि

निपातस्य संज्ञेति । (कै)

वक्तव्यनिपातमुद्दिश्यैकवाक्यविहिता संज्ञेत्यर्थः ॥ पठ्यन्मंज्ञा तु
न तन्मात्रोद्देशेन विहितेति भावेनाह

सा चाव्ययेति । (कै)

“तस्यां चास्तीति प्रयोजनमि”त्यादेर्गमकाच्छब्दरूपं विशेष्य-
मादाय तदन्तविधिरिति भावः ॥ अत्रेदं बोध्यम् । एवं

दन्यच्च विधिनाश्रीयते । अस्ति च प्रादिभिः सामान्यमिति ज्ञात्वा तदन्त-

संज्ञा सा चाव्ययसंज्ञा तस्यां चास्ति “तदन्तविधिः प्रयोजनं सर्वनामा-
व्ययसंज्ञायामिति” । तत्र विप्रश्नब्दे प्रश्नब्दस्य निपातसंज्ञायां सत्यां यथा
परमोच्चैरिति खराद्यन्तस्याव्ययसंज्ञा भवत्येवं निपातान्तस्यापि स्यात् ।

व्ययस्य युवामित्यर्थात् । आह आसेत्यादीनि तु तिङन्तप्रतिरूपकाणि ।
खरास्तु सम्बोधनभर्तृनानुकम्पापादपूरणप्रतिषेधेषु यथासम्भवं बोध्याः ।
अ अपेहि आ एवं मन्यसे । इ इन्द्रं पश्य । ई ईशः । ऊ ऊपरे नीजं
वपति । ए इतो भव । ओआवय । ऋ ऋह ए औ एते मग्त्रक्तोमाः ।
पश्चिति संस्मरणे । जोधं गयन्ति पशुमन्यमाणाः । मुकमिति शीघ्रत्वे ।
यथा कथाचेत्यनादरे । पाट् प्याट् अङ्ग हे हे भो अये इत्यादयः

लैवपुत्र इत्यत्र नञः कस्मान्न भवति, अतुल्यत्वात्पुत्रव्ययस्य, जकारो
वृद्धिखरयोश्चरितार्थः, निपातस्य त्वचरितार्थः । तथेति पठ्यते, सोऽव्यु-
त्पन्नः समुच्चये वर्तते, तस्य तु धातुन्तस्य जित्त्वरेणाद्युदात्तत्वं सिद्धम्
अथवात्ममपि ‘तद्वित्तत्वात्सर्वविमलं’ रित्येव सिद्धम् । नन्वव्युत्पन्नस्यापि

(चादयो ऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ ४)

हि पशुशब्दस्य जातिविशिष्टद्रव्यवाचिनोऽप्यसत्त्वभूतार्थत्वादसत्त्व
इत्यस्य व्यावर्त्याप्रसिद्धिस्तस्मात् “त्किंपुनरि” त्यादिभाष्यमेकदेशिनो-
क्तिरित्याहुः ॥

विधिना (१ । १ । ७२) निपातसंज्ञा प्राप्नोति । अथ प्रसज्यप्रतिषेधः । न
दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥

ततो लुक् प्रसज्येत । विप्रकम्बल इत्यत्र च निपातान्तस्य पूर्वपदस्य
कृतिस्वरः स्यात् ॥

सम्बोधने । घेति हिंसाप्रातिषेधोऽन्यपादपूरणेषु । विषु इति नानार्थे ।
एकपदे इत्यकस्मादथ । निहन्त्यरीनेकपदे । पुत इति कुत्सायाम् ।
कुत्सितमवयवञ्चादयति इति पुष्कः । डः । पुक्तिरिति ज्ञान्तमिति आकटा-
यनः । कुत्सितं कसति गच्छतीति पुत्कसः । अस्मीत्यहमर्थे । त्वामस्मि
वक्षि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति । आत इति इतोऽपीत्यर्थे । इत्यादि ।
आकृतिगणश्चायम् ॥

विभक्तिप्रतिरूपका इत्येव सिद्धं, सत्यं, प्रपञ्चार्थः पाठः, एवं वेदायां
मात्रात्मनित्यादेरपि, ‘स्वरप्रतिरूपका इति’ । “ऋति ऋवा” वचनमि-
त्यादयस्तेषां निपातसंज्ञाविधानद्वारेण सद्भाव एव प्रतिपाद्यते न
पुनरेषां निपातत्वे किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति ॥

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥

ननु विभक्त्यैव पाठात् कर्तव्य इत्यनुपपन्नमत आह

यदेति ॥ (कै)

प्रागेवेति । (कै)

सूचकता सूचप्रणयनकाले एवेत्यर्थः । एवं व्याख्याने भाष्यसू-
कर्तव्यपदस्यारम्भः ॥ ननु निपाता इत्यस्याधिकारादेकयोगेऽपि
निपातत्वं सिद्धमत आह

अक्रियेति ॥ (कै)

प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८-५९ ॥ प्रादय इति योग-
विभागः । वा । प्रादय इति योगविभागः कर्तव्यः । प्रादयोऽसत्त्ववचना निपात-

प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८-५९ ॥ यदा प्रागेव प्रादय
इति योगो विभाज्यते तदा योगप्रयोजनकथनाय वार्तिकम् । यदा तु प्रादय

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥ एते निपातसंज्ञाः स्युर्न तु सत्त्वे । प्र परा

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः ॥

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥ अयं योग उत्तरस्मादिभज्यते पूर्वस्माच्च, यदि
एतः प्रादय उपसर्गाः क्रियायोग इत्युच्येत नैवं शक्यमिति आह । 'एत-

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥ 'क्रियायोग इति' । शङ्खयोगे
द्वितीया निपातनात् समासः, कर्तृकरणे छतेति वज्रवचनाद्वा, यदा क्रियया
करणभूतया प्रादीनां धातुभिर्योगात् करणे द्वितीयाया एव समासः ।

(प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८, ५९ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४) ।

तदाह भाष्ये

यस्मिन्नेव विशेष इति । (भा)

क्रियायोगरूपे इत्यर्थः ॥ ननु प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गा
गतय इतिवत् प्रादयः कर्मप्रवचनौघा इति वचनाभावादाह

सुः पूजायामिति ॥ (भा)

ननु “अच उपसर्गाद्” (७।४।४७) इत्यत्र ‘त’ इति दित-
कारकनिर्देशात्सर्वादेशस्तत्त्वमनजन्तत्वेऽपि संज्ञाविधानसामर्थ्याद्भवति
तच्च नित्यमिति मरुत्त इत्ययुक्तमत आह

प्रक्रियायामिति ॥ (कै)

संज्ञा भवन्ति । तत उपसर्गाः क्रियायोग इति ॥ किमर्थो योगविभागः ।
निपातसंज्ञार्थः । वा । निपातसंज्ञा यथा स्यात् । एकयोगे हि निपात-

उपसर्गाः क्रियायोग इत्येको योगः पश्यते तदा योगविभागः कर्तव्यत्वेन चोद्यते ।
एकयोगे हीति । भा । अक्रियायोगे निपातसंज्ञा न स्यात् । क्रियायोग एक
गण्युपसर्गसंज्ञावत्स्यात् । ततश्च प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यत्र पूर्वपदप्रकृति

अप सन् अन्तु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आस् नि अधि अपि अति इ

प्रयोगकरणमिति । उत्तरस्या उपसर्गसंज्ञाया एव क्रियायोग इति विशेष-
वर्णं यथा स्यात् निपातसंज्ञायां माभूदित्येवमर्थमुत्तरस्माद् योगादस्य

‘प्रवचयतीति’ । उपसर्गादसमासेऽपीति ज्ञातम् । ‘प्रनायक इति’ । नन्-
वापि ममिक्रियायोगोऽख्येव, सत्त्वं, प्रादयः पुनरेवमात्मकाः यदुत श्रुतायां
क्रियायां तानेव विधिर्भवन्ति, अश्रुतायां तु ससाधना क्रियामाक्षिपन्ति
तच्च क्रियायोगग्रहणसामर्थ्याद् यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा

(स. १ । पा. ७ । आ. ७) (प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ७ । ५८, ५९ ।)

मन्वैलौकिकप्रक्रियावाक्यं मरुत्दात् इति दर्शयितुमुचितं न तु दत्त इतीति चेदवाहः । मरुद्भिर्दत्त इत्यर्थकलुप्तविभक्तिकमरु-
च्छब्देन श्रुतो मरुत्तशब्दस्य विग्रहप्रदर्शनं कृतं तथैव भगवतोक्त-
मिति ॥

दूष्यत इति । (कै)

तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः ॥ मृषोऽतिप्रत्यया-
न्तादन्तोदात्तः सः । एवं च मरुत्तपदं मध्योदात्तमिति भावः ॥

संज्ञाभावः । वा । एकयोगे हि सति निपातसंज्ञाया अभावः स्यात् ।
यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसंज्ञा
स्वरो न स्यात् ॥ यस्मिन्नेवेति । भा । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा “सुः पूजयामि”-
त्यादिभिर्योगैः प्रादीनां विहिता ॥ मरुद्दत्त इति । भा । प्रक्रियायां रूपम-
नौकिकमिदमुपात्तम् । तत्त्वेन हि निधं भाव्यम् । उपसर्गसंज्ञैव चाख्येयते
तेन निपातसंज्ञा । तस्यां हि सत्यां निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं
उत् अभि प्रति परि उप एते प्रादयः । तत्र निस्दुस् इमौ सान्तौ ।

विभाग इत्यर्थः । अथ वा चादिष्वेव प्रादीनपि पठित्वा पूर्वसाधोमावृ-
त्तिमर्थं विभज्यते तत्राप्याह । ‘उपसर्गाः क्रियायोगे इति’ । ‘प्रादीना-

भवतोऽयमर्थो भवति, अत्र च यत्क्रियायुक्तः प्रादिः स गर्भिर्न प्रयुज्यते,
यस्य प्रयुज्यते न तत् क्रियायुक्त इति नास्ति यत्प्रसङ्गः । ‘मरुच्छब्दस्येति’ ।
उपसर्गसंज्ञैवेत्यते न निपातसंज्ञा, तस्यां हि सत्यां निपाताद्युदात्तत्वं
तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात् अन्तोदात्तस्य मरुत्तशब्द-
इत्यते । ननुपसर्गसंज्ञायामप्युपसर्गाच्चाभिवर्ज्यमिवाद्युदात्तत्वं स्यादेव, न,
वागेनापूर्वमाद्युदात्तत्वं विधीयते किं तर्हि निपाता इत्येव सिद्धे ऽस्मि

(प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८, ५९ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

अथयसंज्ञा च स्यादिति । (कै)

तथा च मरुद्भिर्दत्त इति मत्वर्थीयप्रकरणस्थभाष्यप्रयोगे विभक्तिश्रवणं न स्यादिति भावः ॥ नन्वस्योपसर्गत्वे “उपसर्गे घोः किः” (३।३।८२) “आतस्योपसर्गे” (३।३।१०६) इति अङ्-कौ स्यातामत आह

अनभिधानादिति । (कै)

अनेन न्यायेन संज्ञावचनसामर्थ्यरूपेण ॥

स्यात् । मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् । वा । मरुच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मरुद्भक्तौ मरुत्तः । अथ उपसर्गादिति (७ । ४ । ४७) तत्त्वं यथा स्यात् ।

“द्वतीयाकर्मणोति” (६।२।४८) पूर्वपदप्रकृतिसूत्रेण स्यात् । अन्तोदात्तश्च मरुच्छब्द इच्छते । अथयसंज्ञा च स्यात् । तत्त्वस्योपसर्गसंज्ञेच्छते । अनभिधानाद्धि किरङ्च न भवति । संज्ञावचनसामर्थ्याच्चानजन्तत्वेऽपि तत्त्वं प्रवर्तते । अनेन तु न्यायेन मरुद्भयतीति तवर्गव्यायेऽपि ग्राह्यं प्राप्नोति ।

“निसृष्टपतावनासेवन” इति निर्देशादिति “उपसर्गस्यायताविति” सूत्रे

मिति । चणोपोऽच ब्रह्म इति चवादीनामिति । ‘परा जयन्ति सेना इति’ । परा उत्कृष्टाः परदेशस्थिता वा ब्रह्मत्वान्न च वर्तमानस्य पराश-

प्रतिषेधार्थमेतत्, किं च निपातसंज्ञायामथयसंज्ञा स्यात् । अथ ‘उपसर्गे घोः किः’, ‘आतस्योपसर्गे’ इत्येतौ विधौ कस्मान्न भवतः अनभिधानात् । ‘मरुत्त इति’ । मरुच्छब्दतत्कारस्या ‘नचि चे’ ति द्विवचने भरो भरोति मध्यमस्य मध्यमयोर्मीध्यमानां वा लोपे चैक्यं भवति, कथं पुनरत्र तत्त्वं यावता तमनजन्त इत्यत आह । ‘संज्ञाविधानसामर्थ्यादिति’ । उक्तः प्रयोजनान्तराभावः, एवं तु मरुद्भयतीति तत्कारव्यायेऽपि ग्राह्यं

तस्मात्तत्त्व एवेति । (कै)

अत एव “उपसर्गास्त्राभिवर्जमि”त्याद्युदात्तत्वमपि न । नन्वेवं तत्त्वविधावेव मरुत उपसंख्यानं व्यर्थं स्यादिति चिन्त्यम् । केचित्त-
त्रोपसंख्यानेन निपातत्वमिष्यते एव तेनाद्युदात्त एव मरुतशब्दो
निपातसंज्ञापि तत्त्वविषये एवेति मरुद्भिर्दत्त इति पाञ्चमिकभाष्य-
प्रयोगस्य नानुपपत्तिः । पञ्चमेऽपि तन् पूर्वमरुद्भ्यामिति निर्देव
पाठ इत्याहुः । कैयटस्त्रारस्येन तु स पिदिति बोध्यम् ॥

व्युत्पादयिष्यत इति । (कै)

मत्वर्थीयप्रकरणे इति शेषः ॥

वा । अच्च्बन्धस्योपसंख्यानम् । (३।३।१०६) अच्च्बन्धस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

अद्वा ॥

तस्मात्तत्त्व एवोपसर्गसंज्ञा वक्तव्या । प्रकारान्तरेणापि मरुतशब्दो
विपात्यते तत्त्वमरुद्भ्यामिति ॥ अच्च्बन्धस्येति । भा । तेन भिदादिषु
अद्वाशब्दो न पठितव्यो भवति ॥

वृत्तिः । “निरः कुषः” “सुदुरोरधिकरणे” इत्याद्यनुरोधाद्रेफान्तावप्योति
तत्रैव सूत्रे हरदत्तः । अत्रथे किम् । विः पद्मौ । पराः सेनाः ॥

बन्धस्य न भवति, यत्र त्वेकवचनं पृथक्ते परा जयति सेनेति तत्र रूपोदा-
हरणं द्रष्टव्यम्, हल्ङ्गाविति सुलोपात्, पराशब्दस्याद्युदात्तत्वाच्च ॥

प्राप्नोति तस्मात्तत्त्वविधावेवेत्यते, ‘अच्च्बन्धस्येति’ । अङ्गविधावेवेत्यते कि-
प्रत्ययो हि न भवति तदाह । ‘आतन्त्रोपसर्ग इति’ । भिदादिपाठात्
प्रश्नाअद्वाचेति निपातनाह त्तिङ्गम् ॥

गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥

कारिकेति । (कै)

भावे ण्वल् । श्लोकादौ तु कारिके ॥

श्लोकवाचीति । (कै)

दासीवाचिनोऽप्युपलक्षणम् ॥

गतिश्च ॥ १ । ४ । ६० ॥ कारिकाशब्दस्य । वा कारिकाशब्दस्योपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । कारिकाकृत्य (१।२।१८।७।१।३७) ॥ पुनश्चनसौ हृन्दसि ।
पुनश्चनसौ हृन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । पुनस्तत्पूतं (२।२।१८)
वाचो देयम् । पुनर्निष्कृतो (८।१।७०) रथः । उभिरदूतस्त्वगोहित (६।२।४६)

गतिश्च । १ । ४ । ६० कारिकाशब्दस्येति । भा । कारिका क्रिया
मर्षादास्थितिरित्यर्थः । यत्न इत्यपरे । यस्तु श्लोकवाची कारिका-

गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥ प्रादयो गतिसंज्ञाः स्युः क्रियायोगे । पुक्तिङ्गोऽयं
गतिशब्दः । “गतिरनन्तर” (६।२।५६) इति लिङ्गात् । अव्युत्पन्नश्चायं
क्लिजन्तो वा । “नक्लिचि दीर्घश्चेति” (६।४।३६) तु न प्रवर्तते ।
अत एव निर्देशात् । उपसर्गसंज्ञया सह समावेशार्थश्चकारः । अन्यथा
पर्यायः स्यात् । तेन प्रणेषमित्यादौ गतत्वं कदुत्तरपदप्रकृतिसंस्वरश्च सिध्यति ।
निपातसंज्ञायास्तु समावेशः प्रागग्रहणेन साधित एव । इह यत्क्रियायुक्ताः
प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । योगग्रहणसामर्थ्यात् । तेन प्रष्टुं कृतं
प्रकृतमित्यत्र “गतिरनन्तर इति स्वरौ न । कर्मणि क्त्वात् प्रत्ययतित्वात् ।

‘गतिश्च’ । १ । ४ । ६१ ॥ ‘गतिरनन्तर’ इति पुक्तिङ्गनिर्देशाद् गम्यतइति
गतिः, क्लिजन्तौ च संज्ञायामिति क्लिच्, निपातनात् ‘न क्लिचि दीर्घश्चे’ति

क्रियायोगेति । (कै)

क्रियारूपे युज्यमाने वर्त्तमानादित्यर्थः ॥ पुनः शब्दस्य गतित्वे
स्यं फलं दर्शयति

ततश्चेति । (कै)

एतेन

पुनरुत्पत्तमिति (भा)

भाष्योदाहरणे “सुप्पुपे”तिसमासेनैव सिद्धे पुनः शब्दस्य गति-
संज्ञा व्यर्थत्वपास्तम् । तद् ध्वनयन्वक्ष्यति

इति । गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम् । वा ।
गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति
वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं घञ् घत्वणत्वे वा । घत्वम् । घञ् ।
प्रवृद्धो भावः प्रभाव अनुपसर्ग इति प्रतिषेधो मा भूत् (१ । ३ । २४) ॥

शब्दस्तस्य ग्रहणं न भवति । क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात्
क्रियावृत्तेर्ग्रहणात् । पुनश्चानसाविति ततश्च पुनराधेयमित्यत्र कृदन्तो-

घञर्थविशेषकत्वे तु स्यादेव । तथा प्रवृद्धो भावः प्रभाव इत्यत्र “अत्रिणी
सुवोऽनुपसर्ग” (१ । ३ । २४) इति घञ् सिद्धः । एवं प्रणाययत्वभि-
पाचयतीत्यादौ प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षाभिमुख्यद्योतकतायां णत्वणत्वे स्ताः ।
णर्थविशेषकत्वे तु नेति बोध्यम् । निपातसंज्ञा तु क्रियायोगं विनाप्यस्ति ।
एतदर्थमेव हि प्रादय इति योगो विभक्तः । तेन प्रगत आचार्यः
प्राचार्य इत्यत्राथयपूर्वपदप्रकृतिसंज्ञः सिध्यति । उपसर्गसंज्ञायां मन्-
वृत्त्युपसंख्यानम् ॥ मन्वत्तः । उपसर्गसंज्ञाविधानसामर्थ्यादजन्तत्वा-

न भवति, ‘प्रकृत्येति’ । अत्र गतित्वात् कृत्स्नो भवति समासस्य प्रादि-
त्वादेव सिद्धः । प्रादिभ्योऽन्यत्र समासोऽपि प्रयोजनम् । ‘प्रकृतमिति’ ।

स्वरस्त्विति । (के)

“सह सुपे” (१ । १ । ४) तिसूत्रे भाष्ये त्वमसत्त्वाभिप्रायेण
“गतिर्गतावि” (८ । १ । ७०) तिनिघात इत्युक्तम् ॥

शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनमिति (के)

शाकलम् ।

कृत्यकः (पा)

(६ । १ । १२८) इति योगविभागेन पुनर्विधानद्वारेति भावः ॥

“उपसर्गाच्छन्दसि” (५ । १ । ११८) इति वतिः । “अञ् नासिकाया”

विगताः सेचका अस्माद् ग्रामाद्विसेचको ग्रामः । उपसर्गादिति (८ । १ । ६५)

यत् मा भूत् । जत्वम् । प्रगता नायका अस्माद् ग्रामात्प्रनायको

ग्रामः । उपसर्गादिति (८ । ४ । १४) जत् मा भूत् ॥ दृड्विधौ च धातु-

ग्रहणार्थकम् । वा । दृड्विधौ च धातुग्रहणमर्थकम् । उपसर्गादिति

त्तरपदप्रकृतिसूत्रेण “यतो ऽनावः” (६ । १ । २१३) इति घेःशब्द उदात्तः ।

पुनस्तत्पुनमिति । भा । गतित्वात् समासः । खरस्तु प्रवृद्धादेः (प्रवृद्धादीनां

भावेऽपि “अथ उपसर्गात्तः” इति तत्त्वं प्रवर्तत इत्याहुः । एवं च

मद्वज्रयतोऽथ जत्वमपि प्राप्नोति । तस्मात्तत्त्वं एव संज्ञा वक्तव्या । अत

एव क्विविधिरङ् च न भवति । निपातसंज्ञा तु नास्तेष्टा । तेन

“कृतीवाकर्मणो”ति पूर्वपदप्रकृतिसूत्रे कृते मत्वच्छब्दो मध्योदात्तः ।

विघातत्वे त्वाद्युदात्तः स्यात् । न च “उपसर्गाच्चाभिवर्जमि”ति क्तिट्कुजा-

दीयस्मादवस्थं शक्यम् । “निपाता आद्युदात्ता” इत्येव सिद्धे ऽमे-

प्रतिषेधमाचार्यं तत्सूत्रादिति हरदत्तादयः । अत एव नाभिरित्येव

मतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिसूत्रः ‘यत् प्रकरोतीति’ । तिङ्प्रत्ययस्य

निमित्तस्य निपातैर्यद्यदिति विषये त्रिपः धित्वाद्युदात्तत्वं, विकरस्य

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(गतिश्च । १ । ४ । ६० ।)

(५।४।११८) इति वर्त्तमाने “उपसर्गाच्चे” (५।४।११९)
त्यज्जन्मभावौ “ज्ञानरूपसर्गभ्योप ईद्” (६।१।६०) “उपसर्गा-
त्त्वाङ्गमि” (६।२।१७७) त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वरूपः स्वर “उपसर्गा-
दङ्गलमि” (८।४।१८) ति षत्वम् ॥ ननु धात्वर्थे वतेर्विधानादस्येव
क्रियायोगोऽत आह

क्रियाशब्दस्येति । (के)

धात्वर्थे वर्त्तमानात् स्वार्थे च इति भावः ॥ प्रत्ययार्थत्वेऽपि
तद्व्याप्या तस्य क्रियात्वाभाव इत्यन्ये ॥

धाताविति (६।१।६१) । तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् ।
प्रवर्धं वनमिति । क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे प्रवर्धक इत्यत्र प्राप्नोति ।
यत्क्रियायुक्तात्वं प्रतीति वचनात्प्रभवति । वद्विधिसम्भावानीत्त्वस्वाङ्गादि-
स्वरगण्येषु दोषो भवति । वद्विधि (५।१।११८) । यदुक्तो निवतो याचि

(८।६।२।१७७) भा । राङ्गतिगण्यत्वादन्तोदात्तत्वम् । चनो हित इति ।
भा । निपातत्वादाद्युदात्तस्य चनः शब्दस्य गतिरनन्तर (६।२।४६) इति

सूच्यताम् । मात्स्यं वा तदपि । एवादिषु चमेः सुपठत्वादित्यवधारणम् ।
एवं च “तत्पर्वमवदभ्यमिति” (पर्वमवदभ्या- ५।२।१२२) मवतशब्द-
व्युत्पादने उपावान्तरं बोध्यम् । तत्र च तपः पितृमेव सम्बन्धः ।
तस्मिन् पितृमठस्य क्वाचित्कः प्रामादिकः । अन्यथा मवतशब्दस्या-
धुवासत्तापत्तौ प्रवृत्तसूचकत्वमैयटादिविरोधापत्तौ । मात्स्योपप्रकरणे
ततो वित्तं मवतशब्दस्याधुवासत्तां चावलम्ब्य प्रवृत्तौ हरदत्ताग्रहण-
मित्यः । पर्वतश्चिन्महि कडो विभावेत्यादौ यच्चमानं पर्वतशब्दस्या-

प्रत्ययस्यो धातोः, “तिष्ठि घोडात्तवतो” ति प्रशब्दस्यानुदात्तत्वम् ।
एतच्च प्रबोधनचतुष्टयं गतिसंज्ञाप्रकरणे सर्वत्र प्रकृतम् । अकारः

उद्धत (भा)

इत्यादेरङ्गतान् निगतान् इत्यर्थः ॥

प्रेपमि (भा)

त्यादेः प्रगता आपो यस्मिन्नित्यादिरर्थः ॥

प्रणः (भा)

इत्यादेः प्रकृष्टानामस्माकमित्यर्थः ॥

वसुत् । वद्धिधि । नस्भाव (५।४।११६) । प्रणसं सुखम् । उन्नसं सुखम् ।
नस्भाव । अनीत्त्व । (६ । ३ । ६१) प्रेपं परेपम् । अनीत्त्व । खाङ्गादिस्वर ।
प्रक्षिक्त् (७ । २ । १७७) प्रोदरः । खाङ्गादिस्वर ॥ गत्व (८।४।२८) । प्रणः
श्रुतः प्रण आचार्यः प्र णो राजा प्र णो वृषहा ॥ उपसर्गादित्येते

प्रकृतिस्वरः ॥ गत्युपसर्गसंज्ञा इति । भा । क्रियायोग इति सामान्येनोपादा-
नादिशेषावधारणार्थं वचनम् । अथ वा प्रत्यासन्नैव क्रिया गृह्यते इति

द्युदात्तत्वं तु द्वेधापि सिध्यति । “नञ्बिषयस्यानिसन्तस्येति” (फिट् सूत्रं-२६)
पर्वतशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । अञ्चब्दस्याङ्विधावुपसंस्थानं ॥ अङ्गा । भिदा-
दिपाठात्प्रज्ञाञ्जेतिनिपातनादा सिद्धम् । “अन्तःशब्दस्याङ्गिविधित्वेबूप-
संस्थानम्” । वा । एतच्च “अन्तरपरिग्रहे” (१ । ४ । ६५) इत्यत्र भाष्ये
स्थितम् । अन्तर्धा । अन्तर्द्धिः । अन्तर्हण्णात् । “हन्तेरत्पूर्वस्येति”
(८ । ४ । २२) गत्वं । एवं च “अन्तरदेश” (८ । ४ । २४) इति न कर्तव्यम् ।
देशे तु क्षुब्धादित्वास्तत्वाभावः । अयनं चेत्यपि न कर्तव्यम् । “ज्ञात्वच”
इति सिद्धेः । देशे तु क्षुब्धादित्वात् बोध्यते कैयटः । देशे निषेधार्थं
सूत्रद्वयमिति तु ह्रस्वदत्तः । पद्यद्वयेऽपि अन्तर्णयति अन्तर्भवाद्यौत्वादौ

संज्ञासमावेशार्थं इति । अन्यथैकसंज्ञाधिकारादेकज संज्ञाद्वयविधानाच्च
पर्यायः स्यादिति भावः । ‘कारिकाशब्दस्येति’ कारिका . क्रिया

इत्यर्थ इति । (कै)

तत्र सर्वचोपसर्गग्रहणं प्राद्युपसर्गणमिति भावः ॥ ननु सधुना

गुरोः प्रत्याख्याने क्रियते एवेत्यसंगतमत आह

केवलाभ्यामिति ॥ (कै)

विधयो न प्राप्तवन्ति ॥ वद्विधिनस्त्वावोत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु वचन-
प्रमाण्यात्सिद्धम् । वा । अनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रमाण्याद्भवन्ति ॥

सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वत्वत्वत्वेषु । वा । सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्वि-
धितत्वत्वत्वत्वेषु वक्तव्यः । नुम्विधि । सुलभं दुर्लभम् । उपसर्गादिति नुम्मा

न्यायव्युत्पादनार्थम् । वद्विधौ चेति । भा । उपसर्गैवेव धातोरुच्चेपात् ॥
प्रकृक् इति । भा । प्रगता ऋच्च्का अस्मादिति बहुव्रीहिः । तत्र धातुय-

वधाययं गतं बोध्यम् । सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वत्वत्वत्वेषु ॥

सुलभं । दुर्लभम् । उपसर्गात्खल्वञ्जोरिति नुम् न । एतच्च प्रयोजन-

मापाततः । “नसुदुर्भ्यां केवलाभ्यामिति” सूत्रस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा-

ऽतिसुलभमित्यत्र नुम् न स्यात् । तत्त्वं, सुदत्तम् । “अच उपसर्गादि”ति

तत्त्वं मा भूत् । यत्त्वं, दुःस्थितिः । प्रक्रियानालदुःस्थम् । सुसिक्तम्

सुसुतम् । “सः पूजायामिति” तु कर्तव्यमेव पूजायामिति विशेषणार्थम् ।

तेन सुविक्तं किं तवात्रेत्यादौ यत्त्वं भवत्येव । कथं तर्हि

“फलवद्भावोद्भूतकथम्भावतिरोहिताः ।

नैवाङ्गानां कथं भावाः प्रदुष्यन्ति कथं च नेति ।”

सत्यम् । नेदमुपसर्गत्वप्रादुर्भ्यामित्यत्र प्रादुसः एथग्रहणप्रयुक्तम् । एतेन

प्रादुष्यन्तीति पठित्वा प्र आष्टुर् इत्युपसर्गत्रिकपूर्वस्य स्यतेरुपसर्गा-

मर्षादास्थितिरित्यर्थः । यत्त्वं इत्यपरे, धात्वर्थनिर्देश इति गृह्यते,

यस्य कर्तरि कारिकाशब्दः कारिका दासीति यस्य श्लोकावाचो तयोर्ग्रहणं

न भवति क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रियावृत्तेर्ग्रहणात् ।

अवश्यमिति । (कै)

कार्त्तिककृतापीति भावः ॥ इत्युपोपसर्गत्वे तुम् भवत्येवेति
सोरुपसर्गत्वे सतौत्थर्थः । निषेधाभावादित्याशयः ।

इत्यतेरुपसर्गत्वे (कै)

इति पाठे ऽतेः परस्मै सोरुपसर्गत्वे इत्यर्थः ॥

भूदिति (७ । १ । ६७) । न सुदुर्भा केवलाभ्य (७ । १ । ६८) इमित्येतन्न वक्तव्यं
भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतच्चास एव । तत्त्वम् । सुदत्तम् ।
अथ उपसर्गात्तः (७ । ४ । ४७) इति तत्त्वं मा भूदिति ॥ यत्त्वम् । सुसिक्तं
घटश्रुतेन । सुसुतं श्लोकश्रुतेन । उपसर्गादिति यत्त्वं मा भूदिति

इत्यस्य शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनं वक्ष्यते ॥ उद्धत इति । भा । क्रियाशब्द-
स्याप्रयोगादुपसर्गत्वाभावः ॥ अथवाकाशा इति । भा । येषां हि क्रियाशब्दप्र-
योगे तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा ते संप्रत्युपसर्गसंज्ञा अपि गृह्यन्त इत्यर्थः ॥

तुमोतौत्वादिना यत्त्वमिति व्याचक्षाणाः परास्ताः । दुर उपसर्गतायाः
यत्त्वविधौ निषेधात् । स्युतेरर्थस्य प्रकृतासम्बन्धाच्च । यात्वम् । दुर्नतिम् ।
दुर्नयः । स्युतेन दुरः परस्य यात्वं नेति केचिदिति पठित्वा सिद्धान्ते यात्वमिति
आम्यन्तः परास्ताः । गतिसंज्ञायां कारिकाशब्दस्योपसङ्ख्यानम् । कारि-
काशब्दः । कारिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति । तिष्ठिचोदासवतीति
गतेर्निघातः । निपातत्वादव्ययत्वे सति विभक्त्यैर्लुक् । कारिका क्रिया ।
समर्थाश्च स्थितिरित्यर्थः । यत्त्व इत्यपरे । धात्वर्थनिर्देश इति यत्त्वम् । यत्त्व
कर्तृहि यत्त्वन्तः कारिका दासीति । यत्त्व श्लोकवाच्यो तथोर्गेह ग्रहणम् ।

‘यत्कारिका करोतीति’ । निपातत्वादव्ययत्वे सति विभक्त्यैर्लुक् ।
‘यत्त्वत्त्वसूतमिति’ । गतित्वात्त्वमात्रः । ‘गतिसंज्ञा’ इति निघातो
भवतीति । यद्यप्यत्र प्रवृत्तादीनां केवलमपदान्तोदासत्वेन श्लेषनिघातः

इत्यतेः परसोरुपसर्गत्व (कै)

इति पाठस्तु युक्त एव ॥ “सुः पूजायामि” (१।४।६४)

त्येतत्कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकम् ॥ भाष्ये

णत्वं मा भूदिति । (भा)

न च दुसमादाय णत्वं दुर्वारं कृत्तरोर्दुसोऽप्यचानुकरणेन
तस्यापि निषेधान् ॥

(८।१।६५) सुः पूजायामि (१।४।६४) त्येतन्न वक्तव्यं भवति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । क्रियत एतस्यास्यैव । णत्वं । दुर्नयं दुर्नीतमिति । उप-
सर्गादिति णत्वं मा भूदिति ॥

क्रियत इति । भा । केवलाभ्यामिति विशेषणाभिधानार्थमवश्यं कर्तव्यम् ।
तेनातिसुखम्भमित्येतदुपसर्गत्वे तुम् भवत्येव ॥ क्रियत इति । भा । पूजाया-
मिति विशेषणोपादानार्थम् । तेन सुविज्ञं किं तवाचेत्यादौ णत्वं भवत्येव ॥

क्रियायोगइति कारिकाशब्दस्य विशेषणात् । क्रियावृत्तेरेव ग्रहणात् ।
पुनश्च न सौ कृन्दसि गतिसंज्ञाविति वक्तव्यम् । पुनराधेयम् ।
गतित्वात्समासः । छद्दुत्तरपदप्रकृतिसरेण “यतो नाव” इति घेयशब्द उदात्तः ।
पुनश्चतुर्थं वाचः । इहपि गतित्वात्समासः । स्वरस्य प्रवृद्धादेराकृति-
गत्यादादन्तोदात्तत्वम् । काठके छान्तोदात्तः पठ्यते । शेषनिघातेन
पुनःशब्दोऽनुदात्तः । “गतिर्गताविति” निघातं वदन् वृत्तिकारस्य
परत्वात्तस्य न्याय्यतां मन्यते । “चनोहितः” । “चायेरन्ने वृत्तश्चे”त्यनुगन्तत्वा-
न्निपातत्वाद्वाऽनुदात्तस्य चनाशब्दस्य “गतिरनन्तर” इति प्रकृतिसरः ॥

सिद्धस्तथापि परत्वादयमेव निघातो युक्त इति भावः । ‘इह च
पुनराधेयमिति’ । गतित्वात्समासे कृते छद्दुत्तरपदप्रकृतिसरेण ‘यतो
नाव’ इति घेयशब्द आद्युदात्तः । ‘चनो हित इति’ । निपातत्वादाद्युदात्तस्य
चनःशब्दस्य ‘गतिरनन्तर’ इति प्रकृतिसरः ॥

ऊर्यादिचिडाचक्ष १ । ४ । ६१ ॥

चिडाचोः केवलयोः प्रत्यययोः क्रियायोगासंभवात्सामर्थ्येन संज्ञा-

ऊर्यादिचिडाचक्ष ॥ १ । ४ । ६१ ॥ छम्भस्तियोग इति वक्तव्यम् ।

ऊर्यादिचिडाचक्ष ॥ १ । ४ । ६१ ॥ ऊरी पक्षेति । भा । प्रयोगापर्या-

ऊर्यादिचिडाचक्ष १ । ४ । ६१ ॥ एते गतिसंज्ञाः स्युः क्रियायोगे ।
छम्भस्तियोगे चिडाचौ विहितौ । तत्साहचर्याद्रूपादयोऽपि तद्योग एव
प्रयुज्यन्ते नान्यत्र । अत्रभिधानाच्च । तत्राप्याविःप्रादुःशब्दौ सुक्ताऽन्वेषां
करोतिनैव योग इति माधवादयः । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
तदन्तविधिर्नास्ति तथाप्येव सामर्थ्यात् चिडाजन्तग्रहणम् । न हि प्रत्यय-
मात्रस्य क्रियायोगः संभवति । स्वार्थिकत्वेनानर्थकत्वात् । चेरभ्रावित्वाच्च ।
ऊरीछत्वं सुक्तीछत्वं पटपटाछत्वं । इहेदमवधेयम् । औषडादीनां
चादिष्वपि पाठादक्रियायोगेऽपि निपातत्वम् । आविःशब्दस्य साक्षा-
त्प्रभृतिषु पाठात्काचो योगे विकल्पः । भवस्तियोगे त्वेन नित्यमिति ।
कथं तर्हि वारुणीमदविशंकमथाविश्वप्युषोभवदसाविव इति माधः ।

ऊर्यादिचिडाचक्ष ॥ १ । ४ । ६१ ॥ 'च्यन्ता ङाजन्ताखेति' । यद्यपि
पदसंज्ञायामन्तग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति चापितं
तथापि क्रियायोगइत्यनुक्तत्वेस्तदन्तग्रहणमिति भावः । न हि प्रत्ययमात्रस्य
क्रियायोगः संभवति स्वार्थिकत्वेन स्वयमनर्थकत्वात् चेरभ्रावित्वाच्च ।

(अ. १ । पा. ३ । आ. ३)

(ऊर्यादिच्छिडाचक्ष । १ । ३ । ६१ ।)

विधावपि तदन्तविधिः । वक्ष्यमाणरौत्यास्य प्रयोगस्यैवाभावादाह

इहैव यथा स्यात् । ऊरीकृत्य ऊरीभूय । इह मा भूत । ऊरी पक्ता ॥

लोचनेन संभवमात्राश्रयेणैतदुदाहृतम् ॥ न चान्ययेति । भा । चिडागौ

अभवद्युगमद्विलोचजिह्वायुगलीढोभयस्यङ्गभागमाविरिति च । निरङ्कुशाः

कवय इति हरदत्तः । वस्तुतस्तु नेह दोषलेशमपि पश्यामः । तथाहि ।

गतित्वाद्धातोः प्राक् प्रयोगः प्राप्नोतीति त्वदीयपूर्वपक्षसर्वस्वम् । तच्च

भाष्यवार्तिकयोरेव निराकृतप्रायम् । “ते प्राग्धातोरिति” सूत्रं हि द्वेधा

याख्यातं प्रयोगनियमार्थं संज्ञानियमार्थं चेति । तत्रान्यपक्षे प्राक् चाप्राक्

च प्रयोक्तव्याः । प्राप्तु प्रयुज्यमानाः संज्ञां लभन्त इति स्थितम् । इममेव

च पक्षमाश्रित्य “अनुकरणं चेति” सूत्रे ऽनितिपरमिति प्रत्याख्यातम् ।

एवमेव “हृन्दसि परेऽपि” “अवहितोऽस्तेति” सूत्रद्वयमपि प्रत्याख्यातम् । अत

एव “ते प्रागिति” सूत्रे सुकटं करारिणं वीणानीति भाष्यं “कर्तृकर्मणोश्च”

भूतञ्जोरिति सूत्रे स्थायम्भुवमिति वृत्तिग्रन्थश्च सङ्गच्छते । एतेन वृत्तेः

प्रामादित्वां वदन् आद्येन सुभूयत इति पाठः कर्तव्य इति शिक्षयन्

हरदत्तोऽप्यपास्तः । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीति न्यायेन

संज्ञानियमपक्षे सर्वस्व सामञ्जस्यात् । एतेन पुरोरामस्य जुहवाक्षकार

ज्वलने वपुरिति भट्टिः । तस्य स्थित्वा कथमपि पुर इति कानिदासश्च

‘कर्मस्त्रियोग इति’ । न केवलं संज्ञाप्रयोगोऽप्यन्यत्र भवति नहि भवति

उरोत्संपद्यत इति, औषडादीनां स्नाह्यापर्यन्तानां चादिषु पाठाद्

अक्रियायोगेऽपि निपातत्वम् । आविशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु पाठात्

कर्मो योगे विकल्पः, कर्मस्त्रियोगे त्वनेन निवृत्त्यं कथं तर्ह्यविच्छेदो

प्रयोगेति ॥ (कै)

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियायोग इत्यनुवर्तते । (१।४।४६)

न चान्यथा क्रिययोर्यादिच्छिडाचां योगोऽस्ति ॥

तावत् कृत्वस्तियोग एव विहितौ ऊर्यादयोऽपि कृत्वस्तियोग एव प्रयुज्यन्ते नान्यत्र ॥

समर्थितः । न च पुरोऽयमित्यस्य कृत्वमात्रविषयत्वमिति भमितव्यम् ।
कृत्वोऽनधिकारात् । तुरासाहं पुरोधायेत्यादिप्रयोगाच्चेति दिक् । जरी
जरी उररी एते त्रयोऽङ्गीकारे विस्तारे च । विताली भूसी एतौ
विस्तारे शकला खंसकला धंसकला भंसकला एते चत्वारो हिंसायाम् ।
शकला कृतेत्यादि । हिंसित्वेत्यर्थः । गुलुगुधा पीडार्थे । गुलुगुधाकृत्य ।
पीडयित्वेत्यर्थः । सज्जः सद्धार्ये । फलफली चिक्ली आक्ली एते विकारे ।
अलोष्टी केवली सेवली शेवली वर्षाली मसमसा भस्मसा एते
हिंसायाम् । वषट् वौषट् स्वाहा स्वधा पांपी करणाविनाये ।
पापीकृत्य । करणं विलयेत्यर्थः । प्रादुः प्राकच्ये । अत् शीघ्रात् । अत्कृत्य ।
आविः प्राकच्ये । आविष्कृत्य । गणरत्ने त्वन्येऽपि संगृहीताः । तथाहि ।
पापानी सङ्गता केवासी एते हिंसायाम् । वार्दानी यार्दानी आलम्बी
एते प्राकाश्ये हिंसायां च । इत्यूर्यादयः ॥

ऽभवदसात्रिव रागः, अभवन् युगपद्विलोपत्रिज्ज्ञा युगलीढोभयवृक्षधार-
माविरिति, स्वतन्त्राः कवयः । 'शुक्लीकृत्येति' । अस्य आवितीत्वम् ।
पटपटाशब्दो 'वा क्वय' इत्यत्र व्युत्पादितः ॥

अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥

इतेः परमिति । (भा)

“सुप्सुपे”ति योगविभागात्समासः ॥

धातोश्चानन्तरमिति । (कै)

तदव्यवधानेन गतेः प्रयोग इत्यर्थः ॥

अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥ कथमिदं विज्ञायते ।
इतेः परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति आहो खिदितिः परो
यस्मात्तदिदमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । किं चातः । यदि
विज्ञायते इतेः परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति खाडिति क्त्वा

अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥ कथमिति । भा । द्वयोरपि
समासयोः संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । खाडिति क्त्वेति । भा । गतिसंज्ञायां
समासः स्यात् । धातोश्चानन्तरं प्रयोग इतिरूपमेतन्न सिध्येत् । इति
खाट्क्त्वेत्यत्र च निवेद्यप्रसङ्गः ॥ भा । औषडिति । औषट्शब्दस्य इतिपरो

अनुकरणञ्चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥ गतिः स्यात्किंचायोगे । खाट्-
क्त्वा । अनितिपरं किम् । खाडिति क्त्वा निरखोवत् । सति हि गतित्वे

अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥ ‘इतिः परो यस्मादिति’ ।
यस्यसमासस्तु लक्षणाभावान्नाश्रितः । तेनेति खाट्क्त्वेत्यत्र इतेः

इति खाट्कृत्येति । (कै)

इति हेतोः खाट् कृत्य गत इत्यर्थः ॥ नन्वितेः परत्वसत्त्वेन
कथमत्र प्राप्तिरत आह

श्रौषडिति । (भा)

एवं गतिसमासस्य नित्यत्वादयं प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥
“तस्मिन्निति” (१।१।६६) सूत्रे निर्दिष्टपक्षणाद् व्यवहितसाधारण
एवायमित्यतो दूषणान्तरमाह

खाट्कृत्येतीति । (भा)

निरस्तौवदित्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायते इतिः परो यस्मात्तदितिपरं न
इतिपरमनितिपरमिति । श्रौषड्श्रौषडिति कृत्वा निरस्तौवदित्यत्र प्राप्नोति ।
अस्तु तावदितिः परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । ननु
घोक्तं श्रौषड्श्रौषडिति कृत्वा निरस्तौवदित्यत्र प्राप्नोतीति । नैष दोषः ।

न भवति वौषटा व्यवधानादिति गतिसञ्ज्ञाप्रसङ्गः ॥ ननु व्यवहितेऽपि
परशब्दस्य दर्शनाद्भवत्येवेतिपरत्वम् । नैष दोषः । अथवधान एवास्त्य
सुखादितिः । अन्यत्र त्वन्तरालस्थमसमीच्याव्यवधानमेवाश्रित्य प्रवृण्यते ।
इह तु वौषटो व्यवधायकस्योच्चारणादयुक्तमनपेक्ष्यम् ॥ खाट्कृत्येति

प्रयोगनियमपक्षे धातोः प्राक् प्रयोगः स्यात् । अनुकरणत्वजात्याक्रान्तस्येति-

प्रद्वेषेऽपि भवति । ‘खाडिति कृत्वा निरस्तौवदिति’ । अत्रासति प्रतिषेधे
गतिसञ्ज्ञायां समासः स्यात् धातोश्चानन्तरः प्रयोग इति रूपमेवैतन्न

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (अनुकरणं चागितिपरम् । १ । ४ । ६९)

इति हेतोः खाट्कृत्य निरुद्धीवदित्यर्थः ॥ वस्तुतः “इतेः पर-
मिति” विग्रहवाक्ये उत्तराङ्गविकल्पात्तस्मादितिपरिभाषोपस्थित्या-
ऽव्यग्रहितपरत्वबोधादुत्तावपि तदन्तर्भावैकैकार्थीभाव इति भाष्या-
शयः ॥ अयं पदार्थो दर्शयति ।

य इति ॥ (कै)

१ तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥

इदं तावदयं प्रकृत्यः । अथेह ते प्राग्धातोरिति (१ । ४ । ८०) कथं गतिमात्रस्य
पूर्वप्रयोगो भवति उपोद्धरतीति । गत्याकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते । इहापि
तद्धनुकरणाकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अनुकरणास्येति-
करणापरत्वप्रतिषेधोऽनिकृशब्दनिवृत्त्यर्थः । वा । अनुकरणास्येतिकरणापरत्व-
प्रतिषेध उच्यते । किं प्रयोजनम् । अनिकृशब्दनिवृत्त्यर्थः । अनिकृशब्दता

निरुद्धीवदित्यत्र धातुव्यवधानेऽपि प्रतिषेधप्रसङ्गात् ॥ इदं तावदिति । भा ।
यो व्यक्ताश्रयेण व्यवधानं मन्यते ॥ गत्याकृतिरिति । भा ॥ तस्याश्च
भिन्नास्यपि व्यक्तिषु अभिन्नाया नास्त्वत्र व्यवधानम् । किमर्थमिति ।
अगितिपरमित्येतदित्यर्थः । संज्ञानियमपक्षे सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । अनिकृ-
शब्दनिवृत्त्यर्थ इति । खाडितिकृत्वेति प्रयोक्तव्ये इति खाट्कृत्वेति प्रयोगः

शब्दे परे ऽयं निषेधः । तेन औषडवौषडितिकृत्वा निरुद्धीवदित्यत्र

सिध्येत् । छिबु निरसने ‘छिबुस्तमुचमां श्रितौ’ ति दीर्घः, भूतकावोवन्धासः
किमर्थः कस्य चित्कावेरयं प्रयोग उदाहृतः ।

तस्याश्चेति । (कै)

गतिशब्देन तत्संज्ञकानेकव्यक्तेर्ग्रहणं लक्ष्यानुमारादित्याशयः ॥

गतिसंज्ञार्थं सूत्रमावश्यकमिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

अनितिपरमित्येतदिति ॥ (कै)

संज्ञेति । (कै)

प्राक् प्रयुक्ता एव गत्यादिसंज्ञा इति तदर्थः ॥

मा भूदिति । इदं विचारयिष्यति तेप्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वेति (१।४।८०) । तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदानिष्ठ-
शब्दनिष्ठत्वर्थमिदं वक्तव्यम् । यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो
भवति ॥

स्यात् । प्रयोगनियमे चायं दोषः । तत्र ह्ययमर्थः । गत्युपसर्गसंज्ञा घातोः
प्रागेव प्रयोक्तव्या इति ततो व्यवहितस्य प्रयोगाप्रसङ्गः । संज्ञानियमे तु
न दोषः । तेनैव नियमेन खाडिति कृत्वेत्यत्र व्यवहितस्य संज्ञानिवारणादस्य
प्रयोगस्य सिद्धत्वात् ॥

श्लोषट्शब्दस्यापि निषेधः । संज्ञानियमपक्षे तु अनितिपरग्रहणं न
कर्तव्यमिति । परस्परसंज्ञाप्राप्तेरेवाभावात् ॥

शुभ्यनसक्तः सोऽस्याः श्रुतमूलं दशममात्मनो वदने ।

जिह्वामूलस्यैव खाडिति कृत्वा निरुद्धीवत् ॥

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ।)

आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ॥

आदरः । (कै)

प्रत्युत्थानादिविषयस्वरस्यः ॥

अनादरः । (कै)

परिभव औदासीन्यं च तच्चावश्यकोत्थानादिविषयोपेक्षकार्यार्थत्वादिति तेनासच्छब्देन समासादिसिद्धिः । गतिसंज्ञा तु सच्छब्द-

आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ॥ इदमतिबहु क्रियते आदरे अनादरे सद असदिति । आदरे सदित्येव सिद्धम् । कथमसत्त्वत्येति ।

आदरानादरयोः सदसती १ । ४ । ६३ ॥ कथमसत्त्वत्येति । भा । यदि न सत्त्वत्वासत्त्वत्येति नञ्समासः क्रियते तदा सतिप्रियत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वाऽन्यथपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात् । अथ न सदसदिति समासः क्रियते तदा सच्छब्दस्य विधीयमाना गतिसंज्ञा-

आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६२ ॥ क्रमादूतिसंज्ञे स्तः । सत्त्वत्वात् ।

आदरानादरयोः सदसती ॥ 'प्रीतिसंभ्रम इति' । प्रीतिपूर्विका प्रत्युत्थानादिविषया त्वरेत्यर्थः । 'परिभवौदासीन्यमिति' । अवज्ञाया कर्तव्यं प्रत्युत्थानादिकं प्रत्युपेक्षेत्यर्थः । असदनादरग्रहणं किमर्थमसत्त्वत्वेत्यत्रापि यथा स्यात्, मा भूदसच्छब्दस्य गतिसंज्ञा सत्त्वत्वेत्यनेन नञ्समासो भविष्यति । नैवं शक्यं, सति प्रियत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं

१०००

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(आदरागादरयोः सदसती । १ । ४ । ६१ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

स्यैवेति भावः ॥ सुबिति प्रकृतमिति समर्थ इति प्रकृतमित्यपि बोध्यम् ॥ ननु तदन्तविधिना कार्यसम्भवेऽप्यनादर इत्यस्यासत्त्वे कथमत्र तत्प्रतीतिरित्याह भाष्ये

केनेदानौमिति ॥ (भा)

नन्वनादर इत्यस्यासत्त्वं कथं नञा ऽऽदरप्रतिषेधो विज्ञास्यते-
ऽत आह

अनेनेति । (कै)

आदरप्रतिषेध इत्यस्य सदर्यादरप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

तदन्तविधिना भविष्यति (१ । १ । ७२) । केनेदानौमनादरे भविष्यति । नञाऽऽदरप्रतिषेधं विज्ञास्यामः । न आदरे ऽनादर इति । नैवं शक्यम् ।

ऽसच्छब्दस्य न स्यादिति भावः ॥ तदन्तविधिनेति । भा । यद्यपीह प्रकृतं विशेष्यं नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायाः कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना विशेषणान्तदन्तविधिर्भवति । तत्र समासविधौ सुबिति प्रकृतं गतिरनन्तरं (६ । २ । ४६) इत्यत्र पूर्वपदं गतिर्गतावित्यत्र पदस्येति (८ । १ । ७०) ।

असत्कृत्य । प्रीतिपूर्वका प्रत्युत्थानादिविषया त्वरादराः । अवज्ञया

बाधित्वा ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिसंज्ञायाद्युदात्तत्वं स्याद्, असत्कृतमित्यत्र तु सत्कृतशब्दे गतिरनन्तर इति स्वरे प्रवृत्ते पञ्चाग्नञ् समासेऽपि तस्यैव स्वरः, असच्छब्दस्यापि कृतशब्देनापि समासे तस्य निपातत्वादाद्युदात्तस्य गतित्वात्प्रकृतिभावेऽपि स एव स्वर इति नास्ति विशेषः । इह च युदसत्करोतीत्यसच्छब्दस्य निघातो न स्याद् अव्ययसंज्ञापि तस्य न स्यादित्यसच्छब्दस्यैव गतिनिपातसंज्ञे एवित्यर्थे, न चात्र सच्छब्देन तदन्त-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१००१

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (आदराणादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ।)

इत्यादौ तु न स्यादिति । (कै)

नञ्समासे सदृशस्यैव प्रतीतेर्गुर्वादिविषये एव प्रयोगः स्यात्
पाखण्ड्यादिविषये तु प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥ प्रसक्ताभावे
चेति पाठः ॥ नञ्नादरग्रहणे ऽसदृशग्रहणमपि कार्यमेवान्वया
सच्छब्दस्यानादरे ऽदृत्तेरच तदन्तविध्यभावाच्च कस्य तच्च वर्त्त-
मानस्य संज्ञा स्यादत आह

आदरेत्यादि ॥ (कै)

आदरप्रसङ्गे एव हि स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात् । अनादरग्रहणे गुणः

अथयसंज्ञायामसत्येव तदन्तविधिः ॥ न आदर इति । भा । अनेनासच्छब्द-
स्यानादरार्थवृत्तितां दर्शयति । ततश्चानादरग्रहणेन यत्साध्यं तदन्यथापि
सिध्यतीत्येवं परमेतत् । आदरप्रसङ्ग इति गुणमसत्कृत्येत्यादौ स्यात्
पाखण्डिनमसत्कृत्येत्यादौ तु न स्यात् । तथाहि । अत्राज्ञाय इति क्षत्रि-

प्रत्युत्थानादावुपेक्षा त्वनादरः । एतयोः किम् । सत्कृत्वा । असत्कृत्वा ।
शोभनमशोभनं च ज्ञातेत्यर्थः ॥

विधिर्लभ्यते विशेष्यस्याभावात् । नञ्च सच्छब्दस्यैव संज्ञास्तु कार्यप्रदेशेषु
प्रकृतस्य तेन तदन्तविधिर्भविष्यति, 'अथयसंज्ञायां तावदस्यैव तदन्त-
विधिः परमोचैरिति, यथा कुगतिप्रादय इत्याद्यापि सुविति प्रवर्तते सुपे-
त्येव निवृत्तं तद्वृत्तिना विशेष्यते 'गतिरनन्तर' इत्यत्रपूर्वपदं 'गतिर्गता' वि-
वचापि पदस्येति प्रकृतं भवतु तदन्तविधिना कार्यम् अनादरावगतिस्तु
कृतः असत्कृत्वादरग्रहणे, न सदसदित्यादरनिर्भात्रैव शक्यम् आदर-

सामर्थ्यादिति । (कै)

प्रकृतविशेषाभावेऽपि शब्दरूपं विशेष्यमादाद्येत्यर्थः ॥

क्रियमाणे बहुव्रीहिरयंविज्ञायते । अविद्यमानादरे अनादरे इति ।
तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् । असतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम् ॥

यादिरेवोच्यते न तु गोलोकादिः । बहुव्रीहिरिति । भा । स चात्यन्ताभावेऽपि
प्रसक्त्यभावे भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिध्यति ॥ असतस्त्विति । भा ।
आदराणादरयोः सदित्येव वक्तव्यं तत्रानादरे सङ्ख्येयस्य वृत्त्यसंभा-
वतदन्तविधिना ऽसङ्ख्येयस्य गतिसंज्ञा भविष्यति । यथा गोप्यदं सेविते-
त्यत्रासेविते गोप्यदशब्दस्य वृत्त्यसंभवादगोप्यदार्थमसेवितग्रहणम् ॥

प्रसक्त एव हि स्यात् गुरुमसत्कृत्येति चाख्यानमसत्कृत्येत्यत्र न स्यात्
यथा आख्याय इति क्षत्रियादिरेवोच्यते न लोकादिः, अनादरग्रहणे तु
सति बहुव्रीहिर्यथायते अविद्यमानादरोऽनादर इति । बहुव्रीहिसंज्ञा-
न्ताभावे प्रसक्ताभावे ऽप्रसक्ताभावे च भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिध्यति,
तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् असदग्रहणं तु शक्यमकर्तुम् । आदराणादरयोः
सदित्येवास्तु तत्र यथा गोप्यदं सेवितेत्यत्रासेविते गोप्यदशब्दो न सम्भ-
वतीत्यगोप्यदार्थमसेवितग्रहणम् । एवमनादरे ऽपि सङ्ख्येयो न सम्भ-
वतीत्यसङ्ख्येयमनादरग्रहणं भविष्यति । 'सङ्ख्याता ऽसङ्ख्यातेति' ।
शोभनवचनो विद्यमानवचनो वा सङ्ख्येयः, तद्विपरीतवचनोऽसङ्ख्येयः ॥

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥

ननु समासस्य सूत्रेणैव सिद्धेर्वातितिके समासग्रहणं व्यर्थमत आह
सामान्येनेति । (कै)

एवं चोपसंख्यानशब्देनापूर्ववचनमेव बोध्यते किं तु विधान-
मात्रम् । एवं चोपसर्गसंज्ञाविषयमपूर्ववचनं गतिसंज्ञाविषयसूत्रं
चोपसंख्यानशब्देनोच्यत इति न समासग्रहणं व्यर्थमिति भावः ॥
ननु गतिसंज्ञाऽग्रेऽप्यपूर्वत्वमस्त्वित्यत आह

गतिसंज्ञाया इति ॥ (कै)

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ अन्तः शब्दस्याङ्किविधिसमासकालेबूप-
संख्यानम् । अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासकालेबूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अङ् ।

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ अन्तःशब्दस्येति । भा । अङ्किविधियत्नानि
उपसर्गसंज्ञाभ्याम् । समासस्य गतिसंज्ञाभ्य इत्यपूर्ववचनं सूत्रोपादानं च
सामान्येनोपसंख्यानमुच्यते । गतिसंज्ञाया अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाभावात् ।

अन्तरपरिग्रहे । १ । ४ । ६५ ॥ स्पष्टम् । अन्तर्हत्व । मध्ये हत्येत्यर्थः ।
अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा मूर्ध्नि श्येनो गतः । परिग्रह्य गत
इत्यर्थः । अनेदमवधेयम् । हत्वा गमनं द्विधा । हतं त्यक्त्वा परिग्रह्य

अन्तरपरिग्रहे । १ । ४ । ६५ ॥ अन्तर्हत्वा मध्ये हत्येत्यर्थः । 'अन्तःशब्द-
स्येत्यादि' । उपसर्गसंज्ञावामेवैतन्नोक्तम् अन्तःशब्दप्रसङ्गेन वक्ष्यामीति यदा-
चोपसर्गसंज्ञोच्यते तदास्तर्कवतीत्यादिवदन्तर्हत्वात् अन्तर्हत्वनमित्याहोर्ध्वमि

अनेनैवेति । (कै)

सूत्रेणैवेत्यर्थः । तदतिरिक्तविषये त्वेनापि नेष्यतइति भावः ॥

नन्तरदेशे इत्यादिनैव सिद्धेर्णत्वे उपसंख्यानं व्यर्थमत आह

इन्ते इत्यादिः ॥ (कै)

तथैवेति । (कै)

अन्तरग्रणमित्यस्यानेनैव सिद्धेर्देशे प्रतिषेधोऽपि 'क्षुभादिना-
सिद्ध इति भावः ॥ तदारभेऽप्यस्यावश्यकतां दर्शयति

अन्तर्णयतीति ॥ (कै)

१ अ ८ । पा ४ । सु १६ ॥

अन्तर्द्धा । किविधिः । अन्तर्द्धिः । समास । अन्तर्हृत्य । गत्यम् । अन्तर्हृत्याद्
गोभ्यो गाः ।

अन्तर्हृत्यादिति । भा । इन्तेरत्पूर्वस्येति गत्यस्य सिद्धत्वाद् अन्तरदेशे इति न
वक्तव्यं भवति । देशे तु क्षुभादिनास्यत्वाभावः । तथैवायनं चेति न
वक्तव्यम् । हृत्यञ इति सिद्धत्वात् । अन्तर्णयतीत्यत्राप्युपसर्गादिति
गत्वं सिध्यति ।

चेति । आद्यमुदाहरणम् । द्वितीयं प्रथमुदाहरणम् । अपरिग्रहे इति च
प्रयोगोपाधिर्न तु वाक्यकोटिनिविष्टमिति ।

इन्तेरत्पूर्वस्येति गत्वं सिद्धम् अन्तरग्रणमित्यत्रापि 'हृत्यञ' इत्येव सिद्ध-
मिति अन्तरदेशे अयनं चेति सूत्रद्वयमपि देशप्रतिषेधार्थं प्रकृत्यम् ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥

साक्षाद्भूता इति । (कै)

प्रत्यक्षा इत्यर्थः ॥ तदुक्तं भाष्ये

यदा हि साक्षादेव सत् किञ्चित्क्रियते इति । (भा)

“लवणमि”त्यादिगणपाठान्मान्ना अपि ॥ एते शब्दाः स्वतन्त्रा

इति भ्रमं व्यावर्तयति भाष्ये

मकारान्तत्वं चेति । (कै)

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात्प्रभृषु च्यर्थवचनम् ।
साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनं कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य ।
यदा हि साक्षादेव सत् किञ्चित्क्रियते तदा मा भूदिति ॥ मकारान्तत्वं च
गतिसंज्ञासन्निभ्युक्तम् । वा । मकारान्तत्वं च गतिसन्निभ्योर्गेन वक्तव्यम् । लवणं

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात्प्रभृतिव्यति । भा । अभूत-
तद्भावविषयाणामेव तथा स्याद् यदा तु साक्षाद्भूतं रूपान्तरेण क्रियते तदा

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ एतानि क्वाप्ति वा गतिसंज्ञानि
स्युः । च्यर्थ इति वक्तव्यम् ॥ साक्षात्कृत्य साक्षात्कृत्वा । असाक्षाद्भूते
साक्षात्क्रियते चेत्तदायं प्रयोगः । नतु साक्षाद्भूतस्यैव रूपान्तरापादाने ।
व्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधादूर्यादिचित्ति नित्यैव संज्ञा । तेन लवणो-
क्तत्वेत्यत्र मान्तत्वं न भवति । तद्विकल्पसन्निभ्योर्गेनेह गण्ये निपात्यते ।
यदा लवणशब्दस्य लवणमिति ज्ञान्त आदेशः । तथा च मास्य

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ ‘साक्षात्प्रभृतिव्यति’ । असाक्षाद्भूतं
यदा साक्षात्क्रियते तदा यथा स्यात् यदा यत्तु साक्षाद्भूतमेव रूपान्तरेण
क्रियते तदा माभूदित्वेवमर्थम्, मिथ्याप्रभृतिव्यपि वक्तव्यम्, एतच्चान्तरङ्ग-
त्वात्कथ्यते, तथाहि साक्षात्कृतमित्युक्ते श्रुतस्य तस्यैव रूपस्य करणं

पुनः प्रसङ्गेति । (भा)

परात्वादिकल्पेऽपि तदभावे नित्यविधिप्राप्त्या न दोष इति भावः ॥ न च प्राप्तविभाषाविषये वैकल्पिकाभावे नित्याङ्गीकारे विकल्पशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरव्यक्ते चारितार्थात् ॥ भाष्ये

गतिसंज्ञासन्नियुक्तमिति । (भा)

वैकल्पिकगतिसंज्ञानियुक्तमित्यर्थः ॥

ज्ञात ॥ तत्र च द्विप्रतिषेधः । वा । तत्र च अग्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । जवयौज्ञात ॥ न वा पूर्वणं ज्ञातत्वात् । वा । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् पूर्वणं ज्ञातत्वात् । अस्त्वनेन विभाषा पूर्वणं (१ । ४ । ६१) नित्यो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्तमित्युक्तं

मा भूदित्यर्थः ॥ जवयौज्ञात्येति । भा । अत्र हि परत्वादेन विभाषा प्राप्नोति । नित्या च गतिसंज्ञेयते ॥ पूर्वणेति । भा । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति

पूर्वविप्रतिषेधः । त्रैशब्दं हि नः साध्यम् । जवयं ज्ञातं जवयं ज्ञात्वा जवयौज्ञात्येति । तत्र अग्रन्ताग्रन्तयोः पाक्षिके जवयमादेशे समं रूपम् । परेणापि शिल्पेन मुक्ते तु अग्रन्तस्य नित्या संज्ञेति न कश्चिदोषः । इहामौवशेप्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका निपाताः । प्रादुराविःशब्दयो-र्युक्तत्वात्प्राप्ते विभाषा । साक्षात् मिथ्या चिन्तेति मनोव्यापारे चिन्ताज्ञात । भद्रा आलोचनाप्रशंसामङ्गलेष्वयम् । रोचनेतौतिशब्दोत्पादे

प्रतीयते न त्वभुतरूपान्तरस्य । नन्वसत्त्वामपि प्रकृतिविवक्षायां तस्यैव रूपस्य करणं प्रतीयते अथ च च्यर्थैरुसिता नास्ति तस्माच्चच्यर्थयह-यमेव कर्तव्यम्, अथ च्यन्तेष्वपि साक्षादादिषु अयं विकल्पः कस्मात् भवति अस्त्वेनेह मुक्ते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादूर्यादिष्विहाचक्षेत्येवा भवत्यति । नैवं शब्दं यदेतज्जवयादीनां मकारान्तत्वनिपातनं तदपि च्यन्तेषु स्यात्, एवं जवयादीनां मान्ता जवयादय आदेशाः करिष्यन्ते तत्र यथेकदेशविकृतस्यान्यत्वात्तज्जवयौशब्दस्यापि यस्ते जवय आदेशः किवचे

एकदेशेति । (कै)

एवं च लवणीकृत्येत्यनिष्टं स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

लवणं शब्द इति । (भा)

लवणमिति गणपाठस्य लवणशब्दस्य लवणमित्यादेश इत्यर्थः ॥

गतिसंज्ञासंनियुक्तत्वाद् गतिसंज्ञाभावे आदेशाभाव इति भाष्ये

“विभाषे”त्युक्तम् । (भा)

अनेन गतित्वाभावे च लवणशब्दे पूर्वेण गतित्वमिति भावः ॥

तच्च अन्तस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लवणशब्दस्यायं विभाषा लवणं शब्द आदेशः क्रियते । यदि च लवणीशब्दस्यापि विभाषा लवणं शब्द आदेशो भवति न किं विद् दुष्यति । त्रैशब्दं चेह सार्धं तच्चैवं सति सिद्धं भवतीति ॥

भावः । अन्तस्य मा भूदिति । एकदेशविहृतस्यानन्यत्वात् प्राप्नोति । त्रैशब्द-
मिति । अथ एव शब्दास्तैश्चैशब्दम् । लवणं कृत्वा लवणं कृत्वा लवणीकृत्येति ॥

प्रशंसायां च । अनेति रहःसाहित्ययोः । आस्था अज्ञा प्राजर्षा
बीजर्षा नरसृक्रियायाम् । प्राजसृहा बीजसृहेति सहक्रियायाम् । लवणम्
उष्णं शीतम् । उदकम् । अर्जं, लवणादीनां पञ्चानां गतिसंज्ञासंनियोगेन
मान्तात्वं निपात्यते मान्तादेशो वेद्यम् । अमौ । वशे विकल्पने विकल्पने
प्रहसने सन्तपने । प्रादुस् नमस् आविस् । आकृतिगणोऽयम् ॥

न कश्चिद् दोषः, त्रैशब्दं हि नः सार्धं लवणं कृत्वा लवणं कृत्वा लवणी-
कृत्येति तच्चैवं सति सिद्धं दृष्टिकारस्य मकारान्तात्वं निपात्यत इति
वदति स मन्यते अन्तेषु पूर्वविप्रतिषेधेन गत्या संज्ञा भवति विकल्पेन तु
संज्ञियुक्तं मान्तात्वं निपातनमिति । अमौवशे प्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका
निपाताः, प्रदुराविःशब्दयोर्हर्षादित्वात् प्राप्ते विभाषा ॥

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥

ननु ते इत्यनेन यदि लब्धसंज्ञानां परामर्शस्तदा द्वितीय-
पञ्चानुत्थितिरेव केवञ्चानां परामर्शं त्वेतत्संज्ञारहितानामप्याद्यप्ये-
व्यवहितप्रयोगानापत्तिरत आह

तत्र यदेति ॥ (कै)

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥ किमिदं प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमेते
प्रागेव धातोः प्रयोक्तव्या आहोस्वित्संज्ञानियमार्थमेते प्राक् चाप्राक् च
प्रयोक्तव्याः प्राक्प्रयुज्यमानानां गतिसंज्ञा भवतीति । कश्चात्र विशेषः ।

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥ किमिदमिति । भा । नियमद्वयसंभवा-
त्यन्त्रः । तत्र यदा प्रयोगनियमस्तदा त इत्यनेन लब्धगत्युपसर्गसंज्ञाः परामर्श-
न्ते । यदा तु संज्ञानियमस्तदा प्रादय उपनिषत्पर्यन्ताः स्वरूपेणैव प्रत्यवसृज्यन्ते ।

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥ ते गतिसंज्ञा धातोः प्रागेव
प्रयोज्याः ॥ कुन्दसि परेऽपि ॥

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥ नियमार्थमिदम् । स पुनर्नियमः संज्ञा-
नियमो वा स्यात्प्रयोगनियमो वा स्यात् । तत्र संज्ञानियमे तेऽशब्देन प्रादय
उपनिषत्पर्यन्ताः स्वरूपेण परामर्शन्ते, न गत्युपसर्गसंज्ञाविशिष्टेन रूपेण,
संज्ञयोरनिष्पादनात्, अनेनैकवाक्यनापत्तेः पूर्वसूत्रैस्तयोर्विधानात् । ते
प्रादय उपनिषत्पर्यन्ता धातोः प्रागेव प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ती-
त्यर्थः । प्रयोगनियमे तु लब्धगत्युपसर्गसंज्ञाः परामर्शन्ते । ते गत्युपसर्गसं-
ज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । तत्राद्ये पक्षे स्वरूपेण परामर्शः
प्रादीनामिव आदीनामपि स्यात् । ततश्च निपातसंज्ञाया अपि नियमः

अनिष्पादादिति । (कै)

संज्ञानियमपक्षे ऽस्य परिभाषालेनैकवाक्यतयैव संज्ञाविधाना-
दिति भावः ॥ प्रत्यासत्तेश्च गत्युपसर्गसंज्ञाविषय एव नियमो न
निपातसंज्ञाविषयक इति बोध्यम् ॥ ननु संज्ञानियमे इदं व्यर्थ-
मप्राक् प्रयुज्यमानानामपि संज्ञायां जातायामनिष्ठाभावादत आह

अनितौति । (कै)

एवं चैवमाद्यकरणमेवात्र पक्षे सूत्रस्य फलमिति भावः ॥

प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरास्येति कारणापरप्रतिषेधो-
ऽनित्यशब्दनिवृत्त्यर्थः । वा । प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरा-
स्येति कारणापरप्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अनित्यशब्दनिवृत्त्यर्थः ।
अनित्यशब्दता मा भूदिति । कृन्दसि परव्यवहितवचनं च । वा । कृन्दसि

संज्ञाया अनिष्पादात् । अनेनैकवाक्यतामापन्नेः पूर्वसूत्रैस्तस्याविधानात् ।
अनुकरास्येति । भा । अनुकरास्यं चानितिपरमित्यत्रैतद्व्याख्यातम् । संज्ञा-
नियमे सिद्धमिति । भा । अनितिपरमिति न वक्तव्यम् । अनेनैव नियमेन
खाडिति क्त्वात्वेत्यत्र संज्ञानिरासस्य सिद्धत्वात् । उत्तरं च सूत्रद्वयं न कर्तव्य-

स्यात्, अथापि गत्युपसर्गसंज्ञयोरेव नियमः, एवमप्यनर्थकं वचनं प्रयोग
एव हि तेषामप्राङ् नेष्यते न पुनरप्राक्प्रयुज्यमानानां संज्ञायां किं
चिदनित्यमापद्यते, कृन्दसि परेऽपि 'व्यवहितत्वे' ति सूत्रद्वयं चानर्थकं,
परव्यवहितानां संज्ञैव निषिद्धा न तु प्रयोगः, न च तेनापि संज्ञैव विधीयते,
निष्प्रयोजनत्वात् । किं वा 'नुकरास्यं चानितिपर' मित्यनितिपरग्रहणमनर्थकं
स्यात्, खाडिति क्त्वा निरस्योवदित्यत्र व्यवहितस्यानुकरास्यस्य गतिसंज्ञैव
निषिद्धा प्रयोगस्तु केन वार्यते, प्रयोगनियमे तु धातोः प्रागेवानुकरास्यस्य
प्रयोगः स्याद् न नितिशब्देन व्यवहितस्येति अनितिपरमिति वक्तव्यम्,

न तु प्रयोगस्येति । (कै)

न चाप्राप्तसंज्ञानां परव्यवहितानां संज्ञार्थमुत्तरसूत्रं फलभावात्
परव्यवहितानामेकाकिनामेव ह्यसि प्रयोगेण “गतिर्गताविति”
फलस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च संज्ञानियमे प्रयोगनियमपक्षीय-
फलसिद्धिस्त्रितयाकरणसाधवं चेति भावः ॥ नन्वापाद्यमानव्यवहित-
परप्रयोगनिवृत्तये सूत्रं स्यादत आह

भाषायामिति । (कै)

एवं चानभिधानेन प्रत्याख्यानमिति भावः ॥

परेऽपि व्यवहितास्येति वक्तव्यम् । संज्ञानियमे सिद्धम् । वा । संज्ञानियमे सति
सिद्धमेतद्भवति । अस्तु तर्हि संज्ञानियमः । उभयोरनर्थकं वचनमनिष्ठाद-
र्शनात् । वा । उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अनिष्ठा-
दर्शनात् । नहि कश्चित्प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचति प्रेति प्रयुङ्क्ते यदि

भवति । परव्यवहितानां गत्युपसर्गसंज्ञयोर्निवारणाय तु प्रयोगस्येत्यर्थः ।
अस्त्विति । भा । साधवादस्यैव पक्षस्य युक्तत्वात् । उभयोरिति । भाषायां
परव्यवहितप्रयोगो न दृश्यते तत्र किं प्रयोगनियमेन वा संज्ञानियमेन
वा । यत्र हि लोके संकीर्णः प्रयोगो यथा गौर्गौवीति तत्रासाधुपरिहाराय

अतः प्रयोगनियम एवायं युक्त इति मत्वाह । ‘ते गत्युपसर्गसंज्ञका इति’ ।
अथास्मिन्नपि पक्षे निपातानामपि तेष्ट्येन परामर्शः कस्मान्न भवति,
व्यवहितत्वात् । कथं तर्ह्युपसर्गाणां परामर्शः, उपसर्गास्तेन रूपेण
परान्तरान्ते किं तर्हि गतिरूपेण तेषामपि गतित्वात्, अनेनैवाभिप्रायेण
वृत्तावुपसर्गाणां पृथग् यद्वा, चादयस्तु नैवमिति न ते परान्तरान्ते ॥
ननु यत्र लोके संकीर्णः प्रयोगो गौर्गौवीति तत्र साधुपरिहाराय
शास्त्रमर्थवत्, यत्र त्वसंकीर्ण एव प्रयोगो न तत्र शास्त्रज्ञत्वमस्ति, न च

न दृश्यतइति । (कै)

प्रिष्टानां यज्ञकर्मणो ऽन्यत्रापीति शेषः ॥

द्वयोरप्युपपदत्वादिति ॥ (कै)

यद्यपि समासः क्रमेणैव तथापि कदाचित्पूर्वं कूलशब्देन समासे तत उदेति विपरीतः प्रयोगः स्यादिति भावः । तथा च सूत्रसार्थक्याय प्रयोगनियमपच एवादत्तव्यस्मिंश्च कृते ऽनि-
तौत्याद्यपि सर्वकार्यमिति तात्पर्यम् ॥ ननु सुस्थितं कटं कुर्व-
न्तौत्यर्थाच्चायं गतिरुपसर्गो वेति न दोषो ऽत आह

चानिष्टं दृश्येत ततो यद्वाहं स्यात् । उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्था-
र्थम् । वा । उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यम् । ऋषभं
कूलमुद्रुजमृषभं कूलमुद्रुहम् । अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो यथा स्यात् ।
यद्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमुच्यते सुकटंकराणि वीरयानौत्यत्र

साध्वनुज्ञानं कर्तव्यम् । न त्वसंकीर्ण एव प्रयोगे स्थिते शास्त्रस्य किं
चिदस्ति प्रयोजनम् । कुन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगो दृश्यत एव ।
उपसर्जनसन्निपात इति । भा । यद्यपि लोके विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते

कश्चित् प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचतीति प्रेति प्रयुङ्क्ते । यद्यपि लोके
प्रयोगो न दृश्यते विपरीतश्च कुन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगदर्शनाद् भाषा-
यामपि तथा प्रयोगः शङ्कोत, दर्शितश्चाद्यत्वेऽपि भाषायामेव गतेराविःशब्द-
स्य परव्यवहितप्रयोग ऊर्यादिसूत्रे । किं च 'उदिकूले ऋजिवहोः'
कूलमुद्रुह इत्यत्र उदि कूल इति द्वयोरपि सप्तमीनिर्देशादुपपदत्वात्समासे
कृते 'उपसर्जनं पूर्व' मिति शास्त्रवशात्पर्यायेण पूर्वनिपातं मन्वेरन्
इत्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदं वक्तव्यं, यद्येवं 'कर्तृकर्मणोः
श्रुजानोः' सुखेन कटः क्रियते सुकटंकराणि वीरयानि दुष्कटं कराणि,

मुखेनेति । (कै)

उत्तरसूत्रे एव खलः खित्त्वस्य सफलत्वादिति भावः । ईषच्छब्दयोगे तु स खल् नानभिधानात् । अन्यथेषदाक्यं भवं भवता । ईषदाक्यं करो मैत्रो भवतेत्यादावौषतो ऽगतित्वेन खित्त्वस्य चारितार्थाद्वाक्यासंगतिरेव स्यादिति बोध्यम् ॥ नन्वजन्तत्वात्सोर्भुमः प्राप्तिरस्येवेत्यत आह भाष्ये

अस्तुचेति । (भा)

प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥

गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र गतेः प्राक्प्रयोगो भवतीति । यदयमौषदुः सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खिति खकारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । खित्कारणे एतत्प्रयोजनं खित्तीति मुम् यथा स्यात् । यदि चात्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्

तथापि कूलमुद्रुजमित्यादौ हयोरप्युपपदत्वात्समासे कृते “उपसर्जनं पूर्वमिति” शास्त्रदर्शनात्पर्यायेण पूर्वनिपातेन भावः कूलमुद्रुजउत्कूलं सज इत्येवं यो आन्येत्तं प्रतीदं सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । सुकटंकराणीति । सुखेन

अत्र सुदुसोः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति कटं सुकराणीति, खलः खित्कारणमिदानीं किमर्थं स्यात्, अन्वयस्य हि सुमुच्यते खित्कारणसामर्थ्याद् अन्वयस्य भवतु, यदि वा कृद्रुहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति सुकरशब्दे परतः कटस्य भविष्यति, कर्त्तव्योऽत्र यत्नः । धातुग्रहणमनर्थकं, कुतः, प्रागित्यपेक्षायां यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्ततः प्रागिति विज्ञास्यते, नैवं शक्नोमिह च कर्तुं प्रेक्षति प्रचिकीर्षतीति सम्वाच्यया इच्छया प्रशब्दस्य योग इति स न एव प्राक् प्रशब्दः प्रयुज्येत धातुग्रहणात् तु धातोरेव चिकीर्षतेः प्राक् प्रयुज्यते । ‘तेयहणमुपसर्गाधमिति’ । ननु

प्रत्यक्षत्वादिति । (कै)

विधित्वादित्यर्थः ।

प्रयोगनियमस्येति । (कै)

एवं च विधिबाधापेक्षया अन्यत्र चरितार्थस्य परिभाषारूपत्वेन
गुणभूतस्य बाध उचित इति भावः ॥ भाष्ये

एवमर्थेनेति । (भा)

प्रयोगनियमार्थेनेत्यर्थः । सुकटं कराणीत्यसिद्धेरिति भावः ॥
ननु सूत्राभावे संज्ञानियमेऽपि बोत्कूलं रुज इति विपरीतप्रयोगा-
पत्तिरत आह भाष्ये

खित्कारणमनर्थकं स्यात् । अस्त्यत्र मुम् । अनर्थक्यस्येति प्रतिषेधो
भवत्यति । पश्यति त्वाचार्यः नात्र गतेः प्राग् धातोः प्रयोगो भवतीति
ततः खकारमनुबन्धं करोति । नैतदस्ति आपकम् । यद्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः
स्यात् । स्यादेवात्र मुमागमः । कथम् । क्कद्वयद्वये गतिकारकपूर्वस्यापि

कटाः क्रियन्त इति कर्तृकर्मणोश्च भूक्तोरिति खल् । तत्रास्मान्निगमात्कटं
सुकराणीति प्राप्नोति । अस्त्यचेति । भा । शास्त्रेण प्राप्नोतु प्रतिषेधात् नैव
प्रयुज्यत इत्यर्थः । खित्कारणादव्ययस्यापि भवत्विति चेत् । नैतदस्ति । अन-

यदि गतिसंज्ञारहिताः केवलोपसर्गसंज्ञा एव प्रादयः स्युः ततो ऽसति
तेयद्वये गतीनामनन्तरत्वात् एव संबध्येन् न तूपसर्गा इति तदर्थं तेयद्वय-
कर्तृत्वं, तेपि तु गतिसंज्ञकाः, ततश्चानन्तराणां गतीनामपि सम्बन्धे प्रादौ-
नामपि गतित्वादेव ग्रहणं सिद्धम् । स्यादेतत् असति तेयद्वये गतिसंज्ञैव के-
वला येषां तेषामेव स्याद् गोभयसंज्ञकानां प्रादीनामिति । न । केवलवतरेभा-
वात् । ननु चायमस्ति 'अनुकरणं चानिति पर' मिति । न । तस्यापि
निपातत्वात् । उच्यते । असति तेयद्वये प्रकृत्येवपेक्षा चेत् कतिपये

नैष उदिरिति । (भा)

तस्मात्प्रयोगनियमार्थं संज्ञानियमार्थं वोभयथापि सूत्रं न कार्यमेव । आद्ये सुकटं कराणीत्यभिद्वेरेक्ये कटं सुकराणि सुकटं कराणीत्यस्याप्यपत्तेरनभिधानेन वारणे तु व्यर्थमेव सूत्रमित्याशयः । यत्तु भ्रमनिवृत्त्यर्थेऽपि सूत्रे संज्ञानियमपत्र एवादत्तव्यः कटं सुकराणि सुकटं कराणीत्युभयविधप्रयोगसिद्धये इति स्थितमिति । तन्न । कटं सुकराणीत्यस्येष्टत्वे मानाभावात् । अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति । यद्यप्यत्र गतेः प्राक् प्रयोगः स्यादित्यादिशब्दैस्तदनिष्टत्वस्यैव लाभादिति दिक् ॥

ग्रहणं भवतीति । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्राग्धातुवचनेन । कथमृषमं कूल-
सुद्रुजमृषमंकूलमुद्वहम् । नैष दोषः । नैष उदिरुपपदं किं तर्हि विशेष-
णम् । उदि कूले रजिवहोः । उत्पूर्वाभ्यां रजिवहिभ्यां कूले उपपदे इति ॥

व्यस्येति निषेधस्य प्रत्यक्षत्वाद् बाधितुमशक्यत्वात् प्रयोगनियमस्यान्यत्र
सावकाशत्वादबाधेऽपि न का चित्क्षतिः । स्यादेवेति । कटं सुकराणीत्येव-
मपि प्रयोगे स्यादेवमुमित्यर्थः ॥

संबन्धेरन् गोपसर्गपर्यन्ताः, ध्यामिन्त्यायात्तु भूयसामपेक्षायां न प्रादिष्वेव
पर्यवसाने कारणमस्तीति चादयोऽप्यपेक्षेरन्, तेग्रहणे तु सति गतिसंज्ञाया
अनन्तरत्वात्तेन रूपेण परामर्शो न कतिपयानामेव भवतीति प्रादीनपि
प्राप्नोति चादौश्च परिसंचय इति तेग्रहणमुपसर्गार्थं भवति, तत्पर्यन्तानां
च तथा स्यात् तेषामेव च यथा स्यादित्यर्थः । 'गतयो ह्यनन्तरा इति' ।
येऽनन्तरास्त एव कतिपये गृह्येरन् प्रत्यासत्ताविति भावः । ध्यामौ तु दोषः
सुज्ञानत्वान्न कळोक्तः ॥

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥

ननु संज्ञां विना तत्प्रयुक्तकार्यासिद्धिरत आह

लाघवार्थत्वादिति ॥ (कै)

ननु सर्वापि संज्ञार्थं प्रयोजनमनुगतैवेत्यत आह

अर्थमिति । (कै)

अर्थशब्दो ऽभिधेयपर इति भावः ॥

अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

अङ्गीकृतयोगार्थप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः । एवं च योगरूढा संज्ञा-
ऽन्वर्थसंज्ञोच्यते ॥ भाष्ये

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥ किमर्थं महतीसंज्ञा क्रियते ।

अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति ।

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥ किमर्थमिति । भा । लाघवार्थत्वात्संज्ञा-

करणस्य लाघवप्रकर्षाय एकाक्षरा द्व्यक्षरा वा संज्ञा कार्येति भावः ।

अन्वर्थसंज्ञेति । भा । अर्थमनुगता अर्थेन वा अनुगता अङ्गीकृतप्रवृत्ति-

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥ रौश्वरात्यागिदमधिक्रियते । कर्म

क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः बाहुल्यकाल्पत्यनीयम्, स च भूते । तेन

सम्पत्ति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते । आह च ।

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥ वक्ष्यमाणानां संज्ञिनां बहुत्वाद्बहु-

वचनं यथा निपाताः कृत्वा इति । क्वचित्तु सामान्यविवक्षयैकवचनम्,

गतिश्च, प्रत्ययः, कृदिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं कर्मे क्रियां

कर्म प्रोक्तवन्त इति । (कै)

कर्म क्रियां क्रियागतविशेषमित्यर्थः । भूते “कृत्यल्युटो वञ्चल-
मि”ति कर्त्तर्यनीयः ॥ ननु निपातानां द्योतकत्वात् प्रोक्तवन्त
इत्यसंगतमत आह

प्रयुज्यमाने इति । (कै)

सुखमनुवभूवेत्यादौ द्योतकेऽपि प्रोक्तवत्त्वमस्येवेत्यर्थः ॥ ननु
निपाताः कदापि क्रियां न वदन्तीति संप्रतीत्ययुक्तमत आह
क्रियाविशेषमिति । (कै)

यदि संप्रति क्रियागतं विशेषं न द्योतयन्ति किं तर्हि
द्योतयन्तीत्यत्राह भाष्ये

के पुनः कर्म प्रोक्तवन्तः । ये संप्रति क्रियां गाह्यः । के च संप्रति क्रियां
गाह्यः । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुः ते कर्मप्रवचनीयाः ॥

निमित्ता या संज्ञा साऽन्वर्थसंज्ञा । कर्म प्रोक्तवन्त इति । भा । प्रयुज्यमाने
क्रियापदे क्रियाविशेषं द्योतितवन्त इत्यर्थः । क्रियां गाह्यरिति । भा ।
क्रियाविशेषं न द्योतयन्तीत्यर्थः । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति । भा ।
शाकल्य संहितामनुप्रावर्षदिति वाक्ये ऽप्रयुज्यमानस्य निशुमेर्या क्रिया

क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाक्षेपो सम्बन्धस्य तु भेदक इति ॥

प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति, भूते कृत्यल्युटो वञ्चलमिति कर्त्तरि कृत्यः ।
के च कर्म प्रोक्तवन्तः, ये प्रयुज्यमाने क्रियापदे ऽनुभूयते कम्बल इत्यादौ
क्रियाविशेषं द्योतितवन्तो न संप्रति क्रियाविशेषं द्योतयन्ति किन्तर्हि
सम्बन्धविशेषं तद्यथा शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदिति, नञ्चानुग-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०१७

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ च १ ।)

ये ऽप्रयुज्यमानस्येति । (भा)

तद्वार्था क्रियां तदाच्यक्रियाकृतसंबन्धविशेषं तदेवोपपादयति

शाकल्यस्येति ॥ (कै)

तच्च संबन्धावच्छेदप्रकारमाह

विशिष्टक्रियेति । (कै)

निग्रमनक्रियाजनितसंबन्धेन संहितासंबन्धिवर्षणमिति बोध

इति भावः ॥ एवं बोधाननुभवादाह

हेतुमदिति । (कै)

संहिताहेतुकं प्रवर्षणमिति बोधः । वस्तुतः क्रियाद्वारकोऽर्थः

संबन्धः स हेतुत्वादिना भासते इति तत्त्वम् ॥

क्रियायाः । (कै)

क्रियागतविशेषस्य वाचको द्योतक इत्यर्थः ॥

तत्कृतो वर्षसंहितयोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणाः संबन्ध इत्ययमर्थो ऽनुशब्दसन्निधौ प्रतीयते । तदयमनुःसंहितामिति द्वितीयाभिहितं संबन्धमवच्छिनत्ति । विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेन हेतुहेतुमद्भावलक्षणविशेषरूपतया वा तत्सन्निधौ संबन्धस्य संप्रत्ययात् । तथा हि । क्रियायास्तावदयं न वाचकः ।

तथाहि । शाकल्यस्य संहितामनुप्रवर्षदित्यत्रानुना न क्रियाविशेषो द्योतते । अतुभूयते सुखमित्यादौ यथा । नापि षष्ठेव संबन्ध उच्यते ।

भूयत इत्यादाविव क्रियाविशेषं द्योतयति क्रियापदाभ्यावात्, नापि षष्ठोवत् संबन्धमाचष्टे संहितामिति द्वितीयायास्तदर्थत्वात्, नापि क्रियापदमाच्छि-
पति यथा प्रादेशं विपरिनिखतौति, विशब्दो विमानक्रियां प्रादेशं विमाय
परिनिखतौति, तथाहि सति प्रादेशमिति वत् कारकविभक्तिप्रसङ्गः, शेष-

कारकविभक्तिप्रसङ्गादिति । (भा)

दृष्टं दृष्टं प्रति सिद्ध्यतीत्यादावुपपदविभक्तेरितिन्यायेन कर्मणि
द्वितीयैव स्यादित्यर्थः । मम तु प्रतिद्योत्यसंबन्धेनाश्वये कारक-
विभक्तेरप्राप्ताविद्यमिति भावः ॥ ननु को विशेषो ऽत आह

शेषेति । (कै)

शेषविभक्त्यर्थसंबन्धस्येत्यर्थः । अनेन कारकविभक्त्यर्थस्यापि संब-
न्धत्वं सूचितम् ॥ संबन्धस्यापि न वाचको द्वितीयैव तत्प्रवृत्तेः ॥

अत एवेति । (कै)

संबन्धाप्रतीतिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः ॥ तदाच्चे तां प्रति कर्मत्वा-
दिनैवाश्वयसंभवादिति भावः ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यस्य वैयर्थ्यं च
स्यादित्यपि बोध्यम् ॥ क्रियागतविशेषद्योतकत्वाभावे युक्त्यन्तरमप्याह
क्रियाविशेषे इत्यादि । (कै)

कारकविभक्तिप्रसङ्गात् । शेषविभक्तिसंबन्धस्याप्रतीतिप्रसङ्गाच्च । अत-
एव न क्रियापदाक्षेपकः । यथा प्रादेशं विपरिनिखतीति विशब्दो विमान-
क्रियाया आक्षेपक इति प्रादेशमिति कर्मणि द्वितीया । क्रियाविशेष-
द्योतकत्वमपि क्रियापदसन्निधाने दृष्टमिति अत्र न संभवतीति पारिशे-
ष्यात्संबन्धावच्छेदहेतुरनुः संपद्यते । तथा चोक्तं हरिणा

द्वितीयैव तस्योक्तत्वात् । नापि प्रादेशं विपरिनिखति विमाय
परिनिखतीत्यत्र विशब्देन मानक्रियेव, क्रियान्तरमाक्षिप्यते, कारक-

संबन्धस्य वा प्रतीतिप्रसङ्गः, तदेवमनुः संहिताप्रवर्धयोर्यः शेषसम्बन्धो
द्वितीयाभिहितत्वं विशेषेऽवस्थापयति हेतुहेतुमद्भावेन रूपेण विशिष्टक्रिया-
भजितत्वेन वा सम्बन्धस्य तत्संनिधौ सम्प्रत्ययाव् संहितामनुनिम्न प्रावर्ध-
दिति । उक्तं च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०१६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(कर्मप्रवचनोपाः । १ । ४ । ८३ ।)

न संभवन्तीति । (कै)

अनु हरिं सुरा इत्यादौ क्रियापदासन्निधानादिति भावः ॥

पारिशेष्यादिति । (कै)

एवं च संबन्धसामान्ये प्राप्तवष्टौबाधाय द्वितीयार्थमयमारम्भ
इति भावः ॥ कारिकायां

क्रियायाः (हरिः)

इत्यस्य क्रियागतविशेषस्थेत्यर्थः ॥

भेदको (हरिः)

द्योतकः ॥

“क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाद्धेयौ संबन्धस्य तु भेदक इति ।”

तत्र क्रियामाहुरिति क्रियाशब्देन तदुपजनितसंबन्धविशेष उपचारादुच्यते ।
आहुरितस्यापि द्योतयन्तीत्ययमर्थः । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि
वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते । यथा “सुः पूजायामिति” बत्वाद-
निरुक्तये गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था ॥

विभक्तिप्रसङ्गात् । किन्तु संहितासम्बन्धिवर्षणमिति द्वितीयावगतः सम्बन्धो
लक्ष्यकक्षयभावरूप एवेत्यवगमात्सम्बन्ध एवानुना विशेषेऽवस्थाप्यते । क्वचित्तु
क्रियागतविशेषद्योतकेऽपीयं संज्ञा वचनात्प्रवर्तते । “सुः पूजायाम्”
“अतिरतिक्रमणे चे”ति यथा । . .

क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाद्धेयौ सम्बन्धस्य तु भेदकः ॥ .

इति । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा
प्रवर्तते यथा ‘सुः पूजाया’ ‘अतिरतिक्रमणे चे’ति ॥

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥

जात्युत्तरम् । (कै)

असदुत्तरम् । तत्त्वं च “लक्षणेत्यमि”त्यनेनैव गत्यादिसंज्ञा-
बाधश्चिदेरिति भावः ॥

नहि प्रादेश इति । (कै)

किं तु तत्परिच्छिन्नं भूम्यादीति भावः ॥

धातुं प्रतीति । (कै)

अप्रयुज्यमानधातुबोध्यक्रियया योगे इति फलितोऽर्थः ॥ ननु
या काचित् क्रियाच्चेत्येत आह

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
यथा स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । किं च स्यात् । शाकल्यस्य
संहितामनुप्रावर्षत् । गतिर्गताविति निघातः प्रसज्येत । यद्येवं वेरपि
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या । वेरपि निघातो नेष्येत । प्रादेशं विपरि-

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ किमर्थमिति । भा । लक्षणेत्यंभूताख्याने-
त्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः । इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं जात्युत्तरं ददाति ।
कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति । भा । निघात इति । भा । निपातत्वादाद्युदात्तोऽत्रा-

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ लक्षणे द्योत्ये ऽनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः
स्यात् । लक्षणेत्यंभूतेत्यादिना सिद्धे हेतौ तृतीयां बाधितुमिदं सूत्रम् ।

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ ‘यावतेति’ । यावताशब्दो निपातो नन्वित्यत्र ।
अन्वयेत्यर्थ इत्यन्ये । ‘लक्षणेत्यंभूताख्यानेति सिद्धेति’ । तत्र चावश्यमनोर्य-
द्वयं कर्तव्यमित्यंभूताख्यानादिषु यथा स्यात् लक्षणग्रहणं च प्रत्याखर्षम्,

प्रादेशे चेति । (कै)

प्रादेशान्वये इत्युत्तरार्थः ॥ एवं च “गतिर्गतौ” इत्यत्र प्रत्या-
सत्त्वैकक्रियानिरूपितगतित्वतोर्गृहणेन नात्र निघातप्राप्तिरिति
भावः ॥ ननु “शाकल्यस्य संहितामि”त्याद्युदाहरणे संबन्धावच्छेद-
कताया अन्वादीनामुक्तत्वेन क्रियापदाच्चेपो ऽसङ्गतो द्वितीया यथा
स्यादित्युत्तरग्रन्थासङ्गतिश्चेत्यत आह

अत्र वाक्ये इति ॥ (कै)

शाकल्येन सुकृतामिति (भा)

वाक्ये

प्रतिपाद्यते इति । (कै)

“शाकल्यस्य संहितामि”त्याद्युदाहरणे इति शेषः ॥ गत्यादिसंज्ञा-
पवादत्वं तस्या एकशेषस्य द्वन्द्वापवादत्ववद् बोध्यम् ॥ “शाकल्येन

लिखतीति । अस्यत्र विशेषः । नात्र वेर्लिखितं प्रति क्रियायोगः किं
तर्ह्यप्रयुज्यमानम् । प्रादेशं विमाय परिलिखतीति । यद्येवमनोरपि
कर्मप्रवचनौयसंज्ञया नार्थः । अनोरपि न तृप्तिं प्रतिक्रियायोगः ।

गुरिष्यते । नात्र वेरिति । भा । नहि प्रादेशो लिख्यते किं तर्ह्येति ।
धातुं प्रतीति वाक्यशेषः । प्रादेशे च योग्या क्रिया बेराक्षेप्येति सामर्थ्या-
द्विमानक्रियाया आक्षेपः । शाकल्येन सुकृतामिति । भा । अत्र वाक्ये या

तथाहि । लक्षणे कर्मप्रवचनौयसंज्ञाया अवकाशः । यो न हेतुः, तच्छ-

अतोऽर्थान्तरसंज्ञान्तरसाधारणत्वात्तदेवास्तु इदं तु न कर्तव्यमिति भावः ।
‘हेतुर्थमिति’ । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । हेतुः कारणम् अर्थः
प्रयोजनं प्रयोजकोऽस्य वचनस्येत्यर्थः । ननु च तत्र चात्र च लक्ष्य-

सुज्ञतामि” त्युक्त्वा तत्तद्विज्ञतत्वं शाखास्वभ्युपैति । स्पष्टं चेदं “तेन प्रोक्तमि” (४।३।१०१) तिसूत्रे भाष्ये ॥

नास्ति वर्षेति । (कै)

एवं च “गतिर्गतौ” इत्यस्य न प्राप्तिः क्रियायोगस्य तद्गतविशेष-
द्योतकतारूप एव गतिसंज्ञानिमित्तमिति भावः । एवं चैतद्द्योत्य-
संबन्धस्य क्रियाम्वयेऽपि न चतिरिति तात्पर्यम् ॥

अत उत्तरमिति । (भा)

“सार्वविभक्तिकस्तस्मिन्” स्योत्तरमित्यर्थः ॥ नन्वनुरिति प्रथमान्तस्य
वचनमनर्थकमित्यनेनाम्बयो ऽनुचित इत्यनोरिति वक्तुमुचितमत आह

किंतर्ह्यप्रयुज्यमानम् । शाकल्येन सुज्ञतां संहितामनुनिश्चय देवाः प्रावर्षत् ।
इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति ।
अत उत्तरं पठति । अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यं सामान्यज्ञतत्वात् । अनुर्लक्षणे
वचनानर्थक्यम् । किं कारणम् । सामान्यज्ञतत्वात् । सामान्येनैवात्र कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति । “लक्षणेऽत्यंभूताख्यानभागवोष्वासु प्रतिपर्यगव”
इति । हेत्वर्थं तु वचनम् । हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम् । हेतुः शाकल्यस्य

निश्चयनक्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोः संबन्धावच्छेदो ऽनुना प्रतिपाद्यत इति
नास्ति वर्षक्रियायोगोऽनोरित्यर्थः । अनुर्लक्षणेति । भा । सूत्रानुकरण-
मेतत् । सामान्यज्ञतत्वादिति । भा । सामान्यं साधारणं यत्सूत्रमर्थान्तर-

मनुविद्योतते विद्युदिति । हेतुद्वितीयाया अवकाशो घनेन कुलमिति ।

ग्रहणमेव क्रियते तद्यदि हेतुर्लक्षणं न भवति इहापि न गृह्येत, अथ
भवति तत्रापि गृह्येतेति पुनरपि नार्थ एतेन तत्राह । “हेतुद्वितीयामिति” ।
सत्यम्, लक्ष्यतेऽनेन तत्लक्ष्यं चिह्नं ज्ञापकं, कारणमपि नियतं
कार्यविशेषावगतिहेतुत्वात् लक्ष्यं भवत्येव, उक्तं भाष्ये । लक्ष्येन हेतुरपि

सूचेति । (कै)

अनुर्लक्षणे इत्येतद्वचनमित्यर्थः ॥ ननु तस्यापि विशेषत्वात्मा-
मान्येनेत्युक्तमत आह

सामान्यमिति ॥ (कै)

ननु साध्यतया ऽस्य हेतुः प्रयोजनं नेत्यत आह

हेतुरिति ॥ (कै)

प्रयोजक इति । (कै)

प्रयुज्यते ऽनेनेति व्युत्पत्तेः ॥ भाष्ये

हेतुः शाकल्यस्येति । (भा)

“लक्षणेत्यभि”ति सूचे ज्ञापकस्यैव लक्षणशब्देन गृहाद् हेतोश्च
तत्त्वाभावाच्च तेन सिद्धिरित्यर्थः ॥ तच्च हेतुत्वमुपपादयति । भाष्ये
येन पुनःपुनरिति । (भा)

गृहीतसंबन्धेनेति शेषः ॥

संहिता वर्षस्य न लक्ष्यम् । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं
गंस्यते । लक्ष्यं हि नाम स स भवति येन येन पुनःपुनर्लक्ष्यते । न यः
सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते । सकृच्चसौ शाकल्येन सुकृतां संहितामनु-

संज्ञन्तरनिर्देशात्तेनैव कृतत्वात्सिद्धत्वादित्यर्थः । हेत्वर्थमिति । भा । हेतुरर्थः
प्रयोजनम् । प्रयोजक इत्यस्य वचनस्येत्यर्थः । हेतुरिति । भा । अन्य-
व्यतिरेकाभ्यां वर्षं प्रति संहितायाः कारणत्वावगमादित्यर्थः । किं वक्तव्य-

संहितामनुप्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभूतसंहितोपलक्षितं वर्षमित्यर्थोऽहेतुभूते

आप्तो नावश्यं तदेव लक्ष्यं येन पुनःपुनर्लक्ष्यते किं तर्हि यत्सकृदपि
निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्ष्यमिति, किन्तु येन नाप्राप्तिन्यायेन

लक्ष्यलक्षणभाव इति । (कै)

तद्व्यवहार इत्यर्थः ॥

न यः सकृदपीति । (भा)

गृहीतसंबन्ध इति शेषः ॥ निमित्तत्वाय तेन तत्कारणमेवेत्यर्थः ॥

स तर्हीति । (भा)

कृतेऽपि सूत्रे हेतोर्लक्षणशब्देन व्यवहाराभावादिति भावः ॥
ननु हेत्वर्थमिदमित्युक्तवन्नं प्रति हेतोर्लक्षणत्वाभावादनूर्हेताविति
वक्तव्यमित्यन्येनोक्ते “अथेदानीमि”तिशब्दः स्वरसतो हेत्वर्थवादिन
इति लभ्यते तच्च युक्तं नार्थो ऽनेनेति वाक्यशेषविरोधात् । नापि
सूत्रप्रत्याख्यानवादिनस्तस्य विच्छिन्नत्वादत्त आह

येनोक्तमिति ॥ (कै)

निश्चय देवः प्रावर्षदिति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः अनुर्हेताविति ।
अथेदानीं लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो भवति नार्थोऽनेन । लक्षणेन हेतुरपि
व्याप्तो नल्लवणं तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते किं तर्हि

मिति । भा । हेतोर्लक्षणत्वं नास्तीति किं परिभाषितव्यमिति मत्वा
पृच्छति । येन येन पुनः पुनरिति । भा । यौनःपुन्येन साहचर्यावगमे
लक्षणलक्षणभावो भवतीति भावः । अथेदानीमिति । भा । येनोक्तं स तर्हि

लक्षणे परत्वात्तृतीया स्यात् । पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् द्वितीयैव
भवति । आह च ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया षष्ठा एवापवादः, ततश्च लक्षणेऽभूतेत्यनोर्ल-
क्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशो यो हेतुर्न भवति दृष्टमनु
विद्योतते विद्युदिति, हेतुद्वितीयाया अवकाशो धनेन कुलमिति हेतुभूते

ननु हेतुत्वं विना लक्षणत्वस्य विद्युद्वृत्तविषये सत्त्वेन लक्षणत्वं विना
हेतुत्वस्य च दण्डादौ दर्शनेन लक्षणेन हेतुर्याप्त इत्यसङ्गतमत आह
हेतुविषयत्वादिति । (कै)

प्रकृतोदाहरणे इति शेषः ॥ “व्याप्त” इत्यस्य संबद्ध इत्यर्थो
द्रष्टव्यः ॥ ननु भूयो दर्शनाभावात्कथं ज्ञापकत्वमत आह भाष्ये

नञ्चवश्यमिति ॥ (कै)

तद्विशेषावगमेति । (कै)

कालविशेषावच्छिन्नवृत्त्यवगमे इत्यर्थः ॥ यो मे कमण्डलुपाणि-
श्चात्रः पूर्वं दृष्टः सोऽद्य त्वया दृष्ट इत्यपि भवानिति वाक्यार्थः ।
लक्षणेत्यं न व्याख्यापरपर्यायमेव । किं त्वपलक्षकत्वरूपमपीति
भावः ॥ एवं च “लक्षणेत्यमि”त्यत्रापि लक्षणशब्देन हेतोरभि-
धानादिदं व्यर्थं स्यादत आह भाष्ये

तदेवेति ॥ (भा)

यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा । अपि भवान्
कमण्डलुपाणिं कात्रमद्राक्षीदिति । सकृदपि असौ कमण्डलुपाणिश्चात्रो
दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति । एतदेव तर्हि प्रयोजनम् । द्वितीया यथा स्यात् ।

तथेति स एव सन्दिहानः पृच्छति । व्याप्त इति । भा । हेतुविषयत्वा-
लक्षणस्य तेन हेतुर्याप्तो भवति । लक्षणेनेति । भा । सिद्धान्तवादी ।
तदपि लक्षणमिति । भा । कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषावगमहेतुत्वा-

“हेतुहेतुमतीर्थागपरिच्छेदेऽनुना कृते ।

आरम्भाद्वाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणेति” । .

तु लक्षणे उभयप्रसङ्गे परत्वात्तृतीया स्यात् तामपि बाधित्वा द्वितीयेव यथा
स्यात् पुनः संज्ञाविधाने कक्षान्तरप्राप्तत्वाद् द्वितीयेव तृतीयां बाधते । उक्तं च

ननु विध्यन्तपूर्वकत्वेन द्वितीयाया अपवादत्वात्कथं द्वितीया-
बाध्यत्वमत आह

येन नेति ॥ (कै)

बाधेतेति । (कै)

यत्र हेतुत्वं न भासते तत्र “लक्षणेत्यमि”त्येतत्संज्ञाप्रयुक्ता
द्वितीया सावकाशा यथा वृक्षमनु विद्योतत इत्यादौ धनेन कुक्ष-
मित्यादौ चानोरभावाद्धेतुद्वितीया सावकाशेति भावः ॥ ननु
कृतेऽप्यस्मिन् द्वितीयया कथं बाधो ऽत आह

पुनः संज्ञेति । (कै)

पुनः संज्ञाविधानेन पुनर्द्वितीयाविधानं कल्प्यते तच्च द्वितीया-
प्राप्त्युत्तरकाक्षत्वात्स्थानान्तरप्राप्तमित्युच्यते इति बोध्यम् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सिद्धाच्च द्वितीया
कर्मप्रवचनीययुक्ता इत्येव । न सिध्यति । परत्वाद्धेतुत्वात्तया द्वितीया प्राप्नोति ।

लक्ष्यं भवतीत्यर्थः । परत्वादिति । भा । येन नाप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवच-
नीययुक्ते द्वितीया यथा एव बाधिका तां तु परत्वात्तृतीया बाधेत पुनः
संज्ञाविधाने तु स्थानान्तरप्राप्त्या द्वितीया हेतुद्वितीयां बाधते ॥

न च द्वितीयार्थे इति सूत्रेण शङ्का । तस्य पुरस्तादपवादन्यायेन
“सहयुक्ते ऽप्रधान” इत्येतन्मात्रबाधकत्वात् ॥

हेतुहेतुमतीर्योगपरिच्छेदेऽनुगा कृते ।

आरम्भाद्बाध्यते प्राप्ता द्वितीया हेतुलक्षणा ।

इति । द्वितीयार्थे इत्यनेन तु पुरस्तादपवादन्यायेन सहयुक्तेऽप्रधान
इत्यस्यैव बाधो न हेतुद्वितीया इति वक्तव्यमेतत् ॥

आङ् मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ॥

ननु परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादेति सिद्धमेवाभिविधावपीत्यत आह

अत्यचेति ॥ (कै)

अवान्तरेति । (कै)

मर्यादाविशेष एवाभिविधिः ॥ मर्यादैव यदा कार्येण युज्यते
तदा ऽभिविधिर्यदा तु न तदा मर्यादेति विशेषाविवचनादिति
भावः ॥ तदुक्तं भाष्ये

एषा ऽस्य यशसो मर्यादेति । (भा)

“अस्य” पाणिनेः ॥ “एषा” कुमाररूपा ॥

मर्यादा (भा)

परिच्छेदहेतुरित्यर्थः ॥

आङ्मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरिति वक्त-
व्यम् । वा । इहापि यथास्यात् । आकुमारं यशःपाणिनेरिति । तत्तर्हि वक्त-
व्यम् । न वक्तव्यम् । मर्यादावचन इत्येव सिद्धम् । एषास्य यशसो मर्यादा ॥

आङ्मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ॥ अन्यत्र मर्यादाभिविध्योर्भेदेन
निर्देशदर्शनाद् “विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिरिति”त्यर्थभेदं
मत्वा वार्तिकं पठति । आकुमारमिति । भा । कुमारानपि यशः प्राप्त-
मित्यर्थः । मर्यादावचन इत्येवेति । वचनग्रहणस्येदं प्रयोजनमवान्तरभेद-
परिहारेण परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादा यथा गृह्येत ॥

आङ् मर्यादावचने १ । ४ । ८६ ॥ आङ् प्राप्तम् । मर्यादाशब्दो
यस्मिन्मन्त्रे उच्यते तत्रत्यच्चेत् । आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यत्रोपासो द्रव्य-
इत्यर्थः । आमुक्तेः संसारः । आवालेभ्यो हरिभक्तिः ॥

लक्षणेत्थं भूताख्यानभागवौष्मासु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ६० ॥

प्रत्यादीनां वेति । (कै)

तेषां तद्विषयत्वं च तद्वृत्तिसंबन्धपरिच्छेदकत्वाद्बोधम् भाष्ये

वृक्षादीनामिति । (भा)

तदुत्तरविभक्तौनामित्यर्थः ॥ प्रत्यादयस्तु तद्घोतका इति

भावः ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवौष्मासु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ६० ॥ कस्य
लक्षणादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते । वृक्षादीनाम् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवौष्मासु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ६० ॥ कस्येति ।
भा । किं यथा विभक्तिसमीपादयो ऽव्ययार्थास्तथा लक्षणादयः

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवौष्मासु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ६० ॥ एष्वर्थेषु
विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे । वृक्षां प्रति परि अनु वा
विद्योतते विद्युत् । कश्चित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतस्तदाख्याने यथा । साधुर्देवदत्तो
मातरं प्रति पर्यनु वा । भागे । यदत्र माम्प्रति स्यात् । परिस्यात् ।

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवौष्मासु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ६० ॥ लक्षणे
येन तल्लक्षणां चिह्नं ज्ञापकम्, अयं प्रकार इत्थं, प्रथमान्तादिदमस्थमुः,
इह विदमा प्रत्यवमृश्यस्य समिहितस्य कस्य चिदभावात्प्रकारविशेष-
मात्रवृत्तिरित्यंशः, भू प्राप्तादात्मनेपदी, आ वृषादेति शिञ्जभावपक्षे

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०२६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(लक्षणेभ्यं भूताख्यानभागवोपपत्तौ

प्रतिपर्यवः । १ । ४ । ६० ।)

संबन्धविशेषेति । (कै)

वृत्तविद्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितो लक्षलक्षणभाव इति
भावः ॥ महासंज्ञाकरणेन क्रियाजनितसंबन्धद्योतकताया एव प्रायेण
कर्मप्रवचनीयानामुचितत्वादिति तात्पर्यम् ॥ ननु द्वितीयार्थमिदमा-
वश्यकमत आह

वृत्तं वृत्तं प्रतीति ॥ (भा)

कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति ।

प्रत्यादीनामथ पदान्तरवाच्याः सन्तो विषयभावेन संज्ञायाः प्रत्यादीनां
वा निर्दिष्टा इति प्रश्नः । वृत्तादीनामिति । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युदिति
वृत्तो विद्योतनस्य लक्षणम् । प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितसंबन्धविशेषाव-

यनुस्यात् । योऽत्र मम भागः स दीयतामित्यर्थः । स्वस्वामिभावो
द्वितीयार्थः । वीष्णा व्याप्तुमिच्छा साकल्यप्रतिपिपादयिषेति यावत् ।
भूतंभूतं प्रति पर्यनु वा प्रभुः । सकलभूतानामित्यर्थः । न चेत्यंभूता-
ख्यान इत्येव सिद्धम् । इदं तर्ह्युदाहरणं वृत्तंवृत्तं प्रतिसिद्ध्यति

गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः । तत इत्यंशब्दादव्ययापि वृत्तिविषये सत्त्वधमा-
पादानात्कर्मणि द्वितीया, श्रितादिषु गम्यादीनामिति समासः, कश्चित्
प्रकारं प्राप्त इत्यंभूतः, इत्यंभूतस्याख्यानमित्यंभूताख्यानं, स्वीक्रियमाणोऽंशो
भागः, यत्त्वंशमात्रे प्रयोगः प्रियङ्गुर्भाग इति स भागसादृश्यात् ।
व्याप्तुमिच्छा वीष्णा, सा चाष्टमे स्पष्टयिष्यते, एते लक्षणादयो यथा
विभक्तिसमीपादयोऽव्ययार्था नैवं प्रत्यादीनामर्थाः किं तर्हि संज्ञायाः
प्रत्यादीनां विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याह । 'वीष्णायां च विषयभूतायामिति ।
एतच्च लिङ्गविपरिणामेन लक्षणादिभिरपि सम्बन्धनीयम् । 'वृत्तं प्रतीति' ।

क्रियायोगाभावादिति । (कै)

तेषां समभिव्याहृतविभक्त्यर्थसम्बन्धमात्रद्योतकत्वादिति भावः ॥

भाष्ये

न च वृक्षादीन्प्रतीति (भा)

प्रतियोगे वृक्षादीनिति द्वितीयासम्बन्धार्थिका वृक्षाद्युत्तर-
विभक्त्यर्थसम्बन्धिनामेषामित्यर्थः । तत्सम्बन्धश्च तदर्थसम्बन्धपरिच्छेद-
कत्वेनेति बोध्यम् ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः ।

न च वृक्षादीन्प्रति क्रियायोगः । इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा

च्छेदहेतवः । किमर्थमिति । भा । वृक्षं वृक्षं प्रति सिद्धतीत्यत्रकर्मत्वाद्
द्वितीया सिद्धेति तद्विधानार्थं तावदिदं न भवति । प्रत्यादीनां च
क्रियाविशेषानवद्योतनात् क्रियायोगाभावाद्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थमपि

परिसिद्धति अनुसिद्धति । इह वीष्वादिर्वचनेनैव द्योत्यते । परिशब्दस्तु
क्रियैव सम्बध्यते । न चैवन्तस्य कर्मप्रवचनीयत्वं न स्यादिति वाच्यम् ।
वोप्यायाः विषयत्वानपायात् । अत एव वोप्यायां विषयभूतायामिति
वृत्तिग्रन्थमवतारग्रन्थरदत्त आह । एते च लक्षणादयो यथा विभक्तिसमी-

अत्र वृक्षो लक्षणां विद्योतनस्य, प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितो लक्ष्यलक्षण-
भाव इत्येवं सम्बन्धविशेषेऽवस्थापयन्ति वृक्षं प्राप्य विद्योतते वृक्षे प्रदेष्टे
विद्योतत इत्यर्थः । 'साधुरिति' । अत्रापि प्राप्तिक्रियाजनित एव
विषयविषयिभावसम्बन्धः, यथा वृक्षे वृक्षे विद्योतनं लक्ष्यते नैवमत्रा-
साधत्वापत्तिरित्येवंभूताख्यानग्रहणम् । 'यदत्र मामिति' । यो मम भागः
स दीयतामित्यर्थः । अत्र लोकरणक्रियाजनितः स्वस्वामिसम्बन्धः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०३१

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(लक्षणेत्थं भूताख्यानभागवोप्राप्त

प्रतिपर्यवः । १ । ४ । ६० ।)

अकर्मकत्वादिति । (कै)

एवमर्थमर्थं प्रति शब्दनिवेश इत्यादौ निविशत्यधिकरणे
द्वितीयार्थमपौदं बोध्यम् ॥ सकर्मकयोगेऽपि कर्मत्वाविवक्षायां
सम्बन्धेन विवक्षायां प्रत्यादीत्यसम्बन्धेनान्वयविवक्षायां च
द्वितीयार्थमित्यपि बोध्यम् । एतेनाकर्मकत्वाद् द्वितीया नास्तीति
कैयटोक्तेः सकर्मकधातुयोगे कर्मणि द्वितीयैव सिद्धमिति
भाम्यन्तः परास्ताः ॥

स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । वृत्तं प्रति विद्योतते वृत्तमनु
विद्योतते इति ॥

नोपयुज्यत इति प्रश्नः । वृत्तं प्रतीति । भा । अकर्मकत्वादयुतेःकर्मणि
द्वितीया नास्ति ॥

पादयो ज्ययार्थाः । नैवं प्रत्यादीनामर्थाः । किन्तुहि संज्ञायां प्रत्यादीनां
विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याहेति । द्वितीया तु कर्मणि । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
तूपसर्गत्वनिवृत्त्यर्था । तेनोपसर्गात्सुनोतीति यत्वं न । परिशब्दयोगे
पञ्चमी तु न भवति । “पञ्चम्यपाडि”त्वत्र वर्जनार्थेनापेक्षनेन साहचर्यात् ॥

‘वृत्तं वृत्तमिति’ । वोष्ठा द्विवचनेन द्योतते परिशब्दस्तु क्रियैव
सम्बध्यते द्वितीया चेह कर्मणि, कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तूपसर्गसंज्ञानिवृत्त्यर्था
तेनोपसर्गात्सुनोतीति यत्वं न भवति । ‘अपशब्दसाहचर्यादिति’ ।
परिशब्दोऽप्यन्दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने च कर्मप्रवचनीयः, अपशब्दस्तु
वर्जने एव, कर्मप्रवचनीयाधिकारे पञ्चमी विधीयते तत्र साहचर्य
यवसाहेतुः ।

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥

ननु गत्यादिसंज्ञाबाधनं फलमित्यत आह

अनर्थकयोरिति ॥ (कै)

पञ्चमीति । (कै)

“पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति” (१ । ३ । १०) सूत्रेणेति शेषः ॥
किञ्चाधिश्चब्दयोगे पञ्चम्यविधानेऽपि यथा ऽपादानत्वात्सा तथा
परियोगेऽपीत्याह

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥ किमर्थमधिपर्योनर्थकयोः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञे
मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तौ तं प्रति गत्युपसर्गसं-

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥ किमर्थमिति । भा । अनर्थकयोः
क्रियायोगाभावात्संज्ञान्तरबाधनार्थं संज्ञाविधानं नोपयुज्यते । नापि
परियोगे पञ्चमीविधानार्थम् । अपेन साहचर्याद्वर्जनविषयपरियोगे तस्या

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥ उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतो ऽध्याग-
च्छति । इहाधिकार्यविरहादनर्थकत्वमधिपर्योः, धात्वर्थमात्रानुवर्तितात्

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥ ननु चानर्थकयोः क्रियायोगा-
भावाद् गत्युपसर्गसंज्ञयोः प्रात्यभावात् तद्वोधनार्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञा-
विधानमुपपद्यते, नापि परिशब्दयोगे पञ्चमीविधानार्थं तद्विधौ वर्जनार्थस्य

महाभाष्यप्रदीपोदघोतः ।

१०३३

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ।)

अपादानेति । (कै)

आगमनादिक्रियानिरूपितेत्यर्थः । द्वितीयार्थमपि नार्थाभावेन
कर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥

पूर्वापरितोषेणेति । (कै)

“नेमावनर्थाविति” भाष्येण स्फुटं तदा वेदनादिति भावः ।
किं चोक्तार्थं ज्ञापितेऽपि न चारितार्थं क्रियागतविशेषद्योतकत्वं
रूपक्रियायोगाभावेन गतिसंज्ञाद्यप्राप्तेरिति बोध्यम् ॥

प्रयोगानुपपत्तिरिति ॥ (कै)

तस्माद् द्योत्यर्थनार्थवत्त्वमस्यापेक्षितव्यमित्यर्थः ॥ नन्वेवमनर्थका-
वित्यसङ्गतमत आह

नौ भवतः । अनर्थकौ चैवौ । इदं तर्हि प्रयोजनं पञ्चमी यथा स्यात् ।
“पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति” । कुतः पर्यागम्यत इति । सिद्धं तु पञ्चम्यपादान
इत्येव । अतस्त्वापादानपञ्चमेव । अत्राधिग्रन्थेन योगे पञ्चमी न

विधानात् । अपादानसङ्कावे चाधिग्रन्थस्य प्रयोग इव परियोगे तन्नि-
मित्तायाः पञ्चम्याः सिद्धत्वादिति प्रश्नः । अथवेति । भा । पूर्वापरितोषेणे-
दमुच्यते । यस्य ग्रन्थस्य वाच्यं द्योत्यं वा वस्तु न संभवति तस्य वाक्यार्थो
प्राप्त गतिसंज्ञः । तद्वाच्यः संज्ञापकम् । तेन “गतिर्गदाविति” निघातो
न भवति ॥

पञ्चमाद् अपादानत्वाच्च सिद्धा पञ्चमी यथा अधिग्रन्थस्य प्रयोगे, कुतो-
ऽध्यागम्यतीति, अत एव द्वितीयाविधानार्थमपि नोपपद्यते तस्मादनर्थकयोः

तस्मादिति ॥ (कै)

अर्थान्तरबोधकत्वाभावाच्चिष्ययोजनावित्यर्थः ॥ ननु धातुना क्रियोक्तावपि तद्वतोपरिभावसर्वतोभावरूपविशेषद्योतनमनयोः फल-
मत आह

प्रकरणेति ॥ (कै)

पूर्वं क्रियाप्रक्रमेण तदिति नपुंसकमनुपपन्नमत आह

तदिति । (कै)

एवं च क्रियायोगसत्त्वात्प्राप्तगत्यादिसंज्ञाबाधनार्थमिदमावश्यक-
मिति भावः ॥ ननु विपरीतं कुतो न शङ्कितमत आह

विधीयते तच्चापि च श्रूयते कुतो ऽध्यागम्यते इति । एवं तर्हि सिद्धे
सति यदनर्थक्योदपसर्गसंज्ञा बाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शक्ति
तज्ज्ञापयत्वाचार्यः अनर्थकानामप्येषां भवत्यर्थवत्कृतमिति । किमेत-

ऽनुपयोगात् प्रयोगानुपपत्तिः । तस्मादर्थशब्द इह प्रयोजनवाचौ तेन
योऽर्थो ऽनयोर्द्यौत्वस्तस्य प्रकरणादिवशात्संप्रत्ययाच्चिष्ययोजनावेतावुच्येते ।
धातुनोक्तात्वदिति । भा । प्रकरणादिसामर्थ्यावगतविशेषां धातुनोक्तां क्रिया-
मित्यर्थः । आह तुरिति । भा । द्योतयत इत्यर्थः । तद्विशिष्टमिति । भा ।
तत् क्रियालक्ष्यं वक्ष्यविशिष्टम् । अग्निपरिसन्निधानेऽप्यनाहितविशेष-
मित्यर्थः । यथेति । शब्दे न्यस्तं द्यौरेण श्रौक्षेणाभिन्नं शब्दादित्यर्थः । यद्येव-

संज्ञाविधानमनर्थकमित्यत आह । 'अनर्थान्तरवाचिनाविति' । यथा
वितिकृति वितिकृति परिभवतीत्यादौ धातुपात्तादर्थोदधीन्तरवाचित्वं नैक-
मपार्थान्तरवाचित्वं किञ्चान्तरात्प्रयोगे योऽर्थः स एवाग्निपरिबो-

महाभाष्यप्रदीपोद्घातः ।

१०१५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(अधिपरौ अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ।)

धातोरिति ॥ (कै)

धातोः प्रयोगं व्यर्थत्वेन नाक्षिपतीत्यर्थस्तदेवाह

तेन विनोति । (कै)

तथोर्वाचकत्वाभावादित्यर्थः ॥ नन्वनयोरुपसर्गत्वाभावादुपसर्गत्व-

मुपपन्नमत आह

उपसर्गोति । (कै)

आगच्छत्यध्यागच्छतीत्यादि पाठः । अचेदं बोध्यम् । कैयटोक्त-
यावपावकदृष्टान्तेन भाष्योक्तेनापूपौ द्वाविति दृष्टान्तेन वा ऽऽगच्छ-
तौत्यर्थापेक्षया ऽधिकोऽर्थो नानर्थोद्योत्यो नापि प्रकरणादिनाया-
गच्छतीत्यस्योपरिभावसर्वतो भावार्थकत्वं किं त्वागमनमात्रार्थकत्व-

ज्ञापने प्रयोजनम् । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तन्न वक्तव्यं
भवति । अथ वा नेमावनर्थकौ । किं तर्ह्यनर्थकावित्युच्यते अनर्था-
न्तरवाचिनावनर्थकौ धातुनोक्तां क्रियामाहृतुः । तदवशिष्टं भवति ।

मिति । भा । धातोर्वाचकत्वात्तस्य प्रयोगं नाक्षिपति तेन विना तयोः
प्रयोगासंभवादुपसर्गग्रहणं चाधिपर्योरुपसर्गार्थम् । उक्तार्थानामपीति ।
भा । प्रकरणादिवशादगतार्थानामपि स्फुटतरावगत्यर्थः प्रयोगो लोके
भवति । न चानियमप्रसङ्गः । येषामेव हि गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते तस्य
प्रयुज्यन्ते न तु दृष्टान्तस्य पादप इति तथा प्रयोगादर्शनात् । अपूपौ

ताभ्यामुच्यते तदत्र विषये धातोरधिपर्योश्च सहाभिधायित्वं, यथा गगनशब्दे
नौर्धः स एव मतङ्गज इति सर्वैः सहाभिधीयते, एवं दृष्टशब्दे योर्धः स एव
अधोभक्ष्ये, तदेवमनर्थान्तरवाचितादनर्थकस्यत्वादनर्थकावित्युक्तं न त्वभा-

(अधिपरौ अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

मेवाध्यागच्छतीत्याद्यथागमनमाचार्यकमेव किं तु बोद्धुस्ततो मिलि-
तादेवार्थबोधने तस्याप्यनुवादकत्वेन धात्वर्थद्योतकतेति व्यवहारः
फलं तु न किं विदिति तत्त्वम् । एतेन प्रकरणादिसामर्थ्यावगत-
विशेषमित्यादिकैयटश्चिन्त्यः सर्वत्र प्रकरणसत्त्वे तद्विषये एव
वैतत्प्रयागे मानाभावाच्च ॥

अपूपौ द्वाविति । (भा)

अत्र दिशब्दापूपशब्दयोर्वाचकयोः प्रत्यययोर्वाचकद्योतकयोर्द्वा-
वित्यत्र तयोर्वाचकानुवादकयोश्च समुच्चयो दृश्यत इत्यर्थः ॥

यथा शब्दे पयः । यद्येवं धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति
उक्तार्थानामप्रयोग इति । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा
अपूपौ द्वावानय ब्राह्मणौ द्वावानयेति ॥

द्वाविति अपूपौ द्वाविति एवावगते द्वित्वे दिशब्दस्यापि प्रयोगो लोके दृश्यते ।
एतदुक्तं भवति । यथा यावशब्दो वाक्यान्तरविषयोऽन्य एव । अन्यश्च
यावकशब्दः । यथा च ऋषभशब्दो वृषभशब्दा इति च । तथैवागच्छत्या-
गच्छति पर्यागच्छतीति च । तदत्र विषये धातोः अधिपर्योश्च सहाभि-
धाचित्वमङ्गीकर्तव्यम् ॥

वात्, तयोश्च गतिसंज्ञाबाधाय कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधेयेति दर्शितं
भवति । 'जुतोऽध्यागच्छतीति' । किंशब्दादपादाने चाहोयत्तहोरिति तसिः
तस्य तसेच्चेति तसिष्वादेशः, 'गतिर्गता' इति निष्ठाताभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०३७

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हा-

समुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ।)

अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हा-
समुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥

ननूपसर्गत्वप्रयुक्तपत्वस्य “स्यादि”त्यत्र निवृत्तये एतत्संज्ञाप्रवृत्तिर-
त्येवेत्यत आह

यथेति ॥ (कै)

इत्याहेति । (कै)

इत्याशयेनाहेत्यर्थः ॥

यद्यपीति । (कै)

यदि अपिशब्दार्था इति च्छेदः ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥
इह कस्मान्न भवति । सर्पिषोऽपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥ कस्मान्न
इहेति । यथा ऽपिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सत्यां स्यादित्यत्रो-
पसर्गाश्रयं यत्वं न भवत्येवं सर्पिः शब्दाद्वितीया भवतीति प्रश्नः । इतरौ

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥ एषु
द्योत्येवमपि वक्तुं संज्ञः । सर्पिषोऽपि स्यात् । प्रार्थनायां लिङ् । तस्या एव

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥ ‘पदा-
न्तरस्येत्यादि’ । स्वार्थस्त्वादयमभिचारात् ऽऽह्यत इति पदान्तरस्यार्थः पदार्थः,
तत्रापि पदान्तरप्रयोगे सत्यपिः प्रयुज्यमानस्तदर्थे कश्चिद्विशेषमाधत्ते यथा

(अपिः पदार्थसम्भावनावसर्गगर्हा-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

समुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ।)

स्वपदार्थेति । (कै)

स्वपदार्थेन पदस्याव्यभिचारादित्यर्थः ॥

सम्भवनादीनां चेति । (कै)

तेषामप्यपिरूपस्वपदार्थत्वादिति भावः । एषु वर्त्तमानो ऽपिरिति नार्थस्तथासति प्रत्यासत्त्या पदार्थशब्देनापेः स्वपदार्थ एव गृह्येतेति तद्वैयर्थ्यम् । अपिः कर्मप्रवचनीय इत्येव वदेदिति तात्पर्यम् ॥

यदा सामर्थ्यादिति । (कै)

अपिशब्दसामर्थ्यादित्यर्थः । अयं भावः । कर्मप्रवचनीययुक्तं तद्व्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमिव तद्व्योत्यबोधकत्वमपि तच्च स्यादित्यस्यैव न सर्पिष इति न ततो द्वितीया । कर्मप्रवचनीयानां सम्बन्ध-

स्यात् । किं च स्यात् । द्वितीया प्रसज्येत कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति ।

भवत्वेवात्रापेः संज्ञीत्याह । किं च स्यादिति । नेमे इति । यद्यपिशब्दार्था इमे निर्दिश्येरन् पदार्थग्रहणमनर्थकं स्यात् । स्वपदार्थाव्यभिचारात् । संभावनादीनां चोपादानमनर्थकं स्यात् तेषामपि पदार्थत्वात् । परपदार्था इति । स्यादित्यादेः परस्य पदस्यामौ अर्थौ इत्यर्थः ।

विषयभूते भवने कर्त्तृदौर्लभ्यप्रपुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते । अनुपसर्गत्वान्न यः । सर्पिष इति बहौ तु अपिशब्दबलेन

नोलशब्द उत्पले, न तु तस्मिन्नेवान्यनूनातिरिक्ते वर्तते तथा सति पर्यायत्वप्रसङ्गेनाप्रयोगार्हत्वात्, अतः पदान्तरस्याप्रयोग एव तदर्थे प्रकृतो भवतीति भावः । 'सर्पिषोऽपि स्यादिति' । प्रार्थनायां लिङ्, तस्या एव दुर्लभविषयता-
मपिशब्दो द्योतयन् स्यादित्यनेन सम्बध्यत इति बलप्रसङ्गः, दुर्लभत्वं च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०३६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(अपिः पदार्थसम्भावनाम्बवसर्गगर्हा-

समुच्चयेषु । १ । ४ । ६ ।)

द्योतकत्वं तु प्राथिकमधिपर्णादौ अभिचारादिति । स्यादित्याख्या-
तेन बिन्दुत्वेनाश्रयत्वेन वाश्रयोपस्थितिरित्येतत्पक्षतात्पर्यम् ॥ भाष्ये

अथवेति । (भा)

अयं भावः । अपिना परपदार्थो बिन्दुस्तद्वैर्लभ्यप्रयुक्तद्वैर्लभ्यं
सम्बन्धश्च द्योत्यते तत्रापि । द्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वस्य बिन्दौ
सत्त्वात्तस्यैव कर्मप्रवचनीययुक्तत्वमिति तदाह

बिन्दुकर्तृकत्वमिति । (कै)

तद्वैर्लभ्यप्रयुक्तद्वैर्लभ्यं चेत्यपि बोध्यम् । पृथग्बिन्दूपस्थितिस्तस्य
चाख्यातार्थं ऽभेदान्वय इत्येतत्पक्षतात्पर्यम् । यदत्र कर्मप्रवचनीय-
युक्तं कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगीति भाष्याचरार्थः ॥

नैष दोषः । नेमे अप्यर्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि । परपदार्था इमे
निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यत्पदं वर्तते तत्प्रत्यपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो

तदयमर्थः । स्यादित्यादिपदं कर्तृसामान्यवाच्यपि यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे
बिन्दौ वर्तते तदा तत्प्रत्यपिः कर्मप्रवचनीयः । सर्पिःशब्दस्तु समुदायश्च वर्तते
नावयवमात्रे । अत एवावयवोपजनित्यतिरेके षष्ठौ भवति । अथवेति ।
बिन्दुकर्तृकत्वं क्रियायाः द्योतयितुमपिः प्रयुज्यते इति बिन्दुं प्रति कर्मप्र-

गम्यमानस्य बिन्दोरवयववाच्यविभावसम्बन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थ-
द्योतकता नाम । कर्मप्रवचनीयतुल्ये द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिःशो

विषयस्यैव भवति, यदि तस्य बिन्दुमात्रमपि न कर्तृत्वं इत्यत्रापिशब्द-
सामर्थ्याद्विन्दुरिति गम्यते तदाह । 'मात्राबिन्दुलोकमित्यस्यार्थेऽपिशब्दो
'वर्तते इति' । तदुपजनिते च अतिरेके सर्पिष इति षष्ठौ, द्वितीया तु न

(अपिः पदार्थसम्भावान्वयवसर्गगर्हा-

(अ. १ । पा. ७ । आ. ७)

समुच्चयेषु । १ । ७ । ६६ ।)

✽

उपलक्षणार्थमिति । (कै)

यत्पदप्रयोगं विनापि तदर्थेऽपिशब्देनावश्यं द्योत्यते तादृशापेः
कर्मप्रवचनीयत्वमित्यर्थस्तत्प्रसक्तमाह

तेन यस्मिन्निति । (कै)

पदान्तरस्य तदाचकत्वेन प्रसिद्धातिरिक्तस्याभिधानशक्तिना-
स्त्यपिशब्दसमभिव्याहारं विनेति शेषः । अर्थात्तत्समभिव्याहारे-
ऽस्तीति लब्धम् । एवं च सर्पिष इत्येतत्तत्सम्बन्धिविन्दुपरं बोध्यम् ।
वागादिशब्दे स्त्रीत्वस्य प्रकृतिवाच्यत्वेऽपि द्योतकटावादिप्रयोगवत्
तस्य द्योतकत्ववच्च विन्दुशब्दप्रयोगेऽप्यपेक्षद्द्योतकत्वाच्चतिरित्याह

ततश्चेति ॥ (कै)

भवतीति । अथवा यदत्र कर्मप्रवचनीयशक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् ।

वचनीयो ऽपिः न तु सर्पिःप्रतीति भावः । विन्दोस्तर्हीति । ननु यदा
विन्दुशब्दो न प्रयुज्यते तदापिः कर्मप्रवचनीयः । तदुच्यते वृत्तिकारैः ।
पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थ इति न चाप्रयुक्ते द्वितीया विधातुं
शक्या अत्राहुः । पदार्थग्रहणमिहोपलक्षणार्थमुपात्तं तेन यस्मिन् पदाय

विन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । सम्भवनं नाम शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुं-
मत्युक्तिः । अपिसिद्धेभूतसहस्रम् । अपिस्तुयादिषाम् । अन्ववसर्गः काम-
चारानुज्ञा । अपिसिद्ध । अपिस्तुष्टि । गर्हायाम् । धिद्वेवदत्तमपि-

भवति अपिना योगाभावात्, स हि स्यादित्यनेन सम्बध्यत इत्युक्तम् । 'अधि-
कार्यवचनेनेति' । यावत्तर्ह्येऽस्य सामर्थ्यं ततोऽधिकमर्थं ब्रुवन् यत् सेकादौ
शक्तिमाविष्करोति तत्सम्भावनमित्यर्थः । 'अपि सिद्धेदिति' । सम्भावने
जिज्ञा तस्यैव दुष्करविषयतामपिराह, कामचार इच्छाप्रवृत्तिः, 'अपि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०४१

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ४)

(अपिः पदार्थसम्भावनाववसर्गगर्हा-
समुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ।)

ननु प्रथमाद्याः कारकाधिकारे ऽपठितत्वात्कथं कारकविभक्ति-
त्वमत आह

सर्वत्रैवेति । (कै)

क्रियाजनकार्यकत्वमेव कारकविभक्तित्वमिति भावः ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

अपिद्योत्यो विन्दुरिति तस्य कथमपि संबन्धो बहिरङ्ग इति
चिन्तयम् । अपिना द्योत्यद्योतकभावः संबन्धः स्वाभाविक इति तस्य
कथं स्यादित्येतत्सम्बन्धोत्तरकालिकता तस्मादाचनिको ऽयं न्यायं
इति तत्त्वम् ॥

विन्दुः । विन्दोन्तर्हं कस्मान्न भवति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-
र्बन्धोयसीति प्रथमा भविष्यति ॥

पदान्तरस्याभिधानशक्तिर्नास्ति तत्रापिः कर्मप्रवचनीयः । ततश्च गतार्थो
विन्दुशब्दो यदा विसृष्टप्रतिपत्तये प्रयुज्यते तदाप्यपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो
भवति । उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तिरत्र प्रथमा । सर्वत्रैव
वाक्येऽवश्यभावं क्रियया ततः सत्त्वया तत्र विन्दोः प्रथमं स्यादित्यनेन
संबन्धोऽन्तरङ्गः प्रस्थात्तु तद्वारकोऽपि शब्देन ॥

स्त्याहवक्तुम् । समुच्चये । अपिसिद्धि । अपिसिद्धि । सिद्ध च स्तुहि
चेत्यर्थः । यथायथमुपसर्गप्रादुर्भ्यामिति उपसर्गात्सुनोतीति च प्राप्तं यत्
कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया, बाधितत्वान्न भवति ॥

सिद्धेति । सिद्ध वा मा वा स्तुहि वा मा वा यथेष्टं कुर्वित्यर्थः । जात्योप-
शब्दः । 'अपि सिद्धेदिति' । गृहार्थं लिङ् । 'उपसर्गसंज्ञाबाधनादिति' ।
स्यादित्युपसर्गप्रादुर्भ्यामिति सिद्ध उपसर्गात्सुनोतीति यत्प्रसङ्गः ॥

अधिरोश्वरे । १ । ४ । ६७ ॥

वक्ष्यमाणमपीति । (कै)

“यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति” सूत्रे इत्यर्थः ॥

स निर्दिश्यते । (कै)

यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते इत्यर्थादिति भावः ॥

प्रथमा न प्राप्नोतीति । (कै)

सूत्रे ईश्वरेणेशितव्यस्योदयात् तं प्रत्यपि कर्मवचनीयत्वादिति भावः ॥

अधिरोश्वरे । १ । ४ । ६७ ॥ अधिरोश्वरवचने उक्तम् ।
किमुक्तम् । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम् । प्रथमानु

अधिरोश्वरे । १ । ४ । ६७ । उक्तमिति । वक्ष्यमाणमपि बुद्ध्या
निरूपितत्वादुक्तमित्युक्तम् । कर्तृनिर्देशश्चेदिति । यदीश्वरवचनमित्यनेन
पदेनेश्वरः स्वामी भूत्वनियोगादौ यः कर्ता स निर्दिश्यते तदानेन स्वामिनः
सप्तमी विधीयते । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाणा इति । तत्राधिकरणत्वादेव सप्तमी
सिद्धा । ब्रह्मदत्ते स्थिताः पञ्चाणा इत्यर्थावगमात् । पञ्चाणा इति च प्रथमा
न प्राप्नोति । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेतिद्वितीयया बाधितत्वात् । ख-

अधिरोश्वरे । १ । ४ । ६७ ॥ स्वस्वामिभावे द्योत्ये ऽधिः कर्मप्रवचनीयः
स्यात् । इह स्वात्स्वामिनो वा पर्यायेण कर्मप्रवचनीयविभक्तिर्न तु हीने
“उपोऽधिकेचे” त्वचेवान्यतरस्मादेव । अधिसुवि रामः । अधिरामे भूः ।

अधिरोश्वरे । १ । ४ । ६७ ॥ ‘तदयमिति’ । यथा हीन इत्यत्र
हीनोत्कृष्टसम्बन्धे संज्ञा उपोधिके चेत्यत्राधिकाधिके सम्बन्धे तथात्रा-
पीत्यर्थः । विभक्तिसु तत्रान्यतरस्मादुच्यते इह तु न तथेत्याह । ‘तत्र कदा
चिदिति’ । यस्य चेश्वरवचनमित्यत्रार्थद्वयम् ईश्वरशब्दो भावप्रधानः, यस्य
स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते तस्मात्स्वामिनः सप्तमीत्येकः, यस्य स्वस्येश्वर उच्यते

ईश्वरेण यदुच्यते इति । (कै)

संबध्यत इत्यर्थः ॥ ईश्वरेण स्वनिरूप्यधर्मवत्तया यदुच्यत इत्यर्थो
वा निरूपकस्यैव कर्तृत्वविवक्षा न लौघितव्यस्य देशरूपत्वेन ।

पञ्चाखानामप्याधारत्वेन सप्तमी सिद्धेत्यत आह

तचेति । (कै)

आसनादिक्रियोपजनितः सम्बन्धः स्वस्वामिभावादि ॥ ननु
ब्रह्मदत्तादपि द्वितीयापत्तिरत आह

स्वं चेति । (कै)

तस्यैव कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वेन ब्रह्मदत्तांश
द्वितीयेति भावः ॥

पपत्तिस्तु । स्ववचनात्सिद्धमिति । अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो
भवतीति वक्तव्यम् ।

चनादिति । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाखा इत्यस्याऽन्यथासिद्धत्वादधिस्ते इति वक्तव्यम्
अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यर्थम् । ईश्वरवचनमिति च कर्तृवश्या समासः
ईश्वरेण यदुच्यते स्वतन्त्रकर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमीति । यदि वा यस्य
संबन्धिन ईश्वरस्य वचनं सप्तमी तत्र । पञ्चालेष्वासनादि क्रियोपजनिते
संबन्धे वश्यां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । स्वं च प्रत्ययेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
न तु स्वामिनमिति स्वामिनः प्रथमेव भवति ॥

एतच्च संज्ञासूत्रं नारम्भणीयम् । उत्तरार्धत्वे तु योगो न विभजनीय
इति “यस्मादधिकमि”त्यत्र वक्ष्यामः ॥

वस्मात्स्वात्मसमीत्यपरः, यत्र यदा स्वान्वर्थे व्यतिरेकविवक्षा तदा ततः सप्तमी
स्वस्य तु व्यतिरेके तत इति न पुनश्चाभ्यां युगपद्भवति एकयैव विभक्त्या
द्विष्टस्यापि सम्बन्धस्याभिधानादिति मत्वा कदा विदितुं शक्यम् । ‘ब्रह्मदत्त-
इति’ । ब्रह्मदत्तस्य खाः पञ्चाखा इत्यर्थः । ‘अधिपञ्चालेस्विति’ । पञ्चाखायां
ब्रह्मदत्तः स्वामीत्यर्थः ॥

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥

नन्वस्य प्रथमान्तत्वे लकाराणामेव परस्मैपदसंज्ञा स्यात् तथा
चानुदात्तङिञ्चो लकारा एव न स्युः । किं च तङ्गनावित्यत्र
प्रथमान्तस्य सम्बन्धो न प्राप्नोत्यत आह

षष्ठीति । (कै)

अत एव “टित आत्मनेपदानामि”त्यादि चरितार्थम् । तङ्गा-
नावित्यादेशे तङ्गानभाविनि लक्षणायां गौरवमतः षष्ठ्यन्तत्वेवादे-
शापेक्षया युक्तमिति भावः ॥

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥ लादेशे परस्मैपदग्रहणं
पुरुषवाधितत्वात् । वा लादेशे परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् ।

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ लः । इत्यादेशापेक्षा षष्ठी । लादेशाः
परस्मैपदसंज्ञा इत्यर्थः । लादेश इति । लस्येत्यत्र परस्मैपदमिति वक्तव्यम् ।

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥ लकारस्यादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः
स्युः । पचन्तं पश्य ॥

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥ ‘ल इति षष्ठीति’ । अथ प्रथमा-
वङ्गवचने को कोषः, ‘आम’ इति आवास्यायामेव लुप्यमावस्य लिटः संज्ञा
स्यात् तत्तच्छेद्धामित्यत्रास्य स्याद् गच्छतो लिट्परः सम्भवति, शेषादेव पर-
स्मैपदमिति नियमात्, आपकात् सिद्धं, यदयमाम्प्रत्ययवदित्याह तन्
आपयति भवत्यात्मनेपदिभ्योऽप्यामिति, अयं तर्हि दोषो लकारस्यैव संज्ञा
स्यात् तदादेशानां तिगादीनामिति, आनिबद्धावात्तेषामपि भविष्यति,
तङ्गानावात्मनेपदमित्यत्र तर्हि ल इति प्रथमान्तस्य तङ्गानाभ्यां सम्बन्धो न

लस्येत्येति । (कै)

लस्य तिप्तस्झित्येति भावः ॥ भाष्ये

लादेशेत्यस्य (भा)

लादेशप्रकरणे इत्यर्थः ॥

बाध्यत इति । (कै)

इष्टानुरोधादिति भावः । एतेन पर्यायज्ञापनेनापीदं चरितार्थ-
मित्यपास्तम् ॥ ननु तृतीय एव परस्मैपदसंज्ञा ऽस्तु किं ज्ञापका-
श्रयणेनेत्यत आह

पुरुषबाधितत्वात् । इह वचने हि संज्ञा बाधनम् । इह हि क्रियमाणे
अनवकाशा पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञा बाधेत । परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा
सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा । कौऽवकाशः । श्रद्धासू

इह तु वचने एकसंज्ञाधिकारात्परस्मैपदसंज्ञा श्रद्धासूतोः सावकाशा
पुरुषसंज्ञास्तिष्ठन् बाधेरन्नित्यर्थः । सिद्धिं दृष्टौ त्विति । अस्मादेव
लिङ्गादेकसंज्ञाधिकारोऽत्र बाध्यत इति भावः । आत्मनेपदसंज्ञया परस्मै-

स्यात् नहि तदानीं लौ भवतः । ननु चैवं विज्ञास्यते तदानीमावौ लकार
एव तदानीवितुक्तौ इति एवमपि गत्यन्तरे सति न स्मिष्टकल्पना युक्ता
तस्माच्च इति बह्वी । 'लादेशापेक्षेति' । न च संज्ञापेक्षा, लकारस्य परस्मै-
पदमिति संज्ञा भवतीति, कुतः, सामानाधिकरण्येन प्रायेण संज्ञा-
विधानात् । किञ्च जसि यो दोषः सौऽस्मिन्नपि स्याद् उभयत्र लकारस्य
संज्ञित्वात् तस्मादादेशापेक्षा । बह्वी । यद्येवमनवकाशाः पुरुषसंज्ञा परस्मै-
पदसंज्ञा श्रद्धासूतोः सावकाशा बाधेत, जसि तु लकारस्य परस्मैपदसंज्ञा
तिष्ठां तु पुरुषसंज्ञेति भिन्न विषयत्वान्नास्ति बाधप्रसङ्गः, यद्यपि जस्यस्मैपि
विनादीनामादेशानामपि स्थानिवदादेश इत्यनेन परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति

आत्मनेपदेति ॥ (कै)

ननु ज्ञापकात्परस्मैपदसंज्ञया समावेशेऽप्यात्मनेपदसंज्ञया पुरुष-
संज्ञानां समावेशो न स्यादत आह

सामान्यापेक्षं चेति । (कै)

पुरुषसंज्ञायां परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्त्या समवेशसिद्धिरनु-
वृत्तिरेव सिद्धेन विवक्षिता । एतदर्थमेव चात्र प्रकरणे पुरुष-
संज्ञादिविधानमित्यन्ये ॥

अवकाशः सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहणं ज्ञापकं पुरुषाबाधकत्वस्य ।
यदयं सिचिवृद्धिः परस्मैपदेऽस्त्विति परस्मैपदग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यः न पुरुषसंज्ञां परस्मैपदसंज्ञा बाधत इति ॥

पदसंज्ञाया बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थं त्विह प्रकरणे जनयोः संज्ञयोर्वि-
धानम् । सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसंज्ञयापि पुरुषसंज्ञानां
समावेशो भवति । अन्यथा पुरुषसंज्ञाः सावकाशास्तिसृक्ष अवकाशया
आत्मनेपदसंज्ञया बाधेरन् ॥

तथापि तस्या अनाकटारोयत्वात्समावेशसिद्धिः, षष्ठीपक्षेऽपि ज्ञापकात्सिद्धिः,
यदयं 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेऽस्त्विति' त्याह तज् ज्ञापयति भवति तिस्रामप्येषा
संज्ञेति, नहि सिचिवचये श्रद्धासू सम्भवतः, सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमिति
आत्मनेपदसंज्ञया पुरुषसंज्ञानां समावेशसिद्धिः, अन्यथा परस्मैपदेऽपि साव-
काशाः पुरुषसंज्ञाः तसृक्षनवकाशयात्मनेपदसंज्ञया बाधेरन् । अथ वा
पुरुषसंज्ञायां परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तेरयमर्थो भवति, षट् परस्मै-
पदात्मनेपदसंज्ञकाः सतस्त्रीणि त्रीणि पदानि भूत्वा प्रथमादिसंज्ञा भव-
न्तीति तेन समावेशसिद्धिः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०४७

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ।

१।४।१०१।)

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमो- त्तमाः । १।४।१०१॥

ननु तिङ्स्त्रीणित्रीणीत्यनेनात्मनेपदत्रिकानामपि ग्रहणं
सिध्यतीत्यत आह

तिङा षडिति ॥ (कै)

नन्वात्मनेपदग्रहणे कृते परस्मैपदसम्बन्धिनां संज्ञा न स्यादिति
दोषस्तदवस्य एवेत्यत आह

तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम् । प्रथम-
मध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथममध्य-
मोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समसंख्यार्थम् । संख्या-

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥ तिङां
षट् त्रिकाः संज्ञास्तिष्ठ इति वैषम्याद्यथासंख्यं न प्राप्नोतीति मत्वाह ।
प्रथमेति । आत्मनेपदग्रहणे च पृथक् क्रियमाणे सूत्रं परस्मैपदविषयमेव

तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥

कृतद्वन्द्वाणामेकशेषात् प्रथमेत्यादयः षट् संज्ञाः तिङः षट् त्रिकाः क्रमात्प्रथ-

तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥ त्रीणित्रीणीति
वीक्षायां द्विवचनं, तत्र च समुदायस्यावयवयोश्च पृथक्पदत्वमिष्यते, आ-
पचसि अपचसि देवदत्तेकान्तथा यथा स्यात् कुण्डं कुण्डं वाग्वाग् अपचन्न-
पचन्नित्यादौ पूर्वपदेष्वनुस्मारादि पदकार्यं यथा स्यादिति, तेन पदच्छेदकादौ

(तिष्ठन्नीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
२ । ४ । १०१ ।)

आत्मनेपदेति ॥ (कै)

सहविवक्षाभावादेकशेषो न प्राप्नोतीत्यत आह

आकृतौति । (कै)

इदमुपलक्षणं व्यक्तिष्वेऽपि तत्प्रत्याख्यानात् । यदेकशेषशब्देन
तन्मं लक्ष्यते ॥ नन्वेतत्संज्ञाप्रवृत्तेः पूर्वं प्रथममध्यमयोरिति व्यव-
हारो न युक्तो ऽत आह

तानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिष्ठः संज्ञाः षट्
संज्ञिनः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न स्यात् । क्रियमाणेऽपि चात्मनेपदग्रहणे
आनुपूर्व्यवचनं च । आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कस्य
चिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा स्यात् कस्य चिदेव मध्यमसंज्ञा कस्य चिदेवो-

भवतीति वाक्योदादेकेन वाक्येन परस्मैपदानां त्रयाणां तिष्ठः संज्ञा द्वितीये-
त्यात्मनेपदानामिति सिद्धमिष्टम् । वैषम्यादिति । यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेक-
संज्ञाकरणे प्रयेत्यनाभावः तथापि कस्य चित्तिकस्य काचित्संज्ञेत्यावक्ष्येत न
तु यथाभिमतविषयविभागलाभः । आनुपूर्व्यवचनं चेति । अत्र सूत्रे त्रिका-

मादिसंज्ञाः स्युः । श्रद्धास्त्रोःसावकाशापि परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञाभिर्न
बाध्यते त्विच्छिद्विःपरस्मैपदेऽस्त्विति सिद्धात् । तथा परस्मैपदे लब्धावकाशापि

त्रीणित्रीणीत्येकं पदं दे वा । इह तिष्ठं षट् त्रिकाः संज्ञास्तु तिष्ठ इति
वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अत्र यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेक-
संज्ञाविधाने प्रयोजनं नास्ति नैतावता यथाभिमतविषयलाभस्तत्राह ।
'तिष्ठाद्यादृशं प्रत्यया इति' । एवं मन्यते संज्ञा अपि षडेव, कथमेकशेष-
त्रिर्दशोऽयं तत्र यदि प्रथमस्य प्रथमस्य प्रथमौ मध्यमस्य मध्यमस्य मध्यमौ
उत्तमस्य उत्तमस्योत्तमौ प्रथममध्यमोत्तमा इति द्वैतैकशेषाणां द्वयः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१-४६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (तिङ्श्लौषि त्रौषि प्रथममध्यमोत्तमाः ।

१ । ४ । १०२ ।)

प्रसिद्धिमिति । (कै)

सिद्धान्तकालिकौ प्रसिद्धिमित्यर्थः ॥ भाष्ये

किं पुनरचेति । (भा)

यद्यप्यत्र व्याख्यानतः कृतद्वन्द्वानामेवैकशेषस्तथापि लोके कथं
न्याय्यमिति प्रश्नः ॥ नन्वस्य बहुशब्दस्य बहुत्वार्थकत्वे एकवचनानुप-
पत्तिरत आह

तमसंज्ञा स्यात् । न वैकशेषनिर्देशात् यत्तावदुच्यते आत्मनेपदग्रहणं
कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति तन्न कर्तव्यम् । संज्ञा अपि धेव निर्दिश्यते ।
कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽयम् । अथैकस्मिन्नेकशेष-
निर्देशे सति किमयं कृतेकशेषाणां द्वन्द्वः प्रथमस्य प्रथमस्य प्रथमौ ।
मध्यमस्य मध्यमस्य मध्यमौ । उत्तमस्योत्तमस्योत्तमौ । प्रथमौ च मध्यमौ

शामुच्चारणं नास्ति केवलं त्रौषित्रीषीति वीष्मया प्रतिपत्तिस्तेषां तत्रानिय-
मप्रसङ्गे नियमार्थमानुपूर्व्यग्रहणं च कर्तव्यमित्यर्थः । एकशेषनिर्देशादिति ।
आकृत्यभिधानाश्रयेण प्रत्याख्यातं सूत्रं शास्त्रप्रक्रियासंपत्त्यर्थमेव संपद्यते ।
अथैतस्मिन्निति । उभयथा संभवात्प्रश्नः । प्रथममध्यमयोरिति प्रसिद्धि-

प्रथमादिसंज्ञा तद्धन्वात्मनेपदसंज्ञया न बाध्यत कृतद्वन्द्वानामेकशेषेण तद्ध-
प्रतिपदविधेर्बलत्वात् । न चैवमपि परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञाभ्यां पुरुषसंज्ञायाः
पर्यायः स्यादिति वाच्यम् । शलुत्तमोवेत्यस्य सामान्यापेक्षयापकत्वात् । इह

क्रियेत ततो नाभिमतसंख्यातानुदेशः स्यात् तस्मात्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः
प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति । न चैव-
मपि न विज्ञायते किमादित आरभ्य त्रौषि वचनानि गृह्यन्ते आहो स्वि-
दिष्वातस्त्रिकपरिग्रह इति । नहि त्रिकपरिग्रहेऽपि यथासंख्यशास्त्रं कामतेः

(तिङ्श्लोणि त्रिणौ प्रथममध्यमोत्तमाः । (अ. १ । पा. ३ । आ. ३)
१ । ३ । १०१ ।)

बहुशब्दश्चेति ॥ (कै)

नन्वेवमवयववज्जत्वप्रतीतिर्न स्यादत आह

समुदायस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

लोकोक्त इति । (भा)

विह्वल्येत्यादिस्मृतेरित्यर्थः ॥

च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति । आहो स्मृतद्वन्द्वानामेकशेषः । प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाः प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति । किं चातः । यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः । प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोति उत्तमप्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति । मध्यमोत्तमयोः उत्तमसंज्ञा प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेक-

माश्रित्यैतदुच्यते । आख्यानाभिर्णय इति मत्वाह । कृतद्वन्द्वानामिति ॥ बहुशक्तिकिटकमिति । एकशेषे कृते द्वन्द्वः । नातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । बहुशब्दश्चात्र वैपुल्यवचनइत्येकवचनम् । समुदायस्य वैपुल्यमवयवानां प्रचयाद्भवति । यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेषः क्रियते तदा

सूत्रत्रयेऽपि महासंज्ञाकरणं पूर्वोच्चार्यानुरोधात् । इह त्रीणि त्रीण्येत्येकं पदम् । हे वेति हरदत्तः । तत्र सत्त्वामप्यवान्तरपदसंज्ञायां महापदसंज्ञा माश्रित्य संहितैकपदे नित्येत्यस्य प्रवृत्तेः । अन्यथा समासादावपि पृथक्कै-

किं तर्हि विहितेषु संज्ञाणां क्रमेण संवन्धं विधत्ते, एवं तर्हि लोकोक्त एतत्सिद्धं तच्चया विह्वल्यस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामभिरपश्येय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येति, अथ च विह्वल्यस्य सूत्रस्यादित आरभ्य आनुपूर्व्येण द्वाभ्यां द्वाभ्यामभ्यामभिरपश्यीयते न याभ्यां काभ्यां चित् तच्च तिङोऽ-
ष्टादश प्रत्यया इत्यनेनादित आरभ्य त्रिकाणामानुपूर्व्येण ग्रहणं नेच्छात इति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०५१

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (तिङ्स्तोणि ऋणि प्रथममध्यमोत्तमाः ।

१ । ४ । १०१ ।)

तथेहापीति । (कै)

प्रथममध्यमेत्यादि । महासंज्ञाकरणं तु प्राचामनुरोधेनैवेति
भातः । “ममाग्ने नव विहव्य” इति सर्वानुक्रमः ॥

शेषः न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । किं पुनरत्र न्याय्यम् ।
उभयमित्याह । उभयं हि दृश्यते । तद्यथा । बद्धशक्तिकिटकं बद्धनि
शक्तिकिटकानि । बद्धस्थाली पिठरं बद्धनि स्थालीपिठराणि । यद-
प्युच्यते क्रियमाणोऽप्यात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचनं कर्तव्यमिति । न
कर्तव्यम् । लोकात् एतत्सिद्धम् । तद्यथा लोके विहव्यस्य दाभ्यां दाभ्या-
मग्निरुपस्थेय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्येण चोपस्थीयत इति ॥

बद्धनि शक्तिकिटकानीति भवति । लोकात् इति । यथा पङ्क्तिस्थेषु
ब्राह्मणेषु द्वौद्वौ ब्राह्मणावानयेत्युक्ते आनुपूर्व्येणानयनं भवति न तु युक्तमेव
तथेहापि भवतीतिभावः । विहव्यस्येति । विहव्याख्यास्य सूक्तस्य दाभ्यां
दाभ्यामग्निरुपस्थेय इत्युक्ते आनुपूर्व्येण ऋग्द्वयं मृच्यते न तु युक्तमेव ॥

दापत्तेः । द्विरुक्तमध्येऽपि पदान्तरप्रयोगापत्तेश्च । अत एव ताता पिबानामि-
त्यादौ वेदे ऽवग्रहः क्रियते । यथा च द्विरुक्ते महापदसंज्ञाऽवान्तरसंज्ञा च
तथा नित्यबोधयोरित्यत्र वक्ष्यामः ॥

दर्शयितुं तिङ्ग्रहणेन संनिवेशोऽस्तीति दर्शितं, न च परस्मैपदसंज्ञक
इत्यादिना तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न कृतैकशेषाणां द्वन्द्व इति दर्शितं,
यदि वा परस्मैपदग्रहणमात्मनेपदग्रहणं चालुर्वर्तते तिङ्ग्रहणं तु शब्दकसो-
र्भिद्वयार्थं तदनुवृत्तौ च द्वौ राशौ भवतः, तयोश्च व्यापारभेदेन सूत्रमेतत्प्र-
वर्तते, तत्र चैकैकं त्रयस्त्रिका इति यथा संख्यसिद्धिः, तत्र न चेत्यादिना
गणश्रद्दयं दर्शितम्, तत्रेत्यादिना तु व्यापारभेदः, अत्रापि महासंज्ञाकारणं
पूर्ववत् ॥

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥

अननुवृत्तौ स्वरितत्वप्रतिबद्धत्वमभावप्रतियोगितया बोध्यम् ॥
स्वरितत्वमस्ति नवेति विचारतात्पर्यम् । स्वरितत्वमाचार्याणामप्यनु-
मेयमेवेति बोध्यम् ॥

प्रत्येकमिति । (कै)

नन्वस्याः प्रत्येकं सत्त्वेऽपि द्वितौधायां चेत्यादिव्यवहारात् त्रिकस्य
त्रिकस्य प्रथमादयः सप्त संज्ञा अवश्यमभ्युपेया एवं च तथा
प्रथमयोरित्यत्राप्युपपत्तिरिति चेन्न । पाणिनिना तासामकृतत्वात् ।

विभक्तिश्च ॥ १ । ४ । १०४ ॥ त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते उताहो
न । किं चातः यद्यनुवर्तते । अष्टन आ विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोति ।
अथ निवृत्तम् । प्रथमयोः पूर्वसवर्णं इत्यत्र प्रथमयोरेव ग्रहणं प्राप्नोति ।

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ । सति प्रयोजने स्वरितत्वप्रतिबद्धे शब्दा-
नामनुवृत्त्यननुवृत्तौ भवतः किङ्कदर्शनं च पक्षद्वयेऽप्यस्ति इति संदेहात्प्रसन्नः ।
त्रीणित्रीणीति आत्वं न प्राप्नोतीति । नञ्अनृ शब्दात्परं युगपत्त्रिकमस्ति ।
प्रथमयोरिति । प्रत्येकं संज्ञित्वे विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेना-

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥ सुप्तिडौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । चकारः
पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः । तिङां विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं नविभक्तौ
तुक्सा इति, सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ॥

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥ चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः
तिङां अवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्तिः, तिङां विभक्तिर्वे प्रयोजनम्
आतामादौ 'न विभक्तौ तुक्सा' इति निषेधः, सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०५३

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(विभक्तिस्य । १ । ४ । १०४ ।)

सिद्धान्ते तु त्रिकस्य विभक्तित्वेऽवयवधर्मविभक्तित्वस्य त्रिके आरोपे
वा यौगिका एव ते व्यवहाराः संभवन्तीति ताः संज्ञाः सूचकता
न कृता इति प्रतीमः ॥

विभक्तिसमुदायस्येति । (कै)

जनपदसमुदायस्य जनपदग्रहणेनाग्रहणवदिति भावः ॥

समुदायद्वयापेक्षानुपपत्ताविति । (कै)

प्रथमाविति । (कै)

विशेष्यमचीति विशेषणमिति भावः ॥

अजादित्वासम्भवादिति । (कै)

यद्यपि शिवोऽर्थ इत्यादावुक्ते कृते सम्भवोऽस्ति तथापि तत्र

“नादिचीति” निषेध इति भावः ॥ एकदेशी शङ्कते

ननु चेति ॥ (भा)

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदनुवर्तत इति । ननु चोक्तमष्टन आ विभ-
क्तावित्वात्वं न प्राप्नोतीति । वचनाद्भविष्यति । अथवा पुनरस्तु निवृत्तम् ।
ननु चोक्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति प्रथमयोरेवग्रहणं प्राप्नोतीति ।
नैष दोषः । अचीत्यनुवर्तते । न चाजादौ प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः ।

ग्रहणात्प्रथमयोरिति समुदायद्वयापेक्षानुपपत्तौ प्रत्यययोरेव द्वयोरेव
द्वयोरग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः । वचनादिति । त्रिकस्य दृग्प्रत्ययोगाभावात्सा-
मर्थ्यात्समुदायवृत्तिर्विभक्तिशब्दोऽवयवे' वर्तियतइति भावः । न चाजादौ
इति । सुप्रत्ययौ प्रथमौ सुस्वाजादिर्यो भवतीति प्रत्यययोराजादित्वासम्भवा-
दवयवशब्दस्त्रिके समुदाये उपचाराद्वर्तत इति भावः । अजादौ याविति ।
आजादौ विशेष्यौ प्रथमयोरिति विशेषणं तेनौजसोरेव ग्रहणमस्त्वित्यर्थः ।
अजादीनां चेति । अचीत्यनुवर्तते । तत्र आख्यानादिदिविधिः निर्धारणं

तद्भाष्ये

अजादौविशेष्याविति । (कै)

व्याख्यानाच्छब्दरूपंविशेष्यमादाय तदादिविधिरिति भावः ॥
वस्तुतो निर्द्धारणमेकवचनान्तेन नेति “कारक” इति सूत्रे भाष्ये
उक्तम् । शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिश्चासति गमके नेतीयं
शङ्कां युक्तैव तथापि तामुपगम्य पर एकदेशी समाधत्ते

यत्तर्हीति ॥ (भा)

भाष्ये

विभक्तयोरिति । (भा)

विभक्तिसमुदाययोरित्यर्थः । तौ च समुदायो प्राचां वैयाकर-
णानां प्रथमाद्वितीयादिसंज्ञत्वेन प्रसिद्धावेव गृह्येते । न च तस्मा-
दित्यनेन गा इत्येतद्भाष्ये सवर्णदीर्घ एव परासप्तष्ट्यस्तस्य व्यव-
हितत्वादित्याशयः । एतद्भाष्यमूलिका एव प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः
स्त्रौजसादीनां सप्तानां त्रिकाणां संज्ञा इति बोध्यम् ॥

ननु चेवं विज्ञायते अजादौ यौ प्रथमौ अजादीनां वा यौ प्रथमाविति ।
यत्तर्हि तस्माच्छेसो नः पुंसौत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति । तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यः विभक्त्योरग्रहणमिति । अथवा वचनग्रहणमेव कुर्याद औजसाः
पूर्वसवर्णं इति ॥

चाश्रयिष्यते अजादिषु यौ प्रथमाविति । एवमप्यौजसोरेव ग्रहणं स्यादिति
चेदम् । यत्तर्हीति । एतान् गाः पश्येत्तत्र नत्वनिवृत्त्यर्थं तस्मादित्युच्यते । औज-
सोरेव ग्रहणे उत्तरात् पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरः श्रसः सकारो न भवतीति किं
तस्मादित्यनेन । तत् क्रियमाणं त्रिक इत्यग्रहणस्य ज्ञापकं संपद्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपौद्द्योतः ।

१०५५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानि-
न्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥

अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ॥

शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ॥

विधिनियमसम्भवे विधेर्व्यायस्त्वादाह
तत्रेति । (कै)

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥ अस्मद्यु-
त्तमः ॥ १०७ ॥ शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । युष्मदस्मच्छेष-

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥
किमर्थमिति । किं लादेशविधानवाक्येनैकवाक्यत्वाद्विध्यर्थमिदम् । अथ

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥
लकारेण समानाधिकरणे युष्मादि प्रयुक्ते ऽप्रयुक्तेऽपि मध्यमः स्यात् ।

अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ॥ लकारसमानाधिकरणे ऽस्मादि स्थिते

शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ॥ मध्यमोत्तमविषयादन्यत्र प्रथमपुरुषः
स्यात् । पचति पचतः पचन्ति ॥ . '

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥
तस्य तिबादश्च इत्यनेनैकवाक्यतामापन्नेनानेन तिबादीनां विशिष्टविधानमुत

“अस्मद्युत्तमः” १ । ४ । १०७ ॥ यत्र युष्मदस्मदी द्वे अप्युपपदे भवतस्तत्र

“शेषे प्रथमः” । १ । ४ । १०८ ॥ उपपद इति निवृत्तं शेष इति

१०५६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(युष्मद्युपपदे समादाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

वस्तुत एकवाक्यतापक्षेऽपि फलतो नियमत्वमेवैतैर्विनापि
सिद्धेः ॥ शुद्धविध्वर्थमिति पूर्वपक्षोऽन्यथापि सिद्धेरितरनिवृत्त्यर्थ-
मिति सिद्धान्त इति तत्त्वम् ॥

समुदायस्येति । (कै)

विधेये शाब्दं प्राधान्यमुद्देश्ये तद्वैश्यालक्षणमार्थं प्राधान्यमिति
सन्देहे बीजं वक्तुं युक्तम् ॥ सामान्यनियमेऽप्याह

तृजादौति ॥ (कै)

वचनं नियमार्थम् । वा नियमार्थोऽयमारम्भः । अथैतस्मिन्नियमार्थविज्ञाय-
माने क्तिन्यमुपपदनियमः युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव ।
आहोस्वित्पुरुषनियमः युष्मद्येव मध्यमः अस्मद्येवोत्तम इति । किं चातः ।

विहितेषु लादेशेषु नियमार्थमिदमिति प्रश्नः । तत्रैकवाक्यतापक्षे इतरे-
तराश्रयपरिहाराय भाविनी संज्ञाऽऽश्रयित्वेति प्रतिपत्तिजायवार्थः ।
वाक्यमेवेन नियमपक्षे दर्शयितुमाह । युष्मदरुमदिति । किमयमिति ।

त्वं पचसि दृश्यसे च । समानाधिकरणे किम् । त्वां पश्यति । त्वया दृश्यते ।

स्थानिन्युत्तमः स्यात् । अहं पश्यामि दृश्ये वा । युष्मदस्मदभ्यां सामानाधि-
करणे तु परत्वादुत्तम एव । अहं च त्वं च वृत्रहत्वयुग्मावस निभ्य आं ॥

विहितानां तिबादीनां भिन्नेनानेन वाक्येन नियम इति संग्रहे नियम
इत्याह । 'कस्येवधिक्त्व्येति' । विशिष्टविधाने त्वितरेतराश्रयं स्यात् सतां
तिबादीनां प्रथमादिसंज्ञा संज्ञायां च तिबादयो भावन्त इति, स पुन-

यदि कर्तृशक्ती स्वाधारनियते विवक्ष्येते तदा लकारोपि भेदेनोत्पद्यते

विषयसप्तमी न पुनः परत इति तदाह । 'शेष इति' । 'मध्यमोत्तमविषया-

सङ्केतचिह्नम् ।

अ । पा । षा ।	अथायः । पादः । आह्निकम् ।
पा	पाणिनिस्तुतम् ।
भा	महाभाष्यम् ।
वा	वार्त्तिकम् ।
कै	कैयटः ।
मीमां	मीमांसास्तुतम् ।
हरिः	भर्तृहरिकारिका ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतस्य प्रथमाध्यायस्य—

द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-पादान्तर्गतानां

पाणिनिस्वरूपाणां

वर्णानुक्रमसूची-पञ्चकम् ।

अ ।

अकथितं च	पा	८७१,१.
अचक्ष	५४,१.
अद्यावकर्मकात् धितवत्कर्तृकात्	५७३,३.
अधिपरी अनर्थकौ	१०१२,१.
अधिरोन्धरे	१०४२,१.
अनुकरणं चानितिपरम्	६६५,१.
अनुदात्तसहित आत्मनेपदम्	४३७,५.
अनुपराभ्यां कृष्णः	५७०,१०.
अनुर्णस्यो	१०२०,१.
अन्तरपरिग्रहे...	१००३,१.
अन्तर्धौ येनादर्शनिष्पत्ति	७६२,१.
अपिः प्रदार्थसम्भावनान्वयवसर्गार्हासमुच्चयेषु	१०३७,१.
अपेक्ष एकाग्रप्रत्ययः	६१,६.
अयस्मादादीनि च्छन्दसि...	७०३,१.
अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्...	१०६,३.
अवाक्यः	४८६,१.
असंयोगाच्छिद् किम्	१४,१.

अस्मदो द्वयोश्च	१८७,८.
अस्मद्युत्तमः	१०५५,३.

आ ।

आ कङारादेका संज्ञा	...	या	५७८,६.
आख्यातोपयोगे	७६५,१.
आउ उद्गमने	४८३,६.
आडोदोऽनास्य विहरणे	४६६,३.
आडोयमङ्गनः	४८१,१३.
आस्त्रय्यादावचने	१०२७,१.
आदरागादरयोः सदसती	६६६,१.
आम्नायवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य	५१६,४.

इ ।

इको भङ्	...	या	२०,६.
इतरेतरान्योऽन्योपपदाश्च	४६६,६.
इद्गोण्याः	१६६,८.
इन्धिभवतिभ्यां च	१६,१.

उ ।

उच्चैवदातः	...	या	५८,१.
उदुपधाद्वावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्	४०,१.
उदोऽनूर्द्धकर्मणि	४७७,१.
उद्भिभ्यां तपः	४७६,१.
उपदेशोऽनुनासिक इव...	३८७,५.
उपसर्गाः क्रियायोगे	६७६,२.

(३)

उपात्मन्यकरणे	४६७,६.
उपाद्यमः स्वकरणे	४८६,२.
उपात्मध्याष्ट वसः	८४७,१.

ज ।

ऊकाशोऽण्डस्वदीर्घसूतः...	पा	४४,१.
ऊर्थादिचिह्नाचक्ष	६६२,१.

ए ।

एकविभक्तिचाऽपूर्वनिपाते	पा	१०६,१.
एकश्रुति दूरात्मनुद्धौ	८०,१.

क ।

कर्तैरिक्कर्मव्यतिहारे	पा	४५८,५.
कर्तैरीष्विततमं कर्म	८५१,१.
कर्मणा यमभिप्रैति स सद्यदानम्...	८१५,१.
कर्मप्रवचनीयाः	१०१५,१.
कारके	७१७,६.
कृतज्ञितसमासाश्च	१४५,१.
क्रीडोऽनुसम्यरिभ्यश्च	४७३,१.
कुधनुहेत्यास्त्रयार्थानां यं प्रतिकोपः	८३५,१.

ग ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकायामणि कर्त्ता स यौ	पा	६२४,१.
गतिश्च	६८७,१.
गण्टादिभ्योऽन्विण्डिव्	१,४.

मोक्षियोदपसर्जनस्य	१५४,१.
भान्मपयुसंघेभ्यतययो सुौ	३२१,१.

च ।

चादयोऽसत्वे	पा	...	६७१,१.
चुटू	४०५,८.

ज ।

जनिर्गर्तुः प्रकृतिः ...	पा	८०७,१.
जात्वात्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्	१८९,२.

ण ।

खेरयो यत्कर्म खौ चेत् स कर्त्ताऽनाधाने ...	पा	...	५१६,१.
--	----	-----	--------

त ।

तत्पुदयः समानाधिकरणः कर्मधारयः ...	पा	...	६५,१.
तत्प्रयोगकोहेतुश्च	६५८,१.
तथायुक्तं चागोक्षितम्	८५८,१.
तदग्रिष्यं संज्ञाप्रमाद्यत्वात्	१७६,७.
तस्य जोषः	४०७,१२.
तस्यादित उदात्तमङ्गलम्	७०,१०.
तसौ मत्वर्थे	७०१,१०.
तिष्ठस्योयि चोयि प्रथममध्यमोत्तमाः	१०४७,१.
तिष्ठपुनर्वसोर्ध्वमङ्गले बहुवचनस्य दिवचनं नितम्	१८६,७.
तन्निर्मन्त्रिणोः काश्चपस्य	४२,४.

(५).

ते प्राग्भातोः	या	१००८,१.
तदादीनि सर्वैर्बिम्बम्	३१५,१.

द ।

दाद्यन् सचिच्चतुर्थ्यर्थे	या	४८७,१२.
देवमन्त्राद्योरुदात्तः	८५,७.

ध ।

ध्रुवमपायेऽपादानम्	या	७५४,१.
------------------------	-----	----	-----	-----	--------

न ।

नक्कासेट्	या	३६,१.
न गतिहिंसाप्रेम्भः	४६४,१.
न पादभ्याङ् यमाङ् यसपरिसुहृच्चितृतिवदवसः	५७५,१.
न पुंसकमनपुंसकेणैकवचस्यान्यतरस्याम्	३०६,१.
न विभक्तौतुक्ताः	४०९,८.
न सुत्राख्यायां कश्चित्स्य तूदात्तः	८७,१.
नः स्त्रे	६६०,१.
नार्नीचः	४६०,१.
नोचैरुदात्तः	५८,२.

प ।

परः समिकर्षः संक्षिप्ता	या	१०७४,१.
परानेरखोङ्	७८१,१.
पितामाता	३१८,१.
पूयः क्ता च	४०,५.

पूर्ववत्सलः	५०८,१.
प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्...	६८,१०.
प्राग्योश्चरान्निपाताः	६६१,१.
प्रादयः	६७६,१.
प्रोषाभ्यां यजेरयञ्चपात्रेषु	५१८,१.

फ ।

फल्गुणौघौलपदानां च नक्षत्रे	पा	१८८,११.
-----------------------------	----	-----	-----	---------

ब ।

बहुषु बहुवचनम्	पा	७०३,५.
----------------	----	-----	-----	--------

भ ।

भौत्रार्थानां भमहेतुः	पा	७७७,१.
सुजोऽनवने	५१८,६.
सुवः प्रभवः	६१३,१.
भूवादयो धातवः	३२३,५.
आहृष्टौ सखदुहितृभ्यां	३८३,१.

म ।

महम्मदगुधकुषक्षिशवदवसःक्षा	पा	१८,१.
----------------------------	----	-----	-----	-------

य ।

यच्चिभम्	पा	६६६,१७.
यथासंख्यमनुदेशः संमानाम्	७१५,७.
यस्मात् प्रत्ययविधिसदादि प्रत्ययेऽङ्गम्	६७६,१.

बुधशुभपदे समानाधिकरणेऽपि मध्यमः	१०५५,१.
यून्नागस्थौ नदी	६५४,६.

र।

रजोशुभपदाद् हलादेःसंख	पा	४३,१.
तदविदधुष्यद्विस्त्रिपि प्रच्छः संख	१६,८.

ल।

लक्षणेऽपि भूताख्यानभागवतीश्वरः प्रतिपर्यन्तः	१०२८,१.
लः परस्मैपदम्	१०४४,१.
लिङ्गसिद्धावात्मने पदेऽपि	३०,६.
लुक् तद्धित लुकि	१६४,१.
लुटिच कृपः	५७५,४.
लुपियुक्तवद् व्यक्तवचने	१६६,१.

व।

वारणार्थानामोचितः	पा	७८४,१.
विप्रतिषेधेपरं कार्यम्	६१२,६.
विभक्तिश्च	१०५२,१.
विरामोऽवसानम्	१०८७,१.
विशेषणानां चाजातेः	१७४,६.

शं।

शदेः शितः	पा	४६१,१.
शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्	५६६,१.
शेषे प्रथमः	१०५५,४.

ष ।

बहोवृत्ताम्बन्धसिः	...	पा	६७३,१.
--------------------	-----	----	-----	-----	--------

स ।

समवप्रविध्यः स्यः	४७६,१३.
समस्ततोयायुक्तात्	४८६,६.
समाहारः स्वरितः	६६,१.
समोगं शृङ्खिभ्याम्	४८२,१.
सकृपायानेकशेष एकविभक्तौ	६३,१.
साक्षात् प्रभूतीनि च	१००५,१.
साधकतमं करणम्	८३८,१.
सार्वधातुकमपिव्	१०,१.
सुप्तिष्ठन्तं पदम्	६६४,१.
स्त्री पुंवश्च	३०१,५.
स्याध्वोरिष	३२,५.
सतन्त्रः कर्त्ता	६४५,१.
स्वरितञितः कर्षभिप्राये क्रियाफले	५५०,१.
स्वरितात् संहितायामनुदात्तनाम्	८७,७.
स्वरितेनाधिकारः	४३०,१.
स्वादिसर्ववामस्थाने	६६८,१.

ह ।

हचन्ताश्च	२६,१२.
हचन्यम्	३६४,५.
ह्रस्वोऽनपुंसके प्रातिपदिकस्य	१४८,१.

**महाभाष्यप्रदीपोद्योतस्य
प्रथमाध्यायस्थद्वितीय-तृतीय-चतुर्थपादान्तर्गतानां
सूचवार्त्तिकमहाभाष्यादीनां वर्णानुक्रम-
सूचीपत्रकम् ।**

ॐ ।

अकथितमित्यादि (कै)	८१८, १.	अणुभावेन (कै) ...	८४८, १.
अकथितादिति (भा)	८८०, ८.	अगो पुत्र इति ...	१५८, १३.
अकर्तरीति (कै) ...	४४८, ११.	अप्रज्ञादीनामिति ...	३८, १४.
अकर्मकलादपीति ...	८२५, २.	अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते	
अकर्मकलादिति ...	१०३१, १.	इति (भा) ...	८३०, ५.
अकर्मकशब्दस्य च ...	८३२, ७.	अङ्गलं नास्तीति (कै)	११८, ११.
अकर्मका अपीति ...	५०९, ११.	अङ्गसंज्ञाया अभावादिति	७०१, ५.
अकर्मकाज्ज्ञानातेः (भा)	४८०, ४.	अङ्गं सदिति ...	५८३, १.
अकर्मकेति (कै) ...	८३८, ७.	अङ्गीकृतप्रश्नमिमिति	१०१५, ७.
अकर्मको घालय इति	८०९, २.	अच इति (भा) ...	५४, ७.
अकारकं नीति (भा)	८८०, ८.	अचित्तवत् कर्तृकार्यमिति	५०३, १.
अकारेति (कै) ...	३१, २.	अचोत्पद्यते ...	१५१, ८.
अक्षपरिभाष्येति (कै)	७०, १.	अचोरानकार्यमिति (कै)	१४५, १.
अक्षपरिभाष्यानाम् (भा)	१८१, ५.	अजादिलासश्वादिति	१०५, १, ८.
अक्षियाय् ...	८५४, ७.	अजादौ विशेष्यामिति	१०५४, १.
अक्षियेति (कै) ३३४, १. ८०८, ८.		अजाया इति ...	८०४, १.
अक्षयूः (भा) ...	१४५, ८.	अक्षिति वन्ते इति (भा)	१८, ८.
अक्षय इति ...	४२१, १.	अक्षुपेति (कै) ...	१९, २.

अजोद्धेति ...	१००, ८.	अच सखिति ...	५००, १२.
अजम्भनेति ...	१०, १२.	अच तिदिदि (कै) ...	७७, ४.
अज्जिन्दु प्रवृथेति ...	१, ११.	अच तु लब्धेति ...	४२८, ८.
अजो नित्यमिच्छित्ताद् (भा) ४८८, ८.		अच लिति ...	४०१, १.
अज्ज्यावेति (कै) ...	६८२, १.	अच पच्चे १ ८२, ५. ६६२, ११, १२.	
अज्जगम इति ...	४८७, ६.	अच प्रयोगे इति ...	१०६१, ४.
अज्जगमस्यति ...	११६, ८.	अच वाक्येति ...	१०१८, ७.
अज्जगमो भविष्यतीति (भा) ४८७, ११.		अच समावेशे इति (भा) ६०२, ७.	
अज्ज्ज्यामपौति ...	५०१, ८.	अच हीति (कै) ६२, १. ११८, ६.	
अथ एव (कै) ...	८१, १.	अचापि यथा भारद्वाजीया	
अथ इति (वरिः) ८०१, १.		इति ...	५२४, २.
अथि कर्मेति (कै) ...	८२०, ८.	अचापि हीति ...	५६५, ८.
अथो कर्मण इति ...	५२७, १.	अचापौति १४१, ६. ४२८, ४.	
अथो कर्मणोऽसम्भवादिति ५२८, १.		अचाप्रेति ...	११७, ७.
अथ्लादिति ...	४८, ४.	अचेति २२८, ४. ४६०, ५. ४८२,	
अत इतीति ...	१२१, १०.	८. ५०१, ५. ५८६, ८. ८४१, २.	
अत उत्तरमिति ...	१०२२, ७.	अथ अस्मादेवेति ...	४, ४.
अत रवेति १२६, ६. १७५, २.		अथ कारके इति (भा) ८८१, ८.	
७०७, ११, १०१८, ८.		अथ किमर्थं पुनरिदमिति १७६, १५.	
अतत् प्रयोजनमिति १२७, ११.		अथ किमर्थं खोप इति १६४, २.	
अतः किमिति (भा) १२४, ४.		अथ क्रियमायेऽपौति ८६८, ७.	
अतिकारीवेति (कै) १५४, १२.		अथक् इति ...	८, २.
अतिदेशगतिरिति ...	५, ११.	अथ तदाहीति ...	६८०, ४.
अतिदेशोऽपि भेदेनेति ७, ८.		अथ लिति (कै) ...	६५६, १४.
अतिव्रिये (भा) ...	६७०, ८.	अथ पूर्वैति (भा) ...	५७, ८.
अत्ययेति (कै) ...	१०१७, ७.	अथ यचेति (भा) ...	१०१, १४.
अत्यन्तभेदेति ...	१६, १७.	अथ योऽन्य इति ...	४२६, १२.
अत्यन्तापरवृद्धेति (भा) २४२, १०.		अथवा ...	२८८, १५.

अथवाचार्थेति ...	३१६, ७.	अधिकारेति (कै) ...	४३०, १०.
अथवानान्यदिति ...	३८४, ३.	अधौयानविदुषोरिति (भा) ...	४२६, ७.
अथवा नेम इति २५४, १. २६०, १.		अधौयंश्चक्रमणम् (हरिः) ...	७५७, ४.
अथवा पुनरिति ...	४४४, ४.	अधुनेति (भा) २१४, १. (कै) १६४, १.	
अथवा प्राग्भूतेरिति (कै) १७९, १४.		अध्ययनार्थमिति (कै) ...	३६०, १०.
अथवेति ८, २. २२, ८. ३९, ३.		अध्यवसायः (भा) ...	४६२, १०.
६२, १४. ८७, १. १२२, ३.		अध्याहरिष्यत इति (कै) ...	६७८, १३.
१४४, ५. १८५, ६. २१८, १.		अध्याहारेणापीति ...	८१८, ६.
२५८, ७. २७०, १०. २८०, १०.		अभ्रुवस्येति ...	७५५, १.
३००, ४. ३२८, १. ३३७, ८.		अन इति ...	३७, १२.
३४६, २. ३८२, ८. (भा)		अनकारात्तेति ...	६४८, १.
४२८, ११. (कै) ४५७, १. ६२६, ३.		अनङ्गस्यापीति ४०६, १२. ५८२, ८.	
७. ७७२, १. ८४८, ५. (भा)		अनण् लादिति ...	४८, ८.
८३८, ४. ८४०, २. १०३८, ३.		अनन्तरिति ...	८४, ६.
अथ सूत्रेति (कै) ...	३२२, ६.	अनभिधानादिति ...	८८२, ६.
अथानुष्ठानेति (कै) ...	२७४, ७.	अनभिधेयाया इति ...	२७५, ८.
अथानेनेति (भा) ...	२३५, ५.	अनभिनन्दनम् ...	८३७, २.
अथापर इति ...	१०८५, १.	अनर्थंगतेरिति (भा) ...	१३७, ४.
अथापीति (कै) २२२, ३. (भा) २४०, ६.		अनवच्छिन्नमिति ...	७६८, १.
अथायमकारः (हरिः) ...	८०२, २.	अनवकाश इति ...	२२५, ५.
अथेति (कै) ...	७१८, २.	अनवकाशेति ...	५८५, १३.
अदर्शनसंज्ञित्वादिति (भा) ...	१७४, १.	अनवकाशमिति ...	२८०, ५.
अदर्शनमिति (कै) ...	१०८८, ४.	अनवकाशलाघेति (कै) ...	६१८, १२.
अदादौनामिति ...	३८४, १४.	(भा) ८४१, १.	
अधातुरिति ६८५, ६. ३३८, ५.		अनवयवेनेति (भा) ...	२७५, १०.
अधिकः कार इति (भा) ...	४२४, १.	अनर्थप्रतिघाते इति (कै) ...	७७८, १.
अधिकारजतिः ...	४३६, १५.	अनर्थक्योरिति ...	१०३२, २.
अधिकारजतिस्थर्थे ...	४२६, ८.	अनवस्था ...	१८८, ५.

अनन्तरत्नपायाम् (भा)	१८१, ६.	अनुनिष्ठाद्वैति	... १७०, ७.
अनन्तरतमः इति (कै)	४८, ८.	अनुपराध्यामिति	... ५१४, ८.
अनाकारान्तादित्येतद् (कै)	४१०, १२.	अनुपसर्जनेति	... १५४, १६.
अनादरः	... ८८८, ४.	अनुमानादिति	... ४७, ९.
अनाधेयविकारमिति	८६२, ४.	अनुमानेनेति	... २८२, ७.
अनाप इति (भा)	... २२५, १०.	अनुयोगे इति (भा)	... ७८७, १.
अनारम्भे इति	... ४८४, ७.	अनुबन्धभेद इति (कै)	... ७, ६.
अनाश्रितेति	... १०७१, ७.	अनुबन्धकरणसामर्थ्याद् (भा)	... ५१६, १.
अनाश्रित्येति	... ४८६, ५.	अनुवर्त्तते इति (कै)	... ६५६, ८.
अपिति परमित्येतदिति	८८८, ४.	अनेकमर्थम् (भा)	... २२८, ६.
अनितीति	... १००८, ६.	अनेकश इति (कै)	... १०८२, १०.
अनित्या इति (भा)	... २८४, २.	अनेकशब्दलभिति (भा)	... २०६, १.
अनियतावधेरिति (कै)	६८८, १३.	अनेकार्थत्वादिति (कै)	... २५५, ८.
अनिश्चितैः गुणसन्देहे चेति	२१०, ५.	४८०, १४. ५२४, ७. ५५२, ४.	
अनिर्दिष्टमिति	... १२५, १.	६१७, १०. ७३२, ८.	
अनिष्टतमा अपौति	... ८६८, ८.	अनेकार्थत्वेति	... २२८, १४.
अनिष्टेति	... १०३, १०.	अनेकान्तात्वेति	... ४१२, ५.
अनिष्ठादादिति	... १००८, १.	अनेकेति	... ८४७, ५.
अनीक्षिततमत्वं दर्शयतीति	८७७, ५.	अनेकेनैवेति	... २४२, ८.
अनीक्षितत्वात्	... ७७८, ४.	अनेनेति	... २२०, ८. ६१७, १०. ७४५,
अनुकृष्यते इति (भा)	... ५७५, ८.	५. (कै) ८८५, १. १०००, ७.	
अनुगच्छतीति (कै)	... ६२, ८.	अनेकात्मात् (भा)	... २८५, ८.
अनुगच्छमाने इति (भा)	... ५११, २. ५२४, ७.	अनेनैवेति (कै)	... १००४, ८.
अनुदानादेरिति (कै)	... ६१, ७.	अनुमःकरणतत्त्वस्य	... ८०४, १.
अनुदानेनेति	... ८२, ११.	अनाराध्य (भा)	... ५४८, ७.
अनुदेशः (पा).	... ४१६, १.	अनारब्ध इति	... १८८, १५.
अनुदेश इति (भा)	... ४२७, २.	८५०, ५. १०४१, ५.	
अनुनयार्थस्यापि याके (कै)	... ८८५, ७.	अनारब्धस्य	... ४८७, १०.

अकारङ्गत्वादिति १६०, १. ४८६, ८.	अन्यचेति (कै) २४०, १३, ७२०, १.
८१६, ३. ८४६, १. ८६८, १.	अन्यवापीति (कै) ... ४८०, १८.
अकारङ्गत्वमिति ... ६७, १२.	, ८३३, १,
अकारङ्गं ह्यलमिति १५३, ७.	अन्यत्र लिति ... १०८०, ३.
अकारङ्गानपीति ... ६५३, ८.	अन्यत्र वेति ... ५८५, २.
अकारङ्गेति ३३४, ५. ६४४, ८.	अन्यथापीति ... २६४, ३.
अकारतमः इति १६८, ७. ३८८, ८.	अन्यथा सिध्यतीति ... १२८, १.
अकारतमेति (कै) ... ५१, ८.	अन्यथा ह्येति (भा) ... ३८०, ११.
अकारेणापीति (भा) ... ६३, १.	अन्यथेति १२३, १०. ६७२, ८,
१७२, १७. (कै) ४५२, ६.	१३१, ६. ६८०, ७, ३८३, १०.
अकारयतीति (भा) ... १००४, ८.	अन्यदत इति (भा) ... ४६८, ५.
अकारवर्चिन्वेति (कै) ... ६६, ४.	अन्यप्रत्ययानुयायित्वादिति
अकारवदिति ... ६४०, २.	(कै) २८८, १४.
अकारवद्वा इति ... १३६, १६.	अन्यमिति (भा) ... १००६, १०.
अकारवद्वावदिति (भा) १४१, २.	अन्यचेति (भा) ६३, १, ३५२, २.
अनिकवाङ्गयोर्नेदसाधौ (पा) ६३८, ८.	अन्यस्य ... २७, ७, ६०८, ८.
अन्यस्य स्युरिति (कै) ४, ६.	अन्यलाङ्गरिति (कै) ... ५५६, ५.
अन्येति ... ७८६, ८.	अन्यलिति (कै) ... ३४, ६,
अन्यस्य चेति ... ७८८, ६.	४२५, १. ४८७, ८.
अन्यतरस्यामिति चेति ४०, ८.	अन्येषामिति (कै) ... ५४४, ५.
अन्यदिदाकौमिति (भा) २५७, १.	अन्योन्यविशेषकौ (कै) ७४७, ५.
अन्यत् (भा) ... १६२, १७.	अन्योपसृप्ते (कै) ... ७०९, ८.
अन्यलिति (कै) ... ३०३, ४.	अन्येति (कै) ... ७३३, ५.
अन्यत् पयः प्रभृतीति (कै) ६१६, ३.	अन्यर्थाति (भा) १७०, ६, ८२२, १.
अन्यतः प्रागिति ... ७४४, ६.	अपक्रामतितस्मान्मध्ययन(भा) ७६८, १.
अन्यतरसेति ... २३५, ८.	अपत्यरूपसेति (कै) ... ३२, ८.
अन्य (कै) ६७, ५, १०८४, ६.	अपत्यवाचीति (कै) ... २५०, १०.
अन्य कामचार इति (भा) २७२, ८.	अपत्यादिविति (भा) २४७, ५.

अपरस्तेति (भा) ...	८४४, १.	अपूर्वा इति ...	१११, ७.
अपनयपादसरोजमङ्कतः (हरदत्तः) ...	४८५, १६.	अपूर्वविधायिति (कै) ...	८७८, ३.
अपर इति (कै) ...	५९८, ८.	अपूर्वस्य सौति ...	३९७, ७.
अपर आचैति (भा) ...	८, ७.	अपूर्वेति ...	३८७, ७.
(कै) १०८१, ६.		अप्रत्यय इति प्रतिषेधः प्राप्नोतीति	
अपरिस्माप्तमिति (भा) ...	८१४, ८.		१९८, ८.
अपरोऽप्राप्तोक्तमिति ...	९७४, १.	अप्रधानमुपसर्जनमिति (भा) १५८, १०.	
अपवादेति (कै) ४००, १०. १०७, ५.		अप्रयुज्यमाने इति ...	१०७०, ३.
अपवादापवादत्वादिति ...	४५७, ३.	अप्रयोग इति (कै) ...	३१, १०.
अपादानादन्यचेति ...	८४१, ४.	अप्रधानेति ...	७९८, १.
अपादानसम्प्रदानसंज्ञे इति ८८८, १.		अप्राधान्यस्येति ...	७९५, १.
अपादानादिष्वेति ...	८८१, ७.	अप्राप्नोति (कै) ...	१८१, १५.
अपादानादि संज्ञेति ...	८४५, ६.	अप्रातिपदिकत्वात् १६७, १६. १६५, ९.	
अपादानादि ...	८८५, ३.	अप्राप्तेति ...	८८३, १.
अपादानादौनामिति (भा) ७३५, १.		अभक्तलं सुटो ज्ञापितमिति ६८३, ४.	
अपादानेति ...	१०३३, १.	अभावेति ...	१७४, ५.
अपादाने प्राप्ते इति (कै) ७३५, ७.		अभावो लोप इति ...	४०७, १३.
अपायविषयमिति ...	७६७, ४.	अभिग्रहणास्त्रिति ...	५६४, १.
अपाये इति ६८६, ८. ७५५, ३.		अभिचार इति ...	८३६, ९.
अपायेति (कै) ...	६०४, १३.	अभिधानव्यापारेणेति ८०६, ६.	
अपाये... हरिः ...	७६८, १.	अभिधानम् ९८८, १, ९८५, १.	
अपायेयदनाविष्टमिति ...	७६८, ३.	अभिधेयाश्रय इति ...	१७८, १.
अपिः (कै) ...	१७८, १.	अभिधेयेति ...	१०८, ३.
अपि चेति ...	१११, १९.	अभिन्नप्रत्ययः ९८, ११, ९८८, ८.	
अपि तु तैरजिति ...	५०, ८.	अभिनिर्हन्ताणि (भा)...	४४४, ८.
अपिभवेदिति (भा) ...	३६५, ६.	अभियुक्तेरिति (कै) ...	३३८, १९.
अपूर्वा इति ...	१०३६, ६.	अभिराभिमुख्ये ...	५६४, ७.
		अभिविनोतः (भा) ...	७४, ४.

अभिव्यक्ततर इति (कै)	१८१, ४,	अर्थेति (कै)	१३१, ५, ७१५, ११.
अभिव्यञ्जकेति ...	१७८, ७.		१४९, ४.
अभिप्रेति	७८५, १.	अर्थवद् (भा)	१८१, १९.
अभिहितः	१७०, १८.	अर्थवत्ता लिति (कै)	१३१, ११.
अभेदमिति	१७९, १८.	अर्थस्याभिन्न इति ...	१०५, ५.
अभेदविवक्षाधामिति	७३७, ५.	अर्थान्वयगतिरिति ...	१०१, १.
अभेदोपचाराद्देति ...	७०८, १.	अर्थनियम इति (कै)	११३, १.
अभेदोपचारेणेति ...	१६७, १०.	अर्थवदनर्थक्योरिति	१३८, ७.
अभ्यन्तरेति	१४८, २.	अर्थतः आन्तर्यादिति	१४२, ५.
अभ्युपगम मिति ...	१८४, ११.	अर्थतयेति	४५, १६.
अभ्युपगमवादेन लिति	५०५, २.	अर्थ इति	४०२, ८
अभ्युपगम्यवादेन लिति	१३३, २.	अर्थमिति (कै)	१०१५, ५.
अभ्युपगम्येति ...	२१४, ७.	अर्थस्याभिन्न इति (भा)	१०५, ५.
अभाषोव...हरिः ...	८०१, ४.	अर्थस्त्वभिन्न एवेति ...	२७०, १.
अमेति (कै)	१८८, १४.	अर्थवत्त्वमिति ...	२५१, १०
अमन्त्रेति	४७८, १.	अर्थे	५६८, ४.
अयम् (भा) ८५४, १. (कै) १८८, ४.		अर्थो गम्यत इति (भा)	१५२, १.
अयजे इन्द्रं विद्यति (भा)	१४५, ७,	अर्थोपलक्षणावेति ...	८८१, १.
अयं तर्ह्येति	१९८, ८.	अर्थस्येति	१८०, ११.
अयं भाव इति (कै)	१, १५. ११९,	अर्थवत्समुदायानामिति (भा)	१४५, २.
	४. ५८५, ५.	अर्थशब्द इति (कै)...	८४७, २.
अयमञ्चेति	७०९, ११.	अर्थार्था इति ...	१८८, १७.
अयमभिप्रायः इति (कै)	५७१, ५.	अर्थज्ञेति	७१, ५,
अयमर्थ इति ७८१, ४. ५०१, ११.		अर्थेति (कै)	१०, ७.
अयमेव विधिरिति ...	८०१, १.	अर्थं आदेरिति (कै)	५७१, ५.
अयमभिप्राय इति (कै)	५७१, ५.	अर्थं विधिलावेति ...	५८५, ८.
अयुक्तम्	१७८, १३.	अलोऽन्त्यस्य इति (पा)	४०८, १४.
अयं साम्प्रतिक इति (भा)	८२, २.	अलोऽन्त्यस्य विषयो भवन्ति (भा)	५४, २.

अक्ष्ण्येति (कै)	८४, २.	अविशेष इति	१७०, १. १६८, ८.
अक्ष्ण्येति (भा) ...	८१, १७.	अविशेषेण (भा) ...	६५८, २.
अक्षम इति (कै) ...	१८०, ५.	अवतिरेकः ...	२५१, ४.
अक्षमे इति (भा) ...	६८१, ४.	अवभिचारादिति (कै)	४६२, ४.
अक्षधारणेनेति ...	८११, ४.	अवयवसंज्ञा च स्यादिति (कै)	८८१, १.
अवधिमान् (कै) ...	२२८, १०.	अवयवादिवेति ...	११२, ६.
अवयवगतेति (कै) ...	७०४, १.	अवयवानुवृत्तिरिति ...	१२ ११.
अवयवौत्येति ...	१६४, ८.	अवयविकेति ...	१५१, २.
अवयवधर्माभ्यामिति	१२१, १.	अवयवसंज्ञितस्य ...	४७१, १८.
अवयवा इति ...	२८५, २.	अवयवीभाव इति ...	१०८, १. १०७५, १.
अवयवानामप्रसिद्धिरिति			१०७, ७.
(भा) ...	१२१, १.	अविच्छेदेनेति ...	१०८१, ५.
अवयवानामसंज्ञादिति	२८६, १६.	अविच्छेदव्यवहार इति (भा)	४८८, ४.
अवयवसंज्ञा इति (भा)	८७०, २.	अविच्छेदानामिति (कै)	४८८, १.
अवयवधर्मेणेति ...	१५१, ६.	अवयवत्वादिति ...	५८७, ११.
अवयवानिति ...	६८८ ७.	अवयवस्येति (कै) ...	८४८, २.
अवयवेति ...	६७१, २.	अवयवीतीति ...	११८, २.
अवयवेन ...	१८१, १.	अष्टाकपालत्वादि ...	१०५, १२.
अवयवं वक्तव्यमिति ...	८१०, २.	असतीति	२८७, ७. १२, १०
अवयवं चैतदेवमिति (भा)	१५१, १.		१८, १२. ६८७, ७. ६५६, ६.
अवयवमिति (कै) ८८०, १. १५७, २.		असत्तेति ...	१५०, २.
अवसान इति ...	२८४, ८.	असत्यामिति (कै) ...	५८१, ८.
अवसान संज्ञाप्राप्तीतीति	१०७८, ४.	असद्वत् इति ...	२२, १७.
अवस्थेति ...	१०१, ८.	असम्भवेति ...	२१८, ५.
अवस्थेति ...	१०१७, २.	असम्भवेति ...	१०५, ११.
अविगोतः ...	१०१, १.	असम्भवाद् ...	६१६, २.
अविशेषादिति ...	८६, ५.	असम्भावयत इति ...	२४०, १०.
अविरोधादिति ...	५८२, ६.	असत्यपेति ...	८८१, १.

असममेवेति ...	२१८, ५.	अस्त्विति ...	२१०, ४.
असंनिधानादिति ...	१०८०, ८.	अस्मदोऽर्थाभिव्याभिधानादिति	
असंबन्धेति ...	८१८, ४.	। (कै) ...	१८८, ५.
असरूपायाम् (भा) ...	२०५, २.	अस्मदोनामेति (भा) ...	१८६, २.
असरूपत्वादिति ...	१११, ११.	अस्माचेति (कै) ...	५८१, १२.
असर्वलिङ्गा जातिरिति	१११, ८.	अस्मादेवोदाहरणादिति	५४०, ५.
असर्वोति (कै) ...	१८८, ५.	अस्मिन्नर्थे इति (भा) ...	१०८५, १२.
असाधय इति ...	१११, ५.	अस्मिन्नेति (कै) ...	१०२, ८.
असामर्थ्यादिति ...	१८०, ४.	अस्मिन्पक्षे इति (कै) ...	१०८८, ०.
असारूप्यादिति (भा)	११८, १.	अस्मिन् शब्दे (भा) ...	१०८६, १६.
असिद्धत्वं नास्ति ...	१०८, २.	अस्य तर्हि दिव् शब्द इति	२२८, १.
असिद्धत्वाचेति (कै) ...	११८, ४.	अस्या इति (कै) ...	१८२, ५.
असिद्धिमतोति	०५०, ८.	अस्यैवेति ...	४६५, १४.
असोदृष्टत्वादिति ...	०८१, २.	अस्यपदेनेति ...	८८४, २.
अस्ति चेति ...	४१, १.	अवधारः ...	१८०, १५.
अस्ति च प्रादिभिरिति	८०५, ५.		
अस्ति च वैकल्पिकमिति (भा)	१८२, ८.		
अस्ति पक्षादिति (कै)	१८१, १.		
अस्ति भवति (भा) ...	२५६, ८.		
अस्तिभेद इति (कै)...	१५०, ५.		
अस्तिमिति ...	४०६, १४.		
अस्ती वा नदीसंज्ञोनेति (भा)	१५८, ५.		
अस्य तर्हिकारकमिति	०८०, ०.		
अस्य तर्होति ४२२, ०. ४४८, १०.			
अस्यप्रकृतेरिति (कै)	२०६, ०.		
अस्यन्वयिप इति (भा)	१४०, १.		
अस्यनेति ...	१०१२, ०.		
अस्यत्वं कर्तृसाधनः ...	२००, २.		
		आ ।	
		आकङ्कारादिति (कै)	५००, ८.
		आकारप्रक्षेप इति ...	०६, १२.
		आकृत्यामिति (भा) ...	१८२, १.
		आकृतिवाचिवादिनि	२११, ४.
		आकृतिसङ्गाव इति (कै)	१८१, ४.
		आकृतिसङ्घपरिवे इति	
		(भा) ...	१८२, ८.
		आकृतोति (कै) ...	१०४८, २.
		आकृतौ चोदितायामिति	
		(भा) ...	१०८, १०.

आकथ्यत इति (कै)...	८२०, २.	आत्मनेपदेति ...	११, १२.
आचिष्यत इति ...	७५, ५.	१०४६, १. १०४८, १.	
आख्या इति (भा) ...	११०, ८,	आत्मनेपदेन परस्मैपदं	
आख्यातमिति ...	१२८, १६.	वाच्यते (भा)	५७९, २.
आख्यातेति (कै) १४१, २. २४२, २.		आत्मभरणपपेति (कै)	३८१, १.
आख्यातेनाभिधानमिति	१६१, ६.	आत्मभरणेति ...	३५८, १.
आख्यातसचेति (भा)	३८८, ५.	आदरः ...	८८८, ९.
आख्यातं साव्यकारकविधे-		आदरेत्यादि ...	१००१, ७.
वषम् वाक्यम् (वा) २१८, २.		आदिकर्मण्येति (भा)	५६४, ८.
आग्रसेः (वा) ...	४७२, ५.	आदिनिष्ठत्वर्यमिति (कै)	३८५, ८.
आग्रमनेत्येति (कै)...	६८१, १८.	आदि शब्द इति ...	४८५, १.
आह्लादिति (भा) ...	५०९, २.	आदौति ...	१९९, १.
आचरितम् (कै) ...	८८०, १.	१८२, ८. ६९०, ४.	
आचष्टे इति (भा) ...	६६०, ८,	आदेशपक्षेऽपीति ...	९०९, ७.
आचारे क्तिपमिति (कै)	६६४, १२.	आदेशोऽपीति ...	१८८, ४.
आचार्यः (भा) ...	६९०, ८.	आधिक्यादिति ...	२११, १.
आचार्य्येति (कै) ...	६१९, ८.	आधेयेति ...	१४८, १२.
आजिबान् इति (भा)	३८, १२.	आप्तुमिष्टा इति ...	७८५, २.
आकरोति वृद्धिरिति	५०९, १९.	आभिमुख्यमात्रे इति	
आपवयतीति (कै)...	२२२, २.	(भा) ...	८९९, १.
आतिदेशिकमिति (भा)	३८, ११.	आमन्त्रयस्य ...	४०८, ६.
आतिदेशिकस्यापीति (कै)	३७, ७.	आम्रत्ययादिति ...	५१७, १.
आत्मनः कर्मने प्रति-		आयच्छतीति (कै) ...	४८१, १५.
वेष इति (भा)	५४८, ५.	आयादौनामिति ...	३७७, ४.
आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिति	५६६, ८.	आरभ्यमानेऽपीति (भा)	३०५, १०.
आत्मनेपदापवादत्वा-		आरभ्य इति (कै) ...	४८४, १०.
चेति (कै) ...	४५५, १०.	आरभ्यकाः ...	७८५, ४.
आत्मनेपदाप्रसङ्ग इति	४८८, ४.	आरभ्यमानार्थाच्च ...	५८२, १२.

आरोप्यत इति ...	१०६०, २.	इक्षी नामेति (भा)...	१०, २.
आरोप्यन्ति वक्षिणमिति		इक् शब्देनेति (कै)...	४१६, ८.
(भा) ...	५२०, ८.	इच्छाप्तेनेनेति ...	३००, १.
आरोप्यमावमिति (कै)	५०४, ४.	इङ् गुणेति ...	६८२, १.
आर्षेति...	१०, २.	इष्टिष्ठाविति ...	२८, ५.
आस्त्वन्नेनेति (कै)	२६८, २.	इतर इति ...	२२८, ११.
आविष्टमिति ...	१००, १५.	६०१, ११, ६१२, ४.	
आविष्टेति (भा) ...	१००, १२.	इतरदिति (कै) ...	८१४, २.
आविष्टस्त्रिणेति (कै)	२८५, १.	इतरवाचीति (कै)...	५११, १.
आशिष्येवेति (भा)...	४०५, २.	(भा) ...	०५२, ०.
आश्रयगतमिति (कै)	३०८, ११.	इतरस्येति ...	२८८, ०.
आश्रयतीति ...	६१०, ८.	इतरेतरिति ...	२८०, २.
आश्रयाभावादिति (भा)	५८६, १.	इतरोव्यक्तीति ...	६१५, १०.
आश्रय सङ्गावादिति (कै)	२५०, १०.	इतां चेति ...	२, ८.
आश्रयाभ्यादतीति ...	२४१, ०.	इति आङ्गत्येति ...	८८६, १.
आश्रये वा इति ...	२६८, ६.	इति चेल्ल्येति (भा)	२१२, ६.
आसादवेदिति ...	६८८, १०.	इति चेदिति (कै)...	४८८, २.
आस्यसमवेतैवेति ...	४००, १८.	इति न्यायादिति (कै)	०१, १.
आस्येति (भा) ...	४००, ८.	इति प्रतिज्ञात इति	४०५, ११.
आऊरिति (कै) ...	१४४, १.	इति भाव इति ...	४४१, ०.
—		इति वा वचने तावदिति	
इ ।		(भा) ...	१६६, १२.
इक् इति (कै) ...	१०, ८.	इतीन्द्रवद्विषयः ...	१८२, १०.
इक् उभरा या वक् क्षातिरिति		इदेः परमिति ...	८८५, १.
(भा) ...	२०, १.	इत्वं भूवेति (कै) ...	४२०, १.
इकार श्वेदिति ...	४०६, ८.	इत्यवेवपसर्गजे ...	८८०, ४.
इकारोऽनुबन्ध इति (कै)	४२२, ८.	इत्यदेः परसोऽवपसर्गजे	८८१, १.
		इत्यबोक्तमिति ...	८४१, १.

2

इक्षिततममेवेति ...	८६३, १.	उदसम क्रियायामिति	५३३, ८
इक्षितमेव तु (भा) ...	८९९, १.	उदके केवले इति (भा)	६४८, ८
इक्षितस्य	८६९, ७.	उदाने इत्यादि (कै)	६८, ६.
इक्षरेष यदुच्यते इति (कै)	१०३३, ६.	उदान इत्यादेरिति ...	७६, ५.
ईषां चक्रे (भा) ...	५१७, १६.	उदानले कृते इति ...	७८, १५.
ईषेति (कै)	३४१, ३.	उदानेति	८१, ८.
(भा)	४७७, ३.	उदाहरणत्रयवादिनमिति	८८७, १.

उ ।

उक्तमिति (भा) ...	१३७, ९.	उद्भवेति	९६५, १५. ७४०, ५.
उक्तं चेति (कै) ...	८८८, १.	उद्भवेने इति (भा) ...	४८४, १.
उक्तं वेति (भा) ...	१०५, १६.	उद्धारात् (कै) ...	४८४, १४.
	१०७७, १०	उद्धत (भा)	८८८, १.
उचरितेति (कै) ...	१०८३, ८.	उपक्षिप्ताः (कै) ...	१, ७.
उचैरिति	५८, १.	उपचेति	१०६८, ३.
उचैस्तरामिति ...	८१, ८.	उपगोरिषमिति ...	६४९, ६.
उच्यते (भा) ४४६, १०. (कै)	५८४, ६.	उपदिष्टमिति ...	९७० ११.
उत्तरय (कै)	३०१, ३.	उपदेश इति (भा) ...	३८०, ७.
उत्तरय चेति (भा) ...	६५५, १६.	उपदेशप्रत्ययाचेति (कै)	४१९, ५.
उत्तर पदस्थानादिति (कै)	९१८, ८.	उपदेशेति	६, १८. (भा) ३८७ ७.
उत्तरपदेति ...	६४८, ४.	उपदेशेऽन्त्य इति (कै)	४०४, १५.
उत्तररूपे इति ...	८००, ४.	उपपदमतिङ् (पा)	३८५, ८.
उत्पत्तीत्यादि ...	३८१, ७.	उपपदाद्यंमिति (कै)	१०६८, ५.
उत्पन्नेष्विति ...	११९, ५.	उपयुक्तादन्य इति ...	१०६७, ३.
उत्पाद्यते इति ...	९७७, ३.	उपलक्षणं मिति ...	९०४, ५.
उत्तं नेति	६४३, ७.	उपलक्षणेति ...	७०८, ७.
उद्विद्धिति ...	४००, १९.	उपलक्षणार्थमिति ...	१०४०, १.

उपसङ्गमः	...	५८, ५.
उपसङ्गमं प्रकाशयामिति	४०५, १५.	
उपसङ्गमा (भा)	...	७५, ९.
उपवसनं मिति	...	८५०, १.
उपसङ्गकमिति	...	९०१, १९.
उपसङ्गः (कै)	...	९७, ९.
उपसङ्गानवादीति	...	८५९, ८.
उपसर्गेति	...	१०९५, ९.
उपसर्जनत्वादिहेति	...	१५५, ९.
उपसर्जनेति	१५८, ४. १९५, ९.	
उपसंज्ञारथेति	...	९०९, ९.
उपसंहृत्य	...	१०७८, ८.
उपाधिरहितस्थेति	...	१०८९, १.
उपाध्यायेति	...	८१५, ४.
उभयत इति (भा)	...	१५७, १०.
उभयथेति (कै)	७८९, ८. ८७५, १.	
उभयत्र विभाषेति	...	९७४, ९.
उभयदर्शनाच्चेति (भा)	...	९९९, ७.
उभयेति	...	९००, ४.
	३९१, ५. ४४५, ४.	
उभयप्रसङ्ग इति (भा)	...	९१९, ८.
उभयोः (कै)	...	४५१, ४.
उभाभ्यामपि वक्तव्यम् इति		
(भा)	...	१५९, १०.
उभाषण्युगौ (हरिः)	...	७११, १०.
उभौ चेति (भा)	...	७४९, ४.
उरः कण्ठः शिरः इति (भा)	...	९५, १९.
उच नेति (कै)	...	९९, ७.

ज।

ज जिति (कै)	...	५०, ९.
ज इत्येकस्थेति (कै)	...	४५, ४.
जकालः कालो यस्येति (भा)	...	४५, १.
जङ्ग इति (कै)	...	९३८, ४.
जङ्ग भागेनेति	...	९५, ५.
जङ्गमावमिति (भा)	...	७९, ९.
जङ्गम्	...	३०४, ११.
जय्यादीति (कै)	...	५८८, ५.
जहतेरिति	...	९४८, ८.

झ।

झतेरियङ् (पा)	...	३३९, ८.
झत्यकः	...	८८९, ९.
झङ्सयोयजुर्मयः साममयः	...	८०९, १७.

ञ।

ञदिलम् (भा)	...	१९, ११.
-------------	-----	---------

ट।

एकः क इति (भा)	...	९७९, ५.
एकारकलमिति (कै)	...	८७, ५.
एकक्ष इति (कै)	...	३४८, ५.
एकलं न विभ्रकीति	...	९४९, १०.
एकलमभि (हरिः)	...	८०४, १.

एकलादिति (कै) ... १६०, ८.	एकस्मिन्नर्थे इति (कै) ८६, ५.
एकलादिस्वपीति (भा) ७०६, १४.	एकस्मापीति ... १०३, १.
एकदा एकात्मन्येवेति (कै) ८२६, ३.	एकस्यामिति ... १८८, १.
एकद्रव्यसमवाधिलात् ... ७४७, ३०.	एकस्येति ४४५, ५. (भा) ८४३, १.
एकदेशे (चरिः) ... ५२५, २.	एकस्येवेति (कै) ... १८५, १०.
एकनिमित्तेति (कै) ... ६३६, ८.	एकाकृतिरिति (भा) ... १६७, १३.
एकः पूर्व्वेति (भा) ... १०८१, १२.	एकाक्षरपूर्वपदानाम् ... ७००, १५.
एकरूपमिति (कै) ... ७६७, १.	एकादेशवस्त्रेकानिति (कै) ३८, १०.
एकरूपत्वेति ... ४३, ७.	एकान्ता इत्येव न्याय्यमिति (भा) ४१४, ५.
एकवचनं सम्बुद्धिः (पा) ८०, १.	एका प्रकृतिरिति ... १४७, ६.
एकवचनादौति (कै) ... १७०, ६.	एकारोच्चारणं लिति (कै) ३७३, ६.
एकवाक्यतायामिति ... ४३८, १३.	एकार्थलाङ्घ्यमानस्येति १३८, ६.
एकवाक्यवेति ... ४४३, १३.	एकार्थसमवायेति ... १८३, १४.
एकवाक्येति ... ६१८, १०.	एकान्ययेति ... ७१०, ३.
एकविभक्ताविति (भा) १०७, ७.	एवाप्तिकवेति ... १८१, ६.
एकविभक्त्यनानामितिलिति ११६, ८.	एकासंज्ञेति ५८३, १०. ५८५, १.
एकविभक्त्यनानामिति न	एकासंज्ञेतिवचनाद् (भा) ५८३, १०.
वक्तव्यमिति (कै) ११७, ३.	एकेति (कै) ५०, ४. ६०८, १०.
एकविभक्त्यनानामिति त्रिथमाये	१३८, ११. १८१, १०.
प्रत्युतदोष इति ११८, १०.	११८, ५. (भा) ७४८, १.
एकविषयत्वादिति ... ६५८, १०.	एकेन इत्यादिना (भा) १०८१, १.
एकशेषवाक्ये ... ८१, ३.	एकेनाप्यपाये इति ... ६८६, ७.
एकशेषे इति ... १८८, ३.	एकेनेति ... १६५, १०.
एकशेषे न स्यादिति ... ११८, ४.	एकेनेवेति (कै) ... ४१८, ३.
एकशेषनिमित्ते इति ... ३०६, ११.	१६६, १. ८३५, ४.
एकसंज्ञाधिकार इति (भा) ५८५, ७.	एकेनापीति (भा) १०६, ३. १६६, ५.
एकस्मिन् (भा) ... ६१६, १.	एकेन्द्रियेति ... १८७, ११.
एकस्मिन्निति १८४, १२. (कै) ५१८, ५.	एकैवेति ... ५७, १.

एकैवेति १००, १०.	एवं चेदिति ८५२, १.
एकैषा मतमिति ८०६, १.	एवं छलेति (भा) ७५१, १.
एकैकश्च इति १०८१, ११.	एवं जातीयकानामिति (भा) ५४१, २, ८.
एकैकस्य वर्षस्येति १०७८, १०.	५४७, ६.
एकैकस्येति ३४७, १३.	एवं तर्हि चकार्त्तरि चेति ४१४, ६.
एकोऽयमर्थेकात्पुनरुच्यतेति (भा) ८६, ७.	एवं तर्हि युष्मद्विसाधने (भा) १०७१, ६.
एकोयस्येतीति (भा) ६५०, ८.	एवं तर्हि लक्ष्यमिति (भा) ६४१, ५.
एतच्चनगरेति (कै) ६१४, ८.	एवं तर्हि विजिति ६६१, १.
एतच्छब्द इति (कै) ८१८, २.	एवं तर्हि (कै) १४१, १.
एतच्चेति (कै) ६८८, १.	भा १८१, ११. ३०८, १५.
एतदपि (कै) ५४१, ४.	४४५, ८. ४८७, ३. ७४१,
एतदपीति (भा) ५४१, ११.	६. ६१८, ६. ७४८, ६.
एतदर्थमेवेति ६६८, २.	एवं द्रव्येति (कै) १०६१, १.
एतदिति ३६८, १.	एवमपीति (भा) ४८१, ८.
एतदेव चेति ५८०, १४.	एवमात्मिका (भा) १८७, ६.
एतस्मिन्चरणीयमपीति... १०६८, १०.	एवमिति (कै) १८५, १६.
एतत्प्रतिपादितमिति... २६१, १०.	एवं स्थितेति ३८४, ४.
एतत्स्थितेति ६१८, ६.	एवंचेति (कै) ११०, ६. १०६४, २.
एतानि (भा) ३६७, ११.	एष दोष इति (भा) ५६२, १.
एतन्नीवन्मात्रम् ४५४, ८.	एष ब्रह्मदान इति ५, ७.
एतेनेति (कै) ३८६, १०.	एषवैद्वद्दः सामर्थ्यः ८०१, १८.
एतैरिति ३८८, ८.	एषा चक्षु यश्चो मर्यादिति १०१०, ८.
एतो नावो इति (कै)... ३०४, ८.	एषाव्यवस्थेति (कै) ८८७, १०.
एरिति (कै) ६४१, ११.	
एवंच एकैकस्येति ११८, १०.	
एवंच छलेति (भा) १११, ६.	
३०८, १३.	
एवंचेति (कै) ६५, ८. ५४१, १.	

ये ।

येक पद्ये इति (कै). १०८, २, १०.

येकमिति ६१०, ११.

चौ ।

चोदमशयाद्येति (कै)...	८५३, ३.
चोमिति	८३, ४.

चौ ।

चौतराधर्म्यम् (कै) ...	६७, ७.
चौषधेवेति	४८०, ९.

क ।

कक्षाकरोति (कै) ...	४५५, ४.
कतरकिञ्जिति (भा) ...	४५९, १.
कथं चाचेति	१८१, १०.
कथं तस्येति	९८८, ३.
कथं पुनरिति ३५७, ५. ५३९, १.	
कथं चाचाक्षनेपदमिति	८४९, ४.
कथमिति (कै) ...	४३९, ११.

(भा) ५३८, ३. ६१३, ११.
७४७, १.

कथमिति चेदिति (कै)	५८४, ३.
कथं सज्जन्ते इति ...	३९३, ८.
कथित इति (भा) ...	८८८, १.
कथिते चमिचिते इति	८८३, ६.
कथिते छादय इति ...	८१५, ६.
कथिते छादिभिरिति ...	८८०, १.
कन्यादाकर्ममिति (कै)	८४९, १.
कन्याहारमिति ...	४६६, १.

कपोति चेति	१६०, ४.
कपिञ्जलेषु (जैमिनीय न्यायमात्रा)	८६५, ९४.
कप्रत्ययपक्षे (कै) ...	६६९, १.
कः पुनरिति (भा) ३५८, ३. ३५८, ३.	
कंषिदर्थम्	४६९, ३.
कंसपाचग्राम्	६०५, ४.
करणम् (कै)	४८८, ५.
करणादीन्यवकाशः (भा)	४४८, १४.
करणाद्यभावेऽपीति (कै)	७४५, ३.
कर्तव्यता	३६८, १०.
कर्तरि चेति (भा) ...	४५०, १९.
कर्तरीति (कै) ...	८०९, १.
कर्ताद्यान्येति...	४५८, ३.
कर्तारमेति (कै) ...	५६१, ८.
कर्तृकमेति	९४९, ३.
कर्तृकर्मणी इति ...	५४७, १९.
कर्तृगतैव	५४६, ७.
कर्तृपक्षणाच्चैषदोष इति (भा)	४५९, १०.
कर्तृत्वासम्भवादिति (कै)	८१०, ३.
कर्तृमात्रमिति ...	१९४, १९.
कर्तृमात्रस्येति ...	७८८, ३.
कर्तृवाचीति	७६०, ९.
कर्तृसंज्ञामिति ...	७४८, ८.
कर्तृव्यभावक्रियत्वे अपौति	५४९, ७.
कर्त्तृभिप्रायता (चरिः)...	५५४, ३.
कर्त्तृभिप्राये (कै) ...	५५४, १.
(भा) ५७०, १५.	

कर्त्रा भवन्तीति (भा) ...	३६०, १.	कस्य च नामेति (भा) ...	८८६, १.
	४००, १.	कस्यचिदिति (कै) ...	८९, १३ ३४१, ०.
कर्मकर्तरि लिति (कै) ...	४८१, १०.	कस्येति (भा) ...	१४३, ८.
कर्मकार्येति (कै) ...	८१८, १.	काना इति (भा) ...	११८, १.
कर्मेण विधानमिति ...	५०८, ०.	कादाचित्कत्वाभाव इति (कै) ...	३८१, ८.
कर्मणीति ...	६०४, १३.	का पुनरिति (भा) ...	३०८, ८.
कर्मणेति (पा) ...	८१८, १.	कारकं चेत्तुना कथेति (भा) ...	८८१, ५.
कर्मणीभावादिति (भा) ...	८९५, १.	कारकत्वाभावादिति, (कै) ...	८८८, ६.
कर्मण्यनभिहिते ...	०००, १.	कारकभेदादिति (भा) ...	९२६, १.
कर्मधारय इति (कै) ...	१८, ०. ८६०, ३.	कारकरूपम् ...	८११, ४.
कर्मप्रवचनीयेति ...	४०९, ९.	कारकविभक्तिप्रसङ्गादिति (भा) ...	१०१८, १.
कर्मप्रोक्तवन्ना इति ...	१०१६, १.	कारकवैचित्र्या (कै) ...	३०८, ८.
कर्मभावाघटनादिति ...	८५६, ३.	कारकसंज्ञालिति (कै) ...	०५०, १.
कर्मभेदेऽप्येति ...	५४५, १.	कारकस्य पूर्वमिति ...	०००, १.
कर्मव्यतिचारादिव्यति (भा) ...	४६३, १६.	कारकाच्चेति ...	५५३, ०.
कर्मशब्देनेति (कै) ...	८९४, ५.	कारकाधिकारा न पेक्षयति ...	०६०, ४.
कर्मसंज्ञा चेति ...	५८८, १.	कारकाधिकारादिति ...	८३८, १०.
कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति (भा) ...	०८०, ३.	कारकैव्येतीति (भा) ...	०५९, ८.
कर्मसंज्ञेति (कै) ...	८८०, ६. ८८८, ५.	कारणमुद्यमनं चेदिति ...	९५८, ०.
कर्मसाधनेति ...	१८६, १०.	कारणमेवेति (कै) ...	१००६, १९.
कर्मादयो (भा) ...	०००, ३.	कारणार्थम् ...	६९४, १०.
कर्मादिशक्त्येति (कै) ...	००५, १६.	कारिकेति ...	८८४, ३.
कर्माविवक्षायामिति ...	८३३, १.	कारौशब्दादप्येति ...	१५५, १४.
कर्मेति ...	४६३, १३.	कार्यलक्षणायेति ...	४२४, १३.
कर्मापलक्षणमिति ...	५४१, १.	कार्यशब्देनेति ...	५८०, १.
कविः (निष्कृत) ...	८८०, ४.	कार्यानिदेशेनेति ...	४५१, ८.
कवौशोमिवावस्था (च सं) ...	८८०, १६.	कार्येति ...	९, १.
कस्मान्निमित्तादिति (कै) ...	३३९, ६.	काश्चविधेति ...	६०५, ११.

काकुसामान्य ...	५६९, ५.	किमिति (कै) ...	९८९, ७.
काशीत (भा) ...	८१०, १.	किमिदं प्रत्यर्थमिति (भा)	९०५, ८.
काष्पानिकमिति (कै) ...	९८९, १२.	किमिदमिति ...	९०९, ९.
किं करोतीति ...	३७८, ४.	किमिच्छतेऽप्येति ...	५३७, १०
किं करोषीति ...	३६९, ८.	किमुच्यते	१५७, १. ४४०, ११.
किं कारयमिति... (भा)	५०९, १.	किमुदाहरणमिति ...	८६८, ४.
किं च नपुंसके इति ...	१४३, ४.	किम् ...	५८९, ४.
किञ्चित् (भा)...	१५०, ९.	कुक्कुटा (भा)...	४८५, ३.
किं चित्कराणि (भा) ...	५९, ४.	कुञ्चिच्छ इति (कै) ...	३४५, ३.
किं चेति ...	९९, ७.	कुडितेत्यादाविति ...	४, ३.
किं तद्विशेषेनेति (कै) ...	४०७, ४.	कुतोऽन्विति (भा) ...	९९, १८.
किं तच्चिं (भा) ...	४०३, १४.	कुपौधानाविति (कै) ...	८३७, १.
किं तर्हीति ...	७३७, ८.	कुमारशब्द इति ...	९३९, १०.
किं दौर्घेति (कै) ...	१५५, ७.	कुमारौगौरिति ...	९८४, १९.
किं न गोनीति ...	८३, १०.	कृञ्च यवेति ...	५१९, १०.
किं पुनरिति (भा) १३७, १. १७७,		कृतता ...	३६८, ५.
१०. ६८३, १४. ६८५, १, ९.		कृतयोरिति ...	६८०, १४.
किं पुनरचेति (भा) ...	१०४८, ३.	कृतान्तः (भा)...	९८९, ५.
किं यदिति (भा) ...	३७८, १०.	कृतेऽन्तरङ्गत्वादिति (कै)	९९९, १.
किं वक्तव्यमिति २३५, १०. २३८, ७.		कृतेऽप्येति (भा) ...	४८८, ५.
किं सर्वनाम (भा) ...	४०३, १७.	कृते इति (कै) ...	१६५, १.
किञ्च लिप्ति (कै) ...	३३, १५.	कृतेभवेदिति (भा) ...	९१, १.
किमनभिहितमिधि ...	७०९, ९.	कृतैकशेषाणां चेति (कै)	९१९, ११.
किमनेनेति ...	८३, १९.	कृत्विसा इति (भा) ...	१७८, १०.
किमयमिति ४३१, १. ४७८, ८,		कृत्विसेति (कै) ५, ५. ८१, १.	
५१४, १.		कृत्स्नरेवेति, ...	९९९, ९.
किमर्थमिति (भा) ९११, १. ७९२, १.		कृदन्तादिति ...	९९०, १.
किमिति (कै) ..४३, ४. ८७१, ४.		कृदन्तज्ज्ञः परोऽपि सः (भा) ८९३, ८.	

कैचिदिति	४०२, ११. ४०६, २.	क्रियमात्रे चीति (भा)...	६६८, ८.
	४८७, ४. ५६९, १.	क्रियया	४६१, ११.
केनेति	११०, २.	क्रियां चीति	८२४, ४.
केनेदाब्धिमिति	४२९, १. भा ६८८,	क्रियाकृतं (वरिः) ...	४४५, ७.
	४. १०००, ४.	क्रियान्तरिति (कै)	२८७, ११. ४६१, १.
के पुनरिति (भा) ...	६०७, ७.		८२५, ४.
केवलम् (कै) ...	५४६, १२.	क्रियापि क्वचिन्म इति (भा)	४६०, १४.
केवलं प्रतीयत इति ...	७६५, १.	क्रियामात्रेति (कै)	२५६, १. ५६०, २.
केवलात्मामिति ...	२१२, ८.	क्रियाया इति (भा) ...	२८२, ५.
केवलाभ्यामितीति ...	६८८, ४.	(कै)	४६२, ७. ४६२, ११.
केवलाद्या इति ...	४४७, ५.	क्रियाया (कै)	१०१७, ११. वरिः १०१८, १.
केवलोक्तिरिति	८५८, ५.	क्रियायोगाभावादिति (कै)	१०२०, १.
केवेति	५६४, ११,	क्रियायोगेति	६८५, २.
केवापिन् (वरिः) ...	५५४, १.	क्रियावचन इति ...	२८५, १.
क्वचेति (कै) ...	२०६, ४.	क्रियावचने घाताविति (भा)	२६१, १.
क्वच आत्मनेपदम् (भा)	४४६, २.	क्रियावचनो धातुः (कै)	२७८, १.
क्रमत इति (कै) ...	१०७, २२.	क्रियाविशेषणानाम् ...	४८६, ४.
क्वचिदिति	१११, २. ४२८, ४.	क्रियाविशेषमिति ...	१०१६, ८.
(भा)	६२६, ७.	क्रियाविशेषे	१०१८, १२.
क्वचिद्वक्तव्यमिति पाठः (कै)	१०८०, २.	क्रियाविषयचेति ...	४७२, १६.
क्वचिद् साक्ये इति ...	२२७, १.	क्रियाशब्दादिति ...	६६२, १२.
क्वाचं प्रतिषेध इति ...	१०१, २.	क्रियाशब्दस्येति	६८७, १.
क्रान्तादर्शनादिति ...	८८०, २.	क्रियासिद्धाविति ...	६५०, १.
क्विकृद्यप्ये इति (भा)	५, २.	क्रियासु (वरिः) ...	२८७, ८.
क्विकृद्यस्येति (कै) ...	४२२, १.	क्रियेति (भा) ...	७४०, २.
क्रियमात्रता	२६८, १.	क्रौडोवेति (कै) ...	५५४, ११.
क्रियमात्रेऽपीति ...	५६८, १.	क्रियन्मिति	१२८, १०.
क्रियमात्रे प्रत्युत्पद्ये इति	२२८, ११.	चीरेति	८२, १.

ख ।

खड्ग बाध् इति (कै) ...	६३७, ८.
खरकुटी चेति (कै) ...	६१५, १.
खाट् कृत्येतीति (भा)...	८८९, ८.
खण्डिकोपाध्यायकस्यै चयेडां इति ...	८३४, १३.

ग ।

गकारोऽपीति (भा) ...	४२९, ८.
गणनश्च (कै) ...	४१५, १०.
गणयति गण (भा) ...	५३५, ५.
गतत्वादिति (कै) ...	९१८, १२.
गतियुक्तोऽस्त्विति (भा) ...	७६५, ५.
गतिविशेषत्वादिति (कै) ...	७२४, २.
गतिसंज्ञाया इति ...	१००९, ८.
गत्यर्थादीनामेवेति ...	५८९, १०.
गमनाद्विज्ञिययेति ...	७८७, ७.
गवाद्विज्ञिति (भा) ...	४८२, ९.
गर्माणां चेति (कै) ...	४६५, १८.
गर्भैः (भा) ...	४६६, ३.
गवापय इति (कै) ...	८८१, ७.
गवा प्रजामिति ...	८८४, १०.
गाङ्गिति ...	२, ४.
गामेव गान्ध्यादिति (भा) ...	१२५, ०८.
गां रोन्वीति ...	६०५, २३.
गुणवत्संज्ञेति (कै) ...	८२९, ४.
गुणवत्संज्ञेति ...	५०८, १०.

गुणप्रधानसंज्ञिधौ ...	९८९, १३.
गुणयोरिति ...	६८, १.
गुणवत्तमसंज्ञामिति ...	६०८, १.
गुणवत्तमसंज्ञायाचेति (भा) ...	६१२, २.
गुणवत्तमानामिति (भा) ...	१७८, ८.
गुणस्तेनापीति (कै) ...	९८८, १५.
गुणस्येति (भा) ...	९८४, १.
गुणः प्रतीयते इति (कै) ...	७०८, २.
गुणः साधनमिति ...	८७८, ९.
गुणानामिति ...	६८८, ८.
गुणायति ...	२१, १२.
गुणे चेति ...	२११, ५.
गुणेति ...	२६८, १.
गुणेति ...	१८, ७.
गृह्यन् इति (कै) ...	८३२, ९.
ग्रेचं प्रविशतीति (भा) ...	६०६, ५.
गोषिकापुत्रः (भा) ...	८२०, ७.
गोषीरिति (कै) ...	१६८, १५.
गोष्ठा इति (भा) ...	१६८, ११.
गोवक्षीवर्द्धन्यायेन ...	४२५, ९.
गोस्त्रियोरिति (कै) ...	१६८, २.
गोस्त्रियो इति ...	१५८, ५.
गोः पदान् इति ...	४०७, ७.
गोः पथ इति ...	८८४, १.
गोष इति ...	६७, १५. ७६९, २.
गोरिति गम्यते (भा) ...	५२१, १०.
गोर्दीयताय् ...	४३१, १५.
गन्धार्यधारणार्थमिति (कै) ...	७८६, १.

पञ्चयानि (भा)	...	४०८, २.
पञ्चयेति (कै)....	...	७२९, १.
ग्राम आगच्छतीति	...	७३८, ८.
ग्रामसमीपादिति	...	७९९, ४.
ग्रामस्येति	...	७९९, १.
ग्रामादपीति	...	७९९, १.
ग्रामादागच्छति (भा)	...	७५५, १.
ग्रामान् समीपादिति (कै)	...	७९४, ४.
ग्रामोऽपाययुक्तो भवतीति (भा)	...	७९४, १.
गच्छ इति (कै)	...	३८८, ८.

घ ।

घञ्जलादिति (कै) ...	९५९, ८.
घञ्यं करयेति (भा) ...	९८९, ५.
घञिति	४३३, ८.
घोषः (कै)	१०८०, ५.
घोषवतामिति	१०८०, १०.
घोषविच्छेदादिति १०८०, ७. १०८१, ७.	

ङ ।

ङ इदमन्तर इति (कै)	२, १४.
ङकार इति	२, ७.
ङकारककारयोरिति (भा)	९, ७.
ङितिप्रत्ययेत्येति (कै)	१११, १४.

च ।

चकारेति (कै)	...	१०८, १३.
चक्रकप्रसङ्ग इति	...	१५२, १०.
चक्रकैर्विहृतोऽयस्येति (भा)	...	५०५, १.
चक्षुरिति (कै)...	...	८९८, ४.
चतुर्थो पञ्चम्याविति	...	८८९, ८.
चत्वारोऽनेति	...	१, १.
चशब्द इति	...	१०१, ८.
चशब्दादिति	...	८९१, २.
च शब्दादिक् शब्दाद्येति	...	१४८, ५.
चादिषु अघातुरिति (कै)	...	३३१, ५.
चादिष्विति	...	८६७, ८.
चाद्यानुकरणार्थमिति...	...	८७९, ४.
चार्थे इति	...	५७९, १४.
चिन्त्यम् इति	...	५८१, २. ६५१, १९.
चिन्त्यमेतदिति	...	६४१, ४. ६६७, १.
		८९७, १.
चुरादिष्विचो ञ्छादिति (भा)	...	५७४, १.
चेति	...	८९१, १.
चोदक इति (कै)	...	१०६०, १.
चोदनास्त्रिति (भा)	...	९७८, १.
चवे इति (कै)	...	१३, १.

छ ।

छग्रहयेति (कै)	...	३७१, ४.
छन्द इति	...	४९५, १०.
छन्दः शास्त्रेषु (भा)	...	७४, ९.

इन्द्रसीति (कै)	१०९, १९. १६८, २.
इन्द्रोभ्य एव (हरिः)	... ८००, १३.
इन्द्रोमयीभिर्मात्राभिः (हरिः)	८०३, २५.
इन्द्रोवत्कवयः कुर्वन्ति (भा)	१६५, १८.
इन्द्रोवदिति (भा)	... ४६१, १.
इन्द्रोवत्सूत्राणि (भा)	१६२, १०.
इन्द्रोविषयासीति	... ७०१, ८.
इत्यातपतमः शब्दभावेन (हरिः)	८०१, ९.

ज ।

जन्मायोगादिति (कै)	... ८१०, १.
जपंश्च त्रप्तयं कुरु (हरिः)	७५७, १.
जश्लं न स्यादिति (कै)	७००, २.
जश्लमिति	... ७०३, ४.
जश्लादीनामिति	... ११६, १.
जज्ञातीति	... ९८१, ८.
जातितद्वतोरिति	... १९१, ८.
जातिनिवृत्त्यर्थं इति (भा)	१०६, १०.
जातिपदार्थेति (कै)	१८३, ८. १८५, १.
जातिरिति	... ९०४, १.
जातिर्यपदिश्यत इति	... ९८४, ९.
जातिवाचिर्लं चेति	... ९१६, १०.
जातिवादीति	... ७०३, ८.
जातिवादेति	... ९९१, ०४.
जातिशब्देनेति (भा)	... १८६, १०.
जातेनेति (कै)	... १८०, १.
जातेः स्वगतमिति	... ९९, १.

जातेः (कै)	... ९०, १.
जात्याख्यायामेकस्मिन्निति (भा)	१८४, १.
जात्याश्रयणादिति (कै)	९४३, २.
जात्युत्तरम्	... १०९०, १.
जायमानमिति	... १०१, १.
जिज्ञासायाः	... ४७४, ८.
जिज्ञासितुमिति	... ४७४, ९.
जगुषा (भा)	... ७६३, १.
जुष्टार्पित इति (कै)	... ४९६, १.
ज्ञापकादिति	... १९८, ७.
ज्ञापित इति	... ९४, ४.
ज्ञापितमिति	... १९५, १.
ज्ञायते चैकेति (भा)	... ९७०, ८.
ज्ञीयतीति (भा)	... ९३, ४.
ज्येष्ठेत्यादि (कै)	... १८४, १.
ज्योतिराकारमासाद्य	... ८०६, १८.
ज्योतिरङ्गमने (भा)	... ४८३, १४.

ट ।

टकाराकारस्येति (कै)	... १९८, १.
टचञित् करणादिति	... ५९८, १.
टाबादीति	... १०१, १.
टिल्लेति	... १, १९.

ठ ।

ठञ्जलादिति (कै)	... १०, १९.
-----------------	-------------

य ।

यत्नमाधुदिति (भा) ...	८८१, ४.
यत्नादय इति ...	४१८, १६.
यिनाचेति (कै) ...	४०४, ७.
यिहोपस्येति (कै) ...	९०, ९.
येरिति (भा) ...	४९८, ६.
यानो कर्तुंयेति (कै) ...	८०५, १.

त ।

त एवम् (भा) ...	८२५, ४.
तं प्रनौति (कै) ...	७८७, १.
तकार इदिति (कै) ...	२२, ८.
तत्कृपापन्नाः ...	४११, १४.
तच्च विवक्षितमिति (भा) ...	१८५, ४.
तथोभयमिति ...	१८८, ४.
तत्तज्ञापयति ...	४४९, १.
तत्तुलानामिति ...	७२९, ४.
ततः (कै) ...	४८४, १९.
तत इति ...	९०१, ९. ४८२, ४.
तत एवेति ...	८८, १.
ततश्च बुद्धीति ...	६८०, ८.
ततश्चापेति ...	२१८, ७.
ततश्चावयवापेक्षमादिति ...	१६९, ४.
ततश्चेति ...	१२१, १. १२४, १. १८५, ४.
(भा) १५४, ४. (कै) ४२१, १८.	
५०८, ४. ८६६, २. ८८५, ४.	
१०४०, १०. ६८८, ११. ७४६, ६.	

ततश्चरपीति (कै) ...	६१८, १२.
ततोऽप्यवेति (भा) ...	४६५, २.
ततो विचिंशा (कै) ...	४८१, ६.
ततो दूरगच्छेति (कै) ...	६८९, ४.
ततो वदेति ...	४९७, १.
ततो बुद्धिगतस्येति ...	८८९, ६.
तत् (भा) ...	१७८, ८.
तत्कर्मोति ...	४४८, ८.
तत्तर्हि प्रत्ययेति (भा) ...	४५४, ४.
तत्तु न लभ्यमिति ...	४०१, ५.
तत्तत इति (कै) ...	७२, ४.
तत्तुल्यमिति ...	९५८, ८.
तत्तुपुत्र इति (कै) ...	२, १७.
तत्तुपुत्रमिति ...	८६, १९.
तत्प्रतिषेधद्वारेणेति ...	८७०, ६.
तत्प्रधानं फलं तेषाम् (हरिः) ...	४६२, १४.
तत्प्रयोजक इति (कै) ...	८४८, ५.
तत्संख्येति ...	१८८, ७.
तत्सामर्थ्यादिति ...	४१५, १.
तत्संज्ञा ...	१०८४, १८.
तच्च कदाचिदिति ...	१८६, १५.
तच्च विच्छिद्ये इति ...	४८५, ६.
तच्च विच्छिद्यस्य इत्यादिना (भा) ...	९४, ६.
तच्च तमेति ...	८४४, १.
तच्च परस्मैपदमपीति (भा) ...	७४६, ९.
तच्च आवेति (कै) ...	१८६, ८.
तच्च भिद्येति ...	९४५, २.
तच्च सत्त्वावाक्येनेति ...	४४९, २.

तच्च यथेति ... ७९, ४. २८८, १९.	तथेतरस्मिन् (मौर्षा) ... ८६५, ५.
तच्च यदेति ... १००८, ५.	तथेच्च ... ८६५, ९.
तच्च सर्वेषामिति ... १८१, ११.	तथेच्चापीति (कै) ... १०५१, १.
तच्चाप्येति ... १, ८.	तथेच्चेति ... १०९, ६.
तच्चानर्थक्यप्रपञ्चं न करिष्ये	तथैव कृदन्तामेति ... ८०१, १४.
इति (भा) ... ३३६, ५.	तथैवेति ... १००४, ५.
तच्चपि नियमाच्चेति ... ४४८, १७.	तदधिकरणयोरिति ... १०६९, ९.
तच्चापीति (कै) ... ८०८, २.	तदधिकरणानामिति (भा) १०६९, ५.
तच्चेति १७, १. ९०, ९. ५०, ११.	तदधीनेति (कै) १८९, ८. ७४३, ८.
१७०, १. २७०, ६. ३२६, ९. ३३९,	तदनुष्ठानद्वारेणेति ... ७३१, ४.
१. ३५१, ९. ४०६, १६. ५२६,	तदन्वविधिनेति (भा) ... ८०६, ४.
१. ७५८, ५. ८४६, ५. ६४३, ८.	तदन्वविधेरिति (भा) ... ६८४, ४.
(भा) ७१५, ८ (कै) १०६६, १.	तदन्वविधेर्वेति ... ४३८, ६.
१०४३, ५. १०५५, ६.	तदभाव इति ... ९३१, १.
तच्चेदमिति (भा) ... ३७७, ११.	तदभावे चेति (भा) ... १०८, ८.
तच्चैतदिति (कै) ... ४८५, १९.	तदभिधानायेति (कै) ... ५५३, १.
तथैव पूर्वमिति ... ८०३, १.	तदर्धम् ... ९२४, ४.
तच्चोपलब्धमानस्येति ... ४१०, ३.	तदर्धे ... ३७७, ७.
तथा चानर्थदर्शनम् (मौर्षा) ८६५, १८.	तदर्धेति ... ३७४, १०.
तथापि (कै) ... ४४८, ९.	तदर्धेन ... ४८०, ९.
तथापीति ... ८९८, ६. १०४, ९.	तद्वयवे इति ... ६८६, ९.
तथा प्रयोगदर्शनादिति (कै) ३६४, ४.	तदा ... ५१७, १०.
तथा भूता क्रिया सा हि (हरिः) ५५४, ४.	तदा कर्मक्रिया (हरिः) ८९७, १५.
तथा भूता चीति (कै) ... ३६५, १३.	तदा मय्येति (कै) ... ९४८, १.
तथा शुक्लभावाच्चेति ... ८७८, १.	तदाचार्य इति (भा) ... ६७९, ८.
तथा वनमिति ... ९७०, १.	तदा लिति (कै) ... ७५१, ९.
तथा चीति ... ५८३, १.	तदादेः संघातस्येति ... ६८०, १३.
तथेति (कै) ... १४, ११.	तदात्मरेषापौति (भा) ... ७०८, १३.

तदापि प्रथमेति (कै) ...	१६०, ४.	तद्व्ययेति (भा) ...	६१९, १.
तदा प्रथमिति ...	१०६०, ५.	तद्व्यया (भा) ...	७२६, ७.
तदाभेदाभावात् ...	१०६१, १.	तद्गुणायोपश्रित्ये (भा) ...	८२१, १.
तदा विषयमपीति ...	८६८, ८.	तद्गुणपक्षा इति (कै) ...	४२१, १०.
तदात्रयत्वादिति (भा) ...	११४, १.	तद्गुणसङ्ग ...	१, १६.
तदात्रया मदीसंज्ञा ...	६६७, १.	तद्गुणाद् (हरिः) ...	८००, १.
तदा सुषन्मसमुदायादिति (कै) ...	१४५, ८.	तद्विशेषावगमेति (कै) ...	१०१५, ७.
तदा हि ...	८६, १.	तद्विषयत्वमिति ...	४५८, १२.
तदा चैति ...	१२७, ८.	तन्वायारूपतयेति ...	८४७, १.
तदिति ...	६७६, १२. १०२४, ७.	तन्त्रशब्दविति ...	८८, १.
तदुक्तौ (हरिः) ...	८०१, ८.	तन्त्रात्रयाः ...	८०८, १.
तदुद्देशेन (कै) ...	५६८, ४.	तन्निष्ठत्वादिति ...	१७८, १२.
तदुपनिषातः ...	५६२, ५.	तन्मौलमौति ...	६६६, १०.
तदेति ...	६१४, ८. (भा) ७२१, ६.	तन्मथेति ...	१२७, ८. ६८७, १.
तदेवमिति (कै) ...	६८०, ११.	तन्मात्रामप्यतिक्त्वाने (हरिः) ...	८०१, ६.
तदेव (भा) ...	५२०, १.	तन्मूत्रं (कै) ...	१०८४, १४.
तदेवमिति (कै) ...	४८१, ६. ५०५, ११.	तपिरयमकर्मक इति (भा) ...	४८०, ६.
तदेवेति ...	१८६, ७. (भा) १०१५, १२.	तपिः सकर्मक इति (कै) ...	४८०, १६.
तदेवदत्ताविति (कै) ...	२१६, १५.	तपस्यतीति ...	६८७, १२.
तदेवैव (हरिः) ...	७८८, १०. ८०४, १.	तमपचष्टेमिति ...	८५१, ४.
तद्विज्ञानत्वादिति (कै) ...	१६६, १०.	तमपचष्टेनेति ...	७६२, ५.
...	१४७, ८.	तयोरेवेति ...	४४८, ५.
तच्च धातोरिति (भा) ...	२७१, १.	तरपि लिति ...	६८४, १२.
तद्यीति (कै) ...	२७१, ४.	तत्किञ्चिच्च सिद्धत्वात् ...	२१५, १५.
तद्व्यक्तत्वादिति (कै) ...	१२, ८.	तत्ताविति ...	६८८, १२.
तद्व्यक्त्येति (कै) ...	६८१, ४.	तत्कारणविधाः (हरिः) ...	८००, १०.
तत्कारणमिच्छन् ...	८०४, १०.	तत्तादिति (भा) ...	८, १२. २१५, ५.
तच्च (भा) ...	८७, ६.	(कै) ...	५६१, ७. ५८५, १२.

तस्मादिति १०२४, १. १०६४, ६.	तस्यैतस्येति (भा) ... ६४८, ११.
तस्मादित्युत्तरस्य (भा) ... ४, ११.	तस्यैवेति (कै) ५४८, १. ५७४, ८.
तस्माद् गत्यर्थः (हरिः) ८१७, १७.	ताच्छब्दात् (भा) ... ८७, ८.
तस्मात् वयः कपिञ्जला खाल-	नातकस्थिति (कै) ... ११, ४.
व्याः (जीर्मा, भा) ८६५, १५.	नातकन्यायेनेति ... १५, १.
तस्मात् तच्च एवेति ... ८८२, १.	नादर्शस्य ... ७५८, १.
तस्मात् चौखेवेति (भा) ८८६, ४.	नादर्श्यादिति ... ६५८, १०.
८८९, ८.	नादर्श्याद्वेति ... ७६२, १.
तस्माद्यः शब्दसंस्कारः (हरिः) ८०१, १८.	तानि बालनगराखेव पश्चिम्
तस्मात् सामान्यविशेषवाचिनो-	(हरिः) ... ५१५, ८.
हृन्द्वा न (भा) ... २१८, २६.	तानीति (भा) ... ८९, ७.
तस्मिन् इत्यादि (कै) ... ४१२, १५.	तावत् (भा) ... ४६९, १.
तस्मिन् कर्मणे इति ... ६८७, ११.	तावदिष्ट भाव इति ... ४०९, २.
तस्य (कै) ५५२, ७. (हरिः) ७८८, ८.	तावद् श्लेषपक्षमिति ५९, १९.
८००, ४. ८०१, १०.	तावन्न दोष इति ... ४५९, ५.
तस्य गतिरिति (कै) ... १६८, ८.	तार्यच्छेदना (कै) ... ८८१, ८.
तस्य चेति १७२, १५. ७४४, ४.	तिष्ठर्थं मिति ... ७१५, ६.
तस्य निमित्तमिति ... ८७६, १.	तिष्ठाय ... ६०९, १२.
तस्य तु धातुभङ्गनादिति ४८८, ८.	तिष्ठा पङ्क्ति ... १०४७, ५.
तस्य लवकाश्च इति ... ६००, ४.	तिष्ठोऽपौति ... ७१२, ६.
तस्य दोष इति (भा) ... ४९८, ६.	तिष्ठ विधिरिति (भा) १११, ८.
तस्य द्योतकमिति (कै) ५५९, ५.	तिष्ठोपलब्ध इति (कै) ४१८, ११.
तस्य यद्विधितमिति ... ७८८, ६.	तिष्ठान्नय इति ... ६४१, ८.
तस्यां कर्तुमिति ... ७४८, १.	तिष्ठोपः स्यादिति ... ८९, १५.
तस्यादिबद्धावाहिति ... ५०९, २.	तिष्ठेवेति ... १८८, १०.
तस्यादिबद्धाव इति ... ६८५, १२.	तिष्ठेति ... १८०, ८.
तस्यादित्यलमिति ... ६१७, ७.	तिष्ठोभवतीति (कै) ... ७८४, १.
तस्याद्येति ... ८८८, १.	तुक् तु प्रवृत्तिवत् इति ६४५, ११.

तुल्यजातीयस्येति ४३६, ५. ७१६, १.	वेषामिति ६८६, ४.
तुल्यजातीयानामिति... १३१, ४.	नैरिति ७६४, ४.
तुल्यत्वादेति ८७२, १.	त्यजति ८२०, २.
तुल्यवचं नेति ६२५, १.	त्यजतीत्यर्थः इति ... ८२०, १.
तुल्यार्थैरिति ५०८, २.	यय एवेति ६८, १२.
तुल्येति २१२, १. ८६२, २.	ययः शब्दा इति ... ४६, २.
तुल्यव्यस्यार्थ इति ... २७४, १२.	ययाणां चेदिति ... ५१, ७.
तुल्यदिभिरेति (भा) ... ६१७, ४.	यस्यस्यश्च ७६६, ६.
तुल्यदीति (कै) ६१०, ७. १०५६, ७.	यासपूर्वके इति ... ७६६, ४.
तुल्यीया त्विति ५८८, २.	त्रिपदे इति १५८, १४.
तुल्यविद्येवेति २२, १.	चिरात्रमिति (भा) ... ७५०, २.
तुल्यीति २१, १५.	चैस्त्वर्थमिति ६८, ८.
तेजसा पाकमागतः (चरिः) ८०२, १.	त्वामनीति (कै) ... १०७०, ६.
तेज छिदन्नादिति (कै) ४२८, ८.	
तेज चेदमिति ... ८५२, १.	
तेज भेदव्यवहिति (कै) ७६, १५.	
तेज यवेति १६७, १४.	
तेज यस्मिन्निति ... १०४०, ४.	
तेज योग इति ... ८१७, १.	
तेज विनेति १०२५, २.	
तेज साध्यमानिति ... ३६८, २.	
तेज चोति १७२, १२. २२८, ८.	
तेनेति ८८, २. १८८, ८. ४२८, १२. ६२४, १.	
तेनेत्यादि २२५, १.	
तेनेवाच्यो यज्जिति ... २५१, ८.	
ते स्तुत्यमतिवर्तने (चरिः) ८०४, १६.	
तेषां चेति २२१, ६.	
	वेषामिति ६८६, ४.
	नैरिति ७६४, ४.
	त्यजति ८२०, २.
	त्यजतीत्यर्थः इति ... ८२०, १.
	यय एवेति ६८, १२.
	ययः शब्दा इति ... ४६, २.
	ययाणां चेदिति ... ५१, ७.
	यस्यस्यश्च ७६६, ६.
	यासपूर्वके इति ... ७६६, ४.
	त्रिपदे इति १५८, १४.
	चिरात्रमिति (भा) ... ७५०, २.
	चैस्त्वर्थमिति ६८, ८.
	त्वामनीति (कै) ... १०७०, ६.
	द।
	दृष्टापमिति (कै) ... ६२६, २.
	ददातेरेवेति ४७०, १२.
	दक्षीति ८५८, १.
	दर्शनम् ८०६, १.
	दर्शनं वै चेतुरिति (भा) २१२, ८.
	दर्शनं चेतुरिति ... २१२, १०.
	दानं चेति (कै) ... ८२२, ४.
	दानौम् (भा) ४०४, १.
	दारा इति (कै) ... ७०४, ८.
	दाशतय (भा) ... ६८७, १५.
	दास्ये इति (कै) ... ४८८, ६.
	दिव चोत् इति (पा) ... ४११, २.

द्विगोऽन्तर्ग्राह्यात् (कै) ...	१४८, १.	द्वयोरप्युपपदत्वादिति ...	१०११, १.
दीर्घः ...	१०७, १०.	द्वयोर्द्विवचनस्य (भा) ...	७०८, ११.
दीर्घयोरपीति ...	१५१, ८.	द्वादिति (कै) १८८, १.	१०१, १०.
दुःखादिष्विति ...	४७०, १.		४२२, १.
दुःखादीनां च ...	८११, १.	द्वावित्यर्थ इति ...	१५१, ८.
द्वयोरिति ...	८२८, ५.	द्विगुसमास इति ...	१५८, १५.
द्वयविप्रयोगलाञ्छ (भा)...	७११, ११.	द्विगोरिति ...	५८७, ८.
द्वयान्वलेनेति (कै) ...	११०, १७.	द्वितीयेति ...	४१८, ८.
देवदत्त इति ...	१७८, १.	द्विलेति ...	१८१, ५. ७१०, ८.
देवदत्त एव कर्ता नान्य इति		द्विः प्रयोग इति ...	१२१, ११.
(भा) ...	१२५, ४.	द्विवचने इति ...	१८१, १२.
देवदत्तमिति ...	४०८, ८	द्विवचनेति (भा) ...	१२८, १.
देवदत्तो गाय्य इति (कै) ५८२, १२.		द्वेकयोरिति (कै) ...	७१०, ७.
देशान्तरेति ...	१४७, ५.	द्वेकयोरित्यनेति ...	७०७, ८.
दोष इति ...	१०२, ४.	द्वे द्वे इति (भा) ...	८४, ८.
दोषाप्रसङ्गादिति ...	१०८१, १.	द्वे चोति ...	१४० ११.
दोषास्येति ...	१४८, ५.	द्व्योत्येनेति (कै) ...	१२७. ४.
दोषेनाप्यमानलेऽपीति (कै) ८८२, ७.			
द्रव्य एव कर्तृष्विति सतीति ८१५, ७.			
द्रव्यद्वारका इति ...	११८, ५.		
द्रव्यमिति ...	१०४, १.		
द्रव्यवाचीनामिति ...	१४०, १०.		
द्रव्यान्तरमभिनिर्भेदेति (भा) ८५४, १.			
द्रव्यान्तरारम्भेति (कै) ...	८०८, ३.		
द्रव्येति ...	१४०, ८.		
द्रव्ये षष्ठी (भा) ...	७०८, ५.		
द्रव्योऽपीति (कै) १५१, १. १०५, १४.			
द्वयोरपीति ...	१४८, १.		
		धातु (कै) ...	१८१, १.
		धातुना चेति ...	५४५, ११.
		धातुप्रतिपदिकेति (भा) ७८१, १.	
		धातुं प्रतीति (कै) ...	१०२०, ७.
		धातुभङ्गत्वादिति ...	४८७, ४.
		धातोरिति ७४८७, १. १०१५, १.	
		धातोश्चान्तरमिति ...	८८५, ५.
		धातोचेति ...	१५१, ८.

ध।

धात्विति	१५४, २.	न चाभिर्दिष्टेति ...	५४०, १.
धान्यं वपन इति ...	५६५, १.	न चाभरेषेति (भा) ...	५६०, ५.
ध्विभेदमिति	१०७६, ८.	न चाभमिति	२११, ८.
ध्विभेदमिति... ..	१११, ५.	न चाभषादिति ...	१८१, ५.
ध्रुव इति	७६१, ५.	न चाभाषके इति ...	८४१, २.
ध्रुवमपात्रे (भा) ...	७६१, २.	न चेति (कै) १८१, ४.	६४, १२.
ध्रुवादीनां प्रतीयेति ...	७१८, १.		५०८, ४.

न ।

न कर्ममता (कै) ...	५४६, ८.	न चेदं तथेति... ..	१४४, ८.
न कष्टशब्दस्येति ...	८८, १.	न चेदं नास्तीति (भा)	२५५, १२.
न काय्येति	८८, १२.	न चेदमकुर्वति तस्मिन्	८५१, ५.
न कुलस्थितविशेष (भा)	१८१, ५.	न चेह वयमिति ...	७०८, ४.
न केवळमिति	७६, ८.	न चेद्	१२६, ८.
न केवळा (भा) ...	११४, २.	न चैतयोरिति ...	१५०, ११.
न ज्ञेति (कै)	८, १६. ४१, २.	न चैतस्यादिति ...	५२८, ५.
न गोचन् इति (कै) ...	१२०, ५.	न चैतेनेति	८२७, २.
न ज्विस्तुद्धोः इति (कै)	११७, १.	न चैतेष्विति (कै) ...	५४५, ४.
न च केचिदिति (भा)	८२४, ५.	न ज्ञानमात्रेति ...	८१६, १.
न च तदिति (कै) ...	२०७, १६.	न तर्हीदानीमिति (भा)	१६०, १२.
न च तत्रासीत् इति ...	१८०, १५.	न तु कर्मायेति (कै)...	८०१, १०.
न च तयोरिति	१४१, १७.	न तु तस्यामिति ...	५२१, १.
न च पुनरिति	२७, २.	न तु निवृत्तस्येति ...	२६, १.
न च प्रतीति	१११, १.	न तु पारिभाषिकमिति	४७१, १२.
न च यजामिति	१४८, ७.	न तु प्रयोगस्येति ...	१०१०, १.
न च दृष्टादीनां प्रतीति (भा)	१०२०, ४.	न तु वाक्यमिति ...	११२, १.
न च संज्ञानामिति (कै)	५०८, १.	न तु शब्दत इति ...	४२०, १.
न चाच समाहार इति	६८, १.	न तु शब्दावोरिति ...	४२०, २.
		न तु सचविवचेति ...	१०६२, १.
		न तु सुवन्नामिति...	१११, ८.

न तु खल्वस्येति ...	१५८, ७.	नपुंसकस्येति ...	१०८, १०.
न ज्ञान बर्धसादृश्यमिति	६९, ११..	न प्रयुक्त इति ...	१९, ९.
न ज्ञप्रधानवाचीति ...	८७४, ९.	न प्राप्नोतीति ...	११९, ५.
न खल्वस्येति ...	७०४, ४.	न ब्रूमः (भा) ...	१७८, १, १९.
न ज्ञार्थदिनीति ...	५०९, ८.	न भोऽस्मिन् इति ...	७००, १७.
न जिति १९८, १९. १८९, १.		न यः सक्तदपीति (भा)	१०९४, ९.
१६७, १०. ४९०, ४. ७००, १०.		नये चये इति...	६९८, १९.
न जित्यादि ...	५०९, ५.	न खाद्यधिकस्येति ...	६९१, ११.
न ज्ञेयकामिति (कै) ...	१९४, ८.	न लोकेति (कै) ...	८९७, १.
नदी वचति (भा) ...	४८१, ४.	न लोप इति ...	९८, १४.
नदीसंज्ञा भवत इति ...	६७०, ५.	न लोपनिवृत्ताविति ...	९८, १.
न दृश्यते इति (कै) ...	१०११, १.	न वक्षिः (भा)...	४६५, ४.
नद्यास्तु तस्यासौष्यादिति	४९५, १.	न वा दर्शनस्येति (भा)	१७४, ९.
नयुत्तरपदमिति ...	१६१, १९.	न वेति (कै) ११, ८. (भा) ११७, १.	
न नियमार्थमिति ...	५८०, ८.	७४१, ११. ८१५, १.	
ननु चेति ५८१, १९. (भा) ७४९,		न वै (कै) ...	७०९, ९.
४. १०५९, १९.		न वै चचेति (भा) ...	१९८, ९.
ननु चेदमिति (भा) ...	५१, १५.	न यतिरिच्यते इति (कै)	१०४, ८.
ननु पूर्वमेवेति (कै) ...	५०१, ८.	न श्रुताय ...	८९९, ४.
नन्विति (कै) १४, १९. १९०, ४.		न सन्निवेश आश्रयनौयः	१०७९, ५.
१८०, ४. ११५, १. ४४५, ७,		न संभवतीति...	१०१८, १.
१९. ५४७, ९. ७५६, १.		न साधीय इति (भा)...	१९४, ९.
नन्वेकमिति (कै) ...	१७९, ११.	न सादृश्येति (कै) ...	१७१, १४.
नन्वेकमसत्यपीति ...	९५, ८.	न सिद्धाति व्यामिषपीति	१०७०, १.
नन्वेकमिति ...	८१७, १.	न सिद्धातीति (कै) ...	१७६, ९.
न पुनरन्तरचेति (भा)	६९, ४.	• • (भा) ८९५, १.	
न पुनरिति ...	१९४, ८.	न सिद्धोदिति (कै) ...	६५९, ८.
नपुंसकपथ्यावेति ...	१०८, ९.	न सुयोजयितुम् ...	१०८४, १९.

न स्यादिति ७४०, १.	नान्तरीयकत्वादिति ... ४६५, १.
न हि तस्यैवेति ... १०७८, १.	नान्येषामिति (कै) ... ४७०, १८.
न हि प्राक्प्रवृत्तेरिति ... १०१, ८.	नापि (हरिः) ... १०१८, ११.
न हि प्रादेश इति ... १०१०, ५.	नापि शब्दान्तरेति (कै) १०८०, ८.
न हि भवतीति ... २६१, १२.	नापीति (भा) ... ४१७, १४.
न हीति १२, ५. ४८, १०. १८१, १.	नायातीति (कै) ... १८०, ११.
१. (भा) १८८, १. ४४१, ४.	नारोक्ष्यस्य ... ५४५, १.
५६८, १. ६५५, ८. ६६१, १२.	नार्थकर्तृग्रहणेन ... ४५१, ८.
२४०, ६, ७२५, ६. ७४६, १.	नासौ भिद्यते इति ... १०४, ६.
न ह्यन्तरेषेति (भा) ... २०७, ५.	नास्ति चतुः शब्दस्येति १५६, ८.
न ह्यवश्यमिति (कै) ... १०२५, ६.	नास्ति वर्षेति ... १०११, २.
न ह्यसाविति ... १२८, ६.	नास्ति विशेष इति ... ६५६, १२.
न ह्यस्तीति ... २७८, ५.	नास्तीति ... १८०, ११.
न ह्येवेष्टिति ... १८२, ५.	नास्त्यनवकाशमिति ... १५, १६.
न ह्येषेति (भा) ... ६६१, २.	निघातविधानादिति ... ८४, १२.
नाचमिति (कै) ... ५५, ५.	नित्यत्वादिति ... ६८१, ८.
नाजानकस्येति (भा) ६४४, १२.	नित्यत्वाद् द्विवचनमिति (भा) ६२८, ४.
नाङ्गीकुष्ठोरिति (भा) ... ४२८, ११.	नित्यत्वाद्देशस्य (भा) ४८८, १.
नाच यथादेशस्येति (कै) २०७, १७.	नित्यमिति (कै) ... ६२४, ८.
नाच छिन्नम् (भा) ... २०७, ४.	नित्ययेति (कै) ... ६५८, ८.
नाचेति ८८, १. (कै) २०८, २.	नित्यसम्बन्धाविति (भा) १२१, १२.
२७५, ८. (भा) ७२१, ६.	नित्यानामिति (कै) ... ४१७, ८.
नानादिष्टेति (कै) ... ६७८, ८.	नित्यानित्येति ... ६२५, ५.
नानार्थानामपीति (भा) १५१, ८.	नित्येति ... ५२८, ८.
नानावाक्येति (कै) ... १२८, १.	नित्यस्येति ... ६५५, १.
नानाअर्थत्वादिति " ... ५०२, १.	निदर्शनमायेति ... ७२२, ६.
नामित्या इति ... ४८६, १०.	निदर्शनार्थमिति ... ७७५, १.
नानेनार्थ इति ... ८६, ८.	निन्दन्तीति ... ८२२, २.

निपातलेनेति ८७६, १.	निर्वर्तकम् (भा) ... ७९०, ८.
निपातनादिति ... १८, १०.	निर्वर्त्य (हरिः) ... ८५३, १५.
निपातस्य संज्ञेति ... ८७७, १.	निबन्धन इति (कै) ... ५८०, ८.
निपातानामिति ... १३८, ४.	निवर्तयितुं शक्यत इति ४८१, ११.
निपाताः सन्ताः इति ... ८६८, ९.	निवृत्ति (भा) ... ४६१, १४.
निमुञ्चति ज्ञानुशिरसी इति (भा) ५१८, ८.	निवृत्तिप्रसङ्ग इति (कै) ९६१, ३.
निमित्तभावमात्रविवक्षेति (कै) ८८६, १.	निवृत्त्यङ्गे इति ... ७८३, १.
नियवेति (कै) ... १७७, १८.	निश्चयं करोतीति ... ८१४, १.
नियम इति ६६३, ६.	निषेधादिति ... ६८७, ८.
नियमः ७८६, ६.	निषेधावतारादिति ... ८६६, ४.
नियमस्यार्थानामिति ... १३८, ६.	निष्क्रियस्यापीति ... ८८२, ९.
नियमात्पूर्वं नित्यत्वादिति ४८८, १.	निष्पत्तिमात्र ... ८५८, १०.
नियमार्थमिति ५१९, ९. ५८२, ८.	निष्पत्तिसंस्कार ... ८६४, ३.
(भा) ७१४, ४.	निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिरिति ७०५, ४.
नियमार्थ इति (कै) ... ६७१, १२.	नुनेति (कै) ... ४०७, १.
नियम्यते (कै) ... ३१४, ३.	नेदमवसानलक्षणेति (भा) १०८८, २.
निरवकाशेनेति ... ६२६, १२.	नेदमिति (कै) ... ७०४, १५.
निश्चातपरिभाषेति ... ८११, १.	नेन्द्रस्येति (भा) ... ६५०, ३.
निश्चाते भेद इति ... ५, ८.	नेष्टितम् (कै) ... ८६४, १.
निर्दिष्टेति ४०८, ७.	नेतदिति ९४, ९. (भा) ५००, १०.
निर्देश एवेति ... ८१, ४.	नेते इति ६९, १९.
निर्देशाः (भा) ... ७१८, ३.	नेतेषां स्वार्थताविशिष्टेति (कै) ५६१, १.
निर्देशानुपपद्येति ... ६५८, १९.	नेरन्त्येनेति ... ६८, ९.
निर्देशावेषवेति ... १००, १.	नेवं भूतमिति ... ७१, ९.
निर्देशो नोपपद्यते इति ६५५, १३.	नेवमन्ये मन्यन्ता इति (भा) ८८४, ७.
निर्धारणस्येति (कै) ... ७५६, १.	नेष इति १४१, १४.
निर्धारणे इति ... ३०, १०.	(कै) ३३७, १. ४४५, १६.
	नेष छदिरिति (भा) ... १०१४, १.

नैष दोष इति (कै) ...	५१०, ८.	पयवे (कै) ...	५५०, १.
नैषामिति ...	४०८, १.	पदद्वयेति ...	८१, ११.
नोयच्छति चाकारेण (भा) ...	१५८, ११.	पदशब्देनेति ...	८९, १५.
न्यायसु (कै) ...	५४२, ५.	पदसमुदायस्येति ...	१४०, ५.
न्यायसिद्ध इति ...	११२, १०.	पदसंज्ञामिति ...	५८२, ७.
न्यायसिद्ध एवेति ...	८१२, १.	पदसंज्ञाप्रवर्तते इति ...	५८४, ८.
न्याये ...	११२, ८.	पदस्य (पा) ...	१४०, ९.
न्यायेति ११, ४. १८१; १८५, १०, १.		पदात् ...	१४०, ७.
न्याय्य इति ...	११८, ५.	पदादाविति (भा) ...	१८०, ५.
न्यूनीभावेति ...	७८२, १.	पदानीति (कै) ...	११२, ११.

प।

पञ्चद्वयेऽपीति (कै) ...	५०८, ७.	पय इति (भा) ...	१०१, ८.
पञ्चाकारेणेति ...	११९, २.	पर कार्ये इति (कै) ...	१४०, १०.
पञ्चासंभवेति ...	११५, १.	परं कार्येति ...	५८२, १.
पञ्चीति ...	४९०, ५.	परत्वाच्च (भा) ...	८४०, ५.
पञ्चतीत्यस्य (भा) ...	१०८१, ८.	परत्वात् (कै) ...	७५०, ९.
पञ्चादयः क्रिया ...	११२, ९.	परत्वादङात्म इति ...	५०९, १.
पञ्चादीनां चेति ...	११०, ११.	परत्वादिति ...	५०५, १.
पञ्चक इति (कै) ...	७०५, १२.	(भा) ४४१, २. (कै) ५८८, ७.	
पञ्चपावमिति ...	५८८, ९.	परत्वादेवे इति (भा) ...	१५२, ९.
पञ्चभिरिति ...	५५८, १०.	परत्वाश्च इति ...	१४२, ४.
पञ्चमीति ...	१०११, ४.	परत्वाद्वाधिमेति (कै) ...	१८४, ८.
पठे श्रुत्वा (भा) ...	७०८, ८.	परत्वाद्वादिभिरिति (भा) ...	११८, १.
पठन्तीति ...	४६४, ९.	परत्वाङीति (कै) ...	१२५, १.
पठितमिति (कै) ...	१०२, २.	परत्वेति ...	११८, ८.
पठिष्यति चि (भा) ...	११८, ९.	परत्वेनेति ...	१८१, ७.

परं प्रवीति ...	१९, १९.	पर्याय इति (कै) ...	५८१, १६.
परमवेति ...	४९९, १९.	पर्यायार्थेवेति ...	५८१, १०.
परवचन इति (भा) ...	५८९, ४.	पर्यायेति ...	६४, ४. ६१५, ११.
परमव्येति (कै) ...	६०८, १४.	पर्युदास इति ...	४०१, ९.
परस्मादिति ...	५८०, १९.	पर्युदासे लिति ...	९०९, ६.
परस्परैति ...	९९५, ४. ४५८, १५.	पशुः कर्माभिधीयते ...	९८९, ८.
	४६८, १८.	पशुं वज्राय (भा) ...	८९८, १.
परस्मैपदं प्राप्नोतीति ...	४५१, ९.	पश्चात्ति (कै) ...	४१६, १०.
परस्मैपदिनोऽवकाश (भा) ...	४४८, १९.	पश्चति (भा) ...	४६९, ५. ७०८, ४.
पराक्लृप् (कै) ...	९६०, १९.	पश्चत्ययमिति ...	७८१, ६.
पराप्राप्ति प्रतिषिद्धेति (भा) ...	४४५, १९.	पाक्षिकः (कै) ...	५८६, १९.
परां प्राप्तिमिति ...	४५६, १४.	पाक्षिकां प्राप्ताविति ...	१०५७, ५.
पराचष्टयेति (कै) ...	६०६, ११.	पाषकलादिभिरिति ...	९५८, ७.
परार्थमिति (भा) ...	५८१, ९.	पाठेति ...	४१०, ११.
परार्थेति (कै) ...	५५७, ६.	पादविचरयमिति ...	४६८, ८.
परिकल्पितं लिति ...	९०४, १४.	पादौ धनिरस्येति ...	५६६, ९.
परिगणनमिति ...	६०१, १७.	पानादय ...	८१०, ५.
परिणामेति ...	८०८, ९.	पारतन्त्र्येति ...	१८७, १०.
परित्यक्तमेदमिति ...	९०५, १०.	पारमार्थिकमिति ...	९०४, ४.
परिभाषेति ...	६०४, ९.	पारम्पर्यप्रतिपादनेनेति ...	४९, ५.
परिभाषयच्छब्दं चेति (भा) ...	९३८, ७.	पारार्थादिति ...	६९४, ६.
परिस्थान्येति (कै) ...	९८४, ८.	पारिषेयादिति ...	१०१८, ९.
परिहृतमेतदिति (भा) ...	१०६७, १.	पिच्छीभूता इति ...	९४४, १९.
परेति (कै) ...	१६९, १.	पिलानुच्छिन्नाप्राप्तिरिति ...	११, ५.
परोक्षमेति ...	९८८, ९.	पौडारूपमिति ...	४५४, ११.
पथेति ...	७९६, ९.	पुत्रं जल्पतीति ...	८९७, ८.
पथ्यादय इति ...	१०८, ९.	पुत्रवद्भावादिति ...	७९५, ४.
पथ्याप्तमिति (भा) ...	७९८, ४.	पुत्रविभाषेऽपीति ...	९५६, ९.

पुचोचतीति	११७, ४.	पूव विकरणा इति (कै)	४८९, १.
पुनरिति	५३१, १.	पूर्वं चेलित्यादि ...	४१३, १२.
... ..	६३१, ८.	पूर्वपदप्रकृतौति ...	६२७, १०.
पुनरिरेति	८४, ८.	पूर्वपरप्राप्तेरिति (भा)	६१६, ५.
पुनरुत्स्यूममिति (भा)	८८५, ६,	पूर्वमकारङ्गलादिति (कै)	६२५, १०.
पुनरुपन्यास इति (कै)	९२३, ४.	पूर्वया... ..	५८०, ६.
पुनः प्रसङ्गेति (भा) ...	१००६, १.	पूर्ववत्यन	४८०, ६.
पुनर्द्विभाव इति	५०४, ६.	पूर्ववद्विचिरिति ...	५१२, १.
पुनर्नञ्चेति (कै)	१८०, १२.	पूर्वविप्रतिषिद्धमिति (भा)	६१२, ७.
पुनसोद्यते इति (भा)... ..	१२४, १.	पूर्वविप्रतिषेधेनेति (कै)	४५६, २.
पुमान् स्त्रियेति	२०६, २.	पूर्वञ्चोके	८०५, ६.
पुनपुंसकत इति	२१५, ५.	पूर्वस्वनस्य निति ...	१०७, ४.
पुं वञ्चले इति (कै)	२०२, ८.	पूर्वस्य कार्य्य इति ...	४६७, १४.
पुंवद्भावेति	५८७, ४.	पूर्वापरितोषेणेति (कै)	१०२२, ४.
पुंस्त्वमिति	२१५, ७.	पूर्वापरौभूत	२८७, १०.
पुंस्त्वस्यानिवर्त्तनादिति	६६५, ४.	पूर्वापरौभूतेति	२४२, १०.
पुरादाति	४५२, ८.	पूर्वेणेति	१८०, ८.
पुववयात्र इति	१०१, १.	पूर्वेति	१०७४, ४.
पुववस्य	५४८, ५.	पूर्वोक्त रवेति (कै) ...	१८५, २.
पुववे	१६०, ६.	पूर्वोक्तेति	६४४, १.
पुरेति (भा)	१८७, ७.	७७४, ६.
पूर्वेति (कै)	४०५, १.	पूर्वोक्तेन	६१४, ७.
पूर्वेमिति	२८७, ६.	प्रथक्त्वेनेति (भा) ...	१८६, ८.
... ..	४०५, १०.	प्रथम् भाव इति (कै)...	७३७, १.
पूर्वं ज्ञिवाया (कै)	८१८, ८.	पैलकम् (भा)	४७४, १०.
पूर्वं गुणकर्मणा	८८८, ७.	प्र ऋचका प्राष्टिक ...	६४१, १.
पूर्वं चातुसाधनैव युज्यते पश्चात्		प्रकरणमिति (कै) ...	४८५, ८.
(परिभा)	६८१, १२.	प्रकरणादिति	२६०, १.

प्रकरणादीनि (कै) ...	१६१, १.	प्रतिदेशमिति (कै) ...	१७५, ८.
प्रकरणेति ...	१०३४, ५.	प्रतिनिधीति ...	७४५, १.
प्रकर्षयोगः ...	८१७, ३.	प्रतिनिर्दिश्यते इति (भा) ...	४४, ४.
प्रकर्षाभ्याहत्यादयस्त्विति ...	१४१, ५.	(कै) ...	५११, ८
प्रकर्षेति ...	७८०, ३.	प्रतिपत्तीति (कै) ...	१८४, ६.
प्रकल्पितेति ...	८४५, १.	४१८, १.
प्रकल्पिते ...	१०८६, १०.	प्रतिपदं त्विति ...	११८, ८.
प्रकारमात्रेति ...	५६१, ५.	प्रतिपदविवक्षितेनेति ...	१४, ७.
प्रकारान्तरम् ...	६६४, ११.	प्रतिपादनम् (कै) ...	६६२, १.
प्रकाशयितव्यस्यार्थस्य ...	११४, ३.	प्रतिपाद्यते ...	५४७, १.
प्रकृतस्त्विति ...	४३९, ४.	१०११, १०.
प्रकृति ...	८५६, १.	प्रतिस्त्वमिति ...	६८६, १.
प्रकृतिष्वेद् ...	१३५, ७.	प्रतिवाक्यमिति ...	११७, १.
प्रकृति स्वरः ...	६०७, ६.	प्रतिविध्यते तच्च (भा)...	५००, १२.
... ..	७११, ८.	प्रतिषिद्धा ...	४५६, १६.
प्रकृति सन्निपातेति ...	१४७, ११.	४५७, ८.
प्रकृतीति ...	१६८, ३.	प्रतिषेध इति (भा) ...	५३५, ७.
प्रकृतेरिति ...	४८८, १२.	प्रतिषेधश्चेति ...	१२३, १.
प्रकृतेति ...	११३, ४.	प्रतिषेधेति (कै) ...	१२८, १०.
प्रकृतेषु वेति (भा) ...	७१५, १५.	प्रतिप्रसूयत (कै) ...	५७१, १०.
प्रकृत्यर्थनियमे (भा) ...	४५७, ११.	प्रतीतेति (भा) ...	७१८, १.
प्रकृत्यर्थेति (कै) ...	१६८, १४.	प्रतीयमानसंदर्शनादीनि (कै) ...	८६५, १.
४३५, ११. (भा) ४५२, ३.		प्रतीयमानेति ...	८४८, ४.
प्रकृत्या च (मीमा) ...	८६५, ११.	प्रतीयमाणोऽप्येति ...	७१८, ६.
प्रकृत्यान्तरेषु (भा) ...	३५२, ६.	प्रत्यक्त्वम् ...	१६०, १०.
प्रकृत्यन्ते इति (कै) ...	६५, ३.	प्रत्यक्षत्वादिति (कै) ...	१०१३, १.
प्रक्रियायामिति (कै) ...	८८०, ८.	प्रत्यक्षत्वेनेति ...	३४८, १.
प्रचः (भा) ...	८८८, ५.	प्रत्यक्षमिति ...	१७०, १५.

प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेति ...	१०१, १०.	प्रत्यासन्नत्वादिति ...	४५८, ८.
प्रत्ययः ...	१८४, ८.	प्रत्युदाहरणगुण्यवे इति	५४८, १.
(भा) १५१, १. (कै) ५६१, १.		प्रत्येकमिति ...	१०५१, ५.
प्रत्यय इति (कै) ...	१८८, १२.	प्रथम एव भवतीति ...	१०५३, १.
प्रत्ययनिमित्तमिति ...	१८५, ८.	प्रथमस्य वा ज्ञानमिति	१०६, ३.
प्रत्ययनियम इति ...	५३०, १.	प्रथमं वा निश्चयेत (मीमां) ८६५, ३.	
प्रत्ययेनियमे तर्हीति (भा) ४५१, ५.		प्रथमस्तिहेति (भा) ...	११४, १.
प्रत्ययस्त्विति (कै) ...	१११, ११.	प्रथमातिशये (कै) ...	८६६, १.
प्रत्ययस्येति ...	८९, ११.	प्रथमा न प्राप्नोतीति ...	१०४९, ६.
... १८१, १. १०९, १.		प्रथमा निर्देशेति ...	१०१, ५.
... ४०९, ४. १४१, १.		प्रथमानामिति ...	८८, ८.
प्रत्यया ...	३१४, ८, १२.	प्रथमाविति ...	१०५१, ३.
प्रत्ययानामेवेति ...	१०१, ८.	प्रथमेति ...	१६०, ८.
प्रत्ययानामाभावादिति ११०, १.		... (भा) १६०, ४.	
प्रत्ययानोच्चिति ...	१८१, ६.	प्रथमेत्यादि (कै) ...	१०६४, १.
प्रत्ययार्थस्येति (भा) ...	१५१, १.	प्रदर्शयन् इति ...	५४१, १.
प्रत्ययार्थे ...	११६, १०.	प्रदर्शितेति ...	५४१, १.
प्रत्ययमिति ...	११५, ५.	प्रदर्शयति इति ...	३०५, ६.
प्रत्याख्यातत्वादिति (कै) ८१३, ५.		प्रदेशान्तरं ...	४१५, ५.
प्रत्याख्यानमिति ...	११३, ३.	प्रधानकर्मसूत्रेति ...	८१५, ५.
प्रत्याख्यायवे ...	४५३, १०.	प्रधानमेवे च गुणादस्येति १४८, ४.	
प्रत्यादिपक्षावादिति (कै) ११, १.		प्रधानसुपसर्जनमिति च	
प्रत्यादीनां वेति ...	१०९८, १.	(भा) १०१, १०.	
प्रत्यायति इति ...	११८, ४.	प्रधानसुपसर्जन इति	
प्रत्यायतीति ...	१०८, १५.	(कै) १०८, १०.	
प्रत्यायतेति १८१, ११. ८६१, १.		प्रधानार्थः ...	१०१, ११.
प्रत्यायत्या तु ...	११३, ३.	प्रधाने इति ...	८८८, १.
प्रत्यायत्येति ...	४५४, ११.	८११, १.	

प्रधानैः कार्यसम्प्रत्ययान्	प्रज्ञ इति (कै)	... ८८८, ७.
(भा) १०८, १.	प्रज्ञसाधमिति	... ८८५, ४.
प्रधानैति (कै)	प्रज्ञासम्प्रदायि	... १८४, ५.
... ८८८, ५.	प्रज्ञाभावा इति	... १०८८, १.
प्रधानेन ... ७४१, ७.	प्रज्ञ इति	... ११८, ४.
प्रपञ्च इति ... १०१, १.	प्रज्ञेनेति...	... १५१, ४.
प्रथतीति (भा) ५४, ८. (कै) ८१, १.	प्रसज्येति १८८, १.
प्रयुक्ताभासमिति ... १८१, ७.	प्रसिद्धमिति १०४८, १.
प्रयुज्यमाने इति ... १०११, ५.	प्रसिद्धेति १८८, १.
प्रयोजन्य (भा) ... १०८१, ४.	प्रसिद्धा चेति	... ७१०, ११.
प्रयोगनियमस्येति (कै) १०११, १.	प्रस्ताव इति	... १८, १.
प्रयोगाच्चिति ... १०८, १.	प्राक् कर्म कर्ता वा (भा) ५४७, १०.	
प्रयोगादेवेति ... ७११, ७.	प्राग् प्रत्ययेति (कै) ...	८१७, १.
प्रयोगानुपपत्तिरिति ... १०११, ८.	प्राग् हेरिति	... ४११, ४.
प्रयोगानुसरणे इति ... १०८, १.	प्राग् भावस्येति	... १०८७, ५.
प्रयोगेति ... ८८४, १.	प्राग् भावादि	... १७८, ५.
प्रयोजकः ... ८१७, ४.	प्राग्मेवेति ...	८७८, १.
प्रयोजक इति ... १०१७, ७.	प्राग्मेवर्णान् (हरिः) ...	७८८, ११.
प्रयोजनानि ... १७१, ५.	प्रातिपदिकप्रत्ययमिति (भा) ११४, १.	
प्रयोजनान्तरमपीति ५७४, १.	प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यत	११०, ८.
प्रयोजनेति ... १११, १.	प्रातिपदिकस्य	... १४१, १०.
प्रयोष्य ... ८४८, १.	प्रातिपदिकानामिति	... ११८, १.
प्रवर्तयिता (भा) ... ७४४, १.	प्रादेश्ये चेति (कै) ...	१०११, १.
प्रवादः (कै) ... ८०१, १.	प्राधान्यादि	... १११, ५.
प्रविभज्यक्षणाक्षानं (हरिः) ८०४, १०,	...	५८१, १.
प्रवृत्तानिः (कै) ... ४८५, ८.	प्रापय्य ...	४१५, १८.
प्रवृत्तिरिति ... १७७, १.	प्राप्तवाचो न	... १८८, ५.
प्रवृत्तिनिमित्तेति ... १११, ४.	प्राप्तस्येति ...	८१, ४.
प्रवृत्तिविशेष इति (भा) १८०, १.		

प्राप्तमाप्नोति ...	४५५, १२.	वज्रलब्धेति ...	७०८, ८.
प्राप्नोतीति ...	४७८, ६.	वज्रत्वादिव्यति ...	७११, १.
	५१२, १. ५८८, १२.	वज्रपितृक इति ...	६५५, ७.
प्राप्यमपीति ...	८६२, ५.	वज्रययागूक इति ...	१६१, ८.
प्रार्थना (भा) ...	४६९, ८.	वज्रवचनवदिति ...	९८४, ६.
प्राञ्जलैश्चात्मस् (चरिः) ...	८०१, १८.	वज्रवचनेन (मीमां) ...	८६४, १८.
प्रियं ग्रामणि इति (भा) ...	१६१, २.	वज्रवज्रभ ...	१०८४, १८.
प्रियं प्रोद्यमिति (कै) ...	८६४, २.	वज्रव्रीहिः (कै) ...	६०८, २.
श्रुतस्त्विति ...	८२, १५.	वज्रव्रीहिरिति ...	१०७५, ७.
श्रुताश्रय इति (भा) ...	४७, ६.	वज्रव्रीहौति ...	१९८, १९.
श्रुतेति (कै) ...	२५, ८.	वज्रव्रीह्यर्थे (भा) ...	५८६, ७.
प्रेक्षापूर्वकारि (भा) ...	४६१, १२.	वज्रशब्दश्चेति (कै) ...	१०५०, १.
प्रेषति ...	८८८, २.	वज्रशून्येति ...	६२२, १.
प्रेषिते ...	८५४, २.	वज्रश्रुति ...	६८४, ५.
प्रोद्योऽस्मै ...	८६४, ४.	वज्रश्रुतिमिति ...	१८५, १०.
प्रोद्यमिति ...	२५५, ५.	वज्रन्येतस्या इति (भा) ...	६०, ७.
प्रोद्योति ...	२५२, १०.	वज्रोरिति ...	६२२, ५.

फ।

फक्छिन्नोरिति (कै) ...	६०४, २.
फलावाप्तिः (भा) ...	४६९, १६.
फलीति (कै) ...	१६८, ८.

ब।

बभूव इत्यञ्जिति (कै) ...	१६, २.
बभूव इति ...	९०१, १.
बज्रजनेवोच्यते ...	१८५, १२.

वज्रलब्धेति ...	७०८, ८.
वज्रत्वादिव्यति ...	७११, १.
वज्रपितृक इति ...	६५५, ७.
वज्रययागूक इति ...	१६१, ८.
वज्रवचनवदिति ...	९८४, ६.
वज्रवचनेन (मीमां) ...	८६४, १८.
वज्रवज्रभ ...	१०८४, १८.
वज्रव्रीहिः (कै) ...	६०८, २.
वज्रव्रीहिरिति ...	१०७५, ७.
वज्रव्रीहौति ...	१९८, १९.
वज्रव्रीह्यर्थे (भा) ...	५८६, ७.
वज्रशब्दश्चेति (कै) ...	१०५०, १.
वज्रशून्येति ...	६२२, १.
वज्रश्रुति ...	६८४, ५.
वज्रश्रुतिमिति ...	१८५, १०.
वज्रन्येतस्या इति (भा) ...	६०, ७.
वज्रोरिति ...	६२२, ५.
वज्रर्थता वा (भा) ...	९६२, ४.
वाध्यत इति (कै) ...	१०४५, ५.
बुद्धि इति ...	१६५, ४.
बुधादिव्यति (भा) ...	५७९, ८.
बुद्धिकल्पित (कै) ...	८४४, २.
... ...	१०८९, ५.
बुद्धिप्रकल्पित इति ...	१०८६, ८.
बुद्धिविषयम् (भा) ...	१०८५, ८.
बुद्धीति (कै) ...	८११, २.
बुद्ध्या चक्षुष्येति ...	२४८, २.
बुद्ध्येति ...	४२४, ४.

बुद्धौ हल्लेति (भा)	... १०८५, ४.
ब्राह्मबकुलसाधनानामिति	(कै) १४८, १०.
ब्राह्मणादीति	... ११०, ५.

भ ।

भक्तेति चेत् (भीमां)	... ८६५, ४.
भक्षणायेति (कै)	... ८६५, ४
भवति चि (भा)	... १३०, १६.
भववेरिति (कै)	... ४२४, ११.
भविष्यदिति	... ७२२, ६.
भवेति	... १०, १०,
भवेदपि (भा)	... २६४, १२.
भवेदित्यस्याः (कै)	... ३६६, १.
भवेदित्यादि (भा)	... ११, ११.
भवेद्	... ६८४, ८.
भसंज्ञायां चेति	... ६०८, ५.
भसंज्ञेति (कै)	... ६८८, ११.
भाजश्च इति	... ५३६, ३.
भावनाचेति (भा)	... ३०५, ३.
भाववत्प इति (कै)	... ३५०, १.
...	... ५८०, ०.
भाववचनाः (भा)	... ३०६, १.
भाववचनानामिति (कै)	३६८, १०.
भाववचने (भा)	... ३०१, १०.
भावविकारेति (कै)	... ३८३, ५.
भाववर्त्ततेति	... १५१, ४.
भावसाधन इति	... १०८३, ४.

भावस्य उच्चायाः	... ३८२, ११.
भावस्यदा	... ३८०, १६.
भावविरामेति	... १०८०, ०.
भावे इति	... ३३५, १.
भावेति	... ६०, १.
भावोपाधिरिति	... ४००, १५.
भावेवेत्यनेन (भा)	... २, १.
भाषायामिति (कै)	... १०१०, ०.
भाष्यकार इति	... ५०६, १.
भाष्यकारस्य मतमिति	... २२०, १.
भाष्यकारेति	... १२१, ८.
...	... १०७६, १.
भाष्यकृतेति	... ४१४, ३.
भाष्यं वार्त्तिकं च	... ५१५, ०
भाष्येति	... ४१२, १८.
...	... ६८१, १.
भाष्येति	... ६३३, ४.
भासत इति	... ४८०, १०.
भासने इति	... ४०८, ४.
भिन्नक्रम	... ७८६, ४.
भिन्नफलत्वादिति	... ५०८, ०.
भिन्नं प्रवृत्तिः	... २१३, १.
भिन्न दृष्टेति	... २००, ६.
भिन्नार्थत्वादिति	... २४०, १.
भिन्नास्त्विति	... २८६, ५.
भिन्ना दृष्टेति	... ५२५, ५.
भिन्नेति	... १०७८, ४.
मुक्ते इति (भा)	... ३०८, १३.

आहपुत्रे १११, ११.	मत्तो य इति ७०१, १.
भूतकालस्याय (कै) ८०१, १.	मूलार्थीयेति ७०१, ७.
भूतायाम् ५११, ११.	मत्ता प्रञ्ज इति ४११, १.
भूरिति १००, ५.	मधुन इति (भा) १०५, ८.
भूवादयो धातव इति		मधुरा पक्षाद्या इति १०४, १८.
(भा) १००, ११.		मध्यम् ८१, १५.
भूवादीति ११८, ११.	मन्यत इति (कै) ७८८, ८.
भूवादीनामिति ११५, ७.	मथालिति ५८५, ४.
भेद एवापामिति (कै) ८११, १.	मथ्यादा (भा) १०१७, ११.
भेदको (हरिः) १०१८, ८.	महति गोमण्डल इति १८७, ५.
भेदलेनेति (कै) ८७४, १.	महत्या इति (कै) ७१८, १.
भेदसंसर्गेति ११८, १.	माणवकमित्यादिना ८०१, ४.
भेदादयोऽपीति ११०, ८.	माणवकस्य ८०१, १.
भेदादिति १८५, ५.	मातलमिति १०८, १.
भेदेति १८१, ५.	मातमाचोरिति (भा) ११०, ४.
भेदेनेति ८१७, ४.	मातशब्द इति १५५, ४.
भेदेऽपि ५१५, १०.	मानरिद्धा (कै) ४७१, १.
भेदबुदासाहभेदात्रयणादिति १८, १७.		मावाद्यम् १५७, १.
भोक्तुमिच्छतीति ४११, ११.	मासश्रुति ७८५, ७.
भोजनविशेषादिति (भा) ११, १.		मासश्रुतेति (भा) ४८१, १.

म ।

मकाराकालं चेति (कै) १००५, ७.		मुख्यं कर्मेति ८८८, ५.
मन्त्रवादिता १८८, १४.	मुख्यार्थसम्भवादिता ८८, १०.
मतिम् (भा) ८१४, १.	मुख्येति (कै) ७०४, ४.
मत्पु नेति (कै) १११, ५.	मूर्तयः (भा) १८७, ४.
मत्पु लोपादिति ७०७, १८.	मृग्येति (कै) १४७, १.

सुदुविशद (भा)	...	८६०, १.
मैत्री सम्बन्धः (कै)	...	४७८, १.
मौलेन	...	५७१, १०.
मियतो	...	३८१, १.

य ।

य इति (कै) ४७६, ५. (कै) ८८७, ५.
(भा) १०८५, १०.

यकार इति	...	४०४, १२.
यकारादौति	...	१८८, ८.
यक्चिषोर्निष्ठस्यर्थम् (भा)	...	५३२, ८.
यच्छब्द इति (कै)	...	३३५, ८.
यजास्यतेति	...	१०१, ४.
यज् बुद्धीति	...	१०२, १०.
यजो ब्रह्मिति (भा)	...	२४८, ७.
यथेति (कै)	...	३२४, ४.
यतथेति (कै)	...	८८६, ५.
यतस्त्विति (कै)	...	१३३, ६.
...	...	१३६, १.
यतोऽनाव इति (पा)	...	६१, १.
यतर्हीति (भा)	...	१०५४, ७.
यतस्त्विति	...	७४१, ८.
यतस्थेति	...	१४४, १०.
यत्त्विति	...	८१८, ४.
यत्तूक्तमिति (कै)	...	१४४, १.
यतः	...	५७८, १२.
यत्नेन प्रवृत्ति	...	७८५, ६.

यत्	...	६५७, १४.
यत् केवले	...	१०५८, ४.
यत्, ललुभयमिति (भा)	...	५०४, ८.
यत् खल्विति	...	३६४, १०.
यत् च	...	७५०, ४.
यत् त्विति (कै)	...	६८८, ७.
यत् दूरादिति	...	३१०, १४.
यत् नियमः (भा)	...	५३५, १.
यत् पदाक्त इति (कै)	...	७००, ८.
यत् सञ्चयेति	...	२५, ११.
यत् लिङ्गं विभक्ति (भा)	...	३०७, ३.
यत् शेषे (कै)	...	१०५८, ५.
यत् चैति	...	५६, ७.
यत्वापीति	...	४८७, ६.
यत्नेति	...	४०१, ८. ६८८, १.
यत्कैम्	...	२६६, १४.
यत्कैकैति	...	३६३, ९.
यत् सुटु (भा)	...	१०८४, १२.
यथा कटम् (कै)	...	८२८, १.
यथा कर्तुरिति (कै)	...	२११, ७.
यथा चेति	...	३८०, ८.
यथा आतीत्यका (भा)	...	४७१, ११.
यथा ज्वाला (भा)	...	७८८, १२.
यथाऽण्विति	...	४०८, १६.
यथा त्विति (कै)	...	६३७, ७.
यथाभिमत	...	८७३, ५.
यथा सातेति	...	७४८, ६.
यथा रामेति	...	७४१, १.

यथार्थ इति ६५८, १६.	यदा निश्चेति ८८९, १.
यथा लूनातीति ५२९, ८.	यदा सामर्थ्यादिति १०३८, ७.
यथा नौ (भा) २५१, १२.	यदि चेति (भा) ८५५, ५.
यथेति (कै) १९, ११. १४, ८. ५६,	यदि तावदिति (भा) २२४, १.
१. ८२, ६. ८१, ६. १४८, १.	यदि निति (कै) ४०२, १२.
१५५, १०. १८०, १. २५६, १.	यदि पुनः (भा) २१७, १. २२६, ४.
(भा) २८४, १. (कै) २८६, १०.	६२९, ८.
२२०, १. २४४, १२. २८५, ५.	यदौति (भा) २५१, ६. २६५, १२.
४०८, १२. ४२२, २. ५१०, ४.	(कै) २७२, १२. २८१, १. ५१०,
६२०, ११. ६८६, १२. ७१८, ५.	१. ४८४, ७. ८६०, ४.
७२२, २. ७६५, २. ८६८, २.	यदौदमिति (कै) ६१५, ७.
८००, १. १०३०, ५. १०८२, १.	यदौदं मोच्यते (भा) ४८४, ५.
यथेहमिति (कै) ४०२, १, ५२२, ६.	यदौच्छितं कर्मेति ७८८, ४.
यथेह भवतीति (कै) ७. १२.	यदेति (कै) २८१, ५. ४२०, १२.
यथैवेति २२४, ४.	४५१, १. ५५२, ६. ५८७, ५.
यद्वक् (भा) १०६०, ७.	६००, ७. ८६२, ७. ८७८, ४.
यद्व्येकेनेति २६४, १२.	१०७८, १.
यद्वपेक्षम् (कै) ४६८, १०.	यदेतन्मण्डलम् (हरिः) ८०४, ८.
यदा तावदिति २८, ४.	यद् (भा) २५८, २.
यदा तु जातिः १०६, ७. १०८, १५.	यश्चकारेति (कै) ६४२, १.
यदा तु इयोरिति २१०, १.	यश्चचेति ६५२, ४.
यदा निति ५५, २. ८६, ७. २५०,	यश्चनेनेति २४, १.
१५. ५५२, ८. ५८८, १४. २५४,	यश्चनरिति २२०, ८.
८. २६१, ४. ७०५, २. ८११, ८.	यश्चपि (भा) ८६७, १.
८२७, १. २५४, १.
यदा न चच (कै) १०६२, १.	यश्चपीति (कै) १२, ७. २६२, ६.
यदा पीति २८, १४. २४८, १२.	४०६, ५. ४२२, ८. ४८२, ११.
यदा यज्जामेवेति २४८, १०.	५७८, १५. १०३०, ८. १०६८, ५.

यस्ययेति (भा) ...	२५४, २.	यस्येति लोप इति (कै) ...	१०९, १०.
यस्ययुक्तमस्येति (कै) ...	१२, ४.	या अस्येति ...	१५१, ४.
यस्यपेति (भा) ...	७८८, १.	यास्य, यावन्तो (भा) ...	१२७, १४.
यथेक इति (कै) ...	१२२, ५.	याचितापोति ...	८८४, ८.
यथेवमिति (भा) ७५, १. (कै) १००,		याजकाः ...	५१७, ८.
१०. (भा) ५२२, १. (कै) ५८६, १.		याज्ञवल्कानि (कै) ...	४२१, २.
(भा) ६६०, २. ६८०, १०.		याज्ञवल्कादिव्यः (वा) ...	४२१, ५.
यथोदनः (भा) ...	८५२, १.	यापूर्वमिति ...	२४५, १०.
यद्विद्येयेति (कै) ...	७२८, २.	यां कां चिद् (कै) ...	८६६, १.
यदेति ...	१०९, १२	यवातामिति (भा) ...	१६५, १.
...	६१४, १.	यावतिथ (कै) ...	४२२, १.
यन्नेवः (वरिः) ...	८००, ७.	यावतिथो ...	४२२, १४.
यं प्रति (भा) ...	१०२, १.	यावतेति ...	११, २. ५२२, ४.
...	१५८, १.	यावतैक्येषेण ...	१२०, ७.
यं सम्प्र ...	८२१, १.	यावदज्पक्षमिति (भा) ...	५२, १०.
यवेभ्यः (कै) ...	८२०, १.	यावदिति (कै) ...	२४१, १२.
यस्त्वयेति ...	११७, १.	...	६७४, ५.
यस्माच्चै (भा) ...	५२४, १.	युक्तः ...	१७४, १०.
यस्मान्ने (कै) ...	५४७, ८.	युगपत्प्रसङ्ग इति ...	१२१, २.
(भा) ...	५७४, १०.	युगपदिति ४१७, १४. ५२२, २.	
यस्मादिति ...	१२८, ८.	६१४, १२. १०८२, १.	
यस्मिन्निति (भा) ...	२४६, ७.	युगान्तमेवेति ...	१८, ५.
(कै) ...	२४७, १.	युष्मदर्थ ...	८८४, ५.
यस्मिन्नेव (भा) ...	८८०, ३.	ये इति (कै) ८५, ८. ४८, ४, ७.	
यस्मिन् पक्षे (कै) ...	४२८, १२.	ये लाङ्किति ...	१२१, २.
यः शब्द इति ...	६६४, ८.	ये ज्ञेते (भा) ...	८६५, १.
यस्य अस्ति (भा) ...	७८४, २.	ये चासुपाठ इति (कै) ...	२२१, १.
यस्येति ...	१४२, १.	येन ...	७८२, १.

शेन तस्येति १, १.	रौचरादिति (पा) ... ८६१, ८.
शेन पुनः १०१३, ११.	रौचरादौ (भा) ... ८६१, ११.
शेनेति ४४३, १.	रौचरादौति ८६८, २.
शेनोक्त १०१४, ११.	रद्विदस्वपीति ... ९०, १.
शेषानख्यमानामिति ... ५४९, १.	रद्विषु (कै) ८०५, १.
शेषां वाच्यकारा (भा) ... ४८४, ८.	रूपान्तराभावे ७०९, १६.
शेषार्थेति (कै) ७०५, १०.	रूपोदाहरणमिति ... ६८१, ४.
शेषेति २६४, १.	
योगविभाग इति ... १८०, १५.	
योगस्थेभ्य इति ... ५०८, ४.	
योगानवगमादिति ... १८१, ८.	
योगाभावाच्चेति (भा) ... १७४, १५.	
योगेति (कै) १६८, ८.	
योग्यतवेति ४८५, १.	
योग्यवेति ४५८, १०.	
ओतुस्येति ४६५, १.	
ओऽपीति २३५, ४.	
ओभाव इति २४६, १.	

र।

रघः (भा) १०८७, ८.
रघल्ल इति ८१८, १.
रघः १०८७, ७.
राजकुमारी (कै) ... १५६, ११.
राज्ञा वा इति (भा) ... ७४१, १.
रिक्तो लोचकंघः ... ६१, १६.
रौचनतमल (कै) ... ८५८, ७.

ल।

लकार इति (कै) ... ४४७, १.
लकारविशेषेति ... ४४९, १७.
लकारस्येति ४४६, ६.
लकारस्येत्संज्ञा २८८, १.
लकारेति ४८८, ११.
लक्षणे इति ६२८, ७.
लक्ष्यते इति ८४७, १.
लक्ष्यलक्षणभाव इति ... १०१४, १.
लक्ष्यसिद्ध्यर्थमिति ... १११, ८.
लवणशब्द इति (भा) ... १००७, २.
लविधानादिति ... ४४०, ११.
लस्य तिबादयो भवन्ती ४४९, ५.
लस्येयव (कै) १०४५, १.
लाघवमिति ४१, ५.
लाघवायेति १०८, ८.
लाघवार्थत्वादिति ... १०१५, १.
लादिविधाना ८११, ४.
लादेये (भा) ५०९, १.

आदेयेत्यस्य १०४५, १.	लौके चेति १०००, ७.
आदेयेषु ४८९, ११.	लौकेति ८०७, ४.
४८८, १२. ५०५, १२.	लोप इति ११८, १.
आदेयेष्विति (भा) ... ४४७, ८.	लोपद्वारेषेति १११, १.
आवयते (कै) ५३०, १.	लोपनीयस्येति १०१, १.
लिङ्गद्वयेनेति (कै) ... ४८, २.	लोपस्येति ७००, ७.
लिङ्गविपरिणामेति (कै) ५८१, १४.	लोपेनेति ११८, ११.
लिङ्गसंख्योरिति ... १७२, १.	लौकिक इति ४११, ८.
लिङ्गस्याविभक्तिपरस्येति	लौकिकं पानिर्वर्ते (भा) ८१७, ८.
(भा) २०१, १२.	लौकिकस्य गोचस्येति (कै) १०१, १.
लिङ्गातिदेशादिति (भा) ५१४, ४.	लौकिकस्येति १०१, १.
लिङ्गादिति (कै) ... १०, १.	(भा) १५०, २.
लिङ्गाकारेणेति १८५, १२.	लौकिका इति (कै) ... ४१०, ८.
लिङ्गेति १११, ५.	लौकिकादिति ... ७११, १.
लिङ्गशब्देनेति २१, २.	लौकिकादेवेति ... ७१०, १४.
लिङ्गवेति ४४८, १०.	लौकिकार्थप्रत्यासन्न इति १८१, १.
लुगपवाद ११८, ४.	लौकिकौ १८५, १२.
लुगवेति ८९, १.	लौकिकेति ... ४८, ४. ४२१, ११.
लुक्लिङ्गपर इति (भा) ५१२, ५.	
लुक्विकरचानामिति (कै) ११, १०.	
लुग्नमिति (कै) ... ५२८, १०.	
लुपसङ्घपरितेनेति ... १७०, ११.	
लुपोऽर्शनसंश्लिादिति	
(भा) १७२, १७.	वकारमागमस्य (भा) ... २२८, ७.
लुप्तप्रत्ययस्येति (कै) ... १२८, ४.	वक्तव्य इति (कै) ... ५४१, १.
लुप्तेऽपीति १८७, १.	वक्ष्यतीति (भा) ... ११२, ८.
लोकत इति (भा) ... १०५०, ५.	(कै) ... ८१२, १.
लोकः शास्त्रं चेति (कै) ८५२, १.	वक्ष्यत्येतदिति (भा) ... १८२, ४.
	वक्ष्यमाणस्य (कै) ... २०१, १.
	वक्ष्यमाणमपीति ... १०४१, १.

व ।

वक्षसापक्षीति ...	८५८, १.	वाक्यकार इति ...	९०६, ४.
वचनम् (भा) ...	७९६, १.	वाक्यभेद ...	४४०, ५.
वचनादिति (कै) ...	९८९, ८.	वाक्यभेदे ...	५१०, ५.
वचनाद्वेति ...	१०७३, १.	५१०, १३.
वचनाश्रया चेति (भा) ...	७९६, २.	वाक्यम् ...	९१८, १०. ७७०, ५.
वचनसामर्थ्यादिनि (कै) ...	९०९, ८.	वाक्यार्थी वेति ...	१२९, ९.
... ..	७९१, १.	वाक्यैक ...	४९८, १०.
वतिनेति ...	१०२, ५.	७०६, १७.
वङ्गेषु ...	१०८४, १८.	वाग्वृत्तता (हरिः) ...	८००, १०.
वङ्ग (कै) ...	९०९, ४.	वागेव विज्ञा भुवनानि जज्ञे	
वर्तनं सम्प्रवदन्ति कुक्षुटाः		(सं० वे० सं०) ...	८०९, १९.
(भा) ...	४८४, १०.	वागेवार्थं पश्यति (श्रुति) ...	८०९, ८.
वर्जयेति (कै) ...	८०, ४.	वादमर्थ इति (भा) ...	९९५, ८.
वर्जयमिति ...	७२४, ८.	वातुकीति (कै) ...	५६, ९.
वर्षाकासभूयस्त्वम् (भा) ...	१०७७, १.	वाचकत्वादिति ...	६८९, १.
वर्षाकारेणेति (कै) ...	१०८९, ९.	वाचनादिति ...	४४४, १.
वर्षोपलब्धौति ...	१०७६, १.	वाचामाधुदिति ...	८८, ६.
वर्णिपदेति ...	१०४, १८.	वायुमाविशति (हरिः) ...	७८८, १८.
वस्त्वकारेति ...	७९४, ५.	वायोऽणूनां ...	७८८, १९.
वस्त्विति ...	७०४, ११.	वारणमिषेति (कै) ...	७८०, ४.
वस्तुतस्त्विति ...	७९८, २.	वारणाद्यानां ...	७७८, ९.
वस्तुस्थित्या ...	७५१, ७.	वारयितु ...	७८८, २.
वस्तुस्थित्येति ...	८२८, १.	वार्तम् (भा) ...	१५८, १.
वक्षिरश्च इति ...	८५०, ७.	वार्त्तायधिः (निब) ...	२७०, ११.
वक्षिरज्जनादिति ...	१४८, १०.	वाचाय (भा) ...	९१७, ५.
... ..	६५१, १०.	विकरणे (कै) ...	४८९, १.
वक्षिरश्चक्षयस्तेति (भा) ...	६४४, ११.	४८७, ८.
वक्षिरश्चेति (कै) ...	६६६, ११.	विकल्पये (भा) ...	६७९, ६.

विकार (कै) १०७९, ९.	विप्रतिषेधे (भा) ... ११९, ७.
विकारान्तरम् ८५५, ९.	विप्रयोगः (कै) ... ११९, ८.
विकाराविति (भा) ... ४०९, १०.	विभक्त्यस्त्विति ... ७०५, १५.
विकारेति (कै) ८५५, १.	विभक्ति १०५९, ४.
विकासनमिति ४९९, ८.	(भा) ... ११९, १.
विक्षिप्त्वा ८५७, ९.	विभक्त्यन्त्येति (कै) ... ४९७, १०.
विक्षेदनेति ८५७, १.	विभक्त्यन्तानामेकशेष इति (भा) ११७, ७.
विग्रह इति (भा) ... १८९, ११.	विभक्त्ये (कै) ... ११५, ९.
विच्छिन्नाना ४१९, २.	विभक्त्यो (भा) ... १०५४, ९.
विजिति ११९, ९.	विभज्य (हरि) ... ७९९, ११.
वितन्यत (कै) ९४९, १.	(पुराकल्प) ... ८०९, १४.
विद्यते तराम् (कै) ... ९८१, १९.	विभज्येति (कै) ... १०५, ५.
विधिप्रश्ने १०९, ९. ११९, ८.
विधीयत ५०१, १८.	विभागः (कै) ... ४९९, ४.
विधीति ५१०, ८.	विभाषामध्ये (भा) ... ४१, ९.
विधुरः ५१९, १.	विभाषे (भा) ... १००७, ९.
विधेयं नास्ति (भा) ... १५८, ९.	विरूपाणामेकशेष इति (कै) १०७, १.
विधेरेव (कै) ४४७, १०.	विरोध ११५, ४.
विध्यर्थमिति ४०९, १९.	विरोधभावा ४१९, ९.
विनाश ११०, ७.	विरोधादिति ५९, ४.
विपरीतस्त्विति ११, ४.	विपक्षाभेदेति (कै) ... ८८७, ९.
विपरीतेति १८, ९.	विवक्षित (भा) ... ७१९, ५.
विपर्यास १९१, ५.	विवक्षिताया (कै) ... १९०, ९.
विपर्यायस्यापीति ... १०९, ९.	विविचिते ११९, १.
विपादिकां व्याहृति (भा) ४००, ९.	विवर्तमाना (हरि) ... ८००, ५.
विप्रल (कै) ५१९, ८.	विविधमिति (कै) ... १४, १.
वेप्रतिषिद्धा (भा) ... ११८, १.	विशिष्ट १५४, ११.
... .. ११७, ९. १०१७, ५.

विशिष्टाशेषेति	...	११३, ७.	हजोति	...	१११, १.
विशिष्टेति	...	१११, १.	हजो च (भा)	...	१११, १३.
	...	११३, ८.	हजस्र (भा)	...	११३, ५.
विश्वीति	...	५०७, १.	हवि (कै)	...	१०७, ८.
विश्वेषुवाकामिति (भा)	...	१०७, १.	हविराह्वेति (भा)	...	१०७, १०.
(कै)	...	१०८, १८.	हवि श्रव्येति (कै)	...	१०९, १.
विश्वेषुशेषेति (कै)	...	१०९, १.	हजस्र	...	१०९, ११.
विश्वेषामेति (भा)	...	११३, ११.	हजस्रवाकामेति	...	११३, १.
विश्वेषु (भा)	...	११३, १.	हविषीति (भा)	...	११३, १३.
(कै)	...	५०७, ८.	वैषवेयः (भा)	...	१०८, ११.
...	...	५०७, ११.	वैयाकरणेति (कै)	...	११३, १.
...	...	८५१, ४.	वैश्वमिति	...	१०९, ११.
विश्वेषुशेषेति (कै)	...	१०९, ११.	वक्तवे (चरिः)	...	१०९, ११.
विषयकमे	...	१०९, ११.	८०९, ११.
विषयविभागः	...	११३, ११.	वक्त्याकामेति (कै)	...	११३, ८.
विचरन्	...	१०९, ८.	वक्तृकध्वनीतिः	...	१०७, ८.
विचित्रान्वयिति	...	१०५, १.	वक्तृकेति	...	१०८, ११.
वीचरादिति (भा)	...	११३, ५.	वक्तृवाकामेति (चरिः)	...	१०९, ११.
वक्तृ इत्युक्ते (कै)	...	११३, ११.	वक्तिरेकमेति (कै)	...	११३, ११.
वक्तृवाकामेति	...	१०९, ११.	वक्तिरेकाभाव	...	१०७, ११.
वक्तृयु	...	११३, ७.	वक्तिरेकमेति	...	१०८, ११.
वक्तृ इत्युक्ते (भा)	...	१०९, ११.	वक्तिरेका (कै)	...	१०८, ११.
वक्तृवेति (कै)	...	११३, ८.	वक्तिरेकावे	...	१०९, ८.
वक्तृवाकामेति (भा)	...	१०९, ११.	वक्तिरेकाकार	...	१०८, ११.
वक्तृवाकामेति (कै)	...	१०९, ७.	वक्तिरेका (भा)	...	१०९, ११.
वक्तृवाकामेति	...	१०९, ७.	वक्तिरेकाविति	...	१०९, ११.
वक्तृवाकामेति	...	१०९, ११.	वक्तिरेकावित्यर्थ इति (कै)	...	१०९, ११.
वक्तिरेकावेति	...	१०७, ११.	वक्तिरेका	...	१०९, ११.

अवस्थापितमिति ...	८४, ११.
अवस्थाया ...	११४, १.
आकरवं नालेति (भा)	७४, १.
आख्यानं चो...	१०८४, १०.
आख्याना (के)	१८, १.
आपडे ...	१८८, ८.
आपार ...	७८५, १, ८.
आग्निचेति ...	८१, १.
आग्नीति ...	१८१, ८.
...	८११, ४.
आवजोत्री (भा)	१८१, ११.
अुत्यादधिष्ठत (के)	८८१, ८.

श ।

अकटवे (भा) ...	१७१, १.
अकटाचेति (के)	१०१५, ४.
अकट्टे ...	१०४, ८.
अकिति ...	११५, १.
अक्ति ...	१४८, १.
...	८१८, १.
अक्षं (भा)	८५१, १.
अक्षिरेवेति (के)	४८५, ४.
अक्षे: ...	५११, ८.
अक्षे: श्रित ...	४८१, ४.
अक्ष: अक्षणीति ...	४०, ५.
अक्षणीति ...	४४१, ८.
अक्षणीवाचामिति (भा)	८१५, ८.

अक्षणीवाचीति (के)	४१८, ११.
अक्षणेति ...	१०८, ८.
अक्षणाभा: (हरि:)	८००, ११.
अक्षमिति (के)	४४०, ७.
अक्षं करोतीति ...	४४५, ४.
अक्षविषया ...	८११, ४.
अक्षयवहार ...	१७८, ५.
अक्षमतीति ...	१४८, ४.
...	७१८, १.
अक्षशब्दाचैविति (भा)	१११, ११.
अक्षणी (के) ...	१०८, १.
अक्षं परिचामोऽयमिति-	

आचविदो विदु: (हरि:) ८००, ११.

अक्षान्नखेति (भा)	५०१, १०.
अक्षणी (के) ...	१०८, ८.
अक्षेति ...	८८, ८.
...	१०१, १.
अक्षेत्यादि ...	१८१, ११.
अक्षेनाभिधाने ...	१०१, १.
अक्षेनेति ...	५४८, ७.
अक्षेणावाचिता (हरि:)	८००, ११.
अक्षेक्रीनर (के)	११०, ७.
अक्षेकैति ...	१८८, ११.
अक्षो या (भा)	१०७, ११.
अक्षोर (के)	१८७, ११.
अक्षोरभेदे (हरि:)	८००, ८.
अक्षं (के) ...	८८१, ४.
अक्षसंज्ञेति ...	१०१७, ४.

शाक्येन (भा) ...	१०११, ८.	शेषेति (कै) ...	७०७, १४.
शाब्दीवाग् (हरिः) ...	८०४, ५.	...	१०१८, ५.
शास्त्रमिति (कै) ...	१०५, १५.	स्वाधकृच्छिति (कै) ...	४०५, १५.
...	१८१, १५.	स्वाधेति ...	१८१, ११.
शास्त्रं प्रवर्तमानमिति ...	११, ४.	श्रुतापेक्षणस्य ...	४२१, १४.
शास्त्रयोः भयप्रसङ्ग (भा) ११६, १२.		श्रुतिः ...	७००, २.
शास्त्रादिति (कै) ...	४८, ५.	श्रुतिरूपैः (हरिः) ...	८०५, ५.
शास्त्रे ...	१८१, १२.	श्रुतीति (कै) ...	६४, १०.
...	७१०, २. ८६२, ८.	श्रुतेति ...	८१८, १.
शास्त्रेति ...	५६८, १०.	श्रोता जीति ...	६४, १८.
...	६४४, ५.	श्रोत्रोऽपीति ...	१८५, ४.
शास्त्रोऽपीति ...	१२४, ८.	श्रोत्रमिति (भा) ...	८८६, ४.
शिक्षेरिति (भा) ...	४४७, २.	श्लोकवाचीति ...	८८४, ४.
शिक्षिनेति (भा) ...	२०२, २.		
शिक्षेति (कै) ...	५१२, १०.		
शिक्षिष्य (हरदत्त) ...	४८५, १५.		
शिक्षि (कै) ...	४८१, ४.		
शिक्षेति ...	१२८, ८.		
...	६६०, १५.		
शेषप्रश्नः कर्तव्यम् (भा) ४४७, ११.			
शेषप्रश्नं न (कै) ...	५८८, ५.		
शेषमिति ...	१८५, १०.		
शेषलादिति ...	४८१, ८.		
शेषलाभाव ...	१०७०, ८.		
शेषवचनं चेति (भा) ...	४५०, ८.		
शेषस्यापि (कै) ...	६०२, १.		
शेषादित्यस्यावकाश ...	४५६, ५.		
शेषे (भा) ...	५६८, १०.		
		ष।	
		षडङ्गुलीति (कै) ...	७००, १.
		षड्जादिभेदः (हरिः) ...	८००, ८.
		षड्द्वारां (कै) ...	८०४, १५.
		षड्भाव (भा) ...	१८२, २.
		षड् भावविकारा इति च	
		स्वाह भगवान् वार्त्ता-	
		यधिः (भा) ...	१६८, १२.
		षलं नेति (कै) ...	६०७, ४.
		षष्टेति (भा) ...	७००, १४.
		षठीति (कै) ...	१८८, २.
		...	१०४४, ५.
		षठीनिर्देशे ...	१२६, ६.
		षठीमिति ...	८८०, ४.

षष्ठीशब्देन	१००, १३.
षष्ठ्यामिति	७८२, १५
षष्म्विधिरिति	११०, १,

स ।

स एवार्थ इति (कै)	६१३, ११.
स एवासाविति	१०५८, १.
स एवेति	६३१, ४.
स कर्मेतेति	५२९, १.
स कर्मकाणामपीति	८१९, ५.
सकृत्	३०, ७.
सङ्ख्यातानुदेश इति	४५, १०.
सङ्ख्याया इति	८७, ८.
सचवे इति	८७८, ८.
स च नाथ इति	६०२, ८.
स चाच इति	५८, ७.
स चावश्यमिति (भा)	३८३, १.
...	५३४, ६.
स चासतीति (कै)	३५, ५.
सततमिति	४७४, १८.
स तर्हीति (भा)	१०९१, ५.
सति चेति (कै)	८२, ९.
सति क्षिति	५७०, ८०
सति स्तुचे इति	३१६, ८.
सतीचेति	७६०, १.
सतोऽप्यविवक्षितेति (भा)	७७४, ५.
सतैव इत्यादि (कै)	३८३, १.

सत्त्वे चेति	१, ७.
सत्यपि चेति	८८६, ७.
सत्यपीति	७५, ७.
सत्यामपीति	१७, ५.
सत्यामिति	६०, १.
सत्युपेति	१००, ३.
सत्येवावधाविति	७५८, १.
सदसदिति	३४३, ६.
सदेरौषादिकस्त्व	८७१, ४.
सद्भावेन (भा)	३०८, ८.
सद्भावे	९७९, १३.
सदस्त्विति (कै)	३४४, ८.
स नाथना इति (कै)	३७५, १४.
स निर्दिश्यवे	१०४२, ४.
सन्नतमिति	७८८, १.
सन्नि चैकचेति (भा)	६११, ६.
सन्वेष्टादिति (कै)	२५३, १०.
सन्ध्यक्षरादौति	७३, ९.
सन्निपाताद्विभज्यन् (चरिः)	७८८, १०.
सन्निविष्टानामिति (भा)	६११, १३.
सप्तमीति (कै)	४५०, २.
सप्तमीनिर्देशादिति	८, १२.
सप्तम्यर्थे	६, १०.
(भा) ७, २. (कै) ४०४, ८.			
सप्तम्यामिति (कै)	४०४, ६.
सप्तम्या (भा)	४६१, १५.
सप्तमोभावमापद्य (चरिः)	७८८, १७.
सप्तम्ययेति (कै)	१२०, ६.

समस्तमेवेति (कै) ... ४८५, १.	समुच्चयेनेति ... ५७५, ७.
समान (कै) ... ४२५, ८.	समुदाय ... ५७५, ११.
समानधीन (भा) ... ४५७, ८.	समुदाय इति (कै) ... १८१, ५.
समानिति ... १३८, १५.	१११, १. ४५१, ७. ५१५, ४.
समावे ... ८८, १५.	समुदायतन्त्रत्वात् (कै) ... १८१, ४.
(भा) ८११, ५. ८१४, ८.	समुदायद्वारापेक्षांनुपपत्ति-
समानार्थत्वमिति ... ५५१, १.	रिति (कै) ... १०५१, १.
समानाधिकरणत्वादिति	समुदायस्येति ... ११५, ४.
(भा) ... १७७, १.	१०५०, १. १०५१, ४.
समावेशस्येति (कै) ... ५८८, १०.	समुदायादि चेति ... ११४, ५.
समाश्रिती (भा) ... ८५८, १.	समुदायार्थः ... १४८, ८.
समास इति (भा) ... १०८, ५.	समुदायवाचिन ... १५५, १.
(कै) ... १०१, १.	समुदाये ... ११, ११.
समास एवमेवे (कै) ... १११, १.	समुदाये चेति ... ८८, १.
समाश्रान्ति ... १११, ७.	समुदायेति ... १५७, ८.
समासत्वादेवेति (कै) ... ११०, ५.	... १११, ८.
समासवाच्यत्वे इति ... ५८८, ११.	समुदितस्येति (कै) ... ११८, ७.
समासविश्रुतीति ... १०८, १४.	समो भविति ... ४८५, १.
समासस्येति ... १८०, १८.	सम् भिच् दुयिति ... ५४८, ४.
समासात्प्रीडात्तले ... ११८, १.	सम्प्रतीति (भा) ... ५११, ८.
समासाथं चेति (कै) ... १०१, ४.	समावे (कै) ... ५११, ८.
समासाथे ... ११०, १.	समावेति ... ८१७, ५.
समासैकार्थत्वादिति (भा) ८५, १.	समासनादीनां चेति (कै) १०१८, १.
समासात्प्रीडात्तले ... १८, ११.	समावे भविति ... ४१८, ११.
समासारे (कै) ... १८७, ८.	सम्प्रत्यः (कै) ... १५७, ११.
समाश्रित्यत्वाचेति ... ५८७, ८.	... १४७, १०.
समुच्चय... ११८, १०.	सम्प्रत्य इति (कै) ... १००, ८.
समुच्चयानावादिति ... १००, ११.	सम्प्रत्यविशेषेति ... १०१८, १.

सम्बन्धसम्प्रदायिनि ... १५०, ०.	संज्ञति ... ५८१, ८.
सम्बन्धित्वद्वौ (भा) ... १०१, ११.	संनिधि ... १०८, १०.
सम्बन्धोति (कै) ... ५०६, ०.	संनिधित्वा गोकर्णिकेति
संकीर्णोति ... १८८, ९.	(कै) ... ४११, ८.
संक्षेपाद् वाक्यमिदार्थ-	संप्रत्ययः ... १६१, ८.
भवन्निष्ठापदावली	संनिपात्यति (कै) ... ८४१, १.
(कर्मिपुराण) ... ११८, १०.	संयोगात्सोपस्य चेति
संख्या ... १८०, १५.	(भा) ... ११५, ०.
संख्यात्मकमिति ... ४१५, ८.	संयोगात्केति ... ११४, ८.
संख्यातानुदेश इति (भा) ११८, ११.	संयोगात्सोप इति
संख्याप्रधानं चेति ... १४१, १०.	(कै) ... ४०४, ११.
संख्याप्रयोगे (वा) ... १८१, १०.	संसर्गकृपे (कै) ... ११६, १.
संख्याया इति (कै) ... १५१, ८.	संसर्गवदिति ... ५१८, ११.
संख्यायात्मिकमिति ... १०१, ४.	संख्यार्थाभिधारिण इति १०४, १.
संख्यावदिति ... ८११, ४.	संख्यार्थलादिति ... १८०, ४.
संख्येति ... १११, ५.	संख्यान प्रसवौ (भा) ... १८१, १०.
११०, ८. ४११, ४.	संख्याने ज्ञापयवेर्ज्ञेयौ
संख्येति ... १८८, ९.	कृतेः (परिः) ... १८१, ११.
संघातस्येति (भा) ... ११०, ८.	संख्यायविशेषः (कै) ... ८१४, १.
(कै) ... १५१, ८.	सरसस्त्रियोपलक्षितमिति
संघातवेत्तासंघवेरिति (भा) ४५१, १.	(कै) ... ००४, १.
संघाद्विधिति ... ४१६, १०.	सरूपस्य ... ११६, ८.
संघाद्वेति ... ८१८, ४.	सरूपायामिति (भा) ... १८०, ०.
संघातिकाश्चेति ... ५८१, १.	(कै) ... १८०, ११.
संघातौ चेति (कै) ... ४५, ८.	संज्ञमत्वे (कै) ... १८१, १.
संघातविज्ञानमिति ... ११८, ८.	संज्ञ इति (भा) ... ५०१, १.
संज्ञान इति ... ११०, १.	संज्ञ इति (कै) ... १८१, ५.
संज्ञाविशेषस्येति ... ४५, १.	

सर्वतोऽस्तिगर्थाद् (गणख्य)	६५०, २.	सवाभिधानेति ...	४४८, ७.
सर्वेष	१६०, १२.	सुचार्यभाष इति (भा)	७०२, १.
सर्वेष चति (भा)	५६६, ६.	सुलोपापवाद इति (कै)	६५२, १.
सर्वेषेति	२०८, ४.	सचेति	१६५, १२.
१८८, ४. (भा)	२८८, ६.	साक्षादिति	१५२, १२.
(कै) ५६०, ४. १०८०, १.		साक्षादुभूता	१००५, २.
सर्वेष ह्येति (कै) ...	८२८, १.	साङ्गोति (कै)	५४८, १.
सर्वेषेति	१०४६, २.	साचाव्ययेति	८७७, ४.
सर्वेति	२२२, ४.	सा चेति	२०८, १२.
सर्व द्विगुप्रकरण (भा) ...	५८७, १४.	८५८, १.
सर्वव्यत्ययेनेति (कै) ...	६०१, ६.	सादृश्यादिति	१२६ ८.
सर्वस्य	१०६, ७.	४०८, ४. ७८८, ११.	
सर्वस्येति	२८५, १.	सादृश्येति	२००, १०.
सर्वस्योद्देशस्येति (भा) ...	४१८, ७.	साधन (भा)	२२४, १०.
सर्वाभिरिति	२०५, ४.	साधनकर्मणि (कै) ...	४५८, ११.
सर्वाचेति	२८७, २.	साधनमिति	६६१, ११.
सर्वे चकारा इति ...	५०६, ६.	साधनसंख्याकृत ...	२८०, ४.
सर्वेति (कै)	२८०, ५.	साधने	१००१, ४.
सर्वे शब्दा इति	१८५, २.	साधनेति	१४८, ८.
सर्वेषाम् (भा)	५६०, ६.	साधारणेति	१२, ४.
सर्वेषामिति (कै)	६१२, १.	साधारणीति	७४८, १०.
... ..	७४८, ८.	साधीयः (भा)	५६०, १.
सर्वेष्विति	१०२, ८.	साध्य	२४२, १२.
... ..	२८१, १२.	साध्यमानेति	८०२, १.
सर्वे प्रत्य	२६४, १.	साध्यसाधनभावः ...	२६४, २.
सर्वेऽनुदेश इति (भा)	४१८, ८.	साधियोऽविभागेनेति	४५६, १०.
सर्वकंरेति (कै)	५१८, १२.	सामग्र इति (कै)	५१२, ५.
सर्वविज्ञायामिति ...	८०, १६.	सामयिकीति	७०१, २.

सामर्थ्यमिति	१८०, १.	सावकाशमिति (भा)	१४, १०.
सामर्थ्यादिमिति	१९८, ७.	सावकाशमे (कै)	८४०, १.
सामर्थ्यादिति (कै)	१९८, ८.	संसर्वविद्याशिक्षणां	
१८९, १०. ४११, १५.		कक्षानां चोपवन्ध	
४२८, १. ४९१, १.		(चरिः)	८००, १९.
१००१, १.		सावचर्यादिति (भा)	१०४, ७.
सामान्य (कै)	११०, १.	सिद्धविशेषित (भा)...	१०, ११.
सामान्यमिति	४११, ५.	सिद्धेरिति (कै)	१११, ७.
१०११, ४.		सिद्धयेति (कै)	१८१, १.
सामान्यम्	१५८, १.	सिद्धयेत्	१९०, १.
सामान्यविशेषवाचिजोश्च		सिद्धमिति	१४७, १.
द्वन्वाभावान् सिद्धम्		(भा)	१११, ५.
(भा)	११८, ११.	सिद्धं कर्मलमिति (कै)	८८१, १.
सामान्यशब्दा इति (भा)	११५, ४.	सिद्धं तु पूर्वमेति (भा)	४१८, १.
सामान्यशब्दाचेति	११५, ११.	सिद्धलवस्थिता (भा)	४८, ११.
सामान्यश्च (कै)	१०९, ११.	सिद्धरूपमिति (कै)	८७४, १.
सामान्यापेक्षेति	१०४९, ४.	सिद्धरूपायेति (कै)	११८, ११.
सामान्ये (भा)	११५, १०.	सिद्धशब्देति (कै)	५१८, १.
सामान्येति (कै)	१५०, १.	सिद्धान्तत्वादिति (कै)	१८५, ८.
सामान्येति	१००१, १.	सिद्ध इति (कै)	४५१, ११.
१०८१, ५.		सिद्धेति (भा)	११९, १.
सामान्योपक्रमे (कै)	११८, १४.	सिद्धप्रथमे (कै)	१०५०, १.
गरुडिरिति	८१०, ४.	सिद्धेति (कै)	११४, ११.
गरुडिनाचेति	११, १५.	सिद्धतीति	४८८, १०.
साक्यादिति (कै)	५१५, ७.	सौदन्यस्मिन्निति, (कै)	८७१, १.
साक्येति (भा)	११९, १.	सौयुद्धादीति	११, १.
साक्षादिति (कै)	८१८, ४.	सुखेनेति (कै)	१०११, १.
सार्वभौतकमपीति	४११, ५.	सुज्ञानत्वादिति	७५८, ४.

सुत्याशब्द इति ...	८४, १०.	सुपदार्येति (कै) ...	१०२८, १.
सुप्रक्षणापामिति ...	७८, १२.	सुभाव इति ...	११६, १०.
सुभिच (भा) ...	१०६, १.	सुभावतः ...	५२५, २.
सुःपूजायामिति (कै) ...	६८०, ५.	सुमङ्गमिति (कै) ...	४७६, ६.
सुक्षेत्रिकेति ...	१०५, १८.	सुयं राजाने खरा खन्वम्	
सुख इति (कै) ...	७५१, ६.	भवति व्यञ्जनमिति (भा) ...	५६, १२.
सुखकारेण (कै) ...	१५२, २.	सयमिति (कै) ...	५५, ७.
सुखं भिद्यते इति (भा) ...	६२२, १२.	सयंराजन्त (भा) ...	६२, ७.
सुखे (कै) ...	३३०, १. ३३२, ८.	सरशब्देनेति (कै) ...	६६, ११.
सुखेति ...	१०२२, ६.	सरस्विति (कै) ...	६८६, १.
सुखेष्वपीति ...	६५६, ८.	सरादेः ...	५१८, ५.
सुखोच्चारित ...	२२६, १.	सरितयवेति ...	७८, ४.
सुखतेरिति ...	६१२, ८.	सरित इति ...	६८, १५.
सैषा (भा) ...	८१, १२.	सरितजितयवेति ...	५५५, १.
सैषासंसारिणां संज्ञा		सरितजिद्विषयेवेति ...	५५६, ७.
(हरिः) ...	८०१, ५.	सरितेनाधौ ...	७६४, १.
सोऽपिदोष (भा) ...	१०६६, ६.	सरितेनेति (भा) ...	१४५, ६.
सौकर्याति श्येति (कै) ...	५२७, ७.	सरेदोषेति (कै) ...	१२०, ४.
सौकर्येति ...	५२६, ४.	सरेषेति ...	२५२, ६.
सौचलादिति ...	५२, १२.	सरेनाक्षीति (भा) ...	६२५, १२.
सौनकेशादिति ...	२८५, ११.	सशक्तौ (हरिः) ...	७६६, १२.
(केशशब्दो भगवाधौ इति तु		सस्येति (कै) ...	४८६, ४.
सचैव नागेशेनोक्तम् ।)		सखादि ...	२१२, ७.
संवेति (कै) ...	१०४४, ८.	ख्याखन्दी ...	६५४६, ६.
संतन्त्रमिति (भा) ...	६४५, २.	ख्यख्याविति ...	६६०, ४.
सत एव (कै) ...	६१, ८.	ख्यानि ...	५६, २.
सतन्त्र इति (कै) ...	६४८, २.	ख्यानेष्वभिहितो वायु	
सतन्त्रोऽसाविति (भा) ...	६५२, १.	(हरिः) ...	७६६, ८.

स्त्रावेऽनन्तरमेवापीति	
... (भा) ...	४१७, १.
स्त्राध्यापयत (कै) ...	८४५, ५.
स्त्रानिति ...	११, १२.
स्त्रादपि स्त्रादिति ...	१११, ८.
स्त्रादेतदिति (भा) ...	५२, २.
स्त्रादिति ...	१४, १४.
स्त्रान्तर (भा) ...	८५, ५.
स्त्राद्यादिति (भा) ...	५०१, १५.
स्त्राङ्कर्मकारा ...	४०१, १६.
स्त्रान्त्रमिति (कै) ...	८४८, २.
स्त्राभाविक्कमिति ...	११५, १.
स्त्रार्थं य इति ...	५५६, ६.
स्त्रार्थः (कै) ...	८६०, ६.
स्त्रार्थदर्शनादिति ...	८५५, ७.
स्त्रात्रयमिति ...	८२२, २.
	५६८, १२.
स्त्रिय (भा) ...	११७, ७.
स्त्रियमात्रज्ञाते (भा) ...	१६०, ११.
स्त्रियमिति ...	१६०, १.
स्त्रियनवेति ...	१६२, ८.
स्त्रियमात्राद्यावेति ...	१६१, ८.
स्त्री ...	११०, १०. १२१, २.
स्त्रीति (कै) ...	१०६, १.
स्त्रीलपुक्ता ...	१६५, ८.
स्त्रीपुंसकृत ...	१०७, ८.
स्त्रीप्रत्ययेनेति (भा) ...	१५४, ११.
स्त्रीभ्य इति (पा) ...	१२८, २.

स्त्रीकुर्वन्ति (कै) ...	४५८, ४.
स्त्रुत इति (भा) ...	१५, २.
स्तेति (भा) ...	१५८, ७.

इ ।

इत्ते इत्यादिः (कै) ...	१००४, ४.
इत्यवरट् (शिवस्व) ...	११४, २.
इरतेरिति (कै) ...	८१, १७.
इरितइरिष्योरिति (कै) ...	१२६, ५.
इरितेति (भा) ...	१२२, ६.
इरिव (भा) ...	८४, ४.
इरिवङ्गोः (भा) ...	४६४, १२.
इर्षादिष्वेति ...	४७४, १५.
इल्लनः स्त्रादिति ...	१७, ५.
इल्लनादिति (कै) ...	१८, २.
इल्लः प्राधान्यादिति ...	८१, ६.
इल्लां लिति ...	५१, २.
इल्लप्रज्ञादिति ...	१८८, ५.
इल्लङ्गावभ्यः ...	११५, ८.
इसादीनाम् (भा) ...	४६४, २.
इसीति (कै) ...	१६४, ५.
इस्तिन इति ...	१०७७, ५.
इस्य स्तिनि ...	१८८, ४.
इस्माङ् इति (कै) ...	८२१, ५.
इक्ताविति ...	५८५, १.
इवङ्गोरिति (भा) ...	४६४, १०.
इवुत इति (कै) ...	८६०, १.

हेतुमदिति १०१७, ८.	अस इत्येवमिति ... ४५, १०.
हेतुवदितमिति . . . १०१, १०.	असत्तमं मिति ... ११७, ८.
हेतुरिति १०११, ४.	असप्रदेशेऽप्यस्यमिति
हेतुविषयत्वादिति ... १०१५, १.	(कै) ... ५१, १०.
हेतुशाक्यस्येति (भा) १०११, ८.	असत्तममेवेति (कै) ... ११, ८.
हेतुसंज्ञेति (कै) ... ५८०, ८.	अस्येति ... ११, ७.
अस इतीति १५१, १.	अयत्यादयः (भा) ... ८१४, ७.

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०५७

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

सिद्धे प्रथमे इति । (कै)

तिबादिस्त्रुणेषु पक्षे सिद्धे इति भावः ॥

प्रथम एव भवतीति । (कै)

नियमान्तरस्यासम्भवादित्यर्थः ॥

पाक्षिक्यां प्राप्ताविति । (कै)

नन्वेवमेतन्नियमापेक्षया पुरुषनियमस्य परिसङ्ख्यात्वेन गुरुतयोप-

यदि पुरुषनियमः शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । किं कारणम् ।
मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी अणियते तत्र प्रथमो ऽपि प्राप्नोति ।
तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं प्रथमनियमार्थम् । शेष एव प्रथमो भवति
नान्यचेति । अथाप्युपपदनियम एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम

ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात्तन्नियम एव युक्तः । नैष दोषः । समुदायस्य
संचिकीर्षितत्वात् प्राधान्यं तदङ्गत्वात् प्रत्ययोपपदयोर्द्वयोरप्यप्राधान्य-
मित्युभयोरपि नियम आशङ्क्यते । युष्मदि मध्यम एवेति । तुल्यजातीय-
व्यावृत्तेर्निबन्धमपत्तत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्येते न ढजादयः । ढजादिविधि-

इह युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम इत्येवास्तु युष्मद्यस्मदि त्रयो लकार इत्यर्थे
सर्वसामञ्जस्यात् । तथा तु न कृतमित्येव । अतः त्वं भवति त्वद्भवतीत्यत्र तु न ।

नियम उपपदनियमो वा स्याद् युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव शेषे
प्रथम एवेति, पुरुषनियमो वा युष्मद्येव मध्यमोऽस्मद्येवोत्तमः शेष एव
प्रथम इति, तत्राप्ये पक्षे कुर्वन्त्वं कुर्वीतस्त्वमिति युष्मदि श्रद्धाग्राह्यौ च न
स्यातां ढजादयश्च न स्युः कर्ता त्वं कारकत्वमिति । नैष दोषः । एतावान्

त्वं चाहं च पक्षवि पक्षमि चेति, सहविवक्षायां तु द्वयोरपि श्रद्धयोरेको
दन्व उच्यत इति । अन्यो विषय इत्यर्थः । यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

पदनियम एवोचित इति चेन्न । अनुवादत्वस्यैवकारार्थगर्भत्वस्य
प्राप्तवाधकल्पनस्य बोधयत्नविशिष्टत्वेन तयोः समत्वमेवेत्याश्रयात् ।
नच युष्मदस्मदोः सत्तात्कथं शेषत्वमत आह

यच्च केवले इति । (कै)

असहाये इत्यर्थः ॥ सिद्धं नित्युक्तिर्न सिद्धान्तिनी वचना-
रम्भस्यापि सत्तादत्त आह

इति । युष्मदस्मदौ नियते मध्यमोत्तमौ अनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्ततः ।
तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषनियमार्थम् । शेषे प्रथम एव भवति
नान्य इति । उपपदनियमे शेषग्रहणं प्रथमकर्तुम् । कथम् । युष्मदस्मदौ
नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्ततः । ततो वक्ष्यामि प्रथमो

सामर्थ्याद्वा नास्ति तेषां निवारणम् यत्र प्रथमश्चेति । युष्मादि मध्यम
एव अस्मदि उत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात् तयोः पुनरनन्तरं
न भवति मध्यमोत्तमयोस्वनियतत्वात् शेषेऽपि तत्प्रसङ्गे प्रथम इति
सूत्रमारभ्यमाणं सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमयोर्निवारणाय नियमार्थं संपद्यते

मध्यमविक्षतेरकर्तृत्वात् । प्रकृतिरेव हि विकाररूपापत्तौ कर्त्री । तथा
च मन्त्रः । यदग्ने रयामहं त्वं त्वं वाधास्या अहमिति । अहं त्वं स्याम् । त्वं वा

विषयो युष्मदस्मदुपपदं शेषश्च सर्वत्रासौ पुनरपेक्षु नियतः, उच्यन्ते च दृशा-
दयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति, तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्तिः, युष्मादि मध्यम
एव न प्रथमोत्तमौ अस्मद्युत्तम एव न प्रथममध्यमौ शेषे प्रथम एव न
मध्यमोत्तमाविति, एवं तर्हि तिबादिस्त्रुचे विधीयमानत्वात् प्राधान्यात्तेषा-
नकार उत्पद्यते तत्र युष्मादि मध्यमोऽस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन, त्वं चाहं
स्मत्तत्र शेष इत्यनेन युष्मदस्मदोद्भावः शेषो न पुनरन्वसङ्गाव इति दर्शयति

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे आग्निन्यपि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

स एवासाविति ॥ (कै)

पूर्वस्य वचनस्य गुरुत्वात् एव साधवाश्रयेण सिद्धं त्वित्या-
हेत्यर्थः ॥ ननु युष्मदस्मदोर्नेत्युक्तेऽपि यच्च केवले ते तच्चैव निषेधः
स्यादत आह

यच्च शेषे इति ॥ (कै)

शेषग्रहणं तच्चानुवर्त्तत इति भावः ॥

भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यच्च प्रथमस्यान्यस्य प्राप्नोति तच्च
प्रथम एव भवतीति ॥ तच्च युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वात् ।
वा । तच्च युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वं च देवदत्तस्य
पचथः । अहं च देवदत्तस्य पचावः । किं कारणम् । शेषत्वात् । शेषे

प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमाविति । यथा समे देशे यजेतेति
पाक्षिणां प्राप्तो नियमः । तत्रेति । भा । उभयथा नियमे इत्यर्थः ।
शेषत्वादिति । भा । यच्च केवले युष्मदस्मदौ उपपदे स एवाशेषस्तत्र
माभूत् प्रथमः । यच्च त्वन्यसङ्घिते तेस्तः तच्च समुदायस्य युष्मदस्मद-

अहं स्या इति प्रकृत्याभ्यय एवेह पुरवः । स्यादेतत् । भवान् करोतीत्यत्रापि
आग्निन्यपीति मध्यमः स्यात् । अत्राहुः । अतिशुः समोऽग्नौऽतिशयस्य

मेव नियमो युक्तः शेषग्रहणाच्चोपपदनियमे हि युष्मदस्मदौ नियते पुरवा
अनियताः शेषस्यानियतः तच्च प्रथम इत्येतावदप्युच्यमानं नियमार्थं विज्ञायते
तत्र च नियमान्तरस्यासंभवात् प्रथम एवेति नियमः, यच्च च प्रथमाप्रथम-
प्रसङ्गस्यैवं विधो नियमः कर्त्तव्यः शेष एव न तथा प्रसङ्ग इति तच्चैव

च पचावः, अहं च त्वं च कृचकृन् संयुज्यावैति । यदापि त्वदादीनां यद्यत्पर
किं सिद्धं भवति त्वं च देवदत्तस्य पचथः, अहं च देवदत्तस्य पचावः, त्वं अहं

(युष्मद्युपदे समानधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

चोदक इति । (कै)

तृतीय इत्यर्थः ॥

आरोप्यत इति । (कै)

तं विना चास्माच्छब्दात्तद्वोधसम्भव इति भावः ॥

तदा पृथगिति । (कै)

संबोधत्वेनाबोधादित्यर्थः ॥

प्रथम इति प्रथमः प्राप्नोति ॥ सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् । वा ।
सिद्धमेतत् । कथम् । युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् । शेषे प्रथमः युष्मदस्मदो-
र्नेति वक्तव्यम् ॥ युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन । वा । युष्मदि
मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । युष्मदि मध्यम इत्यस्या-
ग्रहणेनाग्रहणाच्छेद्यत्वमेवेति प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्यः । स एवाह । सिद्धं
त्विति । भा । यत्र शेषे युष्मदस्मदौ स्तस्तत्र शेषे प्रथमो नेति वक्तव्य-
मित्यर्थः । चोदक आह । स तर्हीति । भा । आचार्यदेश्योय आह ।
न वक्तव्य इति । भा । अस्मदः शेष इति । भा । आवां पचाव इति ।

युष्मदर्थः । सलिङ्गः सम्बोधासम्बोध्यसाधारणश्च भवदर्थ इति । न च युष्मदः
सम्बोधनैकवृत्तयत्वे ततः सम्बोधन एव प्रथमा स्यात् । ततश्च आत्मनिता-

निबन्धो भविष्यति किं शेषग्रहणेन, पुरुषनियमे तु मध्यमोत्तमौ नियतौ
युष्मदस्मदौ वा नियते प्रथमश्च तत्र युष्मदस्मदोरपि प्रथमप्रसङ्गे शेष एव
प्रथम इत्येवं प्रथमनियमः कर्तव्यः, न वान्तरेण शेषग्रहणमेवं नियमः प्रकृतो

मित्यस्मदः शेषस्तदापि, स्थानिन्यपीति मध्यमप्राप्तौ परत्वादुत्तम एव
भवति आवां पचावः ॥

च देवदत्तश्च पचाव इति । अत्र यद्यपि युष्मदस्मदोरन्यस्य च वः समुदायः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०६१

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे व्याभिन्नमि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

‘तदा भेदाभावात् पृथगिति (कै)

पाठे तदारोपादेव युष्मदर्थे भेदकधर्माभावाद् भेदकधर्मा-

प्रतीतेर्हेतोः पृथग्युष्मदर्थभावात् इत्यर्थः ॥

अत्र प्रयोगे इति । (कै)

चशब्देनैव साहित्यस्य द्योतनादनेकशेषो नेत्यर्थः ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटे एवं पाठोऽस्ति ।

वकाशः । त्वं पचसि । अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाशः । अहं पचामि
इहोभयं प्राप्नोति । त्वं चाहं च पचावः । अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति
विप्रतिषेधेन स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । त्वदादीनां यद्यत्परं
तच्छिष्यत इत्येवमस्मदः शेषो भविष्यति । तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् ।
अनेकशेषभावार्थं तु । वा । अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यः

तत्रास्मद्युत्तम इति । भा ॥ ननु शिष्यमाणास्यास्मदो द्वयत्वादप्रयुज्य-
मानेऽपि युष्मदि तदर्थगतौ मध्यमविधानात् तस्याप्यत्र प्रसङ्ग इति
विप्रतिषेध एवाश्रयितव्यः । अत्राहुः । युष्मदर्थे साहचर्याद्यदस्मद्रूप-
त्वमारोप्यते तदा भेदाभावात् पृथग्युष्मदर्थभावादस्मदुपपदनिमित्तः सिद्ध
उत्तम एवेत्यदोषः । चोदकत्वाद् । अनेकशेषभावार्थं त्रिति । भा । त्वं

द्युदात्तत्वं पदात्परत्वेन निघातश्च स्यादिति वाच्यम् । सम्बोधनस्य प्रातिप-

कर्तुमिति कर्तव्यमेव शेषग्रहणम्, अतः शेषग्रहणं सूत्रकारस्यापि पुस्तक-
नियम एवाभिप्रेत इति तमेवाश्रयति । ‘तेषामयं पुस्तकनियमः क्रियत इति’ ।
तेषामित्युद्भूतावयवभेदस्तिबादिसमुदाय उच्यते, पुस्तकापेक्षया अवयववृद्धौ
तेषां तिसादीनामवयवो यो मध्यमपुस्तकस्योपपदनियमः क्रियत इत्यर्थः,

स युष्मदस्मद्ग्रामश्रवणापि युष्मदस्मदौ तावत्स इति तत्सद्भावनिमित्तौ मध्य-

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्त्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

यदा न सह विवक्षा (भा)

इत्यस्य च विना केवलपदैर्धदा न साहित्यबोध इत्यर्थः ॥

तदधिकरणयोरिति (कै)

वज्रव्रीहिः ॥ भाष्ये

तदधिकरणानामिति (भा)

वज्रवचनं त्वनेकयुष्मच्छब्दप्रयोगाभिप्रायेण ॥

यदा चैकशेषो न । कदा चैकशेषो न । सहविवक्षायामेकशेषः । यदा
न सहविवक्षा तदैकशेषो नास्ति । न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्त-
दधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेधः । वा । न वार्थो विप्रतिषेधेन ।
किं कारणम् । युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदस्मद-

चाहं च पञ्चाव इत्यत्र प्रयोगे । आचार्यदेशीय आह । नवेति । भा ।
सहविवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोरनेकशेषाभावः । एवं तदधि-
करणयोरपि क्रिययोर्भेदस्य विवक्षितत्वादाख्यातयोरप्येकशेषाभावे पञ्चवि
पञ्चामि चेति पृथगेव प्रयोगान्नार्थो विप्रतिषेधेनेत्यर्थः । एतदेव समर्थ-

दिकार्य एवान्तर्भावात् । सम्बोधनेचेति सूत्रं हि सम्बोधनाधिष्ठानमिति
वक्ष्यते । यस्तु केन्द्रिकपक्षिं कुर्वाणाः पठन्ति ।

सापेक्षस्यापि पुत्रवशब्दस्य ममकत्वात् समासः, अथवा तेवामिति कर्मणि
बद्धो पुत्रवद्धारको नियमः पुत्रवनियमः, पुत्रवद्धारक्ये ते नियम्यन्त इत्यर्थः ।
उपोचरितं पदसुपपदम्, शाकपार्थिवादिर्त्वाद्भुत्तरपदकोपौ समासः, उप-
शब्दः सामीप्ये ततश्च व्यवहिते न भवितव्यमिति शङ्कामपनयति । 'अव-

मोक्षमौ भवतः । न तु तदभावनिमित्तः प्रथमः, अन्यसङ्ख्ये तु निमित्ते स्यादेव
प्रथमः । अदाह तत्र युष्मदन्वेषु प्रथमप्रतिषेधः । शेषत्वादिति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०६१

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे व्याभिन्नमि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

‘तदा भेदाभावात् पृथगिति (कै)

पाठे तदारोपादेव युष्मदर्थे भेदकधर्माभावाद् भेदकधर्मा-

प्रतीतेर्हेतोः पृथग्युष्मदर्थभावात् इत्यर्थः ॥

अत्र प्रयोगे इति । (कै)

चशब्देनैव साहित्यस्य द्योतनादनेकशेषो नेत्यर्थः ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटे एवं पाठोऽस्ति ।

वकाशः । त्वं पचसि । अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाशः । अहं पचामि
इहोभयं प्राप्नोति । त्वं चाहं च पचावः । अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति
विप्रतिषेधेन स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । तदादीनां यद्यत्परं
तच्छिष्यत इत्येवमस्मदः शेषो भविष्यति । तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् ।
अनेकशेषभावार्थं तु । वा । अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यः

तत्रास्मद्युत्तम इति । भा ॥ ननु शिष्यमाणास्यास्मदो द्वयत्वादप्रयुज्य-
मानेऽपि युष्मदि तदर्थगतौ मध्यमविधानात् तस्याप्यत्र प्रसङ्ग इति
विप्रतिषेध एवाश्रयितव्यः । अत्राहुः । युष्मदर्थे साहचर्याद्यदस्मद्रूप-
त्वमारोप्यते तदा भेदाभावात् पृथग्युष्मदर्थभावादस्मदुपपदनिमित्तः सिद्ध
उत्तम एवेत्यदोषः । चोदकत्वाद् । अनेकशेषभावार्थं त्रिति । भा । त्वं

द्युदात्तत्वं पदात्परत्वेन निघातश्च स्यादिति वाच्यम् । सम्बोधनस्य प्रातिप-

कर्तुमिति कर्तव्यमेव शेषग्रहणम्, अतः शेषग्रहणं सूत्रकारस्यापि पुस्तक-
नियम एवाभिप्रेत इति तमेवाश्रयति । ‘तेषामयं पुस्तकनियमः क्रियत इति’ ।
तेषामित्युद्भूतावयवभेदलिङ्गादिसमुदाय उच्यते, पुस्तकापेक्षया स्वयमेव
तेषां विषादीनामवयवो यो मध्यमपुस्तकस्योपपदनियमः क्रियत इत्यर्थः,

स युष्मदस्मद्ग्रामव्याख्यापि युष्मदस्मदौ तावत्स इति तत्सद्भावनिमित्तौ मध्य-

१०६४

महाभाष्यप्रदीपोद्धृतः ।

(बुधशुभशुभदे समानाधिकरणे स्थानित्वमपि (अ. १ । पा. ४ । श्लो. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

प्रथमेत्यादि । (के)

इदं "सकृप" सूत्रे वार्त्तिकम् ॥ वाचनिकैकशेषे रूपमाह

एवं हीति । (के)

विप्रतिषेधस्थापनाय श्रोतस्त्वाव्यप्रवृत्तिरिति भावः ॥ अथ
भाष्याग्रथमाह

तस्मादिति ॥ (के)

१ अ १ । पा २ । सू ६४ ।

शेषत्वादिति । तत्रापि ह्येवं भवितव्यम् । त्वं च देवदत्तश्च पचसि च पचति
च । अहं च देवदत्तश्च पचामि च पचति चेति ॥ यत्तावदुच्यते न
वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेधं
इति । दृश्यते हि युष्मदस्मदोस्त्वानेकशेषस्तदधिकरणानां चैकशेषः ।
तद्यथा । त्वं चाहं च वृत्रहन्भौ संप्रयुज्यावहा इति । यदप्युच्यते

शेषो सकृपत्वादिति वाचनिक एकशेषः । एवं ह्येकशेषे आश्रीयमाणे-
नार्थी विप्रतिषेधेन । तस्मात्कारकभेदेऽपि जिवाया अमेदादेक एव घातुः
प्रयुज्यते तस्माच्च परो जकार एवानेकार्याभिधायो विरोधाभावात् तत्र
पुनर्वचनप्रसङ्गे युक्ते विप्रतिषेधः । अक्षा इति । भा । शकटाक्षवि-

युष्मदर्थस्य सिद्धत्वात्प्रियता चाद्युदात्तता ।

युष्मदः प्रथमान्तस्य परस्मै प्रदादत्ताविति ॥

उपयुज्यमानेऽपि भवति तथा पूर्वप्रयोगेऽपि परभूतस्याप्रयोगात् स्थानि-
नीति भविष्यति । नैवदर्शितः । सप्तमीनिर्देशात् प्रयोगपक्षे परभूत एव
स्थात् । 'समानाभिधेय इति' । अधिकरणशब्दोऽभिधेयवचन इति दर्शयति ।
सुतः समानाभिधेये ककारादिव निवर्त्तमानेन वा पुनर्वचनं, निविधं चाभिधेयं

(अ. १। पा. ४। आ. ४) (दृक्प्रत्ययवदे सामानाधिकरण्ये स्थानिन्यपि

मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १। ४ १०६, ७, ८ ।)

लकार एवानेकार्थाभिधायीति । (कै)

क्रियायामनेकार्थगतारोपितसङ्ख्याभिधायीत्यर्थः ॥ नन्वत्रा इति

भज्यन्तामिति च बहुवचनं क्रयमत आह

शकटाक्षेति ॥ (कै)

तत्रैकैकाक्ष्यैकैक्रियायामन्येन सहविवक्षा कथमित्याशङ्क्य

तामुपपादयति

क्रियाएयक्ते च द्रव्यएयक्लदर्शनमनुमानमुत्तरात्रानेकशेषभावस्येति । क्रिया-
एयक्ते स्वल्पपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते तद्यथा । अक्षाः भज्यन्तां
भज्यन्तां दीव्यन्तामिति । एवं च कृत्वा सोऽपि दोषो भवति यदुक्तं
तत्र युष्मदस्मदन्तेषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति । नैष दोषः । परिहृतमेतत् ।
सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधादिति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

भौतकाक्षदेवनाक्षाणां सहविवक्षायामेकशेषस्तत्रावयवक्रियायाः समुदाये
कारोपाद्भज्यन्तामित्रादि बहुवचनं सामानाधिकरण्यं चोपपद्यते । यथा
द्रव्यैकशेषेऽपि क्रियाएयक्लमेवं द्रव्यएयक्लमेव द्रव्यएयक्तेऽपि क्रियैकशेष
इत्यर्थः । नहि शेषस्यान्यस्येति । भा । उपयुक्तादन्यः शेषः । युष्मदस्मदो-
चोपयुक्तयोः सङ्गावान्नास्ति शेषत्वम् । इतर एतत्सामर्थ्यमविदित्वाऽऽह ।

तत्र । उक्तन्यायविरोधात् । लक्ष्यविरोधाच्च । दृश्यत हि पादादा-
वप्यनौदासत्वं पदात्परिष्यनिघातश्च । तद्यथा, युवं ह गर्भद्वयोषु धृत्यः ।
युवं यातस्त्वितिभिः । ह ये देवान्युर्मिदाययः स्येति ॥

काराणां भावः कर्म कर्ता च, तत्र द्रव्यवर्जिनोयुष्मदस्मदोर्भाववाचिना
जान्तेन सामानाधिकरण्यात्संभवात् कर्तृकर्मणोरेव ग्रहणमित्याह । 'तुल्य-
कारक इति' । तुल्यमेकं कारकं यस्य तत्तथोक्तं, स्थानिन्यपीति स्थानिन्यपि

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १। पा. ४। आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १। ४। १०५, ७, ८।)

तथेति । (भा)

एकैकाक्षयैकैकक्रिया विवक्षितेत्यभिमानः । वस्तुतः सह-
विवक्षाभावेऽपि लोकाभ्यामसिद्धं विद्वन्मानसेतिवत् तन्मं वञ्चवच-
नान्तानामत्रापीति भाष्याशयः । एकशेषशब्देन च तन्ममेव लक्ष्यत
इत्याहुः ॥ भाष्ये

सोऽपि दोष इति । (भा)

विप्रतिषेधाङ्गीकाररूपो यो दोषस्तेनोक्तस्तदङ्गीकारे तदुक्तो
द्वितीयो दोषोऽपि लभ्य इत्यर्थः ॥

न वक्तव्यः । शेषे प्रथमो विधीयते । नहि शेषस्यान्यच्च शेषग्रहणेन
गृह्यते । भवेत्प्रथमो न स्यात् । मध्यमोत्तमावपि न प्राप्तः । किं
कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते । न च युष्मदस्मदो
अन्यच्च युष्मदस्मदग्रहणेन गृह्यते । यदत्र युष्मद यच्चास्मत्तदाश्रयौ
मध्यमोत्तमौ भविष्यतः । यथैव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चास्मत् तदाश्रयौ

भवेदिति । भा । इतर आह । यदत्रेति । भा । तत्तन्निधौ शेषत्वाभावा-
त्तन्निबन्धनमेव कार्यं भवतीत्यर्थः । इतरः शेषपदार्थमविद्वानाह । यथैवेति ।
भा । एतद्विप्रतिषेधोऽयमप्युपेक्ष्योपपदार्थं वर्णयितुमाह । एवं तर्ह्येति ।
भा । यच्चात्रेति । भा । युष्मदस्मदोः अवयवात्तदभावे च शेषसङ्कावात् ।
यच्च शेष इति । देवदत्तश्चेति । न तदिति । नहि तस्यैव साधनत्वं

प्रसङ्गवाची स्थानमस्यास्तीति स्थानी तत्र च प्रयुज्यमानस्याप्रयुज्यमानस्य च
प्रसङ्गोऽस्ति उच्यते चेदं स्थानमस्यास्तीति, तत्र सामर्थ्यादवधारणं विज्ञायते
प्रसङ्ग एव यस्य न तु प्रयोग इति । यदा स्तनिकायप्रसिद्धिरेवा यस्य स्थाने
आदेशो विधीयते स स्थानीति । इह त्वप्रयुज्यमानता सावृष्टात् युष्मदि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०६७

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समागाधिकारणे स्थानिन्यपि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

परिहृतमेतदिति । (भा)

प्रक्षितैवेति शेषः ॥

उपयुक्तादन्य इति । (कै)

अस्योपयुक्तासमभिव्याहृत इत्यादिः । शेषपदस्य तत्रैवार्थे शक्ते-
रिति भावः । एतत्सामर्थ्यं शब्दशक्तिम् । तेनावधारणमाश्रितमिति
भ्रमस्तस्येति भावः ॥ भाष्ये

यदत्र युष्मदिति (भा)

समुदायस्य युष्मत्त्वाभावेऽपि तदवयवयुष्मदमादाय मध्यम इत्यर्थः ॥

मध्यमोत्तमौ भवतः । एवं योऽत्र शेषस्तदाश्रयः *प्रथमो भविष्यति ।
एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते । उपोच्चारि पदमुपपदम् ।
यच्चात्रोपोच्चारि न स शेषः यच्च शेषः न तदुपोच्चारि । भवेत् प्रथमो
न स्थानमध्यमोत्तमावपि न प्राप्ततः । किं कारणम् युष्मदस्मदोत्पप-
दयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते । उपोच्चारि पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोच्चारि न ते

किं तर्हि युष्मदस्मदर्थयोरपि । नचात्र शेषेणैवेति । किं तर्हि युष्मदस्म-
दर्थेनापि तद्भावाच्च शेषत्वाभाव इत्यर्थः । एवं तर्हीति । यद्यप्यनेकशेषे
दोष उपक्रान्तस्तथाप्येकशेषेऽपि दूषणार्थोऽयमुपक्रमः । स्थानिन्यपीति ।
भा । अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च शेषे । प्रथमविधानिति । दोषान्तरम-
प्याह । त्वदादीनामिति । एतदपरिहृत्यै मन्यमानो लब्धेच्छोऽन्यदप्याह ।

प्रयुज्यते, सर्वथा स्थानिन्यपीत्यस्याप्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थः, अपिशब्दात्प्रयुज्यमा-
नेऽपि तदाह । 'स्थानिन्यपीत्वादिना' । स्थानिन्यपीति कोऽर्थः प्रयुज्यमानेऽप्य-
प्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थः । उपपदग्रहणप्राप्तस्य चार्थस्यापिशब्दोऽनुवादः । समा-
गाधिकारण इति किं, त्वया गम्यत इत्यत्र मा भूत् । कश्चित् वृत्तावेवायं

* "प्रथमः प्राप्नोति" इति पाठोऽस्ति पूरणपक्षे महाभाष्यपुस्तके ॥

(युष्मद्युपपदे सामानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १। पा. ४। आ. ४)
मध्यमः। अस्मद्युत्तमः। शेषे प्रथमः। १। ४। १०५, ७, ८।)

एतद्विवरणीयमपीति । (कै)

एतत् शेषपदशब्दं विपर्येतं योग्यमपीत्यर्थः ॥

उपेक्षेति । (कै)

स्फुटत्वादिति भावः ॥

उपपदार्थमिति । (कै)

उपपदानि तद्विशेषणान्युपपदसामानाधिकरणपदस्थानि पदानि
तदर्थमित्यर्थः ॥ सूत्रावकाशं दर्शयति ।

तदभावे चेति ॥ (कै)

युष्मदस्मदी । ये च युष्मदस्मदी न तदुपोच्चारि । एवं तर्हि शेषेण
सामानाधिकरणे इत्यत्र विधीयते । न चात्र शेषेणैव सामानाधिकर-
णम् भवेत्प्रथमो न स्थान्मध्यमोक्तमावशिष्य तु न प्राप्तुतः । किं कारणम् ।
युष्मदस्मद्भूतं सामानाधिकरणे मध्यमोक्तमावुच्येते । न चात्र युष्मदस्मद्भा-
मेव सामानाधिकरणम् । एवं तर्हि त्यागादौनि सर्वैर्नित्यमि (१। २।

युष्मदीति । परमत्वमिति । युष्मद्यस्मदीति विशिष्टरूपपरिग्रहादस्य च
शब्दान्तरत्वात् । आचार्यदेशीय आह । तदन्तविधिनेति । युष्मदस्मदो-
पपदस्य विशेषणत्वात्तदन्तविधिः । चोदको दोषमाह । इहापीति ।
अतित्वमिति । त्वमिति क्रात् इति समासः । एवं तदन्तविधावतिव्याप्ति-
मुक्ता ऽप्याप्तिमाह । ये चाप्येते इति । तत्कल्प इति । ईषदसमानत्वं
यस्यः प्रक्यते, इह च अतित्वं पचति अतित्वं पचतीत्यत्रातिक्रान्तप्रधाने
कसाले युष्मदस्मदोरसामानाधिकरण्यात् प्रथम एव भवति, इह त्वीषद-
समानत्वं तत्कल्पः पचति मत्कल्पः पचामीति कालान्तरवृत्त्युत्तरद्वितो
युष्मदस्मदर्थ एव तत्कल्पमत्कल्पशब्दाभ्यामुच्यत इति मध्यमोक्तमौ भवतः,
तत्त्वपदार्थान्तराभिधाने तु प्रथमः, तथा तत्तरः पचति मत्तरः पचामि ॥

महाभाष्यप्रदीपौद्धोतः ।

१०६६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युत्तमपदे समागाधिकरणे स्थानिन्वपि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

न हि तस्यैवेति । (कै)

“न तदि”तिभाष्यस्य न तदेवेत्यर्थ इति भावः ॥ अनेन न
पारिभाषिकमुपपदं किं तु यौगिकमिति निर्णीतम् ॥ नन्वेकशेषे
दोषे प्रक्रान्ते कथमेकशेषेणान्यथासिद्धिरुक्तेत्यत आह

यद्यपीति । (कै)

एवं चैकशेषे तयोरेवावस्थानास्मास्यत्र शेष इति न प्रथम इति
भावः ॥ एकशेषेऽपि दोषमाह भाष्ये

७२) त्वेवमत्र युष्मदस्मदोः शेषो भविष्यति । तत्र युष्मदि मध्यमः
अस्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । स्थानिन्वपीति प्रथमः प्राप्नोति ।
त्यदादीनां खल्वपि यद्यत्परं तच्छिष्यते इति ददा भवतः शेषस्तदाश्रयः
प्रथमः प्राप्नोति युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तम इत्येवोच्यते ताविह न
प्राप्नुतः । परमत्वं पचसि परमाहं पचामीति । तदन्तविधिना (१ । १ । ७२)

त्वत्कल्प इति कालान्तरप्रसिद्धमुत्तररहितो युष्मदर्थ एव त्वत्कल्पशब्दे-
नोच्यते । न तु तत्सदृशं पदार्थान्तरम् । तदभिधाने युष्मदर्थस्य साधन-
त्वाभावाद् मध्यमाभावात् । एवं कत्वल्प इति बोद्धव्यम् । आचार्यदेशीय
आह । एवं तर्हीति । सौचत्वानिर्देशस्य मतुब्धेनेनेतिधास्यते इति
भावः । चोदक आह । इहापीति । आचार्य आह । एवं तर्हीति ।

परमत्वं पचसि परमाहं पचामीति, कालान्तरादुक्तगुणातिशयविशिष्टो
युष्मदस्मदर्थ एवोच्यते इति भवत्येव । एवं च युष्मदर्थे मध्यमः अस्मदर्थे उत्तमः
इतीकता सिद्धं युष्मदस्मदर्थे चैककार उत्पन्नस्तर्हीवं मध्यमेतमावित्यर्थः,
तथा तु न कृतमित्येव, इह चात्वं त्वं संपद्यत इति तद्भवतीति भवति प्रकृते-
रेव विचाररूपेण सम्यक्तौ कर्तृत्वादेतच्चान्नहत इत्यत्रोपपादयिष्यामः, तत्रा

(युष्मद्युपपदे सामानाधिकरण्ये स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

न सिध्यति स्थानिन्यपीति ॥ (भा)

तद् व्याचष्टे

अप्रयुज्यमाने इति । (कै)

अनेन कैयटेन स्थानिपदार्थो निर्णीतः ॥ अतिशयितस्त्वमिति
विषये दृष्टापत्तिरत आह

त्वामतीति । (कै)

यच्च ज्ञान्तस्तेत्यन्तपदं वृथेति केचित् ॥

शेषत्वाभाव इति । (कै)

भविष्यति । इहापि तर्हि तदन्तविधिना प्राप्तुतः । अतित्वं पचति अत्यहं
पचतीति । ये चाप्येते सामानाधिकरण्यवृत्तयस्तद्विज्ञातान् मध्यमोत्तमौ न
प्राप्तुतः तत्तरः पचसि मत्तरः पचामीति । त्वद्रूपः पचसि मद्रूपः पचामि
त्वत्कल्पः पचसि मत्कल्पः पचामीति । एवं तर्हि युष्मद्वत्स्मद्वतीत्येवं

सामानाधिकरण्ये इति वचनाद्युष्मदस्मदर्थेन यच्च ज्ञान्तस्य सामानाधि-
करण्यं तच्च मध्यमोत्तमाभ्यां भवितव्यमिति नास्ति कश्चिदोषः । एवं च
ज्ञातेति । युष्मदस्मदर्थस्य साधनत्वाच्छेषत्वाभावः । अथवेति । प्रथम
इत्येतावत्सूत्रं क्रियते अनाश्रितविषयविशेषः प्रथमो विधीयमान उत्तर्गो
भवति । तस्य विषयविशेषे विधीयमानौ मध्यमोत्तमावपवादौ भवतः ।

च मन्त्रे, 'यदमे स्थामहं त्वं त्वं वास्या अहं मि'ति, अहं त्वं स्यां त्वं वाहं
स्या इति प्रज्ञात्वाश्रयः पुरुषो वृक्षते, इह भवान्पचत्विति युष्मदर्थप्रतीतेः
स्थानिन्यपीति मध्यमः प्राप्नोति, न वा युष्मदर्थत्वात्, अलिङ्गः सम्बोधनविष-
यश्च युष्मदर्थः भवदर्थस्तु लिङ्गवान् न च सम्बोधनैकविषयः यथैव हि

महाभाष्यप्रदीपोदयोः ।

१०७१

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

उपयुक्तासमभिव्याहृत उपयुक्तादन्यः शेषपदेनोच्यत इति भावः ॥

एवं तर्हि युष्मदि साधने (भा)

इत्यनेन समानाधिकरण इत्यस्यार्थो निर्णीतः ॥

साधने (भा)

इत्यस्य सकारवाच्यसाधने क्रियया समानाधिकरणे इत्यर्थः ॥

एतदर्थमेवान्तपदमित्यन्ये ।

अनाश्रितेति । (कै)

भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्तुः अतित्वं पचति अत्यहं पचतीति ।
एवं तर्हि युष्मदि साधने अस्मदि साधन इत्येवं भविष्यति । एवं च कृत्वा
सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति ।
अथ वा प्रथम उत्तमः करिष्यते तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्त-
मावपवादौ भविष्यतः । तत्र युष्मद्वन्धस्माद्वन्धस्तातोति कृत्वा मध्यमो-

तत्रापवादनिमित्तसद्भावाद्वाभिन्नेऽपि विषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यतः न
तु प्रथम इत्यर्थः । अतः त्वमिति । प्रकृतिविकृत्योरमेदविवक्षायां चिप्र-
त्ययः । तत्र किं प्रकृत्याश्रयेण प्रथमेन भाव्यमथ विकृत्याश्रयेण मध्यमेनेति
प्रश्नः । अत्रोत्तरम् । त्वद्वतीति । प्रकृतेरेव विकाररूपेण संपत्तौ कर्तृत्व-

माखवकाधौष्ट्यभिमुखीभावो गम्यते एवं त्वमधीष्वेत्यपि, तथा च युष्मदः
सर्वत्रैव संबोधने प्रथमा आत्मन्विताद्युदात्तत्वं च भवति पदात्परत्वे च
निघात इति केचिदाहुः । उक्तं च . . .

सम्बोधनार्थः सर्वत्र मध्यमे कैश्चिद्विद्यते ।

तथा सम्बोधने सर्वा प्रथमा युष्मदो विदुः ।

(युष्मद्व्ययपदे सप्तानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

तिस्रसिद्धिं सिद्धे इदं सूत्रं तदनुवादो विषयविशेषे ऽपवाद-
बोधनायेति भावः । अत एव भावे प्रथमपुरुषसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

विकाररूपेणेति । (कै)

आरोपितविकाररूपेणेत्यर्थः ॥

न सन्निवेश आश्रयणीयः (कै)

इत्यस्य किं तु भवतु युष्मदस्मदितिशेषः ॥

तमौ भविष्यतः । अथेह कथं भवितव्यम् । अत्वं त्वं संपद्यते तद्भवति-
मद्भवतीति ॥ आहोस्वित्त्वद्भवसि मद्भवामीति । तद्भवति मद्भवतीत्येवं
भवितव्यम् । मध्यमोत्तमौ कस्मान्न भवतः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो
भवति । तद्यथा । गौरनुबन्धो ऽगो ऽग्रीषोमीय इति । न बाह्वीको

मिति भावः । मध्यमोत्तमौ कस्मादिति । यथा प्रकृतिकृद्गर्भसमाचारा-
द्युष्मदस्मद्व्ययपदेशं कथते तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्ततः । गौणमुख्ययो-
रिति । तद्गर्भसमाचारादारोपितमत्र युष्मदर्थरूपत्वमिति भावः । शिष्टं
भाष्यम् “अदि”त्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यताम् । यदुक्तं भवतः शेष इति
तत्रोत्तरमाहुः । युष्मदस्मद्व्ययवतु इत्येवं न सन्निवेश आश्रयणीयः । किं तु

युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियतावाद्युदात्तता ।

युष्मदः प्रथमान्तस्य परस्मै पदादसौ ।

इति । सत्त्वं, सम्बोधनैकविषयो युष्मच्छब्दः प्रथमा तु शुद्धैव, अभिसु-
खीभावस्यापि प्रातिपदिकार्थे एषान्तर्भावात्, य इ त्वन्तर्भावः तत्र तदभि-
द्योतनाय सम्बोधने चेति प्रथमा विधीयते स्मरोऽप्यन्वया युवं हि स्य-
स्वर्पती, युवं यात कृत्तिभिः, इवे देवा, युष्मिदापयस्मेति पादादावप्य-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०७६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्वपि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०१५, ७, ८ ।)

वचनाद्वेति । (कै)

अस्मिन्नेतनविषयो युष्मदर्थो भवदर्थस्तु न तथेति न युष्म-
दर्थसमानार्थत्वमिति बोध्यम् । यदा भवतः शेषस्तदा भवत्येव
प्रथम इत्याशयेन भाष्ये तत्रोत्तरानुक्तिरित्यन्ये ॥

नुबध्यते । कथं तर्हि बाह्येके वृद्धात्वे भवतः (७ । २ । ६० । ६ । २ । ६२) ।
गौर्बाह्येकस्तिष्ठति गामानयेति । अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यदि
शब्दाश्रयं शब्दमाने तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्धात्वे ॥

भवतु युष्मदस्मदिति । ततश्चास्मद एव शेषो न तु भवतः । पूर्वशेषदर्श-
नाच्चेति वचनाद्वा ॥

क्तोदात्तत्वं पदात्परत्वेऽप्यनिघातः । तदेवं भवच्छब्दस्यासम्बन्धविषयत्वा-
त्क्षिप्तवत्त्वाच्चायुष्मदर्थत्वाद् मध्यमो न भवतीति स्थितम् ॥

परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ॥

परो वर्णान्तरव्यवहित इत्यर्थे मध्यमादिवृत्तावपि सेत्स्यतीत्य-
यिमभाष्यामङ्गतिरत आह

पूर्वेति । (कै)

वर्णान्तरव्यवायो ऽव्यवहितपरत्वाभावादेवातिप्रसङ्गविरहा "दि-
कोयणची" (६।१।७७) त्यादौ संहिताधिकारवैयर्थ्यापत्तेः स नार्थ
इति भावः ॥ ननु नञ्जत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्रधानतया नपुंसकनिर्देशो
ऽयुक्तो ऽत आह

परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ॥ परः सन्निकर्षः संहिता
चेदङ्गतायामसंहितम् । वा । परः सन्निकर्षः संहिता चेदङ्गतायां वृत्तौ
संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । ङ्गतायामेव हि परः सन्निकर्षो वर्णानां

परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ । पूर्ववर्णोच्चारणा-
न्तरमेव यद्वर्णान्तरमुच्चार्यते न तु तच्छून्यान्तराजसङ्कावः स पर
उत्कृष्टः सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिज्ञायाः संहितासंज्ञ इति सूत्रार्थः ।
एवं स्थिते चोच्यते । पर इति । ङ्गतायामेव वृत्तावगन्तरोक्तः परः

परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ॥ अतिप्रयितः सन्निधिवर्णानां
यः स संहितासंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशाः संहितायामिवादिभ्यः ॥

"परः सन्निकर्षः संहिता" । १ । ४ । १०६ ॥ 'परशब्दो ऽतिप्रये
वर्तते इति' । यथा परं सुखं परं, दुःखमिति, दिग्गादिषु वर्तमानस्य ग्रहणं

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।)

अव्ययीभावे (के)

इत्यादि । पूर्वपदार्थप्राधान्ये ऽव्ययीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति व्यवस्थितेरिति भावः । वस्तुतः संहिता शब्दोऽपि परसन्निकर्ष-वाची क्लीबस्तेनायं तत्पुरुष एव । असंहितमारोपितं सन्धानं पर-सन्निकर्षस्तेन तदभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोतीत्यर्थः । नञाऽव्ययी-भावस्तु नास्त्येवेति नञ्सूत्रे वक्ष्यते ॥

बहुव्रीहिरिति । (के)

पौर्वापर्यं सान्यपदार्थ इत्यभिमानः । अत्राद्यमेव युक्तं संहिता-संज्ञा न प्राप्नोतीति भाष्यव्याख्यानाद् बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्येवाव्ययी-भावस्यापि लघुत्वाच्च योग्यान्यपदार्थाभावाच्च । आद्यस्योत्तरपदपरत्वा-भावात्प्रथमस्य पूर्वपदत्वाभावात्सामानाधिकरण्याभावाच्च पुंवत्त्वा-प्राप्तेराह

नाद्रुतायाम् ॥ तुल्यः सन्निकर्षः । वा । तुल्यः सन्निकर्षो वर्णानां द्रुतमध्यमवि-लम्बितासु वृत्तिषु ॥ किं द्रुतस्तर्हि विशेषः । वर्णकालभूयस्त्वं तु । वा । वर्णानां तु कालभूयस्त्वम् । तद्यथा । इत्तिमशकयोस्तुल्यः सन्निकर्षः प्राणिभू-

सन्निकर्षः संभवति न तु मध्यमायां विलम्बितायां न्येचयैः । असंहित-मिति । संहितासंज्ञाया अभाव इत्यर्थाभावेऽव्ययीभावः (१ । १ । ६) । अविद्यमाना वा संहिता अस्मिन्निति बहुव्रीहिः । संहिताद्रुतमध्यमविलम्बितास्त्विति । द्रुता च मध्यमा च विलम्बिता चेति इन्द्रे द्रुते भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वदः । सर्वासु वृत्तिषु तुल्यः

न भवति, सन्निकर्षस्य दिग्देशकालायोगात् अर्थान्तरापेक्षमन्यत्वम् । अव्यभिचारिसन्निकर्षः प्रत्यासत्तिरिति न तु संक्षेपस्य वर्णस्य संभवात् संहिता

(परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ३ । १०८ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ ४)

भाष्यकारेति । (कै)

“व्यापोः संज्ञाहन्सोर्बङ्गलमि” (६।३।६३) त्यनेनेति भावः ॥

ननु सर्ववृत्तिषु वर्णानामेकरूपत्वात्कथं वर्णकालभूयस्त्वमत आह

वर्णोपलब्धीति ॥ (कै)

वैकृत (कै)

आलस्यादिजन्यो ध्वनिः पुनःपुनरपणभिधारा न तु विच्छिद्य
विच्छिद्य ग्रहणमिति । एतच्च “तपर” (१।१।७०) सूत्र विस्तरेण
निरूपितम् ॥

ध्वनिभेदादिति । (कै)

वैकृतध्वनिभेदादित्यर्थः ॥ ननु “किं कृत इति” कारणप्रश्ने
फलकथनेनोत्तरमसङ्गतमत आह

कारणमेवेति । (कै)

यत्नं तु । यदेवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविणम्बितयोरुपसंख्यानं काल-
मेदात् । वा । द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविणम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
किं कारणम् । कालमेदात् । ये द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्य-

सन्निकर्षः नैरन्तर्याचार्यात् । विशेष इति । वृत्तीनामिति शेषः । क-
चिद्वृत्तिविशेषे इत्येव पाठः । वर्णानां त्विति । वर्णोपलब्धिकाशमेदा-
वर्णकालभूयस्त्वमुच्यते । द्रुतायां सत्यः उपसंख्यिकाणः । मध्यमायामधिकाः ।
विणम्बितायामधिकारः । प्राकृतवैकृतभेदाद्विना ध्वनयः । तत्र

संयोगश्चेद् द्रव्यधर्मत्वाद्वा शब्दस्य गुणस्य संभवति, समवायश्चेद् वर्णं वर्णः
समवेति शब्दस्याकाशसमवायित्वात्, येषां तु शब्दो द्रव्यं तेषां न काश्चि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०७७

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (परः संनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६)

वर्णकालभूयस्त्वं त्विति (भा)

भाष्यस्य कारणं वृत्तिविशेषस्येति शेषः । तच्च वैकृतध्वनिरूपं
स्वयमुक्तमिति भावः ॥ हस्तिमशकयोः परस्परसन्निकर्ष इति नार्थ
इत्याह

हस्तिन इति । (कै)

अत एव “प्राणिभूयस्त्वमि”त्ययिमग्रन्थसङ्गतिरिति भावः ॥

प्राणिशब्देनात्र शरीरम् ॥

व्यञ्जकध्वनीति । (कै)

उपलब्धिधाराजनकध्वनीत्यर्थः ॥ भाष्ये

उक्तं वेति । (भा)

वचनारम्भापेक्षो विकल्पः ॥ ननु शब्दानां नित्यत्वादिरा-

माभावे ऽविराम इति विशेषणं व्यर्थमत आह

मायाम् ये मध्यमायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विनमितायाम् ॥
उक्तं वा । वा । किमुक्तम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराच्चिर-
वचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते (१ । १ । ७०) इति । अथवा शब्दाविरामः

वैकृतध्वनिवशात्तस्यैव वर्णस्य पुनः पुनरुपलब्धिर्भवेतीति ध्वनिमेदाद्-
त्तिमेदः । किं कृत इति कारणे पृष्ठे वर्णकालभूयस्त्वं त्विति सामर्थ्या-
त्परशमेवोक्तं भवतीति । हस्तिमशकयोरिति । हस्तिनो हस्तिना यः
सन्निकर्षः मशकस्य मशकेन सं तुल्यः परस्परापेक्षयेत्यर्थः । प्राणिभूय-

शब्दः समवैति अतिशयोऽपि संयोगसमवाययीः कौतूह्य इति न विद्मः,
प्रत्यासत्तेष्वपेक्षाभेदात् सम्भवति प्रकर्षाप्रकर्षयोगः, तस्मात्प्रत्यासत्तिरेव
सन्निकर्षः । ननु च क्रमेणोच्चार्यमाणेषु वर्णेषु पूर्वस्य वर्णस्य ये निष्पादकाः

(परः सङ्किर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

यदेति । (कै)

शब्देन तदुच्चारणं खल्यत इति भावः ॥ नन्वविरामे ऽवसान-
संज्ञाप्राप्तिरित्यसंगतमत आह

भिन्नेति । (कै)

ध्वनिपदेनात्र कण्ठतात्वाद्यभिघातः प्रथमभेदे एकप्रयत्ना-
विच्छेदाभावो हेतुः । अविच्छेदाभाव इत्यस्यारोपितविच्छेदप्रति-
योगिको ऽभाव इत्यर्थः । तेनाभावप्रतियोगिको ऽभावः कथं
तस्य भावप्रतियोगिकत्वनियमादिति न शङ्क्यं विच्छेदस्य निवृ-
त्तिविरामापरपर्यायः क्रियाविशेष इति बोध्यम् ॥

एकैकस्य वर्णस्येति । (कै)

एकवर्णाच्चारणानन्तरं तस्मात्प्रकाशे द्वितीयवर्णाच्चारणकालक-
द्वितीययत्नेत्यधिकरणकाले च वर्णाभावान्तद्विरामो ऽख्येवेत्यर्थः ॥
यद्यप्यवच्छेदकभेदेनानेकयत्नोत्पत्तिरपि युगपत् तथापि प्रकृते-

संहितेत्येतत्तत्क्षणं करिष्यते । शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानम् । वा ।
शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानसंज्ञा प्राप्नोति (१ । ४ । ११०) ।
किमिदं प्रतिजिह्विप्रति । वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् । येनैव यत्नेनैको

स्त्वमिति । इत्तिगौ महान्तं देशं व्याप्नोतो मशकौ तु खल्यम् । नैरन्तर्ये
त्वविशिष्टमित्यर्थः । वर्णाणां यत्नकध्वनिज्ञातं यद्योक्तं मेदमप्रतिपद्यमानः
स्वगतमेवमेदं मत्वा चोदयति । यद्येवमिति । शिष्टं भाष्यं (१ । १ । ७०)
तत्परस्तत्कालस्येत्यत्र ० आह्वानं तत् एवावधार्यताम् । शब्दाविराम इति ।

स्थानादयस्तेषां व्यापारोपरतौ वर्णान्तरस्य ये निष्पादकस्तेषां व्यापारारम्भः
तत्रावश्यं मध्ये कियत्पि कालकला भवति दृष्टत्वात् नोपलभ्यते यद्यप्यवगत-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।)

नाभिरूपैकदेशावच्छेदेनानेकयत्नोत्पत्तिर्युगपद्विरुद्धा । वस्तुतो यत्ना-
योगपक्षमेव नर्त्तक्या नानावथवावच्छिन्नक्रियाः क्षणभेदेनैव काष्ण-
सौक्ष्म्यात्तु तदपह इत्याशयः ॥

अवसानसंज्ञा प्राप्नोतीति । (कै)

एवं चैकसंज्ञाधिकारात्संहिता संज्ञा न स्यादिति भावः ॥
विच्छिन्ने वर्णे तेनैव यत्नेन नष्टे इत्यर्थो बोध्यः ॥ एतेन “येनैवे”
त्यत्रैवकारो व्यर्थ इत्यपास्तम् ॥

उपसंहृत्य (भा)

पूर्वयत्नं त्यक्तेत्यर्थः ॥

अन्यमिति (भा)

यत्नान्तरमित्यर्थः ॥ प्रकर्षबोधकशब्दाभावात्कथं तत्प्रती-
तिरत आह

वर्णं उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्णं उपसंहृत्य तदन्यमुपादाय द्वितीयः
प्रयुज्यते तथा तृतीयस्तथा चतुर्थः । एवं तर्ज्जवकाशा संहिता-

यदा प्रयोक्ता शब्दोच्चारणान्न विरमति तदा शब्दाविरामः । स च
मध्यमविलम्बितयोरपि परसन्निकर्षाभावेऽप्यस्तीति द्विज्ञा संहितासंज्ञा ।
शब्दाविरामे प्रतिवर्णमिति । भिन्नप्रयत्नजनितध्वनियुक्त्वादर्शानां प्रतिवर्णं
प्रयत्नभेदादेकप्रयत्नावच्छेदाभावात् प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानन्तरं प्रयत्नान्त-
रेण वर्णान्तरोच्चारणादेकैकस्य वर्णस्य विरामसङ्गादावसानसंज्ञा प्राप्नोति ।
अवसानसंज्ञामिति । वर्णान्तरानुच्चारणे वृत्त्य इत्यादौ सावकाशमिति

यत्तिभेदवस्तुत्वं परः सन्निकर्ष इत्यत्राह । ‘अर्धमात्राकाशव्यवधान इति’ ।
सत्यम्, यतावद्यावधानमवर्जनीयत्वात्सङ्गतो ऽधिकेन तु कावेन अवधानं

(परः संनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

सर्वचेति ॥ (कै)

शब्दस्य विरामः अवणकृतः । अर्थस्य बोधकृतः ॥

अन्यत्र त्विति । (कै)

वर्णान्तरं वर्णान्तरोच्चारणे मध्यकाले इत्यर्थः ॥

घोषः । (कै)

ध्वनिविशेषः ॥

घोषविच्छेदादिति । (कै)

असत्त्वादेव विच्छेदः ॥ तदाह

असंनिधानादिति ॥ (कै)

घोषवतामिति । (कै)

तृतीयचतुर्थानामित्यर्थः ॥

संज्ञा अवसानसंज्ञां बाधियते । अथ अवसानसंज्ञायां प्रकर्षगति-
र्विज्ञास्यते साधोयो यो विराम इति । कश्चात्र साधोयः । यः शब्दार्थयो-
र्विरामः । अथवा ऋदाविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । ऋदा-
विरामे स्पर्शाघोषसंयोगे असंनिधानादसंहितम् । वा । ऋदाविरामे स्पर्शा-

भावः । तेनैवैवैथा धर्माणां यो विरामः यो अवसानसंज्ञो न तु
नान्तरीयक इत्यर्थः । अथवेति । सर्वत्र विरामसद्भावात् पुनः श्रुत्या
विशेष आश्रीयते । शब्दार्थयोरिति अन्यत्र तु सत्यपि शब्दाविरामे
पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वा अविरामात् भवत्यवसानसंज्ञा । ऋदाविराम
इति । प्रयत्नविशेषजनिततेः धर्माविरामे अप्यनुरागनिरूपो वर्णान्तरोच्चारणे-

परग्रहणेन व्यावर्त्येत इत्यर्थः । यद्येवं कृतावामेव हतौ स्यात् मध्यमायां
विभजितायां वा नहि तथा कश्चोः सन्निकर्षो यथा कृतायां तुल्यः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०८९

(अ. १ । पा. ७ । व्या. ७) (परः संनिर्गर्भः संहिता । १ । ७ । १०६ ।)

दोषाप्रसङ्गादिति । (कै)

तथा व्याख्याने हि तत्रापि दोष इति भाष्यास्तभ्यते तच्चा-
संगतं स्यात्तत्र दोषाप्राप्तेरिति भावः ॥ “स्पर्शानां” मध्ये ऽघोषस्ये-
त्यर्थः ॥ श्रवणसंयोगे फलं नास्तीति भाष्याश्रयमन्ये ॥ ननु कुकु-
टादौ न किंचित्संहिता कार्यमत आह

कन इति ॥ (कै)

घोषविच्छेदादिति । (कै)

अथत्वादेव विच्छेदः ॥ भाष्ये

पक्षतीत्यस्य । (भा)

तत्र कथमिति श्रेष्ठः ॥ कुकुट इत्यादौ कृतशब्दः पक्षतीत्यत्र
परिहरति ।

एकः पूर्वोति ॥ (भा)

तन्नाथेन कुकुटादावपि समाधत्ते ।

नामघोषाणां च संयोगे ऽसंनिधानात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । कुकुटः
(पिप्पलः । क) पिप्पलः पित्तमिति । किमुच्यते संयोग इति ।
अथ यत्रैकः पक्षतीति एकः पूर्वपरयोर्ज्ञादेन प्रख्यायते । तद्यथा ।

अप्यनुवर्तमानो घोषो ऋद उच्यते । स्पर्शाघोषसंयोग इति । वर्णाणां
प्रथमद्वितीयाणां श्रवणाणां च संयोगे घोषविच्छेदादसंनिधानात्संहिता-
संज्ञाया अप्राप्तिरित्यर्थः । अघोषसंयोग इति । अघोषसंयोग इत्येव
सिद्धत्वात् स्पर्शग्रहणमर्थकम् । अस्पर्शानामप्यघोषाणां श्रवणाणां संयोगे

संनिर्गर्भः सर्वासु कृत्स्निषु नैरन्तर्बन्धोऽप्युपलब्धः पक्षमन्त्रभेदात् कृत्स्नि-

एकेनेत्यादिना ॥ (भा)

वर्णान्तरेति । (कै)

वर्णान्तरोच्चारणे नान्तरीयकार्धमात्राकालादन्येनाधिकेनेत्यर्थः ॥

ननु पूर्वः पूर्वकालः परश्च परकाल इति कथं पूर्वापरभावो-
ऽत आह

युगपदिति । (कै)

अयं भावः । यदि कालिकं पौर्वापर्यं तदा “इको यणचौ”
(६।१।७७) त्यादिसंहिताकार्यासम्भवः । पूर्वपरयोर्युगपत्स्थित्य-
भावादत एव न दैशिकमपीति ॥

अनेकश इति । (कै)

भिक्षकाले इत्यर्थः ॥

१ एकैकश इति (कै)

द्वयोरक्षयोर्वैक्ययोर्मध्ये ह्रस्वं वक्षं तदुगमुपगम्यते । नदरपिठके रिक्तको
लोहकंसक्तद्रुण उपगम्यते । एकेन तुल्यः समिधिः । वा । यथैवैको
वर्णो द्वादा पञ्चादृते एवमनेकोऽपि । अथवा पौर्वापर्यमकालव्यवे-

तुल्यन्यायत्वात् संज्ञाया अप्रसंगात् । न च स्पर्शानामघोषाणां
वर्ग्याणां चेतिसमुच्चयः । घोषवतां स्पर्शानां संयोगे दोषाप्रसङ्गात् ।
कुक्कुट इति । कुक्कुट इवायमिति कर्णो शुम्भनुष्ये (४।१।६८)
इति शुपि कृते संज्ञायामुपमानम् (६।१।२०४) इत्या-
द्युदात्तत्वं शिष्टमनुदात्तं ततः संहितायां विधीयमानमुदात्तादनुदात्तस्य

विशेषः, प्रतायां स्वल्प उपजन्मिकाणो मध्यमायामधिकः विजन्मितायाम-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०८३

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (परः संबिर्बर्धः संहिता । १ । ४ । १०६ ।)

पाठान्तरम् । तच्चापूर्वौ द्वाविति वत् व्यतिश्रुत इति वक्ष्य
द्विर्वचनप्रसोर्धौ गपथं बोध्यम् ॥ तद्धितभाषेण तु न वीक्षाप्रतीति-
रस्य प्र इत्यर्थस्यापि प्रतीतिः ॥ नन्वेकैकवर्णवर्तिनीत्यादित्युचितम-
गुणवचनत्वेन पुंवत्त्वाप्राप्तेरत आह

सामान्येनेति । (कै)

तेनोपक्रमे च नपुंसकत्वमेवेति भावः ॥ अनेन युगपदुपलक्षणं
निरस्य युगपद्वास्तवीसत्तामपि निरसितुमाह भाष्ये

उच्चरितेति । (भा)

उच्चरितप्रध्वंसितम् । उच्चारणाधिकरणकालोत्तरकालवृत्तिध्वं-
सप्रतियोगिरूपम् । उच्चारणाधिकरणकालोऽपि क्षणसमूहरूपः
प्रत्यक्षयोग्यः क्षणिकस्य प्रत्यक्षायोगात् । यद्यवतिष्ठेरञ्जितिकालिक-
पौर्वापर्यमपि युगपदवस्थितेभ्येव ग्रहीतुं शक्यं न तु नष्टविद्यमान-
योस्तदाह

संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । पौर्वापर्यमकालव्यपेतां संहिता चैतूर्वापर-
भावादसंहितम् । वा । पौर्वापर्यमकालव्यपेतां संहिता चैतूर्वापर-
भावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । न हि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति ।

स्वरितत्वं न स्यात् । पक्षतीति । अत्रापि चकारस्याघोषत्वादकारोच्चारणे
घोषविच्छेदात् स्वरितत्वाप्रसङ्गः । ऋदेनेति । द्वयोरकारयोर्घोषवतोर्मध्ये
चकारो घोषवानिव लक्ष्य इत्यर्थः । आश्रयान्तरगतोऽपि गुण आश्रयान्तर
उपलभ्यत इति दृष्टान्तेन दर्शयति । द्वयोरिति । एकेनेति । अनेकस्य

यः सन्निकर्षः स एकेन तुल्यः । यथैकोऽतद्गुणोऽपि तद्गुणवत्सन्तर-
सन्निधौ तद्गुण उपलभ्यते तथा ऽनेकोऽपि स्फटिकादिरर्थ इत्यर्थः । अथ-

धिकतरः, द्विविधा द्विभवनयः प्राकृतं वैकृताच्च, प्राकृता वर्णानामुत्पदाकाः,

ज्येष्ठेत्यादि । (कै)

अयं ज्येष्ठो ऽयं कनिष्ठ इति व्यवहारादयं पूर्वोऽयं पर इति व्यवहारस्य नष्टविद्यमानयोरेकसंभवः । नष्टविद्यमानयोः संबन्धस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ वर्णानां स्फोटरूपाणां नित्यत्वादिदमयुक्तमत आह

व्यञ्जकेति । (कै)

स्फोटस्य तु सर्वसाधारण्येनैकत्वान्नमादाय पौर्वापर्यस्योक्तिसंभवोऽपि नास्तीति भावः ॥

अन्यथा । (कै)

“तपर” (१।१।७०) सूत्रे ॥

स्यादेवेति । (कै)

कालकृतमव्यवधानं स्यादेवेत्यर्थः । एवं च युगपदुच्चारणाभावाच्च संनिर्गर्भो नापि पौर्वापर्यमिति भावः ॥ तदाह भाष्ये

किं कारणम् । एकैकवर्णवर्तितादात्म्यः उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् । वा । एकैकवर्णवर्तिनी वाक् । न द्वौ युगपदुच्चारयति । गौरिति गकारे यावद्वाग्वर्तते । गौकारे न विसर्जनौये । यावदौकारे न गकारे न विसर्जनौये । भावद्विसर्जनौये न गकारे गौकारे । उच्चरितप्रध्वंसि-

वेति । वर्णान्तरोच्चारणकालादन्त्येन वर्णशून्येन कालेनाव्यवहितं पौर्वापर्यं संहितेति वक्ष्यं क्रियते । तेन मध्यमविलम्बितयोः परमसन्निकर्षाभावेऽपि संहितासंज्ञा सिध्यति । पूर्वापराभावादिति । युगपत्स्थितानां देशकालत-
पौर्वापर्यं कृष्टम् । “वर्णाख्ये कैकश्च उपलभ्यमाना यौगपद्येनासन्निधानात्कथं

वेक्षते तु पुनःपुनरुपलम्भः, मध्यवर्ती तु कालः सर्वासु दृष्टिषु तावानेव । यदा यस्यां दृष्टौ यावता कालेन अवाच्योवश्यम्भावी ततोऽधिकेन यावदा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०८५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (परः संनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।)

अथापर इति । (भा)

तद्वर्णध्वंसानन्तरमपरो वर्णः प्रयुज्यते तावतापि च पौर्वापर्यादि-
व्यवहारे न वर्णान्तरस्य सहाय इत्यर्थः ॥

बुद्धौ कृत्वेति । (भा)

बुद्धावन्तःकरणे चेष्टाः कण्ठतात्त्वाद्यभिघातथापारजन्यात्
शब्दान् कृत्वा प्रतिविम्बितान् कृत्वा शब्देन वाच्यार्थान् बुद्धौ
बुद्धिरूपे देशे दृष्ट्वा तत्रैव पौर्वापर्यव्यवहारं कुर्यादित्यर्थः ॥

बुद्धिविषयम् । (भा)

इत्यस्य बुद्धिस्थशब्दविषयमित्यर्थः ॥ तत्र वक्तृबुद्धिस्थत्वमुपपादयति
य इति । (भा)

तदर्थमेव शास्त्रप्रवृत्तेस्तस्यैव शास्त्रफलधर्मोक्तेः ॥

अस्मिन्नर्थे इति । (भा)

त्वात् । उच्चरितप्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णाः । उच्चरितः प्रध्वस्तः । अथापरः
प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहायः । एवं तर्हि ।

बुद्धौ कृत्वा सर्वाचेष्टाः कर्त्ता धीरस्तत्त्वज्ञीतिः ।

शब्देनार्थान् वाच्यान्बुद्ध्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् ।

पौर्वापर्यमन्तुवोरन् । एकवर्णवर्तित्वादिति । सामान्येवोपक्रमत्वात् स्त्रीप्रत्यया-
भावः । उच्चरितेति । क्रमोत्पन्ना अपि वर्णा यद्यवतिष्ठेरंस्तदा स्यात् पूर्वा-
परव्यपदेशो ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठव्यपदेशवत् । अनवस्थानात् नास्ति तात्त्विकः
पूर्वापरभाव इत्यर्थः । अङ्गकभङ्ग्यपेक्षया चैतदुक्तम् । भविष्योदमेदश्चान्य-
निर्णीतत्वाद्भेदोपपन्नस्यते । न द्वौ युगपदिति । युगपद् द्वयोश्चकारणे स्यादेवा-

परग्रहणेन व्यावर्तते, पदस्य पदान्तरेण यदावन्तर्यं तत्रैव लोके संहिताशब्दः
प्रसिद्धः, तथा च संहितामधीते न पदानि पदान्मधीते न संहितामिति

(परः सन्निकर्षः संहिता । २ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

एतदर्थमेव बुद्धावर्थदर्शनप्रयुक्तं श्लोके पौर्वापर्यमित्युपलक्षणम् ।

अयमिति बुद्धुपाकूटखमाचाश्रयसूक्ष्मोच्चारणव्यङ्ग्यशब्दपरामर्शः ।

अन्यथेदमः प्रत्यक्षपरामर्शकत्वादेतदनुपपत्तिः ॥

प्रयोक्तव्य । (भा)

परप्रत्यययोग्यसूक्ष्मोच्चारणरूपेण प्रयोगेणाभिव्यक्तव्यः ॥

अस्मिन् शब्दे (भा)

इत्यस्य व्यञ्जनीये इति शेषः ॥ तदाह

बुद्धिप्रकल्पित इति । (के)

बुद्धिस्थप्रकल्पितशब्दविषय इत्यर्थः ॥

प्रकल्पिते- (के)

त्यस्य प्रतिविम्बेन तत्तद्रूपतया प्रकल्पितेत्यर्थः ॥

बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम् । इह य एष मनुष्यः
प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति अस्मिन्नर्थे ऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः
अस्मिन्स्तावच्छब्देऽयं तावद्द्वयः ततोऽयं ततोऽयमिति ॥

अवधानम् । कालेन पौर्वापर्यं तु मा भूदित्यर्थः । वागिति । वागिन्द्रिय-
मित्यर्थः । एतेन युगपदनवस्थानात् सन्निकर्षोऽप्याक्षिप्त इति विज्ञेयम् । एवं
तर्हीति । बुद्धिप्रकल्पितः सर्वः पौर्वापर्यसन्निकर्षादित्यवधार इत्यर्थः । घोरः
पश्चितः । तत्त्वन्नोतिरिति । तन्नं तत् साक्षि यस्याः सा तत्त्वतो सक्तविषय-
व्यापिनी नोतिर्बुद्धिरस्य स तत्त्वन्नोतिरिति । अन्ये तु तन् वन्नोतिरिति
पठन्ति । तन्वतो विषयान् व्याप्नुवतो बुद्धिरस्येति स एवार्थः ॥

वक्तारो भवन्ति, ततश्च कुमार्यावित्यादौ प्रदावयवे संहिताकार्यं न स्यादिति
सूचकम् ॥

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥

नानाप्रकारं गच्छति प्राप्नोति यस्तन्नानाप्रकारं गम्यते तथा
प्राप्य किं युक्तमिति परीक्षत इत्यर्थः ॥ अत्र लक्षणे सन्देहाभा-
वादाह केचिदिति

प्रागभावस्येति । (कै)

प्राग्वर्तिनः शब्दाभावस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

रसः । (भा)

रथः । (भा)

१ “इदं विचार्यते” इति भाष्याक्षरं मनसि कृत्वा उक्तं नागेशेन ।

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥ इदं विचार्यते । अभावो-
ऽवसानलक्ष्यं स्याद्विरामो वेति । कस्याञ्च विशेषः । अभावेऽवसान-
लक्ष्ये उपर्यभाववचनम् । वा । अभावेऽवसानलक्ष्ये उपर्यभावग्रहणं

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० । इदं विचार्यत इति ।
विचरति नाना गच्छति यदस्तु तद्विचार्यते परीक्षत इत्यर्थः ।
अभावो वेति । केचिदभावोऽवसानमिति पठन्ति । अन्ये तु विरामो-

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥ वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः
स्यात् । संज्ञाप्रदेशा वावसान इत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिजनं

“विरामोऽवसानम्” । १ । ४ । ११० ॥ “विरतिर्विराम इति” । विराम-
इति भावे घञ्, विरामो वर्णोच्चारणाभावश्चार्थान्तरमाह । “विरम्यतेऽनेनेति

(विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

इत्यत्र “खरवसानयोः” (८ । ३ । १५) ति विसर्जनीयः प्रसज्ये-
तेति । पदावयवस्यावसाने रेफस्य विसर्ग इति सूत्रार्थ इति भावः ॥
“खरीति” वाक्ये तु रेफान्तस्य पदस्येत्यर्थ इति बोध्यम् ॥

अदर्शनमिति । (कै)

यद्यपि तद्दर्शनाभावा ऽभावस्य वर्णस्य तथाप्यभावपदेन तस्यापि
स्वामः । वर्णदर्शनाभाववर्णाभावयोः समनियतत्वादिति, भावः ॥

अस्मिन् पक्षे इति । (कै)

वर्णान्तराभावोपलक्षितवर्णस्यावसानत्वपक्षे इत्यर्थः ॥

कर्तव्यम् । उपरि यः अभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्द-
स्याभावस्तत्तमा भूदिति । किं च स्यात् । रसः । रयः । खरवसानयो-
र्विसर्जनीयः (८ । ३ । १५) इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ॥ अस्तु तर्हि विरामः ।
विरामे विरामवचनम् । वा । यस्य विरामः विरामग्रहणं तेन कर्तव्यम् । ननु
च यस्याप्यभावस्तस्याप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । अभावो

ऽवसानमिति तत्र युक्तायुक्तविचारः क्रियते । उपरीति । वर्णो-
च्चारणादूर्ध्वं योऽभावः तदुपलक्षितो वर्णोऽवसानमिति वक्तव्यं प्राग-
भावस्यैपलक्ष्यत्वनिवृत्त्यर्थम् । रस इति । परवत् पूर्वस्यापि रेफस्याभाव-
विषयत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः । विरामे विरामवचनमिति । अधिकं कर्तव्य-

पौर्वापर्यमख्येव । यथोचरितप्रध्वंसिना निवृत्तिभूतां वा वर्णानाम् । यद्वा ।
विरम्यते ऽनेनेति करणे घञ् चरमवर्णस्य संज्ञौ । अस्मिन्पक्षे खरवसानयो-

वा विराम इति । ‘ह्रस्वस्युटो गङ्गलमि’त्यसंज्ञायामपि ‘ह्रस्वे’ ति करणे
घञ्, पूर्वप्रभावः संज्ञौ उत्तरप्रान्त्यो वर्णौ, तेन हि विरम्यते, तत्राद्ये
पक्षे “खरवसानयोः” इति परस्मैपदम्, कथं पुनरवसानेन, पौर्वापर्यमभावो

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०८६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ।)

स च प्रवृत्तस्येति । (कै)

एवं च पुरस्तात् विरामव्यवहार इति भावः ॥ भाष्ये

नेदमवसानकक्षणीमिति । (भा)

अवसानव्यवहारविषयस्य वर्णस्थोपलक्षणभूतं वस्तु न विचार्यते
इत्यर्थः ॥

प्रसक्ताभाव इति । (कै)

प्रसक्तोच्चारणाभाव इत्यर्थः ॥ प्रवृत्तौ रमेः प्रयोगस्य काव्य-
भावादाह

श्लोपः (१ । १ । ६०) । ततोऽवसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं
परार्थं भविष्यति । विरामो श्लोपोऽवसानं चेति । उपरि यो विराम इति
वक्तव्यम् । पुरस्तादपि शब्दस्य विरामः । तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः
रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । (नैष दोषः ।
क) आरम्भपूर्वको मम विरामः । अथ वा नेदमवसानकक्षणीं विचार्यते ।

मित्यर्थः । ततोऽवसानं चेति । अदर्शनमभाव इत्येक एवार्थः । तेन पुनर-
भावग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र श्लोपसंज्ञायामभावः संक्षिप्तेनाश्रीयते
अवसानसंज्ञायां तूपलक्षणत्वेन । तेन वर्णान्तराभावोपलक्षितो वर्णोऽव-
सानसंज्ञ इत्यर्थः । उत्तरत्र त्वभावस्यैव श्लोकावसानसंज्ञे आख्यास्येते ।

रित्येकापि सप्तमौ विषयमेदाद्भिद्यते । खरि परे रेफस्य विसर्गः,
अवसाने च रेफे स्थायिनीति । अत्र वार्तिकम् । संज्ञितावसानयोर्लोकवि-
दितत्वात्सिद्धमिति । तथा च सूत्रद्वयं मास्त्वित्यर्थः ॥

हि सः, खरा वा कथं, नहि यदा खरस्ति तदा रेफो यदा रेफस्तदा
खरं वर्णानां क्रमभावित्वाद् उच्चरितप्रवृत्तित्वात् । अथ तत्र बुद्धिपरि-
कल्पितं पौर्वापर्यं तदभावेऽपि समानमेवं वावसाने इत्यत्रापि । द्वितीये तु

प्रवृत्तौ सत्त्वामिति । (के)

न प्रवृत्तनिवृत्तानीति पाठः । उपरतविरतौ च पर्यायौ ॥

अचिद्वनानीति पाठ इति । (के)

व्रतानीत्यस्य स्थाने तथा पाठ इत्यर्थः ॥ तत्र वनपदं वान-
प्रस्तात्रमोपसचपम् । एतदन्तेन सचपयोः साम्यमुपपादितम् ॥
अथोभयत्रापि दोषं शङ्कते

भाषाविरामेति ॥ (के)

नापि शब्दान्तरेति । (के)

“अवसाने” (८।४।१६) इत्यादाववसाने स्मितस्येत्यर्थः । प्रत्या-
सत्थोषित इति भावः ॥

किं तर्हि । संज्ञौ । अभावोऽवसानसंज्ञौ स्थाविरामो वेति । कस्यापि विशेषः ।
अभावेऽवसापसंज्ञिन्युपर्यभाववचनम् । वा । अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्य-
भावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि योऽभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि
शब्दस्याभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः रयः । खरवसानयो-
र्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । अस्तु तर्हि विरामोऽवसानम् ।

अस्मिन् पक्षे खरावसानवोरिति शङ्कौ । खरः समीपस्य रेपस्यावसानस्य
च रेपस्येत्यर्थः । अथैकापि सप्तमी विषयभेदाद्विद्यते । खरि परतो
रेपस्य विसर्जनीयोऽवसाने च रेपे स्थापिनि विसर्जनीय इत्यादेशस्य विषय-
त्वेन स्थागो विवक्ष्यते । ममापीति । अभावो विराम इति पर्यायत्वं मन्यते ।

पक्षे खरवसानवोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्विद्यते खरि परतो रेपस्य
विसर्जनीयो भवति अवसाने च रेपे स्थापिनि विसर्जनीय इति स्थागोदेशस्य
विषयत्वा विवक्ष्यते एवं ‘वाऽवसानम्’ इत्यत्रापि । ‘दक्षि मक्षिति’ । ‘अक्षोऽ-

महाभक्तप्रदीपोद्घोषः ।

१०६१

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ।)

अविच्छेदेनेति । (के)

अविच्छेदविरामौ पर्यायौ तत्प्रतियोगिनौ विच्छेदविरामौ च
क्रियाविशेषरूपौ भावपदार्थौ । एतेनभावस्य भावप्रतियोगिकत्वा-
'दिदं चिन्त्यमिति पराक्षम् । अन्वाभावपरो वर्ष इत्यादि तयो
वक्ष्यत्येव ॥ इदानीम्

अपर आहति । (के)

आख्यानकाले । अन्ये तु वर्णानामभाव इत्युक्ते वर्णनावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः स च गवर्णसत्ते इति भाव्यार्थ इत्याहुः ॥
ननु ग्रन्थस्य भावाविरामभाविलेप्यभावोऽवसानमिति सङ्क्षेपे को
दोषस्तत्र ग्रन्थस्यानिवेशादित्यत्र आह

विरामे विरामवचनम् । वा । यस्य विरामस्तेन विरामग्रहणं कर्तव्यम् । ननु
च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यत्वभावो जोष-
स्ततोऽवसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति विरामो
जोषोऽवसानं चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । ननु चोक्तमारम्भ-
पूर्वके इति । नावश्यमयं इति प्रवृत्तावेव वर्तते । किं तर्हि । अप्रवृत्तावपि ।
तस्य वा । उपरतावच्छिन्नुक्ते प्रतामि । उपरतः साध्याह इति । न च तत्र

आरम्भपूर्वक इति । निवृत्तिर्विरामः स च प्रवृत्तस्य भवतीति भावः । अव-
सानवचनमिति । अभावोपपन्नितो वर्योऽवसानं विरामोपपन्नितो वेति
पूर्वं विचारितम् । इदानीं तु तावेव संक्षितेन विचार्यते अभावो जोष
इत्येकस्य संज्ञादयविधानसामर्थ्यादियवविभाग आसीद्यते । प्रवृत्ताभावो
जोषसंज्ञोऽभावमात्रमवसानसंज्ञमिति । नावश्यमिति । प्रवृत्तौ सत्यां वा

प्रवृत्त्यानुवर्तकः अत्र वाक्यान इति वर्तते । ननु च जोष एवावसान-
पदयोर्विरामे प्रविष्टः, यस्याप्यवपूर्वः कृतिरग्रगतौ वर्तते केनैतदवस्येत इति,

वशादधिरहितस्येति । (कै)

प्रतियोगिरित्येत्यर्थः ॥ शब्दशास्त्रत्वाच्च शब्द एव प्रतियोगीति भावः ॥ विरामो अभावपदार्थोऽपि संबन्धादिवद्भावसमा-
नाधिकरणत्वाच्च प्रतियोगिवापेक्ष इति भावः ॥

बुद्धिकल्पितेति । (कै)

बुद्धिदेशे ऽप्येऽभावं दृष्ट्वा तच्च कल्पितं पौर्वापर्यमित्यर्थः ॥ ननु
लोके संहिताशब्दः पदनैरन्तर्येण एव प्रसिद्धो न वर्णनैरन्तर्येण इत्यतः
आह

स्वाध्यायो भूतपूर्वो भवति नापि व्रतानि । भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्या-
वसानकक्ष्यं न । वा । भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानकक्ष्यं नोपपद्यते ।
किमिदं भावाविरामभावित्वादिति । भावस्याविरामः भावाविरामः । भावा-
विरामेण भवतीति भावाविरामभावो । भावाविरामभावित्वो भावो भावा-
विरामभावित्वम् । अथर आह । भावभावित्वादविरामभावित्वाच्च शब्दस्या-
वसानकक्ष्यं नोपपद्यते इति । तत्पर इति वा वर्णस्यावसानम् । वा । विराम-

निवृत्तिस्तस्यामित्यर्थः । उपरतान्धस्मिमिति । न प्रवृत्तिनिवृत्तानि किं तर्हि
पूर्वमेवाप्रवृत्तानौत्तर्यः । निश्चितविषयत्वाच्च शब्दप्रयोगस्य प्रश्रयविषयानुपरत-
मिति प्रयोगाभावः । न हि द्विगानीति पाठः । भावाविरामभावित्वादिति ।
इह शब्दस्य स्वसम्बन्धोऽभावोऽवसानकक्ष्यं स्यात् शब्दान्तरस्य च
वा । न तावत् स्वसम्बन्धो विधात्वात् । नहि यस्य सत्ता तस्य तदानीमे-
व सत्ता युज्यते । नापि शब्दतरसम्बन्धो नहि घटाभावः पटस्या-
भवति । भावस्य सत्ताया अविच्छेदेन अवलम्ब्यमिति भावाविराम-

पराभवेऽपि अवसितो देवदेव इति, अवसानशब्दस्य विराम एव प्रसिद्धः
न च देवस्यावगतिपराभवयोः कारणत्वं सम्भवतीति नार्थः संज्ञाकलोके

महाभाष्यप्रदीपोद्घोषः ।

अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (विरामोऽवसानम् १. १. ४ ।

यथेति ॥ (के)

एकपदे इति । (के)

एकपदे इत्यर्थः ॥

भावसाधन इति । (के)

सो वयं अवसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । वयोऽन्यो वावसायम् । वा ।
यथा व्यक्तमेव पठितव्यम् अन्यो वयोऽवसानसंज्ञो भवतीति । तच्चार्हि वक्त-
व्यम् । न वक्तव्यम् । संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात् सिद्धम् । वा । संहिता
वसानमिति लोकविदितावेतावर्थौ । एवं हि कश्चित्कचिदधीयानमाह
सो देवीयं संहितायाधीयेति । स तत्र परमसन्निकर्षमधीते । अपर
आह । केनावस्यसीति । स आह । अकारेणोकारेणोकारेण वेति । एवंमेतौ
लोकविदितावर्थौ तयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धम् इति ।

अः । नहि शब्दस्य भवनकाले सत्ता विच्छिद्यते इत्यर्थः । अपर आहति ।
वाविरामशब्दयोर्द्वन्द्व इत्यर्थः । इदानीं कश्चाद्वयस्याप्यनुपपत्तिः प्रति-
पद्यते । भावेन सत्तयत्त विरामेण अविच्छेदेन भवतीत्यर्थः । उपाधिरहित-
भावस्य प्रतीतिर्नास्ति । तत्पर इति वेति । इदानीं शब्दान्तराभावपरो
ऽवसानसंज्ञो भवतीति प्रतिपाद्यते । अभावेनापि बुद्धिपरिकल्पितं
वैपर्ययाधीयते । अथवेति । यद्यपि विरामशब्दे करणसाधने आश्रय-
लोऽयमर्थो ज्ञायते तथापि भावसाधनस्यापि संभवात् करणसाधनत्वं
देयमिति व्यक्तमेव पठितव्यमित्युक्तम् । संहितायाधीयेति । यथा पद-
रन्तरे संहिताव्यवहारस्तथैकपदेऽपि अन्तरन्तरे । अवसानशब्दोऽपि
अभिप्रेतशेषु भावसाधनः करणसाधनो वा आश्रयिष्यते इति नार्थ-
साध्यविधानेन तेन विनापीच्छस्य सिद्धत्वात् ।

आह । 'संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात् सिद्धमिति' संहिताशब्दोऽपि
सन्निकर्षमात्रे प्रसिद्धो न पदयोरेव सन्निकर्ष इति वार्तिककारो मन्त्रे ।

५ पक्षे “अरः” नियोरि”त्यत्र बौद्धं पौर्वापर्यमाश्रयीवमि

इति श्रीकाशोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भ-
जनागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपो-
द्घोषे प्रथमस्य चतुर्थे
चतुर्थमाह्निकम् ॥
पादोऽध्यायश्च
समाप्तः ॥

शिवम् ॥

आख्यानं श्रीमहाभाष्ये विद्वन्नागेन निर्मितम् ।
भाष्यप्रदीपोद्घोषाख्यं यद्वा विवरणाद्यसम् ॥ १ ॥
बहुसूत्रे महाभाष्यं प्रदीपोऽपि क्वचित् क्वचित् ।
न सुबोधवितुं शक्यं यस्मिन्नेत्यमन्तरा ॥ २ ॥
तन्मूल्यं समारम्भं टिप्पण्या विषये सङ्गम् ।
प्रथमाध्यायपर्यन्तं तस्य पूर्वमनैक्यम् ॥ ३ ॥
आश्लोखितं शिवभट्टसुतपदाभिधाव-
साध्यं प्रथम्य विरक्ता वचसा हृदापि ।
तत्सूक्तिं संस्पृष्टि विरक्ता समस्त शङ्काः
वक्ष्ये वाचि तद्वत्कथं वामधेयः ॥ ४ ॥
सौवापराधमयकपराधतानै-
सर्वं निवेदय हम् विबुधैश्चभीतः ।
यत् सुष्ठु किंचिदिह तद्वत्कथं भाषितं मे ।

